GÁLDI LÁSZLÓ

A MAGYAR SZÓTÁRIRODALOM A FELVILÁGOSODÁS KORÁBAN ÉS A REFORMKORBAN

GÁLDI LÁSZLÓ

A MAGYAR SZÓTÁRIRODALOM A FELVILÁGOSODÁS KORÁBAN ÉS A REFORMKORBAN

FÜGGELÉKÜL

PAIS DEZSŐ, BÁRCZI GÉZA ÉS MÉSZÖLY GEDEON

HOZZÁSZÓLÁSA

AKADÉMIAI KIADÓ
BUDAPEST

1957

Lektor
BÁRCZI GÉZA

Szerkesztő
PÁIS DEZSŐ

© *Akadémiai Kiadó, 1957*

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó igazgatója
Felelős szerkesztő: Fehér József Műszaki felelős: Fülöp Antal
A kézirat nyomdába érkezett: 1957. IV. 17. Ívterjedelem: 51,5(A/5) ív + 8 melléklet

42130/57 — Akadémiai Nyomda, Budapest, V., Gerlóczy u. 2. — Felelős vezető: Bernát György

Tartalom

Rövidítések VII

Bevezetés XIII

I. A XVIII. század utolsó negyedének szótárírási törekvései 1

A) ÍRÓI SZÓJEGYZÉKEK 11

Baróti Szabó Dávid: Paraszti majorság 13
Barczafalvi Szabó Dávid: Szigvárt 22
Kazinczy Ferenc: Bácsmegyey 27

B) SZÓTÁRAK ÉS TÁJSZÓGYŰJTEMÉNYEK 39

a) „Kisded" szótárak 40

Baróti Szabó Dávid: Kisded Szótár 40
Baróti Szabó Dávid: A' Magyarság Virági 53
Noszkó Alajos: Virág Szótár 57
Gyarmathi Sámuel: Kis Szótár 61
Pejachevich X. Ferenc jászsági tájszavai 66
Szaitz Leó: Kis magyar Frázeológyia 69
Gyarmathi Sámuel tájnyelvi gyűjtése 73

b) Teljes szótárak 76

Márton István szótárai 76
Magyar Cellariusok 79
Az Erdélyi Nyelvmívelő Társaság szótára 85
A Debreceni Grammatika szótári függelékei 87
Fábchich József szótárírói munkássága 94

C) SZAKSZÓTÁRI KÍSÉRLETEK 106

Nyelvtani műszójegyzékek 107
Fábchich József jogi műszavai 108
Márton István: Erkölcsi Szótár 110
Földi János: Rövid kritika 113

D) SZÓTÁRI TERVEK 119

Bessenyei György: Jámbor szándék 119
Weingand és Köpf szótári híradása 121
Révai Miklós szótári terve 124
Böjthy Antal és Makó Pál nézetei 124
Az országgyűlés szótári munkálatai 129
Versegi Ferenc: Proludium 130
Gyarmathi Sámuel terve 135
A Nagy Szótár 138
A Zsebszótár 142

II. Márton József szótárai 144

Márton József élete 144
Márton József szótárírási elvei 149
Magyar—német(—latin) szótárak 156
Német—magyar(—latin) szótárak 172
Latin—magyar—német szótár 179
Márton József műszókészlete 188

III. A XIX. század első negyedének egyéb szótárai 195

A) VERSEGI SZÓTÁRÍRÓI MUNKÁSSÁGA A SZÁZAD ELSŐ ÉVTIZEDÉBEN 200

A brünni szótári gyűjtés 201
Versegi nominal-ja 212
Első rímszótárunk 216

B) MILLER JAKAB FERDINÁND SZÓTÁRI TERVE 222

C) A TISZTI SZÓTÁRAK 226

D) SÁNDOR ISTVÁN; TOLDALÉK 232

E) TAKÁTS RAFAEL SZÓTÁRAI 250

Magyar—latin szótárak 252
Hexameteres magyar szójegyzék 252
Rímszótár 254
A Tóldalék 255
A Lexicon Ungaricum 259
Latin—magyar szótárak 265

F) SIMAI KRISTÓF SZÓTÁRAI 268

A Végtagokra szedetett Szótár 271
A Gazdag Szótár 280

G) A KÉT MONDOLAT HELYE A MAGYAR SZÓTÁRÍRÁSBAN 296

Az első Mondolat 296
A második Mondolat 304

H) KAZINCZY MÁSODIK ÍRÓI SZÓTÁRA 316

I) GYARMATHI VOCABULARIUMA 324

J) SZÓTÁRÍRÁSI TERVEK 340

Dessewffy József javaslatai 340
A Marczibányi-pályatétel jutalomfeleletei. Teleki József és Versegi Ferenc pályaműve 342
A nagy szótár jellege 342
A nagy szótár anyaga 344
Az értelmezések 347
A „tökélletes Lexicon" szerkesztése 348

K) VERSEGI UTOLSÓ SZÓTÁRAI 350

A Wagner-féle Phraseologia átdolgozott kiadása 350
Versegi szakszótárai 360
Nyelvészeti műszójegyzék 360
A Tudományos Mesterszókönyv 366

IV. Nagy „gyökerésző" szótáraink 378

A) KRESZNERICS FERENC: MAGYAR SZÓTÁR 379

Kresznerics egyik követője: Dankovszky Gergely 409

B) KASSAI JÓZSEF SZÓ-KÖNYVE 411

V. A Magyar Tudós Társaság szótárai 437

A) ELŐZMÉNYEK 438

Malovetzky János szótárai 438
Bugát Pál első orvosi szótára 441
A Tudós Társaság szótárszerkesztő tevékenységének megindulása 443

B) A TUDÓS TÁRSASÁG SZAKSZÓTÁRAI 448

A Matematikai Műszótár 450
A Philosophiai Műszótár 454

C) A KÉT ZSEBSZÓTÁR 460

A Zsebszótár német—magyar része 470
A Zsebszótár magyar—német része 474

D) A MAGYAR TÁJSZÓTÁR 495

E) A NAGY MAGYAR SZÓTÁR MUNKÁLATAI 498

Összefoglalás 501

Függelék 505

A MUNKÁRÓL MINT DOKTORI ÉRTEKEZÉSRŐL LEFOLYTATOTT VITA ANYAGÁBÓL 507

1. Pais Dezső opponensi véleménye 507
2. Bárczi Géza opponensi véleménye 515
3. Mészöly Gedeon opponensi véleménye 522
4. Gáldi László válasza 529

DEUTSCHER AUSZUG: DIE UNGARISCHE LEXIKOGRAPHIE DER AUFKLÄRUNGSZEIT UND DER REFORMZEIT 537

SZÓMUTATÓ 547

Kéziratok fényképei

1. Fábchichhoz intézett üdvözlő vers a Kengyelfutó című szótári híradás cenzúrapéldányában ..... 96— 97 között
2. A Kengyelfutó szövegének 1. lapja ..... 96— 97 „
3. Fábchich Magyar Kálepinusának 1. lapja ..... 104—105 „
4. Versegi iskolai latin dolgozatpapíra írt brünni jegyzetei ..... 208—209 „
5. Versegi brünni jegyzetei az osztrák hatóságok hivatalos papírján 208—209 „
6. Versegi brünni jegyzeteinek egyik lapja (vö. III. fej. 205. l.)..... 208—209 „
7. Simai Kristóf Gazdag Szótárának 1. lapja ..... 280—281 „
8. Simai Kristóf Gazdag Szótárának utolsó lapja ..... 280—281 „

Rövidítések

Acta Ling.	= Acta Linguistica. Budapest, 1952 —.
AECO.	= Archivum Europae Centro-Orientalis. Budapest, 1935—44.
Andrád S. : Anekd.	= Andrád S. : Elmés és mulatságos... anekdóták. Bécs, 1790.
Aszalay J. : Omn.	= Aszalay J. : Szellemi omnibus. Pest, 1855—6.
Babótsai I. : Vígk. Mihály	= Babótsai I. : Vígkedvű Mihály. Nagyvárad, 1806.
Balia : Erd. törv.	= Balia S. : Erdélly Ország'... nemzeti törvénnyei. I. rész. Kolozsvár, 1791.
Barczafalvi: Tud. magy.	= Barczafalvi Szabó D.: A' tudományok magyarúl. Pozsony, 1792.
Bárczi : SzófSz.	= Bárczi G. : Magyar Szófejtő Szótár. Budapest, 1941.
Baróti Szabó : MVir.	= Baróti Szabó D. : A' Magyarság' Virági. Komárom, 1803.
Baróti Szabó : Par. maj.	= Baróti Szabó D. : Paraszti majorság, mellyet Vanierből ... magyar versbe foglalt —. Pozsony – Kassa. I. 1779; II. 1780.
Baróti Szabó : Új mért.	= Baróti Szabó D. : Új mértékre vett külömb' versek. Kassa, 1777.
BécsiK.	= Bécsi-Kódex. Új Nyelvemléktár. I. Budapest, 1916.
Benda K. : M. jakob.	= A magyar jakobinusok iratai. Sajtó alá rendezte Benda K. Budapest I. 1957.; II—III. 1952.
Benkő F. : Időtöltés	= Benkő F. : Esztendőnként ki-adott parnassusi időtöltés. Nagyszeben. I—VII. 1793—1800.
Blédy : Infl.	= G. Blédy : Influenţa limbii române asupra limbii maghiare. Studiu lexicologic. Sibiu, 1942.
Bod P.: Pol.	= Bod P.: Smirnai szent Polikárpus. Nagyenyed, 1766.
Böjthy A.: Magy. nyelv	= Böjthy A.: A nemes magyar nyelv ... tudománnya. Marosvásárhely, 1794.
BpSz.	= Budapesti Szemle. Budapest, 1873—1937.
Bródy S. : Kisassz.	= Bródy S.: „Don Quixote" kisasszony. Bupapest. I—II. 1886.
Brunot : HLFr.	= F. Brunot : Histoire de la langue française. I—XII. Paris, 1905—1948.
C.	= Calepinus latin—magyar szótára 1585-ből. Kiadta Melich J. Budapest, 1912.
CzF.	= Czuczor G.—Fogarasi J. : A magyar nyelv szótára. Pest, 1862—1874.
Czövek : Hír. zsiv.	= Czövek I. : Az európai híres zsiványok tüköre. Pest, 1817.
Csűry B. : SzamSz.	= Csűry B.: Szamosháti Szótár. Budapest. I. 1935, II. 1936.
DAcR.	= Dicţionarul limbei (később : limbii) române. Academia Română. 1913—1944.
Dank.	= Dankovszky G.: Lexicon critico-etymologicum. Posonii, 1833.
Debr. Fűv.	= Diószegi S. — Fazekas M.: Magyar Fűvész-könyv. Debrecen, I—II. 1807, 1813.
DebrGr.	= Magyar Grammatika, mellyet készített Debreczenbenn egy Magyar Társaság. Bécs, 1795.
Désiné	= Désiné Éltes E. : A XVIII. század francia szavai a magyar nyelvben. Budapest, 1935.

DLRLC.	=	Dicţionarul Limbii romîne literare contemporane. Academia RPR. Bucureşti, 1955—.
Eckhardt: Fr. forr. eszm.	=	Eckhardt S.: A francia forradalom eszméi Magyarországon. Budapest, 1924.
EPhK.	=	Egyetemes Philologiai Közlöny. Budapest, 1877—1948.
Erd. Muz.	=	Erdélyi Muzeum. I—III. Kolozsvár, 1814—8.
Ethn.	=	Ethnographia. Budapest, 1890—.
EtSz.	=	Gombocz Z.—Melich J.: Magyar Etymologiai Szótár. Budapest, 1914—1944.
Életk.	=	Életképek Pest, 1843—1848.
Fáber: Hadi emb.	=	Fáber K. F.: Hadi embernek oktatása. Kassa, 1759.
Fejér Gy.: Emb. kif.	=	Fejér Gy.: Az ember' kiformáltatása. Buda, 1835.
Fejérvári, HB.	=	Or. Funebr. Coll. Fejérváriana. Vol. XI. (Múz. Hung. o. f. 1061).
FilK.	=	Filológiai Közlöny. Budapest, 1955 —.
Földi-Campe: Erk. könyv.	=	Földi F.—J. H. Campe: Erkölts-Könyvetske... Nagyszombat, 1790.
Fog.	=	Fogarasi J. magyar—német és német—magyar szótárai. 1836—1865.; az évszám jelzi a kiadást.
Frey-Maurer	=	A' Frey-Maurer avagy szabad-kömives rendnek óltalmazása. Német nyelvből fordíttatott... Kassa, 1792.
Garay J.: Tollr.	=	Garay J.: Tollrajzok. I—III. Pest, 1846.
Gáti I.: Klav.	=	Gáti I.: A' kótából való klavirozás. Buda, 1802.
Gelei J.: Halló	=	Gelei J.: Hallónak bóldog estvéje. I—II. Pozsony, 1788.
Gellei M.: Regulák	=	Gellei M.: Magaviselésére rendmutató regulák... Buda, 1789.
Gombocz: Jel.	=	Gombocz Z.: Jelentéstan. Budapest, 1926.
Görög—Kerekes: Hadi tört.	=	Görög D.—Kerekes S.: Hadi és más nevezetes történetek. Bécs, 1789.
GSz.	=	Simai Kr.: Gazdag Szótár. Kézirat. 1814—1833.
Gvadányi: Tör. háb.	=	Gvadányi J.: A' mostan folyó török háborúra tzélozó gondolatok... Pozsony—Komárom, 1790.
Gyarm.: Nyelvm.	=	Gyarmathi S.: Okoskodva tanító magyar nyelvmester. Kolozsvár—Szeben, 1794.
Gyarm.: Voc.	=	Gyarmathi S.: Vocabularium in quo plurima Hungaricis vocibus consona variarum linguarum vocabula collegit S. Gy. Vindobonae, 1816.
Győrfi: Klimius	=	Győrfi J.: Klimius Miklós. Pozsony, 1783.
Hatvani I.: Theátr.	=	Hatvani I.: Theátrumra alkalmaztatott ... munkák. Pest, 1793.
Hazai Tud.	=	Hazai Tudósítások. 1808—1839.
Horváth Á.: Hol-mi	=	Horváth Á.: Hol-mi... külömbféle Versek. Pest, I. 1788.; II. 1793.
Horváth J.: Emb. ok.	=	Horváth J.: Emberi okosság ... Nagyszombat, 1764.
Ir.	=	Irodalomtörténet. Budapest, 1912—.
ItK.	=	Irodalomtörténeti Közlemények. Budapest, 1891—.
Jancsó: Nyelvmív. Társ.	=	Jancsó E.: Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság iratai. Bukarest, 1955.
Jósika M.: Békesi kal.	=	Jósika M.: Ifjabb Békesi Ferencz kalandjai. Pest. I. 1844, II. 1845.
Jósika M.: Irány	=	Jósika M.: Irány. Kolozsvár, 1835.
Jósika M.: Szív. rejt.	=	Jósika M.: Szív' rejtelmei. I—II. Pest, 1845.
Kada E.: Darázs	=	Kada E.: A darázs mérge. 1893.

Kalmár Gy. : Ének	=	Kalmár Gy. : A Magjar Helikon-ért és Kástaliák-ért ... buzdúlt ... Ének. Bécs, 1778.
Kardos Ad. : Versegi mocsk.	=	Kardos Ad. : Versegi Ferentznek ... motskolódásai ... Pest, 1806.
Karinthy Fer. : Ol. jsz.	=	Karinthy Fer. : Olasz jövevényszavaink. MNyTK. LXXIII.
Kassai	=	Kassai J.: Magyar—diák Szó-könyv. I—V. Pest, 1833—1836.
Kazinczy: Hel. vir.	=	Heliconi Virágok 1791 esztendőre. Pozsony—Komárom, é. n.
Keresztesi M.	=	Keresztesi M. : A magyar matematikai műnyelv története. Debrecen, 1935.
Kirsch	=	A. Fr. Kirschii Abundatissimum cornucopiae linguae Latinae et Germanicae. Ratisbonae—Viennae, 1754.
Kiss J.: Egéss. kat.	=	Kiss J. : Egésséget tárgyazó katechismus. Sopron, 1796.
Kniezsa : SzlJsz.	=	Kniezsa I. : A magyar nyelv szláv jövevényszavai. I. Budapest, 1955.
Klein—Gáldi : Dict.	=	Samuelis Klein Dictionarium Valachico—Latinum (1801.). Kiadta Gáldi L. Budapest, 1944.
Kollarits J.: Ker. vil. int.	=	Kollarics J.: Keresztény-világi intések. Pest, 1766.
Kónyi J. : Paraszt	=	Kónyi J. : A paraszt ember Magyar országban. Pécs, 1786.
Könyv-ház	=	Molnár J.: Magyar Könyv-ház. I—XXII. Pozsony, Pest, 1783—1804.
Kr.	=	Kreszneries F. : Magyar Szótár. I—II. Pest, 1831—1832.
Kriza: Vadr.	=	Kriza J.: Vadrózsák. Kolozsvár, 1863.
Krúdy : Fészek	=	Krúdy Gy. : Üres a fészek. 1897.
Kunoss : Gyal.	=	Kunoss E. : Gyalulat. Pest, 1834.
Kunoss : Szóf.	=	Kunoss E. : Szófüzér. Pest, 1835.
Kvassay E. : Vármegye	=	Kvassay E. : A vármegye szava. Budapest. 1884.
Le Tourneux: Ker. eszt.	=	Le Tourneux: Keresztény esztendő. I—V. Buda, 1771—1775.
Losontzi I. : Tükör	=	Losontzi I. : Hármas Kis Tükör. Posony, 1773.
Lukácsy S. : Ágnes	=	Lukácsy S. : Ágnes asszony. Pest, 1883.
LexBud.	=	Lexicon Valachico—Latino—Hungaro—Germanicum. Budae, 1825.
LexUng.	=	Takáts R. : Lexicon Ungaricum. Kézirat. 1810—1811.
MA.	=	Szenczi Molnár Albert: Dictionarium Latino—Ungaricum és Ungarico—Latinum. 1604., 1621., 1708.; az évszám jelzi a kiadást.
Mal.	=	Malovetzky J. : Német—magyar és magyar—német Szókönyv. Pest, 1827.
Márton	=	Márton József magyar—német, német—magyar és latin—magyar—német szótárai. 1799—1823 ; az évszám útbaigazít, melyikről van szó.
Mátyus I. : Ó és Új Diaet.	=	Mátyus I. : Ó és Új Diaetetica. I—VI. Posony, 1787—1793.
Melich J.: Révai	=	Melich J.: Révai Miklós nyelvtudománya. Budapest, 1908.
Mészáros I. : Montier	=	Mészáros I. : Montier asszonynak levelei. Pest, 1793.
Mészáros I. : Szekretárius	=	Mészáros I. : Magyar Szekretárius. Pest, 1793.
M. Hírm.	=	Magyar Hírmondó. Bécs, 1780—1788.
Miháltz J. : Major	=	Miháltz I. : Vanier Paraszti majorja. Szeben, 1779.
MKSz.	=	Magyar Könyvszemle. Budapest, 1876 —.
MNy.	=	Magyar Nyelv. Budapest, 1905 —.
MNyTK.	=	Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai. Budapest, 1905 —.

Mokry—Möller: Manuf. = Mokry B.—J. Möller: Az Európai Manufakturák ... Pest, 1818.

Molnár J.: Megtérő reform. = Molnár J.: A' megtérő református elmélkedéséről négy könyvei. Nagyszombat. 7763.

MTsz. = Szinnyei J.: Magyar Tájszótár. I—II. Budapest, 1893—1901.

MTT. Évk. = Magyar Tudós Társaság Évkönyvei. Pest, 1833—1845.

Nagy S.: Isten jós. = Nagy S.—H. Sander: Az Istennek jósága ... a természetben. Pozsony, 1789.

Nátly: Vél. = Nátly J.: Némely vélekedések a' magyarnyelv [!] ügyében. Szeged, 1825.

Neuhold: Oktatás = Neuhold J. J.: Fundamentomos oktatás. Sopron, 1736.

NyF. = Nyelvészeti Füzetek. Budapest, 1902—1918.

NyK. = Nyelvtudományi Közlemények. Budapest, 1862 —.

Nyr. = Magyar Nyelvőr. Budapest, 1872—.

NSz. = Az Akadémiai Nagyszótár gyűjtése.

NySz. = Szarvas G.—Simonyi Zs.: Magyar Nyelvtörténeti Szótár. Budapest, 1890—1893.

Nyulassy A.: Kátyol. = Nyulassy A.: Kátyolatok a nép életéből. Pest, 1865.

NyÚSz. = Szily K.: A magyar nyelvújítás szótára. I—II. Budapest, 1902, 1908.

OklSz. = Szamota I.—Zolnai Gy.: Magyar Oklevél-Szótár. Budapest, 1902—1906.

Orosz F.: Magy. új tsillaga = Orosz F.: Magyarországnak új csillaga. Nagyszombat, 1751.

Pétzeli: Korona = Pétzeli J.: A magyar koronának rövid históriája. Komárom, 1790.

PP. = Fr. Pápai Páriz: Dictionarium Latino—Hungaricum et Hungarico—Latinum. Leutschoviae, 1708.

PPB. = PP. Bod Péter átdolgozásában: 1767., 1782., 1801.

Pais-Eml. = Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára. Budapest, 1956.

Pesti Szak. = Pesti Szakácskönyv. Pest, 1834.

Pétzeli: Ekkl. hist. = Pétzeli J.: Az Ó Testamentomi Ekklésiának Históriája. Komárom, 1791.

Reformkor = Nyelvünk a reformkorban. Szerk. Pais Dezső. Budapest, 1955.

Révai: Fal. = Révai M.: Faludi költeményes maradványai. Győr, 1786.

RMNy. = Régi Magyar Nyelemlékek. Buda. I—V. 1838—1888.

RMK. = Régi Magyar Könyvtár. 1897—1937.

Roux: Dict.[9] = Fr. Roux: Nouveau dictionnaire françois-allemand et allemand-françois[9]. Halle, 1796.

Sági: Szót. = Sági J.: A magyarországi szótárak és nyelvtanok könyvészete. Budapest, 1922. MNyTK. XVIII.

Sándor I.: Külf. út. = Sándor I.: Egy külföldön útazó magyarnak ... levelei. Győr, 1793.

Sándor J.: Zolikoffer = Sándor J.—Zolikoffer: Az erköltsi nevelésről. Kassa, 1796.

Sartori: Fil. = Sartori B.: Magyar nyelven filosofia. Eger, 1772.

SchSzój. = Szamota I.: A schlägli magyar szójegyzék. Budapest, 1894.

SI. = Sándor István: Toldalék a magyar-deák szókönyvhez. Bétsben, 1808.

Sófalvy J.: Emb. élet. = Sófalvy J.: Az emberi életet igazgató bölcs regulák. H. n. 1777.

StudSl.	= Studia Slavica. Budapest, 1956 —.
Szaller Gy. : Istók	= Szaller Gy. : Istók — Debretzenbe! Pozsony, 1794.
SzD.[1,2]	= Baróti Szabó Dávid : Kisded Szó-tár. Kassa, 1784 ; 2. kiad. 1792.
Szilágyi S. : Gazdaság	= Szilágyi S. : Az austriai paraszt iffjúságot a' jól rendeltt . . . gazdaságra oktató kézi könyvetske. (Fordítva Wiegand János ném. művéből). Pozsony, 1774.
Szily K. : Adal.	= Szily K. : Adalékok a magyar nyelv és irodalom történetéhez. Budapest, 1898.
Szinnyei : MI.	= Szinnyei J. : Magyar írók. I—XIV. Budapest, 1891—1914.
Szűcs: Népny.	= Szűcs J.: A népnyelvi kutatás története. Budapest, 1936.
Szűts I. : Herfort és Kl.	= Szűts I. : Herfort és Klárika. Pest, I. 1792.; II. 1793.
Tim.	= A' tisztbéli írás módjának saját szavai. Pest, 1806., 1807.
Tsz.	= Magyar Tájszótár. Kiadta a' Magyar Tudós Társaság. 1838.
Takáts : Tóld.	= Takáts R. : Tóldalék. 1794.
Tolnai : Nyú.	= Tolnai V. : A nyelvújítás. Budapest, 1926.
Thaly : Adal.	= Thaly K. : Adalékok a Thököly- és Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez. Pest, 1872.
TudGyüjt.	= Tudományos Gyüjtemény. Pest, 1817—1844.
Vajda P. : Szépítés	= Vajda P. : A szépítés mestersége. Kassa, 1835.
Vasmer: RussEtWb.	= M. Vasmer: Russisches Etymologisches Wörterbuch. Heidelberg, 1950—.
Virág B.: Hor. szat.	= Virág B.: Szatirák Horatiusból. Buda. 1820.
Virág B.: Hor. ód.	= Virág B.: Q. Horatius ódái. Buda, 1824.
VSzót.	= Simai Kr. : Vég-tagokra szedetett Szótár. Pest, I. 1809.; II. 1810.
Waldapfel : Felv.	= Waldapfel J. : A magyar irodalom a felvilágosodás korában. Budapest, 1954.
Waldapfel : Ötven év	= Waldapfel J. : Ötven év Buda és Pest irodalmi életéből. Budapest, 1935.

BEVEZETÉS

1. A felszabadulás óta új útra tért tudományos életünkben nagyszerű fellendülés részese lett tudományos irodalmunknak egyik legelhanyagoltabb ága, szótárirodalmunk is. Kétnyelvű szótáraink és szakszótáraink alig néhány év folyamán egész könyvtárrá sokasodtak, rövidesen nyomdába kerül a magyar nyelvnek oly régóta nélkülözött, korszerű Értelmező Szótára, s a Magyar Tudományos Akadémia a lehetőséghez mérten jelentős támogatásban részesíti a magyar irodalmi nyelv Nagyszótárának több mint fél százada húzódó munkálatait is.

Ámde éppen most, amikor egyre jobban kibontakoznak előttünk a mai magyar nyelvtudománynak szótárszerkesztési téren is jelentkező nagy feladatai, még fokozottabban szükségünk van arra, hogy visszatekintsünk a múltba, és mai munkánk történelmi előzményeit nyomozva törekedjünk haladó hagyományainknak minél teljesebb, minél tanulságosabb feltárására. Történelmi érdeklődésünk elválaszthatatlanul összeforr napi szükségleteinkkel, és tulajdonképpen abból is ered: különösen mi, akiket hivatásunk a szótárszerkesztés szolgálatába állít, joggal érezzük, hogy nem vagyunk egyedül, ha visszatekintünk előfutáraink célkitűzéseire és céluk elérése érdekében vívott öntudatos, sőt önfeláldozó küzdelmükre.

2. A mai lexikográfiai törekvéseknek közvetlen szótártörténeti előzménye azonban nem az a korszak, amelynek legalább általános képét vázolta Melich János befejezetlen, de így is úttörő jelentőségű tanulmányában,[1] hanem természetesen a XIX. századnak még tudományosan fel nem dolgozott magyar szótárirodalma. A XIX. századi fejlődés nyitánya viszont kétségtelenül az a fordulópontot jelentő periódus, amely megtörte a Páriz Pápai-féle „nagy hagyománynak" szinte kizárólagos uralmát, kiszabadította a magyar nyelvet a latin vezérnyelvhez tapadó szótári kötöttségéből, s rengeteg egyéni próbálkozás és önfeláldozó munka után első akadémiai szótárainkhoz vezetett. Ezt a periódust (1779—1838) joggal nevezhetnők a magyar szótárirodalom „legköltőibb korszakának": európai szempontból is megrendítő látvány, hogy ebben a korban a szótárírás annyira n e m z e t i ü g g y é emelkedett, hogy legkiválóbb íróink egész sora — Bessenyei, Baróti Szabó, Révai, Kazinczy, Versegi, Csokonai, Kisfaludy Sándor, Virág Benedek, Berzsenyi, Kölcsey, Bajza s végül maga Vörösmarty — közvetlen kapcsolatba került a szótárszerkesztéssel. Nem paradoxon tehát, hanem történelmi tényekkel igazolható felfogás eredménye, hogy tanulmányunknak akár ezt a — talán

[1] A magyar szótárirodalom. I. Budapest, 1907. NyF. XLVI. Vö. Ságí I.: A magyarországi szótárak és nyelvtanok könyvészete. Budapest, 1922. MNyTK. XVIII.

kissé meglepő — címet adhattuk volna: „A magyar szótárirodalom Bessenyeitől Vörösmartyig".

Természetes, hogy legjobb íróink azért léptek a szótárirodalom küzdőterére, mert itt is *küzdeniök kellett* annak a pallérozott magyar nyelvnek jogaiért, amely polgári nemzetállamunk egyik előfeltétele volt; szótárírásunk története tehát elválaszthatatlanul egybeforr egész nemzeti nyelvünk megújulásának történetével.[2] A magyar nyelvújítás politikai vezéreszméit Révai József jellemezte Kölcsey-tanulmányában (Irodalmi tanulmányok. 1950. 12—17), s e tanulmány szemszögéből kell tekintenünk nemcsak magát a nyelvújítást, hanem a magyar hivatalos nyelvért folytatott sokévtizedes küzdelemnek egymást követő szakaszait is.[3] E hatvan év szótárirodalmán végighúzódik tehát az a törekvés, amelyet az újabb magyar irodalmi nyelv szókészlete r e n d s z e r e z é s é n e k, sőt a kor vége felé k o d i f i k á l á s á n a k nevezhetnénk. Ortológia és neológia e téren is megvívja harcát, s bár az ortológia állásait évtizedeken át szívósan védelmezi, végül a Magyar Tudós Társaság szótárírási tevékenysége mégis a józan mérséklet medrébe terelt neológia győzelmét biztosítja.

3. Természetes azonban, hogy a felvilágosodás korában és a reformkorban a magyar szótárírásnak nemcsak kultúrszavaink kérdését kellett megoldáshoz segítenie, hanem teljesítenie kellett még egy másik fontos társadalmi feladatot is: vissza kellett nyúlnia, erélyesen és mindmáig érvényes módon, irodalmi nyelvünk legegészségesebb gyökeréhez, nemzeti fennmaradásunk legnyomósabb biztosítékához: a n é p n y e l v é h e z. Nincs a magyar szótárirodalomnak egyetlen korszaka sem, amelyben a szótárirodalom oly öntudatosan tárta volna fel a népnyelv kincseit, mint éppen ezekben az évtizedekben. A nemzet élniakarása felelt meg Herder jóslatára: II. József németesítő centralizmusával, majd I. Ferenc rideg abszolutizmusával szemben szótárainkban is felfakadtak a népnyelv erőtől duzzadó, kimeríthetetlen forrásai, messze túlcsaptak a szépirodalmi nyelvnek viszonylag szűk korlátain, s betörtek a legmakacsabb szófaragók műhelyébe is. A magyar szótárírók céltudatos népiességének vizsgálatára viszont annál szívesebben vállalkoztunk, mivel buzdításul, példaadásul előttünk volt már J. Sz. Szorokin kitűnő tanulmánya az Orosz Akadémia első, a francia forradalom idején megjelent szótáráról[4]. Már korábban sokszor foglalkoztak ezzel a hatkötetes, európai hírű művel[5], most azonban Szorokin kutatása tárgyául a következő kérdést válasz-

[2] Ezért kár, hogy a szótárirodalom majdnem teljesen kimaradt Tolnai Vilmosnak a nyelvújításról írt becses kézikönyvéből.

[3] Vö. Szekfű Gyula: Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez. 1790—1848. Budapest, 1926. A korszaknak marxista értékelését a most készülő egyetemi történelmi tankönyv fogja nyújtani; egyelőre felhasználtuk Mérei Gyula szegedi egyetemi jegyzetét (1953.), Mód A.: 400 év küzdelem az önálló Magyarországért (1951. 6. kiadás) című művét, valamint a korra vonatkozó újabb történelmi forráskiadványokat, különösen a Martinovics-mozgalom iratainak Benda K.-féle kiadását (II—III.). A történeti irodalom kritikai jegyzékét nyújtja Kosáry D.: Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába. II. 1711—1825. Budapest, 1954.

[4] Разговорная и народная речь в «Словаре Академии Российской» (1789—1794). Материалы и исследования по истории русского литературного языка. Moszkva, 1949, I, 95—160.

[5] Vö. С. П. Обнорский: Итоги научного изучения русского языка. Учёные записки МГУ. 106. sz.; Г. О. Винокур: К истории нормирования русского письменного языка в конце XVIII в. («Словарь Академии Российской». 1789—1794). Вестник моск. Ун-та, 1947. 5. sz.

totta : milyen mértékben került bele az egykorú társalgási nyelv és különösen a népnyelv az Orosz Akadémia első szótárába? Aligha véletlen, hogy Szorokin bármely más szókategória tárgyalása helyett éppen azt igyekezett megállapítani, hogyan tört át az orosz nyelv legelevenebb, legtősgyökeresebb rétege a konvenciókon, a „fentebb stílus", vagyis a высокий стиль béklyóin, s hogyan szerzett magának polgárjogot — a francia „tiers Etat" harcainak korában. Ily módon Szorokin a szótárak történetét közvetlen kapcsolatba hozta a társadalmi fejlődéssel ; szempontjainak alkalmazását a mi szótárirodalmunkra annál jogosultabbnak tartjuk, mivel a nagy orosz szótár példája a magyar szótárírókat is több ízben bátorította, lelkesítette. Nemcsak Gyarmathi Sámuel és Teleki József hivatkozott a pétervári akadémia példájára, hanem már 1793 novemberében, a nagy orosz szótár megjelenése idején, Balassa Ferenc is, aki az államtanácsnak konkrét javaslatot tett a magyar nyelv ügyében. Balassa, aki korábban Horvátország bánja volt, ajánlotta, „hogy az illyr udv. kancelláriától azelőtt harminc évvel Stully franciskánus által összeiratott szótára a monarchiában használatos nyelveknek a helytartótanácsnak adassék át, s ezen szótár kiegészítésére Budán egy »Akademie der Nationalsprachen« alapíttassék ; ennek tagjai készítsék el a latin, magyar, illyr [= szerb-horvát], szlovák és német nyelv általános szótárát, a pétervári akadémiától kiadott nagy szótár mintájára".[6] Persze Balassa terve a 90-es évek elején nem elszigetelt jelenség : joggal sejthetünk hasonló kezdeményezést Makó Pál szótári terve, valamint Verseginek szintén 1793-ban megjelent Proludiuma mögött is. Sajnos Balassa tervével maga Kaunitz szállt szembe : a hagyományos Habsburg-politika szellemében a magyar nyelv fejlesztésének ügyét „dilatorikusan" kívánta kezelni, s bizonyára ő sugalmazta az 1793. december 15-i királyi kéziratot, amely Balassa javaslatát könyörtelenül ad acta tétette.

4. A módszert, melyet tanulmányunkban alkalmazni próbáltunk, jelentékeny részben forrásanyagunk természete és a magyar nyelvtudomány történetére vonatkozó kutatások mai állása határozta meg. Aránylag könnyű lett volna feladatunk, ha kellő előmunkálatok után reánk csupán a szintézis kötelessége hárult volna. Sajnos a helyzet egészen más volt : az előmunkálatok oly hézagosnak bizonyultak, hogy legtöbbször a vizsgálandó anyagot, a nyers történeti tényeket is magunknak kellett összegyűjtenünk. Ezért volt szükségünk forrásainknak aránylag sűrű idézésére, s ezért kellett vállalnunk egyes részletekkel kapcsolatban szótártörténeti szempontból becses, de eddig jóformán ismeretlen dokumentumok közlésének gondját is. Világosan érezzük, hogy összefoglalásunk csak első kapavágás ezen a meglehetősen irdatlan, bozótos területen, s mivel önálló részletkutatások tematikai gazdagságával még egy mintegy 35 íves összefoglaló tanulmány sem vetekedhetik, jól tudjuk azt is, hogy művünknek szinte mindegyik fejezetéből idővel külön monográfia fog kerekedni. A szakszótárakkal sem foglalkozhattunk jelentőségükhöz méltó módon : mivel a szaknyelvi terminológia legtöbb ága egyelőre feldolgozatlan, elsősorban azokat a szakszótárakat vettük figyelembe, amelyek a társadalmi tudományok körébe eső anyagot tartalmaznak. Főleg az általános lexikográfiai fejlődés vonalát tartva szem előtt, arra törekedtünk, hogy a szótár-

[6] Balassa beadványát kivonatosan közölte Szekfű : Iratok 269. Stulli Joákim műve, a Lexicon latino-italico-illyricum 1801-ben jelent meg Pesten, két kötetben (Szinnyei : MI. XIII, 94—5).

történeti eseményeket szervesen beleágyazzuk a kor általános képébe, valamint arra is, hogy ne kalandozzunk el az érdekesnél érdekesebb részletekbe, hanem jellemző tényeket emeljünk ki, a források közvetlen ismerete alapján, s ezeket lehetőleg meg is magyarázzuk. Persze nemcsak pusztán lexikográfiai filiációt kerestünk, nemcsak szótári hagyományok kialakulását és fejlődését, hanem — a **2.** és **3.** szakaszban kifejtett szempontok szellemében — élő nyelvi anyagot is. E téren nagy segítséget nyújtott a Magyar Etymologiai Szótár, amely e korra nézve is becses bibliográfiai és szókincstörténeti utalásokat tartalmaz. Számos esetben alkalmunk volt azonban helyesbíteni az ún. „első" adatokat, bár kétségtelen, hogy e téren csakis egyes szavak monografikus tanulmányozásától várhatunk teljesen megbízható eredményt. Ezúttal teljes adatfelsorolásra a kiválasztott szavakkal kapcsolatban sem törekedhettünk; fontos újításunk azonban az Akadémiai Nagyszótár gyűjtésének hasznosítása legalább az adatok jelenlegi hozzáférhetőségének mértékében. Még kevésbé lehetett célunk kimerítő felsorolás a szótártörténeti szempontból értékesített tájszavakkal kapcsolatban: a szövegünkben jelzett utalások pusztán egy-egy szó valószínű lokalizációjára szolgálnak addig is, amíg az újabb tájnyelvi gyűjtések, a magyar nyelvatlasz és különösen az új tájszótár tájszavaink elterjedését még jobban megvilágítják. Annyit azonban e megszorítások ellenére is talán szabad remélnünk, hogy tanulmányunk felkelti az érdeklődést modern szótárírásunk úttörői iránt, s hogy a legfontosabb szótárak szerzői egyetemi oktatásunkban, nyelvészeti közvéleményünkben és művelt népünk köztudatában végre elfoglalják azt a helyet, amely őket több mint száz éve megilleti.

Művem doktori disszertációnak készült; kötelességemnek tartom hálás köszönetem kifejezni opponenseimnek, Pais Dezső és Bárczi Géza akadémikusoknak, valamint Mészöly Gedeonnak, a nyelvészeti tudományok doktorának, akik bölcs megjegyzéseikkel támogatni és az eredeti kézirat megjobbításában segíteni szívesek voltak. A tördelt levonat alapos átolvasásáért, valamint az utalószámok ellenőrzéséért Vértes Editet illeti köszönetem. A szómutatót Ruzsiczky Éva és Farkas Vilmos odaadó gonddal készítették. Köszönettel tartozom azonban nemcsak nekik, hanem az MTA Nyelvtudományi Intézetének keretében működő Nagyszótári Osztály munkatársainak is érdeklődésükért és hathatós segítségükért, az MTA Könyvtára és Kézirattára részéről tapasztalt állandó jóindulatért, valamint az Akadémiai Kiadó és az Akadémiai Nyomda összes dolgozóinak a mű kiadása körüli fáradozásukért.

*

Kéziratom 1954 decemberében készült el; a legújabban megjelent adalékokra, amennyiben korábbi eredményeim nem módosították döntő módon, elsősorban művem jegyzeteiben kívántam utalni.

Budapest, 1957. március 15-én.

I.

A XVIII. SZÁZAD UTOLSÓ NEGYEDÉNEK SZÓTÁRÍRÁSI TÖREKVÉSEI

5. Már az Orosz Akadémia első szótárára való hivatkozás (**3.**) igazolja, hogy a magyar szótárirodalom újjászületését nem szabad és nem is lehet megfelelő európai háttér nélkül tárgyalnunk. A nyelvészeti gondolatok éppen a XVII. és XVIII. században, a racionalista „grammaire générale"-ok korában nem ismertek országhatárokat ; az akadémiai elképzelések — köztük a nemzeti szótárakra vonatkozó tervek — szabadon szárnyaltak Olaszországból Francia- és Németországba, majd távolabb kelet felé és szerte a kontinens minden tájára.[1]

5.1. A modern szótárírás nem más, mint a renaissance-ember enciklopédikus érdeklődésének s ezzel szorosan összefonódó anthropocentrikus szemléletének megnyilatkozása ; úttörői és ihletői közt ott találjuk Leonardo da Vincit is.[2] Ámde joggal mondhatjuk Paul Hazard-ral, a XVIII. század eszmeáramlatainak jeles kutatójával, hogy e lexikográfiai érdeklődés századról századra új területeket hódított meg.[3] A XVI. század — a humanizmus eszményeinek megfelelően — a klasszikus nyelvek, a latin és a görög nagy szótárait alkotta meg, majd a XVII. században születtek a nemzeti nyelvek általános szótárai,[4] elsősorban irodalmi norma alapján, „nemes és művelt körök számára" (amint Hazard mondja : „à l'usage des honnêtes gens"). Ugyanekkor találjuk az első kísérleteket történeti jellegű szótárak megalkotására (Du Cange), s jelentkezik, egyelőre aggodalmas purizmus formájában, a kritikai szellem is (akadémiai szótárak). A XVII. század azonban lexikográfiai szempontból távolról sem tudta megragadni az élet teljességét ; legtöbb munkását osztálykorlátai akadályozták meg abban, hogy széttekintsen a szépirodalom nyelvén túlra egyrészt a társadalmilag is gazdagon tagozott élő nyelv, másrészt pedig a szakmai és tudományos nyelvhasználat egyre

[1] Ha rendelkezésünkre állna az európai szótárírás összehasonlító története, a pontos időrendi megfelelések sem lennének érdektelenek ; mindenesetre éppen 1793-ban, a Budára tervezett Akademie der Nationalsprachen-nel és Versegi Proludiumával egy évben kezdődtek például Portugáliában is a portugál akadémiai szótár munkálatai.

[2] L. Morandi : Lorenzo il Magnifico, Leonardo da Vinci e le prime grammatiche italiane. Leonardo e i primi vocabolari. Città di Castello, 1908.

[3] P. Hazard : La pensée européenne au XVIIIe siècle. De Montesquieu à Lessing. Paris, é. n. [1946.]. I, 274.

[4] Amint Grimmék szótárának előszavában olvassuk, „die wiederanfachung der classischen literatur im fünfzehnten und sechzehnten jahrhundert hatte den abstand der einheimischen, wissenschaftlich unausgebildeten Sprache von der griechischen und lateinischen sehr fühlbar gemacht" (I. Grimm—W. Grimm : Deutsches Wörterbuch. Leipzig, 1854. IV—V).

bővülő változatossága felé. Ebből a hiányérzetből születtek a XVIII. század enciklopédiái, köztük Diderot-nak és d'Alembert-nek ideológiai szempontból is határkövet jelentő műve (1751—1766), másrészt a szakszótárak egész sora, melyek végül a nagy általános szótárak anyagára is döntő hatást gyakoroltak.

5.2. Az élő nemzeti nyelvek nagy szótárainak történetében úttörő érdemei vannak Olaszországnak, hiszen a firenzei Accademia della Crusca szótárszerkesztő tevékenységét már 1592-ben megkezdte, s 1612-ben meg is jelent a Dizionario della Crusca I. kiadása, amelyet azután számos későbbi követett (a XVIII. század folyamán figyelemre méltó az 1718-i és az 1740-i kiadás). Ez volt kezdetben legfontosabb mintája a Francia Akadémia szótárának is,[5] de francia vonatkozásban azonnal nehézségek merültek fel, amelyek elsősorban az olasz és a francia irodalom fejlődésének időrendi eltéréséből, valamint a két nyelv történetének bizonyos alapvető különbségeiből adódtak. Míg az olaszoknál a Dante—Boccaccio—Petrarca triász esztétikailag biztos és már a kronológiai távolság révén is olyan tiszteletreméltó nyelvi normát nyújtott, mint a latin szókinccsel kapcsolatban az aranykor írói, az 1635 körül — tehát még Corneille Cid-je előtt! — szótárírási tervekkel foglalkozó első francia akadémikusok (Chapelain és társai) meglehetősen zavarban voltak, melyik írót tekintsék csalhatatlan tekintélynek.[6] Ez az elv csakhamar — valószínűleg a művelt nyelvszokás egyik legfinomabb megfigyelője, Vaugelas hatására — módosult is Franciaországban: amikor közel 60 évvel később, 1694-ben végre megjelent az akadémiai szótár I. kiadása, ennek előszava már azt hangsúlyozta, hogy nem idézetekre, hanem elsősorban a szótárt szerkesztő jeles írók nyelvérzékére és saját maguk alkotta példamondataira kell támaszkodni.[7]

E túlságosan szűknek érzett és túlságosan az udvari légkörből sarjadt akadémiai szótár[8] már saját korát sem elégítette ki: a Pomai-féle Dictionnaire royal (1676.), melyet Magyarországon is forgattak,[9] a tényleges nyelvállapotot jobban tükrözte, majd gazdagabb idézetanyagával változatosabb szókészletet nyújtott Richelet (1680.), s a szótárát 40 évig tökéletesítő és a szakszókincset is bőven hasznosító Furetière (1690.). Maguk az akadémikusok sem tarthatták kielégítőnek az eredetileg nem ábécé-rendben, hanem tövek

[5] Vö. A. François: Le Dictionnaire de l'Académie Française et les diverses formules du purisme. Archiv. f. das Studium der neueren Sprachen. 1912. ápr.; ua.: Les origines italiennes du Dictionnaire de l'Académie Française. Mélanges Bernard Bouvier. Genève, 1920, valamint Brunot: HLFr. IV, 36—49.

[6] Az eredeti terv szerint ugyanis — éppen úgy, mint a Crusca esetében — fel kellett volna dolgozniok a nyelvhasználatuk tisztaságáról híres összes holt írókat („tous les auteurs morts, qui avaient écrit le plus purement en notre langue". Idézi F. Brunot: HLFr. VI, 873).

[7] E felfogást Brunot így foglalta össze: „Il vaut mieux utiliser le témoignage oral des bons auteurs qui la composent que leur témoignage écrit" (i. h.). Ezt az elvet nálunk leghívebben Versegi követte, s a „bon auteur" nyelvi eszményét elsősorban saját nyelvhasználatával azonosította, vö. **135.2.**

[8] S. Mercier, a szükséges neologizmusok egyik leglelkesebb és legjózanabb védelmezője, még a későbbi kiadásokról is azt írta 1801-ben, hogy nem szabad a szótárírást a nyelvnek olyan „megfojtóira" bízni, akik térdre borulnak négy-öt, XIV. Lajos korabeli férfiú előtt („à une race d'étouffeurs qui se mettent à genoux devant quatre ou cinq hommes du siècle de Louis XIV". Idézi Brunot: HLFr. VI, 1148).

[9] Megtaláljuk pl. Kresznerics könyvtárában is. Értékéről vö. Brunot: HLFr. IV, 25—6.

szerint megszerkesztett akadémiai szótárt,[10] melyből a szakmai szókincs szinte teljesen hiányzott. Éppen ezért már Thomas Corneille, az első francia akadémiai szótár egyik illusztris munkatársa, elkészítette a francia szakmai és tudományos nyelv első összefoglaló szótárát, a Dictionnaire des Arts et Métiers-t (1694.).[11]

A XVII. század utolsó évtizedében alakult tehát ki az a sajátosan kiélezett két szótárszerkesztési irány, amely az egész XVIII. századi fejlődésre rányomta bélyegét. Richelet és az Akadémia szótára a „nagy" XVII. század örökségét féltve őrző purista hagyomány, az aranykor-elmélet őrévé lett, viszont Furetière, Thomas Corneille, majd a XVIII. század nagy francia szótárírója, Trévoux (1704.) az élő nyelvhasználat, a szakmai és tudományos tagozódásnak megfelelő változatosság jelentőségét bizonyították. Bayle, a híres Dictionnaire historique et critique (1696—1697.) szerzője, már a XVII. század végén lelkesen védte az írói neologizmusokat,[12] s 1742-ben Moncrif a Francia Akadémiában tartott előadást a következő, valóban „forradalmi" témáról: „Élő nyelvet nem lehet és nem is szabad fejlődésében megállítani" (Qu'on ne peut ni ne doit fixer une langue vivante"). Moncrif az akadémiai norma naív szigorát alapjaiban rázta meg: közvetlen hatásáról nemcsak a másutt tárgyalandó XVIII. századi francia szakszótárak egész sora tanúskodik (l. alább, 391. j.), hanem egyrészt az 50-es évek nagyszerű terméke, Diderot és d'Alembert Encyclopédie-ja, majd a francia akadémiai szótár 1762-i és 1798-i kiadása, amely a neologizmusnak és a szakmai szókincsnek legalább némi teret enged.

5.3. Mialatt azonban a francia szótárirodalom fejlődése, a XVIII. század nagy eszmeáramlataival párhuzamosan, végre egészségesebb irányba terelődött, Franciaország három szomszédos területén: Spanyolországban, Angliában és Németországban a pedáns akadémiai purizmus új védelmezőkre talált. A Spanyol Akadémia szótára (1726—1739.) a Cruscának és a francia akadémiai szótárnak exkluzív elveit alkalmazta, s természetesen a „Siglo de Oro" nyelvét próbálta mintaképpé emelni. A XVIII. századi angol szótárirodalom[13] legreprezentatívabb alakja S. Johnson; 1755-ben megjelent szótára előszavában[14] tiltakozik ugyan az angol nyelvnek egy esetlegesen felállítandó Akadémia

[10] Csupán 1718-i kiadásában érvényesült az ábécé-rend, amelyet Furetière már annak idején hevesen követelt (vö. Brunot: HLFr. IV, 42). Később Furetière nézetét — ti. a gyökérszavak szerinti elrendezés kevéssé gyakorlati voltát — igazolták az orosz akadémiai szótár egymást követő kiadásai: az eredetileg gyökérrendes kiadást (1789—1794.) itt is betűrendes váltotta fel (1822.). A német gyökérrendes szótárak közül a legfontosabb Stieler (1691.) és Frisch (1741.) műve.

[11] Egyes példányokban az akadémiai szótár III. és IV. köteteként szerepel. Valószínűleg elsősorban azokat a szavakat tartalmazza, amelyek az erősen purista akadémiai szótárból kiszorultak. Közvetlen előzménye a Porte des sciences ou recueil des termes et des mots les plus difficiles à entendre (1682.) című, a szerző nevét D.C.S.D.S.S. kezdőbetű alá rejtő munka.

[12] Bayle szerint egészséges írói szóalkotások nélkül a nyelv szegény, sivár és erőtlen lenne: „On ne peut contester légitimement — mondja filozófiai szótárának Poquelin cikkében — aux bons auteurs le droit de forger de nouveaux mots, puisque sans cela les langues seraient toujours pauvres, stériles, languissantes."

[13] Vö. J. Murray: The evolution of English lexicography. Oxford, 1930.; M. M. Mathew: A Survey of English Dictionaries. London, 1933.; Országh L.: FilK. III, 89—92.

[14] Idézeteinket az 1765-i 3. kiadásból merítettük. Johnsonnal mint szótáríróval részletesen foglalkozott Országh L.: FilK. II, 251—265; III, 92—99.

s ennek szótára általi szabályozása ellen,[15] s tudatában van annak a ténynek is, hogy ahol már van akadémia, a nemzeti nyelvek ott is tovább fejlődtek,[16] mégis idézetanyagával szinte kizárólagosan az Erzsébet-korra támaszkodik, s ennek nyelvhasználatát eszményíti angol aranykorrá.[17] Johnson az idézettisztelő szótárírók népes családjába tartozik; mivel nagy figyelmet fordít a szók jelentésárnyalataira, idézeteit sem találomra sorolja fel, hanem már bevallottan azon célból, hogy a szóhasználat finomságait igazolja. A tudományos nyelv állandó gazdagodásának szükségét elismeri,[18] viszont a szakmai nyelv más területeivel szemben rendkívül tartózkodó, sőt egyenesen elutasító. Franciaországban L. Ph. Savary már 1723-ban kiadta kereskedelmi szakszótárát (Dictionnaire universel du commerce), de Johnson még az 50-es években is viszolyog a termelésre és a kereskedelemre vonatkozó, állandó mozgásban levő szavak megörökítésétől, sőt nyíltan kijelenti: „hadd pusztuljanak [e szavak] más, megőrzésre méltatlan dolgokkal együtt".[19]

5.4. A XVIII. század utolsó negyede szinte mindenütt Európában a szótárírás megújhodását jelentette. Voltaire 1778-ban, kevéssel halála előtt, azzal a szándékkal érkezett Párizsba, hogy maga is lelkesen fog dolgozni az Akadémia új szótárán, melynek megszerkesztését nélkülözhetetlennek tartotta. A Francia Akadémia hivatalos irataiból tudjuk, hogy különösen a szavak jelentésárnyalatainak gondos megörökítését tartotta szükségesnek, a legjobb írókból vett idézetekkel együtt.[20] Az agg Voltaire világosan érezte tehát a régi francia szótárirodalom elégtelenségét, s talán ismerte Pons-Alletz roppant anyaggyűjtését is (Dictionnaire des richesses de la langue française. 1770.). Az utóbbival szemben azonban csakhamar új hang, új módszer jelent-

[15] „If an academy should be established for the cultivation of our stile, which I, who can never wish to see dependance multiplied, hope the spirit of *English* liberty will hinder or destroy, let them, instead of compiling grammars and dictionaries, endeavour, with all their influence, to stop the licence of translators, whose idleness and ignorance, if it be suffered to proceed, will reduce us to babble a dialect of France."

[16] „The *French* language has visibly changed under the inspection of the academy; the stile of *Amelot*'s translation of father *Paul* is observed by *Courayer* to be *un peu passé;* and no *Italian* will maintain, that the diction of any modern writer is not perceptibly different from that of *Boccace, Machiavel,* or *Caro.*"

[17] Johnson eszménye pontosan megfelel a francia akadémiai szótár 1. kiadásával kapcsolatos stilisztikai elveknek: „From the authors which rose in the time of Elisabeth, a speech might be formed adequate to all the purposes of use and elegance."

[18] A tudományos nyelvvel kapcsolatban bevezetése a jelentésfejlődés új lehetőségeire hívja fel a figyelmet: „As by the cultivation of various sciences, a language is amplified, it will be more furnished with words deflected from their original sense: the geometrician will talk of a courtier's zenith, or the excentric virtue of a wild hero, and the physician of sanguine expectations and phlegmatic delays."

[19] Erre vonatkozó nyilatkozatát szintén érdemes idéznünk: „Of the laborious and mercantile part of the people, the diction is in a great measure casual and mutable; many of their terms are formed for some temporary or local convenience, and though current at certain times and places, are in others utterly unknown. The fugitive cant, which is always in a state of increase and decay, cannot be regarded as any part of the durable materials of a language, and therefore must be suffered to perish with other things unworthy of preservation."

[20] Saját szavai szerint fel kell jegyezni „les diverses acceptions de chaque terme avec les exemples des auteurs les plus approuvés" (Registre III, 432; Brunot: HLFr. VI, 874). A jelentésárnyalatok pontos szótári megkülönböztetését kívánta 1791-ben Aranka is; olyan szótárt tervezett, "minémű az Adelungé a rémetben, melv a közönségesen egy értelembe vétetni szokott, de valósággal különböző értelmű szók között való különbséget előadja". (Jancsó: Nyelvmív. Társ. 97, vö. **6.**).

kezett, új kísérlet a szótárirodalom megújítására : e mű a XVIII. századi Franciaország utolsó nagy lexikográfiai alkotása, Féraud kritikai szótára volt (Dictionnaire critique de la langue française. 1787—1788.).

A csupán adatbőségre törekvő, lelkes, de kritikátlan gyűjtő és a nyelvművelés igényének megfelelően válogató elme kettőssége zárja le a XVIII. század francia szótárirodalmát, s e kettőssséghez kell csatolnunk a magyarországi vonatkozásban oly fontos egykorú német szótárirodalom eredményeit is. Amint egy századdal korábban a Francia Akadémia első szótára összefoglalta, rendszerezte a „Grand Siècle" klasszikus íróinak nyelvi vívmányait, úgy áll Adelung is, akit Garve joggal nevezett „német Johnson"-nak (id. Thienemann T.: EPhK. XXXVI, 87). Goethe és Schiller századának végén. Adelung Grammatisch-Kritisches Wörterbuch-ja (1774—1786.; 2. kiadás 1793—1802.) azonban nem a legnagyobb német írók nyelvhasználatát örökítette meg, hanem a felsőszász nyelvjárásokon alapuló „mintaszerű köznyelv" merev összefoglalása lett. Éppen oly kényes válogatás érvényesült benne, mint korábban a Francia Akadémia szótáraiban ; amint egykor a Francia Akadémia szótára XIV. Lajos udvarára támaszkodott, úgy igyekezett Adelung is saját nyelvhelyességi normáit a drezdai szász udvarra alapítani.[21] Adelungnak Gottsched közvetítésével francia mintára támaszkodó felfogása ellen joggal lázadoztak azok, akik a nyelv történelmi fejlődését világosan látták,[22] s azok is, akik — mint például Wieland — az irodalmi műfajokhoz szorosan alkalmazkodó nyelvi stílusok jogait követelték. Végeredményben azonban Adelung nyelvi diktátorságával s az új szavaktól való idegenkedésével szemben a legmerészebb hangot a német szótárírás „jakobinusa", Campe képviselte, aki — a magyar fejlődés számára szintén példaadó módon — egyrészt Adelung szógyűjtésének túlszárnyalására, másrészt pedig a kor divatos idegen szavainak merész, racionalista németesítésére törekedett.[23] Mindenesetre Campénak a XIX. század elején megjelent 5 kötetes szótára[24] több mint 140 000 címszavával a német szóképzés lehetőségeiről legalább némi képet nyújtott, s egyben tükrözte a nyelvjárásokra támaszkodó nyelvbővítés gyakorlati eredményeit is. Természetes, hogy Magyarországon, akárcsak a szomszédos

[21] Egyes kortársak, például a francia Prémontval, a „drezdai udvar tekintélyét" kétségbe vonták. „Wo ist der Hof, — fordítja Lessing 125. levelében Prémontval Preservatif contre la Corruption de la Langue Françoise (1756.) című munkájából — welcher zum Vereinigungspunkte dienen könnte?" Hiszen Drezdában is az annyit dicsért szász nyelv helyett inkább franciául és olaszul beszélnek! Lessing azonban rámutat Berlin és Drezda tudományos érdemeire, s különösen arra, hogy az egyetlen német szótár („das einzige Wörterbuch, das wir noch haben"), ti. az Adelungé, szász földről származik (vö. Briefe, die Neueste Literatur betreffend. Berlin, 1763. VII, 155—158).

[22] Garve szerint „die Sprachen haben ihre Revolutionen, wie die Völker, die sie reden" (Einige Betrachtungen über Sprachverbesserung. Beiträge zur Sprachenkunde. Berlin, 1794. II, 21). Mi sem jellemzőbb, mint hogy e nyilatkozat éppen a francia forradalom idején hangzott el.

[23] A purista és a nyelvszokáshoz Vaugelas-ként tapadó Adelunggal szemben Campe nyíltan hirdette : „Wenn uns ein Wort fehlt, so sind wir in der Lage der ersten Sprachfinder, darum haben wir auch das selbe Recht — zu prägen" (Wörterbuch zur Erklärung und Verdeutschung der unseren Sprache aufgedrungenen fremden Ausdrücke. Braunschweig, 1801. 59). Campe németesítő szótárát Magyarországon többször kiadták, kissé átdolgozott kiadásban. Nagyon valószínű, hogy idegen szavak helyett ajánlott szóalkotásai közvetlenül hatottak a magyar nyelvújításra is. Vö. Rubinyi M.: Nyr. XXXII, 4 kk., valamint Tolnai : Nyú. 13, 25—26, 116.

[24] Wörterbuch der deutschen Sprache. Braunschweig, 1808—1810.

Ausztriában, Adelung nyelvművelési elvei nagyobb tekintéllyel bírtak,[25] viszont az is kétségtelen, hogy — Teleki József ismert értekezésének tanúsága szerint — az elkészítendő nagy szótár eszményének kialakításához Campe hatalmas műve is hathatósan hozzájárult. Ebbe a körképbe kell mármost beállítanunk a magyar felvilágosodás és a reformkor szótárírási törekvéseit.[26]

6. Hogyan kapcsolódott be ebbe az európai fejlődésbe a mi XVIII. századunk szótárirodalma? Kétségtelen, hogy a felvilágosodás nyomait már Cellariusnak Bél Mátyás átdolgozásában elkészült latin—magyar gyökérrendes szótárában (1719.) megtaláljuk ; ha nem lenne így, Cellarius műve nem jelent volna meg 1808-ig annyi kiadásban (l. még **38.**). Haladást mutat a korábbi lexikográfiai előzményekhez képest a Wagner-féle Phraseologiának első, Vargyas István készítette átdolgozása is (1750.) : a latin részben fontos vívmány a szerzők nevével közölt sok klasszikus idézet, mely egy-egy szó használatát szemléletesebbé teszi,[27] az ízes magyar fordulatokat tartalmazó magyar értelmezések pedig arról tanúskodnak, hogy tért hódított az anyanyelv megbecsülése még a hagyománytisztelő jezsuiták iskoláiban is. 1763-ban Adámi Mihály Bécsben adott ki kisebb magyar—német szótárt (Wörterbuch der Stammwörter der ungarischen Sprache), úgy látszik elsősorban a magyarul tanuló németek számára;[28] műve, csekély terjedelme ellenére, mintegy előkép volt Márton Józsefnek később ugyancsak Bécsben meginduló szótárírói tevékenységéhez. Voltak tehát újabb szótárszerkesztési kezdemények, s mégis a XVIII. század egyetlen, általánosan emlegetett magyar szótára — amelyet éppen úgy „einziges Wörterbuch"-nak tekintettek, mint Lessing az Adelungét— Páriz Pápainak több kiadásban (1708., 1767., 1782., 1801.) megjelent Dictionariuma maradt ; erre, a kor igényeihez oly kevéssé alkalmazkodó műre célzott Kazinczy is, amikor több évtized tapasztalatát foglalva össze 1793-ban kijelentette : „Készületlen minden : L e x i c o n u n k s z ű k, s z e g é n y ; Grammaticánk habzó, hijányos ; stylisticánk feszes, ügyetlen".[29] Kazinczy e véleményével nem állt egyedül ; hasonlóképpen nyilatkozott az a — sajnos ismeretlen — erdélyi szerző, aki Aranka György nyelvművelő társasága számára szintén a 90-es évek elején készített beadványát azzal kezdte, hogy használható szótárunk n i n c s ; Molnár Albert, Páriz Pápai Ferenc, Bényei

[25] Adelungnak a magyar nyelvművelésre gyakorolt hatásáról l. Thienemann T. : Német és magyar nyelvújító törekvések. EPhK. XXXVI, 104 kk. ; Tolnai : Nyú. 13, 16, 25, 75, 87 kk. stb.

[26] Mindeddig nem szóltunk a kétnyelvű szótáraknak nem kevésbé fontos példaadásáról. A legfontosabb mintákra a maguk helyén kívánunk rámutatni.

[27] Az aranykor nagy íróira sűrűn hivatkozott már 1742-ben a horvát Jambressich András is ; latin—horvát—magyar—német szótárának klasszikus szerzőkre való utalásai később mintául szolgáltak a román S. Micu-Kleinnak, aki 1806-ban latin—román—magyar szótárt készült kiadni (vö. Göbl L.: NyK. XLVIII, 250).

[28] Adáminak fontos szerep jutott egyes töveknek önálló szóként való elterjesztésében is, vö. Tolnai : Nyú. 41—3.

[29] Lev. II, 301. — Kazinczy ezt a buzdításszámba menő észrevételét Kis Jánoshoz intézte, a későbbi Kulcsár-féle nyelvművelő pályázat egyik résztvevőjéhez ; ezzel rámutatott a magyar nyelvtudomány olyan hiányaira, amelyeket részben máig sem tudtunk pótolni. Kazinczynak e szavait legutóbb idézte Tompa József : Anyanyelvünk leíró nyelvtana. MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei. IV, 33.

Deák János[30] és Cellarius szótárai „nem a magyar nyelvre, hanem a Deáknak tanúlására és mívelésére készíttettek" (idézi Perényi J.: MNy. XIII, 191). A magyar szókészlet rendszerezését tehát valósággal k i k e l l e t t s z a b a d í t a n i a latin nyelvtanítás és lexikográfia béklyóiból, s egyben szótározott szavainak állományát korszerűvé is kellett tenni.

A szükségletet és a tennivalókat leghatározottabban a magyar felvilágosodás vezéralakja, Bessenyei György ismerte fel;[31] már 1778-ban, tehát pontosan egy évben Voltaire szótárírási terveivel, Bessenyei a megszerkesztendő új magyar szótárról így nyilatkozott: „Új szó könyvet jó volna ... tsinálni, hol meg határoztatnának az ú j m a g y a r s z ó k" (Magyarság 11).[32] Egyszersmind Bessenyei és nemzedéke — amint e fejezet 4. részében látni fogjuk (**53—60.**) — a nyelvújítási szótárnál merészebb tervvel is foglalkozott: Páriz Pápai Dictionariumának aránylag igen szerény terjedelmű magyar—latin (—német) részével mindjárt a megírandó magyar a k a d é m i a i s z ó t á r tervét állította szembe. E nagy terv nem valósult ugyan meg, de mégis a XVIII. század utolsó negyede a magyar szótárirodalomnak egyik legforrongóbb korszaka lett; mielőtt törekvéseit és eredményeit részletesen bemutatnók, hadd tekintsük át időrendben e korszak legfontosabb szótártörténeti eseményeit:

1775. Cellarius Kristóf szótárának Bél Mátyás-féle négynyelvű átdolgozása új kiadásban jelenik meg.

1777. Benyák Bernát grammatikai szógyűjteményt szerkeszt A deák nyelvműben gyakorlott nevezetek lajstroma címen (vö. Takáts S.: Nyr. XXX, 421—426; Thienemann T.: EPhK. XXXVI, 133).

1778. Bessenyei György Magyarság című művében a neologizmusokat is magában foglaló új szótár szerkesztésére buzdít (l. fent).

1779. Baróti Szabó Dávid Vanier-fordításához, a Paraszti Majorsághoz szógyűjteményt csatol: ez első írói szójegyzékünk.

1781. Bessenyei György akadémiai tervében (Jámbor szándék) nagy szótár kidolgozását javasolja.

— Weingand és Köpf pesti könyvárusok a Magyar Hírmondóban előfizetési felhívást bocsátanak ki 4 kötetes deák—magyar—német szótárra.

1782. Megjelenik PPB. új, lényegében változatlan kiadása.

1783. Benkő József latin—magyar—román növénynév-jegyzéket szerkeszt.

1784. Baróti Szabó Dávid kiadja Kisded Szótárának első, hexameteres kidolgozását.

1785. Új latin—magyar szókönyv jelenik meg: Budai Ézsaiás (?) átdolgozza Cellarius Kristóf Liber memorialisát.

1786. Baróti Szabó Dávid Verskoszorújának függelékében közzéteszi a Kisded Szótár „Bővítését".

[30] Célzás a Janua linguarum bilinguis, Latina et Hungarica című műre, amelyet Deák János tanítványaival, Rákóczi Zsigmonddal és Györggyel együtt szerkesztett (1634.; későbbi kiadásai 1641., 1654.).

[31] Bessenyei korszaknyitó jelentőségéről l. legutóbb Waldapfel J.: Felv. 7 kk.

[32] Az „új magyar szók" kérdését az egyrészről Faludi, másrészről Rát—Révai nemzedéke közt álló Molnár János, a magyar természettudományi műnyelv egyik úttörője vetette fel nagy erélyel. Műveiben (A régi jeles épületek 1760.; A természetiekről 1777.; Magyar Könyv-ház 1783—1804.) tudományos műszavak egyik legszerencsésebb kezű magyarítójának bizonyult; ő alkotta *nyelvújítás* szavunkat is (Tolnai: Nyú. 37).

1787. Barczafalvi Szabó Dávid szójegyzéket csatol Szigvárt klastromi történetei-hez.

— A Magyar Musa, a bécsi Magyar Kurir melléklapja, neologizmus-szótárt sürget: „Szedjék öszve az újj szókat egy summába, 's adják-ki nyomtatva *szó-tár* formájába" (1787. 440).

— Rát Mátyás, a Magyar Hírmondó alapítója négynyelvű (magyar—német—latin—szlovák) szótárt tervez; előfizetési felhívása (Ankündigung eines deutsch—ungarisch—lateinischen Wörterbuchs; magyarul M. Musa 1787. LVII. sz.) eredménytelen marad.[33]

— Révai Miklós kiadja Faludi Ferenc Jegyzőkönyvét, a benne levő kis stílusszótárral együtt.

1788. A kassai Magyar Museum égető szükségét mondja ki előbeszédében egy olyan nyelvkönyvnek, „mellyben minden magyar szók és szóllás módja feltaláltatnak". A t e l j e s magyar szótár igénye először itt jelentkezik.

— Szaitz Leó, Máriafi István álnéven, Kis magyar frázeológyiájában (Poson, 1788.) tájszógyűjtést tesz közzé.

1789. Kazinczy szójegyzéket csatol Bácsmegyey leveleihez.

— Fábchich József megkezdi nyelvtörténeti szótárának, a Magyar Kalepinusnak szerkesztését.

1790. Révai Miklós kiadja Bessenyei Jámbor Szándékát, kidolgozza a Magyar Tudós Társaság tervét (Planum erigendae Eruditae Societatis Hungaricae alterum elaboratius. Viennae, 1790.); ebben szükségesnek tartja — egy évvel az első orosz akadémiai szótár megjelenése után — magyar akadémiai szótár kiadását is.

— D. Decsy Sámuel, a kiváló bécsi író, a francia akadémiai szótár példájára hivatkozva[34] írja: „eggy oly Szótár" írásához kellene minékünk mostan kezdeni, melynek segítsége által mind más Európai nemzetek, mind hazánknak idegen nyelvel [!] élő lakosai megtanulhatnák nyelvünket". Decsy felbontja Rát Mátyás tervét; szerinte háromféle szótárra volna szükség: „1. Magyar—németre és német—magyarra; 2. Magyar—tótra és tót—magyarra; 3. Magyar—deákra és deák—magyarra".

1791. Sándor István a Sokféle I. kötetében megjegyzi: „Kivánatos dolgot tselekedne a' Magyar Hazával valaki egy olly szó-tárral kedveskednék néki, melly Magyar és Deák nyelven kívűl Némettel, Frantzal-is megmagyaráztatnék" (156).

[33] Rát tervét Kazinczy is pártfogolta; 1787. május 9-én kelt levelében Rát Mátyás Kazinczyt is megnevezte „az hirdetett Szó-tár Váltóinak Számba-vevői [= előfizetői] között", és nagyon sajnálta, hogy a „Betűrakó" Kazinczynak „mindenkor emlékezetben lévő betses Nevét" . . . „az utolsó igazításban szörnyűképpen elhibázá" (Lev. I, 137). Rát tervét egyesek, például Prónay László turóci főispán (Kazinczy Lev. I, 190) lelkesen fogadták, mások viszont, többek közt Ráday Gedeon teljes határozottsággal az adelungi purizmus álláspontjára helyezkedtek. 1788-ban Ráday ezt írta Rátról Kazinczynak: „Vólt híre, hogy valamelly új Magyar Dictionarium, vagyis Igés Könyv akarna ki-jönni, én meg vallom, annak mostani Világra való jövetelét nem kivánhatom, valameddig mi Magyarok abból a' mi mostani új szókat tsináló betegségünkből nem gyógyulunk." (Kazinczy Lev. I, 159.).

[34] Decsy az első, aki világosan látja, hogy az előmunkálatok hiányossága miatt az új szótár nem lehet egyszerre tökéletes; ezért mondja, mintegy előzetes vigasztalásul: „Akárki-is képzelheti azt, hogy ez az új Frantzia Szótár eleinte nem vólt olly tökéletes" (Pannóniai Féniksz. 1790. 183). A francia akadémiai szótárra a M. Kurir is hivatkozott (1795. II, 16).

— Aranka György erdélyi nyelvművelő társaságának munkatervében „jó magyar szótárt vagy lexikont" kíván, „minémű a Faberé deákban . . az Adelungé németben" (Jancsó: Nyelvmív. Társ. 97). Csakhamar kidolgoztatja az tervezett egynyelvű magyar nagyszótár egyes részleteit.

— Noszkó Alajos kiadja szólásgyűjteményt is tartalmazó stílusszótárát (Virág-Szótár).

— Gvadányi József politikai szókészletünk szótározatlanságára figyelmeztet: „Némelly igéket mint példának okáért Sanctio Pragmatica, a' Magyar Szó Tárokba nem lehet találni" (Ország gyűlés leírása VI).

1792. Barczafalvi Szabó Dávid kiadja a neológusok egyik legnagyobb eltévelyedését: A tudományok magyarul című kis munkáját.

— Megjelenik a Kisded Szótár ábécé-rendes, 2. kiadása. Baróti Szabó, a Magyar Museum 1792. II. hátsó borítéklapján saját szótárára előfizetést hirdetvén, megjegyzi: „A' Dictionarium felől mit mondhatnék egyebet, hanem hogy Páriz Pápai (mit a' mindennapi tapasztalás megvallat velünk) nem elégséges". A Kisded Szótár Elő szavában Baróti Szabó ezt írja: „eggy jó-gazdag Szó-tár nélkül nem boldogúlhatunk."

— Makó Pál kiadja szótárszerkesztési tervét.

— Luby Károly és Vay István elkészíti az országgyűlés javaslatát a magyar tudós társaság felállítása tárgyában.

— Márton István Langii Colloquia c. latin nyelvkönyvében (Győr, 1792.) kis latin—magyar szótárt tesz közzé (Index vocabulorum).

1793. Balassa Ferenc előterjesztéssel fordul az udvarhoz a Budán felállítandó Akademie der Nationalsprachen tárgyában, mely magyar szótár szerkesztésével is foglalkoznék (**3.**).

— Versegi[35] Ferenc Proludiumában vázolja a megírandó magyar szótár tervét.

— Kazinczy nyilatkozik a „Lexicon" „szűk, szegény" voltáról (**6**).

— Földi János mutatványt közöl növénynév-lajstromából; egyszersmind arról panaszkodik, hogy „minden eddig nevezhető Lexiconjainkat (Szótárjainkat) . . . rengeteg kiszaggatni való gyom, gaz, Dudva és Burján lepte el" (Rövid kritika . . . a magyar fűvésztudományról 4).

1794. Kármán szomorúan sóhajt fel „A' nemzet tsinosodásában": „Ki ne óhajtaná, hogy támadjon köztünk eggy Adelung, a' ki eggy tökélletes, a' nyelv belső állatjából folyó criticum Lexiconnal ajándékozza meg Hazánkat?" (Uránia III, 297). Ismét utalás történik Adelungra, mint a magyar szótárírás mintaképére (vö. **1791.**); a nyelv „belső állatja" kifejezés talán már a gyökérszók szerinti bokrosítás gondolatára utal.

— Dayka Gábor kisebb iskolai szótárt állít össze (Kazinczy Lev. XXII, 113).

— Gyarmathi Sámuel nyelvtanában (Okoskodva tanító magyar nyelvmester) példát nyújt a magyar kifejezéskészlet rendszerezésére.

— Fábchich megszerkeszti Kengyelfutó, avagy Magyar Kálepinus példája című szótári mutatványát.

— Takáts Rafael saját nyomdájának termékeként hozza forgalomba Páriz Pápai szótárához írt Tóldalékát (**101.**).

[35] Nevét ő maga fogságáig *i*-vel írta: így írja Benda Kálmán is a Martinovics-per iratainak kiadásában (M. jakob. II—III.). Vö. Császár E.: Verseghy Ferenc élete és művei. Budapest, 1903. 1. lap. Nemessége nincs bizonyítva.

1795. Versegi Ferenc készülő nagy szótárának adathalmazát börtönében zsákokban tartja ; gyűjtésén a fogságban is tovább dolgozik.

— A Debreceni Grammatika magyar „gyökérszavak" jegyzékét közli.

— Márton István kiadja kanti szellemű Erkölcsi Szótárát.

1798. Gyarmathi Sámuel második németországi tartózkodása idején szótárszerkesztési tervet dolgoz ki Aranka György társasága számára.

— Cellarius újabb kiadása Budai Ézsaiás átdolgozásában (vö. **1775, 1785**).

— Takáts Rafael nyomdáját hatósági beavatkozás teszi tönkre (**101.**).

1799. Az Affinitas-ban Gyarmathi Sámuel a magyar szavakat származásuk szerint csoportosítja.

— Vályi András szerint „Fábchich József egy régen kivántt nagy szótárnak készítésében igen férfiason foglalatoskodik" (Magyar Ország leírása II, 333). Ez utolsó hírünk Fábchich szótárszerzői tevékenységéről.

— Megjelenik Márton József első német—magyar szótára.

7. Aligha véletlen, hogy a „Lexicont" vagyis Páriz Pápai Dictionariumát elsősorban írók, különösen pedig újság- és folyóiratszerkesztők érezték elavultnak, szegényesnek. Indokolni sem kell első publicistáink lelkes érdeklődését a megszerkesztendő új szótár iránt : nekik, a magyar újságírás úttörőinek kellett a folyton új nyelvi nehézséget támasztó napi híranyagot, jóformán minden filológiai segédeszköz nélkül, magyar nyelven megfogalmazniok. Még a dictionariumnak vagy lexiconnak már 1767-ben meglevő *zotar* [= szótár] nevét is Rát Mátyás, „a magyar ujságoknak írásában való jégtörésére nézve emlékeztető oszlopot érdemlő hazánkfia",[36] ásta ki a PPB. latin—magyar részéből a Magyar Hírmondó II. évfolyamában, hivatkozással Benkő Józsefre, Erdély nagy polihisztorára.[37] Jellemző az is, hogy Rát Mátyás

[36] Decsy Sámuel : Pannóniai Féniksz. 1790. 183.

[37] „A' *Szó-tárt* nem én találtam fel ujontan, hanem Benkő József uram emlékeztetett reá, hogy Pápai Páriz akképpen tészi ki a' Lexicont Magyarúl : mert az ő *zótárjánn* kétségkivül Szótárt kell érteni" (M. Hírm. 1781. 326). Rát megjegyzi még, hogy véleménye szerint Bod Péter „azt valamelly régibb könyvben fogta úgy írva találni, nem tudván pedig igaz értelmét azonképpen a maga Dictionáriumába bé-jegyzette" (i. h.). *Szótár* szavunkra azonban a legrégibb adatot Bárczi : SzófSz. is 1767-ből idézi, bár a feltűnő *zótár* írásmód tényleg régiesnek tetszik (vö. Melich J.: NyF. XLVI, 1—2). Különös az is, hogy PPB. 1767. szerint „Lexicon . . . *Zótár*, szókót magyarázó könyv", de : „Lexis . . . *szó*." Talán puszta sajtóhibáról van szó ; vö. „Lexicon . . . *Szó-tár* szókot magyarázó könyv" (PPB. 1801.).

Itt jegyezzük meg, hogy 1715 óta kimutatható *tár* szavunk (elvonás *tárház, társzekér* előtagjából) a XVIII. század végén is ellenkezésre talált : helytelenítette a DebrGr. (NyÚSz.), majd Szaklányi, aki a M. Merk. hasábjain közölte a Mondolat ősét, a neológusokat támadó gúnyiratát (vö. **121.**), s még tisztán érezte a *tár — tárház — társzekér* összefüggést („nem is nézett ezen Mondolatoknak írolója a' Magyar Szótárba, mig azokat irta, sem Szófábrikába, sem Szó-pintzébe . . . Mert neki az Agyveleje is *Szó-társzekér*". M. Merk. 1795. ; id. NyÚSz., *szótár* a.). Márton —.nyilván a DebrGr. hatására — csak *szókönyv*-et vagy *lexicon*-t írt. *Tár* szavunk meggyökeresedését később a tiszti szótárak támogatták ; 1804-ben Georchnél már van *kincstár, könyvtár, levéltár, törvénytár* (NyÚSz.). A *szótár* szó sorsát valószínűleg Teleki József jutalomfelelete döntötte el 1817-ben : „Akár mit mondott légyen a' Debretzeni Grammatika a' *lap* (pagina), *foglalat* (contentum), *nyelvmívelés, nyomtatvány, szótár, tökélletesiteni, uradalom* 's a' t. szavaink ellen, akármelly helyesek legyenek is észrevételei némelly tekintetben ; még is már ma széltibe használjuk azokat, mert szükségünk vagyon reájok" (Jutalomfeleletek a' Magyar Nyelvről, a' Magyar Nemzeti Múzeum 1815., 1816., 1817. esztendei kérdéseire. Pest, 1821. I, 339—340).

ugyanekkor foglalkozott a Dictionnaire Encyclopédique-nak magyar *tár-könyv* elnevezésével is (NyÚSz. 582); az ő gyakorlatias, de teljesen korszerű felfogásában enciklopédia és szótár fogalma szoros egységbe forrt össze egymással.

8. A felsorolt adatokra jellemző az is, hogy kétségbevonhatatlanul kezdenek sűrűsödni 1789 felé, tehát méltán kapcsolatba hozhatók Sándor Istvánnak, az európai politikai légkör jeles ismerőjének[38] és PPB. legjobb kiegészítőjének következő kijelentésével: „... a Frantzok régtől fogva mindennek új Nevet szoktak kedvök szerént találni, de leginkább azon időtől fogva, miólta a Szabadság 's Egyenlőség őket fellázította" (Sokf. VII, 92—3). Garve mondását népek és nyelvek „revolúciójának" párhuzamosságáról (l. fentebb, 22. j.) Magyarországon is igaznak tarthatták. A magyar „Lexicon" eredetileg sem volt terjedelmes; a 80-as évektől különösen azért érezték szegénynek, mert — amint Franciaországban megvolt a politikai eseményeknek bizonyos nyelvi vetülete[39] — úgy Magyarországon is az erejétől duzzadó nemzeti érzés feszítgette széjjel a szókészlet hagyományos kereteit. Szótárirodalmunk megújulása csupán része „nemzeti literatúránk" általános fellendülésének. A tervezett nagy szótár egyelőre azonban mégsem jöhetett létre; helyette számos kísérlet és terv látott napvilágot, jórészt a kor irodalmi és pedagógiai törekvéseinek megfelelően. A nagy „műfaji" változatosság az útkeresés természetes következménye. Eddigi ismereteink szerint a 80-as és 90-es évek lexikográfiai törekvéseit „műfaji" szempontból a következő 4 csoportra tagolhatjuk:

A) Irodalmi művekhez csatolt, ún. írói szójegyzékek.
B) Szótárak és tájszógyűjtemények.
C) Szakszótári kísérletek.
D) Szótárírási tervek.

A) ÍRÓI SZÓJEGYZÉKEK

9. Mit nevezünk „írói szójegyzéknek"? Általában egy-egy író műveihez, illetve valamelyik művéhez készített szógyűjteményt, szűkebb értelemben pedig — s különösen e korral kapcsolatban — olyan kisebb szófüzért, amelyben egy-egy szerző műve függelékeképpen, az illető munkában előforduló ritkább szavakat, esetleg az író szóalkotásait értelmezi, magyarázza. Mindezen szójegyzékek közös célja természetesen nemcsak egy-egy írói mű megértetése, hanem az irodalmi nyelv tudatos gazdagítása, mégpedig száraz

[38] E megállapítás természetesen Sándor Istvánnak névtelenül megjelent nyugati útijegyzeteire vonatkozik: Egy külföldön utazó magyarnak jó barátjához küldetett levelei. Győrött, 1793. (l. részletesebben **96.**).

[39] Ez a nyelvi gazdagodás (vö. Brunot: HLFr. IX, passim) aránylag igen hamar érvényesült lexikográfiai téren is: Fr. Roux, a jénai egyetem francia előadója, már 1792-ben megjelent francia—német szótárában külön függeléket szentelt a francia forradalom szóalkotásainak (Nouveau Dictionnaire français—allemand, 1040 kk.: „Sammlung der revolutionnairen Ausdrücke"). Modern feldolgozások: Th. Ranft: Der Einfluss der französischen Revolution auf den Wortschatz der französischen Sprache. Darmstadt, 1908.; Max Frey: Les transformations du vocabulaire français à l'époque de la Révolution. Paris, 1925.

szóajánlások helyett az egyes szavak „hathatósságát" igazoló, élő nyelvi ténynek számító szövegpéldával.

Az írói szójegyzék tehát betűrendbe foglalt szövegmagyarázat. Európai mintáit kétségtelenül a XVII. és XVIII. század gazdag francia kommentárirodalmában kell keresnünk (Brunot : HLFr. VI, 1002 kk.) ; magyar szempontból közvetlenül előzményül kínálkozik például Lessingnek Friedrich von Logau, XVII. századi sziléziai költő Sinngedichte című epigramma-gyűjteményéhez csatolt szójegyzéke.[40] Lessing — szembehelyezkedve Gottsched és Adelung szigorú nyelvi korlátozásaival — gondosan összegyűjtötte egyrészt Logaunak feleleventésre méltó régi szavait,[41] másrészt sziléziai tájszavait,[42] végül pedig figyelmet szentelt szerencsésebb szóújításainak;[43] utóbbi vállalkozása különösen azért helyeselhető, mert Logau nem volt túlzott purista, hanem csupán a már saját korában is jó német szóval pótolható idegen szavak kiszorítására törekedett. Lessing hármas célkitűzése számunkra azért érdekes, mert elgondolását viszontlátjuk a magyarországi írói szójegyzékekben is.

9.1. Persze egy fontos különbséget azért figyelembe kell vennünk. Lessing nem saját művét kommentálta, hanem — talán Klopstock ösztönzésére[44] — egy régebbi író nyelvi gazdagságát igyekezett kora számára példaképül összegyűjteni. A magyar szerzők azonban nem régi szerzőket

[40] Wörterbuch über Friedrich's von Logau Sinngedichte. 1759. G. E. Lessings Sämmtliche Schriften. 1825. VIII, 193 kk. Vö. Lessing 34. levelével (Anpreisung der neuen Ausgabe der Sinngedichte des Logau von den Herren Ramler und Lessing. Briefe, die neueste Literatur betreffend. Berlin-Stettin, 1767. 3. Aufl. I, 369 kk.). Lessing szójegyzékének jelentőségére már Thienemann T. rámutatott (EPhK. XXXVI, 82), de a magyar írói szójegyzékkel való összevetés nélkül. Az egykorú véleményeket Lessingnek Logau verseihez készített szójegyzékéről összegyűjtötte I. W. Braun: Lessing im Urtheile der Zeitgenossen. Berlin, 1884. I, 97 kk. Kazinczy és Logau viszonyáról l. Thienemann T.: EPhK. XXXVI, 116—117.

[41] „Wir haben alle [veralteten Wörter] sorgfältig gesammelt ... und haben dabei *nicht allein* auf den Leser, der sie verstehen muss, sondern auch diejenigen von unseren Rednern und Dichtern gesehen, welche Ansehn genug hätten, die besten derselben wieder einzuführen" (Lessing, i. m. 199). Lessing a régi szavakat a kétes jövőjű neologizmusoknál értékesebbnek tartja, hiszen hozzáteszi : „Wir brauchen denselben nicht zu sagen, dass sie der Sprache ... einen weit grössern Dienst thun würden, als durch die Prägung ganz neuer Wörter" (i. h.). Lessing a régi szavakban azt értékeli, amit Horatius egykor „callida juncturá"-nak, vagyis gazdag érzelmi telítettségnek nevezett. Egy lipcsei tudományos folyóirat (Neue Zeitungen von Gelehrten Sachen) az elavult szavak összegyűjtését különösen dicsérte és német nyelvtörténeti szótár összeállítására serkentett („die *alte Reinigkeit* unserer Sprache, aus vielen Beyspielen zu lernen"). Vö. Braun : i. m. 102—103.

[42] „Von denen [ti. a tájszavak közül], welche vorkommen, haben wir ... nur diejenigen ausgesucht, ... von welchen auch noch unsere heutigen Schriftsteller vielleicht einigen Vortheil ziehen könnten" (Lessing : i. m. 208).

[43] Amint Lessing mondja, „er hat verschiedene aus anderen Sprachen entlehnte Kunstwörter nicht unglücklich übersetzt" (i. m. 197). Később, 44. levelében Lessing így nyilatkozik Logau neologizmusairól : „Was er mit einem deutschen Worte ausdrücken konnte, das drückte er mit keinem lateinischen oder französischen aus" (Briefe. 1767. II, 386).

[44] Klopstock Von der Sprache der Poesie (1758.) című cikkében régi szavak feleleventését a nyelvgazdagítás egyik értékes módjának tartotta : „Die deutsche Sprache — írta — die nun anfängt gebildet zu werden, hat noch neue Wörter nöthig. Ich rechne unter die neuen auch einige wenig veraltete, die sie zurücknehmen sollte" (Klopstocks sämmtliche sprachwissenschaftliche und ästhetische Schriften. Leipzig, 1830. IV, 22).

magyaráztak és láttak el szójegyzékkel,[45] hanem, filológus létükre, saját maguk készítették el néhány művük nyelvi kommentárját. Ennek az eljárásnak is bizonyára voltak külföldi mintái; az akkori magyar irodalom és tudományos életből adódó, sajátosan magyar jelenségnek csak akkor tarthatnók, ha nem találnánk írói szójegyzékeket pl. a XVIII. század első felének orosz irodalmában is (vö. В. В. Виноградов: Очерки по истории русского литературного языка XVII—XIX. вв. Moszkva, 1938. 48—49, 54).

9.2. Három írói szójegyzékünk az irodalmi nyelvért folytatott küzdelem három irányára vet éles világot:

A) Az egyszerű székely családból származó Baróti Szabó vergiliusi eclogának álcázott, humanista köntösbe öltöztetett gazdasági tanácsadóhoz csatolja a népnyelv gazdagságát tükröző s jórészt a paraszti életre vonatkozó szójegyzékét.

B) Barczafalvi Szabó, a zempléni gentry-ivadék, már urbánus és doktrinér módon racionalista: szentimentális regényfordításának, Szigvártnak szójegyzékében elsősorban kora kultúrfogalmainak kíván új, magyar nevet adni.

C) Kazinczy szintén kora úri társasága számára ír; ifjúságában ortológus, akár Báróczi, de távolról sem purista: inkább a nyelvszokás franciás tisztelője. „Bácsmegyey"-jének szójegyzéke szentesíteni igyekszik olyan idegen szavak használatát, amelyek bizonyára amúgy is éltek kora művelt társalgási nyelvében.

Baróti Szabó Dávid: Paraszti majorság

10. Első kis írói szójegyzékünk szerzője, Baróti Szabó Dávid (1739—1819),[46] Baróton, a Háromszék megyei Erdővidék középpontjában született. Családjáról keveset tudunk; szülei valószínűleg földművelők voltak. Iskoláit a jezsuiták székelyudvarhelyi gimnáziumában végezte, de szünidőre bizonyára hazajárt, tehát 18 éves koráig nem szakadt el sem szűkebb hazájától, a Székelyföldtől, sem az otthoni falusi környezettől. 1757 végén belépett a jezsuita rendbe, s ezzel megkezdődtek vándorévei. Az első két évet Trencsénben töltötte, majd Szakolcán és Székesfehérvárt tanárkodott. 1761—63-ban Nagyszombatban bölcseletet hallgatott; a következő években Kolozsvárt és Egerben fejtett ki tanári működést. 1765—70-ig Kassán végezte teológiai tanulmányait s ugyanitt pappá szenteltetett. 1770—71-ben a nagyváradi gimnáziumban a költészettan és szónoklattan tanára. 1772—73-ban Besztercebányán töltötte utolsó próbaévét, s egyik tanártársa biztatására antik mértékre szabott magyar verseket kezdett írni. 1773-ban, a jezsuita rend feloszlatása után, Baróti Szabót mint az esztergomi főegyházmegyéhez beosztott papot

[45] Természetesen itt is megemlítendők azok a kísérletek, amelyek egy-egy régebbi író nyelvi gazdagságának feltárására irányultak. Amint látni fogjuk, Szaitz Leó Pázmány nyelvét állította követendő példának kora elé (**34.**), Noszkó szorosan Faludi stílushagyományába kapcsolódott (**28.4.**), végül pedig Fábchich Molnár Albert és Apáczai Csere nyelvének felfedezője lett (**46.1—2.**).

[46] Családjáról l. Négyesy L.: EPhK. XIV (1890), 803 kk. A mai tudományos igényeket kielégítő életrajza nincs; kassai éveiről l. Szabó Adorján: Baróti Szabó Dávid kassai tanársága. A gödöllői Sz. Norbert gimnázium Évkönyve (1941—42). Gödöllő, 1942. 210—233.

Komáromba küldték a szónoklattan tanítására. Komáromi tartózkodása két okból nevezetes: egyrészt itt volt tanítványa Pyber Benedek, akinek jóvoltából később Virten 20 évet töltött derűs és munkás öregségben, másrészt pedig innen próbált először kapcsolatba lépni a latinos iskola másik alapítójával, a Győrben lakó Rájnis Józseffel. Egykori rendtársa azonban közeledését ridegen visszautasította : jóval különb költőnek tartotta magát Baróti Szabónál, s nem volt hajlandó költeményeit az övéivel együtt megjelentetni. Ezután következett Baróti Szabó legtermékenyebb korszaka, második kassai tartózkodása (1777—1799), melyet mértékes verseinek több gyűjteménye, Vanier-fordítása és a Kisded Szótár két kiadása tesz nevezetessé. Ugyancsak Kassán vett részt, Kazinczy és Bacsányi társaságában, a Magyar Museum szerkesztésében (1788—1792). 1799-ben, hatvan éves korában ment nyugalomba ; irodalmi tevékenységéért 600 ft. nyugdíjban részesült. Röviddel utóbb Virtre, Pyberék birtokára vonult vissza, ahol haláláig folytatta munkásságát. Utolsó művei már nem Kassán jelentek meg : „A' Magyarság' virági" Komáromban (1803.), Aeneis-fordítása pedig Bécsben (1810. I—V. ének) és Pesten (1813. VI—XII. ének).

E rövid életrajzi vázlatból világosan kitetszik Baróti Szabó nyelvi benyomásainak három éltető talaja : az első és legfontosabb a Székelyföld, pontosabban az Erdővidék és Udvarhely megye ; a második, mely aránylag csekély nyomot hagyott műveiben, természetesen a Felvidék ; a harmadik pedig, amely ismét jóval nevezetesebb, Komárom megye.

E hármasság nyelvi vetületét elsősorban a Kisded Szótárban találjuk meg, s ezért ott foglalkozunk vele részletesebben (**23.** kk.).

11. Baróti Szabó legfontosabb kötetének, „Új mértékre vett különb versei"-nek (1777.) kiadása után nyúlt Jacques Vanier provence-i származású francia jezsuita (1664—1739.) latin hexameterekbe foglalt mezőgazdasági tanácsadójához, a Praedium rusticum-hoz.[47] Ezt a művet a magyar jezsuiták buzgón terjesztették : a 70-es években három fordítója is akadt : Illei János, Mihaltz István és Szabó Dávid, aki Kassán adta ki a Paraszti majorság I. (1779.) és II. (1780.) kötetét.

A mű tartalmáról és jellegéről az egyes énekek címe jól tájékoztat ; íme néhány mutatóba : I. A' mezei jószágnak meg-vétele, és jó rendre szedetése ;[48] II. A' szolgáknak szedetések, és a' majorkodásban különös munkáik.

[47] Baróti Szabó a műnek 1739-i második kiadását, illetve ennek nagyszombati lenyomatát (1772.) használta, ahol az eredetileg 10 énekből álló költemény (1707.) már 16 énekre nőtt. A mű gazdaság- és eszmetörténeti szempontból bizonyos aktualitással bírt : jól illett a 60-as és 70-es évek egyéb hasonló tanácsadói közé, vö. Szekfű : Magyar történet V. (1936.), 159—160. 1780-ban Révai Miklós is adott ki kis gazdasági útmutatót (A mezei gazdaságnak folytatásárúl. Buda, 1780.). Egyéb hasonló művekről vö. Kosáry : i. m. II, 112—119.

[48] Ebben olvassuk azt a tanácsot, hogy a birtok legyen távol a „katonai úttól", mivel „A' katonák vagy alattomban 'zákmányokat úznek ; Vagy nyilván nagy erőszakosan vagyományra rohannak. A' nyomorú szantót [!] eke-szarvától is el-húzván Száz meg-ezer rettentés közt haza kergetik, és hogy Készítsen szekeret, fogjon, vontatni siessen, Rája parantsolják ; s ha magát vonogatja, botozzák" (I, 9). Baróti Szabó minden rokonszenve a „nyomorúlt pórság" felé fordul ; az egész mű egyik célja az, hogy a feudális kizsákmányolás karmai közt vergődő parasztságon legalább terhei könnyítése révén segítsen.

Ugyancsak ez az ének lelkesen szól a természet átalakításáról : nemcsak az észszerűbb, gyümölcsözőbb földművelést pártolja, hanem dicsőíti például a Rhône és a

III. Az öregebb barmok. IV. Az apróbb barmok. V. Élőfák. VI. Az élőfáknak nyavalyái; ezeknek okai, és orvoslásai. A VII. és VIII. ének joggal hasonlítható a haydni Évszakok szövegkönyvéhez;[49] a VII. „A' paraszti esztendőnek első része. Kikelet és Nyár", a VIII. ének pedig „A' paraszti esztendő második része, az Ősz és a Tél". Ezzel végződik a mű első fele; ezt követi az I. szójegyzék, vagyis eredeti címe szerint „Rendbe-szedetése, 's magyarázata azon szavaknak, a' mellyek ezen belső részben meg-jelennek, 's egy-valakinek az olvasásában bajosabb értelmek miatt akadályt tehetnek". Összesen mintegy 200 szót értelmez itt meg Baróti Szabó, s ehhez az anyaghoz járul a könyv második részének (IX. Paréj. — X. Szőlő-tő. — XI. Bor. — XII. Házi szárnyas állatok. — XIII. Galambok stb.) szójegyzéke; ez valamivel kisebb, amennyiben csupán 150 szót tartalmaz. Ha ebből le is számítjuk egyes mitológiai nevek magyarázatát, még mindig marad több mint 300, már a Kisded Szótár előtt megértelmezett címszavunk.

12. Baróti Szabó szójegyzékeit tervszerűen, a tudatos nyelvművelő gondosságával dolgozta ki; egyrészt a szövegébe ékelt régi szavakra kívánta felhívni a figyelmet, másrészt tájszavak elterjesztésére törekedett. A Par. maj. szójegyzékei tehát közvetlen előfutárai a Kisded Szótár 1. és 2. kiadásának. A szójegyzékek kettős célját maga Baróti előszavában világosan kifejtette: „Ki-ki tudja", írja, „hogy a' Vers mind ékességére, mind pedig néha szorúlttságara nézve-is meg-kévánja az illyen szókat; 's ha éppen rájok nem szorulna-is, a' régieket, 's mint-egy már feledékenységbe mentteket fel-serkentvén és azokat, a' mellyek még talán minden helyekre bé nem hatottak, köz kézre eresztvén, nyelvünket hasznosan gyarapítjuk" (I. rész; „A' kegyes olvasóhoz"). Anyagunkat tehát egyelőre két részre tagoljuk:

A) Feleleventett régi szók;

B) Az irodalmi nyelvben elterjesztendő tájszók.

12.1. A feleleventésre váró régi szók persze olykor megvoltak PP.-nál vagy MA.-nél; ezt maga Baróti Szabó megvallja,[50] tehát inkább csak a régi szótárak ritkább szavainak költői használatát tartja saját érdemének.

Garonne közti „Királyi vízárkot", vagyis csatornát, melyet így kommentál: „Ám de, ki tettünk mi Román a' mesteri mívben" (I, 14). A francia vonatkozások közé Baróti Szabó sok sajátosan magyar mozzanatot kever: ilyen pl. a híres magyar bortermő vidékek felsorolása (II, 29). A Paraszti majorság kiadását egyébként az előszó szerint Pyber, Baróti Szabó tanítványa sürgette, aki jogi doktori értekezésében kívánta Vanier-t felhasználni („Magyar Vanier alatt a' Törvényi Tudományunk állatásait nyilván védelmezni szándékozván, kéröm [!] 's ösztönzöm" [volt] — olvassuk az 1. kötet előszavában).

[49] A közfelfogás szerint „az »Évszakok« szövegének alapjául az angol J. Thomson hasonló című költeménye (The Seasons) szolgált. Az átdolgozás munkáját . . . ezúttal is Swieten báró végezte" (Meszlényi R.: Hangversenykalauz. Bp., é. n. II, 95). James Thomson először 1730-ban, majd végleges formájában 1744-ben megjelent művének számos utánzója akadt a XVIII. század irodalmában (vö. G. Gutierrez: Le Stagioni [1760.], Oxenstierna: Les Moissons [1770.], Barbieri: Le Stagioni [1805.] stb.), nem is beszélve olyan mezőgazdasági tanköltemények ről, aminőt Spolverini írt a rizstermesztésről (La cultivation du ris. 1758.).

[50] „Nem akarván őtet [ti. az olvasót] Páriz-Pápaira, Molnárra, vagy más-féle könyvek' olvasására igazitani; az ollyatén kétséges igéket öszve-szedegettem, más szózatok által jelentéseket meg-fejtegetvén" (Par. maj. I. előszó).

E csoportba teendők, Klemm[51] és Tolnai (Nyú. 47) eredményeinek felhasználásával, például a következő szavak :

Aggastyán. — A Par. maj. I. értelmezése ('Beteges, megvénhedett') nyilván PPB.-ból származik : *aggastyán* 'pallidus, aetate, morbo fractus. Bleich, Blass, von Zeit und Kranckheit abgezehret'. Színesebb, szinonimikus értelmezést ad SzD.[2] : 'beteges, göthös, bádgyadt, vajudtt, elvénhedett'. Egyéb adatok a XVI. század óta (EtSz. I, 26). A szót tehát nem Kazinczy újította fel, amint a NyÚSz. véli. Vö. még Klemm: NyF. L, 18.

Bányászna 'bányászat, minden-féle értz' (Par. maj. I. szj., Vö. SzD. [1,2]). — Megvan C.-nál, majd az egész „nagy" szótári hagyományban (MA., PP[B].) ; képzésmódja azonban nem világos. Mindenesetre a *bányász* ige SI. adatánál, melyre az EtSz. I, 878 hivatkozik, régebbi lehet: Apáczai Cserénél van *bányászat* 'metallum effossum' (Encz. 248, 250, vö. Fábchich : MKál.), a SzD.-ban *bányászkodik* és *bányászat*, mint már korábban a Par. maj.-ban. Két kérdést, illetve feltevést kell megkockáztatnunk. Apáczai Csere tanúsága arra vall, hogy a *bányász(kodik)* ige eredetileg erdélyi tájszó volt, ami — tekintettel az erdélyi bányaipar régi és fejlett voltára — egyáltalában nem meglepő. Másrészt valószínűnek tetszik az is, hogy a *bányászna*, — amelynek képzésmódját az EtSz. is homályosnak tartja — régi, de tudatos, nyelvújítási alkotás, talán a latin *lamina* s a belőle származó m. *lánna* (PPB.) mintájára (vö. már C.-nál : „*lamina* — Dorab [!] *bányaszna*").

Csarnok 'tornátz, folyósó' (Par. maj. I. szj., vö. Par. maj. I, 133 ; Klemm: NyF. L, 19). — Az EtSz. (I, 870) elfogadja Simai Ö.-nek (Nyr. XXXIII, 273) azt a feltevését, hogy e szót Baróti Szabó elevenítette fel. Megtaláljuk azonban nemcsak PPB.-nál, hanem Wagner Phras.-jában is, ahol *porticus* 'béfödött tornátz, erek, eresz, szín, erkély, *tsornok:* Schwibbogen, ein bedeckter Gang'. Ez a példa arra figyelmeztet, hogy a Baróti Szabó használta „szótári szavak" olykor származhatnak PPB.-on kívül más forrásból is.

Dal 'ének' (Par. maj. I, szj.).[52] — Az EtSz. I, 1258 szerint e szót „a XVIII. század nyelvében ismeretlen volt; talán Kazinczy keltette életre". A feltevés szerfelett kétes, hiszen Baróti Szabó adata már 1779-ig viszi vissza a szó irodalmi használatát. *Dal ének* megvan Faludi Jegyzőkönyvében is (Költ. mar. II, 238). Más példák a XVIII. század végéről : 1780 kör. : „Sipjokon *dallot* fújdogálnak" (Kónyi J. : Az első hajós 49) | 1789 : „Sonnet? Óda forma *dal*" (Kazinczy : Bácsmegyey 262) | 1790 : „Maradványunk ... *Dalra* fakad" (Orpheus II, 221. Versegi F.) | 1791 : *dal ének* (Noszkó : Virág-Szótár 326 ; adata Faludiból származik, vö. **28.4.**) | 1794 : [Nagy Sándor] „megvetette az Éneklők' Hizelkedő *Dallaikat*" (Kármán J.: Uránia II, 271).

Deréb 'hát' (Par. maj. II, szj. ; vö. „'s nagyot ránt rajta *derébben*" II, 181). — Klemm: NyF. L, 19 MA.-re utalt, az EtSz. pedig MA.[3]-on kívül PPB.-ra (I, 1329). Az EtSz. szerint (I, 1319) Baróti Szabó *deréb*-je sajtóhiba *deréc* (= derék) helyett ; olyan tehát, mint a szintén sajtóhibából keletkezett *drida* (vö. EtSz. I, 1462).

Divat 'váltság, le-fizetés' (Par. maj. I. szj.) MA.[2] és PP. azonos értelmű adatának feleleventése (talán Adámi nyomán, vö. EtSz. I, 1368). Érdekes, hogy

[51] Klemm I. A. : Baróti Szabó Dávid nyelve nyelvújítási szempontból. Budapest, 1908. NyF. L. Rövid bírálata Simai Ö.-től : MNy. IV, 234—235.

[52] SzD.[2] ezúttal is, mint annyi más esetben, két azonos hangzású szót kapcsol össze : „*Dal:* ének, v. evező-lapát".

1779-ben megvan a Par. maj.-ban azonos jelentésben *dív* is, melyre SzD.[2] már nem hivatkozik. 1792-ben a szócikk így alakul: „*Divat:* bets, böts, érdem. Most kezd *divattyában* lenni a' Magyar Nyelv."

Enyeget 'elrejt, melegít' (Par. maj. I., szj.). — Régi szó; első adataink a XVI—XVII. század határáról. Az EtSz. I, 1568 csak SzD.[2] alapján idézi, ahol ezt olvassuk róla: „*Enyegetni:* símogatni, palástolni*, [új szó!] fedezni, titkolni, pártyát fogni. Titkát *enyegette.*"

Geréb 'majoros, vagy töltés, gát' (Par. maj. I., szj.). — Vö. „*Geréb:* part, gát, akadály. Ebben nagy *gerebet* vetett nékem; v. Majoros. Fólnagy. El-mosta a' *gerebet* (partot) a' víz" (SzD.[2]). Baróti Szabó itt nyilván két régi szót kever össze: a *geréb* tisztség-, illetve méltóságnevet és *geréb* 'agger' szavunkat, melyet MA. és PPB. egyaránt közöl. Az utóbbi szót használta maga Baróti Szabó már 1777-ben (Klemm: NyF. L, 20).

Iker. — PP.-ból átvett „antiq" jelzésű szó; Klemm: NyF. L. 19 csak a Par. maj. II. részéből, tehát 1780-ból idézi, pedig megvan már 1779-ben, a Par. maj. I. szójegyzékében is 'kettős gyermek' értelmezéssel. Az első irodalmi adat 1770-ből származik (NyÚSz. 484), tehát a szót nem Baróti Szabó vitte be az irodalmi nyelvbe.

Jakabolni 'tsalni' (Par. maj. I.). — Klemm: NyF. L, 112 a következő példát idézi: „Nyúl az utánna hatott ebeket *jakabollja*" (I, 112). Megvan már MA.-nél, tehát nyilván élt a XVII. század nyelvében. Geleji Katona szerint „Jákob talpfogót avagy alááskálót jegyez, mely névnap meg is felele, mert az első szülöttségét Ésautól ugyan végtére némi nemű ravaszsággal elvövé, *megjakablá* mesterségesen a báttyát, a honnan vették a magyarok is a *megjakablást*" (Vált s. I, 852, id. Réthei Prikkel M.: MNy. III, 300). Semmiesetre sem szabad ebben az igében puszta tréfát látnunk (így Simonyi Zs.: Nyr. XLIX, 67); az analógiaképpen idézett *tamáskodik* és *dávidol* 'psallit, zsoltároz' (Kassai I, 417) szintén konkrét vallástörténeti mozzanatokra utal.[53]

Kög. — Láttuk, hogy számos esetben a SzD.[1—2] valóságos láncszem a régebbi magyar szótárírás és a későbbi nyelvújítók közt. Hadd utaljunk még a *kög* szó közismert esetére (vö. Szarvas G.: Nyr. XVI, 32). „Volt a régi magyar nyelvben", írja Szily Kálmán a NyÚSz.-ban, „egy *kölgy, kőgy, kégy, köd, kigy*-nek írt szó, 'circus, circulus, curriculum, stadium' jelentéssel. E szó Calepinus szótárában egy helyen (*circus* alatt) sajtóhibából *kög*nek van nyomtatva: s innen ez a szó bejutott MA., PP., SzD. szótárába, ez utóbbiba »kerek udvar« jelentéssel."[54] Honnan vette Baróti Szabó a 'kerek udvar' jelentést, erre a kérdésre sem Szily nem adott feleletet, sem Klemm, aki a *kög* történetével szintén foglalkozott (NyF. L, 11). Az a benyomásunk, hogy Baróti Szabó saját költői nyelvére támaszkodva javasolta a 'kerek udvar' jelentést; erre látszik utalni a Par. maj. következő két sora: „A' puha pázsinton tábor' módgyára feküsznek, Vévén Borjaik' a *kögnek* közepére . . ." (96). Ez a használat viszont erősen emlékeztet a kódexeinkben olvasható 'arena, circus' jelentésre, tehát végeredményben költői archaizmussal van

[53] Tolnai V. igénket kapcsolatba hozta a *nem minden nap Jakab nap* 'reád is kerül még a sor, teneked is kijut még' szólással (Nyr. XXVIII, 7), amely nyilvánvalóan május 1-re, Jakab apostol s egyben a tavasz ünnepére utal. E szólás jelentésfejlődése azonban inkább olyasféle, mint az oroszban a вот тебе бабушка и юрьев день kifejezésé.

[54] Az igazság kedvéért meg kell jegyeznünk, hogy Baróti Szabó első értelmezése 'tzirkalom, kerengő karika, abronts, káva' (SzD.[1]) és csak a Par. maj. I. szójegyzékében, valamint a SzD.[2]-ben '*kerek udvar*, Circus'.

dolgunk (l. még Horváth K.: MNy. XLIV, 52). Később, 1813-ban Somogyi Gedeon a Mondolat szótárába így vette fel: *kög* 'czirkalom' (73, vö. SzD.[1]); ugyanott Szentgyörgyi József kezétől: *kör* 'circulus'. 1820 körül Verseginél ismét a régi jelentés tér vissza: „circulus: *kör* vagy *kög*" (Lex., NyÚSz., vö. *kög* 'der Cirkel' Tzs. 1838.). Megemlítendő még, hogy a *kög* szót 'Mittelpunkt, Centrum' középpont' jelentéssel Fogarasi ruházta fel 1836-ban.

12.2. Természetesen jóval gazdagabb a Par. maj. szójegyzékeinek népnyelvi anyaga. Tolnai szerint Baróti Szabó „tájszavakat, különösen székely szülőföldjéről, tesz irodalmi és köznyelvi szavakká" (Nyú. 47; l. még Szűcs: Népny. 16). Egyelőre úgy látjuk, hogy a Par. maj. valóban elsősorban székely szavakkal van tele. Ilyeneknek kell tartanunk többek közt a következőket:

Alak 1. 'báb', 2. 'szép' (Par. maj. I.). SzD.[1] szerint „báb, babba, [!], vagy szép"; SzD.[2] szerint: „Alak: báb, tsetse, tsetseze, szép. *Alak* gyermek: szép gyermek. *Alak*-játék. *Alak*-játékos. Gyöngy *alak*". Ezeket az adatokat az EtSz. távolról sem használta fel teljes pontossággal (I, 59—60): az EtSz.-ban 1. jelentésként megvan 'pupa, die puppe, die kinderdocke', viszont Baróti Szabónak idevágó adatai részben hiányoznak. Ezt a jelentést egyébként — tekintettel arra, hogy megvan már a SchlSzój.-ben is — nem tartanók székely jellegűnek, ha nem éppen a Háromszék megyei Sepsiuzonból közölné a MTsz. az *alak*, *lak* 'báb, baba' adatot. Valószínűleg ugyanezen jelentést tükrözi a következő, Udvarhely megyei adat: „Ojjan szép, ügyes gyerek volt az a fiam, a ki meghalt, mint egy *alak*" (MTsz.). E példamondatból a MTsz. egy második, 'kép, festett kép' jelentést vél kikövetkeztetni, pedig ebben az esetben a 'baba, bábú' jelentés is elegendő magyarázatot nyújt (vö. *szép mint egy baba*). Valószínű, hogy efféle kapcsolatokból származott az *alak* szónak nemcsak 'baba', hanem 'szép baba' jelentése, amelytől már csak egy lépés van az elvonható 'szép' (gyermeknyelven 'csecse') jelentés felé. SzD.[2] *alak gyermek* kifejezése már 1693-ban megvan Otrokócsi Fórisnál (Origines II, 73), s pontosan ugyanazt a szemléletet tükrözi, mint az idézett, Udvarhely megyei példa. Megjegyzendő még két körülmény: az egyik az, hogy a régi Tsz. is az *alak* szónak 'szép' jelentését székely jellegűnek mondja, a másik pedig az, hogy a Székelyföldön, sőt éppen Baróti Szabó szűkebb hazájában, az Erdővidéken járatos *alak* szavunk 'kedves, szerető' (tehát nyilván 'szépnek, kedvesnek tartott személy') jelentésben is (MTsz., vö. NySz., adatok a XVII—XVIII. századból).[55]

Ántsorogni 'átsorogni, magát felejtvén másokra szemet mereszteni, szájat tátani' (Par. maj. II. szj.). — *Ácsorog* igénknek erre a változatára eddig csupán SzD.-ot volt szokás idézni, valamint PPB. 1801-i kiadását (EtSz. I, 152). Tekintettel arra, hogy a szót később éppen Gyarmathi jegyezte fel Voc.-ában, valószínűleg ebben az esetben erdélyi alakváltozattal van dolgunk. A MTsz. *n*-es alakokat a peremvidékekről bőven idéz, a Csallóköztől egészen Háromszékig.

Bisziók 'bazsalikom' (Par. maj. II. szj., vö. EtSz. I, 413; SzD.[2] nem közli); alakv. *buziók*, *büziók*, *bosziók*, *busziók*, *buszujók*, valamint a Magyardécséről közölt és számunkra különösen fontos *biszijók* (EtSz., i. h.). — Baróti

[55] SzD.-nál még nincs meg az *alak* szónak 'figura' jelentése, amelyet Wagner: Phras. nyomán 1793-tól Kazinczy népszerűsített (NyÚSz.). A 'szerető' jelentéshez, sőt a *gyöngy alak* szerkezethez is fontos előzményt szolgáltatnak Amadé következő sorai: „Angyalom, *Alakom*, Szép *gyöngy* galambom!" (Versei. 1892. 271). Baróti Szabó adatainak további kapcsolatairól l. Gáldi L.: Reformkor 509—510.

Szabó forrása kétségtelenül PP. volt : „Ocimum . . . Bazsalikom, *Bisziók-fű*"; innen vette át Kassai is, aki erdélyi tájszónak tartotta (I, 269, 325). A Baróti Szabó-féle változat n e m a magyarban keletkezett a közromán *busuioc*-ból, ahogyan az EtSz., majd Blédy (Infl. 24) állítja, hanem román eredetű: *bâsîloc*,[56] *bisioc* alakot közöl DAcR. I, 708 több Kárpátokon túli vidékről, de elképzelhető ilyen alak Erdélyben is.

Bűv 'otsmány' (Par. maj. II. szj.) nem 1784-ben fordul elő először székely tájszóként, amint az EtSz. I, 590 véli, hanem megvan már 1780-ban. Valamennyi későbbi szótári adat (PPB. 1801., Márton 1807., 1811., Sl.) Baróti Szabótól származik. A MTsz. főleg a székelységből idézi a *bű* ~ *bűv* változatokat, de van rá adat Temes m.-ből, sőt Szeged vidékéről is.

Csámporodás 'etzetesedés' (Par. maj. II. szj.). SzD.[2] szerint *csámporodni* a. m. 'etzetesedni, veteredni*, romolni, fordúlni'. Ugyanott „*Tsámporú:* etzet*-es. *Meg-tsámporodott* a' bor, ser, 's a' t.". Valószínű, hogy Baróti Szabó PPB. 1767-i kiadására támaszkodott, amely szerint „*Tsámporodom:* Acesco, ich werde sauer".[57] Baróti Szabónak nyilván azért tetszett PPB. szava, mert gyermekkorában maga is hallotta ; a MTsz. Háromszék és Udvarhely m.-ből idéz hasonló értelmű adatokat.

„*Tsempe* (régi szó) kályha" (Par. maj. I. szj.) a *csámporodik* igéhez hasonlóan magyarázandó. Baróti Szabó forrása ebben az esetben nyilván PPB., ahol „*Tsempe: antiq. pro* Kályha. Testa fornacea, Fidelia fornacea, eine Ofen-Ziegel, Kachel". SzD.[2] szerint : „*Tsempe:* (régi szó) tserép edény v. kályha". A szó pontosan mutatja a határt Baróti Szabó első és második tájnyelvi magatartása közt. A Par. maj.-ban még csak a régies 'kályha' értelmezést találjuk meg, s ez kétségtelenül 'kályhát, kemencét' jelent, hiszen a költemény következő sorára vonatkozik: „Hogy föld gyomrában gőzt nemző *tsempe* keményen Lángol . . ." (19, vö. Klemm: NyF. L, 19).[58] Ezt az adatot az eleinte csupán székely adatokat gyűjtő Baróti Szabó nyilván azért örökítette meg, mert *csempe* 'kályha' jelentésben Udvarhely, Csík és Háromszék m.-ben ismeretes (MTsz.). Később azonban, a Kisded Szótár írása közben már jelezte a szónak másik, 'cserépedény' jelentését is, amelyre Erdélyből egyelőre nincsen példa. Ez a jelentés él azonban a Balaton mellett (Nyr. XXII, 192, Arács, Zala m.), Komárom tájékán ('nagy cserépcsésze' Nyr. IV, 235, Naszvad) és Gömörben ('kis fazék' TSz.). A második jelentés tehát nem székely, hanem egyaránt lehet felvidéki vagy dunántúli, illetve Komárom megyei. Mindenesetre a szó különböző jelentései szépen mutatják Baróti Szabó tájnyelvi látóhatárának kiszélesedését : a székely partikularizmustól lassan a magyar nyelvjárások általánosabb felhasználása felé haladt.[59]

[56] Ebből a Mátyus Fl.-féle *büziok* alakváltozat.

[57] Nem áll tehát az EtSz. I, 838 feltevése, amely szerint PPB. 1801. „*Tsámporodom:* ich werde sauer" adata SzD².-ból származnék ; a két adat fordított viszonyban áll egymással.

[58] Ezt a tényt azért kell hangsúlyoznunk, mert az EtSz. I, 928—9 szerint „hogy SzD.[1] 81, SzD.², Gyarm.: Voc. 101 *csempe* 'kályha' adata 'testa fornacea' vagy 'fornax'-e, azt nem tudjuk eldönteni ; a *kályha* szó szintén mindkét jelentésben járatos". A Par. maj.-gal kapcsolatban a kérdés igenis eldönthető. Vö. még 1750 : „Fornax, Kementze, kályhás-kementze, sütő kementze : antiqu. *Tsempe* pro kályha : ein Ofen" (Wagner : Phras. 547).

[59] Így talán nem székely, hanem esetleg nyugat-magyarországi *hadarázni* 'tétova ki-verni valamivel' jelentéssel (Par. maj. I., vö. „Szarvaival fel-alá *hadaráz*" I, 70, valamint SzD²: „*Hadarázni.* A' róka hadáz, v. *hadaráz* a' farkával"). A MTsz. csak a Csallóközből idézi a *hadaráz* igét 'tapogatózik' jelentéssel.

Diszke 'esztendős bárány' (Par. maj. I., szj.) előfordul ugyan PPB.-nál is, de Baróti Szabó műveiből az EtSz. I, 1364 csak SzD.[2] alapján idézi. Pedig, amint látjuk, megvan Baróti Szabónál már 1779-ben is. Valószínűnek látszik, hogy ebben az esetben is Baróti Szabó azért választotta ki e tájszót PPB.-ból, mert a magáénak, székely szónak vallotta. Az EtSz. szerint pontos értelme 'fiatal (1—2) éves juh, kecske, tehén, bivaly, amely nem ellett v. előhasú'. A Tsz. és a MTsz. csupán a székelységből közöl adatokat.

Duvad 'szoros üregen (mint mikor a' bodza-fának béle ki-tolyatik) által nyomatni' (Par. maj. II., szj.). — Ezt az 1780-i adatot az EtSz. I, 1458 m e l l ő z t e, pedig érdemes lett volna idézni, hiszen valamivel korábbra datálja ezt az eddig csupán SzD.[1–2] alapján ismert székely tájszót.

„*Fitzerézem:* Ékesítem" (Par. maj. I., szj.). — Az EtSz. II, 249 első adata csupán SzD.[2]-ból származik ; ennél a mi adatunk 13 évvel régibb (l. SzD.[1] is). Minden bizonnyal a XVI. század óta meglevő *ficere* 'ornamentum' szó származéka ; 1811-ben Márton erdélyi szónak jelezte. A MTsz. csak másodlagos jelentéseket idéz: *ficerész* 'nevetgélve játszadozik' (Háromszék), *ficeréz* 'szerelmeskedik, párosodik' (Bodrogköz). Vö. még *fel-fitseréz* (NySz., valószínűleg a *ficsere* Tzs. 1838. alakv.-ból ; az EtSz. sajtóhibának véli *ficeréz* helyett).

Gusa 'gelyva, golyva' (Par. maj. I., szj.) nyilván a román *guşă* átvétele (Blédy : Infl. 49). A NySz. első példája szintén a XVIII. századból származik (PPB., *struma* a.). A MTsz. szerint a szó csupán Erdélyben és a moldvai csángóknál, tehát a románokkal érintkező vidékeken használatos. L. még SzD.[1–2] és Tsz.

13. A felsorolt példák szerint is a Par. maj. két szójegyzékének — időrendi okokból — nagy fontossága van : igen sok esetben e forrás segítségével helyesbíteni tudjuk egyes szavak első előfordulásának az eddigi szakirodalomban található évszámát.[60] Például *fürge* szavunkra az első szótári adatot eddig — úgy véltük — SzD.[2] szolgáltatta ; a tényleges helyzet azonban az, hogy — amennyiben a Par. maj. szójegyzékét lexikográfiai műnek tekintjük — már 1779-ből idézhetünk szótári adatot is. Hasonló a *fütyész* 'vadászik, nyomoz' ige esete : ennek legrégebbi szótári példája szintén csupán SzD.[2] volt ; ezentúl jeleznünk kell a Par. maj.-ban való előfordulást is. *Aszat* szavunkra eddig szintén csak 1784-ből szoktak példát idézni (EtSz. I, 160) ; e dátumot a Par. Maj. alapján legalább 1780-ig lehet visszatolni. Az *árbuc* alakv.-ra sem elég ezentúl csupán a SzD.[1]-t idézni (EtSz. I, 125) ; a Par. maj. I. adata öt évvel korábbi. A Par. maj. szójegyzéke nyújt eddig figyelembe nem vett, új szókat is. Ilyen pl. *bordély* h a l n é v k é n t a következő értelmezéssel : „Halnak neve. Frantziául *Bordeliere*[!]. Németül Blick, Blickling" (Par. maj. II. szj.). Hasonló halnevek : „*Sardély. Frantz.* Celerin. *Német.* Eine Gattung *Sardellen*"; „*Sároglya Francz.* Sarache. *Ném.* Eine Art Sardellen" (i. h.).

Igen érdekes adata Par. maj. I. szójegyzékének az *erdei* mn. főnevesített változata 'vaddisznó' jelentésben ;[61] meglepő az is, hogy SzD.[2] már nem közölte.

[60] Persze számos szó első előfordulását eddig is helyesen fűzték a Par. maj. I. szótárához. Ilyen pl. *börtön* (a régebbi *börtönház* helyett, vö. NyÚSz., EtSz. I, 528, Bárczi : SzófSz.), továbbá *csalit* (EtSz. I, 832) stb.

[61] Eredetileg : *erdei kan* (pl. 1695/1751. Haller : Hárm. hist., NySz.), *erdei disznó* (1783 : Molnár J. : Könyv-ház I, 121) vagy *erdei sörtvélyes* (Molnár J. : Könyv-ház,

13.1. Meg kell még jegyeznünk, hogy a Par. maj. írása közben Baróti Szabó egyáltalában nem zárkózott el neologizmusok szótározásától és költői használatától sem. Hogy csak két példát idézzünk, Baróti Szabó szótározta Gyöngyösi egyik neologizmusát, a *csend* szót (vö. NyÚSz., EtSz. I, 936) és követte Mészáros Kártigámját az *alagya* szó felelevenítésében (EtSz. I, 59). E képet szervesen egészítik ki Baróti Szabó saját újításai, melyek — a szövegösszefüggésből úgyis érthetők lévén — a szójegyzékben alig szerepelnek. Klemm a Par. maj.-ból idéz olyan új képzésű szavakat, mint *általeresztődni* (Par. maj. I, 38, 86 ; NyF. L, 38), *hagyatódni* (Par. maj. II, 86 ; NyF., i. h.), *megcsalatódni* (Par. maj. II, 142 ; NyF. L, 38) ; *figyelmet* (Par. maj. I, 33), *szürkület* (Par. maj. II, 131), stb. További feladat lenne, hogy mindezen régi és új szavakat a mű teljes tartalmi és eszmei értékelésével együtt beállítsuk korába ;[62] ezt a feladatot azonban csupán a modern szempontok szerint megírandó, új Baróti Szabó-monográfia végezheti el. Mindent összevéve, joggal állíthatjuk, hogy a Par. maj. két szójegyzéke jelentős állomás tájszavainknak s különösen az e r d é l y i tájszavaknak az irodalmi nyelvbe való behatolása szempontjából. Ezért különösen sajnálatos, hogy első írói szójegyzékeinket az EtSz. alig vette figyelembe.[63]

II, 319). Már a XVI. sz.-ban előfordul, elvonás útján, egyszerűen *erdei* is 'vadkan' jelentésben (OklSz.) ; egy 1775-i adat szerint „Az *erdeinek* az hallomása igen gyenge" (Molnár J. : Pásztor-ember 122). Valószínűleg a Par. maj. I. alapján közli SI. 1808-ban : „*Erdei*. Aper. Vad disznó, Vad kan, Fekete vad".

[62] Így is hadd utaljunk a Par. maj. egyik legbecsesebb sajátságára : számos részletének e l e v e n k é p s z e r ű s é g é r e. A *hutyoró* 'sugár, hajló vessző' (Par. maj. I., vö. SzD.,[1,2] MTsz., NyÚSz.) székely tájszó, melyet Dessewffy *borág* helyett ajánlott Kazinczynak (Tolnai V.: MNy. XVI, 36 ; Gombocz : Jel. 24—5), pl. a szamárról szóló, következő szövegben fordul elő :

> És ámbár ö rajta tsak a' nép' sepreje, 's alja
> Járni szokott ; viszen Aszszonyt-is, melly hajdoni kornak
> Eggyügyüségét még nem szégyenli : fel annak
> A' száját nem ajázza ; hanem fordítja, kezében
> Tartván gyenge rövid *hutyorát:* az ezüstös, arannyas
> Szerszámban rá-tartja magát terhének alatta
> A' Tsatsi : megy vígan ; szépen emeliti fülit fel. (I, 75)

S hogyne lelkesedett volna a falusi származású Baróti Szabó azért a Vanier-ért, aki, maga is vidéki lévén, hevesen elítélte kora párizsi szokásait, mégpedig elvi indokolás alapján :

> Már nem elég, hogy az Istállók több pénzbe kerülnek,
> Mintsem az asztalaink ; hogy Urat vontatnak aranyba
> Vontt Hintók ; és Úrfiat-is tzifrával elözö
> Tsatlósok két óldalról mellettek inal'nak ;
> A' lónak kötelességét a' szolga magára
> Vette : nyakán embert hordozgat az ember az utszán ;
> Barmi mivet nem szégyenlvén végezni : 's az Isten'
> Kellemetes képit tsúfságos módra gyalázván. (I, 77)

Nem volt-e maga, az ember méltóságáért és megbecsültetéséért küzdő Vanier már a XVIII. század első felében kissé Beaumarchais előfutárja is? Az eredeti latin szöveg meleg lírai lendülete (vö. Jacobi Vanierii . . . Praedium rusticum. Tyrnaviae, 1772. 59, 61) igenlő válaszra ösztönöz.

[63] A Par. maj. szójegyzékeiről a magyar népnyelvi kutatás történetének szorgalmas krónikása, Szűcs József is megfeledkezett.

Barczafalvi Szabó Dávid: Szigvárt

14. Második írói szójegyzékünk szerzőjének, (1755?—1828) sincs tudományos igényű életrajza; mindenesetre működését egészen más tényezők befolyásolták, mint a Baróti Szabóét. Vele a protestáns Felvidék szólal meg a magyar nyelv pallérozásáért folyó nagy versenyben, s az ország egyik akkor legműveltebb városa: Pozsony. Barczafalvi Szabó Zemplén megyében született, Bodrogkeresztúron, nemes birtokos családból; életének legfontosabb szakaszai is Zemplén nagy művelődési központjához, Sárospatakhoz kötik. A kollégium növendéke, majd — pozsonyi közírói tevékenysége, valamint németországi és belgiumi tanulmányai után — 1791-től ugyancsak Sárospatakon a matematika és a fizika tanára. Nem költő, hanem természettudós: nem a költői nyelvet akarja pallérozni, hanem inkább a művelt köznyelvet, valamint a tudomány nyelvét. Szigvártot, Miller szentimentális regényét is szinte csak azért fordítja le, hogy szóalkotásait irodalmi köntösben népszerűsítse. Nyelvművelésre közismerten pozsonyi újságírói tevékenysége vitte (vö. **7.**): 1784 májusában vette át Révai Miklóstól a pozsonyi Magyar Hírmondó szerkesztését; ugyanezen év júniusától azonban nem szerkesztő, hanem a Hírmondó bécsi tudósítója volt (Tolnai: Nyú. 7). Nyelvművelőként lépett sárospataki katedrájára is: mivel „A tudományok magyarul" című, túlzottan újító műve (1792.) éppen akkortájt jelent meg, amikor pataki tanszékét elfoglalta, valószínű, hogy e munka saját pedagógiai tevékenységével állt kapcsolatban. Tantárgyait ugyanis magyarul adta elő,[64] s nyilván olyan, neologizmusokkal megtűzdelt, nehezen érthető nyelven, hogy csakhamar az egyházkerületi gyűlésnek kellett kimondania, hogy a tanár ne neologizáljon.[65] Irodalmi működésének ez a döntés szárnyát szegte: még 13 évig tanított ugyan, a kollégium rektora is lett, de hivataláról idő előtt leköszönt és magányába visszavonultan élt több mint húsz évet. Jeles zenész volt: Szinnyei megjegyzi róla, hogy „ő hozta be Sárospatakon az összhangzatos éneklést a főiskola énekkarába" (MI. I, 575). Érdeklődésének jellege, városi műveltsége, a természettudományhoz való vonzalma s ezzel párosuló racionalizmusa nyelvészeti munkásságában is világosan megnyilatkozik.

15. Szigvárt klastromi történetének (Pozsony, 1787. I—II.) szójegyzéke szintén több rétegből áll: az egyes rétegek aránya azonban teljesen más, mint a Par. maj. szójegyzékében s később Baróti Szabó szótáraiban. Találunk

a) régi szókat, melyeket Barczafalvi Szabó elevenített fel;

b) nyelvjárási elemeket;

c) más nyelvújítóktól átvett szókat;

d) szerencsés egyéni szóalkotásokat, melyek mindmáig vagy legalábbis bizonyos ideig használatosak voltak;

e) nehézkes, mások által el nem fogadott egyéni szóalkotásokat.

15.1. A régi szók csoportja aránylag igen kevés elemet foglal magában; lássunk néhány jellemző példát:

[64] Talán hatott reá Márton István példája, aki 1790 körül már szintén magyarul adott elő.

[65] Ugyanilyen döntés sújtotta később Márton Istvánt is (**37.**).

Hímez 'Acu Phrygio pingit ; hímet varr' (Szigv. II.). — PPB.-nál a szócsalád más tagjai vannak meg ebben a jelentésben: *hím* 'a c u p i c t u m'. was mit der Nadel gestickt ist' [*hímes* 'vermiculatus, variegatus, pictus, a c u p i c t u s. Verschieden farbig, eingelegte oder g e s t i c k t e Arbeit'] *hímesgetni* 'colorare, a c u p i n g e r e. anstreichen, mit der Nadel sticken'. *Hím, hímez* szavunk azonban megvolt a XVI—XVII. század nyelvében is (OklSz.); Pázmánynál előfordult az ige 'pingo, coloro' értelemben (NySz.), a *meghímez* viszont (példamondat a NySz.-ban nincs reá) már MA.-nél 'a c u p i n g o'.[66] Lehet, hogy Barczafalvi Szabó közvetlen forrása egyszerűen SzD.[1], ahol *hímesgetni* a. m. 'hímmel írni-varrani, festeni, *hímezni*, hámozni'. A *hímezni* szó után felesleges a vessző, mivel a *hímesget* igének v a n 'himez-hámoz' jelentése (NySz.) ; Barczafalvi Szabót talán mégis ez a szöveg ihlette. Vö. még SzD.[2], ahol megvan *Himezem. Hímzet. Hímzem*,[67] s átvitt jelentésben *Hímezni-hámozni*.

Képzelmény, képzemény 'képzeni, képzelni való dolog. Imaginandum quid' (Szigv. I.) — A második alak megvan a XVII. század nyelvében (Geleji Katona, NySz.) ; a közvetítő esetleg Dugonics (1780 : NyÚSz.) volt. Már korábban is akad azonban közvetítő adat, pl. 1759 : „az ő vatsorájok tsak festet ház ... tsak imaginatio, *képzemény*" (Gusztini : Üdvösség mannája 168).

Udvarnok 'aulicus; udvari fő ember' (Szigv. I.). — PPB.-nál nincs, de latinosított példák 1092 óta vannak (Bárczi : SzófSz.). Figyelemre méltó, hogy 'aulicus, aulae familiaris' jelentéssel közölte Kresznerics, hivatkozással Faludira („N. E. p. 149. N. A. p. 240"). Esetleg Barczafalvi Szabó is Faludi közvetítése révén elevenítette fel e régi szavunkat. SzD[2]. szerint „*Udvarnok:* udvarbíró".

Vita 'attak' (Szigv. I., példamondattal : „Ugyan vóltunk vitában"). — PPB.-nál csak *vítatás* van, 'oppugnatio' jelentéssel. SzD.[1] szerint *víta* 'baj, bajlódás, galiba' (példa : „Sok *vítám* volt vele"). A NySz. szerint 1. 'pugna, certamen' (XVIII. sz. eleje ; ide kapcsolható Szigvárt adata is, valamint Kr.-nél 'pugna, lucta' Faludi : Sz. E. 61 nyomán) ; 2. 'disputatio' (1668 óta). Származéka *vitáz* 'attakérez' (Szigv. I.).

Olykor Barczafalvi egy-egy régebbi szót új jelentéssel ruház fel : *közönség* nála már 'publicum', pl. „A' Tiszteletre méltó *közönség*, a' Publikum" (Szigv. I.). A NySz. és PPB. szerint a régi jelentés 'communitas, universitas'. A NyÚSz. csak Kunoss : Szf. 1836 nyomán idézi e szót 'das Publicum' jelentésben, pedig már 1794-ben Kármán így írt az Uránia beköszöntőjében : „Általlátjuk tökélletesen ... méltóságát azon *közönségnek*, melly által kívánunk olvastatni." Ugyanakkor azonban 'olvasó közönség, olvasótábor' jelentésben Kazinczy hol az újabb *közönség*-et (Lev. II, 301), hol pedig a régi *publicum* szót használta (Lev. II, 445). — Hasonlóképpen *rekesz* először

[66] Bárczi : SzófSz. a NyÚSz. alapján 1787-ből idézi a mai jelentésre a legrégibb adatot ; az OklSz., valamint MA. adata értelmében ez a keltezés javítandó. A NySz. idézi az *aranyhímező* 'goldsticker' összetételt is, de a jelzett helyen (TörtT. I, 167) az adatot nem találtam. A *hímez* ige eredetével újabban Mészöly Gedeon foglalkozott egyik felolvasásában (1953 nov. vö. Mészöly G.: Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal. Budapest, 1956. 58—64).

[67] A szó mégsem honosodott meg hamar ebben a jelentésben : Simai a VSzót.-ban a PP.-féle *hímesgetem* igét közli 'acupingo, coloro' jelentéssel (II, 76), és csak a GSz.-ban van *hímezni* 'acu pingere, sticken' jelentéssel. Kunossnak még 1835-ben is ajánlania kellett : „Stickel (stikköl, stikkol) : *hímez*" (Gyalulat 102). Vö. „*Hímez*, . . . sticken ; verzieren, verblumen" (Tzs. 1838.).

Szigv. I. szerint 'parenthesis';[68] később elfogadta ezt a jelentést Versegi Lex.-ában (NyÚSz. 384).

15.2. Még csekélyebb a szerepe nyelvjárási szavainak.[69] Érdekes, hogy ezeket Barczafalvi Szabó rendszerint „erdélyi szó" jelzéssel közli; egyesek talán PPB.-ból származnak. Valószínűleg ilyen az „erdélyi szó"-nak jelzett *Tutaly* (ugyanebben az alakban PPB.-nál; egyéb adatok a XVI. sz. második felétől, vö. Nyr. XXXV, 233),[70] továbbá a szintén „erdélyi"-nek mondott *szürkület* és *nyírettyű*. *Szürkület* szavunk Baróti Szabótól származik,[71] s az ő közlése alapján tartotta erdélyinek Barczafalvi Szabó. Megvan PPB.-nál *bürü* is, mégpedig 'isthmus' értelmezéssel, de ezt Barczafalvi Szabó nem közvetlenül innen vette, mert jegyzetében kifejezetten utal Molnár János Magyar Könyv-házára.[72] Az EtSz. I, 594 ezt az értelmet n e m ismeri; SzD. [1–2] csak a közismert 'gyalog-híd, palló' értelmezést közli. PPB.-ból származhat viszont *csempe*, amelynek itt 'kályha' értelmezése van (vö. **12.2.**). Erdélyinek jelzi még Barczafalvi Szabó a *gardon*, *garabó*, *geleta* szavakat is: ezeket érdemes közelebbről megvizsgálni.

Gardon 'brúgó' (Szigv. I.). — Nyilván az a szó, melyet ma *gordon* és *gordonka* változatban ismerünk: *brúgó* (első adat: SzD.) a. m. 'altgeige' (EtSz. I, 541), vagyis 'mélyhegedü'. Eszerint *gardon* is Barczafalvi Szabó szóhasználatában 'mélyhegedűt' jelentene, ami azért feltűnő, mert SzD.[2] szerint a „*Brúgó:* gordon, *bőgő*-hegedü, gardon" és „*Gordon:* brúgó, bőgő hegedű" (a 2. adatot ismétli Simai: GSzót.). Tehát *gardon* ~ *gordon* a XVIII. század 80-as éveiben nemcsak 'mélyhegedűt' jelentett, hanem 'nagybőgőt' is. Később Kr. szintén átveszi SzD.[2] adatát: szerinte is *gordon* 'bőgő-hegedű' (I, 193). A kétféle hangszernévhez még annyit, hogy Kassai szerint „a mi Hegyalján *brúgó*, Egerben *bőgő*, az Erdélyben *gordon*" (NyÚSz.; csupán tartalmilag egyezik ezzel: Kassai I, 258). Kassait követi, de a *brúgó* szó elhagyásával a Tsz. 1835., ahol *Violon* 'gordon, bőgő', *Violoncello* viszont — itt először! — 'gordonhegedű, gordonka' (vö. Bárczi: SzófSz.). A zempléni születésű Kassai hegyaljai adata szerint tehát *brúgó* jelenthet 'nagybőgőt' is, akárcsak *gordon*; Barczafalvi zenész és ugyancsak zempléni születésű ember létére ezt bizonyára tudta. SzD. *brúgó* 'nagybőgő' adata szintén a Hegyaljáról származhat. Mindenesetre az EtSz. *brúgó* cikkében ennek a jelentésnek is szerepelnie kellett

[68] PPB. szerint *rekesz* a. m. 'excipula, claustrum, clausula, sepimentum, agger, seclusio'; SzD.[2]-ben 'rekeszték, kerítték, zárlott hely' (pl. „*rekeszbe* hajtani a' marhát").

[69] Tájszavak tekintetében a jegyzék nagyon hiányos; nincs meg benne pl. *csimbalkódzik*, pedig már Szigvárt ajánlásában ezt olvassuk: „Októberben (a *Cinkon* nevű madár) egygy fa ágtsára *tsimbalkódzdzik*, 's egész Télen átal úgy alszik" (I, 4. sztl. 1.). A MTsz. egyetlen Zemplén megyei példát idéz a *csimpalkódzik* igére (Nyr. VII, 474, Deregnyő), mely eszerint Barczafalvi Szabó s a j á t nyelvjárásából származik.

[70] E szó székely voltát látszik alátámasztani Bod Péter következő adata 1766-ból: „Gyergyó fenyő-fákat szállítson *tutajokon*, Udvarhelyszék létzet, zsindelt, deszkát adjon 's hozzon" (Pol. 60, NySz.). Vö. SzD.[2]: „*Tutaj*: szál, talp, szálhajó. *Tutalyonn* hozzák a' sót, zsendelt*, deszkát*."

[71] A NySz. csupán Baróti Szabó egyik későbbi művéből idézi *szürkül* igénket: „Az est-tsillag kezdi fényét elővenni, esteledni kezd, *szürkül*" (MVir. 438); 1777-ben azonban megtaláljuk nála a főnévi származékot is: „Tsak *szürkületkor* akadtunk a szőlőre" (Új mért. 207, vö. **13.1.**).

[72] Ezzel kapcsolatban jegyezzük meg, hogy Barczafalvi Szabó tudományos műnyelvét érdemes lenne részletesen összevetni a Molnár Jánoséval. E kérdés taglalása azonban a nyelvújítás történetébe tartozik. Barczafalvi és Benyák viszonyáról l. Tolnai: Nyú. 52. Barczafalvi hű követője volt Takáts Rafael, vő. **103.4.**

volna. A *gordon* szó eredete egyébként bizonytalan, vö. *gordó* (hangfestő szó) 1. 'mély hang' (l. NySz., Csefkó Gy.: MNy. XXIV, 56); 2. 'mély hangú' (MTsz., Nógrád m.).[73] Kassainál a hangszernévnek is van *gordó* változata (II, 297; az utóbbit először Pejachevich X. F. közölte 1781 előtt feljegyzett jászsági tájszavai közt, l. még **31.**).

Garabó 'kosár' („erdélyi szó", Szigv. I.). — SzD.[2] szerint „garabó*: [tehát új szó az irodalmi nyelvben!] kosár. *Garabolykába* takarni a' gyermeket" (s innen Simai: *garabó, garaboly, garabolyka*, GSz.). A szó kizárólagos erdélyi jellegét, Baróti Szabó adata ellenére, nem tudjuk igazolni: a MTsz. szerint *garabó* és *garaboly* az Alföldön és Gömörben járatos.

Geleta 'a' juhászok fejő dézsája' (Szigv. I.). — Kétségtelenül a román *găleată* 'ua.' átvétele (vö. Blédy: Infl. 46; alakv.-ok: *gelyáta, gajáta, geláta, galáta*, MTsz., Csűry: SzamSz. I, 319). Barczafalvi 1787-i adatát az eddigi — meglehetősen szegény — irodalomban nem találtam; pontosan ilyen *geleta* alak ismeretes Bars megyében. Valószínűleg román pásztoroktól került a szó a hajdani Felvidékre (vö. még Sági I.: MNy. VIII, 420).

E néhány példa azt mutatja, hogy Barczafalvi Szabó szókincsére saját zempléni nyelvjárása ritkán hatott *(brúgó?)*; tájszóként főleg PPB. és SzD. erdélyi szavait vette át.

Barczafalvi Szabó szókincsének számos eleme egyelőre nehezen lokalizálható. Ilyen pl. *csucsorka* 'krompély'[74] (Szigv. I.); a MTsz. kemenesaljinak jelzi, de ez tévedésen alapul (vö. EtSz. I, 1194). A szót ez időtájt *csucsurka* ~ *csucsorka* alakv.-ban többször használta a borsodi születésű Gelei J. 1787-ben megjelent Robinson-átdolgozásában (90, 144). Ugyancsak Gelei írja 1788-ban: „nem termeszthetnétek é ottan elegendő főzeléket . . . vagy pedig répát, *tsutsorkát* (korompélyt)" (Halló I, 92). Szótározta Gyarmathi S. (Voc. 41), majd Márt. 1818. („Solanum . . . kolómpir, krumpér, pityóka, *tsutsorka*"). A későbbi irodalmi nyelvben előfordul pl. Fáy A.-nál 1832-ben: „rakásra főzette a' *csucsorkát*, laput" (Bélteky-ház I, 49), majd 1836-ban Vajda P.-nél: (A vízhez) „nehány sült *tsutsorkát* burgonyát és a' . . . czitromot mellékelé" (Robinson 122—3). Az EtSz. nyelvújítási képzésnek tartja a *keserédes csucsor* (Solanum dulcamara) neve nyomán; valószínűbb azonban, hogy éppen úgy népi szó, mint a háromszéki „másik" *csucsorka* 'a korsón kihegyesedő ajak' jelentésben (Kriza: Vadr. 494, l. még Pais D.: MNy. XLIX, 87).

15.3. Más nyelvújítóktól aránylag keveset vett át Barczafalvi Szabó Szigvárt szótárában.[75] Mindenesetre felfedezzük olykor a Wagner-féle Phras. 1750-i magyar átdolgozásának hatását. Feltétlenül összevethető ezzel legalább

[73] Bárczi helyesen sejti, hogy a r. *gurdună* 'contrebasse' az erdélyi m. *gordon* átvétele; a DAcR. II, 329 egyetlen adata a móc vidékről származik. A *gurdunist* 'nagybőgős' fn. előfordul az agârbiciu-i—egerbegyi (Cluj-Kolozs m.) születésű Agârbiceanunál és megfelel a SzD.-ban található *gordonos*-nak (l. még *gordonos* 'bőgőhegedűs, brúgós, der auf der Bassgeige spielt'. Simai: GSz.). Régebbi román adat a Klein S. szótárába 1801 körül bejegyzett *gurduna*, (olv. *gurdună*), *gurdunash* (olv. *gurdunaș*) Ioan Molnar-Piuariu kezétől (l. Klein—Gáldi: Dict. 133). Hogy a *gordon* 'nagybőgő' milyen kapcsolatban áll a *gordon* növénynévvel ('atractylis, gartamus, wilder Saffran'. PPB.), éppen oly bizonytalan, mint a *gordon* ~ *gordó* és *bordó(síp)* esetleges összefüggése. A *gordon* *n*-je talán egy régi (olasz eredetű) **bordon* ~ *bordó(síp)* nyomán keletkezett.

[74] Az értelmező szó is felvidéki alak: legközelebb a gömöri *korompéj* és az abaúj-zempléni *krompél* áll hozzá (MTsz.).

[75] Faludi esetleges közvetítő szerepéről l. fentebb **15.1.** Vö. még a 72. jegyzettel.

két címszó : *arány* és *költemény*. Az előbbi Wagnernél és Szigvárt szójegyzékében is 'cél' jelentéssel szerepel (vö. NyÚSz.) ; SzD. szerint 'által-ellen vagy tárgy'. *Költemény* 'vers' jelentéssel először Wagnernél van meg ; egyébként a XVII. század nyelvében 'koholmány' jelentéssel bír. Barczafalvi Szabó szerint *költemény* 'fingendum quid : kőlteni való dolog' (Szigvárt II.), viszont *költevény* 'fictum quid' (vö. NyÚSz.). E megkülönböztetés a későbbi nyelvhasználatban nem maradt meg : már 1792-ben SzD.[2] *költés*-t vagy *költemény*-t ajánlott. Barczafalvi számára egyébként a *tanulmány* is 'tanulni való dolog ; pensum',[76] s *iromány* (1784-ben Dugonicsnál műszói jelentése 'formula algebraica') szintén 'írni való dolog ; scribendum quid'[77] (Szigv. I.). 1760-ból, Molnár János Régi jeles épületek c. művéből származik *tömpeleg ;* így használja Révai is 1787-ben (NyÚSz.), majd Barczafalvi Szabó alakítja *tömkeleggé* (Szigv. I., utalással Molnárra). Ezenkívül megtaláljuk Szigvárt szójegyzékében éppen úgy, mint korábban Baróti Szabónál, Sajnovics híres „lapp" eredetű *minta* szavát (történetéről vö. Bárczi : SzófSz., további irodalommal).

15.4. Barczafalvi Szabó legnagyobb érdeme azonban kétségtelenül az, hogy egész sereg mindmáig élő s napjainkban szinte nyelvújításinak sem érzett k ö z s z ó t alkotott. Egyeseket már 1785—6-ban használt a Magyar Hírmondóban, s most Szigvárt függelékében szótározott. Ilyenek *csontváz, felület, láthatár, helyettes, nyomtatvány, tábornok, tünemény, ügyész* (még nem 'procurator', hanem 'procator' értelemben!), *urodalom* (később : *uradalom*), valamint néhány más. Ezeket a szavakat azonban Szigvárt emelte ki a folyóirat könnyen feledésbe menő szövegéből, s mintegy a nyelvújításról folyó viták gyújtópontjába állította. Még jelentősebb azoknak az életrevaló szavaknak a száma, amelyeket Barczafalvi Szabó 1787-ben vitt be a köztudatba. Mivel e téren szerzőnk elsőségét a legtöbb esetben már a NyÚSz. helyesen állapította meg, a jelentéstani problémát sem adó szavakat elég pusztán felsorolnunk.

1787-ben került be a magyar szókincsbe *ábra, alap, belváros* és *külváros, es(s)ernyő, gyám, ifjonc, közömbös(ség), magasztos, men(n)eszt, művész, napszaka, naptár, olvasmány, önkéntes, pamlag, szakma, személynök, szempont, szerep, szűnnap, talaly* (később : *talaj*), *tanácsnok, új(j)onc* és *zongora* (itt még : 'klávikordium').

Az utóbbi, amint már a NyÚSz. utalt rá, nem elszigetelt alkotás : idetartozik még *bombora* 'a' leg öregebbik hang a' muzsikában', *fúvora* 'flóta, flauta', s különösen *fojtongora* 'fortepiánó nevű muzsika szerszám', *tollongora* 'spinétli' és *szárnyongora* 'fligel nevű muzsika szerszám, úgy játszanak rajta, mint a' klávikordiumon'. Barczafalvi Szabó m ó d s z e r e s e n, szinte matematikai következetességgel újított, éppen úgy, mint amikor a *labanc* szót *láb*-ból származtatva 'gyalog katonának' értelmezte, s megalkotta mellé 'lovas' jelentéssel a halvaszületett *lovanc* szót.

[76] Gyöngyösi szava 1700-ból : „Akár-ki-is örömesbb foglallya magát szokott *tanulmányában*, mint más féle dolgokban" (Charikl. ajánl. lev., NyÚSz.). Barczafalvi Szabóhoz SzD. közvetítette.

[77] Az utóbbinak a Barczafalvi Szabó-féle jelentése ellen Révai ezt írta 1806-ban : „az *iromány* új *tojomány*. Senki sem mondja *tojás* helyett *tojomány*, pedig nem actio, hanem actum. Maradjon meg azonképen az *írás* is *scriptum* helyett . . . Ne hallgassunk a' szédült fejű újítókra" (NyK. XXXV, 200). Barczafalvi szerint *iromány* 'scribendum quid', *iróvány* [!] viszont 'scriptum quid' (Szigv. I.).

Alaki eltérések a mai köznyelvi formához képest persze előfordulnak: *böröndd* helyett még *böröndе* olvasható (1786-ban *böröndő*, EtSz. I, 526),[78] és *uradalom* helyett a fentebb idézett *urodalom* (vö. már 1786-ban: *társodalom*; jelentésfejlődéséről NyÚSz.).

Természetesen bőven akadnak Szigvárt szójegyzékeiben olyan szavak is, amelyek ma már nem használatosak. De egészen a XIX. század közepéig mondtak *álladalmat* a rövidebb *állam* helyett, és a XIX. század folyamán közismert nyelvtani műszó maradt *ejteget(és)* és *hajtogat(ás)* névszók, illetve igék ragozásának jelölésére. Sokáig a 'stilus' neve *estély*[79] volt és a magyar irodalom történetével elválaszthatatlanul összeforrt a *mondolat* neologizmus (eredetileg 'oratio' jelentésben). *Növevény*-ből is csak később lett *növény*, akár Barczafalvi Szabó *előülnök*-éből *elnök* s *percenet* szavából *perc*.

15.5. Helytelen képet adnánk azonban Szigvárt szójegyzékeiről, ha nem ismernők el, hogy már itt is bőven találunk Barczafalvi hírhedt szóalkotásaiból. A 'lajbgárdista' *belörmész*, a 'kém' *okumlász*, a 'szerzetes' *barándok (barát + zarándok)*, az 'inkvizició' *hitmészárszék* s az 'inkvizitor' *hitmészáros, hithentes* [!]. Meglepő, hogy nem szerencsések Barczafalvi Szabó matematikai újításai sem, pl. *betűvetédmény* 'algebra' értelemben. Általában az itt javasolt tudományos műszavak szinte előre vetik árnyékukat Barczafalvi Szabó Dávid legnagyobb eltévelyedése, „A tudományok magyarul" című könyvecske felé.[80]

16. S mégis Tolnainak kell igazat adnunk, aki szerint Barczafalvi Szabó joggal mondhatta magáról: „Jobb vagyok a híremnél" (Nyú. 56). Kazinczy ítélt helyesen, amikor a Pályám emlékezetében így írt róla: „. . . ha Bartzafalvi nekünk Amerikát nem ada is, ha pöcékre vive is nagyrészben, ada nehány darab aranyat, nehány gyöngyszemet és gyémántot, s mely nyereség volt az!". Mindenesetre korának hű fia, éleseszű, racionalista nyelvművelő volt, aki — ha több esztétikai érzékkel és az anyanyelv rejtett kincseinek, főleg a régi nyelvnek alaposabb ismeretével rendelkezik — maradandóbb helyet vívott volna ki magának a nyelvújítás és a magyar szótárírás történetében. Az új művelt köznyelv pallérozója és lelkes magyarítója; elvontságra hajló szóhasználata ellentétet alkot egyrészt Baróti Szabónak olykor homályos tájszókkal telezsúfolt, de végeredményben tősgyökeres, eleven népiességével, másrészt pedig a szintén városias, de a nyelvszokást jobban tisztelő és idegen szavakat is szívesen alkalmazó fiatal Kazinczy lexikális magatartásával.

Kazinczy Ferenc: Bácsmegyey

17. A XVIII. század s különösen annak második fele a magyar szókészlet történetében nemcsak azért jelentett változást, mert — a kor szükségleteinek megfelelően — megkezdődött a tudatos nyelvújítás, hanem azért is,

[78] Ilyen 1792-ben *gömbe* (Tud. magy. 45) is a mai *gömb* helyett.

[79] Révainak az *estély* 'stílus' sem tetszett: „a *stílus* helyett nekem irtóztatónak tetszik a' most koholtatott *estel*" (NyK. XXXV, 197). L. még Takáts R.-nél: **163.4.**

[80] E munka n e m szótár, s ezért nem foglalkozunk vele. Mindenesetre Barczafalvi Szabó támaszkodott bizonyos korábbi kísérletekre: eljutott pl. hozzá, PPB. közvetítésével, *mennyiség* 'quantitas' (Tud. magy. 3, 5), amely eredetileg Erdősi Sylvester szava volt (Tolnai: Nyú. 28). Barczafalvi túlságosan merész neologizmusainak első bírálatáról vö. Tolnai V.: Nyr. XXVIII, 210—212.

mert ebben az időszakban kezdtek felfigyelni az idegen szavak tömeges beáradására. Immár nemcsak számos, több-kevesebb ideje meghonosodott latin szó tarkította a magyar irodalmi nyelvet, hanem német, francia, olasz eredetű átvételek is, amelyek olykor latinos végződéssel, ál-latin szavak képében jelentkeztek. Ennek a tipikusan XVIII. századi nyelvállapotnak[81] első megfigyelője, sőt védelmezője Kazinczy Ferenc, aki — mint ismeretes — 1789-ben „Bácsmegyey öszveszedett levelei"-hez a szövegében előforduló ismeretlenebb idegen szavak jegyzékét csatolta. Tekintettel arra, hogy e szójegyzékkel nyelvészeti szempontból alig foglalkoztak,[82] s hogy kivétel nélkül olyan szavak szerepelnek benne, amelyeket PPB.-nál nem találunk, feltétlenül itt, Szigvárt szójegyzéke után kell megemlítenünk.

17.1. Bácsmegyey idegen szavai jórészt stílusdíszítő elemek : elválaszthatatlanul hozzátartoznak a németből szabadon átdolgozott mű[83] általános jellegéhez. Kazinczy előszavában, amelyet „Jelentés"-nek nevez, nyíltan megmondja, hogy számára nem a mi fontos, hanem a hogyan: „én valamint minden egyéb fordításimban, úgy itt is, egyedül Artistának kivánok tekintetni ; a' ki a' Táblán nem a' Sujet-tet, hanem a' Festő' munkáját,

[81] A jelenség általános egész Európában ; egyes nagy irodalmi múlttal rendelkező nyelvek, mint az olasz és még inkább a francia, az idegen szavak beáradásának jobban ellenálltak, mint mások, amelyeknek gyors és korszerű gazdagítása elengedhetetlennek látszott. Ebbe a második kategóriába kell sorolnunk többek közt a XVIII. századi német és orosz nyelvet is. Az orosz nyelvbe átkerült legrégebbi francia szavakról vö. Gáldi L. : Francia—orosz nyelvi kapcsolatok a XVIII. században. NyK. LII, 31 kk. ; az orosz nyelv legrégebbi olasz jövevényszavairól 1952-ben tartottam előadást a Magyar Nyelvtudományi Társaságban. A román nyelv legrégebbi francia elemeiről vö. Gáldi L.: Les premiers verbes d'origine française en roumain. Zeitschrift f. franz. Sprache u. Literatur LXIII, 176 kk. A középeurópai szláv nyelvekben, elsősorban a csehben, lengyelben, horvátban és szlovénban a régebbi latin jövevényszóréteg mellett a nyugatról kölcsönzött idegen szavak beáradását figyelhetjük meg ; a kérdést általánosságban jól körvonalazta B. Unbegaun : Le calque dans les langues slaves littéraires. Revue des Études Slaves. XII (1932.), 19 kk., vö. még Gáldi L.: A Dunatáj nyelvi alkata. Budapest, 1947. A magyar anyag összegyűjtése, a kor forrásainak feldolgozása alapján, még távolról sem történt meg ; csupán kiindulópontnak tekinthető Désiné Éltes Emilia doktori értekezése : A XVIII. század francia szavai a magyar nyelvben. Budapest, 1935. A Nagyszótár adatgyűjtése is éppen e ponton leghiányosabb : Zolnai Gyula ellenezte az idegen szavak gyűjtését (vö. Akad. Ért. 1899. 63. kk.), s az ő utasításai nyomán a XVIII. század utolsó harmadának feldolgozói, 1900 és 1910 között, az idegen szavakat — tekintet nélkül egykori elterjedtségükre! — alig vették figyelembe. E súlyos hiány pótlására a Nagyszótár munkatársai jelenleg tesznek kísérletet.

[82] Megjegyzendő azonban, hogy Tompa József Csokonainak az idegen szavakkal szemben tanúsított magatartását éppen Kazinczy példaadásával magyarázza, s ezzel kapcsolatban röviden megemlékezik Bácsmegyey szójegyzékéről is (Idegen szavak Csokonai nyelvében. NyK. L, 439 kk.). A szójegyzék jelentőségét kiemelte Tolnai V. (Nyú. 102), s már előtte Heinrich Gusztáv, aki Bácsmegyey-nek az Olcsó Könyvtár 60. füzetében megjelent kiadásához (1878.) előszót írt, s ebben jelezte, melyek maradtak meg a Kazinczy szótározta idegen szavak közül. Heinrich adatai egyes szóknak a múlt század 70-es éveiben való használatát bizonyítják.

[83] Az eredeti : Adolfs gesammelte Briefe (Lipcse, 1777.) alig 3 évvel későbbi mintájánál, Werthernél és ugyanannál a lipcsei kiadónál jelent meg. Kazinczy azonban a névtelenül kiadott levél-regényt Magyarországra helyezte át, és a szereplők, különösen pedig a főhős jellemét saját élményei alapján formálta újra. Kazinczy valamely fordítás értékének megítélésében elvileg is csak másodlagos fontosságot tulajdonított a hűségnek : szerinte ez „cél ugyan, de csak másodrendű ; a főcél az, hogy a dolgozás alatt nyelvünk bővüljön, símuljon, szépüljön" (Pályám emlékezete 103 ; id. Czeizel János : Kazinczy Ferenc élete és működése, Budapest, 1930, 91).

etsetjét, 's tüzét nézi" (6. sztl. 1.).[84] Idegen szavai ahhoz a stílushoz tartoznak, amelyet „román"-ja számára választott : vállalja a „litterátori eretnekség" vádját, s idegen szavaihoz, amelyek magyar szavakkal még alig vagy egyáltalában ki sem fejezhető fogalmakat jelölnek, azért ragaszkodik, mert ezek bizonyos hangulatot keltenek ; márpedig ő sohasem a szöveg betűjét fordítja, hanem hangulatát akarja áthozni nyelvünkbe. Hőse, Bácsmegyey azon a nyelven szól, amelyet ő és a vele egyforma műveltségűek a mindennapi beszélgetésben lépten-nyomon használnak, s Kazinczy szerint az ilyen szavaknak „megtartása kedves negligéet [!] ád . . . román"-jának (8. sztl. 1.). Kazinczy új szókat — akárcsak a franciás Báróczi — egyáltalában nem alkot, tehát működésének ebben a korszakában még szigorú ortológus : amint mondja, „még bóldogtalanabb gondolat lett vólna szófaragásra vetemedni" (9. sztl. l.). Az idegen szavak használatában önigazolásnak véli más nyelvek példaadását s elsősorban a német gyakorlatot ; ezért jelenti ki oly határozottan : „Engemet erre a' különösségre [ti. idegen szavak használatára] Nyelvünknek tagadhatatlan készületlenségén, 's következésképpen szűk-vóltán felyűl, a' l e g v i r á g z ó b b N e m z e t e k' p é l d á i bátorítanak. Nem szóllok semmit a' Frantzia, Olasz és Anglus zűrzavarról : egyedül a' Németekét említem, melly, valamint a' miénk is, anya-nyelv. Ha ezek, minekutána már a' Tudományoknak minden nemében remek-munkákat mutathatnak, nem szégyenlik segedelműl vonni az idegen szókat : ha azoknak még az Odákban, Epicumokban 's Tragoediákban is, helyet engednek : mit akarunk mi, a' kik alig mutathatunk eggy-két fordítást, melly az idegen Nyelvet tsak félig-értő Olvasó előtt érthetőbb ne légyen az eredetiben mint a' magyarban, ezzel a' példátlan különösséggel?" (i. h.).

17.2. Persze Kazinczy tudta, hogy nézetei heves ellenzésre találnak s ezért újabb érvekhez folyamodott. Jelentése további részében felhívta olvasói figyelmét „románja" magyar környezetére s az ebből folyó előnyökre :

„Reménylem", írta ezzel kapcsolatban, „hogy azt a' kedvetlenséget, mellyet az idegen szók' megtartása által némelly Olvasóimnak okozok, helyre hozom azzal, hogy a' történetet Hazánk vidékeire szállítottam, 's Személyeimnek Magyar hangzású neveket adok. Én ugyan szánakozva tekintek azokra a' gyengékre, mint akármelly Cosmopolita, a' kik sem magunkat, sem másokat igazán nem esmérvén, kevélyebben tekintenek a' Kül-földiekre, mint valaha a' Görög, az emberiség' legfőbb remekje, a' Barbarusokra tekintett : de nem tagadhatom még is, hogy bóldogságomat lelem abban a' gondolatban, hogy nevem' hangzása kétségbe vehetetlen tanú nemzeti eredetem felől. Ki nem hallja inkább a' Bácsmegyey és Surányi Mantzi neveit, mintha Adolfot, Theodort, Leonhardot, Wilhelminét említenék? — A' kinek tetszik, különösségnek, nevezheti tselekedetemet ; bóldogító érzésem engemet felyül-emel ítélletin" (10—11. sztl. l.).

A regényben tehát nem is az író, hanem „maga Bácsmegyey szóll" . . . „barátjaihoz, akik olly szerentsés nevelést nyervén mint ő maga . . . a' nagyvilágban mindenekelőtt esmeretes szavait értették". (8. sztl. l.) Kazinczy számára a „nagyvilág" persze a XVIII. század 80-as éveinek bécsies kultúrájú

[84] Kazinczynál természetesen ez mégsem formalizmus : amint látni fogjuk, éppen ő mindig arra törekedett, hogy stílusa tökéletesen alkalmazkodjék tárgyához. A tárgy viszont távolról sem volt számára közömbös, sőt joggal mondható, hogy mindegyik fordítása (még „Podocz és Kazimir" is) énjének, érdeklődési körének és felfogásának egy-egy arculatát világítja meg.

„beau monde"-ja, s még azt is feltehetjük, hogy Kazinczy Bácsmegyey-jével lényegében véve azt a finomabb társasági nyelvhasználatot próbálta magyarul megteremteni, amelyet ő németül, 1782-ben, Eperjesen Steinmetz Ninon társaságában sajátított el.[85] Az a Ninon, aki Miller Siegwart-ját és Gessner idilljeit adta Kazinczy kezébe, Bácsmegyey Mancijának eleven példaképe lett, s még abban is hasonlított hozzá, hogy éppen úgy, mint Manci, költői hajlamú, romantikus udvarlója helyett a polgári élet prózai, de biztosabbnak tetsző boldogságát választotta, s Ketzer Györgyhöz ment feleségül . . .

Alighanem téved Czeizel, amikor azt írja, hogy Kazinczy hamarosan elfeledte Ninont, „ifjúsága védangyalát" (i. m. I, 66. l.). Sokkal valószínűbb, hogy nemcsak Siegwart fordításába kezdett eperjesi ismerősének biztatására, hanem ugyancsak eperjesi élményei elevenedtek meg lelki szemei előtt „eggy falun töltött kedvetlen" Novemberében, amikor „a' szobába záró esős őszi napok munkára" szorították (Jelentés, 5. szt. l.).[86] Még 1814 körül sem halványultak el egészen lelkében eperjesi benyomásai: Surányi *Manci*-ból bizonyára Ninon emlékére lett Surányi *Nincsi*.[87]

18. Vizsgáljuk meg mármost a Bácsmegyey-hez[88] fűzött kis szójegyzéket, amelynek pontos címe a következő: „Magyarázatja az esméretlenebb szóknak." Nem kívánjuk felsorolni valamennyi szavát; inkább megpróbál-

[85] 1789. aug. 23-án ezt írta Vitéz Imrének: „Csak az esik nekem ebben nehezen, hogy . . . a' jó Románoknak is annyi ellensége van. Tanúlnak, tanúlnak belőle szerelmet a' mi ifjaink és leányaink, az tagadhatatlan; de néha eggy kis morált és egyebecskét is tanúlnak. És nem több szükség vagyon é most a' Románokra, hogy azoknak olvasások által a' szóllás' és maga-viselet' durvasága kedvesebb ízlésre faragódjon, mint a' Kánonok *Molnár* Physicájára 's *Dugonits*' Algebrájára ? Hidd-el, el-pirulok szégyenletemben mikor valami illyet hallok, hogy olly kevesen látják által, hogy az írók és fordítók azért nyúlnak Iőbbnyire Románhoz, mert az a' leg-szerencsésebb vehiculuma a' Magyarságnak" (Lev. t, 440). J. M. Miller, Siegwarth szerzője, Kazinczyhoz intézett levelében is utalt Ninonra, akit „Ihre Geliebte"-nek nevez (Lev. I, 35 és 545). Ninon és Kazinczy kapcsolatát helyesen ítéli meg Váczy J.: Kazinczy F. és kora. I, 100—2.

[86] Czeizel 1787 őszére teszi a fordítás megkezdését, vagyis arra az időpontra, amikor Barczafalvi Szabó Szigvártja megelőzte Kazinczy Szegvárját. Kazinczy 1788 januárjában — szabadkőművesi Orpheus nevén — tesz először említést e fordításáról, Kovachich Márton Györgyhöz intézett levelében: „Ich arbeite . . . bald an Hamlet, bald an den Briefen Adolphs (einem Werke im Geschmak des Werthers), die ich wegen den kräftigen Styl, blos als eine stark colorirte schattigte Mahlerey zum Übersetzen wählte" (Lev. I, 162). A kézirat első 12 ívét 1788 májusában küldte el átnézés végett Ráday Gedeonnak, ismét megjegyzést téve stílusáról: „A' Festegetések benne patheticusok" (Lev. I, 180; ugyanitt maga Kazinczy elmondja regénye tartalmát). Ráday véleménye sajnos nem maradt fenn; 1788. június 12-én már arról értesíti Kazinczyt, hogy Trattner kiadja Adolf leveleit (Lev. I, 188). Nagyon valószínű, hogy Rádaynak a merész nyelvújítókkal szemben elfoglalt tartózkodó álláspontja (Kazinczy Lev. I, 159; Tolnai: Nyú. 71) nagymértékben támogatta Kazinczy ortológiáját. Megjegyzendő, hogy Kazinczy szabadkőművesi nevéből nem véletlenül lett 1790-ben folyóiratának címe: „midőn annak címeül felvette szabadkőművesi nevét . . ., már hallgatólag kimondta, hogy az sajátkép szabadkőművesi céloknak fog szolgálni" ([Aigner L.:] Kazinczy Ferencz mint szabadkőműves. Emlékbeszéd. Budapest, é. n. [1879.] 21).

[87] A *Manci* ~ *Nincsi* névváltoztatást P. Horváth Endre erősen kifogásolta; nem sejtvén Kazinczy érzelmeit Steinmetz Ninon iránt, az átkeresztelés okáról fogalma sem volt. Szerinte „a' Magyar a' *Nincsi* szót, magán állva, alig gyanítaná kereszt névnek" (TudGyüjt. 1818. IV, 100).

[88] Tekintettel arra, hogy Kazinczy idegen szavai többnyire stílusdíszítő elemek, csakis a szövegösszefüggés alapján értékelhetők.

juk az anyagot típusokba foglalni, összevetni magával a szöveggel,[89] valamint más forrásokból nyert adatokkal, s végül megvizsgálni még egy kérdést: vannak-e a regény szövegében olyan „esméretlenebbnek" látszó idegen szavak, amelyeket Kazinczy szójegyzékébe nem vett fel.

18.1. Tárgykör szempontjából a szójegyzék anyaga nem túlságosan változatos. Feltűnők mindenekelőtt a t á r s a s é l e t, sőt egyenesen a s z a l o n é l e t szavai. Ilyen mindenekelőtt pl. *assemblée*, amelyet Kazinczy 'estvéli eggyüvé-gyűlések' értelmezéssel közöl (257). A szó háromszor fordul elő a szövegben: „bátyám eggy *Assambleéba* [!] vitt, mert feltette, hogy nem hágy magamban" (133) | „Hányjátok-ki *assembleétokból* [!] az elsőségen kapdosást" (113) | „egésségem igen gyenge . . . eggy *Assembléeból* más *Assembléeba* menni" (216). Később többször használja Csokonai (Désiné 32). A szó jelentése nem meglepő; igaz, hogy a mai francia nyelvhasználat szerint *assemblée* inkább 'gyűlés, gyülekezet, testület' (vö. *Assemblée Nationale*, stb.), de a XVIII. század végén bírt 'Gesellschaft, Kränzchen' jelentéssel is (Roux: Dict. fr.-all.[9]).[90] Efféle társaságban azonban sok tapintatra volt szükség: a 'tapintat' fogalmát Kazinczy a fr.—német *délicatesse*-szel fejezi ki, melyet így értelmez: 'az a' nemes szemérem, midőn valaki készebb valamit eltűrni, mint-sem hogy mást háborgasson' (258). Egyetlen szövegpéldát találtam: „ha bátortalanságom' okát vizsgálom, látom, hogy az nem félénkség . . . hanem *Delicatesse*" (40; a szövegben dőlt szedéssel). Désiné csak Kölcsey Körneréből (1826.) idéz egy példát (50), pedig ugyancsak 1789-ben, Bácsmegyey megjelenésének évében használta Mátyus I. is, mégpedig a konkrét 'ínyenc vagy ízletes falat' értelemben: (E keverékből) „méz forma *delicatesse*, a' gyomornak-is nagyon hasznos mustár lészen" (Ó és új Diaet. IV, 488). Roux a szónak csak átvitt értelmét közli, s valószínűleg ez is volt a gyakoribb. Ugyancsak tipikus „szalonszó" lehetett e korban *indiszkréció:* jelentése — a maitól eltérően — 'vissza-élés a' más jóságával' (259), pl. „Nagy *indiscretio* az én bennem . . . hogy én néked . . . panaszlom azokat a' kínokat, mellyek szegény szívemet martzonglják. Ha szíved érzéketlenebb vólna, kevesebb *indiscretio* vólna ez" (71). Szintén a társasélettel áll szoros kapcsolatban gyöngédebb szálak szövődése, vagyis amikor valaki egy ismerősével szemben már *interessálva* van; Kazinczy szerint „*Interessál*, illet, érdekel, gyönyörködtet, magához vonsz; néha: közöm van hozzá" (259). A szövegben Manci ügyetlen udvarlóiról mondja Bácsmegyey: „ha nem lettem vólna annyira *interessálva*, meg nem fojthattam vólna katzagásimat ezeknek a' fattyúknak a' capriolain" (50).[91]

18.2. A társas szórakozás egyik legtermészetesebb formája persze a t á n c: e téren azonban Bácsmegyey szókincse elég szegény. A szójegyzékben csupán két idevágó szót találunk. Az egyik „*Chêne* [!], olv. *sén*, frantziául

[89] Természetesen az 1. kiadást és nem az 1814-i átdolgozást vettük figyelembe. „Irodalom- és nyelvtörténeti szempontból az első fordításnak van legtöbb értéke, mert a regény leginkább az első alakjában hatott a korra és a nyelv fejlődésére" (Heinrich G.: i. m. 49).

[90] A francia *assemblée* szónak ez a jelentése a XVII—XVIII. században igen közönséges volt. Még Nagy Péter korában átkerült az oroszba is, vö. H. A. Смирнов: Западное влияние на русский язык въ петровскую эпоху. С.-Петербургъ. Сборник Отд. Русск. Яз. и Слов. LXXXVIII/2, 48.

[91] Az 1814-i kiadásban: „s ha veszteségem nem volt volna ily nagy, e bohó emberkék csuszamlásaikon, nyakgörbítéseiken, fejek rázásaikon s karok billengésein kaczagva tudtam volna nevetni" (Heinrich-kiad. 81—2).

lántz. Tántznevezet" (258), a másik „*Tour* olv. *túr;* el-fordúlás a' tántzban" (263); vö. „ez a' *tour* engem el-múltt bóldog múlatásomra emlékeztetett" (156). A *menüett* mint „muzsikai darab nevezete" szerepel (262); kétségtelenül táncra vonatkozik viszont a nem szótározott, de a szövegben előforduló *contredanse:* „a' báll vége előtt kevéssel eggy *coniredanze* [!] alatt a' Mantzi keze kezembe akad" (156). „Tántznevezet"-ként közli Kazinczy a *rondeau* szót is (261), bár inkább zenei forma neve,[92] s végül feltétlenül idetartozik az *angazsírozni* ige 'vmely táncra előre lekötni' jelentéssel (259): „alíg léptünkbé a' Palotába, 's már az egész Bállra *engagírozva* volt" (67); Désiné (i. m. 29) csupán katonai műszóként közölte.[93]

18.3. Azokban a szalonokban, ahol Bácsmegyey megfordul, természetesen bőven esik szó a m ű v é s z e t különböző ágairól, különösen az irodalomról, a színházról és a zenéről. A művészt Kazinczy *artistá*nak nevezi (l. a fenti idézetet, **17.1.**), s e szót a következőképpen magyarázza: „*Artista*, Frantziául; Németűl Künstler; Így neveztetnek azok, a' kik Poézist, Muzsikát, vagy Festést gyakorlanak" (257). Nagyon érdekes, hogy Kazinczy ezt a szót csupán három művészetre vonatkoztatja, s a színjátszást, a táncot, sőt a képzőművészet számos ágát is (pl. a szobrászatot) teljesen kirekeszti. Megjegyzendő még, hogy a *művész* szót Barczafalvi már 1787-ben megalkotta (l. **15.4.**); nála azonban még 'míves'-t jelent. 'Artiste' jelentéssel *művész* szavunkat Kazinczy ruházta fel (NyÚSz.), s ugyancsak ő használta, 1806-ban, az *artisztai* melléknevet: „az igazán humánus Művész kész felejteni *artisztai* büszkeségét" (Kultsár: Hazai Tud. 252). A hivatásos művésszel szembenáll a *dilettant* (melyet az ETSz. teljesen mellőzött, ál-latin *dilettáns* változatával együtt!): 'Festésben, Muzsikában, Poezisben gyönyörködő, és azt valamennyire gyakorló' (258). Vö. „örülhettem..., hogy ennyi *Dilettantok*' dítséretét nyertem-el" (123).

I r o d a l m i vonatkozású idegen szavak a következők:

„*Belletrista;* Gyönyörködtető munkák' Irója" (257). Egy példa a Jelentésben: „el-hiteti az Olvasót, hogy levelei nem valamelly *Belletristának*, hanem magának a' megvetett Szerelem gyötrelmei közt fetrengö Bácsmegyeinek tollából folytak" (8. sztl. l.).

„*Episóda;* félre-tsapás; midőn valaki az egyenes útból ki-tér" (259). — Valószínűleg első adat *epizód* szavunkra, melyet az EtSz. csupán 1842-ből idéz (I, 1588). Kunossnál *episodium* (Gyal. 32).

„*Epopoea;* Vitézi ének, mint a' Homérus Iliássa és Odüsseája; Virgilius Aeneisse" (259). — Az EtSz. I, 1589 csak Kunoss Gyal. 32 alapján említi ezt az alakot. 1820 körül, Ovidius fordításának előszavában használta Verségi is: „Ha a' szerelem ... tisztességes czéllyához elér, a' Dramákban, *Epopoejákban* és Narratiókban a' Poétának nem kellemetlen tárgy gyanánt szolgálhat" (id. Sághy F.: Verseghy F. maradványai 3).

„*Model;* az a' forma, a' mibe valami öntetik" (260). Vö.: „Adolfot a' Werther nagy *Modelje* szerint találván, azonnal hozzá fogtam copírozásához" (Jelentés, 6. sztl. l.). Kunoss szerint „*Modell: minta*" (Gyal. 63).

[92] Sándor I.: Külf. út. (1793.) szerint „a' *Rondót* és az Áriákat az Olaszok megtanulják" (555).

[93] Megvan ez a jelentésárnyalat az oroszban is; Lermontov mondatja egyik hősével: „Я-таки опять имею честь вас *ангажировать pour mazure*" (Герой нашего времени. II. rész, 22-го мая).

„*Originál;* az a' munka, a' melly lemásoltatik" (260). Vö.: „ne vádoljon, hogy festeni akarván, a' Copiát, és nem az *Originált* copíroztam" (Jelentés, 5—6, sztl. l.).

„*Román;* költött história" (261). Szövegpéldában: „Ez a' magyarrá tett *Román* eggy falun-töltött kedvetlen Novemberemnek köszönheti lételét" (Jelentés, 5.). — Vö. „*Román**: kőltött játszi eset, -történet" (SzD.[2]) | „*Román*, Romántz. Fabula *romanensis*. Ném. *Roman*, olasz. *Romanzo*" (Sokf. XII, 118) | „*Román*, mese, beszéd, L. fabulae romanenses, Ga. roman, It. romanzo" (Gyarm. Voc. 66). Legrégebbi szövegpéldánk 1752-ből: „Mit tartasz a' *Románoknak*, vagy a' régi szeretők' viselt dolgairól vitt Fabuláknak Olvasásáról?" (Stehelin: Házi Kints 634). További származékok voltak *román(t)os*, *románíró*, *románliteratúra* stb., vö. Farkas Gy.: Minerva VIII, 172 kk. *Regény* szavunk csak 1820 után született meg (NyÚSz.).

Szonett; Kazinczy szerint 'óda forma [!] dal' (262). A szóra vonatkozó példa igen jellegzetes: „Petrarcha ... Kesergő *Sonnetjeivel* kalandozom-bé a' mezőket" (79). Vajon nem ebből a mondatból merítette-e Kisfaludy a Kesergő Szerelem címét is?

Közismerten igen gazdag Bácsmegyey zenei terminológiája, s ez nyilván Kazinczy élénk zenei érdeklődését tükrözi. Késmárki gyermekéveiről írja Czeizel: „Rajongott a zenéért s addig nem nyugodott, míg fuvolát, majd hegedűt nem kapott." A zene tanulásában azonban nem tudott eredményt felmutatni. A harántsíp fúvását abba kellett hagynia, mert vézna, szűkmellű gyermek volt s féltették egészségét; a hegedűben meg azért nem tudott nagyobb eredményt elérni, mert „ujjai rövidebbek valának, mint a violin nyele ..." (I, 21).[94]

Bácsmegyey joggal tekinthető, éppen zenei szempontból, önvígasztalásnak: a főhős kiváló „flautravers"-játékos, aki művészetével a szalonokban sikert sikerre halmoz. Kazinczy egész zenei műszókészletének központjában a *flautravers* — Nagy Frigyes kedvenc hangszere! — áll; nevéről írónk a következőket mondja:

„*Flautravers* (olvasd *flotraver*) és Oboa ... síp és furulya nemű instrumentumok" (259). Íme néhány példa: „phantáziáimat *flautraveremen* öntöttem-ki" (21)[95] | „én ... *Flautraveren* accompagníroztam" (99) | „eszébe jutott a' Bátyámnak, hogy én *Flautravert* fúhatnék" (119) | „hányszor énekelt ... (Mantzi) az én *Flautraverem* mellett" (120) | „Figyelmező fülekkel hallgatta minden *Flautraverem* 'epedő Leánykáját" (123). Példáink a szó jelentőségéről teljes képet nyújtanak: egyrészt a fuvolajáték Bácsmegyeynél szerelmi élményekkel olvadt össze, másrészt pedig — tekintettel arra, hogy a fuvola hangszínében valóban van valami „vox humana"-szerű — a hangszer kiválóan alkalmas volt panaszos áriák bemutatására. A szóról csak annyit, hogy a *flûte Allemande* vagy *d'Allemand* vagy *traversière* német értelmezése Roux[9] szerint 'Querflöte, *Flötrawere*'. Kazinczy adata nyilván e *Flötrawe(re)*, illetve egy feltételezhető **Flotrawer* átvétele (éppen úgy *flóta* hatására, ahogyan a *Flötrawere*-t is a német *Flöte ö*-je magyarázza!) Vö. EtSz. II, 297—8; *flatravers*, Gyarm.: Voc. 18.

[94] Vö. még Bácsmegyey-ben: „Tudod, mennyire szeretem a' Muzsikát; 's szívem mint olvad a' legédesebb könny-tseppekké, mikor eggy Andante vagy eggy Adagio, vagy eggy szerelmesen panaszkodó Aria hatja-meg lelkemet" (118).

[95] Az 1814-i kiadás szerint: „harántsípomon ömledeztetém phantasieimat" (Heinrich-kiadás 63).

A házi hangversenyek neve e korban *concert;* Kazinczy szerint „azok az estvéli öszve-gyűlések, mellyekben muzsika tartatik" (258). Vö. „a' Vármegyének Fő-Perceptora kedvemért eggy *Concert*et adott" (191). A különböző hangszerek közül nagy fontossággal bír a *zongora:* magyar nevét már Bartzafalvi javasolta (vö. **15.4.**), de Kazinczynál még *fortepiánó, flügel* vagy *klavír*, pl. „ő a' *Fortepiánón* játszott 's éneklett; én pedig *Flautraveren* accompagniroztam" (99) | „óh hányszor accompagniroztam én néki a' *Flügelnél*" (120). Szövegben a *klavír* ~ *Clavier* szót (l. szójegyzék, 259) Kazinczy nem alkalmazta, pedig a kortársaknál ez a közönséges (vö. Désiné 66)[96].

A hegedű neve még Kazinczynál sem *violin*, de egy hegedűversenyműről ezt írja: „Eggy *Violin-Concert* hozott megint magamhoz" (119). Más hangszernév még az *oboa;* Bácsmegyey vetélytársa oboán játszik, s Manciról Kazinczy ezt írja: „figyelmezkedve hallgatta Szent-Péteryjének szerelemre olvadott *Oboáját*" (134).

Egyéb szótározott zenei kifejezések — a példákban már előforduló *accompagnirozni*[97] igén kívül — *Chorál*, melyet Kazinczy egyszerűen 'templomi muzsika' értelmezéssel lát el (258; vö. „egy kis orgonán . . . a' *Chorál* előtt eggy szép Praeludiumot vert;" 152), *kóta, partitura, pult* („*Pult*, az a' támaszték, a' mire a' *partiturák*, vagy *kóták* tétetnek" 261), *szimfónia* (*Sinfonia*,[98] 262, vö. „forr . . . szikrázik minden bennem, mikor valami harsogó *Synfonia* zúdúl-meg, mint a' kő-sziklákról szakadó patak" 118), *szóló* (262), sőt *szóla:* „[Mantzi] nem értette sohajtásaimat, mellyek eggy panaszolkodó Flautraver' *Sóláját* accompagnirozták" (134), *textus* 'a' muzsika mellett éneklendő vers' (263), vö. „a' *Textust* Klári énekelte, még pedig ollyan jól, hogy rajta minden tsudálkozott" (122), *vocale* 'éneki muzsika' (263, vö. 121) stb.[99]

A zenei terminológiánál, mint tudjuk, jóval csekélyebb a művészettörténeti. *Tábla* szavunkat, nyilván a fr. *tableau* nyomán, Kazinczy következőképpen értelmezi: „az, a' mire valami festetik. Igy nevezte azt már a' Görög Kébesz is Pináxnak" (262). Már idéztük fentebb a Jelentés idevágó mondatát (**17. 1.**), amely a szónak ezt a szokatlan értelmét tökéletesen megvilágítja.

A színház iránt Kazinczy erősen érdeklődik, de még nincs magyar szava rá; a görög-latin *theatrumot* óvatosan így írja körül: „az az épűlet, a' mellyben Comoediák játszatnak" (263, vö. „Tegnap mutatta valaki [Mantzit] a' *Theátrumon*" 117; érdekes a szó ragozása is!). — A *páholy* szót csak 1833-ban alkotja meg Helmeczy (NyÚSz.); neve itt még *lózse* (a szójegyzékben: 263), illetve *lózsi:* „meg-szokott tekintetem a' *Lozsiba* repűl-fel" (65). Kazinczy 1790-ben is *lózsi*-t írt; pl. „a' *lózsiba* bé-ért Brizard szín-játszó hozzája ment" (Orpheus II, 179). Egyszersmind *lózsi* volt a szabadkőművespáholyok neve is (vö. 1792: Frey-Maurer 18; 1793: Gvadányi: Rontó Pál 446 stb.) — Színházi műszónak vélnők a *scena* szót is; a szójegyzék szerint

[96] Itt jegyezzük meg, hogy a zongorabillentyű régi magyar neve *klávis* volt, amint ma is az oroszban (клавыш), vö. 1802: „*Klávisoknak* neveztetnek a' Klavirban azok a' fátskák, mellyeknek meg billentése által esik a' Hang" (Gáti I.: Klav. 25).

[97] Van *accompagnement* is mind a szójegyzékben (257), mind a szövegben (121).

[98] A szójegyzéknek ez az adata, *n*-jével és hosszú *í*-jével, talán az olasz *sinfonia* (hangsúly az utolsóelőtti szótagon!) hatására utal.

[99] 1814-ben előfordul *gitár* is a következő mondatban: „a hold reszketve csillámlott a lassan zuhogó Duna habjain, s egy ablakban véletlenül megszólamlott a *guitarr* (id. kiadás 51); az 1. kiadásnak e helyén *hárfa* olvasható.

azonban átvitt értelemben 'eset ; látása valaminek' (262) ; vö. „Szentebb ez a' *scena*, ez az érzés, mint-sem hogy kimondhassa az ember" (246).[100]

18.4. E tárgykörök persze nem merítik ki teljesen a szójegyzékbe felvett szavakat ; íme még néhány mutatóba azok közül, amelyek jelentéstani vagy művelődéstörténeti szempontból érdekességgel bírnak :

Atmoszféra. — Éppen 1789-ben Mátyus I. konkrét fizikai értelemben használta : „[az] *Atmosphaera* bizonyos savanyú . . . Spiritussal teli vagyon" (Ó és Új Diaet. IV, 251). Kazinczy szerint a. m. 'gőzölgésből támadt felhő' (257) ; szövegpéldája így hangzik : „Tódulva tólta magát az egész Társaság . . . [Mantzihoz], 's a' sok ki-pomádézott majmok jó szagú *atmosphaerát* terjesztettek körülette" (50).

Donna. — Az EtSz. nem vette fel, még a Bácsmegyey-hez csatolt szójegyzék ellenére sem („Spanyol *Donna:* Spanyol Fő-Asszonyság." 262). Egy álarcosbál leírásában fordul elő : „az Ángyom Spanyol *Donna* figurát vett magára ; én . . . Matróz ruhába öltöztem" (67). A szó olaszos hangalakú ; a hiteles spanyol alak *doña* (= donya) lenne, de nálunk ma is használják — pl. spanyol színdarabok fordításában — ezt az alakot (Donna Diána stb.).

Karakter. — A regény szövegében előfordul közönséges 'jellem' jelentésében, pl. „sok hasonlatosságot talál a' maga és az Ifju' *characterében*" (213). A szójegyzék azonban másképp értelmezi : „*Cháracter:* mint-eggy hívatalbéli tekintet" (258). Ez a jelentés nagyon feltűnő, de nem elfogadhatatlan : Roux[9] szerint a fr. *caractère* egyik jelentése valóban 'äusserliche Würde ; Ehrentitel'. A szöveg a második jelentésre a következő példát szolgáltatja: „nem vagyok hívatalban, 's *Character* [= hivatali rang, állás] nélkül nem akartam megházasodni" (49). A szó akkortájt ebben a jelentésben közönséges lehetett ; az egyáltalában nem választékos nyelvezetű Kazinczy László 1788-ban ezt írta bátyjának : „Még elsőbb leveledbe írtál volt valamit a' Viczespányi *Characterről*" (Kazinczy Lev. I, 225).

Kozmopolita. — Igen jellemző, hogy éppen Kazinczy, az „Erényes Világpolgár"-páholy tagja, szótározta e szót! Szerinte „*Cosmopolíta;* Világlakosa" (258). A Jelentés idevágó mondatát fentebb idéztük (**17.2.**).[101]

„*Negligée* olv. *Neglizsé;* pongyolaság, piperétlenség" (260). — Az előszóul szolgáló Jelentésben van adat erre az értelemre (vö. **17.1.**) ; előfordul azonban konkrét 'pongyola' jelentésben is : „Mantzi . . . meg-hallotta, hogy jövök, ablakot nyitott, 's kedveltető *negligéejében* kinézett" (131). Divatszó Désiné 78 szerint is ; ő egyetlen — 10 évvel későbbi — adatot idéz Csokonai Dorottyájából.

„*Raffinírozni:* qualificálni, kényesebb ízlésre szoktatni" (261). — A szövegben a nomen actionis fordul elő : „Vesd-öszve már most jövendőbéli Urokkal, a' kinek *raffinirozására* annyi pénzt vesztegettek, miben vagyok bóldogabb parasztimnál?" (196). 1793-ban Sándor I. Nymphenburgról, a „Bábor [= Bajor] hertzegek mulató váráról" írta a következőket : „itt mindenek a'

[100] Maga Kazinczy máskor is átvitt értelemben használta, pl. 1793 : „Be egészen más *scéna* kezdődött most a földön" (Herder Par. 48). Az ugyancsak általa használt *szcén* alakváltozatot kifogásolta P. Horváth E.: TudGyüjt. 1818, IV, 106.

[101] A szót használhatták már korábban is. Ne feledjük, hogy „Kazinczy a szabadkőművesi világosságot Miskolczon, »Az erényes Cosmopolitához« című páholyban, 1784. január 16. pillantotta meg" ([Aigner L. :] Kazinczy Ferencz mint szabadkőműves. Emlékbeszéd. Budapest, é. n. [1879.], 6). Természetesen valószínű, hogy ez a páholy még német nyelvű volt.

leg rafinirozottabb ki mesterkélt gyönyörködéshez vagynak rendelve" (Külf. út. 392). 1790 körül azonban a szónak volt konkrét műszaki jelentése is, vö. 1792 : „a' nád-méz *rafinirozók* . . . jó szagú és ízű spiritust destillálnak" (Mátyus I. : Ó és Új Diaet. V, 383).

„*Szituatió*, Helyheztetés, fekvés" (262). — A szó későbbi jelentésével egybehangzóan a szövegben ezt olvassuk : „El-képzelheted, hogy abban a' *Situatióban*, a' mellyben vóltam, mint érdeklett-meg" (142).

19. Mint fentebb jeleztük, Kazinczy távolról sem jegyezte ki az összes előforduló idegen szavakat. 1789-ben tehát — s ez fontos szótörténeti tanulság — ismertnek kellett tartania többek közt a következőket :

Adressz (EtSz. I, 18 csak a Kunoss-féle Gyal, 3.-ból idézi, vö. még Désiné 27) : „mindég tsak a' petsétet és az *addresst* forgatta" (89). Kazinczy 1815-ben *adresz* alakban is használta (Munkái IV, 23). — Csokonainál előfordul *adresszíroz*, pl. 1801 : [levelét] „tessék TT. phil. prof. Rozgonyi úrhoz . . . *adressirozni*" (Lev. II, 673).

Affektáció: „az ifjú Báró F. . . . egyenes, megelőző, mentt minden *affectatiótól*" (207). — Az EtSz. I, 19 *affektál*-ra az első adatot éppen Kazinczyból idézi. Vö. még 1790/1891 : „Tudom én, hogy [a beszédnek] nem jó a' Németsége, de én abban *affectáltam*, ut sentiat lector, me non esse natum, sed factum Germanum" (Lev. II, 55).

Akció 'színpadi játék' (az EtSz.-ban nincs) : „az a' kedves tekintet . . . jobban el-ragadott, mint a' Dittelmáyerné igaz *actiója*" (66) | „Ha majd le-gördűl a' kárpit, lessz é okom panaszolkodni, hogy *actióm* rövid volt?" (217—8).

Altána 'erkély' (EtSz. I, 86; első adat a XVIII. sz. elejéről): „Theréz az *Altánán* könyöklött, én fejér keszkenőmmel jelt adtam néki" (111). — Az olasz *altana* alakot ez a változat tükrözi legjobban (vö. *áltány*, EtSz. i. h., *áltán*, Gyarm : Voc. 2).

Anekdotumocska (EtSz. I, 92 csak Kunossból idézi a ma is használatos *anekdóta* alakot) : „tsak eggy kis *anecdotumotskát* az én Boriskám felől, hogy szívét közelebbről esmérhesd" (8). — Vö. 1793 : *anekdota* (M. Merk. 298) ; 1794 : *anekdotátska* (M. Merk. 1104). Később Kazinczynál *anekdot* (1815. IV, 146). Latinosítva *anekdotum* (pl. 1796 : Gvadányi : Világ. hist. I, 104).

Ária (EtSz. I, 131 első adata a XIX. sz. elejéről) : „mikor eggy Andante vagy eggy Adagio, vagy eggy szerelmesen panaszolkodó *Aria* hatja-meg lelkemet" (118). — 1782-ben előfordul Kazinczy L.-nál : „kurta *Aria* éneklés után az Superintendens egy magyar Praedicatioba fogott" (Kazinczy L.: Kazinczy Lev. I, 36). Kazinczy levelezésében is használta, pl. 1790/1791 : „Két lyánka, egy farsangi estve, énekelte előttem Groff Szétsényinek egy *Ariáját* (Lev. II, 36). Előfordul a XVIII. sz.-i sajtó nyelvében is, pl. 1795 : „igen szép *áriákat* jádzottak a' musikusok" (M. Kurir I, 457).

Atomus (EtSz. I, 175 első adata SI.-ból) : „Nyilik az én sírom. Az anya-főld meg-nyitja kebelét, hogy elfogadjon. Ezer *Atomus* várja már szomjan véremet, hogy belőlle életet, 's bimbókra-fakadást szívjon" (170).

Biliárd (EtSz. I, 401 első adata Márton 1803-ból ; az OklSz.-ban egy adat 1772-ből, vö. Désiné 37) : „nehány Tiszt abban hagyta a' *Biliárdot*" (238). — *Billiárdoz* Désiné i. h. szerint először Kazinczynál fordul elő ; az EtSz. Márt. 1807. alapján idézi.

Brávó. — EtSz. I, 534 csak Tolnai: Magy. szót. alapján idéz szótári adatot a *bravó* vált.-ra ; alakv. *brávó* Melich J., *bráva* Horger A. Pedig már

Kazinczy ezt írta: „siketítő tapsolás támadt, 's minden *brávót! brávót!* kiáltott" (123). Származéka *brávó-kiáltás* (i. h.). — Más régi adatok: 1792: „*Brávó!* ezt akarom ezért jártam futtam" (Nagyenyedi próba 33) | 1792: „*Brávo!* mondja 's elnevette" (Szalkay—Blumauer: Aeneis I, 91). Kazinczy máskor is használta, pl. 1833: „*Brávó!* imhol hoz a' gonosz lélek két czigány dadát" (Kénytelen házasság 135).

Diszciplina 'önsanyargatásra használt korbács', vö. fr. *discipline* '(bey den Katholiken) Art Geisseln, und das Geisseln, die Züchtigung damit' (Roux[9]). — Kazinczy szövege pontosan ezt az értelmet tükrözi: „Bár tsak eggy *Disciplinám* vólna! Ezer, meg ezer sebet vagdalnék magamon, hogy a' fájdalom nagy vólta alatt veszíttsem-el azt a' kevés érzést, a' mit nyomorúságom meg-hagyott" (136).

Expresszió 1. 'nyelvi kifejezés': „Szívem teli vólt, 's még sem találhattam semmi *expressiót*, ... a' melly azt ki-tehette vólna" (110); 2. 'arckifejezés': „még egyszer tekintett rájok, 's eggy ollyan *expressióval*, a' mellyet ki nem mondhatok, vett tőllök butsút" (253); 3. 'kifejező erő': „eggy kis orgonán ... szép Praeludiumot vert ... olly igaz *expressióval*, hogy én magam is egészen néki keményedtem" (152). — Talán Kazinczy nyomán, használta Csokonai is 1803-ban: „lyricumjaiban néha egy kicsit melegek az *expressiók*" (Lev. II, 767).

Fantázia 1. 'képzelet': „*phantasiájának* szárnyain az érzés' méllységeibe hatott" (105); 2. 'álmodozás, ábránd': „*phantáziáimat* flautraveremen öntöttem-ki" (21); 3. 'gyötrő álomkép': „Bácsmegyeyt ... a' leg-hevesebb *phántásiákban* találta" (254). — 1813-ban a Mondolat e szón is gúnyolódott, hiszen az *alkony* címszót így értelmezte: 'Napnyugot. Az andalgó *Fantáziának* elszenderedése' (52).[102] Az EtSz. I, 154 meg sem kísérelte a különböző jelentések szétválasztását,[103] pedig ezt a figyelembe veendő idegen minták is szükségessé teszik.[104]

20. Vizsgálódásunk igen érdekes tapasztalattal járt: a felsorolt szavak alapján megállapítható, hogy Kazinczy Bácsmegyey-jének szójegyzéke az idegen szavak szempontjából t á v o l r ó l s e m t e l j e s, de nem is lehet az, hiszen a szerző csupán az „ismeretlenebb" idegen szavakat kívánta felvenni. Megfigyelhetjük azonban, hogy a szójegyzékben — kevés kivételtől eltekintve — jóformán csupa n é m e t—f r a n c i a vándorszó szerepel, sőt a felvett latin szavak is többnyire valamely modern nyelvi megfelelőjük jelentése szerint vannak értelmezve. *Instrumentum* a klasszikus latinban nem 'hangszer', hanem általában 'szerszám', s Kazinczy mégis 'hangszer' jelentésben használta, a fr. *instrument (de musique)* és a német *(Musik)instrument* nyomán. Más képet mutatnak a szövegben lappangó, de szójegyzékbe nem foglalt idegen szavak. Ezek közt is akadnak az élő európai nyelvekből átvett jövevények, a szavak zöme azonban l a t i n szó, a maga hagyományos latin

[102] Kazinczy többi, a szójegyzékben szintén nem szereplő idegen szavával külön tanulmányban lenne érdemes foglalkozni.

[103] Első szótári adatként az EtSz. csak Kunoss: Gyal. 37. nyomán idézi; Kazinczy szójegyzékéről nem vesz tudomást.

[104] Hasonló tanulmányt lehetne szentelni annak a kis szójegyzéknek is, melyet Kazinczy 1815-ben Sterne Érzékeny utazások című művéhez, illetve A' római Karneválhoz fűzött (K. F. Munkáji. IV, 8 sztl. l.). Itt fordul elő többek közt *attitűd, remise* (a mai *remiz* őse), *jabot (zsabó)* stb. Vö. még IV. fej. 281. j.

jelentésében. E latin szavakat Kazinczy minden valószínűség szerint azért nem szótározta, mert ezeket — a latin nyelv általános elterjedtsége, valamint a latin szavakkal kevert magyar nyelvhasználat folytán — valóban ismertebbeknek hitte. Nem róhatta fel a sok latin jövevényt Kazinczynak a Bácsmegyey első „lektora", Ráday Gedeon sem, hiszen maga Ráday szerfelett sűrűn használt latin szavakat. Ennek igazolására elég idéznünk Rádaynak egyik Kazinczyhoz intézett leveléből Malherbe jellemzését előbb franciául, majd magyarul:

Malherbe est le premier de nos Poëtes, qui ait fait sentir que la langue françoise pouvoit s'élever à la majesté de l'Ode. La netteté de ses idées, le tous [ɔ : tour] heureux de ses phrases, la vérité de ses descriptions, la justesse et le choix de ses comparaisons, l'ingenieux [!] emploi qu'il fait de la Fable, la variété de ses figures, et sur-tout ces suspensions nombreuses qui font le principal mérite de notre Poëte lyrique lui ont acquis une place distingueé [!] sur notre Parnasse.[105]

Malherbe a' leg első a' mi *Poétáink* között, a' ki meg mutatta azt, hogy a' Frantzia Nyelv alkalmatos arra, hogy az *Óda sublimitásáig* emelkedhessék. *Ideáinak* tsinos tisztasága, *phrásisainak* szerentsés fordulásai, *descriptióinak* igaz vólta, hasonlatosságainak ki választása és *accomodatiója*, a' *Fabulákkal* való *ingeniosa* élés, és azok a' számos *suspensiók*, a' mellyek a' leg nagyobb érdemei a' mi Poétánknak, néki eggy magos helyt szerzettek a' mi Parnasszusunkon.

(Kaz. Lev. I, 183—4).

Nem kétséges, hogy az efféle nyelvhasználat erősen támogathatta Kazinczyt abban a meggyőződésében, hogy a magyar nyelv a k k o r i állapotában még nem lehetett lemondani bizonyos idegen eredetű kultúrszavak használatáról.

21. Befejezésül szeretnők hangsúlyozni, hogy Bácsmegyey nyelve kétségtelenül nagy hatást gyakorolt korára: e hatás azonban nem a szótárirodalom terén érvényesült, hiszen az általános fejlődés inkább a magyarítás, mintsem az idegen szavak végleges meghonosítása felé haladt.[106] Mindazok azonban, akik Bácsmegyeyt olvasták és szerették, szívesen tanulták el — jellemző stílusfordulataival együtt — a benne használt jövevényszavakat is. Nem kétséges, hogy pl. Horváth Ádám, amikor 1789. június 18-án megköszönte Kazinczynak a neki küldött példányt, a Jelentés közvetlen hatása alatt intézte Múzsájához következő, csipkelődő gúnnyal kevert sorait: „Próbáld ... én sokat próbált *Artistám!*[107] próbáld, ha már a' felső világnak végetlen szélességü határinn, a' Kazinczi Magyar Románját utól nem éred: kövesd nyomban

[105] Ráday megjegyzése szerint: „A Frantzia citatiot vettem egy Könyvből, melynek neve: Nouvelle Bibliotheque D'un Homme de Gout" [!]. (Lev. I, 183).

[106] Kazinczy példája azonban nemcsak Csokonait bátorította idegen szavak használatára (vö. **17.** 82. jegyzet), hanem Kármánt is, aki 1794-ben keservesen panaszkodott: „Elborította a' sok korcs szók, idétlen faragású, hangú, a' nyelv természetével ellenkező és fület sértő korcs szók száskaserege egész literaturánkat, és ezt nyelvmívelésnek nevezték!" (A nemzet csinosodása. Budapest, 1904. 49). 1795-ben Kármán ezt írta Arankának: „Mi nem vagyunk nagy puritánusok ... Nem tartjuk hibának ... az idegen velős és sokat jelentő szót megtartani, és azzal mindaddig élni, mig épen oly erejű szóra akadunk a magunk nyelvén" (MTA Kézirattára. M. Irod. Lev. 4° 146).

[107] Kazinczy később használta az *artistai* melléknevet is, vö. 1815: „elhagytuk fordításunkban az *artistai* levelet tárgya' idegenségéért" (Kazinczy Munkái II. Gessner él. 3).

Bácsmegyeit az Elisiumba . . .''[108] (Kaz. Lev. I, 390). Maga Kazinczy később ifjúkori regényátdolgozásáról változó véleményeket nyilvánított ; legközelebb talán akkor járt az igazsághoz, amikor önéletírásában a következőket jegyezte fel : ,,A Bácsmegyei szerencséjét az csinálhatá, hogy a történetet nem hagytam meg anyaföldén, hanem honunkba plántáltam által, s az olvasó így melegebben és közelebbről érezheté magát megilletve. Továbbá az, hogy némely kedves és érzékeny s poetai képű szólásokat hoztam be a nyelvbe, melylyel előttem senki nem éle még nálunk ; harmadszor, hogy a szép társaságokban ismert idegen szókat nem igyekeztem magyar névvel jegyezni meg, a mit mások s többére igen szerencsétlenül cselekedtek. Hogy az utolsót cselekedtem s szép társaságoknak adott munkában tettem, igen jól tettem ; de oly helyeken is tettem, a hol elmaradhatának vala, s azt nem jól tettem.''[109]

B) SZÓTÁRAK ÉS TÁJSZÓGYŰJTEMÉNYEK

22. Az utolsó negyedszázad nemcsak egy-egy irodalmi műhöz készített szójegyzékeket termett, hanem jelentős szótári vállalkozásokat is. Nagyjából a következő típusokat különböztethetjük meg :

1. ,,K i s d e d'' szótárak : ezek olyan kisebb terjedelmű szógyűjtemények, melyek vagy bizonyos szavak feleleventését, elterjesztését célozzák, vagy a magyar nyelvjárásokra vonatkozó megfigyeléseket tartalmaznak. Ilyen egyrészről Baróti Szabó Dávid Kisded Szótára (1784., 1792.)[110], Noszkó Virág-Szótárával és Gyarmathi Sámuel Kis Szótárával együtt, másrészről pedig Pejachevich X. Ferenc, Szaitz Leó és Gyarmathi tájszógyűjteménye.

2. T e l j e s szótárak, amelyek nem pótlásokat, kiegészítéseket tartalmaznak, hanem elvben a nyelv egész szókészletét felölelik. Ábécérendes szótárként

[108] Az *Elizium* sűrű emlegetése szintén jellemző Bácsmegyey szentimentális stílusára, vö. ,,élő szerelmed' el-képzelése ismét fel-vídítja elszomorodott elmémet, 's a' világ megint *Elysiummá* válik előttem'' (21) | ,,édes kék szemeivel az *Elysiumba* igéz'' (37) | ,,ollyan víg mosolygással jött felém, mint Flóra, mikor a' telelő holtt vidéket nyájas *Elysiummá* varásolja'' (44) stb.

[109] Pályám emlékezete. Hatodik szak. Kazinczy F. műveiből. Sajtó alá rendezte Váczy J. Budapest, 1903. 308. Maga Kazinczy idegen szavait már 1788-ban csupán ideiglenes kölcsönzésnek tekintette. Gessner fordításának előszavában ezt írta : ,,Széltében élek m i n d a d d i g az idegen szókkal, a' hol ki nem kerülhetek, mig helyettek ugyan azon értelmű Magyar eredetüt 's hangzásút nem találok'' (Geszner' Idylliumai. Kassa, 1788. Idősbb B. Ráday Gedeon úrhoz. 5. lev.). Itt emlékezünk meg röviden Bácsmegyey f o g a d t a t á s á r ó l is. Nagyenyeden Benkő Ferenc hűvösen fogadta ; ,,Bátsmegyeit . . . kevéssé esmérem'', írja Kazinczynak 1789 júniusában, majd tréfásan hozzáteszi : ,,ha Mantzim volna, a m[int] beléje kukintsolgattam, erőssebben huzna a meg olvasására'' (Kazinczy Lev. I, 376). Az idegen szókat Aranka — úgy látszik — kifogásolta, akárcsak később P. Horváth E. (TudGyüjt. 1818, IV, 102—6), Kazinczy azonban lelkesen védte a maga álláspontját (Lev. I, 423), s tulajdonképpen e munkának köszönhette ,,Cons. Arankának esmerettségét, barátságát'' (i. m. I, 521). Az egész regényt hevesen támadták Sárospatakon (i. m. I, 448), de az író protestáns barátai, például Földi J. lelkesen terjesztették (i. m. I, 440, 521 stb.).

[110] Maga Baróti Szabó sem tartotta szótárát kerek, önálló műnek : 1784-ben a Kisded Szótár, allegorikus alakot öltve, ,,megszólal'' és jeligéjében önmagát így jellemzi : ,,Nem vagyok épűlet ; vagyok épűletre-való szer : Sok jeles alkotmányt, tudj velem élni, tehetsz.'' Öntudatosabban nyilatkozott a szerző a szótár 2. kiadásának előszavában : ,,A' mi tsupán anyai nyelvünket illeti ; nem nagy szükségek lészen azoknak [ti. ,,a' magyarúl értöknek''] ezen, testére kisded ; de mi-vóltára nézve, alkalmas nagyságú SZŐ-TÁRnak kezekbe nyújtása utána PÁRIZ PÁPAI és MÓLNÁR' Dictionariomára.''

— sajnos nem a magyar, hanem a latin címszavak rendje szerint — ide tartozik Márton István kis latin—magyar szótára (1792.), továbbá Cellarius „gyökérrendes" latin szótárának Budai Ézsaiás-féle átdolgozása (1785.? 1798., 1808.) és ugyanezen szótárnak Márton István-féle változata (1808.). A latin szókincs terén érvényesülő „gyökerészés" azonban csakhamar átterjedt a magyar szókészlet tanulmányozására is, és így jött létre előbb Aranka György erdélyi körének szótári kísérlete (1792.?), majd a Debreceni Grammatika (1795.) gyökérszavainak jegyzéke. Nyelvészetileg valamennyi felsorolt műnél fontosabb Fábchich József Magyar Kálepinusa (1789—1794.), első nyelvtörténeti szótárunk, mely koncepciójával és arányaival a 90-es évek terméséből messze kimagaslik.

a) „Kisded" szótárak

Baróti Szabó Dávid: Kisded Szótár

23. Már láttuk Baróti Szabót mint saját művének buzgó és céltudatos szótározóját (**11—13.**) ; vizsgáljuk meg most önálló szótárát, amelyet Klemm, idézett tanulmányában, sajnos, egyáltalában nem vett figyelembe.[111] A Par. maj., mint ismeretes, hatalmas sikert aratott ;[112] szójegyzékeiből nőtt ki, teljes folytonossággal, a Kisded Szótár 1., majd 2. kiadása, s végül egy függelék, A' Magyarság Virági című munkában (1803., vö. **25—6.**).

23.1. A Kisded Szótár (az eredeti helyesírás szerint : Szó-tár) 1. kiadásának (a hagyományos nyelvészeti rövidítés szerint : SzD. vagy SzD.[1])[113] 104 lapján Baróti Szabó kb. 1800 szó értelmezését nyújtotta. Költőnk e művével tulajdonképpen a középkori hexameteres glosszáriumok divatját elevenítette fel,[114] nyilván úgy képzelte, hogy a ritka, különös szavak így, versbe szedve jobban megtapadnak az emlékezetben, s érthetetlenek sem lesznek, hiszen az egyes szavak fölé írt számok a lapalji jegyzetekre utalnak, ahol a szó jelentése ugyanazon szám alatt olvasható. Íme egy példa :

44 45 46 47 48 49
Tsormolya, tseplye, toszom, tsempes, tsunya, tóka, takarvány.

E verssorhoz a következő jegyzet — vagy inkább „megfejtés" — csatlakozik :

[111] Eljárását próbálta igazolni, de érvei nem meggyőzők : a két szótárt egyrészt azért nem dolgozta fel, mivel — állítólag — fel vannak véve a NyÚSz.-ba, „másrészt mivel a bennük előforduló szavak költői műveiben úgyis előfordulnak már" (NyF. L, 8). Sem egyik érv nem áll, sem a másik : Klemm tudhatta legjobban, hogy a NyÚSz.-ban talán egyetlen forrás sincs kimerítően feldolgozva, s hogy pl. a Kisded Szótár 2. kiadásának távolról sem fordul elő mindegyik szava Baróti Szabó más műveiben.

[112] Rát Mátyás lelkesen méltatta a Magyar Hírmondó 1780-i évfolyamában. Átdolgozott kiadása 1794-ben jelent meg.

[113] Címlapjának szövege a következő : „Kisded | Szó-tár, | melly | A' ritkább Magyar szókat az | A. B. C. rendi szerént emlékeztető | versekbenn elő-adja. | Írta Erdélyi Baróti | Szabó Dávid, | A' Kassai Fő Iskolákbann a' szelídebb Tudományoknak | Első Királyi Tanítója. | Kassán, | Landerer Mihály | betüivel. 1784."

[114] E divat élt a XVIII. században is ; Márton István a versbe szedett „'Sidó Vocabulumok" magoltatására panaszkodott (Deák grammatika. Győr, 1792. 4).

„44. fekete búza. (tsormolyás kenyér; kék-feketellő). 45. perje. 46. taszítom, tolyom, tsúsztatom. (minden gazságot belé toszni a' könyvbe.) 47. ravasz, róka, tsalóka, tselt-vető. 48. tsúnya, földi mogyoró (tsúnya-virág). 49. fa-harang az Oláhoknál".

Ez a beosztás azonban nyilván nem bizonyult alkalmasnak; a hexameteres forma nem tűrte a szigorú ábécérendet, sőt gyakran különböző betűvel kezdődő szavak keveredéséhez vezetett. Éppen ezért a második, 1792-ben megjelent kiadás már valóban szótár lett. Eltűnt a hexameter nyűge; a címszavak most már szigorú betűrendben következtek.[115] A 2. kiadás 290 lapján kb. 3500 címszó sorakozik fel, s a legtöbb körül származékok csoportosulnak. Az idézett hexameternek ezúttal a következő, szótárszerűen elrendezett, de erősen „bokrosított" szöveg felel meg: „*Tsormoly:* tsörmölye, üszög a' gabonábann. Tsormolyás-búza, -kenyér" (247). — „*Tseplye:* perje; v. újdani hajtás, sarjazás. Tseplye erdő. El-tseplyesedni. *Lásd*, Haraszt" (242). — „*Toszni:* taszíttani, tolyni, tsúsztatni. Minden gazságot bé-toszni a' könyvbe" (237). — „*Tsempes:* ravasz, tsalóka, tsalt-vető [!]. Tsempeskedni. Tsempesség" (242). — „*Tsúnya:* otsmány, undok; v. tsunya: az az földi mogyoró. Tsunya-virág: földi mogyoró' virága. Bé-tsúnyázni: motskolni. El-tsúnyíttani a' szobát. Tsúnyaság" (248). — „*Tóka:* fa-harang az Oláhoknál, Bányászoknál" (236). — „*Takarmány*, v. *takarvány* a' barom számára, telelésére" (225).

Amint látjuk, Baróti Szabó értelmezései 1792-ben részletesebb, pontosabb szövegezést nyertek. Persze az egész szótár belső felépítése még mindig aránylag kezdetleges maradt; mit nem adnánk érte, ha Baróti Szabó az ő igen ritka szavairól legalább annyi felvilágosítást nyújtott volna (forráshely, tájnyelvi lokalizáció), amennyit később Kresznerics vagy Kassai! E pontosabb közlés már a 90-es években sem volt túlzott és anakronisztikus követelés; sajnos Baróti Szabó a Szaicz—Noszkó—Gyarmathi-féle, forráshelyet nem közlő lexikográfiai iránnyal mutat közös vonásokat, s nem Révainak és Fábchichnak nagyobb filológiai akribiára törekvő, pontos forrásjelzéseket nyújtó irányával.

23.2. Miért szótározta Baróti Szabó éppen a ritka szavakat? Ne feledjük, hogy a poétika és retorika kassai professzora Horatiusból vette jeligéjét,[116] s legfőbb példaképe Vergilius. Saját vallomása szerint azért szótároz kevéssé hétköznapi szavakat, mert „mind a' folyó, mind fő-képpenn a' kötött beszéd édesdedebben szokott füleinkben hangzani, midönn a' köz rendü szóllás' alatsonságából felemelkedvén, a' válogatott szóktól ékességet, a ritkábbaktól kedves újságot helyenként költsönöz" (SzD.[1] Elő-beszéd). A cél tehát elsősorban esztétikai jellegű, de egyszersmind magában foglalja az irodalmi nyelv gazdagításának szándékát is.

Maga a szerző pontosan tájékoztat szókészletének két fő forrásáról: egyrészről összeszedte, amit „Pázmányból, Molnárból, Páriz-Pápaiból, Gyön-

[115] Maga a szerző úgy nyilatkozik, hogy „jobb rendbe szedve, ki egyengetve" adta ki művét (SzD.[2], Elő szó). Betűrendes volt már egyébként 1786-ban a Verskoszorúhoz csatolt kis szójegyzék is, a Kisded Szótár első „bővítése" (erről vö. Gáldi L.: Pais-Eml. 45—50), sőt SzD.[1] Töldaléka is (98—104), „azokból [a szavakból] versbefoglalás nélkűl, mellyek az előbbi rámára vagy nem illettek, vagy feledségből ki-találtak maradni."

[116] „Multa renascentur, quae jam cecidere ... vocabula. Óságtól ki-veszett sok szók életre hozódnak." A 2. kiadásból a magyar fordítás hiányzik.

gyösiből, 's más egyéb könyvekből olvasott", másrészt pedig nagy figyelemmel volt az élő nyelvhasználatra is: „béhordogattam", írja, „a' jártomban keltemben hallomásból-is észre-vett ékes, vagy fenn r i t k á b b a n forgó szókat". Előttünk van tehát Baróti Szabó „ritkább" szavainak két nagy csoportja: egyrészt felsorakoznak a megelevenedő r é g i szavak, másrészt az élőbeszéd s z í n e s, vidékről vidékre változó szavai és kifejezései. E kettősség pontosan kiegészíti azt, amit a Par. maj. szójegyzékeiről már megállapítottunk.

24. A továbbiakban Baróti Szabó szótárának két kiválasztott részét, mégpedig elsősorban az A és Cs betűvel kezdődő szavakat vizsgáljuk meg, hogy pontosabb képet nyerhessünk szógyűjteményének forrásairól és jellegéről. Választásunkat indokolja az is, hogy *cs*-vel kezdődő szavaink közt különösen sok az érdekes népi elem. Anyagunkat — Tolnait követve (Nyú. 47) — öt csoportra osztottuk:

a) Felelevenített régi szavak, a jelentés módosítása nélkül.

b) Felelevenített régi szavak, új jelentéssel.

c) Tájszavak, amelyeket Baróti Szabó a köznyelvben és az irodalmi nyelvben több-kevesebb sikerrel meghonosítani igyekezett.

d) Más nyelvújítóknak Baróti Szabó részéről elfogadott neologizmusai.

e) A szerző saját szóalkotásai.

24.1. A jelentésváltozás nélkül felelevenített régi szavak csoportjába Tolnai számos szót sorolt; egyeseket (pl. *aggastyán, csarnok)* már a Par. maj.-gal kapcsolatban tárgyaltunk, s így elegendő a következő példákra hivatkoznunk:[117]

Dísz. — E szó története a félreértések sorozata. Mindenesetre régi szó: megvan már a XV. század végén, a Festetich-kódexben (vö. Bárczi: SzófSz.; EtSz. I, 1364 szerint „első adatok a XVI. sz. elejéről"), 'decus' értelmezéssel megtaláljuk PP.-nál, Wagner Phras.-jában stb. A NyÚSz. szerint a „múlt század [értsd: a XVIII. század!] végén elevenítik föl"; Bárczi az első adatot 1777-ből idézi, mégpedig utalva a NyÚSz.-ra, ahol a következő példát találjuk: „az emberi léleknek amaz első rendű *díszei* (Sófalvi J.: Emb. élet. Ajánl. V.). A 'decus' jelentéshez az EtSz. mégis a következő megjegyzést fűzte: „Ebben a jelentésben a XIX. sz. elején [!] elevenítette fel az irodalmi nyelv." Mivel az EtSz. ismét csak a NyÚSz.-ra utalt, a kérdés közelebbi tisztázását, a NyÚSz.-nak már kétségtelenül 'decus' jelentésű példájától eltekintve, csupán a nagyszótári gyűjtéstől várhatjuk. Egyelőre a következő adatok állnak rendelkezésünkre: 1777: „Így szereted . . . Familiádat is híven Mellynek könyvemben *dísze* ki téve vagyon" (Baróti Szabó: Új mért. 203; más példa u.-innen Klemm: NyF. L, 19) | 1778: „Mindent, a'-mi lehet, Koronád *Díszére* ki-gondolsz" (Kalmár Gy.: Ének 6) | 1784: „szín-nép: a nép . . . *dísze*, válogatotta" (SzD.[1] 75) | 1786: „*dísze* a' fának a' levél" (Révai: Fal. 202) | 1788: „a' Venus isten asszony *diszére* emeltetett fekete követ Gábriel fő-angyal hozta-le az égből" (Decsy: Osmanografia I, 236) | 1789: „Juli kintsem! Juli Szépem! Juli *díszem*" (Földi J.: Kazinczy Lev. I, 537) | 1791: „Nemtelen porban hever a' nemes *dísz?*" (Baróti Szabó D., vö. Kazinczy:

[117] Mellőzzük azokat, amelyek egyszerűen PPB.-ból származnak (ilyen pl. *bakó*, bár ezt Klemm csak MA.-ból idézte, vö. NyF. L, 18). Tolnai példái közül *őr* megvan Dugonicsnál 1774-ben (NyÚSz.), *költő*-re vannak adatok a XVIII. század óta (Bárczi: SzófSz.) stb. Bárczi — ellentétben Tolnaival — *lom, lomb(os), nedv, tunya, zuhan* szavunk „felelevenítését" sem tulajdonítja Baróti Szabónak.

Hel. vir. 25) | 1791 : „Hazánk' egy fő *Díszétől*, öreg Gr. Betlen Gergely Urtól meg foszta bennünket a' halál" (Görög—Kerekes : Hadi tört. V, 16) | 1791 : „Szint' úgy vagy szeretett Tieidnek *Dísze*, Te, Dafni" (Döme K. : Pásztori dal 69) | 1792: „*Dísz* . . . Asszonyok[2] *díszsze*. Magyar nóta' *díszsze:* hármaztatása" (SzD.[2]) | 1794 : „Ezen Fő-Nemesség egy *Diszszének* . . . be-nyújttyák Munkájokat" (Kármán : Uránia I. aj.) | 1795/1922 : „*Díszt* ád nékem s tiszteletet mindenkor a tiétek" (Csokonai : Műv. II, 590). Ezekből az adatokból mindenekelőtt az tűnik ki, hogy valóban Bárczi keltezése volt helyes, de a NyÚSz.-on kívül érdemes lett volna utalni a Klemm idézte adatra is. Az is tény, hogy a Nagyszótár gyűjtésének legrégebbi szövegpéldája szintén Baróti Szabó egyik verséből származik; SzD.[1,2] valószínűleg 1777-i szövegpéldái alapján vitte be a szót véglegesen az irodalmi és köznyelvi használatba. Megjegyzendő még, hogy a *dísz* szónak személyre való alkalmazása minden bizonnyal retorikus mellékzöngéjű latinizmus, a horatiusi „praesidium et dulce decus meum"-féle szerkezetek nyomán.

Év 'esztendő, idő' (SzD.[2]). — 1780-ban még csak ragos alakokat találunk a Par. maj. II. szójegyzékében : „*Éven* Esztendőben. *Ez évig*, Ez ideig, esztendeig".[118] A SzD.[1]-ben csak *ez évi* áll, illetve *harmad', negyed' évi*. SzD.[2]-ben viszont felbukkan már az *év* címszó, mely oly természetesen hat, hogy szinte csodálkozunk önálló szóként való késői előfordulásán (EtSz. II, 99). Sorsát persze kedvezőtlenül befolyásolta, hogy ugyancsak Baróti Szabó jegyezte fel az *év*, 'genettség' szót (Par. maj. I.), amely — Gilliéron szavaival élve — valóban „homonymie fâcheuse" volt. Talán ezért is próbálták később a nyelvújítók a m. *év*-et a latin *aevum*-mal igazolni (vö. EtSz., i. h.).

Fegyelem. — A NyÚSz. II. része, hivatkozással a SzD.[2] *fegyelem* 'fenyítték' cikkére,[119] valamint az EtSz. II, 173 azt tanítja, hogy e szót Baróti Szabó elevenítette fel. Voltak azonban közvetlen forrásai, például PPB., ahol „*Fegyelem:* Redargutio, Disciplina, Correctio, die Wort-straf, Verbeßerung". Megjegyzendő, hogy PPB. és SzD.[1, 2] kissé „régies" értelemben használták e szót ;[120] sokkal közelebb áll a mai 'disciplina' jelentéshez Wagner: Phras., vö. „Reformo Religionem Valamelly szerzetes Rendet meg jobbitani erköltsiben, jobb *fegyelem* alá venni. einen geistlichen Orden reformiren, und zu bessern Stande bringen" (1050). Hasonlóképpen Bertalanffynál, 1761-ben : „Igen meg-gazdagodnak Kikben van *fegyelem* 'S Isteni félelem" (Siralmas panasz 49). A szó előfordul tehát Baróti Szabónál, de majdnem töretlenül csatlakozik az előzményekhez, s különben sem a szónak ú j a b b, de már előtte meglevő jelentését képviseli.

24.2. Sajnos, a Kisded Szótárban aránylag kevés olyan régi szót találunk, amelyet Baróti Szabó itt ruházott volna fel új jelentéssel ; e szempontból Tolnai adatai is kellő óvatossággal kezelendők. Néhány adatához persze nem fér kétség, de állítása ellenére (Nyű. 47) vajon világosan 'agyvelő' jelentéssel bír-e az *agy* szavunk — PPB. szerint csak 'caput, *cranium*' — Baróti Szabónál, ha a SzD.[2]-ban a következő példát olvassuk : „Híg az *agyveleje*, tök az *agya*". Az a benyomásunk, hogy itt az *agy* szó még inkább

[118] Szövegpéldában : „Indúlatja szelid, természete tsendes *ez évig*" (Par. maj. I, 107).
[119] Hivatkozhatott volna Szily az I. kiadásra is, vö. „*Fegyelem* [jegyzetben] fenyíték" (SzD.[1] 25).
[120] Klemm a szóra csak jóval későbbi példát idéz : 1803 : „*Fegyelem* (fenyítték páltza) alá fogatódol" (MVir. 83 ; vö. NyF. L, 20).

'koponyát', mint 'agyvelőt' jelent.[121] Sok félreértésre adott alkalmat a Tolnai említette *hon* is ; minden ellenkező véleménytől eltérően meg kell állapítanunk, hogy SzD.[2] régiesebb állapotot képvisel, mint amit Klemm: NyF. L, 21, Tolnai, Nyú. 47, Bárczi, SzófSz. stb. tulajdonítnak neki, amennyiben még a következő különbséget teszi : *honn* 'otthon' — *honny* 'haza' (SzD.[2]). A *hon* alakot 'haza' értelemben nem ismeri. Ez a megkülönböztetés megfelel a régi magyar nyelvnek (l. NySz.) és Baróti Szabó költői nyelvhasználatának is : „Magok bámulva tekéntik Forgani *honnyokban* magokat" (Új mért. 1777. 138). Egyébként már Adáminál (1763) : *honja* 'seine Heimat' (Sprachk. 32, NySz.). Más adatok Wagner Phras.-jában (NyÚSz.).

24.3. A régi szavak feleleventésének meglehetősen bonyolult problémáival ellentétben első tekintetre világos, hogy Baróti Szabó számos tájszót igyekezett meghonosítani az irodalmi nyelvben és a köznyelvben. Sajnos e tájszavak értékelése és eredetük lokalizációja szinte leküzdhetetlen akadályokba ütközik (vö. Szűcs: Népny. 16): XVIII. századi tájnyelvi gyűjteseink alig vannak, s a későbbiek egy századdal korábbi állapotra csak okkalmóddal vetíthetők vissza. Remélhető azonban, hogy nyelvatlaszunk és a megindult új tájszótári gyűjtés legtöbb tájszavunk elterjedéséről az eddiginél sokkal teljesebb képet fog adni, s könnyen lehetséges, hogy azok a szavak, amelyeket mindmáig csak egy-egy vidéken jegyeztek fel, máshonnan is előbukkannak. Éppen ezért alábbi lokalizációs kísérleteink teljesen ideiglenes jellegűek és csupán példát szolgáltatnak arra, hogyan lehetne Baróti Szabó szókincsét a történeti nyelvjárástan szempontjából feldolgozni és értékesíteni.

24.4. Természetesen a Kisded Szótárban is főleg székely tájszókat találunk. A már felsoroltakon kívül (**12.2.**) ebbe a csoportba tartoznak a következők :

Apró szavunkat 'himlő' értelemben közli SzD[2].; a NySz. megerősíti ezt a jelentést. 1584-ben Beythe István így ír : „Himlőről avagy *aprorul* es kanyarorul hasznos ital" (id. NySz.). A szónak ilyen főnévi használata régen elterjedt lehetett: erre utal, hogy a Tsz. egyrészt Balaton vidéki szónak[122] tartja, másrészt székelyföldinek. Az utóbbi lokalizációt erősíti meg a MTsz. csíki, háromszéki, brassói adataival. Gyergyóban *meg-aprósodik*, *megaprózik* a. m. 'meghimlőzik'. Az EtSz. *apró* cikke sem ezt a tájnyelvi adatot nem idézi, sem SzD.[2]-ra nem utal, pedig az utóbbi szerint is „*meg-aprózott* v. *aprósodott* a' gyermek". Az igei származék szótározásából joggal következtethetünk arra, hogy Baróti Szabó szemében az egész szócsalád székely jellegű volt.[123] SzD.[2] *aprós* 'himlős' adata szintén székely nyelvjárási adattal egyezik (Nyr. XXI, 522 ; MTsz.).

Azsag szavunkat SzD.[2] így értelmezi: „piszkáló, hadaró, v. hadarászó fa a' sütő kementzében. *Meg-azsagolni* valakit. *Azsagpemete*". — A MTsz. adatai alapján ezt a szót is talán a Székelyföldre lehet lokalizálnunk ; a Dunántúlon más változatai élnek *(arzsak, arzsag, szazsa, zsazsag)*. A Tsz. Baróti Szabó szűkebb hazájából, az Erdővidékről idézi az *asag* változatot, de valószínű,

[121] Az EtSz. I, 30 szerint is Baróti Szabó csak 1794-ben használta az *agy* szót 'cerebrum, Gehirn' jelentésben. Vö. még **167.2.**

[122] 'Kanyaró' értelemben van adat Göcsejből és a Kemenesaljáról is (Tsz.).

[123] Nem tartozik ide jelentés szempontjából a SzD.-ban olvasható *aprósodom* 'sok részre oszlom, aljasodom, szakadok, szegényűlök'. Ezt a jelentést egyelőre nem tudjuk tájnyelvi adatokhoz kötni.

hogy ez puszta íráshiba *azsag* helyett (a régi *a'sag* írásmód nyomán). A főnév lehetne egyszerű átvétel PP.-ból, de mellette áll a *megazsagol* származék, amelyet 'elver' jelentéssel Csíkban s éppen Baróti Szabó szűkebb hazájában, az Erdővidéken jegyeztek fel (Nyr. IX, 41). A halmágyi nyelvjárásszigetről idézi Horger A.: NyK. XXXI, 339. Vö. még EtSz. I, 202—4.

Csángó szavunk jelentése SzD.[2] szerint 'nem szép hangú harang'. Ez a jelentés szorosan összefügg a MTsz. következő székely szavaival: *csángál* 1. 'valamely tárgyat (pl. vasat) verve fülsértő hangot idéz elő' (Háromszék); 2. 'rosszul harangoz' (Udvarhely, Háromszék); *csángat* 'rosszul kongatva, lármásan harangoz v. csenget' (Háromszék); *csángotás* 'rossz harangozás v. csengetés'. Vö. még EtSz. I, 843—4.

Csata. — Köznyelvi értelmén kívül SzD.[1] szerint ezt is mondják: „egy *tsata* júh v. ketske". SzD.[2] fogalmazása viszont így hangzik: „eggy *tsata* (falka) júh". Vannak más erdélyi adatok is, amelyek szerint *csata* szavunkat állatok csoportjára alkalmazzák; Kriza és más székely adatok szerint van példa az *ökör-csata* összetételre, Kolozs m.-ben pedig a *csata ökröm* kifejezést jegyezték fel (MTsz.). Halmágyon *csata* a. m. 'marhacsorda' (NyK. XXXI, 405). Kisebb kérődzőkre azonban csak a SzD. adata marad, sőt Arany—Gyulay: NGy. III, 14 szerint a következő megkülönböztetést teszik Udvarhely m.-ben: „jó *csata* ménesem, jó *esztena* juhom". SzD. adatában még sincs okunk kételkedni: legfeljebb egyelőre várakozó álláspontra kell helyezkednünk, amíg kiderül, vajon valamely újabb erdélyi népnyelvi gyűjtésben előfordul-e *csata juh* vagy *kecske*. Mindenesetre a *csata* szónak ilyen használata erdélyinek látszik, s ezért Damian (NyF. LXVII, 19) joggal gondolt arra, hogy talán román jövevényszóról, illetve a román *ceată* 'csapat' szó egyik jelentésárnyalatának átvételéről van szó. Ezzel kapcsolatban azonban már EtSz. I, 881 megjegyezte, hogy a *ceată* szónak „ideillő jelentését [Damian] nem idézi". A DAcR. I, 261 csak a *ceată de dulăi* 'kutyafalka' szókapcsolatra idéz irodalmi példát, tehát a kérdés megoldásában ez sem visz előbbre. Lehet azonban, hogy egyes erdélyi román nyelvjárásokban él vagy élt egy **ceată de oi* vagy *de capre*-féle szerkezet is.[124]

Csehel. — Ezt az igét SzD.[2] a következő magyarázattal közli: „*tziholok*, róka-módonn ugatok, v. atzéllal* (tűz-vassal) kovát (tűz-követ) veregetek, *tserhelek*. Mit *tziholsz*, *tserhelsz*, olly sokáig?" Ebben a szótári cikkben Baróti Szabó két világosan megkülönböztethető jelentésárnyalatot jegyzett fel:

1. *csehel*, alakv. *cihol* 'róka-módonn ugatok', vö. „*tziholni. Tzihol* a' kopó mikor a' nyúlat űzi. *Tzihogni*" (SzD.[2]). Nyilván *csahol* családjába tartozik (EtSz. I, 797—8); már a XVI. század végén ismeretes volt *czihol* alakban (EtSz. i. h. szerint olv. *csihol*, de ez erősen kétes): „Nictit canis in odorandis vestigiis ferarum leniter ganniens: nyomon fut, *czihol*" (MNy. III, 86). Calepinusnál: „gannio — *Tsehelők*, prwszőgők" | „gannitio, & gannitus — *Tsehlés* prwszőgés" | „nicto, is — *Tsehlők*", majd MA.-en át egészen PPB.-ig „*tsehelek:* Gannio, ich belle wie ein Fuchs" | „*tsehelés:* Gannitus,

[124] A Szamosháton használatos ez a kifejezés: *legaláb voún egy nacs csataj csir:kém* (Csűry: SzamSz. I, 135). Blédy: Infl. 35 — számomra ismeretlen forrás alapján — közölte a román *ceată* szót 'turmă', azaz 'nyáj' értelmezéssel is. Bárczi G. véleménye szerint „a 'csapat' → 'nyáj' jelentésváltozás egymástól függetlenül több helyen is bekövetkezhetett" (519). Az új román akadémiai szótár közli a *ceată* szónak 'grămadă de animale; ‚állatcsoport' jelentését, de példaként szintén csupán a *ceată de dulăi* 'kutyafalka' szókapcsolatra utal (vö. DLRLC. I, 382).

das Bellen der Füchse". Erre a *csehel*-re a MTsz. csak egyetlen adatot közöl (Nyr. VII, 335), hely megnevezése nélkül, de figyelemre méltó, hogy az ugyane családba tartozó *csehetel* 1. 'csehel', 2. 'civakodik, pöröl, veszekszik' (MTsz., EtSz.) Gyergyó-Ditróból ismeretes (Nyr. XII, 281). Lehet tehát, hogy a *csehel* alak székely eredetű.

2. Világosabb a másik *csehel*, alakv. *cihol*, amely *csihol* szavunkkal rokonítható (EtSz. I, 1035—6). Ennek az adatnak pontos megfelelőjét nyújtja a MTsz.: „*csehel:* csihol (tüzet) (Székelyföld. Kiss Mihály, Győrffy Iván)". A 'csihol' jelentésű *cihol*-ra egyelőre csak Szatmár m.-ből ismerünk adatot (Nyr. XIII, 578. Csűry: SzamSz. I, 144), de élhet más vidékeken is. Könnyen lokalizálható a SzD.[2] említette *cserhel:* ezt Andrád S. Anekd. II, 341 nyomán idézte Kassai V, 177 (innen EtSz.), Andrád viszont háromszéki volt, s ezzel alighanem indokoltuk a szó előfordulását Baróti Szabó szógyűjteményében.

Csenderít. — SzD.[2] szerint 'tsapintani, legyinteni'. A MTsz. nem sokkal visz előre: a régi Tsz. alapján idézi a bodrogközi *csenderít* igét 'csen, lop' jelentésben. Beregben *elcsenderít* 'u. az'. MTsz.). Pontos megfelelést nyújt viszont Horger A. halmágyi gyűjtése: Halmágyon *csenderít* a. m. 'csattant, pattant, üt (ostorral)' (NyK. XXXI, 406), tehát közel áll a köznyelvi *cserdít* igéhez. A *csenderít* igében jelentkező képzőbokor a játszi szóképzés határát súrolja.

Csepzik. — SzD.[2] szerint „*tsepzett:* bomlott, szövődöt, [!], fonódott, tsapódzott, p. o. haj. *Egybe-tsepzett* a' haja. *Tsepzés. Tsepzettség.*" Rokonítandó a MTsz. következő cikkével: *össze-csepzik* (Háromszék m. MNy. VI, 319) | *Összecsebzett a haj* (Szatmár m., Szamoshát. Nyr. X, 139).

Csercse.—Adataink a következők: „*tsertseje, tsertse*, fül-függő, fülön-függő, függő" (SzD.[1]) | „fül-függő, fülönn-függő, függelék" (SzD.[2]). Székely szó; a MTsz. közölte alakváltozatok: *csërcse, csercse, csërcselye, csercselye, csörcse.* EtSz. I, 960 a román *cercel*-ből származtatja, de hangtani nehézségeket jelez, melyeket Blédy (Infl. 35) sem oszlat el. Talán a román *cercel* gyakran használt többesszáma, *cercei* (olv. *tšertšej*) került át a magyarba **csercsej* alakban. Ebből 3. személyű birtokos raggal lett *csercseje*, majd téves elvonással (nemcsak az *-e* hangot, de a *-je* végződést teljes egészében birtokos ragnak érezték!) alakult ki a rövidebb *csercse* változat. A sok alakváltozatot a kölcsönzés viszonylagos régisége is indokolja (magyar adatok a XVI. sz. óta, NySz.).[125]

Csikkan. — SzD.[2] szerint „*tsikkanni**: fitzamodni, fitzamlani, tsúszni". A * arra utal, hogy Baróti Szabó korában még új szó lehetett az irodalmi nyelvben; az EtSz. I, 1042 sem idéz korábbi adatot. Az összes tájnyelvi adatok, részben 'csuszszan', részben 'ficamodik, hibban' jelentéssel a Székelyföldről valók (MTsz.).

Csürök. — SzD.[1] szerint „*tsürök* — tzigere, *(tsürközni, tzigerézni:* játék neme)". SzD.[2] szerint „*tsürök:* tzigere, játék neme". A meghatározás igen helyes: *csürök* nevű játék négy is van, viszont *cigere* csak egy akad. Íme a MTSz. adatai. *Csürök* 1. 'mind a két végén kihegyezett hengerded fácska, a melyet a játszó gyermekek bottal föl- és kiütnek' (Háromszék, Csík); 2. (alakv. *csülök* is) 'gúla-alakú kis fadarab, a melyet a játszók körülállva botokkal találgatnak' (Hont m.); 3. 'háromlábú fácska, a melyet a játszó gyermekek bottal ütögetnek' (Göcsej); 4. 'henger alakú fácska, a melyet a játszó gyermekek bottal ütögetnek' (Szatmár és Udvarhely m.). *Cigere* meghatározása

[125] Bárczi G. opponensi véleménye szerint a fejlődés inkább: r. *cercei* > m. *csercsej* > *csercsé* > *csercse* (vö. Függelék, 519).

kétségtelenül *csürök* 1. jelentéséhez áll legközelebb : 'mind a két végén kihegyezett fácska, a melyet a földről, eggyik végén bottal megütve, fölpattantanak s azután a levegőbe messze kiütnek' (MTsz. ; Erdély és Alföld, vö. PP., Kr. I, 67 ; továbbá Pais D.: MNy. X, 69).

24.5. Természetesen megtaláljuk azonban Baróti Szabónál más vidékek tájszavait is. Erdélyből nyugat felé haladva megállapítható, hogy van némi nyoma Szatmár és az Érmellék nyelvének. SzD.[2] következő adata: „*tseprente:* bokor, tövissbokor"[126] összevethető a MTsz. hasonló közléseivel : *cseprente* 'apró fajövés, fáról hullott magból kelt hajtás' (Szatmár, Szamoshát). Csűrynél is *cseprente* 'fajövés, fasarjadzás, csemete' (SzamSz. I, 140). — Akadnak felvidéki tájszavak is. Valószínűleg felvidéki szó *cserpa*, melynek SzD.[2] szerint két jelentése van : 1. 'forrásból meríttő edény'; 2. 'ficsór' (vagyis 'faedény, a melyben a molnár az őrleményt megvámolja', MTsz., Tiszamellék, Palócság). *Cserpa* — az EtSz. I, 992 kételyei ellenére — minden bizonnyal elvonás szlovák eredetű *cserpák* 'meregető edény v. csöbör' tájszavunkból, melyre 1731 óta vannak adatok és részben ugyanazon a vidéken él (Kniezsa: Szl. Jsz. I, 130—131), ahonnan *cserpa* ismeretes (EtSz., i. h.). Baróti Szabónál felbukkanó felvidéki *róna* szavunkról l. Sulán B.: MNy. XLIX, 41—45, Gáldi L.: StudSl. I, 27. Palóc tájszónak tekinti az EtSz. (I, 1011) *csevice* szavunkat, amelyet elsőnek SzD.[2] szótározott : „*tsevitze** [új szó!] savanyó viz, bor-viz, bor-kút". — Végül nem lehet figyelmen kívül hagynunk a Dunántúl nyelvi nyomait sem : *apacs* 'vezérfa az öregháló két végén' szavunknak (EtSz. I, 107—8) SzD.[1] *apacsú* változatát is szótározta, s pontosan *apacsu* mutatható ki Győr m.-ből (Nyr. XI, 429 ; EtSz. i. h. a véghangzó rövidségét kétségbe vonja). Dunántúlinak kell tartanunk SzD.[2] következő adatát is : „*Tsötönyözni:* tsötleni, botlani, tsoszogni, lábait húzni. *Tsötsönyözve* járni". A MTsz. Zala és Győr m.-ből idézi a *csötön(y)öz* igét 'cél nélkül jár-kél, botorkál, keresgél, tapogatódzik' jelentéssel. Teljes bizonyossággal lokalizálható a Dunántúlra még *csécs* is 'himlő' jelentésben (SzD.[2]); más tájnyelvi adatok Sopron és Vas m.-ből vannak (Tsz., MTsz.).

24.6. Kissé részletesebben kell foglalkoznunk SzD. következő adataival : „*tsempes.* ravasz, róka, tsalóka, tselt-vető" (SzD.[1] 82) ; „*tsempe.* kályha, v. tsalárd, ravasz, hazug *(tsempes.kedni)*" (i. m. 81) ; „*Tsempes:* ravasz, tsalóka, tsalt-vető [!]. *Tsempeskedni, Tsempesség*" (SzD.[2]). E szó megvan már PPB.-nál : „*Tsempes:* Versutus, Listig." Találunk hasonló szót, de más értelemben a Dunántúlon ; a MTsz. közlései a következők : *csempes* 1. 'csenegető' (Veszprém m.); 2. 'torkos, nyalakodó' (uo.); *csempés* 'ferde, ferde-szájú' (hely n., Tsz.) ; *csempeskedik* 1. 'settenkedik, fondorkodik, suttyomban tesz valamit' (Csallóköz) ; 2. 'legyeskedik, szerelmeskedve forgolódik vki körül' (Veszprém m.). Az EtSz. szerint (I, 930) a szó eredetibb változata *csempesz* lenne ; erre — ugyancsak az EtSz. szerint — van egy régi adat Csúzynál, amelyet a NySz., Baróti Szabó MVir. 322 közvetítésével, hibásan idéz, *csempes* alakban.[127]

Baróti Szabó a *csempes* szót nyilván meríthette PPB.-ból, de ne feledjük, hogy ugyancsak ő idézte a PPB.-nál nem található *csempeskedik* igét is, amelyhez csak a MTsz. csallóközi adata nyújt magyarázatot. Valószínűnek

[126] Baróti Szabó költői nyelvéből idézi Klemm : NyF. L, 28.

[127] Klemm (NyF. L, 28) ezt a példát magának Baróti Szabónak tulajdonította : „*Tsempes* (hamiss) szavainak ugatási". Pedig — amint az EtSz. helyesen utalt rá — nem Baróti Szabó, hanem Csúzy szövegéről van szó !

látszik tehát, hogy Baróti Szabó lényegében véve Komárom környéki nyelvi benyomásaira támaszkodott ebben az esetben ; lehet, hogy az ő korában *csempes* még tényleg bírt 'ravasz, hamis' jelentéssel, hiszen erre a jelentésárnyalatra lehet következtetni a Veszprém megyei *csempes* 'csenegető' és a csallóközi *csempeskedik* 'settenkedik' adatból is.

Ezzel azonban ezt a bonyolult szócsaládot még nem intéztük el. Az EtSz. kétkedéssel fogadja a szintén 'ravasz, csalárd' jelentésű *csempe* változatot, amely SzD.[1]-ben fordul elő, és hajlandó lenne a szóvégi *-s* hiányát sajtóhibával magyarázni! Ámde az EtSz. szerkesztői megfeledkeztek arról, hogy SzD.[1] hexameterben van írva ; a vers ritmusa egyszerre eloszlat minden kételyt :

Tott, tzeverék, tergélye, tsapong, tseve, *tsempe*, tsehelni (81).

Ebben a sorban tehát csakis *csempe* állhat : sajtóhibáról nem lehet szó.

SzD.[1] jegyzete szerint a 33. sorszámmal ellátott *tsempe* jelentése „kályha, v. tsalárd, ravasz, hazug". A szerző itt szokása szerint ismét két azonos hangzású, de aligha összefüggő szót kapcsolt össze ; mindenesetre a *(kályha)csempét* — legalább egyelőre — meg kell különböztetnünk a *csempe* melléknévtől. Az utóbbinak elterjedése bizonytalan ; nagy valószínűséggel rokonítható azonban a MTsz. következő adatával : *csempe-szájú* (alakv. *csömpe-szájú*) 'ferde, lelógó, hibás, csorbaszájú' (Veszprém m., Pest, Kecskemét, Csallóköz). Kecskeméten *csempeszájú* a közelmúltban még élt : „arról mondták, akinek a szájából hiányzott egy rész" (Szívós Dániel kecskeméti vendéglős közlése). De már ez a jelentés is hasonlaton alapult : „egy üvegkereskedésben hallottam", írja Kecskeméten élő apósom, Hingler Boldizsár, „hogy a *csempeszájú* [= hibás szájú] befőttes üveg valamivel olcsóbb" (1953. aug. 6). Tehát e szerkezet előtagja azonos *csempe*, *csömpe*, *csemfe* 1. 'csorba', 2. 'csorba rész, lecsorbult rész' szavunkkal, s eredetileg testi fogyatékosságot fejezett ki, majd jelentésátvitellel alkalmazták — pejoratív értelemben — bizonyos kedvezőtlen lelki sajátságok jelölésére is : a látható ferdeség megnevezése lelki elferdülés nyelvi jele lett. Rákosi Jenő ezt írta 1885-ben : „Hol csodáltak meg valaha erkölcsöt, a mely . . . púpos vagy *csempe szája* volt?" (A báróné levelei 11). A jelentésfejlődést persze a *csempes* ~ *csempesz* melléknév is befolyásolhatta, melyet egyelőre nem lehet teljes bizonyossággal az idézett *csempe* ~ *csömpe* 'csorba (rész)' szóval kapcsolatba hozni ; az viszont valószínű, hogy a *(kályha)csempe* valami útonmódon összefügg a *csempe* 'csorba (rész)' szóval (így Pais D.: MNyTK. LXXXI, 8).

Nem fejezhetjük be Baróti Szabó gazdag tájszóanyagának elemzését anélkül, hogy ne utalnánk röviden SzD.[2] egyik legtanulságosabb cikkére :

„*Tsütsörke:* szántóka, patsirta, süsétek, pipis, pipiske". Ez az egyetlen cikk — a pacsirta különböző tájnyelvi elnevezéseinek összefoglalása — tükörképe Baróti Szabó sokfelé szétágazó nyelvi érdeklődésének : *pacsirta* a köznyelvi szó, *szántóka*, a MTsz. adatai szerint, a Székelyföldön, mégpedig Csíkban és Háromszék m.-ben járatos, *pipis(ke)* felvidéki szó (bár van rá adat az Ormányságból is), *süsétek* csallóközi, sőt Kassai pozsonyinak mondja (IV, 78), s végül maga a címszó nem egyéb, mint a palócoknál, Vas m.-ben, valamint Komárom környékén élő *csicserke* szavunknak éppen Komárom környékéről kimutatott *csücsörke* változata (vö. még **107.**, IV. fej. 164. j.).

Mindenesetre e néhány szó vázlatos áttekintéséből annyi kiviláglik, hogy Baróti Szabó egész életén át hű maradt nyelvében székely szülőföldjé-

hez, de szívesen merített, főleg szótáraiban, más vidékek, különösen a Felvidék és a Dunántúl tájszókincséből is. Tájszavaink izoglosszáiból — ha a XVIII. századra egyáltalában rekonstruálni lehetne ezeket — megkapnók Baróti Szabó mozgalmas életének főbb állomásait.[128] Nem is lehet ez másképpen, hiszen szerzőnk maga mondja: „ki-kerestem m i n d a' k é t h a z á b ó l majd-majd feledékenységbe menő sok neveket" (SzD[2]. Elő szó).

24.7. Eléggé ingatag talajon mozgunk, amikor Baróti Szabónak más szerzőktől átvett neologizmusairól kell szólanunk (vö. **24.**). Néhány réteget azonban talán itt is sikerül szétválasztanunk. Már fentebb többször hivatkoztunk PP. szótárára. Most, amikor Baróti Szabónak másoktól kölcsönzött neologizmusait kell megvizsgálnunk, ismét PP. hatásával kezdhetjük áttekintésünket.[129]

Az EtSz. I, 19 „tudákos különbségtételnek" tartja azt a tényt, hogy „PP. különböző kiadásaiban *afonya, áfonya* 'myrtillus, vaccinis nigra', viszont *afonnya* 'myrtillus, baccae myrtilli'." PP. adatai pontosabban a következők: 1708—1767: „Baccifer ... Apró gyümőlts-hozó, mint a' Som, Fenyő-mag, Mirtus, *Áfonnya*" (PP[B]. 1.) | Myrtillus ... Havasi tseresznye, *Áfonya*"(uo.). — 1708: „*Afonnya:* Myrtillus, Baccae myrtilli" (PP. m.) | 1767: „*Afonya:* Vaccinia nigra. Eine schwarze Heidelbeer. *Afonnya:* Myrtillus, Baccae myrtilli. Heidelbeerstrauch, Heidelbeer." (PPB. m.). SzD.[2]-nál *afonya* 'erdei apró, fekete, öreg serét nagyságú gyümölts', viszont *afonnya* 'havasi tsereszne'. Nem kétséges, hogy a pontosabb megkülönböztetés *afonya* és *afonnya* közt nem is PP. műve (hiszen nála az adatok nem oly világosak, ahogyan az EtSz. a magyar—latin rész alapján feltételezte!), hanem inkább a Baróti Szabóé. Viszont valószínű, hogy az egész tényleg „tudákos különbségtétel", amely nem is vert gyökeret; Márt. 1803. szerint *Heidelbeere* '*afonya*' és *Preiselbeere* 'vörös *afonya*'.

Csegely. — Szintén világos bizonyítéka PPB. hatásának:

Cuneatus ... Ék-formájú. Ékes ... Ager cuneatus: *Tsegely, Tseglyes* szántó-föld." (PP[B]l.) „*Tsegely, Tsegelyes*, Ék-szegű: Cunei formis. Keilförmig" (PPB. 1801.).

Tsegely: éék[!], v. ék-formára keskenyedés, -vékonyodás. *Tseglyes* szántó föld. *Tsegely* van ezen földnek a' végénn" (SzD.[2]).

Ezúttal azonban SzD.[2] olyan szót vett át PPB.-ból, amelyet saját székely szókészlete támogatott. A székelyföldi lokalizációt megerősítik a MTsz. adatai: *csegely* (alakv. *csëgej, csëgëly, csegély*) 'ékalakú föld (rét, kasáló, sziget)' Háromszék, Csík és Udvarhely m.-ben. Vö. *csegély* 'három szegelet' (Tsz.). Ugyancsak székely példát idéz a MTsz. a *csegelyes* melléknévre: „*csegelyes* a föld, s nehéz szántani".

Kimutatható PPB. használata SzD.[2] *ármás* 'ármányos, lator, tolvaj, kalóz, v. tsíntalan' szavával kapcsolatban is. PPB.-nál az Addendá-ban,

[128] A Tolnai idézte tájszavak (Nyú. 47) javarésze alig köthető egy-egy vidékhez (pl. *civakodik, csapat, cserény, csupasz, darál, elhibáz, fitymál* stb.); a többi megerősíti fentebb kifejtett nézetünket (*avatag* székely szó, *böngész* talán paloc, *fürgenc* dunántúli és székely, *hullám* valószínűleg dunántúli (vö. Tompa J.: MNy. XLVII, 234—40, Lukács K.: MNy. XLVIII, 184—6). Természetesen Baróti Szabó levélben is kaphatott tájnyelvi adatokat.

[129] Hogy Baróti Szabó sűrűn merített PP.-ból, azt már Kassai észrevette. Ugyancsak ő mutatott reá egyes sajtóhibák mulatságos sorsára: „A' *dridát*, a' melj nyomtatási gánts vala, Bod Péter által ki-adott PP. Szó-könyvébenn, ez helyett *Dsida* gondolatlanúl bé-tette a' kisded Szó-Tárba" (I, 17. vö. EtSz. I, 1462). PP. hatására egyébként maga a szerző is utalt a Kisded Szótár 1. kiadásának Elő-Beszédében.

vagyis a székely szók közt *ármás* a. m. 'latro, der Anführer unter den Räubern, Bandit'. Ez a szó igen érdekes : kétségtelenül a román *armaş* átvétele (EtSz. I, 138 ; Blédy : Infl. 20), melynek jelentései DAcR I, 259 szerint : I. 1. 'homme d'armes' [vagyis egyszerűen 'fegyveres ember'; ebben a jelentésben elavult] ; 2. 'homme de la prévôté, sorte d'agent de police . . . prévôt, exécuteur des peines ou punitions d'État ; maître des hautes oeuvres, bourreau ; tortureur'. II. 1. 'adjoint au maire de village', 2. 'second et troisième chef des *juni*; dans les fêtes pascales de Braşov celui qui est chargé d'exécuter les peines infligées par le „prince". A szónak I/2. jelentése tehát 'büntetés végrehajtója, ítéletvégrehajtó, hóhér', ami a szónak már a románban pejoratív jelentést adott, hasonlóan a m. *hóhér* szó fejlődéséhez (a MTsz.-ban is : *kutya hohár teremtötte!* kiskunhalasi káromkodás ; *hóhározom atta!* székely káromkodás stb.). Brassóban és másutt, népi játékokban *armaş*-nak nevezik azt, aki a „császár" (împărat) parancsára a többi játékost megveri. Hogy a szó a magyarba erdélyi népi átvételként került, ahhoz nem fér kétség : ha figyelembe vesszük, hogy a XVII. században az ítéletvégrehajtók sokszor lehettek nem annyira románok, mint inkább r o m á n c i g á n y o k, akkor egyszerre világossá válik előttünk, miért nevezték erdélyi magyar jobbágyok a velük szemben alkalmazott ítéletek végrehajtóit *ármás*-nak, s hogyan vehette fel e szó később a 'lator, ármányos, tolvaj' jelentést. A román II/1. jelentése ('adjoint au maire de village' vagyis 'falusi bíró alkalmazottja') magyarázza a szónak újabb szilágysági átvételét 'községi szolga' jelentésben (Nyr. IX, 181, MTsz.).

24.8. Mindeddig többnyire olyan eseteket láttunk, amikor PP(B). székely szavak szótározására serkenthette Baróti Szabót. Találunk olykor valószínűleg PP(B).-ból átvett egyéb tájszavakat is : ezek azonban — sajátos módon — rendszerint Baróti Szabónak a nyelvi hatás szempontjából legfontosabb tartózkodási helyeire utalnak. Íme két példa :

„*Tselefende*-ember : Prov. Ballio. ein Huren-Jäger". (PP[B].).

„*tselefende:* kurva kerittö, bordélytartó, bordélysággal kereskedö". (SzD.[2])

PP(B). adata MA.[2]-en alapszik, ez pedig Decsi Adagiáiból származhat, ahol „Ballio, *Czelefende* ember" (vö. EtSz. I, 920). Ennek a talán játszi képzésű szónak eredete nincs tisztázva ; annyi bizonyos, hogy ma az Alföld keleti részén és a Partiumban használatos, de kissé más jelentésben. A MTsz. szerint *cselefendi* Biharban és Debrecenben 'csintalan, alkalmatlankodó, kotnyeles' (nyilván a bihari vagy debreceni nyelvhasználatból merítette Arany is Aristophanés fordítása számára, vö. EtSz., i. h.) ; ezenkívül a Nagykúnságban és Debrecenben *cselefendi* vagy *cselefendri* másik jelentése 'nyegle, szeles, féleszű' (l. H. Németh Gy.: MNyTK. LX, 56). Ugyancsak e szó családjába tartozik a mezőtúri *cselefendes* melléknév, melynek jelentése 'csalfa, csalárd, ravasz, fortélyos'. A MA.—PP(B).-féle jelentést az EtSz. „talán elavultnak" tartja ; mindenesetre a 'ballio' jelentéshez közeláll a szintén Mezőtúrról ismert *cselefendiskedik* 'pajzánkodik' és a XVII. század elején hasonló értelemben felbukkanó *cselefendikedik* (1615 : „Halliad lederseget Pazmannak, mikor igy *czielefendikedik*". Zvon. Pázm. 289, l. NySz.: *ledérség* a.). Tekintettel arra, hogy Baróti Szabó más szót is merített a Partium nyelvhasználatából (**24.5.**), lehet, hogy a *cselefende* ~ *cselefendi* szót szintén bihari emlékeivel párosította.

Végül van adat arra is, hogy Baróti Szabó dunántúli tájszót elevenített fel PP(B). hatására. 1780-ban, a Par. maj.-ban ezt olvassuk: Nem *tsűnnek-el*

így" (19, vö. Klemm: NyF. L, 19). Ezt kiegészíti SzD.[2]: „*tsünni:* lankadni ; vajudni, nyavalyogni. *El tsünt;* tsükkent, tsükkent, erejében." A MTsz. adatai teljesen egybehangzó lokalizációt nyújtanak : *csünik* 'növésében elmarad, kicsiny marad' járatos a Balaton mellékén és a Csallóközben, *megcsünik* él Komáromban és *megcsün* Göcsejben, *csünött* 'növésében megakadt, satnya csenevész' járatos Győr megyében és a Csallóközben. Figyelemre méltó azonban, hogy a tájnyelvből *elcsünik* nem került elő, viszont már MA. magyar részében van *czünni* és *elczünni*, továbbá PP(B).-nál „*Tsünni:* Langvescere, Tabescere, Langvere, Aegrotare : schwach werden, schwinden" mellett megtaláljuk az *el-* igekötős összetételt is : *Eltsűnni:* Langvescere, Contabescere. schwach werden, abnehmen, schwinden". Megjegyzendő még, hogy a *csün-* tő régebben alighanem sokkal nagyobb területen élt : erdélyi nyoma — amelyet az EtSz. I, 124 valószínűleg helytelenül akar elválasztani a *csünik* igétől — a háromszéki *lecsüntet* 1. 'lekonyít'; 2. 'lehangol, elkedvetlenít' (MNy. VI, 337 ; vö. MTsz.).

Más irodalmi forrásokat szintén szoktak Baróti Szabó szótáraival kapcsolatban emlegetni. Ezeket az adatokat azonban nagy körültekintéssel kell megrostálnunk. Pl. megvan a Kisded Szótár mindkét részében *alás-fa* 'szilfa' értelmezéssel. Az EtSz. szerint (I, 64) SzD.[1] ezúttal Benkő József 1783. évi *alásfa* adatából merített (Magyar Könyvház I, 345). Az EtSz. szerkesztői azonban utaltak arra is, hogy *alásfa* előfordul Baróti Szabónál Par. Maj.-ban is. Mivel pedig ez a munka 4 évvel Benkő növénytani szógyűjteménye e l ő t t jelent meg, Benkő hatását nem lehet feltételezni. A végső forrás feltétlenül Melius Péter Herbariuma (1578), ahol a szövegben *Alas fa*, az indexben pedig *Alás fa* olvasható (EtSz.; hibásan NySz., l. még Gombocz E.: A magyar botanika története. Budapest, 1936. 54). Népnyelvi adatunk egyelőre nincs. Az EtSz. feltételezi, hogy Meliusnál talán *ál(l)lásfa* olvasandó : ebben az esetben a német *Rüstbaum* 1. 'állástartó-fa' 2. 'szilfa' tükörszavával lenne dolgunk.

Legbiztosabb Barczafalvi Szabó hatása. Kétségtelenül az ő alkotása *alap* szavunk, mely 1787-ben Szigvárt I. részének szójegyzékében jelenik meg 'fundamentum' értelmezéssel (Barczafalvi szerint tárgyesete *alpot*, többese *alpok!*). Baróti Szabónál a szó egyszerre egész bokor gyökerévé válik : „*alap:* fundamentom, talp, fenék. Ezenn állapodik a' dolog : ez az állapottya, veleje, *alapja* a' dolognak. *Alapos:* fundamentomos. *Alapíttani:* szerezni, fundálni" (SzD.[2], vö. NyÚSz., EtSz. I, 54). Ugyancsak Barczafalvi Szabó sugallhatta Baróti Szabónak az olyan szavakat, mint *jelenet* és *képzemény* (vö. **15.1.**, valamint Gáldi L.: Pais-Eml. 49).[130]

24.9. Természetesen a felsorolt kategóriákon kívül megtaláljuk a Kisded Szótárban a szerző egyéni szóalkotásait is. Baróti Szabó merészebb újításai, mint *anyag*, *erény*, inkább SzD.[2]-ben vannak, bár pl. *fedém* már SzD.[1]-ban is megtalálható. Feltétlenül érdemes lenne a szerző ö s s z e s újításait a szótárak alapján összeszedni, s az így nyert adatokat összevetni költői szövegeinek tanúságával. E munkából kitetszene, mely szókat javasolt Baróti Szabó c s a k szótárban, s melyeket használt saját költői alkotásaiban is. A prioritás kérdése

[130] Tolnai (Nyú. 47) Faludi hatását véli felfedezni Baróti Szabónak *ellen-* előtaggal alkotott összetételeiben. Valóban Faludi szavai *ellenfél*, *ellenbástya*, *ellenerő* (NyÚSz.) s Baróti Szabó műveiben nemcsak *ellenbeszéd*, *ellenvélekedés* fordul elő (1786), melyre már a NyÚSz. utalt, hanem *ellentöltés* (1794), *ellenhad* (1803), *ellenfegyver* (1813) is, vö. Klemm: NyF. L, 61.

szintén igen fontos : látnunk kellene, mely szavak jelentkeznek először szótárban, s melyek találhatók először költői szövegben. Egy bizonyos : mivel Baróti Szabónak nem kellett latin szavakat értelmeznie, mint Molnár Albertnek, vagy német szavakat, mint Márton Józsefnek, nyelvérzéke sokkal szabadabban érvényesülhetett s valóban a kifejezendő fogalomhoz simulhatott.

Mindenesetre van Baróti Szabó újításainak egy olyan csoportja, ti. talán Adámi és Kalmár hatására (vö. Tolnai: Nyú. 47) alkotott elvonásai, amelyek először a költői dikció hevében fogantak s csak azután kerültek szótározásra. *Balga, ék, fűszer, szörnyű* először az „Új mértékre szedett versek"-ben olvasható (Klemm: NyF. L, 63) és csak 7 évvel később került SzD.[1]-ba. Egyes nyelvészek ugyan Baróti Szabó elvonásait is néhány esetben csupán szótáraiból idézték, de kimutatható, hogy valamennyi elvonást először költői szövegben találjuk. *Árboc* a régebbi *árbocfa* helyett nem 1784-ben bukkan fel először, ahogyan a NyÚSz. és nyomán az EtSz. I, 125 állítja, hanem megvan már 1780-ban: „A' szép nap nyugovó tenger, Kész *árbotzok* hívják" (Par. maj. II, 103); SzD.[1]-ban *árbuc* is, talán székely forrás alapján (vö. MTsz.). — *Újdon* sem 1784-ben jelenik meg SzD.[1]-ban, hanem megvan szintén 1777-ben : „Mintegy *újdon* diadalmi menetben" (Új mért. 95). — *Vegyül* nem a SzD.[2]-ban jelenik meg először (vö. Bárczi: SzófSz.), hanem előfordul már 1779-ben : „Vénségbe *vegyülni*" (Par. maj. I, 11). — Ugyancsak Baróti Szabó költői nyelvének kell tulajdonítanunk *fütty* szavunkat. E szó nem a Tzs. 1838. leleménye, ahogyan EtSz. II, 711 véli, s még Sándor Istváné sem, akinek 1808-i adatára Bárczi: SzófSz. utal, hanem megvan már 1777-ben: „tolvajok adván Egy másnak *füttyel* jeleket" (Új mért. 74).

Sajátosan alakult a *düh* szó története. Egyszer előfordul a XV. században (FestK. 74), majd „második" adat, az EtSz. I, 1460 szerint SzD.[2]: *düh*. De láttuk, hogy az efféle elvonások nem „szótári használatra" születtek, s e szabály alól a *düh* szó sem kivétel. Az EtSz. nem vette figyelembe Klemm: NyF. L, 63 utalását, amely szerint már 1780-ban Baróti Szabónál ezt olvassuk : „Félvén a' Férje *dühétől*" (Par. maj. II, 167). Tehát a „második adat" ismét költői s nem szótári szövegben keresendő. Ámde ez se minden. A MTsz. utal a háromszéki *dühü* főnévre, mely pl. a *dühübe hozni valakit* kifejezésben él. Ez is valószínűleg elvonás, mégpedig a *dühös* melléknévnek szintén székelyföldi, pontosabban háromszéki *dühüs* változatából (Szinnyei: NyK. XXXIII, 132, EtSz. i. h.). Hogy régi lehet, arra származékai utalnak, ti. *dühü-betegség* 'veszettség' és *dühü-bogár* 'hosszú, fekete-zöld, lágytestű, szárnyatlan májusi bogár' (MTsz., mindkettő Háromszékből). Mivel már fentebb Baróti Szabó nyelvének számos háromszéki forrására mutattunk rá, joggal tehetjük fel a kérdést : nem származott-e *düh* szavunk is végeredményben népi forrásból, nem kereshetünk-e népi ihletést, legalább bizonyos esetekben, a nyelvújítási elvonások mögött?[131] Mindenesetre a Tsz. szerint „*Düh*... Székely szó" Túry I. közlése).

[131] A NyÚSz. szerint Kisfaludy S. szintén magának követelte a *düh* elvonásának elsőbbségét : „Mintha gyémántra akadtam volna", írja, „úgy megörültem, midőn Verseghyben *magányt, szomjat, éhet, gúnyt* s magamban *dühöt* találtam" (K. S. Munkái. VIII, 303). De vajon nem azért bosszankodott-e Kisfaludy, mert nem ő jött rá e szerencsés elvonásokra ? Benyomásunk szerint e nyilatkozat alapján aligha tulajdoníthatjuk Kisfaludynak azt a vélekedést, hogy a *düh* szót először ő vonta el ! Tréfás megjegyzése inkább csak azt igazolja, hogy Kisfaludy is elvonás eredményének, „megcsonkított" szónak érezte a *düh* neologizmust.

Baróti Szabó Dávid: A' Magyarság Virági

25. 1803-ban, A' ‚Magyarság' Virági című szólásgyűjteményében Baróti Szabó még egy rövid, mintegy 17 lapos „Tóldalék"-ot csatolt a Kisded Szótárhoz. Újabb adalékát a következő kis jegyzettel kísérte, mintegy pontosabban megjelölve két előbbi szógyűjteményének rendeltetését is :

„Az efféle ki-válogatott, 's nem mindenütt ismértt szavak az én ítéletem szerént a' közrebotsátást meg-érdemlik ; mert többnyire igaz, magyar hangzatúak ; és azon kivűl Hazánkban hol itt, hol amott meg-gyökeredzettek. A' mi több, meg-jelennek a' ki-jött könyvekben is;[132] és azoknak, kik a' magok környékbélieken kivűl csak a' közönséggel bé vetteket értik, az olvasás közben akadályt vetnek, ha meg nem magyaráztattnak. A' Magyar íróknak (kivált Poétáknak) pedig éppen szükséges, hogy a' Hazának más-más részeiben lakó Magyarok' nyelvé [!] járásával-is jól meg-ismérkedgyenek ; 's kőltsönösön, ha-mi jót, szépet találnak benne, ki-szemellyék, és magokévá tegyék." Mindezt már Baróti Szabó nagyjából kifejtette korábban is ; most azonban új megállapítást tartalmaz az utolsó mondat, mely az önkényes szógyártással élesen szembeállítja a tájszavak feleleventésének elvét : „Tanátsosabb lészen", írja Baróti Szabó, „így a' már téltúl tsak-nem el-törölhetetlen, 's régtől fogva szokásba vett szavakkal a' nyelvet gazdagíttani, hogysem azoknak nem tudása miatt újakat kordéra koholni" (518. sztl. l.).[133] Ez a megállapítás rendkívül fontos, hiszen egy olyan korban hangzott el, amikor még sokan (Gáti István, Benkő József, Sándor István) a nép nyelvét — romlott nyelvnek tartják.[134] Ezzel az elítélő véleménnyel Szabó Dávid talán elsőnek szállt szembe, s nem közömbös, hogy éppen egy földmívescsaládból származó író tette ezt, aki már a Par. maj.-ban az elnyomottak érdekében emelte fel szavát.

26. A Toldalék szóanyaga két csoportra oszlik :

a) adalékok a SzD.[2]-ban már szereplő címszavakhoz ;

b) új címszavak.

26.1. Az adalékok közül figyelmet érdemel pl. *ajázó* 'lupatum, orea, zwängzaum' (EtSz. I, 36) ; más forrásokban inkább *ájazó* (NySz., Kassai I. 132 *ájaz* NySz., MTsz.), 1792-ben azonban SzD.[2] mégis *ajázó*-t ajánlott (vö. „*fel-ajázni* a' ló' száját"). 1803-ban Baróti Szabó így ír: „Jobb mindenütt vonásotska nélkűl. *Fel-ajazták* száját az asz'onyok". Az EtSz. tehát nem idézi pontosan a MVir. Told. alapján az *ajázó* alakot : címszóként valóban szerepel e szó, de Baróti Szabó új alakváltozatot ajánl helyette. L. még Pais D. : MNy. XLV, 270.

Burok ritkább származékai közül már SzD.[1,2] közölte a *burkos* alakot 'gallyas' értelmezéssel (EtSz. I, 382—3 ; székely tájszó, MTsz.). Most új és

[132] Célzás a SzD.[1,2]-ban feleleventett szavak gyors elterjedésére.

[133] Én ritkítottam. Vö. „*kordéra:* kardéra, immel, ámmal, szunnyadozva, tsak múlólag, el-futva rajta, kordéra szóllani, tenni valamit. *Kordéra* (könyv-bé-téve) ki-tanúlom. *Kordé-beszéd:* tsőtselék, hiába-való szó. *kordéság. Kordébann* hagyta jószágát" (SzD.[2]). *Kordé* Nyitra vidékén a. m. 'semmirevaló' (MTsz.) ; *kordéra, kardéra* a Székelyföldön 'szabad prédára, veszendőbe, gondviseletlenül, elkallódásnak, elpusztulásnak, elveszésnek kitéve' (i. h.). A *kordéra kohol* szerkezet rokon a régi *kordéra harcol* kifejezéssel ; vö. latin *corde* (Badics F.: MNy. IX, 450 ; Waldapfel J.: EPhK. LVIII, 189—190).

[134] Vö. Deme L. : A nyelvjárási anyag felhasználása és feldolgozása. Budapest, 1949, 7.

az EtSz.-ból is hiányzó származék *kiburkozik* ebben a mondatpéldában: „*Ki-burkozott* (felhőből, homályból ki jött) a' nap" (vö. Kr. I, 59).

Bútor alakváltozata talán *búgyor* s itt *bútyor* (EtSz. I, 584). — *Bútyor* dunántúli tájszó; a Tsz. közli ugyan az Erdővidékről is, de alkalmasint a MVir. *bútyor* adata alapján. Egyelőre más forrásból ismeretlen igei származéka „*el-, fel-bútyorolni*, - -szedni, - -rakosgatni valamit, holmit".

Dúló. — SzD.[2] szerint 'szolgabíró' (Tsz., MTsz., székely adatok); most ezt a jelentést Baróti Szabó még élesebben kiemeli: „*Dulló:* mintegy szólga-bíróságot viselő Tiszt a' Székelyeknél".

Farol. — SzD.[2] szerint csak „farával fordúlni. *Elfarol* a' szán v. hajó". A MVir.-ban új jelentés bukkan fel: „magát félre húzni. Az urak *farolni* kezdének". A MTsz. a Csallóközből idézi a *farúj odább* kifejezést 'húzódjál félre' jelentéssel, tehát lehetséges, hogy Baróti Szabó ezúttal is Komárom megyei nyelvi tapasztalataiból merített.

26.2. E kisebb-nagyobb pótlásoknál jóval jelentősebbek a Toldalék új szavai. Itt jelenik meg első ízben *barangol* szavunk szótári adatként; értelmezése a SzD.[1]-ból ismeretes *'tsatrangol'* (EtSz. I, 883), valamint 'kóborol' is. *Csatrangol* egyébként talán palóc tájszó (Tsz.,MTsz.). — Feltétlenül felvidéki a szlovák *barborá*-ból átvett *barbora* ~ *barbola* 'bőgőhegedű', melyre éppen a MVir. szolgáltatja az első adatot. — Ugyancsak legrégibb adatként a MVir.-ban bukkan fel *barkátsolni* igénk 'fel 's alá járkál' értelmezéssel (EtSz. I, 294); ebben a jelentésben nyugat- és észak-magyarországi (Sopron, Zemplén, Bereg m.). Második itt közölt jelentése 'tsellegni', mégpedig olyan példamondat kíséretében („az erdőben *barkátsolnak* ... a' marhák"), amelyhez hasonlót a MTsz. nem idéz. Vö. még NyF. XXXIV, 37, Nyr. XLIII, 43.

Igen feltűnő adat „*batonya:* madár neme". Az EtSz. I, 310 egy Eszék környéki *batona* 'gődény' szóval egyezteti, de feltűnő, hogy Baróti Szabónál kifejezetten dél-magyarországi tájszavakat eddig nem találtunk, s ezért ez az összevetés — további adat híján — nem meggyőző. Vö. Függelék, 519.

Sokkal jobban lokalizálható s az egész szótár szellemébe jobban illik „*bebegni:* hebegni, akadozva szóllani". Vö. *bebegő, bebögő* 'hebegő, dadogó' (Nyr. XVIII, 479, MTsz., Udvarhely m. Fehér-Nyikó vid.)

Híressé vált a MVir.-nak egy hapax legomenonja is: „*beletzk:* szőllőfürt, -gerezd, 's a' t." Idézzük a hozzátartozó példamondatot is: „noha kitsinyek vóltak a' *beletzkek*, még-is sok bor termett". Az adatot átvette Kr. I, 936, Kassai I, 284 és CzF. (vö. EtSz. I, 347); egyelőre azonban sem a szó elterjedéséről, sem eredetéről nem ismerek semmiféle vélekedést.

„*Betsedelmes:* betsűlni méltó. *Betsedelem.*" — Lehet, hogy 1803 körül élt még egyes nyelvjárásokban is e két régi szó: a NySz. XVII. századi adatokat idéz. Egyébként régi szó valamivel alább *bokály* is (OklSz., NySz., EtSz. I, 456).

Kiváló adatot szolgáltat Baróti Szabó *bece* szavunkra, amelyről a következőket írja: „Így nevezik sok helyen a' kényes és könnyen-síró gyereket. Ezen szóval: *betze, betze*, - -, híják magokhoz a' paraszt asz'onyok a' borjúkot, és teheneket" (vö. EtSz. I, 319).

Burgonya. — Az EtSz. I, 575 első adatként csupán Márt. 1803-ra utal; ugyanazon évben megvan azonban a MVir.-ban is 'krumpli' jelentéssel.

Csucsú 'hús'. — Ezt a gyermeknyelvi szót két székely adat alapján (NyF. XX, 33; LXXV, 35) közli az EtSz. (I, 1197), de nem utal a MVir. következő cikkére: „*Edi:* anyai, dajkai szó a' kisdedhez. *Edi* (tsótsi) fiam, anyádat.

Illyen szók ezek-is : ne, *papa*, v. *pepe* (kenyér); ne, *ptrütü* (víz, v. ital); ne, *tsutsú* (hús) ; *katsí:* ne nyúlly hozzá ; *zsizsi:* tűz, meg-éget".[135]

*Ergojás** 'fél-eszű'. — A MVir. még csillaggal közli, tehát új szónak tartja. Teljes joggal, hiszen egy másik régi adatot, mégpedig székely szóként, Gyarm. Voc. Függelékében találunk : „*Ergoja*, gendeboja, boderga, együgyű" (97). A MTsz. alakváltozatai : *ergoja* (Székelyföld, Tsz. ; Háromszék m. Vadr. 497 b) Győrffy Iván) | *erbuja* (Székelyföld, Kriza ; Udvarhely m. Vadr. 497 b) | *ergeje* (Udvarhely m. Vadr. 82, 497 b) | *ergojó* (Gyarm. Voc. 97 szerint *ergojo;* Székelyföld Tsz. 267 b) | *erguja* (Székelyföld, Kriza). Ezeket az adatokat az EtSz. II, 14 kiegészítette egy szegedi közléssel (*ergojás*, Nátly 35). MVir. Told. az *ergojás* alakot csupán 'féleszű' jelentésben közli ; az MTsz. szerint *ergoja, ergojás* jelentése 1. 'ingerlékeny, hirtelen haragú', 2. 'eszelős, féleszű'. Vö. EtSz. II, 13, H. Németh Gy.: MNyTK. LX, 56.[136]

26.3. Itt kellene megemlékeznünk a MVir.-nak főrészéről, a különböző címszavakhoz fűződő kifejezés-szótárról. A kutatásnak ez az ága rendkívül gyümölcsözőnek ígérkezik, hiszen elvben remélhető, hogy az egyes kifejezések alapján azonosítható források végeredményben Baróti Szabó olvasmányaira, kedvenc szerzőire és az ezeken alapuló frazeológiai gyűjtésekre vetnek világot. Sajnos azonban Baróti Szabó kifejezés-szótára nagymértékben eltér például a Noszkóétől (vö. **28.**) : míg más frazeológiai gyűjteseknél legalább a források egy része azonosítható, Baróti Szabó forrásait — az eddigi XVIII. századi adatgyűjtések elégtelen volta miatt — még a nagyszótári anyag segítségével sem lehet kielégítően megállapítani. A *trágya* szakaszból (434—5) például egyetlen kifejezést sem sikerült pontosan, forrásszerűen azonosítanunk ; talán részben azért, mert Baróti Szabó forrásait aligha idézte szó szerint, hanem a szövegösszefüggésbe ágyazott fordulatokon és szólásokon gyűjteménye céljaira itt is, ott is változtatott. Némi összefüggés gyanítható a következő esetben, de anélkül, hogy a gyűjtemény közvetlen forrására lehetne gondolnunk : „Igazsággal *trágyázta* (kendőztette . .) hamiss beszédit, hogy valami színt (hitelt, hitelességet) nyerhessen" (MVir. 434) ~ 1776/1790: „tanításod . . . nem vólt mesterséges beszéddel *trágyázott*" (Gyöngyössi J. Versei 39) | 1784 : „külső Históriákkal is kivántam Prédikátzióimat *trágyázgatni*" (Gombássi I. : Préd. I. el. VIII.). Egyébként valószínűleg Faludi óta élő fordulattal van dolgunk, hiszen már a Nemes emberben (1748.) ezt olvassuk : „hímes *trágyás* igékkel múlat a' theátromokon . . . az atheismus" (173). Magánál Baróti Szabónál efféle kifejezést már 1784-ben a Kisded Szótár 1. kiadásában találunk, ahol nemcsak *trágyás föld, jól trágyáltt étkek*, hanem *szépen trágyáltt beszéd* is előfordul.

[135] Baróti Szabó valamennyi gyermeknyelvi adata érdekes. *Papa, pepe* ma népnyelvi szó, vö. *popa* 'kenyér' Csűry : SzamSz. II, 216 ; a városi nyelvben is van *griz(i)papi* stb. ; *ptrütü* nincs, de Udvarhely m.-ben Kriza : Vadr. 88. szerint *ptrütül* tréfásan a. m. 'iszik' (MTsz., vö. *tütü*); *katsí* valószínűleg azonos *kacsó* szavunknak erdélyi *kacsi* változatával, végül *zsizsi* 'tűz' (vö. *zsizsa, zsizse*, Kniezsa : SzlJsz. 977) talán a szláv *žigati* (orosz жигать) családjába tartozik, de inkább hangfestő szó. A gyermeknyelvi szavakról általában s különösen *tütü* ~ *ptrütü* viszonyáról l. Kelemen J. : MNy. XXXIX, 222.

[136] Itt eredete ismeretlennek van jelezve, pedig valószínű, hogy az *erge* 'bolond, szeles, szeleburdi', valamint *ergellés* 1. 'mérges, hirtelen haragú ; 2. 'változó eszű, eszelős' ; 3. 'bohó' szavaknak (EtSz. II, 12) a *rigolya* (< lat. *regula*), *rigolyás* szóval való keveredéséből származik.

Ugyancsak *erge* származéka lesz a XVII. századi *ergelőtye, ergelétyés* [?] (EtSz. II, 12—3).

Mindez nagyon közel jár a MVir.-ból idézett kifejezéshez, de az idézett példákkal Baróti Szabó közvetlen forrásáig még nem jutottunk el.

A MVir. frazeológiája tehát — mint a Paraszti majorság és a Kisded Szótár két kidolgozása — külön tanulmányt igényel a XVIII. századi irodalmi nyelv nagyon alapos és még a nagyszótári gyűjtést is sokszorosan felülmúló ismerete alapján. Egyelőre további szempontként legyen szabad utalnunk arra, hogy a MVir.-ban verses idézetek is szerepelnek, sajnos a forrás megjelölése nélkül. Ilyen például az idézett szakaszban: „*Trágyáltt* ágyak vannak meg-vetett rózsákkal; Itt a' nyúgodalom választott álmakkal" (434). Remélhető, hogy egyes kifejezésekre rövidesen fényt derít szépen fellendülő szóláskutatásunk, s persze emellett érdemes lesz figyelembe venni az ilyen verses idézeteket is.

27. Van Baróti Szabónak egy verse, melyet 1783-ban írt, de sem 1786-ban nem közölt, sem az 1789-i gyűjteményben, hanem csak 1802-ben, tizenkét évvel II. József halála után (vö. ItK. XIV, 43):

Nem látod ezen szélvészeket? e' tűz-
Nyílaknak gyakor omlásit? nem vajmi nem illik
Illyen üdők köz'tt a' lantnak zengése ... Le szoktam
Én is az húr-pendíttésről, ez sem fog ezen-túl
Tetszeni Honnyában. Meg-szüntek az hajdani hangok:
Másként szóll a' nyelv, másként hall a' fül: az el-nyírt
Erdőkben idegen madarak ... nem szóllni, tanácsos,
Mintsem vesztire tért hanggal szégyenre vetődni.[137]

Baróti Szabó egyetértett Révaival a magyar nyelv védelmében, de nem értett vele egyet a népnyelv értékelésében: ő, az erdővidéki székely, aki a legszínesebb magyar nyelvjárások egyikét mondhatta magáénak, két kézzel merített abból a nyelvi kincsből, amelyet néki szülőföldje adott, s abból is, amit az ország legkülönbözőbb tájain, részben levelezés útján, összegyűjtögetett. S nemcsak költői műveiben használta fel a népnyelv kincseit — többek közt arra, hogy „A komáromi föld-indulásban" kitűnően örökítse meg a Cyclopsok gyanánt ábrázolt kovácsok nehéz munkáját! —, hanem arra is, hogy a legkomorabb jozefinizmusban megkongassa a Kisded Szótár első kiadásának olykor szinte érthetetlen, de a nép nyelvével maradéktalanul igazolható, különös hexametereit. Mintha ezzel az ártatlannak látszó verses formával álcázta volna Baróti Szabó az irodalmi nyelvet — minden nehézség ellenére — gazdagítani akaró költő nemes szándékát. S noha akadt finnyás irodalombúvár, aki még 1904-ben is azt állította, hogy ízléstelen népieskedés dolgában „verses kötetei kiállják a versenyt *hírhedt* [!] Kisded Szótárával" (Császár E.: ItK. XI, 159), az utókor mégis Arany János véleményét vallja magáénak. Ismert írói arcképében Arany így írt Baróti Szabóról: „Senki nem bírja teljesebben az anyai nyelvet, mint ő, a háromszéki székely, senki az egykorúak közül nem bányászta ki annak rejtett kincseit annyira, mint ő, a ritkább szavak és kifejezések gyűjtője, a »Kisded Szótár« emlékezetes írója."

[137] Megjobbított Költeményes Munkáji. 1802. I, 122. — Baróti Szabó egyik hasonló, de optimisztikusabb költeményének helyes politikai értékelését adta Mérei Gy.: Magyar történet. 1780—1848. Szeged, 1953. 19).

28. „Kisded" szótárainkhoz szorosan csatlakozik egy ferences szerzetesnek, Noszkó Alajosnak meglehetősen feledésbe ment Virág Szó-tára.[138] Ha összevetjük Szaitz Kis magyar Frázeológyiájával (1788., erről l. részletesebben **32—5.**), a haladás valóban szembeszökő. Szaitz nem is próbálkozott meg kizárólag Pázmányból merített szólásanyaga rendezésével: egyszerűen kiírt „válogatott szép magyar mondásokat ... ama' Magyar Tzitzerónak Kárdinális Pázmány Péternek Kalaúzzából ... az 1766. Esztendőbéli nyomtatás szerént" (2). Könyvről könyvre követte a Kalauzt, majd később, műve második szakaszában, ismét beszédről beszédre követte Pázmány prédikációit. Mi több, művéhez semmiféle szómutatót nem csatolt, amiből kiderült volna, hogy pl. ez a szólás: „*ez egy katsinkát nem ér*", nála a 82. lapon olvasható.[139] Talán ezért van, hogy Szaitznak egyébként igen érdekes adalékait a későbbi nyelvészeti irodalom alig méltatta figyelemre.

E rendezetlenséghez képest nagy haladást jelent Noszkó műve, amelynek keletkezéséről maga a szerző előszavában jól tájékoztat. Tanítványait „az ékes Deák szóllásnak módgyára" oktatván, forgatni kezdte a jeles magyar írókat „néha-néha már múlatságnak, már tanúlásnak okáért", elgyönyörködött „a' Magyar Nyelvnek... ékességén", s lassanként gyűjtögetni kezdett kedves szerzőiből, „hol egyikből, hol másikból, majd tsak nem minden nap egynehány jelesbb szóllásokat". Így gyűlt össze művének nyersanyaga. „Végtére látván e drága gyüműltsnek bőségét, más bőltsebb eszekkel-is tanátskozván[140]" elhatározta magát „illy ditsőséges Nyelvnek rendbe-szedett, válogatott szóllásait ... nap-fényre tenni". Művét azért nevezte „Virág Szótárnak" (jegyzetben: „Phraseologia",[141] „mert többnyire jelesbb szóllásokat (jegyzetben: „Phrases") foglal magában"; valójában azonban anyaggyűjtése lépten-nyomon értékes pótlásokat szolgáltat PPB. szótárához s különösen az egyes szavak ott meglevő jelentéseihez. Frazeológiai anyagát Noszkó „azon eggyet jelentő nevekkel és igékkel", tehát kis szinonímaszótárral egészítette ki, továbbá „Tóldalléknevekkel, minéműségekkel", vagyis jelzős szerkezetekkel, végül pedig közmondásokat is bőven közölt, jórészt Kisviczay alapján. Az alábbiakban, tekintettel arra, hogy forrásait sajnos nem nevezte

[138] Teljes címe: „Virág Szó-tár, | mellyet | öszve-szedett, és betűk' rendi szerént | el-osztott | esztergami | Noszkó Aloisziusz, | Szerafikus Sz. Ferentz' | szerzetében, | Idvezitőnk Provintziájának Gyöngyösi Ka | lastromában lévő Pap, és Magyar Kon- | tzionátor. | Pesten, | Nyomtatt. Trattner Betűivel. 1791." 6* sztl. l. 340 + 12 sztl. l. A szerző életéről alig tudunk valamit; még születésének és halálának éve is ismeretlen. Szinnyei szerint Esztergomban született; tanulmányait szülővárosában, majd Gyöngyösön végezte. Szabadkán bölcseletet tanított s élete végén Szolnokon működött; innen intézett két levelet (1803—4.) Révai Miklóshoz.

[139] Szaitz frazeológiájáról l. Tolnai V. értékelését: A szólásokról: MNyTK. XII, 44. Pázmány frazeológiájának egyoldalú és meglehetősen kritikátlan gyűjtését — Baróti Szabóval kapcsolatban — Virág Benedek és mások élénken kifogásolták; 1803 februárjában Virág ezt írta Kazinczynak: „A' Magyarság' Virágjairól új esztendő előtt beszéllett velem Gyerkényi; a' többi között azt mondá, hogy megintette Szabót, ne írná ki Kempis Tamássát Pázmánnak, és nem tudom, mitsoda régi *cuprosus* auctorokat" (Kazinczy Lev. III, 6).

[140] Érdekes lenne tudni, kik voltak Noszkó tanácsadói. Aligha gondolhatunk Révaira (bár Noszkó levelezett vele, vö. 138. j.), mivel Révai valószínűleg a források pontosabb idézésére szorította volna, akárcsak Fábchichot.

[141] Tolnai szerint (i. m. 46) a cím a latin *Florilegium* fordítása.

meg,[142] előbb szinonimikáját, majd frazeológiáját, végül pedig jelzős szerkezeteit kívánjuk röviden megvizsgálni. Vizsgálódásunk azért is érdekes, mert Noszkó sem törekedett valami választékos „fentebb stílusra": anyaga sok tekintetben oly tősgyökeresen népies, akár a Baróti Szabóé. Amint maga vallja, „imitt-amott al'-rendű szóllásokra-is, mint a' Deák Virág szó-tárban,[143] fogsz akadni, mellyeket mert velőssek, vagy mivel szép hasonlatosságokat emlegetnek, sajnáltam el-űzni". Baróti Szabó és Noszkó közt a különbség inkább a tájnyelvi színezet tekintetében szembetűnő: míg Baróti Szabó bőven merített saját székely tájszólásából s ezáltal a köznyelvben addig ismeretlen tájszavak jelentős tömegét próbálta meghonosítani, Noszkó tájszót *alig használ*, hanem inkább köznyelvi elemekből álló, de szerkesztésükben új és kifejező szókapcsolatok, szólások népszerűsítésére törekszik.

28.1. Noszkó szótárának magva kétségtelenül synonimiconja, amely 203, latin szóval is megjelölt fogalmi és nyelvi csoportra oszlik. Mindegyik csoportban van először is egy magyar vezérszó, latin értelmezéssel (pl. „Adósság. Debitum" A 5). Az egyes csoportok magyar vezérszavuk betűrendjében következnek, de a könyv végén megtaláljuk a latin vezérszavak betűrendes jegyzékét is. A vezérszó után Noszkó néhány rokonértelmű szót sorol fel, pl. *adósság* a.: „Tartozás. Kötelesség. Érdem.[144] Kötelezés", majd az *adósság* „állandó jelzői", vagyis „tóldalék nevei" következnek: „Bizonyos. Sok. Mostani. Örökké-való. Bizontalan. Régi. Kevés. Őstől maradt. Igen nagy. Veszendő. Sulyos". Ezután sorol fel a szerző ugyancsak az adósság fogalomra vonatkozó „jelesb-szóllásokat", pl. „Idegen tóllba (olyan tzifra aszszony a' ki adós) őltözött begyes, vagy kontyos madár". Végül minden csoportot közmondások zárnak le; ebben az esetben az első közmondás, helyesebben szólás: „Még a' lelkével is adós. Animam debet."

Könyve végén Noszkó az „Elmaradott szépen öszve-illő Tóldalék (vagy Vezeték) Neveket" külön „Ráadásba" foglalta (325—337). Második függeléke: „Szép magyarázatok" (338—340); mindkét részről alább lesz szó.

28.2. Noszkó vezérszavai meglehetősen egyszerű fogalmakat jelölnek, s első látásra általában PP.-re utalnak, mégpedig többnyire e szótár magyar—latin részére. *Moereo* a PP. latin—magyar része szerint *'szánakozom, szomorkodom'*, de a II. részben *bánkódom* a. m. *'moereo'*, pontosan úgy, mint Noszkónál. Persze szerzőnk mindig csak egy latin értelmezést ad, tehát igyekszik PP. latin értelmezései közül a legmegfelelőbbet kiválasztani. *Kényes* nála csupán 'delicatus', PP. szerint viszont 'petulans, petulcus, delicatus, protervus'. Ilyenkor — úgy vélnők — a fel nem használt latin szavak PP.-féle magyar értelmezése legalább szinonímákat szolgáltat, de ez nem igen figyelhető meg. *Kényes* szinonímái Noszkónál: 1. *Finnyás*. 2. *Egy igen maga kedvét kereső*. 3. *Gyenge*. *Petulans* viszont PP. szerint *'szilaj, fajtalan'*, *petulcus* a. m. *'buja,*

[142] Az előszó csupán általánosságokat tartalmaz: „Szedegettem pedig ezen eggybekötött bokrétákat a' leg-nevezetesb' Magyar Könyv-szerzőknek virágos kerteikből; főképpen az ollyanoknak munkáikból, kiknek ajakokról minden erőltetés nélkűl tisztábban, és gyönyörűségesebben folytak a' Magyar szóllások" (A 4). Forrásainak azonosíthatóságát Tolnai alig tartotta lehetségesnek: „A szólások fejezete egyházi és világi írók, *részletesen ki nem mutatható* szemelvényeiből összeállítva: sokszor felismerni Faludi szövegét bennük" (i. m. 46).

[143] Tehát Noszkónak valóban egy latin Florilegium szolgált mintául (vö. 141. j.).

[144] *Érdem* szavunknak e jelentése nagyon feltűnő; mivel azonban *érdem* eredetileg 'merces, lohn' jelentéssel bírt (EtSz. I, 1599), lehet, hogy Noszkó az *adósság* szót 'bér, árandóság' értelemben is számon tartotta s így jutott e szinonimikus megfeleléshez.

fajtalan', protervus pedig *'fajtalan, szilaj, szemtelen, kényes'. Finnyás* PP. szerint csak *'fastidiosus, nasutus', gyenge* viszont *'tener, imbecillus, mollis'. A kényes, gyenge, finnyás* „szóegyüttes" tehát PP.-ból nem származtatható. Pontosan megvan azonban Wagner Phras.-jában ; a közös latin értelmezés itt *delicatus*, tehát Noszkó vezérszavainak forrása inkább Wagner műve lehetett.

Hogy Noszkónak Wagner a rokonértelmű szavak összekeresésében értékes segítséget nyújtott, arra íme még két példa :

Wagner 1750.	Noszkó 1791.
Auxilior. Segítem, segítséget hozok, védelmezem, oltalmazom (vö. PPB. : „Auxilior . . . Segétek, Segétem").	Segítem. Auxilior. Védelmezem. Óltalmazom. Pártyát fogom. Gyámolítom. Valakinek segítséget hozok, vagy adok. (252)
Fleo. Sírok, siratom, siránkozom, kesergek, könyvezek, siralom—folyamit árasztom szemeimből, sürü könyhullatással ásztatom szemeimet, keserves sirással öntözöm ortzámat, siralomra fakadok (vö. PPB. : „Fleo . . . Sirok, Siratom").	Sírok. Fleo. Síratom, Siránkozom. Kesergek Könyvezek. Zokogok. Síralomra fakadok . . . Sürü könyvhúllatásokkal ásztatta nagy keserüségében szemeit. Keserves sirással öntözte artzáját, vagy a maga asztalát. Síralom-folyamit árasztott a' keserüség szemeiből. (255)

Amint látjuk, a Phraseologia hatása mély nyomot hagyott Noszkó kifejezéskészletén is.

28.3. De lássuk most közelebbről Noszkó frazeológiáját. A *Kényes* cikkben (163) több „jeles szólást" találunk. Mindjárt az első *kényes gyönyörűség:* „Még szóllatlan kisded-korában kezdett a' *kényes gyönyörűségnek* ölében nevekedni." A NySz. Haller Jánosból (Paizs 37), tehát 1682-ből idéz adatot a *kényes gyönyörűség* szerkezetre, de rokonítható vele Comenius következő adata is: „*kényesek* és *gyönyörűségben* elők[!] (Jan. 116, NySz., *gyönyörűség* a.). Ez esetben némi valószínűséggel forrásnak Haller művét tekinthetjük, de távolról sem olyan biztos ez a nyom, mint például a *tellyes életét puhán múlattya* kifejezés eredete : az utóbbi ugyanis *pontos átvétel* Faludiból: „Nem szabad nekünk keresztyéneknek *teljes életünket puhán múlatni*" (NE. 84, NySz., *puhán* a.). Sajnos a cikkből mindössze ez a két jeles mondás azonosítható némi valószínűséggel ; más fordulatoknak mint *kényes élet, kényes kivánság* a NySz. segítségével nem tudjuk gazdáját adni. Csupán a nagyszótári gyűjtés igazít némileg útba. Az első kifejezés forrása talán egy 1772-i adat : „Nem kell magunknak könnyű, kellemetes, és *kényes élettel* hizelkednünk" (Le Tourneux : Ker. eszt. III, 356).

Hasonló szemezgetést bármely cikkben végezhetünk. *Kegyetlen* a. (162) megvan a *Sárkány-téjen hizott ember* kifejezés, melynek forrása Beniczki Péter Magyar Rithmusok című munkája (1670.) lehet: innen idézi a NySz. a következő példát : „Kősziklától fajzott, *sárkány tején hizott*, el-fajúlt kemény szivem" (12). Ugyanott a „*krimi tatár kan-tsukával* táplállya ártatlan tseledgyeit" mondásnak legalább első fele Faludira vall : „A somfa-bot, *krimi tatár kancsuka* többet fog rajtok, hogysem egy esztendőbéli gyapotlágy lecke" (NÚ. 296, NySz., *kancsuka* a.). De a NySz. teljesen cserben hagy, ha e cikk alapján a *vérét szopja* kifejezés forrását keressük, vö. „A' szegények' *vérit* szomjúhozza, vagy *szopja*", s nem találunk benne példát a *felfegyverkez* igére sem (Noszkónál : „Éppen tsak az emberi természettel tusakodó kegyetlen vér ontásnak szomjúsága *fegyverkezte fel* kezeit"). Az utóbbi esetekben még a nagyszótári gyűjtés sem igazít útba.

Noszkó forrásait minden nehézség ellenére érdemes lenne visszakeresni; sajnos ahhoz, hogy adatait forrásukkal azonosíthassuk és ezzel az egész művet kellő történeti távlatba állíthassuk, a meglévőnél *sokkal jobb* nyelvtörténeti szótárra lenne szükségünk. Amint ismeretes, éppen a XVIII. század irodalmát, Noszkó közvetlen előzményét, a NySz. igen gyengén dolgozta fel.

28.4. A Virág Szó-tár anyagának legjobban azonosítható része első „Rá-adása": ennek legnagyobb része ugyanis kétségtelenül a Faludi Költeményes Maradványaihoz csatolt Jegyzőkönyvből származik. Íme néhány, szó szerinti átvétel:

Faludi 1787.	Noszkó 1791.
Szépen öszve illő Vezeték Szók	El-maradott szépen öszve-illő Toldalék (vagy Vezeték) Nevek
Agya fúrt fiú. (237)	Agya-fúrt fiú. (325)
Akadékos kérdés.	Akadékos kérdés.
Akaratos maga meg kötés	Akaratos maga-meg kötes [ɔ: kötés]
Alkonyodott árnyék.	Alkonyodott árnyék.
Álmatlan vigyázás.	Álmatlan vígyázás.
Al peres.	Al-peres.
Árnyék világ.	Árnyék Világ.
Aszszonyi finyaság.	Aszszonyi finnyásság.
Baromi tsontos erő.	Baromi tsontos erő.
Bíztos beszéd.	Bíztos beszéd.
Bokros foglalatosságok.	Bokros foglalatosságok. (326)
Boszszú beszéd. (238)	Boszszú beszéd.
Botlékony elme.	Botlékony elme.
Botor kábaság.	Botor kábaság.
Bujdosó gondolatok.	Bújdosó gondolatok.
Buzgó heveskedések.	Buzgó heveskedések.
Tzégéres gonoszság.	Tzégéres gonoszság. (336)
Dagadott búsúlt tenger.	Dagadott búsúlt tenger. (326)
Dal ének.	Dal ének.
Déltzeg keménység.	Déltzeg keménység.
Deli termet.	Deli termet.
Ditsérő beszéd.	Dítsérő beszéd.
Dögös egű föld.	Dögös egű föld.
Dúló fosztó tolvaj.	Dúló fosztó tolvaj.

A felsorolást könnyű lenne folytatni: Faluditól került át Noszkóhoz *eggyes tanács, elő pénz, eskütt szerelem, esze fitzamodott, farkas békesség, farkasordító tél, fel gombolt ajakok, felhőkkel játszodozó magas hegyek, fellyebbező kevélység, gyökeres gyűlölség, hajnalodó reménység, kapta bűzű varga inas, kalapos gomba, lankadt szeretet, lengeteg*[145] *ajándék, lézzegő ifjú, lisztelő malmok, meleg siralom*, és annyi más színes kifejezés. Ámde szinte azt mondhatjuk, hogy Noszkó a „Vezetéknevek" Faludi-féle lajstromát megjobbította, korszerűbbé tette. Kihagyta ritkább tájszavait (pl. *tsattagó eperj*,[146] *habartzos tsavargó* 240, Faludi 238) és az elavult, kevéssé ismert szókapcsolatait (ilyenek *tsauz mente* 238, *flandriai kárpit* 239, *kazul nyereg* 242), viszont bőven fűzött új adalékokat is Faludinak érdekes és tanulságos gyűjteményéhez. *Bengézett hamis tanúk*,[147]

[145] Noszkónál *lengetek* olvasható, de ez valószínűleg sajtóhibás alak.

[146] Később megvan a LexBud.-ben (1825.): „fragum arvense majus: *tsattogó* mezei eperj" (96).

[147] Vö. még: „Tanúkat ajándékkal *bengézni*" (340).

fondorló hír, forrasztó hőség, forró kívánság, fürkész vizsgálódás, jámbor napok csupa jó, Faludi eredeti gyűjtéséhez méltó frazeológiai fordulat.

28.5. Ugyancsak Faluditól származik Noszkó könyvének Szép magyarázatok című szakasza is (338—340). Szó szerinti átvétel Faludi jegyzőkönyvéből *álnokságnak gyámola, bőltseség' titka, haragnak fia, hazugság' alkotója, lelkem' mása, szerencse' nyomorékja, természet' tsúfja, veszedelem' tengere,*[148] valamint olyan kifejezések, mint *semminél-semmibb, félten-fél, jöttön-jött, jutton-jut eszembe, mentést ment*[149] és ritkább származékszók, például *vigyázatlanság,*[150] *istenel.* Noszkó e második függelékben is híven követi mesterét : szótározza az *erőn erővel* figura etymologicát, s a Faludi gyűjtésében szereplő birtokosszerkezetek mintájára újakat ad : ilyenek *gyötrelmek özönnye, otsmányságnak képe, rossznak sepreje, kérdés' dereka* stb.

28.6. Bármily szerény kezdemény is Noszkó műve, első igazi stílusszótárunk, s bárminő nehézségekbe is ütközik forrásainak pontos megállapítása, annyi bizonyos, hogy sokfelé mutat előre. Egészen Kresznerics szótáráig ez az egyetlen kísérlet Faludi nyelv- és különösen stílusteremtő erejének szótárszerű, gyűjteményes bemutatására ; nem kétséges, hogy a kortársak, akik Révainak Faludi-kiadását sűrűn forgatták, a „Rá-adás" forrását felismerték, és méltányolták Noszkó igyekezetét is. Minden jel arra mutat azonban, hogy Noszkó Faludinál távolabb tekint vissza a múltba ; ha jelzi forrásait s nem éri be előszava sommás utalásával, Noszkónak is nagyobb szerepet tulajdoníthatnánk a magyar nyelvtörténeti szótár megírására irányuló kísérletekkel kapcsolatban.

Minderről azonban Noszkó talán azért mondott le, mert XVII. és XVIII. századi anyagát saját kortársai számára gyakorlati módon kívánta hasznosítani ; egy olyan korban, amikor a neologizmusok áradata immár azzal fenyegetett, hogy színtelen papirosnyelvvé sorvasztja irodalmi stílusunkat, Noszkó stílusszótára kifejezetten esztétikai igénnyel lépett fel. Átadta a XVIII. század végének Faludi stíluseszményeit, különösen a hajlékonyságot, a színességet és a változatosságot, s anyagának aránylag könnyen áttekinthető, racionális elrendezése sem volt méltatlan a felvilágosodás századához.

Gyarmathi Sámuel : Kis Szótár

29. Még egy „kisded szótárról" kell megemlékeznünk. 1794-ben csekélyebb terjedelmű, de már címével is Baróti Szabóra emlékeztető „Kis szótárt" adott ki az inkább nyelvtanítóként és finnugor nyelvészként számontartott Gyarmathi Sámuel (1751—1830).

Tekintettel arra, hogy Gyarmathinak van jó és részletes, bár nem nyelvész írta életrajza,[151] s hogy tudománytörténeti szerepét ismételten kijelölte Zsirai Miklós,[152] pályáját csak egészen röviden, a mi szempontjaink kívánta módon foglaljuk össze.

[148] Faludinál megvan a „Veszedelem' taplója" kifejezés is (249) ; ehelyett Noszkó a „Veszedelem' örvénye" kifejezést vette fel.

[149] E szószerkezetekről l. Tolnai : Nyú. 40.

[150] Hiányzik viszont Faludi szép szava : *egyedűlség* (Faludi 250).

[151] M. Nagy Ottó : Gyarmathi Sámuel élete és munkássága. Kolozsvár, 1944. Erdélyi Tudományos Füzetek. 182. sz.

[152] Vő. Finnugor rokonságunk. 1937 497 kk., A modern nyelvtudomány magyar úttörői. 1952, 34 kk.

Gyarmathi Kolozsvárt született, nemesi származású, de valószínűleg polgári sorsú családból. Atyja foglalkozását nem ismerjük ; zilahi diákévei alatt — szintén ismeretlen foglalkozású — testvére, Gyarmathi György támogatta. Életrajzírója rokonának tartja Gyarmathi Gábor kolozsvári nyelvtanítót, aki tudott franciául, olaszul, németül, és némi irodalmi munkásságot is fejtett ki. Gyarmathi hányatott iskolai évei[153] homályosak; sok minden egyéb körülményen kívül az sem világos számunkra, milyen kapcsolatban volt a székelységgel. Lehet, sőt valószínű, hogy Enyeden sűrűn találkozott székely származású diákokkal és tanárokkal ; szókincsében azonban annyi a székely vonás, hogy ezt sem erdélyi diákévei, sem Andrád Sámuellel, bécsi diáktársával kötött barátsága[154] nem magyarázza eléggé. Nem tartom kizártnak, hogy Gyarmathi valamelyik rokona (talán édesanyja, Osvát Éva) székely származású volt.[155]

Gyarmathi már diákkorában sok mindennel foglalkozott : a természettudomány és a nyelvészet iránti érdeklődését kolozsvári támogatója, ifjabb Pataki Sámuel (Szinnyei : MI. X, 497—8) keltette fel. Később egyik göttingai levelében Gyarmathi Pataki nyelvészeti érdemeit magasztalta ;[156] tudománytörténeti szempontból számon tartják Pataki növénytani vizsgálódásait is.[157]

1776-tól 1782-ig Gyarmathi Bécsben folytatott orvosi tanulmányokat ; valószínű, hogy tanulmányaiban az erdélyi kancellária segítette[158] éppen úgy, mint az erdélyi románok első okleveles orvosát, Ioan Molnar-Piuariut.[159] Gyarmathi bécsi évei szintén homályosak : kétségtelen azonban, hogy értesült mind a bécsi testőrírók tevékenységéről, mind pedig az 1780-ban megindult Magyar Hírmondó célkitűzéseiről. Ő is átélhette külföldön azt, amiről Szaitz írt (vö. **32.**) ; amikor bécsi évei után először járt Göttingában, személyesen találkozott Johann David Michaelis-szel, aki nemcsak a kritikai bibliamagyarázat egyik hírneves úttörője volt, hanem foglalkozott általános nyelvészeti kérdésekkel is. Michaelis ébreszthette Gyarmathit nyelvészeti munkásságának nemzeti fontosságára, mégpedig éppen úgy „negativ" módon, mint ahogy Herder „jóslata" is döntő hatást gyakorolt a magyar nemzettudatra. Michaelis — persze anélkül, hogy árva szót is tudott volna magyarul — a magyar nyelvet szegénynek, bárdolatlannak tartotta : amint Gyarmathi

[153] Tizenkét éves koráig Kolozsvárt tanult, innen Nagyenyedre, majd egy évre ismét Kolozsvárra került. 1766-tól 1769-ig Zilahon tanult, majd 1776-ig Nagyenyeden (Nagy : i. m. 4—5).

[154] Később leányát, Zsuzsannát Andrád fia, Elek vette feleségül ; e rokoni kapcsolat székely benyomásait még jobban elmélyíthette.

[155] Nagy Ivánnál bőven találunk erdélyi, sőt egyenesen székely Osvát-családokra vonatkozó adatokat.

[156] Nagy : i. m. 9.

[157] Vö. Gombocz E. : A magyar botanika története 206. Növénytan és nyelvészet kapcsolatáról l. még Kresznericcsel kapcsolatban: IV. fej. 95. j. Lehetséges, hogy az utrechti egyetem orvosi oklevelével rendelkező Pataki keltette fel Gyarmathi érdeklődését az orvosi pálya iránt.

[158] Kállai F. szerint évi 200 ft.-ot kapott az erdélyi kancelláriától (Nemzeti Társalkodó 1832. 194).

[159] Érdekes, hogy Piuariu is — szemorvosi tevékenysége mellett — szótáríró lett : ő a S. Klein-féle Dictionarium Valachico-Latinum „második keze" (l. kiadásomban, 16—19). A később közismerten szabadkőműves Piuariu Bécsbe küldése kétségtelenül a kormányzószék körében érvényesülő szabadkőműves befolyásnak tulajdonítható (vö. Jancsó E. : A magyar szabadkőművesség irodalmi és művelődéstörténeti szerepe a XVIII. században. Cluj, 1936. 26).

írja 12 évvel később megjelent nyelvtanában, „azt állatja, hogy nevezetesen azért tarthatni Anya Nyelvünket szegénynek, mivel a'ban a' mesterségekhez tartozó Mesterszók, (Termini technici) többnyire mind a' Tót, vagy Illiriai Nyelvből vétettek" (Nyelvmester I. k. XIV). Gyarmathit e vád éppen úgy felháborította, mint korábban Szaitz-ot ; nemcsak tiszta magyar nyelvtani terminológiát alkotott, hanem igyekezett bebizonyítani, hogy nyelvünk „számtalan sok ollyan kintsekkel bír, mellyekről más Nemzeteknek képzelödések sints" (i. h. XV.).

Külföldi útjáról hazatérve Gyarmathi több főúri családnál nevelősködött,[160] majd 1784-ben — Magyarországon először! — ő eresztette fel Pozsonyban „a' Montgolfier repülő gojobissát"[161] számos néző és az esztergomi prímás jelenlétében. Ez idő tájt látogatta meg Hajnóczi Józsefet, Széchényi Ferenc könyvtárosát is.[162] Hajnóczy mutatta be Széchényinek, aki — Gyarmathi régebbi életrajzírója, Kállai szerint — „már becsülte Gyarmathiban a' benne mutatkozó érdemet". 1785 körül tért vissza Erdélybe, ahol előbb Bethlen Gergely orvosa lett, majd 1787-től 1792-ig Hunyad megye főorvosaként Déván működött. Déván fogott nyelvtana, az Okoskodva tanító magyar nyelvmester megírásához ; e vállalkozásra az a bécsi pályázat ösztönözte, amelyet Görög Demeter és más mecénások adománya révén a Hadi és más nevezetes történetek 1789-ben hirdetett meg. A jutalmat ugyan nem Gyarmathi, hanem Földi[163] nyerte el — Gyarmathi csak a négy másik pályázó közt megosztott 2. díjban részesült —, de a sok tekintetben eredeti munkát az erdélyi rendek még a DebrGr. megjelenése előtt siettek kiadni ; a várható jövedelmet az akkor alapított erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaságnak szánták, de végül mégis az 1792-ben megnyílt kolozsvári színház segélyezésére fordították azzal az indokolással, hogy a színház is „a nyelvnek oskolája".[164]

E ponton egyelőre megállhatunk Gyarmathi életrajzában, hiszen egyelőre csak Nyelvmesterének szótártörténeti jelentőségére szeretnénk rámutatni.

30. A Nyelvmesternek — mely azért „okoskodva tanító", mert a francia „grammaire raisonnée"-k mintájára készült[165]— számunkra két fontos

[160] Köztük Ráday Gedeon unokáinál (Nagy : i. m. 15).

[161] Gyarmathi kísérletének (vö. Nagy : i. m. 16) közvetlen előzménye — és mintegy láncszem a Montgolfier-testvérek 1783 őszén végzett kísérletei és a pozsonyi bemutató között — Martinovics Ignác hasonló próbálkozása 1784 elején. Vö. Wiener Zeitung, 1784. febr. 18.; Fraknói V. : Martinovics élete. Bp. 1921, 19. Martinovics ekkor már, franciaországi útja óta, a párizsi illuminatusok titkos társaságának tagja volt. Kérdés, nem levelezett-e vajon Gyarmathi Martinoviccsal ; ez ugyanis az egyébként meglepő, de igen érdekes pozsonyi kísérlet hátterét egyszerre megvilágítaná. Gyarmathi kísérlete európai szempontból is érdekes : megelőzi pl. Miollan és Janninet 1784 nyarán végrehajtott felszállását (vö. Willy Ley : Rockets, Missiles, and Space Travel. London, 1952. 84).

[162] Hajnóczyról l. Fraknói : i. m. 99, valamint a Martinovics-per irataiban (Benda K. kiadása, II—III.). Hajnóczy közismerten szabadkőműves volt ; valószínű, hogy ekkor már Gyarmathi is szabadkőműves ; az a benyomásunk, hogy bécsi és németországi útja után szinte csupa szabadkőműves főrangú család adja kézről-kézre, mint a felvilágosodás és a szabadelvű eszmék nyugatról jött hírnökét. Ráday Gedeonról l. Jancsó : i. m. 197 ; Széchényiről : i. m. 86—88 ; a Bethlenekről : i. m. 112.

[163] Szintén szabadkőműves, vö. Jancsó : i. m. 158.

[164] Az erdélyi országgyűlés 1794—1795. évi jegyzőkönyvéből idézi Nagy : i. m. 18.

[165] Rendesen a Francia Akadémia nyelvtanához szokták hasonlítani, de ez „műfaját" nem jelöli meg pontosan. Művelődéstörténeti szempontból igen tanulságos idéznünk az Előljáro-Beszéd első két mondatát: „Minden Nemzet boldogsága, és ereje

része van : az egyik a mindmáig forrásértékkel bíró „Kis Szótár" (II, 173—272),[166] a másik pedig Gyarmathi tájszógyűjteménye.[167]

A Kis Szótárban Gyarmathi — gyakorlati érzékét követve — olyan ponton egészítette ki PPB.-ot, ahol a kiegészítésre, Szaitz és Noszkó kísérlete után is, sürgős szükség volt : a magyar frazeológia területén. PPB. egy-egy magyar szónak ritkán közölte t ö b b jelentését ; Gyarmathi célja viszont éppen az, hogy a leghasználatosabb szavak sokértelműségét s a hozzájuk fűződő állandó kifejezéseket legalább valamelyes mértékben bemutassa.[168] Két mintára támaszkodott : az egyik Adámi frazeológiai gyűjtése volt,[169] a másik pedig a Cellarius-féle latin szótártípus, amely a címszókat nem betűrendben, hanem bizonyos egyszerű jelentésű alapszók köré csoportosítva közölte.[170] Ezekhez képest is azonban Gyarmathi eredetisége kétségbevonhatatlan : nemcsak következetesen alkalmazott magyar nyelvtani terminológiát alkotott,[171] hanem olyan frazeológiát is állított össze, amely a hasonló előbbi próbálkozásoknál jóval gazdagabb volt és minden gyökerével a kor művelt köznyelvéhez fűződött. E tétel igazolásául hadd vessük össze egyetlen cikk, az *esik* ige kifejezéskészletét a Nagyszótár adataival.

30.1. Ha az *esik* címszó frazeológiáját némileg a különböző jelentések szerint csoportosítjuk, a következő képet kapjuk (vö. Adámi : i. m. 191—2).

1. 'hull'. *Alma nem esik messze fájától.* A NySz.-ban nincs, de közli Meliboeus : Ungr. Sprachmeist. 1774-ben : „Nem messze esik az alma a' fájától" (125). Gyarmathi adata tehát egyelőre időrendben a második. — *Nem esik porba petsenyéd.* A NySz. nem közli, de van rá két adatunk 1793-ból : „el hitetem magammal, hogy nem esik porba a petsenyém" (Hatvani I. : Theátr. 81) | „Nem-is eset porba petsenyéje" (Mészáros I. : Montier III ; az utóbbi adathoz a gyűjtő jegyzete : 'elérte célját'). — *Nem feje lágyára esett ember.* Jóval régebbi ; a NySz. a kuruc korból közli a következő kifejezést : „már szegény visszaesett a feje lágyára" (Thaly : Adal. II, 130, NySz. II, 506, *fej-lágya* a.).

2. 'hull' (időjárással kapcsolatban). *Eső esik, hó esik.* Már 1629-ben : „Találd micsoda ez, ha essŏ éss, tehát nedves, ha hó éss, fejér" (Mesés K. 8, 11, NySz.).

3. 'jut, kerül'. *Sebbe esett.* A NySz. legrégebbi adata : „ezekben lewes myath egh essewth sebben" (LevT. I. 192 ; *seb* a.). Faludinál is : „a kik szeretnek sebbe esnek" (Sz. E. 522, i. h.). A XVIII. században gyakori, vö. 1750 :

---

nevekedésének tsalhatatlan jele, vólt eleitől fogva Nyelvének gyarapodása. Ezt bizonyították Babylon, Aleksandria, Áthéne, Roma, Páris, London, 's már ma, szemünk láttára Petersburg". Gyarmathi tehát — mint számos kortása — már ekkor szemmel tartotta az orosz felvilágosodást.

[166] Zsirai : A magyar nyelvtudomány modern úttörői 35.

[167] Erről l. **36.**

[168] Ezért nevezi szógyűjteményét „Öszverakásra szoktató Kis szótárnak". E gondolat előzményét l. részben Noszkónál. Maga Gyarmathi a Kis Szótár céljául azt tűzte ki, „hogy a készitendő szótár tsinálóinak eszekbe juttassa, millyen formán kellene némelly szóknak szokott külömbözö értelmeiket a'hoz alkalmaztatott kitételek által elö-adni, mellyek nélkül tökélletes Szótárt képzelni se lehet" (II, 172).

[169] Vö. Ausführliche und neuerläuterte ungarische Sprachkunst. Wien, 1760., 1763. (főleg : Von den Ungarischen Redens-Arten 187 kk.). Adámi nyelvtanát a XVIII. század végén — jobb híján — igen sűrűn forgatták.

[170] Erről részletesebben: **38.** Bő frazeológiát nyújt Pomai is a Dictionnaire royal-ban.

[171] A szófajok magyar elnevezéseiről l. Zsinka I. disszertációját (MNyTK. XLIX.), valamint tanulmányunkban : **49.**

„nagy sebbe esett" (Wagner: Phras. 1270) | 1781 : sebbe esni 'verwundet werden' (Magy. Gramm. 197) | 1793 : „Egy Hollándus Regementnek Komendánsa sebbe esett" (M. Merkurius 182). — *Tormába esett féreg.* Már Zrínyinél : „Kereszténveket minden tartya tormában eset férgeknek" (ASyr. 108 ; Baróti Szabó: MVir. 128 nyomán idézi NySz., *férëg* a.). Vö. 1794 : „miért ragaszkodik tehát úgy annyira ehez az ebellette Manóhoz, mint a' tormában esett féreg?" (Szaller Gy. : Istók 50). — *Nyomorúságba esett.* Megvan a XVI. században is : „az idvözitö az niomorusagban esteket meg szabadítia" (Félegyházi T. : Ker. hitről 25 ; NySz.). — *Szégyenbe esett.* Már Bornemisszánál : „esnek nagy szegenbe minden ellensegöc" (Ének 297, NySz., *szégyën* a.). *Esmeretségembe esett.* A XVIII. században közönséges, pl. 1757 : bőlts nagy emberek kivánva kivántanak nékie esméretségében esni" (Vetsei : Geografia 54) | 1803/1825 : „szerencsém lett esnem esmeretségibe" (Nagy S. : Más szatira 11). Rokon vele : valaki barátságába esni (Wagner : Phras., PPB. 1. *familiaritas* a.). — *Kétségbe esett.* Már a XVI. században felbukkan ; a NySz. több kódexunkből idéz rá jó példát. Ugyancsak ide vonható 1808 : „Ha az orvos fél, kétségbe kell esni a' betegnek" (Kresznerics : Közm. IV, 65). — *Nagyon kedvibe esett véle.* PPBl. szerint : „másnak kedvébe esni" (*inire* a.). Használta Bod P. máskor is, pl. „a fejedelemnek jobban is kedvébe esvén, az ötsével gróf Betlen Istvánnal elküldötte ismét az heidelbergi akadémiára" (Pol. 73. NySz., *kedv* a.). Vö. még 1774 : „Antipáter annyira kedvében esett a' Királynak, hogy . . ." (Bárótzi : Kassándra IV, 70) | 1788—89 : „ez által Oktáviánusnak kedvébe esvén" (M. Museum I, 331) | 1790 : „ha az Uraknak is . . . annyira kedvekben eshetnek, mint nékem meg tetszettenek, közre botsátani méltóztassék" (Görög—Kerekes : Hadi tört. II, 337).

4. 'van, fekszik' (földrajzi értelemben). Az idevágó adatok utalnak legjobban Gyarmathi egyik forrására, Adámi nyelvtanára :

Adámi 1760.	Gyarmathi 1794.
Meszsze esik-é Posony Bécstül? Wie weit ist von Wien auf Pressburg? (Sprachk. 192, NySz.).	Meszsze esik é Bétstől?
Merre esik a' Posony? Wo gegen zu liegt Pressburg? (Sprachk. 192).	Mellyre esik Poson?

Gyarmathi nem rövidítette forrását egészen szerencsésen : az első mondatban a Pozsony név kihagyása a mondatot csonkává tette. Az átvétel azonban így is kétségtelen. Van azonban Gyarmathinak egy eredeti példája is : „A' Pap háza messze esik tőlünk."

5. 'történik'. Az *esik* ige frazeológiájából csak két mondat vonható ide, valamint néhány állandó kifejezés : *Sajnállom, hogy ugy esett.* — *Nem esett hiremmel.* Az utóbbi fordulatban *hiremmel* jelentése persze 'cum meo scitu' (NySz. *hir* a.). A NySz. idéz tagadó értelmű példát („hyremel sem wolth" LevT. I, 281), viszont a nagyszótári gyűjtésből csak állító példáink vannak, pl. 1774 : „az én Uram el érkezéséröl való újság szájból szájba adatván, hirével esék a' Királynak" (Bárótzi : Kassándra II, 56) | 1792 : „hírével esett, hogy Károly, és Stanislaus Királyok nem meszsze vólnának tőle" (Gvadányi : XII. Károly 117). Idevonható még Gyarmathinak egy másutt idézett példamondata is : „a' Lakadalomban sok hiba esett a' főzésbe-mibe (Nyelvmester II, 231).

Ugyancsak ehhez a jelentéshez vehető még : *seb esett* rajta, vö. 1772 : „semmi halálra méltó nem esett rajta" (Le Tourneux : Ker. eszt. III, 188), továbbá *még e'röl is szó esett*, vö. „Naponként közöttünk igen sok szó esik" (RMK. II, 40, NySz.) és *Szerentsétlenség esett rajtam*, vö. „Ez my warasy feleonknek, Teleki Georgnek szeoreoncetlensege eseot" (RMNy. II, 323. NySz.).

6. 'vmely érzést, benyomást okoz'. *Jól esett az étel.* — *Kedvemre esik* (ugyanígy Adámi, Sprachk. 192). — *Jó izűn esik*, vö. 1774 : „adod hogy Kenyerem jó izün esse" (Szőnyi B. : Imáds. 28) | 1790 : „ha magatokat a' sétálás által meg nem ingatjátok, ingyen sem esik sem étel sem ital olly jó izüen" (Földi—Campe : Erk. könyv. 1). — *Nehezen esett, hogy megpirongatta.* A NySz. MA. nyomán idézi : „az szegénség ő nékiec nehezen nem esnéc" (Tan. 739). — Ugyancsak itt említendő egy verssor, amelyet Gyarmathi talán valamely Mária-siralomból idéz : „*De esett vesztenem szerelmes fiamat*".

7. 'hangzik' (valamely nyelvi tényről). *Az nem úgy esik Németűl, mint Magyarúl.* A NySz. 1669-ből idéz példát : „Magyarul igy esic értelme" (Czegl. : Japh. 15). Vö. 1787 : „magyarul illyen formán esik" (Horváth Á. : Hunniás 225) | 1788 : „Törökül így esik a' Mi-Atyánk" (Dugonics : Etelka II, 387) | 1790 : „a' melly Magyarul így esik" (Pétzeli : Korona 14). Gyarmathinak másik idetartozó példája : „*parasztoson esik úgy mondva*". Ez, amint látjuk, már stílusra, beszédmodorra s nem valamely nyelvre vonatkozik.

8. Végül hadd említsünk meg még egy magányos kifejezést, amelyre egyelőre nincs más példánk : *Nagyon utána esett Istók a'nak a lánynak.* SzD.[2] közli 1792-ben a *neki estek a' dolognak* kifejezést, de jelentésileg ez is eléggé „messze esik".

Mindent összevéve megállapítható, hogy tulajdonképpen ez a szólásgyűjtemény, amint már jeleztük, nevezetes toldalék a kifejezésekben igen szegény PPB.-hoz ; forrásainak rendszeres feldolgozása a magyar frazeológia alig ismert történetének nagy nyeresége lenne.[172]

Pejachevich X. Ferenc jászsági tájszavai

31. Kisded szótáraink elemzéséhez kell csatolnunk az első tájnyelvi gyűjtések szótártörténeti értékelését is. E téren, bár „fejlődésről" alig lehet szó, mintha mégis vezetne valamelyes vékony szál egyik kísérlettől a másik felé (vö. **33.**).

Ha eltekintünk attól a 18 székely szótól, melyet Torkos József 1747-ben sorolt fel egyik munkájában,[173] első jelentősebb tájszójegyzékünket Pázmándy Sámuel, Fehér megyei táblabíró tette közzé[174] Pejachevich Xav. Ferenc teológiai tanár kéziratából.[175] Minthogy Pejachevich 1781-ben halt meg, a szó-

[172] A valószínűleg Gyarmathinak tulajdonítható általános szótár töredékéről vö. **40**

[173] Schediasma geographico-historicum. Győr, 1747. 23. §. Szavait átvette Pray György (Dissertationes historico-criticae. Bécs, 1774. 92), majd Benkő József (Transsilvania. Bécs, 1778. I, 403—405), aki kritikai megjegyzéseket fűzött hozzájuk, továbbá közölt néhány új tájszót is. Minderről Szűcs : Népny. 11—13.

[174] Schediasmata praeludialia cogitationum ... circa Originem, Sedesque antiquas, & Linguam Vhro-Magarum populorum. Pest, 1786. 175—178.

[175] Pázmándy — akinek emlékét a „pázmándiság" néven ismert délibábos nyelvészkedés örökítette meg (vö. Simai Ö.: Nyr. XLIV, 207 ; Tolnai : Nyú. 52) — e kéziratot kariaktári György, pozsegai gimnáziumi igazgatótól kapta, akinek következő nyilatBozatát is közölte : „Praesentem Centuriam Vocum Iazygicarum ex Manuscriptis Illu-

jegyzék feltétlenül a jelzett időpont előtt keletkezett, sőt — tekintetbe véve lejegyzőjének életkörülményeit — az sem lehetetlen, hogy a század első feléből származik. Lehetségesnek tartjuk ugyanis, hogy Pejachevich a szójegyzéket valamelyik jászsági tanítványától nagyszombati tanársága alatt, még a 30-as években jegyezte le. E kis tájszógyűjtemény (Centuria vocum Iazygicarum) bőven tartalmaz ugyan közmagyar, vagy legalábbis széles körben ismert szavakat (pl. *petrence, garmada, tiló, motolla, gerebeny, ketretz, tepertő, fokos, gomolya, saroglya* stb.)[176], de számos olyan elem is akad benne, amely megérdemli, hogy nyelvjárási szempontból utána járjunk (vö. Simai Ö.: Nyr. XLIX, 208). Hadd emeljük ki a következőket :

„*Avitska.* 'Vetus, e. g. vestis iam portata" (176). — Nyilván *ó ~ av- ~ avult* stb. származéka, de egyelőre gyanús alak.

„*Bengézni* (Pázmándynál nyilván tévesen: *bengerni*) post vindemiam reliquias botrorum vestigare" (177). — Az EtSz. I, 357 a XVIII. század 2. fele óta idéz rá adatokat (már 1763-ban használta Molnár J.: Megtérő reform. 67) ; a MTsz. adatai szerint (Kecskemét, Palócság, Kassa vid., Nógrád) az Alföld északi felében is járatos lehet. A köznyelvi *böngész* változata.

„*Tságatyú.* Pars aratri" (177). — *Ságató* szavunknak *csigattyú* változata a Nagykúnságból ismeretes (Nyr. XVI, 190). Pejachevich 1781 előtti adatát az EtSz. I, 795, utalással Simai korábbi közlésére (Nyr. XLIV, 208), 1786-ra datálja. A Nagyszótár gyűjtésében azonban a legrégebbi adat tényleg 1786-ból való (M. Hírmondó 570). Vö. még Kassai II, 56 és V, 148 ; CzF.

„*Tsore.* Ferculum ex lacte coagulato" (175). — Az EtSz. I, 1157 szerint *csóré* palóc és kunsági tájszó ; az első adatot Benkő közölte (1778 : Transs. I, 405). Pejachevich rövid véghangzós *csore* adatát az EtSz. megkérdőjelezte.

„*Eszváta.* Totum instrumentum Textorium' (177). — A MTsz. szerint *esztováta* szavunknak ez az alakváltozata él a Bodrogközben, Gömörben, Borsodban és a Mátra vidékén. Vö. EtSz. II, 88, Kniezsa: SzlJsz. 171—2.

„*Gordó.* Fistula major Lyripipii. Bassó" (176). — Nyilván összefügg a *gordon* hangszernévvel (vö. **15.2**) ; már 1720 körül használta Koháry : „dudáló sípjának eresztik *gordóját*" (Üdőm. közb. sz. versek 38). Népnyelvi maradványa Nógrádban *gordó* 1. 'mély hang', 2. 'mélyhangú' (MTsz.).

„*Görönts.* Gleba maior" (177). — *Göröngy* szavunknak e változatát a régi Tsz. Torna megyébe lokalizálta ; megvan a Székelyföldön is (MTsz.). Az Alföld egyes vidékein *göröncse* járatos (i. h.).

„*Gusztony.* Aculeus, quo glaciei infixo se se lubricantes promovent" (176). — Kassai Csongrád és Heves megyéből közli, pontosan e jelentésben : *guszton* 'stimulus in glacie lubricatorum ope aculi ferrati" (II, 308). Ismeretes Szeged környékén is (Nátly : Vél. 28). Alakv. *kusztony* (Márt. 1818., *stimulus* a.).

„*Herötze.* Species pastae in butyro frixae" (175). — Alföldi és palóc szó 'csöröge, forgácsfánk' jelentésben ; Eger vidékéről közli Kassai (II, 409).

---

strissimi quondam Abbatis & L. B. Francisci Xauerii Pejachevich exscriptas esse, hisce fide digne recognosco. Posegae 24. Apr. Anno 1785 (179). Pejachevich (1713—1781) horvát jezsuita teológiai tanár volt. Eszéken született, Nagyszombatban és Zágrábban, majd ausztriai tartózkodása után ismét Zágrábban, továbbá Pécsett működött, végül pedig pétervároradi apátként Pozsegában húnyt el (Szinnyei: MI. X, 702).

[176] Pázmándy megjegyzése szerint : „Voces istae omnes Iazygicae, sunt simul & Hungaricae" (179). Ezek az egyezések tehát — a szerző naiv felfogása szerint — a jazig-magyar [!] rokonság nyelvi bizonyítékai lennének.

Eddig ismert legrégebbi adatunk 1792-ből származik: „Tsőrege: *herőtze*, fársángi sütemény; valam. Pánkó, fánk" (SzD[2], ismétli SI.). Simai szerint „*Herőtze:* tsőrege, forgáts-fánk ... Scriblita segmentata" (VSzót. I. Told. 5).

„*Ketzele.* Antependium mulierum" (178). — A MTsz. segítségével ez az alak jól lokalizálható az Alföld északi részére (Hajdúság, Pest m.), valamint a palóc vidékre. Egerből és Gyöngyösről idézi Kassai (II, 73), Gömörre utal a Tsz.

Kolonc változata e szójegyzékben *tzolonk* 'Aequispondium vectis putei. Item truncus in collo canis, vel porci' (176). A MTsz. csak egy átvitt jelentésű gömöri *colonk* adatot ismer: 'rendetlen öltözetű, akin úgy áll a ruha, mintha vasvillával hányták volna rá'. Vö. *corong*, *colong*: EtSz. I, 756, MTsz.

„*Kotzik.* Scabellum lateritium supra aliud pro vnico homine penes fornacem" (178). — A MTsz.-ban címszóként *kucik* áll, de *kocik* alakv.-ot találunk a palóc vidéken, Gömörben, Borsodban stb. CzF. szerint *koczik* 'szurdék a kemence mögött'.

„*Lentorna.* Fenestra ex cuticula pellucida, qua intestina animalium inuoluuntur" (175).[177] — A *lantorna* tájszóra a Tsz. csak erdélyi, pontosabban székely adatokat nyújtott; a MTsz. azonban közli Debrecenből is. A Pejachevich-féle változat hangalakja igen érdekes (vö. Simai Ö.: Nyr.: XLIV, 208), bár lehetséges, hogy pusztán sajtóhibából származik.

„*Mants.* Globus ligneus e nodo ligni pro lusu" (176). — Egyike legjobban lokalizálható tájszavainknak: a MTsz. csupa palóc jellegű adatot közöl, Kassai Egerből ismeri (II, 255), a Tsz. pedig Gömörből. Eddigi legrégebbi adatunkat a SzD.[2] szolgáltatta: „*Mants** [új szó]: lapta fa-gyökérből, mellyet fel-vetnek 's botokkal hajigálnak a' levegőben". Innen Simai: VSzót. I, 186.

„*Motsola.* Cisterna, vbi linum, & cannabes macerantur" (178). — A. m. *mocsolya;* 'kenderáztató' jelentésben ismeretes nemcsak a Dunántúlon, hanem a palóc vidéken és Gömörben is (MTsz.).

„*Vértelek.* Frons domus inter pauimentum superius, & latera tecti intercepta" (175, id. Simai Ö.: Nyr. XLIV, 208). — Rendkívül érdekes adat, mivel pontosan alátámasztja a későbbi népnyelvi közléseket (Nagykúnság, Pest, Heves, Borsod, Tiszadob), valamint Kassai közlését (V, 286): mindezek szerint 'tűzfal, háztető homlokzata (háromszögletű rész ... a tető és a házfal felső lapja között...)' (MTsz.).

„Úgy gondolom, hogy ezeket a szavakat tájszóknak kell tekintenünk" — írta egykor Simai Ö. (Nyr. XLIV, 208). Ennél feltétlenül tovább mehetünk. Kétségtelen ugyanis, hogy, egy-két ismeretlen tájszótól eltekintve[178], Pejachevich legtöbb szava valóban az Alföld északi felébe, a palóc vidék közelébe lokalizálható; nagy valószínűsége van tehát annak, hogy egyben jászsági tájszavakkal van dolgunk. Figyelemreméltó Pejachevich erős néprajzi érdeklődése is: a háziipar (len- és kenderfeldolgozás) és a pásztorkodás jelentősége szójegyzékéből világosan kidomborodik.

Pejachevich gyűjtésének van bizonyos jelentősége néhány közszavunk történetére vonatkozó dokumentációnk szempontjából is. Elég egy példára

[177] Hozzá e jegyzet: „de tali finestra est isthoc Distichon Gyöngyösinense O canes canes, o vos nequissimi canes Nostras fenestras cur deuorastis eas."

[178] Ilyen pl. *szüellék* 'reliquiae foeni in praesepi' (176) vagy *tiszpal* 'focus culinarius' (177).

hivatkoznunk. *Korc* szavunkra a legrégebbi adatot Bárczi Géza 1825-ből idézte, a LexBud. közlése alapján (MNy. XXXV, 18—22, forrása Alexics Gy.: Nyr. XVII, 372). A LexBud. szövegének azonban van lexikográfiai előzménye, mégpedig SzD.[2] (vö. SzófSz.):

SzD.[2] 1792.	LexBud. 1825.
Kortz: rántz,* gatya'-kortza: a' mellybe húzzák a' madzagot. Nadrág' kortza.	limbus fasciae braccalis: *kortz*, rántz (gatyának vagy nadrágnak) (53; l. 65 is).

Pejachevich szójegyzéke segítségével olyan régebbi adatot nyertünk, amelynek jelentésbeli érdekessége az, hogy női öltözékre s ennek is a *korc* szó közönséges jelentésétől különböző részére vonatkozik:

„*Pendel-kortz.* Ligula, e qua foeminarum indusium ex humeris [!] pendet" (176).

Ehhez csak annyit, hogy a *korc* a. m. 'szoknya korca', vagyis 'a szoknya ráncait összefoglaló két végén kötős öv' például Tiszadobon is (Jaksics Lajos közlése, Nyr. XX, 285), de mindeddig nem ismertük a szónak olyan régi jelentését, amely vállpánt-féleségre vonatkoznék.[179] Ha helyes Pejachevich értelmezése, szójegyzékéből viselettörténeti tanulságokat is vonhatunk le.

Szaitz Leó: Kis Magyar Frázeológyia

32. Baróti Szabó úttörő tevékenysége után újabb lépést jelentett tájszavaink s általában a magyar tájnyelvi különbségek megismerése terén egy olyan könyvecske, amelytől ezt igazán nem lehetett volna várni: Szaitz Leó, azaz álnevén Máriafi István „Kis Magyar Frázeológyia" (Posony, 1788.) című műve. Nyelvjáráskutatási jelentőségére már rámutattak[180] és foglalkoztak vele magyar szóláskészlete szempontjából.[181] Megérdemli, hogy kijelöljük helyét szótárirodalmunk történetében is.

Szaitz Leó (1746—1792) életrajzi adatait Leskó János állította össze[182]; munkájából — kellő körültekintéssel — hasznos filológiai okulást meríthetünk. Már Szinnyei (MI. XIII, 291—294) megírta Szaitzról, hogy Kismartonba (Sopron m.) betelepedett német szülőktől származott, de magyaros nevelést kapott és német származása ellenére lelkes magyar hazafinak vallotta magát. 1764-ben lépett a szervita-rendbe; Bécsben a Pazmaneum növendéke lett, de — annyi más paptársához hasonlóan — ő sem zárkózott a szeminárium négy fala közé, hanem már Bessenyei fellépése előtt fájdalmasan érezte a magyar nyelv és irodalom elhanyagolt, elmaradt voltát. A Pazmaneumban viharos viták folytak az osztrák és a magyar növendékek közt: a németek gyakran „szemére lobbantották a magyaroknak, hogy barbárok, még egyetlen egy

[179] Az új tájszótári gyűjtésben mégis van két olyan adat, amely érdeklődésünkre méltán számíthat. Naszvadon (Komárom m.) *korc*-nak nevezik 'a pufándli tartó szalagjait' (Mihályi B. 1940), Komáromszentpéteren pedig „így nevezik azt a lapos, ujjnyi széles kötőt is, mely a vállon keresztül vetve a nehéz ruházatot tartja".

[180] Gálos R.: MNy. II, 91—92; Sági I.: uo. V. 237—240, 285—287; Szűcs: Népny. 14—15.

[181] Tolnai V.: MNy. VI, 302 (utalással Szaitz szólásgyűjteményének PPB.-dal való kapcsolatára).

[182] Szaitz Leó, a katholikus újságírás magyar úttörője. Budapest, 1898.

becsületes történetíróval sem dicsekedhetnek" (Leskó: i. m. 7). 1769-ben Szaitz megismerkedett Bessenyeivel, s bár az ortodox vallásosságú, rigorózus Szaitzot nagy világnézeti különbség választotta el a felvilágosult, voltairiánus testőrírótól, hamar megtalálták azt a közös alapot, amelyből kiindulva barátságuk megerősödhetett. A magyar nyelv ügye s a magyar történelem alaposabb megismerése mindkettejüket foglalkoztatta, s amikor a testőrök olaszországi útjukról hazahozták a külföldön megjelent Histoire des révolutions de Hongrie című híres művet, Szaitz — nyilván Bessenyei biztatására — egyenesen azért kezdett franciául tanulni, hogy olvashassa ezt a munkát, a magyar forradalmi hagyományok jeles foglalatát (Leskó: i. m. 8). Munkásságára feltétlenül serkentőleg hatott a szintén nyugat-magyarországi Bél Mátyás példája, valamint a nyelvtan- és szótáríró Adáminak bécsi munkássága. Leskó úgy véli, hogy a Frázeológyia, melynek anyaga jórészt Pázmány szóláskincsének feltárása, már 1772-ben készen állt (i. m. 11), s nyilván a bécsi Pazmaneum légköréből sarjadt. Mivel azonban Szaitz csak 1772-ben jött ismét Magyarországra, s 1773-ban került Egerbe, majd 1776-ban a Vas megyei Vátra, nem tartjuk e datálást valószínűnek, legalábbis nem a munka egészére nézve.[183]

Annyi mindenesetre bizonyos azonban, hogy sem a kis munka előszava, sem minket érdeklő szójegyzéke 1772-ből n e m s z á r m a z h a t: Szaitznak előbb meg kellett ismerkednie a különböző magyar vidékek tájnyelvével.

33. Ezzel el is jutottunk Szaitz munkájának talán legnevezetesebb részéhez,[184] melynek címe: „II. Toldalék, vagy-is: Külömbség a' Magyar Szóban, a' mint azt Dunántúl, Kivált Soprony- és Vas-vármegyében, és a Tiszán innen, Kivált Heves- és Borsod-Vármegyében 's a' Jászságban észre vettem" (II, 150—156). Szaitz kísérlete rendkívül fontos: elsőnek ő vetette egymással össze két magyar vidék nyelvjárását. Kezdeményezését annál inkább meg kell becsülnünk, mivel közvetlenül hatott Gyarmathira, aki már a magyarországi, a „partiumi" és az erdélyi nyelvhasználatot hasonlította össze 1793—4-ben, s bizonyos mértékben kijelölte az utat Baróti Szabó lokalizáció nélküli népnyelvi adataitól a szintén „tájjelzéseket" nyújtó Kassai, valamint a pontos lelőhelyeket közlő Kresznerics felé.

34. Mielőtt Szaitz tájnyelvi adatainak értékelésére térnénk, érdemes megismerkednünk műve „előljáró beszédével". Nem hiába hivatkozott Szaitz a külföldi tapasztalatokkal bíró Czvittingerre, a magyar irodalomtörténet egyik úttörőjére: ő is valóban olyan helyzetből indult ki, aminőben első irodalomtörténészeink voltak, akiknek külföldön kellett védelmezniök a magyar népet a „barbárság" vádja ellen. Szaitz azoknak a magyaroknak és idegeneknek (persze: különösen németeknek) véleményéből indul ki, akik a magyar

[183] Szaitznak Leskó idézte „Magyar világ" című kéziratos művét nem láthattuk, s így nem tudjuk, vajon nem rejlik-e benne valamelyes fogódzó az 1772-i datálásra vonatkozólag.

[184] Nem kevésbé fontos Szaitz közmondás-gyüjteménye, melyben színes szólásokat is bőven találunk, pl. *itt van mind fazekastól; odavagyunk falustól; hogy ne vólna, mikor van* (II, 135), *ha kenik, csúszik* (II, 137), *szűr-dolmány, vagy dolmány-szűr, mind egy* (II, 138), stb. Ezt az anyagot a későbbi szótárirodalom alig hasznosította. Szaitz egyébként olykor latin közmondásokat is igen szellemesen magyarított: a *de gustibus non est disputandum* mondást így fordította: *ki a' szalonnát szereti, ki a' békát* (17. sztl. l.).

nyelvet „meg-vetik, és tsak nem merő barbarus nyelvnek tartják". Ugyanerről panaszkodnak azonban, Szaitz szerint, maguk a németek is, aminek, teszi hozzá, „ki az oka, egyéb azok a' tzintzifintzi Frantzia Ánglus Prefektusok, és Gubernánsnék, kiknek gondviselésére, nevelésére bizattatnak a' Német Úrfiak, 's Kis-Aszszonyok ?..." (A 3 v.). Éppen ezért már a németeknél is megindult a nyelvművelés : megjelent például, folytatja Szaitz, a „Die Gelehrtheit des heutigen Deutschlandes, ein Gespräch zwischen zween Gelehrten dieses Jahrhunderts" (Wien 1782.) című mű, melynek egyik párbeszédet folytató hőse „a' Német nyelv mellett ... tzitzeróskodik", a másik pedig a latint, a tudomány klasszikus nyelvét védelmezi. Majd rátér szerzőnk az „Ueber die deutsche Literatur" (Wien 1781.) című kis munkára, mely szintén a németek „régulátlan, faragatlan, ... barbarus nyelvének kiművelésére buzdít". Szaitz nyelvművelési gondolatai tehát német minta nyomán sarjadtak, de érdekes, hogy kikristályosodásukban kézzelfogható szerepe volt — ugyancsak Szaitz vallomása szerint — magának II. Józsefnek. A császár „a' Frantziáknak, Ánglusoknak, 's Muszkáknak nyomdoka szerént a' maga' nyelvét, melly eddig más idegen nyelvek lába alatt fetrengett, fellyebb magasztalja", (A 5 v.) s a monarchia közös nyelvévé kívánja tenni ; nyelvrendelete bevezetésében azonban, Szaitz értelmezése szerint, nyomatékosan kiemelte, hogy Magyarországon a magyar is lehetett volna államnyelv, ha az ország nem-magyar ajkú lakosai értették volna... Ezzel a ravasz beállítással Szaitz mintegy élét próbálja venni József hírhedt germanizáló törekvéseinek, egyszersmind azonban azt is tanúsítja, mily nagy mértékben járult hozzá e racionalista erőszakosság a magyar nemzeti öntudat felébresztéséhez. „Hozzá teszem még azt-is", írja ezzel kapcsolatban, „hogy, midőn ő Felsége szemünk eléibe állítja a' Frantziáknak, Ánglusoknak, Muszkáknak példáját, minket-is alattomban arra serkengetni látszatik, hogy ezen jeles példákat szemünk előtt forgatván, mi-is már egyszer ... ébredjünk-fel hoszszas álmunkból, 's azon emberkedjünk, hogy nyelvünk előmozdításában 's fel-magasztalásában más Nemzeteket kövessünk, vagy meg-is előzzünk... 'S ímé", kiált fel végül Szaitz, „ez ébresztet, ösztönzött engem-is ezen kis Magyar Frázeológyiámnak készítésére" (A 6 v.).

A továbbiakban Szaitz Pázmányt állítja olvasói elé a szép magyar stílus eszményképe gyanánt, majd Révai Pétert idézi, akit — Czvittinger nyomán — már az előszó bevezetésében említett, s aki szerint valóban érdemes lesz kiművelni a magyar nyelvet, „linguam adeo elegantem, masculam, magnificam et heroicam". Szaitz szemében, s ez is érdekes tény, a magyar nyelv egyik nagy értéke az, hogy viszonylagosan „tiszta" : nem tarkállik távolról sem annyira az idegen elemektől, ahogyan ócsárlói állítják.[185]

Amint látjuk, Szaitz nyelvművelési törekvéseinek csupa német forrása van ; e forrásokra támaszkodva azonban éppen ő — a szenvedélyesen vitatkozó hitszónok! — tulajdonképpen érveket szolgáltat azok számára, kiknek idehaza és külföldön védelmezniök kell a magyar nyelvet. Két érve világosan kidomborodik : az egyik a régi nyelv gazdagságára vonatkozik (ezért idéz Pázmányból), a másik pedig az, hogy a magyar nyelv tisztaságá-

[185] „Hozzá lehetne tenni még azt-is, hogy a' Magyar nyelv más nyelvekhez képest legtisztább nyelv, és mind a' Frantzia, Spanyol, és Olasz, mind a' Német, mind a' Deák nyelvben sokkal több más nyelvektől költsönözött idegen szók találtatnak, mint a' Magyar nyelvben" (18. sztl. l.). Kassai purista túlzásainak gyökere is ebben a felfogásban keresendő.

val szembeállítja a német nyelv kevertségét.[186] S mintha érv lenne, a magyar nyelv gazdagságának bizonyítása érdekében, maga tájnyelvi szótára is ; nem tartjuk kizártnak, hogy a XVIII. században is elhangzott a magyar nyelvről az a megállapítás, amelyet egykor Galeotto hangoztatott : a sokkal tagoltabb nyugati nyelvállapothoz képest feltűnő volt Galeotto számára, hogy urak és parasztok egyformán beszélnek, s hogy a magyar nyelvnek jóformán nincsenek nyelvjárásai (vö. **36.**).[187]

Szaitz abban a szerencsés helyzetben volt, hogy alaposan megismerkedhetett egyrészt a nyugat-magyarországi nyelvhasználattal, kivált Sopron és Vas megye nyelvével, másrészt pedig mindazon papnövendékekével, akik Hevesből, Borsodból és a Jászságból gyűltek az egri szemináriumba.[188] Szaitz 1773-tól 1776-ig, majd 1779-től 1792-ig Egerben tartózkodott, s minden valószínűség szerint az egri papi körökben összegyűjthető „nyelvi anyagra" támaszkodott, ezzel is példát nyújtván a pesti szemináriumban később hasonló gyűjtőmunkát végző Kassainak (**158.**)

35. Hitelesek-e, jók-e Szaitz adatai ? Megfigyelései elég változatosak : vannak köztük nemcsak lexikálisak, hanem hangtaniak, alaktaniak és szólásbeliek. Az utóbbiaknak részletes elemzése messzire vezetne ; általános benyomásunk az, hogy Szaitz közlései nem igen kerülnek éles ellentétbe a későbbi megfigyelésekkel.[189] *Fakaszt* helyett utal pl. a Tiszán inneni *fokajt* alakra (150), és elhisszük neki e szóalak helyességét, hiszen Kiskúnhalason kívül ismeri a palócság, az Ipoly völgye, Borsod m., tehát számos olyan táj, amelyre Szaitz utal. Egyelőre kétesebb az, amit a *szalajt* alakról mond (150), melyet a Dunántúlon állítólag „sohasem hallott". A MTsz. ugyanis éppen Somogyból idézi a

[186] Vö. „III. Tóldalék. vagy-is : Száz Német Szó, mellyet Német Uraimék a' Deákoktól költsönöztek" (II, 157—8). A hozzáfűzött jegyzetben ezt olvassuk : „Ezeket pedig azok kedvéért adám-elő, kik a' Magyarokat tsúfollyák, hogy az ő nyelvekben némelly költsönözött idegen szókkal élnek..." (159).

[187] Deme szerint „Szaitz és Gyarmathi ... a német nyelvészet hatására már egész bevallottan a nyelv megújítására, a magyar szókincs bővítésére közölnek az akkori körülményekhez viszonyítva sok tájszót" (Deme L. : A nyelvjárási anyag felhasználása és feldolgozása. 1949. 11). Ez az érvelés nem meggyőző ; Sági is csak Herderről állítja, hogy „a költői nyelv gazdagítására felhasználandónak tartotta a nyelvjárásokat" (MNy. V, 238). E felfogás sokkal jobban alkalmazható Baróti Szabóra (vö. a Par. maj. előszavával és a MVir. zárósoraival ; fentebb **25.**). A tájszógyűjtés XVIII. századi német mintáiról l. Paul: Grundr. I,[2] 54—56. A magyar nyelv szókincsét már 1760-ban szegénynek mondta I. D. Michaelis göttingai professzor, akit Gyarmathi is hallgatott. Berlini pályaművét (Beantwortung der Frage von dem Einfluss der Meinungen in der Sprache und der Sprache in den Meinungen, Berlin, 1760.) később Mérian és Prémontval francia fordításában (De l'influence des opinions sur le langage et du langage sur les opinions. Bréma, 1762.) használta fel Pánczél Pál 1806-ban megjelent munkájában (vö. Gáldi L.: MNy. XLVIII, 25.

[188] Turtsányi Antalnak, az egri szeminárium egyházjogi tanárának 1954. jan. 14-én kelt levele szerint „a Jászság — Districtus Jazigiae akkor Heves megyéhez tartozott ... Tehát jászok Egerben sokszor fordultak meg ... A szervitáknál volt rendi studium is ... tehát Szaitz Leónak elég alkalma volt jászokkal összejönnie".

[189] Szerinte *szeker* tiszántúli, *szekér* dunántúli (151). A MTsz. a palócságból, Abaújból és Zemplénből közöl *szeker* adatokat. — A tiszáninneninek jelzett *grajcár* Tiszadobról, *garajcár* (i. h.) a palócságból, Gömörből és a Hajdúságból ismeretes. — A dunántúlinak jelzett *káboszta* alakv.-ra (152) adatok vannak Sopron m.-ből és Göcsejből. — A szintén dunántúlinak jelzett *buborka* (i. h.) járatos a Csallóközben, valamint Sopron m.-től le Baranyáig. — *Bőr* helyett *bűr* (i. h.) szintén hitelesen dunántúli adat : Sopron, Győr, Veszprém m. stb. Idézeteinkben Szaitz II. szakaszának jelzését elhagytuk.

szalajtott ember kifejezést. Tiszán inneninek mondja a *fánk* helyett használt *pompuskát* (152) : a MTsz. *pampuska* alakban ismeri az Alföldről, Hont m.-ből és Kassa vidékéről. Kitűnő adata a 'rántotta' jelentésben használt dunántúli *vajrénye* (152) : *rénye* vagy *vaj-rénye* ismeretes Vas és Győr m.-ben, továbbá a Balaton körül. Jól igazolható a *haluska* helyett dunántúlinak mondott *mácsik* (i. h.) : más adatokból nemcsak a Dunántúlra általában lehet következtetni (vö. Kassai V, 188), hanem közelebbről Veszprém és Csurgó vidékére. *Kapdos* helyett *kapdoz* alakv.-ot jelez a Dunántúlon (151) : pontosan ez az adat igazolható Vas m.-ből, Göcsejből és az Őrségből. Általában az a benyomásunk, hogy Szaitz dunántúli adatai, melyek javarészt valóban az északi és nyugati peremvidék nyelvállapotát tükrözik, tehát a szerző gyermekkori emlékeivel kapcsolatosak, megbízhatóbbak, mint a térben kissé szétfolyó „Tiszán inneni" adatok. Sok „Tiszán inneni" adat lokalizációjában nem is igen tudjuk követni a Szaitz nyújtotta nyomot : az ő *kőczikla* (151) adatához csupán egy Hont megyei *cikla* adatot csatol a MTsz., s *kisér* helyett *kisért* (150) csak Bács m.-ből ismeretes. Mindenesetre Szaitz szójegyzéke is megérdemelné, hogy valamennyi adata korszerű dialektológiai értékelésben részesüljön, hiszen a napjainkban készülő magyar nyelvatlasz egyik előfutáráról van szó.[190]

Gyarmathi Sámuel tájnyelvi gyűjtése

36. Szorosan kapcsolódik Szaitz kezdeményezéséhez következő tájszógyűjteményünk szerzője, Gyarmathi Sámuel. Nyelvjárási kérdésekről vallott felfogásával legutóbb Zsirai Miklós foglalkozott, és Galeotto hajdani megállapításával vetette össze következő nyilatkozatát: [A magyar nyelvnek] „tsak égy Nyel[v]módja van (*Dialectus*). Holott pedig más Nyelveknek sok szokott lenni, p. o. a' Görögnek négy, a' Németeknek, Frantziáknak, s' Ánglusoknak a'nyi, az hány megye van Országjokban. De a Magyar Nyelvet akarhol hallgattam, Soprontól fogva, Brassoig, mindenütt azon egy hajtogatás, foglalás, hasonlítás, és öszverakás módját tapasztaltam. Már pedig ezek a' dolgok teszik a' Nyelvmódja külömbségit a' Nyelvekben, nem pedig azok a' néhány szók, mellyek égy Vármegyében egyképen, másban másképen mondatnak" (Nyelvmester, I, VII. lap.; vö. Zsirai : i. m. 36). Egyszersmind azonban érdemes lett volna Zsirai Miklósnak utalnia arra a tényre is, hogy éppen a Nyelvmesterben találjuk „A' Nyelvmódról. De Dialectis" című fejezetet (I, 359—375), amelyben Gyarmathi — ismét helyesen ismerve fel a „következő láncszemet"[191] — tovább építette Szaitz kísérletét, s immár három nagy nyelvjárásterületet vetett össze egymással.[192] Amint maga mondja, „az elsö oszlopba rendelém azokat [a szókat], a' mellyek a' Vármegyéken[193] hallattatnak. A' másodikban azokat a' mellyek a' Székellyek közt esméretesebbek. Az Harmadikba némelly Magyar Országi különösebb hanguakat tevék"

[190] Semmiesetre sem indokolható egészen Szűcs szkepticizmusa : szerinte Szaitz „szavai elég nagy nyelvterületről valók s így a mai nyelvjárási adatokkal nem igen hasonlíthatók össze" (Népny. 14—15).

[191] L. frazeológiai gyűjtéséről tett megállapításainkat : **30.**

[192] E kis szójegyzékről teljesen megfeledkezett a Nyelvmester hajdani ismertetője, Háhn Adolf (Budenz-album 138 kk.), sőt a hiány nem tűnt fel Háhn bírálójának sem (Tömlő Gy.: Nyr. XIII, 175 kk.).

[193] A Partium illetőleg Erdély nem székely része.

(359). A szójegyzéknek tehát három, egymással könnyen összevethető hasábja van, s haladás Szaitzhoz képest az is, hogy itt — a szerző életrajzi körülményei folytán — szerencsés módon szóhoz jut a magyar nyelvterület keleti fele is.

36.1. Gyarmathi adatai általában legalább oly megbízhatók, mint a Szaitzéi. Legjobbak persze székely adatai. *Avul* igénknek *ovul* változatát (359) a Tsz. is székelynek jelzi; a MTsz. Györffy Iván szóbeli közlésére hivatkozik. — Gyarmathi *bahókás* (360) adatát alátámasztja a Tsz. közölte *bahó* (vö. SzD.[1], EtSz. I, 449).[194] — *Berbécs* szavunk *börbéts* változata (i. h.) Udvarhely m.-ből s a Székelyföld más pontjairól ismeretes. Az EtSz. I, 261 Gyarm. Voc.-ra utal, de a 22 évvel korábbi Nyelvmesterre nem. — A *bíbor* helyett jelzett *bébor* (i. h.) erdővidéki (Tsz.),[195] akárcsak *szovárvány* (371). — *Borsó* helyett *barsó* (i. h.) járatos Maros- és Aranyosszékben. — *Böfög* székely alakv.-a *befög* (361, vö. Voc. 97); idézi a Tsz. is (EtSz. I, 515). — A *dödörög* ige (a. m. 'didereg') erdővidéki (MTsz.); a *dudorog* alakv.-ot (EtSz. I, 1353) a MTsz. csak Kassai I, 418 és Tsz. nyomán idézi; lehet, hogy mindkét alak forrása éppen Gyarmathi. — *Dühös* helyett *dihös* (361) olvasható nemcsak Gyarmathinál, hanem C.-nál, PP.-nál, Gyarm. Voc.-ában (97; székely szók), valamint a Tsz.-ban (vö. EtSz. I, 1460). — *Istráng* szavunk *estarang* (361) változatát székelynek mondja a Tsz. is. — Jól köthető a székelységhez *fergetyü* (362) a partiumi *pergetyű* helyett (EtSz. II, 219), s nincs kétség *enyett* (i. h.) székely voltát illetően sem (NySz., MTsz.). — *Hernyó* jelentésben közli Gyarmathi a *hirnyó* alakv.-ot (363), mely nemcsak háromszéki, hanem kalotaszegi, sőt Zilah vidéki is lehet. — *Hegedű* helyett van *hedegü* nemcsak Gyarmathinál (363), hanem Háromszékben is (MNy. VI, 223, 358). — Szép székely, pontosabban háromszéki alak *számlik* 'szántódik' jelentésben (371). — Persze azért akadnak, bár elég ritkán, lokalizációs nehézségek még a székely szavakkal kapcsolatban is. *Boglya* székely változata állítólag *bagja* (360); a MTsz. ilyen alakot csak a Balaton vidékéről és a Csallóközből közöl (vö. *bagla* Tsz., Sopron m.). — Egy-egy alakot azért nehéz nyelvjárásilag megragadni, mert valószínűleg időközben elavult, s ezért már a Tsz.-ba sem kerülhetett be. Érdekes, hogy Gyarmathi még székelynek jelzi az igen régies *nálkül* alakv.-ot (366, vö. NySz.); a MTsz.-ban nyoma sincs. Sokszor azonosításunk forrása nem közvetlen nyelvjárási felvétel, hanem a Tsz.; lehet, hogy ennek adatai közül sok éppen Gyarmathi Nyelvmesteréből származik.[196] E hibaforrások figyelembe vételével is Gyarmathi székely anyaga megbízhatónak látszik; valamennyi adatának pontos lokalizációja és szövegekkel való összevetése a magyar nyelvjáráskutatás hasznos feladata lenne.

36.2. Jóval kevésbé ragadható meg — a köznyelvi szavak bősége miatt — a „Vármegyéknek" tulajdonított alakv.-ok nyelvjárási jellege. E vidékkel kapcsolatban főleg Gyarmathi zilahi benyomásainak hatásával számolhatunk. Valóban éppen Zilahról is van adat a *bihaj* változatra (Nyr. XIV, 286);[197] Szilágy

[194] Az EtSz. Gyarmathit nem idézi.

[195] Az EtSz. I, 392 első újabb adata erre az változatra SzD.[1]-ből való, de vö. már MA. 1611., 1621., 1708 (*byssus* a.), PP(B). stb., továbbá Pais D.: MNy. XLIX, 77.

[196] Például a *kicsid* székely tájszónak *kücsid* változata csak Gyarmathinál és a Tsz.-ban van.

[197] Gyarmathi a „székely" *bial*-lal állítja szembe; ezt azonban a MTsz. csak a moldvai csángóktól közli. Mégis Gyarmathinak lesz igaza: a *bial* alakot székelyudvarhelyi születésű anyámtól is hallottam (vö. PPB., NySz.).

megyei is *rüdeg* (369) *rideg* h. (vö. MTsz.); *vérszipó* lehet zilahi is 'pióca' jelentésben (374, vö. MTsz.); inkább szatmári, mint szilágysági *szuszi muszi* (368).[198] — Kifejezetten zilahi *liu* (365; Nyr. XIV, 334); a székelynek mondott *léju* csak a Tsz.-ral igazolható. — Van adat Zilahról is a *fersing* szóra (362, vö. Nyr. XIV, 333), melyet Gyarmathi a hitelesen székely *fössing*-gel (Udvarhely m.-ből id. Nyr. III, 512)[199] állít szembe; *küpü* viszont inkább székely, de van rá adat Szatmárból is (Kismajtény, MTsz.).

E csoport szavai közül nem lokalizálható pl. *soldor* (369); a MTsz. *sódar* szavunknak ezt az alakv.-át egyáltalában nem említi. — Néha itt is az adat régisége okoz nehézséget; Gyarmathi partiuminak jelzi *tucat* szavunk *tutzet* változatát (vö. Gyarm.: Voc. 84), és magyarországinak a MTsz.-ban nem is szereplő *tutzin* változatot (371); a MTsz.-ban *tucet* adat csak Sátoraljaújhelyről van, valamint a Székelyföldről. — *Tsaján* nem egyéb, mint *csalán* (372) partiumi változata, a régies *csal(l)yán* (OklSz., NySz.) megfelelője; közelebbi nyelvjárási lokalizációja nem világos. — *Csupor* alakv.-a *csuport* (372); a MTsz. ilyen alakot nem ismer.[200] — Egyelőre kissé gyanús partiumi adatként az *udu* alakv. (373, *odu* h.); a MTsz. csupán a székelységből és a csángó nyelvjárásokból közli. — Más forrásból partiumi adatként nehezen igazolható a *kinyér* alakv.; a MTsz. adatai a magyar nyelvterület egyéb peremvidékeiről származnak (Szlavónia, Bars m., Székelyföld stb.).

36.3. Olykor bizonytalan értékűnek tetszik Gyarmathinak a 3., „Magyar Ország" feliratú oszlopba helyezett anyaga. Homályos származású a magyarországinak jelzett *ingolna* 'angolna' (359; vö. NySz.) a MTsz. az *ingola* alakv.-ot székelynek mondja (Nyr. IX, 177); a *hingula* alakv.-ot Horger A. Gyergyóból közölte (EtSz. I, 93). — Nem lokalizálható Erdélyen kívül *bolygatag:* a MTsz. székelynek, közelebbről háromszékinek jelzi.[201] — Erdővidékinek ismerjük a MTsz.-ből a *búcsú* szónak *bulcsó* alakv.-át (361, vö. Tsz., EtSz. I, 423; egyetlen régi adat a CornK. *bulcso*-ja). — *Divó* (361 = dió) főleg dunántúli alak, de él a Hegyalján (Kassai I, 435) és Háromszékben is (MTsz.; vö. EtSz. I, 1260; Szaitzból id. Sági I., MNy. V, 239). — Elfogadható magyarországinak *elvegy* a köznyelvi *elegy* helyett (361); van rá adat Tolna m.-ből (Nyr. VI, 230; a régiségből l. OklSz., NySz., EtSz. I, 1529). Valószínűleg dunántúli *fösü* (362); a NySz. adatain kívül (l. EtSz. II, 228 is) egy veszprémi adattal rokonítható (Nyr. II, 134). — A *gyurtya* alak (362) magyarországi elterjedése egyelőre bizonytalan; Kassai V, 180 székelynek jelzi. — *Ünnep* helyett Gyarmathi magyarországinak mondja a régies *idnep* alakot (363, l. NySz.) — *Irigy* szavunk *iregy* változata (363) helyhez nem köthető; a székely *ürügy* alakot Gyarmathin kívül csak a Tsz. közli. — *Kalitka* alakv.-a a Nyelvmesterben *klyitka* (364);[202] földrajzi származása egyelőre bizonytalan, s ugyanezt mondhatjuk a *kilgyó* alakv.-ról. — Lehet viszont nemcsak szilágysági, hanem Tolna megyei is *mustuha* (367; Görbőről közli Nyr. III, 470). — Feltétlenül dunántúli *szeligy* (370), *pióka* (*pióca* ismert változata, l. már Tsz.). — *Tarisznya* régies változata Gyarmathinál *taniszta* (371; vö. NySz.).

[198] A „meg-kettőztetett szók" közt.

[199] Az EtSz. II, 221 első adata Gyarm.: Voc. 98 alapján.

[200] Lehet, hogy eredetileg tárgyragos alak; az EtSz. csak CzF.-ból idézi a *csuport* alakot *csuprot* helyett.

[201] Az EtSz.-ból teljesen hiányzik.

[202] Nem sajtóhiba *kalyitka* helyett (NySz., MTsz.) ? Kniezsa: SzlJsz. 245—6 sem ismeri. Hasonló szlávos alak pl. a régies *kohnya* is (365; a NySz. Pestitől és Molnár Alberttől id. idézi).

Ha mindehhez hozzávesszük a sok *l*-es alakot (pl. *tébolgok* 371) és az *óma* (360), *szóma* (369) alakokat, akkor joggal állíthatjuk, hogy Gyarmathinak volt bizonyos fogalma a magyarországi s különösen a dunántúli nyelvjárásokról. A Nyelvmesterben ki is jelenti : „A' Vas-, Sopron, — Veszprém, — Poson, — Vármegyei köz nép beszédit ollyan jól meg-érthettem az első hallásra-is, mint a' Bihar, Közép Szolnok, és Kolosvármegyeit" (375). Gyarmathi tehát nemcsak saját országrészének nyelvjárásáról közölt megbízható adatokat, hanem számos helyes megfigyelése volt a magyarországi nyelvjárásokról is.

36.4. A „Kis Szótárnak" érdekes függeléke az állati hangokat utánzó szavak jegyzéke ; ugyanitt közöl Gyarmathi rengeteg egyéb, szintén többnyire onomatopoetikus eredetű tájszót is. Nyilván többek közt e színes és valóban „szemléletes" anyaggal is próbálta cáfolni a magyar nyelv „szegénységéről" külföldön kerengő hiedelmeket (vö. **28.**, **34.**). E rész feldolgozása sürgős feladat lenne ; a MTsz. sem tud 'fecsegni' jelentésben olyan szavakról, mint *derefel*, *deredutsál* (II, 274 ; az utóbbit Szatmár m.-inek mondja a Tsz.), és érdekes 1794-ből idézni példát olyan szép hangutánzó szóra, minő *kifittyen* („*ki-fitytyen* komám részegen a' szekérből" II, 275), *cserszeg* (a puska, i. h.), *köppent* (i. h.), *hákog* (II, 274),[203] *bezseg* (a lúd, II, 273) stb. E rész nagy érdeme, hogy csupa példamondat ; a szavak így valósággal megelevenednek, és kitűnő képet adnak Gyarmathi megfigyeléseinek erős realizmusáról. A macskával kapcsolatos hangutánzó szavainkról pl. így ír: „Ádig *nyávoga*, *nyivákola*, *nyifoga* a' matska, mig bé-kelle botsátnom, 's már most tsak *kasmatól*, és *kajtat*, a' fazakak höszt, és talám már a' tejet *letspeteli*-is, a' mint a' *tsemtsegésiről* hallom" (II, 276). S mit mond a korabeli németekről ? "Ez a' vén fogatlan Német, alig beszélhet, csak *vatyog*" (II, 275); „Plunder úramnak" pedig „már tíz esztendeje hogy magyarúl tanúl, de még-is rútul *kotstsant*" (II, 276). Hangutánzó töveink érdekes rendszerezését nyújtja a DebrGr. (302—304), mintegy kiegészítve Gyarmathi gyűjtését.

b) Teljes szótárak

Márton István szótárai

37. Márton Istvánt mint szótárírót méltatni meglehetősen merésznek tűnhetik, azonban könnyű bebizonyítani, mennyivel önállóbb, elevenebb munka a szótárírás Márton Istvánnál, mint a PP. anyagát legfeljebb megszűrő, de ki alig egészítő Bél Mátyásnál (vö. **38.**). — Márton István, az iszkaszentgyörgyi ref. lelkész fia (1760—1831.),[204] lényegében véve ugyanazt a nevelést kapta, amelyet később öccse, József. A debreceni kollégiumban nevelkedett, majd 1789-ben és 1790-ben 14 hónapot töltött a göttingai egyetemen. Elsősorban a filozófia és a matematika iránt érdeklődött, s amint ismeretes, filozófiai és pedagógiai téren rendkívül gyümölcsözően hasznosította német-

[203] A Tsz.-ban *hákkogó* 'flegmát pökdösve hurutoló' székely szó.

[204] Életrajzát megírta Tóth E. : Mándi Márton István élete. Pápa, 1931.; vö. Szinnyei: MI. VIII, 730—734. Működését a Magyar Tudós Társaság is nagyrabecsülte: 1836-ban életrajzát az Apáczai Cseréével együtt kívánta megíratni s őt évi hivatalos jelentésében a „critica philosophia' buzgó tanítójának" nevezte (MTT. Évk. IV, 9). Tudományos munkáiról vö. még Trócsányi D.: Mándi Márton István tudományos munkássága. Pápa, 1938. Nyelvészeti nézeteiről vö. Simai Ö.: MNy. II, 347 kk., 395 kk.

országi tapasztalatait. Kant első magyar követői közt látjuk; erkölcstani kézikönyve (**51.**) mély nyomot hagyott a magyar filozófiai műnyelv történetében,[205] s hogy lelkesen küzdött pedagógiai reformokért is, arról pápai tanári működése elején megjelent latin nyelvkönyve[206] és latin nyelvtanának bevezető tanulmánya[207] tanúskodik. Márton esküdt ellensége a magolásnak, a lélektelen szajkóztatás minden formájának; a nyelvtanulást nemcsak szórakoztatóvá és könnyűvé akarja tenni, mint Bél Mátyás, hanem — visszanyúlva a comeniusi hagyományokig — nevelő, jellemformáló eszközzé. Véleménye szerint minden nyelv tanulásának alapja a nyelvtan logikus elsajátítása és bizonyos elemi szókészlet, melyet nem elég olvasmányokban, beszélgetési gyakorlatokban szemléltetni, hanem szótári formában is össze kell foglalni. Márton a szavak gyors megkereshetőségének híve: szakít tehát a szavak „természetes rendjével", a Bél Mátyás-féle alapszó-renddel, s a szókincset egyszerűen ábécérendben közli mind latin nyelvtanában, mind pedig ugyanazon évben megjelent, hasonló elvek szerint készített német nyelvtanában.[208] A latin tanítás reformját különösen szívén viselte: 1793-ban irodalmi olvasmányt is nyújtott a maga módszere szerint készített kis latin—magyar szótárral együtt.[209] Majd 1795-ben kiadott egy olyan latin nyelvkönyvet, amely 1840-ig volt használatban és 7 kiadást ért meg.[210] Sajnos törekvéseit, különösen a filozófia nyelvének megmagyarítására irányuló kezdeményezését felsőbb hatóságai nem méltányolták: bár erkölcstana után kéziratban maradt metafizikáját is magyarul dolgozta ki (Szinnyei: MI. VIII, 734), a református kerületi gyűlés 1815-ben latin nyelvű filozófiai előadások tartására kötelezte.[211]

E jeles pápai tanár munkásságából ebben a részben két művet szeretnénk kiemelni: az egyik 1792-ben, nyelvkönyve függelékében megjelent latin—magyar szótára, a másik pedig Cellarius-átdolgozása (vö. **39.**). Az utóbbi, noha csak 1808-ban látott napvilágot, éppen úgy a XVIII. század világába tartozik, mint Sándor Istvánnak ugyanezen évben megjelent Toldaléka. E szótári művekkel azért is érdemes foglalkoznunk, mert — amint Simai Ödön helyesen vette észre — Márton István példaadása nem maradt hatástalan Márton József pályájára sem (NyF. II, 4).

37.1. Márton István első, latin—magyar szótára tulajdonképpen egy kis latin—magyar fordítási gyakorlókönyv szószedete;[212] szinte az „írói szó-

[205] Vö. Kornis Gy.: A magyar bölcseleti műnyelv fejlődése. MNy. III, 153 kk.

[206] Langii Colloquia imitationibus Hungaricis lexico Latino—Hungarico brevique grammatica adornata. Győr, 1792.

[207] Deák Grammatika. Győr, 1792. Bevezetése: „Dissertatio, Vagy-is arról való Értekezés, miképen kellyen akár a' meghólt, akár az élő nyelveket könyvekből megtanulni" (3—37).

[208] A' német nyelv első kezdete ... rövid grammatikával s német és magyar szótárral. Győr, 1792. — Később ismét írt német nyelvkönyvet: Új német rudimenta, vagyis a' német nyelv első kezdete. Győr, 1801.

[209] Phaedri Aug. liberti Fabulae Aesopeae. Imitationibus Hungaricis ... Item lexico Latino—Hungarico adornatae. Jaurini, 1793. Kis görög—magyar iskolai szótárát „A' görög nyelv kezdete" című tankönyvében Győr, 1794. találjuk (160—264). Nevelői érdemeit jól méltatta tanártársa, Edelényi János halotti búcsúztatójában, vö. Néhai ... Márton István ... temetési tisztelete. Veszprém, 1832. 44—47.

[210] Új deák rudimenta, vagyis a' deák nyelvnek első kezdete. Győr, 1795.

[211] Tóth: i. m. 177 kk.

[212] A könyv (vö. 206. j.) összesen 184. l., ebből a szótár: 113—184, mintegy 2200 szó és kifejezés. Hasonló beosztású a 209. j.-ben említett görög—magyar szótára is.

jegyzékek'' változata ez tankönyvi vonatkozásban. A célnak megfelelően az értelmezések egyszerűek és rövidek ; általában jóval egyszerűbbek PPB. szótári cikkeinél is. Márton István egészséges nyelvérzéke és józan ítélőképessége így is szinte minden cikkben megnyilatkozik ; egyben megfigyelhetjük munkáját, amint PPB. értelmezéseit felfrissíti, átalakítja, sőt itt-ott ki is egészíti. Ha PPB.-hoz való viszonyát néhány szócikktípussal akarnók érzékeltetni, nagyjából a következő eseteket figyelhetnők meg :

a) Változtatás nélkül átveszi PPB. értelmezését. Pl. *acrimonia* mindkét szótárban '*erősség, tsípősség*', *amoenitas* pedig '*kiesség*'.

b) PPB. valamelyik értelmezését egészen elhagyja : *amor* PPB.-nál 'szeretet, *szerelem*', Márton Istvánnál — nyilván a kis tankönyv szövegeinek megfelelően — csupán 'szeretet'.

c) Új értelmezést fűz ahhoz, amelyet PPB.-nál talált. *Aculeus* amott 'hegyi, fulánkja valaminek' (így Wagner : Phras. is), Márton I.-nál 'hegy, *szálka*, fulánk'.

d) Előfordul, hogy a b) és c) típust kombinálja, vagyis elhagy valamit, de hozzá is ad PPB. szövegéhez. *Absurdus* PPB.-nál '*balgatag*, képtelen' (Wagner szerint : 'balgatag, képtelen, ízetlen, durva, rút'), emitt pedig 'képtelen, *goromba*'. *Alacer* a régi értelmezésben '*vidám, gyors*, serény' (Wagnernél '*virgontz*' is), Márton I.-nál 'serény, *friss*'.

e) Bőségesen szolgáltat a szótár példákat PPB. szövegének átfogalmazására. *Aeternus* PPB.-nál 'örökké, vég nélkül való' (vö. Wagner : 'vég nélkül őrökké való, őrök, *végtelen*), Márton I. szerint '*örökké való, véghetetlen*'; *admirandus* a mintában 'tsudára méltó', itt viszont '*tsudálatos, mesterséges*'. Adagium PPB.-nál 'köz-példabeszéd' (Wagner : 'kőz-mondás, példa-beszéd'), Márton Istvánnál '*példabeszéd, mese-beszéd*' [!]. Erős átfogalmazást mutat *aequus*.[213] PPB. szerint 'sima, hasonló, egyenes igaz' (Wagnernél 'méltó' is), továbbá *servantissimus aequi* 'köz igazság szerető', Márton viszont — ugyancsak szövegeinek megfelelően — a következő értelmezéseket választja : 'illendő, *egyenes, törvényes*'. *Acies* a. feltűnő értelmezés 'hegye, ü t k ö z e t e' : mintha az utóbbi szónak itt konkrét jelentése lenne ('valamely tárgy ütköző, érintkező része' ?).[214]

f) Olykor Márton I. bátran javasol vagy új latin szavakat, vagy legalábbis teljesen új magyar értelmezést. Megfigyeléseink szerint a latin részt nem annyira címszavakkal, mint inkább kifejezésekkel bővíti : PPB.-hoz képest teljesen új *aptare calamum* 'pennát faragni' vagy *antlia pneumatica* 'levegőeget kiszívó *hébér*' (PPB. szerint *antlia* csak : 'veder, merítő eszköz'). Egészen új értelmi árnyalatokat is találunk, melyek szinte külön címszónak számítanak (vö. fentebb a c) pontban). *Algeo* PPB. szerint csupán 'fázom, hideg vagyok' ; Márton I. szerint viszont 'fázni, n e m b e t s ű l t e t n i'. Az utóbbi, első pillantásra szinte valószínűtlen jelentést szépen igazolja Kirsch : szerinte ugyanis a szó 3. jelentése 'Schmerzen empfinden'. E jelentést Márton I. nyilván átvitt értelemben fogta fel, mégpedig Kirsch következő horatiusi példája nyomán : *probitas laudatur, et alget* 'tugendsame Leute lobet man, und dennoch lässet man sie Noth leiden'. — Figyelemre méltó *appendix*

[213] Vö. a Cellarius-féle szótárak különböző, szintén PPB.-ból kiinduló de hasonlóképpen módosított értelmezéseivel (**38—39.**).

[214] Lehet azonban, hogy Márton I. forrása PPB. következő példája: concurrunt acies '*meg-ütköznek* a' hadi seregek'. Wagnernél a 2. jelentés 'hadi rend, . . . tsata'.

„modernebb értelmezése" a „klasszikus" 'meg-szerzés, hozzá-adás' helyett : '*földalék*,[215] *töldalék*, fót, rá-adás'.

Márton István rendkívül egyszerűen, de nagyon világosan fogalmaz : kevés szóval él, nyelvújítási szóval nagyon ritkán. Szókincse tehát nem színes, hisz nincsenek feltűnőbb nyelvjárási elemek sem benne. Műve mégsem jelentéktelen alkotás : érdemes lenne hozzá — legalább a nyelvtörténeti szempontból érdekesebb szavakról — magyar szómutatót készíteni, hogy a magyar nyelvtudomány könnyebben használhassa. Hogy a cellariusi hagyományhoz kapcsolják-e világosan megállapítható szálak, azt csak nagyon részletes elemzéssel tudnók kideríteni, hiszen — amint láttuk — Bél Mátyás is PP. nyomán értelmezte meg a Liber memorialist. Annyit azonban már most megjegyezhetünk, hogy Márton József 1818-i latin—magyar—német szótárának írása közben nem igen merített bátyja művéből, amit persze nem tett helyesen : bár Márt. 1818 jóval terjedelmesebb, 2 kötetes munka, mégis ebben a jóval régebbi, kis iskolai szótárban sűrűn akadnak olyan szavak, amelyeknek 1818-ban semmi nyoma! A fentebb idézett *antlia pneumatica* a XVIII. század végén már a magyar közoktatásban is virágzó „physica experimentalis"-ra vall,[216] s Márton József 1818-ban mégsem tartotta szótározásra érdemesnek.

Magyar Cellariusok

38. Bél Mátyásnak,[217] a racionalizmus és pedagógiai realizmus pozsonyi úttörőjének szelleme élt tovább abban az iskolai szótárban, amelyet ő bővített ki négynyelvűvé (latin—német—magyar—szlovák) Cellarius Kristóf Liber memorialis-a nyomán (1719.). A szótárt ismét átdolgozta, mégpedig csupán latin—magyar szótárrá a XVIII. század végén Budai Ézsaiás, majd ez is Márton Istvánhoz került. Igen jellemző, hogy éppen ez a mű, amelynek beosztása eredetileg gyökeres újítást jelentett a magyar nevelésügy történetében, értelmezései révén végül is a Páriz Pápai-féle hagyomány leghathatósabb védelmezője lett, ami egyébként a debreceniek hagyománytiszteletével szorosan összefügg.

Cellarius először 1689-ben megjelent művének jelentőségéről és céljáról az 1. magyar kiadás címe eléggé tájékoztat : „Christophi Cellarii | Latinitatis | Probatae et Exercitae, | Liber memorialis | N a t u r a l i o r d i n e disposi-tus.[218] Felbukkan tehát a szavak „természetes rendjének" keresése : a szokásos ábécérendet a latin szavak etimológiai csoportosítása, „bokrosítása"

[215] SzD. nyomán idézi Kr. is (I, 170). Már Wagnernél is van 'tóldalék, fólt', tehát lehetséges, hogy a kiegészítéseket olykor Wagner Phras.-ja sugalmazta.

[216] E tudományág külön szerepel a tudományoknak abban a nagy — és valószínűleg leibnizi eredetű — felosztásában, amelyet Kresznericsnél, az Anal. Phil. VII. kötetében találunk. Ugyancsak Kreszneric volt az, aki 1793 után fizikai műszereket szerzett be a szombathelyi gimnázium számára, s később, bécsi tartózkodása idején (1804—6), maga is behatóan foglalkozott az egyetemen a kísérleti fizika új eredményeivel. L. még **55.2.**, a Makó Pálról szóló részben.

[217] Történelmi jelentőségéről vö. Szekfű : Magyar történet. V. 1936. 13—14.

[218] Én ritkítottam. A címlap folytatása : Vt | Sine vlla memoriae defatigatione, | notitia vocabulorum non solum capi facillime, | sed feliciter etiam repeti ac | conseruari possit. | In Vsum Scholarum Patriae, | plurimis vocibus Latinis | atque interpretatione | Hungarica & Bohemica | locupletauit, et de vsu Libri | praefatus est, | Matthias Bel, Lyc. Poson. Euang. Rector | Cum Priuilegio Sacrae Caesareae Regiaeque Majest. | Noribergae, | Sumptibus Petri Conradi Monath, Bibliop. A. C. MDCCXIX."

váltja fel: *agito*, *actito*, *actio* stb. *ago* alá kerülnek, tehát tulajdonképpen mindig tudnia kell a használónak a gyökérszót, amely alatt valamely származék vagy összetétel megtalálható. Az alapszókincs azonban ezzel áttekinthetőbbé vált, s talán a latin szókészlet elsajátítása is könnyebbé, amint erről a könyv címlapja elé helyezett metszet ékesen bizonykodik. E finom kivitelű metszet dús lombozatú fát ábrázol: a fa gyökereire klasszikus latin szerzők nevei vannak felírva, C. Nepostól Ovidiusig. A fa törzse jelképezi az alapszót — ezért áll rajta e felirat: „Primiti[v]s" — fent pedig a lombos ágakra (Compositae, Derivatae stb.) vidám gyermekek csimpaszkodnak, s kínálják a frissen szedett gyümölcsöt a fa körül ujjongó apró társaiknak. A fa hátterében Bél Mátyás szűkebb hazájának jellegzetes képe: a pozsonyi Dunapart.

Így indult el hosszú útjára ez a „gyökerésző", szócsaládokat kereső szótár, mely azonban nemcsak Cellarius örökségét plántálta magyar földre, hanem egyszersmind összekapcsolta azt a legklasszikusabb magyar lexikográfiai hagyománnyal: Molnár Albert és Páriz Pápai értelmezéseivel. Könnyű kimutatni, hogy a latin szócsoportok szerkezete kétségtelenül Cellarius nyomán alakult ki, viszont az egyes szavak értelmezését Bél Mátyás elsősorban PP.-ból merítette. Álljon itt szemléltető például *ager* családja:

Cellarius—Bél 1719.	PP. 1708.
Ager Szántó-föld, Város határa	Mező-föld, Szántó-föld, Határa vagy környéke valamelly városnak.
Agellus Szántó földetske	Szántó-földetske
Agrarius Szántó földekhez való	Szántó-földekhez való
Agrestis Mezei, Paraszt	Mezei, Erdei, Vad, Paraszt
Subagrestis Paraszt szabású	Majd paraszt szabású
Agricola Szántó-vető Ember	Szántó-vető ember
Agricultura Föld mívelés	Föld-mívelés
Peragro Meg járom, bujdosom	Meg-járom, bújdosom
Peregrinator Szarándok	Idegen-földön járó, Szarándok

PP. hatása nyilvánvaló; többnyire csak egy-egy értelmezés megrövidítéséről van szó. Kétségtelen az is, hogy Bél Mátyás tudatosan törekedett a lehető legvilágosabb értelmezésre és minden félreértés kiküszöbölésére: ezért, bár PP.-nál *aequus* értelmezése ez volt: 'síma, h a s o n l ó, egyenes, igaz', Bél a második szót kihagyta, és példáját követte később Budai Ézsaiás is.

38.1. Hogyan járt el az 1785-i kiadás átdolgozója, talán az alig 19 éves Budai Ézsaiás ?[219] Elsősorban átalakította — s ez nem kis változtatás elvi szempontból sem! — a mű címlapját: a Liber memorialis cím után a „naturali

[219] Budai Ézsaiás (1766—1841) Péren, Közép-Szolnok megyében született; tanulmányait Debrecenben és Késmárkon végezte. Debrecenben már szinte diákkorában a költészettan és a történelem tanára lett. 1792-től Göttingában tanult, ott szerzett doktori oklevelet is; később járt Hollandiában és Angliában. 1794-től a debreceni főiskolán a történelem, a görög és a latin nyelv tanára. 1813-tól egyházkerületi főjegyző, 1822-től tiszántúli szuperintendens. 1831-ben a Tudós Társaság tiszteleti taggá választotta. Első műve, szótárától eltekintve, Göttingában megjelent kultúrpolitikai értekezése: Dissertatio de causis culturae (1794). Történelmi főművei: Közönséges história (Debrecen, 1800.) és Magyarország históriája (I—III.; Debrecen, 1805—1812.). Első Cellarius-átdolgozása névtelenül jelent meg (Sági: Szót. 7); Szinnyei (MI. I, 1383—5) a 2.-ról sem vesz tudomást! Sági az 1785-i kiadást teljes határozottsággal Budainak tulajdonítja, de véleményét sajnos nem indokolja. Bár az 1785-i pozsonyi kiadás valóban nagyon hasonlít az 1798-i debrecenihez (melynek átdolgozója a címlap szerint is Budai), Sági nézetét

ordine" kifejezés, vagyis a szótár „műfajának" megjelölése elmaradt, s helyette a következő, egyszerűbb, kevésbé „filozófikus" szöveg került : „sub quolibet primitivo deri | uata singula memoriae juvandae | caussa [!] exponens. | Cum interpretatione Hungarica". Ezen az 1785-ben Pozsonyban megjelent kiadáson az új átdolgozó neve azonban nem szerepel, s feltűnő az is, hogy a mű eredeti terjedelme, vagyis 555 lapja 353-ra apadt, elsősorban a szlovák és német értelmezések elhagyása következtében.[220] Az 1785-ben megjelent kiadásnak fontos részlete magyar szómutatója is :[221] a 188 lapra terjedő szómutató több mint 6000 szóra nyújt szótári adatot egy olyan évtizedben, amikor PPB.-tól eltekintve semmiféle új szótári hagyománynak híre-hamva sincs. Ugyane nyomon halad a szótár 1798-i kiadása : ezen már szerepel Budai Ézsaiás neve, és a latin—magyar szótári rész 446 lapra, a magyar szómutató pedig 217 lapra terjed. A latin rész szinte változatlan az 1808-i kiadásban is (555 l.) ; sajnos azonban e kiadásnak — mint korábban a Bél Mátyás-félének — nincs magyar szómutatója.

További vizsgálódásunknak több ága-boga van. Meg kell elsősorban állapítanunk, hogyan viszonylik az 1785-i kiadás a Bél Mátyás-féléhez, továbbá tisztáznunk kell az 1785-i kiadás viszonyát az utána következőkhöz.[222] Végül — s magyar nyelvtörténeti és szótártörténeti szempontból ez sem közömbös kérdés — össze kell vetnünk a magyar szómutatót PPB.-dal, vagyis a XVIII. század nagy lexikográfiai hagyományával.

38.2. Az idézett szócsoporttal kapcsolatban a változtatások elég jelentékenyek. 1785-ben és 1798-ban *agrestis* értelmezése már nemcsak 'mezei, paraszt', hanem ismét 'vad' (=vadon termő) is, PP. nyomán. Budai tehát tudatosan visszakanyarodik PP. hagyománya felé. *Subagrestis* viszont nem a közömbös értelmű *'paraszt szabású'* értelmezéssel van ellátva, hanem mellette ott áll a valószínűleg rosszaló árnyalatú *parasztos*. Kibővült *agricola* értelmezése is: Budai „szételemzi" *szántóvető* szavunkat s ezt írja: „szántó 's vető ember, föld-míves, szántós [!]". Végül — s ezt érdeméül kell betudnunk — nála *peragro* a. már nem szerepel a félreérthető 'bujdosom', hanem az értelmezés így alakul : 'megjárom, járkálok'.[223] Ugyancsak helyesen járt el Budai akkor is, amikor a *peregrinator*-t többé nem 'szarándok'-kal értelmezte, hanem valami semlegesebb, színtelenebb szóval. Sajnos a helyes kifejezést nem találta meg ; a nála olvasható 'Széllyel-járó' szokatlan s aligha volt élő szó a kor nyelvhasználatában (az igére vannak adatok MA.-nél és PP(B).-nál; vö. „Az sátán széllyeljárván, keres, kit benyelhessen" MA. : Scult. 30, id. NySz.).

38.3. Mindeddig csupán az 1719-i és az 1785-i kiadás viszonyával foglalkoztunk. Ha azonban a Budai Ézsaiásnak tulajdonított kiadásokat együtt

---

aligha fogadhatjuk el, hiszen ismeretes, hogy Budainak külföldi útja előtti tudományos tevékenységéről ezelőtt száztíz évvel tanítványa és barátja, Péczely József sem nyilatkozott (Emlékbeszéd Budai Ézsajás tt. felett. A M. Tud. Társaság Évkönyvei. VI. Buda, 1845. 47 kk.). Legújabban Borzsák István is csak az 1798-i kiadást tulajdonítja Budainak (vö. Budai Ézsaiás és klasszika-filológiánk kezdetei. Budapest, 1955. 84).

[220] Már előzőleg, az 1754-i debreceni és az 1785-i pozsonyi kiadásban csak latin—magyar szöveget találunk.

[221] Először az 1735-i lipcsei kiadásban volt ilyen „lajstrom", azaz magyar szómutató.

[222] Volt egy közbeeső kiadás 1800-ban is, de ez az 1798-i kiadás új lenyomata, minden jelentős változtatás nélkül.

[223] 1785-ben az igekötő még kötőjellel van írva, azután már egybe az igével.

vesszük szemügyre, akkor ezek közt is bizonyos különbségeket tapasztalunk. Az a benyomásunk, hogy az 1798-i kiadás igen közel áll az 1808-i változathoz ; legfeljebb itt-ott hiányzik egy-egy címszó (pl. *ligustrum* 'fagyalfa' csak 1808-ban van meg, de vö. PPB.). Fontos újítása viszont az 1798-i kiadásnak, hogy ebben az egyes jelentések már zárójelbe tett számokkal vannak megkülönböztetve egymástól (e kérdésről l. Gáldi L.: MNy. LI, 201—211). Modernebb színezetet ad az értelmezéseknek az egybeírt szavak nagy száma (pl. 1785 : *köz-igazság* ; 1798 : *közigazság*, aequitas a. ; PP.-nál még *köz igazság* !), valamint a ritkább, szokatlanabb szavak kiküszöbölése. *Agito* értelmezése PP.-nál 'mozgatom, *míveldegelem*', Cellarius—Bél szerint *míveldegelem*, mozgatom', viszont 1785-ben már 'Hajtogatom, ingatom, mozgatom, forgatom (elmémben)', s végül 1798—1808-ban : „(1) hajtogatom, ingatom, mozgatom. (2) forgatom elmémben". Olykor a modernebb értelmezés csupán 1808-ban jelentkezik : *limax* pl. PP. nyomán 'sárban telelő fekete tsiga' még 1798-ban is, viszont 1808-ban — valószínűleg Földi hatására — már 'Házatlantsiga' (Márt. 1818. szerint 'úti tsiga, vetemény rágó tsupasz tsiga'). Persze e fokozatos megújulás sok ingadozás, bizonytalanság közepette haladt előre : különösen sokat ingadoztak a magyarba átkerült idegen szavak. *Limbatus* 1719-ben még nincs is latin címszóként ; 1785-ben a. m. '*paszszamányozott*', 1798-ban '*paszszamánozott*' és 1808-ban '*paszszamántozott*'.[224] *Limbus* a. 1785-ben még megvolt az igen kifejező '*szoknya-farka*', mely új PP(B)l.-hoz képest is, viszont a későbbi kiadásokból ez az árnyalat teljesen kimaradt. Olykor érdekesen küzdött Budai egy-egy régies szóalakkal : *actito* PP. szerint *tselekeddegelem*, Cellarius—Bélnél a rövidebb *tselekeddelem*, 1785-ben *tselegeddelem*, 1798-ban *tselekdegelem* és 1808-ban *tselekdegelem*.[225] Találunk olyan esetet is, amikor PP. és Bél Mátyás magyar szavai modernebbek, ízesebbek, mint az, amit Budai Ézsaiás ajánlott. Az *aequor* szót PP. 'tenger, sík mezőség' szavakkal értelmezte, s ebből lett Bélnél 'sík mező, tenger'. Budai Ézsaiás azonban bonyolultabb értelmezéshez folyamodott : 'sík, egyenlő tér-föld',[226] 'tenger'.[227]

38.4. További feladat megvizsgálni, mennyiben nyújt újat a szókincs PP.-hoz képest. Az 1785-i és 1798-i kiadás magyar szómutatója alapján a H betű egy részét választottam ki, *haj*-tól *hajózok*-ig. Az összevetés igen tanulságos. Új szó mindenekelőtt *hajdani*.[228] PPB.-nál a magyar—latin részben nincs *hajfürt* sem, melyet Budai Ézsaiás már közöl. Új *hajgáló*, *hajgálás*, *hajgálom* a PPB.-féle *hajigálás*, *hajigálom* alakokhoz képest. *Hajítófegyver* nincs Budainál, de 1785-ben előfordul *hajító dárda*.[229] *Hajítom* mellett feltűnik a

[224] Szaitz Leó szerint (Frázeol. 153) *paszomány* a Dunán túl és *paszománt* a Tiszán innen járatos. Az alakv.-ok eloszlása közelebbi vizsgálatot igényelne : mindenesetre 1790-ben a — valószínűleg dunántúli nyelvhasználatra támaszkodó — M. Kurir *paszományos*-t ír (699), viszont Kazinczy a *paszomántos* alakot használja (Orpheus I, 180). SI., Kr. *paszomány*-t közöl. Simai Kr. ismeri a *paszománt* alakv.-ot is (VSzót. I, 198).

[225] Márt. 1818. szerint *actito* 'törvénykezni, pereket folytatni', de ezt az értelmezést látszólag Kirsch sem támogatja : szerinte is actito 'oftmahl thun und handeln'. Lehetséges azonban, hogy az ige értelmezése a Kirschnél olvasható *actitatio* 'Handlung vor Gericht' alapján történt ; e szót Márt. 1818. is szótározta, azonos értelmezéssel.

[226] 1798-ban *térföld*, 1808-ban *tér föld*. Vö. NySz.

[227] A két főjelentést 1798-tól választja szét zárójelbe tett szám.

[228] A NySz. első szótári adata SI.-ból ; szövegpéldaként a legrégebbi adat Csúziból (1723, l. Nyr. XXVIII, 318),vö. 1753 : „sullyos bilintseiből ki-vetkeztetém *hajdani* öseidet" (Kunits : Sedecziás 11). Cellarius 1735-i kiadásában még nyoma sincs.

[229] Már korábban, 1735-ben is : „Iaculum ... *hagyitódárda*".

nyelvjárási *hagyítom, hagyítás*, de csak 1798-ban.[230] *Hajlandó* mellett PPB.-nál nincs *hajlandóképen* (1785 : *propensus* a.). *Hajlóság* helyett — aligha véletlenül — Budainál *hajlósság*-ot találunk (*proclivitas* a.).[231] Nagyon érdekes a 'tendo' jelentésben használt *haj-nevelő hús*;[232] PPB. csupán *haj-nevelő-fű*-ről tud. Nincs PPB.-nál *hajó-hajtás* sem, melyet szintén az 1785-i kiadás közöl (1798-ban már hiányzik). *Hajó sereg* helyett[233] *classis* a. 1785-ben *sereg-hajó* áll, 1798-ban pedig *hajós sereg*. *Hajó-kötél* helyett kissé bonyolult a Budai javasolta *hajón-való vonó-kötél* (1785), viszont fontos szótártörténeti nyom, hogy *celevsma* értelmezése már nem pusztán 'fel-kiáltás, üvöltéssel valamire kiáltás, indítás' (PPB.), hanem — a Kirsch-féle 'Schiffsgeschrey, Freudenlied der Schiffer' — alapján — 'hajósok éneke-kiáltása, mellyel egy-mást biztatják'.[234] PPB.-nál csak *hajós-mester* és *hajós-mesteri* olvasható ; Budainál megvan 1785-ben *hajós-mesterség* is. További összetételek még *hajó tartó* (1785: *navale* a.),[235] *hajó-tolvaj* (1785: *pirata* a.),[236] s *navigabilis* új fordítását kísérli meg Budai akkor, amikor *hajó-viselhető* mellett a következő kifejezéseket ajánlja: '*hajót meg-bíró, hajóval meg-járható*'.[237] Végül nincs meg PPB.-nál *hajócska* sem (1785), s örömmel üdvözöljük a kiadásában is meglevő *hajó-zászlója* adatot (1785 : *aplustre* a.). Mindent összevéve, éppen az alapszókészletre vonatkozó anyag Budainál annyival elevenebb és modernebb, hogy szótára — melyben önálló, vagyis a szerző által bevezetett nyelvjárási elemek alig akadnak — dialektikus egységben olvad össze Baróti Szabó „ritkább szavaival", s azzal együtt mintegy 10 000 magyar szóra nyújt biztos szótári adatot a 80-as évek közepéről.

38.5. Budai Ézsaiás nagy érdeme, hogy igyekszik rendet teremteni a magyar nyelv idegen elemeivel kapcsolatban. Ha az 1785-i kiadást összevetjük az 1798-ival, érdekesen látjuk latin jövevényszavaink „magyaros" hangalakjának „visszaklasszicizálását". 1785-ben a *tragoedia* még *trágyédia*,[238] de 1798-ban már *tragédia*,[239] 1785-ben még van *kollégyiom* is; 1798-ban, eléggé érthetetlen módon, teljesen elmaradt. 1785-ben sok olyan latin jövevényszó is előfordul, amelynek 1798-ban már semmi nyoma. *Commendo* a. 1785-ben még megvan a PPB.-ból hiányzó, de egykor igen közönséges *kommendálom*, de a század végén már kimarad. *Compactum* a. 1785-ben még szerepel *praktika* is, 1798-ban már csak 'öszvebeszéllés, megedgyezés'. Jobban ragaszkodott Budai a nyilván Debrecenben is használatos *prébenda — kenyér-abrak*-hoz' (*diarium* v. *diurnum* a.), 1798-ban is: 'prebenda — *kenyér abrak*'. Hasonló-

[230] Szaitz Leó szerint *hagyít, hagyígál* tiszáninneni szó (Fráz., 150) ; a MTsz. a palócságból és Esztergom vidékéről közöl *gy*-s alakokat. Korábban megvan az 1735-i kiadásban is.

[231] Ugyanígy Márton I. 1808-i győri kiadásában.

[232] Megvan 1735-ben is : a német értelmezésben olvasható *Haarwachs* fordítása.

[233] Használja 1794-ben Kármán az Urániában is (III, 249).

[234] Márt. 1818. szerint is 2. jelentése 'hajósok kiáltása'. Budai Ézsaiás tehát már Márton e l ő t t felhasznált a magyar szótárírás hagyományain kívül PP.-tól független, más német ösztönzéseket is.

[235] Vö. már 1735-ben is : „Navale ... der Port, Hafen. *Hajó tartó*, rév part".

[236] Korábban (pl. 1735-ben) : *hajós-tolvaj*.

[237] Márt. 1818. szintén érezte PPB. értelmezésének nehézkességét: szerinte *navigabilis* 'hajókázható, mellyen lehet hajóval járni'. *Hajózható* szövegpéldában előfordul már 1809-ben : „Sok hegyek, és folyó vizek vannak benne, mellyek jobbára *hajózhatók*" (Szekér J. : Robinson II, 17).

[238] PPB.-nál csupán körülírást találunk : „fabula, avagy Szerzetes játék fő személyek' dolgaikról, mellynek nagy fris a' kezdeti, és pompás, de a' vége szomorú és rettenetes". Wagner : Phras. szerint : 'szomorú-játék'.

[239] Márt. 1818. szerint is : 'szomorújáték, *tragédia*'.

képpen megmaradt *ferula* a. a MA., illetve PPB.-ből átvett *plágáló veszsző*, melyhez Budai hozzátette : „vagy *lapat*" (ɔ: lapát).[240] Az ilyen sokáig megmaradó latinizmusok azonban ritkaságszámba mennek ; tipikus példának inkább a következő eset tekinthető :

regimen	1719 : Igazgatás, *Gubernálás* (németül : 'die Regierung, das Regiment') 1785 : Igazgatás, *gubernálás, regement.* 1798, 1808 : Igazgatás.
Regno	1719, 1785 : Uralkodom, *Regnálok.* 1798, 1808 : Uralkodom, országolok.[241]
Regnator	1719, 1785 : Uralkodó, *regnáló.*[242] 1798, 1808 : Uralkodó.
Regnatrix	1719 : Uralkodóné. 1785 : Uralkodó, *regnáló* Aszszony. 1798, 1808 : Uralkodó Aszszony.

Nagyon ritkán akadnak olyan esetek is, amikor éppen 1798-ban bukkannak fel új latinizmusok. Ilyen például *projektálom (rogo legem* a.), *proceszszus (periculum* 3. a. ; 1785-ben még egyszerűen 'per'), *protokollum* (ugyancsak *periculum* a. a következő értelmezésben : „emlékezetbe tett írás v. annak való tábla, v. könyv, *protokollum*"). Általában véve azonban joggal mondható, hogy Budai Ézsaiás sikerrel küzdött latin jövevényszavaink fokozatos kiküszöböléséért ; így szótára, hagyománytisztelő s különösen a nyelvújítástól általában tartózkodó jellege ellenére, mintegy előzményül szolgál a XIX. század első évtizedének tiszti szótáraihoz (**93-95.1.**).

39. Márton István 1808-ban jelentkezett ismét szótáríróként: akkor dolgozta át Cellarius győri kiadását, mely C. Nepos kiadásával együtt jelent meg.[243] Ezzel a művel gyorsan végezhetünk. Márton aránylag nem sokat változtatott Budai szövegén, legfeljebb tömörebbé tette és olykor kissé modernizálta az értelmezéseket. *Ager* értelmezése nála egyszerűen 'Szántóföld, határ, tartomány', ami részben helyes, részben helytelen. Helyes volt az elavult *mező-föld* kihagyása, viszont kevéssé helyeselhető a 'város határa' szókapcsolatnak túlzott lerövidítése : *határ* egymagában nem eléggé plasztikus szó, ha *ager* értelmezéséül szolgál. *Subagrestis* modernebb értelmezéssel 'paraszti, parasztos'; ezzel a MA.-től származó s kevéssé világos 'paraszt szabású' teljesen eltűnt. Helyesen „szűrte" tovább Márton István Budai Ézsaiás értelmezéseit pl. *agito* esetében : a félreérthető s nem eléggé pregnáns *ingatom* nála már teljesen hiányzik. Jóval korszerűbb lett *aequor* értelmezése is : a

[240] Világosabb Márton István 1808-i értelmezése : 'verő, vessző, *plága* [!], lapát'. Vö. 1783 : „az oskolai *plága* néha ... *királyi páltzának* neveztetik" (Győrfi : Klimius 428) és NySz.

[241] Vö. 'Országlás, igazgatás' az 1807. évi pesti tiszti szótárban.

[242] Vö. regnans 'országló' (ugyanabban a tiszti szótárban).

[243] Címe : „Cornelii | Nepotis Vitae | excellentium imperatorum. | Item | Phaedri | Aug. liberti | Fabulae Aesopiae | in vsum | scholarum syntacticarum | succinto Grammaticae Latinae compendio, | Indice Nominum Propriorum, Locorumque | Geographicorum historico, Libro Memo | riale Celariano & Quantitatibus | Vocum Poëticis | instruxit ac edidit | Stephanus Márton, | in Collegio Reformatorum Papensi Phi | losophiae ac Matheseos Professor, & | Classium Director. Iaurini, | Typis Steibigianis. | 1808. (386 + 418 l., magyar és latin szómutatóval).

régies *térföld* teljesen elmaradt és az értelmezés így alakult: 'Sík, tér, v. róna föld, tenger'. Megjegyzendő, hogy Márton valószínűleg az 1798-i kiadás alapján dolgozott: *limax* nála nem 'házatlantsiga' (így Budai Ézsaiás utolsó kiadásában), hanem még régi, PP(B).-féle és Budainál 1798-ban is meglevő értelmezésével szerepel ('sárban telelő, fekete tsiga').

Mindenesetre Márton István olyan kiadásból merített, amelyben már megvolt a csak 1785 óta szótározott *lilium* 'gyöngyvirág' (1808-ban sajtóhibával: *Göngyvirág*).

39.1. Vannak esetek, amikor az a benyomásunk, hogy a latin szótárszerkesztő Márton István közvetlen útmutatásául szolgált Márt. 1818. számára is. Idéztük fentebb a sok ingadozást *navigabilis* helyes magyar értelmezése körül. 1808-ban Márton István javasolta a *hajókázható* értelmezést, melyet azután Márt. 1818. is elfogadott.

39.2. Már többször utaltunk Márton Istvánnak aránylag modern értelmezéseire. Figyelemre méltó, hogy nála az *archivum* nem csupán 'kantzellária, város leveleit tartó bólt' (így pl. 1735-ben), hanem '*kantzellária, levelestár*'.[244] *Apotheca* egyik jelentése nála '*éléstár*', a *bibliotheca* '*könnyvtár*,[245] *könnyvház*', s a *lexicon* nem csupán '*szókönnyv*', hanem '*szótár*' is. Érdekes, hogy a *logica* már '*gondolat tudomány*'[246] a *physica* '*természet tudómány*',[247] a *physiologia* '*természet esméret*', a *poetica* '*versmesterség*', a *rhetorica* '*ékessen szóllás mestersége*', az *orthographia* '*jól írás, módja, helyes, irás* [!], és a *politica* '*társaság igazgatásának Tudománnya*'.[248]

Márton István azonban nem magyarosít tűzzel-vassal: nála *monomachia* '*kettős bajvivás*' ugyan, de utána teszi a latin eredetű szót: '*duellálás*'. Hasonlóképpen a Philosophia elnevezéséül ajánlja a '*világi böltsesség*' kifejezést,[249] de utána teszi: '*filosofia*'. Hasonló vagylagosságot mutat *pyxis* értelmezése: '*szelentze, iskátulya, piksis*'.[250] Olykor valamely latin eredetű szavunk egyedül szolgál a címszó értelmezéséül: *ostracismus* pl. csupán 'tserépre írt *voks*'.

Az Erdélyi Nyelvmívelő Társaság szótára

40. Latin gyökérrendes szótáraink módszerének magyar anyagra való alkalmazását szintén a 90-es évek első felének nagy nemzeti felbuzdulásával kapcsolatban találjuk meg. Ismeretes, hogy Aranka György, az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság szervezője, már 1791-ben új magyar szótár írására buzdított.[251] Amikor a Társaság ülései megindultak, a szótár ügye továbbra is szőnyegen maradt; sajnos „sok tervezgetés után is csak kevés

[244] Már Georch I. szerint (1804) *levéltár* (NyÚSz.).

[245] Révai szava 1787-ből (NyÚSz.); egy 1782-i példáról l. MNy. VII, 258.

[246] Elfogadta Imre J. is (Phil. Műsz. 111). Wagner: Phras. szerint '*versengő tudomány, okoskodó-mesterség*'.

[247] Dugonics szava 1784-ből (NyÚSz.).

[248] Pest m. 1807-i tiszti szótára szerint „Politica: *polgári rendtartás*".

[249] Forrása Wagner: Phras., ahol e címszó értelmezése '*természet vizsgáló tudomány, világi bőltseség, tudományszeretés*'.

[250] Szép példa Márton latin kiejtésének *s*-ezésére!

[251] L. Egy erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság fel-állításáról való Rajzolat (1791.) című röpiratát; nyelvészeti vonatkozásairól Gyulai Á.: Nyr., XXVIII, 181; Rubinyi M.: MNy. VII, 149—50, továbbá Jancsó: Nyelvmív. Társ. 28, 62, 64, 110, 132—3, 137, 156, 168, 206, 290—1, 366, 368 (többnyire szótárírási tervekről).

előmunkálat történt" (Perényi J.: MNy. XIII, 189). Mindenesetre ezeknek az előmunkálatoknak egyes töredékei megmaradtak a Társaságnak a kolozsvári piaristákhoz került kéziratai közt (i. h.), s itt, mégpedig a teljesen rendezetlen anyagban, bukkant nyomára Jancsó Elemér annak a töredéknek, amely *szem* szavunk családját tartalmazza, összes származékaival együtt. Jancsó nem tartja lehetetlennek, hogy e kézirat szerzője Gyarmathi Sámuel volt, aki „legtöbbet dolgozott a Társaság megbízásából" (Nép és Nyelv. III, 133). Kétségtelen, hogy e töredék az erdélyi nyelvművelők 1793. október 3-án tartott ülésének határozata nyomán készült : e határozat szerint ugyanis „Azon kíván lenni a Társaság, hogy jó társokhoz szerencséje lévén, némely tudós társok által mindazt kidolgoztassa, hogy egy jó és tökéletes szótárnak, minéműnek kell lennie, mind pedig próbákat tétessen" (Jancsó : Nyelvmív. Társ. 133). Az sem lehetetlen, hogy éppen azzal a szótári kézirattal van dolgunk, amelyet Aranka György a Társaság VII. ülésén mutatott be, 1794. május 7-én.[252]

Hogy a kézirat[253] 1791 után keletkezett, illetve hogy korábbi nem lehet, azt a *Vak Szem* kifejezéshez fűzött „élményi adatok" pontosan igazolják : „Vak Szem, a' melly nem lát. Fél Szem, Vétetik egyért. Innen fél szemű ember, a' ki egyik Szemével vak. Egy szem. Innen egy Szemű ember, kinek a' homloka közepén vagyon egyetlen egy Szeme. Cyclops, minéműt ír Professor Gilibert hogy látott, az 1791-béli Jénai T. Ujjságokban a' 285-ikbe ; és mineműt láttanak a' mult Török háborúba Katonáink Bukurestben". Mivel Erdélyben ezt a jénai tudományos folyóiratot nem sokan forgatták, az idézett megjegyzésből nemcsak kronológiai érvet vonhatunk le, hanem valamely németes műveltségű tudós ember, esetleg maga Gyarmathi szerzőségére is következtethetünk. Az egész szócsaládban egyébként is sok olyan vonás van, amely közvetlenül Gyarmathi orvosi gyakorlatára látszik utalni. Ilyen például *Hosszú látású Szem* 'praesbita', amely már szinte magyar orvosi műszó-számba megy. Ennek ellentéte „Tyúk Szem", illetve „*Tyúk Szemű* ember ; azaz rövid látású". Az utóbbi kifejezés már adatszerűen is Gyarmathi nyelvével egyeztethető, hiszen a Nyelvmesterben ezt olvassuk : „Rövid látása van, *tyúk szemű*". (II, 224.)

Sajnos azonban efféle biztos és egykorú egyeztetésekre igen ritkán akadunk. Néhány adat visszavezethető ugyan MA.-re,[254] illetve némely esetben

[252] Perényi szerint „a VI. ülésen Aranka György tett előterjesztést az irattárakban talált régi kéziratok közléséről és a magyar szótárról" (ItK. XXVIII, 20). A VII. ülésnek Jancsó E. kiadásában megjelent jegyzőkönyve igen rövid (Nyelvmív. Társ. 156—157) ; sajnos, nem derül ki belőle teljes bizonyossággal, valamely mintacímszó bemutatásra került-e. A szótár célkitűzéseiről, vö. Nyelvmív. Társ. 132—3 : [a Társaság] „igyekezni fog azon is, hogy egy jó magyar nyelvszótár készíttessék a haza számára, melyben minden szók magok nemei és formái szerint meglégyenek, azoknak értelmek és sokféle élések magyarul megmagyaráztatván, az egyértelműektől, úgynevezett szinonimáktól megkülönböztetvén, melyben minden szó, jó és rossz, régi és új, közönségesebb és ékesebb szó, szólásformája, példabeszéd, falusi szó, úgynevezett provincializmus, és nyelvbéli különbség, amint hívják dialektus meglegyen" (Nyelvmív. Társ. 132).

[253] Pontos címe : „A' Szo Tár Probájá(hoz Való Első Potlék)nak ujabb példája, ebben az eredeti Szoban Szem, és ennek származásaiban. *Szem* Eredeti Szó *Tulajdon élései*. Nép és Nyelv, III, 153—156. Sajnos, Jancsó Elemér közlése befejezetlen maradt, s így a szócsalád pontos arányairól sincs tudomásunk.

[254] Pl. a „Próba" *Hájogos Szem* adata összevethető MA. *hályogos szemű* adatával, melyet Kr. is idéz (I, 228), *Szem pillantás* szintén megvan MA.-nél, továbbá *Szemen Szedett, Szem látomást. Szemtelenül* alapszava, ti. *szemtelen* MA. szerint 'oculis carens'.

PP.-ra,[255] de más szószerkezeteket legfeljebb Simaival, Kr.-csel, illetve Kassaival igazolhatunk.[256] Ezek persze késői adatokat szolgáltatnak, továbbá a kronológia és a szerzőség szempontjából teljesen közömbösek. Mindezen okokból a kis szójegyzékben valósággal hemzsegnek a más egykorú forrásból egyelőre ki nem mutatható, de nyelvtörténetileg annál érdekesebb szavak. Nincs a nagyszótári gyűjtésben sem ilyen régi példánk a következő szavakra, illetve kifejezésekre: *Bé esett Szem, Gerjedező* [szem], *Szem ír, Csoka Szem, Diszno Szem* („Nyavallya a' Loba"), *Szem fül ember, a' ki igen vigyáz mindenre, Alig lepi el a Szem, a' Sokrol, Vérrel fordul fel a' Szeme, Ágra jár a' szeme, a' Kantsalrol, Szembékötösdi Játék, Hunyoska, Farkas Szemmel nézni valakit, az az tsalárdul, Szem Szurásból tsinálni valamit, az az Tettetésből. Pap ki szurom, Szemedet. Szemeskedés, Szemeskedve, Ráro*[257] *v. Argus, vagy Száz Szemű ember, Szemők, ökör neve* stb.

Ma is világosan érezzük, mennyire a társalgási nyelv s különösen a népnyelv eleven valósága árad e puszta felsorolásból is! Ha meggondoljuk, hogy éppen Gyarmathi Nyelvmesterében a népnyelv egyik legjobb megfigyelőjének bizonyult, aki frazeológiai érdeklődésének is számos tanújelét adta (**36.4.**), még inkább őt kell tartanunk az Aranka-féle szótártöredék szerzőjének. Örök kár, hogy e kis mutatványhoz hasonló alapossággal nem készült el már a 90-es évek elején a magyar nyelv nagy egynyelvű értelmező szótára.[258]

A Debreceni Grammatika szótári függelékei

41. E fejezet második részében kell megemlékeznünk a Debreceni Grammatikáról is,[259] amelyet — Gyarmathi nyelvtanához hasonlóan — szótártörténeti szempontból nem igen szoktak emlegetni. Szerzőiről,[260] valamint a mű

[255] Ilyen *Vérmes Szem, Lószemű Szilva* stb. Ugyancsak PP.-ból vette át az ismeretlen szerző (Gyarmathi ?) a *Szem gyogyito orvos* kifejezést; PP.-nál az 'oculista' neve *Szemgyógyító*.

[256] A *Szem fedél* összetételt Kr. csak Simaiig (1810.) tudja visszavezetni. *Macska Szem*-hez jó analógiát nyújt a Kassainál olvasható *macska szemű* (IV, 399) vö. Ny Sz.). Kr.-nél megvan *tengerszem;* az erdélyi szótártöredék szerint „*Tenger Szem;* To, mellyről azt tartják, hogy a' Tengerrel közösülése vagyon".

[257] A nagyszótári gyűjtés szerint Faludinál a következő kifejezést találjuk: „*Rárómódra* tekergeti a' nyakát" (Nemes asszony 118). A NySz. ugyancsak Faludiból idézi: „Vannak, a kik mint a *szemes rárók* szándékink fenekére látnak" (UE. 377). Vö. „A *ráró szemek*-is kaprozhatnának utánna" (Baróti Szabó: MVir. 385).

[258] Hogy egynyelvű értelmező szótárt, valamint szinonímaszótárt valóban tervezett Aranka köre, az világosan kitűnik az Erdélyi Nyelvművelő Társaságnak sajnos mindmáig töredékesen ismert hivatalos irataiból (vö. Perényi J.: MNy. XIII, 191).

[259] Pontos címe: „Magyar | Grammatika, | mellyet | készitett Debreczenbenn | egy | magyar társaság. | Bétsbenn | A Magyar Hírmondó íróinak költségével. | Alberti betüivel. | 1795." A rá vonatkozó legújabb dolgozat az A. Kövesi M.-é: Pais-Eml. 57—62.

[260] A szerzők Hunyadi Szabó Ferenc szuperintendens, az ún. Hunyadi—Szaklányiféle neológiaellenes gúnyirat szerzője (Nyú. 77, valamint e tanulmányban **122.**), továbbá Benedek Mihály, Gál András és Szikszay György prédikátorok (az első később az 1. Mondolat egyik ösztönzője), Szilágyi Gábor, Kocsi Sebestyén István professzorok, Domokos Lajos városi főbíró, Böszörményi Pál és Domokos Imre szenátorok. A munkatársak közül négyen (Benedek, Domokos, Hunyadi Szabó, Szikszay) már 1789-ben a Hadi és más nevezetes Történetek nyelvtanírási pályázatának bírálóbizottságában is együttműködtek. A hiteles névsorról: Harsányi I.: ItK. 1925. 122; 1927. 274. Benedek Hollandiában, Oxfordban, Hallében és Göttingában tanult, Domokos és Szikszay Utrechtben, Hunyadi Szabó Baselben stb. E külföldi tanulmányok magyarázzák a nyelvtan és a benne

jelentőségéről a nyelvújítás történetében tömör és általában ma is érvényes megállapításokat tett Tolnai Vilmos (Nyú. 74—7) ; ezúttal kizárólag a munka szótári jellegű „Tóldalékaival" kívánunk foglalkozni, annál is inkább, mivel e téren Tolnai megállapításai néhol helyesbítésre szorulnak.

42. A DebrGr. szótárszerű „tóldalékai" öt részre oszlanak. Az első – s a legtöbbet emlegetett — a „gyökérrendű" szótárakhoz csatlakozik ugyan, s újabb kísérlet a magyar szókészletnek ilyen irányú rendszerezésére, azonban a teljesség követelményét még elvben is elhárítja magától : mindössze 35 „gyökér" állítólagos származékait sorolja fel. Inkább csak m i n t a az elkészítendő „gyökerész" szótárhoz, de nem maga a szótár. Címe szerint „Kisded szótár",[261] hiszen elején ezt olvassuk: „N é m e l l y régi Magyar Gyökér-Szókból formált más Szóknak Példáji" (241). E részről, valamint a II. és III. Tóldalék beosztásáról Tolnai azt állítja, hogy „felsorolja a töveket" s ezzel, „szakasztottan úgy, mint Adámi, akaratlanul is felbiztatja a nyelvészeket az elvonásra, a magokban nem érthető gyökérszók önállósítására" (Nyú. 76). E megállapítás rendkívül fontos a DebrGr. toldalékjainak megítélése szempontjából, s ezért mindenekelőtt azt kell tisztáznunk, milyen kapcsolatban áll a DebrGr. első szótári függeléke Adámi Mihály magyar nyelvtana[262] 2. kiadásának szótári függelékével, amelynek címe : „Wörterbuch der Stammwörter der ungarischen Sprache" (1—88). Első pillantásra meggyőződhetünk néhány fontos tényről :

1. A DebrGr. sokkal kevesebb „gyökér-szót" közöl, mind Adámi szótára ; mindjárt az A-betű elején kimaradt nemcsak *abaj*, *abajdocz*, *ablak*, *abrak*,[263] *abroncs*, *abrosz*,[264] *ács*, *aczél*[265] stb., hanem még *adni*, *adó*, *adakozni*, *adós* stb. is.

2. Adámi e l v b e n csak „Stammwort"-okat, „gyökérszókat" kívánt közölni, de e nézetéhez nem ragaszkodott szigorúan ; ismeretes, hogy pl. az *ad* ige teljesen világos származékait is meglehetős bőkezűséggel szótározta ; hasonlóképpen *akarni* mellett megvan nála *akarat*, az *akasztani* igén kívül *akasztó fa* stb.

3. Adámi szótára azért is sokkal könnyebben áttekinthető, mert nyelvünk „régi magyar Gyökér-szavait" nem különíti el a jövevény- és idegen szavaktól. A DebrGr. viszont nemcsak „bokrosít", hanem okkal-móddal etimologizál is : „régi szavainkat" teljesen elszakítja az idegen szavaktól, melyeknek — már Gyarmathi Affinitas-a előtt — külön felsorolásokat szentel.[266]

---

kifejtett nyelvművelési elvek európai színvonalát : „mig Földi János a Gedike—Wieland-féle újítást-pártolók irányával tartott, addig a DebrGr. a merev Gottsched-Adelung nézetét vallotta" (Nyú. 75, vö. Thienemann T.: EPhK. XXXVI, 80 kk.).

[261] Vagyis az 1. típus kereszteződése a mi rendszerünk 2. típusával (nem t e l j e s szótár, de „gyökerész"). Vö. **22.**

[262] Ausführliche und neuerläuterte ungarische Sprachkunst. 1. kiadása Bécsben jelent meg, 1760-ban ; 2. kiadása ugyanott, 1763-ban. Munkánkban rendszerint a 2. kiadást vettük figyelembe ; szójegyzéket csak ez tartalmaz.

[263] L. a „Német Szókhoz hasonlók" közt (341), valamint a „Tót szókhoz hasonlók" jegyzékében (347).

[264] Vö. 347 (a „tót szók" közt).

[265] Megvan a „Frantzia Szókhoz hasonlók" csoportjában (345).

[266] A DebrGr. megjelenése idején a finn-ugor nyelvészet eredményei — Sajnovics 1770-ben Demonstratio-ja ellenére — természetesen még távolról sem bontakoztak ki, nem részesültek általános elismerésben, s ezért éppen alapszókincsünk elemeit a debre-

4. Mindezen különbségek ellenére kétségtelen, hogy a DebrGr. szerzői használták Adámi kis szótárát. Az *ak-* „gyökér-szóval" foglalkozó fejezet végén ugyanis ezt írták : „*Akol, akna, akó* idegen Szók" (241). E rész forrása valószínűleg Adámi Wb.-ja, ahol — PP. anyagának erős megszűrése után — pontosan *akna, akó, akol* került egymás mellé. Ennek ellenére a DebrGr. beosztása nem Adámihoz, hanem a kor egyéb, szócsaládokat közlő műveihez, például Cellariushoz áll közel. Ezenkívül nagy hatást gyakorolhatott a DebrGr. beosztására a héber szókészletnek e korban szokásos rendszerezése : az egész szókészletnek „egytagú tövekből" való eredeztetése elsősorban efféle példákon alapul.[267]

42.1. Van-e a DebrGr.-nak jelentősége a magyar szókészlet szótározása szempontjából, találunk-e benne csak valamit is abból a gazdagságból, amelyet SzD.[1,2]-ban láttunk ?

Ezt a kérdést több szempontból kell megvizsgálnunk. Mindenekelőtt valószínűnek látszik az, hogy a DebrGr. szógyűjtésének magva PPB.-ból származik. Ez a tény nem meglepő ; láttuk, hogy Baróti Szabó is elsősorban PPB.-ből indult ki (**24.7.**). Kimutatható azonban, hogy a DebrGr. szerzői már nem csupán PPB.-ot használták, hanem okkal-móddal hasznosították SzD.[2]-ot is. Lássuk például az *Ak* gyökeret. PPB.-ban még csak *akadék* 'impedimentum remora obex' volt meg ; SzD.[2] ehhez hozzáfűzte az *akadékos, akadékoskodik* származékokat és szótártörténeti szempontból így alakult ki a DebrGr. következő szócikkrészlete:

„ék.) *akad-ék*, mint marad-ék, húllad-ék; onnan *akadék-os, akadékoskodik*. 's a' t." (241).[268]

Hasonlóképpen *akarat* mellett is PPB.-ban csak *akaratos* állt ; *akaratoskodik* szintén SzD.[2] adata (i. h.).[269]

Olykor a DebrGr. közölt olyan származékokat is, amelyek nem voltak meg SzD.[2]-ban sem. Ilyen pl. *alázatoskodik* (242 ; a NySz.-ban sincs) vagy — hogy frazeológiai példát idézzünk — *folyó ár* ebben a kifejezésben „*folyó árrán* adják" (246).

Legtöbbször a Debr.Gr. szerzői akkor is beérik PPB. adatának puszta ismétlésével, amikor ritkább szavakat említenek. PPB.-nál volt *bulya-vászon* 'Tela Coa, Vestis, Byssus' (vö. NySz., EtSz. I, 568). A DebrGr.-ában e szókapcsolat a következő szövegrészben szerepel: „*buj-a*, mint tsir, tsir-a, tsat-a, sím-a, tehette hajdan ezt: mulier vel Vxor Turcica, Török Aszszony, mivel ezek rejtekben tartatnak, és mintegy elbújva élnek. Ezektől vevődhetett ez a nevezet : *buja* vászon, tela preciosa, byssus, mivel vagy munkájok, vagy ől-

---

ceni szerzők legfeljebb csak egymással tudták összevetni, idegennyelvi háttér nélkül. Latinul, görögül, németül, franciául s valamelyest szlovákul viszont tudtak, s ezért kölcsönszavaink megfejtésében több eredményt mutattak fel. A Demonstratio fogadtatásáról l. Zsirai : A modern nyelvtudomány magyar úttörői 31. Révai finn-ugor szófejtéseinek jegyzéke kéziratban maradt (vö. M. N. Múzeum. Széchényi Könyvtár, Quart. Lat. 2211—2.). A DebrGr. szláv vonatkozású etimonjairól: Gáldi L. : StudSl. I. 15—16.

[267] Cellarius a latin szavak „gyökerét" nem következtette ki ; „bokrosított" szócsoportjainak élén létező szavak és nem „gyökerek" állnak. A DebrGr. képviselte szótártípus végeredményben napjainkban is megvan : jellegzetes példája pl. Walde—Pokorny indoeurópai szófejtő szótára.

[268] Az EtSz. I, 43 nem idéz régi példát; Faludi adataira utal NySz., valamint Szily: Adal. 419.

[269] Az EtSz. I, 45 egyiket sem idézi ; a NySz.-ban XVIII. századi adatok vannak.

tözetjek vólt. Innen osztán *buja*, vétetődött e helyett : *luxuriosus*, és az ettől származottak'' (247). A DebrGr. tévedését — ti. a *buja* 'luxuriosus' és *bulya* 'mulier vel uxor Turcica' összezavarását — később átvette Sándor István ; Told.-a szerint ugyanis ,,*bulya* szövet. Byssus. T e l a L u x u r i a e'' [!] (36). Amint látjuk, a DebrGr. adatát, amely legalábbis azt bizonyítja, hogy a XVIII. század végén Debrecenben még ismerték a *bulya vászon* kifejezést,[270] valósággal ki kellett fejteni egy teljesen naiv szövegösszefüggésből.

42.2. Kétségtelenül sokat merítettek a DebrGr. szerzői a SzD.[2]-ból is, de csak a maguk ortológus elveinek megfelelő módon. Fentebb láttunk olyan eseteket, amikor PPB.-t SzD.[2] segítségével javított és bővített kiadásban használták forrásul. Van azonban példa az ellenkező eljárásra is : egyes esetekben SzD.[2] merészebb újításait PPB., illetve SzD.[1] segítségével nyesegették le. Már láttuk, hogy a SzD. 2. kiadásában *év* 'annus' címszóként szerepelt (**24.1.**). A DebrGr. szerzői feltétlenül tudták ezt, hiszen hasznosították SzD.[2] megfelelő szócikkét, de — igen különös módon — a címszó e l h a g y á s á v a l. Ráadásul az *év* ragos alakjait egy rossz etymonnal toldották meg, tehát végeredményben a következő szöveget alakították ki : ,,A Viselőt [=gerundium, vö. 237] : *éve, événn*, fordították a Magyarok, mint Barom Pásztorok, az időnek jelentésére ; és e szerínt ezen szóllás : *ez évenn*, teszi : *hoc anno, harmad éve*, vagy *íve*, tertio ab hinc anno, *negyed éve*, vagy *íve*, quarto, mintha vólna : *harmadik negyedik fűvet éve*, mikor ez, vagy amaz marha a harmadik vagy negyedik fűvet ette'' (250, vö. még Kassai II, 122).

42.3. A Debr. Grammatikát rendesen mint az ortológia tipikus termékét tartják számon ; azt a részét emlegetik leggyakrabban, amely egyes nyelvújítási szók bírálatára vonatkozik.[271] Vannak azonban esetek, amikor éppen ez a mű egyenesen biztatást, ötletet nyújtott a nyelvújítóknak (Tolnai : Nyú. 76). Az *al-* csoport egyik tagozatában ezt olvassuk: ,,*alkon*, vagy *alkony* nints-meg. Vólna e szerint : *fáz, fázékony, aluszékony*, és effélét tenne, quod se componit. Innen *alkonyod*(ik) dies se componit ad vesperam, mint már : *vékonyodik* 's a' t.'' (243). Adámi 1760-ban alkotta meg *alkony* szavunkat (NyÚSz., EtSz. I, 72), s lehet, hogy végeredményben ebből indultak ki a debreceni nyelvtanírók, felhíván a figyelmet egy ,,elveszett Gyökér''-re (241), amely ettől kezdve valóban — megelevenedett. 1805-ben előfordul Verseginél (,,*alkony:* Abend''. Ung. Sprachl. 60 ; ,,*alkony*, napnyugovás : Sonnen-Untergang''. Uo. 310), 1808-ban Sándor Istvánnál ''R.'' (=régi) jelzést kap (Told. 8), majd használja Kazinczy,[272] Kölcsey,[273] Bajza,[274] Kisfaludy K.[275] 1823-ban Márton is szótározza: ,,Dämmerlicht, das: szürkület, *alkony*'' (Lex. I, 519). Egyelőre tehát — a Nagyszótár adatainak világánál — úgy látszik, hogy a legkorábbi előfordulást, legalábbis egyik szálként, a DebrGr. köti Verseginek holt gyökereket élesztgető korszakához (vö. **89.2**).

[270] Az EtSz. erre az adatra nem utal, csupán a hibás szófejtésre. A NySz. idézi a következő adatokat : ,,*Bulya vászony* sajtruhának való'' (MonTME. I, 293) | ,,Egy vég trapezoni *bulya vászon*'' (Vect. Trans. 13) | ,,*Bulya vásznát*, kávét s egy kaftányt'' (Gvad : FNót. 137).

[271] Vdik Tóldalék. A Magyar Nyelv Regulái (v. Analogia) ellen tsináltt Új Szók (304—332).

[272] 1815: ,,Az estvély' ragyogó hajnala setét *alkonnyá* változott'' (Munkái IV. 407).

[273] 1822 : ,,Gyakorta jött felém — Szent fáim' *alkonyában*'' (Aurora I, 49).

[274] 1822/35 : ,,Miként tünő árny elmerült — Az *Alkonynak* ködébe'' (Versei 142).

[275] 1823/31 : ,,'S a midőn hűs *alkonyában* — Zeng az árva fülmile'' (Minden Munkái I, 4).

42.4. A DebrGr. első három függelékének szóanyaga, habár nem is jelent komoly haladást Baróti Szabó gyűjtőmunkája után, szegényesnek sem mondható.[276] A legfőbb baj az, hogy a magyar „gyökér-szók" keresése megindulásakor nem annyira az élő nyelv regisztrálására törekedett, hanem inkább elméleti területen mozgott. A szerzők a gyökérszók egytagúságába vetett hitüket (351) összekapcsolták egy még veszélyesebb hiedelemmel: bár szófejtésük bizonytalanságát nem titkolták,[277] jóformán eszükbe sem jutott, hogy a hasonló vagy azonos hangzású tövek — jelentésbeli eltérések miatt — egymástól teljesen különböző szavak is lehetnek. A szerzőket a homonymia délibábja szinte megbabonázta, s létrejöttek azok a dilettáns szófejtések, amelyeket később Kr. és Kassai joggal vetett el. A mókusnak *evet* nevét például habozás nélkül így magyarázták: „A Mókusnak Neve *Evet*, melly a Hanyatló [=Supinum, vö. 234], mivel gyakrann evegetik, vagy eszegetik. Innen: *evetskél*; azt tselekszi a mit az *Evet*, esitat, mint: szemetskél. 's a'.t." (250). Bőven lehetne írni magyarkodó szófejtéseikről is, melyeknek célja az volt, hogy minél több jövevényszót magyar „gyökérből" eredeztessenek (ilyenek *kovács*, *buzogány*, *csákány* stb. 351).[278] Ennél fontosabb azonban az a pozitívum, hogy a DebrGr. szerzői sokszor mégis csak helyes irányban tapogatóztak; *erdő* szavunk etymonját például először ők közölték következő megjegyzésükben: „*ered*, oritur, procedit ... Ennek a Részesülőjéből: *eredő*, lett *Erdő*, Silva, a hol a fák erednek, terjednek 's a' t...innen *eresztvény*, silva succrescens" (253, vö. Kassai II, 96).

43. A magyar szófejtés története szempontjából a DebrGr. szerzőinek nagy érdeme, hogy már tudatosan törekedtek jövevényszavaink rétegződésének pontosabb megkülönböztetésére (V. Tóldalék: Más idegen Nemzetek Szavaival egyező Magyar-Szók). Lehet, hogy mintájuk Pázmándy Schediasmatája volt, ahol számos elfogadható magyar-„illír" (helyesebben: horvát) egyeztetést találunk, Bellosztenec szótára alapján. E téren messze túlmentek Földi kezdeményezésén, hiszen Földi nyelvtanában csupán latin és német eredetű kölcsönszavainkkal foglalkozott, s ezeknek magyaros ejtését vizsgálta („eggyet fatsarítottak az idegen szókon, mint más Nemzetek is, és azokat kényesebb 's Magyarosabb hangokra változtatták". RMK. XXVIII, 86—7). Még kísért ugyan itt-ott a régi délibábos nyelvészkedés maradványa, a „'Sidó Szókhoz hasonló" magyar szavak lajstroma (332—4), viszont számos jó egyeztetés akad a török és különösen a szláv jövevényszavak listájában. Nagyrészt jók a görög—magyar szóegyeztetések.[279] Nem kevésbé úttörő jelentőségűek

[276] A részletkutatás az I. Tóldalék bozótjából is sok érdekes adatot áshatna még ki. A *hálá* szót a szerzők az egyházi *hallelujá*-val rokonítják, majd hozzáteszik: „Így formált más szókat is a Község, a Templombann hallott szókból: p. o. miserere, *mi'serhélni*, offerre, *ofrálni*" (261). A *mizserél* 'zsibongva beszél' igére a MTsz. egyetlen adatot idéz a Nagy-Kunságból (Nyr. XVI, 383). Tassy Ferenc szóbeli közlése szerint a szó ma is él Debrecenben; Mérey Ferencné a vele rokon *mizsereg* 'nyüzsög' igét hallotta Nyíregyházán (ami eredetét illeti, az utóbbi inkább hangutánzó szónak látszik).

[277] Az I. Tóldalékhoz e megjegyzést fűzték: „Hogy ebben fordúlnak-elő bizonytalanságok is: ezt a tanult Olvasók nem fogják tsudálni. Igy van ez más Nyelvekbenn is".

[278] E törekvés hatása erősen érvényesült később Kassainál is, vö. **165.**

[279] Itt szótároztak olyan ritkább román elemeket is, mint „*beszerika* — Basilike — Basilica" (336; az EtSz. I, 382 és Blédy: Infl. 24 első adata csak Gyarm. Voc. alapján, vö. MTsz.) és „*pereszkora* — Prosphora — Oblatio" (337; a MTsz.-ban nincs; Blédy: Infl. sem közli < rom. *prescură* 'Mess-, Opferbrot' Tiktin). A legjobb szófejtéseket tartalmazó tót—magyar részben kb. 80% a helyes etimon (vö. Gáldi L.: StudSl. I, 15).

a szintén sok jó adatot és ötletet tartalmazó deák-magyar egyeztetések (338—341).[280] Ugyancsak sok jó etimon és a korra jellemző érdekesség található a német—magyar egyeztetések jegyzékében : hadd idézzünk egy olyan szakmai műszót, mint „*Anslóg*, — Einschlagen, — Infigere" (341),[281] a katonai vonatkozású, de népies „*berdógat* — Wer da? — Quis est ?" igét (341),[282] továbbá a „*Kamelót*, — Kamelhaar, — Pili Cameli",[283] „*Marczafánk*, — Marcepán, — *Massa panis* dulciarii; gallis masse pain" (343)[284] stb. szavakat. Rendkívül érdekesek és fontosak a DebrGr. francia—magyar szóegyeztetései is : eltekintve olyan ál-latin igéktől, mint *árestálni* (345 ; összevetve a fr. *arrester*-vel) megállapítható, hogy Melich János emlékezetes tanulmánya[285] előtt 120 évvel már a DebrGr. franciából származtatta Melich példái közül *bárd*, *bordély*, *mustár* szavunkat,[286] és lényegében véve helyesen állította egymás mellé a „*Csejza* — Chaise" „*Há'sárt* — Hazard", „*Indsenér* — Ingenieur", „*Kalapirozni* — Galop", „*Kanavátz* — Canevas", „*Pantallér* — Bandouilere", „*Pantófli* — Pantouffles", „*Paléta* — Billette [!] — Schedula Tesseraria" (346) szavakat is. XVIII. századi divatszavaink szótározásában a DebrGr. odáig ment, hogy feljegyezte a „*Ponteszpány*" — Pointe d'Espagne"[287] szóegyeztetést is (i. h.).

43.1. A nyugati jövevényszavak a DebrGr.-ban javarészt más színezetűek, mint Bácsmegyey szójegyzékében. Amott igen sok idegen szó alig mutat a magyarban bekövetkezett hangváltozást, tehát valószínűleg olyan szavakról van szó, amelyek aránylag későn kerültek át és csupán egy vékony „úri" réteg nyelvhasználatában terjedtek el. A DebrGr. idegen elemei viszont kevés kivétellel tősgyökeresebb jellegűek, nem ritkán népies színezetűek;[288] érezzük, hogy e szavak szilárdabb társadalmi talajra támaszkodtak, mint a Kazinczyféle *flautravers*, melyet később nála is *harántsíp* váltott fel (vö. 95. j.). Fontos hangsúlyoznunk azt is, hogy a debreceniek — éppen azért, mert ortológusok — nem p u r i s t á k : elválasztják ugyan a „régi magyar gyökérszókat" az idegen elemektől, de nem akarják ezeket kiirtani,[289] sőt bölcs mér-

[280] Már itt megvan az „*Arbocz fa* — Arbor" összevetés is (338 ; az EtSz. I, 125 csak a Sokféle III. k.-re és Gyarm. Voc.-ára utal), valamint olyan ritka népies latinizmusok, mint pl. *prosontzió* 'processio' (340). Közöltek a szerzők nehány újabb kultúrszót is, aminő pl. *stukatura* (340 ; itt hibás egyeztetéssel a latin *structura*-ból eredeztetve).

[281] A forrás PPB. ; az EtSz. I, 101 nem utal a DebrGr.-ra.

[282] Az EtSz. nem ismeri ; közli viszont a szerb *berdókati* 'berdót kiáltani' igét Vuk[3] nyomán (I, 364).

[283] Természetesen inkább francia elemeink közt volna helye (vö. fr. *camelot* — *chamelot*). Az adatot átvette Gyarm.: Voc. 32, hozzáfűzve a szintén francia eredetű ol. *ciambelotto* alakot.

[284] Gyarmathi szerint „*Martza-fánk* L. martius panis, Ga. Ge. Marzipan, I. marczepan, V. marti pane" (Voc. 48). Vö. Gombocz Z. : MNy. I, 164 ; Bárczi : SzófSz.

[285] A magyar nyelv ófranczia jövevényszavai. MNy. X. 385—406.

[286] Melich a MNy. X. k.-ében egyetlen alkalommal sem hivatkozott a DebrGr.-ra, s e hiányt az EtSz. sem igen pótolta. Vö. azonban Bárczi : A magyar nyelv francia jövevényszavai. 1938, 1.

[287] Nyakra vagy fejre vetett kendő, ma egyszerűen *pointe*, vö. Larousse du XXe siècle. V, 666. Désiné nem közli ; a DebrGr.-val egyáltalában nem is foglalkozott.

[288] A népnyelvet nem ítélik el kategórikusan a DebrGr. szerzői, sőt a magyaros szóhasználat állandó forrását a nép- és köznyelvben látják : ha a népi szólásokat „ékes hangonn és rendibenn beszéllö ember veszi szájába, azonnal elenyészik azoknak bárdolatlansága" (Előlj. beszéd, XIX). A nyelvjárások alaposabb megismerésére éppen a DebrGr. buzdított (i. h. XXIX).

[289] A DebrGr. Elöljáró beszédében ezt olvassuk : „És ha p. o. ezeket : *Tsap*, *Hámistráng*, *Mente*, *Próba* ... és sok száz efféléket, senki sem itéli szükségesnek új, Magyar

séklettel elvként kimondják, hogy a kölcsönszók miatt éppen úgy nem kell szégyenkeznünk, „valamint a Rómaiak, Anglusok, Frantziák, Németek 's a' t. nem szégyenlik nem is szégyenlhetik, hogy teli a Nyelvek sok idegen Szókkal" (352). A nyelv „az emberi Nemzet első egyűgyűségének idejénn kezdődött ; mikor még mesterségek, kereskedés, és új találmányok nem vóltak, a'mellyek okoztak idővel sok új Szót". Inkább azért kellene tehát szégyenkezni, „hogy a mi Nemzetünk valaha vólt ollyan állapotbann, melybenn maga magának elég vólt, sok dolgok nélkül ellehetett, más nemzetek nélkül boldogságára nézve nem szűkölködött" (i. h.). Lehetetlen nem érezni e sorokban egyrészt azt a meggyőződést, hogy a nyelv gazdagodása szorosan összefügg az életforma gazdasági alapjaival, másrészt azonban azt is, hogy a szerzők — ahelyett, hogy elzárkóznának — inkább ablakot igyekeznek vágni Európa felé. Ezért látunk szimbolikus jelentőséget abban a tényben is, hogy a DebrGr. — Bécsben jelent meg, a Magyar Hírmondó munkatársainak támogatásával, akik már évtizedek óta küzdöttek szótári terveikkel is a magyarság és Európa új viszonyának kialakításáért.

44. A DebrGr. fontos része néhány nyelvújítási szó bírálata („Vdik Tóldalék. A Magyar Nyelv Reguláí (v. Analogia) ellen való tsinált Új Szók." 304—332). A NyÚSz. segítségével valamennyi kifogásolt szó szerzőjére is rámutathatunk. Dugonicsot (1784.) érte a kritika az *államány* 'hypothesis, conditio' szóval kapcsolatban (11);[290] később a szót Versegi is helytelenítette (Lex., *hypothesis* a.). — *Asztallag* 'trapezium' minden bizonnyal Barczafalvi Szabónak valóban erőltetett csinálmánya. — Meglepő, hogy a debreceniek a *béiktatni* igét 'installare' jelentésben még „alacsonynak" érzik, mivel szerintük ez az ige „néha roszsz értelembenn is vétetik, és titkolódó tselekedetet jelent" (305 ; példájuk : „béiktatta a Lovakat Erdélybe", i. h; a szót védte Kazinczy : Lev. III, 177, 181). — *Czövek* a helytelenített 'pyramis' jelentésben szintén Dugonics szava.[291] — *Előzmény* 'obiectum' (305—306) kétségtelenül Barczafalvinak 1786-ban javasolt szava (NyÚSz.). — Ugyancsak Barczafalvit támadják a debreceniek a *felület* 'superficies' szó miatt, hiszen „elölutóljáró"-hoz [!] nem járulhat az *-et* képző, melynek szerintük csak deverbális funkciója lehet (309). — Nem tetszik nekik a *foglalat* szó sem újabb 'contentum' jelentésében (309), de a kritika teljesen elhibázott : a debreceniek szerint *foglal* jelentése csupán 'occupat', tehát származéka sem bírhat olyan jelentéssel, amely inkább *befoglal, magában foglal* igének felel meg. — *Folyadék* (Molnár J. 1777., NyÚSz.) sem tetszik a debrecenieknek, mivel nincs *folyad* igénk (310).[292] — Még nagyobb ellenkezéssel fogadják Dugonics *gömb*-jét : szerintük a *gömbölyű* szó gyökere *gomb*, ez pedig a görög „*Kombosz nodus*" szóból származik" (311)., — Kritikájuk további célpontjai Dugonics *henger*-e (313) és *köb*-e (i. h.), a 'peripheria' *kertelet* elnevezése,[293] valamint néhány jogi műszó, pl. *hátasítmány* 'indorsatio' (a NyÚSz. nem ismeri).

Szókkal tserélni fel : mi szükség hát ezek helyett : *Prókátor, Szekretárius, Vicze-Ispán, Notárius, Protokollum, Dictionarium, Grammatika*, 'a a' t. újakat, szokatlanokat koholni?" (XVI).

[290] A NyÚSz.-ban hibásan : *állomány*.

[291] Vö. Keresztesi M.: A magyar matematikai műnyelv története. Debrecen, 1935. 157.

[292] Ugyancsak hibáztatták a debreceniek az 'universitas'-nak Molnár javasolta *mindenség*, illetve Révai-féle *mindenesség* elnevezését.

[293] Keresztesi (i. m. 147—148) nem ismeri.

Összefoglalásképpen megállapítható, hogy a debreceniek neologizmus-ellenes kritikája elsősorban az új tudományos „mesterszókat", különösen pedig matematikai és filozófiai fogalmak új magyar elnevezését támadta. Emellett szóhoz jutott a nyelvtudományi terminológia problémája, valamint a hivatalos élet szavainak magyarítása. „In nuce" e szójegyzékben együtt találjuk mindazon vitás kérdéseket, melyeket később a XIX. század első két évtizede próbál megoldani, a tiszti szótáraktól Versegi Lexiconáig.[294]

Fábchich József szótárírói munkássága

45. Még egy hangyaszorgalmú régi szótáríróról kell itt megemlékeznünk : Fábchich Józsefről (1753—1809), Révai győri körének jeles tagjáról, nyelvtörténeti szótárírásunk úttörőjéről.[295] A kőszegi születésű Fábchich, a kőszegi és győri jezsuiták rendkívül alapos humanista műveltséggel rendelkező növendéke, már a győri gimnázium tanára volt, amikor hányatott élete során, 1784 májusában, Révai Miklós is Győrbe került. Révai az addig Rájnis hatására inkább verselgetéssel foglalkozó Fábchichot[296] nyelvészeti tanulmányokra sarkallta és csakhamar a legsürgősebb lexikográfiai feladatok bizonyos megosztását hozta létre : míg a győri kör másik tagja, Rát Mátyás korszerű és gyakorlati célú többnyelvű szótárt tervezett, addig Fábchichra, valamint Balogh Sándorra[297] más feladat várt: éles ellentétben a régiséget lenéző Adelung elveivel, sem Révai, sem Fábchich nem kívánt cezúrát teremteni az új és a régi nyelv közt, hanem egyrészt a nyelvművelés céljaira is felhasználható nyelvtörténeti szótárt óhajtott szerkeszteni a régi írók megértetése és nyelvünk gazdagságának bebizonyítása végett, másrészt pedig — ugyancsak a régi szómagyarítási kísérletekből kiindulva és saját munkáját azokhoz mérve — kísérletet tett a fejlődés megkövetelte új szavak megalkotására is. Csupán ezen előmunkálatok betetőzése lett volna Fábchichnak n a g y o b b, de sajnos, megszerkesztésre nem került, illetve mindmáig ismeretlen helyen lappangó szótára.

45.1. Első magyar nyelvtörténeti szótárkísérletünk szorosan összefonódik tehát Révai ösztönzésével, s ezzel kapcsolatban érdemes röviden véleményt nyilvánítanunk Révai historizmusának, történeti nyelvszemléletének gyökereiről. Láttuk, hogy a Gottschedet követő Adelung éppen úgy idegenkedett a régebbi német irodalmi nyelvtől, mint a XVII. és XVIII. század francia irodal-

[294] Persze azért maguk a debreceniek is bőven alkottak új és — valljuk meg — eléggé nehézkes neologizmusokat; ilyen kísérlet „A (nyelvtani) mesterségszók Laistroma" (233—7), mely Gyarmathi hasonló kísérletével együtt (Nyelvmester I, XXIV—XXXIII) mintául szolgálhatott Verseginek. Vö. **145.** kk.

[295] Életrajzával, működésével először tanítványa, P. Horváth Endre, az Árpádiás szerzője foglalkozott behatóbban (TudGyüjt. 1829. I, 54—68), majd önálló tanulmányt szentelt életének és működésének Bartha György (Fábchich József élete és munkái. Esztergom, 1899.). Újabban Hadnagy László vázolta Fábchich nyelvészeti működését (Fábchich József mint nyelvész. Bp. 1944. MNyTK. LXXI.); megállapításait magunk is hasznosítjuk, bár eredményei olykor módosításra szorulnak.

[296] Kisebb latin és magyar versein kívül legfontosabb költői műve Pindaros-fordítása : Vas Vármegyei Kőszögi Fábchich József Az Magyar föl állítandó Tudós Társaságnak az XI-dik Szám alatti Tagjától Magyarra Fordítatott Pindarus ... Győrben, 1804.

[297] Balogh Sándorról, Fábchich gimnáziumi igazgatójáról, maga Fábchich jegyezte fel, hogy ő is szedegette „az Magyar Nyelvnek arany gyapotját roppant Dictionariumába" (Pindarus 252 ; vö. Magyar Hírmondó 1793. 803 és Szinnyei : MI. I, 486).

márai a Pléiade-tól s még inkább a „gótikus" [=barbár] középkori franciától. Adelung tehát Révaira pozitív hatást nem gyakorolhatott.[298] S mégis Bánóczi, Révai első alapos életrajzírója, Révai historizmusát határozottan német talajról eredeztette: „Bécsből hozta le nekünk", írta monográfiájában, „Révai az ő nyelvészetét — az igazi tudományt, mely Bécs nélkül talán sohasem lett volna" (Révai M. élete és munkái. 1879, 51). E kategórikus kijelentéssel szemben Melich helyesen utalt a XVIII. századnak Magyarországon is érezhető erős történeti érdeklődésére, továbbá Révai tüzes magyar lelkületű tanárainak (Hájos I. Gáspárnak és Horváth Benedeknek) biztatására; azt azonban ő is elismerte, hogy Révai nyelvtörténeti munkásságának megindulása alig választható el bécsi benyomásaitól. Melich emelte ki azt a tényt is, hogy Révai 1777-i bécsi tartózkodása idején sokat „láthatott a régi magyarság kincsei közül" (Révai 22); ehhez nagyobb pontosság kedvéért hozzátehetjük, hogy a régi nyelvnek egyik legbecsesebb emlékét, a Bécsi kódexet is ekkor mutatta meg neki Denis, a Bécsben járó magyarok tudós pártfogója. Kevéssel utóbb, 1780-ban Révai már a Cornides közölte Pannoniai énekkel foglalkozik, 1781-ben Pesti Gáborral, 1783-ban a Halotti Beszéddel (vö. MNy. IV, 1 kk.), s a következő évben — tehát közvetlenül Győrbe érkezése előtt — megírja első értekezését a régi magyar helyesírásról. Természetesen az idegenből kapott buzdítás kezdettől fogva összeolvadhatott bizonyos magyar ösztönzéssel. A régi nyelv megbecsülésére indíthatták Révait olyan lexikográfiai kezdemények is, mint Baróti Szabónak 1779-ben és 1784-ben megjelent szótárai: ezek mintegy igazolták az afféle külföldi nyilatkozatokat a régi nyelv értékéről, aminőket Klopstocktól és Lessingtől már idéztünk.

Persze mondanunk sem kell, hogy egy olyan korban, amikor a legkülönbözőbb idegen hatások valósággal rátörtek a magyar nyelvre, a kétes értékű „új módival" szemben a Molnár Albert, Pázmány, Apáczai Csere nyelvéhez való ragaszkodás joggal nemzeti fontosságú magatartásnak, tősgyökeresebb nyelvi eszménynek tűnhetett fel. A régiség Révai szemében annak a „consuetudo"-nak, vagyis a „communis linguae usus"-nak őrzője volt, amelyet Varro legfőbb nyelvhelyességi normának hirdetett. Révai később büszkén mondta magáról, hogy nyelvtörténeti vizsgálódásaival „megtörte a jeget"[299] kezdte feltárni a romlatlan, régi szép magyar nyelv titkait, s ezzel mind az idegen szavak beáradásának, mind a meggondolatlan szófaragásnak igyekezett gátat vetni. Azoknak, akik a rousseau-i „perfectibilité" optimista hitének századában[300] koruk nyelvével kapcsolatban t ö k é l e t e s í t é s r ő l beszéltek, Révai 1806-ban, egy évvel halála előtt is így felelt meg: „Valahányszor

[298] Adelung és Révai nézeteinek ellentétére már utalt Melich J.: Révai 27, valamint Thienemann T.: EPhK. XXXVI, 111. — Grimm hatására időrendi okokból nem gondolhatunk, vö. Rubinyi M.: Nyr. XXXII, 85 kk.

[299] Széles nyelvtörténeti háttérre támaszkodó nyelvtanáról írta 1803-ban Paintner Mihálynak: „Glaciem fregi. Singularia, rara, non adhuc audita protuli, sine exemplo, improbo labore; ex ipsis linguae nostrae adytis arcana erui monumenti maximi" (Récsei V.: Révai Miklós levelei Paintner Mihályhoz. Budapest, 1898. 111).

[300] Rousseau híres szavát magyar mezben is megtaláljuk. A „perfectibilité" fogalmának tiszta rousseau-i megfogalmazásával kezdődik Márton István értekezése A nyelvek tanulásáról: „Valamint egyéb dolgokban: úgy a' nyelvek' tanításában és tanulásában is leg-jobb lett vólna a' természetet követni. Ez szép, tsudára méltó, az elmének, mesterségnek, 's a *tökélletesíthetőségnek* tzéllya: úgy mindazonáltal, hogy ő együgyű maradjon, — tellyességgel nem engedi magát erőltetni, hanem tsak bizonyos grádusokig módosíttatni" (Deák grammatika. Győr, 1792. 3).

hallom, annyiszor szakad a' szívem : hogy úgy alacsonyítjuk nyelvünket, mintha tsak most kellene azt tökélletessé tennünk. Régen tökélletes a' már: Ditső Eleinktől minden szép tulajdonsággival készen, és épen vettük azt által." Révai a saját korában — akár az angol Johnson a XVIII. század közepén — nyelvromlást tapasztalt : nem tudjuk immár nyelvünket úgy, „mint tsak közelebb való Atyáink tudták" ; tehát „bennünk vagyon a' tökélletlenség. Ha kivántatik a' tökélletesítés, az ugyan reánk nézve szükséges, hogy mi tegyük magunkat a' tökélletes nyelvben tökélletesekké, gondosabb tanulással. E' meg nem lehet hirtelen : idő kell hozzá, míg reánk maradott drága kintsünket voltaképen megesmérhessük, a' kézzel iratott és kinyomtattot régi maradványokból, 's a' mostani tisztábban szólló vidékeknek jó szokásokból".[301]

Révai programja rendkívül jelentős: világosan kidomborodik belőle az ő nyelvművelésének két alappillére : a régi nyelv és a népnyelv. Hogy a két forrás sokszor egybeolvad és egymást támogatja, azt természetesen Révai szintén tudta. Mindenesetre efféle gondolatokból sarjadt Fábchichnál, majd később Kresznericsnél, aki egész szellemi alkatával a XVIII. század két utolsó évtizedébe tartozik, az újabb nyelvnek bizonyos háttérbeszorítása a régivel szemben: Révai elsősorban a régiségből akarta feltámasztani és megmenteni mindazt, ami a magyar nyelvet gazdaggá és kifejezővé, a felvilágosult gondolat méltó hordozójává teheti.

46. Fábchich szótárírói működésének emlékét elsősorban nyelvtörténeti jellegű szótárkézirata, helyesebben szótári anyaggyűjtése, a Magyar Kálepinus (M. N. Múzeum, Fol. Hung. 14) őrizte meg számunkra. Fábchich 1789-től dolgozott szótárán[302] s 1794-ben befejezését oly közelinek vélte, hogy megírta róla „prospektusát", Kengyelfutó, avagy Magyar Kálepinus' Példája címen.[303] Vallatóra kell fognunk tehát előbb magát a szótár kéziratát, azután pedig a Kengyelfutót, hogy Fábchich elveiről és szempontjairól világos képet nyerjünk. Vizsgálódásunknak két iránya lesz : egyrészt megvizsgáljuk Fábchich címszóanyagát, másrészt pedig foglalkoznunk kell az egyes szavak jelentésárnyalatait szemléltető idézetekkel. Mindenekelőtt hasznos tájékozódnunk kell Fábchich forrásainak világában, annál is inkább, mert e téren sem a szerző önvallomásai, sem Hadnagy L. megállapításai nem tükrözik a teljes igazságot.

46.1. Fábchich forrásainak két csoportja van : egyrészt vannak szótári forrásai, másrészt pedig feldolgozott szöveges forrásokat is. Lexikográfiai szempontból kiindulópontja az a gondolat volt, hogy Páriz Pápai szótárának

[301] Én ritkítottam. Az idézett kijelentést Révai Pest megye 1806-i tiszti szótárával kapcsolatban tette, vö. Viszota Gy. : Révai, Verseghy és a tiszti szótárak. NyK. XXXV, 197.

[302] Hogy kéziratát 1789-ben kezdte, az kiviláglik a Kengyelfutó elején olvasható megjegyzésből : „Dücső Magyarországnak 789 esztendejében Mérték havának 3dik napján fogtam ez Szótárnak készítéséhez, minek utánna az Görög, és Deák Szótárokon körösztűl jártam" (Kengyelfutó 5).

[303] Ez a tudósítás két fogalmazásban maradt ránk : az egyik az eredeti 1794-ben készült kézirat, sok javítással és hanyagabb írással (M. N. Múzeum. Fol. Hung. 13), a másik pedig ennek a cenzúra számára letisztázott másolata (M. N. Múzeum. Fol. Hung. 15), 1795-ből? a cím első fele (Kengyelfutó, avagy) csak az utóbbi kéziraton szerepel. Egyes részek, pl. a jogi szógyűjtemény (**50.**), csak a Fol. Hung. 13. sz. kéziratban vannak meg.

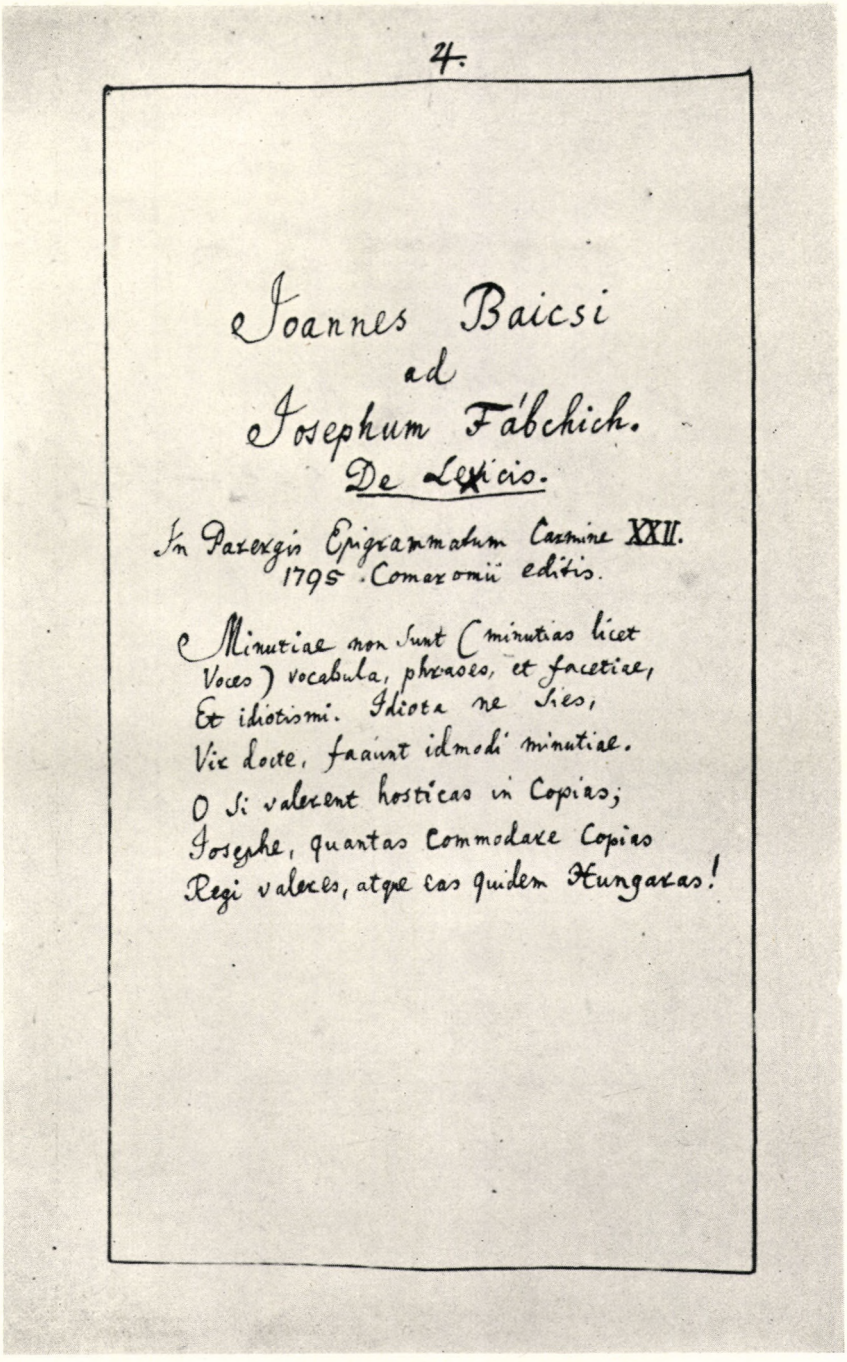
4.

Joannes Baicsi
ad
Josephum Fábchich.
De Lexicis.

In Pazergis Epigrammatum Carmine XXII.
1795. Comaromii editis.

Minutiae non sunt (minutias licet
Voces) vocabula, phrases, et facetiae,
Et idiotismi. Idiota ne sies,
Vix docte, faciunt idiomdi minutiae.
O si valerent hosticas in Copias,
Josephe, quantas commodare Copias
Regi valeres, atque eas quidem Hungaras!

1. Fábchichhoz intézett üdvözlő vers
a Kengyelfutó című szótári híradás cenzúrapéldányában.

5.

Minden Hazafinak
tőlem
Tiszteſség.

Dicső Magyar Országnak. 789 dik eſztendőjében Merczi hávának 3dik napján fogtam ez Szótárnak készítéséhez, mint akkor az Deák, és Deák Szótárokon kívül tanultam. Még nem ígértem Skaligyernek hajhorgaſztó verseitől, mellyeket Pápai Páriz Ferencz Szótárának homlokára szőtt:

Hajdan, ha kit bírságra ítéltek, Szótárokat ívjon:
Barkó úgy se' Dirkó' Kínnya szömébe forog.

Költsz Paspúr, Tizenegynyelvű Kálepinus, Molnár Albertnek Deák, és Magyar Szótára, Apáczai Csere János Encyclopediája, és Páriz Ferencznek Deák Szótára azon darabok, mellyekből áll jelen lévő munkám. Tizenhat ezer kétszáz negyvenhét helyeket találtam bennök; ezeknek négy ezer hatszáz tizenhata olyan igék, az mellyek az utólsó Szebeni kiadásában Páriz Ferencznek nem találtatnak. Az többi az más Szótárokban czikk szerént ugyan azon igének különféleségét mutattya meg, az kétségést szakítja, az kiaggottat bátyagyázza. Szükségesnek ítéltem pedig minden állatásomat az régi Magyar Deákoknak dolgozásával megbizonyítanom; mert ez kútfőre szorúlt minden tudós, ha valamelly kétséges mondást ígyen ki szájából: például fogom Autoniust mikképpen vesette Cicero (Philippica 3. 9.) Ain vobis tristissimo, v
hogy mond, quantos exitat rivos? Sententiolas ehicit cujusdam memo- "
riae macilenti, quas vidistine ille pracceps putares ego autem, qui intel- "
ligeret, quid diceret, adhuc neminem inveni. Nulla Cornuncliae "
est, quam facit dignus. Primum quid est dignus? nam etiam malo "
digna multi, sicut ipse. An quam facit is, qui cum dignitate cor- "
quae autem prima esse major? quid est porro, facere Cornuncliam "
quis sic loquitur? " Ez korpázását Ciceronak, úgymond, Bronsonius (Observ. 3. c. 8) az új tudósok mind két Szék eſztendő alatt el nem értették, mint hogy Antoniust is jó Deáknak tartották, és Kvintilianus utánn Terentiushoz folyamodtak, az ki ekképen szólott: de úgy monnának vólna: nem azt kérdi Cicero, ki szólott, hanem ki szól így, 'a't. Hasonló vétségesek támodtak az Magyar tudósaink közt, szinte ez úton igazíttották el pórul ügyöket.

ü brosse, ofs
ungemeinen
Regni; pagin
119.

2. A Kengyelfutó szövegének 1. lapja.

magyar—latin része csekély terjedelmű és távolról sem tartalmazza azt a hatalmas magyar szóanyagot, amely értelmezésként a latin—magyar részben lappang. Olyan szótárt kívánt tehát alkotni, amely magyar címszóanyagának kibővítése céljából Páriz Pápai szótárának latin—magyar részére is támaszkodik, mégpedig annak 1782-i kiadása alapján. Innen származik Fábchich törzsanyaga : kb. 20 000 adata közül 6800. Kisebb mértékben értékesítette Páriz Pápainak magyar—latin részét : ebből az amúgy is közkézen forgó műből jóval kevesebb „helyet" szemelt ki.[304] Révaival osztozott[305] Fábchich Páriz Pápai előfutárának, Szenci Molnár Albertnek tiszteletében : az ő latin—magyar szótárának 1645-i kiadásából 1350 „helyet" vett át, viszont a magyar—latin rész 1708-i kiadásából csupán 640-et. További fontos — és mindmáig igen érdekes — szótári forrása volt Calepinusnak egy 1554-i kiadása, amely szerinte „habet in margine Voces Hungaricas a b a n t i q u a m a n u s c r i p t a s". Éppen e Calepinus-kiadás felhasználása miatt említette többször Melich János is Fábchich művét, anélkül azonban, hogy közelebbről megvizsgálta volna.[306] Mindenesetre Fábchich egész szótárszerzői[307] tevékenységét az általa felfedezett Calepinus ihlette, s ez adta művének címét is, hiszen nyelvtörténeti szótárt akart alkotni, mégpedig olyat, amely az 1554-i Calepinushoz hasonlatosan kulcsot ad régi szerzőink megértéséhez. Calepinusból Fábchich 1320 szót jegyzett ki, ezek közül 310 Páriz Pápai magyar részében nem szerepelt s ezért csillaggal jelöltetett meg.[308] Ezenkívül figyelemre méltó, hogy volt Fábchichnak még egy negyedik szótári forrása is : Veranchich Faustus 1595. évi Dictiona-

[304] Vö. a Magyar Kálepinus előzéklapján olvasható bejegyzésekkel, valamint a Kengyelfutó adataival.

[305] Az Elab. Gramm. idevágó megjegyzéseiből idéz Rubinyi M. : Grimm és Révai. Nyr. XXXII, 63.

[306] L. NyK. XXVII, 40, továbbá Melich : Révai 19. E Calepinus-példány magyar bejegyzései — ha nem is helyesírásilag — általában azonosak az 1585-i Calepinus magyar értelmezéseivel. Néhány érdekes eltérést Hadnagy jelez : i. m. 31—2.

[307] A *szótárszerző* szót is — úgy látszik — ő alkotta ; mindenesetre használta lexikográfiai elveinek „Első szabásában" : „Az Magyar *Szótárszerző* több idegen nyelvű Szótárokon, és S z ó b a r á t o k o n (Philologos) által vágjon, az mellyekben ezer meg ezer czikkölyökre talál, mi úton módon kölljön nyelvét megvizgálni, és annak virágait szedegetni". A szótárak „vizsgálata" elsősorban a Kengyelfutóban említett „Görög és Deák Szótárak" módszertani elveinek tanulmányozására vonatkozik, a „szóbarátok", azaz filológusok említése pedig arra figyelmeztet, hogy Fábchich pl. Adelunggal igen behatóan foglalkozott (kivonatait l. M. Nemzeti Múzeum, Fol. Hung. 12), s vitázik vele olykor műveiben is. Itt említjük meg, hogy Kresznerics szerint a lexicographus *szótár-író* (II, 247, forrás idézése nélkül). Az utóbbi összetétel, ti. *Szó-tár-író* előfordul már 1800-ban is (Molnár J. : Könyv-ház XIII, 147). 1818-ban Márton József szerint a Lexicographus „*szótár, szókönyv*, v. *lexiconiró*, v. *szerző*" ; Márton tehát — mint máskor is annyiszor — a különböző megoldások egyeztetésére törekedett.

[308] Fábchich csillagos szavai némi bizonytalanságra adtak alkalmat tanulmányozói részéről. Melich úgy vélte, hogy „Fábchich azokat a szavakat amelyeket ... a magyar glosszákkal ellátott 1554. évi Calepinusból vett, művében csillaggal jelölte meg" (Szót. 79). Hadnagy e megjegyzést — ha nem is teljes mértékben — már kiigazította : szerinte Fábchich „csillaggal azokat a szavakat jelölte, melyek Páriz szebeni kiadásából hiányoztak" (i. m. 31). Ez helyes, de még mindig nem tudjuk, Páriz Pápai szótárának melyik részét vette alapul Fábchich. Meg kell tehát mondanunk, hogy Fábchichnál azok a csillagos szavak („asteriscata"), amelyek Páriz Pápai 1782-i kiadásának m a g y a r—l a t i n részéből hiányoznak. E tekintetben világos útbaigazítást nyújt például a következő szócikk : „**Abajdocz-káposzta*. Crambe. Stöhlkraut. Ma. Item Pariz in Crambe. & Calep. in Corambe. Molnar in Coramba." Ha Fábchich a latin—magyar részben lappangó s általa kiemelt magyar szavakat sem látta volna el csillaggal, megkülönböztető jelét ebben az esetben mellőznie kellett volna.

rium Pentaglottum ja.[309] Mindeme szótári forrásokat Fábchich — ahol tehette — saját kora szótárírásának tükrében vizsgálta ; Kengyelfutójának a *Hetevény* szóra vonatkozó részében például így elmélkedett : „*Hetevény*, az az Fiastik. Vallyon bé fogadjuk e ez igét az Magyar Szótárba ? Bod Péter árulja az *Addendák*ban. Nem vagyok ellensége az új szóknak, de sallustiusi *Novator verborum* sem akarok lenni, az mint Cicero őtet billyegezte. Baróthi Szabó Dávid bé fogadta az két első vers koszorújának kinyomtattatásában, első és második Kisded Szótárában de az verskoszorúnak harmadik kiadásában az Bátorkeszi szőlőből viszsza jöveteli versekkel eggyüt egészen ki hagyta az Hetevényt" (36).

46.2. A szótári források anyagát nem nagyszámú, de igen jól megválogatott szöveges példák, illetve régi szövegekből nyert címszavak egészítették ki. Nagyon jellemző, hogy Fábchich egyik legfontosabb forrása nem szótár, hanem — az első Magyar Encyclopaedia, Apáczai Csere híres műve (Utrecht, 1633—35.). Fábchich nem véletlenül nyúlt vissza — a híres francia Encyclopédie századában — a régi magyar racionalizmusnak e kimagasló emlékéhez : Csere-idézetei legtöbbször tartalmilag is jelentősek, s általában Apáczai Csere szóalkotásait XVII. századi nyelvújításunk egyik legfontosabb kísérleteképpen mutatják be. Vannak azonban Fábchichnak ennél régebbi szöveges forrásai is : időrendben visszafelé haladva egyrészt Molnár Albert munkáinak alapos felhasználására kell rámutatnunk,[310] másrészt pedig egy olyan műnek feldolgozására, amely II. József korában a nemzeti öneszmélésnek, a magyar állami önállóság gondolatának egyik hatalmas lendítője lett. Heltainak 1789-ben új kiadásban — mégpedig éppen Győrben — megjelent Bonfini-fordítására gondolok, amely Mátyás nemzeti királyságát oly vonzóan állította szembe — a kalapos királlyal. Megállapítható tehát, hogy Fábchich mindegyik szövegforrását eszmetörténeti szempontból is pontosan be tudjuk állítani szótárunk korába.

Még egy körülményre kell rámutatnunk. Hadnagy (i. m.) nem vette észre, hogy Fábchich mindeme forrásokon kívül szótára szerkesztése közben használt másokat is. Különösen nagy szerepet játszik nála Káldi, akinek bibliafordításából sűrűn idéz. Ámde láttuk, hogy Fábchich bőven merít a magyar protestáns irodalom, különösen Molnár Albert nyelvéből is, tehát műve távolról sem felekezeti színezetű, hanem s z i n t é z i s, a katolikus és protestáns hagyományok szerencsés összefoglalása. Fábchich a vallási különbségek fölé emelkedő igazi humanista : szótári tudósításában együtt szerepel Telegdi Miklós és Károli Gáspár, Pázmány és Molnár Albert. Nyelvtörténeti szótárkísérletének egyetemes jellege is hagyományt teremtett : Fábchichnak lénye-

[309] E szótár feldolgozásának befejezését is Fábchich gondosan közli szótára előzéklapján, de úgy, hogy már szinte saját pontosságát figurázza ki : „a 31 Augusti usq. 2 Sept. 1794 h o r i s 6 m i n. 34". Érdekes, hogy Veranchichnak horvát értelmezéseket is tartalmazó szótárát éppen két horvát származású szótárírónk, Fábchich és Kresznerics forgatta nagy haszonnal.

[310] Egyedül Molnár Albertnek Keresztényi Religiora és Igaz hitre való tanítás című munkájából Fábchich 2500 „helyet" használt fel; közel kétszer annyit, mint Molnár Albert latin—magyar szótárából. Molnár Albert bibliájának és különösen híres zsoltárfordításának használatára utal például az *ad* címszó. „Mol. 3. Esdr. 8.85" jelzést találunk a következő idézet után : „a' ti leányitokat az ő fioknak ne adgyátok" ; ugyanott a 86. zsoltár 7. versét Fábchich így idézi : „Az Istentelenek hatalmaskodnak, Semmit rajtad sem adnak." Az eredeti szöveg szerint (1608.): „Imé az istentelenek, Uram, reám dühödtenek, Kik csak hatalmaskodnak, Semmit reád nem adnak".

gében véve befejezetlen életművét, ugyanezen eszmék szolgálatában, folytatta később Kresznerics is.

46.3. Fábchich szótárának címszóanyaga rendkívül figyelemre méltó. Jóformán nincs művének egyetlen lapja sem, melyen a NySz.-ból hiányzó címszavakat — illetve érdekes származékokat, összetételeket — ne találnánk. Nincs például a NySz.-ban *abroncs ugró* („Molnár in Petaurista" 5 r. ; Kr.-nél *abroncson ugró* I. 2), *adó fel-író* („Pp. in Aerarius. Scriba." 5 v.), *adóssított* („obaeratus... MA." 5 v.), *ki-szedő* (a m. 'adószedő', „Pariz in Exactor". 5 v.), *hoszsza* (a. m. „adsza, ... add-elő, mond-meg" ; hivatkozással MA. *Cedo* cikkére, 5 v., vö. Kengyelfutó 13, NySz. is), *ajánlattatás* („Tsere, ... 13. 10." 8 r.), *aknás só* (9 r.), *alája-vetetségi* („~ és hozzá-adottsági tekintetek. Subjecti et praedicati respectus : Tsere 2. 8. 1." 9 v.), *állatság* ('essentia, substantia', utalás Molnár Ker. tan.-ára, 11. r.), *állatságos* igazság („Essentialis Justitia. Molnár k. t. 3. 11. 5." 11 r.), *általjáró* („transversorium. Tsere. 5. 9." 11 r.), *általvágat* (utalással Heltaira, 13 v.; Kr.-nél is csak *általvág* van, forrásjelzés nélkül), *ál-töör* ('lesháló', utalással Molnár *Excipula* cikkére, 13 v.), *Andikirisztus* (=Antikrisztus, Molnár *Antichristus* cikke nyomán. 14 r.),[311] *békegérhartz* (utalással Calepinusra, 27 v.),[312] *bértzes* (Apáczai Cseréből, 8.10. 30 r.),[313] *felütközik* (Molnár A. 107. zsoltára alapján : „az habok *Felütköznek*, és az eget verdesik" 99 r.);[314] *jég-peléh* (Apácai Csere alapján, 149 v.; a NySz. ugyanonnan csak a *hó peléhi* [=hó pelyhei] szerkezetet idézi); *kevès[s]jég* 'exiguo tempore' (szintén Apácai Cseréből, 175 r.) ; *lengedező* (három jelentésben : 1. *Szép Lengedező szellő fúvás*, PP. *Afflatus* nyomán ; 2. *lengedező hír*, vö. PP. *Clemens* cikkben ; 3. *Lengedező, harmatozó eső*. „Calep. MS. etiam in *Precas*" 208 r.), *római nyelv* („Tsere 10.32.1.; Lásd Deák[315]" 300 r.) stb. Természetesen hiányoznak a NySz.-ból a Fábchich szótározta idegen, különösen latin eredetű szavak is, például *arany-regula* (utalással Cserére, 4.21 : 15 v.), *le-lineálom* („Ki-rajzolom. Pariz in Lineo. barbarum". 208 r.), *offerenda* („*offerendára* méne" („a' nagy misében". Heltai 205.1. Barba[rismus] 269 r.), továbbá nincsenek meg — de persze ez legkevésbé feltűnő — Fábchich saját szóalkotásai sem, melyekre a *Θ* jel utal.[316]

46.4. De nem is ez a mindmáig friss, eredeti és részben a NySz.-ból is hiányzó címszóanyag Fábchich gyűjtésének legfőbb erőssége. Sokkal fontosabb az a tény, hogy — igen finom szemantikai érzékére támaszkodva — Fábchich nemcsak ritka, a „nagy szótári hagyományból" teljesen hiányzó címszavakat

[311] Fábchichnak tetszett a szó magyaros hangalakja : „hanc vocem accepto ... ob majestatem [!] hungaricae enunciationis" (i. h.). Vö. **47.3.**

[312] Vö. „Calep[inus] in Batrochomyomachia [!] tribuendum est hoc vocabulum Calepini Interpreti. quod Pariz etiam Leutchovi [PP. 1708.] ab eo mutuatus est," A szó megvan az 1585-i Cal.-ban is *(bék egér harcz* [!] 126). NySz.-ban *béka* a.

[313] Az EtSz., Bárczi, SzófSz. nem ismeri. Kr.-nél megvan ugyan, de forrásjelzés nélkül.

[314] „Itt jegyezzük meg, hogy a zsoltárok általában sok ritka szóval gazdagították Fábchich szótárát (vö. 310. j.), viszont kétségtelen, hogy egyik-másik igekötős igének tekintett címszó inkább határozós szerkezet. Ilyen pl. „*Felülhatok* ... nagy dicső hatalma vagyon, Melly *Felüll hat* a szép egeken Mol. 113. Zolt. 2. Super caelos gloria ejus" (99. r.).

[315] A NySz. a *római* mn.-et egyáltalában nem vette fel.

[316] Vö. „*Θ Árnyéktalpú*. Fábchich in Sciapodes. Molnár Indiai egy lábú népek, kiknek egy talpok olly széles, hogy az hévségek ellen hanyatá [ɔ : hanyatt] feküvén azokkal bé árnyékozhattyák magokat" (16 r.). E jelet egyébként Fábchich nem alkalmazza egészen következetesen; például a Rhône folyó nevének magyarítását a SzD.-ből ismert jelzéssel ajánlja: „**Róna*. vocandus est Rhodanus fluvius ut Danubius. Duna" (300. r.).

gyűjtött, hanem köznyelvi, régóta szótározott címszavak esetében az addig feljegyzett jelentésárnyalatok egész tömegét örökítette meg. Fábchich e téren oly gondosan és, ami legfőbb, oly szerencsés kézzel nyúlt az anyagba, hogy gyűjtésének számos részlete nemcsak MA.-PP[B]. hagyományát, de még a NySz. jelentéstagolását is messze felülmúlja. Íme néhány példa:

Ábrázat PPB. szerint 'imago, figura, effigies, typus, simulacrum, facies, species, vultus. Das Gesicht, Bildniss, die Gestalt'. — Kr. és a NySz. a szó különböző jelentéseit nem próbálta szétválasztani. Fábchich viszont figyelmeztet arra, hogy az *ábrázat* szónak 'constellatio' jelentése is van, mégpedig Apáczai Cserénél (6.7.2.): „az üsméreteseb tsillagok bizonyos *ábrázatokba* foglaltattak-bé" (5 r.). A szónak 'constellatio' jelentéséről az EtSz. sem vehetett tudomást.

Ábrázolás PPB. szerint 'formatio, formatura, figuratio, imaginatio'; az első két értelmezést a NySz. Cal.-ból idézi, az utolsót MA.-ből. Fábchich ezúttal is tovább megy; Molnár A. Ker. tan. 1. 13.22. nyomán idéz példát a szónak 'idea' jelentésére: „Azonközben azt tartotta, hogy az személyek csak külső elmulandó *ideák*, avagy *Ábrázolások* volnának" (5 r.). Erről az idézetről érdemes azt is megjegyeznünk, hogy Fábchich az *idea* szót 1624-ből idézi, holott a NySz. (Com.: Jan. 4. alapján) csak 1643/1673 óta tartja számon.

Ajtó értelmezése Cal.-tól PPB.-ig mindig 'janua, ostium, fores', Fábchich azonban közli anatómiai 'portio, méhszáj' jelentését is, persze ismét az első magyar enciklopédia nyomán: „*Ajtaja* (szája) a' méhnek. Tsere 7.29.8." (8 r.).

Bárdolatlan címszóként nincs a szótári hagyományban; a NySz. (vö. Kr.) 'indolatus, impolitus, incultus' értelmezést nyújt, de csak átvitt jelentésű példákat idéz. Fábchich PPB.-nak az *Informis* cikkben olvasható *informes naves* kifejezése nyomán a „Rút, *Bárdolatlan* hajók" példát közli (23 v.), s ezzel a szónak hajdani konkrétabb jelentését is igazolja.[317]

Bekap. — MA.-nél 'irripio, arripio' (vö. Kr.); a NySz. ezt az elszigetelt adatot szövegpélda nélkül közli, pedig már Heltaiból idézte Fábchich: „nem illik a' királynac *Bé-kapni* az Egyházi szolgáknak jövedelmébe" (Heltai 180, 1. 27 r.).

Golyóbis. — MA., PPB., Kr. szerint egyszerűen 'globus, sphaera', s ezen az értelmezésen a NySz. sem változtatott. Fábchichnál megvan azonban az *égi golyóbis* kifejezés is 'globus caelestis' jelentésben a következő példával: „Tsere. 6.7. Az egyenesittő az *Égi golyóbist* két egygyarányu részekre éppen el-osztja" (55 v.). Kr. e jelentésben csak a Sándor István-féle Toldalékból átvett *égi gömb* szerkezetet ismeri.

Lidérc. — A NySz. értelmezései szerint 1. 'ephialtes, incubus'; 2. 'cacodaemon, lamia'; 3. 'ignis fatuus'. Fábchich a szónak asztronómiai jelentést is tulajdonít: „**Lüdértz*, futó tsillag, Pariz in Bolis, idis. Tsillag repülés, Lüdértz ... Stellae trajectio" (215 r.). Esetleg idevehető egy példa Gyöngyösi Kemény Jánosából, melyet a NySz. talán tévesen sorozott az 'ignis fatuus' jelentéshez: „Üstökös csillagot minden ütés csinál, Sok ugrosó szikra szökdécsel a' kohnál, Tüzes *lidérczekre* éjjel ha ki tanál, Itt minden fuvallás több szikrát ád annál" (KJ. 426).

[317] Ugyancsak konkrét jelentésben Kármán használta 1794-ben: [a ház olyan], „mintha *bárdolatlan* Fatör'sökökből vólna öszveállitva" (Uránia III, 259). A LexBud. (1825.) szerint: „tignum, trabs: egy *bárdolatlan* gerenda" (48).

Lőcsös. — A NySz. szerint jelentései 1. 'arcuatus' ; 2. 'loripes'. Fábchich PP. *impar* cikkéből, illetve az *impar toga* kifejezés értelmezéséből még egy jelentés hüvelyezhető ki : „**Lőtsös* köntös, melly egy-felől alább ér, mint másfelől" (214 v.).

Megmosódás. — A NySz. csak MA. 'ablutio, lotio' értelmezését ismétli, pedig idézi, ugyancsak Molnár A. szövege nyomán (Scult. [=Jubiléum esztendei prédikáció. 1618.] 853), a következő példát: „*Meg-mosódás* sacramentoma". Fábchich értelmezése és példája sokkal világosabb : „*Megmosódás.* de baptismo christi. Tsere . . . 13.15. Kristus' közönséges életének kezdetire tartozik a' keresztség (meg-mosódás)" (235 r.).

Peckecske. — A NySz. csak általában 'clavellus' értelmezéssel közli, egyetlen példával Veresmarti Mihálytól (1639 : „az orát folyásában egy, *peczketskeben*-való fogyatkozás meg-akasztja"), de nem ismeri zenei vonatkozásban. Nyilván elkerülte a szerkesztők figyelmét MA. *Plectrum* cikke ; innen idézi Fábchich a következő értelmezéseket : „Czimbalom verő *Peczkecske*, Lant pöngető, hegedű vonyó" (283 v.)

46.5. Fábchich közmondásanyaga szintén figyelmet érdemel. PP. *Conditus* cikke alapján ismeri Fábchich például ezt a mondást : „A' ki korpa közzé elegyedik, meg-eszik a' disznók" (48 r. ; a NySz. csupán más forrásokra hivatkozik). Leggazdagabb közmondás-gyűjteményt az *eb* szónál közöl (51—52. levél) ; e részben nem kevesebb, mint 162 közmondást, illetve szólást sorol fel. Az *eb* cikk forrásait Hadnagy László vizsgálta meg (i. m. 27—28);[318] érdemes azonban felhívni a figyelmet arra a tényre, hogy Fábchich maga utalt Rimaira, Pázmányra, Faludira, Dugonicsra, Rájnisra és Simaira. Pázmányból a következő mondást vette át : „Nem mind bors, amit a' Kalmár ebe hullat" (51 v.). E ponton Fábchich gyűjtése Szaitz, Noszkó és Baróti Szabó műveivel érintkezik.

46.6. Mindent összevéve, Fábchich Magyar Kálepinusa igen derék kísérlet volt régi nyelvünk gazdagságának feltárására. Mivel sok, a NySz.-ból hiányzó adatot tartalmaz, értékét napjainkig megőrizte ; szinte érthetetlen, hogy annak idején Szarvas és Simonyi egyáltalában nem méltatta figyelemre. Mindenesetre érdemes lenne kiadni s így könnyebben hozzáférhetővé tenni a magyar nyelvtudomány részére addig is, amíg Heltai, Molnár Albert és Apáczai Csere nyelvéről megbízható modern feldolgozást kapunk.

47. 1794-ben a nyelvtörténeti adatgyűjtés munkálatai már eléggé előhaladtak ahhoz, hogy Fábchich megkezdhette szótári tudósítása szerkesztését is.[319] A Kengyelfutó első látásra kissé ötletszerűen szerkesztett írásmű, azonban — ha alaposan elmélyedünk benne — mégis megtaláljuk azt a vörös fonalat, amely Fábchich gondolatmenetét vezette. A Kengyelfutó bevezetésében büszkén hivatkozik Fábchich arra a tényre, hogy Páriz Pápai utolsó szebeni kiadásához képest 4616 új szót jegyzett fel. A lexikográfiai gyarapodásnak ez az öröme akkortájt divatos lehetett, hiszen hasonló büszkeséggel

[318] Fábchichot közmondások gyűjtésére győri barátja, Kovács Pál serkentette, akinek Magyar példa és közmondási című műve 1794-ben jelent meg. A Kengyelfutóban (45. v.) Fábchich vitázik Adelunggal, aki a közmondásokat „tanquam vulgi sermonem" nem akarta szótárába befogadni, s kimutatja, hogy ezen elvhez maga a német szótárszerző sem ragaszkodott szigorúan.

[319] Az alábbiakban mindenütt a Kengyelfutó-ra, vagyis a Magyar Kálepinus' Példája 1795-ben készült cenzúrapéldányára (vö. 303. j.) hivatkozunk.

hirdeti néhány évvel később Campe is : több mint 50 000 szóval szárnyalta túl Adelungot! Egyszersmind azonban Fábchich számot ad többi adatának jogosultságáról is : „az többi", írja, „az más szó tároknak rendi szerént ugyan azon igének külömféleségét mútattya meg, az kétségest erősíti, az kiaggottat béllyegezi". Ezt a dokumentációt a klasszikus írók, különösen pedig a latin stilisztika példája nyomán tartja követésre méltó nyelvi normának ; amint maga mondja, „szükségesnek itélem . . . minden állatásomat az régi Magyar Íróknak előhozásával megbizonyítanom ; mert ez kútfőre szorúlt minden tudós, ha valamelly kétséges mondást ejtett ki szájából". Fábchich Cicero példájára hivatkozik, aki pongyola kifejezéséért megrótta Antoniust, s ezzel egy antik nyelvhelyességi vita emlékét hagyományozta Quintilianusra. Cicerónak e „korpázása" Fábchich szerint igen időszerű problémát vet fel, mivel „hasonló vörsöngések támodtak az Magyar tudósaink közt", akik „szinte ez úton", vagyis a régiségre s a nyelvszokásra hivatkozva, „igazították el pörös ügyüket". Fábchich azonban a régi írók tanúságát az élő, de természetszerűleg ingadozó nyelvszokásnál is többre becsüli, s nem sokat ad azokra, akiknek vélekedése szerint „az magyar nyelv illy szoros bizonyításra nem szorúl, miért hogy élő". Fábchich adataival bizonyító anyagot kíván kora tudósainak kezébe adni, s ezért büszke arra is, hogy forrásait pontosan, fejezetek és szakaszok szerint idézi. Sajnálja, hogy forrásai közül „az üdőnek szűke miatt" csak néhányat dolgozhatott fel szótárában : 40-nél több szerző művében jegyezte ki „ón-porral . . . az Szótárba való helyeket", de végül csak négyet-ötöt használt fel Kálepinusa „öregbítésében". Fábchich ezúttal is Heltain és Molnár Alberten kívül első helyen Apáczai Csere művét említi, ami azt bizonyítja, hogy valóban ezt az első magyar enciklopédiát tartotta legfontosabb szövegforrásának.

Ezután következik Fábchich három szótárírói elve. Az Első Szabást már idéztük (307. j.), fontos azonban megvizsgálnunk Második Szabását is. Fábchich egész koncepciójának ugyanis ez adja meg a nyitját. A szöveg így hangzik :

„*Második Szabás.* Meg olvassa az Magyar Nyelvnek minden Íróit kezdetétől fogván 750dik esztendőig azon rendel, mellyben éltek, és írtak, még azoktúl sem meg válva, az kik írtak olly Versibus. quos olim Fauni, Vatesque Canebant. [a lapszélen : „Cic. De Divinatione I. 30"]. Ezt állítja Joannes Clericus Artis Criticae Part. I, Cap. 3, § 2, nro 2, Tom. I. pag. 68. Edit. Amstelaed. 1730. Ez mostani századnak 50dikére határozom ; mert ez tájban kezdett az Német nyelv virágozni, az mikor az Magyar már régen talpon állott. Ez szabás meg czáfolja azon fris Írókat, az kik az Magyar Nyelvnek vesztén sápolódnak : az fris szerzőkbűl pedig az magvát köll ki regzeni. — Ez *Canont* nem tarthattam meg az könyveknek nem léte miátt. Athenienses sciunt, quae recta sunt, sed facere non possunt " (3 r.).

E szövegrész nagyon fontos : kiderül ugyanis belőle, hogy Fábchich is, akárcsak nagy ihletője s barátja, Révai, tulajdonképpen n y e l v r o m l á s t észlelt saját korában, a XVIII. század második felében, s ezért akarta a német hatásra megromlott ú j magyar nyelvet 1750 e l ő t t i írók idézésével r é g i szépségéhez, gazdagságához visszavezetni. Fábchich azonban még nem volt Sándor István vagy Kresznerics : nem lévén szenvedélyes könyvgyűjtő, kénytelen volt néhány — egyébként igen jól megválasztott — forrással beérni. Ezeknek adatait rakta időrendbe, megalkotván nem is egészen tudatosan, hanem kora nyelvművelési szükségleteiből kiindulva a maga nyelvtörténeti szótárát. Munkájában, bármily fáradságos volt is, a nemzet régi dicsőségének

tudata hajtotta. Elve — „a magyar [nyelv] már régen talpon volt", amikor a német „kezdett virágozni" — olyan elv volt, amely jellegzetesen a jozefinizmus keltette nemzeti ellenállás eszmevilágára utal. Ámde a régiségnek ilyen célzatú feltámasztása menthetetlenül vaskalapos ortológiához vezetett volna,[320] ha Fábchich „Harmadik Szabás"-ában nem nyilatkozik a nyelvújítás szükségességéről is, legalább tudományos terminológiánk kialakulása érdekében: „Mivel élő az Magyar Nyelv, nem is vólt még arra Szűkség, hogy mindenek föl írattassanak. Szoros ítélettel meg köll válogatni az mű szerszámoknak, és egyébb dolgoknak nevét, névokadását (etymologiam) és mind azon igéket, az mellyek az élő Magyaroknak szájokban forognak. Magyarra köll fordítani az Görög Deák neveit az Tudományoknak, hogy minden Szelíd Tudományok annál hamarább Magyar Köntösben elő állhassanak" (i. h.). E kijelentés ismét fontos, mert az világlik ki belőle, hogy Fábchich, mint korábban Molnár János, nemcsak tudományos műnyelvünk sürgős megújhodását vélte szükségesnek, hanem — akárcsak a Tiszán túl Földi — gondos „ítélet" alá kívánta vetni, irodalmi nyelvünk gazdagítása érdekében, „mind azon igéket, az mellyek az élő Magyaroknak szájokban forognak". Hogy e két célkitűzést egy „szabásba" fogta, annak is mély oka lehetett: bár nem mondta ki, nyilván arra gondolt, hogy tudományos műszavainkat az élő nyelv szóképzési elvei alapján kell kialakítanunk. Fábchich tehát — s ez a Kengyelfutó bevezető részéből vonható végső következtetésünk — nemcsak egyoldalú „laudator temporis acti", hanem egyszersmind tudatos nyelvművelő, aki kimutathatóan világos nyelvtörténeti perspektívával rendelkezett.[321]

47.1. A Kengyelfutó 8. lapjára Fábchich „Arany üdő" című rövid nyilatkozatát iktatta,[322] mely így hangzik: „Szenczi Molnár Albert Első az régiek közzűl; Molnár János pedig az kötetlen, Kőszögi Rájnis József az kötött beszédében az frisek közzűl."[323] E kijelentés értelme teljesen világos: amint a klasszikus latin nyelv aranykorát Cicero és Vergilius jelentette, úgy Fábchich konkrét személyekhez kívánta kötni a magyar nyelv „arany üdejét" is. Nyelvi eszménye azonban, akárcsak a „Harmadik szabásból" levonható következtetése, nem egyetlen korhoz kötött: felfogása a régi és az újabb írókat egységbe foglalja, s a régiek közül Molnár Albertet, az újak közül pedig Molnár Jánost és Rájnist — szintén kőszegi születésű földijét! — tartja a legjobb nyelvi mintának. Felfogása nagyon érdekes, mert kezünkbe adja kulcsát annak a

[320] Kazinczy nagy aggodalommal nézte a nyelvészeti historizmusnak efféle, a szókincsre vonatkozó megnyilatkozásait. Klopstock merész nyelvi újításaival kapcsolatban tette következő kijelentését: „...új ideáinak kimagyarázhatásáért új szókat és új szófoglalásokat merészelt csinálni, amelyért ugyan Magyarországon, minden nagy talentuma mellett is, oskolai árestomban gőzölögtették volna ki agyas fejéből a szertelen zsenit; nálunk, mondom, ahol minden szónak olyan neoacquistica formán kell produkálni a maga nemességét, és diplomájának szinte a volgamelléki pusztákról, vagy a már leomlott Capitoliumból emanáltnak kell lenni" (idézi, sajnos a pontos lelőhely megadása nélkül, Waldapfel: Felv. 65). Márton I. szintén tiltakozott Apáczai Csere nyelvének túlzott tisztelete ellen (vö. 343. j.).

[321] Ez természetesen nem Fábchich kizárólagos érdeme. Révainak kétségtelenül hasonló felfogása volt a magyar irodalmi nyelv fejlődéséről, s ezért lehetetlen elfogadnunk Melichnek túlságosan merev, lekicsinylő véleményét: „Révai nem tudta azt, hogy a nyelv eleven tevékenység, s hogy a régi nyelvemlékek adatai is az eleven tevékenység halvány emlékei" (Révai 41).

[322] Hadnagy ezt a megjegyzést nem méltatta figyelemre, pedig nem közömbös Fábchich magyar „ciceroniánizmusa" szempontjából.

[323] A megjegyzés további része már tisztán bibliográfiai jellegű: „Az többieknek laistromát az öreg Kálepinusomnak homlokára halasztom" (8).

megbecsülésnek, amelyet Molnár Albert műveivel szemben a Magyar Kálepinusban lépten-nyomon tapasztaltunk. S egyben igazoltuk, mégpedig Fábchich saját szavaival, hogy szerinte a magyar nyelv és irodalom fejlődésében is volt „aranykor" : a régit Molnár Albert, a „frisset" Molnár János és Rájnis jelenti. E két kor persze a magyar humanizmus két fontos fellobbanását jelzi, s Fábchich szintézisét éppen ez indokolja.

47.2. A Kengyelfutó további része (9—64) szemelvényeket tartalmaz a szótár anyagából, de részletesebb s „névokadásokkal", azaz etimológiákkal megtűzdelt előadásban.[324] Kellemes meglepetés mindjárt az *ad* ige kidolgozása ; e szócikk elején Fábchich elveti az *ad* < latin *addo* származtatását, viszont örömmel közli a magyar szónak lapp megfelelőjét, s még egyes lapp származékok magyar analógiáját is igyekszik megkeresni.[325]

Ugyancsak az *ad* igét használja fel Fábchich arra, hogy saját igeragozási rendszerét, nyelvtani terminológiájával együtt bemutassa (vö. Hadnagy : i. m. 39 kk.). Szótártörténeti szempontból érdekesebb azonban az a rész, ahol Fábchich az *ad* ige frazeológiáját nyújtja (Hadnagy : i. m. 25—6) ; saját szavai szerint „következik immár, hogy ez igének Adok . . . az többi szótároknak módjára különféle értelmét, szörköztetését meg írjam" (13). E részben Fábchich mindössze 14 jelentést különböztet meg, de idéz néhány érdekes régi példát : a *harcot ad* kifejezést Heltai szövegével igazolja : „hogy *harczot adnának* azoknak, kik utánna sietnének" (Bonfini eredeti szövege szerint : „impetum perseqventium remorentur").[326] A *hátat ad* kifejezést latinizmusnak tartja, bár Heltaiból, Pázmányból és Káldiból is kimutatja ; a Genesis 14.10 nyomán Káldiból idézi : „a' királyok *hátat adának*", majd hozzáteszi : „Molnár ibidem *Elfutamodának*". E megjegyzése sem közömbös ; kitűnik ugyanis belőle, hogy a régi írókat nyelvhelyességi szempontból bizonyos kritikával illette, s azonfelül az is, hogy Molnár Albert *elfutamodának* fordítását magyarosabbnak, jobbnak érezte Káldi megoldásánál. Úgy látszik tehát, hogy a katolikus Fábchich régiség dolgában inkább „protestáns" stilisztikai eszmény felé hajlott. Mindazonáltal éppen Káldiból idéz egy régies „szörköztetést" : „adgy nékem e' verhenyős *főzelékben*". Az inessivusnak e partitivusi használata feltűnik Fábchichnak („noto hic Syntaxim pro *főzelékből*"), de

[324] Fábchich olykor etimologizál Kálepinusában is. Nemcsak átveszi Cal. *bérétra* adatát a *capitium* cikkből (30 r.), hanem a következő megjegyzéssel kíséri : „Italice *Beretta*, capello". Sok jó etimonja van ; Sajnovics ötletéből kiindulva sejti például, hogy *isten* szavunk talán *ős* származéka (39 r.).

[325] E részt, mely érdekes és ismeretlen adalék finnugor szófejtéseink történetéhez, némi rövidítéssel Fábchich eredeti szövegében közöljük : „Adok, adom. Sajnovich pag. 57. Verba quaepiam Hungarorum desinunt in K, Lapponum omnia in M. Factitiva hinc oriuntur Lapponibus et Hungaris paene aequalia, ut Nyelatam Lapponibus, nyeletem Hungaris, sino glutiri. Ex tertia persona Nyal, sequitur augmentum Nyál. — pag. 67. Addom. Lapponibus, do, tribuo : nec probatur eorum opinio, qui id a latinorum addo derivant, cum Hungari quoque dicant Adom, do, trado. Addetam. Lap. dari facio. Hungaris Adatom. — pag. 107. Addam dono, do, largior, tribuo. Addagódam, incipio dare ; Adde, dator ; Addem, datio ; Addaldak, donum, munus ; Addaldás, idem . . . Addaladdam, aliquoties testinanter do res parvas ; (huic paronimum videtur adton adom, addogalom) ; Addetam, dare facio ; (Hung. Adatom). Addeteigye, dabilis ; Addetatte, datus ; (Hung. Adattatott)" (9), Fábchichot eddig nem igen szokták a finnugor rokonság hirdetőjeként számon tartani (vö. azonban Hadnagy : i. m. 26). Jó húsz évvel később hasonló egyeztetéseket közölt P. Horváth Ádám is (M. Nemzeti Múzeum. Quart. Hung. 20. 4 v. — 5 r.).

[326] Itt jegyzi meg Fábchich, hogy összehasonlításul Bonfinit 1744-i pozsonyi kiadásában használta („Utor Editione Posoniensi 1744").

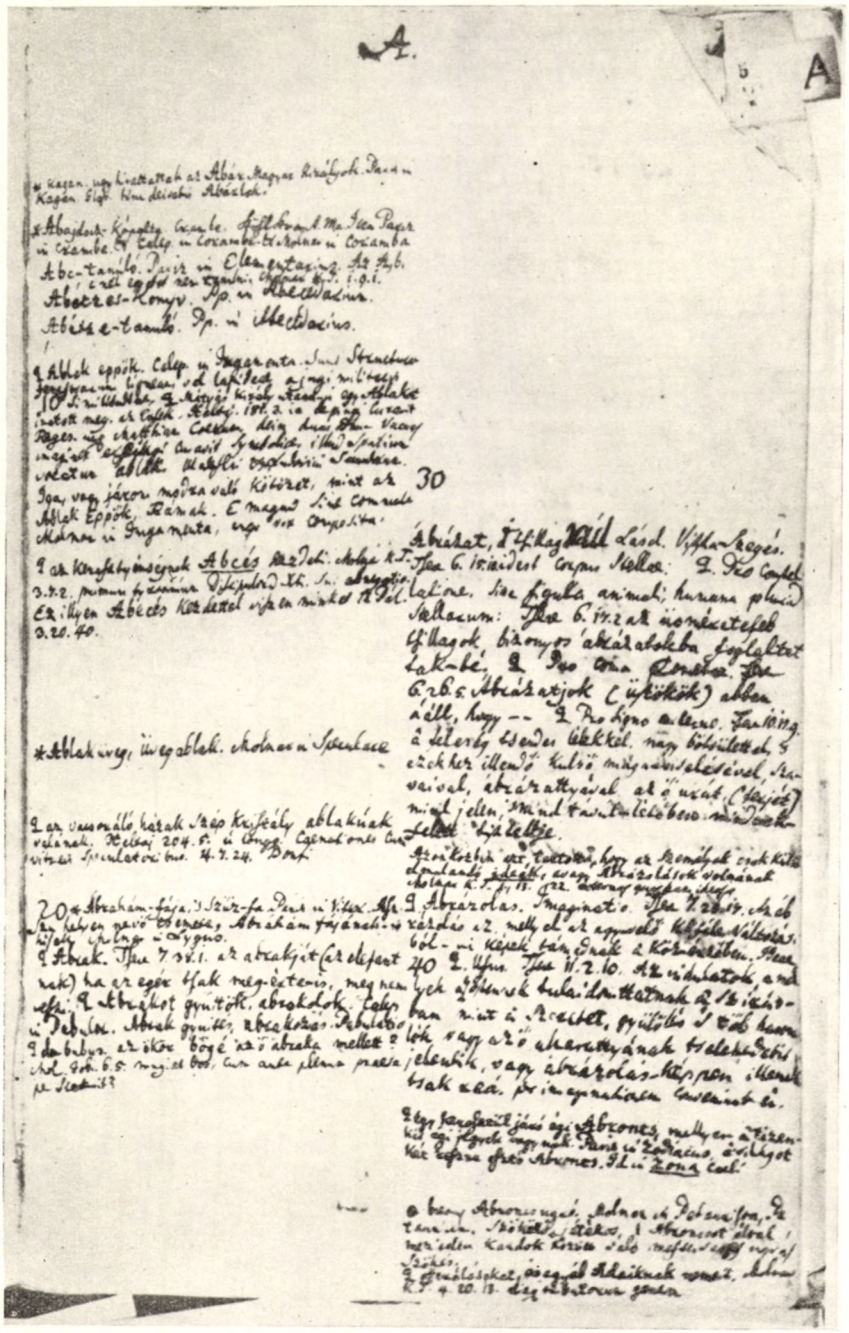

3. Fábchich Magyar Kálepinusának 1. lapja.

hozzáteszi, hogy ezt a sajátságot nem az *ad* ige vonzata indokolja („in Verbo *adok* nulla peculiaris vis est").[327]

47.3. Érdekes problémát vet fel Fábchichnak 2. mintacímszava : „*Alomoton*. Éltető állatok lételének kezdeti. Calepinus in Elementum" (vö. *alomotom*, C. 1585 : elementa — Eltető állatok, letelnekkezdeti (auagy) *Alomotò* [olv. alomotom] ; „nyilván sajtóhiba *alomontom* ~ *alamontom* h." EtSz. I, 84). Fábchich e szót, melyet általában Calepinus magyar értelmezőjének tulajdonítnak, összeveti az olasz *elementi*, a német *Elementen*, a francia *les Eléments* s a spanyol *Elementos* alakokkal, majd hozzáteszi, hogy más nemzetek szóátvételeit követve „placuit et Calepino nostro per paronomasiam *Alomoton* vocare, qvemadmodum plura feliciter sic transposuit" (10). Efféle szókat Fábchich később Páriz Pápainál is olykor talált ; elfogadja és idézi hát a következőket : *alagya* 'elegia', *agolka* 'ecloga', *baralintos* 'labyrinthus, *laskaméron* 'hexametrum',[328] *larmonya* 'harmonia'[329] *purgoma* 'epigramma' *czirillikus* 'chirurgus',[330] *ergofia* 'geographia', *Andikirisztus* 'Antichristus' (vö. **46.3.**) ; *saramonta* 'sarmentum', *pádimontom* 'pavimentum', *amandár*[331] 'duumvir' *adia* 'idea' *alkumista* 'alchimista' (az EtSz. nem ismeri), *kehó* 'echo', *alamosna* 'eleemosyna', *pispek* 'episcopus', *prosonczió* 'processio', *remete* 'eremita', *eradony* 'eridanus', *fendemontom* 'fundamentum', *testemontom* 'testamentum', *aperencza* 'experientia' (EtSz. I, 110), *lemonya* 'limonia mala' ; *piriál* 'prior Auranae' ; *salagvarda* 'salvaguardia' (14). E régi magyarosítások láthatóan tetszenek Fábchichnak ; amint megfigyeltük, alkalmilag mintául is szolgálnak saját szóképzései számára.[332]

47.4. E részhez kell kapcsolnunk Fábchich neologizmusait, melyekre a „Harmadik szabás" már utalt, s melyek a megtartott, de megmagyarosított régi szavaknak bizonyos mértékben dialektikus párját képezik. Fábchich újításainak javarészét mintegy elrejtette a Kengyelfutóban. A 44. lapon a latin *pharus*-nak *tűztorony* vagy *tüzes torony* magyarítása helyett — *Ré(v)falu*, *Révkomárom* mintájára — a *rétorony* vagy *révtorony* elnevezést ajánlja ; ezen egyetlen példához fűzi aztán 182 további magyar szóajánlását. Legtöbb szavával Molnár Albert nehézkes körülírásait igyekszik pótolni.[333] Számos szóalkotása valóban szerencsés: *anthropophagi* Molnár szerint 'Ember hús evő népek Scythiában". Fábchich azonban megjegyzi : „Cur adderes *hús* ? nec Graecis *anthroposarcophagi* audiunt. Menschenfresser". A német szó nyomán megszületik tehát a magyar elnevezés : *Emberevők* (49). Érdekes a következő magyarítási kísérlet is : „Barbaralexis. Nyelvzúr. Nyelvzavar. Molnár. Deák (Magyar) beszédben Deáktalan (nem Magyar) szónak elegyítése" (50). *Barbarismus*

[327] Fábchich egyik legjelentősebb újításával, ti. az egyes jelentések megszámozásával szótárírásunk egyik fordulópontja című dolgozatomban foglalkoztam (MNy. LI, 201—211).

[328] Fábchich hozzáteszi : „ad hanc normam facio Pentametrum, *Pantaméron*".

[329] A szókezdő *l-* miatt inkább az olasz *l'harmonia* átvételének látszik.

[330] Ezután következik: „Harisnyás tót illyés, *Aristot eles*"[!], de ezzel kapcsolatban Fábchich is megjegyzi : „hic Molnár Alberti jocus est".

[331] Ez nem a latin szó népies eltorzítása, amint Hadnagy véli (i. m. 44), hanem török—arab jövevényszó (EtSz. I, 87).

[332] Persze téved Hadnagy, amikor valamennyi elmagyarosított latin szót — Fábchichnak tulajdonítja (i. m. 44). Hadnagy még *ádia* 'idea' szavunkat is Fábchichnak tulajdonítja (i. h.), pedig megvan már C.-nál (EtSz. I, 17).

[333] E körülírásokat sokszor hibáztatta : Mi hír Budán? című kéziratában (Fol. Hung. 16) ezt írja : „Molnár Albert Lexikonában 650 Ige tétetett ki Para-, vagy Peri-phrastica" (5). Vö. még Hadnagy : i. m. 43.

helyett Fábchich az *idegenség*, *vendégszó*, *vendégszólás* kifejezéseket javallja (i. h.) s népi szót alkalmaz, amikor *cataracta* a. — a Molnár-féle 'meredek szakadás, víznek le rohanása' helyett — egyszerűen *zúgót* javasol (51). Más nyomait is találjuk annak, hogy Fábchich a népnyelvből közvetlenül merített ; tanúbizonyságul elég következő két cikkére hivatkoznunk :

„Caementum. Molnár Mész, és egyéb fal építő. Teutonice Malter. Szinte ez gazdám' házának mostani épűlésekor az Magyar Kőmüves Pallér így szóllott : Hozzátok ide a' *kásaládát*. Mondsza tehát *Mészkása*, mint *Köleskása*, az száraz kőpornak hivattatik" (52).

„Charistia. *Barátünnep* ... Molnár ; olly ünnep volt, kiben kiki jó barátját egybe híván meg ajándékozta. vel *komálás* dici potest, vulgi proprium a palestra inchoari solitum" (i. h.).

Apáczai Csere nagy tisztelője lévén, foglalkozott Fábchich a *Cyclopaedia* helyes magyarításával is : MA. nehézkes körülírása ('Az egeß kőnyvbéli tudományoknac kerekdéden egymásból fűggőegéß [!]Tudománya') helyett *kerek tudomány*-t ajánlott (Kengyelfutó 59).[334]

47.5. Fábchich szóajánlásait persze nem tekintette véglegesnek ; jól tudta, hogy neologizmusai felülvizsgálatra szorulnak. Ezért azt ajánlotta, hogy „minek előtte ezen szóknak Magyar Neve az Lexikonba iktattatik, különös Lexidionba valamennyi kinyomattatván az Országnak Tudósaival közöltessék, ezeknek ítéletei az Planum szerint állított Társaságban meg rostáltassanak, osztán telljék meg általak az Dikczionáriom" (Mi hír Budán? 5). Sajnos sem e Lexidion, sem pedig a Fábchich tervezte nagy „Dikczionáriom" már nem készülhetett el. A Kengyelfutónak állami költségen való kinyomatását a helytartótanács elutasította (Hadnagy: i. m. 46), s így ez a szótári terv is torzó maradt. Az 1795. év eseményeit követő abszolutizmus a magyar nyelv ápolását hosszú évekre háttérbe szorította és barátjának, Rájnisnak biztatására maga Fábchich sem a filológiában, hanem a görög költészetben keresett vigasztalást. Magyar Kálepinusa ránk maradt, töredékes formájában is értékes emlék ; sajnos már saját korában is hamar elfeledt kézirata szomorú előképe a XIX. század elején soká kiadatlanul lappangó nagy szótárainknak.[335]

C) SZAKSZÓTÁRI KÍSÉRLETEK

48. A Gyarmathi-féle Nyelvmester, valamint a DebrGr. felvet még egy kérdést, amely eddig nem került összefoglaló tárgyalásra. Kimutatható ugyanis, hogy már a XVIII. század 90-es éveiben történt kísérlet nemcsak a szakszótár-

[334] Molnár szóajánlásainak egy része verstani jellegű : ezeket ma azért nem érezzük sikerültnek, mert nagyon hozzászoktunk a verslábaknak olyan magyar elnevezéséhez, amely egyszersmind az illető versláb alkatát is érzékelteti (pl. *lengedező)*. Fábchich szóajánlásaiban inkább az antik elnevezések jelentéséből indul ki ; így lesz a pyrrichius *fegyveres* vagy *táncz* „Subaudi *láb*" (53) „a Pyrrho auctore saltatio in armis", a spondaeus *áldozati* (i. h.), a jambus *nyilas*, a choriambus *karnyilas* stb. Itt jegyezzük meg, hogy Fábchich legtöbb új szavát a latin nyelv graecismusainak egy olyan jegyzékéhez fűzte (Kengyelfutó 44—60), amelyet átvehetett pl. Cellarius Liber memorialisának valamelyik kiadásából. Az egyes szókat azonban MA.-tel ellenőrizte.

[335] Fábchichnak Makó Pál szótári tervéhez fűzött megjegyzéseiről l. **55.2.** Ami Fábchichnak állítólagos akadémiai szótári tervét illeti (Hadnagy : i. m. 57. M. N. Múz. Fol. Lat. 76), ezzel nem foglalkozunk e fejezetben, mivel a szóban forgó kézirat nem Fábchich tervét tartalmazza, hanem Luby Károlynak és Vay Istvánnak az 1792-i országgyűlés "Deputatio Litterariá"-jához intézett előterjesztését. L. még **56.**

szerkesztés elveinek megfogalmazására (**57.3.**), hanem néhány „szakszótárcsíra" kidolgozására is. A magyar nyelv pedagógiai és közéleti jelentősége a nemzeti fellendülés éveiben (1790—92) olyannyira megnövekedett, hogy sor került a magyar mesterszók vagy mesterségszók (termini technici)[336] több kategóriájának összegyűjtésére: már 1800 előtt van nyelvtani, jogi, filozófiai és növénytani műszógyűjteményünk. Egyszersmind megindult modern természettudományi műnyelvünk kialakulása is (**52.**).

Nyelvtani műszójegyzékek

49. Két nyelvtani műszójegyzékünket[337] együtt tárgyalhatjuk: ez a tárgyalásmód fényt vet a terminológia akkori ingadozására is (vö. Hadnagy: i. m. 37—8). A régebbi szójegyzéket Gyarmathi Sámuel nyújtja (A' Mester szók. Nyelvm. I, XXIV—XXXIII), az újabbat pedig a más vonatkozásban már tárgyalt DebrGr. (A' Mesterség-szók laistroma. 233—237). Gyarmathi szójegyzéke 346 tételből áll; mivel azonban címszavai vegyesen latinok és magyarok (más szóval: Gyarmathi magyar értelmezéseit is besorolta latin címszavai közé), tulajdonképpen csak 173 szópárt foglal magában. Ez is valamivel több a DebrGr. anyagánál, mely 153 magyar műszó latin értelmezését tartalmazza.

Ami a két terminológia egyezéseit és eltéréseit illeti, ezt legjobban a következő hármassággal ábrázolhatjuk:

a) Egyező magyar műszavak, nyilván a régebbi magyar terminológia alapján. Ebbe a kategóriába tartozik *név* 'nomen', *névmássa* 'pronomen' (1781 óta, l. Zsinka I.: MNyK. XLIX, 15), *viselő* 'gerundium', *foglaló* 'conjunctio'; *mondás* 'sententia', *idő* 'tempus', *jövendő* 'futurum', *mód* 'modus', *mássalhangzó* 'consonans', *hellyes írás* 'orthographia' stb. Aránylag kevés a teljes egyezés, de mégis elegendő ahhoz, hogy bizonyos folyamatosságot tételezzünk fel Gyarmathi Nyelvmestere és a DebrGr. közt is.

b) Hasonló magyar műszavak, a DebrGr.-ban helyesbített változatban. Gyarmathiból kétségtelenül merítettek a DebrGr. szerzői, de szóajánlásait nem mindig fogadták el kritika nélkül. Jellegzetes két eset a *vocalis* és az *adjectivum* magyar neve. Gyarmathinál a vocalis a. m. *magánhangzó*, viszont a DebrGr. az értelmesebbnek és magyarosabbnak vélt *magábannhangzó* változatot közli (vö. substantivum: *magánértő* Gy., *magábannérthető* DebrGr.). *Adjectivum* Gyarmathinál *mássalértő* (egyéni újítás, l. Zsinka I.: MNyK. XLIX, 14), a DebrGr.-ban *mássalérthető*.

Olykor csak egy-egy magyarázó szó jelent különbséget: a *praesens* Gyarmathi szerint *jelenvaló*, a DebrGr. szerint *jelenvaló idő*. Vö. még: com-

[336] A NyÚSz. csak Márton 1799. alapján idézi, megvan azonban előbb is: Gyarmathi (1794) és Márton I. (1796) a *mesterszó* elnevezést ajánlja, a DebrGr. viszont ingadozik *mester-* és *mesterség szó* közt; idevágó szójegyzékének címében csak az utóbbi szerepel. A Nagyszótár első adata 1784-ből származik: „a' *mester szavak*, tudomány szavak, termini technici, Magyarul ... ki nem ejtődhetők" (M. Hírm. 62).

[337] Teljesen elszigetelt korábbi kísérlet volt Benyák Bernátnak 1777 körül, de bizonytalan időpontban összeállított nyelvtani szógyűjteménye (A Deák nyelvműben gyakorlott Nevezeteknek magyarítását előadó Lajstrom), amelyet Takáts S. csak töredékesen közölt s nem is eléggé megbízható módon (Nyr. XXX, 423—6).

paratio: *hasonlítás* Gy., *egybehasonlítás* DebrGr. Talán szintén Gyarmathi műszavának átdolgozásából ered a *superlativus* és a *conditionalis conjunctio* elnevezése a DebrGr.-ban: az első *felyülmulo grádits* helyett egyszerűbben *felső grádits*, a második pedig *felfüggesztö foglaló* helyett *feltévő foglaló* (vagy *egygyüvéfoglaló)*.

c) Leggyakoribbak persze azok az esetek, amikor két különböző szemlélet érvényesül, s ezért nagy az elnevezésbeli eltérés is. Hadd kezdjük egy jellemző esettel. A DebrGr. kitart a verbumnak régi *ige* elnevezése mellett, Gyarmathi viszont — mint Benyák *(üdőszó*, Nyr. XXX, 425) — a németes *időszóval* (vö. *Zeitwort*) kísérletezik (Zsinka: MNyTK. XLIX, 10). Hasonló szemléletbeli különbség érvényesül akkor is, amikor az *accentus* emitt *vonás* (Gy.), amott *húzás* (DG.), vö. még syntaxis: *öszverakás* Gy., *elrendelés* DG;[338] paragraphus: *vers* Gy., *tzikkely* DG.; syllaba: *hang* Gy., *szótag* DG. A legutolsó esetben a modern szót — Földi ösztönzésére (RMK. XXVIII, 29; vö. Benyák: Nyr. XXX, 423) — a DebrGr. javasolta, de vannak olyan műszavak is, amelyek Gyarmathi nyomán maradtak meg, pl. *eset* 'casus' (vö. *ejtés* DG.), *indulat-szó* 'interjectio' (vö. *közbevető szó* Földi: RMK. XXVIII, 21; *közbevető* DG.).

Messzire vezetne, ha mindkét, következetesen átgondolt rendszert saját korába próbálnók beállítani, s ha mindegyik műszónak közölnők szótártörténeti előzményeit is. Annyi bizonyos, hogy Gyarmathi Nyelvmesterében meglehetősen önálló terminológiát alakított ki; nem követte pl. Szenthe Pál elnevezéseit (1792.), amelyek Fábchich nyelvtani műszavaira kétségtelen hatást gyakoroltak (Hadnagy: i. m. 37—38). Az a benyomásunk, hogy Gyarmathi tudatosan a korában csírázó iskolai magyar nyelvtanítási gyakorlat fölé kívánt emelkedni és tudományosabb, pontosabb műszavak megalkotására törekedett. Ezért találunk igen ritkán egyezést a Gyarmathi—DebrGr. önállóságra törekvő iránya és a többi nyelvtan közt (persze azért akad közös „mesterszó" is pl. *szenvedő*, *jövendő* stb.). Mindenesetre kívánatos lenne, ha a szófajok magyar elnevezéseinek története után minél hamarább sor kerülne egész grammatikai terminológiánk történetének megírására: amíg ez nincs felderítve, addig a magyar nyelvtudományi terminológia történetéhez sincs kellő kiindulópontunk (vö. még Versegivel kapcsolatban: **145.** kk.).

Fábchich József jogi műszavai

50. Nem kevésbé érdekes első jogi szótárkísérletünk, amelyet Fábchich Magyar Kálepinus' Példája című kéziratában találunk (vö. 303. j.). Nem Fábchich saját műszavairól van szó, hanem két olyan jogtudóséról, akinek eddig főleg latin nyelvű munkáit tartottuk számon. Fábchich munkatársairól a következő, címszerű bekezdés tudósít: „Corpus Juris. Törvénytár. Vertit eleganter Cl. D. Paulus, postea Rupertus Kovács, in celebri Academia Jaurinensi Juris Canonici (Professor) Doctor. Anno hoc 1794 edidit Adagia Hungarica, Jaurini nunc elucubrat Jus Canonicum Hungarice, a quo terminos Juris Canonici impetrabimus, Juris vero Patrii a Cl. Doctore Juris Patrii Emerico Kelemen accipiemus." A két munkatárs tehát Kovács Rupert[339] és Kelemen

[338] Vö. Ornata syntaxis *'ékes öszverakás'*, figurata syntaxis *'tzifra öszverakás'*.

[339] Kovács Pál Rupert (1742—1803) Győrött a rend feloszlatásáig kánonjogot adott elő. Kéziratos műve a kánonjog magyar fordítása. Vö. Szinnyei: MI. VI, 1351.

Imre;[340] a nevükre vonatkozó jövőidejű igealakok *(impetrabimus, accipiemus)* nyilván arra céloznak, hogy Fábchich teljes magyar szótára számára e két munkatárs ígért jogi műszavakat, s a Kálepinus' Példája számára néhányat mutatóba máris Fábchich rendelkezésére bocsátott. A valamivel alább olvasható „quorum en Specimen" megjegyzés felfogásunkat teljes mértékben alátámasztja. Fontos az is, hogy Fábchich szerint a kánonjog és a magyar jog közt annyi az egyező vonás,[341] hogy a magyar kánonjog szavait számos esetben a magyar jog terén is alkalmazni lehet.

Fábchich kéziratának eredeti szójegyzéke így kezdődik: „Actio, Pör indítás. — Proclamatio, Hírdetvény, előkiáltás, előhívás. — <Citatio, Idézés:> — Juristitium Törvényszűnet. — Appellatio, Pör föllyeb vívés — Ascendentes, Nemzők — Descendentes, Nemzettek, Subaudi Atyafiak — <Causa, űgy> — <Actor, Fölpörös — Reus, Alpörös>". Amint látjuk, sem betűrendet, sem pontosabb tárgyköri csoportosítást nem találunk; e szójegyzék tehát nem más, mint 162 jogi vonatkozású latin—magyar szópár felsorolása.

Szövegünk mégis érdekes, mert alkalmat nyújt arra, hogy bizonyos összehasonlítást tegyünk egyrészt más egykorú forrásokkal, másrészt pedig legelső és legnagyobb hatású tiszti szótárunkkal, Pest m. tiszti szótárával (1807., vö. **93.** kk.). E célból anyagunkat a megmagyarosítandó latin címszavak szerint rendeztük el: vizsgálatunkból kiderül, hogy a Fábchich szójegyzéke lényegében véve tulajdonképpen a magyarországi latinságnak Bod Péter-féle magyar jogi Glossariolumán (1767., 1782., 1801.) alapul, s annak átdolgozott változata. Időrendi okok miatt az is világos, hogy Fábchich szemelvénye értékes láncszem a Glossariolum és első tiszti szótáraink közti korból.

PPB. Gloss. 1767., 1782.		Fábchich 1794.	Pest m. tiszti szótára 1807.
Actor	Fel-peres	Fölpörös	Fel peres
Annata	Egyházi adó	Egyházi adó	
Aucarius	Hite, betsűlete vesztett, Lúdas	Böcsületevesztett, Lúdas	Ludas, vagy Hite szegett
Authenticare	Meg-erősíteni	Megerősíteni	Hitelesiteni[342]
Banderium	Zászló-alá rendelt hadi sereg.	Zászlóssereg	Zászló allja
Baro	Szabad, Zászlós-Ur	Zászlós Ur	Ország Fő zászlósa, vagy Ország Bárója.
Bannum	Földes Ur' parantsolatja, Számkivetésre küldés	Számkivetés	
Brachium	Külső segítség az Ekklésiai végezések' végben-vitelekre	Kölső Segétség (az Egyházi dolgokra)	Erőhatalom
Bulla	A' Pápa (ón petsétes) levele	Önpöcsétes levél	Függő petsétű vagy ón petsétű levél.

[340] Kelemen Imre (1746—1819) volt jezsuita, 1777-től a győri, később a pécsi akadémia tanára (magánjog, római jog, magyar törvények); 1793-tól a pesti jogi karon működött. Főművei: Institutiones juris Hungarici privati (1814.), Historia juris Hungarici privati (1818.). Vö. Szinnyei: MI. VI, 1363—1364.

[341] „Et quoniam Jus Canonicum et Hungaricum hinc et inde concordant, plura iam vocabula Juris patrii transposuit".

[342] A NyÚSz. szerint e szóra van két XVII. századi adat; 1804-ben használja Georch. — A nagyszótári gyűjtés szerint Bényák Bernát kéziratában (1776—1821): „Accréditer: *Hitelesíteni*".

Caducitas	Magva szakadása valamelly familiának	Magva Szakadás	Ura vesztett jószág
Certificatio	Hír-tétel, Hír-adás	Hiradás	
Collaterales	Oldalúl-való atyafiak	Óldal Atyafi	Rokonok
Decorticatores silvarum	Mezge-nyalók, Fahántók	Mezgenyalók, Fahántók	
Defectus seminis	Örökösnek nem maradása. Magva szakadás	Magva Szakadás	Magva szakadás
Diaetales articuli	Ország végzései	Ország végzései	

E néhány példából ugyanaz az eljárás világlik ki, amelyet a nyelvtani terminológiával kapcsolatban tapasztaltunk: a későbbi megfogalmazás (ezúttal a Fábchiché) általában rövidségre, pregnáns tömörségre törekszik, s bizonyos esetekben ezért tér el forrásától. Fontos azonban az a tény is, hogy jogi szempontból mintha már szilárdabban kialakult, jobban kijegecesedett magyar terminológiával lenne dolgunk 1800 előtt is, mint nyelvtani téren. Nem kétséges, hogy e szakszókincs megszilárdulásához hozzájárult Bod Glossariolumá-nak tekintélye is, amely Fábchich kísérletének közvetlen előfutára volt.

Márton István: Erkölcsi Szótár

51. Időrendben negyedik szakszótárunk Márton István (vö. **37.**) „Erkőltsi Szótár"-a, melyet Keresztyén Theologusi Morál, vagy-is Erkőlcstudomány című művének (1796.) függelékében találunk (663—769), s mely jóval több, mint egyszerűen egy tudományos munka „írói szójegyzéke" **(9.)**. Joggal mondhatjuk, hogy a Theologusi Morál előszavával együtt ez az Erkőltsi Szótár Márton István egész életbölcsességének summája, s egyben 1800 előtti szótárírásunknak az elkomoruló abszolutizmus homályából is kiragyogó fényoszlopa.

Márton műve közvetlenül a szerzőnek németországi tanulmányaiban gyökerezik. Amint mondja, „én magam Göttingába létemkor Leszt hallgattam a' Morálban, és az, a' mit akkor ezen esméretes nagy Tudományú Tanitómtól hallottam 's tanultam, nekem mennyei világosságúl szolgált" (XXXIII). Márton I. teológiai, pontosabban erkölcstani kultúrájának alaprétege tehát Gottfried Lesstől származik, akinek — igen jellemző című — munkáját forrásai közt is idézi: Handbuch der Christlichen Moral und der allgemeinen Lebenstheologie für aufgeklärtere. Göttingen, 1787. (Theol. Mor. 55). Később azonban Márton I. túlhaladt Less felfogásán, „mivel a' Filosofia, (a' mellyhez éppen úgy kell minden egyéb emberi Tudományokat szabni, mint az Órákat szükség a' Nap' járásához igazítani) véghetetlenűl tökélletesíttetvén, 's ennél fogva az Igazság' Napja is a' Délponthoz közelebb jövén, nagyobb világosságot 's táplálóbb meleget közlött az Emberekkel" (i. h.). Márton I. ugyanis megismerkedett a kanti erkölcstannal, melyet az egyházi felfogással többek közt J. W. Schmid próbált egyeztetni; megszerezte tehát Schmidnek Lehrbuch der Theologischen Moral című művét (Jena, 1794.) s ezzel kapcsolatban mindjárt megjegyezte: „kit én itt nyomból nyomba követek" (56). Az „Empiricum Principiumokról" tehát Márton I. áttért a „Criticum Principiumokra", „meg lévén a' felől győzettetve, hogy a' Keresztyén Vallás mennél atyafiságosabb öszveköttetésbe jő a' Filosofiával: annál tsalhatatlanabb úton módon mutathatik meg annak igazsága ..." Márton I. a filozófia segítségével próbálja „a' Keresztyén Hitfelekezeteket... azon tiszta

's eredeti edgyügyűségre viszsza vinni", amint annak „tökélletes Ideáját" Krisztus és az apostolok tanításában „még ma is feltaláljuk". Mindazonáltal nem zárkózik be egyházi elgondolásának szűk körébe ; nem „mély Tudósságot" akar művében nyújtani, „hanem edgy okos Keresztyén szívnek a' tiszta virtusra, 's egyenességre való formáltatását lehet 's kell ettől várni" (XXXIV—XXXV).

Persze Márton I. még küzd gondolatainak szabatos nyelvi kifejezésével; „mivel elébb vólt az embereknek Nyelvek mint sem Filosofusi módon tudtak vólna gondolkozni : látni való, hogy sokkal tökélletlenebb sokszor a' Nyelv mint a' Nemzet gondolkozása ..." (679, *Boszszűállás* a.). Mivel pedig véleménye szerint „a' Magyar Nyelv' pallérozására ..., vagy már kész szók' értelmek' meghatározásokra egyedűl a' Filosofusok alkalmatosok" (XXXV), művéhez a „mesterszók" jegyzékét s azoknak magyarázatát csatolja. Meggyőződése szerint „gondolkozó Olvasói" e szótárnak „felette sok hasznát vehetik" : amint „edgy Csizmadia, edgy Szabó, edgy Kováts 's edgy Bognár sem kerűlhetik el az ollyatén Mesterszókkal való élést, a' mellyeket ő nékik, az azon Mesterséghez nem értőknek meg kell magyarázni" (XXXVI), a filozófusnak még inkább joga és kötelessége pontos, a fogalmaknak megfelelő műszavakat ajánlania. Törekvéseiben a haladás híveinek támogatására számít: nyíltan megvallja, hogy „az egész munka azoknak való, a' kik hiszik 's érzik azt, hogy az emberi Tudomány végetlenül tökélletesíthető, és gondolhatatlan az az Időpont, a' mellyben a gondolkozás és a' Tudományok nevekedése valami Praescriptióval meg-köttethetne" (i. h.).Viszontlátjuk tehát ismét a „perfectibilité" híres elvét, a XVIII. századi racionalizmusnak e jellegzetes vezéreszméjét (vö. 300. j.).

Márton I. haladó gondolkodású magyarok számára, m a g y a r u l akar írni : egyelőre azonban olykor műszavai közé latinokat is vegyített „rész szerént a' dolog' belső mivóltáért, rész szerint a' Magyarok' finnyás érzékenységekért" (XXXVII). Ezzel szerzőnk kétségtelenül a maradi ortológusokra céloz, sőt kissé ingerülten hozzáteszi : új szavakra pedig igenis szükségünk van, mivel „már többé Scythiába viszsza nem mehetvén, ugyan ott Canonicus 's Authenticus Szókat nem formálhatunk" (XXXVIII). Korszerű szókincsre van tehát szükség, s az új igényeknek még azok a műszavak sem felelnek meg többé, melyeket egykor Apáczai Csere használt.[343] Új tudományos íróinknak bátran kell Apáczai Csere példáját követniök, még akkor is, ha egyelőre csekélyebb tekintéllyel rendelkeznek s ezért kevésbé számíthatnak szavaik elterjedésére. „Nem reménylhetem", írja Márton ezzel kapcsolatban, „hogy az enyimeket életemben úgy bevegyék, mint az övéit halála után" (i. h.).

Márton I. filozófiai műszókészlete távolról sem oly következetesen magyar, mint Gyarmathi nyelvtani vagy Fábchich jogi terminológiája.[344] Nem is könnyű összeszedni, hiszen filozófiai szótárának nincs magyar szómutatója.

[343] Vö. „Csere Apátzait többé fel nem támaszthattyuk, a' ki egyedől vólt a' Pandora Pixise fenekén hátra ..." (XXXVIII). Ez az iróníkus célzás alighanem az Apáczai Csere nyelvéből sokat merítő Fábchichra (**46.2.**) vonatkozik Vö. 320. j.

[344] Néhol a szöveg latinossága Ráday idegen szavakkal megtűzdelt értekező prózájára emlékeztet ; az *A priori* cikkben ezt olvassuk : „*A priori* . . . edgy ollyatén realisalandó tárgyról való repraesentatio, a' melly tiszta practica okosságon fundáltatik, még pedig — vagy tsak egyedül magába, vagy edgyszersmind ő benne is és a' mi változhatatlan practica testiségünk' természetében, és amannak ehez való relátziójában" (665). Az Erkölcsi Szótár forrásairól (K. H. Heydenreich, C. Chr. E. Schmid) vö. Trócsányi D.: i. m. 125. Schmidt művére Versegi is támaszkodott, vö. **148.**

Mindenesetre szógyűjteményének szerkesztésmódját jól szemlélteti a következő példa :

„*Categoricus*. Categorice parantsolni annyit tesz, mint minden Feltétel nélkül tsupán az Okosságon fundált szükségességgel parantsolni, — ellenibe téve t. i. a' Hypotheticus parantsolatnak. Innen már Categoricus Imperativus az, a' melly egyedűl az okosságra fundált, és minden okos Valóságok' Akaratytyát kötelező parantsolatja az Erkőltsiségnek, még pedig minden Feltétel nélkül p. o. ez a' parantsolat : *ne lopj* Categoricus parantsolat, ez ellenben : ha csak nagyon meg nem szorulsz ne lopj, — Hypotheticus parancsolat lenne. — Még ma is meg van a' Magyar közbeszédben, kéttség kivűl az Aristotelica Filosofiából, mellyet Eleink még ezen századba is jó ideig tanultak, ez a' kifejezés : *Ez nagyon Categoricus ember, az az ollyan ember, a' ki minden Tecetoria nélkűl szóll, itél 's tselekszik*" (681). Efféle élőnyelvi adalékokat más cikkben is találunk : a *Categoria* cikk például a következő megjegyzéssel zárul : „Az Erdélyi Collegiumokban Tanuló Ifjak ugy gondolom, hogy még az Aristotelica Filosofia' maradványiból szoktak (helyesen!) még ma is igy szóllani : *Mi mind a' hármon edgy Categoriába vóltunk:* a' mit a' Magyar Országi Collegisták igy tesznek ki : *Mi mind a' hárman edgy Grádusban vóltunk*" [i. h.].

Igen jellemző *Bigotteria* cikke,[345] de nem kevésbé fontos az a szöveg, amelyet a *Lélek*[346] s a *Köztársaság*[347] szavaknál nyújt. *Maxima* cikke francia vonatkozásai miatt érdekes.[348] Mindebből az derül ki, hogy az Erkőltsi Szótár igen nagy mértékben inkább filozófiai enciklopédia, mintsem egyszerűen a filozófiai műszavakat magyarító szótár.

Persze azért akadnak ebből a szempontból is jól kidolgozott magyar szócikkek. Ismeretes, hogy *általános* szavunkat Márton I. alkotta (NyÚSz.,

[345] „*Bigotteria*, vagy *Vallásbéli Babona*, az, mikor valaki nem az Erkőltsiség 's kötelesség gyakorlás', hanem a' külső Vallási statutaria rendelések 's tselekedetek' (Cultus) szorgalmatos megtartásával akarja az Isten' kegyelmét megnyerni, — ezt tévén fő kötelességűl nem amazt. Bigott ember hát az a' Vallásba a' ki a' tsupa eszközt tzélúl tette maga elé (675)."

[346] „*Lélek* (Anima) az a' gondolkozó valami bennünk, a' kinek munkáit Lelkiesméretünkben érezzük : de magáról, mint Transcendens Valóságról semmit sem tudunk, mivel azt tapasztalás alá vetni nem lehet, — 's ez az oka, hogy a' Filosofia a' Rationalis Psychologiát a' Tudományok' sorából kimustrálta. Az ő Tehettségei', ereji', munkái' edgybefoglaltatásának érzését, mint Factumot nevezzük *Elménk:* (Animus). Jobb is vólna mindenkor ama helyett ezzel élni. — Mivel pedig ez éppen ujj Kivánság : én is magamat, ámbár hibásan a' szokáshoz alkalmaztattam" (727). E cikk tanúsága szerint Márton I. racionalizmusa már kétségtelenül materialista színezetű volt.

[347] Egyike az Erkőlcsi Szótár legmerészebb cikkeinek : „*Köztársaság* (Respublica Ethica) ollyatén Lelki, vagy Vallásbéli társaságot jelent, a' mellynek minden tagjai Törvényhozó Jussal bírnak. Illyen Vallási Köztársaság a' Protestans Ekklésia, a' melly a' maga Presbiteriuma által igazgattatik ; de végre hajtó hatalommal nem bír, mivel ez egyedűl a' Polgári Constitutiot illeti, — avagy ha bír is valamivel, annak engedelméből bír azzal. Ellenben a' Romano-Catholica Vallás Monarchica igazgatású, mivel minden Tagjai ezen Ekklésiának a' szentséges Római Pápától függnek." Majd óvatosságból hozzáteszi (már 1796-ban vagyunk, egy évvel a Martinovics-mozgalom elfojtása után !) : „Ezen Köztársaságnak tsak a' vallásban van helye, ugymint a' melly a' külső erőtől éppen nem függhet" (725). Mártonnak e cikke, mint általában erkölcstanának számos más részlete, éles bírálatot váltott ki, vö. Trócsányi D.: i. m. 151.

[348] A cikk így kezdődik : „Ez a' szó *Maxime* Frantzia szó, és teszi azt a' legnagyobb okát (kéttség kivűl ezen Deák Szótól Maximus ...) valamelly Tselekvő Subjectumnak, a' melly őtet legközelebbről a' Tselekedetre határozta" (729). Maga Márton I. is szívesen szőtt könyvébe franciás maximákat ; ilyen például a következő : „Sok képtelen két gondolatok szűltek már az emberiségnek egy harmadik igazságot" (XLIII).

Simai Ö.: MNy. II, 351, EtSz. I, 166); idevágó cikke a következőképpen hangzik:

„*Általános.* Deákul absolutus, a, um. Ezen adjectivumot bátorkodtam nagy szükségtől kénszeríttetvén felvenni 's vele élni, ezen Nyelvünkbe készen található kifejezésből: *Általlán fogva*, a' melly annyit tesz mint ezen Deák szó: *absolute*. A honnan ezt: *Bonum absolutum* igy tettem ki: *Általános Jó*. Ezt pedig: *Absoluta necessitas* így: *Általános szükségesség*. Lásd oda alább: Jó, szükségesség" (667—668).

Nagyon fontosak azok a részletek, ahol Márton I. egy-egy szó ajánlását közelebbről megindokolja: a 'jelenség' fogalmát általában a görög—latin *phaenomenon* névvel illeti, de ajánlja már a *jelenés* és *jelenet* szavakat is, mégpedig a következő indokolással:

„Nekem ugy tetszik, hogy ezen szót *Phaenomenon* nem lehet helyesen ezzel ki tenni: *Tünet*. Mert ezen Magyar szóllás Formákkal: szembe *tünt*, — *eltünt* előllem azt akarjuk kijelenteni, hogy valami váratlanúl jött érzésünk alá, a' hogy a' Phaenomenonba pedig erre a' Synthesisre *váratlan* éppen semmi szükség sints, mivel az bizonyos, 's Változhatatlan Érzést tesz. Hát a' Phaenomenont hogy tegyük ki Magyarúl? Én részemről még tökélletes szót rá nem találtam. A' Németek hívják a' Görög szó ereje szerént Erscheinung-nak, a' m. Magyarúl így eshetne: *Jelenés* & pro Resultato ex acti Repraesentante: *Jelenet*. Mert ha rám bizhatnék az illyetén szók formálásába a' Napkeleti Nyelv' természetéhez képest az *ás, és, at, et* . . . közt való különbségeket a' Magyar Nyelvben továbbra is fentartanám" (747, vö. ehhez Simai Ö.: i. h.).

Márton I. számos szóalkotásával már Kornis Gyula röviden foglalkozott (MNy. III, 193 kk.); most csak emlékeztetünk arra, hogy Márton I. szerint az autonomia *'önnöntörvényhozása'* (669; PPB. szerint még 'maga szabadságában való létel'), az auctor *'szerzőok'* (uo.), az instinctus *'vakösztön'* (667; PPB.-nél csak 'kénszerítés, izgatás'); az universalitas *'közönségesség'*, az eudaimonologia *'boldogságtudomány'* (677) stb. Szóalkotásai nem túlságosan merészek; némelyik mindmáig él, pl. norma *'sinórmérték'* (65); absoluta *'sarkalatos* dolgok' (69). Még a magyar szófejtés története is talál szemezgetni valót az Erkőltsi Szótárban,[349] amely egy nemes szándékú, nagymüveltségű, felvilágosult filozófus legérettebb műve s korai előfutárja mind Versegi Tudományos Mesterszókönyvének, mind pedig a Tudós Társaság Philosophiai Műszótárának.

Földi János: Rövid kritika

52. Noha jelen tanulmányunknak nem lehet célja a speciális ismereteket követelő szakterminológia s különösen természettudományi műnyelvünk lexikográfiai vonatkozásainak kimerítő tárgyalása (vö. **4.**), legalább egy mun-

[349] *Babona* cikkét így kezdi: „Babona („talán a mi pogány Eleink' Papjaik szájok járásától vett Onomatopepojemenon [!] ez, a' melly olly formán eshetett meg, mint a' miképpen a' Javasok, vagy a' Kuru'sló vénasszonyok szoktak a' veszett állatoktól megmartakra való Ráolvasás közbe dadogni") (671).

A *boszorkány* szót igen naivul a német *böser Geist*-ból eredezteti, de szófejtését már történetileg próbálja indokolni: „*boszorkányok* („böser Geist, talán innen formálták ezt a szót a' magyarok, mikor a' tizedik században Német Országon való dühös pusztításaikért a' Németektől ördög képibe így neveztettek") (i. h.).

kával, úttörő jelentősége miatt, mégis kivételt kell tennünk. E mű Földi Jánosnak a Magyar Hírmondó 1793-i évfolyamában is megjelent tanulmánya : Rövid kritika és rajzolat a' magyar fűvésztudományról (Bétsben A' Magyar Hírmondó Íróinak költségével, 1793.). Ennek a kis műnek szótártörténeti szempontból mindkét része értékesíthető : a tudományos magyar növényelnevezések elvi hátterét tárgyaló bevezetés és szótárjellegű függeléke : „Magyar eggyes tulajdon Növevény Nevek, Abécze szerént" (50—59). Földi eredeti elveinek rövid összefoglalása és példákkal való illusztrálása annál indokoltabb, mert ezzel az értekezéssel sem Gombocz E. nem foglalkozott részletesen (vö. M. bot. tört. 371—373), sem pedig Földi egyik legjobb életrajzírója, Mixich Lajos (Földi János. Budapest, 1905, 64—67). Mellőzte Nagy Sándor is, aki Földinek egyéb munkáiban található új szavait foglalta jegyzékbe (Földi János, a grammatiktus és a nyelvújító. Hajdúhadház, 1929. 28—42),

52.1. Ismeretes, hogy a nagyszalontai születésű Földi (1755—1801) már a debreceni kollégiumban kiváló természettudományi képzést kapott : Hatvani jeles tanítványa volt. Orvosi oklevelének megszerzése (1788) után Szatmáron vállalt orvosi állást, ami lehetővé tette számára, hogy Weszprémi István, a híres debreceni orvos leányát vegye feleségül. Ezen — egyébként neje könnyelműsége miatt szerencsétlen — házassága révén került összeköttetésbe „Debreceni hírneves embereivel, akik mindnyájan Weszprémi házának látogatói voltak" (Mixich: i. m. 11), köztük későbbi követőivel, Diószegi Sámuellel és Fazekas Mihállyal. Házassága évében, 1790-ben nemcsak költői téren tevékenykedett, hanem ekkor ismertette a Mindenes Gyűjteményben Nadányi és Lippai XVII. századi botanikusok úttörő jelentőségű munkásságát. A magyar tudományos nyelv történeti előzményeihez ő is, mint Fábchich, azért fordult, hogy a korszerű nyelvművelés számára ihletést merítsen belőlük. 1789. február 5-én, tehát még szatmári tartózkodása idején írta Kazinczynak: „Nekem Haza Nyelvem bálványom. A' Grammatikában, a' Poézisben, az egész Magyar Nyelvben talám még zabolázni kellene igyekezetemet. Még a' Historia Naturalisban, a' Magyar Botanikában és az egész Orvosi Tudományban különös elkezdett Gyülyteményeim vannak. Adnák a' kegyelmes végezések, hogy mindezeket valaha feltakart tsűrében eggyütt láthatnám! A' végre olvasok minden O és új Magyar könyveket, hogy mindezekben a' mi szép nevezet, szép kitétel, szép Magyarság 'sat. előfordúl, azokat jövendőbeli hasznomra szorgalmatosan egybeszedjem ; nem ugyan a' végre, hogy mindjárt róllok egész könyvet írjak, mert az több időre való ; hanem hogy mintegy Dissertatiócska formában most eggyről, most másról ítéletemet előadjam". (Kazinczy Lev. I, 266—7). Már ez a levél jelzi Földi pályájának rövidesen bekövetkező nagy fordulatát : csakhamar felhagy a versírással és Hajdúhadházon, ahol — valószínűleg apósa révén — 1791-ben hajdúkerületi főorvosi állásba kerül, jut ideje tudományos tevékenységre is. Nyilvánvaló, hogy tudományos téren, főleg pedig történeti nyelvszemléletében sarkallta Révai dicsérete is : ismeretes, hogy Révai Földit a felállítandó Tudós Társaság tagjai közé jelölte (Candidati pro sociis ordinariis maxime pro constituendo collegio. 1791. 72).

52.2. Földi már 1789-ben javában gyűjtögette a megírandó „dissertatiócska" anyagát; 1790-ben „a' fűvésztudományról hosszú oktató levelet" írt egy fűvésztársának, „melybenn annak minden fundamentuma le van téve" (Kazinczy Lev. II, 76). Földi szerette volna, ha e „levele" az Orpheusban megjelenik ; mindenesetre ezt a lappangó kéziratot (Mixich : i. m. 67)

tarthatjuk a Kritika és rajzolat I. kidolgozásának. Később valószínűleg kibővítette : 1792-ben erősen dolgozott rajta (Mixich : i. m. 65), és 1793-ban — tehát ugyanazon évben, amikor Versegi Proludiuma szakszótáraink kérdését úgyis aktuálissá tette — el is küldötte Bécsbe. A „röpirat", amint olykor nevezik, még azon évben megjelent a Magyar Hírmondóban és az említett külön kiadásban, 60 lap terjedelemben. A mű alaphangját a bevezetésnek az a részlete érzékelteti legjobban, ahol Földi a növénynevek akkori bizonytalanságáról panaszkodik : „Eggy Falu, eggy Város, eggy Vármegye ma így, vagy amúgy nevez magyarúl eggy Plántát, más másképpen, harmadik, negyedik ismét másképpen ... Minden eddig nevezhető Lexiconjainkat (Szótárjainkat) Fűvész, Orvosi, és Gazdasági író Könyveinket, mind ennyi kiszaggatni való gyom, gaz, Dudva és Burján lepte el, melly az utóbbiaknak sok munkát, tisztogatást és gyomlálást hagyott szükségessé" (4—5). Földi tehát a racionalista tudós bátorságával nyúl a növénytani terminológia dzsungelébe : véleménye szerint „krítikát kell írni, melly minden Tudománynak tökélletességére vitele... Krítikát, melly tanítsa meg rostálni a' Buzát az allytól és üszögtől..." (5). Egész „fűvésztudományunk" megújhodását várja Földi ettől a kísérlettől, s munkája sikerét ő, Linné egyik leghívebb magyar tanítványa, világviszonylatban is értékeli. Teljes mértékben átlátja a linnéi rendszer jelentőségét; szerinte „erőnek erejével ... huzza maga után a' Linné meg jobbított Botanicája, a' Magyar Fűneveknek is meg jobbításokat ... A' haszon, a' Tudománynak valósága, a' gyönyörűség, és Nemzeti Nyelvünknek ditsősége kivánja ezt ..." S ha sikerül vállalkozása, „melly nagy ditsőségére fog az szolgálni Nemzetünknek 's nemzeti Nyelvünknek, ha a' Deák meg jobbított Fűvésztudomány után, a' miénk lészen a' Krítikán fundált és tévedezés nélkűl való második Fűnevezés" (6). Földinek tehát már kiindulópontja is a racionalista természettudósnak az adelungi kritikai szellemen nevelkedett nyelvművelővel való szerencsés találkozásáról tanúskodik.

További „regulái" két csoportra oszlanak: az első részben Linné Critica Botanica című műve nyomán közli a nemi nevek megállapításának 12 szabályát, a második részben pedig a „tulajdon nevünkbeli különös regulákat adja". Az általános szabályok 1—3. pontja száműzi a terminológiából a metafizikai vonatkozású „babonás neveket". A szabadkőművesekkel rokonszenvező Földi lelkesen írja : „az égi ki fejezéseket [példái : *Isten fája, Angyal rugta fű, Szent Antal virága*] hagyjuk a' Theologusoknak, mi a' természeti dolgokat természeti Névvel nevezzük" (8). Más szabályok (4—5.)világosságra, egyértelműségre való törekvésével magyarázhatók : különböző nemű növényeket egyazon névvel (pl. *bors, répa*) ne illessünk, s ne használjunk olyan növényneveket, melyek más fogalmi körbe vágó jelentéssel is bírnak („*Pésma* ... állat is, *Moschus* fű is" 13). A nemi nevek legyenek rövidek, 6 szótagnál hosszabbra ne terjedjenek, ne legyenek túlságosan gyakran *macska-, farkas-* stb. előtagúak („siessünk e' Farkasok és Matskák országából!" 15), ne tartalmazzanak „állhatatlan" színneveket, hanem inkább a növény „tulajdon mivóltát adják elő" (16) ; ne adassanak „a Növevényeknek hasznától, vagy erejétől", nehogy a „Bábalelte Fűvésztudomány" (17) hibáiba essünk, s végül kerülendők a „gyermeki, tsúf, alatsonyságot mutató betstelen Nevek" (18). Földi élesen elítéli az olyan növényneveket, mint *agármonyfű, asszonykucsi, franczosfa, kurvavirág*, sőt sajnos ebbe a kategóriába sorozza még a *gyermekláncfű* szép — és szerencsésen mégis megmaradt — nevét is.

A sajátosan magyar terminológiai kérdésekről szóló részben Földi előbb az „eggyes tulajdon Neveket "(20) tárgyalja, majd a görög—latin mintára alakult összetett neveket, végül pedig az idegen neveket. Egyes nemi neveknek szerinte „rövideket, illendőket, szépen hangzókat kell választani" (22). E pontban érdekes követelmény a jóhangzás: a szépíró Földi e ponton jut legközelebb a botanikushoz. Kedveli a kicsinyített növényneveket, hiszen „illyeneknek példái találtatnak mind régi Fűvészkönyveinkben, mind ma a Nép között" (27). *Aranka, Bársonka, Boglárka* mintájára alkotja Földi az olyan neveket, mint *érzőke* 'Mimosa', *estvelke* 'Vesperis', *keresztke* 'Crucianella' stb. Ilyen elnevezésekben véleménye szerint könnyű „a' megavúlt Magyar szókat" (28) megújítani: lehet például „*Asperugo — Zordonka*, e' megavúlt Magyar szótól: *zordon*, asper, horridus" (i. h.). Az összetett neveknek találóknak kell lenniök: tárják fel, ahogy Linné is kívánja, a növény „caracter essentialis"-át, vagyis „megesmérhető béllyegét" (29). Jó pl. *négyszeggyümölts* 'Tetragonia' vagy *sróffa* [='csavar'!] 'Helicteres' (31). Ne írjon viszont az orvos betegnek *rókafarkat ebtéjjel* vagy *farkastéjjel!* (34). A *virág, levél, hüvelyk* stb. utótagot elsősorban ott tegyük ki, ahol megvan a latinban is; jó tehát *téjvirág* 'Galanthus', *járomlevél* 'Zygophillum' (35—6). Akárcsak Fábchich, Földi is örvend a jól megmagyarosodott idegen neveknek: ha *Castaneá*-ból válhatott *gesztenye* és *Hysoppus*-ból *isóp*, miért ne lehetne az *Ipecacuanha*-ból *ipékókán* s az *Asa foetida*-ból *büdös Asa* („inkább mint *Ördögsz-r*" 39) ? Különösen az orvosszerek neveit jó fordítatlanul hagyni, amint már Clusius ajánlotta („praesertim in re Medica, debentque Medicamentorum Nomina potius non interpretata relinqui" 40). Végül Földi erélyes intézkedést kíván a többjelentésű „bolygó vagy bitang Nevek" tárgyában (41); ez az elv természetesen racionalizmusának, „clarté"-tiszteletének egyenes következménye.

52.3. Mint már említettük, Földi könyvecskéje végén közel 300 növénynevet tartalmazó szójegyzéket közölt; anyagát, saját vallomása szerint, tíz éve — tehát körülbelül orvosi tanulmányainak kezdete óta — „szedegette és válogatta". Sokat merített nemcsak az elveihez híven megtisztított élő nyelvből, hanem könyvekből is, sőt forrásait pontosan felsorolta (48—50). Éppen ezért nekünk is előbb Földi irodalmi forrásból vett adatait kell megvizsgálnunk, majd pedig köznyelvi, sőt egyenesen régi eredetű elnevezéseit.

52.4. Ha Földi névanyagát századonként csoportosítjuk, körülbelül a következő tagolást nyerjük:

XVI. század. Melius Péter Herbariuma (Kolozsvár, 1578.), a legrégebbi felhasznált forrás, szolgáltatott Földinek olyan szavakat, mint *alásfa* 'Ulmus campestris' (50; EtSz. I, 64—65), *börvely* 'pervinca' (51, az EtSz. I, 377 csak Márt. 1707-ből idézi ezt az alakv.-ot; a Debr. Füv. 374 szerint *börvény*), *camoly* 'aquilegia' (51; EtSz. I, 609, utalással Melius első adatára), *dutkoró* 'Trifolium melilotus' (52; EtSz. I, 1457), *fodorka* (52; több növény neve, l. EtSz. I, 300; itt talán 'Adianthum', vö. Debr. Fűv. 539). — Beythe István Nomenclator-ára (Antverpen, 1583—4.) hivatkozik Földi a *baka* 'Typha palustris' (50; EtSz. I, 237), *borboja* 'Berberis vulg.' (50; EtSz. I, 477), *fulák* 'Convolvulus' (52; EtSz. I, 543—544), *hagymánts* (53) stb. elnevezésekkel kapcsolatban. Ritkábban találjuk nyomát hivatkozás formájában Földi harmadik, XVI. századi forrásának, ti. Pécsi Lukács művének (Keresztyén Szűzeknek ... Koszorúja. Nagyszombat, 1591.). Pécsi adatai rendszerint Beythe közléseit támogatják, amint *börvely, camoly~ cámoly, dutkóró* esetében tapasztaljuk.

XVII. század. Szótári forrásként hivatkozik Földi MA. 1621.-i kiadására, legérdekesebb forrása azonban Stregovai Madats Gáspárnak Házi Apathéka című, 1628-ban szerkesztett s mindmáig lappangó kéziratos műve (Gombocz E. sem ismeri). Innen való az EtSz. I, 157 szerint sem azonosított *aszomány* (50), a feltűnő *barling* 'Amaranthus' (50), amelyet az EtSz. I, 297, 377 *bervény* szavunknak Diószeginél és Csapónál meglevő *berling* 'Atragene' változatával rokonít, *pippan* 'Cuscuta' (56), stb. Az EtSz. I, 425 innen származtatja Földinek „*Bobonyik.* Ms. Sium" adatát is (51), de a feltevés nem meggyőző, mivel Földi más kézírásos forrásokat is használt („Némelly Kézírások avagy Manuscriptumok, két régi Zwingerben" 50). Bizonytalan, mely kéziratot használt Földi „*Derezle* Ms. Selinum" adatához (50); az EtSz. I, 1325 legrégibb adatként csak Márt. 1803.-ra utalt. Egy másik, jobban ismert XVII. századi forrásra, Lippai Jánosnak Posoni Kertjére (1664.) Földi kifejezetten csak egyszer hivatkozik: a mindmáig rejtélyes (EtSz. I, 302) *bárzing* 'Mentha (crispa)' növénynév esetében. Nadányi János szakmunkájára (Kerti dolgoknak leírása. Kolozsvár, 1669.; Gombocz E. nem ismeri) *paréj* a. történik utalás, Comenius Ianua-jának 1729.-i kiadására pedig *peremézs* a. (l. alább).

XVIII. század. Természetesen Földi legtöbbet saját századából merít: kalauzai Torkos József (Taxa Pharmaceutica. Pozsony, 1745.), Csapó József (Új füves és virágos kert. Pozsony, 1775.), Benkő József (vö. **6.**), Mátyus István (Ó és Új Diaetetika, 1787.) és Csáti György (Méhes gazda. 1792.). Torkostól vette át Földi a *bádián* növénynevet (221), sajnos értelmezés nélkül; adata így is érdekes, mert az EtSz. I, 221 első előfordulásként csak PP. 1801.-re utal. A szó feltétlenül azonos a r. *badian*-nal, amelyet Tiktin 'stermenis' értelmezéssel közöl (EtSz. i. h.; DAcR. I, 414 < n. *Badian*). Torkos művéből vette Földi a *bösövény* 'Cicutaria, Cicuta' növénynevet (51) is, ennek előfordulásait azonban az EtSz. I, 529 PP.-ig nyomozza vissza. Hasonló a *buzér* név esete: Földi 1745-ből idézi, de megvan PP.-nál is (EtSz. I, 587). Még régebbi *deréce* (52) 'Veronica Beccabunga': erre az első adat 1690-ig nyomozható vissza (EtSz. I, 1319), pedig Földi csak Torkos feljegyzésére utal. — Csapótól merítette Földi a talányos *czillár* 'Paris quadrifolia L.' növénynevet (az EtSz. I, 688—9 ugyanis habozik, *cs* vagy *c*-e a helyes olvasat). Ismét Csapóra hivatkozik Földi, amikor a *burecs* 'Borrago officinalis', nevet közli (51; vö. Melich: MNy. XI, 139, EtSz. I, 574). Csapó adatai számos esetben más forrásokkal egyeznek: Mátyus és Csapó igazolják az *artifiola* nevét (50; a Földi közölte *artifi* változatot az EtSz. I, 147 — éppen Csapó nyomán! — csupán n é m e t elnevezésként tartja számon), Lippai, Csapó és Benkő neve együtt szerepel a *bárcing* elnevezés után. — Benkő háromnyelvű, magyar—latin—román szójegyzéke (Magyar Könyvház 1783.; új kiadása: Coteanu 1942.) Földinek egyik legfontosabb forrása, vö. *baka* (50) 'Typha palustris', *bércse* 'Clematis integrifolia' (51), *boroszlán* (51) 'Daphne' vagy 'Syringa' (EtSz. I, 489; itt e. adatok: PP. 1801, Márt. 1807.), *borzsika* (51) 'Cochlearia Draba' (l. EtSz. I, 439), *buvák* (51) 'Bupleurum' (vö. Debr. Fűv. 195), *emreke* (52) 'Athamanta' (Debr. Fűv. 199), *fűzény* (52) 'Lythrum' (Debr. Fűv. 282) stb. — Mátyustól származik a *galambica* gombanév (52; EtSz. II, 847 szerint első a. 1601-ből), viszont Csáti nyújtotta Földinek például a *gerebtsin* 'Aster' elnevezést. — Ugyancsak XVIII. századi forrás, de nem botanikai szakmű volt SzD.[2]: Földi innen vette át a *hérits* (53) 'Adonis', *paszkonca* 'Eupatorium' (56), *ternyőfa* (57) stb. neveket.

52.5. Legvilágosabban utalnak azonban Földi névadási szándékaira a következő cikkek:

„*Gerebtsin.* Nép közt. Tsáti György. Aster." (52); „*Mátsonya.* Nép közt. Szabó D. Onopordon." (55); „*Muhar.* Bejth. A. DD. [=MA., PP.] Nép k. Panicum" (i. h.); „Peremézs. Nép közt. Comen. Ian." (56). E néhány példa a népi elnevezések nagy megbecsüléséről tanúskodik: Földi közvetlen elődjének azokat a botanikusokat tekintette, akik bőven merítettek a nép nyelvéből. Maga is követte példájukat, és „nép közt" jelzéssel közölt számos növénynevet, vö. *aranka* (50; EtSz. I, 121), *babó* 'vad bab' (50; EtSz. I, 212), *bangita* 'Viburnum lantana' (50; EtSz. I, 274 szerint első adat), *elecs* (52; az EtSz. I, 1526 Magy. Fűvészk. 526 nyomán 'Buthomus'-szal értelmezi), stb. E nevekkel kapcsolatban két kérdés tisztázandó.

Mindenekelőtt kérdés, lehet-e ezeket a népies elnevezéseket nyelvjárásilag lokalizálni. Minden valószínűség szerint Földi adatait több területről gyűjtötte: *babó* a Tsz. szerint szegedi tájszó; *baraboly* (50, forrásjelzés nélkül, de vö. EtSz. I, 279 < r. *baraboiu*), székely; *bor(z)sika, bösövény, bobo(l)nyik* felvidéki; *bubulyicska* (51) szatmári (vö. Pais D.: MNy. XLIX, 84) stb. De növénynevekkel kapcsolatban a MTsz. utalásainak csekély hitele van; növénytani terminológiánk nyelvjárási elterjedése mindmáig kidolgozatlan probléma szinkron síkon is, és még inkább az történeti szempontból. Földi gyűjtése azonban felveti e kérdést, s műve ebből a szempontból is alapos feldolgozásra vár.

Másik kérdésünk arra a sajátos viszonyra vonatkozik, amely Földi értekezésének egyik kijelentése és a népi növénynevek használata közt fedezhető fel. Földi ugyanis értekezésének egyik nagyon figyelemre méltó részében felveti a kérdést: engedjen-e a tudós a nyelvszokásnak, vagy merészen nyúljon-e a nyelv életébe és rendezze, jobbítsa azt. A köznépnek „vagyon e egyedűl való jussa arra, hogy a' Tudósok ő tőle tanuljanak, és nem ő a' Tudósoktól?" (44) Földi e ponton a racionalista Versegi kortársának mutatkozik: teljes határozottsággal hirdeti, hogy nem a műveletlen nyelvszokásnak kell engedni, hanem ellenkezőleg, a tudósnak joga, sőt kötelessége, hogy irányítsa a nyelvszokást s ennek keretében a növénynevek helyes használatát is. Amint mondja: „Megkívántatik eggy jó Fűvésztől, hogy okos ítélettel adjon nevet a Növényeknek" (45). Ezzel szemben nem meglepő-e, hogy Földi értekezésében mégis annyi tőről metszett népi növénynevet találunk?

Ez a látszólagos ellentét könnyen feloldható. Földi e tekintetben is Linné követője maradt. Amint Linné a Philosophia botanicá-ban (1751.) melegen ajánlotta a népi elnevezések gyűjtését, mivel azok sokszor a növények sajátságaira jól világítanak rá (vö. Orbis 1954. 263), úgy Földi is, egészséges nyelvérzékére támaszkodva, ragaszkodik minden jó elnevezéshez, amelyet a nép ajkáról jegyzett fel. Ámde csak addig és olyan mértékben, aminő mértékben ez a népi nomenklatúra nem kerül ellentétbe Linnének fentebb ismertetett 12 elvével; „Jó értekezni a' Köznéptől; ... de nem hogy ők bennünket orrunknál fogva hordozzanak, hanem hogy mi a' tőlök hallottakat okos ítéletre vegyük" (44). A nyelvszokásba beavatkozik ugyan, gyomlálja a dudvát, de még — s ez a Rövid kritika egyik legfontosabb sajátsága — új nevek gyártásával nem igen kísérletezik (a *-ka, -ke* végű nevekről l. 27 és fentebb). Földi terminológiai fejlődésében a második korszakot állattani nomenklatúrája képviseli (Természeti história. 1801.): itt már alkot merőben új elneveze-seket is, s ezzel nemcsak a népi és történeti nomenklatúra tisztogatására, hanem új nevek gyártására is felbátorítja közvetlen követőit, Diószegit és Fazekast (ezeknek, illetve a Debr. Fűvészkönyv neologizmusairól l. Tolnai: Nyú. 80—81).

52.6. Földi életműve, annyi egészséges elv és ötlet foglalata, torzó maradt: értekezéséért a jénai Fizikai Társulat 1794-ben tagjává választotta, de hiába dolgozott rendszeres növénytanán (Bévezetés a' Magyar Fűvésztudományba), amelyet már 1793-ban bejelentett (47), a tüdővész korán elragadta, s még állattanának, az első rendszeres magyar zoológiának megjelenését is alig érte meg. Fizikai kézikönyve, A Természet Tudománya (M. N. Múzeum. Quart. Hung. 121) sajnos kéziratban maradt. Tudományos műnyelvünkre vonatkozó elveit azonban a Debr. Fűv. szerzői híven követték, sőt továbbfejlesztették ; műszavai elsősorban Márton szótárain keresztül (vö. II. fejezet) a XIX. század eleji magyar lexikográfiai hagyomány szerves részévé váltak.

D) SZÓTÁRI TERVEK

Bessenyei György: Jámbor szándék

53. A század utolsó évtizede jelentős, befejezett szótári műveket nem termett ugyan, de már 1781-ben kidolgozta Bessenyei György a maga akadémiai tervezetét, amelyben a magyar nyelv elkészítendő akadémiai szótáráról is megemlékezett ; kéziratát 1790-ben, a nemzeti érzés fellángolásának fontos pillanatában adta ki Révai Miklós, egy évben a maga akadémiai Planumával. Révai tehát Bessenyei révén közvetlenül kapcsolódik a magyar felvilágosodás hullámába. Ugyanezt a kezdeményezést építi tovább 1793-ban Versegi Ferenc, akit Révai is a megalapítandó Tudós Társaság első tagjai közt kívánt látni, majd — az abszolutizmus terhének súlyosbodása idején — az Erdélyi Nyelvművelő Társaság tagja, az akkor éppen Affinitas-án dolgozó Gyarmathi Sámuel. Mindeme nyilatkozatok oly jelentősek s annyira kijelölik az utat a Magyar Tudós Társaság szótári törekvései felé, hogy érdemes szinte valamennyit, antológia-szerűen, eredeti szövegében felsorakoztatnunk.

53.1. Bessenyei 1781-ben írt Jámbor szándékában[350] a felállítandó társaság szótári terveiről aránylag röviden nyilatkozik : „Utóljára lássunk a' szó magyarázó könyvekről, melylyek olylyanok a' Nyelvbenn, mint a' számok a' Számvetésben. 'S ugyan azért az ilylyen könyvekről leg elöl kell vala szóllanom; de ezekben még eddig legkevesebb igyekezetét mutatta a' mi Nemzetünk : én pedig leg nagyobb igyekezeteinken akartam a' dolgot kezdeni.

Egy tekélletes Magyar L e x i c o n' írására egy ember éppen nem elégséges. Mert hol vagyon az, a' ki minden Tudományokbann, Kézi Mesterségekbenn, Hivatalokban, Életnek Nemeibenn olyly jártas, és gyakorlott légyen, hogy mindent a' maga nevén tudjon nevezni, és minden dologról úgy szólljon, mint az, a' ki azt a' Mesterséget leg tekélletesebben érti ? Ezen kívül hány Tudomány vagyon, a' melyly Magyar Nyelven taníttatik ? hány kézi Mester-

[350] A mű teljes címe : Egy magyar társaság iránt való jámbor szándék. Bécs, 1790. A kiadás költségéről Görög Demeter és Kerekes Sámuel gondoskodott (vö. Döbrentei G.: MTT. Évk. I, 29). Görög és Kerekes később is melegen érdeklődött a szerkesztendő szótár ügye iránt: 1791 elején Báróczi jelenlétében tárgyaltak erről, s nyilván felkérésükre intézte Kiss József, Széchényi Ferenc házi orvosa, Göröghöz „A'Dictionarium' El-készítése iránt tett Itélete'' című kéziratos feljegyzését. E kézirattal (M. N. Múzeum. Quart. Hung. 44[1].), melyre Durzsa János hívta fel figyelmem, más alkalommal kívánok részletesen foglalkozni.

ség, a' melylyet vagy épen nem esmér a' Magyar, vagy, ha meg vagyon is az országbann, nem Magyarok, hanem idegen Nemzetek űznek közöttünk ? Mind ezekre tartozó dolgok, eszközök, szóllásnak formái, nintsenek a' mi Nyelvünkön.

Azt lehetne itt mondani, hogy a' melyly Mesterségek nintsenek közöttünk, azoknak neveikre nintsen is semmi szükségünk : hanem várni kell, míg ez, vagy ama' Mesterség bé jő közinkbe, mindjárt fel fogják magok a' Mester Emberek a' nékiek szükséges neveket és szókat találni. Úgy! de... nem tsak azokról kivánnak... beszélleni, a' melylyek közöttünk vagynak: hanem azokról is, a' melylyek más Országokban esméretesek. Mind ezekre pedig szók kellenek, hogy rólok írhassunk, beszéllhessünk...

...Egy ilylyen kívánságom-szerint való Magyar L e x i c o n t, egyet értő, és egymás kezére dolgozó több Tudós Emberekre kellene bízni. Ha egyen egyen, ki ki maga kényére, dolgoznék benne, így az ő Munkájokat el rontanák. Egyik egy képen, másik más képen tenné ki ugyan azon szót, és mások ismét soha se tudnák, melylyikhezz tartsák magokat. Ennek a' zűrzavarnak el távoztatására szükség vólna, hogy a' Lexicon' írásábann fáradozó Tudós Embereknek meg egyezésekkel ki adatott Munkájokat tartoznék minden Hazafi bé is venni, és ne lenne szabad senkinek más szókkal élni a' L e x i c o n' szavain kívül" (27—28).

Bessenyei kijelentései világosan mutatják, mily fontosnak tartotta nem is a szótárakat általában, hanem a „s z ó m a g y a r á z ó könyveket", vagyis az egynyelvű, minden címszót ugyanazon nyelven é r t e l m e z ő szótárt. Az összes eddig vizsgált szótártípusok kétnyelvűek voltak ; Bessenyei most egy olyan típus meghonosítását kívánja, amelynek legfontosabb európai mintája e korban kétségtelenül a Francia Akadémia szótára (vö. **5.2.**). Bessenyei azonban helyes gyakorlati érzékkel maga jelzi a nehézségeket is : magyar „Comité du Dictionnaire"-t követel, s nyíltan megmondja, hogy nem hisz egyetlen szótáríró „enciklopédikus tudásában" sem. Munkaközösségre van tehát szükség, hogy kiki a maga szakmája „mesterség-szavaival" járuljon hozzá a közös műhöz ; egyszersmind azonban a munkatársak adalékait össze kell hangolni, hogy a szótár egységes elveken alapuljon, s betölthesse a nemzeti nyelv szabályozására irányuló normatív feladatát. Fontosak Bessenyei nyilatkozatában a különböző mesterségek nyelvére vonatkozó észrevételek is ; e tekintetben azonban Bessenyei valószínűleg nem annyira a válogatós, híresen „finnyás" Dictionnaire de l'Académie-ból merített, hanem sokkal inkább az enciklopédisták korának elveiből és gyakorlatából.[351] Végül általános nyelvészeti szempontból is jelentős, hogy Bessenyei a nyelv teljes szókészletének állandó gyarapodását gazdasági tényezőkkel, például új mesterségek meghonosodásával magyarázza.[352] Technika és nyelv párhuzamos fejlődéséről először talán éppen Bessenyei nyilatkozott, előkészítve a talajt — világosan Leibniz szellemében (vö. Függelék, 532) — Versegi szakszótárszerkesztési terve számára **(57.3.)**.

[351] Sajnos Bessenyei akadémiai terveinek és a megírandó szótárra vonatkozó gondolatainak francia forrásaival eddig nem igen foglalkoztak ; Eckhardt S. sem érinti e kérdést Bessenyei és a francia gondolat című tanulmányában (EPhK. LIII—LIV.).

[352] Bessenyei tudhatott arról a XVII. és XVIII. századi francia nyelvben megnyilatkozó törekvésről, hogy a köznyelv szókincsét „mesterségszókkal" gazdagítsa, l. erről 391. j.

53.2. Aligha független teljesen Bessenyei tervétől az a szótári híradás, amely a Magyar Hírmondó 1781-i évfolyamának egyes példányaihoz van csatolva és amelyre legutóbb Bisztray Gyula hívta fel a figyelmet.[353] Bisztray deák—magyar—német szótárról adott hírt, Rát Mátyás pedig, aki akkor a Magyar Hírmondót szerkesztette, „Magyar, Német és Deák Szótárt (Lexicont)", azaz „Szó-szerző könyvet" emlegetett.[354]

Mindkét megjegyzés csak rész-igazságot tartalmaz, amennyiben a valóságban nagyobb szabású vállalkozásról volt szó. A szótári híradás első lapja ugyanis így hangzik :

„Három nyelvbe foglalt | Új közönséges | Szószerző-könyvnek | (Diktzionáriumnak) | Közhirre-való botsátása, Úgymint :

I. Deák—Magyar—Német nyelven : két Kötésben.
II. Német—Magyar—Deák nyelven : egy Kötésben.
III. Magyar—Deák—Német nyelven : egy Kötésben.

Mindenike e' nyelveknek a' maga kötésében | fel-ütendő lészen. | A' könyvnek illyen Nevezete (Titulusa) alatt.

DICTIONARIUM | QUADRIPARTITUM | Linguarum Latinae, Germanicae | ac Hungaricae | Scholastico—Literarium | Locupletissimum. | Methodo Chrestomatica | in Usum Hungariae | collectum atque digestum."

E hármas beosztáshoz hadd fűzzük mindjárt azt is, amit a tervezett szótár arányairól tudunk : a prospektus szerint az egész munka „szorgalmatoson forgatandó levelei nagyobb medián formában 230 árkusból fognak állani azon apró betüni irással, a' mint a' tudva levő Páriz Pápai Diktzionárioma vagyon nyomtatva" (3—4 sztl. 1.). Eszerint — feltéve, hogy a XVIII. században is szokásos 16 lapos „árkusokról" van szó — a latin címszavakkal bíró első rész talán 120 í v r e, azaz több mint 1900 lapra terjedt volna, a magyar rész pedig közel 1000 oldalra. Hogy ez a terjedelem akkori szótárírásunk keretei közt mit jelentett, csak akkor tudjuk leméri, ha meggondoljuk, hogy PPB. 1801 első része összesen 706 lap, és második, magyar—latin része 606 lap. A szótár másik nagyon fontos sajátsága nemcsak Pest-Budához való kötöttsége, hanem az is lett volna, hogy kinyomtatására már a budai egyetemi

[353] A prenumeráció. Egy fejezet a magyar könyvkiadás és olvasóközönség történetéből. Magyar Századok. Budapest, 1948. 181—182. A kérdéses szótári híradás megtalálható a Széchényi Könyvtár Hírlaptárának 31.409 jelzetű első példányában.

[354] Rát Mátyás megjegyzésének teljes szövege a következő : „Pestenn egygy valaki Magyar, Német és Deák Szótárt *(Lexicont;* maga *Szó-szerző könyv*-nek nevezi) készített. Mellynek ki-nyomtattása felől való túdósítás ide hozzánk-is fel-küldetett, olly véggel, hogy Váltó Jó-akaróinkkal közöljük. A mennyire ki-tőlt, meg-is tselekedtük. Mert a nyomtatásnak mássát nem vettük elegendő Számával, hogy azzal mindeneknek kedveskedhettünk vólna. — Maga a Szó-tár millyen légyen, azt utólb meg-fogjuk látni. Bár tsak a Magyarság mindenütt tisztán ejtetnék benne ! A Deák s Német szókra és szóllásokra ugyan anynyi a segétő eszköz, hogy azokat el-véteni, szőrnyű vétek vólna" (M.Hírm. 1781. 245). Erre a megjegyzésre azért érdemes hivatkozni, mert világosan kitűnik belőle, hogy n e m Rát Mátyás saját művét illető, illetve általa meghirdetett prenumerációról van szó, ami Bisztray szövegéből nem tűnt ki egyértelműleg. Meg kell jegyeznünk azt is, hogy a *szószerző-könyv* elnevezés valószínűleg MA. és PP(B.) egyik értelmezésével hozható kapcsolatba : *vocalis* értelmezése ugyanis régebbi szótárainkban mindenütt : *szó szerzőbetű*. Az elnevezés Rát Mátyásnak nem tetszett és helyette *szótár*-t javasolt.

nyomda vállalkozott ; az előfizetési felhívás szerint „A' budai Királyi Universitásnak Köny[v]nyomtató műhelye a' munkában mind jó papirossal, mind szép és egyenlőséges jeles betükkel fogja magát különböztetni" (4 sztl. 1.). Hogy a munkát ki szerkesztette volna, arról sajnos nincsen pontos tudomásunk, de forrásairól, és a mű keletkezéséről az előfizetési felhívás elárul egyetmást. Eszerint már 1774-ben „ki-jött" egy szótárírásra „nógató és jutalommal ösztönző bizonyos írás, melyben egy bungó [ɔ : buzgó] Hazafiú a' Magyar nyelvnek nagyobb tekelleteségére 's a' Némettel mint a' két nemzetnek jelesebb tanúsága végett öszvekapcsolására annak a' tudósnak ezer forint jutalmat igért, ki 1770dikben ki-jött Weber Authornak közönséges deák 's német szószerző-könyvét, hozzá-függesztve a magyar szót is 3 nyelven leg-jobb magyarságban elkészitve bé-mutatja" (2. sztl. 1.).

E terv azonban, bár a munkához „többen-is hozzá fogtanak", nem vezetett eredményre : Weber átdolgozója a kiválasztott műben „naponként ... újabb és több nyomos hibákat talált", úgy hogy már „azon tekélletre" jutott, hogy „Weber szószerző-könyvét ... egészen újon fel-olvasztva, új formába öntse" (i. h.). Szerencsére ez mégsem vált szükségessé : időközben Trattnernél Bécsben megjelent „egy méltán remek munkának nevezhető Lexikum" (a 2. lap jegyzete szerint: J. Ph. de Carrach : Thesaurus Linguarum Latinae ac Germanicae. 1777.); a szerző tehát inkább elállt „a ki-tett jutalomnak keresetétől" és személyes adalékként „ezerni hasznos szókkal ... megtöbbítve" ez a munka „úgy mondván másodszor ki-dolgoztatott" (i. h.).

A híradás, azaz egykorú szóval „híresítő levél" arról is számot ad, mennyire várja már az egész tudományos közvélemény új szótár megjelenését. Pusztán kiadói, sőt könyvkereskedői fogásnál t ö b b e t kell látnunk a következő sorokban :

„Szükség felett-való dolog lenne e' munkát rész-szerént az ő belső érdeme, rész-szerént haszna miatt sokakkal ditsérni. Az elsőre nézve bizonyságok nékünk abban külömb külömbféle rendű jeles férjfiak, kik a' hazánknak nagy betsére vannak, és kiknek itéletit e' végett már mi tekélletes hajlandoságokkal együtt meg-nyertük. Másodikára nézve maga magáért meg-felel a' munka, és kinek-kinek, ki hasonló dolgokban tovább látó elmével bir, önön itéletére hagyatik, ha egy illyen szószerző-könyv valóban nem hasznos, nagy keletü, és temérdek sokaknak nem szükséges munka-é, kiváltképen azoknak, kik a' nyelveket szeretik, és a' hazabéli ifjuságnak, a' ki belőle minden előkerülő szónak valóságos értelmét, többféle jelentését, magyarázatját, igéjét az ő tulajdonos hatalmasága szerént tekélletesen meg-tanúlhatja" (2. sztl. lap).

Sajnos mindebből a szerző személyére nem derül fény : csak annyit sejthetünk, hogy a latin nyelv professzora lehetett, hiszen a jóval terjedelmesebb latin részből indult ki s a latin címszavakat (Carrach szótára nyomán) különös gonddal szerkesztette meg : *-gal jelölte a görög szókat, *†-tel a „hasonló idegen, de izetlen 's nem jó deák szókat", †-tel a „réz avagy vas időbeli szókat", végül pedig ††-tel azokat, amelyek „képtelenek, vagy konyhabéliek (aetatis ligneae seu lutheae)". A latin rész egyébként az „ókori lexikon" szerepét is magára vállalta, hiszen : „Mindenek felett pedig abban jeleskedik ez a' két rész, hogy a' többi között a' fő-tudományoknak tulajdon neveit, és szokott magyarázatát ... eléje terjeszti a' Magyarnak" (3. sztl. 1.). A német címszavak gondos nyelvtani apparátusának leírása után a számunkra legfontosabb magyar címszóanyagot a „híresítő levél" így jellemzi :

„A' negyedik és utólsó rész a' Magyar Szószerző-könyv. Ennek illyenformán való öszve-szedése a' mi hazabéli Nemzetünknek a' maga nyelvén még esméretlen. Ebben azon kívül, hogy minden szónak az elosztatás által külömbféle értelembe tett jelentései, magyarázati, és beszédnek módjai kivannak dolgozva, még sok ezer új szók-is találtatnak, mellyek rész-szerént a' magyar szószerző-könyvekben eddig nem vóltanak feljegyezve, részszerént senkinek szorgalmatossága, ize, és mivelése, vagy az előbbi, szüntelen-való hadi időknek, vagy más akadályoknak gátlása miatt rá-nem érkezett, hogy valamint fegyvert, úgy bőltseséget szerető Magyar nemzet tudósságára illy bőven ki-koholva azokat könyvbe foglalta-vólna" (4. szt. 1.). E szavak a korszerűség igényére világosan utalnak, valamint arra is, hogy a szerző a nyelvújítással szemben pozitív álláspontra helyezkedett.

A tervezett szótár megjelenésének ugyanitt bejelentett időpontjaiból arra lehet következtetni, hogy a latin—magyar—német rész 1781-ben már készen volt: az 1. kötetet a nyomda 8 hónap múlva kívánta kibocsátani, majd ismét 8 hónappal később a 2. kötetet. A 3.—4. kötetről csak ezt az óvatos formulát találjuk: „egyszer 's mind egyetemben" (i. h.). Tehát a mű egy rövidesen várható nagy latin szótárra, s egy később megjelenendő német—magyar—latin és magyar—latin—német részre oszlott volna. 1781 július végéig a prenumeráció idejére a teljes szótár ára 7, később pedig 10 forintban volt megállapítva; aki 10 prenumeránst szerzett, az a 11. példányt ingyen kapta.

A könyvkereskedői apparátus szervezője nyilván a prenumerációt elfogadó cégek és személyek közt első helyre tett Weingand György bécsi „könyvárros"; az ő pesti fiókvállalata lehetett az a Weingand és Köpf-cég, amely a prospektust „Pesten Bőjt más havának 12dik napján 1781. esztendőben" kibocsátotta. A többi prenumeráció-gyűjtő, amint már Bisztray megjegyezte, csupa könyvkereskedő vagy nyomdász;[355] csak Debrecenben gyűjti az előjegyzéseket „*Sinai Miklós Professzor*".

Lehet, hogy ez a tény a szerzőség kérdésében is valamiféle nyomot jelent; benyomásunk szerint ugyanis nem lehetetlen, hogy Bessenyei, mint a reformátusok bécsi ügyvivője (1779-ig), valamelyik külföldön járt tudós protestáns professzort (a Budai Ézsaiások és a Sinai Miklósok fajtájából) kapcsolatba hozta a császárvárosban Trattnerrel és Weinganddal, s az egész terv így született meg, talán azért is, hogy a nemrég Budára költözött egyetemi nyomda tevékenysége fellendüljön. Hivatalos támogatás és jóváhagyás nélkül azonban az egyetemi nyomda magyar szótár kinyomtatására nem vállalkozhatott még akkor sem, ha nem kiadóként szerepel, hanem egyszerűen mint a mű előállítója. Mivel azonban a mű a német nyelv hathatós terjesztője is lett volna Magyarországon (erre a „híresitő levél" világosan utal) az egész akció mögött hivatalos iniciatívát vagy legalábbis hivatalos jóváhagyást kell feltételeznünk. Reméljük, hogy további szorgos kutatás vagy egy szerencsés véletlen mindeme feltevések tisztázására fog vezetni, s megnevezhetjük azt a — valószínűleg protestáns — latin professzort, akit az egész vállalkozás szellemi irányítójának vélünk.[356]

[355] Valamennyi német nevű; nyilván Weingand bécsi „bibliopola" üzletfelei voltak (kivétel: „Egerben: a' püspöki Könyvnyomtató műhelyben lévő Faktor Gyalogaj").

[356] Adámi, a volt jezsuita — bár Rát Mátyás szerint „dolgozott egygy Magyar, Deák és Német *Szó-tárt*-is (M.Hírm. 1781. 187) — nem igen jöhet számításba. Pedig első szótára és különösen nyelvtana — jobb híján — nagyon keresett volt. Kiadói szempontból Adámi neve, éppen ebben a prenumeráció egyik legelső fecskéjeként jelentkező

Révai Miklós szótári terve

54. 1790-ben Révai Miklós, Bessenyei Jámbor szándékának kiadója, a felállítandó Tudós Társaságra vonatkozó részletesebb tervében[357] a nyelvi kultúra akadémiai programjáról a következőket írta: „Cultura Linguae. — Versaretur haec Societas primum in Sermone patrio augendo et perpoliendo ... Quod negotium absolueretur, vocibus veteribus et intermissis resuscitandis; nouis ad indolem Linguae inueniendis, certoque definiendis; deinde in explicando et veterum, et nouarum et earum, quae abunde praesto sunt, vero ac proprio, elegantique nexu.

Haec res fieret primum singularibus Dissertationibus, assiduis Obseruationibus, docte et perite scriptis Animaduersionibus: ampla ad hoc materia per totam Patriam colligenda, diligenter, curiose, et acri cum indicio explorando singularum Regni Partium usu communi, et dialecto populari.

Tali adparatu facto, Methodo aliqua per Societatem certo constituenda, quae accomodatissima visa fuerit, conscriberetur demum, perfecta quaedam, omnibusque numeris absoluta Linguae Hungaricae Grammatica, Lexicon quam integerrimum, et quam locupletissimum: horum idem in vsus Diversa Compendia" (14).

Révai a nyelv pallérozásának problémáját természetesen szakszerűbben ragadja meg, mint Bessenyei; jobban látja a felállítandó Társaság nyelvművelő törekvéseinek szoros kapcsolatát a megírandó nyelvtannal és szótárral, viszont sajnálatos rövidséggel nyilatkozik a „Lexicon quam integerrimum"-ról. E követelmény azonban már világosan utal a teljes szótár célkitűzésére, s önkéntelenül az a benyomásunk, hogy Révai régi és kihalt, de feleleveníthető szavakat éppen úgy szótározandónak tartott, mint tájszavakat és neologizmusokat. Szótárterve, vázlatossága ellenére, első jelentkezése az akadémiai „teljes szótár" gondolatának, vagyis annak az elképzelésnek, amelyet nem is annyira CzF., mint inkább Zolnai Gyula képviselt a XIX. század végén és a XX. század elején, a jelenlegi nagyszótári munkálatok első korszakában (AkÉrt. 1899. 53). Persze Révai sokkal rugalmasabban vetette fel e kérdést: „minél teljesebb" szótárt óhajtott, s ebben a fogalmazásban már benne volt elgondolásának „pium desiderium" jellege is.

Böjthy Antal és Makó Pál nézetei

55. 1790 körül természetesen voltak más szótári tervek is. Decsy Sámuel elgondolásán kívül, amely Bessenyei akadémiai elgondolását fejtette tovább (vö. **6.**), figyelemre méltó az a dialektikus ellentét, amelyet két kevésbé ismert terv, a Böjthy (Böjte) Antalé és a Makó Pálé közt találunk.

---

híradásban, inkább jó reklámot jelentett volna, s így a szerző nevének elhallgatására nincs magyarázat. Ahhoz, hogy szerzőül Sinai Miklóst gyanítsuk, kéziratos hagyatékának és esetleges filológiai tevékenységének alapos ismerete lenne szükséges. Hogy a bécsi Weingand összeköttetésben volt Sinaival, azt az utóbbi naplójában egy 1780. évi saját-kezű feljegyzése igazolja (vö. M. Prot. és Isk. Figyelmező. 1873. 278).

[357] Planum erigendae Eruditae Societatis Hungaricae alterum elaboratius. Viennae, 1790.

55.1. Böjthy (Böjte) Antal marosvásárhelyi volt jezsuita[358] tervére először Thienemann hívta fel a figyelmet (EPhK. XXXVI, 104), anélkül azonban, hogy a tervet beállította volna a magyar szótárirodalom fejlődésébe. Böjthy szerint, aki Adelung hatására írta A' Nemes Magyar Nyelv írásának, és Szóllásának Tudománya című művét (1794.), a magyar nyelv kimüvelése és szabályozása „soha addig meg nem lészen, valameddig ... egygy ki tisztított 's válogatott j ó S z ó T á r u n k [én ritkítottam] nem lészen, egygy bizonyos Nyelv Tanító Tudomány nem állíttatik fel mindenütt: a' mellyet minden tartozzék követni" (313). E nyilatkozatból kitűnik, hogy Böjthy óhaja erősén az Akadémia n o r m a l i z á l ó szerepe felé billentette a mérleget. Böjthy még határozottabbá tette Bessenyei célkitűzését: szerinte nemzeti nyelvünk szabályozása teljes egészében a felállítandó tudós társaság feladata lenne és döntései kötelező erővel bírnának.[359]

55.2. Bessenyei racionalizmusával szemben azonban kezdettől fogva ott állt Révai historizmusa, történelmi szemlélete; az ő lexikográfiai eszménye — „Lexicon quam integerrimum" — inkább a nyelvi tényeknek minél teljesebb f e l j e g y z é s e, mintsem a racionalista következetességgel végrehajtott v á l o g a t á s és s z a b á l y o z á s. Révai elveit fejlesztette tovább Makó Pál (1724—1793),[360] aki „Brevis Institutionum Linguae Ungaricae Adumbratio" (Budae, 1792.) című munkájához csatolta külön lapszámozással szótártervét: „Egy Magyar Szótárnak készítésére intéző vélemények"(1—7).[361]

[358] Életéről Szinnyei: MI. I, 1304. Alább idézendő művét előbb latinul írta, majd lefordította magyarra. Valószínűleg kapcsolatban állt Arankával; mindenesetre a tudós társaságra vonatkozó elgondolásai erre vallanak.

[359] Hogy e normatív jellegű, „nyelvtisztító" szótári terve Erdélyben sem váltott ki egyhangú helyeslést, az világosan kitűnik egy névtelen szerző feljegyzéséből (az Aranka-féle Társaság irataiból idézi Perényi J.: MNy. XIII, 131), amely szerint szükség van ugyan teljes szótárra, de felemlítendők a szóknak nyelvjárások szerinti változó alakjai is. E tervben a készítendő szótár normatív jellegéről szó sem esik.

[360] A jászsági származású Makó Pál 1741-ben lépett a jezsuita rendbe; a nagyszombati, majd a bécsi egyetemen filozófiát adott elő. Bécsben magára vonta — nyilván természettudományi érdeklődésével — Van Swieten figyelmét; ez 1766-ban a Theresianumban alkalmazta, ahol a matematikát és a kísérleti fizikát latinul, a mechanikát pedig németül adta elő. A villámcsapás elleni védekezésről írt latin értekezését (1773.) Révai Miklós fordította le (1781.). Mikor a nagyszombati egyetem Budára költözött, Mária Terézia az egyetem matematikai tanszékére nevezte ki (1777), majd a bölcsészeti kar „igazgatója" lett. A Ratio Educationis kidolgozása idején Ürményi József munkatársa volt; később az 1791-i országgyűlés megbízásából részt vett a Ratio Educationis utasításának munkálataiban is. „Adumbratio"-ja és szótári tervei valószínűleg annak a „küldöttségnek" munkásságával állnak kapcsolatban, amelyet ugyancsak az 1791-i országgyűlés küldött ki egy „systema literaria" kidolgozására; „véleményei" 1793 „Halak havában" a helytartótanács „kegyes végzése szerint" közöltettek mindazon iskolákkal, ahová a magyar nyelv tanítását be kellett vezetni (Fábchich: Kengyelfutó 65). — Makó nagy műveltségű, poliglott férfiú volt; a németen és a latinon kívül beszélt franciául, olaszul és görögül (Szinnyei: MI. VIII, 499). Bécsben kapcsolatban állt Denisszel (vö. M. Denis: Die Merkwürdigkeiten der ... Bibliothek am Theresianum. 1780. I, 21, 23—24). Az első megemlékezést pesti tanártársa, a Martinovics-mozgalomhoz közelálló Kreil Antal írta róla (Einige Züge aus dem Leben des nunmehr verewigten P. Makó. Pest, 1793). Kreillal való kapcsolatairól l. még Szentpétery I.: A budapesti bölcsészettudományi kar története. Budapest, 1935. 199. Martinovics és Makó viszonyáról Benda K.: M. jakob. II, 39, 404—405, 407.

[361] 1793-ban, a szerző halála évében megjelent a Magyar Hírmondóban is (III, 538—541). Valószínűleg ezt a második kiadást ismerte és használta fel később Márton József.

Tekintettel arra, hogy Makó Pál tanulmánya szinte teljesen feledésbe ment,[362] érdemesnek tartjuk legfontosabb és sokáig utat mutató nézeteit röviden vázolni. Makó rendkívül érdekesen határozza meg a szótár középponti szerepét egy nyelv kimüvelésében, s jól mutat rá azokra a szálakra, amelyek a szótárt, mint a szókészlet s ezen keresztül a valóság hű tükrét, az emberi élet minden cselekvési területével összekapcsolják.

„Minden más nemzetek," írja tanulmánya bevezetésében, „a' mennyire tudhatom, mihelyest az ön nyelvek tsinosgatásához készültek, ezen dítséretes tárgynak elérésére, legottan a' tökélletes[363] Szótár kimiveléséhez-is fogtak" ; tapasztalták ugyanis, hogy „ezen segedelem, és eszköz nélkül ... az ő tudománybéli értekezéseik homályosak, sóványak, velőtlenek ; ...hogy a' versezések lankadtak, a' költemények meddők, 's ízetlenek, a' költői képek halványok, mivel hogy mind ezek önnön ereiket, 's elevenségeiket többnyire a' hasonlatosságoktól veszik, mellyek kivált a' külömbféle kézi mesterségekről, vagy a' természet sok számú teremtményeitől szoktak költsönöztetni : ezeknek pedig nemeit, és tulajdonságit leg inkább a' Szótárból lehet, mint egy kints tartó házból szedegetni" (1).

„A' gyepet nálunk," Makó szerint, „Molnár Albert, 's Páriz Pápai Ferenc ... kezdették hasogatni", de sajnálatos, hogy „dítséretre méltó" elkezdett építményükből „még a' közönségesen gyakorlott szók is felesen kimaradtak." Makó elismeri ugyan, hogy több „egy két embertől ki nem telhet",[364] de éppen e megállapítás révén máris rátér programja 1. pontjára, amelyben munkaközösség felállítását követeli, mégpedig bizonyos tájnyelvi eltérések szemmeltartásával. A tervezet szerint ugyanis „fel kellene osztani a' betűket a' magokat arra szántt érdemes hazafiak közt, úgy hogy minden betűre, mellyen a' szók kezdődnek, leg alább négy személly jusson, egy tudniillik Erdélyben, némelly a' Tisza, másik a' Duna mellyékén, a' negyedik Győr vagy Szombathely táján. Kiki minden szót, a' melly az említett alkotóknál elő nem fordul, a' néki jutott betű szerént, lassanként öszve szedegessen, és a' bévett betűzés rendgyén egybe szerkeztessen". Makó megnevezi az elvégzendő gyűjtés forrá-

[362] Tolnai V.-nál (Nyú.) nevét sem találjuk meg, pedig Makó számos nyelvújítási kérdésről nyilatkozott. Szótári tervéről érdekes feljegyzést hagyott ránk Fábchich Kengyelfutójának utolsó lapjain ; megjegyzéseinek néhány részletére alább jegyzetben utalunk.

[363] Fábchich, Révai „tanítványa", a Makó-féle „tökélletes Szótár" eszményével helyesen állítja szembe „Lexicon quam integerrimum" elvét. „Tudom," írja a helytartótanácshoz intézett feljegyzésében, „hogy az igét *Tökélletes* nem köll szoros értelembe fogni ; mert soha az Magyaroknak olly tökélletes Szótára nem lészen, hogy az maradék valamit hozzá ne vethetne. Nincs itt, nem is lehet arról az kérdés, ki tud mindent ; hanem csak, ki tud többet ? Azon panaszoknak vetem ezt eleibe, az mellyeket hallani fog az Szótárszerző : ez sincs, az sincs az Szótárba. Harmincz ezer harminczkét igét Számláltam mindenestül az Szebeni kiadásban. Hánnyal bövítettem öt könyvekből, lásd az Előszót" (Kengyelfutó 65).

[364] Fábchich ezen megállapításhoz kapcsolódva kifejti, hogy nem többek által szerkesztett szótárt kíván, mint inkább azt, hogy minden „szótárszerző" javítson valamit elődei munkáján. „Igen sokan vannak az ítéletben, hogy a Szótárban több emberek dolgozzanak. azt kérdem, hányan fáradoztak az Calepinusban, Scapulában, Kovács Balásban (Basilius Faber) Bod Péterben, Adelungban ? Az Kálepiomi Ambrus öregbit[et]te Perottust, Ambrust egész Facciolatus Jakabig sok tudós férfiak; Scapulát Zvinger, Meursius ; Kovács Balást Buchner, Cellarius, Graevius, Gesner ; az Tizenegy nyelvű Magyar Kalepinust Molnár, Páriz, Bod ; mind ezek saját munkáikkal tetézték az elöbbieket ; Adelung nyilván ellene mond, hogy az Gottschednek kézirási Szótárával élt, olly igen magának tulajdonitja bötsös munkáját" (65).

sait is : utal Pázmányra, Káldira, Gyöngyösire, Benitzki Péterre, Faludira, „és más ékesebb írók munkáinak figyelmetes olvasására",[365] s kiemeli a Kisded Szótárt, „mellybe [szerzője] a' szokatlanabb, és sok megavúltt magyar igéket foglalta". A tervezet 1. pontja másik fontos forrásként jelöli meg a népnyelvet,[366] s ezzel szoros kapcsolatban áll a 2. pont, amely szerint „ha egy valaminek valahol több nevezete van, mindeniket szükség feljegyezni p. o. *pityóka tsitsóka, szűr tsuha, rétze kátsa, kazal asztag, szövőszék eszváta*" stb. (4). Írott és élőnyelvi adatokon kívül mindenkinek merítenie kell saját szókészletéből, tehát nélkülözhetetlen „kinek kinek önnön emlékezete megvisgálása, melly által kis korunktól fogva béoltott számtalan szavak apródonként eszünkbe tűnnek a' Szótár bővítésére" (3). Még nevezetesebb azonban az, amit Makónál a mesterségszavakról olvasunk : szerinte nélkülözhetetlen „a' műhelyek és bányák látogatása, a' hol a' mester emberek tulajdon eszközeiknek, 's a míveléseiknek remek neveit elő adhattyák, mellyek a' nyelvezésnek gyakort különös ékességet szereznek, p. o. Ez az ember jól felöntött a' *garatra*. Nem lehet minden lábat egy *kaptára* húzni. De meszsze vetéd a' *sulykot*. *Konty* alá való bor. A' nagy ereszkedőn szükséges az *alabor* (tartalék). Vond-meg a' *bagarját*. Ezt a' két vásott ifjat egy *bordában* szőtték. Bár a' mérges Párkák tüstént itt legyenek, 's éltem' *bordájából* engem' kimessenek, 's a' t'." (3).[367]

Nagy óvatosságot ajánl Makó az „elaggott" szavakkal kapcsolatban : elismeri, hogy ezekkel „nem tanátsos ugyan terhelni a' könyvet", de hozzáteszi, hogy mégsem lehet őket kihagyni, mivel a szótár célja többek közt az, hogy „a' szavak származattyai-is *(etymologiae)* világosságra hozathassanak" (4). Példaképpen Makó idézi, nyilván SzD.[2] nyomán, az *év* szót (**24.1.**), valamint a *bób, bóbos, bóbita* ; *láz, lázzadás, lázzasztó ; or, orozó, orgazda : véd, védelem, védelmezés* szavakat. Ezzel Makó már állást is foglalt a gyökérrendes szótár mellett.

Makó nem megrögzött orthológus, de az „ujjítgatás" számára mégis ajánl bizonyos korlátokat. Szerinte mindenekelőtt tudományos műszavakat

[365] Fábchich e ponton Makó tervezetének vázlatosságát helyesen vette észre. Hozzászólásában a következő feltevésből indul ki : „Én Duna elvi Hazafi magamra vállalom az A, Á, B, bötüket ; egy Tisza innekső Egri lakos pedig az V, Z, Ž bötűket. Mind ketten heába olvassuk Pázmánnak Alvinczihez írt leveleit ; mert akár mint álljak vártámon, bötűimre semmi nem jut, nem is töröm fejemet az többi eránt, mert virrad az Egri bötűi fölött ... Nó már ne légyen Szabad az Szemfülesebb hazafinak Pázmánnak minden Szavaira vigyázni, avagy egy két bötű miátt valamennyi Írókat minden önálló férfiak által, 's meg által olvassanak ?" (65—66).

[366] Fábchich ezúttal óvatosabb : „Az köznéppel való társaság sóval elegy (cum grano salis) légyen. Mint az Deák, mint az Magyar Virgyiliusra tekints : ez két Fő emberek paraszt beszélgetéseket foglalnak ugyan verseikben ; de nem paraszt hanem arany üdei igékben : ez Szóláson rágódnak Számtalanszor Gellius és Macrobius" (66). Amint látjuk, ismét az „arany üdő"-elmélet domborodik ki.

[367] Fábchich a „mesterszók" szótározását Johnsonhoz hasonlóan (vö. 19. j.) helyteleníti : „*Az Műhelyek és Bányák látogatása.* Ha minden mesterségnek minden ízeit föl irándod, Hübner Szabású Szótárokat köll készítened, 'S országban útaznod. most egy két Szóval meg elégedjél ; mert az vargát kaptájárúl, Parasztot ekéjérűl meg ösmérhedd. Faludinak Szakácsát köténye, kése, aczélya rajzolja ; külömben az egész Szakács Könyvecskét ide fogod rándítani. Az deák Szótárok, ez egy mezei dolgoktúl meg válván, el lehettek mind ezen dibdáb nélkül (66)". A „Hübner", amelyre céloz, nyilván Johann Hübnernek Reales Staats-, Zeitungs- und Conversations-Lexikon (Leipzig, 1711.) c. műve; megvolt egykor Kisfaludy S. könyvtárában is (jelenleg e példány a Széchényi-Könyvtárban van). Mindezek ellenére van adatunk arra, hogy Fábchich „a' közrendbeli embereket különféle tárgyaknak elnevezésérül megkérdezte, és a' mi még csürjében nem vala, ... nyereségét abba takarította" (Horváth E.: TudGyüjt. 1829. I, 61).

szükséges alkotni; mint később Fábchich és Sándor István, pótlandónak tartja az olyan szókat, mint például *genius, karakter, methodus, fántásia, tálentom* (4). Új szavakat azonban magyar tövekből kíván alkotni: helyesli tehát a következőket: *okozat*,[368] *ízlés, elmésség, képzet*,[369] *képzelet*,[370] *nyelvezés*[371] stb. „De a' konkolyból", teszi hozzá, „búza nem terem: konkolyból tsirázott a' *kopírozás, pallérozás, mustra, pálinka, petsenye* 's a' t."[372] Azt is követelményként állítja fel, hogy az „újj származatoknak magyar hangzattyok légyen."

Makónak vannak erősen racionalista jellegű nézetei is: mint Barczafalvi Szabó, éles különbséget kíván tenni, *szülés* és *szülemény* mintájára, az „actio" és az „actum" közt: az olyan cselekvésszókkal, mint *tojás, irás, firkálás, mázolás* szembeállítja a cselekvés eredményét jelző szavakat: „*tojomány* vagy *tojadék, irat, firkálat, mázolat*..." (5). Ugyancsak racionalizmusa teszi számára kedvessé a „kifejező szavakat": „vegyük például", írja ezzel kapcsolatban, „a' Görögöket, kik a' ki gondoltt neveket jobbára ahhoz illesztették, a' mit jegyeznek." Igyekezzünk tehát, „hogy az alkotandó fajta, mikor helye lehet, vagy 1) a' tárgynak hangját kövesse, mint a' *síp, sikolt, dörög, harsog*..." vagy 2) valamely érzékenységünket ihlető tulajdonságát jelentse, mint a' *rágás, sárgaság, vérhas, vízkorság*..., vagy 3. a' szembe tűnő külszínt, avagy testeményét képzellye, mint a' *szarvas, farkas, egérfark, szarvas nyelv, ökörnyál*..." Makót ezek a φύσις-szavak érdeklik legjobban, mivel „az illy szabású szavak sokkal hathatósbak a' képzeletekre, mint sem ama' tsupa kénnyen költöttek *fa, kő, fal, kenyér, ember*... (5—6).

Nagyon fontos — és szótártervben először itt találjuk meg — a frazeológia jelentőségének kiemelése; ezzel Makó a 4. pontban foglalkozik, nyilván Ádámi, Szaitz és Noszkó nyomán:

„Nem elég tsupán tsak a' szavakat gyűjtögetni: hozzájok kell fértzelni a' vélek élésnek külömbféleségét is, és az oda tartozandó kiszemelt közmondásokat, hogy így a Szótár egyszersmind a' szép nyelvezésre szolgáló eszköz-is *(phraseologia)* lehessen, p. o. ezen szó után *tartok*, oda lehet függeszteni: Meddig *tartott* a' viaskodás? *Megtartom* szavamat. Reá *tartya* magát. Ki *tartotta* eddig ezt az ügyefogyott árvát? Veled *tartok*. Hogy *tartod* ezt a paripát? Az út osztállyán balra *tarts*. 's a' t'.[373] Hasonlóképpen ezen szóhoz *ütök*, ezeket ragaszthatod: *Üss* tüzet. *Megüti* a' mértéket. Két orát *ütött*. Reánk *üt* az ellenség. Ki *üt* a' szeg a' zsákból. A' gyermek az annyára *ütött* 's a' t'." (6).

Végül pedig Makó egész tervét a felállítandó Társaságra kívánja bízni, melyről már szinte mint létező intézményről beszél. A tervezet utolsó pontja szerint ugyanis „Minekutánna a' gyűjtemény lassanként öszve szerzettetett, kiki küldgye-bé a' Pesti nemes Magyar Társasághoz; ez a' külsők Szótárait

[368] Révai szava (1781. NyÚSz.).
[369] Megvan Könyinál (1775. NyÚSz.).
[370] Mai értelemben 1777 óta (Nyr. XXX, 422).
[371] SzD.[2] szava; a. m. 'írás módja; írás- vagy beszédejtés' (id. NyÚSz.).
[372] Fábchich megjegyzése ezúttal is figyelemre méltó: „*Kopírozás* még az Bod Péterben sincs: *Pallérozás*. Lásd Pallér. *Mustra* türhető, mint Alomoton: *Pálinka* az Párizban nincs, Bod Péter toldotta belé: *Pecsenye* olly fényesen meg mútatom az öreg Kálepínusban, hogy Magyar nemző igéből származik, mint Csötörtök, csak hogy ide nem illik most. Ennek gyökere ollyan ige, az millyent az N. Szombati Párizbúl méltán ki hagytak; mert az ifiúságnak való könyvet nyomtattak: más az zebbe való, más az Mise mondó könyv" (66).
[373] Fábchich megjegyzése: „Az *Tartok* igének leg alább ötven értelmeit állítottam" (Kengyelfutó 66). Szócikkét a MNy.-ben közöltem (LI. 205-207).

például vévén, a' többit az én tanátslásom nélkül is idővel végbe viheti" (6—7).[374] A befejező sorokban Makó másokat is példája követésére buzdít: mindenki közölje elgondolásait a „nemes Társasággal" abban a szilárd meggyőződésben, „hogy ennél hathatósbb eszközt a' nyelvünk tenyésztetésére, bővítésére, 's ékesítésére ... nem szerezhetnek" (7).

Ennyi rövid összefoglalásban Makó szótárterve, mely rendkívül fontos láncszem a következő okokból:

1. A megírandó új szótárt az élő nyelvre kívánja alapítani, szoros kapcsolatban a korszerű követelményekkel;

2. Bessenyeihez kapcsolódva felveti a kollektív munka gondolatát, mely Versegi különböző terveinek is állandóan visszatérő alapeszméje lesz.

3. A kollektív munkát — talán az 1781-i terv alapján — végre az ország szívébe, Pestre helyezi, és szervesen összekapcsolja a „Pesti Magyar Társaság" munkásságával.

Makó terve természetesen vázlatosabb a Versegiénél (**57.**), de így is világosan mutatja, hogy a pesti szellemi élet gyors fellendülése a 90-es évek első felében valóban döntő fordulatot hozhatott volna a szótárírás történetébe; sajnos a Martinovics-féle mozgalom felfedezése — éppen ezen évtized közepén — a fejlődésben éles törést okozott. Kevéssel utóbb Márton József örömmel és lelkesedéssel vállalkozik Makó gondolatainak megvalósítására, de ismét egy ember, akinek ereje éppen oly véges, mint a Molnár Alberté és a Páriz Pápaié, s aki — szorgalma ellenére — koncepcióban, tehetségben nagy elődeihez alig mérhető.

Az országgyűlés szótári munkálatai

56. Makó tervével egy évben került kidolgozásra, az országgyűlés idevágó tárgyalásainak folyományaképpen, a Magyar Tudós Társaságnak az a terve (Planum erigendae societatis Hungaricae), amelyet Luby Károly[375] és Vay István[376] írt alá, s amelynek egy másolatát a Széchényi Könyvtár kézirattárában, Fábchich kéziratai közt találjuk (Fol. Lat. 76)[377].

A tervezet, történeti adatgyűjtés és a nyelvjárások figyelembe vétele alapján, a teljességre való törekvés igényével („cunctae voces" — olvassuk szövegében) kívánt német, szlovák és horvát értelmezésekkel ellátott magyar szótár és nyelvtan szerkesztéséről gondoskodni,

[374] Kérdés, azonos-e ez a „nemes Társaság" a Bessenyei és Révai tervezte Tudós Társasággal. Valószínűbb, hogy Makó arra a Pesti Magyar Társaságra gondol, amelyet Vályi Antal, a pesti egyetem magyar tanszékének első professzora alapított 1791-ben. Vö. Szentpétery: i. m. 175, 208; Vályiról l. Kemény Gy.: MNy. XXXI, 222 kk.

[375] Bihari, majd Szatmár megyei alispán (1752—1805); az 1790—91-i országgyűlésen Szatmár m. követe, vö. Marczali H.: Az 1790/1-diki országgyűlés. 130, 170; II, 5, 45, 329. Politikai fejlődéséről l. Mályusz E.: Sándor Lipót iratai 445 (a „liste des personnes dangereux" [!] 1. csoportjában), továbbá Benda: M. jakob. III, 202.

[376] Vay Ádámnak, Rákóczi Ferenc udvari marsalljának unokája (Nagy I.: XII, 157). Mint Mária Terézia keresztfia, a Theresianumban nevelkedett (Pallas-Lex. XVI, 727), II. József idejében a pécsi tankerület főigazgatója. Sűrűn szerepelt Szabolcs m. követeként az 1790—91-i országgyűlésen (Marczali: i. m. passim). Versegi az Orpheusban a magyar nyelv jogainak országgyűlési védelmezői közt említi (II, 219—223, vö. Kazinczy Lev. II, 560).

[377] E kéziratot Hadnagy (i. m. 57) magának Fábchichnak tulajdonította, pedig a múzeumi példányban a következő — nem is egészen frissnek látszó — kéziratos bejegyzés olvasható: „Talán inkább az országgyűlési Deputatio véleménye az iránt".

kilátásba helyezvén a többi Magyarországon beszélt nyelvhez való alkalmazás lehetőségét is. Az eredeti szerint: „Grammatica et Dictionarium Hungaricum Lingvis Germanica, Slavica, et Croatica concinnentur, successu temporis aliis etiam in Regno vigentibus Idiomatibus accomodanda". A nyelvjárási megoszlásra vonatkozik a következő megjegyzés: „Combinatio sermonis in Diversis Regni Partibus differentis adhibenda videtur. In hunc finem discrepantiae hae quod voces, earum significationes, dialectos, orthographiam, sonum, et accentum, hisqve similia colligi, in concursibus generalibus discuti, et qvae meliora, indoliqve Lingvae Convenient ... assumi debeant".

A szakmai szókincset Luby és Vay jóval bőkezűbben kívánta feldolgoztatni, mint Fábchich: e tekintetben az országgyűlési terv inkább Makó elgondolásához hasonló. Nagy fontosságot tulajdonítanak a k ö z é r t h e t ő s é g elvének,[378] amelyről ebben a korban aránylag keveset hallunk; ebben az esetben ez az elv a szerzők józan, gyakorlati érzékének világos bizonyítéka.

Rendkívül fontos a két országgyűlési küldött véleménye a nélkülözhetetlen idegen és jövevényszóknak magyar szókkal, szükség esetén magyar neologizmusokkal való fölcseréléséről. Már a mesterségszókkal kapcsolatban élénken tiltakoznak minden erőltetett szófaragás ellen. Új szavak alkotását, régi szavak feleleventését a tervezet egyaránt lehetségesnek tartja; emellett azonban — a Bácsmegyey-t író Kazinczy, valamint Kármán és Csokonai szellemében — még a szükséges idegen szavakat is jobb szemmel nézi, mint a nehezen érthető neologizmusokat.[379] Az idegen szavak erőteljes elmagyarítását — melyet Fábchich oly fontosnak vélt — e gyakorlatias, megfontolt tervezet nem említi.

Versegi Ferenc: Proludium

57. Természetesen mindezen elgondolásoknál sokkal nagyobb visszhangot keltett s az egész későbbi magyar szótárirodalomnak irányt mutatott első részletesebb szótári tervünk, melyet Versegi Ferenc híres programiratában, a Proludiumban (1793)[380] olvasunk. E munka kétségtelenül az 1790—91-i

[378] Az idevágó részlet így hangzik: „Vocabula technica Scientiarum et Artium interea etiam, donec illa in Dictionario attacto Communi consensu conficiendo Habilius determinata fuerint, in Hungaricum, quam fieri potest, aptissime ea ratione transponant, ut eadem a quovis vel mediocriter attento sine magna difficultate intelligi possint" (1. v.). A terv tehát teret nyit az anyanyelven történő értelmezésnek.

[379] „Auctio Lingvae, alioqui nunc etiam satis amplae versaretur cumprimis circa vocabula Scientiis, Artibus, et Teatro propria; in hunc finem colligendae essent resuscitandae, qvin et necessitate exigente moderate, et citra ullam vim Lingvae inferendam, noviter formandae voces Hungarae, imo et ex aliis Lingvis mutuatae, qvae ad exemplum etiam aliarum cultiorum ⟨Nationum⟩ Gentium jam universalter [!] Ciuitate donatae sunt, retinendae potius essent, qvam ut in locum illarum novae, inintelligibiles, et ipsis auribus graves substituantur, expressiones porro genio aliarum Lingvarum accomodatae, Hungaricae vero jejunae connotari, Analogia denique, et indoles Hungaricae Lingvae tam in Libris noviter elaborandis, qvam in versionibus seduli [!] observari deberet, prout et ortographia et elegantia Typi magno studio curanda venit. In his, et aliis affinibus Objectis ipsa Societas magis etiam specificas, et accuratas Leges sibi ipsi facere posset (2 r.)".

[380] Teljes címén: Francisci Versegi ... Proludium in Institutiones Linguae Hungaricae ad Systema Adelungianum, genium item linguarum orientalium, ac dialectum tibiscanam et transylvanam exactas. Pestini, Typis et expensis Trattnerianis. 1793.

országgyűlés eseményeinek légköréből sarjadt (vö. Simai Ö. : MNy. IX, 73—4). Az országgyűlési követek ekkor szálltak síkra a magyar nyelv érdekében, és fáradozásaik gyümölcse lett az 1790—91. évi XVI. törvénycikk : a király ezzel ígéretet tett, hogy nem hoz be külföldi nyelvet és az iskolákban tanszéket állít a magyar nyelvnek. Versegit fellelkesítette az országgyűlési követek nemes buzgalma, amellyel a nemzeti nyelv érdekében szót emeltek, s dicsőítésükre megírta „A magyar hazának anyai szózatját", mely — a francia polgári forradalom szellemében — az összes polgárok egyenjogúságáért száll síkra, majd „Emlékeztető Oszlop" című költeményét :[381] ebben az allegórikus versezetben a megszemélyesített haza emlékoszlopra véseti a költővel mindazok nevét, „a' kik szívre vevék a' hazanyelvnek ügyét". Valóságos politikai röpirat ez, amely Versegi egész szótárírói működésének megadja alaphangját. Versegi életműve azt igazolja, hogy az ő szemében a szótárírás csupán a nyelv kiművelésének egyik módja ; a másik eszköz természetesen maga az írói tevékenység és elsősorban a költészet. Mindezen irányelveket — akárcsak Fábchichnál — a kor akadémiai törekvései foglalták magasabb egységbe ; aligha véletlen, hogy éppen Versegi nyilatkozott így, akit már Révai is a felállítandó társaság tagjai közé jelölt (vö. Planum 89—90).

A tervezett Tudós Társaság akkor még nem alakulhatott meg, de addig is, amíg a kérelmezések folytak, Versegi két művel gyarapította a nemzeti tudomány elvi megalapozását. Az egyik „Mi a' Poézis és Ki az igaz Poéta ?" című „elmélkedése" (1793.), mely az antik mértékre szabott magyar versnek talán leglelkesebb védőirata, a másik pedig a Proludium. Az utóbbiban fejti ki először Versegi egyrészt nyelvtanírási terveit, másrészt pedig a megírandó szótárak három típusáról vallott nézeteit. Mivel a Versegi-irodalom mindeddig igen méltatlanul bánt a Proludiummal (vö. pl. Császár : i. m. 176—7), e tanulmány második, lexikográfiai vonatkozású részével érdemes behatóan foglalkoznunk.

57.1. A szótári munkálatokkal kapcsolatban Versegi kitűnően mutat rá nyelvtan és szótár szoros összetartozására. Véleménye szerint a rendszeres grammatika kidolgozását megfelelő szótár szerkesztésének kell nyomon követnie.[382] A lexikográfia fellendülése nemzeti érdek: noha a szavak nem tárgyi jelentésűek, hanem fogalmakat jelölnek, mindazonáltal a tudomány, a művészet és a kultúra felvirágzása csakis ezen tevékenységek közös eszköze, a nyelv kiművelése révén lehetséges.[383] A szótárnak van azonban más haszna is : tekintettel arra, hogy Herder, Condillac, valamint más szerzők véleménye szerint[384] a nyelv és a gondolkodás kölcsönösen hatnak egymásra, nyelvi

[381] Verseginek utóbbi verse megjelent Kazinczy Orpheusában is, ami élénk világot vet Versegi szabadkőműves kapcsolataira. Vö. Jancsó : i. m. 56, Császár E. : Verseghy Ferenc élete és művei. Budapest, 1903. 130. j.

[382] „Grammaticam porro systematice elucubratam, si linguae nostrae bene consulere velimus, Lexicon, ejusdem sequi debet" (Proludium 84). Nyelvtan és szótár állandóan együtt szerepelt az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság terveiben is (vö. Jancsó E. : Nyelvmív. Társ. 366—8), valamint az országgyülési tanácskozásokon **(56.)**.

[383] „Si animadvertamus: per vocabula cujusvis linguae non quidem res ipsas, sed earum tantummodo nomina, atque adeo, non objectorum quidditatem, sed abstractos quospiam characteres exprimi; nihilominus tamen linguam. unicum fere, ac praecipuum promovendarum artium, scientiarum, atque cujuslibet culturae instrumentum esse ..." (i. h.).

[384] Versegi forrásai : „Herder : Ideen zur Geschichte der Menschheit. II. Theil, IX. Buch, II—III. §§. 269—300 ; Condillac : Geschichte der ältern, und neuern Zeiten. II. Band, XXVII. Kap. 260 ; Auctor operis : vom Menschen, dessen Geistes Kraften, und Erziehung. I. Band, II. Abschn. 18—19. Kap. 195—208."

téren a szavak pontos megértésére és helyes használatára kell törekednünk, mert ezzel a fogalmak tisztázását is elősegítjük. Versegi szerint ugyanis bebizonyítható, hogy a véleményeltérések igen gyakran egyszerűen nyelvi vagyis terminológiai félreértésekből származtak.[385] Mindezen okokból a szótári munkálatok jelentőségéhez nem férhet kétség: a felvilágosult gondolkodás egyenesen megköveteli új szótár készítését. „Dubitare nequit", írja ezzel kapcsolatban Versegi, „ad veri nominis, atque sublimi scopo suo [én ritkítottam] adcurare respondens Lexicon elucubrandum sequentem ordinem necessarium esse" (85).

Mielőtt tovább mennénk Versegi nézeteinek ismertetésében, ki kell emelnünk felfogásában a lexikográfia humánus célkitűzéseinek gondolatát. Számára a szótár nemcsak filológiai vagy pusztán gyakorlati eszköz, hanem az emberi szolidaritás és testvériesség ápolásának eszköze. Tisztázzuk fogalmainkat, értsük meg egymást, küszöböljük ki a nézeteltéréseket! Ilyen programmal Versegi előtt egyetlen szótárszerkesztőnk sem dicsekedhetett. Lehetetlen ebben a gondolatmenetben a francia felvilágosodásnak, a „clarté" kultuszának, s ezenfelül Versegi mély, szabadkőműves voltából is eredő humanizmusának közvetlen megnyilatkozását fel nem ismernünk. A filozófus Versegi már ekkor, 1793-ban teljesen azonosul a szótáríró Versegivel.[386]

57.2. A szótári munkálatoknak tehát, Versegi szerint, három szakasza lesz. Mindenekelőtt „etimológiai és filológiai szótárt" kell kidolgozni („Lexicon etymologico-philologicum"), ebben azonban csak a köznyelv szavai szerepelnének. Versegi az „etimológia" szót inkább Cellariushoz hasonlóan, mintsem mai értelmében használta: szerinte a szótárnak egyrészt a szavak jelentését, képzésmódját, ragozását, valamint a nyelvtani szabályoktól eltérő sajátságait kell megvilágítania, ezenkívül pedig minden szót valamely tőhöz kell kapcsolnia. Az első szótárban tehát „illae tantum voces, quae in communi vita occurrunt, atque omnes earum, huc pertinentes sensus, formationes, inflexiones, anomaliae, licentiae, usus syntactici, ac denique radices, e quibus oriuntur, adnotatae sint" (85). A tövön, helyesebben a gyökérszón túlra azonban Versegi, helyes önmérséklettel, nem kíván tekinteni; nem akar etymonokat közölni sem ősi finnugor szókészletünkkel, sem kölcsönszavainkkal kapcsolatban.[387] A szótár tehát, amelyet Versegi tervbevett, tulajdonképpen értelmező szótár lett volna, grammatikai apparátussal és nagymérvű „bokrosítással" a „gyökérszavak" rendje szerint. Versegi programjának e pontját — főleg ami a csoportosítást illeti — a Proludiumot feltétlenül ismerő Kassai és Kreszne-

[385] Vö. „linguas nimirum in opiniones, atque has vicissim in linguas potentissimum influxum habere, omniaque fere inter homines litigia [én ritkítottam !], ac dissensiones, e vagis, atque indeterminatis vocum significationibus exoriri..." (84-85).

[386] Versegi tudományos téren is megnyilvánuló haladó eszméire valószínűleg hatott a nem szabadkőműves, hanem illuminátus Kreil Antal, aki Van Swietennek, Mária Terézia udvari orvosának támogatásával került a pesti egyetem filozófiai tanszékére, s akiről ismeretes, hogy felvilágosult papi körökkel is voltak kapcsolatai (Jancsó: i. m. 48; Mályusz E.: Sándor Lipót iratai, passim). Kreilt filozófiai tanai és bizonyos dogmákba ütköző felfogása miatt 1790-ben vádolták be; rövidesen meg is indították ellene a vizsgálatot, de felmentették A második bevádolt tudós 1792-ben éppen Versegi volt, ismert Millot-fordítása miatt.

[387] Brünni szótári jegyzeteiben (84. kk.) ritkaságszámba megy egy-egy etimológiai megjegyzés. Ilyen például a következő: „*Kalmar*, latin: mercator — quae vox mihi urbem Suecica, Calmar, dictam in memoriam adducit" (E 8). Versegi magyarázata persze hibás; *kalmár* szavunk a kfn. *krâmaer(e)* átvétele (Bárczi: SzófSz.).

rics valósította meg.[388] Megjegyzendő az is, hogy Versegi szótárában latin és német értelmezéseket kívánt adni: ezzel olyan gondolatot vetett fel, melyet — habár tökéletlenül — PPB. utolsó kiadásai is próbáltak megvalósítani, de még inkább Márton szótárai. Mindenesetre Versegi már a Proludiumban bejelentette szótári anyaggyűjtésének befejezését [!], s ama reményének adott kifejezést, hogy nyelvtanának megjelenése után rövidesen kiadhatja magyar—latin—német szótárát.[389]

57.3. A magyar nyelv általános szótárára vonatkozó tervnél még érdekesebb Versegi szótári programjának második pontja, mely nem kevesebb, mint 12 szakszótár tervét tartalmazza. Olyan gazdag és annyira szétágazó ez az elképzelés, hogy megvalósításáról a Magyar Tudományos Akadémia és az Akadémiai Kiadó csak napjainkban kezd gondoskodni. A tervnek e részét érdemesnek tartjuk teljes egészében közölni:

„Etymologico ad finem, et perfectionem deducto, atque, ut lingua nostra stabilem formam nanciscatur, universim, recepto, ad reliqua Lexica pedententim, ac singillatim transeundum est. Talia sunt:

1. Historiae naturalis, quod fortassis in regna ejusdem, sicut etiam reliqua in plures partes, subdividi posset.[390]

2. Physicum.
3. Oeconomicum.
4. Opificiorum.
5. Mechanicum.
6. Artium Liberalium.
7. Geographicum.
8. Commerciale.
9. Juridicum.
10. Politicum.
11. Bellicum.
12. Mathematicum, et reliqua."

A terv annál érdekesebb, mert Versegi elgondolása szerint a felsorolt szótárak egyszersmind tömör szövegezésű enciklopédiák is lennének, hiszen bennük „omnia objecta ...congruis nominibus designari, ac breviter describi necesse est" (85—6).

Megállapítható tehát, hogy szakszótáraink gondolatát először Versegi vetette fel 1793-ban: figyelemre méltó az is, hogy a vallástudományt és a filozófiát a tervezet teljesen mellőzte; a feldolgozandó anyag kifejezetten természettudományos jelleget kapott, híven a francia felvilágosodás egyik legnagyobb alkotásának, az Encyclopédie-nak szelleméhez.[391]

[388] Valószínűleg összeköttetésben áll a Proludiummal a DebrGr. „gyökérrendes" része is, bár a debreceniek, különösen Földi, Versegit hevesen támadták (Kaz. Lev. II, 304—307). Kérdés, kapcsolható-e a Proludiumhoz Arankáék erdélyi szótári terve.

[389] „Materialia pro ejusmodi Lexico, per me jam congesta, ordinationem tantum praestolantur, ut adeo Lexicon hungarico — latino — germanicum ipsam Grammaticam paulo post subsecuturum sit" (85).

[390] E magyar természetrajzi szótár tervét Gombocz Endre sem vette figyelembe A magyar botanika történetében.

[391] Versegi szakszótári elgondolásainak lehettek közvetlen francia előzményei. Ismerhette például azt az 1770 után megjelent Encyclopédie méthodique-ot, amelyben az egyes szakmák terminológiája betűrendben is fel volt sorolva (az Arts et Métiers

A szakszótárak terve azonban természetesen felvetette a szaknyelvi terminológia problémáját is. Ezzel kapcsolatban Versegi határozottan szembehelyezkedik Herder elgondolásával: Lubyval és Vay I.-nal egyetértésben (**56.**) nem kíván minden tudományos fogalomra anyanyelvünk töveiből sarjadt új elnevezést, hanem egyelőre beéri nyelvünk alakrendszeréhez alkalmazkodó kölcsönszavakkal. Ez az elv természetesen Versegi felfogásában egyet jelent a szógyártás bizonyos korlátozásával; ez az igény éppen 1792 körül, amikor Barczafalvi Szabó Dávid egyre jobban nyakra-főre gyártotta a maga halvaszületett tudományos műszavait, szerfelett indokolt volt. Versegi annyira hitt a maga igazában, hogy szembeszállt Herderrel is, aki szerint az elnevezés hiánya nem lenne más, mint a fogalom hiánya ... Erről az egész kérdéscsoportról Versegi a következőket írta:

„Porro per congrua rerum nomina non illud intelligo, ut Lexicorum Elucubratores, ad illud Herderii, loco supracitato pag. 273, «quamlibet gentem idea simpliciter carere, cujus nomina caret», animadvertentes, pro quolibet noviter signando objecto novum, et ex patriis sonis compactum nomen procreent, atque tali ratione, Hungaros, concives suos, in omnibus scientiis *avtochthones* esse, studio vanae gloriae, commonstrare pergant" (86). A naiv nemzeti hiúság legyezgetését látja tehát Versegi a tudományos műszavaknak erőszakos magyarításában, majd így folytatja: „Ad promovendam enim linguae, ac gentis nostrae culturam abunde sufficiet, si e peregrinis linguis aptissimos ad hungaricas inflexiones assumendas terminos technicos conquisiverint, eosque in Lexicis suis tantisper dismembratos, provincia donaverint" (86—7). Véleménye igazolásául Versegi — a kor ortológusainak bevett szokása szerint — Horatiusra hivatkozik, aki a görög eredetű kölcsönszavakkal éppen ily türelmesen bánt.[392]

---

kötet 1782-ben jelent meg, vö. Brunot: HLFr. VI, I/1, 392). A XVIII. századi francia könyvtermésben Versegi legtöbb tervezett szakszótárának ősét megtaláljuk; növénytani szótár a Buchozé (1770.) és a Rousseau-féle töredékes Dictionnaire de botanique, fizikai szakszótárt adott ki Paulian (1760.), volt Dictionnaire Oeconomique (vö. Brunot: HLFr. VI. I/1, 199), több mezőgazdasági szótár (Liger 1703., La Chesnaye des Bois 1751., Alletz 1763., Besançon 1786.), mesterségszó-gyűjtemény (vö. Jaubert: Vocabulaire technique 1773.), hajózási műszótár (Savérien 1758.), jogi szótár (Cl. de Ferrière 1762.), kereskedelmi szótár (Suary: Dictionnaire universel du commerce 1723.), katonai és műszaki szótár (Belidor 1755.) stb. Hogy efféle műveket német nyelvterületen is adtak ki, azt szépen bizonyítja Kazinczy kedvelt bécsi könyvkereskedőjének, J. G. Binznek (Lev. III, 68) a Magyar Kurir 1795-i évfolyama Széchényi-könyvtári példányához kötött árjegyzéke: megtaláljuk itt Sommerhof gyógyszerészeti-vegyészeti lexikonát (1701.), Gehler fizikai műszótárát (1787.), egy Geschäftslexicont (1795.) stb. Vö. fentebb 367. j. (Fábchich hozzászólása Makó Pálnak a mesterségszókról vallott véleményéhez).

[392] Az idézett horatiusi sorok:

> Dixeris egregie, notum si callida verbum
> Reddiderit junctura novum. Si forte necesse est,
> Indiciis monstrare recentibus abdita rerum,
> Fingere cincturis non exaudita Cethegis
> Continget; dabiturque licentia sumta pudenter.
> Et nova, fictaque nuper habebunt verba fidem, si
> Graeco fonte cadant, parce detorta.

Itt jegyezzük meg, hogy Verseginek a magyar tudományos műszavaktól való ekkori idegenkedésére éles fényt vet Aranka Györgyhöz intézett levele (1794. szept. 18), amelyben arról nyilatkozik, miért írta „Analysis Linguae Hungaricae" című művét latinul és nem magyarul. E kiadatlan levélből (másolata az MTA Kézirattárában: M. Irod.

57.4. A szakszótárak terve után kerülhet sor, Versegi felfogása szerint, a magyar nyelv egyetemes szótárára, amely áttekintést adna mind a köznyelvről, mind a szaknyelvi szókészletről:

„Ex his tandem omnibus consurgere cum tempore posset Lexicon universale [én ritkítottam!], in quo unius, ejusdemque vocis diversissimae, in natura et variis artibus, ac scientiis occurrentes, significationes, adaequate definitae, unico intuitu pervideantur" (87).

E szavakkal Versegi fogalmazta meg elsőnek az Akadémiai Nagyszótár tervét; hogy valóban akadémiai tervre gondolt, az világosan kitűnik szótári programjának befejezéséből:

„Si humanae vitae brevitatem atque molestias, facultatumque nostrarum adeo constrictos limites spectemus; dubitari nequit, opus hujusmodi, utpote immanem ac plurium seculorum laborem, nonnisi a Societate Eruditorum, in hunc fine minstituenda, perfici posse. Eruditorum, inquam, qui in praedictis scientiis versatissimi, in abstrahendis objectorum veris, ac distinctivis characteribus sagaces, in iisdem denominandis clari, et adcurati,[393] atque omnis aequivocationis, quae in detrimentum publicum aut in suum etiam commodum, e male definitis vocum significationibus oriri possent, inimici sint, linguamque suam non ex parte tantum, sed quoad universum ejusdem ambitum, in potestate habeant" (87—88).

Versegi tehát nem becsülte túl saját erejét; jól tudta, hogy a teljes szótár elkészítése egy ember munkabírását messze felülmúlná. Ezért szótári terveinek betetőzését a megalapítandó tudós társaságra kívánta bízni, de addig is el akarta végezni a maga erejéből az első résznek, a köznyelvet felölelő „Lexicon etymologico-philologicum"-nak megszerkesztését. Ez az elgondolás magyarázza, miért foglalkozott Versegi nemcsak Millot-fordításának kemény bírálata után, nagyszombati „recollectio"-ja idején, hanem ausztriai fogságában is oly kitartóan szótárírási terveivel.

Gyarmathi Sámuel terve

58. Verseginek a felállítandó Magyar Tudós Társaságra támaszkodó szótárterve már az egyre élénkebb gazdasági és szellemi életet élő Pest-Buda hangja volt, s most — a tervek és eszmék tájankénti dialektikus hullámzása következtében — az volt kívánatos, hogy Erdély is hallassa szavát, mégpedig Böjthy elszigetelt nyilatkozata után nagyobb súllyal és tekintéllyel. Erre a nyilatkozatra Aranka Györgynek erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társasága adott alkalmat, mégpedig a modern magyar nyelvtudomány egyik legelevenebb szellemű úttörőjének, a már több más „szótári műfajjal" kapcsolatban is említett Gyarmathi Sámuelnak.

Már láttuk Gyarmathi Nyelvmesterét; ennek révén került kapcsolatba Aranka Györggyel. Aranka már a társaságára vonatkozó első tervezetekben

---

Lev.4r 146. Vass József másolatai) idézzük a következőket: „... e munkát deákul írom ... mivel ezen írásban számtalan mesterséges szavak jönnek elő a grammaticából, philologiából, musicából, aestheticából, melyek akármely jól tétessenek ki magyarul, nem csak első tekintettel érthetetlenek, hanem még hosszabb nyomozás után is kétségesek ... Előre láttam tehát, hogy olvasóimnak figyelmességét a mesterséges szavaknak fordításával, magyar kifejezéseimmel és írásmódommal, a fő dolognak mélyebb megfontolásától elvonandom, vagy legalább minden bizonnyal megfárasztom".

[393] Ismét felbukkan a világosság, a „clarté" keresésének igénye.

foglalkozott a kiadandó nyelvtan és szótár gondolatával;[394] nagy érdeklődéssel fogadta Gyarmathinak az erdélyi rendek támogatásával megjelent nyelvtanát, s megbízta Gyarmathit, hogy készítse el számára a magyar nyelvtanirodalom rövid történetét.[395]

Amikor a Nyelvmester megjelent, Gyarmathi már nem volt Déván. Állását 1792-ben elhagyta, s előbb id. Bethlen Gergely,[396] majd ennek fia, ifj. Bethlen Gergely orvosa lett. E réven bízták meg azzal, hogy a családnak egy másik sarját, id. Bethlen Pál erdélyi táblai elnök unokáját,[397] Bethlen Eleket Göttingába kísérje. Gyarmathi így 1795 decemberében másodszor indult nyugatra : feltűnő azonban, hogy távolról sem nevelőként kezelik külföldön, hanem olyan megkülönböztetett tisztelettel, amelyet Gyarmathi addigi tudományos működése nem indokol. Aligha tévedünk, ha feltételezzük, hogy a hosszú tanulmányút folyamán Gyarmathit nemcsak tudományos, hanem elsősorban szabadkőműves kapcsolatai segítették, valamint bizonyára olyan személyes baráti kötelékek, amelyek még első bécsi és németországi tartózkodása idejéből származnak.

E németországi út során[398] Gyarmathi hatalmas előrehaladást tett nyelvészeti tanulmányaiban : ő, aki eleinte — akárcsak a debreceni nyelvészek — a magyarság keleti eredetének tanát vallotta, sőt később Schlözert is támadta a finnugor rokonságot védelmező felfogása miatt, végül Sajnovics és Schlözer nézeteinek továbbépítője lett. Bekövetkezett tehát az a fordulópont, amelyet Zsirai Miklós akadémikus Gyarmathi „pálfordulásának" nevez. Gyarmathira kétségtelenül hatott a cseh Dobrovský, aki svédországi és oroszországi tanulmányútjáról visszatérve a Magyar Hírmondóban a magyar és finn nyelv rokonságáról nyilatkozott,[399] továbbá a jénai Büttner, aki a magyar nyelvet már a finnugor nyelvek egész családjával összevetette (MNy. XXV, 260). Büttner — Pallas híres művének közvetlen folytatásaképpen — a világ összes nyelveinek szókészletét akarta kiadni tizenhat kötetben,[400] s tudjuk, hogy például román anyagához Gyarmathi is hozzájárult.[401]

[394] Vö. Döbrentei G.: MTT. Évk. I, 33.

[395] E 9 lapnyi kézirat az MTA Kézirattárában van (Ívrét M. 7). Bizonyára Aranka biztatására foglalkozott Gyarmathi azzal a gondolattal is, hogy öt régi magyar nyelvtanunkat (Telegdi János, Molnár Albert, Geleji Katona, Csipkés Komáromi és Tótfalusi Kis) újra kiadja.

[396] Ismét szabadkőműves főurak támogatják. Bethlen Gergelyről l. Jancsó : i. m. 254 (a névmutatóból hiányzik). E mozzanat értékeléséről M. Nagy Ottó, Gyarmathi életrajzírója ezúttal is megfeledkezett (i. m. 23).

[397] Ifj. Bethlen Pál tábornok, Elek atyja, Báróczival és Arankával együtt lett a bécsi „Koronázott Reménység" tagja 1781-ben (Jancsó : i. m. 110). Lehet, hogy e „mentori" kiküldetés is Aranka ötlete volt, aki így próbált közvetlen kapcsolatot teremteni Erdély és a német tudományos élet közt.

[398] Az út tudományos jelentőségével, számos göttingai levéltári adat alapján, részletesen foglalkozott J. v. Farkas : Samuel Gyarmathi und die finnisch-ugrische Sprachvergleichung. Göttingen, 1948.

[399] Idézi Kiss E.: NyK. XXX, 238 ; Dobrovský és Gyarmathi kapcsolatáról l. B. Havránek cseh akadémikus előadását (Kniezsa I. akadémikus magvas hozzászólásával) : I. Dobrovský jelentősége a haladó tudomány szempontjából. I. OK. VI. 327 kk.

[400] Amint Gyarmathi írja, „Bütner egy véghetetlen lingvista, ki több nyelvekről akar Lexicont ki botsátni, mint a Muszka Czarné Polyglottájában vagyon" (idézi Jancsó E.: MNy. XL, 359).

[401] Gyarmathi egyik levelében ezt írja : „Egy Oláh Grammatikát [nyilván az 1783-ban megjelent Elementa Linguae Daco-Romanae sive Valachicae-t] is igértem neki és kértem T. Pataki Uramat [= Pataki Sámuelt, vö. **29.**], hogy Postán az enyimet, melly maga kezinél van, küldje el Jénába Büttnernek" (MNy. XXV, 258).

59. Ebbe az életrajzi keretbe kell beleállítanunk Gyarmathi nagy szótári tervét. Fentebb feltételeztük, hogy Gyarmathi második tanulmányútja jórészt Aranka ötletéből sarjadt,[402] s ha átlapozzuk Aranka és Gyarmathi levelezését,[403] erről még jobban meggyőződhetünk. „A hosszú göttingai út állomásain", írja Zsirai, „Gyarmathi éber szemmel vizsgálja a gazdasági élet, különösen a rohamosan fejlődő gyáripar legújabb gépcsodáit, termelési módszereit és a népművelődés modern intézményeit, mindig hazagondolva „a mi szegény míveletlen hazánkra", az „irigy Ausztriai Fabrikák Barbarus Kolóniáira" (i. m. 38). Közben tudományos terveit állandóan fejleszti, ismereteit gyarapítja, s hol gépleírásokat küld Arankának, hol pedig kiadandó munkákat ajánl figyelmébe. Aligha lehet azonban véletlen, hogy újra meg újra éppen Arankának számol be nagy részletességgel tapasztalatairól: e ragaszkodást csakis azzal magyarázhatjuk, hogy Aranka erre a tevékenységre mintegy megbízást adott a minden hasznos újításért lelkesedő Gyarmathinak.[404] Hasznos újítás volt Gyarmathi szemében a megírandó szótár is, hisz külföldön számos kiváló lexikográfiai művel ismerkedett meg. „Éppen most olvasok", írja Arankának 1798. jún. 24-én, „egy négy Tomusu Lengyel Lexicont, mellyet 1780ba Lipsiába nyomtattak. Szörnyü Accuratio van minden rendibe, a millyent még otthonn 200 esztendő mulva várhatunk" (MNy. XL, 223).[405] Szótári terveinek 1798-ban az adott különös időszerűséget, hogy a Magyar Nyelvmívelő Társaság, ez évben tartott XXXIV. ülésének határozata alapján, felkérte a tudósokat: „adjanak véleményt, milyen legyen egy jó szótár" (idézi Perényi: ItK. XXVIII, 20). Gyarmathi Göttingából írta meg válaszát Arankának; tervezetét, az MTA Kézirattárában M. irod. lev. 4° 2. sz. alatt őrzött eredeti alapján, Székely Béla már közölte 1934-ben, de sajnos igen pontatlanul (MNy. XXX, 236—8). Már az is hiba, hogy megfeledkezett Gyarmathi Arankához intézett kísérőlevelének (1788 [=1798] jún. 14) következő sorai-

[402] Gyarmathi elindulása előtt Arankát személyesen is felkereste Marosvásárhelyt (Nagy: i. m. 25).

[403] E leveleket, javarészt Perényi (ItK. 1918.) közlése alapján, felhasználta M. Nagy Ottó Gyarmathi életrajzában, s közülük négyet újra közölt Jancsó Elemér a MNy. XL. kötetében. Sajnos — Nagy figyelmeztetése ellenére (32., 62. j.) — Jancsó nem vette észre, hogy a levelek keltezése körül sok a zűrzavar. A legrégebbi levél kétségtelen a Jancsó közölte 3., melyben Gyarmathi növendékével tett útjáról számol be (MNy. XL, 359—61): ennek keltezésében azonban 1795 május 29 helyett feltétlenül 1796 olvasandó (vö. Nagy: i. h. és 24). Javítandó az 1795. július 21-ről keltezett 4., s még inkább az 1794. május 25-ről keltezett 1., valamint az 1794. jún. 24-ről keltezett 2. levél dátuma is (MNy. XL, 220 kk.). Az 1. levél egy életrajzi mozzanat (Gyarmathi dániai útja és a Keleti tengeren tett utazása) alapján 1797-be illik (vö. Nagy: i. m. 46); csupán ekkor írhatta Gyarmathi Arankának: „A Tarsaság [!] Munkáját nagy örömmel vettem, és a Bálticum Tenger közepén nagy gyönyörüséggel olvastam" (MNy. XL, 222). A 2. levél, amely szerint Gyarmathi már hazakészül, csakis 1798-ban íródhatott, s nem 1794-ben! Mindezen sorozatos „tévedésekre", amelyekért nem is a kiadók felelősek, csakis egy magyarázatot lehet találni: Gyarmathi azért datálja évszám szerint össze-vissza leveleit, hogy ezzel — f é l r e v e z e s s e a c e n z ú r á t ! Ne feledjük, hogy már 1793-ban a szabadkőműves páholyok működését betiltották, s hogy a Martinovics-féle mozgalom elfojtása után az abszolutizmus fojtó súllyal nehezedett a monarchiára. Arankának s Németországba küldött barátjának levelezését az osztrák hatóságok vizsla szemmel figyelték. Gyarmathi leveleit olykor Passauból még így is visszaküldték, amint például 1798 tavaszán történt (Nagy: i. m. 49).

[404] Ismeretes, hogy például a wolfenbütteli könyvtár leírását kifejezetten a Magyar Nyelvmívelő Társaság kérésére küldte el Gyarmathi Arankának.

[405] Sok szótárírót személyesen ismert. 1796 tavaszán, lipcsei tartózkodása alatt, maga Adelung vezette könyvtárról könyvtárra (Nagy: i. m. 27).

ról : „A' Magyar-Deák, — és Német Lexicon — felett én már sok esztendeje hogy fejemet töröm, és hogy igen jo, talpra esett Lexicont lehetne a' világra botsátani, életemnek leg föbb vigasztalásául venném, akar kik által menne véghez. Nemzetünk e' részben szörnyü rest, nem akarja az irokat segiteni, azoknak pedig nints pénzek. En a' leg-nagyobb gyönyörüseggel dolgoznám rajta esztendökig is, (másokat is esmérek, kik e're készek) de fel kopnék az állam. Meg probálom ; két Planumot jegyzek fel, melly rég a' fejembe kovájog. 1° Egy könnyüszerrel készülhető Magyar Szotár 2° és Egy Nemzetünk Méltoságához illendö modonn készülhetö M. Szotár . . . elkészitése rendit, és modját. Körösi kinyomtathatása, elmult [vö. MNy. XL, 221], Füstbe ment, kidisputáltak belölle, már en is letettem eszemet rolla. Ezzel is tsak ugy bántak — min a' magyar Lexiconnal kinálkodo Ráth Mátyással. Et voluisse sat est."

60. Az idézett levélhez csatlakozik maga a tervezet, amely két, egymástól nem elég élesen elválasztott részre oszlik. Az első a nagy Magyar Szótár terve, amelyet Gyarmathi, a feladathoz mért ünnepélyességgel így vezet be:[406] „Ha Nemzetünk méltóságához illendö modonn akarna egy Magyar Szotárt készittetni, jo volna illyen formánn kezdeni a' dologhoz." Emellett gondol azonban, leveléhez híven, egy kisebb, kézi szótárra is, melyet „Szüksegtől-valo és tsak könnyüszerrel készülhetö Magyar Szotár"-nak nevez. Ennek megfelelően 9 számozott pontban csoportosítja a nagy terjedelmű, teljes Magyar Szótárra vonatkozó észrevételeit, és 3 számozatlan pontban foglalkozik a kisebb szótár problémáival. Beosztását mi is követhetjük, s ezért külön foglalkozunk előbb a Gyarmathi tervezte Nagy Szótárral, majd az ő Zsebszótárával.

60.1. *A Nagy Szótár.* A tervezet 1. pontja a felhasználható tudománytörténeti előzményekre vonatkozik ; ezekről Gyarmathi a következőket mondja :

„Minden található MS-mokat meg kellene vásárolni, mellyek már rég készenn hevernek. Illyenek : 1°. A néhai Agens Adámi MS-ma, mellyet Bétsbe az öttsinél ; ki ha él, talám most is ott lakik : 1778-ban magam forgattam.[407] 2° A' Pestenn 1782 táján Praenumeratiora nem tudom ki által kihirdettetett MS. (vö. **53.2.**). 3° A Ráth Mátyás 1787-be kihirdettetett MS. 4° Ama néhai igen tudos Szekeres Urnak, Császári Librorum Censornak egy nehány száz, vagy ezer Slavico-Hungaricus szavai, Laistromba szedve. Mellyeket maga nekem électibe[!] emlegetett. Mennyi nem lehet még, a' minek hirit sem hallottam. Patakonn, Kassánn s' Debretzenbe hol? Ezek iránt ujságba elöre kérni kellene a' jo Hazafiakat, hogy utasittsanak".

Az egész közlésből legérdekesebb az, amit Gyarmathi az általa ismert kéziratos szótárakról mond. Adámi szótára azóta sem került elő, pedig ismerte Márton is. Szekeres kézirata azért bír fontossággal, mert Gyarmathi magyar—szláv szóegyeztetéseinek közvetlen előzményét sejthetjük benne. Az 1781-ben és 1787-ben meghirdetett kéziratok további sorsáról sincs tudomásunk ; mindenesetre érdekes, hogy Gyarmathit a nagy szótárral kapcsolatban csupán ezek a korszerű, XVIII. századi kísérletek érdeklik és PPB.-ot ezúttal meg sem

[406] A szöveget nem a MNy.-ben megjelent hibás közlés, hanem az eredetiről készített saját másolatom alapján idézem.

[407] A MNy.-ben hibásan 1788. Nyilván Gyarmathi bécsi tanulóéveiről van szó. Adámi magyar—deák—német szótáráról l. még Rát M.: M. Hírm. 1781. 187.

említi. Ha a Nyelvmívelő Társaságnak küldött terve megvalósul, talán előkerültek volna többi XVIII. századi, nyelv- és művelődéstörténeti szempontból oly nagy értéket jelentő kéziratos szótáraink is[408].

Gyarmathi 2. pontjában egy magyar—latin „próbaszótár" kidolgozását és szétküldését javasolja, szakmai szókincs, tájszavak és egyéb kiegészítések összegyűjtése végett. A tervnek e pontja sokkal rendszeresebb munkálatokat tart szükségesnek, mint aminő Mártonnak ekkor meginduló, de kissé ötletszerű gyűjtőtevékenysége :

„Ezekből [ti. a felsorolt régebbi munkákból] készitnék magam egy Hungarico-Latinum Vocabulariumot, mellyet igen apro betükkel oltso papirosra, sürünn 8 formába lenyomtattatnék, illy végre : Hogy annak exemplárjait készen békötve, küldöznök, ingyenn minden vallásu Püspököknek, Esperesseknek, Plébánusoknak, Professoroknak, . . . Nevezetes Vadász-, Kertész, Musicis, Oeconomus *Liebhabereknek*. Pictor, Aestheticus, Bányász, Katona, Geographus, Turista s. a'. t. Tudosoknak,[40] illy kéréssel : Hogy azt elolvasván, kiki irná, vagy iratná le azokat a maga szerette tudománnyabéli 's mestersége szokat, mellyeket tud, és látja, hogy az én Vocabulariumombann megnincsenek. Már ha ezen Urak kérésünket meghalgatnák, képzelhetjük mely szertelen sereg szo gyülne csakhamar együvé. Ezen Vocabulárium mellett egy nyomtatott levelet is kellene küldeni, mellybe tzélunkat megkellene értetni a' Tudós Hazafiakkal, meg emlitvén azt is, hogy ki mitsoda Provincialismust tud, melly tsak az ő megyéjibe szokás, gondosonn jegyezze fel."

Gyarmathi azonban nem éri be a tájnyelvi gyűjtéssel, melyre Baróti Szabó és Szaitz példája, valamint saját Nyelvmestere eléggé serkenthette ; ajánl ezenkívül bizonyos frazeológiai gyűjtést is, mégpedig idegen szótárak alapján. A tervezet 3. pontja élénk fényt vet Gyarmathi Affinitásának munkamódszerére is :

„Míg ez meg esnék" [ti. a „próbaszótár" kiadása, szétküldése és a hozzászólások beérkezése] „az alatt meg kellene szereznünk a leg jobb Déák, Német, Frantzia, Olosz, Anglus, Sved, Muszka, Görög Lexiconokat, mellyekből kiki a' Társak közzül vállasztana magának egyet, a' mellynek kaptájára huzná a' Magyar Szokat ; s Phraseseket, mert tsak illyen sokféle probálgatás által kerülhetne elő nyelvünknek minden tsinnya-binnya, külömben pedig sok tsudállatos kitételeink elö sem fordulhatnának, nem lévén, miröl jussanak eszünkbe. Nekem legalább miolta, a' Lappon, Finn, Esthon, Muszka, Frantz, Német, Sved Szotárokat, gyakrann forgatom, sok véletlen Magyar kitételek ugy ugrottak elé, mint valami váratlan nyulak a bokorbol. Én a' Sved és Anglus Szótárokat magamra vállalnám, hogy felkurkászom, mások massal szolgálnának a Nemzetnek. Elég jeles Nyelvtudos Magyaraink vagynak. Ha hat leszsz ollyan, ki olly kész Nemzetének szolgálni, mint én, ezen 3-ik Pont bételyesedhetik."

Ez a szakasz nagy figyelmet érdemel: Gyarmathi a kifejezéskészlet gyűjtésére n e m az irodalmi nyelv feldolgozását, vagyis irodalmi művek kicédulá-

[408] Ezek egyike lehetett Ónodi István „Magyar kis szótára", amelyről csupán az Erdélyi Nyelvmívelő Társaság jegyzőkönyveiből van tudomásunk (vö. Jancsó : Nyelvmív. Társ. 291).

[409] Egy betoldás szerint : „székely Tudosoknak".

zását ajánlja — a sajtó nyelvéről alább, a „Zsebszótárral" kapcsolatban emlékezik meg —, hanem saját n y e l v é r z é k é r e apellál, továbbá a nyelvközösség kollektív tudatában élő kifejezéskészletre, melynek egyes elemei, idegen szótárak olvasása közben, szinte önkénytelenül „ugranak elő". Ezt a módszert az Affinitas anyagának gyűjtése közben maga Gyarmathi, szenvedélyes szótárolvasó lévén, állandóan alkalmazta,[410] s voltaképpen ilyen módszerrel készültek Verseginek fogsága idején szerkesztett brünni jegyzetei is.

Persze az idegen szótárakhoz fűzött „glosszáknak" lehettek — és az Affinitas tanúsága szerint — voltak is konkrét veszélyei. Annyi mindenesetre kétségtelen, hogy a nyelvhasználatában meglehetősen konzervatív Gyarmathi a romlatlan nyelvérzéket kora kialakulatlan irodalmi nyelvénél biztosabb kalauznak tartotta ; az idegennyelvű szótáraknak csupán gondolatkeltő szerepet szánt. Felfogása nem is volt elszigetelt : Verseginél még 1818-ban is hasonló nézeteket találunk **(135.2.)**.

A „Nagy Szótárra" vonatkozó tervezet 4. és 5. pontja arról tanúskodik, hogy Gyarmathi már szükségesnek látta a készülő kézirat „szakmai lektorálását" is. Más szótárírók legfeljebb felhasználtak szakírókat (pl. Márton J. Földi növénytani terminológiáját), de kéziratuk efféle felülvizsgálatára nem igen gondoltak. Gyarmathi azonban ezt a feladatot is pontosan kitűzi : „Mikor ezekből [ti. az idegennyelvű szótárakból] egy rakás Szót és Phrasist kiszedve látnánk, 's a' széllyel küldözött Vocabulariumok is egy nagy rakás Szot és Phrasist haza hoznának ; ekkor neki ülnénk egy nehány jó izlésü Tudos Historicus, Statista, Philosophus, Jurista s. a. t. Hazafi társakkal, és redigálni kezdenök a nagy gyüjteményt, s tanátskoznánk azon szok felett, mellyek kinekkinek bizonytalan értelmü szóknak tettszenek." Aligha lehet kétségbe vonni,

[410] Rendszerint úgy dolgozott, hogy szótárolvasás közben egyszerűen rábízta magát nyelvérzékére és egy kétnyelvű szótár valamely részéhez, személyes asszociációra támaszkodva, hozzáfűzte a magyar anyagot (vagy széljegyzetek, vagy külön kijegyzett adatok formájában). Ez volt a XVIII. század 80-as éveiben Pázmándy Sámuel módszere is : ő „magyar-illir" [= horvát] szóhasonlításait Bellosztenec ismert szótárára alapította. Gyarmathi módszerét jól meg lehet figyelni az Affinitas finnugor anyagához csatolt szláv—magyar szóegyeztetések esetében. Gyarmathi könyvtárában megvolt pl. Heym Vollständiges Russisch-Deutsches Wörterbuch (Riga—Leipzig, 1798.) című műve (Nagy: i. m. 76 ; Gyarmathi könyvtárának leírása). Mivel az Affinitasban az egyes orosz szavak n é m e t értelmezéssel szerepelnek (l. az orosz—német—magyar szójegyzéket, 306—333), minden okunk megvan annak feltevésére, hogy Gyarmathi bőven merített Heym szótárából : egyszerűen az orosz—német szöveg mellé írta az orosszal rokonítható magyar szót. Persze ilyenkor, amikor a magyar fordítást idegen mintára szabta, gyakran folyamodott — akárcsak korábban a magyar szavakat szintén csűrő-csavaró Pázmándy — alkalmi szóképzésekhez. Az Affinitas magyar anyagának e nyelvi „különösségeit" a finnugor nyelvészek — Hajdú Péter szíves szóbeli közlése szerint — jól ismerik, de mindeddig részletesen nem foglalkozott senki velük. Ezúttal csak egy-két példára hivatkozunk. Eddig egyetlen forrásban sem leltünk az *abaszabó* összetétel nyomára, pedig az Affinitas orosz—német—magyar szójegyzékében ezt olvassuk : „Abad'sia, ein Schneider, der allein aus Aba Tuch arbeitet. *Aba-Szabo*" (306). Lehetséges, hogy Gyarmathi e más forrásból nem ismert szót az orosz lefordítása végett alkotta. „*Boronoi* [!] eggen" a. ezt a ritka kifejezést közli : „*Oboronjaty*. Defendere. E l b o r o n á l n i a' dolgat [ɔ : dolgát]. Mentegetni" (307). Hasonló példák : 1803 : „meg-értek benne az *el-boronáltt* szív-fájások, és ... ki-is-csiráztak" (Dugonics : Jólánka I, 749) 1847 : „minden hibámat ... *el* fogja *boronálni* az idő" (Kemény Zs. : Gyulai P. III, 57). Ritka szó *Bjeszentszvo* a. *boszorkanyozás* (307), *Duratzki* a. *durmonyos* (309) stb. Gyarmathi magaalkotta alakv.-airól l. Asbóth O.: Nyr. XXX, 39—42 és EtSz. II, 258 (*finak* a.). A kérdés ezzel persze *nincs* elintézve! Az Affinitas e g é s z magyar szókincsét át kell vizsgálni.

hogy a szók efféle megvitatásának gondolatát Gyarmathi az Accademia della Crusca és a Francia Akadémia gyakorlatából merítette.

A szótár szerkesztőségét azonban nem tartotta sem csalhatatlannak, sem egyetemes tudásúnak. Gondolt tehát a szaktanácsadás további megszervezésére és az anyag újabb szétküldésére is. Erről szól a tervezet 5. pontja : „A' melly szókat magunk el nem tudnánk igazitni ; mellyeknek száma sok is lehetne, azokat ki nyomtattatnók és érdemes Tudosokhoz széljel küldözvén, vélekedésit vennök a két Magyar Hazának irántok. Mellyeket midön bé küldenének, akkor elég lenne mit rendbe szedjünk."

A 6. pont már a szótár elrendezésére vonatkozik : nagyon érdekes, hogy Gyarmathi az elkészítendő Magyar Szótár mintájául a pétervári Akadémia első szótárát javasolta, amely a francia forradalom évében kezdett megjelenni a következő címen : „Словарь Академии Российской".[411] Gyarmathi idevágó szövege a következőképpen hangzik : „Ugy kellene rendelni a' szokat, mi[n]t a hat Tomusu tsupa Muszka Lexiconban vagyon, melly Petersburgba jött ki. Ebben a' Radixok Alphabetice vagynak rendelve, mellyeknek a' Derivatumuk, Compositumok és Phrasesek s. a. t. mint utánok van rakva, semmit sem figyelmezvén az Alphabetumra. Ha pedig valaki ezekbe valamit fel akar keresni a könyv véginn való Alphabeticus indexbe feltalálja, holott minden szo után a Pagina Numerussa fel van jegyezve."

Gyarmathi 1798-ban nem tudhatta, hogy ez az elrendezés orosz vonatkozásban sem bizonyult szerencsésnek : 1806-tól 1822-ig megjelent az akadémiai szótár második kiadása, melyben a „gyökérrendet" már ábécérend váltotta fel.[412]

A 7. pontban nyilatkozott Gyarmathi a szók eredetének jelzéséről. Benyomásunk az, hogy részletes szófejtést nem tartott szükségesnek és talán lehetségesnek sem : erre vonatkozó szövege két javaslatot tartalmaz :

a) „Illö volna az Idegen Nyelvekböl vett : vagy Idegen Nyelvekbe mint Atyafiasokba található Szókat egy betüvel megjegyezni illyen formánn :

Ora. D. *az az* :	Déák.	Kéz, Keze. F.	Finn.
Várda. N.	Német.	Gyalog. L.	Lappon.
Szamontza, O.	Oláh.	Kováts. Ts.	Tseh.
Bokréta. Fr.	Frantzia.	Tsizma. T.	Török.
Patyolat Ol.	Olosz.	Szakál. Ta.	Tatár ".
Tseléd Or.	Orosz.		

E javaslat igen fontos: e b b e n a tervben kell a Voc. csíráját látnunk. A terv messze túlmegy az Affinitas szóegyeztetésein : az Affinitasban csupán finnugor, török és szláv összevetéseket találunk, itt pedig — akár a DebrGr.-ban — szóhoz jutnak a magyar nyelv német és neolatin jövevényszavai is. Később a Voc.-mal Gyarmathi mintegy kárpótolni próbálta magát a soha meg nem írt nagy Magyar Szótár szófejtő részéért.

b) „Hát még ? A tsupa tiszta magyar szót nem volna é jó Cursive nyomtattatni ? Mert így egy tekintetre mindjárt látná[413] az ember mi az *ösi*,

[411] A szótár 6 kötete 1789 és 1794 közt látott napvilágot. Az egész mű 43 257 szót tartalmaz. Vö. **3.**

[412] Már a szótár címe is utal a nyilván mindenki kívánta új elrendezésre : „Словарь Академии Российской, по азбучному порядку расположенный" (1806—1822.).

[413] E szó a MNy. közölte szövegből kimaradt, s így a mondat érthetetlenné vált (XXX, 238).

s mi a ragadomány? Hiszem szentül, hogy az elsöbbek száma sokkal kevessebb lenne az utolsoknál, azért is illenék azt inkább Cursive nyomtattatni, mint kevessebbet."

A dőltbetűs kiemelés később szintén megvalósult, de ellenkező célzattal: amint ismeretes, a Tudós Társaság Zsebszótára a 30-as években a még meg nem honosodott szavakat közölte dőlt szedéssel. Gyarmathi javaslatából kitűnik, hogy a magyar szókincs egyes rétegeinek valószínű arányáról is bírt bizonyos fogalommal: sejtette, hogy finnugor eredetű szavaink összes tőszavainknak aránylag csekély részét teszik.[414] Sajnos Gyarmathi nem részletezte jobban elképzelését, s ezért nem tudjuk, hogyan kívánta jelölni azokat a származék szókat, amelyek ősi szótöveinkből sarjadtak, a magyarság külön életében.

A 8. pont a szófajok jelölését írja elő, mégpedig a latin elnevezések rövidítésével (S. Substantivum A. Adjectivum, V. Verbum" stb.). „Ezt pedig Déákul s nem Magyarul", teszi hozzá nyomatékosan Gyarmathi, nyilván azért, mert az ő korában a szófajoknak még nem volt egységesen elfogadott elnevezése (saját terminológiai kísérletéről: **49.**).

Végül érdekes az is, amit az ábécérend ügyében ajánl.[415] Ismeretes, hogy PPB.-nál a *j* és *i*, *u* és *v* közt még nem volt különbség, s hogy itt a *ts*, *tz* sem szerepelt külön betűként, hanem a *t*-be olvadt bele. Nehézségeket okozott az *ö* és *ü* is: a szó elején külön betűnek számított, viszont a szó belsejében *z* után következett. Gyarmathi némi rendet próbált teremteni, s ezért a következő elrendezést javasolta: *A*, *b*, *tz*, *d*, *e*, *f*, *g*, *gy*, *h*, *i*, *k*, *l*, *ly*, *m*, *n*, *ny*, *o*, *ö*, *p*, *r*, *s*, *sz*, *'s*, *t*, *ts*, *ty*, *u*, *ü*, *z*, *j*, *v*. E rendszer már jobban hasonlít a maihoz, mivel a *c (tz)* rendes helyére került, viszont zavart okoz még a *zs* hang jelének helye, valamint a *j* és *v* betűknek az ábécé végére való hagyása.

60.2. *A Zsebszótár.* Ezzel a kérdéssel, vagyis a „könnyűszerrel készülhető Magyar Szótár" kérdésével Gyarmathi sokkal rövidebben végzett. Mindössze három, számokkal el sem látott javaslata volt:

a) „Elé kell venni a' Scheller Német 's Déák Lexiconját, és gondosonn magyarra kell forditani minden Phrasissait. Ezekbe jol meg kell vizsgálni, mellyik a nevezetesebb szo bennek, és annak betüje alá kel tenni a Szót, s annak alája a Phrasist bé iktatni. Némelly Phrasisokba két három nevezetes szó is belé járul, azt annyi hellyt kell leírni, minden szo kedviért."

Már láttuk fentebb, a nagyobb szótár tervének 3. pontjával kapcsolatban, hogy Gyarmathi különböző idegennyelvű szótárakból akart kiindulni. Ezt a módszert vélte alkalmazhatónak a kis szótár esetében is. Elgondolása nem meglepő: később valami hasonlót csinált Schedel és Vörösmarty is, amikor a Zsebszótár német—magyar részének német forrásokon alapuló anyagát mintegy megfordíttatta az 1838-ban megjelent magyar rész számára. Scheller szótára a magyar szótárirodalomnak röviddel utóbb valóban egyik fontos forrása lett, mégpedig Márton szótárai révén (vö. **72.1.**).

b) „A két Haza Collegiumaiba nyomtatott leveleket kell<ene> küldeni, kérvén, hogy ki mit tud, jegyezze fel, s küldje bé." Ez a kívánalom is hasonló a fenti 2. ponthoz. Ott azonban volt kiindulási alap: a kiadandó Vocabularium Hungarico-Latinum. Ebben az esetben azonban, ha a hozzászólók nem tudták volna, milyen alapanyagból indul ki a szerkesztés, bizonyára sok lett volna a felesleges hozzászólás és adalék.

[414] Ez az elv is a DebrGr.-ra emlékeztet.
[415] Régi szótáraink ábécérendjéről l. Tolnai V. cikkét: NyK. L, 461.

c) Végre nyilatkozik Gyarmathi a felhasználható lexikográfiai előzményekről is: „Elő kell venni a' Bod P. Lexiconját, a' Szabó Dávid Szotárját, az eleitől fogva kijött ujságokat, a' Pétzeli mindenes Gyüjteménnyit és az azokban található Szokat, ki szedegetvén, jo rendbe kell rako'sgatni". Nagyon érdekes, hogy ezeket a magyar forrásokat csak a kisebb szótárral kapcsolatban ajánlja. Az irodalmi nyelvből most már kíván gyűjtést, de — amint látjuk — elsősorban a sajtó nyelve alapján.

Gyarmathi 1798. jún. 24-én még egyszer írt a Magyar Szótárról Arankának; ezt a levelet „hibás" keltezéssel (1794. jún. 24.) már Jancsó Elemér közölte. Eszerint a hazakészülő Gyarmathi nagyon várta Aranka válaszát jún. 14-i levelére; amint írta, „annyival is szükségesebb leszsz ... ezen vállasz, mivel Bétsen, Posonon, Györönn, Pesten utazván keresztül, sokrendbéli typographusokkal beszélhetek, nevezetessen; a valaha megszülethetö Magyar-Szótár kinyomtatodása iránt. Már pedig a Mlgos Ur leveleböl még új idéákat kaphatok; s várok is. Ez enyimeknek pedig hellybehagyásáról, vagy megjobbitásarol feleletet. Breitkopfnak is irtam eziránt Lipsciába. Megvállik mit felel. Az egész világ Lexiconjat mind kinyomtatnák, mert ott van az igaz Lexiconfabrica.[416] Ott már régi belétanult betűszedők, és correctorok vagynak, kiknek párjokat a még tanulatlan részibe Europának (mint Béts, Magyar Orsz. s a. t.) hijjába keressük" (MNy. XL, 223).

Mindent összevéve megállapíthatjuk, hogy Gyarmathi szótári tervezete, vázlatossága ellenére is, alapos, komoly munka volt; kár, hogy a maga korában nem jelent meg nyomtatásban. Ha megjelenik, a nagy magyar szótár problémáját még hamarább teszi aktuálissá. Így is volt némi hatása: a Gyarmathi és Aranka gyújtotta fáklyát később Teleki József vette át, és vitte Döbrentei Gábor segítségével a Magyar Tudós Társaság szótárai felé.

[416] Vö. 1794: *fegyver-fábrika* (M. Hírm. 889). Ilyenféle — később persze tréfás árnyalatú — összetétel a XIX. század végén is előfordul. Borúth E. ezt írta 1887-ben: „édes uracskám! a maga gusztusára sem épitettek még *hírlap-fabrikát*" (Próza 72).

II.

MÁRTON JÓZSEF SZÓTÁRAI

61. Mialatt a PPB. elleni támadások egyre sokasodtak, de nagyobb arányú általános szótár szerkesztéséig még nem vezettek, megjelent Bécsben 1799-ben egy szerény, alig kétszáz lapos mű : Márton József első német—magyar szótára. A következő évben ehhez kissé terjedelmesebb magyar—német szótára csatlakozott, s a két munka együtt, pontosan a századfordulón, valóban új korszak kezdetét jelezte a magyar szótárirodalomban : egyik legbuzgóbb szótárírónk tevékenységének kiindulópontját. Márton jelentőségét azonban sem saját kora, sem az utókor nem értékelte méltó módon: szótárírói tevékenységéről mindmáig egyetlen tanulmány jelent meg, de az is több, mint 50 évvel ezelőtt.[1] Ezért kell most életével és munkásságával kissé részletesebben foglalkoznunk, s felvetnünk néhány olyan szempontot, amelyet később a feltétlenül megírandó, részletes Márton-monográfia is hasznosíthat.

Márton József élete

62. Márton József a Fejér megyei Iszkaszentgyörgyön született 1771. március 2-án. Apja, a község kálvinista lelkésze, Józsefet is, mint korábban idősebb fiát, Istvánt a debreceni kollégiumba küldte, s ezzel megkezdődött a két tehetséges ifjú sorsának és érdeklődési körének egész életükre kiható párhuzamossága. A debreceni évek után István 1789—90-ben hosszabb időt töltött a göttingai egyetemen ; öt évvel később, amikor már István Pápán hirdette — az elsők közt Magyarországon — Kant tanait, mégpedig m a g y a r n y e l v e n, József is kijutott német földre : a jénai egyetemen filozófiával és természetrajzzal foglalkozott. Mindkét Márton-fiú közös vonása tehát, jóformán az iskolapadtól kezdve, lelkes érdeklődés egyrészt a kor „új filozófiája", másrészt pedig a természettudományok iránt. E hajlamokkal azonban mindkettőjüknél erős filológiai érzék párosult. Már Márton István ahhoz a nemzedékhez tartozott, amely a klasszikus nyelvek, a latin és a görög terjesztésén kívül a német nyelv tudásának szükségét is felismerte, tehát mindhárom nyelv számára készített korszerű tankönyveket ; ennek következtében filológiai munkássága szinte pontos előképe Márton József tevékenységének (vö. **37.**). Ha hozzávesszük, hogy valószínűleg Márton István kantiánus erkölcstana sem állhatott távol Márton Józsefnek kevéssel utóbb tartott lőcsei erkölcstani

[1] Simai Ödön : Márton József mint szótáríró. Budapest. 1902. NyF. II. Márton szótárait röviden tárgyalta Tolnai V. is (Nyú. 84—85).

előadásaitól,[2] akkor teljesen világossá válik előttünk, hogy Márton József pályája valószínűleg bátyjáéhoz hasonlóan alakult volna Lőcsén, ha nem nyílnak meg előtte oly korán Bécs kapui, s ő maga nem lesz a magyar nyelv külföldi oktatásának egyik legelső úttörőjévé.

62.1. Márton debreceni tanulmányaival (1779—1793) kapcsolatban megjegyzendő, hogy hamarosan őt is a Debreceni Füvészkönyv egyik szerkesztője, Diószegi Sámuel vette védőszárnya alá, aki Márton Istvánnal a 80-as években lépett baráti viszonyba, s vele sokáig sűrű levelezést folytatott. Ezenkívül Márton József természetesen jól ismerte Földit és Fazekast, akikkel szintén sokáig kapcsolatban maradt. Így történt, hogy később Földi egyik munkáját még kéziratban ismerte meg, amint erről 1800-ban megjelent magyar—német szótárának előszava tanúskodik: „Az Állatok Országából a' neveket Doktor Földi Természetihistóriájának [!] első Tsomójából szedtem ki, mellyet a' Typographiában kézírásban olvastam el, nagy gyönyörködéssel" (XXII). Debrecen kétségtelenül mély hatást tett Mártonra, s ismeretes, hogy éppen ezzel hívta ki maga ellen Kazinczy ellenszenvét („ő belőle is Debreczen zengett..." írta róla gúnyosan Kazinczy, vö. Lev. IV, 61).[3] Ámde valóban káros volt-e Debrecen hatása Mártonra, s valóban ennek tulajdonítható-e, hogy ő — amint Kazinczy állítja — „finnyás élni" a szépírók szavaival? (Lev. XXII, 255). Azt hisszük, irodalmi téren pusztán az a tény, hogy Márton még Debrecenben megismerkedett Csokonaival, egészen más színben tünteti fel debreceni benyomásait. Márton Bécsben Csokonai műveinek legelső lelkes terjesztője lett; elsőnek ő vitte be Csokonai verseit az egyetemi oktatásba, kiadást rendezett sajtó alá Csokonai műveiből, s ezért a költő őszintén hálás volt neki. „Mind hajdani, mind a múlt őszszel megújított barátságunk", írta Mártonnak 1801. március 19-én, „az Úrnak hozzám s dolgaim eránt való nemes hajlandóságáról .. teszen bizonyságot" (Schedel 1844-i kiadásából id. Simai: NyF. II, 5). Csokonai támogatta Márton szótárírói tevékenységét is, amennyiben számára tájszavakat és mesterségszavakat gyűjtött. Idézett levelében írja: „Már én az Úrnak jelentésére, s édes hazám s anyai nyelvem díszére s előremenetelére, a mint tudtam a ritkább régi, kevéssé gyakorlott, nyomtatásban esméretlen, tartományos és mesterszavakat 2000 és egynehányat öszveszedtem, s mind ez ideig az Úrnak barátságos rendtételét vártam, s most is kész szívvel kívánom őket az Úrral közleni, mihelyt levélbe tett bizonyos akaratját megértem" (NyF. II, 13; vö. Erdélyi L.: Nyelvjárásaink ügye s teendőink. MNy. I, 295). Nem lehet tehát Mártont irodalmi téren sem maradisággal vádolni; legfeljebb annyi állapítható meg, hogy éppen Csokonai révén egy olyan költői irányhoz vonzódott, amellyel szemben Kazinczy mindig kritikai álláspontra helyezkedett.

[2] Nyelvészeti bizonyítékunk is van arra, hogy Márton József jól ismerte bátyja erkölcstanát. Márton István használta először 1796-ban *általános* szavunkat (vö. 51., Ker. theol. mor. 665), s az *általános* melléknév megvan 1800-ban Márton Józsefnél is 'unbedingt, absolut' értelmezéssel (ugyanígy 1803-ban; 1811-ben viszont 'unbedingt, apodiktisch'). Simai (NyF. II, 28) Márton I.-nak tulajdonítja az *emberiség* szót is 'humanitas, emberség' értelemben (NyÚSz., vö. Márton J.-nél *Menschlichkeit* a. 1799-ben), de hozzáteszi, hogy maga a szó már 1790-ben előfordul Dugonicsnál (Arany Perecek, RMK. VIII, 163). Még korábbról, Gelei Katona egyik művéből (1645) idézi a NyÚSz. Teljesen hibásan: EtSz. I, 1543; eszerint *emberiség* jelentése 1796-ban, Márton I.-nál 'gens humana, Menschheit' lenne.

[3] Márton és Kazinczy viszonyáról l. Simai Ö.: MNy. IX, 405.

62.2. Márton 1795-ben a jénai egyetemre ment, s amikor nehány év múlva a lőcsei evangélikus gimnáziumhoz került, itt elsősorban azokkal a tanártársaival kötött meleg barátságot, akik szintén Jénában tanultak. Lőcsei barátairól az 1800-ban megjelent szótár ajánlása tájékoztat: „Az evangélikusok lőcsei gymnáziuma nagyérdemű főtanitóinak, úgymint: Rector és Professzor Liedemann Márton, Professzor Fuchs János, és Professzor Topertzer Sámuel uraknak, mint társainak és barátainak."[4] Nem kétséges, hogy külföldi neveltetésű tanártársai is biztathatták Mártont vándorévei folytatására, s ezért indult 1799-ben, a helytartótanács engedélyével, „Literaria Utazásra", a magyar nyelvterület alaposabb megismerése végett.[5]

Ez az utazás rendkívül fontos volt Márton számára; már az előző évben, 1799-ben megjelent Bécsben német—magyar szótára, s azonnal kezdett készülni magyar—német szótára kiadására. Ámde, amint az utóbbinak előszavában olvassuk, „azon készületek közzé, mellyeket e' végre szükségesnek találtam, tartoznak a' következendő lépések. Hívatalomat tavaj eggy egész esztendőre felfüggesztvén, szándékomat a' Felséges Királyi Helytartó Tanátsnak bémutattam, illyen kérés mellett, hogy az, eggy Magyar és Erdely országon teendő Literaria Utazásra szükséges Passzust, és annak könnyebbítésére Forspontra való *Assignatiót* adni méltóztasson. A' mellyeket eggy esztendőre megnyervén", Márton munkához látott. Első feladatának azt tekintette, hogy különféle „Beszédmódokat, Tájjékszókat,[6] Növevények, Gyümölcsök és Állatok és más dolgok" nevét összeszedje, s másokat is azoknak összegyűjtésére buzdítson; munkatársainak fáradozásukért az elkészítendő Lexicon „exemplárjait" ingyen igérte (XI). Ezenkívül, amerre csak járt, mindenütt feljegyezte „a Mesteremberek műhszereit, és tsinálmányait". Erre vonatkozó gyűjtőmunkáját így írja le: „Elmegyek a' Mesteremberhez, vagy Míveshez, p. o. Asztaloshoz, Lakatoshoz, Kerékgyártóhoz, ée. megmutattatom v. előmbe rakatom minden műhszereit, lerajzolom (mivel rajzolni tudok) megtudakozom a' neveket, és azt is, hogy mindenik mirevaló; így, mind ezeket felírom" (XI—XII). Márton magyar és német mestereket egyaránt megkérdezett; ha pedig egy-egy mesterséget kizárólagosan csak magyarok vagy németek

[4] Liedermann 1788 nyarán volt Jénában, majd 1791-ben Göttingában; Fuchs János 1790 téli félévétől 1792-ig Jénában tanult, ahol — akárcsak Márton I. — filozófiával és matematikával foglalkozott; Topertzer 1790-től 1793-ig szintén Jénában töltött három évet. Vö. Haan L.: Jena Hungarica. Gyula, 1858.; Ábel J.—Mokos Gy.: Magyar tanulók külföldön. Budapest, 1890. I—II, névmutatóval.

[5] Az 1800-i szótár előszavában olvassuk: „Majd esztendeje már, hogy magamat ezen Literaria Utazásra adván, Tőletek elváltam".

[6] A magyar nyelvjárások iránt a DebrGr. szerzői — Márton volt tanárai — melegen érdeklődtek. Nyelvtanuk bevezetésében azonban joggal mentegetőztek amiatt, hogy „Nyelvünk külömböző Elágazásiról... (Dialectusairól)" semmit sem írtak, s hozzátették: „ha hallomásból diribbe-darabba tudtunk is valamit felőle, de fundamentumosonn és bizonyosonn nem tudtuk". A debreceniek jelezték azt is, hogy felette hasznos lenne „egy tekíntettel látni, Nyelvünknek külömböző módjait 's ágazatit, és ezen az utonn sok ősi szavainkra reá találni". Ámde nyelvjárási tények leírása „nem is telhetik ki ollyanoktól, a kik életeknek nagyobb és okosabb idejét, többnyire tsak ezenn a Részenn tőltötték-el" (XXIX). Mintha e megállapítások ellentéteképpen — s mintegy a felmerült hiányok p ó t l á s á r a — indult volna Márton nyelvészeti körútjára. A népnyelv rendszeres tanulmányozása az erdélyi nyelvművelőknek is egyik fontos célja volt (Jancsó: Nyelvmív. Társ. 63, 110).

űztek, akkor azon volt, hogy rajzai segítségével a műszereknek „alkalmatos magyar vagy német Neveket" találjon.[7]

Lehetetlen el nem ismerni e célkitűzéseinek mélyen demokratikus voltát: amint látjuk, Márton egyforma érdeklődéssel fordult mind a népnyelv, mind a mesteremberek nyelve felé. Ámde — és éppen ez mutatja hajlékony, szintézisre hajló elméjének finomságát — nem hanyagolta el a művelt magyar nyelvnek éppen akkortájt kibontakozó rohamos fejlődését sem. Ő, akit Kazinczy az új írók elhanyagolásával méltatlanul vádolt, harmadik feladatát így jelölte meg: „Az illyen munkákhoz való készületek közzé tartozik a' régi és új magyar könyvek olvasása, akár fordítások, akár eredeti munkák légyenek. Erre nézve is mindent elkövetek: mellynek tanúbizonysága lessz az a' *Magyar Bibliothéka*, a' mellyet a' következendő esztendőkben kiadni szándékozom" (XII).

62.3. Minden jel arra mutat, hogy Márton már Jénába menet vagy onnan jövet megfordult Bécsben, s megismerkedett Görög Demeterrel, a jeles bécsi magyar lapszerkesztővel, aki ebben az időben Eszterházy Pál nevelője volt. Valószínű, hogy Márton első bécsi szótárának kiadását is Görög Demeter tette lehetővé. Mindenesetre 1801-ben — nyilván az 1800-ban megjelent magyar—német szótár sikerén felbuzdulva — Görög hívta Mártont Bécsbe, hogy megossza vele irodalmi és oktatói tevékenységét. Ezzel azonban Márton elszakadt Magyarországtól; bár időnként látogatást tett Pesten, a hazai légkört ezentúl számára elsősorban a bécsi magyar írók, köztük Bacsányi, Decsy és Pánczél jelentették. Elvállalta előkelő gyermekek nevelését is; mivel előbb János főherceget, majd 1806-ban Ferdinánd trónörököst oktatta magyar nyelvre, feltételezhető, hogy egyenesen a legmagasabb körök támogatásával állíttatott fel számára magyar tanszék a bécsi egyetemen.[8] Ez az egyetemi rendkívüli tanári állás látszólag igen megtisztelő volt, de távolról sem nyújtott biztos megélhetést. 1830-ban Márton így emlékezik vissza egyetemi működésére: „Ez előtt 22 esztendővel[9] én megnyertem ugyan Ő Tsász. Kir. Felsége kegyelmétől, hogy itt a' Bétsi Ts. K. Universitásban a' Magyar Nyelv és Literatura tanítására Tanítószék engedtessék, gondolván, hogy midőn ebben a' Frantzia, Olasz és Tseh nyelveknek közönséges Professorai vagynak; díszére válnék Nemzetünknek, ha nyelvének tanítására hasonlóképpen kathedra engedtetnék: de fizetésre — fundus nem lévén — számot nem tarthattam. A' minthogy az Olasz Nyelvnek Profes-

[7] Lehet, hogy a mesterségszók nagy fontosságára Baróti Szabó hívta fel Márton figyelmét. A Kisded Szótár 2. kiadásának előszavában ezt olvassuk: „Ezen két utolsókból [ti. a feledésbe ment, de felújított szavakból és a nyelvújítás termékeiből] az említett Dictionarium-is (mert egy jó-gazdag Szó-tár nélkül nem boldogulhatunk) megszaporodhatik; *kivált ha a' külömb-féle mesterségekre-szolgáló eszközök' ritkább nevei-is, némelly Tudós, és anyai nyelveket igazán szerető Ferfiak* [!] által, mind a' két Hazában fel-jegyeztettvén a' ki-adóval közöltetni fognak". Vö. Makó Pál szótári tervének (**55.2.**) és Versegi Proludiumának a mesterségszavakra vonatkozó részével (**57.3.**).

[8] Kazinczy eltérő véleménye, melyet a Lev. IV, 375 és VI, 97 utalásai nyomán Simai idéz (NyF. II, 6, vö. Lev. XXII, 255), közelebbi történelmi kutatást igényelne, ez azonban kitűzött feladatunktól messzire vezetne. Maga Kazinczy más alkalommal Mártonnak nem a Napoleon-féle kiáltvány lefordítását, hanem csupán azt tulajdonította, hogy ő ajánlotta e feladatra Maretnak Bacsányit (vö. Benda: M. jakob. III, 391). Mártont az udvarhoz valószínűleg Görög Demeter ajánlotta, aki 1803-tól József főherceg nevelője volt.

[9] Márton téved: minden forrásunk szerint már 1806-ban a bécsi egyetemen tanított.

sorát az Olasz- 's úgy a' Tseh nyelvnek Professorát is a' Tseh országi Statusok fizetik. Bíztam mindazonáltal munkásságomban, hogy privat tanítások által ezen hijánosságot kipótolhatom..."[10]

Márton már 1802-ben gondolt hatalmas szótárírói terveinek végrehajtására (l. alább), 50 éves korában azonban éreznie kellett, hogy mindebből aránylag mily keveset sikerült megvalósítania. Csöndes lemondással jegyezte tehát meg — s egyetlen zokszó nélkül hazájával szemben, mely oly kevéssé követte az „Olasz és Tseh Statusok" példáját — : „Könnyű által látni, hogy mindennapi, hat hét órát elfoglaló privát tanítás mellett, — a' mi, kivált Bétsben, egy familia fentartására elmulhatatlanul megkívántatik, — az e' féle időt és tsendes gondolkodást kívánó munkában előre tsak lassan haladhatni" (Értekezés 8).

62.4. Márton Bécsben nyelvészeti tudását folyton tökéletesítette: nemcsak alaposan tanulmányozta kora szótárirodalmát, s elméletileg is megalapozta azt a lépést, amelyet a magyar szótárirodalomnak a Páriz Pápai-korszak befejeztével meg kellett tennie, hanem ezenkívül sokat töprengett nyelvünk szerkezetén és eredetének problémáin is. Nyelvünk szerkezetének alaptörvényeit főúri tanítványai, elsősorban Ferdinánd trónörökös számára, elmés táblázatba foglalta (Tabellarische Übersicht der grammatischen Bauart der ungarischen Sprache. Wien, 1806.). Később, 1812-ben ugyanezen táblázatot használta fel, amikor az európai tudományos és diplomáciai életnek nem kisebb alakját, mint Wilhelm von Humboldtot, a berlini egyetem megalapítóját, Goethe és Schiller bizalmasát kellett megismertetnie a magyar nyelv elemeivel. Humboldt akkortájt bécsi porosz követ volt; amint korábban, párizsi tartózkodása idején, a baszk nyelvvel foglalkozott, úgy most, „hallván, hogy ez [ti. a magyar nyelv] is egy a' napkeleti nyelvek közzűl, mellyeket ifjú korában, midőn a Diplomatikai pályára készült, nagy szorgalommal tanult" (Értekezés 6), hosszabb ideig naponta vett magyar órát Márton Józseftől.[11] Mártont meglepte Humboldt nagyszerű emlékezőtehetsége: egy hónap alatt tisztába jött a magyar nyelvtan szerkezetével, s megkezdődhettek a fordítási gyakorlatok magyarról németre. Humboldt a magyar szavakat igen könnyen jegyezte meg: szerinte „leginkább könnyítik a' szók megtartását az eredeti törzsök vagy gyökér betűk, mellyeket nemtsak a' napkeleti, de még többnyire a' nyugoti nyelvekben is feltalálhatni" (i. h.). A nagy tudós és Márton kapcsolata azonban más eredménnyel is járt: Humboldt ismertette meg Mártont a történeti nyelvszemlélet alapelveivel; ő hívta fel figyelmét „azokra a' szempontokra, mellyekből kell egyáltaljában valamelly eredet inyelvnek kezdetét és kifejtődzését vizsgálgatni". Minderre, amint Márton maga vallja: „tulajdonképpen 1812-ben tétettem figyelmetessé..." ezért: „kötelez az igaz tisztelet, hogy azon Nagy Embert és széles tudományú férjfiút háladatosságból megnevezzem, a' ki figyelmemet ezen vi'sgálódásra felbuzdította" (i. m. 5).

Meglepő, hogy Sajnovits és Gyarmathi munkássága ellenére Humboldt még nem hívta fel Márton figyelmét finnugor rokonainkra. Márton később is

[10] Értekezés a' magyar nyelv eredetéről . . , Bécs, 1830, 7—8.

[11] Humboldtot később, 1834. november 8-án a Magyar Tudós Társaság levelező tagjává választotta, de az Évkönyvekben megjelent életrajza mitsem tud Mártonnal való kapcsolatairól (MTT. Évk. III, 213—4). Vö. azonban Bleyer J.: Hazánk és a német philologia a XIX. század elején. Budapest, 1910. 34 kk. Humboldtot Bleyer szerint a Pestről visszatért Fr. von Schlegel biztatta a magyar nyelv tanulmányozására.

a magyar nyelv elszigeteltségét hirdette, s bár fájlalta, hogy a XVIII. század legfőbb haladó tudományos forrása, a nagy francia Encyclopédie a magyar nyelvet a szláv nyelvekkel rokonította,[12] legfeljebb homályos célzásokat tett nyelvünk „napkeleti" eredetére. Viszont Humboldttól tanulta meg a szóhasonlítás egyik alapelvét, ti. azt, hogy sohasem szabad képzőkkel (sőt ragokkal ellátott) alakokat egymással nyelvhasonlítás céljából összevetni, hanem mindig csupán a kikövetkeztethető gyökérszavak vizsgálatára kell szorítkozni. Ebből az elvből azután Márton további következtetést vont le nyelvművelő törekvései számára : véleménye szerint ugyanis a magyar nyelv gyökérszavainak tanulmányozása azért fontos, mert a belőlük képezhető szavak száma szinte beláthatatlan, s az új származékok jól pótolhatják a korszerű szókincs hiányait. Amint írja, Campe büszke volt, amikor 140 000 szót talált a német nyelvben, de mi ez, teszi hozzá Márton, a magyar szószármaztatás gazdagságához képest ! „Nyelvünk, bőszavúságára nézve, minden Európai nyelvet sokkal felyűl halad, és... ennél fogva azon hijánosságok, mellyeket benne, különösen a' tudományos kifejezésekre nézve, találunk, a' szószármaztatás tökélletes alkotmányja útján könnyen kipótolhatók" (i. m. 8). Ugyanerre az elvre utal Márton tanulmányának verses jeligéje is :

Nemzeti Szónyomozók ! — úgy mond a' józan okosság
A' mi közel fekszik hozzánk, távol ne keressük :
Igy mikor a' szónak gyökerét elrejtve találjuk
Nyelvünkben, nem kell idegenből ebbe tsigázni.

E tétel, azt hiszem, új színben tünteti fel Márton állítólagos „ortológiáját", és vezérfonalul szolgálhat szótárai magyar szókincsének vizsgálatához is.

62.5. Márton pályája látszólag csupa siker : nemcsak főhercegek magyar nyelvmestere, de szerencsés kezű tudományos író és kitűnő pedagógus volt. Szótárai 13 kiadást értek meg, magyar nyelvtanát pedig 1810-től 1840-ig 10-szer adták ki újra, ami szinte példátlan abban az időben. Érdemeiért a Magyar Tudós Társaság mindjárt első nagygyűlésén, 1831 őszén levelező tagjául választotta ; már 1823-ban Bereg vármegye tb. táblabírája volt. Élete vége felé azonban Márton egyre jobban elbetegesedett, s nyomasztó s egénysége — éppen úgy, mint szakadatlan munkája — haláláig elkísérte.[13] „Gyönyörködtetve tanító olvasókönyv"-ének utolsó íveit javítgatta, amikor 1840. július 26-án tüdőbénulás vetett véget életének.

Márton József szótárírási elvei

63. Márton életének vázlatos áttekintéséhez szorosan fűződik két olyan kérdés, amelyet mind ez ideig alig vizsgáltak meg. Először is joggal kérdezhetjük, hogyan lett Márton szótáríróvá. Aligha tévedünk, ha szótárírói te-

[12] L. *Hongrie* címszó a. : „La langue hongroise est un dialecte de l'esclavonne, et par conséquent elle a quelque rapport avec les langues de Bohême, de Pologne et de Russie" (XVII, 694 ; id. Márton : Ért. 29).

[13] Utolsó éveiben részesült talán a kormány részéről némi támogatásban (Szinnyei : MI. VIII, 736), azonban Schedel mégis kénytelen volt nekrológjában így nyilatkozni : „Bizton hisszük, hogy a mely kéz utolsó éveiben szenvedett sanyarjait enyhíteni készült [én ritkítottam], özvegye s árváitól is az érdemesnek a segedelmező vigasztalást nem fogja megtagadni" (idézi Simai Ö.: NyF. II, 7).

vékenységének magvát — bátyjának ösztönző hatásán kívül — lőcsei tanári tevékenységében keressük. 1816-ban megjelent Lexiconjának előbeszédében e kérdésről saját maga így nyilatkozott : „Ez előtt mintegy húsz esztendővel a' Lőtsei Gymnasiumban a' Természeti Históriának és az Erköltsi Tudománynak Professora lévén, midőn később a' Magyar Ifjúságnak Német nyelvre való tanítása is reám bízódott ; elég alkalmatosságom vala tapasztalni, melly terhes fáradtsággal, minő vesződtséggel tanulta az Ifjúság idegen Deák nyelven, Deák és Német Lexiconok segíttségével, a' Német nyelvet. A' tanúlásnak ezen mind igen terhes mind hoszszas útjából a' Tanulókat könnyebb és rövidebb útra vezérelni kívánván ; 1799ben Magyar nyelven készítettem számokra Német Grammatikát, 's ugyan abban az esztendőben egy kis Német Magyar Szókönyvet is nyomtattattam. Igyekezetemnek ezen első zsengéit, nem kevés örömömre és megnyugtatásomra, igen jó neven vették Hazámfiai ; a' melly felől mind a' két Munkátskának hirtelen való elkeléséből 's más több tanubizonyságok által is eléggé meggyőződtem."

Ezenkívül természetesen bizonyos mértékben szótáríróvá tette Mártont neveltetése, családi helyzete is. Már említettük, hogy valószínűleg hatottak rá a DebrGr. írói,[14] akik a magyar szókészlet rendszeres áttekintésével is megpróbálkoztak, de legvalószínűbbnek azt tartjuk, hogy a közvetlen ösztönzés mindenekelőtt Márton bátyjának, Istvánnak műveiben keresendő. Ne feledjük, hogy Márton István nemcsak kisebb-nagyobb iskolai szótárakat adott ki, hanem 1792-ben megjelent győri Deák Grammatikája bevezetéseképpen egy elméleti értekezést is közölt a nyelvtanításról. E tanulmány nyilván szoros kapcsolatban van Márton István pedagógiai reformjaival, hiszen már címe is így hangzik : „Dissertatio, Vagy-is arról való Értekezés, miképen kellyen akár a' meg hólt, akár az élő nyelveket könyvekből meg-tanulni". A tanulmány XVI. §-ában új nyelvkönyveket követel Márton István, a szavak „Abétzés Laistromával", majd „igen rövid Grammaticát" de már „Nemzeti Nyelven", végül pedig terjedelmesebb, komolyabb s z ó t á r t is. Amint mondja, „ezen könyvetskét tökéletessen értvén a' Nyelv tanuló, mennyen által más könyvek' olvasására-is, e g y j ó L e x i c o n 's egy bővebb Grammatica olvasása mellett ; bizonyosan bóldogul akármi nyelvben-is, valameddig t. i. az ő tzéllya a' Nyelvnek értése, 's a' könyvek' olvasása" (29). E sorokból nyilvánvaló, hogy Márton István igen könnyen biztathatta öccsét, esetleg már az utóbbinak németországi tanulmányútja idején. Az sincs kizárva, hogy Márton 1796-ban Jénában találkozott Gyarmathival, aki ekkor már feltétlenül komoly szótárírási tervekkel foglalkozott.[15] Később, 1804 és 1806 között Bécsben Márton meleg barátságot kötött egy másik nagy szótáríróval : Kresznericcsel, aki bizonyára szintén biztatta szótárírói terveinek megvalósítására.[16]

[14] Nyelvtani terminológiájukat mindenesetre átvette, vö. *magábanérthető* (substantivum) *mássalérthető* (adjectivum), Márt. 1807. stb.

[15] M. Nagy O. szerint Gyarmathi 1796 legvégén érkezett Jénába és hosszabb ideig tartózkodott a híres egyetemi városban, tudós barátai körében (i. m. 39—40).

[16] Révai és Versegi munkáira Márton nem hivatkozik ; elméleti előzményként egyetlen korábbi tanulmányra utal, Makó Pálnak 1792-ben megjelent munkájára (vö. **55.?.**). Márton terveire nagy hatással lehetett az erdélyi nyelvművelők I. ülésének (1793. okt. 3.) határozata, amely szerint a Társaságnak az a szándéka, "Hogy a magyar nyelvszótár elkészülvén, mindjárt azon légyen, hogy jó német—deák—magyar, magyar—deák—német s deák—magyar—német szótárak is készíttessenek" (Jancsó : Nyelvmív. Társ. 133).

Ennél is fontosabb azonban, hogy megfeleljünk a második kérdésre és megközelítő képet kapjunk Márton szótárírói elveiről. E célra két fontos forrás áll rendelkezésünkre : az egyik az 1800-ban megjelent szótárnak már eddig is többször idézett előszava, a másik pedig Mártonnak 1802-ben megjelent értekezése, amelyet Simai Ö. annak idején igen vázlatosan ismertetett (NyF. II, 11 kk.) : „A' Magyar Lexiconnak szükséges voltát tárgyazó [Simainál hibásan : magyarázó] elmélkedések, és egy új Lexicon készítésének módja".

Márton igazi bécsi magyar író : minden munkájával hidat próbál verni Európa és hazája közé. Értekezését is — akárcsak korábban Decsy Sámuel — azzal kezdi, hogy jó magyar szótárra nemcsak nekünk, hanem az idegeneknek is szükségük van : amint írja, „várják ezt több nyelvünket tanúlni kívánó Nemzetek is".[17] Milyen legyen az új szótár ? Legyen a modern nyelv szótára, de a régi nyelvé is ; tartalmazza „mind a' nép között most fennforgó szókat, 's nyelvünkben a' különös szóllások formáit ; mind a' régi, és újjabb könyvekben előforduló szók, 's kifejezések sokféle jelentéseit". Ezenkívül a szótár legyen harci eszköz is a nyelvművelés szolgálatában, vagyis legyen normatív jellegű : óvjon a felesleges idegen szavaktól, hogy azok „nyelvünket kelletlenűl ne... kortsosítsák". Tárja fel a szavak egész jelentéstartalmát, a hiányok pótlására pedig népszerűsítsen „környékszókat (Provincialismusokat)" (i. m. 4). Egy ilyen szótár a nemzet egész szellemi tevékenységét s eddig elért haladását visszatükrözné : „fundamentomúl szolgálna arra, hogy Nemzetünknek a' tudományokban tett előmeneteléről... itéletet tehetne a' Maradék" (i. h.). Mindent összevéve, azért van szükség ilyen új szótárra, mert „az eddigvaló Dictionáriumok a' Literatura fogyatkozásit [vagyis igényeit] ki nem elégíthetik" (i. h.).

Ezen a ponton jut el Márton a közvetlen lexikográfiai előzmények, elsősorban Páriz Pápai szótárának bírálatához. Elismeri, hogy Molnár Albert szótára „nagy kints vólt abban az időben" (5), s később Páriz Pápai is méltó módon folytatta nagy elődje hagyományait, de mindjárt hozzáteszi, hogy a Páriz Pápai-féle szótár nem tartott lépést a korral ; többszörös átdolgozása is elégtelennek bizonyult. 1801-ben első része „tsak nem minden jobbítások, és bővítések nélkül" adatott ki ; a második rész „Éder tudós Hazánkfiának... szorgalmatossága által sok helyeken megjobbítva..." ; mindazonáltal „ezen legújabb kiadása sem telyesítheti a Lexiconra való szükségünket" (i. h.).

1802-ben Márton kifogásait öt pontba foglalta ; ezeket vesszük sorra mi is, de egyes pontokkal kapcsolatban hasznosítjuk a Magyar—német szótár (1800.) előszavának néhány megjegyzését is.

63.1. Márton mindenekelőtt sajnálja, hogy Páriz Pápai magyar szókincse annyira hiányos és elavult. Érdekes, hogy ezzel kapcsolatban nem a művelt körök nyelvhasználatára vagy az irodalmi nyelvre utal, hanem a népnyelv elhanyagolását fájlalja : „A' n é p k ö z ö t t fenn forgó szóknak nagy részét ebben fel nem találhatjuk" (5). Szerinte „ezerekre megy" a hiányzó szavak száma, amint azt az 1800-ban megjelent Magyar—német szótár előszavában „előhordott példák nyilván bizonyítják".

[17] Persze Decsy jóval pontosabban fogalmazta meg véleményét, amennyiben a bel- és külföldi szükségletre egyaránt rámutatott ; szerinte „egy olly Szótárnak írásához kellene minékünk mostan kezdeni, mellynek segítése által mind más Európai nemzetek, mind hazánk idegen nyelvel [!] élő lakosai megtanulhatnák nyelvünket" (Pannóniai Féniksz. 1790. 183). Decsy második célkitűzését Márton nem vette át ; eljárását csakis bécsi környezetével magyarázhatjuk.

Ezen a ponton meg kell állnunk egy pillanatra, s meg kell vizsgálnunk, vajon a szókészlet melyik rétegébe tartoznak azok a szavak, amelyeket Márton Páriz Pápainál hiába keresett ? Vajon csakugyan a „nép között fenn forgó szók" ezek ? Meglepő, hogy az 1800-i szótár bevezetésében a korábban nem szótározott szavak jegyzékéhez a következő megjegyzést fűzte : „Ennek bizonyságára tsak az F. betűből rakom ide azokat, a' mellyek r é g i e k, és abban (ti. PPB.-ban) nem találtatnak". A „régi" jelzés azonban ebben az esetben bizonyára egyszerűen 'általánosan használtat' jelent, hiszen a következő szavakról van szó :

„*Farkasbunda, Fásli, Fatsing (Erdélyben), Fájás, Fajta, Favágitó, Fedhetetlen, Fegyverszűnés, Fegyverviselő, Fektetés, Fektetni, Félbenhagyni, Félbenmaradni, Felborzadni, Felegyenesedni, Felekezet, Feleselés, Feleselni, Felesleg, Fellengős, Felgyógyulni, Félkézkalmár, Felpénz, Felszórni, Felől, Felzavarni, Felvágni, Felvenni, Felviradni, Fértz, Értzelni, Fetsegés, Fetsegni, Fettsenni, Fejalj, Fejtegetni, Figyelmetesség, Fogódzó, Fogyás, Fogyasztani, Folyvást, Forradás, Forralni, Forrásvíz, Frantz, Frantzia, Fukar, Fukarság, Fuldoklani, Független, Függetlenség, Fürmender, Füttyenteni, Füttyentés, Fütyörészni*" (XVI).

Annyi első látásra megállapítható, hogy a hiányolt szavak távolról sem tartoznak egy rétegbe. Első előfordulásuk szerint nagyjából a következőképpen csoportosíthatók :

A XVI. századot képviseli *fájás, fecseg, fektet, felekezet, forral, fukar* (vö. Bárczi, SzófSz.). Gazdagabb anyagot szolgáltat a XVII. század: ide sorozható *fajta, feccsen*, talán *fegyverszűnés* (bár Gyöngyösinél, 1683-ban csak *fegyverszünet* fordul elő), továbbá *fejalja* (vö. MA.), *felesel, fogyaszt* (szintén Gyöngyösinél, vö. MNy. VI, 165), *felegyenesedik* (Káldiból idézi Kr.), *fogyás* (vö. *elfogyás*, MA., Kr.), *forradás, francia, fuldokol, független, fürmender* (vö. EtSz. II, 394, *formondor* a.). Természetesen leggazdagabb a XVIII. század öröksége : elég említeni *facsing* (1703, EtSz. II, 129), *fejteget* (vö. Nyr. XXXVIII, 314), *felborzad* (Faludiból idézi Kr.), *fércel, franc, fütyörész, füttyent* szavunkat, valamint azokat, amelyeket Márton minden valószínűség szerint ismert XVIII. századi forrásokból vett át. Az utolsó csoportba tartozik *fellengős, függetlenség* (SzD.[2]), *folyvást* (1794 : Gyarmathi, Nyelvmest. I, 78 ; először Márton szótározta) stb. Ugyancsak a XVIII. századot képviselik azok a szavak, amelyeket Márton éppen ebben a művében szótározott először : ilyen *fásli*, melyre ez az első adatunk (EtSz. II, 165), továbbá *férc* (az EtSz. I, 213 tévesen csak 1807-ből idézi), *fogódzó* és *forrásvíz*. Egyelőre nehezen rögzíthető pontos évszámhoz *farkasbunda*,[18] *feddhetetlen* (SI., Kr.), *fektetés, felesel, felpénz, figyelmetesség* (SI.), valamint több *fel-* igekötős ige, mint *felgyógyul* (SI., Kr.), *felszór* (Kr.), *felzavar* (SI.); ezekhez hasonló újabb igekötős származékokat már Simai Ö. is sorolt fel (NyF. II, 18 kk.). Csupán az egyes szavak történetének minden részletére kiterjedő kutatás dönthetné el, vajon egyik-másik igekötős összetétel nem német mintára keletkezett-e.

Mindenesetre annyi megállapítható, hogy Márton elsősorban a b e s z é l t n y e l v r e támaszkodott, sőt vannak olyan szavai, amelyek határozottan nép-, illetve tájnyelvi eredetűek. Valószínű, hogy csupán XVIII. századi forráshoz köthető szavai is (például *fellengős, folyvást*) már régebben használatosak voltak a beszélt nyelvben. Az egész kifogás tulajdonképpen arra vonatkozik, hogy PPB.-ból általánosan használt szavak is sokszor hiányoznak.

[18] Megvan 1809-ben Simainál: „*Farkas-bunda:* Rheno . . . lupinus" (VSzót. I, 2).

63.2. Márton második kifogásául lássuk azt, amely az elsőt szervesen kiegészíti (nála sorrendben ez az 5.). Márton PPB.-nak szemére veti, hogy

a) sok benne az elavult szó; ezeket Márton „megavultnak, szokatlanoknak" nevezi;

b) sok egyáltalában nem található meg azon a helyen, ahol a szótárban szerepel: Márton szövege szerint ezek a címszók „a szavak rendjében soha sem kerestetnek" (9).

Ismét lássuk Márton példáinak teljes jegyzékét:

Só íz. Sokadalmas hely. Sokadalmaskodom. Sokadalomban vásárlók. Sokadalmakra járó kalmár. Sok akaratú. Soká tartó. Soká tartok. Sokat szólló. Sokat tudó. Sok érő. Sok idejű. Sok iható. Sokkal többször. Sok liku. Sok pénz érő. Sokra betsűlöm. Sok részű. Sok rétű. Sokságos. Sok szó beszédű. Sok talpú saru. Som fánál főző. Sorssal választott. Sors nélkül való. Sors vetéssel jövendölés. Sós eledel áros. Sós halak. Sós halas torma. Sót törni.

Ebben a jegyzékben elsősorban olyan szavak szerepelnek, amelyek nyilván a latin—magyar szótár cikkeinek puszta megfordítása és betűrendbe sorolása révén keletkeztek, vagyis amelyeket Páriz Pápai mintegy „elfelejtett" szótárszerűen megszerkeszteni. Kétségtelenül latin címszavak megközelítő értelmezése végett keletkezett a régi írott nyelvben is aligha használt *multivolus* 'sok akaratú', *multiloquus* 'sokat szóló', *multiscius* 'sokat tudó', *multibibus* 'sok iható', *multicavus* 'sok likú', sőt idesorozható *multipartitus* és *multiplex* mindmáig használatos értelmezése: 'sokrészű' és 'sokrétű' (érdekes, hogy a *sok-pénzű* 'multinummus' összetételt Márton nem említette, vö. NySz.). Egy másik latin forrás a *diu-* kezdetű szavakban keresendő: *sok-idejű* feltétlenül *diuturnus* tükörszava, viszont a *soká tartó* kifejezést még ma sem érezzük elavultnak (persze PP.-nál a *soká tartok* egyes szám 1. sz.-ű alak „servitude grammaticale" eredménye). Elavultnak aligha mondható más, mint *sokadalmas* (már MA.-nél 'nundinator, nundinalis', vö. Kr. is), a *nundinor* ige fordítására alkotott *sokadalmaskodom*, mely szintén MA. szava (onnan idézi Kr.), valamint a nem kevésbé XVII. századi *sokságos*. Ha valóban csak egyi elavult szó akadt volna 1800 körül PPB. szótárában, akkor Márton bírálatát kevéssé tarthatnók jogosultnak. Mindenesetre azzal feltétlenül hibát követett el Márton, hogy a szótártechnikai szempontból rosszul megszerkesztett cikkeket nem határolta el élesen az elavult szavaktól.

63.3. Sokkal jogosultabb az a kifogás, hogy „a szók többféle jelentései nintsenek... előszámlálva" (5). Márton eredeti szövegében ez a 2. ellenvetés, ami egymagában utal a bírálat e pontjának jelentőségére. Márton példája is helyes: valóban meglepő, hogy PP(B). csupán 'tangere' és 'maturescere' jelentéssel szótározták *érni* igénket, figyelembe sem véve a régóta meglevő 'valere' jelentésárnyalatot (első adat a SermDom.-ban, vö. EtSz. I, 1951). Márton mintául kidolgozta a teljes *ér* címszót; e példával tanulmányunk más helyén foglalkozunk (**69.**).

63.4. Teljesen helytálló Mártonnak az az észrevétele is, hogy PPB.-nál nincs elegendő frazeológia. *Szer* a. hiányzanak szerinte a következő kifejezések: „*Szert tenni valamire. Mindenhez szer ez az ember. Szert kell fogni. Ki adni a' szert. Szeri száma nints. Szert adott be neki; az az orvosságot*" (7). Márton itt nyilvánvalóan 1800-ban megjelent szótárának megfelelő címszavára támaszkodott, amely így hangzik:

Szer, 1. rend, die Reihe. szere száma nints, es ist kein Ende. szert fogni, sich in die Reihe stellen. szert tenni valamire, Etwas bekommen, od. zu Etwas kommen. 2. szer, mss. azaz, mester, értelmes, alkalmatos ember, ein Kunstverständiger. innen, szer ember, ein geschickter Mensch. Mindenhez szer ez az ember, dieser Mensch ist in Allem geschickt, od. versteht sich zu Alles. 3. szer, az az, orvosság, die Arzney, das Arzneymittel.

Érdekes, hogy ebben a címszóban maga Márton nem egy olyan jelentésárnyalatot, illetve szólást szótározott, amelyet ma már határozottan elavultnak vagy tájnyelvinek érzünk. *Szert fog* 'sich in die Reihe stellen', egyelőre csak Csűry B. Szamosháti Szótárából mutatható ki ; eszerint *szert fog* 'sorrendjét számon tartja, sorrendet vesz'. Pl. őrléskor a malomban mindenki igyekszik mielőbb „*szert fogni*", vagyis a molnárral együtt megállapítani, hogy ki után következik az őrletésben (Ricse. II, 345). Alföldi szó *szer* 'Kunstverständiger' is (az 1799-ben megjelent szótárban ugyanezen német szó értelmezése: 'a' mesterséghez értő') : Csűrynél jelentése 'alkalmas eszköz, vmire kapható', pl. *Csak sok· mindēre szēr vaty: te? Ha bo·loncságot kellecs csināni, ű min·dék szēr vóut ā:ra* (i. h.). A Békés megyei Sárréten *szer* 'alkalmas, ügyes, kész (vminek az elvégzésére)' (MTsz.), Szatmárban *nagy szer* 'mindenre alkalmas' (Nyr. X, 430)[19] és van adat Szabolcs megyéből is : *mindenre szer maga* (MTsz.). Valószínű, hogy mindkét kifejezés megvolt a régi magyar nyelvben is.

63.5. Végül igen helyes Mártonnak az a megjegyzése is, hogy PPB.-nál a német értelmezések sokszor hibásak. Erre már az 1800-ban megjelent magyar—német szótár előszava bő példaanyagot szolgáltatott (pl. *izzadás* 'grosse Hitze', Mártonnál : 'das Schwitzen' ; *nyomorék* 'eine Grasmücke', Mártonnál : 'der Krüppel' stb.). Azt is helyesen jegyzi meg Márton, hogy hiába keresné össze Edernek a PPB. utolsó kiadásához csatolt német szómutatójából pl. *gleich* magyar egyenértékeseit, még mindig hiányoznának *gleich*-nak olyan közönséges jelentései, mint 'mindjárt ; hasonló' stb. (8).

64. Idáig terjed Márton elvi kérdéseket tárgyaló értekezésének negatív, PPB. szótárát bíráló része. A továbbiakban konkrét programot ad elkészítendő magyar szótára számára. Mindenekelőtt megállapítja, hogy háromféle szótárt kíván kiadni : az elsőben a magyar, a másodikban a német, a harmadikban pedig a latin lesz a vezérnyelv, a másik két nyelven pedig értelmezések lesznek a címszavakat adó nyelv betűrendje szerint.[20]

Márton olyan gazdag programot tűz maga elé, hogy ennek pontos követése egész XIX. századi szótárirodalmunkat a valóságosnál sokkal magasabb színvonalra emelte volna. Kívánja

1. t á j n y e l v i szavak, vagy amint ő nevezi, „környékszók" gyűjtését, kivéve azokat, amelyek „tréfából eredettek" (ilyen szerinte a székelyeknél járatos *toportyánféreg*, 11).

[19] 1815-ben a Mondolatra írt Feleletben ezt olvassuk : „Szer nem teszi ezt „modus", mint némelly újítók akarják, a' köz nép ezt így mondja : ugyan *szer* a' tánczra, nevetésre 'st." (84). E rész valószínűleg Kölcsey műve, tehát szintén Szatmár megyei adatnak számít.

[20] A szótári program efféle pontos elhatárolását Márton Decsytől vehette. Decsy szerint háromféle szótárra volna szükség : „1. Magyar—németre és Német—magyarra — 2. Magyar—tótra, és tót—magyarra — 3. Magyar—deákra, és deák—magyarra — Mind égyikben mind másikban fel kellene a' különös szóllásoknak formáit, és szokott példabeszédeket jegyezni" (Pannóniai Féniksz. 1790. 185). Decsy forrása és mintája viszont Rát M. terve (**6.**), ezé pedig az 1781. évi Weingand-féle terv (**53.2.**). Jellemző azonban, hogy a tudománytörténeti filiációra nem történt egykorú utalás. Vö. fentebb, II. 16. j.

2. Nagy fontosságot tulajdonít az *író i* szókincs feldolgozásának, és — Fábchichtól Kresznerics felé mutatva — a *forráshely pontos megadását* kívánja : meg kell mondani, hol fordul elő a szó „abban az értelemben, mellyben a' Lexiconban előadatik". Példaként — mintha ismét Kresznerics előfutára lenne ! — utal Pázmány, Gyöngyösi, Faludi feldolgozásának szükségére (i. h.).[21]

3. Ezenkívül gondja van — s ez lexikográfiai szempontból igen fontos — a szócikkek helyes beosztására is. „A' szóknak többféle jelentéseit — írja — *természeti renddel* kell előszámlálni egymásután. Legelől tétessen a' fő jelentés, mellytől a' többiek elágaztak." Idéz példát is : helytelen volna *venni* igénket először 'emere' jelentéssel szótározni (i. h.).[22]

4. Hasonlóképpen kell elrendezni a német és latin részt is : „minthogy ...ezeken a' nyelveken már jó Lexiconok vagynak, azokat kell út mutatóúl felvenni : minéműek a' Német nyelvre Adelung és Voigtel tiszta Német Lexiconja, Bauer Scheller Német deák Lexiconjai ; a Deák nyelvre Gesner és Fabri Thesaurus-ai, Vossius Etymologiconja ; Scheller Deák Német Lexiconja, Páris Pápai Dictionáriuma, 's többek" (12).

64.1. Vannak azonban Mártonnak kétségei is a magyar szókészlet egyes kategóriáival kapcsolatban. 1802-ben három problematikus csoportot különböztet meg :

1. Mi legyen a latin eredetű tudományos műszavakkal ? Például idézi a *systema, logika, syllogismus, mathesis, planum, fantazia, organizált* és *organizálatlan* szavakat (14).

2. Mi a teendő tudományos műszavaknak még el nem terjedt magyar megfelelőivel ? *Geographia* helyett szótározandó-e *földleírás* vagy *physica* helyett szükséges-e *természeti tudomány* (15) ?

3. Aggodalmait fejezi ki a nyelvújítási szavakkal kapcsolatban is. Mit tegyen a szótáríró azokkal a szavakkal, „melyek tizenöt esztendők elforgása alatt, a' Magyar könyvekbe, minden írónak szabad tetszése szerént formáltattak ?" (15). Márton 1802-ben nem mer elvi nyilatkozatot tenni, csak ennyit jegyez meg : kell-e ezeket „p. o. egy tsillaggal megkülömböztetni" ?[23]

64.2. Mindezen elvek alkalmazását a következő alfejezetben látjuk, ahol Márton első szótáraival foglalkozunk és tisztázni próbáljuk ezeknek viszonyát PPB. utolsó kiadásaihoz. Most befejezésül még csak annyit szeretnénk megjegyezni, hogy Márton — úgy látszik — sohasem áhítozott a „législateur du Parnasse" felelősségteljes szerepére ; inkább Vaugelas szerény, de becsületes magatartását követte, amennyiben ő is mindenekelőtt a *közhasználatot* fogadta el szótári normának. Ezért kívánta, mihelyt magyar lexiconjának első két betűje készen lesz, a kéziratot 6 példányban lemásoltatni ; mivel tisztában volt mind a nyelvjárások fontosságával, mind az irodalmi nyelvnek még nem teljesen egységes voltával, úgy tervezte, hogy „Magyar Országnak minden kerületébe egy egy kézírás küldődik, egy pedig Erdélybe, azon jó Hazafiakhoz, a' kik annak megvisgálását magokra válolták" (14).[24] Mennyi-

[21] E téren persze Szaitz és Noszkó példaadására is támaszkodhatott.

[22] Ezen elvét csak akkor értékeljük igazán, ha pl. Gyarmathi „salátaszerű" hosszabb szócikkeire gondolunk (**30.1.**). Sajnos e „felsoroló" hagyományt folytatta többek közt Fábch ch és Simai is.

[23] A csillagot SzD.[2] és Fábchich alkalmazta neologizmusok jelölésére. Vö. I. fej. 308. j.

[24] Márton nyilván az Aranka-féle Nyelvmívelő Társaságra gondolt.

ben valósult meg ez a terv, nem tudjuk ; annyi bizonyos, hogy Márton tervei nagyon hasonlítanak Gyarmathi elgondolásaihoz (**59—60.**), melyekről valamilyen módon talán tudomása is volt.[25]

Magyar—német(—latin) szótárak

65. Márton terveinek középpontjába annyira a megírandó új magyar szótár gondolatát állította,[26] hogy elsősorban magyar címszóanyagot tartalmazó, tehát magyar—német szótáraival kell foglalkoznunk. Figyelembe veendők tehát következő művei :

1. Új | Német—Magyar | és | Magyar—Német | Lexicon, | vagy is Szókönyv. | Készítette | Márton József, | lőtsei professzor. | A' második | az az | a' Magyar—Német rész. | Pozsonyban, | Wéber Simon Péter betűivel. | 1800. XXII. + 2 sztl. lap (A' Jelek Magyarázatja) + 460 h. + 2 sztl. lap (Jobbítások. Toldalék). — Kb. 14 000 címszó.

2. Német—Magyar és Magyar—Német | Lexicon, | vagy is | Szókönyv. | Készítette | Márton Jósef, | bétsi Tsász. Kir. Universitásban a' magyar nyelv- | nek es literaturának közönséges | tanítója. | Bétsben, 1807. | Haykul Antal betüivel. | 10 sztl. lap. 1—86 l. (Kurzgefasste Ung. Grammatik). 87—816 h. + 5—404 h. — Kb. 21 000 címszó. 4 sztl. lap (Magyar és Erdélyországi Városok). 2 sztl. lap (Jelentés).

3. Ungarisch—Deutsches und Deutsch—Ungarisches | Lexicon, | oder | Wörterbuch. | Herausgegeben von | Joseph von Márton, | Professor der ungrischen Sprache und Literatur an der k. k. Universität zu Wien. | Erster Band. | Ungarisch—Deutscher Theil. Zweyte verbesserte und vermehrte Auflage. | Wien, | Gedruckt bey Anton Pichler. | 1811. XV + 1 sztl. l. + 876 h. 4 sztl. lap (városnevek, Jelentés). — Kb. 23 000 címszó.[27]

4. Három nyelvből készült | Oskolai | Lexicon, | vagyis | Szókönyv, | mellyet | A' Magyar Ifjúság számára most harmadszor Deák | Nyelv[v]el megbővítve | kiadott | Márton Jó'sef, | a' bétsi Tsász. Kir. Universitásban a' Magyar Nyelvnek és | Literaturának Professora. Második Darab. | Magyar—Német—Deák rész. | Bétsbenn, | Zweck Bertalan betűivel. | 1816. IX + 1 sztl. l. + 365. l. — Kb. 9000 szó.[28]

65.1. E négy kiadás puszta bibliográfiai adataiból is kitetszik, hogy Márton magyar címszóanyagot tartalmazó szótárai távolról sem mutatnak egyenesvonalú fejlődést. Az 1800-ban megjelent magyar—német rész terje-

[25] Érdekes lenne tisztázni, kik voltak vagy inkább kik lehettek volna Márton vidéki lektorai. E tekintetben feltétlenül azokra az ismerősökre kell gondolnunk, akikkel Márton gyűjtőútja idején találkozott. Némi tájékoztatást nyújtanak e tekintetben Márton előfizetőinek névsorai, amelyeket tudománytörténeti és irodalom-szociológiai szempontból még nem igen méltattak figyelemre.

[26] Első magyar—német szótára terjedelemre is nagyobb 194 lapos német—magyar szótáránál.

[27] Az előszó is felhívja a figyelmet a címszóanyag bizonyos gyarapodására : az L betűben 76 új címszó van, az M-ben 187, az N-ben 95, az O-ban 75 stb.: „különösen segítette e' részben munkámat", teszi hozzá Márton, „Tekintetes Sándor István Úrnak a' következő Tzímű betses Munkája : Toldalék a' Magyar Deák Szókönyvhez" (VIII).

[28] A terjedelem erős csökkenésére maga Márton utalt előszavában ; célja az volt, hogy „a' könyvet, a' lehetőségig oltsóvá" tegye (vö. V. lap).

delmesebb volt az 1799-i német résznél, s a 1807-i szótár, valamint annak 1811-i 2. kiadása az 1800-ban megjelent művet komoly mértékben fejlesztette tovább. Itt azonban mintha megtorpanás következett volna be: Márt. 1816. iskolai szótárrá zsugorodott össze és távolról sem éri el Márt. 1807. viszonylagos gazdagságát. Ezt a terjedelembeli ingadozást feltétlenül figyelembe kell vennünk, valahányszor Márton adatfeljegyzéseiből nyelvtörténeti tanulságokat próbálunk levonni. Csakis ezzel a megszorítással fogadható el Tolnai Vilmos ismert megállapítása is: „Szótárai, melyek 1799-től 1823-ig valóságos krónikásai az irodalmi és köznyelv fejlődésének, ép ezért mellőzhetetlen források annak megállapítására, mikor és mennyi idő alatt lett valamely új szó közkeletűvé. Az egybevetés ki is derítette, hogy a legszélsőbb és legmerészebb szóújításokat mellőzve, Márton a szótáríró lelkiismeretességével sorolja be a megszokottá vált új szavakat művébe" (Nyú. 84—85).[29] Márton adatainak értéke azonban csakis két feltétellel volna vitathatatlan : először abban az esetben, ha szótárai egyenes vonalban fejlődvén állandó gyarapodást mutattak volna, címszóanyagban és kifejezéskészletben egyaránt ; másodszor pedig akkor, ha Márton német és latin címszóanyagú szótárainak is elkészült volna már magyar mutatója, s így módunkban lenne könnyűszerrel áttekinteni Márton valamennyi szótárát, s nemcsak azokat, amelyek magyar címszavakat tartalmaznak. Aligha véletlen, hogy a testes 1803-i s a még terjedelmesebb 1823-i német—magyar szótárra még az EtSz. is aránylag ritkán hivatkozik, s hogy nyelvészeti irodalmunkban nem gyakoriak az utalások Mártonnak igen értékes latin—magyar—német szótárára sem. A teljes Márton-monográfia előfeltétele Márton szótárai magyar anyagának legalább szómutató formájában való összeállítása.[30]

66. Vessük most össze Márton különböző magyar—német szótárait a legközvetlenebb előzménnyel, PPB. magyar—latin—német részével ; hadd lássuk, mit hagy el Márton, s milyen újabb szóanyagot iktat be különböző kiadásaiba.

Amikor az első, 1800-ban megjelent magyar—német szótárt közvetlen előzményével, PPB.-dal összevetjük, nagyon meglep a címszóanyag erős csökkenése, melyet még a PPB.-nál feleslegesnek vélt, latinból fordított „álcímszavak" kihagyása sem indokol kellőképpen. Mindjárt a szótár első lapjáról kimaradt *aba(-posztó)*, *abárol*, egész szócsaládjával együtt, továbbá növénynevek, mint *Ábel-füve* és *abajdotz búza*, majd *ablak*, *abrak* és *ábrázat* több származéka *(ablaki*, *ablak-kövei*, *ablak' levelei*, *ablak-rostélyi*, *ablaktsináló; abrak tzipó*, *abraki kevert*, *abrakos*, *abrakozás*, *abrakló*, *abrak pénz; ábrázatból jövendölő*, *ábrázatlan*, *ábrázatotska*, *ábrázatos*, *ábrázolt* stb.) *Abronts* után nincs *abrontson-ugró*, *általbúvó*, *tántzoló*. Éppen ezért PPB. második lapjáról is bőven jutnak címszavak Márton szótárának jóval kisebb tükrére :

[29] Kazinczy, aki Mártonnal nem igen rokonszenvezett, másképp vélekedett; 1810-ben ezt írta Berzeviczy Gergelynek : „A' Márton Lexicona [valószínűleg az 1807-i] . . . nem elég jó . . . Ő finnyás élni azon szókkal és phrásisokkal, mellyeket a' neologizáló szépírók hoznak be a' nyelvbe. Itéld meg, mit kellene az ollyan német Lexicographról ítélni, a' ki a' nyelvet csak úgy adná elő, a' hogy az Lessing, Klopstock, Göthe . . . előtt vala" (Lev. XXII, 255).

[30] E munkát eddig az akadémiai Nagyszótár előmunkálatai során sem végezték el ; e hiányt, sok egyébbel együtt, a szótári munkaközösségnek sürgősen pótolnia kell.

a 2. lapról egyébként hiányzik *Ádám-almája*, *ádáz*, *ádázás*, *adia*, *adó-pénz*, *adót vetni főre*, valamint *adósság* frazeológiája, *adóztatás* stb.

66.1. Egészen más képet mutat az 1807-ben megjelent magyar—német szótár, melyben Márton mintegy visszakanyarodott PPB. hagyományaihoz. Visszakerül *aba* és *abaposztó* (1811-ben és 1816-ban csak az utóbbi szerepel); *abárlani* megvan mesterségszóként, s 1807-ben felbukkan egy vele azonos hangzású ige is: 'faldoklani, mohon enni, sokat enni, fressen' (ugyancsak 1807-ben *abárló* bír 'der Fresser' jelentéssel is).[31] *Abárol* származékai is sokasodnak: megvan *abárlás* (1807.), *abárlókés*, *-tál*, *-villa* (1807., 1811., 1816.). Visszakerül *abajdótz (búza, -élet)*, megvan ismét *Ábel-füve* (1807.), *abétzéskönyv* helyett van legalább *abétzéstábla* (1807.), s megjelenik *ablaklevél* (1807.), *ablakrostély* (1811., 1816.), *ablaktsináló* (1807., 1811.). Ugyancsak PPB.-ből veszi át Márton az ilyen, 1800-ban kihagyott származékokat: *abrakló* (1807., 1811.), *abrakos* (1807., 1811.), *abrakozás* (1807.), *abrakpénz* (1807.), *abraktzipó* (1807.). PPB. további címszavai közül megvan a későbbi kiadásokban *Ádám almája* vagy egyszerűen *Ádámalma* (1807., 1816.), *ádáz* (1807.; „veraltet" jelzéssel), *ádázás* helyett *ádázat*, *ádázni* (1807.). Végül megvan *adópénz* (1807., 1811., 1816.), és felbukkan *adósság* egy-két származéka (adósságjegyző, 1807.; *adósságkérés* 1807., 1811., 1816.).

66.2. Márton kétségtelenül helyesen járt el, amikor az 1800-ban kihagyott szavak javarészét 1807-ben ismét szótárába iktatta. *Aba (posztó)* a XVIII. század végén és a XIX. század első évtizedeiben a legtöbb szótárban megtalálható (SzD., SI., Kr., Tzs. 1838. stb.). Nem mondható elavultnak *abajdoc* sem (vö. MA., PP[B]. stb.); erre a szóra első szövegpéldánk 1766-ból van, de már átvitt jelentésben, ami korábbi konkrét jelentésre utal: „ha valamit többször-is mondottam, ne nevezd azt azért *abajdotznak*" (Kollarics I.: Ker. vil. int. [sztl.]). Az *abajdotz Élet* kifejezést, mezőgazdasági értelemben, Márton a M. Hírmondóban is olvashatta (1782: „a' kéttszeres vagy *abajdotz Életnek* 13 Márjásokon-is elment a' köble" 369). Az EtSz. nem közli az *abajdocos* származékot, melyre éppen a XIX. század elejéről van példánk; Baróti Szabó írta 1803-ban: „kibenn kibenn vagyon valami ki-vető *abajdotzos*" (MVir. 34).[32]

Ablak szavunk származékairól csak annyit, hogy Márton már 1803-ban bővebben szótározta ezeket: német—magyar szótárában megvan *ablakfiók* (Fensterscheibe), *ablakbér* (Fenstergeld), *ablaküveg* (Fensterscheibe), *ablakrostély* (Fenstergitter).[33]

66.3. Érdekes Márton magatartása *ádáz* szavunkkal és családjával szemben: e kérdés közelebbi megvilágítása némi kitérést igényel. 1800-ban kihagyta PPB. idevágó adatait, viszont 1807-ben t ö b b e t a d, mint amennyit PPB. 1801-i kiadásában talált:

[31] Ez természetesen *zabál* igénknek dunántúli *abál* (~ *abállani* > *abárlani*) alakváltozata. A MTsz. szerint *abál* rábaközi, göcsej i, ormánysági.

[32] Lehet, hogy *abajdocos* is jóval régebbi szó: Kr. I, 1 már Csúzy: Tromb. (1723.) 418 alapján idézi a „meg nem *abajdoczosodatt* régi eleink" kifejezést.

[33] Itt említjük meg, hogy a Márton által először szótározott *ablakkarika* a XIX. század elején közönséges szakmai műszó lehetett: 1839-ben Szász K. átvitt értelemben is használta: „ez az első részecske csak olly forma mutatvány belőle, mint egy kődarab vagy *ablakkarika* volna egész épületnél" (Magy. nyelvtud. I, el. VIII). *Ablak-* előtagú szavaink szótári sorsáról l. még Simaival kapcsolatban: **111.1.**

PPB. 1801.

Ádáz: *Rabidus, Rabiosus.* Wütend, toll, rasend.

Ádázás: *Rabies, Impetus.* Das wüten [!], der Grimm.

Márton 1807.

Ádáz, (veraltet) *ms.* [= mássalérthető] 1. toll, rasend, grimmig. 2. irrend, herumirrend.

Ádázás, od. adázás, *E.* [= Erdélyben] 1. belébódúlás valamibe, die Einmischung 2. das Toben.

Ádázat, *E. mg.* [= magábanérthető] der Grimm, die Raserey. Ádázni, od. adázni, valamibe bele, *E. ts. k. i.* 1. belébódúlni, belé tébolyodni v. elegyedni valamibe, sich unvorsichtig in etwas mischen od. mengen, sich hineinlassen. 2. hibázni, tévelyegni, irren, sich verirren.

Adázó, *ms. E.* 1. dühös, toll, rasend, grimmig. 2. tébolygó, herumirrend.

Adázó bürök, *mg.* kleiner Schierling. *Aethusa Cynapium.*

A szócsoport e gazdag kibontakozásának megértéséhez természetesen nem elég PPB.-ból kiindulnunk. Mindenekelőtt megállapítható, hogy *ádáz* szavunk 1800 körül valóban nem lehetett nagyon közönséges; bár MA. óta sűrűn szótározták, a régi irodalmi példák igen ritkák (pl. 1753 : ,,ki-fatsará szivemből egyetlen egy örömömet az *ádáz* szerentse''. Kunits : Szedeciás 83). Melléknévként ,,a mult század első negyedében lett kedvelt szavává a költőknek, főleg az epikusoknak'' (vö. EtSz. I, 16, NyÚSz., Zolnai: Nyr. XXXI, 516, Lehr: MNy. II, 231, Simai: MNy. VI, 222, IX, 363). Mártonnál erős az igei forma kidomborodása, amihez valószínűleg Baróti Szabó nyújtott támogatást a Kisded Szótárnak *ádázom* 'dühíttem', *ádázat* adataival.

Jelentéstani szempontból nagyfontosságú Wagner Phras.-jának tanúsága. Eszerint 1750-ben *ádázás* a *furor* címszó értelmezésében fordul elő : 'dühösség, harag, méreg, *ádázás*, dagály, *ádázat*'. *Rabies* a. ezt olvassuk : ,,dühößeg [!], *ádázat, ádázás*, dagály''. SzD.-nál is *ádázat* a. m. 'dühösség' (vö. *ádász* 'dühös, veszett, mérges'), Simainál pedig *ádázat* 'rabies' értelmezéssel szerepel (VSzót. I, 190).[34] Mindez érthetővé teszi *ádázás* 2. értelmezését Mártonnál, valamint az *ádázat* szónak általa megadott jelentését. Bonyolultabb kérdést jelent az *ádázni* ige tisztázása, melynek Márton-féle jelentései első látásra igen meglepők.

MA. szerint *ádázik* a. m. 'rabidus fit' (*lytta* a., PP.-nál e helyen *megdühödik* áll). Ez a jelentés nemcsak a XVII. században élt, hanem még a XIX. század elejéről is kimutatható. 1825-ben Kis János ezt írta Delille-fordításában : ,,*Ádázván* a' folyó, hogy szégyent vallani Kétszer kelle, készül más boszszut állani'' (Falusi élet 53). Idevonható az igének tárgyas használata. Simai szerint *adázom* '(dühíttem) furior' (II, 136) ; egyelőre szövegpéldánk nincs erre a jelentésre. Kassai szerint azonban — aki ezt az igét Pozsony megyei tájszónak tartja — *ádázni* a. m. 'aliquid appetere' (I, 122), vagyis 'megkívánni'. Ez a jelentés a XVIII. század végén is élhetett. Baróti Szabó az igéből képzett *ádázat* főnevet 'mohó vágy' értelemben használta 1786-ban : ,,A' kóstolt vérben vagyon *ádázatja* förödni'' (Vers-koszorú I, 147). *Ádázat* tehát nemcsak

[34] Simai Gazdag Szótárában *ádázat* értelmezése a következőképpen alakult : 'die Wuth, die Tollheit. Furor . . . rabies . . .' Simai frazeológiai példája: ,,Ételre való *ádázat*: ein grimmiger Hunger. Rabies edendi. Virg.''

'furor, rabies', hanem 'desiderium' is. A jelentésfejlődést szépen igazolja PP. *Rabies* cikke: „Dühösség, *Ádázat*, Néki *ádázás*. Rabies canum: Kutyák dühösségek. Rabies edendi: Ételre-való *ádázat*. Éhezés." 'Furor' és 'desiderium' közt ingadozik Verseginek következő, 1806-ból származó adata: „A' csupa vad szerelem szörnyű *ádázat* előttem" (Aglája 202). Teljesen világos viszont az 'erősen vágyakozik' jelentés a következő példában: „De voltak bezzeg Kereskedők.... Aspiránsok (szőllővételre *ádázók*)" (Kultsár: Hazai Tud. 1806. 317). Császár Ferenc is 'erős, heves vágy' értelemben használja 1844-ben: „Dicsőség utáni ezen *ádázatod* nemes vállalatra vezethetne talán" (Aradi Vészl. 37). Királyföldinél, aki 1846-ban népnyelvi példát idéz, az igének szintén 'hevesen kíván' jelentése van (vö. NyF. XXXIV, 89). A MTsz. szerint 'erősen vágyakozik, esenkedik' jelentéssel a szó él a Csallóközben, Vas m.-ben és a Balaton mellékén.

Mindez nem hagyott közvetlen nyomot Mártonnál, de szükséges adalék, hogy közelebb kerüljünk az igének Márton közölte 1. jelentéséhez: 'belé bódulni, belé tébolyodni v. elegyedni valamibe'. E ponton Márton forrása Gyarmathi S. lehetett, akinél 1794-ben ezt olvassuk: „ha egyszer néki ered valaminek, azután ki-nem tud belőle térni, *ádázni*" (Nyelvm. II, 183). Véleményünk szerint ebben a szövegben nem *ádázni*, hanem *kiádázni* olvasandó (az előbbi ige *ki*-igekötőjének ráértésével). Ennek az adatnak a kulcsát viszont a MTsz.-nak következő két háromszéki adata szolgáltatja: „*belé-adázódik* 'bele elegyedik' (Nyr. IX, 34); *ki-ádázódik* 'kivergődik (bajból)' (MNy. VI, 335). Valamibe pedig nyilván akkor *ádázik* vagy *ádázódik* az ember, ha heves indulat hajtja: 'furor' vagy 'desiderium'. Márton értelmezésének további árnyalatait ('sich unvorsichtig in etwas mischen od. mengen') csakis akkor tudnók tisztázni, ha több szövegpéldával rendelkeznénk.

Meg kell oldanunk még egy jelentéstani problémát: hogyan magyarázandó *ádáz* szavunknak 'irrend, herumirrend' jelentése, valamint az *ádázik* igének 'hibázni, tévelyegni, irren, sich verirren' árnyalata? Nézetünk szerint itt is a 'furor' → 'desiderium' fejlődést kell szem előtt tartanunk. Az a benyomásunk, hogy a 'tévelyegni' jelentés felé a 'dühösen dúl-fúl, jár-kél, átengedi magát indulatának'-féle árnyalatok szolgálhattak átmenetül. Ezzel kapcsolatban utalnunk kell a népnyelvi *ádáz-bodáz* 'erősen vágyakozik, esenkedik' ikerszóra (Csallóköz, MTsz. alakv. *ádáz-bódászni*, uo. Nyr. I, 378), amelynek második tagja kétségtelenül a *bódorog* 'kószál' családjába tartozó *bodáz(ik)* ~ *bodász*, *bódász* 'csavarog, bódorog, kóborol, bolyong' (vö. EtSz. I, 432). Ebben az igében az 'erős vágy' fogalmához már egy mozgásképzet, a 'fut valaki után' fogalma is járul, pl. „mit *ádázbodázol* érte (v. utánna) annyit, nem neked való az! *Mit bodázol utánna!*" (MTsz.) Végül megjegyzendő, hogy rámutathatunk az *adázó bürök* növénynév valószínű forrására is. Benkő Józsefnél, 1783-ban, az *Aethusa Cynapium* neve *Adázó Bürög* (Molnár J.: Könyv-ház I, 349). Mártonnál 1803-ban a Hundspetersilie (Aethusa) egyik magyar neve a szintén ide vehető *adázófű;* vö. még 1818: „Meum, hajas *adáz*, Aethusa Meum L." (Márt.) | 1863: „Kutyapetrezselyem, *ádáz bürök* vagy mérges ádáz (Aethusa Cynapium)" (Pákh A.: Magyar ember könyvtára IV, 102).

67. E címszó különböző kidolgozásainak tanulmányozása közben érezhette az olvasó, hogy még egy fontos kérdést kell tisztáznunk, amely Simai Ödönt is annak idején erősen foglalkoztatta: milyen módon hasznosította Márton a XVIII. század végi magyar szótárirodalmat. Magyar szótári forrásaira

Márton tudomásom szerint kétszer utalt. 1800-ban megjelent magyar—német szótára előszavában ezt olvassuk :

„Ezen Lexicon készítésében a' segítő eszközök a' Molnár és Páriz Pápai Lexiconán kívűl ezek voltak. Baróti Szabó Dávid Kisded Szótára : a 2-dik kiadás. Doktor Gyarmathi Magyar Grammatikája. Ennek második Darabja mellett van eggy Kis Szótár, a' mellyben 430. szóknak különbkülönbféle értelmei Mondásokban adatnak elő. A' Természetihistóriából: *a)* az Állatok Országából a' neveket Doktor Földi Természetihistóriájának első Tsomójából szedtem ki, mellyet a' Typographiában kézírásban olvastam el... *b)* A' Botanikából, a' mellyeket vettem, azok eggy nállam kézírásban lévő gyüjteményből valók, mellyben a' Linné elnevezéseivel eggyütt minden Magyar Növevény nevek feltaláltatnak. Az Ásványok Országából legkevesebb névre tehettem szert"[35] (XXII). Ezt a fontos szöveget kiegészítik az 1802-ben kiadott értekezésében olvasható megjegyzések :

„A' Magyar nyelven kezdődő részre segíttségűl lehetnek: Molnár és Páris Pápai Dictionáriumai ; Baróthi Szabó Dávid kisded Szótárja, Noszkó Virág-Szótárja, Wagner Phrase[o]logiája 's több effélék."

Lássuk most e források felhasználását külön-külön.

67.1. Simai Ö. (NyF. II, 27 kk.) számos olyan szót sorolt fel, amelyet Márton minden bizonnyal Baróti Szabótól vett át. Nagy valószínűséggel valóban SzD.[2]-ból származtathatjuk — egyelőre a magyar—német szótárak alapján — többek közt Márton következő szavait :

Ally 'der unterste Theil einer Sache' (1800.). A valószínű forrás SzD.[2] : „valaminek *allya*. Buza-ally". SzD[1] szövege kevésbé illenék ide : „sertésnek az *alja*" ; a forrás tehát valóban inkább SzD.[2]. Összetételekben megvan a szó 1550 óta, vö. OklSz., EtSz. I, 52, Bárczi: SzófSz.

Batyu 'Bürde, Last' (1800.). Először SzD. szótározta ; valószínűleg népi szó; eredete ismeretlen (EtSz. I, 315; Simai: NyF. II, 43 Márt. 1807. alapján. idézi).

Tsarnok 'ein bedeckter Gang' (1800). L. **12. 1.**

„*Dalia*, pompás öltözet, ein feyerlicher Anzug, die Galla" (1807.). Vö. 1784 : „*Daliák*. pompás őltözetek" (SzD.) | 1792 : „*Dalia:* pompás, fényes őltözet" (SzD.[2]). Hasonlóképpen *daliás* jelentése sem 'Sarissarius, Miles hastatus. der einen langen Spiess trägt, gewaffneter Soldat" (PPB.), hanem 'pompás öltözetű, gavalléros, nett, aufgeputzt' (vö. EtSz. I, 1261).

Égtáj 'Himmelsgegend' (1800.). A NyÚSz. csak SzD.[2]-ból idézi.

Éjtszakáz 'bey der Nacht wachen' (1800.). Először SzD.[2] jegyezte fel ; de *éjtszakázás* megvan már Kazinczynál (Orph. I, 75, vö. Simai Ö.: MNy. VI, 223).

Ék 'dísz, Zierde' (1807.). Baróti Szabó elvonása, vö. EtSz. I, 1511.

Erőszakoskodni 'Gewalt gebrauchen' (1800.), vö. *erőszakoskodás* (Gewalttätigkeit a. 1803.). Először SzD.[2], de minden bizonnyal a népnyelvből származik.

Sellyembogár, selyemeresztőbogár, selyempille 'Seidenwurm' (1800.). Legrégebbi a második szó (NySz., első adat Com., 1643). Az első szót Baróti Szabó már 1779-ben használta Vanier-fordításában (Klemm: NyF. L, 59).

[35] Később Márton valószínűleg hasznosította Benkő F.-nek 1786-ban megjelent Mineralogiáját. Ebben fordul elő „*Faákhát.* L[ithoxylon] Achatinum, Akhatastiges Holz" (157). Vö. „Dendrachates . . . *faákhát;* Baum-Achat (Márt. 1818.).

Törvényszűnés 'Gerichtsferien' (1800.). SzD.[2] szerint *törvényszünet;* minden bizonnyal egyazon szó két változatával van dolgunk.

E felsorolásban vannak ugyan népi szavak, melyeknek bizonyító ereje csekély (hiszen ezeket Márton közvetlenül a nép ajkáról is vehette), viszont akadnak nyelvújítási szavak is, mint *égtáj, ék, törvényszünés*, melyeket valóban SzD.[1,2] tett közkeletűvé. Egyéb, a német—magyar és latin—magyar(—német) szótárakkal kapcsolatban még említendő átvételek megerősítik azt a meggyőződésünket, hogy Márton nagy haszonnal merített Baróti Szabó újításaiból.

Sokkal bonyolultabb a helyzet olyan szavak esetében, amelyek — amint Simai jelezte (NyF. II, 27 kk.) — megvannak ugyan SzD.[1,2]-nál, de amelyeknek első előfordulása régebbre teendő. Ilyenkor csak a legnagyobb körültekintéssel nyilatkozhatunk Márton közvetlen forrásáról. Ilyen például *siker* 'Fortgang, Nutzen' (1800): közli ugyan SzD.[1,2], de van rá adat 1664-ből (Széll F.: MNy. V. 364) és a XVIII. század elejéről (Csúzi Zsigmond egyik művéből idézi R. Prikkel Marián: MNy. IV, 130). — Említsük meg a *réteg* 'Falte' (1800) szó esetét is: a NyÚSz. utal az 1795-ben megjelent DebrGr. adatára; Márton számára ez éppen oly könnyen hozzáférhető volt, mint SzD.[2].

Módszertani elvül annyi megállapítható, hogy főleg Márton l e g e l s ő s z ó t á r a i n a k egy-egy szavát lehet SzD.-ból származtatnunk. Minél későbbi szótárban fordul elő SzD. valamely jellegzetes szava, annál inkább figyelembe kell vennünk más közvetítési lehetőségeket is.[36]

67.2. Barczafalvitól szintén vehetett át néhány szót Márton,[37] ezekről azonban a német—magyar, illetve latin—magyar szótárakkal kapcsolatban teszünk rövid említést.

67.3. Márton természetrajzi szókincsének fontos forrását jelenti Földi János híres könyve, a Természet története (1801.), amelyet Márton kefelenyomatban használt (vö. **67.**). Amint Simai Ö. megállapította (NyF. II, 30—1), Márton innen merítette már 1800-ban pl. a következő szavakat: *ázalék-féreg* 'Gusswurm', „*tsáp* v. *érző szarv*... Fühlhörner", „*falám, a' bogarak evést segítő szereik*, die Freßspitze",[38] *hasonfaj* 'die Abart', „*hernyász*, eggy Bogár Nem, Sphex, der Raupentödter, die Grabwespe", *inda* 'die Ranke' (1799-ben még *Ranke* 'kots, p. o. a' szőlő kotsa'), *kétéltű* 'die Amphibie' (Simai Ö. csak 1803-ból idézte, NyF. II, 33), *levelész* 'aphis, die Blattlaus, der Mehlthau' (megvan már 1800-ban, nem csupán 1803-ban), stb. Mártonnak jóformán minden állattani elnevezése Földitől származik.

67.4. Márton növénytani terminológiája főleg 1807-ben, első nagyobb arányú magyar—német szótárában bontakozott ki. Azt hihetnők, Márton a Debr. Fűv.-et vette alapul, de könnyű meggyőződnünk a valóságos tényállásról: Márton inkább F ö l d i t követte, s nem a Földi terminológiáját továbbfejlesztő Debr. Fűv.-et. Csak Földinek már említett tanulmányában (1793., vö. **52.**) és Márton 1807-i szótárában találunk meg számos olyan növénynevet,

[36] SzD. némelyik szavát Márton csak későn fogadta el. *Diadal* helyett régen *diadalom* volt használatos (EtSz. I, 1347). A rövidebb *diadal* változat előfordul 1750-ben (MNy. IV, 232), sőt talán már 1710-ben (MNy. I, 415); Mártonnál 1800-ban mégis a *diadalom* alakot találjuk, 'Triumph' értelmezéssel; a *diadal* alakv. csak 1823-ban jelenik meg (*Triumph* a.).

[37] 1807-ben szótározta pl. a *dalláb* 'der Takt im Gesange od. Liede', mely Barczafalvi szava (Szigv. II, 141). L. a *dal* szó családjában Takáts R.-nél is: **102.7.**

[38] Vö. *Falámolni* 'fressen' (Márt. 1807.).

amely a Debr. Fűv.-ből hiányzik. Ilyenek : *Ártifiola* (Földi 50) ~ „Ártifiola, die Haferwurzel, Skorzonere. Scorzonera, L." (Márt. 1803., 1807.; EtSz. I,147); *Bádián* (Földi i. h.) ~ „*Badjánfű*... Sternanis. Illicium anisatum" (Márt. 1803., 1807., 1811. ; EtSz. I, 221) ; „*Barling*. Mad. Gásp. Amaranthus" (Földi i. h.) ~ „*Bárling*... bársonyvirág, der Amaranth. Amaranthus" (Márt. 1807.; alakv. *barling* 1811., vö. EtSz. I, 296); *Bársonka* (Földi i. h.) ~ „*Bársonyka*, od. *Bársonka*, die Sammetblume. Amaranthus" (Márt. 1800., 1807., 1811.; EtSz. I, 301) ; „*Börvely*, Mel. Pét. 's a' t." (Földi i. h.) ~ „*Börvely*, das Singrün, Immergrün. Vinca. L." (Márt. 1807. ; EtSz. I, 377 csak innen idézi) ; „*Burets*. Tsapó" (Földi i. h.) ~ „*Burets*... der Borragen. Borrago officinalis" (Márt. 1807., 1811.; EtSz. I, 574); „*Dutkóró*. Mel. Pét." (Földi 52) ~ „*Dutkóró*... die Melilote. Trifolium Melilotus" (Márt. 1807., 1811.; EtSz. I, 1457) ; „*Galambicza* (Gomba) Mátyus" (Földi i. h.) ~ „*Galambitza gomba*... der Pfefferschwamm, Agaricus piperatus" (Márt. 1807. ; EtSz. II, 847 ezt az adatot nem idézi).

Példáinkat könnyű lenne szaporítani. Annyi, azt hiszem, az elmondottakból is kiviláglik, hogy Mártonnak ismernie kellett Földi növénytani terminológiáját ; külön-külön mindegyik növénynevet vehette volna más forrásból, de ezt a terminológiai együttest, minden elemével együtt, csak Földinél találhatta meg. De vajon tényleg Földi 1793-i értekezése volt-e Márton forrása ? Mivel több növénynév Földi tanulmányában értelmezés nélkül szerepel, Mártonnál viszont értelmezéssel (pl. *ártifiola, bádián, bársonka)*, fel kell tételeznünk, hogy ismerte és használta Földinek azt a részletes botanikáját, amelyről már a Rövid Kritikában szó esett, de amely kiadásra soha nem került. Minden valószínűség szerint ez volt az a kéziratos növénytan, amelyre maga Márton célzott (**67.**). Ha Márton csak a Debr. Fűv.-re támaszkodik, semmiesetre sem őrzi meg ilyen tisztán, Diószegi és Fazekas átdolgozása nélkül, Földi eredeti terminológiáját.

68. Idáig Márton anyagát csupán PPB. szemszögéből vizsgáltuk, s elsősorban a kihagyott, majd 1807-ben ismét visszavett címszavak problémájával foglalkoztunk. Fel kell azonban vetnünk egy másik fontos kérdést is : jelentettek-e Márton József magyar—német szótárai komoly haladást a magyar címszóanyag gyarapodása terén PPB.-hoz képest. E kérdésre egyrészt az új címszóanyag mennyiségének, másrészt pedig az egyes szótári cikkek értelmezésének vizsgálata alapján lehet felelnünk. Ami a kérdés első felét, az új címszóanyagot illeti, erre nézve három rész adatai alapján próbálunk konkrét feleletet adni.

68.1. Az I. megvizsgált részlet Márt. 1799., 1807. és 1816. alapján az *el* címszótól az *eloldozni* címszóig terjed. PPB.-hoz képest új a következő címszavak :

elágazni	1800, 1807, 1811, 1816 (XVI. sz. NySz.)
elajándékozni	1800, 1807, 1811, 1816 (NySz.-ban nincs).
elakadni	1800 (NySz.-ban nincs)
elalyasodni	1800, 1807, 1811 (vö. *lealjasodni*, XVIII. sz. NySz.)
elandalodni	1800 (NySz.-ban nincs)
elárkolni	1800 (XVII. sz. NySz.)
elballagni	1800, 1807, 1811, 1816 (XVII. sz. NySz.)
elberetválni	1800, 1807, 1811, 1816 (XVI. sz. NySz.)
elbukni	1800, 1807, 1811, 1816 ('submergor' jelentésben: XVIII. sz. e. NySz.)
eldorbézolni	1800 (NySz.-ban nincs)

elébbadni	1800 (1807 : eléadni, *l*[ásd] előadni) (XVII. sz. NySz.)
elébbállani	1800, 1807, 1811 (XVI. sz. NySz.)
elébbvaló	1800 (XVI. sz. NySz.)
elébbvalóság	1800 (NySz.-ban nincs)
elegyedni	1800, 1807, 1811, 1816 (XVI. sz. NySz.)
elegyedés	1800, 1807, 1811, 1816 (XVII. sz. eleje, NySz.)
eleinte	1800, 1807, 1811, 1816 (*elejénte*, Mikes : TörL. NySz.)
elementom	1800 (XVI. sz. NySz.)
életér	1800, 1807, 1811, 1816 (XVII. sz. eleje, NySz.)
életidő	1800, 1807, 1811, 1816 (vö. *Lebensalter:* NySz.-ban nincs)
eleventszűlő	1800, 1807, 1811 (NySz.-ban nincs)
elfakadni	1800, 1807, 1811, 1816 (XVI. sz. NySz.)
elfesleni	1800, 1807, 1811, 1816 (XVI. sz. NySz.)
elgerebelni[39]	1800 (NySz.-ban nincs)
elgyengűlni	1800, 1807, 1811, 1816 (XVII. sz. NySz.)
elhitványadni	1800 ; -odni : 1807, 1811, 1816 (csak PPBl. NySz.)
ellesni	1800, 1807, 1811, 1816 (NySz.-ban nincs)
elmagyarázni	1800, 1807, 1811, 1816 (XVI. sz. NySz.)
elmellőzni	1800, 1807, 1811, 1816 (XVIII. sz. NySz.)
elmellőzés	1800, 1807, 1811, 1816 (NySz.-ban nincs)
elmereszteni	1800, 1807, 1811, (NySz.-ban nincs)
elnyúgodni	1800, 1807, 1811, 1816 (XVI. sz. NySz.)

68.2. Tapasztalatainkat megerősíti a II. szemelvény, mely *fel*-kezdetű szavakra vonatkozik, és nagyjából hasonló terjedelmű anyagot ölel fel :

felállítani[40]	1800, 1807, 1811, 1816 (XVII. sz. NySz.)
felborzadni	1800, 1807, 1811 (XVIII. sz. NySz.)[41]
felegyenesedni	1800, 1807, 1811, 1816 (NySz.-ban nincs)
feleségtelen	1800, 1807, 1811, 1816 (a NySz.-ban csak *feleségtelenség*, XVII. sz.)
feleselés	1800, 1807, 1811, 1816 (XVII. sz. NySz.)
feleselni	1800, 1807, 1811, 1816 (XVII. sz. NySz.)
felhajhászni	1800, 1807, 1811, 1816 (XVII. sz. NySz.)
félkézkalmár	1800, 1807, 1811, 1816 (XVIII. sz. NySz.)
felláb 'Urlaub'	1800, 1807, 1811, 1816 (NySz.-ban nincs ; az EtSz. I, 198 csak a *fellábas* alakot idézi)
fellegifecske	1800, 1807, 1811 (Földiből)
felnéző-tergély (hal)	1800, 1807, 1811 (ugyanonnan)
felpénz	1800, 1807, 1811 (XVI. sz. NySz.)
félszárnyfedelű bogár	1800 (Földiből)
félszegúszó (hal)	1800, 1807, 1811 (ugyanonnan)
felszórni	1800, 1807, 1811, 1816 (XVIII. sz. NySz.)
felvágni	1800, 1807, 1811, 1816 (XVI. sz. NySz.)
felvíradás	1800 ; -rr-: 1807, 1811 (csak *felvirradás*, XVIII. sz. eleje, NySz.)
felvíradni	1800 ; -rr-: 1807, 1811, 1816 (NySz.-ban nincs)
felzúdulni[42]	1800, 1807, 1811, 1816 (XVII. sz. NySz.)

[39] Helyesebben : *elgerebenelni* 'das Heckeln endigen, od. mit Heckeln zu Ende seyn'.

[40] PPB.-nál csak *felállatom*. *Állat* és *állít* szótártörténetileg itt válik el egymástól élesen : 1810 után a nagyszótári adatok szerint sincs példánk *állat*-ra konkrét 'stellen' értelemben.

[41] Márton komoly érdeme, hogy címszóvá tett olyan közkeletű magyar szavakat, amelyek addig PP. l a t i n—magyar részében értelmezésként lappangtak. *Felállít* és *felborzad* is ebbe a csoportba tartozik.

[42] E szó értelmezése is érdekes. PPB.-nál egyszerűen 'constrepo, intono . . . ich knarre, donnere, ertöne'. Márt. 1799. szerint viszont „1. *a' méhekről*, sich mit Sumsen in die Höhe heben. 2. *a' népről*, sich empören, oder vielmehr, die Unzufriedenheit mit einem lauten Murren äussern". Vö. Kr.-nél is „Fegyverre *zúdultt* a' nép. Sz. D." (= SzD[2].).

68.3. Lássuk végül III. részletünket, a *C* hanggal kezdődő szavakat (Márton 1800., 423—426. h.). Ebben a részben elemzésünket ismét mélyítsük el kissé, és vizsgáljuk meg aránylag könnyen áttekinthető anyagunkat két szempontból:

a) Mit hagy el Márton PPB. anyagából ?
b) Mit tesz hozzá PPB. anyagához ?

ad a) Márton kritikai vizsgálata alá veszi PPB. anyagát és egyes szavakat kihagy, mégpedig úgy, hogy szinte minden esetben rá tudunk mutatni eljárásának okára is. Általában elavult szavak, feleslegesnek vélt tájszavak, továbbá olyan idegen szavak maradnak el, amelyeket Márton nem tartott közkeletűnek. A C hanggal kezdődő szavak közül kimaradtak pl. a következők:

„*Tzafrangos-tzipelyős:* Crepida. ein Bindeschuh." Nyilván elavult divatszó lehetett.

Céh a. elmaradtak olyan kifejezések, amelyek PPB.-hoz is csupán a latin—magyar rész megfordítása révén kerültek. Ilyenek *tzéhbéli társak* 'contubernales', valamint *tzéhez-való* 'tribulis'. Új szavak viszont *tzéhláda, tzéhmester.*

Céhel (tzéhelék PPB.) 'ich trinke u. zeche mit', összes származékaival együtt elmaradt. Nagyszótári adataink se igen vannak e szóra. SzD.[1] 83 még közli a „*tzéhelni:* együtt iddogálni" alakot, de nyilván PPB. nyomán. Vö. még: „*Tzéhelek:* Computo" (Simai Kr.: VSzót. II, 6).

„*Tzejk-ház:* Armamentarium. ein Zeug-Haus, Rüst-Kammer" szintén hiányzik (EtSz. II, 607). Sándor I. „tűrhetetlen idegen szónak minősítette" (Sokféle XII, 185); nagyszótári adataink a szóra nincsenek (l. azonban Gyarm.: Voc. 103, nyilván PPB. alapján).

„*Tzekle:* Vid. Keleptze." Márton ritkább tájszónak tartotta, annak ellenére, hogy Baróti Szabó sűrűn használta (Par. maj.[2] 227, Költ. munk. I, 16, SzD.[1,2], MVir. 213). Nyilván eredetileg halászműszó volt, vö.: „Körös körül váltanak [ti. a halászok körül] minden némű fonyatékos *tzeklék*" (Révai: Fal. 176); egyébként a *cigle* szó változata (erről Pais D.: MNy. X, 68—72).

„*Tzellengeni:* Vid. Tzékázni." *Cselleng* szavunknak *celleng* változatát, valamint a *cikáz* helyett használt *cékáz* alakv.-ot Márton szintén tájnyelvinek tartotta és nem vette fel. *Tzellengő* megvan Gyarmathinál is (Nyelvm. II, 174, vö. EtSz. I, 634, MTsz.). Ugyancsak ezidőtájt használta Baróti Szabó (pl. Virg. Énéisse I, 122).

„*Tzeller:* Apium graveolens, Die Sellerie." E szó hiánya meglepő, mivel Márton állat- és növényneveket gondosan szótározott. Az EtSz.-ban n i n c s (valószínűleg *zeller* a. lett volna); szótározta azonban Gyarmathi (Voc. 85) és használta már Benkő J. is (Molnár J.: Könyv-ház I, 351).

„*Tzenk:* Canculus, Catulus, Catellus, ein Hündlein." Más adatok a XIV. század óta (vö. „turper — *chench*", BesztSzj., EtSz. I, 640). Az irodalmi nyelvben nem ritka; 1811-ben átvitt 'Rekrut' jelentésben szótározta Márton, 1818-ban pedig *tyro* a., vö. még 1823: „ein junger Soldat: új katona, *tzenk*" (II, 514). Ez az adat SzD.[1]-ből származik, ahol „peszérek: — katona-*tzenkek*, inasok" alakban található (67), vö. „Katona-*tzenk* katona-inas" (SzD.[2] 253).

„*Tzésa:* Essedum...Esseda...Eine Chaise (Schäse), halbe Kutsche". *Cséza* szavunk *césa* változatát őrizte meg PPB. adata, de kétségtelenül régies

volt s ezért mondott róla le Márt. 1800. (vö. EtSz. I, 1014). A Tsz. *cézsa* alakban közli.

„*Tzevere:* Puellula. Ein kleines Mädchen." 1807-ben megvan Mártonnál is ; egyébként erdélyi és bodrogközi szó, melyet először SzD. örökített meg (EtSz. I, 649).

ad b) Bőségesen találunk azonban Márt. 1800-ban új szavakat is. Idézzük a következőket :

„*Tzaf, hajtzaf*, der Haarzopf." Az EtSz. I, 755 szerint *copf* alakv.-a ; pontosan ilyen alakot találunk 1789-ben : „Találtunk négy keresztény fejekreis, mellyeknek még a nyírett dupéjok és *tzafjok* is megvólt" (Görög—Kerekes : Hadi tört. I, 70 ; vö. *caff*, NySz.).

„*Tzebra*, Tsíkosló, das Zebrapferd, Equus zebra." Márt. 1800. címszava nyilván hívebben követi a latin—német szóalakot, mint a mai *zebra*. Más forrásból ez az alakváltozat ismeretlen.

„*Tzella*, l. léplyuk, selyte,[43] die Zelle der Bienen. 2. slejt, die Honigscheibe." Ehhez Márt. 1807. még egy természetrajzi műszót csatol : „*Tzellás-korall*, Selytekorall, Cellapera, der Zellenkorall". *Cella* szavunk mindkét jelentésben régi (az 2. jelentést az EtSz. I, 633 az EhrC. 148 alapján is kimutatja) ; először azonban valóban Márton szótározta. A méhészeti jelentés a XVIII. század végén közkeletű volt (pl. 1794 : „hogy pedig a' herék kimetéllésében meg-ne vétkezzél, igy esmérdd meg az ő *tzélájokat*, a' többi méhek kamarátskáiból" Handerla : Új méhész 51) ; de Sándor I. a „tűrhetetlen idegen szavak" közé sorozta (Sokféle XII, 185).

„*Tzeremoniázni*, Ceremonie machen." Az EtSz. I, 645 csak Márt. 1800. nyomán idézi, pedig már Barczafalvi Szabónál előfordul : „már hát... ne *tzeremóniázzunk* sokat" (Szigvárt I, 203).

„*Tzifrázó*, eggy csizmadia szerszám, der Zierer." Nyilván mesterségszó ; 1832-ben Komárom m.-ben Czuczor G. jegyezte fel (NGy.) ; a Nagyszótárnak egy 1833-i, székely csizmadia-műszókat tartalmazó gyűjtése szerint : „*Tzifrázo* [!] melyel a' Tsizmát tzifrázzák".

„*Tzingolány*, Cicindela, der Sandlaufer, Sandkäfer." Nyelvújítási szó, melyet Márton Földitől vett át, vö. EtSz. I, 709. Használta később is, pl. 1818-ban (Lexikon I, 354).

„*Tzinger Darás*, Vespa arvensis, die Ackerwespe." Márton ezt a szót is Földitől vette át, vö. EtSz. I, 709.

„*Tzintzinbogár*, Cerambyx, der Holzbock, Bockkäfer." Szintén használta Földi, de már 1794-ben megvan Grossingernél, vö. EtSz. I, 704.

„*Tzirbel Fenyő*, Pinus cembra, der Zirbelbaum." A közvetítő ismét Földi, vö. EtSz. I, 728, később ugyancsak Mártonnál *tzirbolyafenyő* (1803.), illetve *tzirboly fenyő* (1818. II, 1514).

„*Tzitrom Sármány*, Emberiza citrinella, die Goldammer, Gelbgans, Emmerling." Földitől került Mártonhoz, vö. EtSz. I, 740.

„*Tzitzerborsó*, Lathyrus cicera, die Zisererbse." *Csicser* alakv.-a ; adatok a XIV. század óta (EtSz. I, 1021). A *cicer* alakv. megvan C.-nál, de később elsőnek Márton szótározta. Megvan Simai Kr.-nál is (1809: VSzót. I, 102).

„*Tzoboj Menyét*, Martes cibellina, der Zobel." Az EtSz. I, 743 első adata 1799-ből származik, pedig a következő korábbi előfordulásokat idézhetjük :

[43] 1807-ben már *selyt*.Vö. *sejt* 'favus, cera non liquata, naturalis' (Kr., hivatkozással SzD.-re és SI.-ra ; a szót a fiziológiába Bugát vezette be 1828-ban, vö. NyÚSz.).

1775 : „A' *tzobol-menyét* bővebben vagyon az éjszakiaknál" (Molnár J. : Pásztor-ember 153) | 1783 : „Ezen táján sok féle a' szép tzobol" (Molnár J. : Könyv-ház II, 101) | u. akkor : „A' Görény mustella nemében foglaltatik a' büdös görévény... (Putorius)... *Tzobol*, (Zibellina)" (Könyv-ház IV, 183) | „*Szobol. Tzobol.* Mustella zibellina, Zobolinus. Ném. Zobel. Tót. Tseh. Or. Szobol" (Sándor I.: Sokféle XII, 133). Ugyancsak Sándor I. utalt először Anonymus adatára : „Z o b o l u s, Zobolinus. *Szoboly* vagyis Nyuszt" (Sokféle XI, 65).[44]

„*Tzukmis*, das Zugemüse." Korábbi adat nincs (EtSz. I, 710). Sándor I. szerint ez is „tűrhetetlen idegen szó" (Sokféle XII, 185).

„*Tzvíbak* (alakv. *Tzíbak*, Márt. 1800., 424 h.) der Zwieback." Az EtSz. I, 651 első adatként tartja számon, pedig vannak korábbi példák is, vö. 1787 : „A' Stokfis, Hering, a' Sajt és *Tzvíbak* majd meg-drágadik Hollandiában" (M. Kurír 529) | 1789 : „*Tzvibakot* adtanak ingyen" (M. Kurir 1299) | 1793 : „egyik kisebb' hajóra fel-raktak tizen-három tonna-*tzvibakot* (kétszer sült kenyeret)" (Molnár J.: Könyv-ház V, 291) | 1794: „gyenge Tésztátskával táplálta..., a' melly *Tzvibakból*, spanyol Borból ... állott" (Kármán, Uránia I, 142) stb.

68.4. E kis összehasonlításból, bármily rövid részeket elemeztünk is behatóan, néhány érdekes következtetést vonhatunk le :

1. Márton nemcsak gyarapította szóanyagát 1800 és 1811 közt, hanem több esetben egyes szavakat ki is hagyott. Ilyen kihagyott szók *elakadni*, *elandalodni*, *elárkolni*, *elébbvalóság*, *elgereb*[*en*]*elni*, vagyis — igen meglepő módon — csupa olyan elem, amelyre a NySz. sem idéz korábbi példát. Mintha valaki figyelmeztette volna Mártont arra, hogy e szavak a régiségben szokatlanok voltak vagy egyáltalában nem mutathatók ki. Egyetlenegy ilyen személyre gondolhatunk : K r e s z n e r i c s re, aki — úgy látszik — bécsi tartózkodása idején átnézte Márton első magyar—német szótárát és ajánlotta azoknak a szavaknak kihagyását, amelyeknek nem volt kimutatható nyelvtörténeti előzménye. Ez a nyelvtörténetben gyökerező szempont azonban annyira idegen Márton egész nyelvhelyességi felfogásától, hogy csakis k ü l s ő befolyásnak tulajdonítható. Mivel Kresznerics adatgyűjtésének javarésze 1806 körül már együtt lehetett, feltevésünknek kronológiai nehézsége nincs.

2. Ugyancsak kihagyott Márton régi latin szavakat is : ilyen volt *elementom*, amellyel az EtSz. I, 1532 igen mostohán bánt : a NySz. alapján csak a XVI. és XVII. századból idézi, utalás nélkül Márton magatartására e szóval kapcsolatban. 1818-ban a latin *elementum* értelmezése 'éltetőváló, *elementom*, létkezdet, eredeti való, matéria'. Versegi Lex.-a szerint 'zsengeszer, létszer', a Phil. Műsz. szerint pedig 'e l e m, létszer, zsengeszer, elő, kezdet (Imre), alkotórész (Ercsei), alak (Kövy), előrész (Endrődy), bennék (Zsoldos), éltető alak (Ángyán), e l e m (Berzsenyi, Közhasznú), elv, zsenge (Puky), létető (Csapó), eredeti valóság (Horvát Ádám)'. *Elem* szavunk talán Kazinczy alkotása (NyÚSz; 1812. óta, Bárczi: SzófSz.) népszerűsítéséhez azonban, mint látjuk, Berzsenyi is hozzájárult. Fábchich magyarítási kísérletéről vö. **47.3.**

3. Márton okkal-móddal merített csak PPB. anyagából ; az „elavult" szavak egész tömegét hagyta ki, tehát a XVIII. századi lexikográfia eredmé-

[44] A *coboly* nevéről l. L. Gáldi : Contributions à l'étude des lexiques latins—hongrois du moyen âge. Budapest, 1938. 40—42 ; idem : A propos d'un mot d'origine slave en latin médiéval. Sbornik Mat. Slov. XIV, 26 kk., Kniezsa : SzlJsz. 810.

nyeit távolról sem mentette át az új századba. Sokszor azonban nyelvi véleményezése helyes volt: a Nagyszótár gyűjtése szerint PPB. számos szava 1800 körül tényleg kihalóban lehetett, vagy legalábbis nem lett tájszóból az irodalmi nyelv közszavává.

4. Eltekintve Földi néhány tudományos műszavának lelkes terjesztésétől, maga Márton nem igen újított: inkább csak követte, feljegyezte kora nyelvszokását. Nem is volt elég jelentős egyéniség ahhoz, hogy önálló kezdeményezéssel lépjen fel; ezzel maga volt bizonyára legjobban tisztában, s ezért valóban inkább kora krónikásának és nem a nyelvhasználat alakítójának kell tartanunk. Vö. még: **73.2.**

68.5. A mennyiségi szaporulat tehát jelentékeny: Márton alaposan átgondolta PPB. magyar—latin szótárának anyagát, és kigyomlálva belőle mindazt, amit elavultnak vagy kisebb területen használatos „környék-szónak" érzett, hatalmas lépést tett a művelt magyar köznyelv szótárának megalkotása felé. Persze már az eddigi kutatás is rámutatott arra a sajátos körülményre, hogy Márton magyar anyaga nem annyira a magyar—német szótárakban jelent komoly gyarapodást az előzményekhez képest, hanem azokban a szótárakban, ahol valamely idegen nyelv címszóanyaga — a német vagy a latin — a szerzőt nagyobb újító tevékenységre sarkallta. Ilyen szótár volt már Márton 1803-ban megjelent német—magyar szótára: csak sajnálhatjuk, hogy éppen úgy, amint 1800-ban nem került át az 1799-i német—magyar szótár teljes magyar szóanyaga a címszavak közé, úgy 1807-ben sem szótározta Márton az 1803-ban értelmezésben szereplő összes szavakat.[45] Még csekélyebb a szóanyag az 1810-ben, 1811-ben és 1816-ban megjelent magyar—német szótárakban. Joggal mondhatjuk tehát, hogy a magyar címszavak szótározása terén Mártonnak sohasem sikerült megalkotnia azt a nagy művet, amelynek körvonalait már 1802-ben írt Értekezésében megtaláljuk. Márton magyar szó- és kifejezéskészletét éppen azért nehéz kellőképpen értékelni, mert főképp német—magyar és latin—magyar szótáraiból kell összeszedegetnünk.

69. A címszók mennyiségi gyarapodásánál is fontosabb Mártonnál az, hogy hazai (Adámi, Gyarmathi) és külföldi minták (Kirsch, Scheller stb.) nyomán már a gazdagabb jelentéskörű címszók alaposabb értelmezésére törekedett (l. e jelenséget Fábchichnál is: **47.2.**). Példákat szótárainak bármely lapjáról idézhetnénk: hadd álljon itt legalább az *érni* ige, amelyre már Értekezésében hivatkozott (vö. **63.3.**).

PPB. 1767—1801. mindössze a következő két kis cikket nyújtotta:

„*Érem:* Tango, Contingo, is, ich berühre.
Érem: maturesco, is, ich werde reif, und zeitig".

Ehhez a rendkívül vázlatos, csupán a szavak alapjelentésére szorítkozó szótározási elvhez képest egyszerre elmélyül és kitágul szemünk előtt az *ér* ige jelentésköre, ha Gyarmathi Nyelvmesterét vesszük kezünkbe. Itt ugyanis a következő — beosztásában még rendszertelen, de gazdag anyagot tartalmazó — cikket találjuk:

[45] Simai Ö.: NyF. II, 34 kk. bő szemelvényeket közölt Márton 1803-ban megjelent szótárából. 1807-ben kimaradtak e szavak közül olyanok, mint *állatviadal, áltista, elővezet, érzéklet, köztársaság* (már 1803-ban 'Respublik'; egy 1796-i adatról: I. 347. j.), *rovátk, vizsgálódási* 'theoretisch' stb.

„*Érni*. Fel-érem a' gerendát a' kezemmel. Meg-ért a' Szílva. Ez a' ló meg-ér 50 Forintot. Mit ér a' te gazdagságod ha a' feleséged pazérlo. Senki téged gazdagságban fel-nem ér. Az agár el-éri a' nyúlat. Nem érhetem-el tzélomat. Ne érj ahoz a' lohoz, mert meg-rug. A' télen meg-nem érem 20. szekér fával. Meg-érem még azt az időt, sirva mégy-el házam előtt. Futásba bé érem ötet. A házam szükségit 1000. Forintal bé-nem érem. Ugyan sokra érsz te-is. Ez a' kötél nem ér által a' tulsó partra. El-érek a' fára a' két kezemmel. Nem érek veled. Ki-ér a' vas szeg a' 'sákból. Rád ért a' koritzálás. Pistát hazugságba értem, lopásba értem. Egy mást éri a' sok ember a' vásárba. Mit érünka' [!] sok hazugsággal? Nem érem fel észszel. Sok bú, bánat, nyomoruság érte Apámat. Sok éri ötet-is. Ha Isten meg adja érnünk. Utól érték a' roszba. Soha nem éred te a'nak örömét" (II, 183—184).

Gyarmathi anyagához képest is jelentékeny haladásról tanúskodik az a mintacímszó, amelyet az 1802-ben megjelent értekezésében találunk:

„a. Érni, 1. az az, kiterjedni, nyúlni; *pertingere;* reichen, langen: p. o. meddig ér ez a kötél? 2. az az. kézzel elérni; *adtingere;* erreichen; p. o. nem érem; *non possum manu adtingere;* ich kann es nicht erreichen. 3. az az, illetni, *tangere, adtingere;* anrühren, berühren; p. o. alig értem a köntöséhez, *vix vestes ejus attigi;* ich habe seine Kleider kaum berührt. 4. az az, megérni, találni, t. i. hajtás; v. lövés által *ferire*, treffen; p. o. hol érte a' golyóbis? 5. az az, eljutni; *advenire, devenire, deveni;* ankommen; p. o. hány óra tályban értél Pozsonyba? *quota hora pervenisti Posonium?* um wie viel Uhr bist du in Pressburg angekommen? 6. az az, elérni az időt; *vivere;* p. o. drága időket értünk; *dura tempora vivimus;* wir haben theuere Zeiten erlebt. 7. rajta érni valamin; *deprehendere in re:* ertappen über etwas; p. o. a' tolvajságon érték; *in furto deprehensus est;* man hat ihn über den Diebstahl ertappt. 8. érni neá; *vacare;* Zeit zu etwas haben.

b. Érni 1. *valere;* taugen, werth seyn; p. o. az semmit sem ér; *hoc nihil valet;* das taugt nichts; mennyit érne? *quantum valeret?* wie viel wäre es werth? 2. érni vele; *utilitatem capere ex aliqua re;* gewinnen mit etwas; p. o. mit ér az ember azzal? *quid prodest?* was gewinnt man damit? wie weit kommt man damit? 3. érni vele; *aequi valere, parem esse;* gleich kommen.

c. Érni, *maturescere;* reifen, reif werden; zur Reife kommen. p. o. érik a' gyümölts, 's a' t." (A' Magyar Lexiconnak szükséges voltát tárgyazó Elmélkedések . . . Bécs, 1802, 6).

E mintacímszó jórészt az 1800-ban megjelent magyar—német szótár megfelelő cikkén alapul; ennek bővített változatát az 1807-i szótár tartalmazza. A két szótári szöveget érdemes egymással párhuzamba állítani.

1800.

„Érni, 1. *kiterjedni, nyúlni*, reichen, meddig ér ez a' kötél, wie weit reicht dieses Seil. 2. *kézzel elérni*, erreichen. 3. *eljutni*, ankommen. Hány óra tájban értek Po'sonba az Urak, um wie viel Uhr sind Sie in Pressburg angekommen. 4. *illetni, hozzáérni gyengén*, anrühren, berühren. 5. *megérni, találni, hajtás vagy lövés által*, treffen. Hol érte a' golyóbis, wo hat es (ihn, sie) die Kugel getroffen*. 6. reifen, reif werden, zur Reife kommen, érik már a' szőlő? werden die Weintrauben schon reif? 7. taugen, werth seyn. A' semmit sem ér, das taugt nichts. Mit érne ez a ló? was wäre dieses Pferd werth. 8. erleben. Drága időket értünk, wir haben theuere Zeiten erlebt. 9. érni *vele*, vagy *val, vel*, weit kommen mit u. s. w. gewinnen mit u. s. w. Mit ér az ember azzal? wie weit kommt man damit? od. was gewinnt man

1807.

Érni. 1. *ts. k. i.* kiterjedni, nyúlni, reichen, langen. Meddig ér ez a' kötél? wie weit reicht dieses Seil. 2. kézzel elérni, erreichen, so weit langen. 3. elérni, ejutni [!] valahova, ankommen, anlangen. Mikor értek oda az Urak? Wann sind Sir dort angekommen? 4. illetni, hozzá érni gyengén, anrühren, berühren. 5. megérni találni, hajítás vagy lövés által, treffen. Hol érte a' golyóbis? Wo hat es (ihn, sie) die Kugel getroffen? 6. betsének lenni, taugen, werth seyn. Az semmit sem ér, das taugt nichts. Mit érne ez a' ló? Was wäre dieses Pferd werth? 7. addig élni, erleben. Drága időket értünk, wir haben theuere Zeiten erlebt. 8. érni vele, -val, -vel. *a.* Weit kommen mit, gewinnen mit u.s . f. Mit ér az ember azzal? Wie weit kommt man damit? Was gewinnt man damit? *b.* gleich kommen, gleichen Werth haben. 9. rajta érni, er-

damit? 10. *rajta érni valamin*, ertappen über etwas. a' tolvajságon érték, man hat ihn über dem Diebstahl ertappt. 11. érni *reá*, vagy *ra*, *re*, Zeit zu etwas haben.'; tappen über etwas. A' tolvajságon érték, man hat ihn über dem Diebstahl ertappt. 10. érni reá, rá valamire, Zeit zu etwas haben. Ha rá érek, wenn ich Zeit dazu haben werde. 11. utól érni, *a.* az úton, einhohlen. *b.* a' hazugságban, Lügen strafen. 12. *sz. k. i.* mint a' gyümölts, reifen, reif werden, zur Reife kommen; érik már a' szőlő? werden die Trauben schon reif?

70. Mindezzel természetesen még távolról sem merítettük ki Márton magyar—német szótárainak magyar nyelvtörténeti jelentőségét. Csupán vázoltunk néhány szempontot, de szóanyagának gazdaságáról, társadalmi és művelődéstörténeti jelentőségéről alig adhattunk számot. 1800-ban olyan fontos szavak jelennek meg nála, mint *betűszedő* 'Setzer' (a NyÚSz. csak 1803-ból idézi), *érzékiség* 'Sinnlichkeit' (a NyÚSz.-ban szintén csak 1803-ból), *folyandár* 'Convulvus, Winde' (NyF. II, 31; a NyÚSz. csak Diószegi adatára utal 1807-ből), *gyászbeszéd* (a NyÚSz. 1. adata SI.-ból), *kávéz* (Bárczi csak SI.-ra hivatkozik), *kecsegtet* (idézi Bárczi: SzófSz., azelőtt *kecseget*), *őrhely* 'Warte, Wacht' (a NyÚSz. első adata SI.-ból), *természettudomány* (régebben *természeti tudomány*, vö. Simai: NyF. II, 32) stb.

Nem kevésbé fontos szavakat találunk Márton 1807-i szótárában. Először ebbe a szótárba került bele *betyár* szavunk (az első adat 1754-ből, vö. Bárczi: SzófSz.), továbbá itt van meg *banda* 'muzsikusok, Bande', *bukfenc* 'Burzelbaum' (Bárczi: SzófSz.), *busa* 'Dickkopf', *busásan* 'durván, kéméletlenül, tüchtig, derb' (vö. Kassai I, 382; EtSz. I, 579), *elővétel* 'Hervornehmen', stb. Újnak vélte Simai Ö. az *estvényen* 'im späten Abende' határozószót is, ez azonban népnyelvi és régi szótárirodalmi előzményekre tekint vissza, vö. EtSz. II, 54.

70.1. Márton tájszavait illetőleg csakis igen körültekintő vizsgálódással tudnók megkülönböztetni azt, amit m a g a gyűjtött attól, amit PPB.-tól vagy SzD.-ból vett át. Mindenesetre már 1800-ban megjelent szótárában bőven jegyzett fel tájszavakat. A 181—182. hasábon például a következő, PPB.-nál és SzD.-ben nem levő, de földrajzilag nehezen rögzíthető tájnyelvi adatokat találjuk:

„*Kastolni, elkastolni* a' ruhát, das Kleid unten mit Koth beschmutzen". — Ugyanide: „*Kastos*, mit Koth beschmutzt". A MTsz.-ban *elkastol* nincs; *kastos* alföldi tájszó, de használatos a Hegyalján is (Kassai III, 119).

Katzéros, a. m. „*katzér*, muthwillig, auch, geil". Ismeretes ugyan az 1. alak a XVIII. század nyelvéből is (Csúzyból id. Kr. I, 287), de itt inkább tájszónak tetszik. Sajnos a MTsz. nem idézi; előfordul azonban PP. latin részében: *amatorculus 'katzéros* inas' (NySz.).

„*Kajolni*, lásd kajladni". Kr. I, 288 szerint „*Kajol* (mint hajol). Flectitur. De ma már szokatlan". Sem a MTsz., sem a NySz. nem közli; hogy régen nagy területen élhetett, arról a *kajla* mn. tanúskodik (l. még Pais D.: MNy. XI, 405—8).

Olykor egyes ételnevek is tájnyelvi eredetűnek látszanak: ilyen például a Kr.-nél sem szereplő *karimáskása* 'Hirsenbrey mit Milch' (1800.).[46] A MTsz.

[46] Márton adatát átvette Simai is a GSz.-ba: „*Karimás kása:* in der Milch gekochter Hirschenbrey. gelber Brey. Puls e millio, lacte imbuta."

debreceni és hegyaljai (Kassai III, 1) adatai szerint 'a tálban karima-formára szétlapogatott kása, a melyre tejet öntenek'. Debrecenben hallotta Serly Sándorné ezelőtt is mintegy 20 évvel.

Az efféle szavak gondos és lehetőleg kimerítő összegyűjtése azért lenne hasznos, mert némi képet adna Márton tájszógyűjtésének eredményéről; e szavak révén maradt Márton — hosszú bécsi tartózkodása ellenére — közvetlen kapcsolatban a magyar népnyelvvel és többé-kevésbé saját, Magyarországon eltöltött ifjúságával is.

70.2. Persze azért Márton nyelve minden ízében a korabeli művelt magyar fogalomkörét tükrözi, és egyáltalában nem tartózkodik a szükséges idegen szavak használatától sem, tehát egyszerre kapcsolódik Kazinczy és Csokonai hagyományaihoz (I. 82. j.). Már 1800-ban bőven találunk nála olyan szókat, mint *kakadú, kaméleo-gyék, kantaris* 'Cantharis, der Afterscheinkäfer, Warzenkäfer', *kantzellárius* 'der Canzler', *kapitális* 'tőkepénz, das Capital', *kapitulálás* 'die Kapitulation', *kaporna* 'Capparis, Linn. die Kappernstaude', *kártabiánka* 'die Kartabianka', *kartifiola* 'der Karviol', *kártonpapiros, kásamáta, (kaszamáta), kazuár-strutz, kajmán*, amerikai *krokodil* stb., vö. még *kristélyozni, kvietántzia, praktikás* 'fortélyos, ravasz' (PPB.-nál is) és *praktikos* 'gyakorlásos, praktisch', *preczeptor, professzor, publikán, pudli* stb. Ha elkészül egyszer a Márton-szótárak teljes magyar szómutatója (vö. **65.1.**), ez nemcsak magyar szókészletünk történetéhez lesz megbecsülhetetlen segédeszköz, hanem egyszersmind új adatok tömegét fogja beömleszteni a magyar nyelv idegen és jövevényszavainak kutatásába is.[47]

70.3. Márton idegen és jövevényszavai érdekes bepillantást nyújtanak a XVIII. század magyar diáknyelvébe is. Bizonyára a debreceni kollégium és más magyar iskolák „szakmai" nyelvhasználatára támaszkodott Márton, amikor 1799-től m a g y a r szóként jegyezte fel az itatóspapirnak latin eredetű *bibula* nevét (vö. *charta bibula* 'itató papiros' PPB.). Megvan nála 1811-ben is, de ekkor már vagylagosan: 'bibula, szitatópapiros'. Végre 1818-ban nincs többé m. *bibula;* helyette a *charta bibula* már csupán 'itatópapiros, szitató papiros'. E szó is s z e m ü n k e l ő t t tűnt el: 1799-ben Márton inkább az élő nyelvhasználatot követte, mintsem PPB. papirosízű szavát, később azonban *bibula* elavult, s ezért szótározásához Márton sem ragaszkodott többé. Márton nem sejthette, hogy adatait később egy másik debreceni diák, maga Arany János fogja igazolni, vö. 1862/1889: „sajtó hibáin és *bibulára* [= olyan papírra, amelyen szétfolyik a tinta] nyomott kefe-levonatain hét számra rágódott" (Lev. II, 398).[48] Persze ismeretes lehetett más iskolákban is; Gyarmathi adata (1816: „*Bibula*, szitató papiros, L. bibula" Voc. 8) egyaránt utalhat Kolozsvárra, Zilahra vagy Enyedre; ezenkívül rendelkezésünkre állnak más adatok is, pl. 1878: „általa ad neki hat darab, *bibula* papirosba, gonnossan [! = gondosan] becsavart almát" (Jogász humor 120) | 1887: „a félmegye deákjának könyve ma is még... *bibulába* van kötve" (Borúth E.: Próza 62).

[47] E téren rendkívül sok a pótolnivaló: Márton anyagát sem Désiné, sem Karinthy Ferenc, olasz jövevényszavaink szorgalmas gyűjtője, sőt még az EtSz. sem használta fel teljes egészében.

[48] Téved tehát az EtSz. I, 393, amikor így nyilatkozik: „utolsó adat 1835-ből, Kunoss, Gyalulat". Hibás az EtSz. első adata is: Márton már 1799-ben használta a *bibula* szót s nem csupán 1807-ben.

71. Márton német címszóanyagot tartalmazó szótárai a következők :

1. Új | Német—Magyar | és | Magyar—Német | Lexicon, | vagy is | Szókönyv. | Készítette | Márton Jó'sef | lőtsei profeszszor. | Az első | az az | a' Német—Magyar rész. | Bétsbenn, | a' Siket-némák Cs. és Kir. Intézetébenn, Schuender János Károly | betűivel. | 1799. VII + 3 sztl. lap (Előre való Jobbítások, és Hozzáadások) + 200 lap + 1 nyelvtani táblázat. — Kb. 12 000 címszó.

2. Magyar—Német, | és | Német—Magyar | Lexicon, vagy is | Szókönyv.| Készítette Márton Jósef. | Második rész... | Bétsben, | Pichler Antal betűivel. | 1803. VIII + 48 lap. 1203 + 1018. h. — Kb. 44 000 címszó.

3. Magyar—Német és Német—Magyar | Lexicon, vagyis | Szókönyv. | Készítette Márton József, A' Bétsi Tsász. Kir. Universzitásban a' Magyar Nyelvnek és | Literaturának Profeszszora. Második darab. | Német—magyar rész. | Második megjobbított és megbővített kiadás... | Bétsbenn, | Pichler Antal betűivel | 1810-ben. XV lap. + 1334. h. — Kb. 47 000 címszó.

4. Három nyelvből készült | Oskolai | Lexicon, vagyis | Szókönyv, | melylyet | A' Magyar Ifjuság számára most harmadszor Deák | Nyelv[v]el megbővítve | kiadott | Márton Jó'sef, | A' Bétsi Tsász. Kir. Universzitásban a' Magyar Nyelvnek és Literaturának Professora ... Bétsben, | Zweck Bertalan betűivel. | 1816. IX + 496 lap. — Kb. 26 000 címszó.

5. Német—Magyar—Deák | Lexicon. | A' mai | legjobb Szókönyvek, különösen Kraft Német—Deák | Lexicona szerént, | készítette | Márton Jó'sef, | a' Bétsi Ts. K. Universzitásban[49] a' Magyar Nyelvnek és Litera | turának rendkívülvaló Professora, Tek. Ns. Beregh Vármegyének | Táblabírája. Második része a' Trilingue Lexiconnak. Bécsbenn, 1823. Bauer B. Filep Universzitási könyvnyomtató és könyváros költségével. I. VII + 974 ; II. 1111. — Kb. 56 000 címszó. Megjelent é. n. Pesten is, Heckenast G. kiadásában.

72. Márton első német—magyar szótárának szerkesztése egyéb munkáiból következett : amint az 1799-i szótár Előljáró Beszédéből megtudjuk, előbb német nyelvtant és olvasókönyvet[50] adott ki, ,,még pedig ollyat, a' mellybenn a' Tanuló külömbkülömbféle Német Iróknak Irások módjával megesmerkedhessen'' (III). Ehhez azonban megfelelő szótár is szükségesnek bizonyult, ,,minthogy még tellyességgel semmi Német—Magyar Lexiconunk nintsen''. Márton tehát elkészítette kisded Lexiconát, hogy ,,a' németűl tanulók, ha nem minden ritka szót is ; Legalább minden közönséges és egyegyes Szókat feltalálhassanak''. Legfeljebb összetett szavakat hagyott el, különösen olyanokat, melyek ,,a' Magyar Nyelv szerént'' tétetnek össze a németben, s ezért ,,A' Tanúló, tüstént kitalálhatja jelentéseiket''. Amint látjuk, Márton gondolatmenete erősen hasonlít az Ádámiéhoz, aki ,,Stammwörter'' néven többnyire a magyar szókincs tőszavait közölte (vö. **42.**).

Ugyancsak az Előljáró Beszéd tanúskodik arról, hogy e szótár kiadásához időhiány miatt saját gyűjtését sem használhatta fel teljes egészében : ,,még

[49] Jellemző Márton ortológusi hajlamaira, hogy *egyetem* szavunk már 1805-ben megszületett (NyÚSz., EtSz. I, 1593), de Márton még közel 20 évvel később is az idegen szót használja!

[50] Német grammatika. Egy német olvasnivaló könyvvel és ahhoz tartozó lexiconnal együtt. Kassa, 1799. (később 19 kiadás 1851-ig).

tsak annak a gyüjteménynek sem vehettem hasznát" [!], írja, „mellyet egy tökélletes, nagy Német—Magyar és Magyar—Német Lexiconra már régtől fogva szedegetek-össze" (III—IV). Egyszersmind védekezik azoknak vádjai ellen, akik panaszkodnak, hogy „Schellerben is sok szót nem találnak". Ennek a panasznak, Márton szerint, „másutt kell elejét venni". Tanácsa elég különös, de a korra nagyon jellemző: „Ne olvassanak a' Tanúlok [!] ollyan régi száz esztendős Nyúlhistóriás könyveket, tsak azért, hogy azokhoz könnyen hozzá juthatnak, minéműek a' Tündér-Históriák; 's a' t. mert az ollyan régi vad Szókat [!], mint a' millyenek azokban fordulnak-elő, önként hagyta-el Scheller, mint ollyanokat, mellyekkel már ma nem élnek" (V). Ugyancsak nem lehet kívánni a kisebb szótáraktól azt sem, hogy a három-négytagú összetett szavakat hiánytalanul tartalmazzák; ezek Márton szerint olyanok, mint a magyarban *lófarkszőrszál:* mivel „az efféle öszvetett Szók száma meghatározatlan, . . . keresse ki az ember az illyen öszvetételeknek egygyes Szavait" (V).

72.1. Mindezen szótárírási elvek számunkra igen becsesek; mindjárt hozzá kell tennünk, hogy a szerző célja ezúttal az volt, hogy „egészen szükségtelenné tegye a' Német könyvek olvasásában, vagy azoknak Nyelvünkreváló [!] fordításában, a' Deák nyelven magyaráztatott nagy Lexiconokat, a' mellyeket Scheller, Hederich, Kirschius, Carrach, és más Lexiconok külön külön vétetve magokban foglalnak, hanem sok ollyan szókat, szójelentéseket, különös szóllásokat is béfoglal, mellyeket az előlszámláltattakban mindnyájokat öszvevévén kellene keresgélni, ollyanokat is, mellyek ezekben nem találtatnak" (IV).

Márton már 1799-ben igen jó forrásból merített: I. J. Scheller latin—német szótárának német—latin részéből.[51] 1799-ben Márton még csak kivonatot készített ebből a szótárból, de szövege így is mutat számos „áruló nyomot", amely forrására rávilágít. Schellernél például *abbilden* és *Abbildung* nem volt élesen szétválasztva; Márton ezt a szerkesztési sajátságot pontosan átvette forrásából:

Scheller 1796.	Márton 1799.
Abbilden, effingere, formare, exprimere. Abbildung 1. das Abbilden, formatio, effictio. 2. das Bild, imago, effigies.	Abbilden, lefesteni, leformálni. Abbildung, die, festés. 2. kép.

Biztos útmutatást nyújt Márton kifejezéskészlete is. Schellernél *Ablass* a. megtaláljuk az *ohne Ablass* kifejezést 's i n e f i n e' értelmezéssel. Márton 1799. szerint: „*ohne Ablass*, v é g n é l k ü l." Schellernél *Absagen* a. *abgesagter Feind* a. m. 'hostis (inimicus) internecivus (inexpiabilis)'. Márton 1799. szerint „*abgesagter Feind*, halálos ellenség." Ugyanerre az eredményre jutunk, ha *Abtragen* frazeológiáját vizsgáljuk. Schellernél „Abtragen: ein Haus etc."; Mártonnál — „végzetes" sajtóhibával! — „Abtragen, das Haus, *a' hazát*, [!] lerontani".

72.2. Még világosabban felismerhető Scheller hatása, ha Márton 1803-ban megjelent, terjedelmesebb német—magyar szótárát vizsgáljuk meg. Ebben a szótárban már összefüggő részek pontos egyezését figyelhetjük meg, sőt melléírhatjuk az 1823-i, legterjedelmesebb német—magyar szótár megfelelő adatait is.

[51] A mű pontos címe: Deutsch—Lateinisches Handlexicon. Leipzig. 1. kiadása 1792-ban jelent meg, a 2. kiadás 1796-ban. G. H. Lünemann átdolgozott kiadása szintén Lipcsében, 1807-ben jelent meg. Később, 1823-ban Márton a Lünemann-féle 1820-i kiadásra hivatkozott.

Scheller 1796., 1807.	Márton 1803., 1810.	Márton 1823.
Grossurenkel, i. e. Sohn des Urenkels oder der Urenkelinn, abnepos.	*Grossurenkel*, mein, unokám unokája. (1810.: der, unoka unokája)	*Grossurenkel*, der ; harmadik unoka, t. i. fiú, abnepos, Suet.
Grossurenkelinn, abneptis.		*Grossurenkelinn*, die ; harmadik unoka, t. i. leány ; abneptis, Suet.
Grossvater, avus. *Grossväterlich*, avitus.	*Grossvater*, der, I. nagyatya, öregatya ; *némelly helyen* szépapa, jóbapa.	*Grossvater*, der ; öreg atya ; öregapa ; nagyapa ; nagyatya ; avus Cic.
Grossvä'erlich, avitus.		*Grossväterlich*, adj. nagyapai ; nagy atyai ; öregapai ; avitus, Cic.
Grossvaterstuhl, etwa sella brachiis instructa.	*Grossvaterstuhl*, der, II. öreg karszék.	*Grossvaterstuhl*, der ; öreg karszék ; bőrös karszék ; cathedra supina, Plin. sella acclinatoria, ad somnum capiendum commodior.
Grossvezier, etwa primus procerum Turcicorum, oder primus procerum Turcicorum nomen gerens Grossvezier.	*Grossvezier*, der, II. Nagy-Vezér, a' Törököknél.	*Gross-Vezier*, der, Török nagyvezér ; summus militiae Turcicae praefectus.
Grotesk, etwa absurdus, ridiculus.	*Grotesk*, 1. természetfeletti, természetfelettvaló, *a' nagyságára nézve*, p. o. *faragott kép*. 2. tsudálatos, nevetséges.	*Grotesk*, adj. : 1. unnatürlich, wunderbar, seltsam ; természetfelettvaló ; naturae repugnans, non, conveniens, mirus. 2. lächerlich ; nevetséges ; ridiculus.
Grotte, crypta, specus, antrum.		*Grotte*, die; barlang; cryptai, Juv. antrum ; specus, Virg. eine künstliche ; mesterséggel készített barlang, antrum manu factum.

Meeraal, conger	*Meeraal*, der, II. konger ángolna.	*Meeraal*, der ; konger ángolna ; conger, Plin.
Meeradler, haliaetos	*Meeradler*, der, I. halászó sas, ráró. *Falco Heliaetus L.*	*Meeradler*, der s. Seeadler
Meeralant, *Meeräsche*, mugil, Linn.	*Meeralant*, der, II. nagyagyúhal, *Mugil*, *L.*	
Meerampfer, rumex maritimus, Linn.	*Meerampfer*, der, I. tengeri lórom, *Rumex maritimus*, *L.*	*Meerampfer*, der ; tengerparti lórom ; Rumex maritimus, *Linn.*
		Mee arm,, s. Meerbusen.
Meeramsel, *-drossel*, turdus torquatus, Linn.	*Meeramsel*, die IV. örves hurosmadár. *Turdus torquatus L.*	
Meeräsche s. *Meeralant.*	*Meeräsche*, l. *Meeralant.*	
Meerassel, nereis, Linn.	*Meerassel*, die, IV. néreis, féreg.	
Meerbarbe, mullus barbatus, Linn.	*Meerbarbe*, die, IV. rózsahal. *Mullus barbatus. L.*	*Meerbarbe*, die ; rózsahal Mullus barbatus, Linn.
Meerbars [így mindkét kiadásban] perca marina, Linn.	*Meerbarsch*, der, II. tengeri sígér (1807.: sigér)	

72.3. Az idézett részek két, igen érdekes tanulsággal szolgálnak. Egyrészről megállapítható, hogy legjobban 1803-ban és 1810-ben közelítette meg Márton Scheller szótárának címszóanyagát, másrészről pedig kétségtelen az is, hogy az 1823-i szótár címszóanyaga helyenként jelentékenyen eltér az 1803-i címszóanyagtól.

Ami az első megállapítást illeti, ebben nincs semmi meglepő. Ne feledjük, hogy 1803-ban Márton forrásként e g y e d ü l Scheller szótárára hivatkozott ; természetes tehát, hogy szóanyaga elsősorban a Schelleréhez áll közel.[52]

72.4. Márton azonban már 1803-ban használta a német szótárirodalomnak egy másik jeles termékét is : J.-Chr. Adelungnak négykötetes szótárát.[53] Kitűnő bizonyíték erre a Schellernél nem szereplő *Abbalgen* címszó :

Adelung 1793.	Márton 1803.
1. *Abbalgen* (von Balg) verb. reg. act. einem Thiere den Balg abstreifen. Einen Fuchs abbalgen.	*Abbalgen*, 1. megnyúzni, 2. sich, elfáradni a' birkozásban.
2. † *Abbalgen*, (von balgen) verb. reg. recipr. Sich abbalgen, im gemeinen Leben, sich durch Balgen oder Raufen ermüden.	

Olykor Márton csak kivonatosan vesz át egyet-mást Adelung értelmezései közül :

Adelung 1793.	Márton 1803.
Abbethen, verb. regul. act. 1) Eine bestimmte Anzahl von Gebethen hersagen. Den Rosenkranz abbethen. Gewisse Mannspersonen haben ihren Vorrath von Lobsprüchen, den sie immer abbethen. 2.) † Durch Bethen abwenden. Ein Unglück abbethen.	*Abbeten* o. Abbethen, elimádkozni a' rosszat, imádsággal venni elejét.

Persze Márton olykor — minden lelkiismeretessége ellenére — többékevésbé félreértette Scheller értelmezését. *Abdecken* pl. Adelung szótárának idézett kiadása szerint a. m. 'des Daches berauben'. Példa rá : „ein Haus abdecken". Mártonnál 1803-ban helyesen : 'leszedni a' fedelét, p. o. a' háznak'. Adelungnál azonban *Abdeckung* nincs ; ezt a címszót Márton Scheller nyomán közli :

Scheller 1796.	Márton 1803.
Abdeckung, 1. des Hauses, detectio, das aber nicht vorkömmt : 2. des Viehes, detractio pellis pecoris morticini.	*Abdeckung*, 1. l e f e d é s. 2. megnyúzás.

Scheller nélkül nehezen értenők meg, hogy ebben az esetben *lefedés* — csúnya germanizmusként — a. m. 'a háztető leszedése'!

72.5. Hadd álljon itt még egy párhuzamos rész, mely Adelung és Scheller felhasználásáról tanúskodik. A *Bauer* szó összetételeit mutatom itt be :

[52] Megjegyzendő, hogy 1803-ban is Márton józan mértéktartással használta mintáját : egy-egy terjedelmes szócsaládot jónak látott alaposan megrövidíteni.

[53] Grammatisch-kritisches Wörterbuch der Hochdeutschen Mundart.[2] I—IV. Leipzig, 1793—1801.

Ezúttal csak a német címszavakra szorítkozom :

Adelung	Scheller	Márton		
1793.	1796., 1807.	1803.	1810.	1823.
	Bauerarbeit			Bauer(n)arbeit
				*Bauer(n)art[54]
	Bauerbängel	Bauerbengel	Bauerbengel	
Bauerfrau	Bauerfrau			Bauerfrau
				Bauergesang
Bauergut	Bauergut			Bauergut
	Bauergütchen			Bauergütchen
Bauerhaft				Bauerhaft
				*Bauerhaus
Bauerhof	Bauerhof	Bauerhof		Bauerhof
Bauerhund				Bauerhund
Bauerhütte	Bauerhütte	Bauerhütte	Bauerhütte	Bauerhütte
Bäuerinn	Bäuerinn	Bäuerinn	Bäuerin	
Bäuerisch	Bäuerisch	Bäuerisch	Bäuerisch	
	Bauerjunge	Bauerjunge	Bauerjunge	Bauerjunge
	Bauerkerl	Bauerkerl	Bauerkerl	Bauerkerl
	Bauerknecht	Bauerknecht		Bauerknecht
	Bauerkost	Bauerkost		
	Bauerleute	Bauerleute		
	Bauermädchen	Bauermädchen	Bauermädchen	Bauermädchen
	Bauermagd	Bauermagd	Bauermagd	Bauermagd
	Bauermensch	Bauermensch		
				Bauerngericht
				*Bauernkleid
Bauernkrieg	Bauernkrieg	Bauerkrieg	Bauerkrieg	
				*Bauernleben
				*Bauernlied
Bauernschinder	Bauernschinder	Bauernschinder	Bauerschinder	
Bauernsenf	Bauernsenf	Bauernsenf		
				*Bauernscherz
				*Bauer(n)stand
Bauerschaft	Bauerschaft	Bauerschaft	Bauerschaft	
Bauerschenke	Bauerschenke	Bauerschenke	Bauerschenke	
Bauerschwalbe	Bauerschwalbe			Baueschwalbe
Bauersleute	Bauersleute	Bauersleute	Bauersleute	Bauersleute
Bauersmann	Bauersmann	Bauersmann	Bauersmann	
Bauersprache				Bauer(n)sprache
Bauerstand	Bauerstand	Bauerstand	Bauerstand	Bauerstand
Bauerstolz	Bauerstolz	Bauerstolz	Bauerstolz	Bauerstolz
Bauervolk	Bauervolk	Bauervolk	Bauervolk	Bauervolk
Bauerweib	Bauerweib	Bauerweib	Bauerweib	*Bauernweib
				*Bauerwagen
				*Bauerwezel
				Bauerwirthschaft

72.6. Utolsó példánkból kitűnik, hogy Márton Adelungot nagy óvatossággal kezelte ; aránylag keveset vett át tőle s egy-egy gazdagabb összetétel-

[54] A *-gal jelzett címszók forrása Campe, vö. **72.6.**

típusnál inkább Scheller válogatására bízta magát. Hasonlóképpen óvatosan használta fel Campénak 1807—11. közt, Braunschweigban megjelent nagy szótárát (Wörterbuch der deutschen Sprache). Az V. kötet előszavában Campe büszkén jegyezte meg : sikerült címszóanyagát Adelung 55 181 címszavával szemben 141 277-re duzzasztania. E hatalmas gazdagságtól Márton joggal rettent el : amint megjegyzi, „az okosság is azt javasolja..., hogy az öszvetett szók özönéből csak szemelve kell kiszedni a szükségeseket".[55] Erősebben hatott Campe Mártonra 1823-ban, amikor egyszerre ő is előbbi címszóanyagát erősen kibővítette.[56] 1810-ben *Aal* 'ángolna' összetételei csupán *Aalbeere, Aalkirsche, Aalquappe, Aalschlange*, vagyis annyi, amennyit Márton Schellernél is talált. 1823-ban a fejlődés ugrásszerű és Campe hatása kétségtelen : innen származhat *Aalbaum, Aaleidechse, Aalgrundel, Aalhälter, Aalraupe, Aalthierchen*.[57] Más német szavak, például *Aalgabel, Aalquappe, Aalstrich* származhatnak Adelungtól is.

Benyomásunkat megerősíti a *Bauer-* előtagú összetételekből vonható tanulság is : nincs kétség aziránt, hogy az Adelungnál címszóként nem szereplő *Bauer(n)arbeit, Bauer(n)art, Bauernlied, Bauernscherz, Bauernsitte, Bauerwagen, Bauerwirtschaft* — közvetlenül, vagy Kraft közvetítésével — csakis Campeból származhat. Érdekes, hogy egy-két összetétel sem Adelungnál, sem Campenál nincs meg : ilyen *Bauerngericht* és *Bauerngesang*.

73. Természetes, hogy e hatalmas, állandóan növekvő német címszóanyag Mártont egyre gazdagabb magyar szókészlet felhasználására késztette. Honnan merítette Márton bécsi elszigeteltségében a szükséges magyar értelmezéseket? Az a benyomásunk, hogy a lehető legkevesebbet alkotta saját maga ; inkább felhasználta — itt még nagyobb mértékben, mint kisebb terjedelmű, magyar címszavas szótáraiban — a nyelvújítás alkotásait. Ebben az összefüggésben kell megemlékeznünk Simai Ödönnek arról az állításáról, hogy Márton gyakran élt a Barczafalvi Szabó alkotta szavakkal (NyF. II, 27, 32, 46 stb.). Valóban Barczafalvitól vehette Márton az olyan szavakat, mint *ejtegetés, felület, ifjonc, nyomtatvány, szempont, titoknok, újonc, ügyész*, de például *szürkület* nem kizárólagosan Barczafalvi Szabó szava, hanem inkább a Baróti Szabóé, aki már jóval korábban használta (**15.2.**).

[55] Azt persze Márton igen helytelenül cselekedte, hogy éppen a *Freiheit(s)*-előtagú alakok nagy száma miatt tett szemrehányást Campénak (1810 : XIII) : magyar nyelvtörténeti szempontból sem közömbös, hogy 1808-ban már volt a németben *freiheitliebend, Freiheitsbund, Freiheitseifer, Freiheitsfieber, Freiheitsfreund, Freiheitsgefühl, Freiheitsheld, Freiheitshut* (utalással a francia polgári forradalomra), *Freiheitskampf, Freiheitskämpfer, Freiheitskrieg, Freiheitsliebe* stb. (közel 70 összetétel!). Jellemző az aulikus érzelmű, félénk Mártonra, hogy a szabadságeszme e gazdag kivirágzásáról teljesen lemondva — egyedül a *Freiheitsbrief* címszót tartotta meg 'szabadság levél' (helyesebben : 'privilégium') jelentésben. — Fentebb láttuk, hogy 1803-tól kihagyta az Adelungtól átvett *Bauernschinder*-t is.

[56] Márton és Campe kapcsolatáról vö. Thienemann: EPhK. XXXVI, 103. Thienemann is elsősorban az 1823-i szótár címszavaiban véli felfedezni Campe valamelyes hatását, persze esetleg Lünemann, illetve Kraft közvetítésével. Ugyancsak szerinte „Campe szóanyagát Márton háromnyelvű szótárának közvetítésével átvette Malovetzky János is" (i. h.). Kraft szótára sajnos nem állt rendelkezésünkre.

[57] Márton szerint „*evitzk*, p. o. az etzetben ; Vibrio L." Campe szerint „bei einigen Naturforschern, das kleine aalförmige Thierchen, welches sich in Essig, Kleister, Sauerteige etc. erzeugt" (I, 2). Az *evick* elnevezést Földi javasolta (EtSz. II, 106).

73.1. Ezzel kapcsolatban érdemes kissé részletesebben kitérni egy olyan szóra, amelynek biztos forrását nehéz megállapítani. Az 1799-i szótár adatát *cím* szavunkra („Titel, Titul, der, *tzím, titulus*. 2. felülvaló írás, felülírás. 3. nevezet, név. 4. *utasítótzím*") Simai Ö. habozás nélkül Barczafalviból származtatta (NyF. II, 27). A probléma azonban sokkal bonyolultabb. Az EtSz. I, 689—90 szerint az első adat már 1780-ban felbukkan ; tulajdonképpen azonban Benyáknak ebben az 1780-i kéziratában még csak „*Tisztczím*, nevezet" van 'titulus' értelemben. 1786-ban már *cím* olvasható Barczafalvi Szabónál (Magy. Hírmondó 420), de ugyanekkor megvan e szó Baróti Szabónál is (NyF. L, 63). 1788-ban viszont Dugonics még nem 'titulus', hanem inkább 'symbolum, jelkép' értelemben használja, nyilván a régebbi *címer* szó hatására : „a' meg-hódoltt Nemzeteknek *czímjeiket* . . . az el-töredezett tőröket, és idegeket, reája varrották a' mesterséges kezek" (Etelka I, 266). Ugyancsak ilyenféle jelentésben ('címer'?) találjuk Gvadányinál : „Ő éppen ezen okra való nézve választotta a' hódoltt Nemzete *Czím*jének" (Világ hist. IV., 335). Ámde 'könyvcím' jelentésben 1790-ből már biztos adatunk van : „Illyen *tzím* alatt botsátott ki . . . egy jeles munkátskát" (Pétzeli J. : Mind. Gyűjt. IV, 253). Hasonló adatok még : 1792 : „a' Konfutius hires Filosofusnak is vagynak Kanonikus Könyvei, de essentia rerum, a' dolgoknak belső valóságáról, de vita Imperatorum, az Elől-Járóknak életéről, mellynek az a' *Tzím*je Ver et Autumnus, Tavasz és Ősz" (Benkő F. : Időtöltés III, 172) | 1796 : Ezen munkának a' tárgya már *tzím*jéből-is jó-formán kitettzik (Kiss J. : Egéss. kat. III). Hogy ezenkívül a *cím* szónak már Márton első szótára előtt volt 'címzés, hivatalos cím' jelentése is, arra az eddig ismert adatokon kívül világosan utal a *címes* melléknév előfordulása 1797-ben : „Horváth András Sopronyi *tzímes* Kaptalanbeli [Ur]". (M. Kurir I, 699). Márton első adatai után a szónak legalább 3 különböző jelentése (1. 'címzés, rang', 2. 'könyvcím', 3. *rég* 'jel, címer, jelkép') világosan jelentkezik például Sándor Istvánnál : „*Tzím*. Titulus. Inscriptio" (Told. 410). Ilyen esetekben világos tehát, hogy nem lenne tanácsos Márton *cím* adatát é p p e n Barczafalviból származtatnunk. Márton e szót igen sok más, 1780 és 1799 közt megjelent forrásban is megtalálhatta, mégpedig különféle jelentésben.

73.2. A nyelvhasználatban még nem állandósult nyelvújítási alkotásokkal Márton mindig csínján bánt ; nagyobb veszély volt az, hogy a német címszavak alkata — különösen akkor, hogy a kérdéses fogalomnak még nem volt általánosan használt magyar neve — németes összetételek alkotására ösztönözte. Ezzel a kérdéssel már régebben foglalkoztak (Buzás Gy.: Nyr. XXXV, 307), és aligha tarthatjuk véletlennek, hogy efféle németes összetételeket szinte kivétel nélkül Márton n é m e t—m a g y a r szótáraiból idéztek. Már 1799-ben ilyenek : Oberpostamt — *főpostahivatal*, Zeitpunct — *időpont*, Bettelstab — *koldúsbot*, Küchengarten — *konyhakert*, felsenhart *kősziklakemény*, Bäckerbrod — *pékkenyér*, Wortstreit — *szóper*, Gaststube — *vendégszoba* stb. (NyF. II, 28—30). Hogy ezek a szavak 1799-ben valóban a német címszó fordítására szolgáltak és köznyelviek még alig lehettek, arra van egy érdekes bizonyítékunk : Márton 1800-ban e szavak közül e g y e t s e m jegyzett fel magyar—német szótárában. A fejlődés még nagyobb lendületet vett 1803-ban : egész új szókategóriák honosodtak meg ekkortájt, így a *fél-*, *fenék-* és *fő-* kezdetű összetételek, melyekre már Simai utalt (NyF. II, 39). A *Grund-* előtagú összetételek nyomán termett egyre-másra *fenékerő* 'Grundkraft', *fenékigazság* 'Grundwahrheit', *fenékkő* 'Grundstein',

fenékok 'Grundursache', *fenéktétel* 'Grundsatz', *fenéktörvény* 'Grundgesetz', sőt *fenéktudomány* 'Grundlehre'.[58] Ámde e szavaknak már volt némi előzménye: 1800-ban megtaláljuk magánál Mártonnál a *fenékkő* és *fenéktétel* szavakat, amelyeket — a NyÚSz. tanúsága szerint — Baróti Szabótól vehetett át. Ugyancsak 1800-ban *fenékkő* alatt maga Márton utalt *talpkő*-re, melyet külön is szótározott. Ez a szó sem az ő alkotása volt: már 1788-ban előfordul a M. Museumban (I, 169, vö. NyÚSz.). Baróti Szabó 1792-ben a maga nagy tekintélyével védte meg a *talpkő*, *talptétel* összetételeket is, és ez lett később az oka annak, hogy 1820 körül Verseginél már nincsenek *fenék-* kezdetű összetételek, hanem csak *talpállítás* 'Grundsatz', *talperő* 'Grundkraft', *talpigazság* 'Grundwahrheit', *talpok* 'Grundursache' stb. (Lex. 497).

Talán több eredetiséget tulajdoníthatunk Mártonnak a *véd-* előtagú összetételekkel kapcsolatban: legkorábbinak látszik — a NyÚSz. tanúsága szerint — *védangyal* 'Schutzengel' (1803.), majd néhány elszórt egyéb szövegpélda[59] után 1823-ban „zárt rendben" vonul fel *védcsapat*, *véderősség*, *védeszköz*, *védfal*, *védfegyver*, *védírás*, *védgát*, *védőr*, *védsánc*, *védszent*. A NyÚSz. adatai szerint valóban Mártonnak juthatott bizonyos szerep — és valljuk meg, kétes dicsőség — e *véd-* kezdetű összetételek elterjesztése körül: aligha véletlen, hogy éppen 1823 után kezdenek a példák sokasodni szépíróink és politikusaink tolla alatt, egészen a kossuthi *Védegylet*-ig.

E németes összetételeket felesleges volna mind kárhoztatni. Maga Márton is lemondott olyan germanizmusairól, aminő például *beszédrest* (Nyr. XXXV, 307); 1803-ban használta, de később már nem. Gilliéron szerint „chaque mot a son histoire" és egykor, a Nagyszótár adatainak fényénél, az ún. „németes összetételek" százairól is kiderül majd, hogy volt egy kor, amikor sűrűn éltek velük, de persze csak addig, amíg a legkirívóbbakat jobb, magyarosabb szavak ki nem szorították.

Latin—magyar—német szótár

74. 1818-ban jelent meg Márton kétkötetes latin szótára. Ennek pontos címe a következő: „Josephi Márton | Lexicon | Trilingve | Latino-Hungarico-Germanicum | ad ductum | lexici scholastici Schelleriani et Kirschiano-Borniani | elaboratum, ac vocabulis medii aevi terminisque | scientiarum technicis, ubique distinctis, auctum. | Addito | terminorum juridicorum, imprimis in jure Hungarico usitatorum, | glossario. | Pars prima, | A — L. | Pars secunda | M — Z. | Pestini Apud Gustavum Heckenast". A szótár terjedelme igen tiszteletreméltó: első kötete, az Előszón és az idézett klasszikus latin szerzők jegyzékén (III—XVI) kívül 1750 hasáb, vagyis 875 lap; a második rész 1853 hasáb, tehát 927 lap. Ha meggondoljuk, hogy PPB. 1801. csupán 673 lapra terjedt, a haladás — a szedés különbségét figyelembe véve is — igen szembetűnő. E szótár 1802 lapján, ha egy lapra átlagosan 30 címszót számítunk, legalább 54 000 címszó fért el, tehát több, mint amennyi magyar címszó Mártonnak bármelyik magyar—német szótárában volt. Olyan hatalmas szókincs ez, amely csupán Márt. 1823. német címszóanyagához mérhető.

A szótár előszava ismét Páriz Pápai kritikájával kezdődik, körülbelül olyan hangnemben, mint korábban PPB. német szóanyagának bírálata

[58] Hasonló Márton I.-nál 1801-ben *fenékrajzolat* 'Grundlage' (NyÚSz.).
[59] Pl. *védúr:* Döbrentei használta 1814-ben (Erd. Mus. I, 117).

(l. fentebb, **63.5.**). Különösen azt fájlalja Márton, hogy 1767 óta PPB. anyaga jóformán nem gyarapodott. „Ab hoc tempore", írja előszavában, „Lexicon Pariz Pápaianum Latino Hungaricum et Hungarico Latinum, quamquam identidem prodiret, nullis tamen augmentis, quae aliquid in se ponderis haberent emendatum, aut correctionibus necessariis emundatum, apparuit" (IV. 1.). Sajnálattal állapítja meg azt is, hogy az 1801-i kiadásban Eder pótlásai csupán a magyar—latin részre vonatkoznak.

Most Márton nyíltan szakítani igyekszik ezzel a szerinte elavult lexikográfiai hagyománnyal és főforrásul a német nyelvterület latin szótáraihoz fordul ; amint részletesen kifejti, „nihil consultius me facturum rebar, quam si in eo elaborando, vestigiis Lexici Scholastici Schelleriani presso pede insisterem" (VI. 1.). Scheller szótárának azt a kiadását forgatta, „quam Director Schönberger Vir clarissimus locupletavit" (IX. 1.). Egyszersmind azonban támaszkodott még egy fontos forrásra, ti. Kirsch latin szótárára ; erről az előszóban így emlékezik meg : „Sed proposito simul mihi ante oculos Lexico Latino-Germanico Kirschiano, a Viro Clarissimo Born curato, atque ab Eruditis tantopere laudato, quid a me in praesenti opere praestitum sit, paucis expedire juvat" (VII. 1.). Mártonnak személyes szótárírási elveit valóban könnyű volt összefoglalnia : ezek ugyanis kifejezetten német mintái nyomán alakultak ki és újításnak csupán PP(B).-hoz képest tekinthetők.

Márton első megjegyzése a főbb értelmi árnyalatok pontos megkülönböztetésére vonatkozik ; a Scheller-féle finomabb különbségeket azonban elhagyta, mivel ezek mintájában is „plus aequo redundarent" (VII). Kirschet[60] követte viszont abban, hogy a mellékneveken kívül a participiumokat is külön címszóként vette fel. Nagy gondot fordított a Schellernél nem szereplő tulajdonnevek szótározására, továbbá jogi kifejezésekre, amelyekkel kapcsolatban Faber és Gesner útmutatására támaszkodott (VIII).[61] A természetrajzi kifejezéseket most is Földitől és Diószegitől vette át. Végül egy magyarországi munkatársáról emlékezik meg Márton előszavában: Igaz Sámuelről.[62]

Márton latin szótárával kapcsolatban a következő kérdéseket kell felvetnünk :

1. A szótár latin szókincse és annak forrásai ;
2. A szótár magyar szókincse ;
3. A szótár német szókészletének tárgyalása messze túlmenne a jelen tanulmány keretein ; egyes német értelmezésekkel csupán akkor foglalkozom, ha Márton latin—német lexikográfiai forrásaiból származnak.

75. Amint fentebb láttuk, Márton élesen szembehelyezkedett a magyarországi latin lexikográfia legfontosabb, Molnár Albert—Páriz Pápai-féle

[60] Összehasonlításul az A. F. Kirsch-féle Cornucopiae 1754-i kiadását (Ratisbonae & Viennae) használtuk.

[61] Amint a Kirsch közölte latin lexikográfiai irodalomból kitűnik, Márton a következő két munkára célzott : 1. Basilii Fabri Thesaurus Eruditionis Scholasticae, auctus per Buchnerum, Cellarium, Graevium, Stubelium, fol. Lipsiae, 1710. — 2. Conrad Gesneri Onomasticon proprium nominum subjunctum Calepino, fol.

[62] Az 1822-ben megindult Hébe zsebkönyv szerkesztője. Márton e munkatársa érdemeiről így emlékezett meg : „In toto hoc Opere et prolixo et molesto elaborando ac concinnando, in primis autem in colligendis ex Glossariis Terminis juridicis, magnum mihi et singulare adjumentum praestitit Juvenis Vir Praeclarus SAMUEL IGAZ Miskoltziensis" (IX).

hagyományával. Amikor most latin szótárának forrásaira térünk, lássuk mindenekelőtt, hogyan viszonylik egyrészt latin szóanyaga, másrészt az egyes címszavakhoz fűződő kifejezéskészlete PPB. 1801. latin címszókészletéhez:

75.1. A címszavak viszonyát szemléltesse a következő táblázat :

PPB. 1801.	Márton 1818.
Canistrum	Canistrum
	Canitia
Canities	Canities
Canitudo	Canitudo
	Canius
Canna	Canna
Cannabaceus	Cannabaceus
	Cannabetum
Cannabinus	Cannabinus
Cannabis	Cannabis
	Cannabius
	Cannabum
	Cannacus
Cannae	Cannae
Cannetum	Cennetum (o. : Cannetum)
Canneus	Canneus
Cannitius	
	Cannula
Cano	Cano
Canon	Canon
	Canonia
	Canonicalis
	Canonicarius
	Canonicatus
	Canonice
Canonicus	Canonicus
	Canopicus
Canopus	Canopus
	Canor
	Canore
Canorosus	Canorosus
Canorus	Canorus
Cantabri	
	Cantaber
	Cantabria

Világos, hogy Mártonnak jóval több címszava van ; PPB.-nál viszont az idézett részben egyetlenegy szó akad *(Cannitius)*, mely Mártonnál nem szerepel. A címszóanyag teljessége szempontjából tehát a haladás kétségtelen.

75.2. Próbáljuk most összevetni PPB.-dal az idézett rész egy terjedelmesebb címszavát : hadd lássuk, mennyiben mutatkoznak eltérések az anyag elrendezésében és a példamondatokban. E célra alkalmasnak látszik *Cano*. Íme a két párhuzamos szöveg :

PPB. 1801.	Márton 1818.
Cano, cecini, cantum, canere : *Éneklek, Éneket mondok*. Canere aliquem, *vel* super aliquo, *vel* laudes alicujus : *Valakit ditsérni*. Canuntur haec apud Homerum : *Homerus versei szólnak ezekről*. Receptui canere : *Hátra térni*. Canere ad citharam : *Tzitera*	Cano, cecini, cantum, canere, 3. v. gr. cantilenam, *énekelni;* singen. 2) *versben leírni, vagy előadni, énekelni,* singen, besingen, in Versen beschreiben. 3) ut aves ; *énekelni, tsevegni, fütyörészni, hangitsálni;* singen. Gallus cantat ; *a' kakas kukorékol;*

szó mellett énekelni. Canere fidibus, lituo : *Hegedűlni, Kürtölni.* Canere poemata : *Verseket írni.* Dii canunt : *Meg-mondották eleve az Istenek.* Ex ore divino canere : *Jövendőlni.* Canit fama : *Illyen hír vagyon.* Classicum *vel* bellicum canere : *Készülőt fúni.* Canere signa : (Liv.) *Lármát fúni.* Surdis auribus canere : *Hijában beszéllni valakinek.* Sibi intus canere : *Tsak magának javát keresni, Magáért tselekedni mindent.*

der Hahn krähet. 4) v. gr. fidibus, tuba, lituo, etc. *játszani valamelly muzsikán, muzsikálni; p. o. hegedülni, fúni, flótázni 's a' t.* spielen, sich auf einem Instrumente hören lassen, z. B. auf der Violin spielen, Flöten blasen etc. Classicum canere, vel signum bellicum, etc. Caes. Cic. *marsot fújni, t. i. indulóra a' katonáknak;* zum Marsche blasen. 5) *Jövendőlni,* weissagen, prophezeyen.

Az elrendezés logikussága kétségtelen haladást mutat ; ezt a haladást azonban Márton jórészt német mintáinak köszönheti. Íme ugyanaz a rész Kirsch, illetve Scheller átdolgozásában :

Kirsch 1754.

Cano, cecini, cantum, canere. singen. 2) *Dicitur de quovis Instrumento, ut:* Tibiis canere, pfeifen. *Cic.* Fidibus canere, auf Sayten spielen. *Idem. Quint.* Classicum canere, Lermen blasen. *Liv.* Receptui canere, zum Abzug blasen. *item* abmahnen. *Cic.* 3) *Prov.* Canere palinodiam, widerruffen. Surdis auribus canere, vergebene Worte brauchen, den Wänden predigen. *Liv.* 4) loben. Canere aliquem, laudes alicujus, einen loben. Ipse semet canit, er lobt sich selbst. 5) wahrsagen, weissagen. *Varr.* 6) Canere *etiam dicitur de Avium cantu,* der Hahn krähet. *Ter.* 7) Verse schreiben, dichten. *Virg.*

Scheller 1792.

Cano, cecini, cantum, 3.1) singen, a) von Menschen, Cic. : Cantilenam eandem, Terent. i. e. einerley vorbringen, immer das vorige wiederholen : surdis auribus, Liv., tauben Ohren predigen : b) von Vögeln, Cic. : gallus, Cic. und gallina, Terent. i. e. krähen : auch von Fröschen, Virg. : 2) singen, besingen, in Versen beschreiben, Cic. Virg. und Horat. : 3) declamiren, wie ein Acteur, Liv. : 4) ertönen, sich hören lassen, a) von Menschen, z. B. auf einem Instrumente, sich hören lassen, spielen oder blasen, z. E. fidibus, Cic.: lituo, Cic.: receptui, Cic. u. Liv., zum Rückzuge blasen lassen; auch mit dem Accusativ, z. E. classicum, Caes., oder signum Liv., oder bellicum, Liv. und Cic., den Soldaten das Zeichen durch Blasen geben, z. E. zum Marsche : auch sagt man classicum (Nominat.) oder signum canit statt canitur, i. e. wird gegeben, geblasen, lässt sich hören, ertönt, Liv. und Sallust. : so auch symphonia canit, Cic. : b) von blasenden Instrumenten, z. E. tubae cornuaque cecinerunt, Liv. Not. intus canere sibi, einwärts spielen (auf der Cither), so dass der Spieler es besser hört, als der Zuhörer ; daher tropisch, statt bloss auf seinen Nutzen sehen, Cic. : c) auch von andern Dingen, ertönen, z. E. sylvae canunt avibus, Lucret. : 5) weissagen, prophezeyen, Nep. und Cic. : 6) eine Zauberformel hersagen, Ovid. Not. Canens, Gattinn des Picus, Tochter der Venilia, Ovid.

75.3. Az idézett példa világosan mutatja, mennyivel közelebb vannak Márton elrendezési elvei német mintáihoz, mint a korábbi magyar hagyományhoz. Most már azt kell eldöntenünk, mennyiben támaszkodott Márton Schellerre és mit vett át Kirschtől. Vegyük példának azokat a címszavakat, amelyeket fentebb (**75.1.**) PPB. segítségével nem tudtunk megmagyarázni, s vessük ezeket össze Kirsch-sel és Schellerrel.

Kirsch 1754.	Scheller 1792.	Márton 1818.
		Canitia, ae, f. 1. i. q. canities.
Canius, ii, n. *Nom. pr.* Romanorum. *Hist.* 2. *Nom. propr.* eines Poeten, welcher zugleich mit Martial gelebet. *Mart.*		Canius, ii, m. 2. Nom. prop. Romanorum. 2. Nom. propr. Poëtae.
Cannabetum, i. m. Ort, wo viel Hanf wächst, Hanfland. *Vet. Gloss.*		Cannabetum, i. n. 2. *kender termő hely, kenderföld;* Ort, wo viel Hanf wächst, Hanfland.
Cannabius, a, um. *idem quod* Cannabaceus		Cannabius, a, um, idem quod Cannabaceus.
Cannabum, i, n. *idem quod* Cannabis. *Pallad. Varr.*	Cannabis, is, f. Hanf, Varr; auch findet man Cannabus oder Cannabum, Varr.	Cannabum, i. n. 2. idem. q. Cannabis.
Cannacus, i. m. *Nom. propr.* eines Phrygischen Königs. *Hist.*		Cannacus, i. m. 2. Nom. propr. regis Phrygiae.
Cannula, ae, f. *Dimin.* kleines und zartes Schilf. *Apul.* 2) Rhorpfeifgen. *Mart.* (Canna)	Cannula, ae, f. 1) Schilf oder Rohr, wenn man vermindernd redet, Apul.: 2) Röhre, z. E. pulmonis, Luftröhre, Coel. Aur.	Cannula ae, f. 1. *nád*, v. *káka bokor:* Rohr- oder Schilfgebüsch. 2. e. gr. pulmonis; *lélekző gége;* Luftröhre.
		Canonia, ae, f. 1. Jus ecclesiasticum canonicorum.
Canonicalis, e. *Adject.* Domherrisch. Habitus canonicalis, Domherrischer Habit. *Histor.*		Canonicalis, e, Adiect. e. gr. habitus; *káptalanbeli úr ruhája v. köntöse;* die Kleidung der Domherren.
Canonicarius, ii, m. der die Gilten, Steuer einnimmt, Steuereinnehmer. *JCt.* 2) Abgesandter. *Idem.*		Canonicarius, ii, m. 2. *adószedő;* ein Steuereinnehmer.
† Canonicatus, us, m. Domherrenpfründ, Canonicat.		Canonicatus, us, m. 4. praebenda, seu beneficium canonicorum ecclesiasticum.
* Canonice, es, f. Singkunst. *Aul. Gell.*		Canonice, es, f. 1. *éneklés mestersége;* die Singekunst
Canopicus, a, um. was von der Stadt oder Egyptischen Insul Canopus ist. *Geogr.* 2) wollüstig. Vita canopica, wollüstiges Leben.	Canopicus, a, um, Canopisch, nach Canopus gehörig, da befindlich etc. z E. ostium Nili, Plin. H. N.	Canopicus, a, um, *Canopusi, Canopus városába való;* Canopisch, nach Canopus gehörig, da befindlich; 2) *gyönyörűséget vadászó, buja;* wollüstig.

Kirsch 1754.	Scheller 1792.	Márton 1818.
Canor, oris, m. heller Thon, lieblicher Laut. *Quint.* (Cano)	Canor, oris, m. 1) das Singen, der Gesang, a) eigentlich von Menschen und Thieren, Ovid. Lucret. und Quintil. : b) eines Dichters in Versen, Petron. : 2) das Ertönen oder der Klang eines Instruments, Virg. und Ovid.	Canor, oris, m. 3. *éneklés, ének :* das Singen, der Gesang. 2) *muzsika szerszám hangja;* der Klang eines Instrumentes.
Canore, *Adv. idem quod* Canorus.	Canore, Adv. klingend, ertönend, Apul.	Canore, Adv. *hangosan, zengve;* Klingend, ertönend.
Cantabria, ae, f. Landschaft în Spanien. *Geogr.*	Cantabria, ae, f. Landschaft Spaniens in der Gegend von Biskaja.	Cantabria, ae, f. 1. provincia Hispaniae.

Az idézett példák még egy becses tanúsággal szolgálnak. Kirsch forrásjelölései nyomán meg tudjuk állapítani, miért hiányoztak ezek a szavak, illetve alakváltozatok PPB.-ból. A magyarországi latin szótárírás hagyománya a XVII—XVIII. században többé-kevésbé a klasszikus latin szókincsre szorítkozott ; a középkori latin szavak legfeljebb függelékben szerepeltek. Kirsch azonban sokkal szélesebb körű forrásanyagot ölelt fel: figyelme kiterjedt nemcsak az aranykor nagyjaira, hanem az ezüst- és a vaskorra is ; az ezüstkort képviseli Martialis *(canius, cannula* a.), valamint Quintilianus *(canor* a.), a vaskort pedig Aulus Gellius és Palladius. Szóhoz jutnak Kirschnél egyházatyák, kései grammatikusok is, továbbá humanista szerzők, akiknek sorában számos nagy olasz íróra találunk („Dantes Florentinus, ... Boccatius, Petrarcha, Angelus Politianus, Laurentius Valla, Julius Scaliger," stb.). Márton szintén felsorolja az általa idézett szerzőket, de elhagyja az összes késői latin írókat. A legkésőbbi író, akire még hivatkozik, a VI. századi Boethius.

75.4. Összevetéseinkből fontos módszertani elvet szűrhetünk le. Valahányszor Márton latin—magyar szótárának egy-egy adatát kívánjuk felhasználni, mindig egybe kell vetnünk az adatot tartalmazó szócikket nemcsak a magyarországi latin szótárak hagyományaival, hanem azokkal a német forrásokkal is, amelyekből Márton oly gyakran merített. Mintáit, mint mondtuk, kezdettől fogva kitűnően választotta meg. Kirsch szótára a maga korában példaadóan alapos mű volt, Scheller pedig — bár aránylag kisebb címszóanyagot tartalmazott — jól eligazította Mártont a latin nyelv különböző korszakaiból származó szavak tömkelegében. A szócikkek kidolgozása PPB.-hoz mérten jelentős haladást mutat ; nem is csoda ez, hiszen Márton egyik forrásművéből, Scheller szótárából nőtt ki később, a XIX. század közepén, Georgesnak mindmáig használt latin—német szótára.

76. Márton latin szótárának magyar értelmezései igen érdekesek. Néhány lapot részletesen megvizsgáltunk, hogy a legfontosabb értelmezéstípusokra, és a bennük előforduló magyar szavak valószínű származására rámutathassunk. A kiválasztott rész a latin G betű eleje (1241—1248 h.), ahol nagyszámban találunk ritka, PP(B).-nál egyáltalában elő sem forduló latin címszavakat : az efféle cikkek megszerkesztése különösen próbára tette Márton nyelvi és stilisztikai leleményességét. Nagyjából a következő eseteket különböztethetjük meg :

76.1. *Á t v é t e l e k* PP(B).-ból, illetve a régi, XVII—XVIII. századi nyelvből. Ebbe a csoportba tartoznak a vizsgált részből a következő szavak :

Eszemiszom: „Ganeo, . . . tobzódó, *eszemiszom* ember ; ein Schlemmer. 2) kurvás, kurvakergető ; Hurentreiber" (1246). Ganeo PPBl. szerint csak Bordélyba-járó, Bordély-ház gazdája, Tékozló, Kurvás'; mindezen értelmezések a Márton közölte 2. jelentéshez illenek. A latin szót azonban Kirsch a következő értelmezéssel közli : 1. 'Hurenwirth', 2. 'der täglich in die Hurenhäuser gehet, frisst und säufft, ein Schlemmer, Schwelger'. Ezt a második jelentést (amelyet Kirsch Ter.-szal [Terentius] igazol) tette Márton első helyre és átvette a 'Schlemmer' értelmezést is. Nem eredeti Márton magyar értelmezése sem : egyrészt *eszemiszom ember* már a XVII. század 2. felében előfordul Bethlen Miklós önéletírásában (NySz.), másrészt pedig nemcsak Sándor I. közli 'lurco, helluo, commessator, nepos' értelmezéssel (Told. 77), hanem megtaláljuk PPBl.-ban is : „Voluptarii, atque potatores maximi : (Plaut.) *Eszem-iszom* emberek" (*voluptarius* a.). Nyilván a népnyelvből került a XVII. századi irodalmi nyelvbe ; ma is 'dőzsölő, korhely ember' jelentésben járatos pl. a Szamosháton (Csűry : SzamSz. II, 245).

Lacikonyha: „Ganea . . . közönséges hely, hol pénzért ebédet 's vatsorát ehetik az ember, vendégfogadó, piatzikonyha, *(latzikonyha)* . . . ; 2) ivó, részegeskedő, tombérozó és bordélyház" (1246, vö. II, 5, *macellarius* a.). PPB. csak a 2. jelentést ismeri 'Bordély-ház' értelmezéssel, viszont Kirsch értelmezése : 'ein S a u f f - oder Hurenhaus'. *Lacikonyha* szavunkra 1688 óta ismerünk adatot (NySz.) ; PPB. latin—magyar részében *popina* a. fordul elő, s ugyanezt az értelmezést közli a m.—latin rész is. Más nagyszótári adatok : 1750 : „Cupedinarius . . . *latzi-konyha*" (Wagner, Phras.) | 1784 : „köz konyha, *latzikonyhája*, város' konyhája, fogadó" (SzD.[1] 44) | 1790 : „a' Táborban minden féle kereskedők . . . traktérok, az az : *Latzi konyhákat* tartó emberek legyenek" (Gvadányi : Tör. háb. 121) | 1793 : „a' vendégfogadóban való étel itt sokkal jobb ízű, mint a' mi *Latzi konyháink*ban, Traktér-házainkban" (Sándor I. : Külf. út. 70) | 1809 : „*Latzy-konyha:* Tabella macellaria" (Simai Kr. : VSzót. Told. I, 1) | 1831 : „*Laczi' konyhája.* Vásári sütkörészők" (Kr. I, 325). A régi *lacikonyhák* színes leírását adta 1844-ben Nagy I. : „A hideg *Laczi-konyha* nyolc lábú gyékénysátor alatt van fölállítva, 's benne pékkenyér, augsburgi kolbász, sajt és pálinka árultatik" (Életk. I, 276). A lacikonyhák vendégeit 1846-ban Garay J. így jellemzi : „az utczán lakó szegényebb nép : a' betyárok és bitangok . . . a' zsidópiaczon és dunaparton összegyülnek, az ugynevezett *Laczi-konyhákra* 's megebédelnek" (Tollr. III, 29). Mindez nem áll távol a *ganea* fogalmától, de Márton értelmezését különösen szerencsésnek sem tarthatjuk. *Ganea* 1. német értelmezését ('Garküche') PPB.-nál *popina* a. szintén megtaláljuk ; hasonló megoldást nyújt Scheller 1792. is *ganea* a.

Megcsattan: „Gallulasco . . . *megtsattanni*, férjfiassá lenni, (a' hangról mondatik)" (1245). Pontos átvétel PPB.-ból : „*Meg-tsattanok:* gallulo, gallulasco, Hirquitalio . . . Intono, Fragorem edo, ich ändre die Stimme (wenn sie einem bricht)", s már a XVI. század végén, Calepinusnál „hirquitallire — *meg tsattanny*" (484). Márton ezt az igét korábban csak más értelmezéssel szótározta (1807 : 'aufplatzen, zerplatzen'). Megtaláljuk azonban ebben az értelemben egyrészt a XVII. század nyelvében, másrészt több nyelvjárásban. Comenius régi magyar fordítása szerint : „A szőretlenec, midőn szőrősődni

kezdenec, vékonyan csengő hangos szavokat meg-változtattyác és rikácsolnac, *megcsattannac*" (Jan. 44, NySz.). A MTsz.-ban van egy ilyen jelentésű adat a Balaton mellékéről: *megcsattant a szava* 'megvastagodott, mélyebb lett a hangja' (Fábián G. 1839); ugyanide tartozik még: *megcsetten a gyermek hangja* 'megvastagszik, mélyebb lesz' (Nyr. XVIII. 418, Erdély). Márton valószínűleg saját dunántúli nyelvjárására támaszkodhatott.

Vendéghaj: „Galerus ... 2) *vendéghaj;* falsches Haar, ein Haarputz" (1244). A NySz. első adata 1713-ból származik (Kisv. Adag. 316); Kr. idézi Csúzi, [Zengedező] Síp[szó] 55 nyomán is; az utóbbi adat 1723-ból való (vö. NySz.). PPBl. szerint *galerus* 2. jelentése 'tsinált-haj', viszont a magyar részben megvan *vendéghaj* 'coma subdititia, adventitia, ementitia, capillamentum' értelmezéssel (az értelmezést átvette Kr., NySz.). Márton e szót már 1807-ben szótározta 'paróka, die Perrücke' értelmezéssel. Későbbi szótárainkban sűrűn előfordul (Kr. I, 216, Tzs. 1838., Bloch 1843., Ballagi 1854. stb.); megvan nyelvjárásokban is (Rimaszombat, Zilah, Erdővidék, MTsz.).

Az eddig felsorolt és megvizsgált cikkek sajátságos közös vonást mutatnak: Márton rendszerint nem írta át közvetlenül PPB. értelmezését, hanem inkább rokonértelmű szavakat keresett, mégpedig többnyire olyanokat, amelyek PPB.-nál másutt előfordultak. Ez a törekvés Márton önállóságára vall: a lehető legkevésbé kívánt a PP(B).-éhoz hasonlatos szótárt adni.

76.2. Már fentebb idéztünk több olyan szót, amelyet Márton meríthetett nemcsak PPB.-ból, hanem a nyelvjárási szókincsből is. Számos más cikkben viszont olyan adatokat találunk, amelyeknek n i n c s s z ó t á r - i r o d a l m i előzménye. Ilyenek a következők:

Fecskelocskaság: „Garrulitas ... fetsegés, tsátsogás, fetsegőség, fetsegésre való nagy hajlandóság *(fetskelotskaság)*". PPB.-nál *garrulitas* a. m. 'tsevegés, tsátsogás'. Márton szótáraiban azonban kezdettől fogva megvan *fetskelotska*, 'ein Plaudermaul, Plaudertasche' (vö. Márt. 1807., továbbá 1803. *Ausplauderer* a.). A szó régebbi: *fecse-locsa* megvan a NySz.-ban („*fecselocsa* kapzsi pattogó ember" Rákóczi. F. Lev. IV, 477), s ennek változatai *fecsi-locsi* (két adat az Érmellékről, Nyr. V, 425, 513), *locs-fecs* (Nagybánya, Nyr. X, 287), *locsi-fecsi* (Makó, Nyr. IX, 377; Hegyalja, Kassai II, 153). A MTsz. szerint *fecske-locska* (Debrecen, Nyr. III, 413, XI, 189; Székelyföld Kriza) és *locska-fecske* (Abaúj) a népnyelvben egyaránt előfordul. *Fecskelocska* egyedül bír bizonyos lexikográfiai hagyománnyal: közli Sándor I.: Sokféle XI (1808), 115, valamint LexBud., 220, Tzs. 1838. (vö. EtSz. II, 171). Később használta Arany is: „Nevünk előtte korcs, férfit-buvó, Áruló, *fecskelocska* borszipák" (Arist, III. 31). Ami a származékokat illeti, más forrásból egyedül *fecskeség* mutatható ki, vö. 1750: „A' Nyelv illő zaboláját, Szabad *fetskeségnek* zárját, Tartsd mindennél főbb jónak" (Heptalogus 29) | 1832: „elmés *fecskesége* gyakran alig engede köztök szünetet a' vig kaczajokban" (Fáy A.: Bélteky-ház I, 81). Később, a Tzs. 1835. szerint „Plauderhaftigkeit, csacskaság, locskaság, *fecskeség*" (ismétli Bloch 1843.). Márton adata mindenesetre nagyon érdekes: az e g é s z ikerszó főnevesítését egyelőre más forrásból nem ismerjük.

Feketefene: „Gangraena ... *feketefene*, üszögfene, vadhus, nyavalya" (1245). PPB. szerint csak 'fene, vad-hus' viszont Márton már 1803-ban is a *der kalte Brand* szókapcsolatot így fordítja: „*fekete fene*, üszögfene" (*Brand* a.). Minden bizonnyal székely tájszó: a MTsz. szerint *fekete-fenye*

'üszög, üszkösödés (sebben)' (Győrffy Iván közlése). *Üszögfene* összetételként más forrásban nincs meg. A Tzs. 1835. szerint *Brand* a. m. 'fene, üszög'.

Kahol: „Gannio . . . *kaholni*, tsaholni, ugatni mint a' kutya, nyikogni, mint a' róka; belfern, bellen von Hünden und Füchsen" (1247). Származéka: *kaholás* (*gannitio* a.). Az első magyar értelmezés vége PPBl.-ból származik, ahol *gannio* a. m. nyikogok mint a' Róka'. Ugyanitt *gannitus* 'róka-nyikogás, tsehegés', viszont *gannitio* egyáltalában nincsen. Az utóbbi szót megtaláljuk Kirschnél, aki *gannitus*-szal veszi egyértelműnek. Márt. 1818.-nak ez az adata legjobban Márton 1803-i szótárával egyeztethető, ahol *belfern* értelmezése 'kaholni, tsaholni tsiholni ; az ebről'. Sándor I. 1808-ban *kahol* igénket 'latrare' jelentéssel jegyezte fel (Told. 180). A MTsz.-ban e szó — néhány alföldi, valamint győrvidéki adat alapján — csak 'köhög, köhécsel' jelentéssel fordul elő, pedig feltétlenül mondták mind kutyákról, mind rókáról. 1792-ben ezt olvassuk: „a' vadász-ebek *kaholó* hangjaival gyönyörködtetik füleiket" (Horváth A.: Hol-mi III, 63). Ugyanezen évből megvan a szónak mozzanatos párja is: „Közbe-korban *kahintottak* egyet az ebek a' faluban" (Szűts I.: Herfort és Kl. I. 239). Rókáról *kahol* adatunk csupán későbbi van, pedig bizonyosan megvolt Márton korában, sőt a XVIII. század végén is. 1860-ban Bérczy K. Vadászműszótárában ezt írja: „*Kahol*, a róka midőn hangot ad" (21). Régi adat csupán a rokonértelmű *kahog* igére van. 1791-ben Gvadányi így ír: „Mint szokott a' Róka ugatni, czammogni, Hirtelen el kesztem én is úgy *kahogni*" (Orsz. gy. leírása 177).[63] 1796-ban, ugyancsak Gvadányi, még egyszer használta: „De a' Nagy Majthényi, mint róka a' fagyon *Kahogott* . . ." (Nót. test. 240). Kétségtelennek látszik, hogy Márton az élő nyelvhasználat alapján szótározta ezt a szót, amely vadászműszó is lehetett ; pontos nyelvjárási elterjedését egyelőre nincs módunkban megállapítani. Mindenesetre 1831-ben Kr. helyesen kapcsolta össze az 'ugat' és a 'köhécsel' jelentést: szerinte *kahol* (utalással Sándor I.-ra) 'latrat', viszont *kahácsol* (utalással Sz. D. I, 287-re) 'köhécsel'. Az utóbbi adatot megerősítette Sándor I. 1808-ban (Sokféle XI, 39), valamint Simai Kr. 1810-ben: *kahácsolok* (köhögök) 'tussio' (VSzót. II, 31). Megjegyzendő, hogy a MTsz.-ban feljegyzett, 'köhécsel' jelentésű *kahol* mellett szól Arany J. következő adata is: „a férjem az egész Éjjel *kaholt*, jóllakva szárdinával" (Arist. III, 92).

Ami a származékszót illeti, erre csak egyetlen régi adatunk van, mégpedig 'köhögés' értelemben. 1798-ban Veszelszki Fa- és fűszeres könyvében a következő tanácsot adja: „A [vad kömény] porát mézzel elegyítve jó be-venni, a' fulladozást, és a' *kaholást* meg-szünteti" (410).[64]

76.3. Márton szókincsének jelentékeny részét olyan szavak alkotják, amelyeket más forrásból ekkor nem tudunk kimutatni. Idetartoznak az olyan szavak, mint *görögtzérusza* (galena a., vö. Márton 1803. Bleyweiss a.) ; *kézimesterember* (galliarius a.), *kurvakergető* (ganeo a.), *mamó* (galeopsis a. mint növénynév: 'vérestorku *mamó;* gelbe Nesselblume'),[65] *menetke* (gale a., való-

[63] Az adatot a NySz. így idézi: „Mint a róka kezdett *kahogni*" [!].

[64] Megemlítendő, hogy Veszelszki adatának nagyszótári feldolgozója *kahol* igénket — amint a cédula alsó bal sarkába írt megjegyzéséből kitűnik — *csahol* és *köhög* alakkeveredéséből származtatta. Valószínűbb azonban, hogy önálló hangutánzó szóval van dolgunk, mely *kehel* 'köhög' (MTsz.) mélyhangú párja (így Szinnyei J., MTsz. *kahol* a.).

[65] E szavunk rendkívül rejtélyes. Márt. 1818. másutt is közli, mégpedig 'ijesztő' jelentéssel, vö. *Manducus* és *Mania*. *Mumus* (*muma*, CzF.) népnyelvi változatával lenne dolgunk? CzF.-nál van *mamó*, de más jelentéssel.

színűleg *menyét menet* alakv.-ának kicsinyítője, vö. Márt. 1803. is., Wiesel a.) ; *rajoskodni* (Gallo a., vö. Márt. 1803., Schwarmen a.) ; *ónglét* (galena a., vö. Márt. 1803. : „Bleyglatte, *ónglét*, máz"), *sisakhordozó* (galearius a., a NySz. csak a *buzogányhordozó, dárdahordozó, fegyver-, kardhordozó* és *pajzshordozó* összetételeket tartja számon), *tombérozó*,[66] *és bordélyház* (ganea a., németül 'ein Sauff- und Hurenhaus'), *tyúkpásztor* (gallinarius a.), *vargafeketítő* (galla a., vö. Schusterschwarze, vargának való feketítő. Márt. 1803.) stb.

76.4. Mindeddig nem foglalkoztunk Márton latin szótárának nyelvújítási szavaival. Ezeknek rövid jegyzékét Simai Ö. már összeállította (i. m. 46—48), adatai azonban gyakran helyesbítésre szorulnak. Mindenesetre Barczafalvi újításait képviseli e szótárban *gyámatya* (pater a.), *gyámanya* (tutrix a.), *újonc* (tiro a.) stb. *Ügyész* (actor a. : actor causae) nem Barczafalvi alkotása, hanem Baróti Szabóé (NyÚSz., 1786). — Baróti Szabónak tulajdonítja Simai Ö. is a következő szavakat : *állítmány* a törvényben : brocardium, *előérzés:* praesagitio, *érzemény:* sensus, *függelék:* adnexus, *gyilk, gyilok:* gladiolus, *napló könyv:* memorialis, *szemüveg:* perspicillum, *tárgyazat:* substractum, *tünet:* adparentia, *vizsgálat:* theoria (NyF. II, 46). A NyÚSz. szerint azonban *előérzés* Révai szava (1787), *szemüveg* Andrád Sámueltől származik (1789), *tünet*-re vannak adatok 1708 óta, de mai értelmében mégis Barczafalvi újítása (vö. NyÚSz. 352 ; Bárczi : SzófSz.), *vizsgálat* ismeretes 1747 óta (Nyr. XLII, 162), stb. — Találunk néhány szót Kazinczy újításai közül is: ilyen *dölyf* 'superbia' (1793, NyÚSz., tehát n e m 1803, ahogy Simai állítja! *egyesület* 'universitas' (1815, Bárczi: SzófSz.) stb. — Dugonicstól származik *borongós* (obnubilus a.) és *emlékoszlop* (mnemosynum a., mindkét szóról. NyÚSz.). — Erős a Tiszti Szótárnak hatása : a Szirmay-féle Glossarium (1806.) adta Mártonnak az olyan szavakat, mint *bűnhely* (locus a., locus delicti) és *felségsértés* (crimen majestatis). — Pápay S. 1807.-i szótárából szintén több szót merített Márton : ilyenek *anyakönyv* (immatriculatio a.), *javallat* (proiectum a.), *osztalék* ('rubrica' értelemben) stb. — Sándor I. Toldalékából Simai helytelenül származtatja a *borongós* szót (l. fentebb) ; *elnéz* (conniveo a.) sem Sándor szava, hanem Bacsányié (1788). *Verőér* (Mártonnál pulsus a.) jöhetett Sándor közvetítésével, de már Csokonai használta, 1806-ban.

Márton nyelvújítási anyagának igazi értéke és bizonyos fokú eredetisége azonban nem annyira a szóképzés terén, mint inkább új összetételeinek gazdagságában keresendő (l. fentebb **73.2.**). Bárczi *állatkert* szavunkra az első adatot éppen Márton latin szótárából idézi (vivarium a.), s említhetők az olyan szavak is, mint *álladalomtudomány* 'statistica', *épületfaszállító* 'materiarius' *erőmívmester* 'machinarius', *koporsókő* 'mausoleum', *nagyvilág* 'macrocosmus' stb. Ezek közt persze tükörszavakat is találunk (pl. *kutyatanító* ~ *Hundelehrer*, mango a. ; *kinzólajtorja* ~ *Folterleiter*, Mala Mansio, mansio a., *nagyrafestés* ~ *Grossmahlerey*, megalographia a.), az idegen szavak viszont elég ritkák (vö. *márkgróf* < *Markgraf*, marchio a.).

Márton József műszókészlete

77. Márton latin—német—magyar szótára kitűnő alkalmat szolgáltat arra is, hogy megvizsgáljuk : hogyan ítélte meg a neologizmusokkal, nyelv-

[66] Aligha lehet más, mint *tomb* 'tombol, kicsapong' igénknek *-éroz* képzővel ellátott játszi származéka. Vö. *dombéroz* 'helluatur, lurcatur, crapulatur, bacchatur' (SI.).

újítási szavakkal meglehetősen csínján bánó szerző egy-egy tudományág területén az áttérést a latinról a magyar nyelvre, s ezzel kapcsolatban megfelelő magyar terminológia kialakítását. Sajnos magyar műszógyűjteményeink aránylag nem nagy számúak ; egyike a legjobbaknak Keresztesi Mária tanulmánya : A magyar matematikai műnyelv története (Debrecen 1935.).[67] Tekintettel arra, hogy ez a tanulmány, — meglehetősen meglepő módon — sem a magyar nyelvtudomány korábbi megállapításait, sem a szótárak anyagát nem vette figyelembe, megfigyeléseink Keresztesi M. anyagának megítéléséhez is új szempontokat szolgáltatnak.

Elöljáróban meg kell jegyeznünk, hogy Márton a matematikai műnyelv terén semmiféle teljességre nem törekedett, tehát ritkább elnevezéseket — s főleg matematikai vonatkozású jelzős szerkezeteket — nála hiába keresünk. Elég azonban, ha 20—30, viszonylagosan egyszerű és fontos szó magyarítását megvizsgáljuk : már ezekből is fontos következtetéseket vonhatunk le.

Abstractus: PPB. 1801. szerint[68] csak 'elvonatott', Márton 1818. szerint 'elvont, elválasztott, különszakasztott'. Keresztesi (i. m. 51) az *elvont* melléknevet csak 1833-ból idézi (Bitnicz), a NyÚSz. első példája 1772-ből származik (Sartori : Filos. 20). Vö. még Versegi : Lex. 5.

Additio: PPB. szerint 'hozzá-tétel, mellé-adás'. Márton szerint *'öszve-adás*, a' számvetésben'. Keresztesi szerint *öszve-adás* már Ónadinál megvan 1693-ban, később Maróthinál (1743.) és Dugonicsnál (1784.). Összetett szóként használta Lukács 1811-ben. A mai *összeadás* alakv. először Pethénél fordul elő, 1812-ben. Pethe Mathesis című műve Bécsben jelent meg, tehát Márton nyilván ismerhette.

Aequalitas: régebben mind a matematikai írók (Molnár, Dugonics), mind PPB. *egyenlőség*-gel fordították. 1812-ben Pethénél *'egyformaság'* (Keresztesi : i. m. 53), s ezt találjuk 1. értelmezésként Mártonnál is.

Aequatio: Márton szerint 'egyaránt osztás, *egyenlítés*'. Ebben az esetben Márton forrása nem Pethe, hanem Méhes S.-nak 1817-ben, Kolozsvárt megjelent Közönséges Arithmeticája, ahol szintén *egyenlítés*-t találunk. Az 'egyaránt osztás' PPB.-ból származik ; Keresztesi (i. m. 53) matematikai munkából nem idézi. Dugonicsnak máig használt magyarítását *(egyenlet)* Márton nem jegyezte fel.

Algebra: PPB.-nál nincs címszóként 1801-ben sem ; Dugonics 1784-ben a *betű-vetés* nevet ajánlotta, amelyet Márton el is fogadott : *'betűvetés*, álgebra'. Az utóbbi alak azért érdekes, mert az EtSz. I, 69 szerint *algebra* szavunkra az első adat csak Kunoss Gyalulatából (1835.) származnék.

Algorithmus: Keresztesi csak 1834 óta idéz különböző magyarítási kísérleteket (*számolás* 1834, *számolási munkálat* 1836, *számvetési munka* 1836 stb., i. m. 57), pedig már Márton értelmezte : nála Algerithmus [!] *'számmesterség, számvetés'*.

Angulus: Márton szerint *'szeglet, belsőszeglet'*; az utóbbinak forrása valószínűleg a Pethénél, 1812-ben olvasható *belső szegelet* (vö. 1786 : *belső szöglet*, Benyák). PPB.-nál *szegelet* áll : az Apáczai Csere szava volt (1653), de használta Pethe is. Dugonics már 1784-ben megalkotta *szög* szavunkat, de Márton nem fogadta el.

[67] Alábbi áttekintésünknek hasznát vesszük később a Versegi-féle Lex., valamint a Math. Műsz. tárgyalásával kapcsolatban.

[68] A továbbiakban mindig ezt vesszük figyelembe.

Arcus: Régen egyszerűen *‚ív'* (Apáczai Csere 1653., PPB.). Márton szerint *'körkaréj, görbület,* a' karikarajznak egy része, a' Mathésisben'. *Körkaréj* olyanféle szó, mint Pethénél *karéj* (1812. ; megvan 1833-ban, a Math. Műsz.-ban is). *Görbület*-re Keresztesi sokkal későbbi példákat idéz, a 30-as évekből (curvatura a., i. m. 79). *Karikarajz*-ról l. alább, *circulus* a.

Arithmetica: PPB. szerint 'számvető mesterség', Márton azonban elfogadta a Debreceni Arithmetica (1577.) *számvetés* szavát. A latin szót megtartotta Csider 1753-ban : *arithmetika* (Keresztesi : i. m. 63), de az EtSz.-ból hiányzik.

Axioma: PPB.-nál még *'teljes, de rövid mondás'*. Márton szerint *'nyilvánvaló'*, illetve *'nyilvánság,* nyilvánvaló dolog vagy igazság'. Az első értelmezést Pethétől vette át (Keresztesi : i. m. 64).

Calculus: Márton szerint *'számvetés,* fel, v. kiszámlálás, öszvevetés'. Pethénél szintén *'számvetés'* (Keresztesi : i. m. 68).

Centrum: Márton elfogadja a Molnár J.-féle *középpont* (1777.) szót, bár Pethe az Apáczai Csere-féle *kellőközép*-et ajánlja (Keresztesi : i. m. 69). E szó története jó példa arra, hogy Márton legfontosabb forrását sem követte kritika nélkül, hanem mindig a legalkalmasabb szót igyekezett kiválasztani. Megjegyzendő, hogy már PPB.-nál centrum *'közép pont,* közepi valaminek'.

Circulus: Márton szerint *'karika, kerekrajz, kerület'*. PPB.-nál *'kerengő karika'*. *Karika* Molnár J. (1777.) szava ; elfogadta Pethe is (1812.) ; *kerekrajz* Keresztesi összeállításában nem szerepel (Dugonicsnál egyszerűen *kerek,* 1784.); *kerület* Apáczai Csere szava, de később mintha háttérbe szorult volna (bár SzD.[2] közli a *kerületes* származékot, vö. NyÚSz.).

Conus: Mártonnál 1. 'teke', 2. *'kúp'*. Márton már 1803-ban a *kúp, kúptest* szavakat ajánlotta (NyÚSz. vö. *kúp* 'rakás' SzD.); Keresztesi első példája Kerekes 1827-ben megjelent Mértanából. Dugonics és Pethe szerint *conus 'csúcs'*.

Cubus: Márton szerint *'köb,* hat egyenlő négyszególdalú test, kotzka'. *Köb* 1780-ban bukkan fel először Dugonicsnál (NyÚSz.) ; 1784-ben, ugyancsak Dugonics, így ír róla : „Az arány ez : ha cubulus *köböl,* cubus *köb*". *Kocka,* Keresztesi szerint, először Pethénél van meg (1812.).

Curvatura: PPB. szerint 'meghajtás, horgasság', Molnárnál *'görbülés'* (1777.), Pethénél *'görbeség'* (1812.). Márton szerint *'görbeség'* (Pethe szava, továbbá *'meghajtás, horgasság'* (PPB.-ból).

Cylindrus: PPB.-nál csak *hömpölygő, hempergő* vagy *görgőfa'* Mártonnál *'henger'*, mint 1784-ben Dugonicsnál és 1812-ben Pethénél (1786-ban Benyáknál még : *görgő-fa,* vö. PPB.).

Demonstratio: A régebbi *mutogatás, megmutatás, víttatás, valósítás* helyett Pethe 1812-ben a *megbizonyítás* szót ajánlja ; Mártonnál 'megmutatás, mutogatás, v. *bizonyítás*'. Az előbbi két értelmezés PPB.-ból származik : *'megmutatás, megmutogatás'*. Az igekötő ismétlése PPB.-nál arra utal, hogy valószínűleg Mártonnál is *megmutogatás, megbizonyítás* olvasandó. Az igekötő nélküli *bizonyítás* változatra Keresztesi a legrégebbi példát 1838-ból idézi (Nagy : Geom.).

Diagonalis: PPB.-nál nincs ; Mártonnál *'szeglet-szelő linea,* a' négyszegletet keresztbe szelő linea'. E kifejezés pontos mása Pethe *szegletszelő*-je (1812.). Később Bitnicz *szegszelő*-re rövidítette (Math. Műsz.).

Diameter: PPB.-nál még nehézkes körülírást találunk ('hason kétfelé osztó linája valamelly kerek testnek'). Mártonnál 'középmérő, *átmérő,* középszelő'. *Középmérő* Keresztesinél nincs ; *átmérő* régebbi mintája Apáczai Csere

általmérő-je. 1829-ben *áltmérő* (Tud.Gyüjt. V, 39). Márton használta már 1799-ben is: nála Durchmesser *'átmérő* [!] diameter'. 1803-ban azonban Diameter *általmérő*; úgy látszik az *által-*~*át-* igekötőcserét ebben a korban még szokatlannak érezte.[69]

A példákat könnyű lenne szaporítani, bár az a benyomásunk, hogy az E-betűtől kezdve aránylag kevesebb matematikai műszót találunk. Még csak annyit, hogy *quadratum* Márton szerint *'négyszeglet'* (bizonyára a német *Viereck* mintájára); ezt az alakot Keresztesi nem idézi, csak 1823-ból van egy adata a *négyszegletezett* változatra (Bresztyenszky); másoknál *négyszeg* fordul elő (pl. Nyiry-nél, 1822-ben). Mártonnál *quadrate 'négyszegletesen'*, *quadratura* pedig *'négyszegletesítés'*. Figyelembe veendő azonban, hogy Mártonnál a *triangulum 'háromszeglet'*, *triangularis 'háromszegletű'*, s hogy az utóbbi alak megvan Pethénél is (vö. 1653: *három szegeletű*, Apáczai Csere). Itt említjük meg, hogy Márton szerint a *trigonometria 'háromszegletmérés'* vagy egyszerűen 'szegletmérés'. Ennek a szónak forrása is Pethe: nála a *trigonometria plana 'lapos háromszegletű mérés'* (Dugonicsnál: *'lapos háromszögellés'*).

Az idézett példákból világosan kitűnik, hogy Márton matematikai műnyelve k o r s z e r ű volt, ellentétben PPB. szótárával, ahol a XVII. és XVIII. század régi műszavait se igen találjuk meg. Márton figyelembe vette kora matematikai irodalmát, és különösen Pethe Ferenc Mathesis-ét forgatta haszonnal. Egyelőre úttörőnek kell tartanunk Mártont a *mathesis* elnevezésével kapcsolatban is, ő ugyanis 1818-ban a következő három értelmezést javasolta: *'mathézis, nagyságtudomány, mathematica'*. *Mathézis*-nek megfelel a Pethe használta *mathesis*, viszont *nagyságtudomány*-ra Keresztesi az első példát csak Bresztyenszky szövegéből idézi, 1823-ból. Megemlítendő még, hogy a latin *mathematicus* szót főnévként Márton *'mathemátikos'*-sal értelmezte, melléknévként pedig a *'mathézisi'* mn.-vel. Persze vannak olyan esetek is, amikor nem mert új szót alkotni: a *logarithmus* címszót csupán latinul írta körül: 'genus numeri artificialis'.

78. Márton tehát hosszú bécsi tartózkodása alatt éberen figyelte a magyar tudományos műnyelv fejlődését, és — amennyire módjában állt — igyekezett a korszerű kívánalmakat kielégíteni. E törekvéséről tanúskodik az a Glossarium is, amelyet latin szótára végén találunk, s amely alcíme szerint kifejezetten a magyarországi latinság kis szótára: „Interpretatio vocum, in Politicis ac Juridicis negotiis Regni Hungariae usitatorum". Az alcím további szövege szerint, „accesserunt, Termini Technici in variis Scientiis recentius adoptati, nec non, Vocabula peregrina vulgariaque, in hodierna scribendi ratione saepius adhiberi solita".

Hogy e speciális latin szótár mintáját PPB. ismert függeléke nyújtotta, ahhoz kétség nem fér. Meg kell azonban vizsgálnunk, mit vett át Márton címszóanyagába a PPB.-féle Glossariolum-ból és mit merített más forrásokból.

Feltétlenül PPB.-ra utalnak

1) olyan ritkább címszavak, mint *abacino* 'szemét kiszúrni, kisütni' ~ *abacinare* 'meg-vakítani, szemét ki-sütni' (PPB.)[70]; *aboculo* 'id. qu. Aba-

[69] 1807.-i szótárában is igekötőként csak az *által-* alakot használta, sőt gyakran megtartotta az *által-* igekötőt 1823-ban is, vö. Durchmesser *'általmérő'*; Diameter *'áltmérő, általmérő'*.

[70] A *'kiszúrni'* értelmezés forrása a német 'die Augen *ausstechen*', melyet Márton Kirschtől vett át, szokásos egyeztető módszere szerint.

cino' ~ *aboculare* 'szemét ki-tolyni' (PPB.); *abracadabra* 'varásló gyógyító-szó' ~ *abracadabra* 'varásló szó, mellyel az Basilidiánusok gyógyítottak' (PPB.); *acatholici* 'nem katholikusok' ~ *acatholicus* 'a' Római Katholica vallást nem követő' (PPB.); *ambasiator* 'követ' — *ambasiator* 'u.a.' (PPB.), stb.;

2) orvosi műszavak, mégpedig többnyire a patológia köréből, pl. *absorbentia* 'magábaszívó szerek' ~ *absorbentia* 'keserűt, savanyót a' testből magokhoz szívó orvosságok' (PPB.), *amblotica* 'magzathajtó szer' ~ *amblotica* 'gyermekvesztő orvosságok' (PPB.); *amaurosis* 'fekete hályog' ~ *amaurosis* 'szemben-való homályosság' (PPB.), *anorexia* 'ételutálás' — *anorexia* 'ételutálás' (PPB.) stb.

Megjegyzendő azonban, hogy Mártonnak az orvosi szavakra bizonyára volt más forrása is: erre utal egyrészt számos, PPB.-tól erősen különböző értelmezése, másrészt pedig számos PPB.-ból hiányzó orvosi szó (pl. *adenalgia, adenemphraxia, adenitis*). Feltűnő, hogy — csekély kivételektől eltekintve — csakis ilyen patológiai vonatkozású szavakat szótározott: valószínűleg abból indult ki, hogy az orvosi gyakorlatban ezeknek több nyelven való tudása fontosabb, mint az anatómiai műszavaké.

Márton természetesen nem követte forrását szolgai módon: felvette a magyarországi latinságban valóban használatos szavakat, viszont kihagyta azokat a nyugat-európai latinsághoz tartozó kifejezéseket, amelyeket a magyarországi gyakorlatból nem igen ismert (pl. *auriflamma* [= fr. *oriflamme*] 'a' Mártirok' oltárokról levett zászló', PPB.).

78.1. Ennél is fontosabb forrása volt azonban Mártonnak a magyarországi tiszti szótárak anyaga; vessük össze a Glossarium néhány cikkét pl. Pest megyének 1807-ben megjelent szótárával („A' tisztbéli írásmódjának saját szavai"):

Pest m.-i tiszti szótár 1807.	Márton 1818.
Abactio: Elhajtás, vagy Peres Helyről való bé hajtás. *Invagiatio.* Bé hajtás, vagy Kárból való bé hajtás.	Abactio ... *elhajtás, peres helyről való elhajtás;* die Wegtreibung aus einem streitigen Grunde. Invagiatio ... *béhajtás, v. kárból való béhajtás;* die Eintreibung aus dem Schaden, Pfändung.
Absolvere: Fel oldozni, fel szabaditani, fel menteni. *Incattum* [!] *ab impetitione actorea absolvere:* az Al-perest a' Fel-peresnek Vádja, vagy Keresete alól fel szabaditani, vagy fel menteni. *Actore nihil probante Incattus absolvitur:* Semmit bé nem bizonyitván a' Fel-Peres, az Al-Peres fel szabaditatik [!], vagy fel-mentetik.	Abolvo [ɔ: Absolvo] ... *feloldozni, felszabadítni, felmenteni, menté* [!] *tenni,* freysprechen, lossprechen, e. gr. incattum ab impetitione actorea: *az alperest a' felperesnek vádja' v. keresete alól felszabadítni, v. felmenteni;* den Angeklagten von der Anklage freysprechen. Actore nihil probanete incattus absolvitur: *semmit bé nem bizonyítván a' felperes az alperes felszabadíttatik;* da der Klager nichts beweisen kann, wird der Angeklagte los gesprochen.
Administratio: Sáfárság, Sáfárkodás, Gondviselés, Tiszt, vagy Helytartóság, Kiszolgáltatás, Szállítás. *Administratio Justitiae:* Igazság tétel, vagy szolgáltatás. *Administratio Politica:* Polgári Igazgatás.	Administratio ... *sáfárság, sáfárkodás, gondviselés, tiszt, igazgatás, helytartóság, kiszolgáltatás, szállítás;* die Verwaltung, Verwesung, Versorgung, Verpflegung, Amtsod. Stellvertretung, Pflege, Lieferung, Abführung, Abfuhr. e. gr. justitiae: die Gerechtigkeitspflege. e. gr. politica: *polgári igazgatás;* die Staatsverwaltung, Volkszucht [!], öffentliche Ordnung.

78.2. Ámde nemcsak a jog- és az orvostudomány valóságos szakszótára ez a Glossarium, hanem találunk benne, noha elég csekély számmal, T. Sc. (= Termini technici in variis scientiis usitati) jelzéssel ellátott más tudományos műszavakat is. Ezek révén Márton szótára mintegy közvetlen előfutára a Versegi-féle Lexiconnak, bár ez alighanem tudomást sem vett róla. Pl. *apperceptio*-ra Márton olyan műszavakat javasol, mint *'felfogás, megtudás, tudatos képzelés'*, amelyek semmivel sem rosszabbak a kor egyéb terminológiai próbálkozásainál. Kimutatható az is, hogy Márton olykor a régebbi magyar tudománytörténeti előzményekből merített : a *causa formalis*-t *határozó* v. *állató ok*-nak nevezte, s ismeretes, hogy az *állató ok* elnevezést Apáczai Csere javasolta (Versegi : Lex. 59, Phil. Műsz. 24). Ez az elnevezés azonban nem közvetlenül jutott Mártonhoz, hanem a Pest m.-i Tim. közvetítésével, ahol a *causa formalis* már „határozó, vagy *állató* (ok)". Még a zenei műnyelvre is gondja volt Mártonnak : az *applicatura* például szerinte 'ujjrakás a' muzsikában'.

*

79. Bármily sokoldalú volt is azonban Márton érdeklődése, bármennyire igyekezett is kapcsolatban maradni a magyar tudomány fejlődésével, latin szótárának függelékei, az előfizetési felhívások megdöbbentő képet nyújtanak a szerző anyagi nehézségeiről. Amikor latin szótárát meghirdette, őt, annyi szótár szerzőjét, rideg bizalmatlanság fogadta : előfizető alig jelentkezett, s még akiknek neveit egy-egy iskola vagy megyei hatóság beküldötte, azok sem igen fizettek.[71] Alig 1000 előfizetője volt Mártonnak, amikor műve I. kötete megjelent : a befolyt pénz az I. kötet nyomdaköltségére sem volt elegendő. Néhány mecénás kölcsönnel sietett a szerző segítségére, Pichler, a nyomdász, valamint Uffenheimer, „egy papiros Fábrika birtokosa" — noha az utóbbi „az egész Munkához . . . 150 bál papirost tsináltatott" — adott némi fizetési haladékot. Ilyen nyomorúságos körülmények közt indultak meg a II. kötet munkálatai : több mint 30 000 forint nyomdaköltséget kellett Mártonnak példányonkénti 12 forintos árból előteremtenie! Ekkor intézte a vármegyékhez második felhívását, barokkos körmondatokban emlegetve „Hazafiainak világszerte esmeretes hazaszerető Nemzeti nemes lelkűségét". 1819 augusztusáig — a szükséges 2500 előfizető helyett — alig 1800 előfizető gyűlt össze,[72] s Mártonnak máris a három részből álló nagy vállalkozás másik kötetére kellett gondolnia : amint írja, „a' Lexikonnak Német—Magyar Részét szán-

[71] „Több N. V. Vármegyékből ezt a' nyilatkoztatást nyertem feleletül : hogy, mivel már efféle Praenumeratióval több izben megtsalattatott a' Publicum ; készebbek az Előfizetésre meghívott Hazafiak, a' kész munkát két annyi áron is megvenni, mint bizonytalanra praenumerálni. Sőt, némelly T. N. Vármegyék, béküldvén az Előfizető Hazafiak Neveit, tudtomra adták, hogy a' már sok ízben megesett hiú praenumeráltatás miatt, a' praenumeratio díját, tsak a' Munka kiosztása után lehet bészedni . . ." (Függelék, 54).

[72] Márton J. kiadási nehézségeit nem ítéli meg egészen helyesen Bisztray Gy. a prenumerációról szóló — s egyébként úttörő jelentőségű — tanulmányában : igaz ugyan, hogy Márton szótáraiból aránylag több példány kelt, mint a legtöbb ekkor megjelenő s előfizetés útján terjesztett műből, de a kelendőséget mindig össze kell vetnünk a munka kiadásának önköltségi árával is. Nem igen lehet tehát például a latin szótár kiadását olyan kitűnően megszervezett kiadói vállalkozásnak minősíteni, aminőnek Bisztray véli (Magyar századok. 1948. 187) ; ha valóban ez lett volna, a nagy magyar—német—latin szótár kiadásáról nem kellett volna a szerzőnek végül is lemondania.

dékozom még ezen folyó 1819-dik esztendő vége felé sajtó alá adni". Ez a terve meg is valósult, s ennek köszönhető 1823-ban megjelent szótára. 1818-ban közzé adott „Bérekesztő jelentése" azonban a következő tragikus mondattal zárul: „Az itt feljebb ... előadottakból könnyű általlátni, hogy az olyan környűlállások között, egy Magyar—Német—Deák nagy Lexiconnak kiadását, a' mit sokan óhajtanak, munkába venni lehetetlen". Márton életének legfontosabb alkotása, nagy magyar szótára tehát nem készülhetett el, s a 20-as években így állt elő az a sajátságos helyzet, hogy a budai Egyetemi Nyomda a szlovák és a román nyelv első nyomtatásban megjelent nagy szótárát — mely jórészt PPB. és Márton útmutatása nyomán készült — kiadta már 1825-ben, viszont megíratlan maradt az a nagy magyar—német—latin szótár[73], amelynek kiadásáért „a' Bétsi Ts. K. Universzitáson" a „Magyar Nyelvnek és Literaturának" fizetéstelen professzora negyedszázadon át szakadatlanul küzdött.

[73] E veszteség annál fájdalmasabb, mivel az 1810-i Német—Magyar Szókönyv előszavának függelékében fennmaradt Márton magyar szótárának, a Grammatikai Magyar Szókönyvnek rövid prospektusa, mintacímszókkal együtt; eszerint a tervezett szótár leíró szempontból a kor lexikográfiai viszonyaihoz képest kiváló teljesítmény lett volna.

III.

A XIX. SZÁZAD ELSŐ NEGYEDÉNEK EGYÉB SZÓTÁRAI

80. E fejezet célja világos : feleletet keresünk arra a szükségszerűen felvetődő kérdésre, hogyan fejlődött a magyarországi szótárirodalom ama negyedszázad alatt, amelyet a bécsi magyar nyomtatványok történetében Márton szótárai töltenek ki. Erre a kérdésre két szempontból felelhetünk, egyrészt az elvi törekvések és a készülő szótárkéziratok szempontjából, másrészt pedig figyelembe véve azokat a szótárakat, amelyek e negyedszázad folyamán valóban megjelentek.

80.1. Az egész korszakra I. Ferenc abszolutizmusa nyomja rá bélyegét : a hagyományos jogait féltő s reformoktól rettegő nemesség — a napóleoni idők gazdasági megpróbáltatásai és katonai terhei ellenére — inkább megsegíti a Habsburgokat, mintsem olyan reformok útjára lépjen, amelyeknek szükségét legalább kevesen, mint például Berzeviczy Gergely, világosan látják. A 90-es évek kezdeményezései közül azonban egy, a magyar nyelv törvényes használatának ügye, tovább érlelődik: az 1805. évi IV. törvénycikk közvetlenül kapcsolódik az 1790—1. évi XVI. és az 1792. évi XVII. törvénycikkhez. A magyar nyelv fokozatos térhódítása természetesen a magyar nemzetállam felé vezető fejlődés egyik alapfeltétele ; ezért sürgetik 1805 után egyes megyék (Pest, Gömör, Zala, Bereg) oly lelkesen a magyar nyelv kimüvelését, sőt a sokat emlegetett magyar nyelvművelő társaság felállítását, s ezért íveli át éppen az 1805. évet Kulcsár Istvánnak a magyar nyelvművelés módjaira és eszközeire vonatkozó 1804-i pályatétele, a két évvel később megjelenő feleletekkel együtt. 1805 éppen olyan határkő a nemzeti érzés fellobbanásának és megerősödésének történetében, aminő másfél évtizeddel korábban 1790 volt. S hiába fojtja vissza a nemzet művelődési igényét az 1806-i új állami tanterv, a második Ratio Educationis, mely a Mária Terézia-féléből elhagyta a természettudományi és praktikus tárgyakat, s a rendi eszményeket klasszikus mezbe öltöztető „retorikai nacionalizmus" (Szekfű Gy.) alapjait vetette meg, lényegében véve a haladó nemzeti érzés az antik műveltséget is a maga módján, a maga céljaira tudta felhasználni, amint arról a rendi Magyarország szilárdságában kétkedő kései Berzsenyi, majd Kölcsey, Vörösmarty nemzedéke tanúskodik.

80.2. Ez volt a kor, amikor a „nyelvében él a nemzet" szállóige kijegecesedett (Nyr. XXXI, 61), s amikor a nyelvújítás nagy harcai a nyelv ügyét a nemzeti érdeklődés középpontjába állították. Újjáéledtek a nyelv védelmének hagyományai éppen úgy, mint II. József németesítő rendeleteinek idején ; jellemző, hogy Kresznerics jóval 1800 után másolja „omniáriumába" a megyék hajdani tiltakozását a német nyelv bevezetése ellen (Anal. Phil. VII, 327 kk.). Ámde a nyelv védelme számára két út volt lehetséges : az újí-

tóké s a régi nyelvhasználat védelmezőié, s most ez az ellentét azért vált különösen élessé, mert mély politikai tartalommal telítődött : mindegyik párt a maga módján védte nemzetét, s a maga módján támadta az ellenfél nemzetrontó törekvéseit. Amint Tolnai Vilmos írja nyelvújításunk történetében, „minden újszerű alkotás az ortológus szemében veszedelmes rés volt a nemzetet védő bástya falában, a neológus előtt pedig egy-egy új kő a nemzeti élet jövendő nagy épületéhez" (Nyú. 18). Természetesen ebbe a fejlődésbe kapcsolódott be a rendelkezésére álló erőkkel a kor szótárirodalma is.

81. Mindeddig nyilván pozitívan, sőt optimisztikusan értékeltük a nemzet megmentéséért s a polgári nemzettudat kialakulásáért folyó nyelvi küzdelmet; mihelyt azonban a nemzeti nyelv kincseinek leltározására és a felhasználható erők — szerzők, kiadók és nyomdák — kérdésére térünk, a láthatár elsötétedik. Ami a szerzőket illeti, döbbenetes jelenség az utánpótlásnak szinte teljes hiánya : akik szótárirodalmi téren tevékenykednek, mint Versegi, Kazinczy, Simai és Gyarmathi, valamennyien a XVIII. század szellemét képviselik, s talán *éppen ezért* tudnak e súlyos korszakban is elszigetelten, egymást alig ismerve[1] tovább küzdeni tudományos eszményeikért. Ugyancsak szívvel-lélekkel a XVIII. században gyökerezik a szótáríróként még ismeretlen Kassai József, Baróti Szabó egykori tanítványa, valamint a lexikográfiai terveiről szintén csak szűkebb baráti körben ismert Kresznerics Ferenc, aki a felvilágosodás legtermékenyebb hagyományaiba kapaszkodva dolgozik tovább kényszerű falusi magányában. S ami még tragikusabb, egyetlen szótárírónk sincs olyan körülmények közt, hogy tanítványokat tudna nevelni ! A nyelvtudomány leghivatottabb művelője ebben a korban kétségtelenül Révai ; pesti professzorsága idején azonban óvatos ortológus, aki a nyelvművelés legbiztosabb elvének a nyelvszokást ítéli : egyszersmind csalhatatlan irányadónak tartja a régi nyelvet, melyet jórészt éppen saját nyelvtörténeti tanulmányai tártak fel (**45.1.**). Ámde Révai — talán azért, mert látja kora magyar nyelvhasználatának kavargó, kiegyensúlyozatlan állapotát[2] — a szótárírást most nem sürgeti és szótári munkálatokba (például a tiszti szótárak készítésébe) csak alkalmilag avatkozik be, akkor is határozottan ortológus szellemben.[3] S amikor Révai 1807-ben meghalt, utódja a jelentéktelen Czinke Ferenc lett, akiről nem az ítéleteiben oly szigorú, sőt sokszor elfogult Kazinczy, de a sokkal mérsékeltebb Toldy Ferenc nagyon keményen nyilatkozott.[4]

81.1. Különös játéka azonban a sorsnak, hogy Révaival ellentétben, akinek egyetemi előadásaiból senki, tudomásom szerint, szótárírási ösztönzést

[1] Kassai például Szó-könyve előszavában meg sem emlékezett Simairól.

[2] Erre, mint a szótározhatóság akadályára világosan utalt Versegi Feleletében (**135.2.**).

[3] Révai pesti működésének hatástalanságáról l. Waldapfel: Ötven év 151. A tiszti szótárakkal kapcsolatos szerepéről vö. **94.**

[4] Irodalmi arcképek. Pest, 1866. 47 (idézi Kemény Gy.: MNy. XXXI, 224). Czinke Ferenc (1761—1835) életéről és műveiről l. Szinnyei: MI. II, 523—526. Amint az alábbiakból kiderül, Czinke értékelését esetleg éppen úgy revízió alá kellene venni, mint ahogy elődjéét, Vályi Antalét más világításba helyezte Kemény Gy. (MNy. XXXI, 222 kk.). Czinke egyetemi tevékenységéről Vörösmarty igen epésen nyilatkozott (l. Waldapfel : Ötven év 192).

nem merített, van nyoma annak, hogy Czinke 1810 után hallgatóit az eddigieknél teljesebb magyar szótár szerkesztésére buzdította. A Magyar Tudományos Akadémia kézirattárában (Főtitk. iratok, 11/1832) megtaláltam Vachtler Albertnek, a „kassai k. kincstárnoki ügyellet' levelezőjének"[5] a Magyar Tudós Társaság „titoknokához", Döbrentei Gáborhoz intézett beadványát, amelyben arról ír, hogy 1827-től 1832-ig a Hartleben kiadásában megjelent, Maloveczky-féle szótárba (vö. **167.1.**) bejegyezgette mindazt, amit 1814 óta gyűjtött, „mi-üdőn még Pesten a' Böltselkedésnek, 's egyszersmind Czinke alatt a' Magyar Deákságnak (Literatura Hungarica. Révay. Kreszn. 97)[6] Halgatója lévén, hazám nyelvében zsenge költekedésimet (dichtereyen)[6] törtem vala". Czinke tehát alighanem biztatta hallgatóit szógyűjtésre, sőt arra is gondolhatunk, hogy elsősorban irodalmi szövegek gondos vizsgálatára buzdított. Vachtler ugyanis említett beadványában az *íróinyelv* feldolgozását ajánlja a Magyar Tudós Társaság figyelmébe, mégpedig oly indokolással, amelyet érdemes lett volna megszívlelni: „Vannak ímmár Hazánkban több tsupádon magyar, és magyar—latán Szótárak, melyeknek dúzs tartalmok sokat foglal magában, a' mi ezideig sem a' köz-életben, sem Iratokban még nem verődhetett közhasználatra; de ezeken kül is még sok szavak 's hajlékony nyelvűnknek számos ékei, *esmeretlen* 's *használatlan vesztteglenek remek-Íróink'* *munkáiban*, mivel-hogy a' latán—magyar, és azon egyedűl két német—magyar Szótárakban, melyekkel bírunk, Mártonéban t:i: és abban, mely Hartlebennél 1827-ben a' Szerző' nevezése nélkül meg jelent, nem találtatnak; 's e' szerént a' kereső Magyarnak esméretére tsak akképpen juthatnak, ha a' tsupádon magyar és magyar—latán szótárakat, valamint szinte jelesebb Íróink minden munkáit is végig olvasni, 's ezekből azokat magának ki írni nem resteli". Vachtler ezért kívánt tökéletesebb kétnyelvű szótárt: olyat, amelynek értelmezései valóban az akkori magyar irodalmi nyelv egész gazdagságát tükröznék. Amint levele további részében írja, „arra tehát, hogy — előkerülvén idegen nyelven akármely Szó, — annak minden tudva lévő Magyar *Azonjait* (Identicumjait Sz.D. 14)[7] egybe föl-találhassuk, elkerűlhetetlen szükségünk vagyon egy tökélletes akár latán—magyar, akár német—magyar Szótárra."[8]

81.2. Efféle elszigetelt kezdeményektől eltekintve utánpótlás lexikográfiai téren egyáltalában nem volt, a nyelvtudományi ismeretek nem gyűrűztek szét egyre táguló körökben az ország minden része felé, s nehány öregedő tu-

[5] Szinnyei (MI. XIV, 1372) éppen csak tud róla, de életrajzi adatait nem ismeri. Positiones in scientiis politicis c. (doktori?) értekezése Pesten jelent meg (1816.); történelmi tanulmányokat írt a Felsőmagyarországi Minervába és az Árpádiába.

[6] A fontoskodó Vachtler ritkább szavai után gondosan jelzi vagy a szó forrását, amely használatát igazolni látszik, vagy legalább a szónak latin vagy német megfelelőjét. E szokás elterjedésének történetét is érdemes lenne egyszer megírni; Magyarországon az első típusba tartozó utalás (az illető szó ajánlójának és lelőhelyének pontos megnevezése) ritkaságszámba megy.

[7] Vachtler további elvonást eszközölt: SzD.[2] jelzett helyén csupán „*Azonság* (Identitas)" olvasható.

[8] Sajnos Vachtler beadványára a Tudós Társaság érdemben nem is válaszolt; egyszerűen hivatkozott a Zsebszótárnak máris megindult munkálataira. A modern írói nyelv feldolgozására a Tudós Társaság — melynek fő nyelvészeti tanácsadója Vörösmarty volt — egyáltalában nem gondolt, még akkor sem, amikor efféle józan tanácsok érkeztek a „titoknok" kezéhez. E tartózkodás egyik oka nyilván Versegi 1818. évi Feleletében keresendő (vö. **135.2.**).

dós — többnyire vidéki magányában — minden hivatalos támogatás nélkül viaskodott tovább szizifuszi munkájával: a korszerű magyar szótár megalkotásával. 1800 előtt még voltak hagyományok, sőt a megjelent művek is bizonyos folyamatosságról tanúskodtak. Felvillantak, legalább szerény formában, a legkülönbözőbb szótártípusok, s mindegyik típus keretében több megjelent műről adhattunk számot. Thugut, majd Metternich éveiben azonban a magyar tudományos könyvkiadás szinte megdermed: a szótárirodalom folytonossága elenyészik, s már csak magányos kísérletek jelzik azt az utat, mely végül mégis a Magyar Tudós Társaság nyelvművelő munkásságába torkollik. Legszorgalmasabb szótáríróink — Versegi, Simai, Kresznerics, Kassai — nagy művei évtizedeken át kiadatlanul hevernek, sőt nyomtalanul elpusztulnak, mint a Versegié,[9] s amit ugyanezek a szerzők publikálni tudnak, az életművüknek rendszerint szánalmas töredéke. A legismertebb szótár — PPB.-on, a Mártonéin és Pest megye 1807-i tiszti szótárán kívül — kétségtelenül az, amelyet a dunántúli inszurgensek táborából jövő, naivan ortológus Mondolat terjeszt. A neológusok csekély nyelvészeti tájékozottságára már Révai sokszor rámutatott; ezért van, hogy Kazinczy és Szemere kivételével szótárírásra neológus alig gondol. A szétziláltság és a tespedés fátylai csak 1817 felé kezdenek szakadozni; ekkor indul meg a Tudományos Gyűjtemény, a Marczibányi-bizottság új pályakérdéssel sürgeti az elvek tisztázását, megjelenik Kazinczy legérettebb nyelvművelő értekezése (Orthologus és Neologus, nálunk és más Nemzeteknél. TudGyüjt. 1819.) — s mindezen munkálatokkal egyidőben Teleki József, a Magyar Tudós Társaság későbbi elnöke, megírja az elkészítendő nagy magyar szótár tervét, majd a Marczibányi-pályázatra benyújtott feleletét. Ugyanekkor hallatja hangját — életének hosszú és keserves küzdelmei után — az öreg Versegi; Felelete összekötő kapocs a hajdani Proludium és a Tudós Társaság szótárírási tervei közt. A korszak nehány vigasztaló jelenséggel zárul: Versegi — habár álcázottan[10] — nagy, általános szótárt nyújt a Wagner-féle Phraseológia új kiadásában, majd Horváth Jánosnak, a későbbi székesfehérvári püspöknek a támogatásával[11] filozófiai és teológiai műszótárt hagy az utókorra, amely 1826-ban szintén napvilágot lát, s közvetlen előzménye a Tudós Társaság kiadásában megjelenő Phil. Műsz.-nak.

82. Próbáljuk ezúttal is összeállítani, mint az I. fejezetben, a legfontosabb szótártörténeti események időrendjét.[12]

1801. Megjelenik Páriz Pápai szótárának utolsó kiadása.

1802. Likvándi Zosimus kiadja Latin—magyar teológiai műszótárának próbafüzetét (vö. Kassai I, 14; a próbafüzet jelenleg egyetlen budapesti közkönyvtárban sem hozzáférhető).

[9] Korábban így kallódott el az Adámié és Ráté is; viszont a régi román szótárirodalom kéziratos emlékei Balázsfalván és Nagyváradon megmaradtak napjainkig.

[10] Álcázottan: hiszen a latin címszóanyag m ö g ü l kell összekeresnünk Versegi értelmezéseinek nyelvi sajátságait, hogy újításainak egyéni színezetét meghatározhassuk. A címlapon Versegi neve n e m i s szerepel.

[11] Horváth János is a magyar nyelv egyetemi oktatásából merített ösztönzést: tagja volt a Vályi-féle Pesti Magyar Társaságnak (Waldapfel: Ötven év 98). L. még alább, 361. j.

[12] Ebben a felsorolásban nem szerepelnek sem Márton szótárai (II. fejezet), sem a tárgyalt kor nyelvtanirodalmában lappangó esetleges megjegyzések és utalások.

1803. Baróti Szabó hatalmas kifejezéskészletet és kisebb tájszógyűjteményt közöl „A' Magyarság Virági"-ban (vö. **25—26.**).

1804. Kulcsár István kitűzi szótártörténeti szempontból is nevezetes pályatételeit.

— Takáts Rafael megkezdi nagy latin szótára, a Monobiblion kidolgozását.

1805. Versegi Ferenc németül írt magyar nyelvtanában szófajok és fogalmi körök szerint tagolt szójegyzéket tesz közzé.

— Versegi Ferenc „A tiszta magyarság"-ban rímszótárt ad, elsősorban nyelvtani rendszerezés céljából.

1806. Teleki László pályaművében korszerű szótárt kíván.

— Miller Jakab Ferdinánd, a Széchényi-Könyvtár igazgatója, a nyelvművelés feladatai közt említi a szótárírást is.

— Megjelenik Pest m. tiszti szótára : A tisztbéli írás módja.

— Szirmay A. elkészíti a Glossarium vocum-ot.

1807. Megjelenik Pest m. tiszti szótárának 2. kiadása, valamint Zala és Baranya m. tiszti szótára.

1808. Sándor István kiadja Toldalék-át.

1809—10. Simai Kristóf igazi rímszótárt tesz közzé (a „Vég-tagokra szedetett Szótárt").

1810—11. Takáts Rafael kidolgozza Lexicon Ungaricum című, magyar—latin szótárát.

1813. Megjelenik a Mondolat.

1814. Simai Kristóf megkezdi a Gazdag Szótár végleges kéziratának szerkesztését.

1815. Kazinczy szójegyzéket csatol Osszián-fordításához.

— Megjelenik a Mondolatra írt Felelet.

1816. Helmeczy tájszógyűjteményt közöl Berzsenyi verseinek kiadásában.

— Gyarmathi kiadja a Vocabularium-ot.

— Kassai József befejezi Szókönyvét.

1817. A Marczibányi jutalom bizottsága kitűzi szótári vonatkozású pályatételét.

1818. Teleki József kiadja nagyszótári tervét.

— Megjelenik Versegi Felelete.

— Leschka István halálának éve; hátrahagyott kéziratai közt van az 1825-ben megjelenendő Elenchus.

1822. Versegi befejezi a Lexicon terminorum technicorum kéziratát. Halála évében megjelenik Wagner Phraseologiájának általa átdolgozott új kiadása.

— Peretsenyi Nagy László jogi mesterszógyűjteményt állít össze.

1823. Mokry Benjámin kiadja iskolai latin—magyar szótárát.

1825. A budai egyetemi nyomda kiadásában megjelenik a szlovák Bernolák négynyelvű szótára, valamint a román szerzők készítette, háromnyelvű Lexicon Budense.

— Megjelenik Leschka I. Elenchusa.

82.1. E felsorolásból is kitűnik az, amit már fentebb mondtunk : ebben a korban szótárírási hagyományok — PPB. állandó hatásán kívül — alig vannak, tehát a magyarországi szótárirodalmat nem igen lehet „műfajonként"

csoportosítani. A fejlődést legjobban az időrend és a legfontosabb szótáríró egyéniségek egymásra vonatkoztatása tükrözi ; anyagunkat tehát a következő kisebb egységekre kívánjuk bontani :

A) Versegi szótárírói munkássága fogsága idején és a század első évtizedében.

B) Szótári tervek a század elején.

C) A tiszti szótárak.

D) Sándor István Toldaléka.

E) Takáts Rafael szótárai.

F) Simai Kristóf rímszótára és Gazdag Szótára.

G) A Mondolat.

H) Kazinczy szótárszerkesztési tervei és második „írói szójegyzéke".

I) Gyarmathi Vocabulariuma és Leschka Elenchusa.

J) Két nagyszótári terv.

K) Versegi utolsó szótárai.

Kresznericsnek és Kassainak már e korszakban kidolgozott, de csak 1830 után megjelent „gyökerésző szótárait" külön fejezetben tárgyaljuk.

A) VERSEGI SZÓTÁRÍRÓI MUNKÁSSÁGA A SZÁZAD ELSŐ ÉVTIZEDÉBEN

83. Ezen negyedszázad áttekintése közben két alkalommal kell foglalkoznunk Versegivel:[13] először a század elején, majd — hosszú és nehéz megpróbáltatások után — közvetlenül a halála előtti évekkel kapcsolatban, amelyek mintegy a korszak lezárását nyújtják. Századeleji tevékenységében máris élesen kidomborodik készülő nagy műve s a publikálható töredékek közti aránytalanság, pedig ezen évekkel kapcsolatban még csak szótári anyaggyűjtését kell feltárnunk, helyesebben mondva sejtetnünk egy eddig teljesen ismeretlen forrás : a brünni börtönben készített jegyzetei alapján. E jegyzetek alkotnak hidat a XVIII. század utolsó évtizede és az új század első évei között, s lényegében véve bizonyára ezeken a jegyzeteken alapult volna az a nagy mű is, melynek végleges körvonalai csak a 10-es évek vége felé alakultak ki, s amely számunkra — talán örökre — „opus ignotum" marad. Ugyancsak a fogságból visszatért Versegi működése kapcsán emlékezünk meg egyrészt Verseginek szófajok és fogalmi körök szerint csoportosított szójegyzékéről, valamint A tiszta magyarság-ba beiktatott rímszótáráról.

[13] 1793. évi szótári tervéről, mely az 1790 körüli nemzeti felbuzdulás légkörében fogant, de a XIX. század első évtizede felé mutat, l. **57.**

84. Azokról a komor, vészterhes napokról, amikor — 1795 júniusában — Kazinczy a budai „gárda-házban" együtt raboskodott Versegivel, s mindkettejüknek közeli elszállíttatásukra kellett felkészülniök, a Pályám emlékezete III. könyvének elején a következő feljegyzést olvassuk: „Verseghy nagy dolgokat forral: Adelungunk akar lenni s grammatikát ád s lexicont. — Az is kell; de a nyelvet nem a grammatikus, nem a lexikographus viszi elő, hanem az író; a grammatikus elposhasztja magát s czirkalmoz a hol szabad kézzel kell dolgozni s így annyit ront a mennyit épít. Nincs philosophusabb nyelv, mint a miénk! ezt kiáltozza kevélyen és örvendezve. E dicsőségen én legalább nem igen kapok. Azt óhajtom inkább, hogy az minél szebbé váljon s alkalmatosabbá a lélek gondolatit s érzésit minden különbözéseikben festeni, s minél előbb. A nyelv tudománya nem tudomány, hanem csak mesterség.

Felhozatá l e x i k o n a a r t i c u l u s a i t [én ritkítottam], melyeket apró papiros szeletekre irkálva egy zsákba vetve tart. Mindent nagyot akar, nagy grammatikát, nagy lexicont. A nagy könyv nagy rossz, azt mondá egy görög.[14] Míg ő maga a grammatikát magasztalja, én mindég az ízlést magasztalom; de az a grammatikusnak gyanús portéka s azért gyanús, mert felforgatja kártyavárait. Hogy nyugalomban maradjunk, arra kérem, hogy énekelgessen. Azt jobban tudja, mint a nyelv dolgait."[15]

Császár Elemér ismert, de sok tekintetben nem egészen pontos Versegi-életrajzában nagyon kiszínezte a két író közti ellentétet, pedig Versegi — a jelek szerint — egyáltalában nem érezte magát megbántottnak. Tisztában volt Kazinczynak az övéhez képest csekélyebb filológiai érdeklődésével; nem igen neheztelt tehát rá, hanem egyrészt lexikonának anyaggyűjtésébe temetkezve igyekezett könnyebbé tenni az elszakadást mindattól, amit számára ebben a korszakban a Víziváros és Herpi Krisztina iránti szerelme jelentett, másrészt pedig éppen oly serényen olvasott és művelte magát, mint életének bármely más szakában. Alapjában véve Kazinczy sem kicsinyelte le oly élesen Versegi nyelvészeti célkitűzéseit, ahogyan azt az idézett feljegyzésből sejthetnők: fontosabbnak tartotta ugyan az író alkotó művészetét, ele-

[14] E mondásról *(μέγα βιβλίον μέγα κακόν)*, melyet már Császár Elemér is Kallimachosznak tulajdonított (i. m. 150), Moravcsik Gyula akadémikus 1953. nov. 19-i levelében a következőket volt szíves közölni: „A kérdéses mondás Kallimachos töredékei közt fordul elő: a régebbi Schneider-féle kiadásban fr. 359, a legújabb Pfeiffer-féle kiadásban (Oxonii, 1949.) fr. 465. számot visel. Ezt az i. u. II/III. sz.-i Athenaios őrizte meg s Pfeiffer kiadása szerint a szöveg így hangzik: *"Οτι Καλλίμαχος ὁ γραμματικὸς τὸ μέγα βιβλίον ἴσον ἔλεγον εἶναι τῷ μεγαλῷ κακῷ*. Ennek lerövidített alakja az általad közölt. Sajnos arra vonatkozólag, hogy milyen összefüggésben írta ezt Kallimachos valamelyik ismeretlen munkájában, nincs támpontunk, s így nem lehet tisztázni, hogy mit értett ezen. Egyesek úgy magyarázzák, hogy a nagy terjedelmű könyvekre s ezzel együtt a sok firkálásra célzott, mások szerint az alexandriai költők (s köztük Kallimachos) ama költői elvére vonatkoznék, amely szerint csak kisebb, rövidebb költeményeket szabad írni (eposz helyett epyllion-t). A mondást a rövidített alakban szakmunkák sokszor idézik (pl. W. Schubart: Das Buch bei den Griechen und Römern, Berlin—Leipzig, 1921[2]. 44. — Christ—Schmid—Stählin: Geschichte der griechischen Literatur. II. 1. München, 1920.[6] 132). Minthogy Kallimachos töredékeit először 1697-ben adták ki (Utrecht), Kazinczy is ismerhette. De minthogy ez nagyon ismert és sokszor idézett mondás (ha nem is szállóige), ismerhette valami közvetett forrásból is. Tudomásom szerint a mondás közvetítő (latin?) alakban nem ismeretes."

[15] Pályám emlékezete. Kazinczy F. műveiből. Budapest, 1902. 316—317.

ven példaadását a grammatikus száraz tanácsainál, de kettejük viszonyát mégsem igyekezett elhidegíteni. A zene, Kazinczy olthatatlan szerelme, számukra közös érdeklődési területet jelentett, s bizonyára tudott Kazinczy Versegi életének szentimentális mozzanatairól is,[16] különben nem küldte volna neki Versegi emlékül, útnakindulásuk előtt, éppen Krisztinához intézett versének egyik másolatát.[17]

A szótárírás története szempontjából persze bennünket legjobban azok az „artikulusok" érdekelnének, amelyeket Versegi, Kazinczy tanúsága szerint, „egy zsákba vetve" tartott. Szerencsés felfedezés révén erről az anyagról is van némi fogalmunk, mivel az MTA kézirattárából előkerült Verseginek fogsága idején összeírogatott magyar szó- és szólásgyűjteménye (M. Nyelvtud. 8°, 19. 1a), mégpedig — igen meglepő módon — nemcsak német, hanem sokszor angol, francia és olasz értelmezésekkel.

84.1. A kézirat jelenlegi alakjában furcsa képet mutat, amennyiben egyenlőtlen nagyságú, de aránylag kis méretű, sűrűn teleírt papírszeletekből áll, amelyek ún. durva betűrendben vannak összerakva.[18] Az egyes papírszeleteken kéthasábosan sorakozó szavak és kifejezések sem szigorú betűrendben, hanem pusztán kezdőbetűjük alapján kerültek egymás mellé. Az első ránk maradt betű *E:* az első idetartozó papírszeleten — melynek a kéziratban történt sorszámozása is teljesen esetleges — a következő szavakat találjuk egymásután: *egésség, eggyez, esztendő, essö.re fordúl, ereszt, elejébe, ér.ni, egésség, emlékëzet, eset, érzékeny, érzemény, ëgynëhány, elevenít, előbbeni, energia, érzékënység, elme* stb.

Hogyan keletkezett e furcsa, miscellanea-alakú szótár? Genezisének megértése végett vissza kell emlékeznünk Sághy következő megjegyzésére: „Többnyire magányosságát a' Magyar Nyelv' természetének, tulajdonságainak nyomozására fordította; a' Páriz-Pápai szótárát és egyéb könyveit külömbféle jegyzetekkel teleírta" (Verseghy Ferenc' maradványai és élete. Budánn, 1825, 152). Még pontosabb adatokat tartalmaz Császár Elemér következő megjegyzése: „A mit Kufsteinban megtagadtak tőlük, azt a brünni vár vezetősége[19] megengedte; szabad volt könyveket hozatniuk. Versegi elhozatta Pápai-Páriz szótárát és egyéb nyelvészeti könyveit, valószínűleg nagy számú jegyzeteit is, azonkívül Brünnből egy csomó külföldi író művét" (i. m. 162).

Versegi kezén tehát a fogságban különböző (német, angol, francia) szótárak mentek át; ezeknek alapján írogatott össze magyar címszavakat, s utánuk tette a megfelelő idegen nyelvű szöveget. Ha egy idegen szóhoz vagy szóláshoz pl. egy e-vel kezdődő értelmezés kínálkozott, felírta egy papírszeletre;

[16] Minden jel arra mutat, hogy az a Nini, akit Kazinczy a Pályám emlékezetében e fogsággal kapcsolatban említ, s aki Versegit „bátyámnak" nevezi, Herpi Krisztina.

[17] Császár úgy vélte, hogy Versegi egy hajfürtöt adott emlékbe Kazinczynak (i. m. 152), de ez bizonytalan. Az MTA Kézirattárában Kazinczynak „Az Országlás foglyai" című miscellanea-kötetében (Tört. 4/15) megtaláltam egy Versegi kezétől sűrűn teleírt lapot, melyen egyrészt a *-stul, -stül* ragról olvasunk rövid feljegyzést, másrészt pedig „A nefelejts" című vers egyik másolatát látjuk (egy hasonló versről, melynek végsora szintén „el ne felejts!", l. Császár: i. m. 153). A lap hátára Kazinczy 1820. nov. 15-én rájegyezte, hogy ebbe a papírba volt bekötve Winckelmannak „Geschichte der Kunst" című műve, amikor azt hozzá Versegi a börtönben visszaküldte. Versegi nyilván így csempészte át Kazinczyhoz „A nefelejts" című költeményét, mely Kazinczyt is a Ninivel való találkozásra emlékeztette.

[18] Az E betű 20 levél; F 19, G, Gy 8, H 31, I, J 23, K 41, L, Ly 12, M 43, N, Ny 17, O, Ö 13, P 9, R 5, S, Sz 16, T, Ty 28, U, Ü 11, V 23 levél.

[19] Versegi 1797. ápr. 1-én érkezett Brünnbe.

később ezeket az egyes adatokat durva betűrendben összemásolta, de még a címszavak ismétlődését sem kerülte el. Hogy pedig ugyanazt a kifejezést ne kelljen többször megismételnie, a többszavas kifejezéseket csak az egyik szó alá vette fel ; a többi betűnél csak egy-egy címszót írt ki, s utalt arra a címszóra, ahol az egész kifejezés szerepelt : „*energia* L. írás".[20] E különös, durva ábécérendben folyó cédulázási módszer — amelyet bizonyára a rendelkezésére álló kevés papír tett szükségessé[21] — valóban módot nyújtott Verseginek arra, hogy anyagát „zsákba vesse".

84.2. Tudunk-e valamit mondani Versegi forrásairól? Egyelőre a következő forrásokat véltük legalábbis megkülönböztetni :

A) Francia—olasz levelezőkönyv, melynek címe: „Lettres modernes" volt. Erre a forrásra Versegi többször világosan utal, s azt is tudjuk, hogy e könyv tartósan birtokában lehetett, hiszen a megfelelő idézeteket sohasem írta végig. Íme néhány idevágó példa :

„*érzékënyen* veszem az Úrnak irántam való szorgalmatosságát. Je suis très sensible &. Ho estremamente &. Lettres modernes p. 10" (E 1). Ugyancsak francia és olasz értelmezéssel szerepel, de lehet, hogy más forrásból származik a következő Versegi akkori helyzetére is igen jellemző feljegyzés : „*éjjel nappal* szüntelen rettegek ; a' napokot az éjszakákkal eggyütt szüntelen való rettegésben töltöm : je passe les jours et les nuits dans de continuelles frayeurs. Passo le notti e i giorni sempre combattuta[22] dallo spavento" (E 4 v.).

B) Francia—német szótár nyomai ritkák, de innen származtathatjuk pl. a következő cikket :

„*gerenda.* Valamëlly gërëndát, melly nagy terhet visel, oszlopolni : décharger une poutre : einen Balken, der zu viel trägt, unterstützen" (G 1 v.).

C) Egy olasz nyelvtanra, esetleg többnyelvű, de olasszal kezdődő szólásgyűjteményre kell gyanakodnunk a következő esetben :

„*fecske* (eggy) nem tesz tavaszt, sem koszorút eggy virág, sem sövényt eggy tövis bokor. Un fior &. Gram. Schaur. 292" (F 17).

D) Nagy szerepet játszott Versegi jegyzeteiben egy angol—német társalgókönyv, amelyben kisebb anekdoták, leírások is voltak. Innen vette a *házasodik* címszó alatt idézett szöveget, továbbá az angliai Chats-Words-House leírását (K 30 v.). Sajnos, e forrást sehol sem nevezi meg, még a cím rövidített idézésével sem, s ezért csak következtetni tudunk rá. Minden valószínűség szerint egy angliai utazás leírásával voltak kapcsolatosak e beszélgetések, s bőven jutott bennük hely étkezések leírására.

[20] Sajnos az adatokat, illetve az utalásokat a kézirat jelenlegi állapotában alig lehet visszakeresni. A kézirat nyilván nem teljes ; az *írás* címszót nem is találtam.

[21] A papírszeletek, amelyekre Versegi feljegyzéseit írta, nagyon különbözők. A legtöbb osztrák hivatalos okmány, amelynek hátlapja többé-kevésbé tiszta volt, eltekintve egyes, kimutatásszerűen megvonalazott rovatoktól. E papírszeleteket Versegi bizonyára az örök jóindulatából szerezte. Némely lap egyik oldalára előbb nyelvtani kézirat került, a K 11. lap versoján egy angolból fordított francia vígjáték kezdődik (Le Caffé ou la Belle fugitive), az I 13. lap v.-ján Montesquieure emlékeztető politikai szöveget olvasunk az alkotmányos monarchiáról („Inter formas regiminis optima est Monarchia temperata" stb.), a legtöbb feljegyzés azonban egykorú katonai okiratok hátlapjára készült, melyeknek legkorábbi dátuma 1776. május 20 (K 12 v.), a legkésőbbi pedig 1802. október 1. Előfordul *Mähren* neve (F 4 v.), továbbá *Brünn* (K 5 v.), sőt még *Festung Spielberg* is (H 5 v.). Érdekesek azok a lapok, amelyeken latin házidolgozatokat találunk („Exercitium domesticum" címmel) ; nyilván a börtönben szolgálatot teljesítő őrök s egyéb katonai személyek gyermekeinek dolgozatai ezek (vö. F 17 stb.).

[22] A melléknév nőnemű alakját csakis a szövegösszefüggés ismerete értetné meg.

Elég idéznünk a következő feljegyzést: "*étel*. Micsoda étel ez, asszonyom? what dish is that, Madame? Wasfür ein Gericht (Essen, Speise) ist dieses ? Anglus pástétom ; tessen az Urnak meg kóstolni. This is an english Pudding: will you be pleased to taste on't? Es ist eine englische Pastete ; belieben Sie solche zu kosten ? Valóban nem rossz. Truly 'tis not unpleasant, wahrhaftig, sie ist nicht unangenehm." (E 7).

E) Végül találtunk utalást még egy forrásra, de ezt egyelőre nem merjük — még „műfajilag" sem — azonosítani (olasz társalgókönyv?):

„*findsa*. Mennyiben telik a' tuczattya ezeknek a' findsáknak ? R. a' kannával együtt eggy Luidorban (dupla aranyban). R. megérik. R. magam is azt tartom. . . . quanto costa &. Gr. Visc. p. 230" (F 17).

85. A brünni jegyzetek magyar szókincse Versegi akkori nyelvállapotát és az irodalmi nyelvről vallott felfogását jól tükrözi. Alig él nyelvújítási szavakkal és tájszavakhoz is ritkán folyamodik. Inkább a köznyelv anyagát fejleszti, gyúrja, formálja a maga ízlése szerint : a „homo aestheticus" igazi énjét a börtönben sem tagadta meg. Íme nehány jellemző példa :

Átható. — PPB.-nál *által-ható* 'penetrabilis, druchdringend'. A századforduló tájékáról számos példánk van, mind konkrét, mind elvontabb értelemben, vö. 1808 : „a' kőszén melege igen *által-ható*" (Sándor I. : Sokféle XI, 21) | 1791 : „Oh szíveket *által-ható* vigasztalások" (Pétzeli : Ekkl. hist. V, 564). 1794 : „Propertzius ! kiáltá eggy *általható* szó" (Kármán: Uránia III, 10) | Verseginél a következő kifejezést olvassuk : „elme : éles, *átható:* un esprit transcendant : ein *druchdringender* Verstand" (E 18).[23] Pontos megfelelést nyújt Verseginek 1791-ben megjelent Millot-fordítása : „megmondhatja, ha itéletbéli tehetség, és *által-ható* elme nélkül nem szűkölködik" (Világ tört. I. el. XXVII). Hasonló értelmű, de a német „*durchdringender* Verstand"-hoz még közelebb áll a következő kifejezés : „Periklesről szóllok, egy nemes ágyból született . . . és *által-ható* értelmű férjfiúról" (i. m. II, 144). A szókapcsolat élt a XIX. században is, pl. 1851-ben használta Kemény Zsigmond : [gróf Szeredy Anselm] „elméje erős és *átható*" (Nagyenyedi Album 192).

Bokor. — PPB. szerint is egyik értelme 'fasciculus, manipulus, compar, ein Bindlein'. Verseginél „eggy *bokor* kúlcs : un trousseau de clefs. ein Bund Schlüssel" (K 15 v.). A kifejezésre találunk számos más példát ; közli SzD.[2], Kr., valamint gyakori szövegekben is, pl. 1777 : „hallának *bokor*-kóltsók zörgéseket az ajtón" (Ésopus I, 74) | 1809 : *bokor*-kólts 'fascis clavium" (Simai Kr. : VSzót. I, 186).

Cselédkenyér. — Erre a ritka és Versegi korában nem szótározott összetételre két példát találtam : „*Cseléd kënyér:* gros guillaume:[24] ein grob hausgebacken B. von das [!] Gesinde" (K 15, *kënyér* a.)| „Hozz (eggy kevés) házi *(cseléd) kenyeret*. Bring some household bread. bringt ein wenig hausbacken Brodt" (K 26). A Nagyszótár első adata eddig Márton 1818-ból volt : „Secundarius . . . Panis secundarius . . . középszerű kenyér, *tselédkenyér;* das Gesindebrod" (II, 1164). Vö. még 1843 : „Leénd kakastejjel sütött Szegény *cselédkenyér*" (Lisznyay K.: Életk. II/II, 84) | i. é. : „nagyot ásítottak, mint . . . egy ercsényi *cselédkenyér*" (Nagy I.: Életk. II/V, 435).[25]

[23] Vö. „un esprit transcendant, ein durchdringender, ausserordentlicher Verstand" (Roux[9], s. v.).

[24] *Gros guillaume* 'grobes Gesindebrodt' (Roux[9], *Guillaume* a.).

[25] Vö. „olyanokat pillant mint egy *cselédkenyér* = álmos" (Nyr. I, 370 ; Alföld).

Derekasan: „játszik a' lantonn *derekasan:* he is excellent at the lute: er spielt vortreflich auf der Laute" (I 7 v.; *játszik* a.). — Lanttal vagy egyéb hangszeres játékkal kapcsolatban nincs más adatunk erre a szóra; 1820 körül maga Versegi a következő mondatban használta: „Statum republicae egregie mihi decripsit: az országnak állapottyát nekem *derekasan* lerajzolta" (Wagner: Phras. 407).[26]

Duzmaszt. — Már MA.-nél *föl-duzmad* 'extumesco', *földuzmadt* 'flatus, inflatus' (NySz.). Versegi jegyzeteiben megvan a *fel-duzmaszt* causativum is: „*földuzmaszt.* Ha ez őtet (felfújja, megkevélyíti). Cela lui va le nez, le menton, le coeur: das macht ihn auf..." (F 2 v.). Ugyanide tartozik *duzmadozik:* „*Kevélykedik.* L. fëlfú. duzmadozik" (K 5 v.). Legközelebb áll ehhez a használathoz Baróti Szabó kifejezése: „Kevélységgel puffadoz, *duzmadoz.*" (MVir. 276, NySz.). Egyéb példák is akadnak, részben konkrét, részben átvitt jelentésben, vö. 1806: „szem nedvesedik, *duzmadozik* mellye, vére tüzesedik" (Aglája 65) | 1818: „a' semminél is kevesebbet jelentő mondásoknak *duzmadozó* járásában" [keresi a szépséget] (Versegi: Felelet 105) | 1820: „Horatius verseit nem akarta dicsérni, mint a' *duzmadozó* Crispinus" (Virág B.: Hor. szat. 37). | 1824: „Hat ölnyi tógád *duzmadoz*" (Virág B.: Hor. ód. 187). A *duzmaszt* alak ritka lehetett, Simai GSz.-ában azonban szótározta: „*Duzmaszt*... aufblasen, schwülstig machen. Inflare, tumefacere" (GSz.). Az ugyanide tartozó *duzmaszkodik* csak átvitt jelentésű Simainál: „*Duzmaszkodni* ... stolz, und aufgeblasen seyn. Inflari, stomachari" (i. m.). vö. még: *Fel-duzmadni,*... felpuffadni, kevélykedni: sich aufblasen, stolz werden" (i. m.).

Kalapácsnyél: „Elmocskolta a' kalapács' nyelét nállam: cet homme a fait avec moi: er hat bei mir ausgefressen" (K 6 v.). — Egyelőre nincs a kifejezéshez nyelvtörténeti előzményünk,[27] de feltétlenül népnyelvi: a Szamosháton — és bizonyára még sokfelé — ma így mondják: *e:szartad a kalapácsnye:let* 'eljátszottad a becsületet' (Csűry: SzamSz. I, 445). A francia szóláshoz vö. *il a fait à moi* oder *avec moi* 'er hat mir so verfahren, dass ich mit ihm nichts mehr will zu thun haben' (Roux[9], *faire* a.).

Kapkodik. — Közismert, de korábbról talán fel sem jegyzett szólásban fordul elő: „Bernárd a' menkőhöz *kapkodik* (ijedtében)" (K 4).

Káromkodik. — Csak fonetikai átírásban szokták az *m* helyett *ŋ* jellel írni (pl. *károŋkodik*, Csűry: SzamSz. I, 548). Versegi *n*-nel írja: „Eggy gonosz ember a' ki egész nap szitkozódik, *káronkodik* és esküszik" (K 16).

Keresztül-kasúl. — A mai nyelvjárásokban a kifejezés második tagja olykor *cs*-vel hangzik: *keresztű-kocsú* (Félegyháza, Nyr. VI, 43), *keresztü-kúcsú* (Komárom m. Nyr. XX, 479), *keresztül-kulcsúl* (Mátyusföldе, CzF. III, 429). A régi nyelvből egy adatunk volt csupán eddig erre a változatra: *keresztülkocsúl* (1713, NySz.) Verseginél szintén: *keresztűlkocsúl* (K 40).

Kikémez. — *Kémlel* igénknek *kémel* változatát Arany is használta („Benne vizet *kémel*". Toldi I. ének). Verseginél kétszer a *kikémez* változatot találjuk: „*kikémez*.ni menni a' tartományt v' kitanúlni: aller à la découverte du pais[!]:

[26] Nem is átvitt, hanem konkrét jelentésben használta Kazinczy Sigray Jakabról nyújtott jellemzésében: „Németül, franciául, olaszul, angolul, deákul és magyarúl írtt és szólott, *derekasan* festett, muzsikált, lovagolt, táncolt, duellált" (Benda: M. jakob. III, 375).

[27] 1819-ben, nem pejoratív értelemben, Versegi újra használt egy hasonló kifejezést: „*messze vetettem a' kalapács nyelét*, mikor magamnak előre ily koporsóverset írtam: A sors elfojtván zöld rügyét — Sírjában kezdi életét" (idézi Madarász F.: BSz. CII, 196).

das Land ausspähen" (K 9). | „*Kikémez*.ni.kitanúlni: prendre langue. den Zustand eines ... kennen lernen" (K 7 v.).

„*Kiporoz.ni* a' szőnyeget : venter une tapisserie einen Teppicht ausklopfen" (K 7 v.). — A NySz. nem idézi ; valószínűleg nyelvjárási elem, hisz megtaláljuk a Szamosháton is : *kiporoz* (ruhát) 'ausklopfen' (Csűry : SzamSz. I, 511). Használja Simai is : „*Ki-porozni* ... p. o. a' ruhát : *abbúl a' port ki--verni* ... ki-porozták a' nadrágját : *fenekére vertek*" (GSz.).

„*Kitesz.* — kitették a' hivatalból : il a été déposé : er ist von seinem Amte abgesetzt worden" (K 1). — Személyről ritka a *kitesz* igének e jelentését tükröző régi példa ; Simainál : „Hivatallyából egygy ideig ki-tenni valakit : *fel--hagyatni vele a' hivatalt*" (GSz. *kitenni* a.).

Kobak. — Különös módon — nyilván ismét nyelvjárási hatás folytán — jelzőként fordul elő : „*kobak* ember &. Voila le drôle qui &. Seht den drolichten Menschen der etc. Ce drole d'homme (K 40). Simainál : „Arra ugyan elég *kobak* vólnál : du wärst wohl närrisch genug um so etwas zu thun, zu dem hast du genug Narrenlust" (GSz., vö. Versegi : Urg. Sprachl. 1805. 288).

Kófic. — Előfordul konkrét jelentésben, valamint átvitt értelmű kifejezésben is : „kotyvalék. vagy *kóficz*. Mingle-mangle. Mischmasch" (K 33) | „Az egész *kóficz* oda van. All the fat is in the fire.[28] Der ganze Quark ist verschüttet" (K 32). Az első adat egyezik SzD.[1–2] közlésével ; *kófitz* 'pép-forma sűrű lév' (44 ; a 2. kiadásban 118, vö. kotyvasztott étel, kotyvalék', Nyr. VII, 139 ; MTsz. Pápa vid., Székesfehérvár). Ugyancsak ide : *kofitz-ser* 'serallj, alljas ser' (Márt. 1803., *Kofent* a.), valamint „pulitzka (liszt-kása, kófitz) ... Pulmentum farinaceum. Alicastrum" (Simai : VSzót. I, 11) | „*kóficz* ... *lisztkása, matska-nadrág, pulitzka, pép.* der Mehlbrey ... Puls farinacea ..." (GSz.). A XVIII. század vége felé ezt az átvitt jelentésű kifejezést más forrásban nem találjuk, de Dugonicsnál előfordul jelzőként, vö. 1788 : „meg-érdemlenék a' *kóficz*-emberek : hogy magok'-féleiktől verettessenek-agyon" (Etelka I, 196). Hasonló értelemben használta Kölcsey : 1815/1844 : „az illyen *kófic* embörök ugatnak az ujj ellen mint az eb a' garádján" (Minden Munkái V, 98).

„*Koldússág.*ra hozni valakit : koldússá tenni : mettre qq. en chemise : einen in die äusserste Armuth bringen" (K 5 v.). — A magyar szóra vannak példák a XVII. sz. óta (NySz.), de a kifejezésre nem. A francia szóláshoz vö. *mettre qn. en chemise* 'einen um alle das Seinige bringen' (Roux[9], *chemise* a.). Vö. „koldússágra hozni, juttatni valakit : Jemanden auf — an den Bettlerstab bringen" (Simai : GSz. *koldússág* a.).

Korpa. — Ez a címszó jól mutatja, mily bőven jegyzi fel olykor Versegi a rokonértelmű szólásokat : „a' ki magát *korpa* közé keveri meg eszik a' disznók.[29] vagy. a' ki magát juhnak teszi. megeszi a' farkas. vagy. a' ki magát mézzel keni, megeszik a' legyek. Az az : ne vesd el magadat ; ne alacsonykodgy. qui se furfuribus miscet, devoratur a porcis. Dawb yourself with hony, and you'll never want flies. Wer sich zum Schaf macht, den fressen die Wölfe" (K 32). Az első szólás talán latin eredetű, a második a megfelelő német szólásból fordított tükörkifejezés, a harmadik pedig angol eredetű. Alighanem Versegi

[28] Az angol szólás jelentése Országh szótára szerint : 'ebből nagy baj lesz, ez el van rontva'.

[29] Simainál : „A' ki magát korpába keveri (egyelíti, vegyíti), azt meg-eszik a' disznók : gar zu grosse Gemeinschafft bringt Verachtung. Nimia familiaritas parit contemtum. Sil. Prov. Qui se furfuribus miscet, devoratur a porcis. Prov." (GSz.).

e tükörkifejezésekkel (l. még alább: **86.1.**) tudatosan akarta gazdagítani a magyar nyelvet.

Köpönyeg. — A NySz. PPBl-ból idézi a mai *eső után köpönyeg* szólás ősét: „hogyha meg-vert eső, tudjad, hogy már késő köpönyeget venned — bello peracto machinas adferre". Verseginél kétszer is: „Esső utánn *köpönyeg;* ebéd utánn mustár; halál utánn orvos. After death comes the physician. after meat comes mustard" (E 12—2) | „Esső utánn *köpönyeg.* Der Senf kommt zu spät" (E 14).[30] Megjegyzendő, hogy az angol szólás („after meat comes mustard") megfelelője a franciában is ismeretes: après dîner moutarde 'der kommt zu spät, zu Unzeit' (Roux[9], *moutarde* a.). — Előfordul egy másik kifejezés is a jegyzetek közt: „A' szélnek kell fordítani a' *köpönyeget:* selon le vent la voile. prov. man muss sich strecken nach den Decken" (K 17 v.) | „*köpönyeg,* et (a') szélnek fordítani. To grind with every wind. den Mantel nach dem Wind hängen" (K 34 v.). A kifejezéshez vö. *selon le vent la voile* 'sich in die Zeit schicken, den Mantel nach dem Winde hängen' (Roux[9], *vent* a.).

„*Következendőkép.* par conséquent. folglich, demnach" (K 17 v.). — Más adatból nem ismeretes.

Nappalodáskor 'sul far del giorno ... als der Tag ... kam' (K 36, *kor* a.). — A NySz.-ban csak *nappalkor* szerepel.

Szerecsen. A következő szólásban fordul elő: „*Szerecsenyt* mosogatsz v. a' *szerecseny* soha sem lessz fejér" (K 32, *kuiya* a.). — A régebbi nyelvből a NySz. szerint idetartozik: „Soha nem éröd azt, hogy az *szereczen* meg feiérödgyék" (Decsi: Adag. 335). | „Haszontalan dolgok: kopaszt borotválni, *szeretsent* szapúlni" (Baróti Szabó: MVir. 219).

Tevepárduc. Csillagzat neveként: „Cépheus lábai köztt, a' nagy Medvének feje köztt és a' Sárkány farkának hegye köztt nyújtya ki hosszú nyakát a' polus felé a' homályos *Tevepárducz.* Nagy helyet foglal el ezen csillagzat az égenn" (I 21 v.). — A Tevepárducz csillagkép latin neve *Camelopardalis* (vagy Zsiráf): „a Cassiopeia és az Ursa Maior között terül el és csak kisebb csillagokból áll" (Wodetzky J.: Tájékozódás a csillagos égen. Budapest 1936. 22. Szilber József szíves közlése).

86. Versegi szótári jegyzeteiben bőven fordulnak elő idegen szavak is: e tekintetben Versegi, a XVIII. századi finomabb életformák nagy ismerője és kedvelője, Kazinczyhoz és Gyarmathihoz hasonlítható. Idézzük mutatóba brünni jegyzeteiből a következő, többnyire frissen átkerült idegen és jövevényszavakat:

Bagatella. — A következő, Versegi célkitűzéseire igen jellemző szövegrészletben fordul elő: „Könyv. Abban a' climában, hol az asszonynak kedves auctorai diadalmaskodnak, az emberek válogatás nélkűl mindenféle könyveket olvasnak. A' világnak e' részében, hol a' románok és ama' könyvek mellyek teli vannak avval, a' mit mink *bagatelláknak* és elmegyönyörködtetéseknek nevezünk, eggyáltallyában számkivetve, és a' böcsületes embereknek társaságából kitíltva vannak, nem úgy van a' dolog. Dans le climat etc. Nel clima etc. L. Lettres modernes. p. 8" (K 24 v.). Írhat-e politikai fogoly szebb védelmi iratot a sajtószabadság érdekében? A szóval Désiné foglalkozott;

[30] Simainál nemcsak „*Késő esső után köpönyeg*" olvasható, hanem ez is: „*El-múltt essőnek nem kell köpönyeg*".

első adata *bakatella* (Királyi beszélgetések, 1749. 58). Ugyanezen alakkal élt Bessenyei (Ágis 48) ; a helyesebb alak *bagatella* (már Amadénál, Versek, 1755, 314, majd Kisfaludy S.: Dárday-ház. 1816—1820. 37). Ugyancsak Verseginél, más jelentésben : „mind *bagatella* (kitsinység) a' mit mond ; tout ce qu'il dit ne sont que des bagatelles" (M 2 v.).

Cipresszus-erdő. — A Chats-Worth-House-i park leírásában (**84.2.**) olvassuk a következő mondattöredéket : „Eggy *Cypressus-erdő* és eggy vízszakadás" (K 30 v.). A NySz. csak *ciprus, cipros, cifros* alakokat közöl, vö. Sándor I. : Sokféle XII, 157. 1793-ban azonban a következő adatot találjuk : „ama' szent *tzipresszusokat*-is ki-forgatandod töveikből" (Magyar Játék-szín-IV, 45).

Defektus. — A nagyszótári gyűjtésnek eddig egyetlen adata volt e latin jövevényszavunkra, mégpedig 1892-ből [!] : „Adélünknek van egy *defektusa:* Üres a szíve" (Ábrányi E.—Byron : Don Juan II, 283). Versegi ezt írta : „A' könyvnek *defektussai*, hijjai : les imperfections d'un livre : die Defecte eines Buches" (K 15 v., *könyv* a.).

Detallyiroz. — A nagyszótári gyűjtésből csupán két, jóval későbbi adat áll rendelkezésünkre, vö. 1821 : „most szükség azt bővebben ki fejtegetnünk, avagy *detalliroznunk*" (Kolmár J. : Próbatét. 53) | 1867 : „*detailiroztuk* neki egész politikai rendszerünket" (Spitz-napt. 59). Versegi adata a következő : „*Környűllállás.* Minden legkisebb környűllállásaival beszélleni *(detalyirozni)* a' dolgot : descendre dans le particulier, dans le détail : eine Sache ganz ausführlich erzählen" (K 6 v.).

Diffikultás. — Eddig csupán a század végéről ismertünk — nyilván akkor már régies nyelvhasználatot tükröző — adatokat, pl. 1893 : „Kelemen uram se vetett elibük több „*diffikultást*", hanem simán áttért a következő tárgyra" (Mikszáth : Pernye 49) | 1894/1902 : „nem is teszek én semmilyen *diffikultást*" (Mikszáth : Birtok 112). Most Versegiből idézhetünk „egykorú", tehát nem archaizáló adatot is : „ne kösse magát az Úr rá : ne akadgyon meg benne, ne csináljon e' miatt *diffikultást.* do not stand upon it : bestehet nicht darauf ; macht deswegen keine Schwierigkeit" (K 24).

Fiáker. — Az EtSz. II, 236 első adatát 1835-ből idézi, Kunoss, Gyal. nyomán. Verseginél angol szövegkörnyezetben találjuk : „There is a hackney-coach (hackney-coachman). *Fiáker*" (K 26 ; *kocsi* a.). Nem első adat ez sem, szövegpéldában előfordul már 1787-ben : „Nem nagy hit-é ez edgy Bétsi *Fiakkerkotsisban!*" (M. Kurir 525). Önállóan: „a' *fiáker* (bérbe fogadott szekér) ha valakit valahová el-viszen kell fizetni" (M. Kurir, I, 803). Vö. még 1831 : „Délután ... *fiákeren* Budára mentünk" (ItK. V, 180 ; Jászay Pál naplója).

Früstök. — Az EtSz. II, 515 először Márt. 1800. nyomán idézi ezt az alakot ; Verseginél a következő mondatban találjuk : „*früstök.re* mit akar az Úr ? what will you have for your breakfast ?" (F 9). Ugyancsak 1800-ból ismeretes első szótári adatunk a *früstököl* igére ; Verseginél : „*Früstököl.*t már az Ur? have you breakfasted ?" (i. h.). Itt jegyezzük meg, hogy a *fröstök* változatra az első adat szintén Márt. 1800.-ból való (EtSz.), Gvadányi adata : „*Fröstököm* a tejfeles kávé" (FNót. 57) igen közel áll hozzá. Simai ennyit jegyzett fel : „*Früstök* és a' többi l. *Fölöstököm.*"

Galantéria. — Az EtSz. szerint (II, 870) Faludi óta ismeretes, de nem 'divatárú' jelentésben. Versegi viszont ezt írja : „*Galanteria-bót.ot* eleget talál az Úr. You will find seamstresse's shops enough. Sie werden Galanteriebuden genug antreffen" (G 5). Nagyon érdekes Simai kéziratos szótárának idevágó

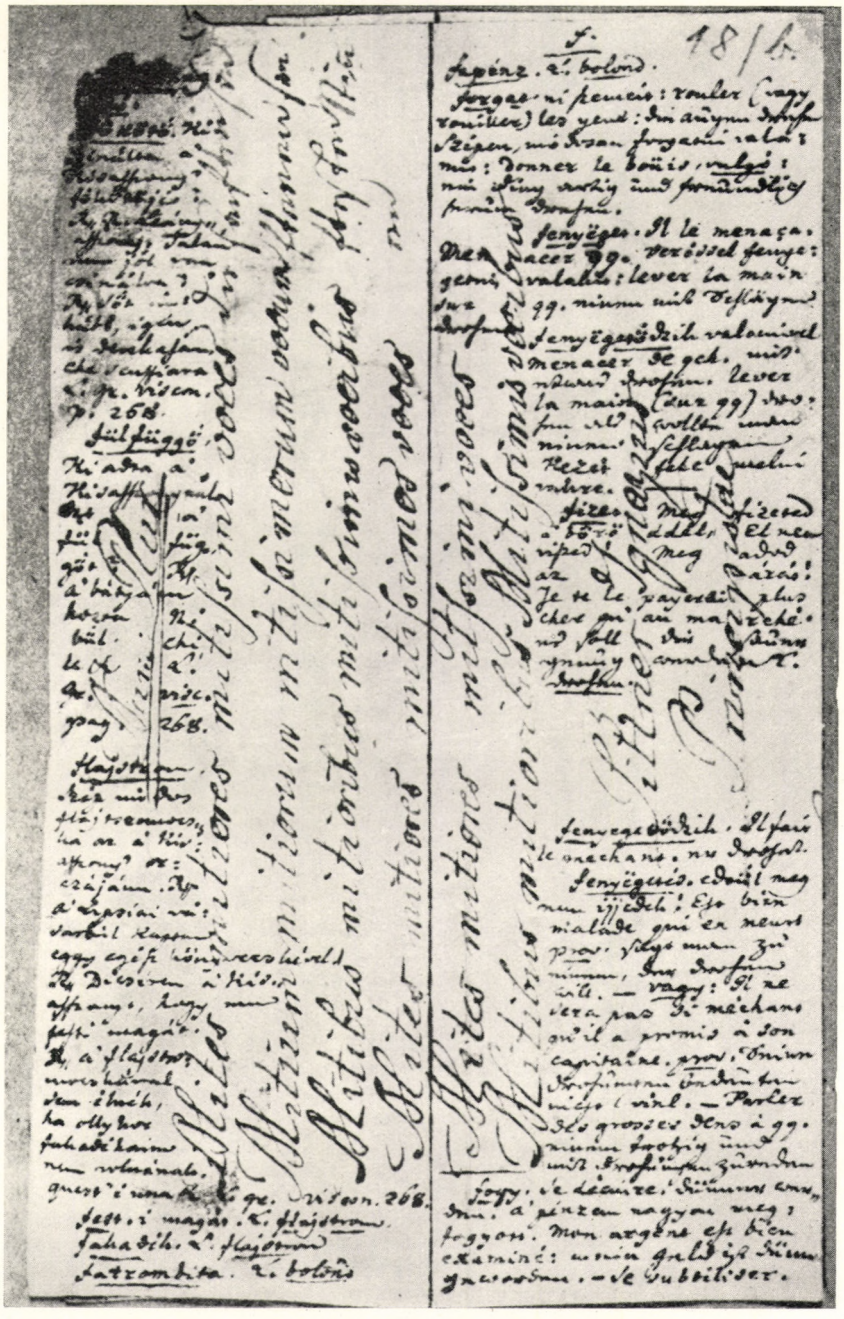

4. Versegi iskolai latin dolgozatpapírra írt brünni jegyzetei.

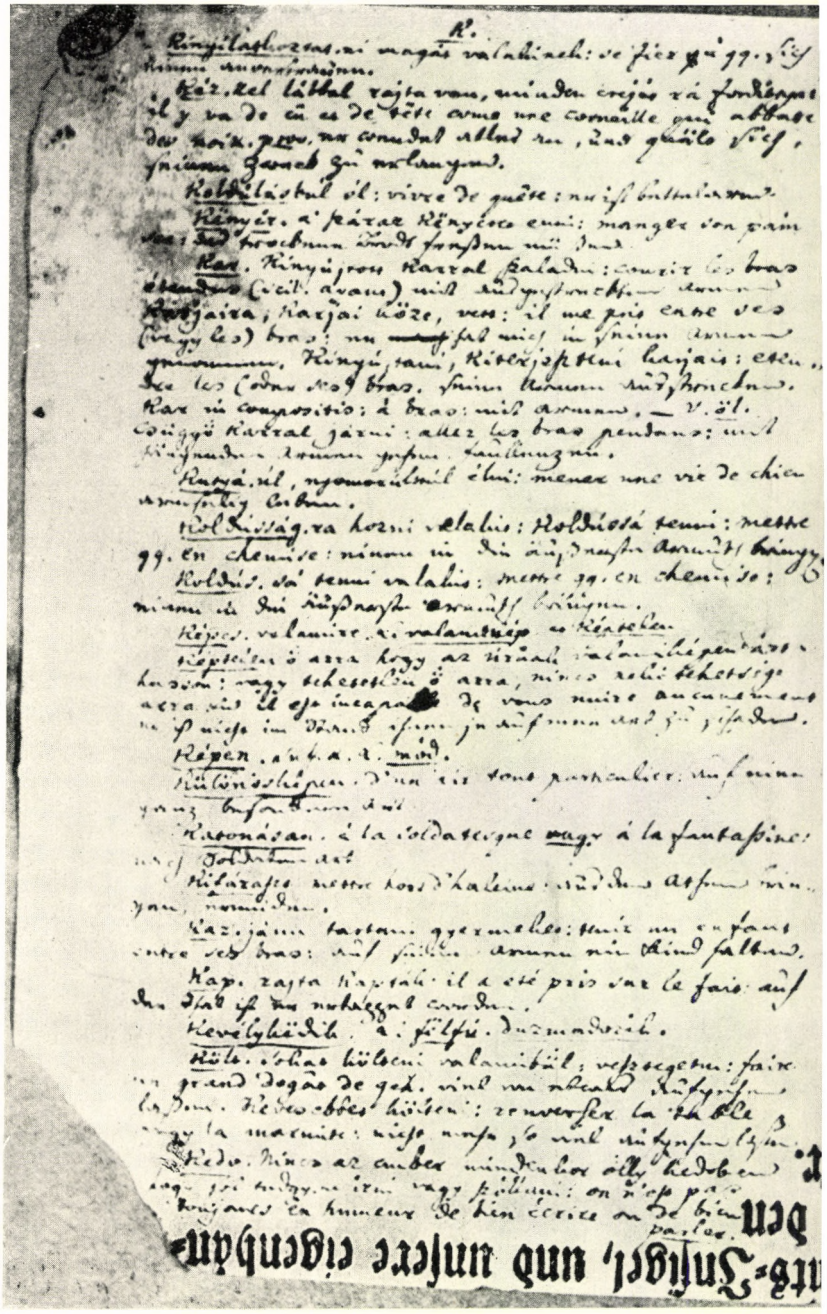

5. Versegi brünni jegyzetei az osz

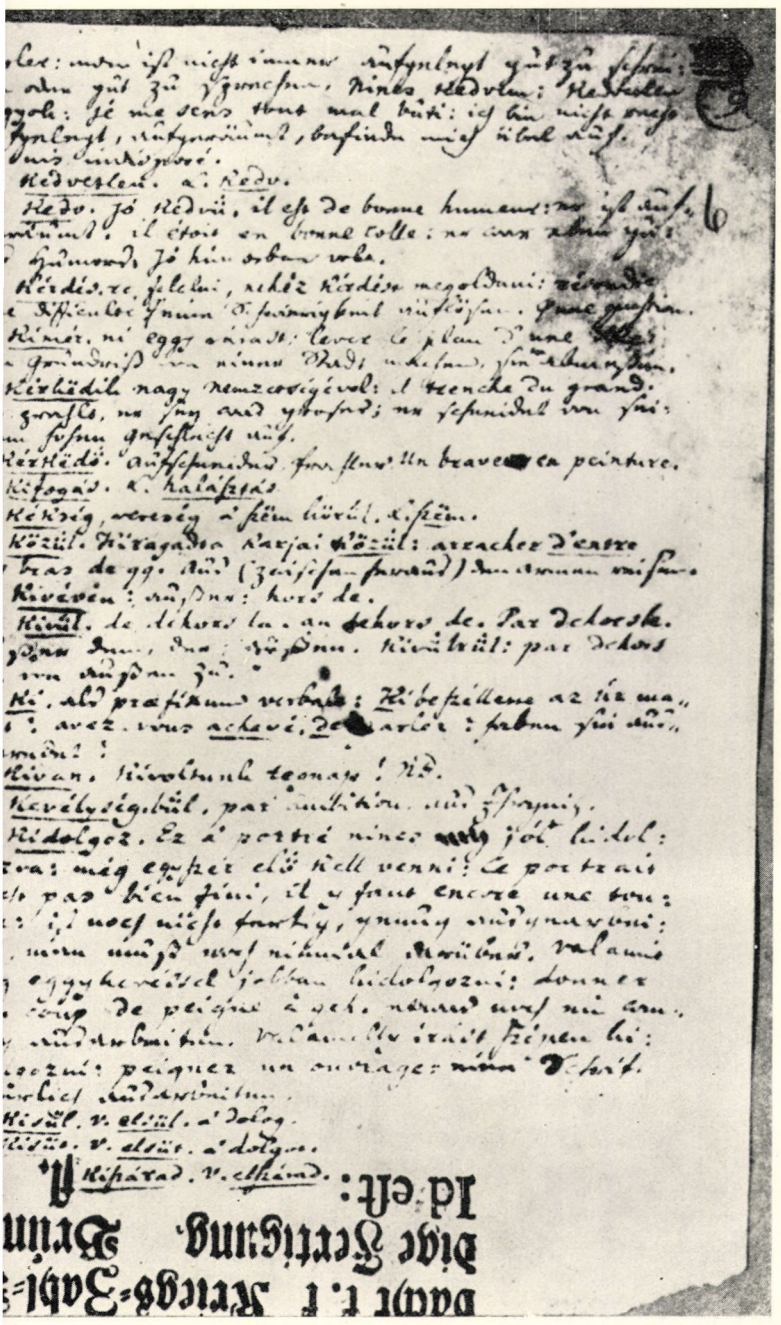

hatóságok hivatalos papírján

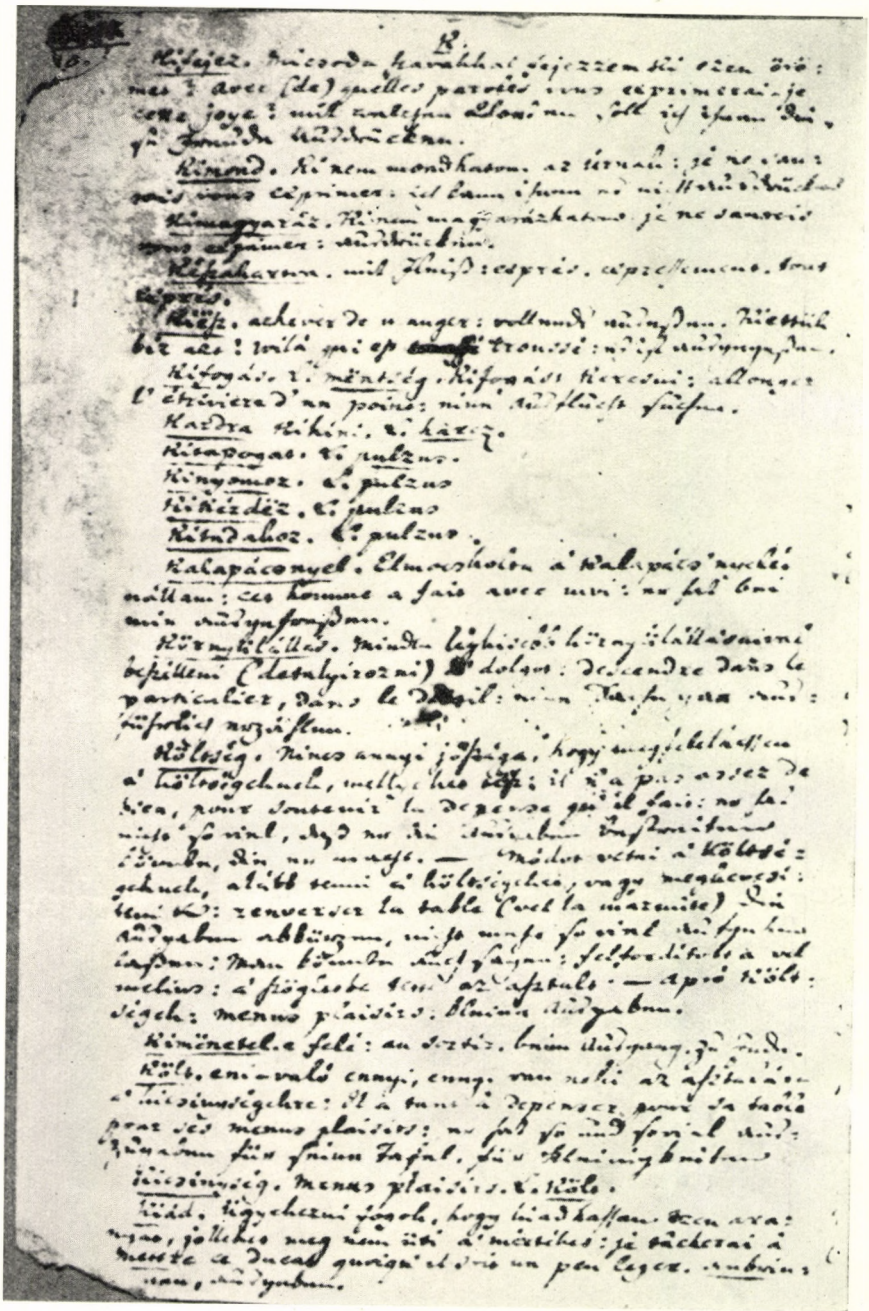

6. Versegi brünni jegyzeteinek egyik lapja (vö. III. fej. 205).

példája is : „Galanteria ... *Gálla szépség:* die Galanterie. *Elegantia, ae, f. Cic Venustas, atis, f. Terent. Mundities, ei, f. Cic.*"

Horizon. — Régen ritka szó volt, ezért érdemes idéznünk Verseginek következő adatát : „a' *horizonnak* eggyik végétűl (fogva) a' másikig" (I 5 v., *ig* a.). A *horizon* alakot használta pl. Kazinczy Bácsmegyey-ben : „az esthajnal *horizonomra* tsendes szép éjtszakát vont" (71—72). Versegi prózájában is előfordul (Kolomp. I. 33).

„*Komissió.* L. elvégez" (K 11). — Vö. 1786 : „rokoni sok féle *Comissiót* adtak néki, hogy Indiában vegyen" (Kónyi J. : Democritus, I, 28). | 1793 : „Eggy Város Kantzellistája néki adott *Komissióra* bizonyos ügyefogyott Familiának állapotjárúl tudósítást ád" (Mészáros I. : Szekretárius 21).

„*Komóczió.* csinálni. L. sétál" (K 12). — Jelentése 'mozgás, séta'. A NySz. Gvadányi Rontó Páljából idézi : „Tántz nem egyéb hanem *komótzió*, melly az egésségnek hasznos és igen jó" (71). Korábbi adatunk 1762-ből a következő : „a' hüvelykes-vetemények a' gyenge és kevés *commotiót* tévő kézi míves ... Embereknek, ártalmasok" (Mátyus I. : Diaet. I, 126).[31]

Komoditás. — A Nagyszótárnak eddig csak egy adata volt, 1825-ből : „mindeneket elrendeltem, minden *commoditásokról* gondoskodtam" (Láng Ádám : Hegyi lélek 76). Verseginél van három adatunk e szóra : „*Komoditás.*om szerint fogom azokat megenni. Li (vagy le) mangierò a mio bell'agio : ich werde sie nach meiner Gemächlichkeit essen" (K 36) | „Éllyen az Ur *komoditássával:* ayez la bonté de faire à votre commodité (K 11) | „*Kommoditás.* L. könnyebbség" (K 5).

„*Komplementum.* ... az udvariságnak bizonyos [kieg. : jelei ?] czégéri a' belcsalárdságnak. Full of courtesy, full of craft. Wer gar zu viel Complementum macht, der setzt sich dadurch in Verdacht" (K 32 v. ; l. még K 25). Használta már Amade is : „Égéretre s *complementre* Mindjárt nem hódóltál" (1892. kiadás, 101). Vö. 1752 : „ide tartoznak a' mái Világi *Complimentumok*-is, mikor Ember az ő Felebarátjához-való szeretetét ... igen emberséges beszédekkel bizonyítja" (Stehelin : Házi kints. 666) | 1790 : „Montekukuli ezen fel-fúvalkodással tellyes *komplimentumán* tsudálkozván így felelt nékie" (Gvadányi : Tör. háb. 15) | 1793/1844 : „hallani ... újmódi francia *complimentekről*" (Csokonai : Tempefői 590) | 1794 : „ez a' szép *Komplimentom* meg-érdemlett eggy Kéz-tsókot" (Kármán : Uránia II, 68). Utolsó adatunk 1840-ből, de összetételben : „Tilda nem szívelheté a' léha *complimenthősöket*" (Remény 31).

„*Kredítum.* L. hitel, tekintet" (K 5). Rendkívül meglepő ez az átvitt jelentés ; más forrásból csak egyik összetétele mutatható ki 'hitellevél' értelemben, vö. pl. 1794 : „a' további hadi-költségekre nézve, ismét 16 milliónyi *Crédit-papirossok* nyomtatnak Turinban" (M. Merk. 1405).

Mustra. — Ugyancsak 'minta' értelemben fordul elő, de kissé más árnyalattal : „itt vannak a' *mustrák* oder ihol a' *mustrák!* Fogja az úr és válaszszon posztóim közül (posztóimbúl) maga. Tenez M! voilà les échantillons de tout mon assortiment. Da haben Sie, mein Herr ! die Muster von allen meinen Tüchern." (I 6 ; *ihol* a.)

[31] Később tévesen *commodus, komótos* hatására a szó 'kényelem' jelentést vett fel, pl. 1871 : „hol van így az én *commotióm?*" (Csepreghi F. : Magy. fiúk 7). Származéka, *komóciósan* 'kényelmesen' talán élt a népnyelvben is ; mindenesetre 1888 körül használta Benedek Elek egyik meséjében : „elővette a mészáros bárdját s szép *komóciósan* levágta ... a fejét" (Mesemondó 12).

Rolla. — Egyéb színházi vonatkozású kölcsönszavaink közé illik ez is, vö. „Sröder derekasan játszotta a' *rolláját*. Ő valóban egész Németországban eggyike a' legjobb comicusoknak. Mr. Shroeder has performed his part mightly well. He is undoubtedly one of the best players in Germany" (I 16). 1784-ben Gyarmathi is a pesti színészeket, saját vallomása szerint, maga tanította „a *rolléra és az actióra*" (M. Nagy O. : i. m. 16).

Szeriózus. — „*Seriozus.* L. lát" (Sz 15); származéka *szeriozitás*, pl. „Sok *seriozitást* és morálist találok benne (t. i. az Úr' leveleiben. *Vagy* Teli vannak ezek *seriozitással* és morálissal" (i h.). Versegi nyilván a Mondolatban is kifogásolt *komoly* helyett próbálkozott e szavakkal. Vö. Márt. 1799. : „ernsthaft : keménytekintetű, *szeriozus*".

Té. — Verseginél a következő példamondatban : „Parancsol az Úr eggy findsa kávét v' *thét*.... Én sem *thével* sem kávéval nem élek. Inkább tehát csokoládét iszik az Úr?" (K 39). Első adatunk egyelőre 1736-ból : „*thével* együtt következendő itallal élhet az ember" (Neuhold : Oktatás 67). Tompa Mihály, talán a ritmus kedvéért, még 1867-ben is használta : „Ir, csepp, *thé* — sok drága holmi Kezdi a bajt ostromolni" (Legúj. költ. 37). Az újabb *t(h)ea* ~ *théa* a XVIII. század második felétől ismeretes. Vö. Csongor B.: Pais-Eml. 276-279.

Titulus. — Verseginél 'címzés' jelentésben, de már egy magyarítási kísérlettel együtt : „a' levél *titulussa* homlokirása, külseje : Le dessus d'une lettre : die Überschrift eines Briefes" (L 3, *levél* a.). Talán Kazinczy ösztönzésére született e szó ; ő írta 1790-ben : „minden kötetnek elején egy *homlok-levél* lészen" (Orph. I, 10, vö. MNy. IX, 320). Az utóbbi szót azonban, mely a francia *frontispice* mintájára alakult, már 1788-ban Batsányinál is megtaláljuk : „Magán a' *homlok-levélen* kedvetlen a' sok íródott" (M. Museum. 53).

Virtuosus. — A zenész Versegi terminológiájába enged némi betekintést a következő cikk : „*instrumentum.* Kérem, hadd hallyam az Urat ezenn az *instrumentumon* játszani... Nincs *accordálva*. *Accordálnom* kell... En [!] ezt az *instrum[entum]ot* felette nagyon szeretem és az úr *virtuosus* rajta *(derekasan játsza)*." (I 13):

86.1. Versegi idegen és jövevény szavait érdekesen egészíti ki a brünni jegyzeteiben található tükörszók és tükörkifejezések nagy tömege : ezeket semmiesetre sem szabad Versegi nyelvérzékének fogyatékosságával magyaráznunk. Inkább arra kell gondolnunk, hogy szerzőnk ily módon igyekezett a magyar szókincset és kifejezéskészletet tudatosan g a z d a g í t a n i (vö. **85.** *korpa* a.). Ezúttal csupán néhányat idézünk.

Egésség. — Verseginél a. m. 'pohárköszöntővel üdvözölt személy' : „Nevezzen az Úr eggy *egésséget*, azaz : eggy személyt, a' kinek egésségéért igyunk : come toste about. N e n n e n Sie eine G e s u n d h e i t. Az Úronn a' sor, hogy *egésséget* nevezzen : you must tost : die Reihe ist an Ihnen eine G e s u n d h e i t z u n e n n e n" (E 11).[32] Ugyanide vehető a következő cikk is: „az *egésség*, mellyet az Úr előnkbe ád, nekem nem tetszik : I don't like your tost : die G. die Sie vorgeschlagen haben, gefällt mir nicht" (i. h.). Az egész kifejezést Versegi nyilván egy angol—német társalgókönyv alapján, (vö. **84.2.**) próbálta magyarítani ; ezért tette, az angol *toast* alapján, a következő megjegyzést : „Innen neveztetik eggy szép leány vagy asszony is e' névvel *tost* [!]. She is

[32] Az EtSz. I, 1487 nem közli szavunkat ebben az alkalmi jelentésben.

the tost of the town : az egész város szereti, egésségéért iszik : Sie wird von der ganzen Stadt bewundert. Ugy a' szerető is. Ez az Úrnak a' szeretője : She is your tost : Sie wird von Ihnen vor allen andern geliebt" (i. h.). Versegi calque-kísérlete azonban nem egészen elszigetelt ; 1808-ban ezt olvassuk : „a' Porosz Királyné *egésségére* ő hozta ki az *egésség köszöntést*" (Napóleon élete 209).

Elefánt: „*légy.ből elefántot csinálni.* To make a mountain of a mole-hill. Kis hangya zsombikból nagy hegyet csinálni. Aus einer Mücke einen Elephanten machen" (L 10). Az átvétel módja hasonlatos az előbbihez : Versegi egy angol—német társalgókönyv német szövegét követi, de mindjárt hozzáfűzi — valamely verses forrás alapján? — a magyarosabb megoldást is.

Felemel: rendkívül csunya germanizmust találunk a következő mondatban : „ez a' kép értelmesen fel van emelve : ce tableau a beaucoup de force : ist sehr erhoben gemahlt, deutlich erhöht" (K 12, *kép* a.). — Ebben az esetben egy francia—német szöveg német része hatott Versegire (vö **84.2.**).

Fél seggel: „immel ámmal fog a' dologhoz: il n'y va que d'une fesse (fél seggel) : er greift die Sache schläfrig an" (I 23). — A példa érdekes, mivel franciás tükörkifejezés a magyarban alig ismeretes, még Verseginél sem.

„*Legjobb* a' dologban az : le bon de la chose est: das Beste bei der Sache ist..." (L 2). — Nyilván nem a francia, hanem a német szöveg tükörszava.

Kënyérkosár. — „Fellyebb akasztották neki a' *kenyérkosarat:* megszegték a' szárnyát ; korlátba szorították a' hatalmát: on a rogné son écuelle : man hat ihm das Brodkorb höher gehängt" (K 15). A NySz. csak *kenyérszakasztó-kosár* 'scirpiculum' összetételt ismer, PP. nyomán.

„*Kiszop.*ni valakit : ronger le peuple jusqu'aux os : das Volk bis auf das Blut aussaugen" (K 8). — Tipikusan olyan példamondat, amely a francia forradalom évtizedeire vall ; előbbi adat nem ismeretes.

„*Korcsmáros nélkül a' számvetést csinálni.* To reckon without your host. Die Rechnung ohne den Wirth machen" (K 35).

Megrétesíteni: „A' tésztát megrétesíteni. rétesnek tsinálni. Feuilleter la pâte : den Teig blätterich machen" (T 5).

Olykor idegen nyelvből fordított közmondásokat is találunk a brünni jegyzetekben : ilyenek pl. „*kereszt nélkűl nincs korona,* az az : munka ⟨jutal⟩ és baj nélkűl nincs jutalom : no cross, no crown, azaz : where is no cross, there is no crown" (K 19). Ismét érdekes kifejezés : ez is calque, de angol eredetű, ami még a francia eredetű tükörkifejezéseknél is ritkább. Hasonló a következő közmondás, mely érdekesen egészíti ki a *kiszop* igével kapcsolatban idézett példamondatot : „*király. a' jobbágyok szeretete legjobb testőrző gárdája a' királynak:* the subjects' love is their king's surest guard : der Unterthanen Liebe ist ihrer Könige sicherste Leibwache" (K 14). Ugyancsak lehet egyaránt német vagy angol, sőt latin eredetű is Versegi következő közmondása : „Nagyon hosszú kezek van a' királyoknak. *Vagy* Messze elér kezek a' hatalmasoknak. An reges longas nescis habere manus?" (K 33, *király* a.).

Hasonló példákat természetesen még bőven idézhetnénk ; az anyag kimerítő feltárása azonban a teljes és modern szempontok szerint megírt Versegi-monográfia szerzőjére vár. A brünni jegyzetek színességéről, kifejezésbeli változatosságáról és nyelvtörténeti értékéről, azt hiszem, így is sikerül legalább valamelyes képet adnom. Bármennyi is e jegyzetekben a szolgai fordítás, majdnem mindegyik példamondat egy-egy tégla lett volna Versegi nagy életművéhez: a magyar nyelv filozófiai alapokon nyugvó nagy szótárához.

87. 1805-ben Verseginek igen változatos szótárszerkesztői működése új területet talált, mégpedig olyat, amely a XIX. század elején már csak kivételesen nyílt meg magyar szótárszerző számára. Versegi ugyanis ezúttal nem betűrendes szótárt állított össze, hanem németül írt magyar nyelvtanához[33] látszólag egészen középkorias „nominalt", azaz tárgykörök szerint elrendezett szójegyzéket csatolt. E „műfaj" meglepőnek tetszhet, de ne feledjük, hogy 1797-ben Beregszászi Pál is „nominalt" fűzött ismert nyelvtanához,[34] s hogy később egy, 1826-ban megjelent bécsi román nyelvtanban szintén találunk hasonló szójegyzéket.[35] Mivel azonban Beregszászi, valamint Alexi János, a kérdéses román nyelvtan szerzője, hívebben követi a középkori beosztást, mindeme „nominalokat" egymással párhuzamba kell állítanunk; Versegi eredetisége, még e hagyományos műfajban is megnyilatkozó racionalizmusa így még jobban szemünkbe tűnik.[36]

87.1. A szójegyzékeknek abban a típusában, amelyet Beregszászi, Versegi és Alexi követett, az anyag 3 részre oszlik: 1. tárgykörök szerint csoportosított főnevek, 2. melléknevek, 3. igék (Alexinél betűrendben, Verseginél nem). Legérdekesebbek természetesen a főnevek, hiszen már ezeknek elrendezéséből fontos következtetéseket vonhatunk le. Hasonlítsuk össze Versegi fogalmi köreit a két másik szójegyzékkel:

Felsorolásunkból kitűnik, hogy szójegyzékeink fogalmi körei minden valószínűség szerint egyazon alaptípus[37] két változatát képviselik. A teljesebb és eredetibb típust Alexi őrizte meg; Beregszászi és Versegi nyilván bizonyos összevonásokat és egyszerűsítéseket hajtott végre. Beregszászi összes fogalmi körei, kivéve az 1.-t (Az égi dolgok), megvannak Verseginél is. Versegi és

[33] Neuverfasste Ungarische Sprachlehre . . . Mit einem Anhange der zum Sprechen nöthigsten Wörter, und des gewöhnlichsten Redensarten des sittlichen Umgangs; dann einige Gespräche, Erzählungen, Briefe, und Gedichte enthalten sind. Bearbeitet von Franz Verseghy, Priester des Graners Erzsprengels, Pretor der freyen Künste und der Weltweisheit [!], Lehrer der Gnädigen Contesse Leopoldine von Szápáry. Pest, bey Joseph Eggenberger. 1805. A könyvet Versegi pártfogójának, József nádornak ajánlotta. A szójegyzék: 303—352.

[34] Paulus Beregszászi: Versuch einer magyarischen Sprachlehre. Erlangen, 1797. Szójegyzéke: Magyar és Német Igéskönyv. Magyarisch und deutsches Wörterbuch, 229.

[35] Grammatica Daco-Romana sive Valachica . . . opera et studio Joannis Alexi, Viennae, 1826. A itt közölt „nominalról" (222—269) l. Gáldi L.: Egy elfeledett oláh—latin szójegyzékről. Melich-Emlékkönyv. Budapest, 1943. 82 kk.

[36] Az előszó (Vorrede) szerint egy művelt nyelv („kultivirte Sprache") sajátságai: „Reinheit, Richtigkeit und Bestimmtheit der Ausdrücke". Versegi nyelvi kívánalmai tehát erősen hasonlítanak a Földiéhez (**52.2.**). Teljesen racionalista jellegű a Boileau-ból vett jelige is:

„Tout doit tendre au bon sens; mais pour y parvenir,
Le chemin est glissant et pénible à tenir.
Pour peu qu'on s'en écarte, aussitôt on se noye.
La raison pour marcher n'a souvent qu'une voye."

[37] E kései, nyelvtanokhoz csatolt nominalok divatjáról l. Melich: Szót. NyK. XXXV, 326, valamint Gáldi: Melich-Emlékkönyv 85—87. Ilyen szójegyzéket találunk Gottsched nyelvtanában is (Grammatica Germanica ex Gottschedianis Libris collecta. Francofurti et Lipsiae, 1770. 127 kk.), valamint egyes olasz nyelvtanokban. Nyilván ezekre célzott Alexi, amikor kijelentette: „His (ti. a nyelvtan többi részéhez) accedit Vocabularium Daco-Romanum et Latinum, continens omnis generis Substantiva in sermone quotidiana occurrentia, eo ordine, quo in optimis *Italicis* et Germanicis se excipiunt" (VIII).

Alexi csoportjainak összehasonlításából kitűnik, hogy e két szerzőnél vannak :

a) egymásnak több-kevesebb pontossággal megfelelő fogalmi körök, pl. az emberi testre (1. = VIII.), a betegségekre és testi fogyatékosságokra (5. = IX.), a rokonságnevekre (6. = XXVI.), az időbeosztásra és az időjárásra (7., 11. = V—VI.), az állatokra (8. = XX—XXII.), a fémekre (és pénznemekre) (9—10. = XXIII.), a ruházatra (12. = X.) stb. vonatkozó elnevezések. Gyakran Versegi egyetlen fogalmi körének Alexinél több kisebb fogalmi kör felel meg (a felsoroltakon kívül l. még 14. = XII—XVI.) ;

b) olyan fogalmi körök, melyek Alexinél — tehát minden valószínűség szerint az alaptípusban is — megvannak, de Verseginél hiányoznak. Legfontosabb a szójegyzék-típus „metafizikai bevezetésének" (I. De Deo, et illis quae ad Religionem pertinent) teljes elhagyása : Versegi szójegyzéke az emberrel kezdődik, de az embert — mint Beregszászi (3., 5.) — ő is testi és lelki valóságában tárgyalja. Versegi 2—3. szócsoportjának (Lélek és érzés ; Erények és hibák) még nyoma sincs Alexinél.

c) Versegi felvett, különösen szójegyzékének vége felé, új fogalmi köröket is : ilyenek a katonai fogalmakra (21.) és a játékokra (22.) vonatkozó szócsoportok. Ezek hiányoznak Beregszásziné is. Mindkét csoport erősen magán viseli a kor bélyegét; Versegi szójegyzéke tehát becses művelődéstörténeti emlék.

87.2. Most tekintsük át Versegi szókészletét és szemezgessünk néhány példát jellegzetesebb szavai közül. Áttekintésünk természetesen igen vázlatos ; elsősorban olyan sajátságokra hívja fel a figyelmet, amelyek Versegi nyelvének ismeretét és főleg nyelvjárási adalékokkal egészítik ki. A szócsoportok szerinti beosztást betartjuk ; mindegyik fogalomkörben ugyanis a szavaknak erős jelentésbeli összefüggése tapasztalható, s az sem közömbös, melyik fogalomkörben érte be Versegi a köznyelv szavaival, s melyikben jegyzett fel egyéb — elsősorban tájnyelvi — anyagot is.

Az 1. csoportban (testrésznevek) alig akad feltűnőbb adat. *Szemfény* (304 ; Márt. 1807. szerint 'Augenstern') itt a. m. 'Augapfel' (vö. Márt. 1803.: „Augapfel ... 1. szemgolyó. 2. szemvilág, szemfény"). — *Halánték* helyett Versegi a *halándék* alakv.-ot (304) szótározza ; ez az alak a MTsz.-ban nincs meg, de a készülő magyar nyelvatlasz szerint előfordul több ponton, s a Duna—Tisza közén is járatos (pl. Kiskőrösön). — *Csípő* mellett MA. és PP. hatására utal Versegi a *csípeje*-féle alakokból elvont *csípe ... csípecsont* alakra (304 ; vö. *Tsipe, tsipő* SzD.[2]), majd magánál Verseginél 1805 : *csipe* (Tiszta magy. 122) | 1822: „Lumbus... *csipő, csípe*" (Wagner : Phras. 856).[38] — Idegen szó e részben csak „a' *pulszus*, a' fő ér : die Puls" (304 ; Márt. 1803. szerint 'érverés') és „a' hang, a' *tónus:* der Ton" (305 ; valószínűleg Kazinczy zenei műszavaihoz hasonló átvétel). — A 2. csoportban (lelki élet) feltűnő alakv. *kétségbenesés* (305 ; vö. 1792 : *kétségben-esés* M. Museum II, 323), s a talán egyéni szóalkotás révén keletkezett *tűretlenség* 'Ungeduld' (306). — A 3. csoport (erények és bűnök) teljesen a hagyományos szókészleten alapul ; német eredetű tükörszó *útcatapodó* („kóborló, *útszatapodó:* Plünderer, Pflaster-

[38] Vö. még EtSz. I, 1090—1 ; itt a *csípecsont* alakv. nincs idézve. Hasonló alak : „*czipő, czipe:* Schuch" (317). A *cipe* alakot a Tsz. és a MTsz. palóc jellegűnek tartja. Vö. EtSz. I, 723 (első adata erre az alakv.-ra : Szaitz : Fráz. 153, de nem emeli ki, hogy a „Tiszán-innen-való Magyar Szók" közt szerepel, tehát lehet palóc is).

Beregszászi 1797.

1. Az égi dolgok.
2. Az atyafiság.
3. Az emberi testnek részei.
4. Az hibák és nyavalyák.
5. Az lélek, annak tehetségei, az érzékenységek, az indúlatok 's a' t.
6. Az ruházat.
7. Az eledelek, és italok.
8. Az ház, és házi eszközök.
9. Az idő, és annak szakaszai.
10. Az elementomok.
11. Az értzek, és mineralék.
12. Az mértékek.
13. Az mester emberek, kézmüvesek etc.
14. Az szárnyas állatok.
15. Az négy lábú állatok.
16. Az földmüvelés 's a' t.
17. Az plánták, virágok, fák és gyümőltsök.
18. Az Felségek és Méltóságok . . . az Eklézsia és Oskola 's a' t.
19. Az Nemzetek, Tartományok, Városok.

Versegi 1805.

1. Vom Menschen, und dessen Gliedern.
2. Von der Seele und den Affecten.
3. Von Tugenden und Lastern.
4. Von Ereignissen und Vorfällen.
5. Von Krankheiten und Unvollkommenheiten.
6. Von der Verwandschaft.
7. Von der Zeit und ihren Theilen.
8. Von den Thieren.
9. Von Elementen, Metallen und Steinen.
10. Von Münzen.
11. Vom Wetter.
12. Von der Kleidung, und was dazu gehört.
13. Von den Lebensmitteln.
14. Vom Haus-, Tisch- und Küchengeräte.
15. Von den Theilen des Hauses.
16. Von der Stadt, und ihren Theilen.
17. Vom Felde und von Gartenfrüchten.
18. Von hohen Häusern, und deren Bedienten.
19. Von geistlichen Würden und Sachen.
20. Von gerichtlichen Bedienungen.
21. Von Kriegsbedienungen und Instrumenten.
22. Von Gelehrten, Künstlern, Handwerkern, Gewerben und Handlungsgeschäften.
23. Von weiblichen Handthierungen.
24. Vom Spielen.
25. Benennungen der Welttheile, Länder, Völker Hauptstädte, und der meisten ungarischen Städte und Marktflecke.

Alexi 1826. [39]

I. De Deo, et illis quae ad Religionem pertinent.
II. De Mundo, et de elementis.
III. De Terra.
IV. De Maribus et aliis fluviis.
V. De Tempore.
VI. De Mensibus, et de diebus Septimanae.
VII. De Festis.
VIII. De Homine, et de eius partibus.
IX. De defectibus et infirmitatibus hominis.
X. De Vestimentis.
XI. De Domo, et de partibus eius.
XII. De iis, quae sunt necessaria in domo.
XIII. De illis, quae inveniuntur in culina.
XIV. De illis, quae inveniuntur in cellario.
XV. De illis, que [!] inveniuntur in stabulo.
XVI. De iis, quae reperiuntur in granario.
XVII. De cibis, et de potulentis.
XVIII. De Leguminibus, et Floribus.
XIX. De Arboribus, et de fructibus.
XX. De feris, et animalibus domesticis.
XXI. De avibus.
XXII. De vermibus, et insectis.
XXIII. De Metallis, et de pecuniis.
XXIV. De coloribus.
XXV. De scriptura.
XXVI. De Consangvinitate et Affinitate.
XXVII. De Terris seu Regionibus.
XXVIII. De Nominibus Nationum seu Populorum.
XXIX. De Dignitatibus Sacerdotalibus.
XXX. De Dignitatibus Secularibus.
XXXI. De Muneribus Judicialibus, et Politicis.
XXXII. De Scientiis, et de Artibus.

[39] Beregszászi fogalmi köreinek német címét elhagytuk, de a csoportokat megszámoztuk. A könnyebb áttekinthetőség végett Versegi egyes csoportjait betűk helyet számokkal jelöltük. Alexi fogalmi köreit csak latinul jelezzük, románul nem.

t r e t t e r'' 307).[40] — A 4. csoportban (Von Ereignissen und Vorfällen) két érdekes adat vonja magára figyelmünket : egyrészt *szégyen* h. Versegi, szolnoki születésű lévén, a *szígyen* alakv.-ot szótározza (307 ; vö. *pintëk* 311), másrészt pedig, akár egyéb műveiben, itt is él a *móda* szóval : „*móda*, szokás, Mode'' (308, vö. 1808 : „a' Dámák a' Párisi új *módákrúl* ... szoktak beszéllgetni.'' Külneki G. 92; első adat 1759-ből: Fáber: Hadi emb. 54). — Az 5. csoportban (betegségek, testi fogyatkozások) különösebb szó alig akad : *golyva* mellett szótározza Versegi a nagy területen élő *gëlyva* alakv.-ot (308, vö. MTsz. ; megvan a Nagykúnságban is). — Betegségnevei közül figyelemre méltó : „*holdas, falmászó:* Nachtsgånger, Mondsüchtiger' (308, vö. *hóldas, holdkórságos*. Márt. 1803.). — *Szemölcs* h. Versegi *szömörcs*-öt ír (308). — Az állatok neveivel kapcsolatban (8.) érdekes megjegyeznünk, hogy *sörény* h. Versegi a MTsz.-ból hiányzó *sërény* alakv.-ot használja (312, vö. *sërény* Beregszászi 251 ; palóc területről idézi Nyr. XXI, 309), s hogy számára a n. Rappe (Márt. 1803. szerint: 'fekete ló') szerinte *roh* (i. h.).[41] *Ménló* és *csődör* mellé feljegyzi sok tájszólásban élő *monyas* szavunkat (i. h., MTsz.). — *Vakondok* h. *vakondak* alakot jegyez fel (i. h.) ; a MTsz. csak Vas m.-ből közli ezt a változatot, de él az Érmelléken is (Benyovszky P.). — *Kuvasz* h. Versegi ismeri a *kuasz* alakv.-ot (313 ; a Tsz. és a MTsz. csak a Marcal mellékéről idézi). — *Evetke* h. érdekes alakv. nála *evétke* (312, vö. *evét* NySz., EtSz. II, 104). — A kisebb férgek nevei közt feltűnik *papmacska* 'Asselwurm' (314 ; a MTsz. szerint 'nagy fekete hernyó', viszont *Asselwurm* Márt. 1803. szerint '*százlábú, pintzebogár*'). — E sokfelé használatos tájszónál jobban lokalizálható *lipe* 'lepke, Sommervogel, Schmetterling' (314) : a MTsz. egyetlen jászsági adatot közöl erre az alakv.-ra, amely most Versegi révén, egyszerre történeti távlatot nyer.

Nem tájszókat, hanem erősen korhoz kötött pénzneveket találunk a 10. szakaszban : Versegi talán egyetlen szótárírónk, akinél megvan pl. *szuverendór* (315). — A ruhanevek (12.) a falusi és a városi öltözet különös vegyülésére utalnak : *gatya, ümög*, (316) *keczele* (317)[42] mellett van *mellyruha* 'Weste' (316 ; Márt. 1803. szerint *mejjrevaló, lájbli*), *slafrok, hajzacskó* 'Haarbeutel', *pomáda* 'Pomade' (uo.), *hajporköpönyeg* 'Pudermantel' (317) stb.[43] — Az étkezéssel kapcsolatban (13.) népnyelvi jellegű *vocsora* (318 ; MTsz.). — A ház részei közt (15.) régi szótári szó *erëk* ebben a szócikkben: „altána, *erëk:* Altan'' (320),[44] s megvan még a Wetterhahn-nak (Márt. 1803. szerint: *vitorlakakas)* régies *szélanya* fordítása (320; MA., PP., NySz.). Márt. 1803.-ban a *Stockwerk* magyar neve már *emelet* (vagy: „kontignátzió az épületben''), Verseginél azonban *házrend, contignátzió* (320). A várossal és a városrészekkel kapcsolatban

[40] Egyéb tükörszavak : *esztendőrészek* 'Jahreszeiten' (311), *tébolykert, tévesztő kert* 'Irrgarten' (322), *trágyaágy* 'Mistbeet' (i. h.) stb.

[41] E középkori színnevünket (vö. Kubinyi L.: MNy. XLIX, 409 kk.) PP. szótárának 1708-i kiadásában is megtaláljuk : „*Roh*, fekete lo, Equus subniger. Ein schwartzlichtes Pferd.'' Végső fokon innen merítette Versegi ; a közvetítő Adámi Wb. 66 („*Roh* Råppe'') és SzD.[2] („*Roh**, fekete ló). Versegi feljegyezte a Tiszta magy.-ban is (125).

[42] A MTsz. ezt az alakv.-ot Nógrád m.-ből és Gyöngyösről közli.

[43] Beregszászinál *lájbli* h. *lajbi* áll (237) ; ugyanott hasonló német vendégszó *pantófli* 'Pantoffel', *pintli* 'Stirnbinde', *strimfli* 'Strumpf'. A meglehetősen ritka *pintli* szót feljegyezte Márton I. (Theol. Morál. 1796. 752), Márton (1799 : „Stirnbinde : *pintli*, homlokszorító''), Gyarmathi (1816 : „*Pintli*, homlok-kötő, L. frontale. Ge. Bindel'', s innen Márt. 1818 : „Frontale — homlokkötő *(pintli)* ; ein Stirnband, Stirnschmuck'').

[44] PPB. szerint „*Erek:* Praestega. das Vordach, ein Schopff, verdeckter Gang'' (vö. EtSz. II, 8). Versegi *erkély* (<n. *Erker*) szavunk hatására ruházta fel ezzel a jelentéssel.

(16.) feltűnőbb szavak *hóstya* 'Vorstadt' (321 ; vö. 1788 : „Tiszán innen : *Hóstya*. Dunán-túl : Kűlső Város. Máriafi : Fraz. 154),[45] *ispita* 'Spital' (321, MTsz.), *csontház* 'Beinhaus' (i. h.; tükörszó, vö. Grimm I, 1386—1387) stb.

Példáinkat könnyű lenne szaporítani. A katonai terminológia (21.) gazdag olyan jövevényszavakban *(mundér, bajonét, patrontáska, karabinyos, gyënërális, majór, furér* 328 ; *profóz, pisztol* 329), amelyeknek megmagyarosítására Versegi kísérletet sem tesz (vö. azonban : *tisztőv* 'Scharpe'). A következő részben (22. mesterségek) vannak vagylagos megoldások pl. *kalamos* ~ *írótoll* 'Feder', *peniczilus* ~ *tollmetsző* 'Federmesser' (329), de sokszor itt is az idegen szó diadalmaskodik *(universzitás, árkus, coperta*, i. h.). A szójegyzék vége felé a népi szavak ritkábbak : figyelemre méltó azonban a *rokká*-nak (így Beregszászinál, 241) *ropka* neve (334, vö. MTsz.) és az is, hogy Versegi a vasalót *péglázó vas*-nak nevezi (334 ⟨ n. *bügeln* × *téglázó*).[46]

87.3. Milyen jelentősége van ennek a kevert, népi és városi nyelv közt ingadozó nyelvállapotnak, amelyet Versegi szójegyzékében megörökített ? Mindenekelőtt érdekes fényt vet az akkori magyar köznyelv és irodalmi nyelv ingadozó voltára : lehetséges, hogy az irodalmi és tájnyelvi alakok nem minden szó esetében viszonyultak egymáshoz úgy, ahogy ma véljük. Versegi azonban az akkori ingadozásoknak sajátos fázisát őrizte meg számunkra. Igen feltűnő, hogy Beregszászi kis szójegyzékében alig egy-két szó tér el a ma is használatos közmagyar alaktól, pl. *kavats* 'Kies' (246, palóc területről idézi a MTsz.) *szeker* (252), *ötves* (248). Versegi viszont seregestül ajánl tipikusan népnyelvi, sőt tájszavakat. Éppen ezért nem jelentéktelen e szójegyzék Versegi társadalmi helyzete szempontjából sem. Világos bizonyítékunk van arra, hogy Versegi főúri, sőt főhercegi tanítványait nem valami választékos „papirosnyelvre" oktatta, nem arra a „hoch-magyar"-ra, amelyet később Arany szellemesen gúnyolt ki, hanem igyekezett eljuttatni hozzájuk egyet-mást a tősgyökeres népi magyarságból. Joggal mondhatjuk, hogy Versegi szókészlete úgy, amint ebben a művében előttünk áll, leginkább egy másik magyaros írónkéhoz, a Simaiéhoz hasonlítható.

Első rímszótárunk

88. Ezt a kis szógyűjteményt, első rímszótárunkat,[47] Versegi következő művében találjuk : „A' tiszta magyarság, avvagy a' csínos magyar beszédre és helyes írásra vezérlő értekezések. Követi ezeket a' C a d e n t i á k' l a j s t r o m a [én ritkítottam], mellynek hasznát a' filologusok és a' poéták eggyaránt vehetik. Pestenn, Eggenberger József könyvárosnál. 1805." A jelzett mű 175 lapjából „A Cadentiák' Lajstroma" 48 lapot tesz (115—163) ; tekintettel arra, hogy az egyes lapokon az értelmezés nélküli szavak 4, egyenként 30—35 soros hasábban vannak közölve, az egész rímjegyzék legfeljebb 6000 szót foglal magában.

[45] Versegi használta Millot-fordításában is : (Protogyenes) „Rhódusnak az egyik *hóstyájában* lakozott" (Világ tört. 1791. II, 318). SzD.[2] szerint : „Kül váras : külső váras, fiók váras : *hóstya*" (130). Nem tévesztendő össze vele *ostya* szavunknak ugyanitt meglevő *hostya* változata (327).

[46] Lozsádi (Hunyad m.) születésű nagyanyám, Győrffy Ilka (1854—1932) románul is használta az *a piglui* igét 'vasalni' jelentésben, tehát a n. *bügeln* nyelvjárási változatai elterjedhettek Magyarországon is. Versegi adatát nem szabad tehát sajtóhibának vélnünk *téglázó* helyett. Igaz viszont, hogy Beregszásznál *téglázó-vas* 'Bügeleisen' olvasható (242).

[47] Vö. Horváth János : Rendszeres magyar verstan. Budapest, 1951, 66

Amint a bevezetésből kitűnik, Versegi szerint ez a rímszótár a filológusnak éppen úgy hasznára lesz, mint a nyelvésznek : „A' filologus e' lajstrom nélkűl a' magyar nyelv' járását a' Szóknak formálására, a' declinatiókra és a' conjugátiókra nézve soha voltaképpen ki nem tanúlhattya" (115). E nyilatkozat számunkra rendkívül fontos, mert azt bizonyítja, hogy Versegi tulajdonképpen a szavak végződésének rendszerezésével is a magyar nyelv szerkezetébe igyekezett még jobban behatolni.[48] Érdeklődésének ez az ága, a szövég és általában a szó alkatának tanulmányozása, dialektikus egységet alkot a Kresznerics—Kassai-féle „gyökerészéssel", mely természetesen a szó magvát, a „gyökeret" veszi szemügyre. A két módszer egyébként nincs is ellentétben egymással, mivel Versegi csak tőszavakat vizsgál, sőt érdekes módon éppen ebben a művében javasolja az ún. „szendergő gyökerek" felélesztését (vö. **89.2.**).

A továbbiakban Versegi szótárának elrendezését ismerteti : figyelmezteti az olvasót például arra, hogy az *-ik* igei végződés nem számít a betűrend szempontjából. A szavakat azonban nemcsak végződésük, hanem — mint később Simai — szófaji hovatartozásuk szerint is gondosan osztályozza. „Szinte [= szintén, ugyancsak] a' filologusok' kedvéért fel is kellett a' magyar szókot e' lajstromban a' nevekre, verbumokra, és partikulákra osztanom, a' mi a' poétának ismét csak kevés alkalmat okozhat a' cadentiák felkeresésében" (115—6).

Versegi szótárában tehát három szófaji csoport van ; mindegyiken belül betűrendben következik egymásután az „A végzés" (116—119), a „B végzés" (119), a „Cz végzés" (119)[49] stb. Az egyes véghangzóktól eltekintve azonban az anyag nincs „szoros betűrendbe" szedve : az „A végzés" szakaszában a hátulról számított 2. betű még követi a betűrendet, viszont a „B végzés" szakaszában a szavak — a véghangzóktól eltekintve — teljes összevisszaságban következnek. Lássuk ezt a kis részt — összesen 33 szó — előbb Versegi elrendezésében, utána pedig egy igazi rímszótár (például Simai: VSzót.) beosztása szerint:

Versegi:			Simai:	
	bab	doromb	bab	seléb
	hab	galamb	gab	deréb
	rab	hasáb	hab	geréb
	zab	nyaláb	rab	veréb
	gab	porkoláb	darab	zseréb
	báb	ëb	zab	zsib
	láb	seb	báb	galamb
	dob	zseb	láb	czomb
	gob	zsemb	nyaláb	domb
	domb	egyéb	porkoláb	gomb
	gomb	veréb	hasáb	romb
	romb	deréb	eb	doromb
	tomb	geréb	zsemb	tomb
	czomb	seléb	gereb	dob
	búb	zseréb	seb	gob
	zsib	gereb	zseb	búb
	darab		egyéb	

[48] Közelebbről megvizsgálandó lenne, volt-e ilyen célkitűzése azoknak a német rímszótáraknak is, amelyekre legutóbb P. Menzerath utalt (Architektonik der deutschen Sprache. Bonn, 1954. 14 kk.), vö. Johann Hübner : Poetisches Handbuch. Leipzig, 1696. ; Das Allgemeine Deutsche Reimlexikon des Peregrinus Syntax. Leipzig, 1726. (az adatra Vértes Edit figyelmeztetett). A szóvégi mássalhangzók nyelvtani fontosságát már 1792-ben emlegette Kovács Ferenc (l. Kazinczy Lev. II, 253).

[49] Figyelemre méltó, hogy a *cz, cs* már mai helyén szerepel az ábécé-ben és nem az ábécé végén, amint a *tz, ts* PPB.-nál és az összes korábbi forrásokban, valamint még Kassainál is ; Kresznerics viszont a Versegi-féle ábécérendet alkalmazta.

89. Használható volt-e „poéta" számára ez a „kádencia-lajstrom" ebben a formában? Használatát mindenesetre megnehezítette belső rendezetlensége, valamint az a tény is, hogy Versegi p u s z t a c í m s z a v a k a t nyújtott, értelmezések nélkül. Versegi rímszótárát legkényelmesebben Simai Kristófnak hasonló, de sokkal terjedelmesebb műve[50] segítségével lehet „megfejtenünk". Persze vannak esetek, amikor Simai is cserbenhagy: az ilyen címszók jól utalnak Versegi nyelvújító törekvéseire.

89.1. Hogy Verseginek ekkortájt vallott nyelvi nézeteiről némi képünk legyen, vizsgáljuk meg a fentebb (**88.**) idézett résznek néhány érdekesebb szavát.

Báb, vö. *báb:* pupa, fascis, ligament (Simai: VSzót. I, 23). A 'fascis, ligament' [!] értelmezés meglepő; SzD.[2] szerint „*baba*, bábu. *Lásd*, Alak". Simai értelmezése Baróti Szabónak egy másik munkájából, a MVir. Told.-ból származik; innen idézi az EtSz. I, 207 *báb* 1. 'fasciculus filorum, eine strahne zwirn'; 2. 'egy csomó fonatlan szösz' (MTsz.) szavunkat, melyet később Márt. 1807., valamint Kassai, I, 223—4, Kr. és CzF. is szótározott. Talán a német *Docke* tükörszava (EtSz. I, 207), de pl. az oroszban is *бáбка* 'der Bund, das Bündel (Flachs, Hanf)' (Pawl.). Kniezsa: SzlJsz. nem foglalkozik vele.

Deréb, vö. *deréb* (hát): dorsum (Simai: VSzót. I, 24). SzD.[2] szerint is: 'hát', ugyanott példamondat: „*derébbe* ütni valakit". Az EtSz. II, 1319 szerint MA.[2] m. sajtóhibája nyomán megelevenedett szó („deréb [= derék] dorsum„), melyet PP. m. közvetített SzD.[1—2] és a későbbi szótárak (Márt. 1807., Kr., Tzs. 1838., CzF.) felé. Az EtSz. Versegi rímszótárának adatát mellőzte, talán azért, mert ez voltaképpen puszta ismétlésen alapul.

Gab. — Simai nem közli; Gyarmathi (Voc. 20) szerint *gáb*, illetve *gábos*, *gábor*, *gáborka* a. m. 'galbula', 'galbus', teljesebb latin nevén 'Oriolus galbula', magyarul 'aranymálinkó' (EtSz. II, 739). Ugyancsak ide tartozik SzD.[2]-nál *gabos* 'gáborka, gábormadár, sármány, sármáló, arany málinkó, sármálinkó' (más adatokra l. EtSz. II, 758 *gábos* a.). *Gab* változatot közöl Bloch 1846., CzF., Ball. TeljSz. Az EtSz. szerint „bár a régi magy.-ban van *Gab* ~ *Gáb* szn. (l. a *Gábor* c), a *gab* ~ *gáb* madárnévről mégis valószínű, hogy tudatos elvonás a *gábor* = *gábos*, *gabos* madárnévből. Kitől? Gyarmathi S.-től? Innen a többi szótár adata?" Az EtSz. kérdésére most már megfelelhetünk: a *gab* madárnév elvonását egyelőre Verseginek kell tulajdonítanunk, bár véleményünk szerint nincs kizárva, hogy tájnyelvi szóval van dolgunk. Takács Rafael rímszótárában **(102.1)** *gáb* van feljegyezve.

Gob. — Simainál így nincs, de forrása világos: Adáminál 1763-ban *gob*, *gobhal* 'Schmerl, ein Fisch', vö. 1809: „*Góbhal* ... Gobius" (Simai: VSzót. I. Told. 9).

Romb. — Jelentését Simai segítségével sem tudjuk kihüvelyezni. A NyÚSz. a *karc* szóval kapcsolatban Versegi elvonásaként említi a *romb*, *tomb*, *zsémb* szavakat. Egyetlen, de biztos segítséget Versegi következő mondata nyújt: „Nem szenved ő itt már, vizében mocskokot, — A' partokra hányván a' vendég *rombokot*" (Rikóti M. 1804. 22). Tehát *romb* 'törmelék, romladék' jelentéssel bírhatott; nyilván elvonás a SzD.[2]-ban is szereplő és ma köznyelvi *rombol*, 'darabol, tör, ront' igéből.

Tomb vö. „*Tomb:* (támasz) Perpendiculariter erectum fulcimen, sustentaculum" (Simai: VSzót. I, 24). A NyÚSz. Versegi elvonásának mondja, de

[50] Vég-tagokra szedetett Szó-tár. I—II. Buda, 1809—1810. Részletes tárgyalását l. alább: **106.**

jelentését nem közli. A Simai-féle értelmezés forrása nyilván SzD.[2] : „*Tomb* :* s i n ó r-m é r t é k szerént, egyenesenn álló támasz". Az 1838-i Tzs.-ben is: *tomb* 'eine stehende Stütze' (SzD.[2] nyomán). Vö. MTSz.

Zseréb, vö. „*zseréb:* (pászma) volumen filorum" (Simai: i. h.). Székely tájszó, melyet SzD.[2] vitt be a szótári hagyományba: „matring : — pászma, *'zeréb*, tints". Vö. még 1816 : „ige, pászma, kita, *zseréb* ... L. liga" (Gyarmathi: Voc. 28). A *seréb* alakv.-ot Udvarhely m.-ből közölte a Tsz., a *zseréb* ~ *zsöréb* alakokról l. MTsz. Orbán B. szerint „*zseréb* hálózást, tömkeleget jelent ; a szövésre készített fonal felosztásánál egy tincs vagy kötés *zserébnek* hivatik" (Székelyföld. I. 1868. 80).

Zsib, vö. *zsib* 'agyrta, ludio' (Simai : i. h., PPB. nyomán). Vö. *zsib* 'játékos, alakos, komédiás, tántzos, tzinkos' (SzD.[2]), valamint Kniezsa: SzlJsz. 972.

89.2. Felsorolásunkban és általában a rímszótárban — nyelvújítási szempontból — nagy figyelmet érdemelnek *romb*-típusú szavak ;[51] ezeknek megértéséhez emlékezetünkbe kell idéznünk azt, amit Versegi, ugyancsak ebben a művében, a „szendergő gyökerekről" írt :

„A' néma gyökerek[52] között sok szendergő fekszik, mellyekkel a' középüdőbéli zab cultúra azért nem élt, mivel a' *stílus*' szépségét a' hosszú szavakban kereste. Illyenek *këgy* és *köny*, vagy Páriz Pápai szerint *göny*,[53] mellyek helyett a' középüdőbéliek *kegyelem*, *kegyelmesség* és *könyhullajtás* szavakkal élnek. Vigyáznunk kell azonban a' szendergő gyökereknek a' némáktúl való megválasztásában ; mert *irg*, *ak*, *tan* 's több efféle néma gyökerek soha sem voltak elevenek, és így velek formatívák nélkűl most sem élhetünk : *irgalom*, *akad*, *tanú* 's a' t." (36). Mindenesetre Versegi a „szendergő gyökerek" megelevenítését lehetségesnek, sőt kívánatosnak tartotta, sőt az a gyanúnk, hogy rímszótárának is egyik célja az volt, hogy a sok ismert tőszó közé egy-egy új gyökeret csempésszen, s annak magyaros hangzását mintegy „strukturálisan", a" alaktani rendszer egész hálózatával igazolja.

90. Hogyan vélekedett Versegi rímszótárának írása idején a tájszavakról ? Általános felfogás szerint Versegi a tájnyelvet éppen oly kevésre becsülte, mint Adelung,[54] s elítélte nyelvhelyességi vonatkozásban az ún. „földrajzi normát" is.[55] Mindazonáltal — Versegi fogalmi körök szerint csoportosított

[51] Ilyenek még (az *-a* végűek csoportjában) *dorga*, *vizsga* (116), *piszka*, *czirka*, *bérma* (117), stb. A „szendergő gyökerek" felélesztését lelkesen értékelte Szemere Pál, vö. Kazinczyhoz 1815. okt. 14. intézett levelében (Kaz. Lev. XIII, 212—214) ; egy-egy elvont szó megértése azonban már neki is nehézséget okozott (i. m. 213).

[52] Olyan szótövek, melyek „formatívák [= képzők] nélkül semmit sem tesznek" (35), mivel önálló szóként nem használatosak.

[53] E szavakkal Kazinczy már az Orpheusban (I, 200) is foglalkozott, vö. Simai Ö. : MNy. IX, 219. Számos „szendergő gyökér" Kazinczy Osszián-fordításának Glosszáriuma révén terjedt el ; erről l. **126.**

[54] Thienemann A tiszta magy. bevezetésének következő mondatára utal : „Hogy dajkáinknak magyar nyelve sem nem csinos, sem nem tökélletes, kiki könnyen átláttya" (2., id. EPhK. XXXVI, 109—110).

[55] „A' nyelv iránt való vetekedésekben", írja Versegi, „dialectussainkat sem lehet bíróknak választanunk. Jól tudom én azt a' közönséges előítéletet, melly már a' debreczenyi, már az erdélyi magyarságot hirdeti legtisztábbnak; jól tudom azt is, hogy nehéz az embernek, azon vármegyének, mellyben született, vagy azon felekezetnek, mellyhez tartozik, nyelvbéli hibáit hibáknak ösmerni ... Ámde ha anyanyelvünköt igazán szerettyük, azaz : tisztogatni, meghatározni, tökélletesíteni, és az aestheticabéli szerze-

szójegyzékének elemzése után — nem meglepő, hogy e rímszótárban is találunk számos tájnyelvi elemet.[56] Ezekből azonban önálló nyelvjárási tájékozódásra alig szabad következtetnünk, hiszen a legtöbb tájszót Versegi SzD.²-ből vette át.

90.1. Erdélyre, Baróti Szabó szűkebb hazájára utalnak Verseginél a következő szavak:

Bóda (116), vö. „*Bóda* (nyele valaminek): manubrium" (Simai: VSzót. I, 2) ~ „*Bóda:* nyele, markolattya valaminek" (SzD.²; ugyaninnen: Simai, GSz. *bóda, boda* [?] ua. sz.; Tsz., Erdővidék, talán szintén a SzD.² alapján).

bufa (116), vö. „*Bufa:* bucca" (Simai: VSzót. I, 4) ~ *bufa* 'pofás', *bufálni* 'pofáját verni, pofozni, pofázni' (SzD.²). Az adatokat megismétli, némi kiegészítéssel Simai: „*Bufa* 1. ... pofa ... 2. pofás, nagy pofájú, pofók" | „Bufálni ... 1. *pofáját verni, pofázni, pofozni,* ... 2. *Valakit bufálni: meg-öklözni, ököllel hátba verni*" | „Bufás ... *pofás, pofók*" (GSz.). A Tsz. szerint *bufa* 'pofa' (erdővidéki; valószínűleg SzD.²-ból). A MTsz. szerint a székelyeknél *bufa* 'pufók, kövérarcú'. Vö. még EtSz. I, 553.

gárgya (116), vö. „*Gárgya:* crepido, margo putei" (Simai: VSzót. I, 20) | „Gárgya ... *korlát,* párkány, pártázat ... gyárgyája a' kútnak ... Crepido putei. Varr." (GSz.) ~ „*Gárgya*:* párkány, kerítték, korlát, pártázat, övedzet. Kút-gárgya." (SzD.²). Legrégibb szövegpéldánk 1777-ből való: „örömmel szökdétsel vala a' kút *gárgyája* körül" (Ésopus' meséi I, 124). Vö. Gyarmathi: Aff. 368, Voc. 21; SI. 116. Valószínűleg a r. *gard* 'kerítés' átvétele (Blédy: Infl. 46).

orda (116), vö. „*Orda* (édes sajt): Tyrosis" (Simai: VSzót. I, 2) ~ „*Orda*:* lágy édes sajt, édes túró" (SzD.²). A r. *urdă* átvétele (Blédy: Infl. 72).

90.2. Már Baróti Szabó gyakran merített a felső-magyarországi szókincsből is. Így kerültek Versegihez pl. a következő felvidéki szavak:

kaba (116), vö. „*Kaba:* subbuteo" (Simai: VSzót. I, 1) ~ „*Kaba:* ragadozó madár' neme, vértse, kánya" (SzD.²; az adatot ismétli Simai: GSz.). A MTsz. szerint 'kánya, ölyv, héja' (Gömör, Nógrád, Abaúj, vö. NySz.).

zajda (116), vö. „*Zajda:* sarcina" (Simai: VSzót. I, 2) ~ „*Zajda:* bútyor, málha, tergenye, tzutzolék, kötzölék, tüsző, turba" (SzD.²). A MTsz. szerint felvidéki tájszó (Kassa, Zemplén, Beregszász). Vö. Versegi: Lex. 386.

Talán ugyanide sorozható a *kalincza* (116), vö. *kalina* 'Solanum dulcamara' (MTsz. Nógrád). Ezt a szót Versegi Mártontól vehette át: az 1803-i Lexicon szerint a 'Teucrium Camephytis' (másként dinnyefű) neve (*Schlagkraut, Erdkiefer* a.). További adatokra l. Kniezsa: SzlJsz. 245.

Felvidéki, esetleg csallóközi (MTsz.) *csába* (116); Simai: VSzót. I. 1 szerint a. m. 'delirius', vö. „*tsába:* ostoba, dőre, bomlott, őrültt, bolond, botor" (SzD.²).

Valószínűleg felvidéki jellegűnek tarthatjuk Verseginek *muska* adatát (117); Simai: VSzót. I, 10 szerint *muska* 'culex vinarius'. A MTsz. 'apróbb légy' jelentéssel Gömörből közli. További adatokra l. Kniezsa: SzlJsz. 349.

---

ményekre alkalmatossá akarjuk tenni, akkor valóban nem kell önnön magunkot mint könyvszerzőköt, sem születésünk' helyének dücsősségét, sem dialectusunknak tündöklését, sem felekezetünknek ragyogását, hanem az egész Hazának fénnyét, az egész Nemzetnek hasznát tekíntenünk" (21).

[56] Alábbi példáinkat egy aránylag kis szócsoportból, az „A végzés" csoportjából gyűjtöttük (116 kk.).

Itt jegyezzük meg, hogy nehány észak-magyarországi tájszót Versegi egri és nagyszombati tartózkodása idején is tanulhatott, tehát e téren nem kellett kizárólagosan az SzD.[2] adataira támaszkodnia.

90.3. A Dunántúlra, SzD.[2] harmadik forrására Verseginél számos szó utal. A legbiztosabbak egyike *rigya* (116), vö. „*Rigya* (dióvirág): Nucamentum, panula, julus" (Simai : VSzót. I, 20), *rigya* 'dió-, mogyoró- v. magyaró-, eger-favirága' (SzD.[2]). A MTsz. dunántúli adatai szerint 'barka' („dió-, mogyoró-, éger-, gyertyán- stb. barkája"). — Ugyancsak dunántúli szó (MTsz., Vas m., Őrség) *turba* (116), vö. „*Turba* : (bútyor) Hippopera, sarcina" (Simai: VSzót. I, 1). SzD.[2]-nál megvolt *zajda* a. A MTsz. adatai Vas m.-ből, valamint az Őrségből származnak. — Megvan szintén a Dunántúlon, de a Felvidéken is *rocska* (MTsz.), vö. „*Rotska:* orca, scaphium" (Simai : VSzót. I, 10). A közvetítő valószínűleg SzD.[2], ahol 'dézsa, botska' értelmezéssel szerepel. — Végül dunántúlinak kell tartanunk *muslica* szavunknak Verseginél olvasható *muzlitza* (116) változatát, amelyet a MTsz. a Balaton és Pápa vidékéről közöl. *Muszlica* változatban van meg Simainál (VSzót. I, 22) ; a GSz.-ban *muslitza* és *muszlitza* olvasható.

90.4. Végül meg kell még emlékeznünk egy elszigetelt adatról. A rímszótár értelmezés nélküli *zaba* szavát (116) talán egyeztetnünk lehet a következő Szeged környéki tájszóval : *zaba* 1. 'vastag vászonszövet, a melyből a földművelők és a pásztoremberek nyári munkára nadrágot csináltatnak' ; 2. 'vastag vászonnadrág' (MTsz.). Itt említendő az is, hogy Versegi szótárában — igen meglepő módon — más alföldi tájszavakat, a szerző szolnoki születése ellenére, alig tudnánk kimutatni. Éppen ezért még a *zaba* adat értelmezése is többé-kevésbé hipotetikus ; lehet, hogy elvonás a *zabál* igéből (vö. *romb* ~ *rombol* stb.; a NyÚSz. *vizsga* a. közli, tehát valószínűleg elvonásnak tartotta).[57]

91. Versegi szókincsének azonban van még egy fontos rétege : művelődéstörténeti jelentőségű vándorszavai. Többnyire latin szavakat találunk rímszótárában: ilyenek *lektika* (117), *línia*, *sententia* (116), *somma* (117), *spongyia* (116), továbbá növénynevek, mint *andivia* (az EtSz.-ban *a*-s alak nincs, vö. I, 1557; Simai GSz.-ában *andévia)* és *czikória* (116). Bőven találunk ál-latin szavakat is : említendő *bagaria*, *bagazia*, *kredenczia* (116), sőt ritkábbak is, mint *stokatúra* (118), és *lanczéta* (i. h.). Az efféle szavak használata révén Versegi mélyen a XVIII. század nyelvhasználatában gyökerezik (vö. különösen Kazinczy és a DebrGr. nyelvéről tett megállapításainkkal, **18.**, **43.**), s alapjában véve ugyanazt a magatartást tanúsítja az idegen szavakkal szemben, mint e korszakban Simai és Gyarmathi (vö. **108.**, **131.**). Versegi fejlődésének ebben a szakaszában a nyelvszokás tisztelete erősebb nála, mint az új magyar szavak meghonosítására való törekvés ; amint ismeretes „A tiszta magyarságnak" erősen latinos nyelvtani terminológiája is ezt az álláspontot tükrözi.

[57] Héra Zoltánné szerint Gútán (Komárom m.) 1940 körül használatos volt *zaba* 'mohó evés, zabálás' jelentésben. A szó elterjedése, illetve azonosítása a Versegi-féle adattal további vizsgálatot igényelne. Kniezsa: SzlJsz. 349 a *zabál* igével kapcsolatban a *zaba* elvonásról nem emlékezett meg. 1930 után a pesti diáknyelvben ugyancsak élt *zaba*, a kissé általánosabb *kaja* szinonimájaként (Vértes E.).

B) MILLER JAKAB FERDINÁND SZÓTÁRI TERVE

92. A század elején — eltekintve Márton J. értekezésétől (**63.**) — egyetlen fontos szótári tervet találunk : a Miller Jakab Ferdinándét.[58] Miller, aki Kultsár István bizalmasa volt, — az 1804. évi Kultsár-féle pályázatra (Tolnai : Nyú. 91) beérkezett műveket[59] is hozzá kellett benyújtani — fontos szótárszerkesztési elgondolásokat tartalmazó értekezését (Versuch patriotischer Vorschläge zur Aufnahme der Ungrischen Sprache. Pesth, 1806.) nagyváradi barátjának, Rhédey Lajosnak ajánlotta.[60] Nyilván nem véletlenül : Miller, aki a főúri mecenatizmusnak nagy fontosságot tulajdonított (l. a Versuch utolsó fejezetét), minden valószínűség szerint arra számított, hogy Rhédey az ő javaslatait nemcsak méltányolni fogja, hanem anyagi támogatásban is részesíti. Miller értekezésében nem olyan szerző szólalt meg, aki — mint Versegi vagy Gyarmathi — maga is szótáríró kívánt lenni, hanem egy hazafi, aki német származása ellenére szívén viselte a magyar nyelv ügyét, teljes mértékben osztotta a nemzeti haladásról magyar körökben vallott felfogást, s a megírandó szótár kérdését is a megoldásra váró feladatok együttesébe illesztette be.

92.1. Miller tervezete okos és világos : a szerző a felvilágosodás derűs optimizmusával rendíthetetlenül hisz abban, hogy a magyar művelődés aranykora most, a századfordulón köszöntött be. Meggyőződését még az sem homályosítja el, hogy a magyarság haladó törekvései iránt táplált rokonszenvét jónak látja „aulikus" mezbe burkolni. „Seit dem Jahr 1781 ist unsere Sprache", írja Miller, „zu den Ansehen gestiegen, in welchem es jetzo pranget. Das nahe Zutrauen einer baldigen Vollkommenheit bestättiget ihr das Zeitalter, welches der Litterator die *Aetas aurea* nennet. — Was einstens die Zeiten des römischen Kaisers August der Lateinischen Sprache waren, das ist dermalen die Regierung Franz des II. für die ungarische" (40). Ez utolsó mondat alighanem az osztrák cenzor éberségének elaltatására szolgált,[61] hiszen azt,

[58] Miller Jakab Ferdinánd (1749—1823) történetíró, jogász, bibliográfus ; Mészáros Ignácnak, Kártigám fordítójának sógora. Bécsben Sonnenfels tanítványa, majd Batthyányi József esztergomi érsek pozsonyi könyvtárosa, nagyváradi jogakadémiai tanár (1788—98), Széchényi Ferenc munkatársa, az általa alapított könyvtár őre s később — 1808-tól — igazgatója (Szinnyei: MI. VIII, 1415—1423). Szabadkőműves; 1794-ben hosszabb nyomozás folyt vele kapcsolatban, mivel állítólag kijelentette, hogy az egyetemnek Pestről Esztergomba való helyezése forradalmi nyugtalanságot idézne elő (vö. Benda: M. jakob. III, 39—40, 51, 60, 71).

[59] A pályázatra beérkezett művekben kevés a lexikográfiai vonatkozás. Kis János, a pályázat 1. díjának nyertese, Kazinczy szellemében (**81.**) hevesen támadja azokat, „a' kik a' nyelv kimíveltetését nagy részint ... a' Grammatikáktól és Lexiconoktól függesztik fel. A nyelvnek tulajdonképpen való formálói mindenkor a' jeles elmék" (A' magyar nyelvnek állapotjáról... Pest, 1806. 125—126). Pánczél Pál, a 2. díj nyertese, csak a Francia Akadémia első szótári munkálatait ismerteti (A' magyar nyelvnek állapotjáról... Pest, 1806. 65—66).

[60] Rhédey Lajos (1763—1831), cs. kir. kamarás, főispáni helytartó és országgyűlési követ. 1793-ban a zempléni forradalmi mozgalomban való részvételéért feljelentették és táblabírói méltóságától megfosztották (Mályusz E. : Sándor Lipót fhg. nádor iratai. 1926. 181). Dúsgazdag, mecénási hajlamú arisztokrata volt ; 1804-ben a Nemzeti Múzeumra 6000, a bécsi katonai nevelőintézetre 10 000 ft-ot adományozott. Miller Rhédeyt nyilván Nagyváradról ismerte.

[61] Miller diplomáciai érzékére vall az is, hogy a felállítandó tudós társasággal kapcsolatban minden politikai gyanakvást elhárítani igyekszik : „Ich traume [!] nicht von einer gelehrten Republick, sondern mein Wunsch ist, dass sich Ungern nächstens eines Instituts rühmen möge, welches mit der Staatsverfassung verbunden ist, einer hohen Landesstelle angeschlossen sey, und für dessen Verewigung das Gesatz hafften soll" (72).

amit a következőkben Miller mint Ferenc korának dicsőségeként méltat, ti. a magyar irodalom, tudomány, művészet és iskolázás jelentős haladását (vö. „Auch haben sich schon einige Athenäen Ungerns ganz nationalisirt" 41), osztrák szempontból aligha nézték ennyi lelkesedéssel.

Miller jó magyar nyelvtant követel, mégpedig Adelung szellemében,[62] továbbá jó fordításokat mind a klasszikus, mind a modern nyelvekből, a nyelvújítás bizonytalanságainak tisztázását,[63] s elsősorban grammatikai-kritikai szótárt: amint maga mondja: „indessen wollen wir uns zur Ehre des Vaterlandes mit einem *grammatisch-kritischen Wörterbuch der ungrischen Mundart* beschäftigen" (55—6). A minta ehhez is csak Adelung lehet: „Zur Grundlage soll Joh. Ch. Adelungs grosses und vollständiges Wörterbuch der deutschen Sprache genommen werden" (56). Magyar előzményként itt Miller csak a Kisded Szótárra és Páriz Pápai művének utolsó, Eder-féle kiadására utal, de másutt Szaitz Frázeológyiáját, a Márton-féle Lexicont és Reuss Lexicon mineralogicumját is említi.[64] További elveit két csoportba oszthatjuk: egyeseket értekezésének szövegéből kell kihámoznunk, másokat már maga is pontokba szedett.

Miller kétségtelenül betűrendes „gyökerésző szótárra" gondol, s ezért a szótárszerkesztés elveinek taglalását így kezdi: „Die vornehmste Bemühung müsste bey einen solchen Buche seyn die Aufnehmung der richtigen Stamm-Wörter..." (57). E tételéhez kapcsolódik következő eszméje is: „Es versteht sich, dass in einem solchen Wörterbuch die alphabetische Ordnung müsse beobachtet werden; nämlich das Stammwort soll vorausgesetzt werden. Diesem folgt die Reihe der abstammenden Wörter" (61—2).[65] Természetesen tövek szerint kívánja elrendeztetni az igekötős igéket is. Nagy fontosságot tulajdonít a tájszavaknak: szerinte pl. a Biharban járatos *sikátor* szót a dunántúli meg sem érti (57).[66] Ami Erdélyben *suszták*, az a Királyhágón innen *peták* vagy *hetes* (i. h.). Mindazonáltal tájszavakkal a „kritikai szótárt" nem szabad túlterhelni: helyesebb lenne magyar Idioticont szerkeszteni, Generisch szepességi tájszótárának mintájára.[67] A tájszóanyagot történelmi dokumentáció-

[62] „Es wäre zu wünschen, dass von der Ordnung, und den Grundregeln, welche Adelung bey der deutschen Sprache angewendet hat, auch bey der ungrischen ein philosophischer Grammatiker gebürigen Gebrauch machen möchte, damit man von Genie des Volks aus der Beschaffenheit urtheilen könne" (46). Miller nagyra becsüli a magyar nyelv szépségét, s ezért azt kívánja, bárcsak dolgoznák ki minél előbb a magyar nyelv esztétikáját is: „Da also den Ungern die Natur eine Sprache gegeben hat, an dessen Schönheit nur der Ignorant zweiflen kann, wird es eine Wohlthat seyn, wenn nebst den Regeln auch die Aesthetik der Sprache vorgetragen würde" (i. h.).

[63] „Wer wird sich wohl unstreittig überzeugen lassen, dass *Mindenesség* eine *Universität* heissen müsse?" (54) — olvassuk ezzel kapcsolatban.

[64] E művekkel kapcsolatban helyesen veszi észre az újabban szótározott lexikális anyag gyors növekedését: „enthalten eine Menge Wörter, welche in den vorgegangenen Jahrhunderten ganz unbekannt, oder wenigstens vernachlässiget wurden" (30).

[65] Példát is idéz: a *bot* tőhöz kapcsol olyan „származékokat", mint *botkos*, *botlani*, *botor*, *botorkázni*, *botránkoztatni* stb. (53). Hozzáteszi azonban, hogy a szócsaládokat legjobban megfelelő történelmi dokumentáció segítségével lehet összeállítani; mintha egészen Kreszneric elgondolásához járnánk közel! Itt jegyezzük meg, hogy Kreszneric Millert valószínűleg személyesen ismerte és művét melegen értékelte (l. Anal. Phil. VI, 380—383). Lemásolta a *bot* „gyökérszó" állítólagos származékait is.

[66] *Sikátor*-t „erdélyi szónak" jelzi Molnár J. is 1799-ben (Könyv-ház XII, 36). — *Susták*-ra régi adat Páriz Pápainál van (Pax corp. 1690. 76); Szaitz szerint ami a Tiszán innen *peták*, az a Dunán túl *hetes* (Fráz. 152).

[67] Mivel magyar tájszótárról tudomásunk szerint először itt esik szó, érdemes Miller szövegét szó szerint idézni: „Da aber die Erfahrung lehrt, dass mehrere Gespannschaften

val kell kiegészíteni, mert ez segítségére lesz a szótárírónak nemcsak a tövek megállapításában, hanem helyesírási és nyelvhelyességi kérdésekben is. Itt jegyezzük meg, hogy Miller a szavak származását jól feltüntető, tehát etimologizáló helyesírást kíván.

Mérsékelt neológusnak mutatkozik ; az új szavakat alaposan meg kell vizsgálni, vajon tényleg szükség van-e rájuk s nem csupán a „fordítási járvány" (Übersetzungsseuche) szülöttei. Kívánatosnak tart a szókészlet feljegyzése terén bizonyos stilisztikai megkülönböztetést, de hangsúlyozza, hogy a prózai szókészleten kívül a költői nyelv anyagát is szótározni kell.[68] Nagy fontosságot tulajdonít közmondások és szólások megörökítésének ; nem hiányozhat például ez a kifejezés : *nem Csáky szalmája*.[69] Tudja, hogy a közmondásokat azért is gyűjteni kell, mert esetleg konkrét történelmi utalások rejlenek bennük. Szótározandók a hibás kifejezések is, nyilván azért, hogy ezekre a szótár megfelelő módon figyelmeztessen.

92.2. Mindezen tanácsok után következik Miller „18 pontja", amelyet mint 14 évvel korábban készített javaslata kivonatát mutat be (65—68).[70] E pontokat helyszűke miatt csak tartalmilag ismertetjük.

1. Mivel Magyarország évek óta hiába sóvárog a maga Academia della Cruscá-ja után, az udvar (Hofstelle) kérjen fel egy érdemes titkos tanácsost („einen von unseren verdienstvollen geheimen Räther") a szótárszerkesztéssel megbízandó hat személy kijelölésére.

2. Olyan jó hírnévnek örvendő, önzetlen férfiak választandók, akik a magyar nyelv alapos ismeretének már tanújelét adták.

3. 2 munkatárs legyen erdélyi, 4 pedig (valószínűleg 2—2) a Duna és a Tisza vidékéről („viere könnten gewählt werden aus Ungern von der Donau, und von der Theiss" 65).

4. A munkatársak Pesten vagy Budán jöjjenek össze ;

5. Dolgozzák ki szótári tervüket, s a királyi helytartótanács küldje meg azt az összes egyházi, politikai, irodalmi stb. fórumoknak. Mindeme vélemények meghallgatása után

6. Mindegyik munkatárs vállalja 4 betű kidolgozását.

---

besondere, und eigene Worte, seltsame Veränderungen derselben, und Redensarten aufzuweisen haben, wäre allerdings zu wünschen, dass man von allen Gegenden Ungerns, und Siebenbürgens ein *Idioticon* der Provincial-Wörter erhielte : so wie neulich GENERSICH eines von der deutschen Zipsner Mundart verfertigt hat" (58—59; célzás Genersich János Versuch eines Idiotikons der Zipser Sprache című tanulmányára, megj. Schedius Zeitschr. von und für Ungern 1804-i évf.-ban). A gyűjtést Miller helyszíni adatközlők bevonásával, tanárok, papok, tanítók mozgósításával kívánja megoldani. A munkatársak gyűjtsenek mesterségszavakat is, továbbá legyenek tekintettel a neologizmusok terjedésére. Miller a nép nyelvét általában nagy megbecsüléssel említi : „öfters giebt der Landmann", írja ezzel kapcsolatban, „den Wirthschaffts-Geräthschaften eine sehr anständige Benennung, welche den Gelehrten unbekannt ist" (60).

[68] „Auch die Dichter, und prosaischen Schriftsteller unterscheiden sich bey den Ungern eben so, wie bey allen Völkern durch besondere Ausdrücke. — Hierüber ist meine Anmerkung, dass die poetischen Ausdrücke in das Wörterbuch müssen aufgenommen werden. Es können diese gut ungrisch seyn, wenn man gleich derselben im Prosa sich nicht zu bedienen pflegt" (60—61).

[69] A kifejezést Miller meg is magyarázza : e szólás „wird in Biharer Comitat angewendet, wenn sich jemand eines anderen Sachen ohne Erlaubniss bedienet, weil der jemalige Bischof zu Grosswardein Graf Emerich von Csáky, alle Jahr sein Stroh jedermann Preis gegeben hat" (61). E részt Kresznerics szintén lemásolta (Anal. Phil. VI, 382—383).

[70] Ez a vallomás is fontos, mert arra mutat, hogy Miller terve tulajdonképpen Makó, valamint Luby és Vay tervei mellé állítandó.

7. A munka kiindulópontjául Páriz Pápai szótárának utolsó, szebeni kiadása szolgálhat.

8. Ha egy betű elkészült, vizsgálja át azt előbb mindegyik munkatárs külön-külön, majd a szerkesztőbizottság elnöke, s végül következzék a vita — személyeskedés és civódás nélkül („ohne Zänkereien" 64).

9. Az átvizsgált anyag betűnként adandó nyomdába ; a levonatot véleményezés végett a helytartótanács küldje meg minden törvényhatóságnak.

10. Minden egyes megye legyen tekintettel sajátos szavaira, szólásaira és nyilatkozzék helyesírási (azaz : ejtési) kérdésekről is.

11. Tekintettel arra, hogy a hivatalos személyek rendes elfoglaltságuk mellett aligha tudnának a szótárra időt és munkát fordítani, a szerkesztőség minden megyében tanárokból vagy más tanult férfiakból álló bizottságot delegálhatna.

12. A helyi szerkesztők munkájukat az alispánnak adnák át, aki a megye rendjei előtt a javaslatot felolvasná, majd jóváhagyás után a helytartótanácson keresztül ejuttatná a központi szótári bizottsághoz („Lexikographische Deputation" 66).

13. Ha egy-egy munkatárs egy betűn félévig dolgoznék, a megyék véleményezése negyedévet venne igénybe, s a végleges kidolgozás ismét negyedévig tartana, a tervezett szótár négy év alatt megjelenhetne.

14. A magyar szavakat latinul és németül kell értelmezni.

15. A munka kiadásának és terjesztésének kizárólagos joga a királyi Egyetemi Nyomdát illeti.

16. A munkatársak tiszteletdíját a nyomda előlegezné ; a költségek az eladott példányokból térülnének meg.

17. A megrendelőkön kívül mindennemű egyházi és világi hatóságot, könyvtárt stb. királyi körrendelet kötelezhetne a mű megvételére. Az előfizetési ár az ívek számától függne. Mivel a művet külföldön is lehetne terjeszteni, 3000 példány eladása feltétlenül fedezné az összes költségeket.

18. A szótár címlapját a szerkesztőbizottság elnökének arcképe díszítse ; a munkatársak nevét a címlapon, végzett munkáját pedig az előszóban kell feltüntetni.

92.3. Idáig terjednek Miller konkrét javaslatai, amelyeknek jelentőségét — éppen ebben a látszólag annyira elnyomott korszakban — nehéz lenne túlbecsülni. A terv ugyanis mindennél világosabb tanúbizonysága a 80-as és 90-es évekből átmentett művelődési eszmények szívós továbbélésének ; az elgondolás részleteit Bessenyei, Decsy, Makó és Versegi szelleme járja át. Pest-Buda s az erők összefogását jelentő Egyetemi Nyomda szerepe világosan kidomborodik ; a szótárszerkesztő „lexikographische Deputation" ötlete Luby és Vay tervének egyenes folytatója. Figyelemre méltó a munkamegosztásra vonatkozó javaslat is : a 30-as években a Tudós Társaság Zsebszótárának szerkesztési módja jelent majd visszatérést Miller tervéhez. Vágyálomnak érezzük viszont a hivatalos apparátus mozgósítását ; lehetséges azonban, hogy e részt az új nemzeti fellendülés őszinte támogatója, József nádor sugallta.[71] S igaza van Millernek abban is, hogy amíg nincs akadémia,

[71] Érdemeire Miller kifejezetten utal, mégpedig értekezésének abban a részében, ahol a terv megvalósításának társadalmi feltételeivel foglalkozik. Véleménye szerint „wir leben in den [!] allermerkwürdigsten Zeitpunkte, in welchem unter den Schirm einer glückseligen Staatshalterschaft unsers vielgeliebten Reichs Palatins, Erzherzog Iosephs,

addig ilyen nagyszabású terv kivitele csakis hivatalos támogatással képzelhető. Persze az egész állami támogatás Miller elképzelésében csak szükségmegoldás ; aligha véletlen, hogy szótári terve közvetlenül a felállítandó tudós társaság tervébe torkollik.[72]

C) A TISZTI SZÓTÁRAK

93. A nyelv életének és a politikai fejlődésnek szoros kapcsolatát talán a magyar szótárirodalomnak egyetlen mozzanata sem tükrözi oly világosan, mint ún. tiszti szótáraink története, s mégis meg kell állapítanunk, hogy e téren még rengeteg a vizsgálnivaló. Persze e kérdés legalább annyira tartozik a magyar jogi műnyelv történetéhez, mint amennyire az irodalmi nyelvéhez és a köznyelvéhez ; így ezúttal is csak a legfontosabb problémák és szempontok kijelölésére kívánunk szorítkozni (egy elszigetelt, 1794-ben felbukkanó előzményről : **50.** ; Márton J. jogi műszavairól : **78.1.**).

A latin nyelv fokozatos kiküszöbölésének útján az egyik legfontosabb fordulót kétségtelenül az 1805. évi IV. tc. jelentette ;[73] mielőtt azonban ez még lelkesedést öntött volna jóformán az egész nemzetbe, Georch Illés megkezdte már Honnyi törvény című négykötetes művének kiadását (1804—9.). Sajnálatos, hogy Georch nyelvéről és a különböző tiszti szótárak magyarításaihoz való viszonyáról korszerű, nyelvészeti szempontból is megbízható tanulmány még nem áll rendelkezésünkre.[74] A legjobb részlettanulmány még mindig a Viszota Gyuláé ; kár, hogy kissé rendszertelenül idéz, és forrásait sem jelzi mindig visszakereshető módon. Viszota is azonban már egy status quo-t vizsgál : azt az állapotot, amelyet Pest megye úttörő jelentőségű „tiszti szótára", „A tisztbéli írás módjának saját szavai"[75] című kollektív mű teremtett 1806-ban. Ezt a mozzanatot Viszota kétségtelenül helyesen ragadta meg, viszont sajnos elmulasztotta összevetni a Pest megyei első tiszti szótárt Szirmay Antal Glossariumával (Kassa, 1806.),[76] amelynek bevezetése elvi szempontból

der Eifer die Muttersprache zu verschöneren, mehr, und mehr angespornet, und Ungern dadurch verherrlichet wird" (106). Persze jó lenne tudni azt is, kit szánt Miller a szótári főbizottság elnöki tisztjére. Mivel ez egy titkos tanácsosnak szánt „honoris causa" állás lett volna, talán Miller közvetlen támogatójára, Széchényi Ferencre gondolhatunk.

[72] Miller, erdélyi származású ember létére, melegen méltatja Aranka társaságának tevékenységét, s ennek célkitűzéseit összekapcsolja Révai és Schedius tervével, amelyek „sind noch in mehreren Händen" (70—71). Mind az akadémiai tervvel, mind a felállítandó nemzeti színház tervével kapcsolatban Miller hivatkozik az oroszok, különösen Nagy Katalin példájára (70—75). Hasonló utalásokat ebben a korban gyakran találunk; Pánczél Pál művének orosz vonatkozásairól l. Gáldi L. : A magyar nyelvújítás francia forrásaihoz. MNy. XLVIII, 28, 30). Miller gondolhatott arra is, hogy József nádor felesége, Anna Pavlovna — orosz nagyhercegnő.

[73] Szövegét idézi Viszota Gy. : Révai, Verseghy és a tiszti szótárak. NyK. XXXV, 195.

[74] Viszota a Georch-féle jogi terminológiának igen valószínű hatásával egyáltalában nem foglalkozott.

[75] A szerkesztésre kiküldött bizottság tagjai „Kir. Tanácsos Szilassy József, Első All Ispán Laczkovics György, 2-dik All Ispány Szentkirályi László, Tábla Biró Tomka László, Glósius Dániel, és Kandó József, nemkülönben Fő Jedző Ottlik Dániel Urak" (Pest m. 1806. febr. 4-i ülésének jegyzőkönyve. Idézi Viszota : NyK. XXXV, 196).

[76] Magyarázattya azon szóknak, mellyek a' Magyar Országi Polgári, 's Törvényes dolgokban elő fordúlnak, némelly rövidebb formákkal ... sive Glossarium vocum, in Politicis, ac Juridicis negotiis, Regni Hungariae occurrentium, cum forrmulis brevioribus.

is a legjelentősebbek közé tartozik. Szirmay volt ugyanis az, aki — minden bizonnyal függetlenül Révainak az első Pest megyei tiszti szótárról mondott bírálatától (vö. Viszota: NyK. XXXV, 196 kk.) — határozottan az ortológia mellett foglalt állást, és elsősorban arra törekedett, hogy a már századok óta létező, de aránylag csekélyebb körben használt hagyományos magyar jogi terminológiát vezesse be az országos használatba.[77] Szirmay, aki „Hungaria in parabolis" című művének 2. kiadásában főleg Bartzafalvit támadta,[78] nemcsak a neologizmus körét akarta a lehető legcsekélyebbre korlátozni,[79] hanem óva intett az idegen szavak felesleges irtogatásától is ; e téren támogatta őt Kultsár István nézete is, aki a Hazai Tudósításokban szintén felemelte szavát a „törvényes szók" erőszakos magyarítása ellen.[80] A tiszti szótárak tehát kezdettől fogva inkább az ortológia, mint a neológia alapjára helyezkedtek — ami a megyei rendek konzervatív hajlandóságainak közvetlen tükröződése, — s mikor szerzőiket neves nyelvészek, mint például Révai, mégis támadták egyes neologizmusok használata miatt, a hagyományokhoz, a „régi nyelvhez" való ragaszkodás még jobban felülkerekedett. Bár a jogászok nem követték mindenben Révainak s más nyelvészeknek sokszor eléggé egyoldalú véleményét, az újításoktól való fokozatos elbátortalanodás vezetett végül a Regnicolaris Deputatiónak az 1807-i országgyűlés elé terjesztett véleményéhez, amely műszók tekintetében határozottan szembehelyezkedik minden erőszakos újítással. Egyelőre tehát nemcsak a szótárirodalomban, de a szakmai nyelvben sem sikerült a neológiának lábát tartósan megvetnie ; a helyzeten egyes lelkes, de csekély tekintélyű puristák véleménye nem sokat változtatott.[81]

94. A kiindulópont tehát az a füzet — sőt — mondhatnók : „próbafüzet" —, amelyet Pest megye adott ki 1806 augusztusában a következő címen : „A' tisztbeli írás módjának saját szavai". E mindössze 48 lapos füzet utolsó oldalán kiadóként Ottlik Dániel, Pest m. főjegyzője szerepel. Szótári jellege csak a IV. és az V. szakasznak van : a IV. szakasz címe „Az Egyházi és Világi Tisztségek", az V.-é pedig : „A' Köz Dolgok folytatásokban elő forduló ki fejezések". E két részhez csatlakozik egy rövid függelék „A' Megyékbeli Hadi és Házi Pénz-Tárokra nézve". Ezt a füzetet, illetve annak kéziratát kapta kézhez bírálat céljából Révai, majd Versegi, s ennek felhasználásával

[77] Szirmay szerint munkája megszerkesztésében nagy segítségére voltak atyjának, Györgynek, „de kivált Göde Pálnak Werbőczy tanítványának, a' ki (a' mint írja) János Király fia Erdélyi Udvarába (Curia) ügyeket folytatott, 's az után Ugotsa Vármegyének Al-Ispánya vala, 1559. Eszt. lett", leveltárában levő „jegyzései, nem külömben 1611. Eszt. Debretzenben nyomtatott, és Báthori Gábor Erdélyi Fejedelemnek ajánlott Törvény könyv és Bod Péternek Magyarázatjai" (Előszó „A' ditső magyar Nemzethez").

[78] Szerinte az új szavak „idiomatis Vngarici enunciationem ipsi natiuo Hungaro perplexam reddiderunt, imo genuinum eius sensum depravarunt" (Tolnai: Nyú. 74).

[79] Szirmay kora latin nyelvhasználatára hivatkozva ismeri el a magyarítás bizonyos jogosultságát : „A' ... pereinkben elő-forduló Deák nevezetek-is tsak ki-gondoltt új, és többnyire Deáktalan szók ... miért ne vólna szabad a' Magyarnak-is természeti új ki-fejezésekkel élni ?"

[80] Vö, 1806. 51, 134, 142 ; Tolnai: Nyú. 79. Haladóbb álláspontot képvisel a Regnicolaris Deputatio, pontosabban a Deputatio Litteraria 1807-i véleménye, vö. Doktor K.: Nyr. XVI, 133.

[81] L. például Peretsenyi Nagy László Értekezését (1806.), majd Vélekedését (1807.). Az ortológia egyik főfészke, Veszprém szintén 1807-ben adta ki a maga „Észrevételei"-t (vö. Kulcsár E.: Nyr. XIII, 510—512), Pápay Sámuel bevezető értekezésével együtt (Velledits L.: MNy. VIII, 19).

jelent meg ugyancsak 1806-ban Szirmay Glossariuma, majd 1807-ben Baranya[82] és Zala m. Tiszti Szótára.[83] Az első tiszti szótárt (= Tim. 1806.) legjobban e kritikák tükrében ismerhetjük meg; hivatkozni fogunk azonban a Tim. 1807.-re is, vagyis a pesti szótár 2. és véglegesnek tekinthető kiadására,[84] mely már az eddig beérkezett észrevételek felhasználásával készült.

94.1. Lássuk mindenekelőtt Révai néhány észrevételét (NyK. XXXV, 196 kk.). Ezek világosan két csoportra oszlanak:

a) Révai legtöbbször a Tim. 1806. használta neologizmusokat kifogásolta nemcsak a szótárral, hanem a Tim. 1806. szövegrészeivel kapcsolatban is. A jegyzők esküformájában nem tetszett neki *iromány*;[85] tanácsát a pestiek megfogadták s a szövegbe *írás* került már 1806-ban. Szótározta azonban Szirmay (9, *acta* a.) és Baranya megye, mely, úgy látszik, önálló fordítást készíttetvén a latin esküminták ból, ebben szintén használta az *iromány* szót (20). Zala m. szótárában *irmány* olvasható (*acta judicialia* a.). — Több szerencsével járt Révai javaslata *aulae familiaris* magyarítása esetében: Révai helyesen járt el, amikor kihagyatta a Balog Istvántól származó *hívnök, rontsárd* szavakat (NyK. XXXV, 201, 206); a Tim. 1806. szerint az értelmezés *'udvari hív'*,[86] majd Szirmaynál *'udvari hív*, királyi *udvarnok'* (22), Zala m. Tiszti szótárában csak *'udvarnok'* s végül a Tim. 1807. szerint *'udvarnok*, vagy *udvari hív'*. — Révai „irtotta ki", ha nem is azonnal' 'inventarium' jelentésben a *jegyzemény* szót (NyK. XXXV, 202; SzD.[2] szava, vö. NyÚSz.); a Tim. 1806. alapján ismétli azonban Szirmay (104), „új szó" megjegyzéssel. Zala m. *a' vagyonok lajstroma* elnevezést ajánlja (50), a pécsiek viszont, akik a legnehézkesebb neologizmusoktól sem riadnak vissza,[87] a *'tanáltatmány'* szóval kísérleteznek (72). A végső megoldás: *'jegyző lajstrom* vagy *inventarium'* (Tim. 1807., 93). — Nagyon helyes volt Révai beavatkozása akkor is, amikor a *Placitum Regium* címszónál a *tetszedelem* szót *tetszésre* alakíttatta (NyK. XXXV, 202); a Tim. 1806.-ban megjelent *Királyi Tetszés* kifejezést átvette Szirmay és Zala m. is. Végül hadd említsük meg, hogy Révai (NyK. XXXV, 197), majd később Versegi (NyK. XXXV, 230) kifogásolta a 1. *stylus* szónak 1806-ban megjelent 'Írás módja. — *Estely*' értelmezését.[88] Révai a 'toll vagy írás módja' kifejezést ajánlotta, Versegi a *stílus* mellett tört lándzsát, s a Tim. 1807. csak

[82] Tiszti szótár mellyet T. N. Baranya Vármegyének ki küldetett Tagzatja T. N. Pest Vármegye által közlött Tisztbéli Irás-módjának saját szavain fellül, bövités végett készitett Pécsett, 1806dik Esztendőbe. Engel Kristina Betűivel 1807.

[83] Tiszti szótár, mellyet N. Zala vármegyének, ezen tárgyra nézve kirendelt deputatiója készített, és 1807dik esztendőben Boldog Asszony havának 16dikán tartott közgyülekezete jóvá hagyott. Nyomtattatva Pichler Antal betűivel.

[84] A' tisztbéli irás módjának saját szavai ... Szabad Királyi Pesth városában 1807-dik Eszt. Bőjt-elő Haván. Pesthen, Nyomtattatott Trattner Mátyás' Betűivel.

[85] Barczafalvi szava (1787, NyÚSz.); „az *iromány* új tojomány" — jegyezte meg ezzel kapcsolatban Révai. „Senki sem mondja *tojás* helyett *tojomány*, pedig nem actio, hanem már actum" (NyK. XXXV, 200).

[86] Versegi hozzászólásában a rosszabb *udvari hűs*-t javasolta.

[87] Náluk az intraneus *bellékes*, az invalidus *kegy-zsoldos* (72), az irreligio *hitszentelenség, tisztelménytelenség* (73), a lelencház (paedotrophium) *fattyuház* (103), a pompa *fénykedés*, s a „pompam exercere" kifejezés fordítása *fényszereskedni*. Mindeme „papirosszavak" Barczafalvira vagy valamelyik epigonjára emlékeztetnek; a NyÚSz. egyiket sem tartja számon.

[88] Elfogadta Szirmay, sőt ő az *estely* szót tette első helyre (Gloss. 180). Barczafalvi szava; az EtSz. I, 55 *estély* alakban idézi. Még a 20-as évek elején is használta Peretsenyi Nagy László: Mesterszavak, a mellyek a magyar etsetezés vagy estely, a stylisztikában elő fordulnak. Arad, 1822.

az 'Írás' módja' értelmezést közölte. Érdekes, hogy Zala m. már *írásmód* értelmezést közöl, vagyis a modern összetett szót javasolta.

b) Révai idegen szavakat ritkán kifogásolt, de például a nádor címében „A' jászok 's Kunok *Grófja*" kifejezés helyett a régi *ispán* szót ajánlotta (NyK. XXXV, 199), amit a Tim. 1807.-ben meg is találunk.[89] Aligha véletlen, hogy a tiszti szótárakkal kapcsolatban nem a továbbra is használatban levő latin eredetű szavakat *(testamentum, jus* stb. ; az utóbbiról l. Versegi véleményét : NyK. XXXV, 225) érte bírálat, hanem egy olyan német eredetű szavunkat *(gróf)*, amelynek a magyarországi latinság *comes*-évei való azonosítása méltán válhatott kétségessé.

94.2. Az 1806-i szótárt Pest megye véleményezés végett eljuttatta az összes törvényhatóságoknak, valamint Erdély kormányzóságának. Számos megye rövidesen közölte észrevételeit, s bár a nádor közbelépése a Pestre tervezett értekezlet összehívását — a királyi resolutiókra hivatkozva — megakadályozta, Pest megye bizottsága haladéktalanul hozzálátott a megjegyzések feldolgozásához.[90] Azon művek közül, amelyek a kiegészítések forrásaként rendelkezésére álltak, vizsgáljunk meg legalább kettőt közelebbről : az egyik Szirmay Glossariuma, a másik pedig Zala megye Tiszti Szótára.

94.3. Nem meglepő, hogy az erdélyi politikai nyelv hagyományaira támaszkodó Szirmay a legkonzervatívabb : valamennyi tiszti szótár közül az övében van a legtöbb latin szó s a legkevesebb neologizmus. *Armalis* 1806-ban Pest m. szótárában 'Nemesítő Levél' (kifogásolta Révai : NyK. XXXV, 201), viszont Szirmaynál nemcsak 'Nemes-Nemesítő-Címeres Levél', hanem régi nevén még '*Ármális*' is (20). E cikkhez kapcsolódik Szirmaynál : „Armalistae. Nemesek. Címeresek. *Ármálisták*" (20).[91] A Tim. 1807. figyelembe vette Szirmay véleményét : új értelmezése már 'Tzímeres Nemes Levél' (40, vö. Zala m. 41) és hasonló adatot közöl a baranyai szótár is : „Armales Literae. Nemes v. Czimeres Levél" (10).[92] Persze azért vannak esetek, amikor éppen Szirmay használ egy-egy olyan meglepő új szót, amelyet a Tim. 1807. sem fogad el. Erre utal a következő példa :

Tim. 1806.	Szirmay 1806.	Tim. 1807.
Confiniaria militia. Határ örző katonaság.	Confiniaria militia. Határ őrző Katonaság. Confiniarii. Határnokok.[93] Véghelyi katonák. Confinium. Vég-hely.	Confinium : Vég vidék, vég hely Confiniarius : Vidéki, vég helyi. Confiniaria militia : Határt őrző katanaság [!], vég vidéki katonaság.

Szirmayra azonban mégsem e szórványos — és tegyük hozzá, többnyire a SzD.[2]-ból származó neologizmusok jellemzők, hanem egyrészt régies szavai, például az 'előleg' jelentésben Göde Pál erdélyi jogtudós jegyzeteiből („Gloss.

[89] Ismétli Zala m. Tiszti Szót. 5.

[90] E munkálatokat Révai hathatósan támogatta. Verseginek szélsőségesen ortológus álláspontjára ezúttal nem térek ki ; legfontosabb nézeteit Viszota jól összefoglalta (NyK. XXXV, 217 kk.). Sokkal józanabb elveket vallott Kisfaludy Sándor, akinek véleményére Zala megye támaszkodott (vö. Kisfaludy S. Munkái VIII, 669—683).

[91] Vö. EtSz. I, 136. *Ármálista* megvan PPB.-ban is, de a megfelelő latin szót az EtSz. csak Zala m. 1834-i Tiszti szótárából idézi.

[92] Vö. „Armalista — *Czimeres Nemes*" (Zala m. Tiszti Szót. 41) | „Armalistae Nobiles. *Czimeres*, v. *Leveles Nemesek*" (Baranya M. Tiszti Szót. 11).

[93] Baróti Szabó alkotása (1792), vö. NyÚSz.

A 7 v".) közölt *Szent Miklós pénze* kifejezés (20, a következő magyarázattal : „régenten szűk lévén a' Szolga, már Sz. Miklós napján szokásban vólt a' Szolgáknak elő-pénzt adni"), másrészről pedig latinizmusai és olyan európai vándorszavak, mint *kontrabanda* (latinul is *contrabanda* 52 ; magyar körülírása : „Vám, vagy Harmintzad elkerülésbéli-büntetés"). Ezenkívül szótára sokkal terjedelmesebb is a Tim. 1806.-nál: bár a Tim. 1807. címszóanyaga nem egészen azonos a Szirmayéval, nem kétséges, hogy Szirmay gazdag gyűjtése serkentőleg hatott a pesti bizottság tevékenységére.

94.4. Baranya megye Tiszti Szótára már 1806-ban készen volt ; fentebb említett szertelen neologizmusai ellenére[94] megállapítható, hogy középhelyet foglal el Tim. 1806. és Tim. 1807. közt. A valószínű összefüggést szemléltesse a következő példa :

Fabrica : *Művedelem* (Tim. 1806.)[95] | *Műv-hely, művedelem, műház* (Baranya 56) | *Műves ház*, vagy *Fabrika* (Tim. 1807., 78) | *Műház, fabrika* (Zala 48). A *fabrika* szót, mely egyébként akkor közkeletű volt (vö. EtSz. II, 126, adatok 1788 óta ; Simai : GSz. stb.), javasolta Szirmay is (Glossarium 82).

Sajnos Baranya adalékai ritkán bizonyultak életképesnek ; *despotia* helyett helyesen ajánlották a pécsi szótárírók a *kényuraság* szót (60 ; első adat a NyÚSz. szerint is), de *affectus* később mégsem *'szívkény'* (6), *aristocratia* nem *'nagyodalomság'* (60) és *democratia* sem *'népedelemség'* (i. h.).[96] A Tim. 1807. — sokkal helyesebben — az *aristocratia* szó fordítására ezt ajánlotta : 'Fő rend Uralkodása, vagy Igazgatása' (40), a *democraticum regimen*-t pedig a 'Nép uralkodásának' nevezte (66).

94.5. Jóval értékesebb adalék volt, kisebb terjedelme ellenére, Zala m. Tiszti Szótára, amely, mint említettük, Kisfaludy Sándor szóajánlásaiból (NyK. XXXV, 212) sokat merített. A Tim. 1806. bizonytalan, határozatlan értelmezései itt legtöbbször élesebb, pontosabb körvonalakat kaptak. A *Primas Regni* már nem általában 'Egyházi Fő Pap' (Tim. 1806.), hanem egyszerűen *'Primás'* (37). A *Collegiata Ecclesia* nem *'Társaságos*, vagy *Társas Egyház'*, hanem *'Káptalan Egyház'* (37). Megmarad sok latin szó,[97] viszont a *Tabula Septemviralis* nem 'A' Haza legfőbb Törvény Széke', hanem sokkal pontosabban *'hét birás Tábla'* (i. h.). Elmosódó kifejezés volt 1806-ban a Tabula Regia Judiciariá-nak *'A Királyi Törvényes Itélő Szék'* fordítása ; Zala megye a később állandósult *'Királyi Tábla'* mellett tört lándzsát.[98] Mindmáig megmaradt szót javasoltak a zalaiak akkor is, amikor a *Clerus junior*-t nem *'Kis Papság'*-gal (így Tim. 1806.), hanem *'Nevendék Papság'*-gal fordították. Egyéb újításokat is bőven ajánlottak ; a *Rationum Officialis* szerintük nem 'Számvető Tiszt' (Tim. 1806.), hanem *'számtiszt'* (38), a *fundus* '(pénzbeli) alap' számukra nem 'érték' (Tim. 1806.), hanem *'birtok'* (38), s *arenda* már *'haszonbér'* (41 ;

[94] Legérdekesebb szavairól Nyr. XII, 122—126, valamint itt, 87. j.

[95] Versegi hozzászólásában *műház*-at vagy *mesterműház*-at ajánlott (NyK. XXXV, 224). Később is hevesen támadta : „A *buzgalom, hosszalom, látodalom, művedelem*, mellyeket születésük utánn harmadnapra saját attyok sem ért, mikép lehessenek a *buzgóság, hosszaság, játékszín, fábrika* vagy *műház* nevek synonimumai ?" (Felelet 86). A NyÚSz. a *művedelem* szóval egyébként nem foglalkozik.

[96] A zalaiak szerint : *népországlás* (46).

[97] Például *Kustos* 'örkanonok' jelentésben, továbbá „*Infulás* nagy Prépost" (37 ; a Tim. 1806. szerint „Püspöki Süveges Nagy Prépost"), *referendárius, kontzipista* stb.

[98] Kisfaludy, a zalai szótár fő tanácsadója, sokszor merített Versegi megjegyzéseiből. A pesti szótár például a *Kincses Tári Tanács* kifejezést ajánlotta, de Versegi és Kisfaludy egyaránt a régi *kamara* elnevezés pártjára keltek.

a Tim. 1806. szerint még *'haszonbérlet'*). Sokszor a latin szó is saját gyűjtésükből származik : ilyenek *annonarius* 'Életes Tiszt' (39), *magazinarius* 'Pajta Mester' (i. h.), *accidentia* 'mellyékjövedelem' (40 ; a NyÚSz. első példája SI.-ból), *coaquisitio* 'közkeresmény' (41).

S természetesen nem feledkezhetünk meg a zalaiaknak még egy nevezetes szaváról. Valamennyi tiszti szótár a *duellum*-ot még *'kettes tsata, bajvívás'* szavakkal értelmezte ; egyedül a zalai szótárban jelent meg duellum *'párbaj, párbajvívás'* és duellare *'párbajt vívni'* értelmezéssel (47).

Általában szerencsés szóalkotásokban és világosságban a zalai szótár, hála Kisfaludy Sándor jó nyelvérzékének, szinte a Tim. 1807-i kiadását is felülmúlja.

95. Nem lehet célunk az ötletszerű szógyűjteményből jól megszerkesztett, tartalmas kötetté vált Tim. 1807. forrásainak részletes elemzése: össze kell azonban kapcsolnunk végre a hivatalos nyelv pallérozóinak munkáját a magyar szótári hagyománnyal ; nehány idevágó megjegyzést már tettünk a Fábchich közölte jogi műszavakkal kapcsolatban (**50.**). Most vizsgáljuk meg a következő szócikkeket.

Ab intestato PPB. szerint a. m. 'testámentom tétel nélkül' a Tim. 1807. szerint viszont 'testamentum, vagy *intézet* nélkűl vagy intézetlenül' (utána példa : succedere ab intestato *'intézetlenül* örökösödni'). Ez a cikk világosan mutatja, hogyan hatol a nyelvújítás a PPB.-féle hagyományba : időközben elterjedt az *intézet* szó 'dispositio' jelentésben (vö. SzD.[2], SI.)[99], s most ezt a szót bátran használták a pesti jogászok is, amint arról más szócikkek is tanúskodnak, például dispositio *'intézet*, rendelés, elrendelés, elintézés' ; testamentum 'végső *intézet*, végső rendelés, testamentom'.[100] A hagyományos latin szó elavulását már a legutóbbi példában jelzett helye is mutatja ; persze a kegyelemdöfést nem az átmenetileg divatba hozott *végintézet* (NyÚSz.), hanem Helmeczy újítása, a *végrendelet* (1832) szó adta meg.

Aequinoctium PPB.-nál még nehézkes szerkezettel van fordítva : 'napnak és éjnek egyenlősége', mellette azonban *aequinoctialis* értelmezése már mutatja az utat a modern kifejezés felé : itt úgyanis 'nap és éj egyenlőségéhez való' olvasható. Ezen a nyomon megy tovább a Tim. 1807. is, amikor ezt javasolja : 'nap éj egyenlősége'. Még egy *-e* hangnak kell csak „lekopnia", s máris előttünk mai szavunk : *napéjegyenlőség*. Itt említjük meg, hogy 1837-ben a debreceni tábla szótára *napegyenlet*-et javasolt.

Aequitas (a fr. *égalité* latin megfelelője !) értelmezése már bizonyos ideológiai háttérrel is bír : PPB. elvontan, idealisztikusan értelmezi, amikor így ír : 'közigazság, egyenesség, egyarántvalóság', viszont a Tim. 1806. szerint, már félreérthetetlenül rousseaui szellemben, 'természeti igazság'. Ámde ez az értelmezés sem elszigetelt : nem szabad felednünk, hogy a tiszti szótárak nyelvén *igaz* egyik jelentése szerint a. m. 'jus' (l. különösen Szirmaynál). A Tim. 1807. hagyományát követte még 1837-ben is Debrecen: az ottani tiszti szótár szerint *aequitas* a. m. „Méltányosság, egyenesség, természeti igazság".

[99] Simai Gazdag Szótárában is megvan *intézet* 'dispositio' jelentésben ; vö. „olly *intézettel* tselekedtem, hogy ... ich habe es in der Absicht gethan, dass ... Ea mente (intentione) feci". 1837-ben a debreceni tábla Törvénykezési és tiszti szótára szerint : *Végintézetlenül*. Ugyanakkor a Trattner-Károlyi kiadásában megjelent pesti Magyar törvénykezési szótár szerint: „*Végrendelet ... testamentom nélkül*".

[100] E cikk forrása Szirmay : „Testamentum, Végső *intézet*, vagy rendelés" (Gloss. 186).

Sok esetben PPB.-hoz képest a tiszti szótárak címszóanyaga egyenesen ugrásszerű haladást mutat. PPB.-nál *capitalis* csak 'főben járó dolog, halálos' (capitalis crimen stb.); PPB. utolsó kiadásának sajtó alá rendezői sem vették figyelembe, hogy Benyák Bernát már 1780 körül megalkotta a *tőke-pénz* szót (NyÚSz.).[101] Nem feledkeztek azonban meg a nyilván már terjedőben levő szóról a Tim. 1807. szerzői, s művükbe a következő két, majdnem egészen modern címszót iktatták: „Capitale : *Derék pénz*,[102] vagy *Töke-pénz*" ; Capitalista : *Derék pénzes; Töke pénzes* vagy *Töke pénzzel Biró*, vagy *Kapitalista*".[103] Világosan látjuk, hogy a *capitalista* elnevezése 1806-ban még ingadozóbb, mint a *capitale* fogalomé. Márton 1803-ban már a *Capitalist*-ot *tőkepénzes*-sel fordította (NyÚSz.), de — úgy látszik — ez a szó akkor még nem volt közkeletű.[104] Később *derékpénz* helyett *tőkepénz* általánosult ; már Szirmay : Gloss. 31, Baranya 20 és Zala 43 is csak ezt a szót közli.

95.1. A magyarországi latinság ismeretét is a tiszti szótárak adatai gazdagítják és mélyítik el. PPB. Glossariuma adott ugyan némi képet a valóságos használatban élő hungarizmusokról, de a tényleges jelentéskör képét legjobban mégis a tiszti szótárak egészítik ki. *Character* PPB. szerint csupán 'jegy, jel, bélyeg'; a Tim. 1806. szerint viszont már 'esmertető jel, erkölts, saját jegy, t i s z t, h i v a t a l'. Más szóval itt találtuk meg a *character* görög—latin, majd nyugat-európai vándorszónak azt a sajátos jelentését, amelyet Kazinczynál 1789-ben m a g y a r szövegből is kimutattunk (**18.4.**). Persze se szeri, se száma az olyan eseteknek, amikor a tiszti szótárak a PPB. adta közlatin értelmezést egy-egy sajátosan szaknyelvi jelentéssel egészítik ki. Például *agilis* PPB. szerint csupán 'serény, gyors, könnyű', 1807-ben viszont 'fél nemes vagy nő nemes'. — *Alba* amottan csupán 'sok várasok neve' itt viszont : „*Alba Judiciaria:* Birói Fejér, vagy *alba*". Az utóbbi szóhoz l. EtSz. I, 65 ; itt azonban a 'bírói' jelző nincs megemlítve, s a Tim. 1807. adatáról sem esik szó.[105]

D) SÁNDOR ISTVÁN : TOLDALÉK

96. Ugyanebben a fejezetben kell megemlékeznünk egy munkáról, amely a legteljesebb — ha nem is a legeredetibb — kiegészítés a XVIII. századi „híres Magyar Szókönyvhöz". Teljes címe a következő: „Toldalék | a' Magyar—Deák Szókönyvhez, a' mint végsőször | jöttki [!] 1767-ben és 1801-

[101] A NyÚSz. nagyszótári példányában levő kéziratos bejegyzés szerint a pontos lelőhely Benyák : II. József intése. 1784, 25.

[102] Régi szó : *derikpinz* alakban megvan Erdősi Sylvesternél, vö. NySz., EtSz. I, 1322 ; MTsz.

[103] A Nagyszótár legrégibb adata 1798-ból való : „A' Velentzei Bankó ... az Interes' fizetésétől meg-szűnt ; és így sok külföldi *Kapitálisták* pénzeket elvesztették" (Molnár J. : Könyv-ház X, 183). Ugyancsak Molnár J. írja 1803-ban : „A' mi gazdag Mágnássaink, gazdag *kapitálissaink* [vö. Gyarm. : Voc. 33] mi hasznot hajtanak a' közjónak ?" (Könyv-ház XX, 94—95).

[104] E véleményben megerősítenek Simai Gazdag Szótárának adatai : Simainál van *derék-pénz*, érdekes frazeológiával együtt — („kamatra adta a' *derék pénzét;* a' *derék-pénz*nek [!] kamattyából élni") —, viszont *derék-pénzes* még nincs.

[105] Vö. Kazinczy, 1802 : „A' kivánt *Álba* itt van ; nevem alatt a' más oldalon felírtam ígéretemet, hogy a' pénzt Octob. 3-dikére csalhatatlanúl lefizetem" (Lev. II, 498) | „E szerint a' *Tisztám* (Alba) ... várja, hogy nékem vissza adódjék" (Lev. II, 529). Gyarm. : Voc. adatáról l. Nyr. XLII, 263.

ben. | Irá | Sándor István. Bétsben | Pichler Antal' betűivel.[106] 1808." A mű 509 lapján több mint 15 000 címszó foglal helyet, mégpedig — csekély kivételektől eltekintve — csupa olyan, amely PP(B).-nál valóban nem szerepel. A gyarapodás tehát igen jelentékeny, s — Márton szótáraival együtt — fordulópontot jelent a magyar lexikográfia történetében.

Sándor István alakját oly színesen idézte fel id. Szinnyei József 1901. október 7-én „Az első magyar bibliographus" címen tartott akadémiai székfoglalójában (Akad. Ért. XII, 529—535), hogy elég a mű keletkezését megvilágító részleteket kiemelnünk. Sándor István (1750—1816) a Nyitra megyei Lukán született, jónevű felvidéki birtokoscsaládból: a család egyik sarja a XVII. század elején alnádor volt, egy másik pedig 1693—94-ben kuruc tábornok.[107] Sándor Istvánt, aki a nyitrai alispán és helytartósági tanácsos fia volt, szlovák származású mostohaanyja nevelte: tanulmányait előbb a nyitrai piaristáknál, majd a nagyszombati jezsuitáknál végezte. Atyja halála után 24 éves korában gazdálkodni kezdett, de a falusi életben nem lelte örömét. Inkább könyveibe temetkezett; nagy gonddal és lelkesedéssel gyarapította ismereteit. Főleg a német remekírókat tanulmányozta és fordítgatta; első fordítása (Gellert: G. nevezetű svédi Grófnénak rendes történeti) 1778-ban jelent meg Pozsonyban „egy juhászi játékkal" (vagyis egy akkoriban divatos pásztorjátékkal) együtt. 1780-ban a pozsonyi Magyar Hírmondó első előfizetői közt találjuk: nyilván ez a hírlap még jobban serkentette Sándor Istvánnak amúgy is élénk irodalmi érdeklődését. 1784 körül Bécsbe költözött, az akkori haladó magyar szellemi élet legfontosabb központjába. 1786-ban ismerkedett meg Révaival, akivel 20 évig tartó levelezésbe kezdett: közölte vele irodalmi terveit, kikérte tanácsát — Szinnyei szerint magyar nyelvészeti kérdésekben is (vö. i. m. 531) — sőt olykor anyagi segítséget nyújtott neki. Révai hálából sajtó alá rendezte és javítgatta Sándor István munkáit: együttműködésük legfontosabb terméke „Jelki Andrásnak, egy született magyarnak történetei" (Győr, 1791.), valamint Sándor Istvánnak névtelenül kiadott Ovidius-fordítása (Az Orras Ovidnak deákból fordított változásai. Győr, 1792.).

Ugyancsak Révai ösztönzésére adta ki Sándor István 1791-től 1808-ig Sokféle című enciklopédikus folyóiratát, melynek első köteteit maga Révai nézte át és kinyomtatásukra is felügyelt. Nem kevésbé megérzik Révai simító keze Sándor István útirajzain, melyeknek gyűjteménye 1793-ban, szintén Győrött jelent meg: „Egy külföldön útazó magyarnak jó barátjához küldetett levelei". Színes, eleven útleírás volt ez Olaszországról, Német- és Franciaországról, Angliáról és Csehországról, vagyis mindazon tájakról és városokról, ahol Sándor István 1786-tól 1791-ig megfordult.

Nem kevésbé Révai ösztönzését kell sejtenünk Sándor István leghíresebb műve, 1803-ban megjelent Magyar Könyvesháza mögött, amely Szabó Károly nagy bibliográfiájának közvetlen előfutárja. E mű adatait a kor legkiválóbb tudósainak és íróinak lelkes csoportja szolgáltatta: Sándor munkatársai közt ott találjuk Révai Miklóst, Horvát Istvánt, Virág Benedeket,

[106] Ugyanezen nyomdász adta ki Zala m. Tiszti szótárát s dolgozott Márton J.-nek is (**65.**)

[107] Talán ezért is szótározta Sándor I. nemcsak a *kuruc* szót 'civis malecontentus; miles confoederationis' értelmezéssel (vö. PPB.), hanem következő származékait is: *kurutz háború* 'bellum intestinum, civile'; *kurutzság* 'populus malecontentus; militia confoederationis', *kurutz világ* 'revolutio; tempus civilis belli'.

Schedius Lajost, Kulcsár Istvánt és másokat. Buzgó támogatókra talált a debreceni és a nagyenyedi könyvtáraknál is : így sikerült összegyűjtenie több mint 1000 könyv leírását az 1711 előtti korból, és több mint 2500 könyvcímet a XVIII. század további könyvterméséből.

Minden valószínűség szerint Révai ösztönözte Sándor Istvánt a felállítandó magyar Tudós Társaság vagy Akadémia számára tett 10 000 forintos alapítványára, valamint arra, hogy könyvtárát és pénzgyűjteményét szintén az Akadémiára hagyja. Feltételezhetjük végül, hogy Révai biztatta Sándort is, akárcsak Fábchichot, Toldaléka összegyűjtésére : e tekintetben figyelembe veendő, hogy az 1803-ban befejezett Toldalékon Sándor 30 esztendeig dolgozott, s hogy e 30 év javarésze éppen Révaival folytatott levelezésének és barátságának idejére esik. A megírandó szótárról Sándor István már 1791-ben így nyilatkozott :

„Kívánatos dolgot tselekedne a' Magyar Hazával, valáki [!] egy olly Szó-tárral kedveskednék néki, melly Magyar és Deák nyelven kivűl Némettel és Frantzal-is megmagyaráztatnék. A' Felséges Udvarnak néhai Ajtón-állója (Thürhüter) Farkas Úr, ki Bétsben egy Magyar Grammatikát nyomtattatott, 's a' Magyar nyelvet tanította az Udvarnál, igért ugyan előttem egy illyen Szó-tárt Nemzete' számára, de bé-nem tellyesítette ígéretét.[108] Hogy életében dolgozott benne, valamint szintén a' meg-hólt Ádámi Ágens Úr-is, azt igen-is tudom, de ha ezen két tudós Magyarnak az Irásaik eddig valahol fel-vannak-e, vagy-is talán a' fűszerszám bóltban immár elkeltek, az előttem esméretlen. Párizpápai' Szótárjának a' második része, a' mint Szebenben ki-botsáttatott, Német nyelvel-is bővelkedik ugyan, de ott a' Magyar szózatok Német nyelven felettébb roszszúl vannak ki-téve.[109] Ugyan eztet észre vévén Ráth Mátyás Úr-is, ez előtt nem sokkal egy Magyar, Német Szó-tárban kezdett fáradozni, de minthogy elegendő elő-fizetőket nem nyerhetett, a' jó szándéktól kéntelen elállott [vö. **6.**]. Valóban szégyenlheti Nemzetünk, de leginkább Nagyaink, hogy ez illy ditséretes igyekezeteket, mellyeknek több példáit hozhatnám elő, nem tsak jutalom nélkűl hagyják, de elő se segítik" (Az óhajtható Magyar új könyvekről. Sokféle I, 156). Ugyanezen cikkében sürgeti még a magyar történelmi kútfők kiadását, helységnévtárat, magyar helynévanyaggal ellátott térképet, magyar versek gyűjteményét, valamint régi magyar írók kiadását, magyar nyelvű természetrajzot,[110] végül egy Hungaria Diplomatica et Numismatica című gyűjteményt.[111]

96.1. Még többet tudunk meg a Toldalék keletkezéséről, ha fellapozzuk a könyv bevezetéséül szolgáló Előbeszédet. Sándor mindenekelőtt megállapítja a „Magyar Szókönyv" (értsd : PPB. magyar része) közismert hiányosságait : „Hogy a' mi Magyar Szókönyvünkből számos hajdani 's ujdoni Szavak kimaradtak, azt kiki tudja" (V.). Éppen ezért a szerző célja az, hogy pótlásokkal szolgáljon mind az írott, mind a beszélt nyelv alapján. Sándort — igen helye.

[108] A Veszprém m.-i születésű Farkas Jánosról (megh. 1789 kör.) van szó, aki az udvar magyar nyelvtanára volt és Ungarische Grammatik című művét 1771-ben Ferdinánd főhercegnek ajánlotta (Szinnyei : MI. III, 171—172). Nyelvtana 13 kiadásban közel egy századig forgott közkézen. Mint a Weingand-féle szótár esetleges szerzője ő is szóba jöhetne (vö. még **53.2.**).

[109] Ádámi szótárát látta Gyarmathi S. is (**60.1.**) ; PPB. gyakran hibás német értelmezéseiről l. Márton József észrevételeit : **63.5.**

[110] Tervét Földi János kezdte végrehajtani 1793-ban, vö. **52.**

[111] L. a Kresznerics numizmatikai érdeklődéséről tett megjegyzéseinket : **152.1.**

sen — semmiféle purista álláspont nem vezeti; amint írja: „Ezen kimaradtt 's tőlem előhozatandó Szavak köztt fog ollyan is találkozni, melly Deák, Német, vagy Tót eredetét immár a' homlokán viseli, sőt ollyan is lesz egygynehány, melly a' Magyar Hazafiságot tellyességgel megnem érdemli, én mindazonáltal azon vóltam, hogy mindazokat a' Magyar Szavakat öszveszedhessem, mellyeket valahol olvastam a' Magyar Könyvekben, vagy pedig hallottam a' Magyarok szájokból Hazánkban" (i. h.). Sándor világosan érezte, hogy könyve a magyar nyelv fejlődésének döntő pillanatában jelenik meg, és szükségképpen a magyar írók fognak ítélkezni felőle. Éppen ezért előszavát így folytatta : „Magyar Iróinknak kötelességök lészen az igaz Magyar Szavakat a' költsönözött vagy is kortsos Szavainktól megkülönböztetni, 's mennyire lehetséges, az illyen Szavak helyében hasonlót jelentő igaz Magyar Szavakkal élni" (V—VI).[112] Sándor tehát sem nem purista, sem nem megrögzött ortológus: szerinte, ha nincsenek megfelelő magyar szavak, az írók kötelessége „újakat feltalálni 's bévezetni" (VI). Mindenesetre kimutatni igyekszik egyes feleleventett szavak régiségét és tősgyökeres voltát, másrészt pedig neologizmusainak helyességét is megvizsgálja : „egyetemben fogadom," írja ezzek kapcsolatban, „hogy számosan fogok olly Szavakat is előhozni, mellyek az Étel [= Etel] vizén keltek már az Eleinkkel által. A' többivel egygyütt azon Szavakat is felvettem, mellyeket némelly ahoz értő Tudósaink tsak imént vezettekbé Könyveinkbe, 's mellyek pirúlás nélkül kezet foghatnak a' régiebbekkel" (i. h.). PPB. szavait nem vette fel újra, legfeljebb akkor, ha „más értelemben is vétetnek, mintsem kivannak téve"[113] vagy pedig ha „nem elég jól deákoztatnak." Saját neologizmusainak jegyzékét külön könyvben ígéri, de lehetségesnek tartja, hogy „egygykét közűlök a' most említendők közé kedvem ellen is bétsúszott" (VII—VIII). Egyelőre azonban célja nem neologizmusok, új szóalkotások terjesztése, hanem az, hogy szótárában „a' Magyaroknál szokásba vett minden szavak meglegyenek" (VIII).

96.2. Sándor nagy bölcsességgel és önmérséklettel írta szótárát : tudta, hogy p ó t l á s t készít, s nem önálló szótárt. Tudta azt is — jobban, mint Czuczor és Fogarasi —, hogy a szókincs összegyűjtésével nem szükségszerűen jár együtt a szófejtés. Ő csak összegyűjtötte a szóanyagot, s újra meg újra hangsúlyozta, hogy „mindennemű szavainknak, ha bár szemlátomást idegen eredetűek is, egygybegyűjtése most azon okból is szükséges, hogy ha utóbb elhagyattatnak is a' kortsosok, a' régiebb Könyveinket megérthessük" (IX—

[112] Hogy Sándor István a megfontolt és mérsékelt magyarítás híve volt, aziránt nincs kétség ; e tekintetben fontos 1801-ben tett nyilatkozata is : „A Szófaragás módjában bár ne követnők a Frantzokat vagy Olaszokat, kik töménytelen sok Deák Szavakat kevernek Nyelvökbe, tsak hogy a Szónak Végtagját elváltoztatják kedvök szerént. Ez a szokás tűrhető nálok, minthogy a Nyelvök azon kívűl is a Deákból eredett, de a mi Nyelvünket, melly egészen másféle, a Deák Szavak igen fertőztetik ; ha bár megtörjük is azokat, például : adia, alagya, purgoma, árestom, almáriom, fondamentom, glyóbits, grádits, fondálni, formálni, 's t. af. Ezeket mind ki lehet igazán Magyarúl is tenni, vagy ha némellyek még eddig hibáznának, azokat is fel lehet találni, tsak a Tudósaink ne restellyék fáradságokat. A Németek a szófaragásban sokkal ditséretesebb Módot követnek, a mint ezt már előttem említé Molnár Kanonok Úr is a Fizikájának Előbeszédjében. Ugyan ő Kegyelme 's Ráth Mátyás Úr valának eddig a szófaragásban nálunk legszerentsésebbek" (Sokféle VIII, 91—92). A „tűrhetetlen idegen szavak" jegyzékéről (Sokféle XII, 183—185) l. Gyarmathival kapcsolatban : **132.1.**

[113] L. Fábchich szemantikai elveit : **46.4.** A szempontok hasonlósága közös ösztönzésre utal, mégpedig minden valószínűség szerint a Révaiéra.

X).[114] A szófejtőnek egészen más lesz a dolga, de véleménye szerint „szavaink válogatását a' Lexicon Etymologicum készítőjére kell bízni" (X). Ámde milyennek kell lenni a jó etimológusnak? Szerzőnk erre a kérdésre is megfelel és bölcs racionalizmussal száll szembe minden délibábos nyelvészkedéssel: „A' ki ezen Munkához egygykor hozzá fog," írja az eljövendő szófejtőről, „annak nem tsak sok Nyelvek Tudósának kelletik lennie, hanem egygyszersmind a' Nyelvünk nagy Esmérőjének-is. A' képzelésöknek igen könnyen hivő Tudósok, mint például: Foris, Kalmár, Pázmándi,[115] ezen Munkára tellyességgel nem valók". Sándor István kijelölte egyszersmind a szükséges új latin szótár alapelveit is: „A kiadandó Deák és Magyar Szókönyvünket a' Deák Nyelvre nézve igen jó volna úgy kiadni, hogy nem tsak a' Classicus Deák Íróknál előfordúló Szavak találkoznának benne, hanem minden Élőállatok 's Fák, Füvek, és Kövek nevezeteik is. Úgy szinte minden Orvos és Mester Szavak, 's nevezetesebb régi Tulajdon Nevek. A' II. Részében vagy is a' Magyar Deákban jobb volna a' Nemzetek, Országok, Városok, Tengerek és Folyók Magyar Neveiket hátul különösen előadni a' Német Szókönyvnek példája szerént. Úgy szinte a' Tulajdon Neveket is" (X—XI).[116]

96.3. Állíthatjuk-e, hogy Sándor szótárán 30 évig dolgozott? A 30 év talán kissé soknak tűnhetnék, ha az Előbeszéd befejezése nem utalna rá oly nyomatékosan: „Végre még azt is irhatom", olvassuk Előbeszéde végén, „hogy ez a' Szógyüjtemény nálam húzomos harmintz esztendei Munka légyen" (XVI). Mindenesetre annyi bizonyos, hogy Sándor István anyagát már 1784 előtt gyűjtögette. Ezt a „terminus ante quem"-et következő kijelentéséből nyerjük: „Eleinten, hogy Baróti Szabó Dávid Úr Kisded Szótára kijött, azt véltem, hogy a' mihez én fogtam, azt ő Kegyelme immár véghez is vitte; de hogy kezemhez kerűltt annak mind az első, mind a' második Kiadása, láttam, hogy tsak a' ritkább és szokatlanabb Szavainkat igyekezett öszvegyűjteni, noha azok nagyobb részről immár a' Magyar Szókönyvünkben kivóltak adva" (XII). Sándor tehát mintegy munkája közben vette kézhez a Kisded Szótár két kiadását, ami azt jelenti, hogy a Toldalék anyaggyűjtését már 1784 előtt, a Kisded Szótár első kiadását megelőzően kezdte el. Baróti Szabó érdemeit azonban nem igyekszik kisebbíteni, sőt nyíltan bevallja, hogy mindazon szavakat, amelyek „a' Magyar Szókönyvünkben még eddig helyet nem találtak", maga is kiszedegette, „hogy a' Szókönyvünknek

[114] Sándor felfogása sokkal felvilágosultabb számos későbbi szótáríróénál: különösen Kassai naiv magyarkodása áll éles ellentétben ezzel a józanabb álláspontal.

[115] Pázmándyról vö. **31.**

[116] Milyen Német Szókönyvre céloz itt Sándor? Aligha tévedünk, ha Scheller Deutsch-Lateinisches Handlexicon-ára gondolunk, amelynek a XVIII. század 90-es éveiben számos kiadása jelent meg, s amelyet — amint láttuk — Márton is nagy hasznal forgatott (**172. 1-2.**). Sándor utal erre a mintára; a kicsinyítő szavakról ugyanis ezt mondja: „A' Kicsinyítőket, Diminutiva, ha tsak valami különös nints bennek, jobb volna egészen kihagyni Szókönyvünkből, mert azok a' Német Szókönyvből is többnyire kihagyattatnak, és szükségen kivül sok helyet foglalnak bé" (XI). Van tehát két fogódzónk is a „Német Szókönyv" azonosítására: az egyik a földrajzi nevek függelékszerű közlése, a másik pedig a kicsinyítő alakok kihagyása. Mindezen kritériumok alapján semmiesetre sem azonosíthatjuk a Sándor idézte „Német Szókönyvet" Márton német—magyar szótárának 1799-i vagy 1803-i kiadásával. Ezekben ugyanis a földrajzi neveknek semmiféle jegyzékét nem találjuk. Különben is az a benyomásunk, hogy Sándor Márton szótárait nem igen vette figyelembe: anyagának javarészét Márton fellépése előtt gyűjtötte össze, s előszavát is 1803. augusztus 20-áról keltezte.

leendő Kiadója a' kimaradttakat mind egygyütt feltalálhassa" (XII—XIII). Sándor hozzáteszi még, hogy Baróti Szabó számos szavát az ő magyarázatával együtt közli újra : amint mondja, „magam sem mertem megdeákozni, ne talán a' nékik tulajdonított értelmet elhibázzam". Ha olyan szavakat vett át Baróti Szabótól, amelyeket maga nem ismert, Sz. betűvel jelezte, „hogy kitessék, kitől valók".

A továbbiakban utal arra, hogy sokszor tájszavakat is szótározott ; eljárását azzal mentegeti, hogy Párispápai [!] Szókönyvében is „sok olly Szavak hozatnak elő, mellyeket a' Duna és Balaton körűl soha senki nem hallott, sőt e' táji Ember nem is ért" (XIV). A tájszavak miatt nem nyugtalankodik ; inkább azt sajnálja, hogy a ritkább szavaknál nem jelezte pontosan forrását. „Későn vettem észre", vallja be helyes önkritikával, „melly igen helyes lett volna, ha egygyszersmind a' bizonyságot is előhoztam volna, hol olvastam ez vagy ama régiebb avagy ritkábban előfordúló Szavunkat" (i. h.).[117] Sok régi könyvet és kéziratot azonban, mely régebben megfordult keze között, nem volt már alkalma újra megvizsgálni ; mindenesetre nehány rövidítést tett egyes szavak után, hogy legalább így utaljon forrására. E források közelebbi vizsgálatára alább még visszatérünk.

Körülbelül ennyi útbaigazítást, felvilágosítást nyerhetünk az Előbeszédből. Aligha tévedünk, ha lelkes szándékú, de amellett igen józan, szorgalmas gyűjtőnek tekintjük már az eddig elmondottak alapján is Sándor Istvánt. Sajnos, arcképe nem maradt ránk : joggal mondható azonban, hogy Előbeszéde és Toldaléka fontos adalék legalább írói és nyelvművelői arcképéhez.

97. Amint fentebb már jeleztük, a Toldalék jelentős lexikográfiai alkotás : a legterjedelmesebb pótlás PPB.-hoz. A magyar nyelvészeti irodalomban sűrűn idézik : sajnos forrásairól mind ez ideig nem jelent meg alapos tanulmány. Éppen ezért ebből a műből is kiválasztottam egy kisebb összefüggő részt, a D betű elejét *(devernálni*-ig) (40—43. l.), s ennek jellegzetesebb címszavait vetettem össze egyrészt a korábbi szótárakkal, másrészt pedig a Nagyszótárnak XVIII. század végi és XIX. század eleji adataival.

Dacos 'pervicax, protervus, obstinator, v. facile irritabilis'. — Sándor I. adatát az EtSz. I, 1248 nem idézi, pedig ezt a XVI. század óta meglevő szavunkat (Heltai, NySz.) először csak SzD.[1,2] szótározta ; innen került egyrészt PPB. 1801. m. részébe, másrészt pedig SI.-hoz. A XVIII. században a mn.-i alak sokszor lóra vonatkozik, vö. 1790 : „[lovaik] olly kényesek, olly *datzosak*, hogy azt sem tudják, melyik lábokra álljanak" (Gvadányi : Tör. háb. 74) | 1792 : „*Datzos:* kényes, pajkos (a' lóról mondatik)" (Sz.D.[2]) | 1793 : „Más nap reggel el-jött nagy szám gyalogsággal, *Datzos* paripákon ülő lovassággal, Huapo" (Gvadányi : Rontó Pál 398). Simai szintén (SzD.[2]) adatát vette át 1809-ben : „*Datzos*: (a' lóról mondatik) ... Petulans, protervus, peleus" (VSzót. I, 182 ; a GSz. szerint is 'petulans, protervus equus'). Ugyancsak lovakra vonatkozik a XVIII. század végén a *dac* fn. (mely semmi esetre sem Helmeczy alkotása, amint az EtSz. véli) ; első adatunk Gvadányinál 1791-ben : „Alattuk a' *Datztúl* allig pihege" (Orsz. gy. leírása 219).[118] Itt kell felhívnunk

[117] Érdekes, hogy a pontos idézés fontosságával Fábchich tisztában volt, de Sándor még nem. Az elv fontosságára bizonyára Sándort is Révai figyelmeztette.

[118] A fn.-re egy sokkal régebbi, de bizonytalan adatot idéz a LevT. I, 385 nyomán a NySz. ; Simainál nincs.

a figyelmet arra az érdekes tényre, hogy a hat.-i alak már a SzD.²-ban elvont jelentésű: „Másnak *datzosan* felelni" (ismétli GSz.). Sándor I. adata az eredeti jelentés elhalványodásáról tanúskodik; helyét a ma is közönséges, szélesebb körű jelentés foglalta el.

Dádé, daduk 'senex, vetulus, decrepitus' (40.). — Sándor I. cigány eredetű *dádé* szavunkat elsőnek jegyezte fel; figyelemre méltó azonban, hogy nála már a szónak á t v i t t jelentését találjuk. '[Öreg] cigány' jelentésben *dade, dádé* szavunkat az EtSz. I, 1251 csak CzF.-ból idézi, pedig már a 40-es években szövegpéldában gyakran előfordul, pl. 1845: „te tolvaj! — riasztott a' *dádéra*" (Jósika M.: Szív. rejt. I, 262). Átvitt jelentésben *dádé* megvan Kr.-nél, közli Fog. 1836., Tzs. 1838., stb. is, nyilván Sándor I. alapján. — Bonyolultabb problémát jelent a Told.-ban szintén meglevő *daduk;* a NySz. alapján az EtSz. szótározza 'anus, vetula, altes weib' jelentéssel is, de mindössze két, XVI. századi szövegpéldánk van (egyazon forrásból) s a szövegből nem derül ki teljes bizonyossággal, vajon f é r f i r ó l vagy n ő r ő l van-e szó: „Te agh *daduc*, mit szollyac te felőlled?" (Fortuna. Szerencsének avagy szerencsétlenségnek kereke. Kolozsvár, é. n. H3) | „Száz-esztendősnek mondhatlak tégedet es igen potrohos *daduk* lészen belőlled" (i. m. I. b.). Az 'agg férfi' jelentésű *daduk*-ra eddig ismeretlen példa a következő: „Mitsoda? ez a' vén *Daduk*... légyen a' te Leányodnak mátkája?" (Kónyi J.: Democr. 1786. I, 147). Vénasszonyra vonatkozik az EtSz.-ból hiányzó *daduka:* Kónyi J. 1786-ban „seprűn nyargallózó vén *dadukák*"-ról írt (Democr. I, 155). 1899-ben Papp Dániel, Bács megyei születésű újságíró viszont ezt írja: „ki ül benne [ti. a hintóban] más, mint a kegyelmes gróf ... [a kalocsai érsek]... mint egy vén *daduka*" (Tündérlak 82). Meg kell jegyeznünk, hogy *daduk* etymonja sem világos; a NySz. és Markovics, Nyr. XV, 501 a *dádé* szóhoz kapcsolja, viszont az EtSz. *babuk* 'upupa' szavunk *daduk* változatával (Kassai I, 227) hozza összefüggésbe. Maga Sándor I. 1808-ban *daduk*-ot a következőképpen magyarázta: „*Daduk*. Vetulus, Senecio. Tót. Dodek. Vind. Dedej, Dedetz" (Sokféle XII, 23).

Dajna. — Sándor I. szerint „Testes, tenyeres, talpas Menyetske", utalással SzD.²-re (eszerint „testes, tenyeres, talpas, asszony v. menyetske"; az értelmezés tehát a Told.-ban lerövidült). A NySz. egyetlen adatot idéz 1666-ból: „Haj vén Sámbár *dajna*, sokszor meg-dermettél te ugy eddig" (Pósaházi János: Három kérdésre adott választétel 72). Sándor I. e szót szlovák eredetűnek gondolta; 1808-ban így írt róla: „*Dajna*. Femina corpulenta. Diana. Tót Dajna. Mulgabilis. Olasz Donna. Mater familias" (Sokféle XII, 23). Az EtSz. elutasítja a m. *dajná*-nak a „cseh-tót" *dojná* 'lac praebens' szóból való származtatását; Melich szerint „Miklosich a magyar szónak csak az etymon kedvéért tulajdonított önkényesen 'lac praebens' jelentést" (EtSz. I, 1256). E nézettel szemben tény az, hogy a Csallóközben, vagyis ugyanott, ahonnan a MTsz. e szót 'szajha, ringyó' jelentésben közölte, *dajna* 'dajka; nagykeblű, tenyeres-talpas nő' jelentésben ismeretes (P. Balázs János szóbeli közlése), és hogy Pósaházi J. az első adat szolgáltatója, Sárospatakon élt. Baróti Szabó szintén a Felvidéken hallhatta *dajna* szavunkat. 1809-ben közli a komáromi születésű, élete révén felvidékinek számító Simai Kristóf (VSzót. I, 225),[119] 1844-ben pedig egy csallóközi szerző, Somogyi A. jegyzi fel újra: „*dajna*... testes

[119] Simai GSz.-a szerint *dajna* 'tenyeres-talpas, testes, vaskos Asszony, v[agy] Menyetske, vagy Leány'; *dajná(l)kodni* '(a' fehér népről mondatik) henyélve az időt tölteni'.

tenyeres talpas asszony" (Szók 31). Mindent összevéve, *dajna* szavunk szlovák eredetét — tekintettel csallóközi 'dajka' jelentésű adatunkra és a szó földrajzi elterjedésére — legalábbis valószínűnek kell tartanunk; a MTsz. közölte nehány alföldi adat vagy a szó későbbi kisugárzási területére utal, vagy pedig az alföldi szlovák települések nyelvéből történt átvétel. Vö. azonban Kniezsa: SzlJSz. 620 (itt a bizonytalan szláv eredetűek közt).

Dalos, dallos 'Cantor, Versifex. Barde' a XVIII. század végén újra elterjedő *dal* szavunk (EtSz. I, 1258) származéka. Az eddig ismert legrégibb köznyelvi példa, *dallos* alakban Dugonicsból származik (1803, vö. NyF. XIV 15); először a Told. szótározta. Valószínűleg ugyancsak Dugonicsból való *dallani* (Sándor I. szerint 'canere, modulari', l. NyF. i. h.).

Dáma 'Femina praenobilis'. — Ezt a XVII. század vége óta (NySz.) meglevő szavunkat[120] először Wagner Phras. 1750. (*mulier* a.), majd a Told. szótározta. A XVIII. század végén sokszor előfordul; elég ezúttal nehány jellemző adatra utalnunk. 1790: „Ellenben némelly magyar asszonyságok nem is tartották magokat *dámáknak* lenni, ha német és frantzia köntösökbe nem öltözködhettek" (Decsy: Féniksz 81) | 1790: [Mária Therézia] „mind elméjének tehetségeire, mind testének szépségére nézve leg-elsö *Dáma* lett Európában" (Pétzeli: Álzir 227) | 1798: A *Dámák* gyakorta bizonyos Fejrevalót hordanak, melly ezüst Darótból fonatott" (Sándor I.: Sokféle V, 199) | 1802/1922: „te egy buja gonosz *Dáma* hatalmába vagy" (Csokonai: A varázsfuvola 418) | 1806: „Miféle ruhákban mentek... a' Bécsi főbb *Dámák*" (Versegi: Aglája 122) | 1809: „*Dáma*: Matrona, mulier. (a' kártya-játékban.) Regina" (Simai: VSzót. I, 12).

Dancs. — Sándor szerint 'Tsúnyaság', utalással SzD.-ra. SzD.[1–2] szerint ez az erdélyi tájszó, valamint a belőle képezett *dancsosság* 'tsúnyaság, sundaság' (tehát 'szenny, tisztátalanság') jelentésű;[121] az EtSz. I, 1268 megjegyzi azonban, hogy „a szó főnévi használatát a népnyelvből nem tudjuk igazolni". Melléknévként 1801 óta ismeretes (EtSz. i. h.).[122] Főnévként használta Kazinczy 1815-ben: „Lássd közel hozzá Kairbárt a' *dancsban*!" (Munkái VII, 196).[123] — Sándor I. említi a *dantsos* 'turpis, foedus, immundus' származékot is (475), bár SzD.[1–2]-ban csak *dantsosság*-ot talált. *Dantsos* található Simai GSz.-ában is 'immundus, impurus, spurcus' értelmezéssel; a *dancsosság* főnévre van szövegpéldánk 1779-ből: [a galamb] „nem tűrheti a' rút *dantsosságot*" (Miháltz J.: Major II, 73, a példát 1792-ben SzD.[2] is idézte: „nem tűrheti a' galamb a' rút *dantsosságot*"; vö. Simai: GSz.). Az egész szócsaládot együtt közli 1844-ben Somogyi A. (Szók 31); nála *dancs* szintén 'csúnyaság' (valószínűleg SzD.[2] és SI. nyomán).[124]

[120] Nem tévesztendő vele össze a 'dámvad' jelentésű *dáma*, pl. 1774: „vad ketske v. *Dáma*, die Gemse". (Meliboeus: Ungr. Sprachmeist. 147).

[121] Az adatot ismétli Simai a GSz.-ban: nála *dants* 'motsok, szen[n]y, tisztátalanság'.

[122] A melléknévi alakból származó *dancson* hat.-t erdélyi tájszóként jegyezte fel Gáspár J. 1840-ben: „gatymatol, maskosan, tisztátlan főz, kotyfol, általán *dancson* tesz valamit" (Füzérke 17).

[123] Ez az adat, mint Kazinczy „osszániʺ nyelvének számos más eleme, valószínűleg a SzD.[2]-ből származik.

[124] A népnyelvben van ennek a tőnek igei származéka is: *dáncsoskodik* 'szitkozódik, ocsmány szavakat mond'. Előfordul pl. 1865-ben: „A cselédek minden jóra Korán megtaníták: *Dáncsoskodni*, szitkozódni" (Nyulassy A.: Kátyol. 188). Ugyanezen szerzőnél a főnévként használt *dáncs* a. m. 'szitok, káromkodás', pl. „Szentségtelen *dáncsokat* küld A sut mély üréből" (i. m. 217).

Darvadoz. — Az EtSz. I, 1281 nem jegyezte fel, hogy Sándor I. is átvette e szót SzD.²-tól 'valaki előtt járni, forogni' jelentéssel. SzD.² eredeti értelmezése kissé tágabb volt : nála *darvadozni* 'valaki előtt forogni, járni, gomolyogni, hentzegni'. Megvan már 1750-ben Wagnernél, egyrészt *observor* a. ('előtteforgok, járok, *darvadozok*, bolygok, tsavargok'), másrészt pedig a következő kifejezésben : „Festinandum est : Sietséggel kőll hozzá látni, nem kőll mulatni, vagy sokat *darvadozni*" (*festino* a.). 1811-ben közli Márton is ; nála *darvadozni* a. m. 'széllyelfutkározni, herumlaufen' s megvan *darvadozás* is 'széllyelfutkározás, das Herumlaufen' értelmezéssel. Mindeme részleteket az EtSz. teljesen elhanyagolta ; *darvadoz* cikkéhez tehát a következő kiegészítéseket kell tennünk :

1. az első adat (Wagner, *observor* a.) jól illik nemcsak az EtSz. 1. értelmezéséhez ('előtte forog, alkalmatlankodik, láb alatt van'), hanem a 2.-hoz is ('szélledezve jár-kél, szállingózik') ;

2. Wagner másik adata (*festino* a.) igazolja az EtSz.-ban közölt 3. jelentést ('lézeng, várakozva lebzsel'), illetve a 4.-et ('gubbaszkodik, lebzsel').

3. Márton adata, melyet az EtSz. jelentéstani szempontból nem elemzett, új árnyalatot nyújt, mely a 2. jelentéshez áll legközelebb.

4. Semmi komoly okunk sincs arra, hogy szavunkat — az EtSz. tiltakozása ellenére — ne a *daru* madárnévvel hozzuk kapcsolatba (így CzF., Bárczi : SzófSz.). Az ige eredetileg a darvak magaviseletének nehány jellegzetes mozzanatára vonatkozhatott (gunnyasztás, szálldogálás stb.) ; Baróti Szabó talán a Dunántúlon hallotta (MTsz.), bár 'alkalmatlankodik vki körül, láb alatt van' jelentésben Erdélyben is járatos (Kassai I, 415). A szó történetéről, Mészöly G. tanulmányán kívül (Népünk és Nyelvünk. V, 1 kk.), l. ugyancsak Mészöly G. opponensi véleményét: Függelék, 528.

Deák. — E szó családja PPB.-hoz képest mind értelmezésekben, mind címszókban jelentékenyen gyarapodott :

PPB.

Deák : Latinus, Literatus, Scholasticus. ein Lateiner, Schüller, der zur Schule gehöret.
Deákné : Uxor literati viri. das Weib eines der zur Schule gehöret.
Deáki : Literarius, Latinus, Latius, a, um. zum Studieren gehörig.
Deákos : Literator. dem die lateinische Sprache und andre gut bekant.
Deák-szó : Latinitas. die lateinische Sprache.
Deáktalan : Illiteratus, Amusus, a, um. ein Ungelehrter.
Deáktalan-szó : Barbaralexis [!]. eine unartige, unrichtige Rede, oder Wort.
Deáktalanúl : Barbarè. unartig, unlieblich.
Deák-társ : Condiscipulus, Commilito. ein Mittschüller.
Deákul : Latinè. lateinisch.

Sándor : Told.

Deák. R. Doctus, Eruditus, Literatus.
Deák. Latinus, Romanus, v. Scholaris, Scholasticus.
Deák ír. Ungventum Diachilon.
Deákos. Scholasticus, v. Latinum redolens.
Deákság. Latinitas, Latium, v. Scholastica juventus.
Deák ser. Hydrodes. Fitzkó.

Sajnos a nagyszótári gyűjtés alapján *deák ír* és *deák ser* szavainkat nem tudjuk új adatokkal megszerezni ; érdekesen alakulnak viszont *deákság* adatai, amelyet az EtSz. I, 1286 csak 'latinitas' jelentéssel tart számon, a NySz. pedig két jelentéssel : 1. 'scientia, artes et literae' (adatok az ÉrdyK. óta) ;

2. 'latinitas'. A XVIII. század végéről származó adatokat így csoportosíthatjuk :

1. 'latinitas'. 1787 : „Zápolya Borbála ... olly *Deáksággal* bírt, hogy minden régi Deák Irókat érthetőképpen széltében olvasott" (M. Musa 345) | 1787 : „A' Magyar *Deákságban* sok idegen és más Nemzeteknél nem ugyanazon értelemben vétetett Deák szók uralkodnak" (M. Musa 15) | 1790/1891 : „Egészen a' Rhetoricáig ... azt a nyomorúltt konyhai *deákságot* tanulnánk együtt" (Kazinczy Lev. II, 45) | 1793 : Filesák János szépen meg-mutatta, hogy a' Vulgáta' *deáksága* egész a' régi jó *deákság* szózatival" (Molnár J.: Könyv-ház V, 62).

2. 'latin nyelvű tanulmányok'. 1776 : „őregebbik Báttyától disznókpásztorságára rendeltetett, és a' másik Báttyától *deákságra* alkalmaztatott" (Boldog halál 41—42) | 1810 : 1810 Esztendőbe 7-bris hagytam el az N.-Enyedi Ref. nemes Collegium [!] *Deákságomat*" (ItK. VI, 332. Salamon István feljegyzése).

3. 'tudomány, irodalom'. 1806 : „ezen tárgyról bővebben értekezik, a' Magyar *Deákságnak* Másod Kötetjében" (Kardos Ad. : Versegi mocsk. 50).

4. 'latin nyelven tanuló növendéksereg, diákság'. 1790 : „Tanulni hadj Papot, Mestert, 's *Deákságot*" (Bardotz : Erdély törv. 1) | 1792 : A' Gymnásiumbéli *Deákság* musikával ... várja vala ő Felségeket" (M. Kurir 963) | 1795 : Debreczenben a' *deákságot* német nyelvre tanította" (M. Kurir II. 604) | 1796 : „Sirva eped Papság, teprengve kesergi *Deákság*" (Magy. Merkurius 1063) | 1801 : „ki-tett magáért hazafiúi buzgósága által a' *Deákság*" (Molnár J. : Könyvház XV. 118) | 1807 : az említett helységekbéli *Deákság* Seregesen szokott ide gyűlni" (Kultsár: Hazai Tud. II, 198). A szónak egyébként volt *-ú* végű származéka is, vö. 1782 : „ékes *Deákságú* rövid beszéddel az Ifjusághoz ... szólla" (M. Hírmondó 309); ez az 1. jelentéshez csatlakozott.

Az elmondottakat szépen igazolja Simai, akinek kéziratos szótárában a *deákság* cikk így alakult :

„Deákság, -gnak, -got : 1.) deák nyelv, deák szó : das Latein, die reine Lateinische Sprache. *Latinitas, atis, f.* Ékes deáksága vagyon : er hat ein vortreffliches Latein. *Eleganti latinitate pollet.* Igaz (jó, tiszta) deákság: ein gutes—, reines Latein. *Incorrupta latini sermonis integritas. ae, atis, f. Cic.* Deákságnak Mestersége. Die Wissenschaft in der lateinischen Sprache. *Litteratura latina, ae, ae, f.* A' ki ékes deákságot keres ; Cicerót olvassa. der ein niedliches und reines Latein sucht, der soll den Ciceronem lesen. *Qui tersam latinitatem quaerit, Ciceronem legat.* Jó deáksággal ír : er schreibt gut Latein. *Est bonus Auctor latinitatis. Cic.* 2.) *Deákok, tanúló-, oskolába járó ifiak:* die Studenten, die studirende Jugend. *Studiosa juventus, ae, utis. f.* Sok itt a' deákság: die studirende Jugend ist hier stark von der Zahl. *Frequens hic juventus in disciplinam Convenit.*"

Debella. — Sándor I. SzD.[2] szavaként közli 'nagy magas leány' értelmezéssel. A szöveg majdnem teljes pontossággal megfelel a forrásnak : az eredeti fogalmazás szerint — amely egyben első adat e szóra (EtSz. I, 1287—8) — „nagy magass leányról mondatik". 1799-ben feljegyezte Gyarmathi is : az Affinitas szerint „Bohemice Debell: Dick. *Debella*" (347). Nagyjából ezt az etimológiát erősíti meg EtSz. I, 1287—8. Ugyancsak SzD.[2] adatát ismétli Simai Kr. 1809-ben : „*Debella:* Puella vasto, et procero corpore. Virago" (VSzót. I, 11). 1816-ban szótározta Gyarmathi: „*Debella*, puella excessive magna, B. debell, magnus, V. dabilla, könnyen engedő kurva. Ras[.] debela" (Voc. 12). Nyelvjárási adatok a palóc vidékről és az Alföldről (MTsz.), de az irodalmi nyelvben ritka, vö. 1864/1880 : „E népek hölgyei közül aztán nehány *debella* Királynő minden, mi a feledéssel daczolt" (Madách I. Művei III, 366). Ebben

az idézetben szavunk 'szajha, ringyó' jelentését találjuk meg ; egy hasonló jelentésű mezőtúri adatról l. MTsz. Vö. még Kniezsa: SzlJsz. 149.

Dél szavunk nehány — akkoriban ritkább — alakját szintén megtaláljuk a Told.-ban :

Délelőtti 'antemeridianus'. — A szónak alig van előzménye. A *délelőtt* összetételt Bárczi: SzófSz. csupán Kr.-ből idézi ; a NySz.-ban is csak előzménye van meg : „az k. levelet vem ma tiz oran *del elet*" (LevT. I, 385). PP(B). valamennyi kiadásában *antemeridianus* nehézkes körülírással : 'dél előtt való'. Sándor I. e szót talán Mártontól vette át : nála 1803-ban Vormittag *'délelőtt'*, Vormittags (hat.) *'délelőtt'*, Vormittägig *'délelőtti'*. — *Délutáni* 'postmeridionalis' sokkal régebbi (MA., stb.).

Deletszaka 'per meridiem, durante meridie'. — Korábbi forrásból egyelőre nem ismeretes; a Told.-ból átvette Márton 1811-ben. Az EtSz. szerint „nyelvújítási alkotás a *nyaratszaka, teletszaka* összetételek mintájára." (I, 1304).

Nagyon érdekes *délszeg*, melyet Sándor I. *R.* jelzéssel és 'locus meridiationis' értelmezéssel közöl. Másutt is feljegyezte : „Déllő hely. Locus meridiationis. [„Hajdan"] Délihely. *Délszeg*" (Sokféle XI [1808], 106). Be lehet bizonyítani, hogy Sándor I. ezt a szót valóban régi szövegekből merítette ; a NySz. következő idézetében találjuk meg a *délszeg* összetételt : „Biriac *delzegnec* varosit" (BécsiK. 237). *Délszeg* régi mn.-i származéka volt *délszegi:* „Megbatorodik *delzegi* kiral" (uo. 161) | „*delzegi* kiralne felkel itéletben e nemzetnec ferfiainal" (MünchK. 137). Sándor I. figyelmét valószínűleg Révai Miklós hívta fel e kódex nyelvi anyagára (l. még **99.1.**). Az EtSz. a *délszeg* összetételt nem vette fel a *dél* szócikkbe.

Fontos Sándornak *délszak* 'meridies, pars-mundi [!] meridionalis' adata is. Az EtSz. szerint „neologizmus", pedig nemcsak SzD.[2] közli (vö. *délszaki* SzD.[1] 16), hanem megvan már 1640-ben : „Megutálta-é *délszak*, kévánnya észak" (Keresszegi H. I. : Ker. hit ágazatairól való prédikációk. 208, NySz. *dél* a.) Használja Dugonics is (pl. Római tört. 228). *Délszaki* 'meridionalis, australis, antarcticus' megvan 1784-ben a SzD. 1. kiadásában.

Régi szóra utal Sándor I. *délszín* 'lux meridiana, apricum, apricitas' adata is (vö. *délszinre hozni* 'proferre in apricum'). Már Pázmánynál ezt olvassuk : „Szemérmes vétkeket, *dél színre* hoz" (Préd. 15 ; NySz.). Sokszor előfordul Faludinál (pl. 1750 : UE. I 3—4), Wagnernél (1750 : Phras. 939) stb. A Told. Megszerzésében van „*Délszinre* jönni v. kelni" is' Venire in apricum, Manifestari, Patefieri, Revelari' értelmezéssel (475).

Dercéskedik (Sándor I. eredeti helyesírása szerint *dertzéskedik)* 'obsistere, refractari, non obedire'. — Eddig, egy elszigetelt 1616-i adattól eltekintve (NySz.), az EtSz. I, 1317 révén csak SzD.[2] hasonló adatáról volt tudomásunk : eszerint *dertzéskedni* 'durtzáskodni, makatskodni, daraboskodni'. Megvan azonban 1770 után Németh A. Bécsben kiadott Ezópus-ában is : „így elmélkednek ama hívsággal *dertzéskedő* személyek is" (290).

Dérdúr 1. 'tumultus, strepitus', 2. 'ira, iracundia'. 3. 'impetus, violentia'. — Az EtSz. szerint (I, 1318) először SzD.[2] szótározta ;[125] ezzel szemben tény az, hogy megvan PP. latin—magyar részében is.[126] Melléknévként *morosus* és *rixosus* a. találjuk meg, főnévként *odiose* a. : *odiose dicere* 'méreggel

[125] *Dér-dúr* 'harag, dörmögés, zörgés, keménység, makatsság, morgás, zörgölődés martzonaság ;' a hozzá kapcsolódó példamondat : „mindent *dérrel-dúrral* viszen-végbe."

[126] A NySz. csak PPB.-ra utalt ; az 1767-i dátum azonban 1708-ra helyesbíthető.

dérdúrral, bosszúsággal szólani'. Sándor nyilván csak főnévként ismerte; értelmezései valószínűleg Baróti Szabó szótárából származnak. Ismerhette esetleg Wagner adatait is, ahol *dér-durral* megvan *fastidiose* a., *dérrel-dúrral* pedig *gravate* a., viszont nincs semmi nyom a mn.-i változatra. A nominativusi alak ritka, de azért akad rá egy-két példa.[127] Adataink tanúsága szerint használatos volt e szó a XVIII. század végén melléknévként is, pl. 1790 : „meg neheztelvén a' Jankó, ... *dérdúr* feleletével akarta el vetni a' nyakáról" (Görög—Kerekes : Hadi tört. III, 594). 1809-ben Simai Kr. — PP. nyomán — szintén a melléknévi alakot közli 'morosus, rixosus' értelmezéssel (VSzót. I, 133). A szó ritka származéka *dérdúrság*, pl. 1790 : „a' férjfi ... alább hagyott ezután valami kevéssel, a' maga haramia forma *dérdurságában*" (Kömlei : Segítő könyv 220).

Dereglye 'species navis'. — Sándor I. nem utal SzD.[2]-re, pedig nyilván onnan került a szó egyrészt hozzá, másrészt pedig Márton 1800-i szótárába (EtSz. I, 1321 csak az 1807-i kiadásra utalt). 1792-nél régebbi adatot egyelőre nem ismerünk (Bárczi: SzófSz.). A szó elterjedéséhez hozzájárult a következő közmondás : „Rossz hajó az, mellynek *dereglyéje* nintsen". Először Kovács P. közölte (Közm. 54) 1794-ben, s tőle vette át Kresznerics (Közm. 1808. I, 202, II, 103a és 210). Származéka *dereglyézek* ~ *dereglézek* 'lembo, scapha naviculor (Simai : VSzót - II, 16).

Derék szavunknak több származéka megvan a Told.-ban :

Derekas 'insignis, inclitus, praeclarus, egregius'. — Egy középkori személynévi adattól eltekintve (1307 : MNy. X. 40) mn.-i használatára adatok a XVII. századból (NySz.). Szótározva ebben a jelentésben korábban nincs; az EtSz. csak KelB.[2]-re utal (I, 1322).

Derekasént 'insigniter, probe, solide, potenter'. — Az EtSz. nem tartja számon, pedig a XVIII. század végén közönséges, vö. 1776 : „két Júhászkútyák egymással *derekasint* tzivódnának" (Esopus meséi II, 224) | 1794 : „nállunk *derekasint* be-állott az Aratás" (M. Merkurius 857) | 1796 : „hátul *derekasint* taszigáltak bennünket" (Bessenyei Gy.—Milton : Elveszt. parad. I, 51) | 1798 : „a' várbann lévő Basa is *derekasint* védelmezte ... magát" (M. Merkurius 78) stb.

Derékhad 'robur exercitus'. — Összetételként régebbi adat nincs, de már 1575-ben Heltainál ezt olvassuk : „Szackada az viadal az *hadnac* belső *derekára*" (Krón. 158, NySz.). A XIX. század nyelvében gyakori; Kisfaludy S. 1816-ban a következő mondatban használta : „Ezt legott [ti. az előhadat] a' nyomban követte a' *derék Had*" (Hunyady 199).

„*Derék tél v. nyár. Tél v. Nyár dereka, közepe.*" — Első adat PPl.-nál: adulta aestas '*derék nyár*' (a NySz.-ban csak PPB. nyomán). 1743-ban használta Taksonyi J. : „*Derék nyárban*, a' mikor leg-inkább sűt a' nap" (Tűkör II, 395—6). Hasonló a *derék tél* kifejezés (NySz.), mely 1781-ben előfordul a M. Hírmondóban is: „a hideg még *derék télben*-is nem sokáig szokott uralkodni" (20).

Derék vas 'thorax, lorica, cataphracta'. — Sándor I.-nál megvan másutt is : „Pántzél. Lorica. — [„hajdan"] Vért, Melly vas, *Derékvas*" (Sokféle XI [1808.], 160), viszont más forrásban nem találom nyomát. Talán a XVII.

[127] Előfordul pl. az 1719-ben írt Comico-Tragoediában : „Most vészé [= veszem] eszembe, hogy volt még nagyobb Ur, kit még [= meg] nem ijjeszthet soha semmi *dérdúr*" (B 3 b). Furcsa Virág B. következő mondata is : „Rettenetes *dér, dúr*, fagy, hó jött" (Thalia, 1813. 40).

század óta használt *vasderék* 'cataphracta' (NySz.) megfordításából keletkezett tudatos alkotás.

Dérlelni 'gelare, rigidare'. — Sándor I. ezúttal is a SzD.[2]-ból merített, ahol ez állt : „*Dérlelni:* fagylalni, merevítteni". Amint látjuk, Sándor pontosan lefordította ezt az értelmezést. Korábbi adat Wagnernél található, 1750-ben : „Refrigero, Meghidegítem, hívesítem, *dérlelem*, fagylalom" (Phras. 1051). Ugyanott előfordul a mn.-i igenév is : „Gelidus, Hideg, fagyos... *dérleltt*" (i. m. 569). Simai nyilván SzD.[2] nyomán szótározta e szót a következő két cikkben : *dérlelek* '(fagylalok) ... gelo, glacio, conglacio' (VSzót. II, 69) | *dérlelem* 'gelo, glacio, conglacio' (i. m. II, 6). Végeredményben *dérlel* Gyöngyösi István alkotása 1700-ból (EtSz. I, 1316).

Despót. — Sándor I. két értelemben közli : 1. 'princeps Serviae', 2. 'tyrannus' (a NySz. utal ugyan a Told.-ra, de az értelmezést hibásan így rövidíti : 'princeps, tyrannus'). *Deszpot* változatban közölte PP(B.) : „regulus ... kis tartomány királya, *Deszpot*, Vajda". Régebbi, XVII—XVIII. századi adatok *deszpot — despot* alakban, mindig a „rácz deszpotról" (NySz.). A *despot ~ despót* alak 'tyrannus' jelentését az EtSz. csak a Told.-ból idézi, pedig már a XVIII. század végén, a polgári szabadságeszmék hatása folytán, gyakori volt. 1790-ben Gvadányi ezt írta : „Méltán lehet őtet [a török szultánt] *Despot*nak mondani" (Tör. háb. 67). Vö. 1795 : „Hol a fejedelem kegyetlen és *Despot*, Nintsen ott szeretet ..." (Időtöltés 224) | 1801/1898 : „a *Despót* ... a törvényes uralkodástul annyira különböz, mint a tömlötz a mulató palotától". (Bessenyei : Természet világa 217) | „Faludi bírót is láttál oly *Despótot*, Ki kötözve tartya a töb sokaságot" (i. m. 373) | 1803 : „az ő Politicája egy *Despótnak* politicája volt" (Gvadányi : Világ hist. VI, 68). Az utóbbi példában ugyanazt a hosszú *ó*-s alakv.-ot látjuk, mint Sándor I.-nál. Ugyancsak 'tyrannus' jelentéssel bír e korban a latinos *despota* is (az EtSz. I, 1333 csak Gyarm. Voc.-ra utal) vö. 1788 : „egy *despota* sem mondhattya maga felől, ... hogy minden indulatoktól üres vólna" (Decsy : Osmanografia II, 22) | 1796 : „Meg nem elégedtek azzal ezek az új *despoták*" (M. Kurir II, 315) | 1801 : „inkább *Despota*, mint Respublikai Elöljáró" (Benkő F. : Magy. Geogr. III, 29) | 1804 : „búsúl a' méltatlan *Despota*" (Peretsenyi Nagy L. : Oríthia 82) stb. Ugyancsak a Told.-ban, mégpedig az ételnevek jegyzékében, megvan *Despót lév* (503), vö. *alliatum* 'fokhagymás lév, *deszpot lév*, kaszás lév' PP. Ezen összetételre az első szakácskönyvi adat egyébként nem 1795-ből származik, ahogyan az EtSz. véli, hanem 1763-ból (*despot-lév*. Szakátsmesterség. N.-Szombat. A_3 55). Vö. még Kniezsa : SzlJsz. 153.

Dévaj. — Az EtSz. nem idézi Sándor I.-nak e szócsaládra vonatkozó adatait (I, 1336—7), pedig figyelemre méltók, bár részben megvannak a NySz.-ban is. A szó először a kuruckorban bukkan fel (Thaly : Adal. I, 81) ; később többször használja Faludi. Valószínűleg tőle került egyrészt Adámihoz (Sprachk. 17)[128], másrészt SzD.[1,2] címszavai közé. Az utóbbi forrásból vehette át a századforduló táján kéziratába Sándor I., majd 1807-ben Márton is. SI. szerint *dévaj* 'petulans, nequam, dissolutus, devius'. Származéka *dévajság* 'petulantia, nequitia' (megvolt már Faludinál, vö. NySz., SzD.[2]), valamint az EtSz.-ban nem jelzett *dévajkodik* 'lascivire, libidinibus indulgere' (l. szintén SzD.[2]).

[128] A szó értelme itt különös : „Ez nagy czigány : nagy *dévaj*. Er ist ein grosser Lügner, Betrüger" (180).

Devernálni 'az egész éjet tánczban ivásban tölteni'. — Szintén Baróti Szabó szava ; megvan, kissé részletesebb értelmezéssel, sőt példamondattal SzD.[2]-ban („nap-estig, v. egéssz éjjel *devernáltak*"), s megtaláljuk 1803-ban a MVir.-ban is : „egész' világos virradttig dombéroznak, *devernálnak*" (357). Ugyancsak a SzD.[2]-ból vette át Simai Kr. *devernálok* (VSzót. II, 27) és *devernyálok* alakban (i. m. II, 28). Simainál származéka *devernyálás* 'potatio' (i. m. I. Told. 16). A MTsz. egyetlen székelyföldi adatától eltekintve elsősorban felvidéki szónak látszik (adatok a Csallóközből, Rimaszombatról, Vácról ; vannak nyomai az Alföldön is : Tiszafüred, Szeged). A *devernyázik* változatot (EtSz. I, 1340, MTsz.) Jókai használta, pl. 1882/1897 : „s itt isztok, *devernyáztok* ... hadastól együtt !" (LXVII, 328).

98. Az elmondottakból világos, míly tudatosan folytatja Sándor a XVIII. század végi szótárirodalom hagyományait. Nagyon sokszor merít a Kisded Szótárból : enélkül a *dacos, dajna, dancs, darvadoz, debella, dercéskedni* stb. címszavak lexikográfiai fejlődését egyáltalában nem lehetne nyomon követni. Ámde fontosabb az a tény, hogy Sándor István kora köznyelvének és irodalmi nyelvhasználatának rendkívül józemű, hű krónikása; bár kapcsolatban áll a népnyelvvel is (l. pl. *dádé* a.) új szótári címszavai elsősorban a XVIII. század sajtójában gyökereznek, ami nála, a Sokféle szerkesztőjénél teljesen érthető. Ezenkívül szívesen eleveníti fel a régi irodalmi nyelv szavait (l. például *délszegi*), s ezzel, akárcsak Fábchich, előkészíti az utat Kresznerics nagy történeti adatgyűjtése számára.

99. Külön problémát jelent a Toldalék abból a szempontból is, hogy fontos kísérlet egy magyar nyelvtörténeti szótár megalkotására. Régi szavak felélesztésére vagy legalábbis gondos megörökítésére Sándor I. tudatosan törekedett ; e kérdésről Előbeszédében a következő megjegyzést tette : „A' mennyire ... régiebb Iróinkat, ugymint Bátorit, Komjátit, Pestit, Silvestert, Tinódit, Heltait, Pázmánt, és Gyöngyösit bizonyságúl hozhatom elől, azokat röviden tsak így említem : Bát. Kom. Pes. Sil. Tin. Hel. Páz. Gyöngy. Ama régi sírbeszédet pedig, melly így kezdődik : Latiatuc feleym, 's a Sz. Margit Életét így jelentem : Lát. Mar." (XV—XVI). A Toldalékban tehát találunk, ha nem is nagy számmal, olyan szavakat, amelyeknek forrását Sándor I. legalább a fenti rövidítések egyikével jelezte. Összeállítottuk az efféle rövidítéssel ellátott szavak jegyzékét, s a forrást megpróbáltuk a NySz. segítségével azonosítani, illetve a Told. adatát idézettel igazolni. A kérdéses szavak a következők :

99.1. *XIII.—XV. század.* — A HB.-ből[129] (itt rövidítése: *Lát.*) kerültek SI.-hoz olyan szavak, mint „*Feleim. R.* Amici mei, Fratres mei", illetve „*Fele R.* Amicus, Frater, Socius, Proximus, Necessarius", valamint *intet* „*R.* Hortamen, Monitum", *irgani* "*R.* misereri" és *kegyedni, kegyelni* a következő értelmezéssel : „*R.* most Kegyelmezni, Condonare, Ignoscere, Gratiam facere".

Kevesebbet vett át Sándor I. a Margit-legendából ; *Mar.*-rövidítéssel jelzett átvételek: *jelenet* 'visum, apparitio' (a NySz. a Margit-legendából nem idézi), *jóg, jógy* 'dextera' (vö. NySz.), *kerülő* 'ambitus domus, Kreisgang' (vö. „Meg sepry vala... az *kervlevt* auagy ambitust". MargL. 25. NySz.).

[129] A HB. Sándort többször foglalkoztatta. 1804. ápr. 2-án kelt, s Révaihoz intézett levelének fogalmazványában például ezt olvassuk : „⟨eszembe jött⟩ gyanakodni kezdtem, ha a *Latiatuc*ban előjövő *Heon* is nem *Hön*-e, azaz : *Ön* ?" (MTA Kézirattára. 4°. Lev. 150).

Elég gazdagon van képviselve a BécsiK., melyet Sándor I. Bátori-bibliának nevez.[130] Ide tartoznak a következő szavak :

Esk 'juramentum, jusjurandum'. — Sándor I. adatát valószínűleg Révaitól vette át (Elab. Gramm. II, 879) ; a BécsiK. kérdéses helyén azonban *èsèuèl* áll (NySz., EtSz. II, 43), tehát az adat hibás olvasaton alapul.

Folyók, Folyosók 'veredarii, cursores'. — A NySz. szerint *folyó* valóban bírt 'futár' jelentéssel : „Kiralnac *foloy:* cursores regis" (BécsiK. 56). Meglepő viszont a *folyosó* szó idevonása ; ennek ‚cursor' jelentése nem ismeretes (EtSz. II, 351). Inkább a Bécsi.K-ben is meglévő *folyos* ‚discurro' igére gondolhatunk (NySz.).

Forbátlan 'mutuus, reciprocus'. — Az EtSz. szerint (II, 377) „Bátori L. bibliájából (= JordK.) idézi SI. (innen Kr., Tzs. 1838., Farkas 1861., CzF. Ball. Telj. Sz.)". Az EtSz. téved, mert Sándor I. terminológiájában a Bátori-biblia a BécsiC. Egyébként a szó tévedésből lett mn., mivel a következő mondatban fordul elő : „*forbatlon* vr teneked te mvuelkedesedert" (reddat tibi dominus pro opere tuo. BécsiK. 4, NySz.). Nem mn. ez, hanem a *forbatol* 'penso, compenso, retalio, retribuo' ige felszólító módja jelen idejének 3. személye. Vö. még : „Isten ôneki *megforbatluan* (reddente deo) mellet érdemlét" (BécsiK. 84. NySz.).

Forbátlat 'compensatio, retributio' (l. Kr. is). — Az EtSz. (II, 377) „XIX. századi adatnak" véli a Told. közlését, a latin értelmezés után álló rövidítés ellenére ; vö. azonban : „Ô meg aiandekozo te neked ez *forbatlatot* (vicissitudinem. BécsiK. 22. NySz.).

Nemberi : „pro Nő emberi. *R.* Mulier, Femina". Vö. : „Maradi a *nembèri* ô ket fiaytol es ferietől megvalt" (BécsiK., 1. NySz.).

Örökleni 'haereditare'. — Valószínűleg félreértésből ered : a BécsiK. 9. 73 csak *öröklet* fn. fordul elő 'haereditas' jelentésben. A NySz. *örökől* a. csak Sándor I. adatát idézi ; ha szövegpéldával nem lehet igazolni, ez is törlendő.

Porít 'corripere, verbis castigare'. — A NySz. nem ismeri.

Remek 'frustum, pars, portio, particula' (utalás Pestire is). — A NySz. szerint „erezte *remek* onnot ô zaiaba" (BécsiK. 300) | „egy *remek* hwst el lopanak a zatyorból" (Pesti : Fab. 28).

Vért: „*R.* Lorica, Bát. Kom. v. Clypeus, Scutum, Hel. Belae Not." — A NySz. a BécsiK.-ből nem idézi, de bőven van rá más régi adat (kódexek, Heltai stb.). A „Belae Not." jelzés nyilván Anon. 50. fej.-ére utal : „Silva magna quae nunc *Vertus* vocatur" (vö. még Kazinczy Munkái : VII. szójegyzék).

[130] Sándor l. e kódexről, melyet Révaival egyidőben használt, több ízben megemlékezett. 1799-ben ezt írta róla : „Örömmel jelenthetem, hogy Révai Miklós Barátom most egy ... nevezetes Kintsre akadtt *Dénis* Urnak Jóakaratjából a Bétsi Tsászári Könyvesházban. A Kézirat az Ó Törvénynek egy jó Részét foglalja magában. Ki légyen a Fordító, ha *Paulinus* Bátori László e, vagy *Franciscanus* Fitos Pélbárt, vagy más valaki, arról most nem szóllok. Ha egyszer a Munka ki lesz adva, s a Tudós Leiró kinyilatkoztatta felőle való Itéletét, megtörténhetik, hogy magam is mondok valamit iránta. Bátori Lászlóról *Eggerer* a Sz. Pál Remete Szerzeténck Történetiben azt mondja, hogy Budához közel való Sz. Lőrincz Monostorában lakott, az egész Sz. Irást és sok Szenteknek Életöket deákból magyarra forditotta, 's 1456-dik körül végezte... Életét" (Sokféle VI, 170—171). 1801-ben közli Sándor, hogy a kézirat a „Ts. Könyvesházban találkozik illy Jegyzet [= jelzet !] alatt : *Codex Man. Hung. Theolog.* LXXXV B. N., 81 sive *Codex Man. rec. Nro* 81", majd hozzáteszi : „Én azt Bátori Lászlóénak tartom, ki *Eggerer* szerént 1456-ban haltt-meg" (Sokféle VIII, 86).

Vigasztani „*R.* Sanare, Mederi. Bát. Kom." A BécsiK.-ben *megvigaszt* változatban fordul elő : „mikor *meg* akarnam *vigaztanom* Isrlt, megjelentetet Effraimnac hamissaga" (189).

99.2. *XVI. század.* — Az idézett szerzők Heltai, Komjáti, Pesti, Szilveszter és Tinódi. Nagy kár, hogy a NySz. hiányos adatgyűjtése gyakran nem teszi lehetővé SI. forrásjelzéseinek ellenőrzését. Mindenesetre valamennyi közül aránylag legjobban van képviselve Komjáti ; rá hivatkozik Sándor I. a következő szavakkal kapcsolatban :

Beléndesség 'lascivia, libido', vö. *beléndeskedni* 'lascivire, scortari, moechari'. — A NySz. következő két adata tartozik ide : „Mend e zerzes nem *bèlèndessegből* (ex libidine), de iozagbol c̄v̄g vala" (BécsiK. 31); „ha te Isrl *bèlèndezkedèndel*, auag te Juda ne vetkeziel" (uo. 186). Amint e példából kitetszik, az ige *beléndezkedik* is és nem csupán a NySz.-ból hiányzó *beléndeskedik*. Komjátiból sajnos a NySz. nem közöl adatot e szóra. Vö. még EtSz. I, 348.

Egykoratsú 'coaevus, coaetaneus'. — A NySz. csak Kr.-re utal („Komj. : SzPál. Kr." ; Kr. I, 116 szerint : *egykorácsú*),anélkül azonban, hogy az idézetet pontosan közölné.

Hasasztani 'findere, diffindere'. — A NySz. csak Kr. alapján idézi. Önállóan, igekötő nélkül, úgy látszik nem fordul elő : régi alakjai *elhasaszt* (Pesti), *meghasaszt* (kódexirodalom, Heltai stb.), *kettéhasaszt* (RMK. II, 239).

Innét tova 'dehinc, posthac'. — Vö.: „tuduan, hogy az Christus halottaybol fel kw̄ltetet, *innek* [!] *tova* imar meg nem hal" (Komj. : SzPál 64, NySz.).

Nyomdékos 'longaevus, hoszszú életű'. — Vö.: „Tistellied az the athiadoth es aniadoth, hogy hozzu életw̄, *nyomdekos* lehes ez fw̄ldwn" (Komj. : SzPál 199b). A NySz. e g y e t l e n példája.

Örömetes 'laetus, jucundus, hilaris'. — A NySz.-ban nincs példa Komjátiból ; utalás történik viszont Kr.-re, aki valószínűleg SI. címszavát vette át.

Szellet 'spiritus v. inspiratio'. — Vö. „adot wnekyk az ilw̄ isten cypdesw̄, furdalo lelket, *zelleteth*" (Komj. : SzPál 85, NySz.).

Pestire hivatkozik Sándor I. 7 esetben :

Emleni 'lactare'. — Ilyen ige volt a régiségben (NagyszK., TihK.), de a NySz. Pestiből nem idézi. Vö. EtSz. I, 1542.

Félpap 'levita'. — A NySz. alapján Pestiből nem lehet kimutatni ; megvan azonban a kódexirodalomban, Méliusznál stb.

Huallani 'verberare'. — A NySz. csak Kr.-ből idézi, pedig már megvan SI.-nál is, bár nem egészen pontosan. Pestinél ugyanis ez áll : „a cherpalcza mynt a zamart *meg huallya* (Fab. 15).

Idősded 'paulo adultior'. — A NySz. ismét csak Kr.-re utal ; a forrásul szolgáló szövegrész a következő : „egy pachyrta kewlte oly búza wetemenbe, mely immaran *idesded* wala" (Pesti : Fab. 61).

Régeniek 'veteres, prisci homines'. — Vö. „az *regenyek*nek zokások zerent" (Pesti : Fab. 9) | „megwolt mondwa *regenyeknek* (Pesti : NTest. 8, mindkét példát idézi a NySz.).

Szeget 'insula'. — Az utalás azért becses, mert *zeget* (= szeget) változatot a NySz. csak a BécsiK.-ből közöl.

Erdősi Szilveszterre 5 esetben utalt Sándor I. ; valamennyi utalás jellegzetes és fontos szóra történt.

Eme tyúk 'gallina' (az EtSz. II, 1545 szójegyzékbeli adatokon kívül csak Kr. utalását tartja számon). — A NySz.-ban nincs.

Igaz látó 'judex'. — A NySz. csak más XVI. századi forrásokból idézi.

Könyv tartó 'bibliotheca'. Vö. „meg vagon az caesareabeli *kőnű tartoban*" (Sylv. UT. 7).

Külöl: „most Kívül. foris, extra, exterius, extrinsecus". Ez az alak, pontosabban *kűlűl* (Sylv. UT. I, 80), megvan a NySz.-ban is.

Virág ének, 'világi ének, szerelmes ének' (utalással Pázmányra is). — Vö. „az mű nipűnk il ill'en beszidel naponkid valo szolásában, il inekekben, kiváltkippen az *virág inekekben*" (Sylv. UT. II, 164).

Heltaiból a *vért* szón kívül csak a *zákány* 'valami szittyai madár' szót merítette Sándor I. Vö. „Erdely környűl találnyi kűlemb kűlemb fele madarakat, *zákányokat*, vad páuákat, ieles sólymokat" (Helt. : Krón. 6 b). A NySz. sem SI.-ra nem utal, sem a szó értelmezését nem kísérli meg.

Valamivel gazdagabb Tinódi hagyatéka. Innen vette Sándor I. a *felország* 'pars regni superior' (a NySz.-ban nincs), *lántz* és *lántz-kenet* 'miles pedestris germanicus, Landsknecht' (a NySz.-ban későbbi adatok), *párttartó* 'factiosus' és *udvar(ol)ni* 'ministrare, famulari, inservire' szavakat.

99.3. *XVII. század.* — Ennek bevallott öröksége csekély : mindössze 5 esetben találtam utalást Pázmányra és 3 esetben Gyöngyösire. Pázmányból kerültek a Told.-ba a következő szavak :

Avni 'inveterascere'. Sándor I. egész példamondatot idéz Pázmányból, ami felette ritka eset a Told.-ban : „A' mit Szüléink magasztalnak, azoknak betsüllése belénk *avik*". A NySz. csak más forrásokra utal.

Eme állat 'femella, animal femineum'. Az EtSz. II, 1545 csak Kr.-re utal. A NySz. idézi Pázmány következő mondatát : „ez az első hazugság, mint egy *eme állat*, terhes sok hamis mondásokkal" (Kal. 1766, 416).

Kétszín vétel 'communio sub utraque specie'. Az adat hiteles, vö. „ama mondásból : igyatok ebből minnyájan, a *két-szín vételének* kötelessége nem bizonyodik" (LuthV. 388. NySz.). Nem igazolható viszont a NySz. alapján : „*Kétszínesek*: utraquistae, calixtiani, communicantes sub utraque specie".

Virág ének (vö. **99.2.**). Már a NySz. idézte e szóval kapcsolatban Pázmány híres kijelentését : „Azzal mútogatják éles elméjeket, hogy úndok *virágénekeket* írkálnak melyeket mind gyermekek s mind leányasszonyok kardéra tudnak" (Préd. 204).

Gyöngyösi adalékai Sándor Istvánnál mindössze három szóra szorítkoznak. Idetartozik *hamarja vetés* v. *hányás* 'jövendő tudás keresésének egy bizonyos módja' (vö. NySz.), továbbá *kaba* 'avis certa rapax, species accipitrum' a következő idézettel : „Elfajzott mint *Kaba Solyom* nemzetétől" (vö. NySz.), s végül *szemények* 'berittener Kosak'. A NySz. Rákóczi György leveléből idézi. Vö. a románban is: *seimean* (tb. *seimeni*) 'Art Infanterist bei den Türken u. in den Fürstentümern' (Tiktin).

99.4. A fenti összevetésekből három tanulság szűrhető le :

1. Sándor I. utalásai általában hitelt érdemelnek ; legtöbb adatát az idézett forrásban még a NySz. segítségével is megtaláljuk.

2. Sándor I.-ra sűrűn támaszkodott Kresznerics : történeti adatainak egy részét tőle vette.

3. A Told. közléseit és értelmezéseit gyakran idézi a NySz. ; meg kell azonban állapítanunk, hogy a NySz. sem értékesítette a Told. v a l a m e n n y i utalását. A Told. t e l j e s kiaknázását a NySz. éppen oly kevéssé végezte el, mint később az EtSz.[131]

[131] Fontos feladat lenne Sándor népnyelvi szavainak teljes feldolgozása is. Például közismert (vö. EtSz. I, 798), hogy a *csaj* 'sciurus' szóra csak SI. óta vannak adatok. A szó

100. Már az eddigiek során több olyan szóra hívtuk fel a figyelmet, amelyet a Told.-nál korábbi szövegből nem tudunk kimutatni. E nyomon kell most továbbhaladnunk, hogy a Told.-ot Sándor István egyéni neologizmusai szempontjából is értékeljük. Sándor István nyelvújító tevékenysége sajnos teljes egészében nincs feldolgozva ; Tolnai összefoglaló megállapításain kívül (Nyú. 85—86) csupán nehány többé-kevésbé elavult közleményről adhatunk számot. Simonyi Zsigmond idézett néhány olyan régi és új szót, amelyet Sándor I. a Magyar Könyvesház végén ajánl (Nyr. III, 411) ; Nagyszigethy [=Szily] Kálmán foglalkozott Sándor István „életben maradt" szavaival (Nyr. XV, 215—248), s végül Zolnai Gyula rövid, de távolról sem kimerítő jegyzéket közölt Sándor új szavairól (Nyr. XXI, 209—211). Mindezekhez hozzá kell számítanunk Réthei Prikkel Marián monográfiáját (Sándor István nyelvtudománya, NyF. LX.), valamint Simai Ö. nehány megjegyzését (Nyr. XXXIV, 156). Valamennyi adalék közös hibája egyrészről az, hogy szerzőik nem aknázták ki eléggé Sándor Istvánnak egyéb munkáit, különösen úti leveleit, másrészről pedig az is, hogy a Sokfélében és egyebütt közölt neologizmusokat nem mindig vetették össze a Told. pozitív vagy negatív vallomásával. Pedig egy olyan szerző, akinek *állvány, bérkocsi, betűrend, előd, előjel, emeltyű, fegyház, figyel, jelkép, őrmester, séta, szélsőség* szavunkat köszönhetjük, méltó lenne az utókor sokkal nagyobb megbecsülésére is. Ezúttal csak nehány rövid megjegyzést tehetünk.

Mindenekelőtt meg kell állapítanunk, hogy a Told. távolról sem tartalmazza Sándor István ö s s z e s neologizmusait. Ha átlapozzuk a Külföldön utazó magyar leveleit, valamint a Sokféléből kiszedegetett szavak tarka jegyzékét, bőven találunk olyanokat, amelyeket PPB. nem szótározott, s a Told.-ban sincsenek meg. Íme ezek közül egynéhány mutatóba :

alakjáték 'bábjáték' (Külf. 339 ; PPB.-nál csak általában 'praestigiae, histrionica' ; Sándor I. a Sokfélében is megírta [VIII. 161], hogy *alak* eredeti jelentése 'báb, pupa, puppe, kinderdocke') ; *altan* 'erkély' (Külf. 73 ; vö. EtSz. I, 86) ; *ángoly* (1791 : Sokféle I, 18, 1793 : Külf. 19 ; EtSz. I, 94) ; *ballét* (Külf. 109) ; *bérkocsi* (Sokféle VII, 118, Nyr. XV, 216) ; *biribits* 'egy hazárdjáték' (Külf. 109) ; *dilizsántz* (Külf. 28 ; az EtSz. I, 1358 első a.-a 1825-ből !) ; *előjel* (Sokféle V, 247, Nyr. XV, 216) ; *előlfogás* 'Vorspann' (Külf. 26) ; *emeltyű* (Sokféle VII, 179, Nyr. XVI, 216) ; *fáró* 'egy hazárdjáték ; fáraó' (Külf. 109) ; *forgatag* (i. h., egy elszigetelt adat a XIV. században, vö. EtSz. II, 400) ; *jelkép* (Sokféle VII, 245, Nyr. XV, 216) ; *kanonizáltatás* (Külf. 107) ; *kelner* 'pincér' (i. m. 21, 38 stb.) ; *lózsi* 'páholy' (i. m. 109) ; *mózesi munka* 'mozaik' (i. m. 44) ; *nászdal, -ének, -versek* (M. Könyvesház ; Nyr. III, 411) ; *nyak vas* (Külf. 44) ; *örömleány* (i. m. 57, a német *Freudenmädchen* nyomán, vö. NyÚSz., Bárczi: SzófSz.) ; *őrmester* (M. Könyvesház, Nyr. III, 411) ; *postaház* (Külf. 18) ; *révpart* (i. m. 31) ; *sírkert* (Nyr. XV, 216) ; *szabvány* (Sokféle VII, 229, Nyr. XV, 216) ; *tömpölyeg* (Külf. 71, vö. *tömpeleg* 1806 : Szirmay. NyÚSz.) ; *utazásíró* (Külf. 4) ; *végvacsora* 'utolsó vacsora' (Külf. 44) ; *vízhullás* 'vizesés' (Külf. 353) stb. Mindaddig, amíg e szavakra nem akad korábbi adatunk, Sándor Istvánt legjózanabb, legszerencsésebb kezű nyelvújítóink közé kell soroznunk,

---

aligha nyelvújítási ; éppen oly kevéssé látszik annak, mint a Tsz.-ban olvasható *csahó* 'sciurus' (EtSz. I, 796), és mint a SI. közölte szinonímák : „*evet, mókus, tzibahó*". Az utóbbi sem világos eredetű, de — mivel SzD.[2] szava (EtSz. I, 650) — valószínűleg erdélyi (vö. a kalotaszegi *cibókával*).

még akkor is, ha egyik-másik, korábban neki tulajdonított neologizmus valóságos szerzője más lenne.[132]

E) TAKÁTS RAFAEL SZÓTÁRAI

101. A XVIII. század szótárírási törekvéseit még egy magányosan dolgozó, hangyaszorgalmú szerzetes képviselte az új század elején : a nyelvészeti körökben mindmáig alig ismert Takáts Rafael. Neve akkor merült fel először, amikor Melich János azzal a névtelenül megjelent s 1795 körül írt Tóldalékkal foglalkozott (NyK. XXXVII, 43—47), amelynek Széll Farkas tulajdonában levő példányán a következő bejegyzést találta : „P. Raphael Takáts ex Ord. S. Franc. conscripsit, et propria typographia impressit." Melich Takáts szerzőségének nem is tulajdonított különösebb jelentőséget ; később azonban Heinlein István, Szily Kálmán biztatására, részletesebben foglalkozott Takáts életével és szótárírói tevékenységével, továbbá ismertette az MTA Kézirattárában őrzött műveit is (MNy. III, 447—454). Egy évvel később ugyancsak Heinlein I. Takáts kézi nyomdájának kalandos sorsát vázolta (MNy. IV, 217-221). Mindezen közlemények ellenére Takáts szótárai — a 90-es években megjelent Tóldalék kivételével — nemcsak hogy kiadásra nem kerültek, de a magyar nyelvtudományban jóformán semmi érdeklődést sem keltettek : „nem szokás őket idézni", amint nem szokás hivatkozni Simaira sem. Így tehát Takátsot másodszor is f e l k e l l f e d e z n ü n k s arra a helyre kell állítanunk, amelyet a magyar szótárirodalom történetében méltán megérdemel.

101.1. Takáts magyar szótárának, a Lexicon Ungaricumnak végén (MTA Kézirattára. M. Nyelvt. 4-r. 33. sz.) a következő bejegyzést olvassuk : „Anno Aetatis 63° Azarias Linteo. 1811. 24. Augusti." (305. v.). Ha elfogadjuk Heinlein véleményét, amely szerint „Linteo takácsot jelent, Azarias Raphael arkangyalnak mellékneve" (MNy. III, 448), akkor nemcsak Takáts Rafael nevét fedezzük fel e bejegyzésben, hanem arra is következtethetünk, hogy Takáts 1748-ban vagy 1749-ben született. Hol? Erre a kérdésre sem Heinlein, sem Szinnyei (MI. XIII, 1246—7) nem ad feleletet, pedig ugyanezen kézirat 277. levelén a szerző neve „Azarias *Mogentinus* Linteo" változatban fordul elő. Mivel *Mogentiana* a. m. 'G y ö n g y ö s' (l. LexUng. 70) s mivel Fábchich is magát születési helyéről K ő s z ö g i Fábchich Józsefnek nevezte, feltehető, hogy Takáts G y ö n g y ö s ö n született, 1748-ben vagy 1749-ben. Aligha nemes családból ; azzal a gyöngyös-halászi Takács családdal, amelyre Nagy I. csak a XIX. század 2. feléből idéz adatot (XI. 20), nincs jo-

[132] Az ő „szerzőségével" kapcsolatban mindeddig sokkal kisebb arányú a NyÚSz. „tévedési százaléka", mint például Márton esetében (vö. 70.). Nagyszigethy K. még Sándornak tulajdonította *csillagász* szavunkat (Sokféle VI, 181, Nyr. XV, 216), de Zolnai Gy. sietett rámutatni Révainak 1789-ből származó adatára (Nyr. XXI, 210) ; kétségtelenül Sándor I. szava viszont *csillagászat* (1808). Ugyancsak az ő személyes újításai közé sorolták a *forgattyú* szót (Sokféle VII, 184, Nyr. XV, 216), de erre van egy valószínű adat már Bethlen M. önéletírásában (Nyr. XXI, 210, vö. EtSz. II, 399). — Nem tőle származik *futam* és *segély* sem : az előbbi Dugonics (NyÚSz.) az utóbbi pedig Bessenyei alkotása (i. m.). Hasonlóképpen vitatták el Sándor Istvántól *taps* és *telep* szavainkat, melyeket, saját vallomása alapján, Simonyi Zs. még neki tulajdonított (Nyr. III, 411) : *taps* szavunkat Barczafalvi alkotta meg (NyÚSz.), a *telep* szót pedig még korábban Adámi (i. m.).

gunk kapcsolatba hozni. Családi neve foglalkozásnév: közelebbi vagy távolabbi vonatkozásban iparos-ősökre gondolhatunk. Sajnos, életének első 20 éve valóságos „vita abscondita" ; neveltetése csak 1769-től válik világosabbá, vagyis attól az időponttól kezdve, amikor Takáts a ferences rend kötelékébe lépett. A magyarországi ferencesek akkoriban két provinciára oszlottak : szalvatoriánusokra és mariánusokra. Takáts szalvatoriánus lett, és újoncéveit a Nógrád megyei Nagyszécsénben töltötte. Később is, élete derekán, 1777-től 1786-ig hitszónokként ugyanott működött. Előbb azonban Kaplonyban filozófiát hallgatott (1770—1), majd Szegeden teológiát (1771—2), s innen került Gyöngyösre, ahol pappá szentelték és ahol káplánként működött 1776-ig. Ekkor következett második nagyszécséni tartózkodása. 1786 után életrajzában hézag jelentkezik (vö. Heinlein I.: MNy. III, 453) ; feltétlenül megfordult Vácott, ahol 1787-ben Ambró Ferenc nyomdásztól ingyen kapott kézisajtót felállítandó házi nyomdája számára (MNy. IV, 217), továbbá Budán, ahol 1788—90 közt az Egyetemi Nyomdától betűket szerzett, s végül talán újra Szegeden is. Mindenesetre 1790—2-ben Szegedről kiküldve a bánsági Pádé községben működött. Itt hallunk először saját kis nyomdájának működéséről. De Pádén sem maradt sokáig. 1792-től 1795-ig Gyöngyösről kiküldött káplán Lőrinciben; itt érte a helytartótanács 1793. június 25-i rendelete, mely a könyvnyomtatás gyakorlását hatósági engedélyhez kötötte (előzőleg, 1788-ban II. József szabad foglalkozásnak minősítette). Takáts a tilalommal nem törődött ; nyomdáját a váci püspök figyelmeztetése ellenére sem szolgáltatta be, sőt éppen üldöztetése idején fogott Tóldaléka kidolgozásához. 1795-ben volt először házkutatás nála, de a hatóságok ezúttal nem érték el céljukat. 1795-től 1796-ig Vácról kiküldött káplánként működött Veresegyházán, 1796-tól 1798-ig pedig ugyanezen minőségben Csongrádon és Dorozsmán. Feljelentés következtében Dorozsmán érte a második házkutatás : a nyomozók ekkor megtalálták nyomtatóasztalát és betűkészletét, s az egész felszerelést lefoglalták, a Tóldalék 60 példányával együtt. Takáts azonban a küzdelmet, a rárótt 10 napi penitencia ellenére, most sem adta fel ; amikor 1798-ban hitszónoknak Szabadkára helyezték, magával vitte betűkészletét is. További nyomdai tevékenységet azonban mégsem folytatott ; végül betűit beolvasztani kényszerült, de a sok üldöztetéstől így is csak Kollonits kalocsai érsek személyes közbenjárására mentesült. 1801-től Gyöngyösön „professor 2-dae humaniorum", majd a következő évben Füleken hitszónok. 1804—5-ben Rozsnyón végez lelkészi funkciókat ; itt kezd nagy latin szótára összeírásához. 1806-ban Vácra, 1809-ben pedig Szolnokra kerül, 1810-ben viszont Szabadkán házfőnök-helyettes és hitszónok. 1810-től 1815-ig hitoktató volt Szegeden, majd nyugalmazott páterként Füleken élt s végül ismét Nagyszécsénben, ahol 1820 augusztusában húnyt el.

101.2. Heinlein I. Takács életének adatait, a XX. század eleji ferences rendfőnökök közlései alapján, nagyjából összeszedte (MNy. III, 453—454), de nem domborította ki eléggé Takáts egyéniségének és jellemének sejthető erényeit : lelkes rajongását a nemzeti tudományért és művelődésért, nagy tudását (erős természettudományos érdeklődéssel párosult latin filológiai képzettségét), továbbá egészséges, ízes magyar nyelvérzékét és hangyaszorgalmát, mellyel parányi betűs kéziratainak sokszáz lapját, a kiadás legcsekélyebb reménye nélkül, élete alkonyán teleírta. Amint alábbi megjegyzéseinkből kiderül, nem tarthatjuk eredeti szellemnek ; a nyelvművelés és a nyelvhelyesség alapkérdéseit azonban helyesen fogta fel, s volt bátorsága ahhoz,

hogy — a maga palóc vidéki és alföldi nyelvi tapasztalataira támaszkodva — tovább haladjon a magyar nyelvjárások „felkincselésének" azon az útján, amelyet Baróti Szabó székely, felvidéki és dunántúli gyűjtésével annyi kortársa számára kijelölt. Szótárírási elveiről, szóanyagának megválogatásáról maga nyilatkozott a legtalálóbban:

„Ezen avas, régi, köz, és új Szókat Nem egyébb okbúl jegyeztem ezen könyv darabban, hanem hogy értse kiki ha avas regi [!] köz és új Szokat olvas annyi sok Magyar könyvekben érthesse azokat. Ritka Magyar Vármegye mellyben nem Laktam, vagy meg nem fordultam, a' vagy nyelvek járásáról nem olvastam 's hallottam vólna; azért olvastam Parispapai Előbeszédét; ő meg valja hogy ezen Szerentséje nem lehetett, hanem tsak Erdély &. Én tehát nem oda tzélozok, hogy újságot hozzak be kedves hazám nyelvében[!], hanem hogy az a' ki az országot járja, érthesse minden Magyar' nyelvét, ez a' tulajdonsága a' Görög Deák Frantz Német Tót nyelvnek is". (idézi Heinlein I.: MNy. III, 450, a Lexicon Ungaricum előzéklapjára ragasztott bejegyzés nyomán). Takáts ezzel a nyilatkozattal egyszersmind a n e m z e t i n y e l v, az egész nemzet által értett köznyelv hívének vallotta magát.

A LexUng. 277. levelén a következő bejegyzés áll: „Continuatur. 1810. 14. Julii coeptum, 1811. 20 Julii cessatum scribendo per 50 a n n o s collectum Lexicon". Ha ezt a bejegyzést szó szerint vennők, Heinleinnal azt kellene mondanunk, hogy Takáts „1761-ben, 13 éves korában [?] kezdte az adatgyűjtést" (MNy. III, 448). Lehetséges, hogy már diákkorában szótárírásról ábrándozott, de valószínűbb, hogy elsősorban 1769-től, a ferences rendbe lépésétől kezdve foglalkozott komolyabban ilyen tervekkel. Kiknek példája ösztönözhette? Időrendi okokból gondolhatunk Adámira, akinek 1760-i kis szótára az egész nyelvújításon nyomot hagyott. Saját rendtársai közül ösztönözhette a Gyöngyösön működő Noszkó, akit Takáts feltétlenül ismert. Lehet, hogy kapcsolatban állt a szervitarendi Szaitz Leóval is, továbbá a piarista Dugoniccsal; mindenesetre Tóldalékát az utóbbinak megküldte (MNy. IV, 218). Takáts szótárírói tevékenységének igazi buzdítója azonban kétségtelenül Baróti Szabó Dávid, aki Grossingerrel és Rájnissal együtt szintén megkapta a Tóldalékot; a Kisded Szótár 1., hexameteres kidolgozásának (1784) hatására írt Takáts is hasonló művet, s a Tóldalék, valamint a LexUng. sem született volna meg ebben az alakban, ha a szerző nem Baróti Szabó munkásságát vette volna mintaképül. Ha Takátsnak különböző szótári munkáit tipológiai szempontból próbáljuk áttekinteni, a következő képet kapjuk.

Magyar—latin szótárak

Hexameteres magyar szójegyzék

102. Ez a kis hexameteres szójegyzék a LexUng. kéziratának végén maradt ránk (277 v.—284 lev.), de lehet, hogy jóval korábbi. Szó-saláta azokból a ritkább szavakból, amelyeket Takáts különböző műveiben feldolgozott. Összesen 261 hexameter, kisebb szakaszokra tagolva. A SzD.-hez képest a szerző újítása az, hogy a hexameteres szótárt mindig a nyitott könyvben baloldalt levő verso-lapra írta, *Tudsz-é Magyarúl* címen; a megfelelő magyarázatokat pedig a szemben levő recto-lapra *Tudok* címmel. A II. szakasz címe: *De talán ezeket nem érted?* Felelet: *Értem.* Végül pedig: *Ha ezeket érted, neked hagyom az egész kéri uradalmat.* Felelet: *Köszönöm!* A szótár képe tehát a következő:

a. b. d.

1. Abda. begyen. durbants. Alabor. bakk. bóda. böröndc.
2. Abdázó. butzkó. dudarok. dédős. böke, bútzó.
3. Ábra, beláka. dikis. buda. bojt. drida. berbe. derétze.

(277 v.)

Tudok.

1. Abé rend. vad bika. hal. kerek kötö rúd. kotsi bakk. nyel [ə : nyél]. börös láda.
2. Abés tanúló. köptzös. eleven gát. atavus. kajla. Siger hal.
3. Forma. Halas tó. linea sutoria. Latrina. rojt. dárda. herelth kos. fü neve.

(278. r.)

E rész máris ízelítőt ad Takáts nyelvi érdeklődésének és szótári gyűjtésének legfontosabb területeiről. Egyéb szótári műveinek, valamint a szokásos forrásoknak figyelembevételével az idézett három sor ritkább szavairól a következőket mondhatjuk :

Abda, abdázó, vö. „*Abda* : Alphabetum" (Tóld. A.) ; „† *Abda:* Abé rend : Alphabetum. = *Abdátlan:* rudis, imperitus, liter(arum). Amusus. = = *Abdás Könyv:* Liber elementarius. = *Abdázok:* az abét tanúlom. = Abdázó gyermek" (LexUng. 3 r.). — Barczafalvi Szabó ismert szava, vö. „*Abda:* Alphabetum" (Szigv. I. Szójegyzék).

Alabor, vö. „*Alabor* : kerék kötő fa a' nagy ereszkedőn 's lejtőn" (Tóld. A., LexUng. 5 v.), szárm. „*alaborozni:* Sufflamine rotam stringere, ne nimis impetu ruat vehiculu(m)" (LexUng. i. h.). — Baróti Szabó jellegzetes szava (vö. EtSz. I, 56). Megvan már a Kisded Szótár 1. kiadásában (98., a Tóldalékban); a SzD.[2] részletesebb értelmezése szerint: „kerék-talp alá boríttott, vésett, válu-szabású fa, a' nagy ereszkedönn, lejtönn". Székely tájszó (CzF., Nyr. II, 471) ; nyilván a szintén homályos eredetű *talabor* alakváltozata. Vö. Gombocz: MNy. IX, 335, MTsz.

Bakk, vö. „*Bakk, bak* ... Hintó bakja — tokja, ebtartó : Capsus rhedae" (LexUng. 14 r.). — Baróti Szabó szótározta, de természetesen vannak régebbi adatok is (NySz.). A SzD.[2] szerint: „*Bak* a' kotsi elején, 's hátúllyánn".

Begyen, vö. „*Begyen*, vad ökör, erdei bika, Urus" (Tóld. A. v.) | „*begyen*, vad ökör, erdei bika, bedény, urus, bonasus" (LexUng. 17 v.). Kétségtelenül Baróti Szabó alakváltozata, vö. „Bedény ; erdei Bika, jához, belénd, *begyény*, böliny" (SzD.[2]). Az EtSz. I, 522—523 szerint *bölény* alakv.-a. A 'jávor' jelentés meglepő ; megvan Királyföldinél is 1846-ban, de valószínűleg szintén SzD.[1, 2] nyomán.

Beláka, vö. „*Beláka;* tó lák tóka morotva halas tó Lacus" (Tóld. R. 8. h.) | „*Beláka:* lák, tó, tóka, halas tó, morotva, lacus" (LexUng. 18.). — A szóra (vö. SzD.[2], Márt. 1807.) nyelvjárási adatot nem ismerek ; Miklosich az őrségi *molóka* 'zsombékos, kákás, csuhus mocsár, posvány' (Tsz. < szláv *mlaka)* alakv.-ának tartja (Nyr. XI, 320 ; EtSz. I, 346 ; ellene Kniezsa : SzlJsz. 595).

Berbe, vö. „*Berbe;* berbéts ürű herélt kos. Vervex" (Tóld. R. 8. l. még LexUng. 19 r.). — SzD.[1, 2] elvonása a román eredetű *berbécs* szóból ; innen vette át később SI., Kr., CzF. stb. is (EtSz. I, 361).

Böke, vö. „*böke*, tekeres, fatsaros, kajla, kajáts, bötkös, bötykös, tekerödzött: Curvus, tortus, reflexus, nodosus" (LexUng. 27). — Adatok a XVII. század eleje óta (NySz.); szótározta, Adámi nyomán, SzD.[1].; a LexUng. szinonimái SzD.[2]-ből valók. SzD.[2] *tekergős, botkos* adatait Takáts a *tekeres, bötkös* szavakkal cserélte fel ; az utóbbi szó SzD.[1]-ből származik.

Buckó, vö. „*Butzkó*, köptzös tzombos zomok zömök" (Tóld. R. V. 9), l. még LexUng. 27). — Pontos átvétel SzD.-ből, az értelmezésekkel együtt.

Bucó, vö. „*Butzó* tergélye (hal) Asper" (Tóld., i. h.) | „*butzó*, 'sigér hal, tergélye : asper, perca minor, cernua" (LexUng. 27 r.). — Az 1. jelentés ('Asper') Dugonicsra és Földi, Term. hist.-ra utal ; a 2. értelmezés *(Sigér hal)* inkább Márt. 1800.-ra, amely szerint a *bucó sigér* 'Streberbarsch'. L. EtSz. I, 547.

Dudatok egyeztetendő a LexUng. következő adatával: „*duda tok*, oláh lentse, eleven gát: Colutea" (33. v.). Nyilván növénynév; vö. Colutea... 'welsche Linsen' (Kirsch 1754.). Márt. 1818. szerint Colut(h)ea. a. m. *'dudafürt, hójagos borsófa, varjú köröm'*.

Ezekből a szavakból, valamint a hexameteres szótár más részeiből azt a tanulságot vonhatjuk le, hogy Takáts e legrégebbi típusú szótárában kevéssé mutatkozik egyéni lexikográfusnak ; inkább csak új köntösbe foglalja a nyelvgazdagítás két ágát : egyrészről Baróti Szabó, másrészről Barczafalvi Szabó hagyományát.

Rímszótár

102.1. Ugyancsak a LexUng. kézirata végén (285—305 v.) találjuk Takátsnak *Szó vég egyezet. — Tudsz e többet?* című gyűjteményét, amelyben a szavak nem véghangzójuk, hanem két utolsó hangjuk szerint vannak csoportosítva (tehát *Ad — áb — ad — ád — adt, af, áf* stb.). Ez tulajdonképpen nem más, mint a Tiszta magy.-ban levő rímszótár (**88.**) új változata, s egyben — legalábbis végleges másolata szerint — Takáts legkésőbbi szótári műve (befejezte 1811. aug. 24-én).

Valószínűleg hasznosította Takáts a Simai-féle VSzót.-t is, különösen rímszótára Appendix-ében (303 v.), mely főleg igéket tartalmaz, mint Versegi rímszótárának befejező része és mint a VSzót. 2. része.

A Tiszta magy. hatására utalhat az *-ád* végű szavak közt (285 r.) : *kád, nád, vád, galád, tsalád, naszád*, továbbá *okád, imád;* új szó pl. *mád* (talán helynév, bár kisbetűvel van írva), *hostád, temondád*, valamint számos tulajdonnév, pl. *Bernád*.

A gyarapodás helyenként nagyon jelentékeny : Verseginél az *-icz* végződésnek mindössze 3 példája akad. Takáts viszont még Simainál is gazdagabb felsorolást közöl. Íme három rímszótárunk adatai, egymással párhuzamba állítva :

Versegi : *gálicz, gránicz, kákalicz* (Tiszta magy. 119).
Simai : *bébitz ~ bíbitz, kófitz, kendelitz, tengelitz, iglitz, stiglitz, harmintz, gránitz, Móritz* (VSzót. I, 226).
Takáts : *gébitz ~ gérbitz, bébitz, kiebitz, bibitz, kibitz, gálitz, kákalicz, iglitz, stiglitz, tengelitz, Spitz, lápitz, kenderitz, Móritz, Nikovitz* (296 v.).

Mivel Takáts rímszótárában — akárcsak Verseginél — nincsenek értelmezések, s mivel a kis mű hemzseg a LexUng.-ból hiányzó szavaktól, az egyes szavak jelentésének megállapítása beható tanulmányt igényelne. Olykor természetesen segít Simai rímszótára (**106.**), de mit jelent vajon *bonibamb* (286), *tsáf* (285), *bor frantz* (286 v.) stb.? Értékes nyelvtörténeti adatok persze így is akadnak „minden bokorban" : *firnájsz* szavunknak fentebb idézett *firnitz* változatát az EtSz. II, 272. nem ismeri ; a *francia* szónak népies *farancia*

változatát ezentúl nemcsak Kr.-ből, hanem Takáts művéből is idézhetjük („Dantzia. *Farantzia.* Kitantzia". 289) stb. Mindezen adatokat persze csak a rímszótár anyagában megfigyelhető lexikális rétegződés figyelembevételével lehet helyesen értékelni.

A Töldalék

102.2. Az eddigiekben Takáts Rafael szótárírói működésének többékevésbé ismeretlen részleteivel foglalkoztunk. Most azonban rá kell térnünk arra a művére, amely leghamarább vált nyelvészeti irodalmunkban ismeretessé, s amellyel már Bartha József (MKsz. Új folyam., V, 184 kk.) és Melich (NyK. XXXVII, 43—47) foglalkozott. E könyv múzeumi példányának bőrből készült gerincén a következő arany betűs felirat olvasható: „Appendi[x] ad P. Papa[i] Dictiona[rium.]" E címhez hasonló az a változat, amelyet Takáts nyomtatványainak magakészítette jegyzéke őrzött meg számunkra: „Toldalék ad Dictionarium Parispapaianum" (idézi Heinlein I.: MNy. IV, 218). A könyv előzéklapjára Melich János a következő bejegyzést vezette be: „E műből három példány ismeretes; egyik a M. N. Múzeumé, másik Szűry Dénes nyug. min. tanácsosé. E két példány 4-ed rétű. A harmadik példány 12-ed rétű s Széll Farkas (Debreczen) tulajdona. E harmadik példány papir fedéllapján ez van egykorú írással, tintával beírva: „S. Raphael Takáts ex. Ord. S. Franc. conscripsit, et propria typographia impressit. Bpest, 1907. febr. 20. Melich János, s. k." Alatta ceruzaírással az irodalom lelőhelyei: „vö. MKönyvszemle, V. 184, MNyelv, Heinlein." A következő lapon (A.) a cím egyszerűen: *Töldalék;* ez alá ceruzával beírva: „a magyar szókönyvhöz". Az oldal felső jobb sarkán egy hajdani tulajdonos neve áll: „Balogh István" (a vezetéknév kétszer aláhúzva). A művecske 3 része: *Töldalék* (az A levéltől a P levél v.-jáig, ahol a levéljelző betűkön kívül arab hasábszámozás kezdődik; összesen 14 $^{3}/_{4}$ levél, kb. 2600 szó); *Morsalék* (1—6. h., összesen kb. 270 szó); *Szerezd-meg* (7—22 h., összesen kb. 720 szó). A három részből álló szótár teljes terjedelme tehát mintegy 3600 szóra tehető.

Amint már a Toldalék első vizsgálói megállapították, az egyetlen nyomtatásban megjelent Takáts-féle szótár főforrásai PPB. (1782.?), SzD.[1,2], Szigvárt szójegyzéke, továbbá egyes tudományos művek, mint például Grossinger Historia Physica Regni Hungariae című munkájának (1793—97.; 5 kötet) magyar szómutatója. Abból a tényből, hogy az V. kötet (növények) szómutatóját Takáts forrásul már nem használta fel, Bartha, majd utána Melich arra következtetett, hogy a ferences szerző művét 1794—1797 közt írta. Annyi bizonyos, hogy PPB. latin—magyar része is hatott a kis nyomtatványra. Itt volt meg *Uxorius* a. az *Anda Pál hadába-való* kifejezés, melyet Takátsnál is viszontlátunk: „*Anda Pál hadába való:* Uxorius" (Töld. A. v.). Még pontosabban egyezik PPB. szövegével a LexUng.:

PPB. 1767—1801.	LexUng. 1810.
Uxorius ... Feleségnek felettébb engedő, Feleségétől félő, Felesége-utánn járó, Kontyot fel-tévő férjfi, Simon-bíró, Anda Pál hadába való.	*Anda Pál:* feleségének felettéb engedő: uxorius, qui omnia feminaru(m) officia uxoris loco obibat. = *Anda Pál hadába-való: feleségétől félő, felesége után járó, Kontyos férfi, Simon bíró, jármot hordó bika.*

Szigvárt szójegyzékével Takáts elég bőkezűen bánt: az A betűből átvette az *abda, ábra, ábrál, alap, alpol, alpály* 'fundus', *álladalom* 'status', *állág* 'Gléd' a' katonáknál', *arány, árkos* 'Oppidum', *árnyékló* stb. szavakat, de nincs meg Takáts Tóld.-ban pl. *aprósdi* 'Menuet, tántznak a' neme' jelentésben (l. Szigv. II.). Az utóbbi szó kihagyása azért is feltűnő, mert Takáts Barczafalvi Szabó zenei műszavait általában gondosan átvette, sőt itt-ott helyesbítette; megtartotta a *bombora, zongora, dallang* 'Tonus', *magong* 'Solo' stb. szavakat, de Szigv. *dallitzájából* [a. m. 'Ária'] következetesen *dallintzá*-t csinált (vö. Barczafalvi Szabó: *dallitzáz* 'Áriát fú'; Takáts: „*dallintzázni*: danólni, dallani, Minurisare" Tóld. B. v.; l. még LexUng. 29 v.). Megvannak a Tóld.-ban Barczafalvi különös hangzású magyar hónapnevei is; mivel ezek több ponton érintkeznek a francia forradalmi naptár hónapneveivel (pl. *Hevvenes* = Thermidor, *Gyümöltsönös* = Fructidor, *Mustonos* = Vendémiaire, *Fagyláros* = Frimaire, *Kalászonyos* = Messidor), átvételüket — éppen a 90-es években — talán szabad úgy értelmezni, mint Takáts az üldözött könyvnyomtató rokonszenvét a francia forradalom vívmányai iránt. A Kufsteinból visszatért Kazinczy is ugyanezen okból másolhatta Pandektáiba Barczafalvi hónapneveit, francia megfelelőikkel együtt (l. Pand. V, 3 és I, 62). Ugyancsak megtaláljuk e hónapneveket 1811-ben is, a LexUng.-ban.

102.3. A Tóld. legfontosabb forrása azonban mégis SzD.[2]. Innen származik nemcsak az a magyarul értelmezett szóanyag, amelyre már Bartha J. rámutatott (MKSz. V, 186), hanem azok a „palóc" tájszavak is, amelyeket ugyanő idézett (189—190): *bak-fitty* 'bukfenc', *bak-szekér, disznó-szaka* 'angina', *domó* 'kenyér' púp', *eslétes* 'avitt, kopott', *fortolni, gallóka* 'hinta', *gántza, gomolya, görhe, gubits, guga* 'mirigyes kelevény' stb. Persze Takáts sok szót kihagyott a SzD.[2]-ból is: az A betűből nem került át *azonság* 'identitas', a B betűből hiányzik pl. *babka* 'apró pénz' neme, batka', *babos* 'tarka, kerekfoltos', *babós* 'bubus', *babuk* 'büdös banka', *bartzogni* 'szarvas v. elefánt módra bőgni' stb. Hogy Takáts a Tóld.-hoz SzD.[2]-ből merített, azt pl. *tzutzaj* 'ködmön' adata jól igazolja, ez ugyanis csak SzD.[2]-ban van meg (vö. EtSz. I, 763). Hasonló bizonysággal szolgál *tzeletzula* szótározása.

102.4. Mindeme források viszonyának és arányának szemléltetése céljából idézzünk a Tóldalékból egy rövid összefüggő szövegrészletet is:

Bombang: zengés, bongás, harang-szó.
bombongatni: zengő szót adni.
Bóné: háló neme.
Bontz, bútz, tzomb: *Coxa, Femur, Inguen.*
*bontzok, nyaki ékesség: *Monile.*
Borbát, serény, gyors, elmés: *Solers.*
*bor: *Humor Bacchi, Jacchus.*
Főtt édes bor: *Adynamum.*
*bor' hordó veder: *Acratophorum.*
Borongó, homályba fordúló, borúló.
Bor-tsíszár, bor-ivó, bor-iszák, bor' zsák, részeges: *Acratocochon, Philaenus.*
Bors fa, kerti isóp: *Thymbra.*
Borza gomba: *Auricula Judae.*
Borzitza, borbála, boris: *Barbara.*
Botkó, tsomó íz a' fán, bög: *Nodus, Tuber.*
orsó-botkó, paraszt eszköz: *Urpix.*
Botska: rotska, rütső, tonna, merítő veder.
Bronza: érett sajt, tömlő túró.

Az egyes szavakhoz a következő magyarázatot fűzhetjük: *Bombang*-ot a LexUng. *bomba, bombi* 'sulphurata, pulvere pirio farta bolis' a. közli: „*bombang, bombi hang.* bongás zengés, algyú [!] — harang. *bombongatni*, zengő szót adni" (23 v.). Az EtSz. nem ismeri; a nagyszótári gyűjtés sem. Valószínűleg Takáts saját alkotása *bombi hang* > *bombang* [!] összevonás révén.

Bóné forrása: *bóné* 'háló' neme, valamint véter, métháló' (SzD. ; első adat). L. még „*bóné:* ketze háló Neme. = *bónés* halász" (LexUng. 23 r.).

Bontz ismét eredeti szótári közlés lehet, bár *lúdbonc* 'femur anserinum' összetételben már Murm. 83 szótározta ; egyébként *comb* hangátvetéses változata (Deme L.: MNyTK. LIX, 10), amely ma szlavóniai, dunántúli és palóc tájszó (EtSz. I, 749, MTsz.). Takátsnál természetesen palóc szónak veendő. — Nem azonos vele *bontzok*, vö. *bontzok* 'nyaki ékesség' (SzD.), amely egyszerűen hibás olvasata török eredetű *boncsok* (< *bunžuk)* szavunknak (EtSz. I, 468). A LexUng. 23. v. ismétli a Tóld. adatait, de hozzáfűzi még, valószínűleg Márt. 1807. alapján : „*Bontzok* Kinai Papok" (l. még EtSz. I, 467—8). Vö. **107.3.**

Bor frazeológiájával kapcsolatban kétségtelen PP(B). hatása, vö. „Adynamum : *Főtt édes bor*"; „Acratophorum : *Bor hordó veder*" ; „Acratococthones ... *Bor tsiszárok, Részegesek*".

Borbát (vö. „*Borbát*, elmés, gyors, sereny [!], ragyiva: solers". LexUng. 24 r.) kétségkívül erdélyi tájszó ; PP(B). adatának átvétele : „*Borbát:* solers. fleissig, sorgfältig". Márt. 1807. szerint: „gyors, serény, munter, flisch, emsig, fleissig. (Székely szó.)" Mivel a Tóld. adata k o r á b b i Márt. szótárainál, az értelmezések viszont jórészt egyeznek, ezúttal azt kell feltételeznünk, hogy Márton merített a Tóld.-ból. A szó végső forrása a r. *bărbat* 1. 'férfi', 2. 'férfias, friss, serény, éber' (EtSz. I, 477, Blédy : Infl. 26).

Borongó aligha lehet más, mint PPB. következő szócikkének folyománya: „*Borongó* idő : Nubilum. Wolklicht, trübe". Vö. „*borongó*, homályba forduló ; borúló, borongós idö : nubilus. *A' sok borongás után eső szokott lenni*" (LexUng. 24 v.). A nyelvújítási 'betrübt sein, trauern' jelentést (EtSz. I, 482) Takáts még nem vette figyelembe.

A *borsfa* növénynévre vonatkozó adatot ismétli LexUng. 24 v. ; az elnevezés forrása (bár az EtSz. n e m közli) PPB. Ugyanonnan, de a latin—magyar részből származik *borza-gomba;* az EtSz. nem ismeri.

Bocska 'veder' jelentésben (EtSz. I, 429) először Takátsnál fordul elő szótári forrásban ; a LexUng. szerint jelentése 'boros kád' is (25 v., vö. EtSz. i. h.), de ez a jelentéstöbblet talán Márt. 1807. ('kis kád') hatásáról tanúskodik.

Botkó cikkünkhöz vö. EtSz. I, 596, továbbá PP(B). : 1. „Nodus ... Tsomó, *Botkó* ... Articulorum nodi : Az ízetskéknek *botkóik*, tsomóik" ; 2. „Urpix ... *Orsó botkó, Paraszt eszköz*". A LexUng. ismétli a Tóld. adatait (25 r.), majd hozzáfűzi : „*botkós:* nodosus, bullosus. = *botkós lábú*, bötykös."

Takáts érdeme a *bronza* (< r. *brînză*, Blédy : Infl. 27—8) szónak magyar címszóként való megörökítése. Az EtSz. I, 538—9 Takáts adatát nem említi ; csak PPB. *Tyrotarichus* címszavára hivatkozik, amelynek értelmezése : 'Ért sajt, tömlő túró, *bronza*'.

102.5. Milyen arányú a Tóldalékban, valamint a hozzá fűződő egyéb szójegyzékekben Takáts egyéni adaléka ? Bartha József egykor számos — palóc — tájszót tulajdonított neki (**102.3.**), de ezek, mint láttuk, többnyire megvannak már a SzD.[2]-ben is. Fentebb elemzett részleteink azt mutatják, hogy Takáts személyes pótlásai legfeljebb szóanyagának 10—15%-át tehetik vagy talán annyit sem. Mindenesetre pontosabb tájékozódás végett megvizsgáltuk Takátsnak összes c-hanggal kezdődő s már a kis nyomtatványban szótározott szavait (összesen 64) ; ezek közül szótári előzmény n é l k ü l i n e k találtuk a következő nyolcat :

„*Tzembra fa:* Cembra pinus" (O. 7. h., vö. LexUng. 248 r., ahol értelmezése „Tzirbel fenyő"). — Az EtSz. nem közli ; előzményként növénytani

munkára kell gondolnunk, de nem a Grossingerére, amelynek növénytani részét Takáts még nem hasznosította (**102.2.**).

„*Tzépok*: hasító páltza a' takátsoknál" (U. 19. h.), vö. „*tzépok*, hasító páltza a' Szövőknél: bacillus textorius, divisor staminis" (LexUng. 248. v.). — Nyilván vele azonos szó (átvitt jelentésben) *cépok* 'mager, dünn' (MTsz., Ipolyszalka, Heves m.), s ebből *cépokság* 'magerkeit' (MTsz., Heves m.), melyet az EtSz. I, 644 ismeretlen eredetűnek jelez.

„*Tzibekelni*: tepetzkelni, sántikálni" (O. 7. h.); „*Tzibeklö*, horgas lábú, tzibertes, bénna" (uo., vö. LexUng. 248 v.). — SzD.[1] csak az utóbbi alakot közli *tzibertes* értelmezésében: 'horgas lábu, tsámpas [!], bénna, sántító, *tzibeklő*' (85). Az EtSz. I, 654 *tzibekel* adatot először éppen a Tóld.-ból idéz; a *cibikel* vált. megvan Gyarmathinál. Mivel erdélyi tájszó, valószínűleg SzD.[1] *tzibeklő* adatából következtette vissza Takáts.

„*Tzigány' abrak*: vereség" (U. 19. h., vö. „*tzigány abrak*, vereség: Verbera". LexUng. 249 r.). — Eredetileg valószínűleg ló verésére vonatkozott; 1777-ben, Baróti Szabó egyik versében a következőt olvassuk: „Végre, *Tzigány-abrakot* nyelvén, 's meg szinte zabálván, Indulnak lovaink" (Új mért. 206). Vö. még 1795: „Midőn a' Lóról ír ... egy uttal az ugy nevezett *Tzigány abrakról*-is emlékezik" (M. Merkurius Bibl. 12) | 1808: „*Tzigán abrak*. Verbera" (SI.).

„*Tzink*: Zincum. (semimetallum)" (O. 7 h., vö. LexUng. 249. v.). — Valószínűleg Benkő F. Mineralógiájából származik (1786.), amely szerint „Fattymon, vagy *Tzink*. Zincum, Zink" (112). L. még 1793: „*Tzink*, középbányászna az ólom és tzin, v. fejér ón közt" (Luntz-Látzai: Tan. Könyv 7). Később Simainál 1809-ben: „*Tzink*. fattyú Értz neme ... Zincum" (VSzót. I. Told. 8).

„*Tzirom*: festék" (O. 7. h.), vö. *cirom* 1. 'sordes, schmutz, szenny, mocsok, piszok'; 2. (elav.) 'festék' Takáts, Tóld.; „egy adat, nyilván Takáts alkotása a *cirmol*' ken, fen' jelentéséből" (EtSz. I, 736). A LexUng.-ban már nincs.

„*Tzútzik*: papits, pipats vad mák: Anemone" (U. 19. h., ism. LexUng. 250 v.). — Az EtSz. I, 766 is első adatként Takáts közlését idézi; más adat a Karancsvidékről (Nyr. XXI, 477). A készülő nyelvatlasz gyűjtése szerint a szó megvan Nógrád m.-ben, Bocsárlapújtőn.

„*Tzützölék*: tzele tzula, tsőtselék, kete-puta, bútyor, hol-való, holmi, egyet-más" (O. V. 1.). — Lehetne sajtóhiba, mert a Szerezd-meg-ben ez áll: „*Tzutzolék*, tzutzaj tzele tzula motyó holmi" (U. 19. h.), de a LexUng. szerint „*tzützölék*: *tzutzolék*, tzeletzula, tsötselék..." (250 v.). Vö. EtSz. I, 765 (sem itt, sem nagyszótári gyűjtésben *cücölék* alakot nem találtam; nyilván hangfestő szó két változatával van dolgunk).

Az eredmény nem meglepő; Takáts Tóldalékának 80—90%-át más szótári forrásokkal kell magyaráznunk; a fennmaradó anyag sem kizárólagosan népnyelvi eredetű, hanem részben kölcsönszavakból, tudományos műszavakból és más neologizmusokból tevődik össze. Takáts eredeti nyelvújítási adalékokat ritkán szolgáltat: t a l á n az ő alkotása *lelkész* szavunk 'curatus' értelmezéssel (a LexUng.-ban *nincs*!), melyet tőle vehetett át Sándor I. is, vö. 1808: „Lelki vezér, *Lelkész*. Pastor animarum, Sacrorum antistes" (Tóld. 231).

A Tóld. egyik sajátos vonása orvosi műszavainak gazdagsága: fel kell tennünk, hogy ez nem véletlen, hanem azzal függ össze, hogy Takáts,

más rendtársaihoz hasonlóan, maga is gyógyított vagy legalább betegeknek rendszeresen tanácsokat adott. Már a kis szótár első lapjain bőven fordulnak elő olyan szavak, mint: „*Ágyék-hártya gyúladása*: „Diaphragmatis Inflammatio" (Tóld. A. r., PPB.-nál nincs), „*Agy-velő gyúladása*: Phrenitis" (i. h., PPB.-nál nincs), „*apró kőte*: Variolis infectus" (i. h. PPB. értelmezése szerint: 'cicatricosus'), „*Arany ér, vér kórság, süly*: Haemorrhoides" (i. h., PPB. szerint 'Vég hurkán való süly, vagy sülyös erek') stb. Ez az orvosi terminológia eléggé független a megelőző szótári hagyománytól, s így eredeti szakmunkák feldolgozását is valószínűnek kell tartanunk. L. még **102.7.** és **103.4.**

A Lexicon Ungaricum

102.6. Ilyen műfajilag is változatos előzmények, továbbá latin—magyar szótára két változatának (**103.**) megszerkesztése után fogott Takáts terjedelmes magyar—latin szótára kidolgozásához. A kézirat (MTA Kézirattára. M. Nyelvt. 33.) 276½ levélre terjed; a 277. lap alján a következő értékes — és már részben idézett — bejegyzés olvasható: „Somma 4000. és több szókkal szaporittatott. Azarius Mogentinus Linteo által" (az idézet folytatását l. **101.2.**). A feldolgozott szókészlet arányairól nem könnyű világos képet nyernünk, hiszen — amint látni fogjuk — g y ö k é r s z a v a s, helyesebben szócsaládokra tagolt művel van dolgunk; csupán az egyes szócsaládok alapszavai (s nem a származékok és összetételek) vannak szigorú betűrendbe szedve. Számításaink szerint a szótár kb. 10 000 szócsaládot tartalmaz; a szópárok (értelmezendő magyar szó + latin értelmezés) száma legalább 42 000-re tehető, ami a korhoz képest igen tekintélyes szám.

A szótár belső címlapján nagybetűkkel áll a cím: LEXICON VNGARICVM. A szembenlevő előzéklap hátára különböző feljegyzések vannak beragasztva; az egyiken előfordul a mű végén olvasható R. Mogentinus aláírás. A belső címlap hátán három bölcs mondás. Az első a régi nyelv dicsérete: „Multa ignoramus, quae non laterent, si veterum Lectio nobis esset familiaris" (Macrob. Lib. Saturn.). A második idézet világosan utal a nyelvművelés nemzeti fontosságára: „A' Nemzetnek Anya nyelvét rendbe szedni nem akarni annyit tesz, mint azt kivanni [!], hogy a' Nemzetnek elméje homályban, szive vadságban, törvénye zavarban maradgyon". A harmadik bejegyzés Takátsnak a nyelvújítással szemben tanúsított álláspontját tükrözi: „Új Szó: Ámbár Új a' Kólbász, még is jó, es nem ártalmas."

A következő lapon (3 r.) fent, középen klisével nyomott, aranyos embléma. Kétféle növényi dísz közt levélkoszorús médaillonban relief-szerű, bajuszos és szakállas, hosszúfürtű férfifej, mely talán tonzúrát visel; az arc kifejezése erősen aszkétikus. A szerző védőszentje vagy más szent (pl. Assisi Ferenc) aligha lehet, mert feje körül nincs aureola; kérdés, Takáts Rafaelnek egyetlen ránk maradt képmását sejthetjük-e benne. Az A betű előtt stilizált s talán szimbolikus „hangszer-csendélet", mécsessel [?]. Ehhez kapcsolódik a szöveg kezdete:

A', az; azon: ille. = **a! a!** hallod, hallod! intende.
aág, Ág: ramus. frons, dis.
Aba: Alább való: deterior. = Aba posztó: genus panni vilioris, pannus deterior. Senex. *Aba*, Ovo: np. Rex Ungariae nro 3us. = *Aba, Abba*: puszta Abaúj várm. és Komárom Várm. — falu Fejér várm. *Aba falva*: Gömör várm. = *Abád*: falu Heves v. &. = *Abajdotz*. D. mistus.
Abajgatom: bolygatom: vexo, turbo, impedio. — *Abaliget:* falu Baranya.

Abany: falu Heves v. Fűzes. = *Abara*: Zempl. = *Abatyán*: Heves. [?]

Abárlok: rudicula agito, spatha. v[el] parva virga. ea quae coquuntur, moveo, verso. = *Abárló vessző -villa*: rudicula, spathula. = *Abárlás*: juris in olla agitatio. v[el] avida deglutitio. v. zabálás."

Amint látjuk, a címszavak számát a sok tulajdonnév erősen megnöveli; egyébként is azonban a szóanyag jóval gazdagabb, mint Takáts korábbi műveiben. Ritkán akadunk oly szóra, amely a Tóld.-ban megvolt, de a LexUng.-ban nem szerepel. Ilyen pl. *ábrázni* (Tóld. A r.; az EtSz. utolsó adata SzD.[2]-ból); a LexUng.-ban csak *Abrálom, ábrázolom* olvasható. A *lelkész* szó kimaradását már említettük. A növekedés általában nagyon jelentékeny; a Tóld.-ban 64 *c* hanggal kezdődő szó volt, itt pedig 107 *c* kezdetű címszót találunk, s egyik-másik (pl. *tzigán(y), tzím, tzimer)* több szópárt foglal össze.

Lássuk most, csekély kihagyással, a LexUng. két összefüggő részletét s mindegyik szócikknek jelezzük párhuzamosan szótári forrásait is:

Takáts: LexUng.	Források
[28 r.] böndö, bendö, bél: [lapszélen] gyomor a' Szarvas marhában epigastrion, abdomen. = böndö bolongya: abdomini natus.	*Böndö* 'Epigastrion' (PPB.). — Abdomini natus: Tsak a' hasára vagyon gondja (PPBl.)
böngetek, bögetek, bögök: boo, mugio = böngetés: mugitus.	*Bönget* (NySz., SzD., Márt. 1807.). — *Böngetek* 'Mugio' (PPB.) — *Böngetés* (PPB.).
böngézni. bengézni, lötskelni, mezsgélni: racemare.	*Bengézek* 'reliquias lego, racemor' (uo.); SzD. és Márt. 1807. közli mindkét alakv.-ot.
böngyöle kenyér: scirpeus panis.	
bör. Corium, pellis. Cutis, tergus ...	
börbitélek, berbitélek: demurmuro, blatero. = börbitélő orvos: Agyrta.	*Börbitélek* 'Demurmuro, Blatero (PPB.). — *Berbitélek* 'Blatero, Murmuro' (uo.). — *Agyrta* 'Szemfény-vesztő'. (PPBl.)
börböntze, börböntzétske: pyxis, pyxidicula, pyxicula. [lapszélen: berbentze]	*Börböntze* 'Pyxis' (PPB.), *Börböntze* Márt. 1807.). — *Börböntzétske* 'Pyxidula, Pyxidicula' (PPB.).
börbötske: Átalag.	Vsz. elírás *börbönke* ~ *börböntze* 'á(l)talag' h. (SzD.[2])
bördő, bordó, dörgő, pásztori tárogató sip: tibia rauca.	*Bordó-sip* 'Fistula rauca. Uter' (PPB.); *Tárogató sip* 'Tibia' (uo.).
börhe, berhe, gatya: subligaculum, subligar, perizoma	*Börhe* 'subligaculum, Subligar, Perizoma' (PPB.). — *Berhe* 'Succintorium, Subligaculum' (i. h.).
Börsöng: M Város. Hv.	
börtön, tömlötz. = börtönös: custos carceris. = börtön: carnifex. praeco. stentor.	*Börtön* vid. *Tömlötz.* — *Börtönös* 'Custos carceris' (PPB.).
börvény, bervény: vinca minor, pervinca; meteng. Szász-fü, lomtz, erdei puszpáng, földi borostyán ...	*Börvény* vel *Bervény.* — *Bervény* 'Vinca minor' (PPB.).
börönde, bőrös láda: riscus pelle tectus, cista pellita — bőr szekrény.	Barczafalvi szava (1786, NyÚSz.). — Börös-láda 'Riscus' (PPB.).

A szótári megfelelések oly pontosak és oly világosan mutatják PPB. (1801.) és Márt. (1807.) adatainak tudatos keverését, hogy csupán a következő adalékok kívánnak közelebbi magyarázatot:

Böngyöle kenyér 'scirpeus panis'. — Vö. *bengyele* ~ *böngyöle* 'érett gyékénykákának megszáradt lisztes töve, amelyből inség idején kenyeret, pogácsát stb. lehet sütni' (EtSz. I, 358). Korábban csak 1815-ig tudták e szó adatolását visszavezetni (MTsz., Szeged); Teichert J. azonban már 1787-ben

megtalálta Orczynál *bengele* alakban (MNy. XXXVI, 142). Ez az alakváltozat igazolja Kassai *bengelye* adatát is (I, 286, III, 207), melyet az EtSz. sajtóhibának tartott. Takáts nyilván dél-magyarországi tartózkodása alatt jegyezte fel.

Börtön 'carnifex, praeco, stentor' jelentéséhez l. már a Tóld.-ban: „Bakó, hengér, *börtön*, hóhér; Tortor" (A. v.), továbbá a LexUng.-ban: „Bakó, hengér, *börtön*, *berten*, kénzó [lapszélen] vesztő hóhér : Carnifex, torta" (14. r.) | „hengér, *berten*, bakó, vétkeseket tsapó, kinzó hóhér, hóhár : lictor" (19. r.) | „hóhár, hóhér, bakó, hengér, *börtön*. Kinzó : carnifex, tortor. justitiae minister" (82. v.). — Ismeretlen eredetű szó ; a Takáts közölte elavult jelentésre adatok a XIII. sz. óta (EtSz. I, 528).

102.7. A LexUng.-ban az eddig idézetteknél sokkal hosszabb, terjedelmes szócikkek, helyesebben szócsokrok is vannak ; ezek közül teljes terjedelmükben idézzük a *szem* szónál „bokrosított szópárokat (vö. ugyanezen szó családjával a Gyarmathinak tulajdonítható erdélyi szótártöredékben : **40.**).

[211] SZem : SZöm : Oculus, opthalmos. SZemetske : Ocellus. = *SZép a' Szeme, ördög a' Szive.*: *Pulcher malus.* = *Ollyan mint a' Szem minden* [ɔ : mindent] *Lát, de maga magát Nem : Et homo talpa domi, lynx oculata foris.* [lapszélen :] *Vas villák a' Szemei.* | *Vendég Szem* por — Szél — fergeteg ellen való üveg SZem : vitrum itinerariu(m). = SZem gyógyitó. SZem Orvos : Oculista. Ophthalmic(us). = SZem gyógyitó SZer. ir : Collyrium. = SZem fejére : albugo. = SZem fény : pupilla, pupula. = SZem fény vesztés : praestigiae, ars ludicra. [lapszélen :] SZemfül. [alul :] SZem, fül, visgáló, halgatódzó, okumlász. SZem fény vesztö : Praestigiator, Agyrta, Histrio. mimus. = SZem füles, Szorgondos : Curiosus, attentus. = SZem fules kedni [!], SZem fülködni : attendere. [lapszélen :] SZem nyila. ijja : jactus ocul. SZem pont : Scop(us). SZem héja — fedele : Ciliu(m). = SZem homályossága : Amaurosis. SZempillantás, -pillantat : nictus, nictitatio, ictus oculi, momentu(m). SZempillantási : momentaneus, momentarius, brevissimi temp. SZem SZeglet, SZem Zug, SZem SZegelet, [lapszélen :] SZem SZöglet : hirquus. anguli. = SZem retze, SZem hártya, SZem bör — héja — fedele : ciliu(m). = SZem SZőr : ciliu(m). SZem öldök : Superciliu(m). = SZem viditó, SZem fű : euphrasia. SZem ügy : observatio, attentio. = SZem be kötösdi, SZem be hunyósdi, [lapszélen] Myinda, gyermek játék. = SZem SZivárvány : iris — Corona oculi, medius oculi locus, tunica mollissima. = SZem tajték, tsipa : lippitudo : SZem mérték : Oculoru(m) Continentia, modestia. = *Egy SZem többet lát, mint kettő: monoculus* [lapszélen :] por — fergeteg — úti — vendég Szem. | SZem fény vesztő lámpás : Lampas magica, laterna optica. = SZem fény vesztő gyűrő : annulus Salomonis, claviculus magicus. = Vak SZem : tempora, pars faciei inter oculu(m) et aurem ; halanték [!]. SZem gyúladás : ophthalmisis humida — sicca, ad — sine lacrimis. tsipás SZemek : Oculi Graminosi, lippi. = Üveg SZem : oculus artificialis, vitreus. [lapszélen :] 〈 üveg 〉 SZem Üveg. [alul, jellel ideutalva] SZem Üveg, pápa SZem : Specillu(m). = dülledt SZem : ecpiesmos. = Hályogos SZem : glaucoma, albugo, laema. Hályogos SZemű : glaucomaticus. = SZem fót : pterygiu(m), glaucoma etc. = SZem fény hártya : membrana pupillaris. [lapszélen :] Ki nyilt SZem(m)el Aludj m(int) a' Nyúl. — SZem Genetség : hypopiu(m). — SZem Gerezd hártya : uvea membrana oculi. = SZem Golyóbis, SZem Gomb : bulbus. — SZem Gomb hártya : Sclerotica, Cornea oculi membrana. = SZem pont : Visus punctu(m). SZem Gödrök : orbitae oculoru(m). = SZem feketés eres hártya : choroidea oculi membrana. = belső SZem hályog : Cataracta. SZem orvosságok : ophthalmica. SZem SZarv hártya : Cornea, membrana oculi. = SZem SZivárvány hártyájának belső gyürője : annulus iridis interior oculoru(m). = SZem SZőrök bé fordúlása : trichiosis. = éles Szem : acuti lyncei oculi. = tsúfoló SZem : Conviciantes oculi. = Könnyen Siró SZem : molles ocelli. Sas SZem : irretortus. = nyúl — oroszlyan[!] SZem : Leporinus Leoninus etc. *Száraz SZem* : siccus — pumiceus flere nescius. etc. etc. SZem ügy : Observatio, attentio. — Vér SZem, bátorság : Audacia. SZem ügyet Venni : bene observare. = SZem — kezem ügyiben van, hozzá férek : in promptu habeo : SZemmel kézzel.

Ez a szócsalád világosan mutat Takáts orvostudományi érdeklődésére, melyet már a Tóldalékban is felismertünk (**102.5.**). Nemcsak magyar műszavai vannak igen gondosan megválogatva, hanem latin szavai közt is találunk olyanokat, amelyek a PP(B)-féle hagyományban teljesen ismeretlenek voltak.

Nincs meg például PP(B.) legutolsó kiadásában sem *ophthalmus, ophthalmisis, ecpiesmos, hypopium* stb. pedig PP(B.) e részben is Takátsnak egyik legfontosabb forrása : pl. *Szem fény vesztő* összes értelmezései PPB.-ből származnak (vö. még *szem pillantási, szem homályossága* stb.). Fel kell tehát tételeznünk, hogy Takáts, szóanyagának gazdagítása végett, sőt valószínűleg orvosi praxisának céljaira korabeli szakmunkákat is forgatott. Két ilyen munkára máris rá tudunk mutatni. A nagyszótári gyűjtés tanúsága szerint *szemhártya* korábban csak 1801-ben fordult elő, Háiszler György egyik művében (Orv. munk. 89) ; a *szem fény hártya* szóra nincs más adatunk, mint az, amelyet Rácz Sámuel szolgáltatott ugyanabban az évben (Orv. prax. II, 368). Ugyancsak Rácztól származik *szem golyóbis* is (Orv. prax. II, 366). Persze vannak olyan orvosi szavak, amelyeknek egyelőre nem tudjuk forrását megjelölni ; nem látszik azonban Takáts eredeti alkotásának *szemrece, szemgomb, szem gerezd hártya* sem. Az újabb szótári források hatása ebben a részben is jelentős; különösen Márton szótárainak találjuk számos nyomát. Semmilyen más forrásból nem mutatható ki *szemtajték;* megvan viszont Mártonnál 1803-ban *Augenbutter* alatt. Ugyancsak Mártonnak ebből a szótárából származik *szemszivárvány (Augenbogen* a. ; Takátsnál *szem szivárvány hártya).* Valószínűleg Mártonnál magyarázandó *szemzug* és *szemszeglet* együttes előfordulása ; Mártonnal ugyanis *Augenwinckel* a. mindkettőt megtaláljuk.

Nagyon érdekes az összetételként ki nem mutatható *szem be húnyósdi* összetétel eredete. Sándor I. Toldalékában ugyanis ez áll : „*szem békötő játék* Myinda. Blinde kuh. *húnyósdi.*" Mártonnál 1800-ban *szembe húnyótska* fordul elő. Nagyon valószínű, hogy Takáts a *szem békötő játék* és *húnyósdi* keveredéséből alkotta a maga összetételét. Végül nem feledkezhetünk meg Baróti Szabó kétségtelen hatásáról sem : *szemfülködni* és *szemfüleskedni* csupán a Kisded Szótár 2. kiadásban található együtt.

Némely szócsalád összetétele ideológiai szempontból is tanulságos. Ellentétben a régebbi szótári hagyománnyal, a *paraszt* „gyökérszónál" a következőkre bukkanunk : „*Paraszt nyúzó,* timár, árendás : crudelis possessor. Vandalus" (173). Ugyanitt lapszéli jegyzetként : „*paraszt nyúzó Úr:* tót Tiszt.[!] crudelis". Érdekes az is, hogy Takátsnál megvan *parasztos* mellett a régebben sohasem szótározott *parasztikus (< paraszt × rusticus)* 'goromba, tudatlan, bárdolatlan, faragatlan erkölcsű' értelmezéssel (vö. Kr., NySz.; szövegpéldák 1615 óta), továbbá hogy *paraszt gyermek* után ez áll : „pimasz, fickó, *suttyó, suhancz,* rusticanus puer."

Olykor a XVIII. század végi „divatszók" is Takáts tolla nyomán gazdag „bokrot" hajtottak. Ezt a tényt a nyelvújítás korában „megelevenült" *dal* szavunk családja (29 v.) eléggé igazolja ; elég belőle a Tóld. megfelelő részével együtt a legfontosabb szópárokat idéznünk (a dőlt betűs részek tőlem) :

Tóld. 1795 kör.	LexUng. 1811.
Dalláb : *Tactus apud musicos.* dallábszerént énekelni : *ad tactum.*	dal-láb : tactus apud musicos. dalláb szerént énekelni: ad tactu(m) psallere.
dallang : ének-béli egy hang : *Tonus, nota.*	dallang : énekbéli egy hang : tonus, nota lyrica.
dallangozni : tónusokat jól ejteni.	dallangozni : tonusokat jól ejteni : vocem moderari.
dallintza : nótának neme : *Aria.*	dallintza : aria.
dallintzázni : danólni, dallani : *Minurisare.*	dallintzázni : danólni, dallani.

További adalékok a LexUng.-ban :

„Négyes dall ; alto, discanto, tenor, basso. dal disz ; nóta disze rengö jel : tremulantis nota signum. dal költő, óda éneklő, vers szerző : poeta. = borozó dall : symposia. ... dallos : minurisans, Cantans. = dallos szúnyog : Culex pipiens".

Dalláb, daldisz forrása Márt. 1807. lehet (az utóbbi szó Márt. szerint : 'Trio'!); *dalláb* egyébként Barczafalvi Szabó alkotása (NyÚSz.). — *Dallang* talán egyéni szóalkotás, *dallintza* Barczafalvi Szabó *dallitza* szavának alakv.-a. — *Dalköltő* Márt. 1803. és 1807. szerint a. m. 'Odendichter'. — *Borozódal* Márt. 1807.-ben összetett szóként szerepel ; két szóba írva megtaláljuk már 1803-ban. — *Négyes dal* szintén Márton kifejezése : 1803-ban *Quartett* a. találjuk meg. — Végül *Dallos-Szúnyog* már Márt. 1800. szerint a. m. 'culex pipiens'.

102.8. A LexUng.-ban bőven akadnak olyan, korábban nem szótározott tájszavak, amelyeknek felvételét Takáts életrajzi körülményei magyarázzák. Vegyünk egyet, a *grulya* 'burgonya' szót közelebbről szemügyre. A MTsz. Gömör és Abaúj megyei adatokat közöl, de csupa újabb nyelvjárási gyűjtés nyomán. A készülő nyelvatlasz gyűjtésében 10 ponton fordul elő, Borsod-Abaúj-Zemplén m.-ben és Kelet-Szlovákiában (Szinpetri, Trizs, Szuhogy, Ján. stb.; *grulá* ~ *grujá* Csucsom ; Alsóvadászon kiveszőben). Az NSz.-nak egyetlen régi adata sincs erre a szóra ; Takátsnál azonban megvan „burgonya, pityóka, *grulya*, földi alma, kolompély. Solanu(m) tuberosu(m)" (26 v.) | „*Grulya*, burgonya &." (67 v.) | „pityóka, burgonya, *grulya*, Sváb tsitsóka, földi édes alma. Helianthus. — Solanu(m) tuberosu(m)" (179 v.). — Más vidékek tájszólásának esetleges nyomairól l. **102.9.**

102.9. Természetesen nemcsak a tájszavak, hanem a feljegyzett jövevényszavak szempontjából is Takáts R. t e l j e s anyaga sürgős feldolgozásra lenne érdemes. Bárhová tekintünk, ritka címszavak ütik meg szemünket. Fontosak Takátsnál, aki Rozsnyón is élt, a s z l o v á k jövevényszavak ; elemezzük például következő cikkét: „*dratva*, varga tzérna : filu(m) sutoriu(m)" (33). Az EtSz. II, 1416 első adata Bernolákból (vö. Kniezsa : SzlJsz. 161) ; későbbi adatokat a Tzs. 1838. és CzF. közöl, valamint nyelvjárási gyűjtők (l. még Valló: Nyr. XXXIII, 562). Czuczor 1832. évi komáromi csizmadiamesterszói közt a *dratyva* változat szerepel 'nyüstös fonál, szurkos fonál' (nagyszótári gyűjtés). Takáts adata másfél évtizeddel régibb a Bernolákénál. — Egy-egy szlovák jövevényszót meríthetett Takáts saját tapasztalatából, de korábbi szótárakból is ; a *peszra* (~ *pesztra)* szót Márton közvetíthette hozzá, talán a debreceni nyelvhasználat nyomán (vö. 1803 : „Kindermädchen ... *pesztonka, peszra*", valamint MTsz., debreceni adatokkal). Takáts szerint „*peszra, pesztonka*, dajka, gyermeket hordozó leány — dada : nutrix" (177). Érdekes, hogy *pesztra* alakv.-ot Takátsnál még nem találunk ; ezzel kapcsolatban megjegyzendő, hogy a Nagyszótár első adata is csak 1832-ből származik (Helmeczy : Jelenkor I/1, 89, vö. még Kniezsa : SzlJsz. 419). — Hadd jegyezzük meg, hogy szintén szlovák eredetű *fricska* szavunknak (1. adat a XVIII. sz. végéről, EtSz. II, 494) *frecska* alakv.-át eddig csak Kr. óta tartottuk számon ; megvan azonban *fretska* ~ *fritska* Takátsnál is (58 v.). — *Prusinko* 'tészta étel' (183. v.) talán egy szlovák **pružinko* átvétele ; nyilván a. m. 'rudacska' ; a MTsz.-ban nincs, sőt Kniezsa : SzlJsz. sem ismeri. —Más szláv nyelvek kevesebb sajátos nyomot hagytak Takáts szókincsében. Érdekes szláv eleme azonban *dupatya*, vö. „alfel-feltörése : *dupattya* feltörés : Insertigo,

excoriatis partium genitaliu(m) ab equitatione" (6.4.) | „*dupatya* al fel: clunis, nates, podex" (33. v.). Az EtSz. I, 1441 egyetlen adatot ismer a *dupé* szóra Gyarm.: Affin. 357 alapján, 'podex, anus' értelmezéssel. Talán délszláv eredetű (vö. szbh. *dùpe* 'podex'), s Takáts dél-magyarországi nyelvi tapasztalatainak emlékét őrzi.

102.10. Takáts tudományos műnyelvének egyes forrásaira már rámutatott Heinlein: tudjuk, hogy szótárírónk serényen hasznosította pl. az 1807. évi debreceni Magyar Fűvész Könyvet, Grossinger növénytanát stb. (MNy. III, 448—50). Bizonyára e források, valamint talán saját népnyelvi tapasztalatai alapján használta a híres *gyöngyalak* összetételt (vagy jelzős szerkezetet) más jelentésben, ti. madárnévként a következő két cikkben: „gyúrgyalak, gyagya, györgy deák, lile, piripjo, *gyöngy alak*, gyöngy vér: Oedicmenus, merops apiaster, anser ferus — silvaticus" (70. r.) | „*gyöngy alak* — gyöngy vér: Anser ferus &" (i. h.); vö. már 1795 kör.: „*Gyagya* (illyen szavú madár, gyöngy-vér, *gyöngy-alak*, gyurgyalag, piripjó: Charadrius apricarius, v. Merops, Apiaster" (Szerezd-meg. S. 11). E cikkek egyes, nem kizárólagosan szinoním szavairól a következőket mondhatjuk. *Gyurgyalak*-kal egyeztethető a MTsz. alapján 1. *gyurgyalag* 'büdös banka, upupa epops' (Nyr. XVIII, 477; Bélye, Baranya m.); 2. *gyurgyóka* 'parti rigó, merops apiaster, Immen-Wolf, Bienen-Fresser' (Kassai II, 306, Somogy m.). — *Gyagya* — Wacha Imre valószínűleg helyes feltevése szerint — ugyanaz a szó, mint a dunántúli *gyagya* 'ostoba, ügyefogyott' (H. Németh Gy.: MNyTK. LX, 37; vö. még *gagyog* ~ *gyagyog*, pl. 1798: Mátyási J.: Vers. 184), továbbá népny. *gyungya*, *gyüge* stb.). Madárnévként először talán SzD.[2] használta; szerinte „*Gyagya:* madárnak neme; a' szaváról így neveztetik". A VSzót. I. részének Told.-ában: „*Gyagya:* madár ... Galgulus, Vireo" (3). — *György-diák*-ra 'tövisszúró gébics' jelentésben egy Heves megyei, 1840-ből származó adatot közöl a MTsz. — *Lile* majdnem köszó; Márt. 1807. szerint 'der Regenpfeifer, Charadrius'; SI. szerint — aligha helyesen — 'species colymbi'. Wacha I. ismeri a szónak győri 'kis libá, libuska' jelentését is; nyilván eredetileg állathivogató szó volt (libával, kacsával kapcsolatban). — *Piripió* ha nem is *gyurgyalak* ~ *gyurgyalag*, de legalább a Kassai feljegyezte somogyi *gyurmóka* (l. fentebb) szinonímája. Ugyancsak Kassai szerint Zemplénben (Szerencs, Hernádhídvég) ez is 'parti rigó, merops, apiaster, Immen-Wolf, Bienen-Fresser' (II, 306; IV, 128). Régi szótáraink alapján egyeztethető azonban a *gyúrgyalag*-gal is: magánál Takátsnál 1795 kör. „*Piripio, piripjó, gyúrgyalag*. Apiaster, merops" (Morsalék a. 5). Talán éppen innen származnak Márt. 1803-i adatai: *Bienenfresser* a. m. '*piripio, gyúrgyalag*, Merops apiaster', továbbá SI.: „*Piripjó*. Merops, Apiaster, Bienenwolf". — *Gyöngyalak*-ra mint állatnévre a nagyszótári gyűjtésben egyetlen adat sincs; *gyöngy-vér* viszont SzD.[2] szerint a. m. 1. 'vasgém; fekete, v. hamu-színű gém' (vö. még Sándor I.: Sokf. V, 37—38); 2. 'vad lúd'; Simai, VSzót. szerint *gyöngyvér* a. m. 'anser silvaticus' (I, 128). Egy XIX. század végi vadászkönyv szerzője szerint: „vérpiros orra fölött gyöngyfehérségű hókája van, tán ezért is nevezték el *gyöngyvér*-nek" (Cserszilvásy A.: Vadászat. 1880, 114). Figyelemre méltó Márt. 1800. adata: „*Gyöngyvér — Lile* (Madár) Charadrius Hymontopus, der Langfuss" (vö. Márt. 1807. stb.). Az elmondottak alapján valószínűnek tartjuk, hogy a *gyöngyalak* elnevezés — bár igen heterogén madártani felsorolásban szerepel — a *gyöngyvér*-rel szinoním szó volt, 'vadlúd' jelentéssel. Takáts 2. adata (a *gyöngy* szócsaládban) határozottan erre mutat; itt ugyanis a szerző csupán a leg-

világosabb 'anser ferus' értelmezést tartotta meg. Ha a *gyöngyalak* szó madárnévként népi eredetű, akkor talán ismét az *alak* szónak más vonatkozásban már elemzett 'szép' jelentése (vö. **12.2.**) lappang e szóban.

Természetesen Takáts szótárának az ilyenféle ritkaságoknál sokkal nagyobb értéke több fontos kultúrszó, illetve vándorszó pontos felvétele. *Ananász* eddig 1783 óta volt ismeretes (Molnár J.: Könyv-h. I, 353), de az EtSz. I, 90 egyetlen egykorú szótári adatot sem idéz. Takátsnál ez olvasható: „*Ananás, ananász:* Király gyümölts: bromelia ananas" (8. r.), s ez az adat azért is érdekes, mert a régies *-s*-es alakot őrizte meg számunkra (vö. már 1757-ben Bertalanffi P.-nál: „az *Ananas* névű ritka gyümőlcs". Világ ism. 1010). — A *mahagoni* régi magyar neveit sem szokták általános szótárba feljegyezni: Takátsnál szerepel viszont „*akázsuja:* acajou, anacardium occidentale" (5. v.), s figyelmet érdemel a következő adat is: „*Mahoni* fa: lignu(m) rubidi coloris" (135. r.). — S ki ne hallott volna a Szovjetunió kaukázusi műlovasairól, a *dzsigit*-ekről (a szó török eredetű, vö. Vasmer: RussEtWb. 349)? Nos 1806-ban, Bertuchnak Márton József fordította Képes Könyvében szerepelt az orosz szóval azonos eredetű „*Dzsigeta* Ló" (III, 1) s minden bizonnyal ez is bátoríthatta Takátsot a következő adat feljegyzésére: „*dzigeta, dzsigeta.* fél ló, fél szamár: equus hemionus, mulus" (34. v.).

102.11. Joggal mondhatjuk tehát, hogy Márton lexikográfiai működésének szellemét legjobban Takáts Rafael értette meg: magyar—latin szótárában kiválóan örökítette meg — a 10-es évek szótárírói közül a legjobbban — kora tudományos terminológiáját. Emellett Baróti Szabó útmutatása nyomán népnyelvünk egyik szorgos megfigyelője is volt; Mártonnal szemben nagy érdeme az, hogy a népnyelvtől sohasem távolodott el. Szótárát éppen népnyelvi anyagának gazdagsága teszi a történeti nyelvjáráskutatás kitűnő forrásává. S gyűjtőszenvedélye talán még a népnyelvnél sem állt meg: valószínűleg az ő kezétől származik annak a kis tolvajnyelvi szójegyzéknek Egerből származó változata, amellyel nyelvészeti irodalmunk újabban is többször foglalkozott (legutóbb MNy. LIII, 270—274; vö. LexUng. 310 r.-v.; innen közölte Heinlein I.: MNy. IV, 268—269). Nem látszik viszont Takáts kezeírásának az MTA Kézirattárának M. Nyelvt. 4° 35. sz. kolligátuma, melynek legértékesebb része a „Vocabula Hungarica rariora" című kis magyar—latin szótár (11—68). Ennek a XIX. század eleji szójegyzéknek részletes elemzésére más alkalommal kerítek sort.

Latin—magyar szótárak

103. Takáts két latin—magyar szótárával sokkal rövidebben végezhetünk; egyes adatokat már közölt róluk Heinlein I. (MNy. III, 452 kk.). A régebbi, Rozsnyón 1805. október 13-án abbahagyott kézirat (MTA. Nyelvt. 4° 36) csupán töredék: 187 levélen a *demembro* szóig terjed. Ennek a kéziratnak legnagyobb értéke az, hogy előzéklapján — melyet egyébként a következő, jellegzetes szópár ékesít: „*Athenogeron: Senex Audens*" — Takáts felsorolta latin szógyűjtésének következő forrásait:

„Auctores: Basil. Fabri. Concordantia Lexicographoru(m). Paris Pápai. — Hübner. Schellers. — Calepinus noviss. — Kirschius. —Prosper ab aquila. Dict. Thlgicu(m). — Martyrologiu(m). — Nebrissensis. — Pomay. — Maier Hierolexicon. — Flora Francica & &."

Sokkal hatalmasabb kézirat a másik, teljes latin szótár (MTA. Nyelvt. 4° 34), amelynek elején, az a. 1. lap alján ez áll: „1804. 6. Nov. 16. Jul. 1808", végén pedig, Z. 6. levélen a következő bejegyzés: „A° 1808. 29 Junii, A° 1767 incho(a)ta Collectio Dictiones ⟨53, 500⟩ 1.020.000". Ugyanezen sorban egy disztichon is olvasható („Hic labor extremus longoru(m) meta laboru(m), Quo labor est potior, Gloria major erit"), majd egy keserű, de a korra igen jellemző felkiáltás: „Sed vae vobis scripta! Si in rudes manus devolvamini!" Megjegyzendő, hogy ezután még 50 levélnyi pótlás következik; az 50. r. lapon ezt olvassuk: „Summa vocum: 1.066.560 [= 166.650] 64.000 in Pápaiano desiderant(ur)". További toldalék egy tréfás latin—magyar szószedet (50. v.—51 v.; pl. „*rara avis:* Szűz leány"), valamint orvosi feljegyzések a diagnosztika és gyógyszertan köréből (52 r. kk.).

Takáts nagy latin szótárát, saját feljegyzése alapján (amely a kézirat elejére van beragasztva), a következő, eddig ismeretlen néven tarthatjuk számon: „Monobiblion C(om)plectens Copia(m) V(er)boru(m) et Reru(m). Rendbe Szedett régi és új Szótár". Egy másik bejegyzés szerint: „Lexico-monobiblion. Selectarum vocum congeries. Musar(um) Analecta. Azarias IBRIJ (?) Voces ab ignora(nti)a et socordia sepultae". Ennek alapján a nagy latin szótárt a továbbiakban Monobiblionnak nevezzük.

103.1. Mi tehát m ű f a j i l a g a 1080 levélre terjedő Monobiblion? Első pillantásra megállapítható, hogy nem igazi latin—magyar szótár, hanem jelentős mértékben

a) latin frazeológia, r e n d s z e r e s magyar értelmezés n é l k ü l hagyott hatalmas szócsaládokkal (vö. *A, ab);*

b) latin szinonimika, vagyis egy-egy fogalom rokonértelmű megjelöléseinek igen részletes felsorolása (vö. pl. C 114);

c) latin enciklopédia, amelybe tudományos műszók és tulajdonnevek (személy- és helynevek) hatalmas tömege van felvéve. Például szolgálhat az általános szótárban alig szereplő „*epicrasis* . . . Vitiosi succi paulatim facta Evacuatio" (E 16), a W-betűnél felvett városnévsor, pl. „*Werminstera* . . . Urbs Angliae" (V 54 v.); a Zwingliről (Z 5 v.), valamint más reformátorokról szóló cikksorozat stb.

103.2. A címszóanyag éppen a mű enciklopédikus jellege miatt duzzadt óriásira, s egészen a XVIII. század magyarországi latinságáig terjed. Már a M. Nyelvt. 46. kéziratban levő szótártöredék a D betű elejéig a Monobiblionnak majdnem teljes címszóanyagát tartalmazza. Takáts címszóanyagának behatóbb értékelése céljából vizsgáljunk meg egyetlen részt, a *Geo-* kezdetű görög-latin szavakat (g 7 v), s vessük egybe egyrészt PPB. 1801-i kiadásával, másrészt pedig Márt. 1818-i latin szótárával:

PPB. 1801.	Takáts 1804—8.	Márton 1818.
	geocosmus	
geodaesia	geodaesia	geodaesia
geodaetes	geodaetes	
	geodaetica mensura	
	geodes	geodes
	geogonia	
geographia	geographia	geographia
	geographicus	geographicus
	geographus	
	geologia	
	geolophus	
	geonosmata (?)	

PPB. 1801.	Takáts 1804—8.	Márton 1818.
	geomantes	
geomantia	geomantica	geomantia
	geometer	geometer
geometra	geometra	geometra
geometres		geometres
geometria	geometria	geometria
geometrica	geometrica	
	geometrice	geometrice
geometricus	geometricus	
	geonomus	
	geoponicus	
	geoponica	
	Georgi	
	georgia	
	Georgia	
georgica	Georgica	Georgica
georgicus	Georgicum	georgicus
georgius	Georgius	
	georgus	georgus

A PPB.-ból hiányzó címszavak egy részét megtaláljuk a XVIII. sz. külföldi szótáraiban, pl. a Kirsch-féle Cornucopiaeban. Itt megvan többek közt *geodaeticus*, *geodes*, *geographicus*, *geographus* 'Landbeschreiber', *geomantes* 'ein Wahrsager aus der Erde', *geometer*, *geometrice*, *georgia* 'Ackerbau', *georgicus*, *georgus* 'ein Ackersmann, Bauersmann, Meyer'. Carrach (1777.) nagyjából ugyanezen pótlásokat közli, de olykor meg is szerzi őket ; pl. *Georgia* szerinte 1. 'Ackerbau' ; 2. 'die asiatische Landschaft Georgien'. Az előzmény nélküli címszavak közül legfontosabb talán *geologia:* ez azonban a latinban csak 1690, a franciában pedig 1751 óta használatos (Dauzat : Dict. étym. de la l. française 360), tehát nem meglepő, hogy a latin szótári hagyományba nem került be.

Takáts anyagának gazdagságát nem szabad azonban csupán címszóanyagával mérnünk. Igen fontos nála az a tudománytörténetileg sajátos képet nyújtó fogalomkör is, melyet egy-egy terjedelmesebb szótári cikkében találunk. A *geographia* címszónál például későbbi szótáraink sem terjeszkedtek ki a földrajzi tudományok különböző ágaira és ezeknek latin elnevezésére ; Takátsnál azonban van „*geographia historica — matematica — physica, caelestis, microcosmica*". E gazdag felsorolás természetesen a Monobiblion enciklopédikus jellegének folyománya, egyszersmind azonban a nyelvújítással rokonszenvező szerzőre is ráismerünk abból a tényből, hogy nála a *geographia* magyar neve nemcsak *föld-meg-írása, rajzolása, föld rajzolat*, hanem — nyilván Barczafalvi Szabó nyomán — *irámság* is. Hasonlóan járt el Takáts a *geometrica* címszónál, ahol *geometrica instrumenta* a. m. „*mérműszer, föld méredmény eszközei*".

103.3. A hatalmas mű magyar szóanyagát azért nehéz közelebbről értékelni, mert a magyar értelmezéseket az apró betűvel írt, latin nyelvű enciklopédikus anyagból kell fáradságos munkával kihámozni. Pedig fontos feladat lenne a Monobiblionba rejtett magyar anyagnak a LexUng. magyar szavaival való tüzetes egybevetése. Ez az összehasonlítás azért is érdekes eredményeket ígér, mert a Monobiblionban megfigyelésünk szerint t ö b b a merész nyelvújítási szó, mint a LexUng.-ban : az utóbbiban a *mérműszer, méredmény* szavaknak semmi nyoma, *irámság* viszont a. m. 'orthographia' (92). Volt ugyan e szótárban még egy *irámság*, 'geographia' értelmezéssel, de ezt a szerző később *irámosság*-ra javította, nyilván a két fogalom könnyebb megkülönböztetése érdekében.

Hogy Barczafalvi Szabó mindkét szójegyzékének sokat köszönhetett Takáts R., arra világosan utal a következő példa is.

Monob. S. 77 v.: „Stylus dicendi opifex. = iró vesszö, *estely*. Szóllás beszéd irás módja" | LexUng. 46 v.: „*estély*, irás beszéd modja: Stylus, genus scribendi — dicendi, Stilus". A szóról l. NyÚSz., valamint fentebb **94.1.**

103.4. A Monobiblionban természetesen igen sok orvosi műszót is találunk, még többet, mint a LexUng.-ban. E latin szavak mellett hellyel-közzel magyar értelmezések is állnak, de jellemző, hogy pl. az *inflammatio* cikkben *i. lienis, oculoru(m), renu(m), scroti, tonsillarum* stb. magyar értelmezés n é l k ü l maradt, és csak *i. animi* után áll: 'elme gerjedezés' (I 24 v.). E hézagosság ellenére már Heinlein figyelmeztetett arra a tényre, hogy később Takáts orvosi műszavait e kézirat alapján használta fel Bugát egyik akadémiai kéziratos szótárában (M. Nyelvt. 2°. 24). A reformkor orvosi műnyelvének kutatója számára — s bizonnyal hisszük, hogy lesz ilyen — ez a nyom igen becses lehet; ezen felül nyelvészeti érdekességgel is bír. Bugát ugyanis a 30-as években nemcsak orvosi és általában természettudományi szaknyelvünk fejlesztésével szerzett érdemeket, hanem a Tzs.-nek is egyik kiváló munkatársa volt. (**177.2.**) Nincs kizárva tehát, hogy Takáts egyik-másik tudományos műszava végül, Bugát jóvoltából, beleolvadt nemzeti nyelvünk első akadémiai általános szótárának, a Tzs.-nek lexikális anyagába.

F) SIMAI KRISTÓF SZÓTÁRAI

104. A tiszti szótárak (**93—95.**) politikai szempontból is nagyfontosságú közjátéka után 1809-ben és 1810-ben megjelent egy olyan szótár, amely látszólag alig tett többet, mint Versegi rímszótárának hagyományát fejlesztette tovább. Nem is nyelvész, hanem egy hosszú ideje vidéki magányába temetkező író, Simai Kristóf „kegyes oskolai pap, és a' rajzolásnak királyi tanítója" adta ki e művet,[133] melynek címe a következő: „Vég tagokra | szedetett | SZÓ-TÁR, | melly a' magyar nyelvben elő-fordúló szavakat déákul | ki-fejezve, az A. B. C-nek szokott rendi szerént elő-adja." Ez a rímszótár Versegihez képest „műfajilag" is haladást jelent: nemcsak az ábécérend vált tökéletessé,[134] hanem a betűrendet is csupán aránylag egyszerű szófaji csoportosítás keresztezi. Az I. kötetben (1809.; 228+24 lap) a névszók és a ragozhatatlan szófajok foglalnak helyet, a II. kötetben pedig (1810.; 158+8 lap) az igék következnek. A szótár teljes terjedelme 418 lap; mivel egy-egy háromhasábos lapon kb. 90—100 címszó van, a szótár címszavainak teljes száma mintegy 40 000-re tehető.

105. Simai Kristófnak nincs modern életrajza; mindazonáltal a számunkra fontos adatok könnyen áttekinthetők.[135] Mivel olyan szerzőről van szó,

[133] Ez az első önálló magyar szótár, amely a budai egyetemi nyomdának, „a' Magyar Királyi Universitas typographiájának" kiadásában jelent meg. E tény kétségtelenül Pest-Buda központi szerepének kialakulására mutat: immár nem Bécs a magyar szótárirodalom egyetlen menedéke! Lehet, hogy a kiadás útját Versegi egyengette, valószínűleg Sághy Ferencnek, az Egyetemi Nyomda felügyelőjének segítségével.

[134] Például a LA szövég rovatában (I, 11—12), a szavak így következnek egymás után: *la, alá, odaalá, kabala, eke-kabala, kabbala, Borbála, hálá, fel-alá, la-la, nála, fel s alá, ő általa, tábla* stb.

[135] Két egykorú forrás Horvát E. Emlékbeszéde a M. Tudós Társaság III. „köz ülésén" (1835. szept. 13, MTT. Évk. III/1, 160—169) és Schedel Ferencm ásodik emlék-

akit Dugoniccsal együtt rendszerint a „magyaros írók" csoportjában szoktak tárgyalni, s aki színdarabjaiban is a népies irodalmi nyelv egyik lelkes védelmezőjének mutatkozott, legfontosabb tisztázni — életrajzi adatainak figyelembevételével — a köznéphez való viszonyát és többé-kevésbé alapos tapasztalati tájékozottságát a különböző magyar tájszólások terén.

Simai Kristóf, eredeti nevén Sima Márton, Révkomáromban[136] született 1742. november 8-án; apja, szintén Sima Márton „középsorsú"[137] s talán örmény származású kertész volt.[138] Középiskolai tanulmányait szülővárosában kezdte, a jezsuiták gimnáziumában, ahol akkortájt nagyban virágzott az iskolai színjátszás; Simai egyik tanára, Katona István egymaga harminc darabbal látta el az iskola színpadát. A jeles tanulók, s köztük persze Simai is, sűrűn léptek fel az iskolai előadásokon. Sajnos nem tudjuk, miért, 1755 után Simai félbeszakította tanulmányait. Valószínűleg két évig atyja mellett kertészkedett; 1758-tól 60-ig azonban tovább tanult a jezsuitáknál mint „syntaxista, poeta és rhetor" (Szinnyei), s ekkor ismerkedett meg Benyák Bernáttal, akihez később sírig tartó barátság fűzte. 1763-ban a szenci iskolában megismerkedett a piaristák realisztikus tanmenetével,[139] s két évvel később — amikor a komáromi földrengés következtében szülei tönkrementek s amúgy sem tudták volna tovább taníttatni — maga is belépett a piarista rendbe. Ekkor vette fel a Simai Kristóf nevet. Novíciusi éveit Privigyén töltötte (1765—7), ahol szaktanulmányain kívül serényen igyekezett német nyelvismeretét tökéletesíteni, sőt szert tett némi francia tudásra is. Tanári próbaévére Kanizsára küldték, majd Nyitrán Dugonics tanítványa volt, aki nemcsak irodalmi tevékenységre buzdította, hanem rajz- és matematikai tanulmányokra is.[140] 1772-ben megkezdte tanári működését, melynek legnevezetesebb korszaka kassai tartózkodása (1778—90). Itt kötött barátságot Baróti Szabó Dáviddal, Bacsányival és Kazinczyval; nyilván e kör biztatására dolgozta át magyarra Plautus egyik darabját „Váratlan vendég" címen,[141] s itt született meg Igazházi-ja, mely nevét megörökítette a magyar színjátszás történetében.[142] Állandóan levelezett Révaival is, aki érdemeit melegen méltá-

---

beszéde az V. „köz ülésen" (1836. szept. 13; i. h. 195—201). Vö. Szinnyei: MI. XII, 1023—27 és EPhK. XV, 411—413 (érdekes adatokkal a híres komáromi kertészetről), továbbá Ernyei I.: Simai Kristóf élete és munkái. Nagybecskereki gimn. ért. 1891—2; Bodnár V.: Simai Kristóf. Bp. 1898.

[136] Vö. „Komárom: Comaromium. Lib. Regia Civitas Hungariae" (VSzót. I, 77). A Molière L'Avare-ja nyomán írt, de magyar környezetbe helyezett Zsugori színhelye is Rév-Komárom, Simai szülővárosa. Vö. Háhn A.: EPhK. XV, 784.

[137] Vö. Szinnyei: MI., i. h. és EPhK. XV, 412.

[138] Családja örmény származását különösen Simai adósai szokták emlegetni (Szinnyei: MI. XII, 1025). Mikesy Sándor véleménye szerint a Sima név esetleg örmény származásra vall. Kálmán Béla viszont arról értesít, hogy Érsekújváron — tehát Komáromtól kb. 30 km-nyire — szintén voltak Sima nevű tanítványai. Komárom megyében élt a XVIII. században nemes Sima-család is (Nagy I. X, 185; Kempelen IX, 354).

[139] L. Finánczy E.: A magyarországi közoktatás története. Budapest, I, 256—257.

[140] Rajztanulmányait Szencen kezdte; később, 1781-ben tudását Bécsben tökéletesítette. Rajztanári működéséről l. Hatky J.: A rajzoktatás a kézműipari szolgálatban és Simai Kristóf körmöcbányai rajziskolája. Magyar Iparoktatás XII.

[141] Megjelent a kassai Magyar Museum I. évfolyamában.

[142] E darab budai előadását (1790. okt. 25) sokáig az első magyar nyelvű színielőadásként tartották számon, pedig a Gyarmathi közreműködésével létrejött 1784-i elszigetelt kísérlet (vö. **86.**, *rolla* a.) feltétlenül megelőzi. — Kazinczy Simai Igazházijáról 1790. november 2-án a következőket írta Arankának: „Pesthről el-indúlván jó karban

nyolta.[143] Emellett fontos pedagógiai működést fejtett ki: Kassán rajztudását az iparosság javára kamatoztatta, amennyiben ő vezette a II. József rendeletére létesített ipari rajziskolát.[144]

1790-ben Simai Körmöcbányára került, s itt működött egészen 1829-ben történt nyugdíjaztatásáig, tehát közel 40 évig. Eleinte Körmöcbányán is folytatta irodalmi tevékenységét: 1792-ben a Magyar Játékszín I. kötetében jelent meg Molière-fordítása (Zsugori), majd 1793-ban egy német vígjáték átdolgozását tette közzé (Házi orvosság, Weisse nyomán. M. Játékszín IV). A 90-es évek derekán azonban irodalmi munkássága hirtelen félbeszakadt,[145] s tulajdonképpen ekkor kezdett rügybe szökkenni az a csíra, amelyet még Benyák és Baróti Szabó ültetett lelkébe: szótáríróvá lett, hogy átmentse az utókornak a XVIII. század népies színezetű irodalmi nyelvének minden gazdagságát.[146] Anyagát 20 évig gyűjtögette: 1809-ben és 1810-ben kiadta említett rímszótárát,[147] majd négy évvel később hozzáfogott igazi életműve, az ún. „Gazdag Szótár" megszerkesztéséhez.[148] Körmöcbányai ismerősei lankadatlan szorgalmát csodálattal és szeretettel figyelték; amikor 1826-ban, tanári működésének 50. évfordulóján hivatalos kitüntetésben részesült, egyik tanítványa, Nagy Péter szép latin ódában örökítette meg a világ zaja elől szótárírásba húzódó szelíd és komoly tudós alakját:

„Navita, cum saevas tranaverit aequoris undas
Securos portus, litora cautus amat.

hagytam a' Schauspieler Truppot. Eddig Hamletet el is játszodták talán. De Hamlet előtt hogy hozzá szolgáljanak a' Theatrumhoz, két darabot játszanak prósául; az egyik darab Simainak Igaz-házija" (Lev. II, 119).

[143] Érdekes, hogy Révai elsősorban Simainak Szencről származó ismereteit méltányolta: akadémiai Planuma szerint Simai „probe novit et geometriam et mechanicam et architecturam praecipue civilem". Révai Simait a felállítandó Társaság tagjai közé jelölte; később, a 30-as évek elején, Görög Demeterrel és Bacsányival együtt Simai is megérte a M. Tudós Társaság munkálatainak megindulását. — Bacsányi és Simai viszonyáról l. Kazinczy Lev. II, 120.

[144] A Magyar Hírmondó erről 1781-ben így adott hírt: „T. T. Simai Kristóf szerzetes Pap és Professor Ur, Bétsben tudományjának gyarapítása végett alkalmas ideig tartott múlatásáról meg-érkezvén, az *ábrázoló és építő* mesterségre való tanítást ez oskolabeli esztendővel elkezdi" (88). Bizonyos ipari vonatkozású találmányai is voltak, az egyiket Bodnár V. (i. m. 16—17) — sajnos eléggé homályosan — így írja le: „Az egyik különösen arra való volt, hogy az ember testének minden fáradság nélkül mozgást szerezzen, mely okból azoknak igen hasznos lehet, valakiknek sokat ülniök kelletik" (a M. Hírmondó nyomán).

[145] A Martinovics-per évében már csak egy szakácskönyvet dolgozott át (Némelly étkek készítés módgya. Körmöcbánya, 1795.). Bodnár nagyon dicséri e fordítás színes, zamatos nyelvét.

[146] Simai szótárírói munkásságára kétségkívül nagy hatást gyakorolt nemcsak Baróti Szabó Dávid, akivel később Kassán együtt tanárkodott, hanem Benyák is, aki — jórészt tudományos vonatkozású — neologizmusait már 1777 után szójegyzékbe szedte; sajnos ezt az értékes emléket mindmáig csupán töredékesen ismerjük. Vö. **6.**

[147] Ernyei és Bodnár szerint a rímszótár összeállításában Simai sokat köszönhetett Révai tanácsainak; Benyák „kis kéziratos, hasonló művét szintén átengedte neki" (Bodnár: i. m. 54).

[148] Szinnyei, valamint az MTA Kézirattárának katalógusa Simainak tulajdonít egy magyar—latin és latin—magyar szótárt is, ez azonban nem az ő munkája. Bodnár szerint „nem Simai munkája, későbbi korból való, a nyelvújítás félszeg szavai minduntalan szemünkbe ötlenek: *homlony, parga, kérge, fut-vány, elsz* (sugár), *elevér* (jókori) (i. m. 56). Más alkalommal részletesen kimutatjuk, hogy e kézirat Bugát természettudományi szótárának egyik fogalmazványa (kézirattári jelzete: M. Nyelvt. Ivr.13). Vö. még **110.** és 164. j.

Sit patriae vixisse satis, famaeque volanti,
Utilis ut fueras, pace nec alter eris.
Moribus immotus, partem Tibi deme laborem
Desiderant ambas l e x i c a v a s t a manus . . .''[149]

1829-ben meghalt Selmecbányán barátja, Benyák, s ekkor Simai lett a piarista rend szeniora, ami azzal járt együtt, hogy Selmecre kellett költöznie. Itt érte a hír, hogy a végre megalakult M. Tudós Társaság 1832 márciusában tagjai közé választotta. E hírre Simai csakhamar felutazott Pestre, s 1832 augusztusában megjelent a Társaság III. nagygyűlésén. Az utazás azonban a 90 éves aggot erősen megtörte ; ettől kezdve folyton betegeskedett, s életereje gyorsan enyészett. 1833 februárjában már alig tudta reszkető írásával a Gazdag Szótár szerencsésen mégis befejezett Ny betűje alá odakanyarítani a „Finivi'' jelzést, s még azon évben, augusztus 12-én szélütés vetett véget életének.

Mindössze ennyi Simainak külső eseményekben meglehetősen szegény élete, de egyszerre mozgalmasnak érezzük, ha betöltjük szürkeségét azoknak a nagy szótári műveknek ezer színével, amelyeket Simai hagyott az utókorra. Legnagyobb műve túlszárnyalta terjedelmével még az ő munkabírását is ; talán előre sejtette ezt maga is 1814-ben, amikor a Gazdag Szótár első lapjára Plinius következő mondását jegyezte be : „Quatenus negatur nobis diu vivere, relinquamus aliquid, quo nos vixisse testatur''.

A Végtagokra szedetett Szótár

106. Próbáljuk most betűrendbe szedni Simai rímszótárának (**104.**) egyetlen részét, a Cs betűvel kezdődő szavakat az I. k. 1—32. lapja alapján, és vizsgáljuk meg címszavainak valószínű forrását is. Minden címszó, illetve szópár után közöljük a megfelelő szótártörténeti előzményeket :

„*Tsába* Delirus'' (I, 1). — Vö. PPB.: „*Tsába* Stupidus, Delirus''.

„*Tsafrinka* Dissoluta Puella'' (I, 8). — Szótári adat nincs, de a XVIII. század végéről ismeretes néhány szövegpélda, vö. 1792 : „Ragadom is a kardomat A' *Tsafrinkát* le-vágni'' (Szalkay—Blumauer : Virg. Éneássa 61) | 1793 : „miáttad *tsafrinka* Boszszúságot érek'' (Szalkay : Pikkó 8) | „Erigy te *Tsafrinka*'' (i. m. 29). Talán a régi *safarina* ~ *csafarina* (NySz.) származéka, bár az EtSz. I, 602—3 *cafra* tövéhez csatolja. A Dunántúlon és az Alföldön ma általában *cafrinka* (így Gyarmathi : Affinitas 317 ; Versegi : Kolomp. I, 58), azonban Győrben és Érsekújváron *csafrinka* (MTsz.), ami Simai adatának komáromi eredetét valószínűsíti.

„*Tsalma* Turcicus galerus'' (I, 12). — Érdekes adat : alig valamivel későbbi a Sándor I.-énál, aki e török eredetű szót először szótározta : „*Tsalma*. Cidaris turcica. Török konty. Turbánt'' (393). Az EtSz. I, 834 Simai adatát nem idézte, pedig valószínűleg független a Told.-tól.

„*Tsalóka* Ludio. Halophanta. Circulator'' (I, 8). — Vö. PPB.: „*Tsalóka* Circulator, Halophanta. Ein Betrüger''.

„*Csapka* Pescium, Cudon'' (I, 8). — Szlovák jövevényszó, vö. EtSz. I, 862, NySz. Kniezsa : SzlJsz. nem közli.

„*Tsapó-tsiga* Turbo'' (I, 4.). — Vö. PPB.: „*Turbo* . . . Forgó szél . . . *Tsapó tsiga*''. Megvan SI.-nál is.

[149] Idézi Bodnár V. : i. m. 23.

„*Tsapó-fa* Hostorium, rutulus" (I, 3). — Vö. PPB.: „*Tsapó-fa* Hostorium".

„*Tsárda* Diversorium solitarium in deserto" (I, 2). — Vö. SzD.[2]: „*Tsárda:* pusztábann*-lévő vendég-ház". Simai ezt a magyarázatot fordítja latinra s nem SI. értelmezését veszi át: 'oenopolium extra villam v. in loco deserto' (vö. fentebb a *tsalma* adatról mondottakkal). Az EtSz. I, 866 Simait most sem idézi.

„*Tsata* Grex" (I, 17). — A forrás lehet SzD.[2] (vö. **24. 4.**), de lehetséges PPB. 1801. közvetítése is: „Egy *Tsata* juh Grex ovium".

„*Tsata* Classicum, proelium, pugna" (I, 17). — Ez a jelentés bárhonnan származhat; a latin értelmezés részben önállónak látszik. PPB. szótárában *classicum* 'viadali jel-adás, trombitálás'.

„*Tsatorna* Canalis, cisterna" (I, 14). — Vö. PPB.: „*Tsatorna* Cisterna, Canalis".

„*Tsattotska* Hamulus, fibula minor (I, 10). — Vö. PPB.: „Hamulus *Tsatocska*, horgotska". „Tsattotska Fibula, kleine Schnalle".

„*Tsáva*: Cerdonum nautea" (I, 19). — Vö. PPB.: *Tsáva* Lixivium coriariorum . . . Nautea".

„*Tsáva*, (moslék) Colluviaria aqua" (I, 19). — Ebben a jelentésben az EtSz. I, 891 csak a MTsz. alföldi és dunántúli adatait idézi, régi példa nélkül. Simai valószínűleg dunántúli tájnyelvi ismereteire támaszkodott.

„*Tsavítka* Mixtus" (I, 11) | „*Tsavítka* (keverék étel v. ital) Piraceum, vel Pomaceum (u. o.). — Vö. *csaviszka* 1. 'hitvány bor', 2. 'hitvány étel' (MTsz., adatok a Balaton mellékéről és Szatmárból). Az EtSz. I, 895—6 a szó eredetét nem fejti meg, s nem idézi a Simai-féle alakváltozatot sem.

„*Tselefinta* Ballio" (I, 18). — Az EtSz. (I, 919) is utal Simai adatára; előbbi adatok erre az alakv.-ra Kis-Vitzaynál és Szirmaynál (Nyr. XXIV, 573).

„*Tsemege* Bellaria, cupediae" (I, 28). — Vö. PPB.: „*Tsemege* Cupedia, Cupediae, plur. Bellaria." Simainál *tsömöge* is; a MTsz. ezt az alakot csak Kiskúnhalasról idézi, de megvan a NySz.-ban (l. még EtSz. I, 923).

„*Tsemete* Ramus tenellus" (I, 18). — A közvetlen forrás nem PPB.; nála e szó értelmezése 'surculus, frutex'. EtSz. I, 926 idézi a 'ramus tenellus' értelmezést, valószínűleg a *tsimota* alakv.-nak PPB.-féle értelmezése nyomán Simainál is *tsemete* csupán *tsimota* alakv.-a. Vö. még „Tsem, Tseme, *Tsemete*. Cyma, Germen, Surculus [PPB.!], Ramus novellus" (SI.).

„*Tsempe* (régi szó, tserép edény) Testa, Fornax testacea" (I, 32). — Vö. PPB.: „*Tsempe* antiq. pro Kályha. Testa fornacea, Fidelia fornacea, eine Oren-Ziegel, Kachel". SzD.[2]-nál 'kályha' és 'edény' is (vö. **12.2.**).

„*Tsend* Tranquillitas" (I, 27). — Tudós elvonás a *csendes* mn.-ből (EtSz. I, 936). PPB.-nál nincs; valószínű forrása SzD.[2] Vö. „*Tsend*, Tranquillitas, Silentium. Tsendesség" (SI.).

„*Tseperke* 'Lacteus fungus" (I, 30). *Csiperke* szavunk *cseperke* változata; megvan SzD.[2]-ban, a MTsz. szerint zalamegyei. Vö. EtSz. I, 1084—6. és SI. (*tseperke*, *tsöpörke*).

„*Tseppetske* Guttula" (I, 30). — Vö. PPB.: „*Tseppetske* Guttula".[150]

„*Tserép-pipa* Fajca testacea, Fictilis" (I, 14). — Egyelőre nincs szótári előzménye. Simaiból idézi Kr. II, 132.

„*Tseresnye-fa* Cerasus" (I, 3). — Vö. PPB.: „*Tseresnye-fa* Prunus Cerasus".

[150] Szintén PPB.-ból származik Simainak ez a nem kevésbé jellegzetes szava is: *pórotska* 'rusticulus' (I, 10).

„*Tser-fa* Quercus, Robur" (I, 4). — Vö. PPB.: „*Tserfa* Quercus Cerris. Cerreiche".

„*Tserge* (fürtös pokrótz) Gausape, cento villosus" (I, 28). SzD.[2]-ban is megvan a magyarázó szó; PPB. szerint 'gausape, gausapina, stragulum'.

„*Tserpa* Capula, haustorium" (I, 14). — SzD.[2] egyik jellegzetes felvidéki szava (vö. **24.5.**); ugyaninnen SI.: „*Tserpa.* Fitsór, v. Forrásból merítő edény. Sz." [=SzD.[2]]. Talán elvonás a *cserpál* (<szlovák *čerpať*) igéből (Kniezsa: SzlJsz. 131).

„*Tserepetske* Testula" (I, 30). — Vö. PPB.: „*Tserepetske* Testula".

„*Tséza* Essedum, rheda" (I, 22). — Így SI.-nál is, de utalással a franciásabb *séza* változatra; PPB.-nál *tzésa*, vö. EtSz. I, 1011—2.

„*Tsibe* Pullus, pullulus" (I, 28). — Első adat Szabó D.-nál, 1779-ben (Par. maj. 82, vö. MNy. XI, 73). Csak SzD.[1] és Márt. 1800. szótározta (l. EtSz. I, 1065—6), majd utánuk SI. 'pullus gallinaceus, pipio' értelmezéssel.

„*Tsiga* Limax" (I, 4). — Vö. PPB.: „Közönséges *Tsiga* Limax vulgaris".

„*Tsiga* Concha, Troclea" (I, 4). — Vö. PPB.: „*Tsiga* Trochus, Concha, Turbo."

„*Tsiga-biga.* Cochlea. Prov. polypi cap." (I, 4). — Vö. PPB.: „*Tsigabiga* Cochlea. *Tsigabiga* az ő dolga: Prov. Polypi caput, Labyrinthus. seine Sachen sind nichts." A Székelyföldön *csigabiga-ember* 'hitvány, korcs, törpe, vézna [ember]' (MTsz.). Vö. SI.-nál is: „*Tsigabiga.* Vilis, Abjectus, v. Contortus, Perplexus".

„*Tsigere* (Lőre) Vinaceum" (I, 33). — Nyilván *csiger* szavunk változata: a MTsz. szerint *csigere* a Balaton mellékén, Zala és Veszprém m.-ben járatos (más egyezés Zala m.-vel: *cseperke*, l. fent). Az EtSz. I, 1030 csak 1839-ből idézi ezt az alakv.-ot.

„*Tsilla* lásd: tészta patzal" (I, 11). — SzD.[2] szerint is „tésztás étek' neme" (vö. SI.: „*Tsilla.* Valami tésztás étek. Szabó szerént: Tészta patzal"). Dugonicsból idézi Kr.; későbbi adatok nincsenek (vö. EtSz. I, 1049).

„*Tsima* (káposzta torzsa) Caulis brassicae" (I, 12). — A magyarázat megvan SzD.[2]-ban is, tehát az adat onnan származik.

„*Tsimota* (tsemete) Ramus tenellus" (I, 18). — Vö. PPB.-nál is: „*Tsimota* Ramus tenellus". Vö. fentebb, *tsemete* a.

„*Tsipa* Lema, ae. Excrementum oculorum" (I, 14). — Önálló értelmezés? PPB. szerint a m. szó értelmezése 'gramiae'; *lema* fordítása ott 'orr, szemfolyás, tsipázás'.

„*Tsípe* Coxendix" (I, 32). — Pontosan így PPB.-nál.

„*Tsipke-gomba* Spongiolae cynosbati" (I, 1). — PPB.-nál nincs; *cynosbaton* viszont 'csipkerózsa'. Simai forrása inkább SI.: „Tsipke-gubó, *Tsipke-gomba.* Spongia cynosbati".

„*Tsíra* Germen, Surculus" (I, 15). — Ugyanígy PPB.-nál.

Tsiribiri l. *Tsürhe.*

„*Tsiszma* Cothurnus" (I, 13). — PPB.-nál *Tsizma*, 1767-ben *tsiszma* (EtSz. I, 1113 szerint sajtóhiba?). Simai ismeri a *csizsma* változatot is (I, 12), l. SzD.[2], MTsz., stb. Vö. még „*Tsizmadia* Cothurnarius" (6).

„*Tsivetske* Siphunculus, Tubulus" (I, 30). — Ugyanígy PPB.-nál.

„*Tsoda* Mirum" (I, 1). — Ugyanígy PPB.-nál, utalással a *Tsuda* címszóra.

„*Tsoma* Germen, surculus caulium, cyma" (I, 12). — *Csima* alakv.-a; 'káposzta-torzsa' jelentésű *csuma* változata él a Palócságban, fel egészen

Rimaszombatig (MTsz.). Simai ezúttal azonban talán egyszerűen SI.-ból merített, ahol „*Tsoma.* Cyma, Cymatis. Tavaszszal a' torzsából kinövő tsíra". A szóról legújabban Wacha I.: Pais-Eml. 403.

„*Tsomós-fa* Clavosum lignum" (I, 4). — Nincs Kr.-nél sem.

„*Tsomoszló-kád* Calcatorium" (I, 24). — Nyilván SzD.[2] nyomán, ahol a *csomoszol* 'szőlőt tapos' ige bőven ki van fejtve : „*tsomoszolom*, töröm, tepetskelem, zúzom, rontsolom, p. o. a' szőllöt a' kádbann. Tsomoszló-fa". Vö. Kassai V, 210, MTsz. — *Tsomoszló-fa* van SI.-nál is.

„*Tsomota* (fürtös gyümölcs) Corymbus" (I, 18). — A magyarázó szó megvan PPB.-nál *Corymbus* a., homályos azonban a címszó, amely *csemete* ~ *csimota* szavunk jászsági és palóc alakv.-ának látszik (MTsz.). Ezt a jelentést már Szikszai ismerte a XVI. sz. végén, l. EtSz. I, 926—7.

„*Tsónakotska* Navicella, cymbula, scaphula" (I, 10). — Ugyanígy PPB.-nál.

„*Tsorba* Edentulus, lacuna" (I, 1). — Vö. PPB.: „*Tsorba* Edentulus . . . Item Lacuna."

„*Tsorbaka* Lactuca leporina" (I, 7). — Vö. PPB.: „*Tsorbaka*, Piekék, Nyúl-kék, Nyúl-káposzta. Sonchus oleraceus. Hasenkohl". SzD.[2] szerint 'nyúlsaláta'. A Simai közölte latin név a m. *nyúl-káposzta* és a n. *Hasenkohl* megfelelője. A szó eredetéről vö. EtSz. I, 1153. Újabban *csorbóka* alakban ismeretes.

„*Tsorda* Armentum, grex" (I, 2). — PPB.-nál 'grex, armentum'.

„*Tsormolya* (a' gabonában) Rubigo, Carbo in tritico" (I, 20). — Nem közvetlenül PPB.-ból : itt *tsormolya* 'melampyrum arvense'. Vö. SI.: „*Tsormoly*, Tsörmök, *Tsörmölye*. Gazfű a' gabonában, mellynek a' magva a' kenyeret igen feketíti".

„*Tsoroszlya* Vomer, Culter praecisorius in aratro" (I, 21). — PPB.-nál szintén 'culter praecisorum in aratro".

„*Tsorva* (homok) Arena, sabulum sterile" (I, 19). — SzD.[2]-nál szintén megvan, utalással a *sívó* címszóra : „Sivó v. sivány-homok ; merő-homok, melyben semmi sikeresség nintsen". EtSz. I, 1159 szerint az összes szótári adatok SzD.[2]-ből származnak. Az EtSz. Simai adatát ismét nem idézi. Vö. még SI.: „*Tsorva.* Saburra, Porond, Porong".

„*Tsöbör-rud* Phalanga, pertica tinaria" (I, 27). — PPB. szerint 'phalanga, baculus gestatorius'.

„*Tsömörötske* Nauseola" (I, 31). — PPB.-nál is : a régi, 1800 előtti szótárírás egyik jelllegzetes kicsinyített alakja. Vö. *tseppetske.*

„*Tsörege* Scriblita segmentata" (I, 28). — SzD.[2]-nál is megvan; PPB. más latin értelmezést ad ('polenta, pastillus'). Az EtSz. I, 1185 Simait nem idézi.

„*Tsörge* (pörtz) Cremium Lardi" (I, 28). — Pontosan így PPB.-nál. A *pörc* szóval való magyarázat a Kisded Szótárban is megvan.

„*Tsuda* Mirum. Avis alba metap." (I, 2). — A második latin értelmezés a 'fehér holló'-féle kifejezésekre utal (vö. PPBl.).

„*Tsúf-kutya* Scurra, subsannator" (I, 22). — Az adat forrását nem lehet biztosan megállapítani. PPB.-nál *scurra* 'tséltsapó, otsmány tréfájú, bitang', *subsannator* pedig nincs is meg.

„*Tsúfságba:* Contempte" (I, 1). — Címszóként PPB.-nál, de 'joco, joculariter' értelmezéssel.

„*Tsuha* Gausape, vestis" (I, 5). — PPB.-nál más értelmezéssel szerepel.

„*Tsuka* Lucius" (I, 11). — Ugyanígy PPB.-nál.

„*Tsunya* Detestabilis, turpis" (I, 21). — PPB. szerint 'rudis, incompositus'.

„*Tsupa* Merus" (I, 14). — Ugyanígy PPB.-nál.

„*Tsuta* Caudex, Petiolus" (I, 18). — Érdekes értelmezés: PPB. szerint *caudex* 'nyers-fa dereka, tsutak' és *petiolus* 'lábatska, körtvély vagy alma szára, száratskája'. Az EtSz. I, 1238—9 szerint *csuta* 'caudex', vagyis 'csutak' jelentéssel nem ismeretes; 'petiolus', tehát 'csutka' értelemben viszont megtaláljuk a Dunántúlon és Szatmár m.-ben (MTsz.). SI. a köznyelvi *csutka* alakot közli, valamint a *csut, csutkó* változatokat.

„*Tsutka* Petiolus" (I, 11). — Ugyanígy PPB.

„*Tsürhe* (tsiribiri, aprólék) Minutalia, Parvuli" (I, 29). — Pontosan SzD.[2]-ből, ahol „*tsürhe:* tsiribiri, aprólék". Uo.: „Sok *tsürhe* gyermek." A Tsz. csak egy, helyhez nem kötött példát említ 'gyermeksereg' jelentésben, vö. MTsz. SI. szerint: „*Tsürhe.* Tsiribiri, Aprólék, v. Malatz, v. Malatz Konda".

„*Tsütske* Tuber, pinnaculum cuspis, vertex" (I, 31). — Valószínűleg SzD.[2]-ből; PPB.-ban nincs.

„*Tsütsőrke* (patsirta) Alauda" (I, 30). — Szintén SzD.[2] alapján, vö. **24.6.**

107. Az elmondottakból világosan kitűnik, hogy Simai szóanyagának legnagyobb része PPB.-ból származik; emellett azonban Simai kétségtelenül merített SzD.-ból: erre mutat pl. az, hogy nemcsak a *dsida* szót jegyezte fel 'missile' értelmezéssel, hanem a SzD.-ban levő téves *drida* alakot is (I, 2). Ugyancsak SzD.-ra utal az a tény, hogy *arbotz-fa* mellett nála megvan a szokatlanabb *arbutz-fa* is (I, 4). Kétségtelenül SzD.[2] nyomán vette fel Simai erdélyi népnyelvi *bocs* szavunkat a következő értelmezéssel: „(medve--kölyök, medvebots) ursulus, catulus ursinus" (vö. EtSz. I, 427).

107.1. Minden valószínűség szerint SzD. volt Simai tájnyelvi érdeklődésének is egyik fő mozgatója; a VSzót. szinte mindegyik lapján bőven találunk érdekes tájszavakat. Egyike Simai legérdekesebb és eddig semilyen más forrásból nem ismert tájszavainak: *tót-ancsa* 'Sclavonica puella' (I, 16). Ez a szó nyilván az *Anna* keresztnév szlovák *Anča* kicsinyítőjével azonos; P. Balázs János, pozsonyi születésű kartársam közlése szerint a szlovák falusi lakosság körében annyira elterjedt női név ez, hogy vegyes, magyar-szlovák lakosságú vidékeken magyar közszóként használják mindmáig, 'szlovák leány', kül. 'szlovák származású háztartási alkalmazott' jelentéssel.[151] Simai ezt az érdekes jövevényszót felvidéki tartózkodása idején, Privigyén, Nyitrán vagy Kassán egyaránt megismerhette. Néhány más szlovák jövevényszavára a *Cs* kezdetű szavak elemzése kapcsán már rámutattunk.

Egy-egy tájszót Simaiból az eddig ismert előfordulásnál jóval korábbról ki tudunk mutatni. Az EtSz. I, 403 a *bille* 'kis fiú penise, néha felnőtté is' dunántúli tájszóra az első adatot Kassaiból közli (I, 315), pedig már Simainál ezt olvassuk: „Pöts: *(bille,* tzigere) Pudenda puerorum" (I, 187).

Cicamaca 'barka' szavunkra az EtSz. I, 657 csak Kr.-ből idéz szótári adatot, pedig már Simainál ezt olvassuk: „*Tzitza-matza* Julus, nucamentum" (I, 22). A MTsz. szerint dunántúli tájszó; a XVII. században volt *cice-maca*

[151] Női keresztneveknek (pejoratív árnyalatú) köznévvé válása gyakori szemantikai tény. Hasonló fejlődést mutat például *böske, böszke* 'szerető' (MTsz., Dél-Magyarország), *maca* 'szerető' (MTsz., Vas m.) stb. Vö. Beke Ö.: Balassa-Eml. 1934. 17 kk.

változata is (1669; NySz.); a *cice-mice* változatot erdélyi gyermekversikében 'cica' jelentéssel jegyezték fel (MTsz.).[152]

107.2. Egy-egy régi és népies szónál Simai gondosan jelzi a — szerinte — alakváltozatokhoz köthető jelentésmegoszlást : nála *berhe* '(nadrág) subligaculum', de *börhe* '(gatya) perizoma' (I, 29). Sajnos a MTsz. adatai e jelentésmegoszlást nem igazolják. SzD.[2] csak ennyit közöl : „*berhe: börhe.* vólt néki-is fóltos berhéje". Ezt az adatot az EtSz. I, 371 a *bërhe* (alakv. *börhe)* 1. jelentésére vonatkoztatta ('femorale, halbhosen, unterhosen, reithosen'), de a jelentésmegoszlás ebből sem tetszik ki. Mivel PPB. szerint *subligaculum* 'nadrág, gatya, *berhe*, harisnya', viszont *perizoma* csak 'gatya, *berhe*, alsó ing' (és nem nadrág!), nincs kétség aziránt, hogy Simai nemcsak a két latin szót különböztette meg PPB.-nál is pontosabban, hanem két különböző jelentést fűzött a magyar szó alakváltozataihoz.

107.3. Hogy jobban láthassuk a tájnyelvi szavaknak és alakváltozatoknak már a rímszótárban jelentkező gazdagságát, hadd vizsgáljunk meg még egy szócsoportot, lényegében véve abban a csoportosításban, amelyben Simai közölte. A szóvégi *-c* nem tartozik a magyar nyelv gyakori hangjai közé ; Simainál mégis a *c*-re végződő szavaknak aránylag kis csoportjában is többek között a következő érdekes adatokat találjuk (vö. I, 226—228, és függ. 23—24):

Bajutz. Simai visszautal *Bajusz*-ra (I, 228). — Az ilyen, *-c*-re végződő változatok népnyelvi jellegűek ; a MTsz. Esztergom m.-ből és a Csallóközből (tehát Simai szűkebb hazájának szomszédságából), valamint Göcsejből idéz efféle alakokat. Megvan azonban a régi nyelvben is: az EtSz. I, 235 MA.[2]-re utal. Simainál a dunántúli tájszavak csoportjába jól beleillik. Később a GSz.-ban Simai csak a köznyelvi *bajusz* alakot szótározta.

Bébitz 'vanellus' (I, 226 ; vö. *bébitz* ~ *bíbitz*, GSz.). — Az EtSz. I, 391 és a MTsz. szerint adatok Sopron és Vas m.-ből, valamint a Kemenesaljáról. Feljegyezte SI., majd Kr. és Kassai I, 310. Szintén dunántúli tájnyelvi alak.

Bibantz 'fragmentum panni, scrutum, sacconia' (I, 226 ; a GSz.-ban nincs). — A visszakereshető latin szavak közül PPB.-nál csak *scruta* van meg a következő értelmezéssel : 'vas ó szerszám, kopott marha, törött viset [ɔ : viselt] eszköz', valamint — s ez a számunkra a legfontosabb — 'Zsib-vásárra való roszszas szakadozott köntös'. A MTsz.-ban nem találom, az EtSz. sem ismeri. Honnan?

Bonnyik-tántz 'praedonum saltus' (I, 227 *tánc* a.; vö. még MNy. II, 4). — Simai egyik fontos adata. *Bojnyik* 'latro, praedo'. (< szlovák *zbojník*, EtSz. I, 450) szavunkra az első adat egy tréfás kuruc dalban éppen a *bojnyik-tánc* összetétel : „Érken, Mérán a gyíkok *bojnyik-tánczot* járnak" (Thaly : VÉ. II, 171, NySz., vö. „*Bonnyik-tántz*, ein Räubertanz. Praedonum saltus, us, m." GSz.). A *bojnyik* szót az EtSz. i. h. szerint Bernolák szótározta ; Simai adata azonban 16 évvel korábbi Bernolák feljegyzésénél. Nyilván ez is a szerző felvidéki benyomásaira utal ; meglepő azonban, hogy Simai magát a *bojnyik* tájszót itt nem jegyezte fel, bár megvan a GSz.-ban *(bonnyík)*. Bőséges adatokat közöl, sok alakv.-al, a MTsz. is. Vö. még Kniezsa : SzlJsz. 97—98.

„*Bontz* (nyaki ékesség) Monile, collaria" (I, 64 és 227). — Nyilván elválaszthatatlan SzD.[1,2] pontosan egyező adatától *(bonts* ~ *bontz* 'nyaki ékesség'), valamint PPB. következő szavától : *bontzok* 'monile, collaria. Halsbinde,

[152] Erdélyben a barkát *picus*-nak is nevezik (MTsz.) ; nagyapámtól, aki sokáig Székelyudvarhelyen, majd Erzsébetvárosban tanárkodott, gyermekkoromban csak ezt az elnevezést hallottam.

Halsgeschmeide' (vö. Wagner: Phras. 1750, *monile* a.). Mint már említettük (**102.4.**) olvasathiba révén keletkezett a régebbi *boncsok* alakból (<török *bunžuk*, vö. EtSz. I, 468). SzD. hatására a szó elvont alakja valósággal megelevenedett; 1804-ben használta Versegi is: „menyasszony *bontzait* tűzgelvén hajába, férjének portréját függeszti nyakába" (Rikóti 48). Vö. 1844: „*Bonc:* monile; Halsschmuck; lóékesség (régi)" (Somogyi A.: Szók 23), továbbá CzF.

Butz (tzomb) 'femur' (I, 228; a GSz.-ban „régi szó"-ként). — Egyelőre csak szótári hagyományokra hivatkozhatunk: PPB. szerint „*Bútz*: antiqu. pro Tzomb, Coxa. die Hüfte", SzD.[2] szerint pedig „*Butz:* (régi szó) tzomb. Butzkó, Fáj a' *buttza.*" Székely és csángó tájszó (EtSz. I, 749, további utalásokkal.)

„*Drintz* (tserebere) Permutatio, commutatio" (I, Told. 23; Simai GSz.-ában *drints).* — Ezt sem tarthatjuk Simai eredeti adatának. Már PPB.-nál van *drincs* és *drintz* (EtSz. I, 1419); mindkét alakot közli Baróti Szabó is: „tsere: *drints*, tserélés" (SzD.[1] 83) | „*drints* — *drintz*, tsere, tserebere, tserélés" (i. m. 18). „*Drintz:* drints, tsere, tserebere, tserélés, el-tserélés" (SzD.[2]).[153] Versegi rímszótárában csak *drincz* van (Tiszta magy. 119). Tájszónak látszik; erre utal a Kassai I, 424 közölte *derincs* változat (vö. *drincsel* ~ *derincsel* 'cserél' Kassai I, 175—176), de elterjedéséről, eredetéről közelebbit nem tudunk.

Entzen-bentz 'calo, butabata, nugas' (I, 227). — A forrás kétségtelenül PPB.: „*Entzembentz:* Nugae, Butubata. Unnütz-Geschwätz, Narren-Possen, unbedeutende Dinge" (uo. szárm.: *entzembentz-árros* 'nugivendus'). Simai adatát az EtSz. I, 1557 — amint már annyiszor láttuk, — nem idézi, pedig ismét ez a híd PP. és Kr. *encebence* adata közt. Régi adatok a XVI. sz. óta, sokszor *cs*-vel a *c* helyett.

Firtz 'filis in plicas facta adsuitio' (I, 228); természetesen ide veendő a GSz. *firtzelni* adata is. — Nyilván *férc* változata; erre is azonban az első adat már Márton 1800-i szótárában megtalálható (és nem csupán az 1807-iben, amint EtSz. I, 213 állítja). A szó német eredetű (vö. *[zusammen]fitzen); firc*, ez az Alföldön is járatos alakváltozat (vö. MTSz.), talán a tő eredeti *i*-jét őrizte meg.

Frantz (frantzú) 'Gallicus morbus' (I, 227). — Ismert, de eléggé rejtélyes jövevényszó (EtSz. I, 479—81), melyre a XVI. század óta vannak adatok. Simai támaszkodhatott MA.[3]-re, de meríthetett, mint annyiszor, egyszerűen PPB.-ból is. PP.-ra utal a *francú* alaknak egyébként elég ritka hosszú végh hangzója is.

Fürgentz 'agilis, alacer' (I, függ. 23, GSz.). — A forrás SzD.[2], de minden bizonnyal erdélyi tájszó; a MTsz. Háromszékből idézi. Az 1779-i első adatot idézi Nyr. XXXIII, 274, majd innen EtSz. I, 681. A NyÚSz. szerint „a régi *virgonc* székelyes módosulata" lenne, de ebben az EtSz. kételkedik. A Tzs. 1838. ebből képezte a *fürgencség* főnevet.

Gerétz, gerints [!] 'spina dorsi' (I, 226); *girintz* 'idem' (I, függ. 23; a GSz.-ban *gerentz, gerints).* | — A VSzót.-ban közölt első változathoz vö. PPB. és SzD.[2], a második változatra van példa az Alföldről, valamint a székelységből (MTsz., Udvarhely, Háromszék).

[153] Wagner Phras.-ja 1750-ben csak a — valószínűleg elterjedtebb — *drints* alakot közli (*mutatio* a.).

Gótz (kemence) 'foculus cubicularius' (I, 227.). — A forrás ezúttal is SzD.[2]; szerinte *gótz* 'kementze, gotzik, kutzik, góg'. Más régi adat egyelőre nem ismeretes; eredetileg erdélyi tájszó volt (MTsz., Udvarhely, Háromszék).

Horpatz „(tsappant) Exhaustus, exsuccus, macer" (I, 226; a GSz.-ban utalással *horpasz*-ra). — SzD[2]. szerint is 'csappant, éhség miatt lelohadt' (vö. NySz.). A *c*-s szóvégre nincs régi adat; a Tsz. és MTsz. szerint a székely *horpac* a. m. 'behorpadt, beesett, megcsappant vékonyú'. Hasonló szóvégi *sz* > *c* affrikáció Simainál közönséges, vö. *kanavász* > *kanavátz* (I, 226) stb.

„*Kartz:* (szál.) Pilus" | „*Kartz*: Nihil, Nihilum" (I, 228). — Már Verseginél is: *karcz*, értelmezés nélkül (Tiszta magy. 119). Egyelőre Versegi elvonásának látszik (talán a *karcol* igéből, vö. NyÚSz.), de, úgy látszik, Simai a *fikarc* szóval hozta kapcsolatba, amelyet — SzD.[2] nyomán[154] — így értelmezett: 'aliquid instar fili, pili' (I, 228). *Karc* 'szál' értelemben népi szóként nem mutatható ki, s ezért kell ebben az esetben is tudatos elvonásra gyanakodnunk. A GSz.-ban Simai már kissé másként vélekedett, amennyiben a *karc* szót kifejezetten a *karcol* igével hozta kapcsolatba: „*Kartz* . . . semmi, szál, vakarás . . . egy *kartzot* (vakarást) se tennék érette: ich wollte nicht ein Kratzen um ihn thun. Ne fricaturam pro eo facerem" (846. ív).

108. A rímszótár egy-egy része valósággal olyan, mintha az akkori idegen szavak szótára lenne. Simai távolról sem purista: a hagyományos nyelvszokás tisztelője, s ekkor, 1809-ben inkább a nyelvújítási szavakat kerüli gondosan, mintsem a jövevény- és idegen szavakat. *-ia* végződésű szavai rendkívül változatos képet mutatnak. Ritkák s ezért különös érdekességgel bírnak az olyan szavak (I, 6—7), mint *szkofia* 'püspök süveg, mitra' (vö. *szkofium*, Gyarm.: Voc. 74); *battalia* (ma: *patália)* 'praelium, pugna'; *kapellánia* 'capellania';[155] *szkompia* 'rhus, cortex coriar.'; *patvaria* 'Törvény-tanúló Iródeákok' szobája' (latinul is *patvaria)*;[156] *liberia* 'vestitus famularis' (vö. *liberia*, Gyarm.: Voc. 45), *kavalleria* 'equitatus' (a GSz.-ban nincs!), *karazsia* 'pannus carsanus' (vö. GSz., Gyarm.: Voc. 33), *ergosia* 'geographia',[157] *ándevia* 'endivia, intubus', *kortézia* 'cortesia, titulus, titulatura' (a GSz.-ban nincs!) stb., hogy a *-tzia* végű magyar szavak szinte humoros sorozatáról ne is beszéljünk.[158] Szép számmal akadnak idegen szavak a *-úra* végződésűek közt is, például *stukatúra* 'laquear trabicum, vel ex alabastro ductum', *investitúra* 'investitura', *tonzúra* 'tonsura, ordo sacer' (I, 16). Még gazdagabb aratást nyújtanak az *-áta, -éta* végűek: elegendő idéznünk az olyanokat, mint *okuláta* (szemrevétel) 'oculata', *formáta* 'formulare', *granáta* (tüzes lapta) 'granata', *karmenáta* 'offella carnea tosta', *leváta* (pernek felvétele) 'levatio causae', *palizáta* 'vallus, revelinum', *borséta* 'subsericum, scopae', *lantzéta* 'scalprum chirurgicum' stb. (I, 17).

[154] „*Fikartz:* fikarty, rojt, rost, szál. Egy fikartzot sem adok. A' béka' szemén fikartz van. Egy fikartza sem maradt". Vö. EtSz. II, 249.

[155] A GSz. szerint „*kapellánia* . . . káplány' lakására rendeltt ház: Capellaney: Wohnung des Caplans. Capellania . . . Decr. Reg. Hung. domicilium (aedes) capellani".

[156] Vö. Bartal XVIII. századi adataival, noha Bartal Simai latinságával egyáltalában nem foglalkozott.

[157] Elírás *ergofia* h. (C., MA., PP. nyomán EtSz. II, 13).

[158] *Kontumátzia, finantzia, frantzia, monstrántzia, kvitántzia* (a GSz.-ban csak *kvietantzia* van), *restantzia, instantzia, szententzia* stb.

Az *-ista* képzőnél egyéb közönséges szavak mellett feltűnő *kalkantista* 'calcantista' (I, 18),[159] s természetesen megvan — mégpedig magyar és latin szóként egyaránt! — *pápista* 'papista', *piarista*, *patvarista* (l. fentebb *patvaria)* stb. Az efféle adatok oly éles fényt vetnek a Simaihoz hasonló XVIII. századi literátusok hétköznapi fordulatokkal telt, de eleven és színes „konyhalatinságára", hogy e téren is érdemes lenne alapos részlettanulmányokba kezdeni.

109. Végül érdemes lenne megvizsgálnunk, mennyiben vette fel Simai rímszótárába saját vígjátékainak, például az 1790-ben nagy sikerrel játszott Igazházi-jának szókincsét. Meglepő, hogy számos ritkább szava hiányzik a szótárból. Jellegzetes „kifejező szó" volt például *totyompotty* a következő mondatban: „ha már én most ollyan *Totyompotty* ember lettem volna, a' ki egyszer a' szappant meg-ette" (3) vagy *apóka* ebben: „mit hozok én kennek *Apókám*" (9). Viszont a szótár *faradék* 'putamen, segmen' (I, 58) adatához érdekes példa a szó átvitt jelentésére a következő mondat: „ne, úgy mond, kóldús *faradék!* vidd az Apádnak [az aranypoharat], hogy segéthessen magán" (10). Sajnos nincs meg a szótárban *elugrott* 'menekült' értelemben, pedig 1790 körül kétségtelenül ez adott Simai darabjának bizonyos korszerű színezetet: „meg-ismerkedtem az Anyáddal. Ez eggy *el-ugrott* Frantzia Nemes embernek a' Leánya, szegény, de jó erkőltsű személy vólt" (14).

Egy-egy hangtani változat is hiányzik a szótárból: a szóvégi *-rc* példái közt vannak olyanok, mint *suartz* (l. NySz.), de hiányzik *piarc*, melyet Igazházi következő mondatában találunk: „azonnal a' nagy *piartzra* megyek, ott az ugró-kútnál fogsz reám akadni" (18). Simai a színdarabjában meglévő *ugró-kút* (~ ném. *Springbrunnen)* összetételt sem szótározta, sőt hiányzik szótárából *verbunk* is, mely Igazházi-ban szintén előfordul (19). Örömmel fedeztük fel Igazházi-ban *apropó* szavunkat is (*„Apropó!* Hol voltál te az éjjel?" 17),[160] a szótárban viszont semmi nyoma. Ugyanezt mondhatjuk az 1790 körül oly ritka *kalandol* 'kalandozik' igéről: „ha rajta állott vólna, eddig a' más Világon *kallandólnék* valahol" (131). Érdekes, hogy később a GSz.-ban sem jegyezte fel Simai ezt az alakot.

Hogyan magyarázandók e negatív tények? Egyszerűen úgy, hogy Simai minden valószínűség szerint — a szóvégek sugallta gondolattársításoktól eltekintve — elsősorban szótárakból kijegyzett adatokra támaszkodott; irodalmi alkotásokat, mint annyi más szótáríró kortársa, egyáltalában nem „cédulázott ki". Eljárása nem meglepő: az egész XIX. század eleji szótárirodalomban — Fábchich úttörő jellegű, de szinte kizárólagosan történeti forrásokra vonatkozó kísérletétől eltekintve — csupán Kresznerics törekedett következetesen a régi és újabb irodalmi nyelv pontos, forrásszerű megörökítésére. Simainál az efféle hiányokat a GSz. hatalmas szóanyaga sem pótolta; a GSz.-ba a VSzót. szókészlete sem került át teljes egészében.

[159] A GSz.-ban nincs. — Valószínűleg *calcans* 'orgonafúvó, -taposó' (Bartal) torzulása a rímszótárban szintén meglevő *orgonista* < *organista* mintájára. *Orgonista* és *kalkantista* két kitűnően összeillő elnevezés volt és szépen igazolja, mennyire támogatja az analógia hatását a fogalmi összetartozás is.

[160] Erről a szóról az EtSz. is megfeledkezett; lehetséges, hogy Simainál a szó legrégebbi magyarországi példájára bukkanunk. 1793-ban másutt is megtaláljuk: *„Apropó!* Épen nem egyszer tsudálkoztam azon" (Szabó J.: Vátzi gabona 67—68).

A Gazdag Szótár

110. Most rá kell térnünk Simai másik munkájára, a mindmáig jóformán teljesen ismeretlen Gazdag Szótárra (= GSz.)[161]. Első összefoglaló jellemzését Schedel Ferenc adta 1836-ban, már említett emlékbeszédében. „Másik nyelvmunkája", mondta Simai rímszótárának méltatása után, "mellyet ő nagy szótárnak nevez, szinte elkészült, de csak kéziratban, tisztába írva N-ig, azon túl egyes leveleken. Az academia figyelmessé tétetvén annak, azon tisztelt rendnél, mellynek ő díszes tagja volt, fennlétéről; azt használatul kikérte, 's ki is nyerte. Gazdagságra felülmúl az mindent mit e' napig magyar tudós e' mezőn előállíta.[162] A' tisztázott tizenhárom betű szintannyi, többnyire roppant terjedelmű foliánst tölt be. Feljegyezvék ott minden formái, származékai 's divatos összetételei a' gyökereknek; az értelem visszaadva minden legfínomabb változatival német 's latin nyelven; de mi még több, minden egyes értelem felvilágosító mondatokkal mind' a' három nyelven; 's ezek mellett a' rokon értelmü szavak a' leglelkiismeretesb gonddal feljegyezve. Az a' legbővebb magyar szótár, a' leggazdagabb phraseologia, a' legteljesebb synonimica. 'S talán egyfelül éppen e' nagyság, mellyel minden előttem ismert bármelly nyelvű szotárakat meghalad, de melly, mit nem tagadhatok, egy részt a' szótári oeconomia' félretételéből ered; másfelül a' jelenkortól való elmaradása, melly annyi ezer fölélesztett vagy újonnan származtatott, sőt teremtett szóval gazdagítá nyelvünket, 's annyi ezernek értelmét szorosban határzá meg, teszik kiadatását egy részt eszközölhetetlenné, más részt többé nem egészen czélirányossá. Becse azonban fennmarad; mert valamint most használja azt az academiának azon biztossága, melly az úgy nevezett Zsebszótárt dolgozza, úgy használni foghatja és fogja azt még sokáig minden magyar szótáríró, kinek azt a' birtokosok' nemes közlékenysége megengedendi" (MTT. Évk. III, 200).

Ezt az első összefoglaló értékelést kiegészíti egy másik hivatalos közlés, melyet a Tudós Társaság heti üléseiről írt összefoglaló beszámolóban találtam meg. Az 1834. nov. 24-i ülésről a beszámolóban ezt olvassuk:

„Podhraczky[163] l. t. irásbeli indítványára megkereste a' titoknok, végzetéből az ülésnek, Grosser János kegyes szerzetbeli provincialist Simai Kristófnak kéziratában hátramaradt szótári dolgozatáért, melly legnagyobb készséggel is engedtetett által XII. folio kötetben A-tól N-nig terjedően" (MTT. Évk. II, 4).

Így került tehát ez az értékes és mindmáig feldolgozatlan mű az MTA Kézirattárába (jelzete M. Nyelvt. Ivr. 15.). Címéről, arányairól, elrendezéséről részletesen tájékoztat egy régi kézirattári feljegyzés Jakab Elek tollából, amelyet az A-betűt tartalmazó fóliáns elején találtam:

Gazdag Szótár

melyet Magyar—Német és Deák nyelven írt [!] Rév-Komáromi Simai Kristóf, kegyes oskolai pap, a rajzolásnak rendes tanítója Körmöczbányán. 1814.

I. kötet A—E betű XII. XIII. XIV. XV. a sarkán számmal jelölve.
II. " F—G—H betű XVI. XVII. XVII. [ɔ: XVIII.] számmal jelölve.

[161] A GSz.-ról ezúttal nem áll módunkban méltó jellemzést nyújtani; részletes vizsgálatával külön tanulmányban kívánok foglalkozni.

[162] A ritkítások tőlem. A GSz. „egyes leveleinek" sajnos már semmi nyoma.

[163] Podhraczky József (1795—1870) volt bencés, kamarai számvevőtiszt, jogtörténeti író (Szinnyei: MI. X, 1277—1284). A Tudós Társaság 1834. november 18-án levelező, majd 1858-ban r. tagjává választotta.

1. A.

Gazdag Szó-tár,
mellyet
Magyar, Német, és Deák nyelven irt Kis-Kemlei Simai Kristóf Kegyes Oskolai Pap, a' Rajzolásnak ifjan des Tanítója.
Hlve mötz-bányán 1814.

Motto

Quaterenus negatur nobis diu vivere, relinquamus aliquid, quo nos vixisse testemur.
Azaz: Mivel nagyra [illegible] Plin.

A.

A, vagy a, első betű a' Magyar ABC-ben: Az á-t fim ömerni, annyira tudatlan: ne ijet se ünnyisstünd, Isstan nigst nin messt Sin' ÁBC Emm. Adeo ignarus est, ut nec Prämam litteram noverit. Eleganter litteram. Nep. Még mostis trakt az á-val versödik: még nem tudományos: ne ijet annyi em Gnyisstem A: ne fraugt messt an jü Inemm. Addiscit elementa discit. Sen. Prämas Etiammum litteras discit. Quinct.

A', vagy a' e' helyett az: Ann, Sin, Dass. artic. I. A' nap: Sin Donner. Sol, olis, m. Cic. A' fris még az orlobát is meg-indittya: Dass Fesi ner nüssum! fuhyst dem Etimmen. Pulchritudo etiam stolidum movet. Cic. Az a' hizze, hogy ollyat gondot sin Andre, Isst Rumor est, — Cic. 2. A' ki: Ener, Sin. welcher, welche. Qui, quæ. A' mi: wnss Gaod. 3. Annake a' [illegible] Ille, ille, illud.

[illegible] jnnem Gout!

Illi ibi! Annak a': jnnem jnnen, jnnen. Ille, a, ud. A' hogy: wie. Ut, uti, sicut. A' hol: wo, Ja. Ubi. Ket mikor: wenn. Dum, Cum. A' minap: neulich. Nuper, nov vissime. Cic, nupserrime. Cic. A' mint mondgyák: wie man sagt. Ut ferunt. Cic, sicut fertur. Cic. A' szerint, a' mint: nach, wie. Prout. Ahol a'! jesan! sicha Ja! Ecce ibi! Cic.

Aáron, -nnak, -nt: keresztt név: Aaron, Aaxon, ntis, m. Nom. Prop. Vixi.

Aba, -bának, -bát: alább'-való fejér Posztónak neme: wnisst gnoben Tuch. Pannus Albus Sortis Vilioris: Nem kell a skárlátot egybe-vetni az abával: man soll nit sni mit dem gnoben Tuch nicht kmeglichen. Non est pretiosus Pannus cum Vili Comparandus. Cic. vagy: Meg kell a Fö Rendet az alsóval választani: man soll die Fesonen Stände kon den niederigenn unterscheiden. In amplissimo dignitatis statu collocati distinguendi sunt à plebe infima. Cic.

Abaj, adj. elegyes, kevert, selejtes: kmengt, kmenget. Promiscuus, a, um. Liv.

Abajdoza, adj. elegyes, kitsegyes, kevert, selejtes: g. o. búza, gabona: Dass gmischte Getraide, kmenget Korn. Frumentum mixtum. Colum. — promiscuum. Plin. Abajdoza kápolna: kmischte Kapelle. Crambe es, f. Plin.

7. Simai Kristóf Gazdag Szótárának 1. lapja.

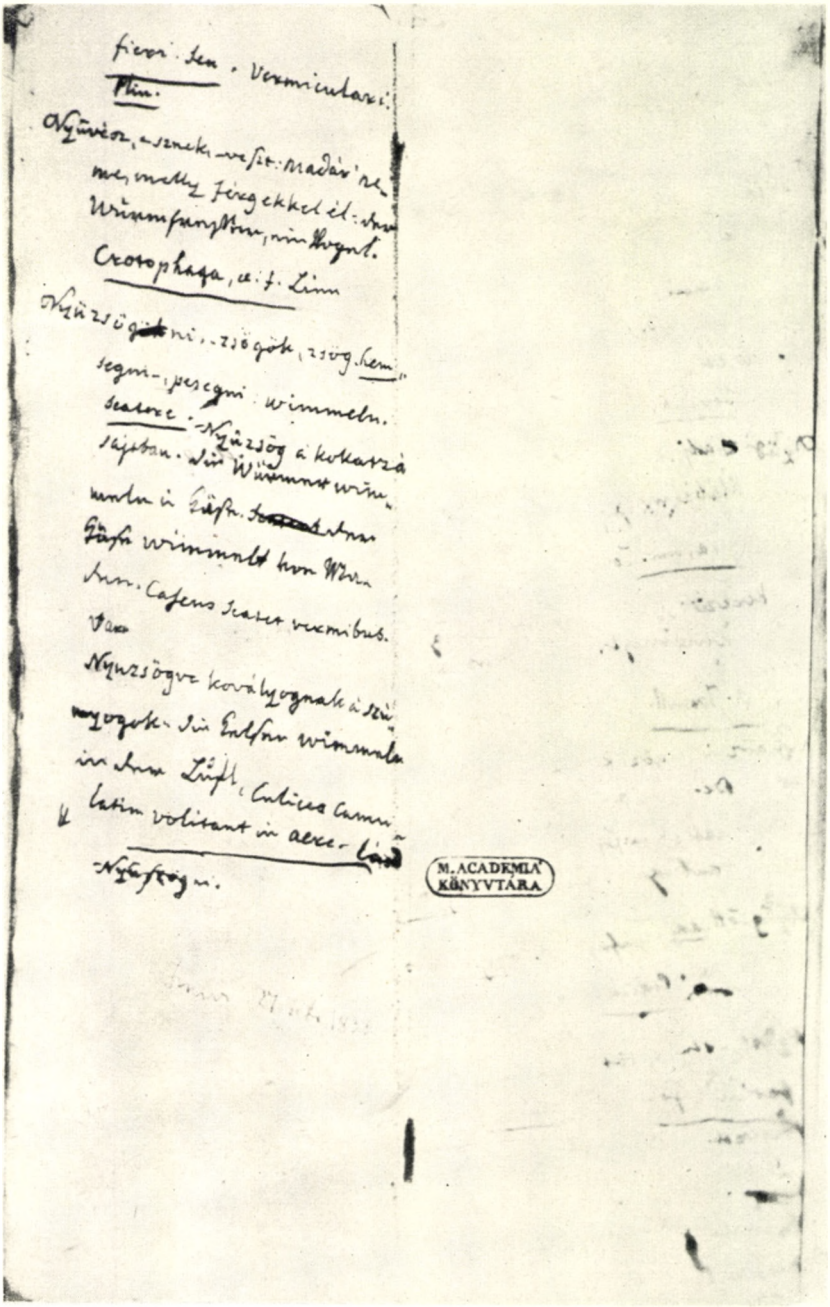
M. ACADEMIA KÖNYVTÁRA

8. Simai Kristóf Gazdag Szótárának utolsó lapja.

III. kötet I—K—L betű XIX. XX. XXI. sz. a.
IV. " M—N betű XXII. XXIII. sz. a.
Itt a kézirat megszakad, úgy látszik, szerző nem rendezte művét végig.
[Innen ceruzával áthúzva]
Jegyzés: Ide van csatolva a IV kötethez egy más rövid Magyar—Latin és Latin—Magyar szótár kézirata is, mindkettő A-tól Z-ig terjed. *13. Szám alatt.*
I. füzet 12 fogásban (Magyar—Latin)
II, " 9 " (Latin—Magyar)[164]

Simai tehát 1814-ben fogott a Gazdag Szótár (= GSz.) végleges kidolgozásához ; a Ny betű végére reszkető kézzel, ceruzával ezt a dátumot jegyezte be alig félévvel halála előtt : „Finivi 27 Febr. 1833." Ezenkívül találunk a szótár kéziratában néhány más dátumot is ; ezeknek fontosságára már Bodnár V. rámutatott következő megjegyzésében : „Azt az örömet, melyet [Simai] egy-egy betű elkészítésekor érzett, gyaníthatjuk kéziratából, mert halvány jelzéssel mindig odarejtette a bevégzés dátumát. Így pl. a D után : „5 Nov. finivi 1816. 28 árkus". — Az E után: „Finivi 15. Junii 1819". Írása az elején még szabályos, gondos, de a sorok a kötetek szaporodtával mindinkább ritkulnak, a bizonytalan vonások elárulják a kéz reszketését. Az utolsó dátum 1831. deczember 28. Többet nem tisztázott." Az utolsó megállapítás persze tévedés, mert a kézirat végén, a Ny betű után még egy, 14 hónappal későbbi dátumot találunk ; mindenesetre igaza volt Horvát Endrének, amikor azt mondta Simairól, hogy késő öregségében sem „engedett ő magának tágulást, mert a' nagyszótár' készítésében, elaggott korában is fáradozék, mellyet deák, német magyarázattal bővítve az N betűig tisztán leírt ; kész a' többi is végig, csak egybeírást vár" (MTT. Évk. III, 165).

110.1. Mekkora e hatalmas mű terjedelme és címszókészlete? A teljes kézirat 1339 ív (Simai jelzése szerint : árkus), s mivel egy ív 2 lapot, vagyis 4 oldalt ad,[165] a Ny betű végéig terjedő kézirat teljes terjedelme *5354 lap.* Ha egy lapra csak 12—13 címszót számítunk, akkor is Simai szótárában közel 70 000 címszónak kell lennie. Ezzel máris beigazolódott Schedelnek az az állítása, hogy a Gazdag Szótár valóban terjedelmesebb és gazdagabb minden más előtte megjelent magyar szótárnál.

111. Következő kérdésünk e hatalmas címszóanyag összetételére és jellegére, elsősorban pedig forrásaira, valamint a források felhasználására vonatkozik. E kérdés eldöntésére és általános tájékozódás céljából megvizsgáltunk a kronológiailag teljesen világos I. füzetből, az A-betűből[166] két részt: az elsőben az *ablak* szó összetételeit tekintjük át, a másodikban pedig az *ajtó*-kezdetű szavakat. Az 1. hasábban közöljük Simai szövegét, a 2. hasábban pedig a hozzáfűződő legfontosabb szótártörténeti tudnivalókat. Kivételesen nemcsak a közvetlen előzményeket (PPB., Márt., SI., stb.) vettük figyelembe, hanem Schedel megállapítása nyomán[167] kitekintünk a további történeti fejleményekre, a Tzs.-re és CzF.-ra is.

[164] Ezt a feljegyzést ismerhette Szinnyei ; Simairól szóló cikke végén ugyanis ezt olvassuk : „Gazdag szótár, befejezetlen ; ezen szótárához még egy másik (latin—magyar és magyar—latin) szótár is van csatolva az Akadémia kézirattárában, mely szintén befejezetlen, 1814-től 1819. jún. 15-ig E betüig 28 ív, az utolsó dátum : Finivi 1831. decz. 28" (MI. XII, 1026). A latin szótár véleményem szerint nem Simai, hanem Bugát műve (vö. 148. j.).

[165] Kivéve az utolsót, melynek terjedelme csak 1 lap (2 oldal).

[166] Az A betű terjedelme 66 árkus, azaz 264 lap ; kb. 3400 címszót tartalmaz.

[167] Vö. a Tzs. 1838. előszavával.

111.1 Első szemelvényünkben tehát az *ablak* szó összetételeivel foglalkozunk, vagyis egy olyan szótári egységgel, amelyet Márton szótáraival, valamint a Tzs. magyar—német részével kapcsolatban is érdemesnek véltünk megvizsgálni.

Simai 1814.	Egyező adatok
Ablakatlan :[168] *adj.* p. o. kamara. eine Kammer ohne Fenster. *Cubile, ium, lis, i, n. — quod fenestris caret.*	*ablakatlan* 'fenestra destitututus' (SI.; innen Kr. I, 1) | *ablakatlan* 'fensterlos' (Tzs. 1838); CzF.
Ablak-elő, -őnek, -őt : firhang : der Vorhang. *Cortina fenestralis, ae, alis, f.*	*ablak-elő* 'velum fenestrale' (SI. és innen Kr. I, 1) *ablakelő* 'Fenstervorhang' (Tzs. 1838); CzF.
Ablak-ereszték, -knek, -ket : ein Fensterzwickel. *Cuneus fenestralis: triangulum vitreum inter fenestrae trabeculas.*	*ablakereszték* 'Fensterzwickel' (Tzs. 1838); CzF.
Ablak-fél, -leck [! ; a véghangzó tévedésből gót betűvel] -lt : die Gewande eines Fensters. *Postis fenestrae, is. m. Serv.*	*ablakfél* 'Fenstergewände' (Tzs. 1838); CzF.
Ablak-fiók, -knak, -kot : ablak-fia, -fiókja das Fenster Schüberl. *Fenestella, ae, f. Colum.* Item, die Fenster Scheibe : *Orbis vitreus fenestrae, is, ei, m.* Melly, ha négy-szegű : *Tessera vitrea fenestralis, ae, lis, f.:* kiütni az ablak fiókját : die Fensterscheibe einschlagen. *Tesseram, vel rotulam fenestrae elidere.*	*ablak-fia, fiókjai* 'ein Fensterlein' (PPB.; innen Kr. I, 1) | *ablakfia* (Márt. 1803, Fensterschieber a.) | *ablakfia* 'Fensterschuber, -schieber' (Márt. 1807), 'Fensterschieber' (Márt. 1811). — *ablakfiók* (Márt. 1803, Fensterscheibe a.) *ablak-fiók* 'fenestella' (Simai : VSzót. I, 64) | *ablakfia, -fiók* (Tzs. 1838); CzF.
Ablak' fogantója, -jának, -ját: der Fenster Griff, oder — Ring. *Ansa —, vel annulus quo fenestra commodius aperitur.*	*ablakfogantó* 'Fenstergriff, Fensterring' (Tzs. 1838); CzF.
Ablak-fordító, -ónak, -ót : der Fensterreiber, der Fenster-riegel. *Verticillum, claudendis fenestris serviens, i, ntis. n.*	
Ablakhoz-való, adj. zum Fenster gehörig. *Fenestralis, e.*	*ablakhoz való* 'fenestralis' (PPB.).
Ablak-karika, -kának, -kát : die Fensterscheibe. *Orbis vitreus, is, ii, m. vel rotula fenestrae, vel tabula vitrea fenestrae.*	*ablakkarika* (Márt. 1803, Fensterscheibe a.), vö. 1807, 1810, 1811. — Tzs. 1838. *ablakfiók*-ra utal; l. még CzF.
Ablak-keresztfája, -jának, -ját : das Fenster kreuz. *Fenestrae ligna, erectum unum, alterum transversum.*	*ablakkereszt* 'Fensterkreuz', *ablakkeresztfa* 'Sprosse' (Tzs. 1838) | *ablakkereszt(fa)* CzF.[169]
Ablak-lepel, -lnek, -lt : der Fenstervorhang. *Cortina fenestralis, ae, f.*	*ablak lepel* 'velum fenestrale' (SI. és innen Kr. I, 1.). Tzs. 1838-ban és CzF.-nál utalással *ablakelő*-re.
Ablak-nyílás, -snak, -st : die Fenster Oeffnung. *Lysis, is, ios, eos, f. Victr.*	A latinhoz : *lysis*, Vitruv. (Kirsch); *ablaknyílás* 'Fensteröffnung' (Tzs. 1838); CzF.
Ablak-ón, -ónnak, -ónt : ablakon való Ón : das Fensterbley. *Orbiculorum Vitreorum margo plumbea, -ginis, ae, f. Plumbum fenestrale, i, alis, n.*	*ablakón, ablakon való ón* (Márt. 1810, Fensterbley a.). Tzs. 1838 utalással *ablakólom*-ra; CzF.

[168] A GSz. összes adatait, tekintettel a kézirat kiadatlan voltára, Simai eredeti aláhúzásai szerint közlöm; ezért nincsenek aláhúzva az itt feldolgozott szavak sem.

[169] Kr. I, 1 idéz ugyan PP.-ból egy *ablak' kereszti* 'fenestrales scapi' adatot, de ezt PP.-nál nem találom. Simai sem ismerhette; ezért ad latinul csak megközelítő körülírást.

Ablakos, -snak, -st : 1. Üveges : der Glaser. *Fenestrarius. ii, Vitrarius, ii, m.* 2. *adj.* ablakokkal fel-készültt: mit Fenstern versehen. *Fenestratus, a, um. Plaut.*	1. *ablakos* 'der Glaser' (Márt. 1807, 1811), ua. ; Tzs. 1838. 2. *ablakos* 'fenestratus' (PPB.), 'mit Fenstern versehen' (Márt. 1807, 1811); CzF.
Ablakotska, -kának, -kát : das Fensterchen, ein kleiner [!] Fenster. *Fenestella, ae. f. Colum. fenestrula, ae, f. Appul.*	*ablakotska* 'fenestella' (PPB.) 'Fensterchen, Fensterlein (Márt. 1807, 1811), *fenestella*, Col. (Kirsch), *fenestrula*, Apul. (uo.)
Ablak-pánt, -tnak, -tot : das Fensterband. *Epistathmus, i. m. munimentum fenestrae ferreum, i, ei, n.*	*ablakpánt* 'Fensterband' (Tzs. 1838) ; CzF.
Ablak-párna, -nának, -nát : ' könyöklő vánkos az ablakon : das Fensterküssen. *Pulvinae fenestrae, aris, n.*	*ablakpárna* a. utalás *ablakvánkos*-ra (ez 'Fensterkissen, Fensterpolster' Tzs. 1838); CzF.
Ablak-ráma, -ának, -át : der Fenster rahm. *Margo fenestralis, inis, is. m. et f. Juvenal.* der Fenster riegel. *Fenestrae obex, icis, c.*	*ablak-ráma* 'fenestrale' (PPB. ; innen Kr. I, 1) | ablakráma (Márt. 1803, 1810, Fensterrahmen a.) ; 1807-ban és 1811-ben 'Fensterrahmen' | *ablakráma* 'Fensterrahmen' (Tzs. 1838) ; CzF.
Ablak-rostély, -lynak, -lyt, -lyok : das Fenster Gitter. *Clatrum fenestrare* [!], *i, lis, n. Horat.*	*ablak' rostélyi* (PPB., Kr. I, 1) | *ablakrostély* (Márt. 1803, Fenstergitter a.) | *ablakrostély* 'Fenstergitter' (1807, 1811), vö. 'Fenstergitter' clathrum, Hor. (Kirsch) | Tzs. 1838-ban *ablakrostély* utal *ablakrács*-ra. CzF.-nál utalással *ablakrács*-ra.
Ablak-szárny, -nynak, -nyat : der Fensterflügel. *Ala fenestrae, ae. f. ...*	*ablakszárny* (Márt. 1803, Fensterflügel a.), vö. 1807, 1810, 1811 ; Tzs. 1838; CzF.
Ablak-tábla, -lának, -lát : der Fenster-Laden. *Valvae fenestrarum, arum, f.* Cic. Ablak táblátska Üveg-táblátska, die Fenster Tafel. *Tessera fenestrae, ae, f.*	*ablaktábla* (Márt. 1803, Fensterladen a.), vö. 1807, 1810, 1811 ; *valvae* 'Fensterladen' (Kirsch) | *Valva*, Cic. *Laden* (Kirsch) | *Valva*, Cic. (Márt. 1818); Tzs. 1838 ; CzF.
Ablak-vasalat, -tnak, -tot. der Fenster beschlag. *Munimentum fenestrae ferreum, i, ei, n.*	*ablakvasalat* (Márt. 1803, Fensterbeschlag a.), vö. 1807, 1810, 1811 ; Tzs. 1838 ; CzF.

Ebből a részből természetesen azok a címszavak a legfontosabbak, amelyekkel kapcsolatban Simai szótára új lexikográfiai hagyomány kiindulópontja lett : ilyen például *ablakfogantó*, amely utótagjának hangalakja miatt is érdekes, továbbá *ablakpánt*, *ablakpárna*. A többi címszó Márton különböző szótárainak és SI.-nak erős felhasználásáról tanúskodik ; éppen Márton adatainak gyakori hasznosítása révén Simai szóanyaga j ó v a l ú j s z e r ű b b lett a Kr.-énél.

111.2. Vizsgáljuk most meg, már csak az összehasonlítás kedvéért is, *ajtó* szavunknak Simainál megtalálható származékait és összetételeit.

Ajtó' allya. -llyának, -llyát : alsó küszöb, die Thürschwelle. *Limen inferum, -inis, n. Plaut. Hypothyrum, i. n. Victr.*	
ajtó-bé-zárva. Bey- od. durch verschlossene Thüre. *Clausis januis.*	
Ajtó-fél, -élnek, -elet ⟨der Thürstock⟩ Ajtó-ragasztó : die Thürpfoste. der Thürstock. *Anta⟨e⟩, ⟨arum⟩ ae. f. Fest. Postis, is. m. Cic.*	*ajtó-fél* 'anthar, Thürpfosten' (PPB. ; MA.-ból id. Kr. I, 4 | *ajtófél* 'Thürpfosten, Thierstock' (Márt. 1807. stb.) | *ajtófél* (Tzs. 1835, Thürpfosten a.), *ajtófél(fa)* 'Thürstock, Thürpfoste' (Tzs. 1838) ; CzF.
Ajtó-fogantó : -tónak, tót : der Thür-griff. der Griff an einer Thüre. *Ansa, qua janua commodius clauditur.*	*ajtófogantyú* 'Thürgriff' (Tzs. 1838) ; CzF.

Ajtó-fordító -tónak, tót. die Thürschnalle. *Vertebra serae.*

ajtófordító 'Thürschnalle' (Tzs. 1838).

Ajtó-heveder, -nek, -rt, -nek 1. heveder-fa, melylyet az ajtó deszkájába szoktak keresztbe ereszteni, hogy ne görbűllyön. ⟨Subscus Ein die Thürleisten, womit die Thürbretter zusammen gehalten werden. subscus januae.⟩ die Einschieb leiste, womit die Thürbretter zusammen gehalten werden. *Subscus januae.* 2. ⟨Eine⟩ die Schlagleiste einer Thüre, so die Zusammenfügung der Flügel in der Mitten bedeckt. *Replum i. n. Victr.*

ajtóheveder 'Einschiebleiste an Thüren (Tzs. 1838) | *ajtóheveder* 'léczből való pártázat, mely köröskörül az ajtó széleit övedzi, s tulajdonképen arra szolgál, hogy az ajtó szorosabban az ajtófélfához tapadjon, s a légjárást akadályozza' CzF.

Ajtó-kárpit.-tnak, tot. der Vorhang vor eine [!] Thüre. *Velothyrum. Voss.*

Ajtó-kúlts. tsnak, tsot. der Thürschlüssel. *Clavis januae. is. f.*

Ajtó-küszöb. -bnek, -böt. die Thürschwelle. *Limen januae inferum.*

ajtó' küszöbe (Pázm., Kr. I, 4) | *ajtóküszöb* (Márt. 1799, 1800 stb. Thürschwelle a.) | *ajtóküszöb* (Tzs. 1835—38) ; CzF.

Ajtó-mellék v. Ajtó-mellyék, -knek, -ket. die Thürpfoste. *Postis januae,* l. Ajtó-fél.

ajtó-mellyék 'postes' (PPB. ; MA.-ből Kr. I, 4) | *ajtómellyék* 'Thürpfoste, Thierstock' [!] (Márt. 1800 ; csak az 1. értelmezéssel 1807, 1810) | *ajtómellék* 'Thürpfoste' (Tzs. 1838) | *ajtómellék* l. 1. ajtófél. 2. 'ajtó melletti közvetlen helye, tér' (CzF.)

Ajtón-állás : -snak, -st. das Thürhüteramt. *Ostiariatus, us. m. Fresn.*

Ajtón-álló. -lónak, -lót. 1. *kapus.* der Thürhüter. *Janitor, oris. m. Cic. Ostiarius. ii. m. Varr.* Királyi Fő ajtón-álló : Ein königlicher ober Thürhüter. *Janitorum regalium Magister.* Az ajtón-állód kezemhez adta a' leveledet. dein Thür⟨hüter⟩ wärter hat mir einen Brief von dir eingehändiget. *Literas a te mihi stator tuus reddidit. Cic.*

ajtón-álló 'ostiarius', janitor, atricus, atriensis, accensus, apparitor. der Thürhütter, Pförtner' (PPB.) | *ajtónnálló strá'sa* (Márt. 1799, Thürhüter a. ajtónálló (uo. Thürsteher a.) | *ajtónálló* (Márt. 1803, Thürhüter a., stb.) | *'ajtónálló vigyázó* (i. h., Thürwarter a.). *ajtónálló* (Tzs. 1835—38, vö. CzF.).

Ajtónként. Von Thür zu Thür. *Ostiatim.* adv.

ajtónként 'ostiatim. von Haus zu Haus' (PPB.) ; később csak CzF.

Ajtó-örző : -zőnek, zöt : Ein Thürhüter. *Janitor, oris, m. Ostiarius, i. m. Custos januae, odis. m.*

Ajtó-pánt, -tnak. tot : *sarok-vas.* das Thürband. *Cardo, inis. m.*

ajtópánt 'Thürband' (Tzs. 1838) ; CzF.

Ajtó' párkánnya. -nyának, -nyát. *Ajtó' pártázattya.* Ein Thürgestell. *Thyroma, atis. n.* Victr. 2. *ajtó' -póltz.* das Thürgesims. *Projectura januae.*

ajtópárkány 'Thürgesims', *ajtópártázat* 'Thürgestell' (Tzs. 1838) | *ajtópárkány, -pártázat* (CzF.).

Ajtó-póltz. -tznak, -tzot. das Thürgesims. *Projectura januae.*

„ajtópolcz l. *ajtópárkány"* (Tzs. 1838).

Ajtó-ragasz. -sznak, -szt. die Thürpfosten. *Postis januae.*

ajtó-ragasz (SI. és innen Kr. I, 4) | *ajtóragasz* 'Thürpfoste' (Tzs. 1838, vö. CzF.)

Ajtó-ragaszték, -knak, kot. l. Ajtó-ragasz.

ajtó-ragaszték (SI. és innen Kr. I, 4) | *ajtóragaszték* 'Thürpfoste' (Tzs. 1838, vö. CzF.).

Ajtó-ragasztó, tónak, tót. 1. *Ajtó ragasz.* A' város-házának ajtó-ragasztójára szegezni valamit. *Ger. In Curiae poste figere aliquid. Cic.*

ajtó-ragasztó 'postis. die Thür Pfosten' (PPB. ; már Cal., MA. alapján Kr. I, 4) | *ajtóragasztó* (Tzs. 1838, vö. CzF.).

Ajtó-ráma, -mának, mát. 1. Eine der ⟨d⟩ beyden Seitenpfosten an einer Thür. *Antepagmentum, ti, n. Victr.* 2. *mellyre a' szúnyoghálót szokták szegezni.* Schmale Seitenbreter des Thürflügels. *Replum i. n. Victr.*

Ajtó-retesz. sznek, szt, szek. das Thürgesperre. *Claustrum januae.* Leütni az ajtó' reteszszét. Reteszt verni az ajtóra : An die Thür ein Schloss verlegen. *Claustrum objicere januae. Curt.*

ajtó-retesz. — Szikszai Fabricius Nomencl. 1644. nyomán id. Kr. I, 4.

Ajtós, -snak, st. (mint kapus) der Thürhüter. *Janitor, oris. m. Ostiarius, ii. m.*

„*ajtós* l. *ajtónálló*" (Tzs. 1838).

Ajtó-sark, knak, kot: *ajtó sarok* der Thür angel. *Cardo januae, — ostii.*

ajtó-sark 'cardo, Thür-Angel' (MA., PPB., Kr. I, 4) | *ajtósark* (Márt. 1803, Thürangel a.), vö. Márt. 1807, 1810 stb. Tzs. 1835, 1838. — *ajtósark.* 1. 'az ajtó, illetőleg ajtó-szárny hátsó, alsó szöglete'; 2. 'az ajtófélbe eresztett két vagy három hengerded rudacska, mely az ajtószárnyon levő csőalakú kapocsba megy, s mely körül az ajtó forog' (CzF.)

Ajtó-szárny. nynak, nyat. der Thürflügel. *Valva januae. Cic.*

ajtószárny 'Thürflügel' (Tzs. 1838 ; vö. CzF.)

Ajtó szegező, -zőnek, -zőt. [!] 1. ajtó retesz.

ajtó-szegező 'repagulum, ein Gesperr, Vorschub vor die Thüre' (PPB.)

Ajtó-szemoldök [!]. -knek. köt. Felső küszöb. Die Oberschwelle einer Thür⟨e⟩. *Limen Superum. Plaut. Sublimen, inis. n. Virg.*

ajtó-szemöldök, ajtó' szemöldöke 'limen superum' (SzD[1], Kr. I, 4) |' Thürschutz, Oberschwelle' (Tzs. 1838); vö. *ajtószémöld(ök)* (CzF.).

Ajtó'-tartalék. knak, kot. Ein Vorschieber, *Repagulum i. n. Cic.*

Ajtótól ajtóig. Von Thür zu Thür. *Januatim. adv.*

ajtóról ajtóra 'ostiatim, von Thür zu Thür' (PPB.).

Ajtó-tornátz. -tznak, tzot. Vermachung vor der Thür. *Protyrum. i. n. Victr.*

ajtó előtt valo tornátz 'propylaeum, vestibulum' (PPB.) | *ajtó-tornátz* (Kr. I, 4).

Ajtó-tsikorgás: -snak, st, sok. das Knarren der Thüre. *Januae — Ostii stridor. oris. m.*

Ajtótska, -kának, -kát. das Thürchen. *Ostiolum,* i. n. Plin. Foricula, ae. f. Varr. Hátúlsó ajtótska. das Hinterthürchen. *Posticulum, i. n.*

ajtótska PPB., Márt. 1803, 1807, 1810 ; CzF.

Ajtó-zár : rnak, rt. das Thürschloss. ⟨Repa⟩ *Pessulus, repagulum januae.*

ajtó-zár 'repagulum, ein Gesperr, Verschub vor die Thüre' (PPB., Nomencl. 1664-ből Kr. I, 4) | *ajtózár* (Márt. 1803, Thürschloss a., vö. Márt. 1807, 1810) *ajtózár* 'Thürschloss' (Tzs. 1835—38, vö. CzF.).

Ajtó-závár. rnak, rt. Ein Stossriegel an der Thüre. *Pessulus januae.*

ajtó-závár (Nomencl. 1644, id. Kr. I, 4) | *ajtózávár* 'Thürriegel' (Tzs. 1838) | *ajtózávár,* utalással *ajtózárra* CzF.

Ajtó-zörgetyű : tyűnek, -tyűt. Ein Hammer an einer Thür. *Marculus, i. m.*

ajtózörgetyű 'Thürklopfer' (Tzs. 1838) | *ajtózörgetyű,* utalással *ajtókalapács-ra* (CzF.)

111.3. Mindeddig csupán szótári adatokkal vetettük össze a GSz. anyagát. Lássuk azonban, hogyan viszonyulnak címszavai a Nagyszótár gyűjtéséhez. — *Ablakatlan*-ra nincs 1808 előtti adatunk. 1808-ban van már *ablaktalan,* vö. „a' sok *ablaktalan* ház-falak . . . napkeleti szomszédjainknak lakhelyeikre emlékeztetnek" (Batthyáni V.:Ut. 147). 1787-ben a M. Kurir még ezt

írja : [a bűnösök] „Szekszárdon a' Vármegye *ablaknélkűl* [!] való palotájában . . . vagynak" (M. Kurir 43). — *Ablakelő* SI. szava ; Márton 1818-ban helyette *ablakelőző*-t javasolt (*inductio* a.) — *Ablakereszték*-re nincs nagyszótári adatunk. — *Ablakfél* egyetlen egyszer fordul elő gyűjtésünkben, vö. 1804 : „mint az *ablak-fél*, sem kint, sem bent nem voltunk" (Peretsenyi Nagy L.: Orithia 142). — *Ablakfia* régi szó: használta MA. is (NySz.-ban adat Com.-ból), de Baróti Szabó 1792-ben megcsillagozta (61), tehát időközben valószínűleg kiveszett az általános használatból. — Az *ablakfiók* változatot használta Bessenyei, vö. 1801/1898 : „A pópa . . . kéntelen volt őket az *ablak fiókon* által megáldoztatni" (Term. vil. 159). — *Ablakkarika* nemcsak Mártonnak összes szótáraiban található meg (már 1800-ban is), hanem van rá újságnyelvi adatunk is 1794-ből : „a' papirosra, az asztali üvegekre, és *ablakkarikákra* vettetve lévő régi adónak nemit növeljük" (M. Merkurius 314). — *Ablakkereszt* először Bárócznál olvasható 1774-ben (Kassándra VII, 174) ; *ablakkeresztfa* megvan Mártonnál (*Fensterkreuz* a.), de csak 1823-ban, tehát Simai szótárkéziratánál későbbi időpontban. — *Ablaklepel* esetében a fejlődés vonala töretlen : SI. közli az első adatot; tőle veszi át Simai, majd valószínűleg Simai alapján[170] szótározza a Tzs. 1838., melynek nyomán a szó végül eljut CzF.-hoz. — *Ablaknyílás*-ra körülbelül egykorú adatot csak Versegi szolgáltat 1813-ban: „A' szakadozott *ablaknyílásokból* a' folyó borostyánnak zöld kötelékei tekeregtek le" (Almarék 53). — Nem beszélve az egészen közönséges *ablakocská*-ról,[171] meg kell még jegyeznünk, hogy az *ablakpánt*, *ablakpárna* szavakra a nagyszótári gyűjtésben nincs adatunk ; e szók (vö. n. *Fensterband*, *Fensterküssen*) első feljegyzőjének egyelőre Simait kell tekintenünk. — *Ablakráma* régi és közönséges (vö. NySz.). — *Ablakrostély*, *-szárny* és *-vasalat* korábbi adat alapján nem ismeretesek. — Végül *ablaktábla* megvan már MA.-nál, de a NySz. csak Com.-ból idézi.

Nagyjából hasonló tapasztalatokat nyújt az *ajtó*-összetételek és származékok vizsgálata a nagyszótári szövegpéldák figyelembevételével. Jól dokumentálható szövegpéldákkal *ajtófél*, *ajtósark*, *ajtózár* stb., viszont éppen azokra a szavakra, amelyeknél Simai és a Tzs. adatainak folytonossága kétségtelen, szövegpéldát nem igen találunk. Nincs szövegpéldánk például az *ajtófogantyú*, *ajtófordító*, *ajtóheveder* szavakra. *Ajtón-állás*, igen furcsa módon, PPB. latin-magyar részében *apparitio* a. van meg. — *Ajtóőrző* régi szó ; Versegi *ostiarius* a. Gánótziból idézi (Lex. 330), s maga *ajtóőr*-ré próbálja rövidíteni. *Ajtópolc* és *ajtóragasztók* egyelőre más forrásból nem ismeretes; *ajtó-ragasztó*-ra van egy régi példa 1751-ből („a kilincset, az *ajtó-ragasztókat*, valamint lehetett, tellyes erővel igyekezte maga felé ki-rándítani" Orosz F.: Magy. új tsillaga 76).

111.4. Összefoglalásképpen megállapítható, hogy Simai a PPB.-féle hagyomány egyik legjobb továbbfejlesztője ; a hagyományos címszóanyagot felfrissítette SzD.[2], Márton (1807., 1810.), továbbá SI. közléseivel, s tudatosan törekedett a maga roppant arányú „magyar Campé"-ját saját adalékaival is gazdagítani. Vannak szócsaládai, ahol anyaga a szinte számba sem vehető szótártörténeti előzményeket többszörösen túlszárnyalja. Például PPB.-ban csupán *gummi-fa* található, továbbá a latin—magyar részben

[170] Egyetlen szövegpéldánk 1824-ből van : „az *ablaklepel* nem lévén jól öszve-húzva, eggy kis keskeny résecsken mind látta ezeket" (Náray A. : Máré II, 46).

[171] Érdekes, hogy *ablakcsa* Simainál már nincs, pedig használta Gyarmathi is *ablacska* hangátvetéses alakban 1794-ben (Nyelvm. I, 61).

gummizás (gummitio a.). Márt. 1807. közli már a *gummi* címszót, de ezen túl ő sem megy. Egyszerre kiterebélyesedik a szócsalád[172] Simainál:

Gummi, -inak, -it: *fa-tsípa, matska-méz, mézga, gummi-mézga:* der Gummi, das Gummiharz: *Gummi, n, indecl. Plin. Gummis, is, f. Colum.* Arábiai Gummi: Arabisches Harz, ein bekanter[!] Gummi. *Gummi Arabicum.* Borostyán Gummi Epheuharz, so von dem Ephe-Buaum ausfliesst. Gummi Thederae. Woyt, Siriai Gummi: Galban, Art eines stark und widrig riechenden Gummi, der sonderlich aus Syrien kommt. *Galbanus, i, m. Plin.* Cseresnye-fa Gummi: Kirschharz, Gummi von Kirschbäumen. Gummi cerasorum. Woyt. Kutya-Gumit adok: ein Hunds-Knoblauch gebe ich dir. *Caninum stercus tibi dabo. Plin.*
Gummibúl-való, *adj.* aus Gummi bestehend. *Gumminus, a, um.*
Gummi-fa, -fának, -fát: ein Gewächs, woran Gummi fliesst. *Euphorbia, ae, f, euphorbium, ii, n, Schrad.*
Gummi-gutti, -tinak, -tit: ein gewisses Harz und Farbe. *Gummi Gutta, ae, f. Schrad.*
Gummi-kopál, -lnak, -lt: der Gummi Kopál, Gummi Copál. *Resina Copal, ae, f. Woyt.*
Gummis, *adj.* matska-mézes p. o. víz; ein Gummiwasser. *Gummosa (gummata) aqua, ae, f. Pallad. Plin.*
Gummizás, -snak, st: Bestreichung mit Gummi. *Gummitio, onis, f. Colum.*
Gummizni, -mizok, -miz; -mizom, -mizza; mit Gummi bestreichen. *Gumminare. Pallad.*
Gummit ereszteni: Gummi von sich geben. *Gumminare. Idem.*

Simai adatai nemcsak szótárirodalmunkhoz, de nagyszótári gyűjtésünkhöz képest is ritkaságszámba mennek. A *gum(m)i* alapszóra legrégebbi adatunk a NySz. idézete a JordC.-ből: „Ott leelettezyk az bdellium, kyből az *gumy* zarmazyk" (9). 1789-ben egyszerre fordul elő latinos *gummi arabicum* (Wályi A.: Újj tanítás 99) és *arábiai gummi* (Rácz S.: Physiologia 8—9). — *Gummifa* megvan már MA. 1708-ban, valamint *gummizás* is. — *Gummigutti*-ra a Nagyszótár egyetlen adata 1806-ból való: „A' *Gummigutti* Kámbógfa" (Márton J.—Bertuch: Képes Könyv II, 40). — *Gummi-kopál* egyelőre más adatból nem ismeretes. — Egyetlen tűrhetően dokumentált szó tehát *gum(m)is;* az első adatot 1754-ben találjuk selyemtermesztéssel kapcsolatban: „az el-senyve'tt Bogaraknak nedvessége belől a' bugát megnedvesítvén, a' benn-lévő *gummis* nedvességet fel-áztatja" (Selyem-eresztés 78). További adatok szaknyelvi szövegekből; 1800-ig Simai adatához talán legközelebb áll egy 1797-i adatunk a *gum(m)i-víz* összetételre: „végy kék festéket; dörzsöld el egy kövön igen jól; ereszd-fel *gummi vízzel* . . ." (Veres M.: Gazda-aszszony 89). Más jelentést mutat a következő adat: [ez a víz] „sokféle elegybelegy dólgot . . . *gummis*-nyákos-nádmézes, egy szóval sükeres részeket . . . tart magában" (Nyulas F.: Orvos vizek I, 78).

111.5. Már *gum(m)i* szavunk összetételei és származékai, valamint fentebb *ablak* és *ajtó* családja arra figyelmeztet, hogy Simai nagy érdeklődést mutatott ipari szaknyelvünk iránt. Hogy ez nála, ipari szakoktatásunk egyik úttörőjénél, életkörülményeiből fakadó törekvés volt, az nem kétséges. S nem meglepő, hogy hosszú körmöcbányai tartózkodása idején alaposan megismerkedett a bányászat, különösen az aranybányászat szaknyelvével is. Érdeklődésének erről az ágáról legjobban az *Arany* címszó tanúskodik. Van Simainál *Jó-féle arany, Foszló arany* 'Blattgold', *Levél arany* 'Blättgengold'[!], *Sár (termés) arany, Szálos arany, Termék arany, Apró szemű termék (termés) arany, Vontt arany* stb. Származékként említendő *aranyász* 'Goldwäscher', *aranyászás* 'Goldwäsche', *aranyászni* 'Gold waschen', *aranygöröngy, -ér, -ércz,*

[172] Adatai annyival értékesebbek, mivel CzF. e szócsaládot — nyilván az alapszó idegen eredete miatt — teljesen kihagyta.

-fonál, *-kaláts* (termés arany) 'ein Klumpen', *-pléh*, *-pléhverő*, *-szemetske*, *-tajték* stb. Nem kevésbé tanulságos *bánya*, illetve *bányász* szócsaládja (az egyes adatok mellett közöljük a legrégebbi nagyszótári előfordulás évszámát): *bányaásás* (PPB. 1767.), *-ász* (Wagner 1822.), *-bíró* (Márt. 1803.), *-birtokos* (1799), *-építő* (1789), *-határ* (más adat nincs), *-jövedelem* (1806), *-menetel* (1811), *-mérés*, *-mérő* (más adat nincs), *-mester* (SzD.[2]), *-mécs* (1890!), *-torok* (1809), *-üreg* (1818), *-város* (1792), *-virág* (1795), *-zöld* (1786). Vö. *bányászkodik* (1783), *bányászmester*, *-munka* (1802), *-na* (régi, l. NySz.), *-ság* (PPB.), *-tiszt* (1797), *-tisztség* (1780), *-törvény* (1803), *-törvényszék* (1782), *-tudomány* (1784) stb.

112. A GSz. bőségesen közöl tájszavakat is; a G-betű elejéről például kijegyeztük a következőket:

„Gatsiba, *adj. görbe-, horgas, -kajtsos lábú:* der krumme, gedrehete Füsse hat, ein Krummfuss, Tollfuss. *Horipes, edis*". — Simai a VSzót.-ban a C. óta meglevő *kacsiba* alakv.-ot jegyezte fel (vö. PP., SzD.[2]) a *gacsiba* alakv. csak Márt. 1807. óta ismeretes (EtSz. II, 770—771). Mindkét alakot a MTsz., mn.-ként székelynek jelzi, de a *gacsibás* származékot Kassai II, 263 hegyaljainak mondja. A XVIII. században *gacsiba*, főleg lovakra vonatkoztatva, még szinte köznyelvi szó lehetett; vö. 1759: „az Arabiai Népek kőz beszédben azt szokták mondani, hogy a' tudatlanság igen *gatsiba* ló, melly sokszor botlik" (Fáber: Hadi emb. 121) | 1795: „Mind ezek közt nem vólt egy-is *gatsiba* ló" (Gvadányi: Időtöltés 93) | 1789: „Crescentiust ... egy alá való *gatsiba* lóra felültetette" (Gvadányi: Világ. hist. V, 198) | 1796: „Akar melly *gatsibát* ugrani sarkallya" (Gvadányi: Nót. test. 77).

„Gaj, -jnak, -jt: *göröngy, rög:* der Erdenkloss, Erdkloss. *Gleba* ... *Grumus* ... — Egygy gaj földgye sints: nicht einen Erdkloss von Feldern besitzen, gar nichts von Feldern haben. *Nullam Glebam agri possidere.* Cic." — Nyelvtörténetileg a XVI. század eleje óta ismert erdélyi, sőt közelebbről székely szó (EtSz. II, 938—939). — Származéka, *gajos* 'göröngyös, rögös' szintén SzD.[2]-ből van átvéve. Simaihoz valószínűleg SzD.[2], illetve Márt. 1807 (vagy Márt. 1811., 1816.) közvetítette.

„Gajdos, *adj. ittas, részeg:* wohlbelegt, wohlberauscht, *Appotus* ...". — Erdélyi és alföldi tájszó (EtSz. I, 806, MTsz.); Simaihoz SzD.,[2] a legrégebbi írott adat feljegyzője közvetítette. Ugyancsak SzD.[2]-től vette át Simai a *gajdosodni* igét 'ittasodni, kótyagosodni, meg-részegedni' jelentésben, s a *gajdúl* rokonértelmű származékot; mindkét ige csak a Székelyföldön járatos (MTsz.). Itt jegyezzük meg, hogy véleményünk szerint az EtSz. helytelenül választja el az itt tárgyalt mn.-et a *gajdos* 'lyripipiator' szótól; az összes idetartozó szavak egy közös *kaj-* ~ *gaj-* 'lármáz, idétlenül énekel' tőre látszanak utalni.

„Gajmó ... *Mankó.* Gralla". — Ebben az értelemben Simai már korábban szótározta (VSzót. I, 100); az adat kétségtelenül SzD.[2]-ból származik. (vö. EtSz. I, 809—810). Érdekes azonban, hogy a MTsz. ebben a jelentésben nem közli; *gajmó* ~ *gamó* ~ *kamó* 'horgas végű bot, pásztorbot' jelentésben főleg az Alföldről ismeretes. Simai szótározta egyébként a *gamó* változatot is: ennek 1. jelentése 'mankó' (utalással a *gajmó*, *kamó* alakokra), 2. jelentésében pedig egy eddig szótározatlan kohászati műszó: „Gamó: görbe vas, mellyel a' vasszart *(vas-salakot)* ki-kaparják: die Schlacken-Krücken. *Rotabulum ferreum ad detrahendum scoriam. Agric.*" (Simai bányászati szakkifejezéseiről l. **111.5.**).

„Galéta . . . *Gubó, mellybe a' selyem bogár magát bé-köti:* das Seideney, das Gehause des Seidenwurms. *Folliculus bombyceum . . . Opus glomeratum bombycis . . .*" — Az EtSz. II, 878 mindeddig egyetlen adatot ismert, Földi: Term. h. alapján.[173] Mivel a szó *galeta ~ galetta* alakban megvolt a hazai latinságban, az EtSz. innen származtatja. Figyelembe kell azonban vennünk, hogy a HASz. szerint a — valószínűleg olasz eredetű — szerb és horvát *gàleta* szónak a XVIII. században szintén van 'selyemgubó' jelentése. A magyar népnyelvből nincsenek adataink, de l e h e t, hogy a szerb-horvát szó először egyes selyemtenyésztő vidékek magyar nyelvjárásába került át és i n n e n a hazai latinságba. Földi adata kronológiai szempontból sem származtatható azokból a latin adatokból, amelyekre az EtSz. hivatkozik. Abban persze a HASz.-nak lesz igaza, hogy a horvát szó az olasz *galetta* 'tazza o vaso da vino', tehát 'boros edény' átvétele ; ugyancsak Olaszország felé mutat a dalmáciai latin *galeta* 'ein Weinmass in Spalato, Wassereimer in Ragusa' (Jireček : Die Romanen I, 90 ; EtSz., i. h.). A szó eredetileg tehát valamiféle 'edényt, bödönt' jelentett (vö. *galéta*, EtSz. II, 877, Kniezsa : SzlJsz. 177) ; a 'selyemgubó' jelentés másodlagos és először talán szerb-horvát területen találjuk meg. A kérdést persze ezzel nem zártuk le : szakmai szempontból további vizsgálatot igényel.

„Gamat . . . *piszok*". — Ezt a székely szót egész családjával együtt *(gamatol, gamatság, gamatúl)* Simai SzD.[2]-ból vette át ; onnan származik frazeológiája is, például „Gamat: *faragatlan, falusi* ember . . . Gamat *(rút)* dolog . . . gamatúl . . . otsmányúl, nem szépen bánni . . . a' dologgal . . ." stb. Vö. EtSz. I, 957, MTsz.

„Gangoson . . . *páva-kint, páva-modon.* p. o. lépés : ein stolzer Schritt. Fastuosus gressus . . . *Gangoson (kevélyen, páva módon)* sétálni : mit einen Pfauenstolz spatzieren. *Pavonis fastu spatiari.* Ter." — A kifejezés ősforrása kétségtelenül Pázmány : nála fordul elő a *gangoson lépés* kifejezés 1636-ban (Préd., NySz.). Nagyon valószínű azonban, hogy Simai ezt az adatot a MVir. 319 közvetítésével ismerte (vö. EtSz. II, 998) ; ugyancsak a MVir.-ból (276) merítette a 'páva-kint' értelmezést (ott ugyanis ez áll : „egy' tsípőjére tévén kezét *gangoson*, p á v a - k é n t sétál"). Kr.-en kívül először a Tsz. szótározta ; a XIX. században is élt az ország sok vidékén, talán a Dunántúl kivételével.[174]

„Gánitza . . . *gántza, dödölle: liszttel fel-eresztett köles-kása szaggatott:* die Hirschnocken. *Massa pastillata de milio cocto.*" — A *gánica* alakv.-ot Simai nyilván Márt. 1800., 1807. vagy 1811.-ből vehette át, *gánca* viszont az első adatot szolgáltató SzD.[2]-ból származik (vö. már VSzót. I, 228, EtSz. II, 979 kk.). Nemcsak dunántúli és palóc tájszó, amint az EtSz. állítja, hanem ismeretes az Alföldön is (MTsz., adatok Szegedről és Csongrád m.-ből).

„Garabontzáskodik . . . Zauberey treiben. *Magicas exercere artes. Plin.*" — A szót elsőnek SzD.[2] jegyezte fel ; az ő nyelvérzéke számára bizonyára székely szó volt (egy Udvarhely m.-i adatot nyújt, Kriza közlése alapján, a MTsz. ; más népnyelvi adatokról l. EtSz. II, 1026).

[173] Földi szövege : [A selyembogár] „hernyója . . . Eperjfa Levelekkel tápláltatván, 's az alatt négyszer megvetkezvén, béfonja magát eggy fejér, vagy sárga színű *Galétába, (Coccon)* melly a' Selyem ! Ezen *Galéta*, vagy bábház . . ." (Term. hist. 331, id. EtSz. II. 878).

[174] Győr m.-ben Désiné Éltes Emilia a „Száz liba egy sorban . . ." dalban hallotta: „Elől megy a gúnár, jaj de *gangosan* jár".

„Garagulya ... *két pózna, mellyen sáros időben a' gyermekek, arra felhágván, járnak:* die Stelze. *Tralla, ae, f. Noni.*" Származéka *garagulyáz* 'auf die Stelzen gehen, — herumgehen. *Grallis incedere. Comen.* Ezúttal Simai szövege volt a forrás: mindkét címszót tőle vette át a Tzs. 1838. (itt volt eddig a legrégebbi adat, EtSz. II, 1037), majd más szótárak. 'Gólyaláb' jelentésben a MTsz. nem közli; 'vízhordó rúd' jelentésben van egy tájnyelvi adat Győr m.-ből (Nyr. XVI, 144).

„Gargutalni [ɔ : gargutálni]; gargarizálni lásd szotyogtatni". — Ismét Simai az „átadó fél": valószínűleg ezen adat téves olvasatából származik a Tzs. 1838-ban olvasható *gargatol*, melyet azután CzF. és Ball. TeljSz. is átvettek. Egyébként teljesen elszigetelt szó (EtSz. II, 1083); Simainál viszont l e h e t népnyelvi eredetű.

„Gárgya ... *korlát, párkány, pártázat*", a *gárgyáz* igével együtt SzD. jellegzetes szava (vö. EtSz. II, 1082—1084). Talán eredeti Simainál: „Gargyás [!] ... p. o. kút: *korlátos, párkányos, kút*"; erre a származékra van ugyan egy adat 1638-ból (OklSz.), de ezt Simai aligha ismerte. Inkább Baróti Szabótól vagy más erdélyitől hallhatta a *gárgyás* mn.-et, bár SzD.[2]-ban nincs; később Simai adatát ismétli a Tzs. 1838. is.

E néhány adat alapján is, azt hiszem, világosan látjuk Simai tájszavainak 3 tulajdonságát:

a) Igen sokat merít k o r á b b i s z ó t á r a k b ó l, különösen pedig SzD.[2]-ból és Márton szótáraiból.

b) Tájszóanyagát bátran egészíti ki saját nyelvi tapasztalataival; a szerző saját gyűjtéséből származó adatok azonban itt talán ritkábbak, mint például Kresznericsnél (hogy Kassairól ne is beszéljünk).[175]

c) Simai tájszóanyaga komoly nyomot hagyott a Tzs. 1838.-ban és ennek közvetítésével a későbbi szótári hagyományban. Természetesen a GSz.-nak népnyelvi adatai a történeti nyelvjáráskutatás szempontjából nagy fontossággal bírnak.

112.1. Vannak szócsaládok, ahol Simai alapján tömegesen lehet javítani az első előfordulásra vonatkozó eddigi adatokat. Feltűnő például, hogy az EtSz. *gatyamadzag* szavunkat[176] csupán Kr. és a Tzs. óta adatolja, s hogy csak 1838 óta van adata a *gatyaránc, gatyaszár, gatyaülep* szóra. Azt hiszem, mindenki érzi, hogy e szavak valószínűleg régebbiek. Így is van, hiszen mind a négy összetételre tudjuk idézni a GSz. adatait:

[175] Kár, hogy Simai nem jegyezte fel gyakrabban egyéni megfigyeléseit: adatai majdnem mindig még akkor is figyelemre méltók, ha ellenőrzésükre más forrás nem nyújt támpontot. Gyakran megtörténik, hogy egy-egy cikke ismert tájszavak tárgyi hátterére s ezzel kapcsolatban eddig nem szótározott régi jelentésére vet világot. *Szabógallér* például az EtSz. II, 807 és MTsz. szerint csak különböző tésztafélék elnevezése; Simai ismeri ezt a jelentést is ('tészta patzal, a' ki-nyújtott tésztából hoszszúra metélt széles szeletek', *Gallér* a.), de amellett szótározza a következő, máshonnan nem ismert jelentést, „Szabó gallér: öszve-toldozott-foltozott posztó falatok, mellyen az inasok leg-is leg-elsőben varni tanúlnak: die Schneiderpflecke, zusammen gestückte (genähete) Lappen. *Segmenta Sartorum Consarcinata*" (i. h.). Természetesen a GSz.-ban gyakran olyan népi, illetve tájszavakat találunk, amelyeket Simai már korábban használt színdarabjaiban. A mesterséges ravaszság-ban előfordul *(telhetetlen) bőrzsák* (16), *felbicsakol* („ha én *felbicsakolom* az eszemet" 19), *nyegget* („olyan a' szavam, mint az erdei fülemülének, a' ki a' tsikókat *nyeggeti*" 17); mindhárom szót megtaláljuk a GSz.-ban is.

[176] E szócsaláddal kapcsolatban Simaira már Kr. felhívta a figyelmet: az EtSz. is Kr. közvetítésével a VSzót. *gatyapártázat, gatyaprém* adatát idézte e szavak legrégebbi előfordulásaként.

„Gatya-madzag . . . Unterhosenband : *Thomex femoralium . . .*"
„Gatya-rántz . . . die Hosen Falten, *Plicatura (plicae) femoralium . . .*"
„Gatya-szár . . . der Schaft von einer Unterhosen : *Scapus femoralium.*"
„Gatya-ülep, *Gatya-ület, gatya fenék* . . . das Gesäss (der Teil) der Unterhosen : *Fundum . . . Fundus femoralium . . .*"

113. Örvendetes jelenség, hogy Simai e szótárban sem purista, mint kortársa, a nyelvi valóságot erősen megmásító Kassai. Kora szótári gyakorlatára támaszkodva szívesen vett fel olyan szavakat, mint *adjután*s (első a.: Márt. 1803., EtSz. I, 17), *ádvent* és *ádventi* (első a.: SermDom., EtSz. I, 18 ; újabb adat itt nincs is!), *agenda* (első a.: Márt. 1803.), *agens* (Márt. 1803.; Gyarm. Voc. szerint *ágens*, de vö. *agens*, Kunoss : Gyal. 4; EtSz. I, 24), *ákovita* (első a. 1749-ből, EtSz. I, 51), *alkermes* (az EtSz. I, 71 első adata a Magy. Füvészkönyvből), *ananász* (első a. 1783-ból, EtSz. I, 90), *andévia* (az *endiviá*nak eddig ismeretlen alakv.-a, vö. EtSz. I, 1557 ; Verseginél *andivia*, l. 91.), *ánslóg* 'conditura (medela, medicamen) vini sulphure facta' (EtSz. I, 101 ; már PPB.-nál), *ánslógos* (bor) (eddig ismeretlen származék), *ápiom* 'opium' (EtSz. I, 111 szerint csak a XVI. században volt járatos) stb. Hasonló jelenségeket tapasztalunk a szótár egyéb részeiben is ; az F betű elején (vö. 11) megvan *fabrika* (az EtSz. II, 126 ezt az alakv.-ot csak a Tzs. 1838. alapján közli ; a *fábrika* változat 1788 óta ismeretes), a más adatból nem ismert *fabrikáns* 'der Fabrikant, fabricator' ((„a' *fabrikáns* mustra szerént dolgozik" példamondattal),[177] *fajlinka* 'ibolya' (az EtSz. II, 137 első adata Márt. 1807.-ből), *fasina*, ez a régi várerődítési műszó (EtSz. II, 164), igen érdekes tárgyi leírással,[178] *fásli* és az EtSz.-ból (II, 165) hiányzó *fásliz* 'pókáz, pólál', *feltser* (más adatok a XVIII. század végétől), *figurátlan* 'képzeletlen . . . infiguratus', *figuráz* 'aus einem Gauckelpossen treiben' (az EtSz. II, 245 adatai későbbiek), *filágó* 'fűneme . . . Filago . . . Linn.' (az EtSz.-ban n i n c s), *filigrán munka* (vö. EtSz. II, 252 ; régi szótári adat Gyarm.: Voc. 18), *finantzia* 'a' Status jövedelmének állapottya' (már PPB.),[179] *Finlandia* és *finlandiai* (*Finn-ország* mellett), *fiskális*, *fiskus* (a régi szótári hagyományban egyik sem volt meg, vö. EtSz. II, 275—6); vö. még *frakk*, *frank*, *frantz*, *frater*, *fregát*, *Fridrik*, *Frigyia* és *frigyiai*, *frizér*, *frizér-fésű*, *frizéroz*, *Frizia*, *friziai* stb. Amint látjuk, a GSz. jövevény-, sőt divatszavak[180] szempontjából csakis egy szótári műhöz hasonlítható : Gyarmathi Voc.-ához.

114. Persze a GSz. címszóanyagának, bősége és változatossága ellenére, vannak súlyos hibái is. Egy-egy címszó még egész kifejezés, akár PP(B).-nál,

[177] Márt. 1803., 1807., 1811. közli a *fabrikás* alakot 'der Fabrikant' jelentéssel; az EtSz. szerint ezt a szót „a XIX. század közepén a *gyáros* kiszorítja". A megjegyzés minden bizonnyal helytelen : a német *Fabrikant* Grimm szerint 'fabricator, verfertiger, macher' (III, 1217), tehát inkább 'g y á r i m u n k á s', mintsem 'gyáros, g y á r t u l a j d o n o s'. Vö. 1818 : „a' midőn a' *fábrikások* a' Spanyol gyapjút kapják, . . . kótzosok és . . . öszve vannak tapadva" (Mokri—Möller : Manuf. 409).

[178] „kévébe, vagy tsomóba kötött ág-bog, vagy vessző, mellyel az ellenség árkait szokták bé-tölteni, vagy a' mellyből pőst raknak a' vár farának eleibe, hogy a' folyó-víz azt ne moshassa". A *pős* szót maga Simai 1809-ben így magyarázta : „agger . . . Moles ad vim fluminis refringendam e fasciculis sarmentorum virgultorum exstructa" (VSzót. I. 184 ; vö. *pösty* SI., *pős* ~ *pőzs* MTsz.).

[179] Jellemző példamondat : „a' *finantziank* [!] már rosszabb lábon nem állhat".

[180] Egyik szép divatszava Simainak a *huntzfutka* 'haj' bodra, haj-fürt, kunkorék', továbbá *huntzfutka szakáll* 'der Backenbart'.

mégpedig egyszerűen azért, mert Simai — aki, nyilván főleg latin olvasmányaiból írogatott ki jó kifejezéseket, — nem tudta a kérdéses fogalmat egy szóval kifejezni. Nála címszó nemcsak „*Ábrázatból jövendölő* . . . Metoposcopus, i. m. Plin. Physiognomon, onis, m. Cic." hanem még ez is: „*Ábrázatból-való jövendöléshez értés* . . . Metoposcopia, ae, f. Plin." Az efféle „körülíró címszavak" gyakran PPB.-ból származnak: nála a m.—l. részben megvan *ábrázatból jövendölő* 'physiognomon', a l.—m. részben hasonló értelmezés olvasható *metoposcopus* a., viszont *physiognomus* és *physiognomon* a. még bonyolultabb körülírást találunk. *Metoposcopia* PPB.-nál nincs, de megtalálható Kirschnél 'divinatio ex facie, Wahrsagung aus dem Gesicht' értelmezéssel; a latin szerző neve azonban itt sincs jelezve, tehát nem ez a közvetítő forrás, hanem valószínűleg Scheller.

A címszók naiv megválasztására érdekes példa a *jól* határozószónak PPB. nyomán keletkezett családja is. A *jól* szócikk aránylag nem terjedelmes, viszont — eléggé különös módon — 8 folio lapot foglalnak el az olyan „frazeológiai címszavak", mint *jól-arányzani, jól-beszélleni, jól ehető, jól el-járni, jól-el-igazítani, jól-élés* stb. Ezek a furcsa, többtagú címszavak azért meglepők, mert pl. a *jól-arányzani* nem igen lehet fordítás valamely más nyelvből: latinra Simai is csak a ciceroi *bene collineare* kifejezéssel tudja fordítani.[181]

115. A szótár egyik legnagyobb erőssége értelmezéseinek árnyaltsága és igen gazdag kifejezéskészlete. *Adni* igénknek Simai 54 jelentését különbözteti meg s némely jelentéshez 4—5, betűkkel megkülönböztetett alcsoport csatlakozik. Az *állni* igének 58 jelentését sorakoztatja fel, s mindegyik jelentésre bőségesen idéz példákat is. Az *ér* igének 12 jelentése volt Mártonnál (**69.**), most Simai 20 jelentést sorol fel. A *jár* ige több, mint 10 folio lapra terjed, 89 jelentéssel, s valamennyin túltesz a *menni* címszó, nem kevesebb, mint 128 jelentésével. Mindegyik jelentést rokonértelmű szavak s főleg fordulatok, állandó kifejezések érzékeltetik.[182] E téren természetesen gondosan meg kell különböztetnünk két csoportot: egyrészt i d e g e n szólások és közmondások fordításait, másrészt pedig tőrőlmetszett m a g y a r o s fordulatokat, melyeket Simai sem tud mindig egykönnyen németre és latinra fordítani. Az első csoportba tartozik például „*a' szép még az ostobát-is megindíttya* = das Schöne rühret selbst den Dummen", amelynek végső forrása a ciceroinak jelzett latin *Pulchritudo etiam stolidum movet* (*a'* a.). A másik póluson viszont ilyen valóban lefordíthatatlan szólás áll: „*Az Ökrök meg-ették az Abetzéjét*" (*ábétze* a., CzF.-nál sincs). Ehhez Simai csak magyarázatot mer fűzni és nem fordítást: „das wird von dem gesagt, der nichts gelernet hat. *Indoctior asino.* Prov." Sok szólása egyenesen költői lendületű: *alkonyodni* a. például a következő szólást olvassuk: „A' halál árnyékába alkonyodott.[183] der Tod überraschete ihm. also fort. *Mors eum occupavit. Ter.*"

[181] Persze a k o r szempontjából ezeket a többtagú címszavakat sem szabad feltűnőnek tartanunk; a Bobb-féle román szótárban tapasztalható hasonló jelenségekről l. Göbl L.: NyK. XLVIII, 251 kk.

[182] Simai számozott szójelentéseit lexikográfiai szempontból történeti távlatba igyekezett állítani Vértes Edit: Nyr. LXXIX, 330; persze Simai szinte minden példamondatát külön számmal látta el, s ezért az ő jelentéskategóriái nem feltétlenül azonosak más szótárírókéival.

[183] E kifejezés forrása minden valószínűség szerint Faludinál keresendő: Költeményes Maradványai II. kötetében, a Szépen öszve illö Vezeték Szók közt fordul elő *Alkonyodott árnyék* (237). Lehet, hogy Simai e forrást Noszkó közvetítésével használta, vö. *Alkonyodott árnyék* (Virág Szó-tár 325).

115.1. Mindkét csoportba igen sok szólást sorozhatunk. *Agyarkodni* frazeológiája (A 10) például teljes egészében latin eredetű; ez a mondat: „*Ám az agyarkodik, 's te nevetsz*" be sem került volna a példák közé, ha Simai nem támaszkodik egy terentiusi mondásra: „*Ille ringitur, tu rides*". *Egy kevéssé agyarkodik* természetesen *subringitur* (Cic.) nyomán keletkezett; *igen agyarkodik* a latin *perfremit* (Cic.) igére utal stb. Néha persze Simai nagyon szabadon fordít, s ilyen esetekben inkább a magyar kifejezés szokatlansága kötelez arra, hogy idegen mintával magyarázzuk. E latinos szólások természetesen ugyanazon módszerre utalnak, mint Verseginek a brünni jegyzetekben levő tükörkifejezései (vö. **84.**): Simai nyilván tanulókorától kezdve buzgón olvasta a latin klasszikusokat, s egy-egy szép kifejezés láttán mindjárt felvetette a kérdést: „hogyan lehetne ezt magyarul kitenni?" Kiírta hát a kérdéses kifejezést, megtette vezérszónak a magyar fordítás valamelyik szavát, s végül anyagát, bizonyára jóval később, a címszavak betűrendje szerint csoportosította. A magyar—német—latin szótár előzményeként tehát latin—magyar anyaggyűjtést kell feltételeznünk.

Megjegyzendő még, hogy a latinos szólásokat kiegészítik, bár csekélyebb számban, a német eredetűek; ilyennek látszik pl. *jó helyen áll a szája* ~ lat. *promtus ore*, de ném. *das Maul steht ihm an einen rechten Ort* (*áll* a.).

115.2. Ezeknél a fordítás ízű vagy legalábbis nem feltétlenül magyaros szólásoknál érdekesebbek azok, amelyeket teljes határozottsággal a magunkénak érzünk. *Állani* a. (A 27) ilyen *mit állasz, mint a' bálvány?; ha fejére áll bár mit tegyen, bár mint törekedgyen'; félre áll a' konttya* 'részeg'; *kezem alatt áll* 'gondviselésem alatt vagyon'; *még ö* [!] *állott fellyeb*,[184] *még ő fogta fellyebb* 'még néki volt leg nagyobb szája'; *nem tudgya, mire állyon* 'mi tévő legyen'; *függőben állok* 'ich bin in der Ungewissenheit'; *mindenkor tsókra áll a' szád* 'du hast immer Lippe auf Lippe'; végül *áll* szerepel 'zálogban lenni' jelentésben is, például ebben a mondatban: *az a' gyémántos gyűrű tiz aranyban áll nálom.*

115.3. Simai kifogyhatatlan egy-egy szó különféle jelentéseinek felsorolásában: igen gyakran egy-egy szónak nála többféle értelmezése van, mint CzF.-nál vagy az EtSz.-ban. *Admirál*, melyre az EtSz. I, 18 az első adatot Gyarm. Voc. nyomán (1816) idézi, nála — a szótár 1814-ben kezdett kötetében — nemcsak 'tengeri fő hajós vezér', hanem 'fénylő kúp-tsiga: ein geperlter Admiral. *Conus admiralis simmus, i. m. Linn.*' Persze e téren is vannak hibái, állandóan tapasztalható fogyatkozásai; a legfontosabbak egyike az, hogy Simai még az Adámi—Gyarmathi-féle „frazeológiai salátán" (**30.1.**), a rendszertelenül, tetszőleges egymásutánban felsorolt kifejezéseken alig jut túl: nem ismervén Mártonnak a szavak fő- és mellékjelentéseire vonatkozó elméletét és gyakorlatát (**63.**, **69.**), felsorolását sokszor egy-egy közönséges szónak valamelyik mellékjelentésével kezdi. A *járni* szócikk például így kezdődik: „1. a beszeddel [!] alább járni: *alább hagyni vele*, az élit lapjára fordotani: sich im Reden mässigen". Ugyanebben a cikkben nem világos, hogy a konkrét értelmű *sok helyen jártam* kifejezés miért került a 34. jelentéshez, sőt olyan elvont jelentések után, aminő például *fizetése jár* (32), *valakinek kárára járni* (33). E zavaros elrendezés láttán szinte az a benyomásunk, hogy még Simai szótárának feltétlenül szükséges kritikai kiadásában is érdemes lenne a különböző jelentéseket logikusab-

[184] Nagyon hasonlít ehhez CzF.-nál a *még ő áll fölebb* kifejezés, amely a *még neki áll fölebb* értelmezéséül szolgál.

ban csoportosítani, úgy, amint azt a Gyarmathi-féle frazeológiával kapcsolatban megkíséreltük (**30.1**). Csakis így tudnók a Simai-féle értelmezések dzsungelében rejlő értékes adatokat a modern kutató számára valóban hozzáférhetővé tenni.[185]

116. Befejezésül még egy vádat kell elhárítanunk, vagy legalábbis egy olyan aggodalmat eloszlatnunk, amelyet a GSz.-ral kapcsolatban többen hangoztattak. Bodnár Virgil szerint például Simai életrajzában „a nyelvújítás szavait csak itt-ott veszi be szótárába, mert ő is, mint Benyák, tartózkodott attól, hogy utat nyisson a szertelen túlzásoknak, sőt Benyák, midőn a nyelvújítás túllépte a határokat, még a magakészítette többnyire helyes szavakat sem használta többé" (i. m. 55—56). Azt hiszem, e vélekedés, márcsak az elmondottak alapján is, némi revízióra szorul.

116.1. Láttuk több szócsaláddal kapcsolatban, hogy Simai az összetett szavaknak olyan hatalmas tömegét sorolta fel, amely nemcsak tartalmazta Márton összetételeinek javarészét, hanem rendszerint jóval többet is, mint amennyit Mártonnál vagy SI.-nál találunk. Vajon nem a nyelvújítás körébe vág már ezeknek az összetételeknek puszta szótározása is? Nem állásfoglalás-e ez egy olyan nyelvhasználat mellett, amely — jobb hiányában — még a „németes összetételektől" sem riad vissza, ha fogalmi szempontból csakugyan szükség van rájuk? E vonatkozásban Simai határozottan messzebb jutott, mint Kassai, és ha anyagát kronológiailag vizsgáljuk, szótárát a Kresznerics gyűjtötte, jórészt történeti jellegű adattárnál sokkal frissebbnek, élőbbnek érezzük. Simai tehát egyáltalában nem ragaszkodott mereven a PPB.-féle nagy szótári hagyományhoz, hanem annak szókészletét kiegészítette mindazon szótári források segítségével, amelyek a XIX. század elejéig szótározatlan összetételek és egyéb szavak ezreit ontották. Hogy SI.-ból sűrűn merített, azt idézeteink kétségtelenné tették.

116.2. Nem idegenkedett azonban Simai az igazi nyelvújítási szavaktól sem. Helyes érzékkel fordult el Barczafalvi Szabó szószörnyetegeitől, de többek közt a tudományos nyelv neologizmusait m e g b e c s ü l t e é s f e l j e g y e z t e. Átvette például (akárcsak Márton) Földinek *falám* szavát a rovarok rágószervének jelölésére. Van azonban olyan eset, amikor még Márton gondosságán is túltett, s egyenesen magyar tudományos munkából merített egy-egy neki tetsző új szót, például növénynevet. A *galaj* 'Galium L.' nemnévre az első adatot az 1807. évi MFűvK. közli (EtSz. II, 837). A szót e szakmunkából a szótári hagyományba eddigi tudásunk szerint Márt. 1818., illetve a Tzs. 1838. vezette be; megtaláljuk azonban Simainál, Márton adatával körülbelül egyidőben s tőle valószínűleg függetlenül: „Galaj . . . *téj óltó*, — *sugorító-fű*, *kása-fű:* Wegerkraut, Zebkraut, ein Gewächs. *Galium* . . . *Linn.*"

116.3. Simai bátran szembehelyezkedett a Mondolat túlzásaival is. A Mondolat kifogásaival többnyire n e m törődött. Minden aggály ellenére megvan nála *hagyomány*, *hátahupás* (népi szó!), *henger*,[186] *hibázni*, *híresztel*, *hony* 'haza', *hölgy* (származéka: *hölgyes)*, *hömpöly* 'cylindrus' s *hömpöly forma*

[185] Kelemen József más véleményen van: szerinte csak jelezni kellene a címszó után valami módon a jelentések helyesebb csoportosítását, de a szöveget érintetlenül kellene hagyni.

[186] Más nevén itt: *hömpölygő*, *hempergő*, *görgő-fa*. SI.-nál: „*Henger*, *Hemper*, Cylindrum, Phalanga".

'cylindraceus',[187] *hős*, *húza(l)kodni* stb. Persze hiányzik *hiszelékeny* 'credulus' vagy *humorvány* 'homály' (l. Mondolat), de ezeknek kihagyása Simai bölcs válogatásának, kritikai ézékének bizonyítéka.

Aligha tévedünk, ha azt mondjuk, hogy Simai neologizmusainak javarésze a XVIII. század végére mutat vissza ; a későbbi fejlődés nyomaira már csak itt-ott akadunk, s az sem mutatható ki, hogy például Kazinczy II. „írói szójegyzékét", az Osszián-fordításához csatolt Glossáriumot Simai felhasználta. Mindenesetre Fábchich, sőt Gyarmathi szóhasználatánál a Simaié sokkal frissebb, elevenebb.[188] Még annak is van nyoma, hogy szaknyelvi téren lépést igyekezett tartani a fejlődéssel : Dugonics nyomán az 'angulus rectus'-t *derékszög*-nek nevezi (vö. *derékszeg* 'clavus temonis'), de ezenkívül megvan nála a Pethe 1812-es Mathesiséből származó *derékszegelet*, valamint *derékszeglet*, amelyre eddig csak Brassai S. adatát ismertük 1865-ből (vö. még Farkas V.: MNy. XLIX, 470—472).

116.4. De talán felesleges is a GSz.-t a régiesség vádja ellen védelmezni. Ha nem lett volna anyaga friss és eleven, ha nem tükrözte volna kitűnően legalábbis a magyar nyelv egyes területeinek gazdagságát, akkor bizonyára a Tudós Társaság első szótári munkálatainak irányítói a kézirattár polcain hagyták volna porosodni. Tárgyi bizonyíték azonban a GSz. sűrű használatára — annyi más filológiai bizonyíték mellett — maga a kézirat elnyűtt állapota : nincs kétségünk aziránt, hogy Vörösmarty és munkatársai számtalan esetben ebből a mindmáig teljességgel ki nem aknázott műből merítettek akkor is, amikor a reformkor magyar nyelvhasználatát kellett kodifikálniok. Simai GSz.-ából talán több kerül át a Tzs.-be, első igazi akadémiai szótárunkba, mint Kassai vagy Kresznerics művéből, s e tény egymagában is tökéletesen bizonyítja nemcsak a 90 éves agg szótáríró munkájának törhetetlen fiatalságát, hanem Versegi jóslatának beteljesedését : „háládatosságot nem is ettől [a' most élő világtúl] várhatunk, hanem egyedül a jövendőtűl". Persze a magyar tudományos élet s elsősorban az Akadémia akkor róná le

[187] Már MA.-nél megtaláljuk (NyÚSz.) ; SI. szerint „*Hempely, Hömpöly*. Volubilis quidpiam, v. Cylindrus, Phalanga, Scutula".

[188] Az elmondott akból kitűnik, hogy kifejezetten nyelvújítási szótárt nem szabad Simai művében keresnünk. Ilyet — a Mondolattól eltekintve — elsőnek talán Szemere Pál próbált készíteni, aki kísérletéről 1816. január 22-én így számolt be Kazinczynak : „Legalább az a haszna lesz Lexiconomnak, hogy a' Publicum érteni fogja Somogyit, Beregszászit 's Zsomborit 's több illyeneket. Mennyin próbáltak Iróink között a' virtusra magyar szót lelni. Íme csak a' mint eddig tudom :

Jóságos cselekedet. Molnár, Párizpápai.
Jószágos cselekedet. Illyés, Káldi etc. etc.
Jószág. Révai. Antiqu. Lit. Hung.
Erkölcs. Kultsár.
Csellem. Barczafalvi és később : **Ergy.**
Erény. Baróti Szabó. Szótár.
Tökély. do. —do.
Férfiság. Dugonics. Római Történetek.
Rény. Szemere, Kazinczy, Sipos, Bilkei.

Én ezeket a' szókat a' *Rény* mellett fogom feljegyezni. Helyesen e? Mit méltóztatik tanácsolni Édes Uram Bátyám ? A' melly szókkal Iróink éltek, azokat mondásokkal eggyütt rakatom fel, a' csak Lexiconokban állókat pedig pusztán, 's úgy magyarázva a' mint a' Lexicographok, Molnár, Párizp., Wagner, Márton magyarázták" (Lev. XIII, 440—441, vö. még i. m. 402). Sajnos Szemere művének hollétéről, bár terjedelmes munka lehetett („kevés híjján 22 ívre megy". Kazinczy Lev. XIII, 392), nincs további hírünk.

igazán háláját Simaival szemben, ha a GSz. megszerkesztésének kezdete után több mint 140 évvel elhatározná végre a nagyértékű kézirat teljes filológiai kiadását.

G) A KÉT MONDOLAT HELYE A MAGYAR SZÓTÁRÍRÁSBAN

117. A nyelvújítás leghíresebb vitairatával és a körülötte támadt irodalommal sokan foglalkoztak, s mégis azt kell mondanunk, hogy a Mondolat szóanyagát sem ismerjük eléggé. Ezúttal csupán három tényre szeretnék hivatkozni. Amikor a Mondolattal foglalkozni kezdtem, megdöbbenéssel tapasztaltam, hogy a NyÚSz.-ba a Mondolat szókincse sincs teljes egészében felvéve. Aggasztó az a tény is, hogy Szily a Mondolat első és második kezét, Szentgyörgyi József d e b r e c e n i orvost és Somogyi Gedeon v e s z p r é m i esküdtet egyáltalában nem k ü l ö n b ö z t e t t e meg, nolha 1901-ben, a NyÚSz. első része megjelenésének évében, már rendelkezésére állt Balassa Józsefnek 1898-ban, a Régi Magyar Könyvtár X. köteteként megjelent Mondolat-kiadása, amely ezt a megkülönböztetést pontosan feltünteti.[189] Második csalódásom a Mondolattal kapcsolatban Tolnai Vilmosnak a Mondolatból készített nagyszótári gyűjtéséhez fűződik: az egész műből összesen 605 adatot gyűjtött, holott csupán a szójegyzékben 1000 szó van, s a szöveghez képest e szójegyzék távolról sem mondható teljesnek.[190] Pedig Tolnai a Mondolattal foglalkozott a nyelvújításról írt könyvében is (113 kk.), bár — és ez a harmadik csalódásunk — a Mondolatról nyújtott leírása teljesen külsőleges; a szóanyag megvizsgálását egészen mellőzi, tehát ugyanazt a kitérő módszert alkalmazza, mint annak idején a Mondolatra írt Felelet.

Ilyen előzmények után feladatainkat maguk a tudománytörténeti előzmények határozták meg: mindenekelőtt szeretnők pontosan elválasztani az első Mondolat anyagát a másodikétól, azután pedig mindegyiket különkülön megvizsgálni egyrészt a szerzők érdeklődési köre, másrészt pedig a felhasznált forrásanyag szempontjából.

Az első Mondolat

118. Egyik fontos kézirata a Magyar Nemzeti Múzeum Kézirattárában van (Quart. Hung. 18.); címe „Mondolat a' Magyar Nyelv ki-miveléséről és azt tárgyazó külömbféle Segédekről". A 8 lapra terjedő szöveget 6 lapnyi szótár követi. Legvégén ez áll: „Dono RR. D. Mich.: Benedek Superintendentiae Trans Tybiscanae Debreczinensis Eppi. Debreczini, d. 18 Jul. 1810. M. G. Kovächich manu propria" (vö. Balassa-kiadás, RMK. X, 13). A szótár kéziratából tehát két név tűnik elénk: az egyik Benedek Mihály szuperintendens neve, aki a Mondolatnak e kéziratát a Múzeumnak ajándékozta,[191] a másik pedig Kovachich Márton György bejegyzése, aki az ado-

[189] A szótári részben csillaggal jelzi a Szentgyörgyi-féle első Mondolatból átvett szavakat.

[190] Somogyi Gedeon z)-jegyzetéből nincs felvéve a szójegyzékbe *hangosztálly*, *felülés* 'insurrectio' (50), *kémfelleg* (26), *légely* (41) stb.

[191] Benedek beavatkozása nem meglepő: már az ő közreműködésével szerkesztett DebrGr. hosszasan hadakozott az új szavakkal (304 kk.), és kipécézte Barczafalvi *mondolat* neologizmusát is következő megjegyzésében: „*Mondolat*, Dictio. Ugy vólna igaz Magyar Szó, ha vólna az a Tör'sök: én *mondolok*, te *mondolsz*, ő *mondol*; de nintsen. Már ezek jók: *gondolat*, *markolat* 's a t. mert vagyon ez a Tör'sök *gondolok*, *markolok*" (318).

mányozást igazolja.[192] A kézirat szerzőjét első látásra nem fedezhetjük fel; Békesi Emil azonban már a Figyelőben (Ki írta a Mondolatot?) fényt derített az irat szerzőségére, a következő szavakkal: „Február 18-án Kazinczy Debreczenbe menvén, volt az első, ki a könyvnek hírét oda megvitte; nevezetesen Szentgyörgyivel az utczán találkozván, annak beszélte el a dolgot s nála hagyá a Mondolatot. Szentgyörgyi megdöbbenve mondá akkor Kazinczynak, hogy egy ily czímű munkát, Benedek superintendens unszolására évekkel előbb ő maga is írt, s retteg, hogy Somogyi éppen azt adta ki" (IV, 126). Ez a nyilatkozat azért értékes, mert világot vet Benedeknek — vagyis azon személynek, aki Szentgyörgyi kéziratát 1810-ben Kovachichnak adományozta — az első Mondolat körüli buzgólkodására. További adatokat szolgáltat Kazinczynak 1814. február 27-én Helmeczihez intézett levele, amelyből a következő részletek derülnek ki: „Debr. Senator Böszörményi Pál eggyike azoknak, a' kik a' Debr. Grammatikán dolgoztak ... Superint. Benedek Mihályhoz egy levelecskét külde, mellyet Szaklányisan[193] új szókból szőtt. Benedeknek nagy öröme volt a' bolond levelen, 's mindent kért hogy írjanak több illyet, kérte Szent Györgyit is ... Ez az ember mind Kis Jánosnak mind nekem igen kedves barátunk, 's szüntelen harczolt kettőnk ellen, és bennünket attikai sóval csipkedett Antipurismusunkért ... Ez a Szent Györgyi engedett a' Benedek unszolásainak, 's írt eggy valamit" (Lev. XI, 252—3). Szentgyörgyi szerzőségére bizonyíték Kölcsey nyilatkozata is a Feleletben: „Még 1809 körűl készített egy tiszteletre sok tekintetben méltó Hazafi D. Sz. Györgyi József eggy kis munkát, mellyet ő Barczafalvinak szavával Mondolatnak nevezett, s abban Schulcz, új Németségének formájára[194] a rossz Neológokat[195] elmésen kicsúfolta. Ezen Mondolat kézírásban sokaknál megfordult s elérkezett Weszprémbe is" (XI). Figyelemre méltó azonban, hogy Szentgyörgyi személyét sem Kazinczy, sem Kölcsey nem támadja, ami személyes kapcsolataiktól eltekintve csakis az első Mondolat valóban szellemes, de lényegében véve mérsékelt hangja és Kazinczyra közvetlenül nem sérelmes tartalma magyaráz.

[192] Kovachich a kéziratos művek és okiratok nagy gyűjtője volt. 1810 júniusában a vidéki levéltárak átkutatása végett a nádor és az országgyűlés megbízásából országos körútra indult (Szinnyei: MI. VI, 1171); valószínűleg ekkor kapta Benedektől az I. Mondolatot.

[193] Szaklányi Zsigmond (1771—1807 ut.) külföldön tanult református lelkész volt (Szinnyei: MI. XIII. 302—303). Kazinczy és mások neki tulajdonítottak egy, a Magyar Merkurius Toldalékában 1795-ben megjelent gúnyiratot a nyelvújítók ellen; nézetét elfogadta Tolnai V. (Nyú. 113). Más vélemény szerint a gúnyirat szerzője Hunyadi Ferenc tiszántúli ref. püspök (Széll F.: MNy. IV, 133). A Toldalék egyetlen példánya az MTA Kézirattárában van; kiadta Szily K.: ItK. XI, 182—8.

[194] A Mondolat német mintáiról l. Rubinyi M.: Nyr. XXXII, 1 kk., különösen 9 kk. Rubinyi megtalálta J. Chr. Fr. Schulznak Campe neologizmusai ellen írt humoros kritikáját, amely a szerző halála után 1805-ben jelent meg. Schulzot főleg Szentgyörgyi utánozta ügyesen; a II. Mondolat szerzőjéről nem tudjuk, tudott-e Schulz művéről. Campe nyelvújító szótárát (Wörterbuch zur Erklärung und Verdeutschung. Braunschweig, 1813.) a Mondolat írói időrendi okokból nem vehették figyelembe; az olyan egyezések, mint antimonium 'Spiessglas, *Dárdafény*' (vö. Rubinyi: i. h. 6) nem közvetlenül Campéből származnak, hanem olyan német szók calque-jai, amelyeket a Mondolat szerzői Campe szótárától függetlenül is ismerhettek.

[195] Én ritkítottam. Ez mutatja, hogy Kölcseyék éles különbséget tettek az I. és a II. Mondolat, valamint Szentgyörgyi és Somogyi személye közt.

118.1. Szentgyörgyi József Tolnai Vilmos szerint „igen művelt, finom és olvasott úri ember" volt (Nyú. 115); életrajzi adatai alapján e tömör jellemzést könnyű kiegészítenünk. Szentgyörgyi nem Debrecen fia volt; a Komárom megyei Aranyoson született 1765-ben. Gyermekkorában Pozsonyba küldték német szóra, s innen került Nagykőrösre, majd Debrecenbe, ahol 1780-ban a felső osztályba lépett, s később a német nyelvet is tanította. Szentgyörgyinek tehát kétségtelenül voltak bizonyos pedagógusi hajlamai; mivel pedig egy olyan modern nyelvet tanított, amelyet maga gyermekkorától jól ismert, nyilván alapos grammatikai tudással rendelkezett. Eleinte, úgy látszik, pedagógiai pályára készült: 1787-ben Czegléden rektor lett. Természettudományos érdeklődése azonban már ekkor megnyilatkozott, s végül őt is, mint Debrecen másik jeles neveltjét, Földi Jánost, az orvosi pályára vitte. Mint két másik nevezetes szótáríró, Márton József és Gyarmathi Sámuel, Szentgyörgyi is Göttingában nevelkedett, s egyetemi évei alatt, akárcsak Gyarmathi, sokat utazott. Szinnyei szerint „sorra járta a külföldi egyetemeket, Göttingát, Hallét, Lipcsét, Erlangent, Erfurtot, a schnepfenthali nevelőházat, Gotha és Weimár tudományos és művészi intézeteit, majd visszatérőben Bécsben még egy évet töltött és ott orvosdoktorrá avatták" (MI. XIII, 729). Hazájába visszatérve, pályája végigsodorta előbbi élete állomásain: előbb Nyugat-Magyarországon élt, amennyiben orvosi működését Győrben kezdte, majd Nagykőrösön lett városi főorvos, végül pedig 1799-től 32 éven át ugyanezen tisztet Debrecenben töltötte be.

Szentgyörgyi tehát nyugatias műveltségű, alapos természettudományos képzettségű férfiú volt; nem érezte azonban magát írónak, s ezért hajlékony, humorra és csipkelődésre hajló stílusának emlékét elsősorban Kazinczyhoz intézett számos levele őrzi. Ezenkívül része volt a magyar nyelvű természettudományi terminológia népszerűsítésében; 1803-ban kiadta „az apróbb oskolák számára" Legnevezetesebb természeti dolgok esmérete című tankönyvét, amelyből azonban csak Az állatok országa készült el (alighanem Földi hasonló tárgyú munkája nyomán). Gondosan rejtegette költői vénáját is; csupán annyit tudunk róla, hogy „a reformátusok 1808-ban megújított énekes könyvében a 77., 83., 92., 152., 159. és 236. énekeket írta" (Szinnyei: i. h.). Ezenkívül egyetlen — névtelenül, kéziratban elterjedt műve — a Mondolat első kidolgozása.

118.2. Amint fentebb jeleztük, a Nemzeti Múzeumban őrzött kéziratos példány két részből áll: az első rész a Mondolatnak az a szövege, amely a kiadásban dőlt szedéssel van közölve (19—46), a második rész pedig a Szótár (51—102). Az első résznek már címe is (l. **118.**) élénken emlékeztet az akkortájt divatos nyelvművelő munkák (jutalomfeleletek stb.) címére és célkitűzésére. A bevezetés így hangzik:[196]

„Bátorhogy a' Szájalásnak szabdáiban kevéssé vándorlott légyek;[197] sem Irományaimat az Iramat' példájaiért[198] kiadni ne[m][199] merészeljem: Mindazon-

[196] Minthogy Szily Kálmán a nyomtatott Mondolatnak egy olyan, bejegyzésekkel és javításokkal tarkított példánya alapján, amely hajdan a Szentgyörgyié volt, csupán rekonstruálta Szentgyörgyi eredeti szövegét (ItK. IX, 228 kk.), az alábbiakban a Széchényi Könyvtár kissé romlott szövegét követtem, és a jegyzetekben *Sz* jelzéssel közlöm a Szentgyörgyi javításából származó alakv.-ot, *M* jelzéssel pedig a nyomtatásban megjelent szöveget.

[197] M: legyek.

[198] Sz: példányaiért.

[199] Sz, M: ne.

által czékázó szemeimmel Magyar Izlelőtudománynak[200] körét elnézvén, és az abban találódó növőtények'[201] és ültetmények' sopárul való tenyészését, és élettelen nyöszörgését könnyűs szemekkel látván ; azt is, hogy ezen előttem nem egészszen idegen ötletre néminémű[202] behatásom vagyon, magamban érezelvén: kivántam ezen őszinte MONDOLATOT készíteni, mellynek tárgya : a' Magyar Nyelv' Kimiveltetésének szükséges, és kerülhetetlen volta. Nehogy pedig valaki állíttományomnak lehettét kétbe vonnya ; vagy hogy én ezzel valakinek szeme' eleibe kék gőzt akarnék tsinálni, állíttsa : a' Segédeket is előfogom számlálni, mellyek e' feltett Ötletet tárgyazzák. — Te pedig oh Fébósz![203] ezen alkalommal éles szabású szemedet, és arczulatodnak kemény és való vonásait a' vidámságig enyhítvén ; 's a' Mondákságnak mosoly szádat elfutottak[204] bugygó tseppjeiből néhányat lihegő ajjkimra bájolván — engedjen[205] hogy beszédemnek[206] tiszta és bökkenős hangja, nem valamelly hináros heverőhez, hanem a' tsiklándlágyságot nyaló, vadontz lotsmoj tajtékot mammoló tiszta follyam' löllyedékjéhez hasonlíttson!

Három dolgokról czélozok a' fel-tett tárgyhoz képest.[206]
Első tekinti : melly szükséges a' Magyar Nyelvmívelés.
Második : kivégzi[207] [!] annak lehettét.
Harmadik : Módjait és segédeit fejezi''.[208] (vö. RMK. X, 19—22).

Ezt a szöveget — melynek szatirikus célzata nyilvánvaló, — éppen úgy nyomon kíséri a Szótár, ahogyan egykor Szigvárt vagy Bácsmegyey szövegét hasonló szótár kísérte ; maga Szentgyörgyi magyarázatot vélt szükségesnek számos szóhoz. Idézzünk néhányat mutatóba :

„*Bátorhogy*. Jóllehet'' (53). — Meglepő, hogy az első szó távolról sem nyelvújítási kifejezés, hanem a régi egyházi nyelvből származik ; a NySz. egyetlen példája Heltai G. Bibliájából (1551.) a következő: „*Bator hogy* Jacob neue, mert immár két izbe nyomodotle engemet : juste vocatum est nomen eius Jacob'' (I, N). E kifejezést tehát Szentgyörgyi — hacsak nem ismert más példákat is — nem használta egészen szerencsésen : a Mondolat szövegében ugyanis megengedő jelentéssel ruházta fel. Mindenesetre e régies fordulat használata megerősíti azt, amit Tolnai mond a Mondolat bevezetéséről : „egyházi emberek szólítják föl az írásra, számukra írja ; hangjában, előadásában, fordulataiban is templomos, kenetes'' (Nyú. 117). Joggal kérdezhetjük azonban, vajon nem inkább stílusparódia-e a szellemes élcelődésre mindig kész Szentgyörgyinek kenetes tónusa?[209]

[200] Sz, M : Izlelőtudományunknak.
[201] Sz, M : nőtevények'.
[202] Sz : némi némű.
[203] Sz : Febósz.
[204] Sz, M : elfutotta.
[205] Sz, M : engedd.
[206] M, Sz : beszédem'. — *Képest* u. Sz: izzadozni (vö. ItK. IX, 230).
[207] M : kivégezi [= ki végezi]
[208] M : fedezi.
[209] Lehetséges, hogy Szentgyörgyi ismert olyan református prédikátort, aki a *bátor hogy* szerkezetet maga is használta ; mindenesetre megvan ez a fordulat, mégpedig — a Mondolattal egyezően — m e g e n g e d ő értelemben Páriz Pápai F. következő szövegében : „De tegyük-fel az *bátor, hogy* annyit tselekedhetnének a' mennyit igérnek'' (Pax animae. 1775, 65).

„*Iramat.* Scriptura. Opus" (69). — Az ugyane mondatban ebben a jelentésben szereplő *iromány* Barczafalvi szava (korábban Dugonicsnál 1784-ben még 'formula algebrica', NyÚSz.). *Iramat* a NyÚSz.-ban nincs. Használták azonban már előbb is ; Édes Gergely egyik, 1803-ban írt művének címe : „*Iramati* és danái". Lehet, hogy Szentgyörgyi éppen erre a műre célzott.

„*Nőtevény.* Plánta" (81). — Barczafalvi már *növevény*-t ajánlott (Szigvárt, 1787.); az itteni alak Molnár János *nőtevény*-ének feleleventése, bár helyette Dugonics *növetény*-t javasolt s Verseginél *növőtény*-t találunk (NyÚSz.). A Mondolat múzeumi kéziratában *növőtény* áll, viszont a nyomtatásban megjelent szövegben az eredetibb *nőtevény* olvasható. A Mondolat tehát nem mindig ugyanazokhoz a forrásokhoz nyúl, hanem keveri a nyelvújítók különböző javaslatait.

„*Ültetmény.* Plánta, vetemény" (98). — A kiadott szójegyzékben csillagos szó, tehát Somogyi Gedeon jegyezte ki. Egyébként Baróti Szabó szava (1792), mely Debrecenben is ismert volt, hiszen a Debr.Gr. tagadta helyességét (320). SI.-nál *ültetvény* van, Kunoss viszont 1834-ben *ültetmény* mellett tört lándzsát (NyÚSz.), ami Somogyi bírálatának eredménytelenségére mutat.

„*Sopár.* Sovány, szegény" (88). — MA. óta ismeretes (NySz.). Wagnernél megvan *parcus* a. : „fösvény, szoros markú, takarékos, *sopár*" (Phras. 903). SzD.[2]-nál „*Sopár:* szűk kezű, fösvény, *sopárság. Sopárkodni*". Innen került Versegihez (Tiszta magy. 135), majd egyéb munkákba, vö. 1808 : „azok az űltetmények . . . tsak *sopárul* tenyésznek"[210] (Napoleon élete 225). Valószínűleg a népnyelvből származik; nyelvújítási ízt SzD.[2] adott neki.

„*Ötlet.* Objectum" (85). — A SzD.[2] alkotása ; Baróti Szabó és SI. szintén 'obiectum' jelentésben használta (NyÚSz.). Szentgyörgyi fenti mondatával — ti., hogy a nyelvújítás ügyére neki is van némi „behatása" — nyilván Kazinczyval folytatott levélváltására célzott.

„*Behatás.* Penetratio" (54). — Szentgyörgyi a német *Einwirkung*-nak e pontos megfelelőjét nem szótározta. A NySz.-ban egyetlen példa C.-ból ; a NyÚSz. teljesen megfeledkezett róla, talán azért, mert a XVIII. sz. nyelvében is eléggé közönséges, pl. 1764 : „az ábrázat formájának némi-némű édesgetése vagyon, melly mások szíveibe-való nagy *bé-hatást* okoz" (Horvát J.: Emberi okosság 427) | 1796 : „nyomozzátok-ki a' reájok lett *be-hatásait* azon beszédeknek" (Sándor J. : Zolikoffer 43).

„*Érezelni.* Follyvást érezni" (60). — Sem a NyÚSz., sem az EtSz. nem tartja számon : mesterkélt alak, melyet talán a folyamatosság kifejezésére próbáltak alkalmazni. A NyÚSz. első adata az *érzel* igére 1857-ből származik, pedig már 1794-ben van nyoma Kármánnál : „homályosan *érzellt* képei a' Jövendőnek" (Uránia II, 228) | „borzasztó *Érzelések* fojtogatják Mélyemet" (uo. III, 184).

„*Mondákság.* Rhetorica. Ars Oratoria" (79). — Barczafalvi szava ; nála *mondákság* 1. 'ars oratoria'; 2. 'abstractus complexus Dictorum talium, quae se prae aliis distingvunt' (Tud. magyarúl 36).

„*Bökkenős.* Percellens. Momentosum" (55). — *Bökkenő* SzD.[2] szerint egészen más jelentéssel bír : 'darabos, tsoporos, rögös, gajos, göröngyös, háta-hoporjás hely'. Itt nem pejorativ, hanem kifejezetten jó, sőt ünnepélyes jelentésű (persze némi parodisztikus mellékízzel!). Márt. 1818. szerint

[210] Az egész mondat feltűnően hasonlít Szentgyörgyi szövegéhez.

momentosus[211] egyik jelentése 'fontos, nyomós, nevezetes', de a megoldáshoz ez sem visz közelebb. Egyelőre Szentgyörgyi közvetlen forrására nem tudunk rámutatni. Mindenesetre 1808-ban egy Napóleon-életrajzban ezt olvassuk: „szava' hangja tiszta és *bökkenős*" (Napoleon élete 213).

„*Tsiklándlágyság.* Itt per Allegoriam parton termő gyenge füvet tesz" (96). — A rész, melyben előfordul, szinte szó szerinti átvétel Vándza Mihály Búsongó Ámor-ából (vö. Balassa: RMK. X, 14). Ugyancsak Vándzából származik *locsmoj* és *mammol*. Ezek talán „ál-népies" szavak: mintha *locsmoj, loccsan* és *padmaly* keveredésére mutatna, *mammol* pedig aligha lehet más, mint a székely *mammant, mammog, mamogtat* (MTsz.) hangutánzó tövéből képzett szó.

„*Löllyedék.* Sebesen rohanó víz" (76). — Népnyelvi szó?[212]

118.3. A fenti szavak tanúsága szerint Szentgyörgyi, orvos és természettudós létére, elsősorban tudományos nyelvünk magyarításait vette bonckése alá, s így jutott el Barczafalvi bírálatához.[213] Feltétlenül a tudományos nyelvből került Szentgyörgyihez *szabda, ízlelőtudomány, mondolat* és *mondákság, nőtevény, ültetmény, állitomány, lehette*. Emellett azonban Szentgyörgyi felemelte szavát Vándza Mihály Búsongó Ámor-a ellen is, amely 1806-ban jelent meg, s amelyet Beöthy Zsolttal rendszerint Kazinczy és a nyelvújítás ellen intézett gúnyiratnak szokás tekinteni.[214] Vándza bőven merített Barczafalviból: a *szabda* szót ő is közvetíthette Szentgyörgyihez (RMK. X, 13). Balassa helyesen utalt arra is, hogy Szentgyörgyi ügyesen utánozta a Búsongó Ámor szenvelgő stílusát: mint már említettük, a „tsiklándlágyságot nyaló . . ." stb. mondatrész szinte szó szerint Vándzától van átvéve.

Vándza műve, mint tudjuk, „nem tetszett sem Kazinczynak, sem az ósdiaknak" (RMK. X, 14). Tisztázandó lenne azonban, vajon Vándza valóban a nyelvújítás ellen írt-e gúnyiratot, amint Beöthy gondolta Képes Irodalomtörténetében. Ha ugyanis a Búsongó Ámor gúnyirat K a z i n c z y é k e l l e n, Szentgyörgyi pedig, Kazinczy barátja, éppen Vándza ellen lépett fel, akkor egyszerre világossá válik Szentgyörgyi szereplése. Vándza művének szatirikus volta azonban nem egészen nyilvánvaló; sokan komolyan vették vagy legalábbis megtévesztőnek ítélték a Búsongó Ámort, szerzőjét pedig a legszenvedélyesebb és legízléstelenebb újítók közé sorozták (Balassa: RMK. X, 15).[215]

[211] Quintilianus szava, tehát retorikai műszó.

[212] Később Toldy Műszótára (1858.) szerint *lőly* (vagy *faegeny*) a. m. 'methyl'.

[213] Benedek is Szentgyörgyit elsősorban Barczafalvi Szabó neologizmusainak kifigurázására biztatta; Kazinczy szerint Benedek „örült hogy Barczafalvi Szabó pofot kap, 's Szentgyörgyit is másokat is kérte hogy írjanak valamit az elhatalmazni kezdő bolondság ellen" (Lev. XI, 179—180; 1814. márc. 16-án kelt levél Kölcseyhez). Kazinczy hozzáteszi még: „A' Barczafalvi bolondsága méltó volt ezen fenyítékre, mert ő szükségtelen és rossz zengésű 's formatiojú szókat csinált; (i. h. 280). Barczafalvi Szabót Somogyi is hevesen támadta, sőt felhasznált a II. Mondolatban egy régebbi, Barczafalvi ellen irányuló versezetet (vö. Tolnai V.: Nyr. XXVIII, 210—212).

[214] A Búsongó Ámor című „Ossiant utánzó, édeskés, affektált hangú" elmélkedésgyűjteményről l. Balassa: RMK. X, 14 és Takács S.: Részletek a nyelvújítási harcz történetéből. Kath. Szemle, 1891. 530.

[215] A helyzet világos megítélését bonyolítja az a tény is, hogy Szemere Pál, a nyelvújítás első lexikográfusa (vö. III. fej. 188. j.), Vándza művét forrásul használta, tehát komolyan vette! L. Kazinczy Lev. XIII, 392, 453, 460. A magunk részéről szintén Szemere felfogása felé hajlunk, és Szentgyörgyit olyan nyelvművelőnek tartjuk, aki a nyelvújítás ízléstelen túlzásait nyesegette.

119. Lássuk ezek után az „ős-Mondolat" gondolatmenetét: érdemes röviden összefoglalni, hiszen Szentgyörgyi, parodisztikus köntösben, nagyon is megszívlelendő, magvas gondolatokat fejtegetett. I. és II. cikkében — akárcsak a Kulcsár-féle pályamunkák szerzői — a nyelvművelés szükséges voltával foglalkozik, a III. cikkben pedig a nyelvművelés „módjait és segédeit fedezi" (a múzeumi példány szerint: „fejezi"). A gondolatmenet világossága és emelkedettsége a szatirikus sallangokkal felcifrázott nyelven is áttetszik: az I. cikkben a szerző lelkesen dicséri a „Polgár élet ... nyájasságát", s bár aggodalommal látja, hogy „némelly drágaság' fénnye elménket luxusra játtszotta" (23), védelmezi „a' Polgárittás' kellemjeit", s őszinte érzéssel kiált fel, kissé Csokonainak rokokó stílusában: „mi nagy ennenség volna ennek kecseit Utóinktól irigyleni!" (i. h.). A II. cikk lelkesen emlékezik meg a nemzet dicső múltjáról: Szentgyörgyi képzeletében egyetlen alak jelenik meg, „Hollósi Mátyás Király, a' Nagy! ki nem tsak birtokainak határozatát terjesztette: hanem a' Béke' csendjének szürkülettye után ... a' Tudományok' v i l l á m f á k l y á j á t[216] is Nemünkbe felszurá" (25). Majd a magyarság távolabbi, műveletlenebb állapotába tekint vissza, és fájdalommal tapasztalja a tudománynak, különösen pedig a „Tudákosságnak", vagyis a matematikának és a „Fődirákságnak", ti. a földrajznak nem-ismerését: a felvilágosult humanista szánakozásával látja, „mint vesztek follyárokba a' Vízépittések' nemtudása miatt", majd hozzáteszi: „tsuda, hogy annyi búval nyomozva, [a magyarok] nem lettek teliességgel más idegen Nemek' tiporványi".

Annál nagyobb lelkesedéssel tekint Szentgyörgyi a megújhodó Magyarország állapotára, melynek leírását így kezdi: „Vagyon ellemben okunk magunknak örvendeni, és mostani állapotunkban szerelmeseknek lenni..." Örömének első oka az ország fővárosának szépülése: egyenesen Kazinczyból merít,[217] amikor leírja, persze szatirikus hangon, a kor nagy vívmányát, a XVIII. század második felében már oly divatos angol kertet: „Ha belépünk azon Ángolly' inyire szabott kies kertekbe, mellyeken keresztül kóválygó csatornák felett a' vizifák boltot borulnak; ha elnézzük, mint mulatoznak ezekben enyelgéssel a' sűrü erdődzet' nyillámjai között édes Bájnéink; mint üvöltöz puha testeken nyúlámló slepjek; mint haboznak susogva nyakaikon csomóba omlott selyem száljak..." (28). Majd komolyabbra váltja hangját: örömmel és büszkeséggel szemléli a tudományok fellendülését. A metafizikáról és a vallásbölcseletről nem szól: „halgatok a' villon fellyűl űlő fő Valóról, és az ájtatosságot tárgyazó Iramatokról: mivel Tudományunknak és Nyelvünknek ezen része (Eldődjeink' kegyének[218] ditsősségére mondódjon!) több több évektől fogva legnagyobb szorgalommal mivelődött" (29—30). Szentgyörgyit jobban érdekli az „okértékség", vagyis a filozófia, elsősorban azért, mert kora tudományos felfogása szerint ebbe tartozik bele a „természedmény" is, vagyis a fizika, az „Ásványokkal, Zőtékkel [= Vegetabile 99] és Érzényekkel [=Animal 60] együtt. Szentgyörgyi nagyra értékeli a vegyészek, vagyis „titkácsok" tevékenységét; ezért külön megemlékezik a vegyészetről, bár ez ekkor még a „Testvegyértékség" álnév alatt rejtőzik (32).[219] A kémia természetesen azért

[216] Én ritkítottam: világos vallomás ez a felvilágosodás eszményei mellett.
[217] Ánglus kertek. Haszn. Mul. 1806. I, 26 (vö. Tolnai: Nyú. 115).
[218] A kiadott szövegben hibásan: „*kegyeszek*", de vö. RMK. X, 96.
[219] A Mondolat szövegében hibásan: *Testmagértékség* (a múzeumi példány alapján javította: Balassa: RMK. X, 96).

érdekli Szentgyörgyit, az o r v o s t, mert e tudományból nagy haszna van a társadalomnak s az államnak, vagyis a „*lakáladalomnak*"; tréfás hangon ugyan, de nagyon dicséri a *szerácsokat* [= apothecarius 90] is, akik a *szeredekben* [= apotheca] munkálkodnak.

Ugyancsak a II. cikkben van röviden szó a korszerű katonáskodásról,[220] a divatos táncokról stb., de az olvasó érzi, hogy Szentgyörgyi mondanivalójának lényegét a III. cikkbe sűrítette. Itt mindenekelőtt igyekszik „azon gáncsot felvilágosítani, mellyet a' Deák Nyelvhez való ragaszkodás némelly Nyelvémeseknek fejekben terjesztett el" (39). Amiért egyelőre sok a nehézkes magyar elnevezés, azért a latin nyelvhez sem kell többé ragaszkodnunk: „mind ezek mellett ... nem egyéb Oskolairókálkodásnál [vagyis a Szótár szerint: „Schulfuchserey"-nál[221] a Latán-nyelv'[222] bilintseit annyira nem kívánni kivetkezni" (40). Szentgyörgyi nagy határozottsággal tör lándzsát a szerencsés újítások mellett, amikor így ír: „Minek nékünk az idegen hangozatú Secretarius, Negotiator, Chemicus, Apotheca, Notarius, Guillotin 's a' t ? mikor ajjkink' mozdulattyával eggyezőbb hangú *Titoknok*, *Alkúnyok*,[223] *Titkács*, *Szerede*, *Tábirász*, *Nyaktiló* 's több hasonló helyes szóval élhetünk ?" (40).[224]

A nyelv kimüvelésének legfőbb eszköze azonban Szentgyörgyi szerint mégis az lenne, „ha mennél előbb eggy tökéletes S z ó t á r[225] készítődne" (41). Márton és Gyarmathi tervezgetéseinek szellemében hívja fel Szentgyörgyi a figyelmet e szótár három forrására, először is az élő nyelv és a „szóknak többségek által javallottabb" (42) új szavak begyűjtésére „köröntzék", azaz „currens"-ek (körlevelek) által, továbbá a régi nyelv feldolgozására,[226] végül pedig a „Hazánknak külömbféle tájain gyakorlatban levő Szóllatok"-ra (43). Különösen a tájszókészlet „melly adakozó kutfő lenne: megtettszik a' Németek' példájából, kiknek az Oszterákok, Bajorok, Poroszok, és többek — menynyire külömbféle szájmódokkal[227] birnak ? még is azon eggy tudós Nyelven irnak, és olvasnak" (43). Szentgyörgyi tehát Németországban nemcsak orvostudománnyal foglalkozott, hanem alaposan megfigyelte az újabb német nyelv állapotát és a német nyelvtudomány fejlődését is.

Ámde a nyelv kimüvelését Szentgyörgyi szerint mindenekelőtt kellő számú és tartalmú magyar könyvek biztosítanák; „kézkönyvek" kellenek anyanyelvünkön „minden Tanodalmakban, Társadalmakban [= collegium

[220] Lehet, hogy a katonai vonatkozású részek a hadi dolgokban járatos Fazekas Mihály tollából származnak. Bacsányi az ő példányára, mely jelenleg a Nemzeti Múzeumban van, ezt jegyezte be: „Irták Debreczenben, F a z e k a s és Diószeghy". Később Fábián Gábor, Somogyi Gedeon rokona, szintén úgy vélte, hogy a Mondolat első kidolgozása Diószegi és Fazekas közreműködésével készült (Figyelő I, 20). E felfogás ellen Balassa: RMK. X, 12.

[221] A múzeumi kézirat Szótárában „*Oskolai rókáskodás*" olvasható (RMK. X, 97). A *Schulfuchserey* szót 1790-ben Kazinczy is használta egyik Arankának írt levelében (Lev. II, 136).

[222] A *latán* elnevezést (a korábbi *deák* helyett) Révai hozta divatba (NyÚSz.).

[223] A múzeumi kézirat szerint: „Alkuszok".

[224] E vélemény persze a Tiszti szótárak révén burjánzó szertelen magyarítás ellen irányul.

[225] Én ritkítottam.

[226] Szentgyörgyi szerint elő kell venni „az előidőbeli Iramatokat, még az azokban találandó elavultabb, és pessedező félbe lévő *Szolekesmó-szókat* is ..." (42—43). Furcsa a *soloecismus*-nak ilyen fél-görög, fél-olasz formában való használata; a múzeumi kéziratban helyesebben: „Peshedező félben lévő *szólekiszmószókat* is" (RMK. X, 96).

[227] A német *Mundart* tréfás tükörszava.

93], sőt a' Mindenményedelemben [= egyetem 78] is" ; ezenkívül jutalomtételekkel kellene buzdítani a románok és „más szívképző Repülőírások' Szerzőit". Még az 1802-ben alapított Légion d'honneur példaadása is felvillan 1808 körül Szentgyörgyi előtt, hiszen így folytatja : „Románok és más ... Repülőírások' Szerzőit — jutalomtételekkel, vagy valamelly t i s z t e s s é g' d a n d á r jának Érdemjelével, 's Czimerjével kellene gedélni ..." (45). A magyar Légion d'honneur alapításának itt felvetett gondolatát mindeddig a Mondolat egyetlen vizsgálója sem értékelte, pedig a Kazinczy által is tisztelt debreceni orvosnak tagadhatatlanul becsületére válik.

119.1. Az elmondottak után természetesnek tartjuk, hogy a Szentgyörgyi-féle szótárban alig akad olyan kifigurázott szó, melyet Kazinczy maga alkotott volna.[228] *Abda*, eredetileg *ábda* Barczafalvi szava (1787); *alkalom* 'aptitudo' értelmezése szintén Barczafalvira (1792), 'occasio' értelmezése pedig Wagner Phras.-jára vall (NyÚSz.). *Ángolly* Sándor I. szava, *aprósdi* 'minuette' — akárcsak *vigallitza* 'ugrós tánc, allegro' — Barczafalvitól származik, *Bájné* 'holde Gőttin' (54) Folnesits *őné*-féle képzéseit gúnyolja (vö. RMK. X, 16, Pais D.: MNy. XLVII, 11—12), *eldőd* 'antecessor' megvan Kultsárnál (1808: „A' mi ditsőséges *Eldődinktől* azon Tartományok ajándékoztattak", Hazai Tud. I. 381), *ennenség* 'egoismus' Benyák B. szava 1783-ból (NyÚSz.), *év* (< *aevum !*) a DebrGr.-án kívül SzD.[2]-ra és Sándor I.-ra (Sokf. XII, 31) támaszkodik (később ismétli Gyarm., Kr., Kassai stb., vö. EtSz. II, 101). *fárad* 'fáradság' a Búsongó Ámorból ered (RMK. X, 14), *felületes* Barczafalvi *felület*-ének (1787) származéka stb. Ha valaki összeállítaná Szentgyörgyi parodisztikus szókészletének v a l a m e n n y i forrását, megközelítő képet kapna a röpirat szerzőjének olvasottságáról is. Persze azt már alig lehetne megállapítani, hogy egy-egy kevésbé ismert szerzőtől származó régebbi szóalkotás milyen úton-módon került a Mondolatba.

A második Mondolat

120. Szótörténeti szempontból kétségtelenül jóval bonyolultabb feladatok elé állítja a kutatót a második Mondolat: ennek szerzője Somogyi Gedeon, Veszprém megyei levéltárnok (1783—1821), akit vállalkozásában valószínűleg többen támogattak : a munkatársak közt szerepelt Fábián József tótvázsonyi esperes, Ruszek József apát, az ismert filozófiai író, és Márton István, a szótáríró Márton József testvére is. Az előszót Somogyi Takács Józseffel akarta megíratni, de ez nem vállalta (Kazinczy Lev. XII, 561). A vállalkozás mögött Kisfaludy Sándor kezét sejtette Kazinczy;[229] öccse, Kazinczy Miklós a Mondolatnak egy Nagyváradra került példányába a követ-

[228] Kazinczy szava volt (vö. NyÚSz) az „ős-Mondolat" szótárában *komoly* (RMK. X, 99), de a végleges szójegyzékből ez is kimaradt. A kortársak Vándza szavának tartották *korány*-t, de „Kazinczy szerzett neki polgárjogot" (NyÚSz., Kazinczy Lev. XIII, 392). Szentgyörgyi használta (25), de szótárába nem vette fel. Valószínűleg Kazinczy népszerűsítette Daykának *kecs* szavát ; Szily úgy véli, hogy még Dayka szövegébe is „Kazinczy csúsztatta be 'charme' jelentéssel" (NyÚSz.). Az utóbbi szó megvan Szentgyörgyi szótárában is, 'Reiz. Venustas. Lepor. Elegantia. Deliciae. Anmuth' értelmezéssel.

[229] 1814. február 4-én ezt írta Berzsenyinek: „Kisfaludy és Kisfaludy emberei a gyilkosok ; ez a boldogtalan [ti. Somogyi] csak eszköze azoknak és annak" (idézi RMK. X, 7). Kisfaludy Sándorra egyébként maga Somogyi is célzott, amikor az első Mondolatot elterjedtség dolgában „Kisfaludy énekeihez" hasonlította (14).

kezőket jegyezte be : „Ez [ti. az első Mondolat] Veszprémbe is eljutott. Kisfaludy Sándor úr, a Himfy Szerelmeinek szerzője, a ki Kazinczy Ferencznek az említett munka kemény Recensiojáért ellenségévé vált, Veszprém Vármegyei Esküt Somogyi Gedeont reávette, hogy az általok megbővített s Kazinczyra alkalmazott[230] Mondolatot adná ki" (RMK. X, 7—8). A vádat hangoztatta Kazinczy is (Lev. XI, 516), s elismerte Somogyi rokona, Fábián Gábor : Somogyi Gedeon életéről szólva beismeri, hogy a Mondolatot „többeknek és különösen Kisfaludy Sándor buzdítására" adta sajtó alá (Figyelő I, 17).[231] Somogyit mint a Mondolat szerzőjét egyébként már Szentmártonyi Radó Sándor, somogyi táblabíró megnevezte abban a levelében, amelynek kíséretében a Mondolatot megküldte Kazinczynak (RMK. X, 9 ; Kazinczy Lev. XI, 177, 516—517).

120.1. Somogyi életéről és jelleméről nem nehéz némi képet alkotnunk (vö. Szinnyei: MI. XII, 1260, valamint Kazinczy levele Berzsenyihez, Lev. XI, 402 kk.). 1783-ban született a Veszprém megyei Tótvázsonyban, hol atyja birtokos nemes és ref. esperes volt. A pápai kollégiumban nevelkedett ; jó latinista lehetett, hiszen később egy olyan bonyolult stílusú írót fordított magyarra, mint Petronius, és saját fogalmazványait is szívesen tűzdelte meg jól megválasztott, szellemes latin idézetekkel.[232] Kölcsey a Feleletben kiemeli gúnyolódó csípős tréfákra hajló természetét : e tekintetben alighanem igaza lesz, hiszen a pápai kollégiumból is diákcsínyei miatt eltávolították volna, ha idejében nem veszi pártfogásába Láczai Szabó József (Kazinczynak egy másik ellenfele),[233] s nem küldik el „iskola-rektornak" Pákozdra. Kölcsey szerint Somogyi e faluban is „durvánkevély és zabolátlan" volt (Felelet, VIII), s ezért állásában alig egy évig maradhatott. 1806-tól Pozsonyban jogot tanult, s bizonyára ott sajátította el a német és francia nyelvet, hiszen Szinnyei szerint a „római, görög, német és franczia költőket eredetiben olvasta". Később Kun László, a veszprémi „első-ispán" mellett folytatott joggyakorlatot, majd Pesten ügyvédi vizsgát tett. Tanulmányai végeztével Veszprém megye szolgálatába lépett : az első tisztújításkor járási esküdt lett, a második tisztújítás alkalmával azonban — amint Szinnyei írja, „egészségi tekintetből" — a nyugalmasabb levéltárnoki állást választotta. Van nyom arra is, hogy valami kapcsolata lehetett az 1809. évi nemesi felkeléssel ; aligha véletlen, hogy a Mondolatot bejelentő Hiresztelését, vagyis előfizetési felhívását így keltezte:

„Költ Crispia' [= Veszprém][234] várában, a' nagy Veteményedelem' [= Seminarium] mellett, 1813-dik Esztendőben, a' Magyar Hőseknek Felülése' [= insurrectio, vö. „Felülni. Insurgere" 50] miatt, mivelésbe vett Mindenes

[230] Az én ritkításom.

[231] Takács József arról értesít, hogy Kisfaludy S. még a munka terjesztéséhez is hozzájárult ; közlése szerint „Himfy terjesztgeté el a Mondolatot Somogyban s Ruszek mindenfelé" (Kazinczy Lev. XII, 561).

[232] L. 1819-ben megjelent Petronius-fordítása bevezetését, ahol védekezett egyrészt a Felelet, másrészt pedig a Tudományos Gyűjtemény 1817-i kötetében megjelent bírálat (Balla K.) ellen ; vö. RMK. XI, 96 kk. és Bev. 17—18.

[233] Kazinczy Lev. XI, 404. — Láczai „paskvillusa" rendkívül durva támadás volt Kazinczy ellen : útszéli nyelvezete a legelkeseredettebb hitvitázókéval vetekszik (l. RMK. X, 100—109). Láczai Sárospatakon terjesztette a Mondolatot, amint Kazinczy 1814 ápr. 20-án hozzá intézett leveléből kiviláglik (Kazinczy Lev. XI, 350).

[234] Crispia = Veszprém helytelen azonosításon alapul. K. Miller Itineraria Romana (Stuttgart, 1926. 422) szerint *Crispiana* „bei Bakony am Übergang über den Bakonybach, in Sikator" (CIL III 852, 1960). E topográfiai útbaigazítást Simonyi Dezsőnek, az MTA könyvtárnokának köszönhetem.

Gyüledelem' Napzatján" (50). E kijelentést csakis úgy lehet értelmeznünk, hogy Veszprémben 1812-ben vagy 1813-ban megünnepelték a nemesi felkelés évfordulóját, s ez alkalommal Somogyi már buzgón terjesztette a Mondolat előfizetési felhívását.

Még egy érdekes mozzanat van ebben a keltezésben : Somogyi Gedeon, habár református lelkész fia volt, a Mondolat híresztelését „a' nagy Veteményedelem", vagyis egy katolikus papnövelde szomszédságából keltezte, ezzel is utalván katolikus papi kapcsolataira.[235] A Mondolat pártfogói közt valóban találunk egyházi személyeket, elsősorban Ruszek katolikus apátot, aki „a' Weszprémi Nevendék Papság egygyik s' öre[ge]bbik Taníttója"[236] volt. Ruszek egy ív kefelevonatát is átjavította (RMK. X, 7), s később Festetich György ebédjén a Mondolat példányait egyik saját művével együtt osztogatta.[237] Lehet tehát valami igazság abban a felekezeti ellentétben, amelyre a Mondolattal kapcsolatban Kazinczy barátja, Rumy Károly utalt 1816-ban megjelent ismertetésében.[238]

120.2. Persze Szentgyörgyi Mondolata és a második Mondolat megszerkesztése közé egy fontos dátum esik : Kazinczy 1811-ben kiadta Tövisek és virágok című epigramma-gyűjteményét, amelyben — éppen ő, aki költői téren meglehetősen terméketlen volt — erősen vitatható módon szállt szembe a kor legismertebb íróival s magával Himfy költőjével. Kisfaludy Sándor ugyan később tagadta felháborodását és Kazinczy is igyekezett kiengesztelni őt az „Új tövisek és virágok"-ban közölt második „Himfy"-vel, mindazonáltal kétségtelen, hogy a Kisfaludyt ért támadás hozzájárult a dunántúli ortológusok harci kedvének felajzásához. Elkeseredésükben nem érték be már a Szentgyörgyi-féle óvatos irattal, mely valóban csak a nyelvújítás ízléstelen túlzásait nyesegette, hanem a művet kibővítették, itt is, ott is a maguk szája íze szerint toldozgatták, és kifejezetten Kazinczy, sőt mellékesen Berzsenyi ellen élezték ki. Kazinczy és Berzsenyi ugyanarra a pellengérre került, amelyre Barczafalvi és Vándza halvaszületett szavai valóban méltók voltak.

[235] Téved tehát Kazinczy, amikor azt írja Berzsenyinek, hogy a Mondolat kiadására „egyedűl a' Zvinglianusok tüzelték Somogyi Gidát" (Lev. XI, 400). E véleményét később maga helyesbítette, vö. alább 237. j.

[236] L. műve címlapját : A' filozofiának előljáró értekezései. Veszprém, 1812.

[237] Kazinczy 1815. dec. 14-én ezt írta Dessewffy Józsefnek : „Philos. prof. Ruszek javallá a szándékot, toldította, az exemplárokat maga terjesztette, a gróf Festetics asztalánál maga kiosztotta, minden vendég két exemplár munkát kapott, egyiket a prof. Ruszek... Philos. munkáját és egyet a Mondolatot, 's így azt a gyanut támasztotta, hogy a Mondolatban dolgozott is. Annyi bizonyos, hogy kéziratban olvasta" (Lev. XIII, 335—336). Kazinczy Kis Jánoshoz írt egyik levelében említi, hogy Festetics György az említett ebéden Ruszeket úgy mutatta be vendégeinek, „hogy ez nemcsak a philosophiában tett nagy szolgálatot a nemzetnek, hanem a Mondolat körül tett szolgálatával a nyelvnek is. S Ruszek a complimentnek ellene nem monda" (Kazinczy levelezése Kis Jánossal. II, 210 ; idézi RMK. X, 24). Viszont jellemző, hogy a nagyműveltségű Horváth János veszprémi kanonok, Versegi támogatója, akit Kazinczy is sokra tartott, a Mondolat társaságával semmiféle kapcsolatba nem lépett (Badits F.: Horváth János. 1927, 34).

[238] „Selbst die Religion, in welcher er [ti. Kazinczy] geboren ist — das reformierte Glaubensbekenntniss — macht bey vielen seiner Landsleute sein Unglück, ungeachtet er — aufrichtig zu gestehen — unter den Katholiken mehr aufrichtige Freunde hat, als unter seinen Glaubensgenossen. *„Hát b—a' lelkét, az a' Kálvinista lesz Dictátor Köztünk !"* d. i. „also — (den rohen Nationalfluch muss Rec. unausgeschrieben und unübersetzt lassen) dieser Calviner wird unter uns der Dictator seyn?" fragte ein sonst sehr gelehrter und aufgeklärter Schriftsteller im Gespräch einen Mann, der den schwarzen Talar trägt" (Allgemeine Literaturzeitung, Halle u. Leipzig, IV—1816. 308, vö. RMK. XI, 84).

121. Mit írt Somogyi, alighanem baráti köre részvételével, az első Mondolathoz ? Aránylag nem sokat és tartalmilag a Szentgyörgyiénél jóval silányabb részeket. „Az én Fantáziám eggy boldogtalan, eggy semmittudó Teremtő" — mondta magáról teljes joggal Somogyi, aki művelt, de önálló alkotásra kevéssé képes literátor lehetett. Szerencse, hogy Szentgyörgyi magvas szövegéhez nem mert nyúlni : amint maga vallja, „abban fixáltam magamat : hogy az Originált szúratról szúratra [= pontról pontra, vö. Mond. 92] azon leplezetben adjam ki, mellyben kaptam" (14). Szentgyörgyi Mondolata elé azonban a Zafyr Czenczihez[239] intézett ajánlás került, továbbá a Vezérszónak nevezett rész, a Szentgyörgyi-féle Mondolathoz fűzött jegyzetek, s végül a szótár, mely mintegy 180 szót tartalmazó szójegyzékből 1000 címszóra duzzadt. Persze ennyi szót Somogyi nehezen tudott volna alig néhány lapnyi „cento"-jába[240] szorítani: igen sok szót, amelyet a szótárban ki akart pécézni, egyszerűen felsorolt abban a z) jegyzetben, melyet Szentgyörgyi szótárírási terveihez fűzött (41—42).

Somogyi adalékai, dagályos és éppen ezért sokszor szellemtelen stílusuk ellenére, figyelmet érdemelnek. Az ajánlólevélből megtudjuk, hogy a Mondolat kiadói nagyban számítottak n ő i olvasókra ; a kiadvány „külmiképségét" [= külső formáját] is azért szabták „olly idomra, hogy dolgozáserszénykébe is belé illjen" (V.). A Vezérszóban figyelemre méltó a Berzsenyi stílusát már Kölcsey bírálata e l ő t t parodizáló részlet,[241] továbbá az első teljesen nyilvánvaló támadás K a z i n c z y e l l e n, mely csak úgy ontja a Tövisek és virágokból átvett szavakat :

„A Nyelv' szinténségének [= analogiái 91] olly körülnyesett esméretével irt Honni Darabot teszek le itten : mellyből, bár azt az Aesthesis' komponájára[242] vessük, akármelly gépezelyetű Lőny, 's makatsúlt izletű Zseni is ... megvallhatja : hogy annak nem lélektelen írójára a' kilentz Szűzek keggyel hunyorgattak.[243] Ki, a' mi nagyon tűn szembe, a' Nyelvnek Mamsell la Regléjét lévvé vérré változtatván, nem affectálgat[244] idegen Rollt; hanem mintha Pünkösti malasztban vett volna részt, ... a' Nyelvmívelés' segédeit kitsordúltig felfejtette ... Nem is lehet azt ipalni,[245] hogy rökkent szózatinak Svádája, meleg ömledezése ... még a' vájt fülüeket is mohón teheti felévé" (9—10).

E szöveghez könnyű Kazinczyból párhuzamokat, analógiákat idézni : az aesthesis és a zseni összeszövése egy mondatba bizonyára „Az iskola törvényei" című epigrammából származik :

S a' genie pártázott fővel jő, s sanctionálja
A' mit az iskola tilt, a' mit az aesthesis hágy.

[239] Kazinczy nevének anagrammája. *Zafir (Sapʰir)* olyanféle név, mint *Diamant, Rubin, Perlmutter; Cenci* eléggé közönséges osztrák női becézőnév *(< Crescentia)* ; Kazinczy A tavaszhoz című dalában használta.

[240] E rosszalló minősítést Kazinczy többször alkalmazta a Mondolatra (vö. pl. RMK. XI, 97, j.). Ismétli Rumy K. lipcsei bírálatában ; l. RMK. XI, 85.

[241] Pl. „Gygász-erővel hartzra szegült karokkal átküzdvén a' Styx' öbleit, ionkoszorús fejeken balzsamos kenet villogott" (3).

[242] „*Kompona* [< román *cumpănĭ* 'mérleg karja'] mérő serpenyő" (SzD.[2]) ; a Mond. Szótára szerint 'font, mérő-serpenyő' (72).

[243] Vö. Kazinczynak Fábchichról írt epigrammájával : „Az kilencz szűzek zordon Cziterát adának énnekem. Ijedéssel fut zöngése elől az, a' kire ne n hunyorgottak".

[244] E szót a fiatal Kazinczy sűrűn használta, l. **19.**

[245] „*Ipallani:* palástolni*, titkolni, el-hallgatni, takarni, enyegetni. El-ipallani a' vétket" (SzD.[2]). Itt : „*Ipalni.* Eltitkolni, tagadni, kérdésbe vonni" (69).

Kegy eredetileg Adámi szava (NyÚSz.), de Kazinczy tette mintegy nyelvújítási kritériummá (vö. : „S *csendet* mond mikor ír, s *kecset* és *kegyet*...” A neo- és paleologus). *Regle, mamsell, affectálgat* és *roll* Kazinczynak az idegen szavakkal szemben elfoglalt liberális álláspontjára utal ; *sváda* viszont ismét Kazinczynak Fábchichról írt epigrammájára emlékeztet : „nem egyenlő bájt Ád mindeneknek *Sváda*”.[246] Végül az Orthoepia című epigrammából származik a „vájt fül” említése: „... ohajt Ő nékem tudományt, én neki *vájt füleket*”.

Ugyancsak itt, a Vezérszóban utal Somogyi Szaklányi Zsigmond „más Vallásbeli Hirdész”[247] már említett stílusparódiájára, amely bizonyára mintául szolgált már Szentgyörgyi számára is. Kazinczyra a Vezérszóban más lényeges részlet nem vonatkozik, annál fontosabb viszont a Szentgyörgyi-féle Mondolathoz fűzött híres j) jegyzet : Szentgyörgyi itt „hazánknak Költőit” említette, s ehhez a kitételéhez Somogyi a következő jegyzetet csatolta :

„Nevezzelek-e' Titeket ? ti kevesek ! Szép környe Tokájnak,[248] mártsad pollyád' szebb örömébe azon képzelmész' Lelkét, kinek Morálja megengedi : hogy Iró-társát

Csipd, döfd, rugd, valahol kapod a' gaz latrot : az illyet *(ő mondja)*

Ütni, tsigázni, 's agyonverni nevetve szabad” (43—44).

Somogyi szó szerint idézi itt az „Epigrammai morált”,[249] s nyilván ezzel igyekszik bizonyítani, hogy a vita elfajulásáért, a hang eldurvulásáért tulajdonképpen Kazinczy felelős..

Rendkívül éles és egyben ideológiai tartalmú Somogyi v) jegyzete, amely már a szabadkőműves Kazinczyra támad :

„Ha én Nyelvmíves leszek, így hektikába sem esem, mind a vén Kőmíves, ki tsak a' sok köhögést míveli — sőt reménylem, hogy a' Nyelvmívelés engem meg Szolga Birósit, sőt meg is Viczé Ispányit — Óh melly szép köszönetelő Mondolatot hallanak én tőlem az én beiktatásomkor a' Vármegye' Házában ...” (46).[250] Ez a célzás nem lehet véletlen ; minden valószínűség szerint Kazinczynak arra a beszédére vonatkozik, amelyet II. József idejében, hivatali beiktatásakor mondott, s amely sokak szemében túlságosan aulikus szelleműnek tűnt.

[246] Ugyanott megvan a „rökkent szózat” kifejezés is.

[247] A „más-vallásbeli” megjelölés különös. Vagy Ruszek, illetve egy másik katolikus munkatárs írta ezt a részt, vagy pedig a református papi családból származó Somogyi ezzel is leplezni akarta kilétét.

[248] Vö. Kazinczynál : „Bihart Vitézem, *szép környét Tokajnak* Nagyom tanítá zengzetem csudálni” (Sylvester).

[249] Az eredeti kiadás 2. sorában a *nevetve* szó zárójelbe van téve.

[250] Eddig nem vették észre, hogy ez az egész rész szó szerinti átvétel Szaklányi—Horváth gúnyiratából, vö. ItK. XI, 185. Ugyancsak innen származik a v) jegyzet eleje :

1794.	1813.
Mert a' Könyvet jól *forditani* nemesebb *dologitás*, mint a' madzagot sodoritani, a' *posztót nadrágitani*, a' *deszkát asztalitani*, az árpát *seriteni*, a' rozst, zabot, szilvát, *pálinkitani* (ItK. XI, 185).	mert a' Könyvet jól magyaritani, nemesebb dologitás, mint a' madzagot sodoritani, a' posztót nadrágitani, a deszkát asztalittani, az árpát seritteni, a' szilvát pálinkittani (44—45).

121.1. Mindezen célzások Kazinczynak igen rosszul estek (vö. Lev. XI, passim), s különösen az bánthatta, hogy a Mondolat végleges szövegében kedvenc szavai egy gyékényre kerültek Barczafalvi, Folnesics, Vándza valóban ízléstelen szófaragványaival. Szentgyörgyi is használta olykor Kazinczy egyéni szóalkotásait, de ilyet szótárába nem tett (**119.1.**). Most viszont a Somogyi-féle szótárban Kazinczynak nem egy szava szerepelt. Ilyenek voltak — hogy csak a legfeltűnőbbeket említsük[251] — *borága* 'szőlővessző' (55 ; vö. Kazinczy, Pandekt. V, 13), *csókdosni* 'csókolgatni' (56, vö. még „Láng lebeg szép üstökén, 's *csókdossa* homlokát" Töv. vir. 32), *embercse* 'szegény, alávaló ember, homuncio' (59, vö. a Herkules c. költeménnyel, Töv. vir.), *engedékeny* 'engedelmes, hajló' (59, Kazinczy-Marm., NyÚSz.), *évszak* 'epocha, időszakasz' (61, Kazinczy-Marm., NyÚSz.),[252] *féltékeny* 'zelotypus, eifersüchtig' (62, Kazinczy 1805, Bárczi: SzófSz.), *rény* 'virtus, Tugend' (85, vö. NyÚSz.), *részvét* 'interesse, Theilnahme' (86, Kazinczy-Marm., NyÚSz.), *szemöld* 'szemöldök' (90, vö. NyÚSz.) stb. E rövid felsorolást természetesen tetemesen lehetne növelni az *árny* típusú szavakkal, amelyeket mai tudásunk szerint Kazinczy csak n é p s z e r ű s í t e t t, de amelyeket akkor — nyelvújítási kronológia hiányában — ellenfelei egyenesen neki tulajdoníthattak. Mindenesetre az a benyomásunk, hogy nemcsak Kazinczy szentimentális jellegű fordításai[253] és későbbi csípős epigrammái hatottak Somogyi körére (amint Tolnai feltételezi, Nyú. 116), hanem Marmontelből fordított „szívképző regéi" is ; a *szívképző* szót egyébként már Szentgyörgyi szótározta 'szívformáló — jobbító' értelmezéssel (91).[254]

121.2. A Mondolat szótári forrásait eddig kevéssé vizsgálták, pedig kétségtelen, hogy beható kutatás ezen a téren is sok újat tudna mondani. Mindenesetre megállapítható a Kisded Szótár nagy hatása, amellyel sem Balassa, sem Tolnai nem foglalkozott. SzD.[2]-re utalnak olyan címszók, mint *alapíttani* 'fundare, statuere' (52) ~ *alapíttani* 'szerzeni, fundálni' erőssitteni' (SzD.[2]); *ármás* 'Gens d'Armes' (53) ~ *ármás* (SzD.[2], vö. Gyarm. Voc. 5) *balhapohár* 'dormitorium, schlaftrunk' (54) ~ *balha pohár* 'álom-ital, álom' fejébe-való ital' (SzD.[2]); *beszádlani* 'száját bedugni, obturare' (54) ~ *beszádlani* 'bé-tsinálni a' száját valaminek' (SzD.[2]) ; *buliklani* 'búgni, turbékolni' (55) ~ *buliklani* 'burokolni, galamb módra nyögni' (SzD.[2]; az EtSz.-ban nincs) ; *csin* 'csinosság, cultura' (56) ~ *tsín* 'tsíny, ékesség, illőség' (SzD.[2]) ; *dédős* 'jóbapa, atavus' (56) ~ *dédös* 'nagy atyának (szép atyának, jobb atyának) nagy, v. szép, v. jobb attya' (SzD.[2]); *dögönyeg* 'stilétes páltza' (57) ~ *dögenyeg* (SzD.[1]), *dögönyeg* (SzD.[2]); *dömötzki* 'veres tafota' (57) ~ *dömötzki* 'idem' (SzD.[2]); *ekkédig* 'eddig' (58) ~ *ekkédig* 'eddig, eddég, ekkédiglen, eddiglen' (SzD.[2]) ; *érdempoltz* 'honos' (59) ~ *Érdempóltzok* (SzD.[2] 130. *póltzolni* a.) ;

[251] Kazinczy legfontosabb újításait összeállította Tolnai : Nyú. 148. Számos ponton helyesbítésre szoruló adatait a NyÚSz., a nagyszótári gyűjtés és Bárczi: SzófSz. segítségével ellenőriztem.

[252] Jelentését a téves *aevum* > *év* származtatás magyarázza.

[253] Talán Gessner idilljeire utal *ag[g]fa* felvétele, vö. 1788: „*Agg*-dió-*fák*' bóltja alatt állna magános házam" (Gessner 265).

[254] Részletesebb összevetés bizonyára számos további egyezés nyomára vezetne. *Begyeskedő* a Mondolatban azért 'szerető S p r ö d e' [!] (54), mert Kazinczy ezt írta Alcibiád c. elbeszélésében : „E viszketeg gondolat szállotta-meg midőn eggy reggel *Begyeskedőjének* térne haza látogatásáról" (Munkái. 1814. IV, 3). Másutt is *begyes* Kazinczynál a. m. 'ellenkező, de kacér szerelmes' (4, 5 stb.). Ugyanitt megvan *felfejtődzet* (IV, 5), *feltét* (uo.), *verőcze* (43), *kerti lakó* (60), *hiszelékeny* (68), *elő-érzés* (171), *fixál* (193) stb. Valamennyi a Mondolat tipikus szava.

kirié 'zsinat, lárma' (72, vö. „ne hogy pedig ... a' zsinár [= hijjábavaló 99] *kirié* ezt tsak álomhüvelyezésnek állassa" 9) ~ *kirié* 'lárma, 'zinat, 'zivaj' (SzD[1]. 49 ; vö. *kiria* 'lárma, zajos beszélgetés, kiabálás' MTsz., Rozsnyó, Karancs vidéke; *kirje* 'cudar, csúf' MTsz. Gömör m.) stb. Baróti Szabóhoz olyan szoros szálak fűzik Somogyiékat, hogy joggal vetődik fel a kérdés: vajon nem egészítették-e ki előbb a SzD.[2] segítségével Szentgyörgyi szójegyzékét és csak azután fogtak a „cento" kidolgozásához? Ez megmagyarázná a z) jegyzetbe foglalt felsorolást is : ide, mint mondtuk, olyan szavak kerültek, amelyek a szövegrészbe nem fértek bele.

Baróti Szabó szótárán kívül forgatták a „mondolatosok" Sándor István Toldalékát is : a nagyszótári gyűjtés tanúsága szerint csakis innen vehették át a következő adatot :

„*Ágyugömb.* Ágyugollyóbis" (51) ~ „*Ágyu gomb,* Ágyu gombótz. Globus tormentarius, Glans tormentarius" (Told. 3).

Nem találtam meg viszont semminő forrásban a Mondolat *ágyupad* 'Batteria' (51) adatát.[255] Márton Lex. 1818. szerint a visszalatinosított *batteria* értelmezése 'ágyusánc' és ugyanezt találjuk már a Told.-ban is. Lehetséges azonban, hogy a Mondolat írói egyszerűen Sándor I. adatában a *sánc* szót a magyarosabb *pad*-dal cserélték fel, s így alakult a máshonnan egyelőre ki nem mutatható *ágyupad.*

Nagy bizonyossággal SI.-ból származtathatjuk a Mondolat következő szavait :

Told. 1808.	Mondolat 1813.
Adomány levél. Litterae donatio.	*Adománylevél.* Donatio.
Álomfejtés, -magyarázás, -hüvelyezés. Somni explicatio, Conjectio somniorum.	*Álomhüvelyezés.* Álomfestés [!],[256] fillentés.
Arány. Scopus, Meta.	*Arány.* Scopus.
Ditstelen. R. Ingloriosus.	*Ditstelen.* Ingloriosum.
Gedélés. Allectatio, Illectatio, Invitatio.	
Gedélet. Illecebra, Illectamentum, Invitamentum.	
Gedélni. Allicere, Pollicere, Illicere ...	*Gedélni.* Allicere.[257]

Ugyancsak Sándor Istvántól vette át már a Mondolat „első keze" az *ángolly* alakot (l. **119.1.**).

122. Ezenkívül a Mondolat második kidolgozásának még számos — közvetlen vagy közvetett — forrására tudunk rámutatni. Időrendben a legrégebbi szerző talán Adámi : a *duska* szót ő értelmezte 1760-ban 'Gasttrunk'-kal (EtSz. I, 1453), s most alighanem ennek fordítása a Mondolatban a latin 'hospitii haustus' (57). Ugyancsak Adámi szava (1763) *mosoly,* de ez kerülhetett a Mondolatba akármilyen közvetítéssel. A 80-as évek nyelvújítását legjobban Dugonics és Barczafalvi képviselik : Dugonicstól került a Mondolatba *állomány* 'conditio' értelmezéssel (vö. NyÚSz. ; SzD.[2] szerint még 'substantia,

[255] A szó a már említett, katonai vonatkozású u) jegyzetben fordul elő : „hidfejeket, *ágyúpadokat,* kórházakat állítson" (36). A szöveg szerkesztésében kétségtelenül bizonyos hadászati szakértelem nyilatkozik meg.

[256] Valószínűleg sajtóhiba *álomfejtés* h.

[257] A szótárba Szentgyörgyi vette fel, de használta Somogyi is. Megvan már SzD[2]-nál : „*Gedélni:* tsalogatni. *Gedélés. Gedéltetem:* ketseg(t)etem, hitegetem, bíztatom. *Gedéltetés*". A MTsz. tanúsága szerint dunántúli tájszó. Vö. még EtSz. I, 1996 (*dédelget* a.)

existentia, essentia'),[258] továbbá számos matematikai műszó, mint *henger*, *köb* (1784) és a valamivel későbbi *gyök* (1798).[259] Barczafalvi hatása közismert: Somogyiék nemcsak Szigvárt szójegyzékét forgatták nagy szorgalommal, hanem a Tudományok magyarúl című munkát is (1792.), amelyből már Szentgyörgyi bőven merített. Legjellemzőbb példáink egyike ezzel kapcsolatban az 'emlősök tanának' régi elnevezése:

1792.	1813.
Tsetsesesméretség. Zoologia historica Mammalium (Tud. magyarúl 51).	*Csecsesesmérettség.* Zoologia hist. Mamm. (Mond. 56).

A századforduló körüli irodalmat egyrészt Csokonai, másrészt Márton szótárai képviselik. Feltétlenül Csokonaira emlékeztet ez a címszó: „*Ázur palota.* Kék ég" (53); valószínű forrása a következő: 1805: „'S most már az *ázur* menny *palotáiban* Vészitek a' diadalmi Nektárt" (Ódák 85). Márton 1799-i szótárából vette a Mondolat a 'terminus technicus'-nak *mesterszó* magyarítását;[260] az 1803-i Márton-féle szótárból származhat az *ív* 'árkus, p. o. papiros, Bogen', de természetesen megtalálhatta ezt Somogyi Márton szótárának 1807-i kiadásában is, ahonnan például *bajor* származik. Közismert kapcsolatai vannak Somogyinak a tiszti szótárakkal és azoknak szerzőivel: Szirmay A. 1806-i magyarázata nyomán került a Mondolatba *gyarmat* 'colonia' (65, vö. NyÚSz.) és Zala m. tiszti szótára közvetítette a Mondolat felé *mestermiv* 'Meisterstück, remek, paradigma' neologizmust (78). Az 1807. év alkotásait képviseli a Kazinczy által is lenézett Folnesics: tőle került át többek közt *közönyújság* 'közönséges ujság' (74).

A Mondolat legfrissebb forrása valószínűleg Pethe Ferencnek 1812-ben megjelent Mathesise volt: innen került a Mondolatba számos matematikai műszó, pl. *kellőközép* 'centrum' (70) és *kockalap* 'quarrée' [!] (73).[261]

[258] Az ilyen filozófiai műszók felvételében valószínűleg Ruszek is segédkezett. Ruszek nyelvhelyességi kérdések iránt mint a magyar filozófiai műnyelv egyik úttörője is érdeklődött; mindazonáltal nem igen akarta magát „a' Grammatikusoknak nálunk is nem éppen szokatlan Bötühartzaiba" ártani, hanem „a' Dunán túl való, mint Hazámbóli szóejtéssel" tartott, valamint „Pápay Urral, mint első rangu Filologusunkkal" (A filozófiának előljáró értekezései. Veszprém, 1812. V). Ruszek, amennyire lehetséges volt, keveset új tott; Kanttal kapcsolatban is kifogásolta, hogy túl sok neologizmust próbált meghonosítani (i. m. 308). Egyébként maga Ruszek is használta a *fenéktétel* 'principium, Grundsatz' szót, melyet a Mond. kárhoztat (63). Ruszek bőven használt idegen szavakat (pl. *Universzitás, logyika, anthropologyia, mathesis* 369).

[259] E rész forrása is a Szaklányi—Hunyadi-féle gúnyirat volt:

1794.	1813.
„Járom a' Tudákosságos letzkéket, ésmár tudok rajzolni *Köböket, Czövekeket, Hengereket* és *Asztalagokat:* ... a' földmérésben nem sokára *Mesterleg* leszek. Mert az eszem is *madárlag*, 's a' Tanítom sem *tökleg* és *szamárlag*, hanem *Plátólag*" (ItK. XI, 184).	„igy fejezi-ki magát eggy tudákosságos Letzkéket járó: „már tudok rajzolni köböket, czövekeket, hengereket, és asztalgokat [!] — és a' Földmérésben nem soká mesterleg leszek, mert az én eszem madárlag; de annak is köszönhetem, hogy a' Tanitóm nem tőkeleg [!] és szamárlag, hanem Plátólag" (33).

[260] Használta Ruszek is: i. m. V; a minta — különösen *mesterségszó* esetében — a n. *Kunstwort*.

[261] A megfelelő adatokat Pethe művéből id. Keresztesi M.: i. m.

A Mondolat forrásait ezzel még természetesen nem merítettük ki; csupán utaltunk arra, hogy a források teljes feldolgozása mennyivel több eredménnyel járna, mint amennyi az eddigi tudományos irodalom alapján sejthető volt. Persze fáradságos és olykor kockázattal járó munkára lenne szükség. A szótári és tudománytörténeti források aránylag könnyen áttekinthetők; rendkívül nehéz azonban rekonstruálni Somogyiék körének irodalmi olvasmányait. A Mondolatban megvan *égtartó* 'igen magas' (vö. „az egekbeötlő Krivántető, vagy az *égtartó* Pyraenék" 5), de egyelőre csak a következő két adattal tudjuk ezt a szót kapcsolatba hozni: 1804: „ ...az eget ... tsillagival Hömpölygeti az *Ég-tartó* Atlás két vállaival" (Kováts J.: Éneis II, 124) | 1832: „... az *égtartó* Kárpát Iszterre könyöklő Bércze alatt Pozson áll ..." (Horvát E.: Kis. költ. 310). Csak a Nagyszótár t e l j e s anyagából fog egykor kiderülni, milyen más szerzők használták még a XIX. sz. elején ezt az antik hangulatú kifejezést.

123. Hasonló dokumentációs nehézségekre lépten-nyomon bukkanunk, különösen azért, mert a NyÚSz. megjelenése óta éppen e kor hozzáférhető forrásanyaga nem fejlődött eléggé. Néhány ilyen esetet, amikor a probléma azért oldható meg nehezen, mert eddig ismert legrégebbi adatunkat éppen a Mondolat szolgáltatja, érdemes közelebbről megvizsgálni:

Aranydad 'aranyhoz hasonló értzelegy' (52), vö. „illyen a' remekelő Természetedményben a' *Berzegenység* [=electrisatio 54], ... az *aranydad*, dárdafény [=piskoltz, antimonium 56]" (32). — Ismeretes, hogy a *-ded* képzőt a nyelvújítók kedvelték: a NyÚSz. Diószegi—Fazekas Fűvészkönyve (1807) nyomán idézi a *kerekded*, *kisded*-féle alakokat; ugyancsak e szerzők jegyzik meg, hogy ez a képző „visszaveszen valamit a szó értelméből". Mindez azonban csak a szó képzésmódját érteti meg, de nem magyarázza, hogy 1807 és 1813 közt ki alkotta meg ezt a vegyészeti és — feltehetőleg — ipari műszót. Feltűnő a *-dad* képzős mn. főnevesítése is.

Átkupidolni 'megsebhetni, szerelembe ejteni' (53). — Az „angyalné"-hoz intézett ajánlásban van egyetlen példánk erre a rokokó szóra: „bájaiddal *átkupidolt* Férjednek viszontgyónását igenezed" (IX). Semminő más adatból nem ismeretes; emlékeztet ugyan Csokonai nyelvére, de egyelőre nála nem tudjuk kimutatni.

Atyfi 'atyafi'. — Ismét az ajánlásban fordul elő: „hogy ... őtet és Őnét [Folnesics szava] ... *atyfi*-módra felcsókolhassam" (VIII). Tolnai Nyú. 50 szerint Barczafalvi kedvelte az *aty*, *any*, *báty*, *nén*-féle csonka alakokat; szójegyzékünkből idevág *anybeszélet* 'grammatica Hung.' (52). Talán szintén Barczafalvi szava; a Nagyszótár gyűjtésében nem találtam.

Avatlan 'non adeptus, uneingeweih't' (53). — A NyÚSz. szerint Kazinczynál *avatatlan* fordul elő 1811-ben (Töv. vir. 13). A „rövid" alakra (mely haplológiás fejlemény lehet) a Nagyszótár legrégebbi példája 1824-ből való: „Saját nyelvet lelve *avatlanoknak* érthetetlen ajkon szól" (Kovacsóczy, Aurora III, 171). Kérdés, mi volt a Mondolat közvetlen forrása? Lehet, hogy Somogyi *avatlan*-a önkényes rövidítés a Kazinczy-féle *avatatlan*-ból.

Bővítmény 'bővíttés, bővülmény, bővülés' (55). — Sajnos ma sem tudunk többet róluk, mint amennyit Szily mond a NyÚSz.-ban: „A Mondolat [helyesebben: Somogyi G.] rosszallja, hogy a *bővítés* helyett használni kezdik; szintúgy a *bővülményt*."

Büszménykedni 'büszkélkedni, fényleni' (55), vö. Szentgyörgyi szövegében: „falai hallatlan érdemü festésekkel *büszménykednek*" (27). — Talán népi szó, de más forrásból ismeretlen. Aligha íráshibás, bár a múzeumi kéziratban ez áll: „festményekkel *büszkélkednek*" (RMK. X, 96).

Gyöngyölni 'borittani, takarni' (65). — Nem lehet más, mint *göngyöl* változata; ezt viszont Bárczi: SzófSz. csupán Fog. 1843-ból tudja idézni (*göngyölít* van már a Sándor I. Told.-ában). A szó előzményei homályosak.

Leplezni 'takarni, fedni' (75). Bárczi: SzófSz. első adata 1836-ból (Fog.).

124. Még egy kérdést kell megvizsgálnunk: a Mondolat visszhangját és jelentőségét a magyar nyelvújítás és különösen a magyar szótárírás szempontjából.

Ismeretes, hogy a Mondolatnak hatalmas könyvsikere volt. Amint Balassa mondja, nemcsak Veszprémben árulták, hanem Pápán és Keszthelyen is; Kisfaludy S. Somogyban terjesztette, Somogyi Pesten, Láczay Sárospatakon, Erdélyben pedig eljutott Arankáékhoz is. Szatmár megyében egy időben nem volt kapósabb könyv a Mondolatnál (RMK. X, 25). E hatalmas sikernek minden bizonnyal mélyebb oka volt, mint aminőre a kortársak rátapintottak; a Mondolat igazi célját és jelentőségét legjobban maga Somogyi foglalta össze 1819-ben, Petronius-fordításának előszavában: „Elég az én tőlem: hogy a' mostanában több iróink által Anyai Nyelvünkbe bécsúsztatott Ú j j i t t á s o k r a Hazámat figyelmetessé tettem .. Elég nékem az a nyugodt érzés: hogy a' Nyelv épségére vigyázóbbakká tetetett Hazafiak senkit ezután olly függetlenül, mint eddig — d i k t á t o r o s k o d n i nem engednek. Vagynak már, de lesznek többen is (hiszem!) olly bátor Hazafi Irók; kik ámbár a' Beavattak[262] közé nem tartoznak: de azért Anyai Nyelvek' ügyében ők is meg m e r n e k szóllamlani; 's megtudják a' Merőknek — az ugynevezett Nyelvszépittőknek (Puristák) kézzel foghatólag mutatni: hogy ha jó sokat m e r n i: jó viszont sokat n e m-m e r n i is" (idézi RMK. XI, 113—114).

Somogyinak ezt az érdemét Szemerének és Kölcseynek a Mondolatra írt Felelete nem ismerte el; egyébként is e „paskvillus", a kortársak részéről gyakran kifogásolt durva hangjával,[263] a kérdés lényegére nem tapintott rá. A Feleletteltel a magyar szótárirodalom történetében nem kell foglalkoznunk, hiszen — amint válaszában Somogyi helyesen állapította meg — a Felelet a Mondolat

[262] Alighanem célzás Kazinczy szabadkőművességére, egyben pedig arra a gúnyos és elutasító hangra, mellyel Kölcsey, Kazinczy köre nevében, Somogyi beavatkozását fogadta („A' Magyar Olvasó Publicum mindeddig semmit sem tudott B...ról ..." IX). Somogyi másutt is gúnyosan hivatkozik arra, hogy egyes tényeket át nem láthat, „talám mivel Beavatott nem vagyok" (RMK. XI, 101).

[263] Berzsenyinek 1815. dec. 2-án írt levele szerint „Somogyit, úgy gondolnám, helyesen gúnyolni nem is lehet, mert a mit mondott, n a g y r é s z b e n i g a z" [én ritkítottam] ... Valóban csudálom, hogy Szemere íly ügyet csak így tud védelmezni" (RMK. XI, 12—13). Dessewffy József szintén kifogásolta a durvaságokat: „A Mondolatra a Feleletet olvastam," írja egyik levelében, „helylyel-helylyel nem annyira forró, mint vastagocska; a holtakkal szelídebben kellenék bánni" (Levelezése II, 52). Ezzel Dessewffy Kölcsey cikkének ama részletére célzott, amelyben Somogyit halottnak mondta (IV). Ezen a részleten méltán háborodott fel Némethi Nagy János, aki Kölcseyről így írt: „Cs[okonai] egész 32 esztendőkre terjedt életében nem törekedett annyit nevettetni, mint K[ölcsey] Úr abban a siratni való szüleményében, mellyet a Mondolat ellen írt, csak az a kár, hogy annak születésekor a Camoenák nem csak nem nevettek, hanem sírtak ..." (RMK. XI, 15).

elvi és tartalmi részét nem érintette ; egyetlen kifogásolt szót sem vizsgált meg közelebbről és természetesen védelmezni sem próbált (RMK. XI. 101).[264] Tovább jutott a Mondolat tárgyszerű megítélésében Rumy Károly ; az Allgemeine Literatur-Zeitung 1816. évfolyamában közölt bírálatából,[265] amely nyilván Kazinczy sugalmazására készült,[266] legalább néhány konkrét tény derül ki. Az olvasó megtudhatta például belőle, hogy az első Mondolatot „hatte viel früher . . . Dr. Szent Györgyi in Debreczin aus den Werken von David Szabó und andern zusammengetragen, aber keineswegs zu diesem Zweck . . .",[267] s hogy a második Mondolatban „macht sich Hr. S. über diese auf Kazinczy's Kosten lustig". E kritika hozzászólt már a szótár anyagához is, amennyiben helytelenítette, hogy belekerült számos életképes új szó is,[268] például *ásvány-esméretség*, *dörgő*, *iktatás*, *vízépítés* stb. Az Allgemeine Literatur-Zeitung bírálója védelmezi a *rény* szót is, ami arra mutat, hogy a bíráló Kazinczyhoz valóban közel állt és az ő egyéni neologizmusait is helyeselte. Egészen Kazinczy felfogására vall Rumy következő megállapítása is: „Eine Sprache, deren Bildung noch nicht vollendet ist, kann nicht ohne Neologismen seyn" (RMK. XI, 85).

Még több, nyelvészetileg értékesíthető megjegyzés van abban a kritikában, amelynek szerzője Balla Károly (RMK. XI, 18), s amely 1817-ben, a Tudományos Gyüjtemény VI. füzetében jelent meg (97—107 ; újra RMK. XI, 88—96). Balla jogosan vetette Somogyi szemére, hogy a Mondolatban „a rend nélkül összvekapart szók Litteratori tudatlanságra mutatnak : mivel a' régi, formált, összevetett, forditott, analogum 's a' helyes újj, és koholt szók köztt semmi külömbséget nem tesz" (RMK. XI, 90). Balla szerint kár volt a Mondolatba felvenni olyan szavakat, „mellyekkel az Ország nagyobb része él, csak azért, hogy Veszprémben, és talán D[ebrecen]ben nem használlyák azokat' (i. m. 91). Balla viszont e ponton szintén „litteratori tudatlanságot" követett el, amennyiben példaképpen nem tájnyelvi elemeket sorolt fel, hanem csupa nyelvújítási szót, illetve olyan régi vagy tájszót, amelyet a nyelvújítók vittek be az irodalomi nyelvbe. Mindenesetre annyi nyilatkozatából kiderül, hogy 1817 körül már közkeletű szó volt *alak*, *arány*, *begyeskedő*, *dana*, *enyhely*, *hölgy*, *könyvtár* és sok más. Védelmezi a *szabadna* alakot is, melyet a Mondolat kifogásolt.[269] Balla helyesnek tart számos összetett szót is *(álláspont*, *évkönyv*, *könyvtár)*, sőt idesorol más, azóta eltűnt alakokat, aminők *előszőnyeg* 'Vorhang' és *orrkendő* (vö. az oroszban ma is: носовой платок).[270] Védelmezi Balla,

[264] A Felelethez hasonlította Simai Ödön Hoblik Mártonnal Elbúcsúzás Kalocsától 1814 című versét, amelyet „Az első felelet a Mondolatra" címen méltatott (MNy. XIII, 50—1).— Hoblik állásfoglalása azonban csak annyiban érdekes, hogy Kazinczy táborát, tehát a jó és ízléses nyelvújítókat elválasztotta a Vándzáktól és Folnesicsektől. A vers kifejezetten a Mondolat használta szavakat pellengérezi ki, de — kíméli Kazinczyt.

[265] A bírálatot könnyen hozzáférhetővé tette I alassa : RMK. XI, 83—88.

[266] Ezért írta róla gúnyosan Somogyi : „Furcsa, midőn két ember kiket egymástól 100 mérföldnyi köz választ, azon eggy időben, két külömböző nyelven, olly egyforma Stylussal ír" (RMK. XI, 97).

[267] Szentgyörgyi nagyon sajnálta, hogy Mondolata megjelent a veszprémi kiadványban : „el állott a szemem szám, látván, *hogy az én tőlem ártatlanúl és csupa juchsból írt játékot találom illy gonosz végre fordítva*" (Kazinczy Lev. XI, 246).

[268] „viele gute neugemachte Wörter, die Beyfall verdienen" (RMK. XI, 85).

[269] Erről l. Lőrincze L.: Ezt már mégsem szabadna támadni. Nyelv és élet. Budapest, 1953. 143 kk.

[270] Somogyi válaszában hangsúlyozta, hogy ő csak a fordítást kifogásolta, a német *Standpunkt* és *Jahrbuch* miatt. — *Orrkendő* mintája persze a német *Nas(en)tuch*.

mégpedig helyes érveléssel, a tudományos műszavak fordítását, s rámutat arra, hogy maga Somogyi is a *Genie* helyett *észláng*-ot ajánl. Ezenkívül szól a Tiszti Szótárak magyarításairól, melyeket szerinte legalább ennyi joggal lehetne kifogásolni, végül pedig kiemeli, mennyire meg kell becsülnünk azokat a szavakat, amelyek az „Óságból hozattak életre". Ezzel Balla megvédelmezte *ádáz, dédős, hátahupás, izom, orom* szavunkat, vagyis többnyire olyanokat, amelyeket Somogyi Baróti Szabótól vett át.

Balla helyesen állapítja meg, hogy Somogyi tulajdonképpen a „koholt újj szók" ellen akart „kikelni" ; „a' szándék jó volt, de a' setétből ki nem tudott vergődni". Balla sem helyesli az idétlen újításokat : szerinte az olyan szók, mint *Oskolairokálkodás*,[271] *fehérszemélynédeszka*[272] „hosszú élettel nem biztathatják magukat." Végső fokon persze „a szavak Birája a' jövendő idő". A Mondolat írójában megvolt a jószándék : „a' tehetőseket arra ébreszté, hogy a kicsapongó szabad ujjitásnak philologice és fundamentomosan siessenek ellentállni."

Ilyen tárgyilagosan ítélte meg a Mondolatban kifogásolt szókincset a legtöbb nyelvművelő is, köztük Márton József.[273] Ha a Mondolat szókincsét összevetjük Márton 1816-ban megjelent magyar– német—latin szótárával, amely a neologizmusok szempontjából i g e n ó v a t o s magatartást tanúsít, megtalálunk benne egész sor hibáztatott szót: *alak, ángoly* (utalással *ánglus*-ra)[274] *báj, béhatás*,[275] *bényomás* (a Mond.-ban *benyomat*), *dana, derék, ék, előterjesztés eltolni, eszmélés* (a Mond.-ban *eszmélet*), *folyadék, göts, hagyomány, henger, hibázni, hölgy* (Mártonnál a. m. 'menyasszony, mátka,'[276] a Mond.-ban 'kellemetes fehérszemélly'), *húzakodni* (a Mond.-ban *huzalkodni*), *iker* („régi szó, kettős gyermek"), *intézet, íz, kegy* (utalással *kegyelem, kegyesség*-re),[277] *kétleni, kinézni* stb. Ha meggondoljuk, hogy Márton József testvére, Márton István közel állt a dunántúli Mondolat köréhez, a szótáríró óvatos válogatását még értékesebbnek ítéljük. A Mondolat a valóban halvaszületett, idétlen szavakat tucatjával temette el mindörökre, s egyszersmind azzal, hogy életképes szavakat is kifogásolt, mintegy alkalmat adott ezek megvédésére. A nyelvet mindenképpen csinosította, pallérozta.

124.1. A Mondolat egyik fő fogyatékossága persze az volt, hogy sokszor kifogásolt egy-egy ajánlott neologizmust, de nem javasolt helyette megfelelő szót. Gáncsolta az *álláspont*-ot 'Standpunkt' értelemben, de nem ajánlott helyébe jobb szót, pedig nyilván nem kívánta, hogy ezentúl m a g y a r szövegösszefüggésben — a Mondolat értelmezése szerint — *Standpunkt*-ot írjanak és

[271] Vö. **119.** 221. j.

[272] *Damenbrett* tükörszava.

[273] Márton magatartása nem egészen világos ; Vitkovics Mihály szerint „Márton József, a' ki Bétsben Magyar Nyelv Tanítója . . . a' Mondolatot, noha Debreczeni ember, kárhoztattya szájjal, de szívvel és titkon talán nem" (Kazinczy Lev. XI, 295). Szemere Pált Márton annak a hírnek terjesztésére kérte, hogy „a' Bátyjának Pápán semmi befolyása nem volt a' Mondolatba" (i. m. XI, 361). Radó Sándor azonban — aki a Mondolatot elsőnek juttatta el Kazinczy kezéhez — azt írja Kazinczynak, hogy Fábián József, Somogyi sógora, Márton Istvánnal „különös nagy Barátságban élvén, a' metzést Bétsben ott lakó Mártony József Ur által tétették meg" (i. m. XI, 370—371). „Metzés"-en a Mondolat ismert Zafyr Czenczi-képe értendő.

[274] 1827-ben Malovetzkynél „*ángoly* st. *ánglus*" van kidolgozva.

[275] Malovetzkynél *behatás*.

[276] Malovetzkynél ugyanígy.

[277] Malovetzkynél nincs *kegy*.

mondjanak. Ezt a nagy hiányosságot már Balla észrevette, s bizonyára az ő bírálatának hatása alatt jelent meg a Tudományos Gyűjtemény 1818-i IX. évfolyamában Orthophilus következő felhívása: „Legyen egy „valódi I-ső Mátyás Király Arany annak jutalma, a' ki a' béke szerzéséhez nyúl, és a' Szigvárti jó Hazafiúi szándékbol szerzett szóktól fogva egész a' lebelig minden újj szókat critice jó magyarsággal ki fog tenni, vagy minthogy ezek mind együtt vagynak [!] az 1813 Esztendőben kijött Mondolatban, a' ki ezen öszveszedett újj szókból álló könyvet . . . magyarra . . . lefordítja. Megkérettetik ezen fáradságra a' Mondolat szerzője is, úgymint, a' ki legjobban megesmérkedvén a' hibával, javításáról is talám többet gondolkodott másoknál . . .'' (101).[278]

Somogyi azonban erre a feladatra már nem vállalkozott. Balla „tudatlan''-nak nevezte, s ő helyes önkritikával s némi szelíd gúnnyal vállalta is ezt a titulust; meglepő szerénységgel és önmérséklettel a pesti felszólításra 1819-ben így válaszolt: „Jól tudom, hogy minden tudományom sem terjed annyira, hogy csak azt tudhatnám: mennyi tudni-valóm van még hátra? Ugyan azért a Mondolatban foglalt szóknak helyesebb kitételét is, mellyre . . . eggy nemes gondolkodásu Tudósító, Orthophilus név alatt több Hazai Literátorok között — engemet is serkenteni méltóztatott; nálam sokkal olvasottabb, 's Nyelvünkben is járatosabb Literátorainknak szívesen által engedem'' (RMK. XI, 113). E szerény és becsületes kijelentés volt Somogyi utolsó megnyilatkozása: két évvel később valóban elhangzott temetésén az a textus, melyet a Felelet gúnyból adott 1814-ben a Somogyi költött temetését végző lelkész ajkára: „Gedeon, ne félj, te nem halsz meg''.

H) KAZINCZY MÁSODIK ÍRÓI SZÓTÁRA

125. Már láttuk a fiatal Kazinczy első szótárírói kísérletét, Bácsmegyey című szentimentális regénye átdolgozásához készített „írói szójegyzékét'' (**17.** kk.). Később találkoztunk vele, mint Versegi ellenfelével: 1795-ben a Versegivel együtt bebörtönzött Kazinczy csendes iróniával szemlélte, hogy fogolytársa még akkor is lexikográfiai terveivel bíbelődött (**84.**). Úgy látszik azonban, a XIX. század első évtizedeiben lassan maga Kazinczy is meggyőződött a szótárírás nemzeti fontosságáról: benyomásunk szerint véleményének megváltozásában bizonyos szerepet játszottak Márton Józsefnek egyre-másra megjelenő és nagy szükséget pótló, helyesebben éreztető bécsi szótárai.[279] Aligha véletlen ugyanis, hogy 1810-ben Kazinczy éppen Márton „szűk'' irodalmi szókincsét bírálja, s utána fejti ki nézeteit annak szükségességéről, hogy végre kiváló írónak kell szótárírásra vállalkoznia. Kazinczy e levelét Berzeviczy Gergelyhez intézte; a kérdéses részlet így hangzik: „Ő (t. i. Márton) finnyás élni azon szókkal, és phrásisokkal, mellyeket a' neologizáló szépírók hoznak be

[278] A bírálók közt szerepel Virág Benedek, Horváth István, Kulcsár, Rumy, Benedek, Szentgyörgyi, Döbrentei, Márton József és István, Fehér György stb. A névsor kétségtelenül igényes, de világosan kitűnik, hogy ez a vállalkozás tulajdonképpen ama feladat elvégzésére irányult, amellyel a Felelet adós maradt. Ha a pályázat eredményes lett volna, Trattnernél már 1820 körül napvilágot látott volna első, valóban építő szándékú nyelvújítási szótárunk. Szemere kísérletéről l. a jelen fejezet 188. j.-ét.

[279] Emellett Kazinczy lexikográfiai érdeklődését ébren tarthatta egyik-másik levelező társa is, például Csehy József lovassági kapitány (1778—1812, Szinnyei: MI. II, 238), aki már 1805-ben Kazinczyt készülő matematikai szótáráról értesítette (Lev. III, 264).

a' nyelvbe. Itéld meg, mit kellene az ollyan német Lexicongraphról ítélni, a' ki a nyelvet csak úgy adná elő, a' hogy az Lessing, Klopstock, Gőthe, Schiller, Wieland és Voss előtt vala. Jó Grammaticánk és jó Lexiconunk mind addig nem lesz, míg ezt szépíróinknak egyike vagy másika dolgozni nem fogja ; az illyen pedig nem örömest vesztegeti idejét az illy sovány munkára" (Lev. XXII, 255).

Kazinczy sejtése valóra vált : Berzeviczy Gergelynek küldött levele után évek teltek, s tényleg egyetlen literátor sem adta fejét erre a „sovány munkára" (hogy Simai Kristóf 1814-ben, hetvenéves fejjel belekezdett Gazdag Szótárába, arról persze Kazinczynak aligha volt tudomása). 1815 körül azonban váratlan esemény történt : Trattner pesti kiadó, akivel ekkortájt Kassai is tárgyalásba bocsátkozott, a szótárkiadásban jó üzletet sejtvén, azzal a gondolattal foglalkozott, hogy Scheller ismert szótárát magyarra dolgoztatja át. Kazinczy — bár ekkor meglehetősen elfoglalt lehetett, hiszen műveit rendezte nagy gonddal sajtó alá — kapva kapott az alkalmon : már 1815. március 30-án a következő levelet küldte Dessewffynek : „Trattner . . . Scheller Lexiconát akarja magyar textussal kiadni, 's azonnal írtam neki, hogy engedje annak kidolgozását nekem, 's reá-álla. Ehhez Augustusban fogok, nem egyébért, mint hogy vele jót csináljak . . . Én úgy hiszem, hogy Schellerem jobb lesz minden eddig ismert Lexiconunknál. De e' végre nem restellem megolvasni régi és újabb jobb Iróinkat, nevezetesen a' Pápista Iróit a' XVI. és XVII. száznak. Munkám annál könnyebb lesz, mivél én külömben is rég olta készülgetek valami illyenformára, 's temérdek jegyzéseim vannak. Esztendő alatt, reménylem, készen leszek vele" (Lev. XII, 471).[280] Ugyanezen levélben Kazinczy ismét keményen bírálta a lexikográfiai előzményeket, s különösen Márton szótárait : „A' Páriz Pápaiét", írja, „az akkori időhöz képest sem tarthatjuk nem rossznak, a' Mártoné pedig, a' ki ignorálni méltóztatik mind azt, a' mit Rájnis, Szabó és Révai 's ezeknek követőjik csináltak, 's a' ki csak a' köz nép szavait vette-fel, és holmit a' mit maga csinált a' Bertuch (általam ugyan szívesen becsült) fordításában — bizony igen rossz" (i. h.).

Kazinczy konkrét terve, mely éppen a Mondolat után a neológia újabb harcos állásfoglalásának ígérkezett, a lexikográfiai téren meglehetősen szkeptikus Dessewffyt is valósággal fellelkesítette. Alig néhány nap múlva, 1815. április 3-án már válaszolt Kazinczynak, s levelében saját szótárszerkesztési elgondolásait lelkesen kapcsolta össze Kazinczy szándékával. Dessewffy levele izgatott kérdéssel kezdődik ; ez is mutatja, mennyire szívén viseli Trattner és Kazinczy tervét : „Schellernek millyen Dictionáriumához irandod a' Magyar Textust? Zum kleinen lateinischen Wörterbuch vagy Zum ausführlichen und möglichst vollständigen, mellynek második kiadása 1788ban következe?" (Lev. XII, 479). Dessewffy azonban a tervet — már ami kivitelének lehetőségeit illeti — Kazinczynál józanabbul ítéli meg, s levelét így folytatja : „Kivánnám, hogy ezen utolsóhoz, de akkor nehéz lesz azt egy esztendő alatt el végezni, ha nagy is a' készület. A' mind egy, mindazonáltal csak fogj hozzá, akár meddig tart is a' munka, azzal nagy tsorbánkat fogod hellyre ütni . . ." (i. h.). Dessewffy valósággal Kazinczy működésének koronáját látja várható tudományos tevékenységében : „Ha még egy Magyar Grammatikát, Prosodiát és Dictionáriumot is írsz", jegyzi meg idézett levelében, „már akkor

[280] E derűlátó számítás pontosan egyezik azzal az idővel, amelyet Miller szánt a megírandó magyar szótár szerkesztésére **(92.2.)**.

még mérekezni se merjen veled valaki a' mai napig terjedő Iróink közzül a' Magyar Literatura eránt tett érdemeiben" (i. h.). A továbbiakban Dessewffy Scheller kiválóságát méltatja : „Ez a Scheller felette derék ember. A' német Lexi⟨ko⟩graphusok közt talán ez az eggyetlen eggy az, a' kinek az előljáró beszédjét hasznossan, épületessen és gyönyörrel lehessen olvasni" (Lev. XII, 480). „Ki nem mondhatom, hogy örülök szándakodnak", fejezi be Dessewffy levelének Kazinczy szótárírási tervére vonatkozó részét, majd saját régebbi lexikográfiai elgondolásaira tér, melyekkel munkánk más részében foglalkozunk (**134.**). Egyelőre annyit tényként fogadhatunk el, hogy 1815 tavaszán, Trattner kezdeményezésére, Kazinczy komolyan foglalkozott szótárírási tervekkel : feltehetőleg először latin—német—magyar szótárra gondolt, melynek alapján később magyar—latin—német szótárt is kívánt szerkeszteni.

Van azonban adat arra is, hogy Kazinczy magyar címszavakat tartalmazó szótárát etimológiákkal óhajtotta megtoldani ; e tervéről csak akkor mondott le, amikor erdélyi útja alkalmával találkozott az öreg Gyarmathival s megtudta, hogy ez — Döbrentei biztatására — készül szófejtő Vocabulariumát nyomdába adni (**128.** kk.). Kazinczy rögtön felismerte Gyarmathinak az övénél jóval szélesebb körű nyelvészeti tájékozottságát, etimológiai terveiről lemondott, s még erdélyi útja évében feljegyezte emlékezetes sorait : „A' mit Gyarmati adni készül, azon én is rég olta dolgozom, de úgy hogy az én igyekezeteimet Gyarmati egészen megpiritja. Ő 35 Lexicont forgata végig e' végre, én eggyet sem ; de a' hol szavaink 's a német, franczia, olasz, deák és görög szók között *találtam* hasonlatosságot a' nélkül hogy *keresgettem* volna, gondosan feljegyezgettem" (Kazinczy Lev. XIII, 274). Úgy látszik, valamely okból — politikai vagy gazdasági meggondolások következtében — ez idő tájt torpant meg Trattner is kiadási terveiben; végeredményben Kazinczy vállalkozása megfeneklett, s nem maradt más hírmondó belőle, mint egy újabb kis „írói szójegyzék" : Osszián-fordításának Glosszáriuma.

126. E Glosszárium, mely Kazinczy műveinek VII. kötetében jelent meg 1815-ben (349—355), s melyet már Szily Kálmán is felhasznált (vö. NyÚSz. IX.), nagy meglepetést tartogat annak számára, akinek még emlékezetében van Kazinczy első „írói szójegyzéke". Amint láttuk, Bácsmegyey glosszáriuma meglehetősen egysíkú volt : csupa olyan újabb idegen és jövevényszó került bele, amely a művelt városi társalgási nyelvből éppen akkor kezdett lassanként szétgyűrűzni a közönségnek valamivel — de nem sokkal! — szélesebb felső rétegébe. „Egyszínűek" voltak e „divatszavak" etimológia szempontjából is : szinte valamennyi európai vándorszó, melynek német, francia vagy olasz hangzását Kazinczy nem is igyekezett palástolni. Mindez illett Bácsmegyey környezetéhez és személyes ömlengéseihez, de természetesen elképzelhetetlen lett volna olyan Osszián-fordításban, amely ekkor, 1815-ben immár műfajtörténeti „előhang" volt a magyar hajdan élesztgetéséhez.[281] Kazinczy érezte

[281] Kazinczy Osszián-fordításáról l. Váczy J.: MNy. XIV, 7—15. A magyar szövegnek Kazinczy német forrásaival (Denis, Rohde, Ahlward) való gondos összevetése még elvégzendő feladat. Váczy a Glosszáriumot figyelemre sem méltatta, viszont észrevette, hogy Kazinczy közvetlenül hatott Vörösmartyra : véleménye szerint „nincs sem Kazinczynak, sem más magyar írónak egyetlen munkája is, a melynek hatását közvetlenebbül nyomozhatnók Vörösmarty *Zalán futásán*, mint a szóban levő fordítását (MNy. XIV, 15). Itt jegyezzük meg, hogy alig tarthatjuk írói szójegyzéknek Kazinczynak Sterne Érzékeny útazások című művéhez csatolt függelékét ; ez inkább a szövegben előforduló francia szavak magyarázata, mégpedig a szövegben való előfordulásuk sorrendjében

a stílusváltás belső, tartalmi okokra visszavezethető szükségét, s ezenkívül érzett még valamit : a magyar nyelvújítás diadalmas előretörését, de nem Bácsmegyey xenológiáinak csapásán, hanem inkább azon a régies és népies vonalon, melynek elveit Révai és Baróti Szabó jelölte ki. Az Osszián-fordító Kazinczy most, a Mondolatot követő években egyszerre és igen határozottan visszaemlékezik arra a korszakra, amikor Baróti Szabó az ő tanügyi igazgatása keretében működött Kassán, az ő Magyar Museumának volt munkatársa, s könyvespolcáról leveszi a magyar nyelv megújhodásának szerény terjedelmű, de annál becsesebb bibliáját : a Kisded Szótárt. Persze Kazinczy tökéletesített mását adja Baróti Szabó nyelvművelési elveinek : gondosan filologizál — Révai és Fábchich szellemében — s végül olyan szótárocskát alkot, amely — ha közelről megnézzük és szerves összefüggéseit vizsgáljuk — ad valamelyes képet Kazinczy soha el nem készült szófejtő szótáráról is. Kazinczynak 1815 körüli nyelvi magatartása a Baróti Szabóéval annyira rokon, hogy Osszián-glosszáriumát legjobban a Kisded Szótárra alkalmazott módszer (**23.** kk.) szerint tárgyalhatjuk.

126.1. Felelevenített régi szót bőven találunk e glosszáriumban. Egyenesen a kódexek korát idézi *ábráz* (VII, 349, vö. EtSz. I, 8., első a. EhrK.), melyet Kazinczy vehetett volna persze a SzD.[2]-ből is, de megjegyzi róla : „a' szó ragaszték nélkül fordul elő régi Iróinknál". A NySz. e szót a kódexeken kívül Pesti, Heltai és Meliusz szövegéből idézi ; Kazinczy dokumentációja tehát legalább a XVI. századig nyúlhat vissza. — Az *áldomás* szóról Kazinczy ezt írja : „Itt vendégség helyett mint a' Béla király' Notáriusánál' : „Et fecerunt magnum *áldomás*" (VII, 349). Örvendetes látnunk, hogy Kazinczy mily könynyedén idézi a szónak mindmáig legrégebbi adatát (EtSz. I, 67, NySz.) ; Fábchich Magyar Kalepinusában csak Heltaira utalt. — MA. *szobor* 'statua' értelmezésén alapul Kazinczynak „*Szobor*. — Oszlop, Státua" (VII, 354) adata, de a közvetítő valószínűleg Sándor I. (vö. Sokf. III, 161 és NyŰSz.) — A *tom* 'lakoma' (VII, 354) és *ür* (VII, 355) szónál maga Kazinczy Sándor I.-ra utalt. — A *Csornok* alakv.-ot Kazinczy nyilván SzD.[2] nyomán szótározta, de Baróti Szabó hitelesebb értelmezését ('néző folyosó') olyan önkényes értelmezéssel cserélte fel ('pompás épület'), amely teljesen egyedül áll (vö. EtSz. I, 871). — A DebrGr. aggályaival szembeszállva védelmezte az *év* szavunkat (VII, 349) ; régi használatát a Katalin-legendával igazolta.[282] — Babócsayra hivatkozva (l. Rumy: Mon. Hung. I, 114, itt 'pázsit') a *fenyér* szót Kazinczy „Haide" fordítására foglalta le (VII, 351), de hozzátette : „a' szó még most is forog ajakokon" (i. h.).[283] Kazinczy nézetét nyelvjárási adatok nem támogatják ; mivel azonban *fenyér* különböző növények neve is, el lehet képzelni, hogy 'fű' → '(vizenyős,) fűvel belepett hely' jelentésváltozással van dolgunk (így Szendrey Á.: MNy. XXV, 298—9 ; ellene EtSz. II, 211 ; vö. a franciában is : *bruyère* 'avarfű, hanga; Erica cinerea' → 'hangafűvel benőtt puszta ; fenyér'. Eckhardt). — A többi régi szó — a Comenius nyomán fel-

(IV. 1815. 4 sztl. levél). Szótörténeti szempontból persze maga a mű szövege nagyon érdekes; előfordul benne *materialism* (92), *materialista* (324—5), *attitüd* (96, a szójegyzékben is), stb.

[282] Ugyanezen módszert alkalmazta, szintén a DebrGr. nézetét támadva, már 1805-ben a *(be)iktat* szóval kapcsolatban, l. Lev. III, 250.

[283] A SzD.[2] szerint *fenyér* a. m. 'hinár', *fenyeres* a. m. 'hináros' („p. o. hely"). Hogy Kazinczy *fenyér*-ét helyesen értelmezzük, arra jó bizonyíték a szónak Kazinczy-féle értelmezése : „Víz által hozott 's már f ű v e l ellepett földet jelent".

elevenített *vihar* (VII, 355), a Dugonicstól átvett *vért* (uo.) s a Révaitól származó *terem* (VII, 354)[284] kivételével — mind lehet átvétel az SzD.²-ból *(csergeteg, gerely, gím* VII, 351 ; *hős* VII, 352 ; *ortály* 'villongás' VII, 353), de Kazinczy rendszerint más forrásra is utal: a *gím* szónál Irinyire, *győzelem* a. pedig Gyöngyösire. A *vért* szóhoz egész kis disszertáció csatlakozik, olyan utalásokkal, melyeket a NySz. sem ismer.[285]

126.2. Bőven él Kazinczy tájszavakkal is, főleg térszíni formák jellemzésére. Tájszavai közt azonban ritka a saját gyűjtésű : ilyennek látszik *balkány* „Szathmár Várm. ismeretes a' köznép előtt is, 's sásas, csátés, folyó vagy álló vizet jelent" (VII, 349, vö. EtSz. I, 259, MTsz.) és *turjány* „Zsombékos hely. — Pest Várm." (VII, 354, vö. Kassai V, 242, MTsz., alföldi adatok). — Veszprémi gyűjtésből származik Kazinczynál *hanyag* 'langy, lágymeleg' jelentésben (VII, 352) ; a MTsz. 'langyos' értelmezéssel Vas m.-ből közli. — Gyakoribbak azonban a SzD.²-ból átvett tájszavak, mint a székely *kegyelet* 'szivárvány' jelentésben (VII, 352), az abaúji *lóránt* 'uzsonna' (Kazinczy szerint : „Tót szó, de lakom körül magyarban is ismeretes" VII, 353 ; egy 1839-i abaúji adat a MTzs.-ben), s a nehezen lokalizálható *rivacs* 'jégeső' (SzD.² és Tsz. szerint : *rivancs).* Némelyik „tájszó" Kazinczy eredeti alkotásának tetszik : ilyen *csataj* 'zaj, lárma' (VII, 350 ; EtSz. I, 889, talán a SzD.²-ban olvasható *csatarázik* töve nyomán, vö. *morajlik* ~ *moraj;* Kazinczy szerint — VII, 353 — ezt Berzsenyi ajánlotta, vö. Lev. VIII, 328, NyÚSz.). Kétes eredetű, bár tájszónak látszik *kapc(z),* melyről Kazinczy ennyit mond : „Nyelvűnk e szót a' tótoktól vette ; annyi mint eggy meredekség' tetője" (VII, 352).

126.3. Sokszor nehéz egy-egy tájnyelvi szó s a közszavak közti határt megvonnunk. Kazinczy még dunántúli tájszónak véli a *ferde* 'háránt' (VII, 251) melléknevet (más adatok Márt. 1803. óta, EtSz. II, 214), viszont nem tartotta magyarázandónak a *sippadozik* igét, mely a következő mondatban fordul elő : [a vitézek] „feketén *sippadoznak* a' csátés balkányos alá" (VII, 267, vö. *sippad,* MTsz. Csallóköz, Szlavónia, Szeged, Bodrogköz, és *suppadozik,* uo. Háromszék). Talán tájszónak vélhetjük, legalábbis Kazinczynál, a 'szennyes színű, barnás' jelentésben szótározott *czirmos* szót (VII, 350, vö. *cirom* 'senny [!], motsok' SzD.²), vagy *meder* szavunkat, amelyet SzD.² is még megcsillagoz, tehát „új szónak" jelez. Nehéz problémát vet fel *dereng* 'derülget ; közép kép a' fény és sötét között' (VII, 350) ; az EtSz. II, 1330 szerint talán népnyelvi szó, de a NyÚSz. és Bárczi: SzófSz. Kazinczy alkotásának véli. Talán hasonló eredetű *permeteg* is 'apró szemű, ritkás eső' (VII, 353) jelentésben.

126.4. Természetesen bőven akadnak a Glosszáriumban nyelvújítási szók. Ezeket Kazinczy láthatóan két elv, a r ö v i d s é g és a s z é p h a n g z á s követelménye szerint alkalmazta. Egyik legkiválóbb alkotása Kazinczy-

[284] Kazinczy utalása szerint „Révai az Iliász fordításában (Erd. Muz. II. Fűz. I, l. 156. s. 3.). Váramnak belső teremében gyenge kezével Ott sző." A *terem* szóval legújabban Melich János foglalkozott, vö. MNy. LIII. 115—117.

[285] „*Vért.* — Dugonics' Jolanka. II. K. l. 507. Vért a' régi Magyaroknál *paizst* tett. Bélának nevetlen Irnokjánál : Dedit (Arpád Elődnek a' Szabolcs' atyjának) sylvam magnam, quae nunc Vertus (Vértes) vocatur propter clypeos teutonicorum inibi demissos. Turóczi, ugyan-ezt mondván a XLIII. Részben, ezt veti mellé : Teutonici vero locum endem [!] *Schildberg* vocant. — A' *Vért* szó megvan Bátorinál, Komjátinál. — Minthogy nálunk szó a' *Harnisch*' kinyomására (Zrínyinél *fegyverderék* — de a' szó semmit sem ér), mi itt a' vértet néhol a' pánczél, karvas és lábvas helyett mertük venni" (VII, 355).

nak itt megjelenő *szellem* szava (VII, 354 : „A' *szelelek*, spiro, szóból, mint a' *kelek*-ből a *kellem*"). Barczafalvi szavaként jelenik meg *lebel* 'gyenge szellő' (VII, 352 : „ennél szebb szavunk azoknak számában, a' mellyeket Neológjaink csináltak, talán nincsen"); Versegi nyomán fogadta el Kazinczy az *ellen* szót (VII, 350—351) ; Vándzától származik *korány* (VII, 352), Berzsenyitől *moraj* és *ravatal* (VII, 353 ; származéka *ravatalárny* VII, 264). Sok az egytagú, illetve „csonkított" szó, mint *árny* (VII, 349), *bék* (VII, 350), *éd* (VII, 350), *fohász* (VII, 350 ; Kazinczy szerint Dessewffy nyomán ; más adatok 1760 óta, vö. EtSz. II, 328), *idv* (VII, 352), *láz*,[286] *lég* (VII, 352), *reg* (VII, 353),[287] *rém* (VII, 353), *rom* (VII, 354) stb.

126.5. Mindezen szavakat — szép hangzásukon kívül — Kazinczy különösen azért tartja irodalmi használatra alkalmasnak, mert könnyű belőlük összetételeket alkotni. Maga Kazinczy jár elöl jó példával : Osszián-fordításában temérdek az olyan szó, mint *árnyalak* (VII, 269), *árnyképzet* (VII, 115), *árnylélek* (VII, 312), *árnylant* (VII, 323); *réméj* (VI, 268). Jórészt Kazinczy Osszián-fordítása nyomán vált divatossá a sok *árny*- összetétel, vö. *árnykép* (Vajda P. : Nap szakaszai 1834. 12), *árnyliget* (Guzmics I. : Theokriton 1824. 32), *árnyút* (Vajda P. : Robinson 1836. 206) stb., továbbá *rémdal* (Kisfaludy K. X, 226), *rémfej* (Szigligeti : Rom. 196), *rémgondolat* (Erdélyi J. : Költ. 1839/44. 60) stb.

126.6. Még tudományos műnyelvünkhöz is szolgáltat Kazinczy Glosszáriuma legalább adalékot. A *barcs* 'acanthus' növénynevet Földi kezdte népszerűsíteni (Rövid kritika 50) ; most Kazinczy ezt írja róla : „*Barcsa.* — Acanthus. Linn., németűl Lüwenklau, Distel.—Grof. [ɔ': Prof.] Márton úr ezt Lexiconában és a' Bertuch' Képes-könyvében *Barcs*-nak nevezi. Mi a' nevet eggy vokállal toldánk-meg, mert a' hang így kedvesebb, 's általa Barcsayakat azon szerént tisztelhetnénk, mint a' Botanicusok a' magok' Nagyjaikat szokták" (VII, 350).

127. Minden valószínűség szerint az Osszián-fordítás Glosszáriumának kiadása u t á n állította össze Kazinczy (MTA Kézirattára) saját neologizmusainak azt a jegyzékét, amelynek címe : „Kazinczy Ferenc' szavai". Ezt a jegyzéket, Az én Pandektáim V. kötetben olvasható szöveg nyomán (13—14. levél) már közölte Szily K. (NyÚSz. I, 161—162) a következő megjegyzés kíséretében : „Kazinczy e följegyzése se nem teljes, se nem hibátlan ; látszik, hogy csak utólag, emlékezetből írta össze". Szily azonban meg sem próbálta Kazinczy szójegyzékét rétegekre bontani, a kronológia pontosabb megállapítása céljából. Mindenesetre világosan megkülönböztethetünk két réteget :

a) Kazinczy saját szavai ;

b) Mások nyelvújítási szavai, amelyeket azonban Kazinczy is buzgón terjesztett, sőt gyakran magának tulajdonított.

127.1. Kazinczy saját szavai közül néhány a XVIII. század végéről származik : ilyen például *kellem* és *zengzet* (mindkettőre adatok 1793 óta, vö. NyÚSz., Bárczi : SzófSz.).Kazinczy újabb szóalkotásai közül főleg a 10-es évek neologizmusai szerepelnek ; idetartozik a Glosszáriumban is meglevő

[286] Kazinczy szerint : „gyökere a *fellázadtnak*" (VII, 352). SzD.[2] szerint : „*Láz.* Lázíttó, lázasztó, fel-ültető, bújtató, gyúlasztó, vezér, fő indíttó. Te vóltál erre *láz.*" Vö. NyÚSz., Nyr. IV, 455.

[287] A szerző szerint : „*Reg.* — Gyökere a' *reggel* szónak. — E' szóra a' köz életben nincs szükség, mint az *est* szóra nincs; de a' Versíró tudni fogja hol veheti hasznát"(VII, 353).

szellem (1810), *szerény* (1811), *elem* (1812), *lengenye* 'gyöngyvirág' (1814), *tusa* (1814, vö. Glossz. VII, 355) stb. Persze azért akad egy-egy korábbi szó is, mint például *begyes* (1808, Töv. vir., 1813-ban már a Mondolat kifogásolta), vagy *császna* 'Fritillaria imperialis' (1808, vö. Lev. V, 435). Terminus post quem-et talán Kazinczynak következő adata nyújthat : „conscientia scelerum, a' vétek *tudallata*" (Pand. V, 14 v.). A *tudallat* szóra a NyÚSz. II. kötete egyetlen példát idéz, mégpedig Kazinczynak egyik 1820-ban írt Cicero-fordításából: „Fene lelkét naponként inkább meg inkább ingerlette a szorultság 's gonoszságának *tudallata*" (Lev. XVII, 152).

Természetesen ebből az egy adatból még nem következtethetünk feltétlen bizonyossággal a 10-es évek végére ; mégis minden valószínűség szerint ebből az időből kell datálnunk a Pand. szójegyzékét, hiszen előfordul benne a *méltány* szó is 'billig' értelmezéssel, s erre a szóra eddig csak 1818-ból ismerünk adatot (NyÚSz.). Kazinczy eredeti szavainak vizsgálata tehát a szójegyzéknek aránylag k é s e i keletkezésére látszik utalni.

127.2. Megerősítik-e a más szerzőktől átvett neologizmusok ezt a kronológiai feltevést? Bár teljesen bizonyosat nehéz mondanunk, azt hiszem, figyelembe lehet vennünk néhány fontos tényt.

Mindenesetre kétségtelen, hogy Kazinczy dokumentációja legalább a XVII. századig nyúlik vissza (abban az esetben, ha a különös *fekv* „hapax legomen"-t [vö. Pand. V, 13] nem akarjuk a XV—XVI. századi *fekw* [ɔ: *fekő*] alak helytelen olvasatával magyarázni !). A *verseny* szóra első ismert adatunk Comeniusnál található (NyÚSz.); úgy látszik tehát, hogy Kazinczy ezt a szót is éppen úgy Comeniusból merítette, mint ahogy az ő nyomán népszerűsítette *vihar* szavunkat (l. fentebb ; **126.1.**). Ugyancsak feleleventett — vagy ahogy Kazinczy mondta — „megújított" szó a XVII. század első feléből kimutatható *törzs* (Pand. V, 14). A Wagner-féle Phraseologia első kiadásaira, tehát közvetlenül Faludi ihletésére vezethető vissza *alkalom* és *rom* (Wagnernél *fragmentum* és *parietinae* a.). Valószínűleg Wagner 1775-i kiadása hatott, amelyből számos érdekes szót Kazinczy ki is jegyzett (l. Pand. V, 100 kk.). Nem hanyagolható el Dugonics hatása : a NyÚSz. útmutatása nyomán rá kell gondolnunk a *külső* helyett használt rövidebb *kül* szóval kapcsolatban (Pand. V, 13 v.). Megvan a neologizmusok jegyzékében Adámi egyik szava, ti. *űr;* erről csak annyit jegyzünk meg, hogy először valóban Kazinczy használta irodalmi szövegben, s ezért a szó elvonását a Phil. Műsz. is neki tulajdonította (vö. NyÚSz.). Mindeme forrásoknál erősebb azonban Baróti Szabó hatása : ezt tételezhetjük fel a *csel, körny, tökély, rege* stb. szavakkal kapcsolatban.

Sándor I. hatása jóval csekélyebb : bizonyos azonban, hogy ő közvetítette Kazinczyhoz régi *esk* szavunkat, valamint a *mesterkélni* igét 'künsteln' jelentéssel (Pand. V, 14). Sándor I.-nál fontosabb Versegi hatása : a Tiszta magyarsággal magyarázandók olyan szavak, mint *egyetem* (előbb 'universum', majd 'universitas' vö. Pand. VI, 200 kk. is), *könyör, telj* stb. Mindezek azonban a 10-es évek előtti források, tehát első látásra azt vélnők, hogy tanúságuk ellentétben áll a Kazinczy saját szavaiból levont következtetéssel. Szerencsére nem egészen van így ; a legfontosabb „terminus post quem"-et a következő szócikk nyújtja :

„*Szenvedelem*, passio. — Helmeczy *szenvedélynek* írta" (Pand. V, 14 r.).

Szenvedelem kétségtelenül Kazinczy szava ; a NyÚSz. alapján 1812-re datálható. A szójegyzék azonban feltétlenül akkor keletkezett, amikor már Helmeczy is megalkotta a *szenvedély* szót ! Az utóbbit a NyÚSz. és ennek nyo-

mán Bárczi : SzófSz. csak 1834-ből (Phil. Műsz.) tudja kimutatni. A nagyszótári gyűjtés mást mond : adataink *szenvedély* szavunkat nem is mutatják teljes bizonyossággal Helmeczy alkotásának. Az első adatot 1820-ban Kisfaludy Károly szolgáltatja : „itt is háborgatnak szomszédim, rontják, rabolják értékemet, pedig azt sem tudják, mily *szenvedély* készteti őket" (Párt-ütők 3). Helmeczy a szót — jelenlegi tudásunk szerint — csak jóval később, csupán 1832-ben használta (vö. Jelenkor II, 703), tehát nem tarthatjuk őt a szó alkotójának.

Ezzel a datálás kérdése körülbelül meg van oldva ; bár éppen a Pand. V. rendkívül vegyes anyagot tartalmazó kolligátum, az a szövegrész, amely „Kazinczy Ferencz' szavait magában foglalja", minden valószínűség szerint 1820 körül vagy még később keletkezhetett.

127.3. Még két megjegyzést kell tennünk. Az egyik a Pand. rendszeres és alapos nyelvészeti kiaknázásának sürgős szükségére vonatkozik. Amint ismeretes, Szily a NyÚSz. szerkesztése idején szokása szerint szemezgetett ugyan Kazinczy jegyzőkönyvéből, de az adatokat távolról sem írta ki teljes következetességgel, s ami még sajnálatosabb, nem vonatkoztatta mindig egymásra azokat a megjegyzéseket, amelyek tárgy szerint kétségkívül összetartoznak. Az öregedő Kazinczy történeti érzékét dicsérik nemcsak a fentebb említett „megújított" szavak, hanem a *szellem* és *egyetem* szavakról szóló kis értekezésben olvasható következő megjegyzés is : „Pirúljanak a Lexicographjaink, kik a' nép' salakja köztt fenn forgó szókat felveszik munkájikba, de a' mellyek atyáinktól szokásban voltak, és a' mellyeket Nyelvtudósaink találnak, kevélyen ignorálni méltóztatnak" (Pand. V, 201 v. — 202. r.). Persze ebből a Révai hatására valló megjegyzésből nem szabad a népnyelv reális háttérbe szorítására következtetnünk ; már láttunk érdekes népnyelvi szavakat az Osszián-fordítás Glosszáriumában, s most hasonlókat találunk a Pand.-beli szójegyzékben is. Kazinczy szerint *omboly* a. m. 'hinár' (Pand. V, 13 v.) : ezt a szép szót azonban semmiesetre sem Kazinczy találta ki, hiszen a Pand. I, 167. v. következő népnyelvi feljegyzésének nyomára vezet : „*Omboly* — hinár, sete — balog. Pocsajban, 1804". Az *omboly* szót tehát Kazinczy Biharban hallotta (vö.még Gáldi L.: III. Nyelvészkor gr. 222—223), s mindjárt fel is jegyezte, csakúgy, mint Arad megyei *kolna* szavunkat (vö. Pand. I, 177).

127.4. Ugyancsak a Pand. tanulmányozása vezetett egy másik érdekes nyomra. Nemcsak Kazinczy népnyelvi gyűjtéseinek egy-egy töredéke maradt fent ebben a jegyzőkönyvben, hanem néhány olyan adat is, amelyből Kazinczynak tervezett szófejtő szótárára következtethetünk. A Pand.-ban a következő magyar-szlovák szóegyeztetéseket találjuk :

„Selyp, tótúl *sepetlivi*" (Pand. I, 107 r.). — „*chnoj, ganaj*, — lengyelűl *sroka*, szarka". — „*szkala*, szikla" (i. h.), „jaszli, jászol" — „*hála* (gratiae) e' tót szótól: *hwala*" (I, 176). — „*bálvány* lengyelűl *bałwan*" (i. h.). — „*Perina*, tótúl *párna*" (i. h.). — „*lapoczka* ex slavico" (II, 500). — „*Zsendicze*, tótúl *zimcsicze*" (III, 151 v.). — „róna föld — egyenes a' tótból : *rovna* (foem. genere) egyenes" (V, 98 r.). Mindezen egyeztetések azért is értékesek, mert többnyire függetlenek mind a DebrGr. szlovák etymonjaitól, mind pedig a Gyarmathiféle Voc. megfelelő cikkeitől (vö. még Gáldi L.: StudSl. I, 26—28).

127.5. Természetesen Kazinczy szlovák, esetleg német etymonokat csak alkalmilag, egészen tervszerűtlenül jegyezgetett mindeneskönyvébe ; főszándéka mindvégig az irodalmi nyelvnek céltudatos gazdagítása maradt. Nem vette ugyan fel szójegyzékébe minden új szavát ; kimaradt például *alagy*, amelyet

a Pand.-ban máshol „Grund in einem Gemählde" értelmezéssel közölt (VI, 198. r.). Figyelemre méltó azonban, hogy mégis a Pand. kis szójegyzéke őrzött meg számunkra egész sor jellegzetes szót és szókapcsolatot. A szótáríró Kazinczytól akkor veszünk legméltóbban búcsút, ha a magyar lexikográfia történetébe beillesztjük olyan kérészéletű szóalkotásait is, mint *bódor Lovancz* 'irrender Ritter' (V, 14 v.), *képlő Mesterségek* 'bildende Künste' (i. h.), *hongyilkos* „Szabadságtörő liberticide [!] mint szentségtörő" (i. h.), *nyakgyalu* 'guillotine' (i. h.), *zápbeszéd* 'Zotten', *ismervény* 'Kenntnisse' (i. h.) stb. Egyelőre kronológiailag is tisztázatlan: „*kívány* = kívánság; — *étkívány* = = appetitus" (i. h.), sőt a NyÚSz.-ral együtt mi sem tudjuk, mit jelenthetett vajon a sajnos értelmezés nélkül hagyott *szöveteg*. Az persze már a szójáték határán jár, hogy Kazinczy a francia *Le Philosophe de Sans-Souci* kifejezést *Gondszabadjai Bölcs*-csel magyarította (uo.). Az ilyen kifejezések a szókinccsel, a nyelv lehetőségeivel szüntelenül k í s é r l e t e z ő Kazinczyra vetnek világot.

I) GYARMATHI VOCABULARIUMA

128. Itt kell megemlékeznünk az a g g Gyarmathi szótárírói tevékenységéről is : életműve éppen úgy torzó, mint a Simaié vagy a Versegié. Hiába volt Affinitas-ának, melyet — oroszországi tanulmányútja reményében — I. Pál cárnak ajánlott, valóban európai sikere; hiába küldött tiszteletpéldányokat Párizsba, Londonba, Szentpétervárra — a századforduló politikai bonyodalmai minden utazási tervét széjjelzúzták, s be kellett érnie azzal, hogy rövid bécsi tartózkodás után közel egy évtizedre a zilahi kollégium tanára lett. Elvonult szűkebb hazájába, de sem a nyelvészkedést nem hagyta abba, sem a színház iránt való érdeklődése nem csökkent : könyvtárába sorra megszerzett minden fontosabb magyar nyelvészeti munkát (többek között Révai és Versegi műveit), s átdolgozott magyarra egy „érzékeny játékot" (Fr. v. Ziegler : Represalia vagy a Tromfot tromffal), amelyet Pesten 1810 után többször előadtak. Miután azonban Zilahon a gyakori súrlódások végleg kedvét szegték,[288] visszavonult régi pátronusaihoz, a Bethlenekhez, s ezzel megkezdődött öregségének nyugodt s ismét termékenyebb szakasza. Ebben az időben többnyire Nagybúnon (Nagyküküllő m.) tartózkodott, s mivel véletlenül éppen a szomszéd községben, Oláhandrásfalván nevelősködött Döbrentei Gábor, Gyarmathi szoros kapcsolatba került Döbrenteivel, majd az ő révén Kazinczyval. Döbrentei ekkor dolgozott Macbeth-fordításán, melynek csiszolására, nyelvi átnézésre Gyarmathit kérte meg. Röviddel utóbb Gyarmathi még egyszer „lektorált": 1815. szeptemberében Kazinczy magyarságát bírálta meg (vö. Kazinczy Lev. XIII, 131—143). Nagyon valószínű, hogy a korabeli magyar szókészlet gyakorlati kérdéseinek vizsgálata tette bizonyos mértékben „aktuálissá" ha nem is egy olyan etimológiai szótár megírását, amelyet Gyarmathi kora bármely magyar nyelvészénél jobban el tudott volna készíteni, de legalább egy szerényebb Vocabularium kiadását : a magyar nyelv j ö v e v é n y - s z a v a i n a k első rendszerezését. Kazinczy nagy lelkesedéssel fogadta a tervet : bár maga is szótár írására gondolt (vö. **125.**), most lelkesen engedte át a teret az agg tudósnak, sőt toborzott számára előfizetőket is (Lev. XIII,

[288] Zsirai : A modern nyelvtudomány magyar úttörői 46.

249). Erdélyi útja alkalmával meglátogatta Gyarmathit ; „szeretetre méltóbb öreg embert nem lehet képzelni", írta róla 1817-ben, ... „csak botanikus 's Rousseaui bölcs..." (Lev. XV, 196). Ámde Gyarmathi még a Vocabularium kiadása után is tulajdonképpen nyelvész maradt : 1820-ban, tíz évvel halála előtt, Döbrentei a következőképp jellemezte Kazinczynak írt levelében : „A 70 esztendős ember most éppen olly eleven, mint láttad. De semmi többé nem érdekli, csak a' s z ó - e g é r c s e l é s" (Lev. XVII, 221). Ezzel a különös minősítéssel tűnik el Gyarmathi az életrajzíró szeme elől, s önkéntelenül az agg Kassaira gondolunk, aki jóval kevesebb szerencsével, de szintén csökönyös állhatatossággal „egércselte" ősi magyarnak vélt „gyökér-szavait" baranyai magányában.

129. Gyarmathi legfontosabb szótári alkotása kétségtelenül szófejtő szótára, amelynek teljes címe a következő: „Vocabularium | in quo | plurima Hungaricis vocibus consona variarum linguarum vocabula collegit | S. Gy. | Szótar, | mellyben sok magyar szókhoz hasonló hahgú [ɔ : hangú] idegen nyelvbeli szókat rendbe szedett | Gyarmathi Sámuel. Orvos doctor és a' Göttingai Tudos Társaság tagja. Bétsben. Zweck Bertalan betüivel. 1816." A Vocabularium tehát, amint már — nem egészen egyértelmű — címéből is kitetszik, nem kíván a magyar szókincs t e l j e s tükre lenni: az ősi finn-ugor alapszókincset, amellyel az Affinitasban elsősorban foglalkozott, ezúttal Gyarmathi a tárgyalásból jórészt k i r e k e s z t i, és főleg a jövevényszavak egymásra rakódó rétegeiből igyekszik a magyar nyelv múltjának körvonalait felvázolni.

E perspektíva részleteiről és kialakulásáról a Vocabularium előbeszéde („Az Ol[v]asóhoz") jól tájékoztat. Mielőtt azonban ennek tárgyalására térnénk, utalnunk kell arra a körülményre, hogy Gyarmathi igen alapos történelmi ismeretekkel rendelkezett. Göttingában kiváló történészekkel kötött barátságot, köztük Spittlerrel és Gattererrel. Spittler nemcsak egy „Universalis Historia" szerzője volt (amelyet Gyarmathi védence 6 Rf.-ért vásárolt meg), hanem Bethlen Eleknek „privatissimum collegium"-ot tartott a középkori magyar történelemről (M. Nagy O. : i. m. 38 kk.). Gyarmathi egyébként történelmi tanulmányaiban is Aranka ösztönzésére támaszkodott : számára a wolfenbütteli és a göttingai könyvtárban magyar történelmi emlékeket nyomozott, s eközben megismerkedett Sartorius göttingai egyetemi tanárral, aki könyv- és levéltári kutatásaiban nagy segítségére volt.[289] Később J. Chr. Engellel, a kiváló történésszel (**129.1.**) folytatott hosszabb levélváltást. Mindeme történelmi tanulmányok eléggé megértetik Gyarmathi nyelvtörténeti szemléletének korában oly szokatlan világosságát és mélységét. A nyelv rendszerét távolról sem vizsgálja statikusan, hanem érzi a fejlődés dinamizmusát és minden jelenség magyarázatául a történelmet hívja segítségül.

Gyarmathi általános nyelvészeti felfogását a Voc. előszavából igen jól megismerhetjük. Mindenekelőtt az állati nyelv viszonylagos állandóságával[290]

[289] Vö. Arankához intézett levelével (kiadta Csűry Bálint: (MNy. XXV, 258—262).

[290] Szerinte [az állatok] „kezdettől fogva máig, és Kamtsatkától fogva Mexikoig, mindenkor az egyszer nékiek adatott hangzo tehetséggel egyformán éltek, a'ban semmit nem újítottak, se azt nem tökélletesitették" (III). Gyarmathi ezek szerint aligha tudott azokról az evolucionista gondolatokról, amelyek már egyes enciklopédistáknál (például Diderot-nál és d'Alembert-nél) felbukkannak. 1816-ban Gyarmathi felfogása még inkább anakronizmus.

szerzőnk szembeállítja az emberi nyelv szakadatlan változását : „most tökéletesült, majd elfajult, és régi kellemeit elvesztette". A nyelvi fejlődést Gyarmathi az orvos szemével mintegy biológiai folyamatnak tekinti : „Valamint az emberi nemzetnek, úgy minden nyelvnek is meg szokott lenni az ő tsetsemöi, gyermeki, ifjui, férjfiui, és meg aggodt vénkori ideje" (III). A nyelvi változás azonban konkrét okokra visszavezethető folyamat. A nyelvfejlődés első okának bizonyos értelmi tökéletesedést tekint, s ezzel kapcsolatban fontos szerepet tulajdonít a tömegből kiemelkedő, hatalmas egyéniségek nyelvteremtő erejének : „Ha az emberek soha lakhellyeket nem változtatták volna, ugy is sokat ujjitottak volna nyelveken, mert valahány értelmesebb ember született köztök, mindenik valamit jobbitott volna azon" (i. h.). Ebből a megállapításból azonban kitetszik az is, hogy Gyarmathi a nyelvfejlődés második okának a vándorlást és a szomszédos nyelvek közti kölcsönhatásokat tartja : „Világoson kinyomozhatjuk", írja ezzel kapcsolatban, „miért vagynak sok Tatár és Török szó nyelvünkben, mert nagy atyáink ezekkel Ásiában egy vidéken laktanak" (i. h.). Hasonló módon ítéli meg szláv jövevényszavainkat ; tisztán látja a szláv földművelés döntő befolyását a magyarság életmódjára, s ezzel eljut a nyelvi változás harmadik okához, a nyelvben tükröződő gazdasági feltételekhez : „Miért neveztetnek, kérdezi, minden gazdasághoz tartozo dolgok : barázda, gazda, borona, tsoroszlya, kasza, sarlo, marha, tsóva, mezsgye, gerenda, szalma, széna, szalonna, szilva, szolga s. a. t. Slavus nyelven? Mert minekutánna a' Tatárok vidéki szomszédságokból bellyebb Európába a' Slávusok megyéibe költözénk, és vagy 300 Esztendeig Kiov vidékibe az Oroszokkal együtt lakánk, megváltoztatók az elébbeni pásztori életmódját, mellybe a gazdaságra szükség nem vala, ingyen adván a' sok puszta mező, egész esztendőben számtalan marháinknak a' legelöt, nem kellett ott barázda, mezsgye, határ, mert határ nélkül széljel koborlottak nyájaink. Meg kelle hát az Oroszok közt tanulnunk a' gazdasági szókat" (IV). E megállapítások szerint Gyarmathi már pontosan értékeli a jövevényszók átvételének történelmi feltételeit ; itt-ott a részletekben téved ugyan, hiszen mezőgazdasági vonatkozású szláv jövevényszavaink javarészét honfoglalás utáninak szokás magyarázni,[291] de maga az elv, amelyre Gyarmathi magyarázata épült, feltétlenül helyes. Egyszersmind utal már szláv jövevényszavaink második rétegének bonyolult összetételére is : „Mikor közüllök [ti. az oroszok közül] Pannóniába beköltöztünk, viszont más Slavus Nemzet ágazatjai közzé jutván; kik a' Totok, Morvák: Tsehek, Ráczok ; nállok is az *elébb emlitett* [!] gazdasági szókat hallók, ha mi kevés változással is és még jobban megtanulók" (i. h.). Ez a kijelentés azért érdekes, mert utalás történik benne nemcsak a honfoglalás utáni szláv elemek eredetének változatosságára, hanem arra is, hogy számos szavunk szláv megfelelője a honfoglalás előtti orosz nyelvi környezetben éppen úgy megvolt, mint a honfoglalás utáni szláv szomszédainknál. Gyarmathi azonban itt sem áll meg : középkori és nyugati eredetű újabb jövevényszavaink egymásra következő rétegeiről teljesen világos képet nyújt : „Ez után járkálánk", írja,

[291] Ugyancsak túlbecsülte a magyar nyelv *orosz* elemeinek jelentőségét az Affinitasban is (II, 306). Tévedését jórészt az magyarázza, hogy azokban a XVIII. századi orosz szótárakban, amelyekből merített, igen sok egyházi szláv, vagyis óbolgár elem volt, amelyek a magyar nyelv régi, bolgáros típusú jövevényszavaihoz természetesen nagyon hasonlítottak. Gyarmathi a jövevényszókutatás hangtani kritériumaival amúgy sem lehetett még tisztában.

„a' Németek, Frantziák és Oloszok közzé, kik apránként maguk is közinkbe bészivárgának" (IV). Mindez, természetesen, a DebrGr. szófejtései után nem egészen meglepő, de érezhető, mennyivel érettebb az öreg Gyarmathi történeti nyelvszemlélete. Világosan látja német, francia és olasz jövevényszavaink behatolásának két lehetőségét is: egyrészről olyan kölcsönszavak vannak nyelvünkben, amelyeket külföldön tanultunk meg, másrészt pedig olyanok, melyeket a magyarországi német, francia és olasz telepesektől vettünk át. „Ezektől tanulánk modit" [!], írja Gyarmathi, „és mind azon sok rendbéli uj luksusra tartozó szókat, mellyekre az előtt semmi szükségünk nem volt, mert a' mesterségekre és tudományokra tartozo számtalan szókat nem elébb, hanem tsak ekor hallottuk" (i. h.). Gyarmathi idéz példákat is, de régi szó, mint pl. *malom*, *mozsár* felsorolásában alig akad ; a legtöbb aránylag újkeletű jövevényszó : *materia*, *tafota*, *atlatz*, *muselin*, *batizt* stb. Mint erdélyi embernek, gondja van a magyar—román nyelvi viszonyra is, amelyet jövevényszavak cseréjének érez : „Az Oláhoktól is, kiknek társaságokban élünk, azon béjövetelünktől fogva[292] igen sok szókat költsönöztünk, 's ök is eleget mi töllünk" (i. h.).

Gyarmathi helyesen figyeli meg, hogy saját korában is csőstül áradnak be az idegen szavak: „Ma is minden nap tanuljuk az ujjabb ujjabb szókat: *rekvizsitzio*, *organizálás*, *arrondirozás*, *padisa*, *junta*, *gilotin*, *depot*, *rekli*, *fászszolni*, *rájthozen*, *kokárda*, *vigáno*, *marodi*, *spentzer*..." Ha ma „Árpád Nagy Apánk ... közinkbe jöne, ... bizonyosan elfakadna sirva, hogy kedves maradéka igy meg déákosodott, németesedett, tótosodott, oláhosodott, oloszosodott, 's frantziásodott". Dehát „mind igy fog menni világ végéig ... a' nyelv ... ragad egyik szomszéd nemzetröl a' másikra." Szégyenkezésre nincs okunk : ugyanezt a folyamatot tapasztaljuk más nyelvek történetében is: „A' Görög nyelv által szivárgott a' szomszéd Olosz országba, onnan a' Déák, vagy Latin Szó Frantzia, Spanyol, Portogallus, Anglius, Német, 's Slavus nemzetekhez." Persze régen e szavak nélkül is beszéltek a magyarok „és nem ugattak" (V) „de nem ezekkel a' szókkal, 's nem illyen dolgokrol, mert nem kellett." Nyelv és történelem fejlődését tehát Gyarmathi már teljes egységben látja, sőt eljut a „Wörter und Sachen"-módszer küszöbére is. A következőkben Gyarmathi XVIII. századi divatszavakkal *(stibli*, *pintli*, *kamásli*, *puszli*, *sabodli*, *paraplü*, *parazol*, *vigáno)* állít szembe egy olyan szöveget, melyben szerinte nincs egyetlen jövevényszó sem.[293] Gyarmathi végkövetkeztetését és Vocabulariumának létjogosultságát így foglalja össze : „Valamillyen bizonyságok a' régi pénzek 's egyéb mesterséges munkák, és a' kövéváltak, *petrefactumok* [Gyarmathi kiváló mineralógus is volt!] a' régi homállyos kétséges historiai dolgoknak megvilágositására : épen ollyan bizonyságok a' szók is, mellyeket vagy mi töllünk más nemzetek, vagy mi más nemzetektöl vettünk, ugyan-is ezek hasonlóképen vezetnek teméntelenül, sok ujjabb historiai igazságoknak feltalálására" (VI).

129.1. Amint már maga Gyarmathi jelezte, a szókészlet történeti fejlődéséről alkotott felfogása sokat köszönhetett annak a levélnek, amelyet Johann Christian Engel, a jeles történész, Schlözer és Gatterer tanítványa

[292] Gyarmathi tehát, mellőzve Sulzer ellenvetéseit, alighanem elfogadta Anonymusnak az erdélyi román incolatusra vonatkozó tudósítását.

[293] E furcsa kis szöveg így hangzik : „A' bakonak nem tetzvén az az ag nö rege, mellyet ez az ör hegyen pitymallatkor regelt; megharagudván, orozva oda sunnyogott, és mint egy gyolkos [!] or, és egy orozo eb, az ag nöt meg bakta" (= általszúrta V. I.).

(1770—1814),[294] intézett hozzá 1799. augusztus 30-án, nyilván az Affinitas megjelenése alkalmából, s amelyet Gyarmathi most mintegy saját állításainak alátámasztásaképpen közölt le a Voc. bevezető részében (XI—XIX). Ebben a levélben Engel, a magyar történelem kútfőinek viszonylagosan kitűnő ismerete alapján, sok éleselméjűséggel mutatott rá a magyar nyelv jövevényszavainak hátterére ; már ő vázolta történelem és nyelv mindazon kapcsolatait, amelyeket később Gyarmathi a Voc. előszavában kifejtett. Engel nagy, de ritkán méltatott érdeme, hogy felismerte már a DebrGr. függelékében is felsorolt török és szláv szavaink történelmi jelentőségét. Az előbbiekkel kapcsolatban idézte (XII) Cornides egyik művét (Regum Hungariae ... Geneal. 1778.) de utalt arra a tényre, hogy a magyar nyelvben bizonyára nemcsak az oszmántörököktől átvett jövevényszavak vannak, hanem régebbi, lebediai kölcsönzések is, mint például *sátor;* az ilyen török elemek régiségére, Engel szerint, az mutat, hogy e szavak átkerültek más szomszédos népek nyelvébe, így az oroszba is. Engel kijelölte tehát a magyar nyelv szláv elemeinek kutatási területét : nemcsak „tót" elemek lehetnek a magyarban,[295] hanem különböző korokban átvett orosz, valamint délszláv elemek is.

Engel e levelében az élet reális körülményeit mérlegelő nyelvészeti tájékozottságról adott számot : őt is, Gyarmathival együtt, a „Wörter und Sachen" módszer egyik előfutárjának tekinthetjük. A jövevényszavakat nem ötletszerűen, hanem fogalmi körök szerint sorolja fel : érdekes példákat idéz szláv eredetű földművelési szókészletünk köréből, s logikus okfejtését egy-egy hibás etymon alig zavarja meg.[296]

A jövevényszó-rétegek tárgyi tényezőkön alapuló, belső összefüggésének gondolata tehát teljes mértékben megvan Engelnél ; a háziélet és a különböző iparágak szláv jövevényszavairól a következőket írta : „Debet porro adesse aliquis, qui pro aratoribus instrumenta ex ligno praeparat, Slavice *Strigar*, torneator. Hungarice *Esztergáros* — vasa varia pro oeconomicis usibus paranda circulis indigent (Hung. *Abronts* - Reifen. Slav. *Obrutsch*). Ex asseribus (*deszka* Hung. et Slav.) parantur mensae (*Asztal*. Hung. *Stol*. Slav.). Adversus Coeli injurias arator vestibus tegitur; has parat textor (Hung. *Takáts* a Slav. *tkatsch*) *Portéka* (pannus) a *portitze*. Fiunt provisiones ciborum: lardum sale conditur (*Szalona* [!] Hung. a Slav. *Slanina*), viscera Carnibus farciuntur (*Kolbász*. Hung. et Russ.). Farina in massam convertitur (*Tészta* Hung. a Russ. *tjészto*) mediante fermento (Sauerteig *Kovász*, Hung. a Slav. *kwas*)" (XVI).

Engel levele, melyről eddig ritkán esett szó a magyar nyelvtudomány történetében,[297] mindenképpen nagy figyelmet érdemel; joggal tehetjük fel, hogy Gyarmathit a Voc. megírására, Döbrentei biztatásán kívül, elsősorban e

[294] Főműve Geschichte des ungrischen Reiches und seiner Nebenländer. Halle, 1797—1807. Az Allgemeine Welthistorie XLIX. 1—4. kötete.

[295] „Nec a Slavis solis, vulgo Slowaken, hodiernis superioris Hungariae Incolis, nec uno eodemque tempore voces slavicae omnes in Lingvam Hungaricam suscipiebantur" (XII).

[296] Engel szófejtéseit mindig nagy óvatossággal közli : „Apud Hungaros vomer denotatur voce *Eke*, quod nescio per quem significatus permutationem a Germanico *Egge* originem trahere creditur" (XV). E szófejtést elfogadta Gyarmathi, de egyszersmind utalt a görög *ake* 'cuspis' szóra is (Voc. 15). Az EtSz. nem jelzi Engel ötletét (I, 1510), pedig a Voc. révén könnyen hozzáférhető volt.

[297] Zsirai Miklós sem említi Gyarmathi Voc.-áról legutóbb írt összefoglaló jellemzésében (A modern nyelvtudomány magyar úttörői 46 kk.).

levél ösztönözte. Egyszersmind Engeltől vette át Gyarmathi előszavának számos gondolatát. Pl. e retorikus kérdésnek : „Szégyenli é a Német, hogy sok legszükségesebb szavait a' Déák, 's Görög nyelvből vette?" (VII) közvetlen forrása Engel levelének következő részlete : „Nec puto diu esse immorandum refutationi illorum, qui Nationi Hungarae dedecori cedere existiment, quod tam multas voces et res a Slavis et Germanis accepit. Sane tales ab Historiarum studio multum remotos esse opportet. Quot vocabula Graeca Romani, quot Aegyptiaca et Phöniciaca Graeci, quot Latina Italica et Gallica Germani, quot Germanica Slavi ipsi non sua fecere?" (XVIII). Ezt az állandó kölcsönhatást Engel szükségesnek tartja és tipikusan XVIII. századi, a „progrès" mindenhatóságába vetett optimizmussal, a haladás motorjának tekinti : „Ea est sapiens Providentiae Lex, ut Generatio a Generatione, Gens una ab alia Gente discat, ne unquam cultu humani generis prorsus intereat, ne id quod multo labore et ingenii applicatione constitit, rapaci turbone temporis abripiatur" (XVIII).

130. A továbbiakban Gyarmathi szótárának a magyar etimológiai kutatások történetében elfoglalt helyével nem kívánunk foglalkozni;[298] célunk csupán magyar szókészletének rövid jellemzése. Összefoglaló képet kell tehát nyújtanunk

1. A Voc. címszóanyagáról és annak forrásairól ;
2. Gyarmathinak az idegen szavak használatára vonatkozó nézeteiről ;
3. Gyarmathinak a Voc. függelékeiben közölt székely tájszavairól.

130.1. Gyarmathi maga nyilatkozott forrásairól (IX—XI), s ez a Voc.-ának kutatását nagymértékben megkönnyíti. Magyar címszóanyaga, sőt — amint látni fogjuk — etimológiái szempontjából a következő források veendők figyelembe :

„Verantii (Wrancics) Dictionarium quinque ... lingvarum. Venetiis, 1595.
Dictionarium Páriz Pápai.
Szabó Dávid Kisded Szótár. Kassán, 1792.
Sándor István Sokféle. XII. darab. Bétsben, 1808.
Sándor István Toldalék a' Magyar-Deák Szokönyvhöz. Béts. 1808.
Marton Josef Magyar Lexikon, Bétsben, 1807."

E források használata azonban távolról sem egyforma jelentőségű. Elég egy pillantást vetnünk például Márton 1807-i magyar—német szótárára, s máris láthatjuk, hogy Gyarmathi sok szavának Mártonnál nyoma sincs. Márton nem szótározta — hogy mindjárt a Voc. 1. lapját idézzük — a következő szavakat : *abárló, abétzista, adás vevés, ádász, ádia, admoneál, áfiom, ágonizálni, Agota, ákavita, ákátzfa.* Ezeknek a címszavaknak eredetét, forrását meg kell tehát határoznunk, mert csupán ez vet fényt Gyarmathi eklekticizmusára, több forrásból gondosan válogató módszerére.

Abárló 'crecocacabus' nem található a korábbi forrásokban önálló címszóként, de Mártonnál 1807-ben van *abárlókés, -tál, -villa;* mivel *cacabus* 'főző fazék' (PPB.), Gyarmathinál nyilván 'abárló edény' jelentésű címszó.

Abétzista 'abecedarius' szavunkat az EtSz. I, 5 szerint először Gyarmathi jegyezte fel ; adata kora nyelvhasználatából származik. Vö. 1786 : „te-is

[298] L. Zsirainál: i. m. 48. Gyarmathi szláv etimonjairól vö. Gáldi L.: StudSl. II, 291—296.

irásoddal az *Abécistákat* tanitottad" (Szacsvay : Izé 61; NSz.). Valószínűleg régóta használatos volt; mindenesetre átvitt értelemben már korábban előfordul, pl. 1749: „ollyan tudatban, ... hogy a' Szentek Seregében még *Ábétzista* sem lehetne" (Bod P.: Sz. Judás 194) | 1793: „e' világi dolgok folyásában nem egészszen *ábétzista*" (M. Merkurius 8.).

Adás vevés 'mercatura' egyeztethető SI. következő adatával: *adásvevés* 'commercium, questus, mercatura, exemplum fictum'.

Ádász 'dühös, veszett, mérges' forrása — így *sz*-el és ezzel az értelmezéssel! — SzD.[2]-ben keresendő: „*Ádász:* dühös, veszett, mérges". PPB. csak az *ádáz* változatot szótározta.

Ádia 'idea' régi szótári szó; megvan C., MA. és PP(B). valamennyi szótárában (vö. EtSz. I, 17). Sándor István egy Paolo Veronese képről 1793 előtt ezt írta: „A' Bika el ragadott Leánynak a' lábait nyalogatta. Mit tartasz ezen rendes *Adiáról?*" [Dőlt szedéssel az eredeti szövegben.] (Külf. 82). Az *ádia* változatot (á-val!) az EtSz. csak a Voc.-ból idézi; rokonítható azonban vele Wagner Phras.-jának *ádiázom* adata (*figuro* a.). Az eddig homályosnak tartott szóról csak annyit kívánunk megjegyezni, hogy aligha származik közvetlenül a latin *ideá*-ból; az embernek az a benyomása, hogy valami köze lehet a latin szó angolos ejtéséhez, amely a szókezdő *a*-t és a *d* utáni *i*-t egyszerre megmagyarázná (aidiə). Talán Angliában járt, magyar protestáns diákok hozták egykor magukkal?

Admoneál 'admoneo' egyike Gyarmathi bőségesen áradó latinizmusainak; sajnos a magyar szókincsnek nehezen megfogható, XVII—XVIII. századi curialis latinizmusai közé tartozik, melyeket később is igen rendszertelenül szótároztak. Az EtSz. sem vette fel címszónak.

Áfiom szavunkat Gyarmathi Zrínyi-féle alakv.-ában közli; PPB.-nál *áfium* olvasható. Vö. EtSz. I, 19.

Ágonizál 'agonisare' valószínűleg Márt, 1800.-ból származik, de megtaláljuk 1807-ben is, vö. EtSz, I, 29. Mártonnál *ágónizál* alakot találunk; a hosszú *ó* a görög *ἀγών* tőnek és a latin *āgōnīzo* első hosszú hangzójának felel meg.

Ákavita 'aqua vitae' PPB. adatával egyezik; Márton 1807-ben a szót nem közölte, tehát az EtSz. (I, 51) adatfelsorolása ilyen értelemben igazítandó ki. 1791-ben Szekér Joakimnál *ákovita* (Magy. ered. II, 325).

Ákátzfa *c*-je talán Benkő Nomenclaturájára (M. Könyv-ház. I. [1783.] 404) utal; az *ákászfa* változat *sz*-je Márton 1800-i szótárával egyeztethető, ahol ugyanezt az alakot találjuk.

130.2. Mindezek persze adalékok; csupán egy-egy címszó származását, kialakulását értetik meg. Véleményünk szerint van azonban egy olyan forrás, amely a Voc. egész elrendezésére döntő hatást gyakorolt, s ez Sándor I.[299] szófejtő szógyűjteménye, amely a Sokféle XII. kötetében jelent meg 1808-ban a következő címen: „Az idegen szavakkal eggyező szavaink" (1—185). Vessük csak össze ezzel a Voc. első címszavait:[300]

[299] Sándor Istvánról Gyarmathi a Voc. előszavában is megemlékezett: „Háládatlan volnék ha meg nem említeném itt az én két nagy érdemű Tudos Barátimat, Sándor Istvánt, ki Bétsbe ki-adott sok szép munkáival a' Magyar közönséget rég gyönyörködteti; és Dobrowszkit, ki Prágába egy a' leghíresebb nyelv tudosok közt. Ezeknek, kivált az elsőnek munkáibol, igen sok szókat iktattam be irásomba" (VIII).

[300] A Voc. más forrásból származó cikkeinek csupán címszavát közöljük.

Sándor: Sokféle XII. (1808), 6.	Gyarmathi: Voc. 1816.
Aba. Pannus *albus* vilior. Tela lanea *alba*. Tör. *Aba*. Fr. *Abat-chauvée*. Vilis lana.	Aba, L. tela alba lanea, pannus thessalonicensis. I. aba, haba, R. abá, V. haba.
Abajdótz, Frumentum duplex, mixtum. Tót *Obidvojetz*, *Obidvetz*. — Tót. *Oboji*. Utriusque generis. — Vind. *Oboje*, utrumque.	Abajdotz, L. frumentum duplex mixtum Sl. obidvojetz, obidvetz.
Abajgátni *Abigere*.	Abajgatni, L. abigere.
	Abárlo.
Abárlani, Rudicula agitare. Ném. *Abquerlen*.	Abárlani, L. rudicula agitare. G. abquerlen. Altslawisch Wariti, kochen. Slov. Pol. Obarit. ankochen, ansieden.
	Abétze.
	Abétzista.
Ablak. Fenestra. Tót. Hor. Vind. *Oblok*.	Ablak, L. fenestra, R. C. D. oblok. P. oblyok. Val. oblon : pajtaablak.
	Ábony.
	Ábrahám.
Abrak. Pabulum. Demensum equile. Tót. Vind. Hor. *Obrok*. — Ném. *Haber*. Avena ; *Abreichung*. Praeberi solitum, Praebenda, Demensum.	Abrak, L. pabulum, B. P. D. obrok, G. Abreichung, praebenda, demensum.
Ábráz, Imago, Exemplum pictum. Ném. *Abriss*. Tót. Vind. *Obraz*.	
Ábrázat. Imago, Figura, v. Favies, Vultus. Tót. Hor. *Obraz*. — Ném. *Abriss*. Imago rei alicujus, Deline ⟨a⟩ tio.	Ábrázat, L. vultus, D. obráz, A' Komjáti Benedektől 1533*bann* forditott Sz. Pál leveleibenn mindenütt *ábráz* vagyon. V. obráz, L. abrado, abrasus, a, um?

Az egyezés azért meggyőző, mert a címszavak azonosságán kívül az értelmezések, valamint az etimológiák is sokszor azonosak. *Aba* a. a 'pannus albus vilior' tulajdonképpen SzD.[2] értelmezéséből származik : 'alább-való fejér posztónak neme'. Gyarmathi azonban ezt elhagyja és csak Sándor I. másik értelmezését veszi át : 'tela lanea alba'. Érdekes a 'pannus thessalonicensis' megjelölés. Mintha az erdélyi származású és a románokat jól ismerő Gyarmathi tudta volna, hogy a Szaloniki környéki pásztorkodó lakosság (főleg az aruménok és megleniták) maguk is gyártanak ilyen posztót. — *Abajdotz* régi fordítását ('promiscuum, farrago' PPB.) Gyarmathi elhagyja és átveszi — noha a vessző elhagyásával, ami zavart okoz — Sándor I. értelmezését. Pontosan Sándortól származik a szláv etimon is (erről l. EtSz. I, 3). — Tökéletes egyezést mutat az *abajgat* cikk: az *abigere* igéből való származtatásnak e két forrását az EtSz. is együtt utasítja el (I, 4). — Nem lehet véletlen az sem, amit *abárlani* igénk eredetéről olvasunk. — Az *ábráz* szónál olvasható Komjáti-idézet forrása viszont nem közvetlenül Sándor I. ; lehet, hogy a református Gyarmathi eredetiben ismerte ezt a régi bibliafordítást. A szót Komjátitól sem Kr., sem a NySz. nem idézi.[301]

Hasonló szócikkeket persze bárhonnan idézhetnénk. Álljon itt még egykettő mutatóba, az előbbihez hasonló összevetésben:

[301] Ugyancsak Komjátira hivatkozik Gyarmathi a *bolond* szócikkben : a *megbeléndezett* alakot idézi Szt. Pál leveleiből. A NySz. ezt sem ismeri ; SI. idézi azonban Komjátiból a *beléndeskedni* alakot (**99.2.**). Vö. még Kr. I, 36.

Boglár. Fibula, *Bulla*. Fr. *Boucle*. Ném. Buckel (Sokf. XII, 19)	Boglár, L. bulla, dragma, nodus, Ga. boucle, buclier [!], I. buglyar.
Bodnár, bognár. Carpentarius. Ném. *Wagner* (i. m. 18).	Bognár, kerekes, L. carpentarius faber, Ge. Wagner.
Bográts, Olla, Urceus. Tót *Bachráts*. Hor. *Bagráts*. — vind. Rátz. *Bakráts*. Ahenum.	Bográts, bagráts, L. lebes, D. bakracich, I. bakracs, Chr. bagráts.
Bogyó, Buga, Guba, Gubó. *Bacca*. Vind. *Bobeka*. (i. m. 19)	Bogyo, buga, bolyo, guba, gubo, gubats, L. bacca, Vin. bobeka.
Bokréta. Fasciculus florum. Tót *bukreta*. Fr. *Bouquet* (i. h.)	Bokréta, L. sertum, Ga. bouquet, S. bokréta.

130.3. Persze nem mindegyik rész ilyen világos átvétel. Sokszor több forrásból kell összeraknunk Gyarmathi valószínű mintáit. Lássunk még néhány *bo*-kezdetű szót :

Voc.	Forrás
Bodé, deszka alkotmány. Ge. Boden, Schuppen.	Bódé: páhó, deszka alkotmány v. hajlék, der Schuppen (Márt. 1807.).
Bogáts koro, L. carduus, S. bogláts. bogyets.	Bogánts-kóró : bogáts-koró, héja-kút (SzD.²) | Bogátskóró . . . 1. das Heidekraut. 2. die Distel, *Carduus*. (Márt. 1807.) | Bogáts, Bogánts. Carduus, Tribulus. Tót. *Bodláts*, *Bogyets*. (Sokf. XII 19).
Bokály, L. pocale, poculum, P. R. C. bokal, It. boccale, bocal, bocail.	Bokolyó : öreg fa-palatzk, tsobány, tsobolyó, légely, négoly (SzD.²) | Bokály . . . kehely, ein Trinkgeschirr, Pokal (Márton 1807.) | Bokál, Bokolyó, *Poculum*. Ném. *Pocal* (Sokf. XII, 19).
Bokor, egy tsomo, kötés, rakás, L. fasciculus, I. bokor, par, quod in unum fasciculum pertinet.	Bokor . . . Egy bokor- (kötés-, tsomó) bőr, kólts, 's a' t. (SzD.²) | Bokorkolts . . . egy tsomó kúlts egy karikában (Márt. 1807.).
Bokor, L. dumus, Sl. krov.	Bokor. R. Par, Compar ; Bokor. Dumus. Tót. Krov (Sokf. XII, 19).

Természetesen az efféle lexikográfiai minták jelentőségét nem szabad túlbecsülnünk. Gyakran találunk olyan részeket, ahol Gyarmathi egyéni megfigyelései, mintegy saját közlései kerülnek előtérbe.

Vizsgáljunk meg még egy részletet, a *Br-* és *Bu-* hangokkal kezdődő szavakat. Márton 1807-i szótárához képest új címszók Gyarmathinál a következők : *bréve*, *brigadéros*, *brinza*, *brondza*, *bubolyitska*, *buda*, *bufti*, *bulla*, *burger*, *burnyesz*, *buzdogány*, *buzogás*. Sándor jövevényszó-jegyzékéhez képest új címszók a felsoroltak (*brondza* és *buda* kivételével), továbbá *brilliánt*, *bú*, *buba*, *buborék*, *búg*, *buga*, *búgni*, *bugyogni*, *bunda*, *burján*, *burkus*, *burok*, *búsít*, *buta*, *butelia*, *butor*, *buzér*, *buzogás*. *Bréve* az EtSz.-ban sem szerepel : minden valószínűség szerint e latin jövevényszavunkra itt találjuk első szótári adatunkat. A *brigadéros* katonai műszót szintén elsőnek Gyarmathi szótározta (EtSz. I, 537). *Brinza* és *brondza* egyazon, a román pásztorélettel kapcsolatos szóból (*brânză*) származik ; az elterjedtebb alak a XVI. század óta *brondza* (alakv. *borondza*); az *i*-is változatot az EtSz. (I, 538) lexikográfiai adatként csak Gyarm.: Voc. nyomán idézi (vö. még *brincza*, OklSz.). A *Brondza* cikk szövegezése egyébként pontosan a Sándor I.-éval egyezik.

Voc.	Forrás
Brondza, L. caseus breznensis, burenda, Ge. Brinsenkäs.	Brondza. Caseus bresnensis, Burenda. Brinsenkäse (SI.) | Brondza. Caseus *bresnensis*, *Burenda*. Ném. *Brinsenkäs*. Tót. *Brindza* (Sokf. XII, 21).

Bubolyitska 'bulbus' pontos forrását nehéz meghatározni ; mindenesetre ez az előfordul 1783-ban is (Molnár J.: Könyv-ház. I, 350). 1784-ben SzD.[1] a *bubulyicska* alakváltozatot PPB.-ból vette, Vö. EtSz. I, 544—555. ; Pais D.: MNy. XLIX, 84.

Érdekes problémát vet fel a *buda* címszó és forrása:

Voc.	Sokf. XII, 21.
Buda, L. scena, Ge. Bude, B. puda, bauda, P. buda, *tentorium*, S. budar, Ga. boudoir.	Buda. Cloaca. Tót *Budár*. Fr. *Boudoir*.

E megfelelés az etimológia szempontjából sem közömbös. Minthogy az EtSz. I, 551 *buda* szavunknak csak 'cloaca, latrina, abtritt' értelmezését adja (szerinte az első adat csupán CzF.-ból lenne), Balassa véleményét fogadja el (Nyr. XXVI, 441), mely szerint e szó „játszi rövidítés *budár*-ból" (< szlovák *budár* < fr.—ném. *boudoir)*. Mindenesetre ez az ötlet nem a Balassáé, hanem kétségtelenül Sándor I.-é (l. a Sokf. idézett szövegét!). Ennél is fontosabb azonban, hogy Gyarmathi a 'latrina, cloaca' jelentést n e m e m l í t i, hanem a m. szót egyszerűen a n. *Bude*-val egyezteti. Talán ez a — sajnos nem eléggé világos — fogalmazás arra utal, hogy *buda* szavunk mégis a német *Bude* átvétele (vö. Lumtzer—Melich: DOLw. 70; EtSz. I, 552, *budi* a.), s eredetileg 'bódé' jelentése volt, majd később 'bódészerű, deszkából összerótt árnyékszéket' jelentett. Egyelőre Gyarmathi adata megerősítésre szorul: annyi kétségtelen, hogy például Törökbecsén *buda* szintén bizonyos fajtájú 'bódét' jelent: a MTsz. szerint 'hely, a hol a fát földolgozzák, vágják és árulják' (vö. EtSz. I, 551; ez a tájszó < szerb *buda* 'Holzwaarengewölb' Vuk[3]). Persze a szerb szó végső fokon szintén német eredetű, vö. Kniezsa: SzlJsz. I, 110.

Nem származik közvetlenül szótári forrásból a többi, Márton szótárából hiányzó szó sem. *Bufti* 'ostoba, bárdolatlan' először Gyarmathinál fordul elő ; valószínűleg székely szó (MTsz.).[302] — *Bulla* 'pápa parancsolatja' ritkán szótározott szó ; az EtSz. I, 567 nem ismer korábbi szótári adatot (szövegpélda a XVI. sz. elejéről, NySz.). — *Burger* természetesen *polgár* szavunk újabban átvett, tájnyelvi alakpárja (az EtSz. nem szótározta). — *Burnyesz* 'gabogzi, bolondos' bizonytalan eredetű tájszó ; talán a Székelyföldről való, mivel a Tsz. onnan idézi *burnyászkodik* származékát is. — *Buzdogány* feltétlenül tájnyelvi alak (vö. Brassóban : *buzdogán* MTsz. ; Gyarmathi meríthette SzD.[2]-ból is: „*Buzgány: buzogány, bozogány, buzdogány*"). Az EtSz. I, 588 tiltakozása ellenére nem lehet elvetni Damiannak (NyF. LXVII, 17) azt a gondolatát, hogy a *buzdugány* típusú *-d-*s alakok esetleg újabb átvételek a románból. — Végül a *buzogás* származékról az EtSz. I, 587—8 nem tud, tehát valószínű, hogy ezen esetben is Gyarmathi személyes gyűjtőmunkájával van dolgunk.

130.4. A Voc. címszóanyaga általában erősen eltér a magyar lexikográfiai hagyománytól, s ez azért van, mert Gyarmathi bőven merített saját műveiből is, elsősorban az Affinitasból. Nem állítjuk, hogy ott közölt valamennyi adata átkerült a Voc.-ba, de kétségtelen, hogy Gyarmathi az Affinitas közléseire sűrűn támaszkodott.

[302] Gyarmathi etymonja aligha vehető komolyan : „Turc. mufti, a' Törökök Fő Papja, a' ki igen bugyogos bufti [!] fővel van fel kontyolva" (10—11). Tény azonban, hogy ismeretes *mufti* alakv. is (MTsz. I, 1488). Az EtSz. I, 554 *bufa* 'pufók' származékának tartja.

Az Affinitas szerb—magyar szójegyzékében ez állt: „Grjazni. *Lutulentus. Garázna.* Motskolodo. Fertelmes. Veszekedö" (335); ebből lett a Voc. következő cikke: „*Garáznás*, garázda, veszekedő, rigojás, ákátzius, motskos, bestelen, L. rixosus, R. grjaznii, *lutulentus*, Se. grjazni, B. vrazda, mord, chramoszta, strepitosus" (21). Olykor egészen romantikus magyarázatokat is megismételt az öreg Gyarmathi. Egykori orosz—magyar szójegyzékében ezt olvassuk: „Gornitza. *Stube, Atrium.* Fel-ház, Felgorja. Filegorja" (II, 311). Ebből a Voc.-ban a következő szöveg alakult: „Filegorja, F. nubilarium, It. gloria, G. gloriette, hinc fel-gloria, filegorja, fel ház, R. gora, gorja, *mons*, gornitza, *atrium*, S. prikaréwa, villae gloria, filia floriae" (18).

Ha az Affinitasnak elkészülne m a g y a r szómutatója, a Voc.-al való t e l j e s összevetés sokkal könnyebb lenne. Így is kétségtelen, hogy a Voc. minden cikkének v a n t ö r t é n e t e; éppen ezért érdemes lenne legalább az aránylag kisterjedelmű Voc. szövegéből — mint akármelyik eddig vizsgált szótárunkéból — forráskritikai kiadást készíteni.

131. Addig is, amíg elkészül a Voc.-nak forrástörténeti kiadása, hadd vizsgáljuk meg Gyarmathi néhány szócikkét egyrészt a lexikográfiai adatok, másrészt a nagyszótári gyűjtés kettős megvilágításában. Ezúttal Gyarmathinak jellegzetesen XVIII. századi jövevényszavait vesszük szemügyre, — az E és F betű alapján. Figyelemre méltó, hogy ezen újkeletű kölcsönszavak javarésze főnév vagy ige; melléknevet csak nagyritkán találunk.

131.1. N é v s z ó k.

„*Essentzia*, L. essentia." — Közli Sándor I. is *eszszentzia* alakv.-ban (Sokf. XII, 183, a „türhetetlen Idegen Szavak közt"), Simainál *eszentzia* (VSzót. I, 6).

„*Fábrika*, L. fabrica, officina." A magyar iparosodás jellegzetes szava; az EtSz. I, 126 első adata 1788-ból: „Tuchmacherey, Tuchfabrik; p o s z t ó - *fábrika*." Márton már 1803-ban szótározta; Simai GSz.-ában megvan *fabrika*, *posztó tsináló fabrika* és *fabrikáns* (**113.**). Utolsó szótári adatunkat a Tzs. 1838. közli. Az EtSz. szerint a hazai latin *fabrica* átvétele, de lehetne olasz jövevényszó is.

„*Falamia*, L. familia." — Gyarmathi közli a latin alakhoz hívebb *familia* alakot is (más adatok a XVII. század óta, vö. EtSz. II, 150). A népiesebb *falamia* változat egyébként a MTsz.-ból is ismeretes (*falamia*, Székelyföld).

„*Fantzilla*, pesztunka léányka, L. puella, It. fanziulla [!]." — A Tsz. és a MTsz. szerint erdélyi szó; az EtSz. II, 151 viszont úgy véli, hogy minden adat Gyarmathi közlésén alapul (vö. még *Fancilla* gúnynévként: Kriza: Vadr. 388). Laczkó G. e homályos szót a *fancog* 'fanyarán, kényeskedve beszél' (MTsz., EtSz. II, 152) igével hozza kapcsolatba (Nyr. XXXVI, 455). Minden valószínűség szerint az alapszó a lat. *ancilla*; ez alakulhatott, a tájnyelvi *fancog* hatására, *fancillá*-vá. A *fancog* ige pejoratív árnyalata megmagyarázza a Kriza közölte adatot: *fancilla* valóban 'gúnynév', helyesebben gúnyos értelemben használt köznév.[303]

[303] Itt említem meg, hogy lozsádi születésű (Hunyad m.) nagyanyámtól, Győrffy Ilkától hallottam 1930 körül hasonló jelentésben ('hanyag, de kényeskedő háztartási alkalmazott') a voltaképp olasz eredetű, de magyar tájszóként soha fel nem jegyzett *doncella* (< ol. *donzella*) szót is. Hunyadban a múlt században (észak)olasz vasúti munkások dolgoztak; lehet, hogy a szó tőlük ered. Lehet azonban, hogy végeredményben — a spanyol etikett révén — a spanyol *doncella* 'Kammermädchen, Zofe' került át a m.-ba.

„*Farantziskánus*, L. franciscanus." — Az EtSz. II, 479 utal Gyarmathira, mint forrásra, de ezt az alakv.-ot *(fr- > far-)* nem idézi. Feltétlenül XVIII. századi beszélt nyelvi, sőt népies alak.

„*Fátalis* [!], L. fatalis." — Az EtSz. nem tartja számon, pedig előfordul már 1763-ban („ezen felelete utánn a' Kristus viszont más *fatalis* Példát és feleletet mond nékiek." D. Filep S., Fejérvári HB. 100), majd Csokonainál 1793-ban („megvan a *fatális* kötél fonva, mely az én boldogságomat ... örökre megfojtja" Cultura 359).

„*Fefferka, fefferoni*, török bors, L. capsycum, C [arniolice] pfefferoni." — Nincs szótározva. Gyarmathinál *pipárka* a. is : „*Fefferka, fefferoni*, török bors, Ge. Pfefferoni, L. capsycum".

„*Fellábos*, katona, L. miles ablicentiatus, Ge. beurlaubt, verlaubt, erlaubt, *ferlaubos*." — Az EtSz. II, 198 csak Gyarmathi címszavát idézi, de megfeledkezik a német szóhoz közelebb álló *ferlaubos* alakv.-ról.

„*Fikátor*, ezt a' gyalogoknak dobolják." — Átvétel a Told.-ból : „Ezt a gyalogoknak a' dobosok dobolják, 's a' siposok sipolják". Végső forrása CzF. szerint a német *Vergatterung (schlagen)* ; az EtSz. szerint (II, 249) a szó népetimológia révén torzult el (vö. *fika* 'miles pedestris'), bár Gyarmathi idéz egy német *Fikator* alakot is. Dank.: Lex. az ol. *ficcator(e)* (?) szóból származtatta.

„*Fizonomia*, tekintet, physiognomia." — Az EtSz. II, 292 Gyarmathiról teljesen megfeledkezett ; *fizonómia* alakra csak Leschka és „Heckenast" [= Malovetzky] 1827. alapján utal (II, 292, *fizimiska* a.).

„*Fláner*, G. Ga. flanelle." — *Flanél* — *flanell* szavunknak ez a régies változata megvan Mártonnál, valamint a népnyelvben is (EtSz. II, 292). Simai GSz.-ában *flanir* 'vékony posztó forma szövet'.

„*Forspont*, L. praejunctura, Ge. Vorspann, Fürspann." — Valószínűleg a Sokf. következő adatának átvétele : „*forspont*. Praejunctura. Ném. Vorspann" (XII, 35). Vö. EtSz. II, 414—415.

„*Fosforus*, L. phosphorus." — Elszigetelt adat ; a *foszfor* alak először Kunoss Gyalulatában fordul elő (EtSz. II, 425).

„*Frájmórer*, Ge. Freymaurer." — A szabadkőműves Gyarmathi egyedül jegyezte fel ezt az alakv.-ot. 1761-ben idegen szóként *freymaurer* (NySz., NyÚSz.). Vö. még EtSz. II, 468.

„*Frantz, frantzu* 'morbus gallicus, francicus'. — A Voc. adatai két okból érdemelnek figyelmet :

1. Az EtSz. sem a *franc* (II, 471—472), sem a *francu* (II, 479—480) címszónál nem hivatkozott Gyarmathira, pedig a *franc* alakra korábbi szótári adatot csupán SI.-nál találunk.

2. A „morbus gallicus"-nak „morbus francicus" nevét más forrásból egyelőre nem tudjuk idézni ; Simainál is *frantz, frantzú* 'Gallicus morbus' (VSzót. I, 227). Az EtSz. a közönséges elnevezésen kívül csupán a *malum* v. *mala Francorum* elnevezéseket ismeri. Persze — figyelembe véve Gyarmathi etimologizáló kedvének bizonyos túlkapásait — elképzelhető, hogy ő csupán a m. szó magyarázata kedvéért cserélte fel a szokásos *gallicus* jelzőt *francicus*-szal. A kérdés orvostörténeti szempontból — különös tekintettel arra a tényre, hogy e kifejezés éppen egy olyan orvos-szerző művében fordul elő, akinek kora orvosi terminológiájában jártasnak kellett lennie, — további vizsgálatot igényel.

„*Fridáta*, rátotta, 1. L. ovafrixa. It. frittata." — Az EtSz. e szót nem tartotta számon, pedig hiteles olasz jövevényszónak látszik; a szóközépi *-d-*

talán északolasz forrásra utal. Ekkor is azonban inkább **fritada* alakot várnánk.

„*Fundus*, örökség, élet, L. fundus." — Gyarmathi értelmezése különös ; az EtSz. II, 552 szerint a m. 'liegendes gut, birtok, jószág' jelentésével áll közel. PPB. szerint a lat. *fundus* 'nemes örökség, házhely' ; Márton 1818-ban a lat. szót 'der Grund, liegendes Gut, Grundstück' értelmezéssel közölte. A pontos jelentés megállapítása végett íme néhány szövegpélda a nagyszótári gyűjtésből : 1. 'birtok, telek', pl. 1719 : „én a' magam *fundusomon* lakom" (P. Páriz I. : Keskeny út 121) | 1790 : „a' tereh a' *fundusra* ne vettettessék" (Pétzeli : Álzir 221) ; 2. '(pénz)-alap, alapítvány' (vö. fr. *fonds)*, pl. 1789 : „a kassza vagy *fundus* mellyből fizettetik" [a' pénz] (Wályi A. : Újj tanitás 183) | 1793 : „Párisban ... e' féle Bordély Házak közönséges *fundusból* tartatnak" (Mátyus I. : Ó és Új Diaet. VI, 680) ; 3. (tréfásan) 'fenék, alfel', pl. 1820 : „meg látogatták nemes *fundussát*" (Dugonics : Példabesz. I, 15). Gyarmathi értelmezése rokonságot mutat a 2. jelentéssel is.

„*Furir*, Ge. Furier, Ga. fourrier." — Az EtSz. idevágó cikke (II, 569—570) a Voc.-ról nem tesz említést ; eszerint első adat a XIX. sz. első feléből : „Fourier, der : gazdatiszt, *furír ;* kvártély csináló" Márt., Maloveczky, Kunoss : Gyal. szerint is *furir ;* a MTsz. a népnyelvből a *furér* változatot közli. Első adatunk 1759-ből származik : „A minémű kvártély valakinek a' kvártély Mestertől, avagy *Furértól* rendeltetik" (Fáber : Hadi emb. 11). 1790-ben Gvadányi a *furír* alakv.-ot használta (Tör. háb. 169); Verseginél szintén *furir* (Kolomp. I, 14), de akad *furér* is (Ung. Sprach. 328).

131.2. Igék.

Világosan kivehető bizonyos küzdelem az *-ál* végű latin igék és az *-éroz* végződésű francia—német jövevények közt.

Latin eredetű ige (vö. Versegi F. : Tiszta magy. 148) például *eksponálni* és *eksékválni* (az EtSz.-ban nincs), továbbá „*Fundál*, L. Fundare". Megvan a XV. század első harmadától (NySz., EtSz. II, 550), de először Márt. 1800 szótározta. A latin szó nem klasszikus, de a fr. *fonder*, az olasz *fondare* nyomán a magyarországi latinságban használatos volt *fundare* 'örök hagyományt tenni, szerezni, felállítni' (Márt. 1818.). Vö. *fundálok* 'architector, *fundo*' (Simai Kr. : VSzót. II, 25, továbbá GSz.).[304] Gyarmathi használta a *fundálódik* származékot Robinson-fordításában is (1794.): „hogy minn *fundálódna* reménysége, meg-mútatá néki" (300). A XVIII. század nyelvében előfordult a francia *fonder* és az olasz *fondare o*-ját hívebben tükröző *fondál* változat is, vö. 1761 : „Iráson Mint vezérlő lámpáson *Fondálod* hitedet" (Bertalanffi : Siralmas panasz 48). L. még *fundálás, fundáló, fundálódni, fundáltt* (Simai : GSz.), valamint *fundus* (l. fent), *fundamentum* stb.

Német—francia eredetű igék például a következők:

„*Eksertzérozni*, L. exercere, Ga, exercer." — Érdemes megjegyezni, hogy Gyarmathi a németre mint átadó nyelvre ilyen esetekben sem utalt.

„*Fántázsirozni*, Ge. fantasieren." — A Sokf. XII, 183 *fantazérozni* alakot közölt; csak Gyarmathi változtatta, amikor Sándor szövegét újra lenyomatta (Voc. 102), a *fántázséroz* alakra (így idézi EtSz.II,153). Talán a Sokf.

[304] Nagyon homályos származék ugyanitt : *fundáltatom* 'rapio in admirationem' (II, 121). Lehet, hogy a JókK. következő mondatán, illetve más hasonló régi szövegen alapul : „sent leleknek senderetessegeuel (tranquillitate) *fundáltatott* (fundatus)" (NySz., Nyr. I, 221).

nyomán írta Somogyi Gedeon a Mondolatban: „Némellyek [ti. divatos hölgyek] világos színekkel *fantazéroznak*" (y) jegyzet, 38).

„*Fektérozni*, Ge. fechten". — Az EtSz. II, 186 Márt. 1803. nyomán idézi; Gyarmathi szótári adatára nem utal, csupán a Sokf. XII. 183 alapján kiadott szövegre. Egy régi adatban (1620) *fektülés* fordul elő 'das Fechten' jelentésben (NySz.).

„*Flangérozni*, koritzálni, koborolni, L. divagari, Ga. flanquer, Ge. flanquieren." — A szóra az EtSz. II, 293 szerint ez lenne első adatunk, pedig közölte már SI. is ugyanezt az alakv.-ot (Sokf. XII, 183 s innen Voc. 102). Eredetileg katonai műszó lehetett, s a sereg oldalának megvédésére vonatkozott. A Szamosháton ma is *flangérozik* alakban él (Csűry: SzamSz. I, 293); más alakv.áról l. MTsz.

„*Flatérozni*, L. adulari, Ga. flatter." — Az EtSz. nem vette fel, pedig a Sokfélében is megvan, német megfelelőjével együtt: „*Flatérozni*. Assentari. Fr. Flatter. Ném. Flattiren" (XII, 34).

„*Fránkozni* levelet, Ge. Frankieren" (vö. EtSz. II, 485, *franko* a.). — A Voc.-nak ez az adata is a Sokféléből ered: „*Frankózni*. Epistolam a solutione liberare. Ném. Frankieren" (XII, 35). Sándor szerint (Sokf. XII, 183) „tűrhetetlen" szó.

„*Frizer*, Ge. Ga. Friseur", valamint „*Frizérozni*, L. crispare, F. Ga. friser, Ge. frisieren" szintén Sándor I. adataival egyezik: a „türhetetlen" szók közt szerepel *frizér* és *frizéroz* is (Sokf. XII, 183 vö. EtSz. II, 508—509). Csokonai az igealakot többször használta (1793: Tempefői, 116; 1799: Dorottya; 161). Simai GSz.-ában van *frizér*, *frizér-fésű*, *frizérozás*, *frizérozni*. Vö. még Désiné 56.

Futrazsirozni. — A Voc. szövege („futra, *futrazsirozni*, Ga. feurrager [!], pabulatum exire") nem magyarázható közvetlenül a fr. *fourrager* igéből, hanem a német *Futter* és a fr. ige keveredését mutatja. A német—fr. ige átvétele *furazsíroz*· erre a legrégibb példát 1779 körül találjuk: „a nyers koszt, és Gabona a Mezőkön *furasiroztatik*" (Geidler: Hadi okt. 18). Változata *furazséroz* (1792: Gvadányi: XII. Károly 244).[305]

132. Gyarmathi szókincsének vizsgálatát ki kell egészítenünk székely szavainak megemlítésével.[306] Gyarmathi egy elkészítendő magyar tájszótár magvát látta e részekben, s ezért Karácson Sámuel adalékát így ajánlotta az olvasók figyelmébe: „Nyelvünk mivelésibe fáradozo Hazánk Fiai tudom jo szivvel által olvassák e' kis Székely gyüjteményt, mert ha minden vidéke két Magyar Hazánknak a' maga Provinciálismussait így fel kurhászná [ɔ: kurkászná], ugy hamar elkészithetnők ama rég' várt Magyar Idioticont [vö. Millernél: **92.1.**], mellyet oh bár még életembe végig olvashatnék, vagy kidolgozásába magam is segéd lehetnék".

[305] Ne feledjük azonban, hogy Gyarmathi e német—francia képzésű igék elburjánzását nem helyeselte. Sándor Istvánnal együtt minősítette tűrhetetlennek az olyan szavakat, mint *ávándzsirozni*, *dresserozni*, *ekippirozni*, *fántázsérozni*, sőt még a latinos *-ál* végződésűeket is, mint *gyestálni*, *kakálni*, *áprikálni* stb. Vö. Voc. 102—103. Az öreg Gyarmathi — talán Döbrentei és Kazinczy hatására — sokkal puristább, mint a fiatal Gyarmathi, aki naplójegyzeteiben a XVIII. századi, idegen szavakkal tarkított „úri nyelv" páratlan emlékét hagyta ránk.

[306] E szavak első sorozatát „T. Udvarhelyi Professor Karácson Sámuel Ur szives baráttsága szedette öszve Székely Déákjai által" (95—101), a második sorozatot pedig Gyarmathi egy meg nem nevezett adatközlőtől kapta (97—100, helyesen 105—108).

A Voc.-ban közölt tájszavak minden figyelmünket megérdemlik ; az értékes hangtani alakváltozatokon kívül egész sereg ritka szót találunk bennük, de sajnos olykor pontosabb lokalizációra nem vállalkozhatunk. Ilyen szó pl. *becze* 'járom becze' (szótárban nem találom) ; *diszkó-juh* (egyetlen adat, vö. *diszke* EtSz. I, 1364) stb. Világosabb *bellérkedni* 'csereberélni, adni venni' (a MTsz.-ban adatok a Székelyföldről) ; *burduga* 'csorgó' (a Tsz. szerint székely, vö. EtSz. I, 574); *cikó-fa* 'czicza, cziczus, a' Pálma vasárnapi fűz ágacska' (első adat, l. EtSz. I, 684 ; más adatok Udvarhely m.-ből, MTsz.) ; *ergoja, gendeboja, boderga, noderga* 'együgyű' (MTsz. *gendeboja* csak Kassainál II, 272, Gyarmathi alapján ; *boderga* innen került a Tsz.-ba ; más adat Nyr. VIII, 462 : Székelyföld ; *noderga* szintén Gyarmathitól kerülhetett a Tsz.-ba, innen idézi H. Németh Gyula: MNyTk. LX, 47.).

Számos szóra Gyarmathi adata jóformán napjainkig egyetlen feljegyzés maradt, s még nagyobb értéke volt megörökítésüknek akkor, Gyarmathi korában : mintha a szerző szándékosan olyan székely szavakat akart volna terjeszteni, melyeket addig sem PB., sem SzD. nem közöltek. E válogatás is utal Gyarmathinak — a kor színvonalához mérten — minden tekintetben kimagasló filológiai érzékére.

132.1. De vajon milyen nézeteket vallott Gyarmathi, idegen és jövevényszavaink szerencsés kezű gyűjtője és magyarázója, a nyelvújítás, valamint a henye idegenszerűségek kérdésében ? Erre a kérdésre csattanós választ ad maga a Vocabularium : a Bethlenek udvari orvosa saját környezetét csipkedi, amikor így ír nem általában a vidéki udvarházak serdülő leánykáiról, hanem egyenesen a grófkisasszonyokról : „A' régi Magyar léányok hölgyeknek, szüzeknek, léanyzoknak neveztettek, de már ma ezek a' falusi oltso nevezetek kimentek a' modibol, mert inkább szeretik a' *Comtesse* és *Kis-asszony* nevezetet" (III). S hogy mennyire áhítozott magyar tőből jól képzett, új szavakra az ö r e g Gyarmathi, aki éppen ezt az „idegen szavak szótárát" keverte zamatosnál zamatosabb székely tájszavakkal, arra is következtethetünk a Voc. utolsó lapjaiból (102—103), ahol közölte Sándor Istvánnak a „türhetetlen idegen szókról" összeállított híres jegyzékét. Szinte nyelvújítási program ez : ha megfigyeljük a felsorolt szavakat, többnyire olyanokra bukkanunk, amelyeket a nyelvújítás valóban köznyelvivé lett magyaros szavakkal helyettesített. E gazdagon képviselt típusba tartozik *áer* ~ *levegő*, *alliántzia* ~ *szövetség*, *ávándzsirozni* ~ *előlépni*, *ekippirozni* ~ *felszerelni*, *flatírozni* ~ *hízelegni*, *gubernálni* ~ *kormányozni*, *kontzért* ~ *hangverseny*, *kvitántzia* ~ *nyugta*, *universitás* ~ *egyetem* stb. E téren Gyarmathi kívánságának a 30-as évek szótári gyakorlata s különösen a Tsz. többé-kevésbé eleget tett. Persze számos, régen közkeletű idegen szó később bizalmas vagy népies színezetet öltött : ma is van hangulati különbség *idomít* és *dresszíroz* között (a Voc.-ban az utóbbi *dresszéroz)*, más *vitatkozni* és más *disputálni*, a köznyelvben, főleg pedig a beszélt nyelvben ma is járatosabb *suszter*, mint *cipész*, s természetesen megmaradt a hivatalos használatban is egyetlen szónak *biliárd*, *beretva* (~ *borotva)*, *krokodilus* stb. Azt is sajnáltuk volna, ha Sándor I. és Gyarmathi összefogásának eredményeképpen egyszerre eltűnik *teketória* vagy *derendócia*. Mindenesetre azonban a 10-es években — paradox módon — éppen Gyarmathi, idegen szavaink legbölcsebb magyarázója, húzta meg a lélekharangot sok hajdan közkeletű, de könnyen pótolható divatszó felett, s ezzel jóval modernebb álláspontra helyezkedett, mint Simai vagy Kresznerics. Gyarmathi nyelvművelő érzékének frisseségét feltétlenül p o z i t í v a n kell értékelnünk, s

tulajdonképpen az egész Vocabulariumot e szempontból kell beiktatnunk a magyar szótárírás, valamint a magyar nyelvművelés történetébe.

133. Gyarmathi Voc.-ának megjelenése idején zárta le szótárának kéziratát még egy szerző, akit szófejtő buzgósága és módszere révén Gyarmathihoz, címszóanyaga szempontjából azonban tagadhatatlanul Mártonhoz kell csatolnunk.[307] Leschka István[308] Elenchus-áról[309] van szó. Ez is a magyar nyelv idegen és különösen szláv elemeinek áttekintése, akár Gyarmathi szójegyzéke; Leschka azonban, a szlovák és a cseh nyelv kiváló ismerője lévén, a magyar—szláv nyelvviszonyt sokkal nagyobb hozzáértéssel tárgyalta.[310] Címszóanyagának főforrása Márt. 1807. vagy Márt. 1811.[311]; bőségesen találunk nála azonban olyan jövevény- és vendégszavakat, amelyekre régebbi szótári adatunk egyáltalában nincs. Márton szótáraiból vehette át címszóként Leschka például a következő szavakat: *bezoárkő* (EtSz.-ban nincs), *fábrika* (megvan már Márt. 1803.-ban is), *fasina, faspék, filozófia, firhang, firnátz, fizika, flóra, flóta, frajtzimer, fregát, fürmender, gagátkő, gajág ~ gaják, galangagyökér* (esetleg származhat PPB. 1801.-ből is), *gálbán, gálgafű* stb.[312] Mivel az Elenchus már 1815-ben készen lehetett, Leschka aligha forgatta Gyarmathi Voc.-át. Más magyar forrásai is lehettek; hivatkozik PP.-ra (*akol* a.), SzD.[2]-ra (*aszag, esztena* a.), igen sokszor a DebrGr.-ra (pl. *balta* a.), Révai Antiqu.-ra (*barát* a.); stb. Úgy látszik, hogy közvetlenül Földiből vette át a *falangya* szót 'pók, Krebsspinne' jelentésben (az EtSz. csak Márt. 1818.-ra utal), s az 1807-i MFűvK.-ből a *galaj* 'galium' (EtSz. II, 837) és *gamandor* 'chamaedris' (EtSz. II, 954) szavakat.

Nem tagadható azonban Leschkának némi érdeme új magyar címszavak, illetve ismert szavak alakv.-ainak feljegyzésével kapcsolatban sem. Elsőnek szótározta például *fajansz* szavunkat (EtSz. II, 136); a közönséges *fásli* mellett feljegyezte a csupán népnyelvi adatokból ismert *fátsli, fátsliz* alakv.-ot (EtSz.

[307] Maga Leschka nagy tisztelettel emlékezett meg Mártonról, s ama reményének adott kifejezést, hogy következő szótáraiban Márton az ő gyűjtését már felhasználhatja („nullus *dubito*, quia huic eximio Lexicographo hocce meo opusculo rem gratam, atque utilem sim praestiturus". Praefatio XI.). Az *esztena* szónál Leschka kifejezetten utal Márton 'pásztori kalyiba' magyarázatára.

[308] Leschka (más írásmód szerint Leska, Lesko) István (1757—1818) előbb Pozsonyban volt evang. kántor és orgonista (itt szerkesztette 1783-ban a Prespurski Noviny című szlovák újságot), majd 1784-től Prágában lelkész, később pedig (1786—1789) a cseh evang. egyház szuperintendense. A XIX. század elején Pest megye egyik kis helységében lelkészkedett, 1810-től haláláig Kiskőrösön. Nyelvészeti munkásságáról l. Halász I.: NyK. XXXIII, 39; magyar—szláv szófejtéseiről l. Gáldi L.: StudSl. I, 303—309.

[309] Teljes címe: Elenchus vocabulorum Europaeorum imprimis slavicorum magyarico usus... Budae, 1825. E posthumus kiadás egy évben jelent meg Bernolák szótárával.

[310] Leschka szoros kapcsolatban állt Dobrovskýval, aki már Gyarmathit is támogatta, valamint Palkovics György pozsonyi szlovák tanárral és íróval, aki — az Elenchus előszava szerint — Leschkát a magyar nyelv szláv elemeinek gyűjtésére ösztönözte (VI—VII). Leschka Kiskőrösön, 1815-ben kelt előszavában hivatkozott a Wiener Allgem. Literaturzeitung 1813. évi kötetében megjelent hasonló felszólításra is („illud proponitur desiderium, ut aliquis Slavorum Historiae Hungariae profuturus, omnia illa vocabula colligat, quae Magyari, sede fixa in Hungaria facta, a Slavis acceperunt, suique usus fecerunt". Praef. VI). Ez a felszólítás Kopitartól származik, vö. StudSl. I, 320—321.

[311] Egy-egy címszó (pl. *dantzia-gyökér)* inkább Márt. 1807.-re utal, de éppen ezt az adatot vehette Leschka egyenesen PP.-tól is.

[312] Az összes itt idézett szavakról l. az EtSz. megfelelő cikkeit. Itt-ott az EtSz. utasai pontatlanok; a *fizika* szót csak Márt. 1818. nyomán idézi.

II, 165) ; *fellajtár* mellett „vulgo" jelzéssel közölte a *furajtár* alakv.-ot (EtSz. II, 547) és *finom* a. feljegyezte a később csak tájnyelvből ismert *finum* alakot (EtSz. II, 263 ; itt Leschka nincs idézve). Mindez persze nem igen ad szógyűjtésének önálló jelleget ; némely alakv.-át (pl. a *gágog* helyett közölt *gagog* alakot) hajlandók lennénk szinte sajtóhibának tekinteni (ez az alak az EtSz. II, 783 szerint is elszigetelt). Leschka Elenchusa inkább a magyar nyelv jövevényszavainak s különösen szláv elemeinek kutatása szempontjából érdemel figyelmet : láncszemet jelent, mégpedig értékes láncszemet, Gyarmathi és Dankovszky közt (az utóbbiról l. **157.**).

J) SZÓTÁRÍRÁSI TERVEK

Dessewffy József javaslatai

134. Természetesen a 10-es években sem hagyott alább az a szótárírási tervezgetés, amelynek értékes nyomait már 1800 előtt kimutattuk, sőt összekötő láncszemet is találunk a régi nagyszótári tervek és az új elgondolások közt. A nagy nemzeti szótár gondolatát már 1808-ban kifejtette Dessewffy József egyik Kazinczyhez intézett levelében ; e tervben az az érdekes, hogy már nem PPB. bírálatából, hanem a SzD.[2]-ből indul ki. Ezt az érdekes tervet, amely Kazinczy levelezésének monumentális sorozatában van eltemetve, érdemes kiásnunk (V, 425—428).

134.1. A terv első részében Dessewffy néhány homályos tájszóval foglalkozván, érinti SzD.[2] szótári szövegének bizonytalanságait, s ezekkel szembeállítja azokat a követelményeket, amelyeket a Francia Akadémia szótárának megjelenése idején egy akkori író fogalmazott meg.

„A *tzutzolék*, *tergenye*, *bútyor*, *nyaláb* és *málha* közt szeretném tudni a' külömbséget. A' székely Szabó Dávid, a' *csobányt*, *csobolyót*, *legélyt*, *négelyt*, *négolyt* össze keveri 's zavarja ; nem hihetem, hogy a' deák szót, dolium, ötszer lehessen fordítani magyarra a' nélkül, hogy vagy mást, néha vagy hogy többet vagy kevessebbet mondjon az ember ; ha ezek mind ugyan egy dolgot jelentő vidék szók, meg kellett volna ezt jegyezni. Szabó Dávid Szó tárja egy bibliothékához hasonlít, mellyben minden könyvek egymás közé vannak hánva, nehéz ott tanúlni valamit akár a' házi cselédnek, akár a' szomszédnak. A' gazdag okos uraink, kik jutalom kérdéseket tesznek, és a' mellyekre a' feleletek (mivel a' kérdéseknek a' természete ollyan) tsak merő generalitásokból, az az köz visgálásokból álhatnak, annak a' ki Szabó Dávid szó tárját ki fejezné, ki magyarázná és jó rendbe szedné, nagy jutalmat igérhetnének, mert meg érdemlené mint a' munka, mint az abból eredendő haszon a' magyar nyelvre és literaturára nézve ; de elébb meg kéne határozni az igazgató ideákat, mellyek után eredni kellene a' fáradozónak. Ez a munka sok segedelmet kivánna és felleng elméjű embert ; sőt talán minden betű leg alább is egy egy embert ; és még is az ollyatén munka nélkül soha se lehet jó dictionariomunk! Minekutánna meg készült volna a' frantzia Akadémiának Dictionnarioma, egy nagy ember azt írta felőle : J'aurais voulu raporter [!] l'etimologie naturelle et incontestable de chaque mot, comparer l'emploi, les diverses significations, l'énergie de ce mot avec l'emploi, les acceptions diverses, la force ou la faiblesse du terme, qui répond à ce mot, dans les langues étrangères ; enfin citer les meilleurs Auteurs, qui ont fait usage de ce mot, faire voir le plus ou moins

d'étendue qu'ils lui ont donnè (ɔ: donné,] remarquer s'il est plus propre à la poesie [!] qu'à le [ɔ: la] prose.

Ebben az egynehány sorban majd mind be foglaltatik, a' mi egy jó dictionnariomhoz szükséges" (427).

Dessewffy elgondolását könnyű elemeire tagolni; igényként lép fel benne mindenekelőtt az etymon megjelölése, továbbá a jelentések meghatározása, az egyes jelentésárnyalatok szételemzése a szóhangulat („énergie de ce mot") szempontjából, a szó kifejező erejének vizsgálata más nyelvek rokonértelmű szavaihoz viszonyítva,[313] végül pedig irodalmi idézetek felsorakoztatása a szó prózai vagy költői használatának bizonyítása végett.

134.2. Vannak azonban a tervnek sajátosan magyar vonatkozásai is: „A' magyar nyelvre nézve még három dolgot tennék hozzá", írja Dessewffy; „tudnillik hogy minden szó mellet [!] meg jegyeztessék, hogy vidék szó é vagy sem; és hogy hol van szokásban; az elő járó beszédben pedig akarnám, hogy mivel a' magyar nyelv méhes nyelv, elő adattasék az új szóknak formálására nézve, a' származásoknak minden végzetek szerint, a' nyelv természetibűl következő tökélletes theoriája az onomatopéáknak, az az hang képeknek, a' külömbféle a' hangzásnak minden ágazattyaira el terjedő theoriájával szemben" (i. h. 427—428).

Egy ilyen szótár kiadása, Dessewffy szerint, méltóképpen lenne „a' magyar Társaságunk egyik tárgya". Ámde mindez „Pia desideria! mellyeknek ezer akadályai vannak, mint a' kormány székben, mint a' magyar nemzetnek mostani minden tekintetben kortsos állapotyában; melly akadályokat mint a' fő el hárítandó okokat, ha illett [!] valaki, vagy a' Censuránál már eleve nyaka törik, vagy pedig, minekutánna elébb jól fel magasztalták vólna, azt adgyák utóbb tsinosan értésére, a' mit gróf Teleki László annak a' derék embernek, a'ki utoljára meg felelt jutalom kérdéseire, hogy tudniillik a' javallot derék gondolatok a' hazánknak mostani helyheztetéséhez nem alkalmaztathatandók [én ritkítottam]. Az épen úgy van, mint mikor a' kormány szék azt kérdi a' magyaroktúl, hogy miként kellesék segíteni a' meg bomlott jövedelmezésen 's a' magyarok sok fő törés után azt felelik, hogy a' törvényeket kell meg tartani, a' még lapangó kevés pénzt nem kell ki tsalni az országbúl, hijába való titulusokat nem kell kész pénzen árúlni 's el adni és így mint a' Státus jövedelmezését, mint a' nemzet jó erköltsét tovább is vesztegetni; a' miniszteriomtól pedig végtére nagy fontossággal ki jelentetik, hogy e lehetetlen, hogy a' Szistema ellen vólna, 's a' status bibéjével, cum ratione status öszve nem férne. Risum teneatis amici. O caecas hominum mentes, o pectora caeca! Jól írtam valahol verseimben:

> Irj a' jövendőnek, jövő századoknak,
> Nem a' mostan élő buta magyaroknak" (428).

Megdöbbentő vallomás ez: tökéletesen igazolja mindazt, amit e fejezet bevezetőjében a kor művelődési képéről, a könyvkiadás helyzetéről és a cenzúra zsarnokságáról mondtunk.

[313] A magyar szókészlettel kapcsolatosan mindmáig alig történt kísérlet efféle összehasonlító kutatásra.

A Marczibányi-pályatétel jutalomfeleletei

Teleki József és Versegi Ferenc pályaműve

135. Mennyivel derültebb, magabízóbb az a hangulat, mely tíz évvel később az 1817. évi Marczibányi-pályatétel[314] „jutalomfeleleteiből" árad felénk! 1808-ban Dessewffy még maró gúnyba fojtotta keserűségét, s akadémiai szótártervét maga is vágyálomnak nevezte. A 10-es évek végén megszólaló pályázók már nem alkudnak: hisznek abban, hogy minden zsarnokság magában hordozza bukásának csíráját, és abban, hogy az ereje tudatára ébredt nemzet előbb-utóbb képes lesz megvalósítani a maga sajátos művelődési eszményeit. Ez a hit olvasztja egységbe még az olyan feleleteket is, amelyek tárgyilag, felfogásukban és részleteikben szinte homlokegyenest ellentmondanak egymásnak. Legalább két tervet meg kell vizsgálnunk: az egyik a nyelvművelés nemzeti feladatát és ennek keretében a szótárírási problémákat is józan realizmussal vizsgáló Teleki Józsefé, a Magyar Tudós Társaság későbbi elnökéé, a másik pedig Versegié, aki ezúttal utolszor remélte, hogy érvényesíteni tudja racionalista nyelvszemléletét, és az új, tudósok kodifikálta magyar köznyelvi normára „a tökéletes szótár" szerkesztőjeként áldását ő adhatja. Nem érdektelen tehát párhuzamosan megvizsgálni e két ellentétes felfogást, és a terv minden pontjával kapcsolatban mérlegre tenni az egyes megállapításokat.

135.1. *A nagy szótár jellege.* — Mint ismeretes, Teleki terve[315] hatalmas európai körképpel kezdődik: a Crusca, a Francia, a Spanyol és az Orosz Akadémia, valamint Johnson, Adelung, Campe és Linde szótárát említve Teleki az eddigi, gyakorlati szótárakkal — amelyek közé Márton József Lexiconjait is sorozza — élesen szembeállítja a megírandó nagy Szótár eszményét. Anyanyelvünket egyre tökéletesebben kívánjuk megismerni: mivel „a' nyelv további kimiveltetésére, ha örökön örökké setétségbe tapogatni nem akarunk, szükségesképen tudnunk kell, hogy az mire ment eddig, esmérnünk kell annak mostani állapotát a' maga egész kiterjedésében" (7). Látnunk szükséges, „miben *bő*, miben *szűk* nyelvünk . . . , hol kell és hol nem kell bővítenünk" (8). Ha nem akarunk továbbra is „egyedül a' lassan mászó nyelvszokástól" függni (i. h.), meg kell rostálnunk új szavainkat; egyszersmind — egy-egy szó helyes értelmének megállapítása végett „a' régi és mostani üdöknek legjobb íróit nem hányhatván fel" — csakis egy nagy és megbízható szótár igazithatja útba íróinkat is. Irodalmunknak és tudományunknak e szótár lesz alapja: amíg ez nincs meg, „Klaszszisos [= klasszikus] munkákat tudósainktól nem várhatunk" (i. h.).

Már e bevezetésből kitetszik Teleki célkitűzése: józan helyzetképet kíván nyelvünk állapotáról, segítséget a művelt magyar nyelv minden használója

[314] A szótári vonatkozású pályatétel 3 kérdést foglalt magában: a) Mellyik volna azon legalkalmatosabb mód, melly szerint egy tökélletes Magyar Szókönyvet (Lexicont) lehetne készíteni? b) Ki kellene-é ennek a' Nyelv Régiségeire, a' Tartománybeli szavakra 's szóllás módokra', vagy a' Magyar Nyelvnek külömbféle Dialectusaira terjedni? c) Mellyik legrövidebb uton lehetne a' legalkalmatosb módot végre hajtani?

[315] Eggy tökélletes Magyar Szótár' Elrendeltetése, készítése módja. 1818. Megjelent az 1821-ben összegyűjtött Jutalomfeleletekben is (II, 1—69). Verseginek A' Filozófiának Talpigazságaira épített Felelete szintén 1818-ban jelent meg Budán, „a' Királyi Magyar Universitásnak betűivel". Teleki művéről vö. Csűry B.: NyF. LV, 33—38.

számára, ámde — s ezt rögtön hozzá kell tennünk — jellegzetes liberalizmussal nem óhajtja az akadémiát nyelvi téren „szoros változhatatlan törvények" kimondására kötelezni. Éppen Teleki, aki alapos franciás műveltséggel rendelkezett, ítéli el a Francia Akadémia túlkapásait, amikor megállapítja: „A' Frantzia Akadémiának, melly maga hitt büszkeségét, megkülömböztetéséűl választott mondásában (pour l'éterinté [ɔ : éternité]) eléggé kijelentette, *diktátoros hangján írt Szótár* a' nyelvet szoros békóban vetvén, annak többet árt, mint használ" (12). Teleki nem normatív, hanem tanácsadó — ha tetszik: konzultatív — jellegű szótárt szeretne a magyarságnak adni: olyan könyvet, melyhez „a' hazafi minden kétségeskedéseibe bátran folyamodhassék" (13). A szótárnak általában minden szükséges felvilágosítást meg kell adnia, kivéve azokat az eseteket, „a' hol azt vagy a' dolog természete vagy pedig nyelvünknek még *határozatlan* állapotja nem engedi meg (i. h.).

E megszorítás később, 15 év múlva súlyos következményekkel járt, de erről a maga helyén szólunk (V. fej. **172.**). Számunkra pillanatnyilag fontosabb az a körülmény, hogy Teleki tulajdonképpen 4 téren vár felvilágosítást a megírandó szótártól: mindenekelőtt tájékoztatnia kell az olvasót „a' nyelvünkbe található szavakról", továbbá „azoknak grammatikai tulajdonságokról", harmadszor nyújtania kell „értelmüknek tökélletes meghatározását", s végül ki kell hogy tűnjék belőle a felvett szavak „nemzésének módja" (i. h.).

E ponton Teleki elképzelése egészen közel kerül a Feleletet író Versegiéhez: Versegi is azt kívánja, hogy a nemzetnek mindenekelőtt „szónyomozó és Szóköttő Lexiconnya legyen", vagyis az, amit ő „Lexicon etymologico-syntacticum"-nak nevez (Felelet 312). A szó struktúrájának, képzésmódjának felderítését tehát mindkét terv szerzője fontosnak tartja, Versegi azonban nemcsak a felvett szóalakoknak olyanféle grammatizálására gondol, mint Teleki (23 kk.),[316] hanem azt sürgeti, hogy a szótár fordítson különös gondot a szókötésre, vagyis az egyes szavakhoz fűződő állandó szerkezetekre. „Az igék . . . értelmei", írja Versegi Feleletének egy másik szakaszában, „többnyire sokfélék, ammint tudni illik külömbféle tárgyakrúl mondatnak, mint *e' paripa szépen jár; az óra jól jár; sok esső jár; egész órája, hogy járok, . . . a' munkásokat járom* . . . Az efféle értelmeket és syntaxisokat a' tökélletes Lexiconban tehát szorgalmatosan ki kell tenni, számokkal megkülömböztetni, és hogy az Olvasó az értelem' változásának okát lássa, példákkal megvilágosítani" (i. m. 309). Teleki eddig a kérdésig nem jutott el, viszont Versegi felfogása azért érdekes, mert tökéletesen hasonlít Simai GSz.-ának szerkesztési elveihez.

Persze alaposabban megvizsgálva a kérdést, ugyancsak nagy különbség van a két terv közt a „szónyomozás" értelmezése szempontjából. Teleki ebben is realista: Gyarmathihoz hasonlóan tisztában van nemcsak a gyökér- és származékszavak közti különbséggel, hanem a magyar szókészlet kevert voltával is. Nem kívánja azonban száműzni az „idegen gyökereket", hanem — éppen ellenkezőleg — a „Szónemzésről" írt fejezetben azt óhajtja, hogy az etimológiai rész tájékoztasson még a vándorszavak európai körútjáról is.[317]

[316] Teleki ezzel kapcsolatban főleg az Encyclopédie „Dictionnaire" cikkére hivatkozik, melyet d'Alembertnek tulajdonít.

[317] „Az idegen szavak nem mindég egyenesen azon *nyelv által* jöttek nyelvünkbe, mellyeknek azok *tulajdonai*, hanem eggy *harmadiknak* közben járulásával, illyenek azon számos Görög eredetü szavak, mellyek nyelvünkbe találtatnak: illyen *kereszt* a' tót

E kérdés felismeréséhez viszont Versegi nem jutott el: ő a törzsökös magyar gyökérszavak rendszerén belül maradt, de 1818-ban már bizonyos megszorításokat kívánt ezeknek szótározásával kapcsolatban is. Szükségesnek tartotta ugyan a szavak gyökerének feltüntetését, de hozzáfűzte, hogy a Lexicon „pontossága a' néma gyökerekre ki ne terjedgyen, mint a' Zsidó Lexiconban" (304). Feleslegesnek tartotta tehát olyan tövek szótározását, mint *tám, ak, tan* (a 2.-hoz vö. DebrGr. 241), melyek „semmit sem tesznek, soha nem is tettek, sem nem tehetnek" (30). Mivel pedig egy „néma gyökérből" több „formált" szó is származhat, a *támasz, támad, támaszt* stb. szavak esetében elég annyit megjegyezni, hogy ezek „formált gyökerek" (i. h.). E ponton tehát Versegi saját maga régebbi elveinek mond ellent: amint látjuk, szakít a „szendergő gyökerekről" s azoknak felélesztéséről 1805-ben vallott nézeteivel is.

135.2. *A nagy szótár anyaga.* — E kérdésben még nagyobbak az eltérések Teleki és Versegi felfogása közt, ami elsősorban azzal magyarázható, hogy Teleki csupán egy művet, az elkészítendő nagy szótárt tartotta szem előtt, Versegi viszont most is ragaszkodott a Proludiumból ismert hármas tagoláshoz: a) Lexicon etymologico-syntacticum; b) szakszótárak; c) teljes Encyclopaedia. Teleki tehát mindjárt 1818-ban felvetette olyan általános gyűjtés tervét, amelyre ekkor Versegi még harmadik munkafázisként gondolt. Feltétlenül a nagy szótárba valónak ítélte Teleki

a) „klaszszsios Iróink" szókészletét, tehát Pázmány, Gyöngyösi, Zrinyi, vagy „akár újabbak", mint Faludi, Virág, Kisfaludy S., Csokonai és Berzsenyi szavait (14);

b) a köznyelvnek mindazon szavait, amelyek „a' mai közönséges szokásban úgy elterjedtek, hogy azokat minden hazánkfiai használják" (i. h.).

Mindkét kategóriában Teleki pontos szótári jelöléseket ajánl: szerinte „a' szótároknak ... meg kell különböztetniek a' helyes alkotásuakat [t. i. szavakat] a' helytelenektől, az újjakat a' régiektől, az elavultakat a' most is keletiben levőktől, az egészszen elavultakat az újj életre hozottaktól, a' vidékieket a' közönségesen szokásban lévőktől ..." (15).

Ez a tétel is Teleki egészséges realizmusából fakadt; élesen szembeszállt azonban ezzel az elvvel a racionalista Versegi, aki kereken tagadta az írói nyelv rendszeres feldolgozásának célszerűségét, s ezzel mintegy elméleti támaszt nyújtott a XIX. században is uralkodó, pusztán lexikográfiai hagyományokon alapuló szótárírásnak. A Feleletnek e tragikus következményekkel járó részét teljes terjedelmében idézzük, annál is inkább, mivel benyomásunk szerint vitaművének írása idején Versegi már ismerhette Teleki állásfoglalását s azzal tudatosan szembehelyezkedett:

„Hogy a' Szónyomozó Lexiconnak készítésére szükséges szereket, (*materialia*) azaz a' szavakot, és a' szavaknak külömbféle syntaxissaikbul támadó értelmeit, a' régi és újabb Magyar könyvekből szedegessük öszve, meg nem nyerhetem magamtúl, hogy tanácsollyam.[318] Mihelyt a' régi könyvekben előakadó bizonyos szavak, értelmek, és szókötések most már szokatlanok, a' Lexiconba csak úgy tartoznak,

---

*Krest*ből, illyen *piatz* az olasz *piazzá*ból s ez által a' német *Platz*ból, s. a' t. Az idegen szavak hasonló vándorlásaikat, minden tévelyedésnek elkerülésére, emliteni, talám szükségtelen nem lenne" (44).

[318] Én ritkítottam, mint ennek az alfejezetnek összes hasonló részeit.

mint *kiavúltt* szerek, mellyekkel már most nem élhetünk.[319] A' mi pedig a' mostani könyveket illeti, olly tele vannak ezek — bizonyos tekintetben még saját munkáimot sem veszem ki — külömbféle nyelvhibákkal, de kiváltkép rosszúl formáltt származékokkal, idomtalanúl vagy szerencsétlenűl fordított eggyügyű vagy öszvetett nevekkel, és a' mi legsiralmasabb, a' Deák, Franczia, Német és Ánglus syntaxisoknak részént érthetetlen, részént méltatlan majmozásaival, hogy a' ki e' könyvekből akarna Lexicont alkotni, munkájából nem mértékletes *Crusca*, mint az Olaszoké, hanem képtelen nagy szemetdomb válna, melly a' nyelvnek még legszebb nemzeti gyöngyeit is megsárgítaná, megmocskolná, egészen elfojtaná, 's melly végtére műveltt, rendbeszedett, csínos és szép nyelv gyanánt csak azt terjesztené a' Nemzet' elejébe, azt vinné át maradékainkra, melly sok tekíntetben még a' köz népnek nyelvénél is érthetetlenebb, 's így valóban műveletlen, rendetlen, csínatlan, és majdnem a' setét zavarhoz hasonló *jargon*, 's mellynek, mivel belőlle magunk is köz ügyekezettel, ammint a' nyelvművelésről való világos aggódásainkból és iparkodásinkból nyilván kitetszik, cultiváltt, azaz értelmes és érzékenyítő nyelvet alkotni kívánunk, helytelenségét és zavartságát csak ezen ügyekezettel is világosan megvallyuk" (312—313).

Versegi tehát az irodalmi művekből való szorgos anyaggyűjtés gondolatát kétkedéssel fogadja, sőt egyenesen elutasítja ; legbiztosabb kalauznak ő is, mint korábban Gyarmathi (**60.1.**), egy kétnyelvű szótár anyagának magyarítását tartja. Amint mondja, „talpfalnak eggy jó Deák és eggy jó Német Lexicont köz akarattal válasszunk ; ezekben szórul szóra lépjünk" (313). Használjuk ugyan Molnárt, Páriz Pápait, Mártont, de legfőképpen „a' hosszas Magyar olvasás által szerzett és emlékezetünkben fennmaradtt tudós tárházunkból" merítsünk (i. h.). Versegi tehát nem veti el teljesen az irodalmi nyelv megfigyelését, de azt kívánja, hogy ne az adatok objektív regisztrálása legyen a cél ; az irodalmi források csupán termékenyítsék meg a szótár szerzőjének alkotó és főleg rendszerező tevékenységét. A frazeológia gyűjtését Versegi különösen fontosnak tartja : Gyarmathihoz hasonlóan ő is más lexikográfiai művek „asszociáló hatásától" várja az egyes szavakhoz fűződő szólások és kifejezések felidézését.

E nagy elvi eltérés ellenére persze vannak olyan pontok Teleki tervében, amelyekkel bizonyára Versegi is egyetértett volna. Ilyen volt például az idegen eredetű szavak szótározásával kapcsolatban képviselt engedékeny álláspont, amely CzF. magatartásánál jóval „realisztikusabbnak" mondható ; noha Teleki nem hajlandó minden latin vagy német jövevény- és vendégszavunkat szótároztatni, hiszen akkor „az egész Deák nyelvet *minden Barbarizmussaival*

[319] Miért nem értékeli Versegi a régi nyelvet? Egyszerűen azért, mert világosan látja ugyan a haladás eszméjét, de egy, az újkorban s különösen a felvilágosodás korában rendkívül elterjedt felfogás hatása folytán lebecsüli a középkort s általában a művelődés régebbi szakaszait. Nyelvtanának egyik elfeledett jegyzetében így kiált fel : „Boldog Isten! hogy mink ama' nagy elmének, Baco Verulamius Angliai Cancellariusnak, szép és böles jegyzését nem tudgyuk már egyszer szívünkre venni, és mind nemzeti, mind nyelvbéli cultúránkra alkalmaztatni, hogy mink vagyunk a' tudományokban a' *régiek*, azok pedig, kik a' halotti beszédet és az akkori könyveket írták, hozzánk képest *gyermekek* voltak. Valamint én két esztendős koromban *új* ember voltam, most pedig *régi* vagyok ; úgy a' Magyar Nyelv is szent István király alatt egynehány századdal volt ifiabb, gyermekebb, műveletlenebb, 's a' mint a' halotti beszédből világosan látszik, idomtalanabb is, mint a' most folyó esztendőben" (353). Ez az előítélet persze végső fokon a XVIII. századi „felvilágosult" tudós naiv önelégültségéből fakadt.

együtt" s Adelungnak jóformán egész művét „szótárunkba kellene iktatni." (15), mégis szótározandónak ítéli egyrészt a közmagyarrá vált jövevényszavakat (példái: *pintér, templom, apostol, iga, istálló* 16), továbbá a tudományos műszavakat (*filozófia, Mathesis, Kharakter* stb., i. h.).

Teleki tudja, hogy a „tudományos és kézmívekbeli mesterszavak" közül d'Alembert és a Crusca szerint egy tökéletes szótárban csak azok nélkülözhetetlenek, amelyek „közönségesebben esméretesek és minden nap előfordúló tárgyakat jelentenek", ámde — „*honnunk mostani állapotját tekintvén*" — nem reméli műszótárak gyors megjelenését, s ezért így nyilatkozik: „A . . . kevésbé esméretes mesterszavak közül is az eredetieket, vagy az ollyan költsönözetteket, mellyek nyelvünk hangejtése szerént elváltoztattak, szótárunkba felvehetőnek tartom" (17). Merőben más Versegi álláspontja: ő — a szótárak említett három típusához ragaszkodván — 1818-ban is csak a legszükségesebb mesterszavakat kívánja felvétetni, „ammint azokat a' hasonló Deák, Német, Franczia, Anglus és Olasz Dictionáriumokban találllyuk".[320] A részletesebb műszógyűjtést Versegi külön kidolgozandó műszótárakra kívánja bízni: névszerint felsorolja „a' kézi Mesterségeknek, a' Földmívelésnek, a' szép Mesterségeknek, a' Geographiának, a' Történetírásnak, a' hadi Mesterségnek, a' Törvénytudománynak, a' Geometriának, a' Mathesisnek, a' Fizikának, az Astronomiának" elkészítendő szótárát, s hozzáteszi: „Mind ezekből támadhat végtére a' tökélletes Encyclopaedia" (i. h.). E tekintetben tehát Versegi teljesen hű maradt a Proludium célkitűzéseihez, melyekről korábban már megemlékeztünk (**57.2.**).

Újra azt látjuk, hogy Teleki az anyaggyűjtés elveinek pontos kidolgozására törekszik, Versegi viszont a megoldandó problémákat mindig a maga lexikográfiai távlatából tekinti. Ezért nem véletlen, hogy éppen Teleki — és nem Versegi — nyilatkozik a tulajdonnevek szótározásáról is: a „tulajdon vezeték neveket", vagyis a családneveket „historiai szótárba" utalja, a keresztnevekből, a becenevekkel együtt, külön szótári függeléket kíván, az eredeti magyar földrajzi neveket pedig — tekintettel, hogy azokra a „szónemzés' vóltaképen való kifejtésénél" szükség lesz — felveendőnek ítéli.

Óvatosságot ajánl Teleki a neologizmusok szótározásával kapcsolatban: legfontosabb az, hogy maguk a szerkesztők új szavakat ne gyártsanak. Általában az új szavak elbírálásánál szerinte döntő tényező „klaszszisos íróink" nyelvszokása, továbbá a szóalkotás helyes vagy helytelen voltának vizsgálata, valamint az a szempont, vajon a kérdéses neologizmusok „valamelly valóságos szükségnek felelnek meg" (19). Ki kell azonban rekeszteni a „jó íróink által nem használt, a' közönséges szokásba által menni nem kezdett és helytelenül alkotott szükségtelen új szavainkat" (i. h.).

Archaizmusok és tájszavak felvételénél — e két periferikus területet mindkét terv együtt tárgyalja! — Teleki szerint elsősorban szintén a „klaszszisos írók" használata dönt, továbbá a kérdéses szavak alkotásának helyessége, valamint e szavak „haszonvehetősége" (20). Versegi mindkét szókategóriáról csak a megírandó „tökélletes Lexicon" tervével kapcsolatban nyilatkozik. A vállalkozás élére „mindennémü tarkaság" elkerülése végett e g y „redactort" kíván ugyan állítani, egyszersmind azonban azt tartja szükségesnek, hogy rendeljenek melléje „tíz fő Munkást [= főmunkatársat], kettőt Erdélyből,

[320] E külföldi körkép is arra látszik utalni, hogy Versegi ekkor már ismerte Teleki tanulmányát. Vö. **135.1.**

kettőt a' Tiszánn túl való Vármegyékből, kettőt a' Tiszánn innen való kerületből, kettőt a' Dunánn innen, és kettőt a' Dunánn túl való Vármegyékből" (315). A tájnyelvi gyűjtésről sem feledkezik meg: néhány „segítő Tag" — a kisebb vármegyékből 1, a nagyobbakból 2 — a mintául kiválasztott lexiconokat abból a célból vizsgálja át, hogy a feldolgozandó szó- és kifejezéskészletet a maga „megyebeli" szavaival, vagyis tájszavakkal és olyan „helyes nemzeti" [= köznyelvi] szavakkal gyarapítsa, amelyeket még mások esetleg nem jegyeztek fel. A tájszógyűjtők gárdája tehát legalább 20—30 személy; ezzel szemben a régi nyelv feldolgozásáról Versegi csupán annyit közöl, hogy legyen egy „fő-tag" [= főmunkatárs], aki a „régi könyvekből a' kiavultt szavakot és szójárásokot egybe gyüjtse" (i. h.).

Ami a címszavak rendjét illeti, erről csak Teleki nyilatkozik világosan: noha elismeri, hogy a gyökér-rendes szótárban „a' szó nemzés eggy tekintettel való átnézése könnyebbíttetik, és az ős törzsökös gyökerek eggyszerre szemünk eleibe tétetnek", mindazonáltal egy efféle szótárt, melyben „a szók felkeresése nagyon nehezíttetik" (23), mégsem tartana megfelelőnek. Végeredményben tehát a betűrendes típust ajánlja, bár — mint látni fogjuk — véleménye még a 30-as években is élénk vitára adott okot.

135.3. *Az értelmezések.* — Teleki tervezetének IV. szakasza megengedi nemcsak magyar, hanem latin és német nyelvű értelmezések alkalmazását is;[321] ennél fontosabb azonban az a gyakorlati tanács, hogy a szótár szerzői ne filozófiai definíciókra törekedjenek, hanem arra, „hogy az okoskodva olvasót a' szavak értelmének *fájnabb* [= fínomabb] *külömbségére* figyelmessé tegyék" (36). Amint tehát a Crusca szótárának bevezetése tanácsolja, lehetőleg a szavakat „eggy jól eltalált vonásnak kijelentése által" kell jellemezni. E tanácsok éppen ebben a korban rendkívül nagy fontossággal bírtak: az egy Mártonon kívül rendszeres értelmezésre, a szavak jelentései közti különbségek logikus feltárására alig egy-két lexikográfus törekedett, s ezért már az is jelentős, hogy Teleki éles különbséget tett a szavak „valóságos és tulajdonképen való értelme" és a „képes előadások", vagyis az átvitt jelentések közt (36—37). Mindenekelőtt természetesen annak a „valóságos értelemnek" megragadását tartja szükségesnek, amelyből a többi értelmet „ki lehet fejteni"; egyszersmind tudja azt is, hogy „a . . . képes előadásokat mind előszámlálni nem lehet" (37). Örvendetes ténynek kell elkönyvelnünk, hogy a realista Teleki, az enciklopédisták hű tanítványaként, a szótárírótól lehetetlent ezúttal sem kívánt: nem az ideális teljesség elvét hangoztatta, mint később Zolnai Gyula (Akad. Ért. 1899. 53), hanem a legfontosabb nyelvi tények rendszeres összegyűjtését helyezte a munkálatok előterébe.

Ugyancsak a IV. fejezet foglalkozik az i r o d a l m i p é l d a m o n d a t o k kérdésével. Teleki a példákat, melyeknek mását „valamennyi tökéletesebb szókönyvekben" megtalálja, rendkívül fontosnak tarja, s hozzáteszi, hogy a legjobb írókból vett idézetek súlyt adnak a szótárszerzők megállapí-

[321] Versegi még óvatosabb: az ö s s z e s szavakat és kifejezéseket latinul és németül akarja értelmeztetni, mivel számára „e' két nyelv . . . Hazánkban legjáratosabb, és így a' szóértelmeknek és szójárásoknak, avvagy idiotizmusoknak rövid kifejezésére legalkalmatosabbak is" (314—315). A magyar nyelvű értelmezésektől Versegi ó v a i n t: ebben az esetben „a' szavaknak értelmeit és idiotizmussait körűlírások által kellene megmagyarázni, mellyek többnyire még nagyobb homályosságot okoznak . . ." Az idegenek egynyelvű szótárnak nem igen vennék hasznát; így tehát a Lexiconra „fordított költségek . . . talán örökre elvesznének" (315).

tásainak is: „azok által [a szótárírók] minden állításaik *nagyobb erőt*, valamelly *szentséget* nyernek" (38).

Nem kívánunk részletesen foglalkozni sem Teleki értekezésének V. szakaszával (A' Szónemzésről, 39—44), melyet már érintettünk, sem a VI.-kal, amelynek tárgya „A' Szótárban megkivántató rövidség" (45—8). Az utolsó rész elemzése ugyan hasznos és tanulságos lenne, de ki kell térnünk egy sokkal fontosabb problémára: hogyan képzelte Teleki, valamint Versegi, a másik „jutalomfelelet" szerzője, a szótári munkálatok konkrét megszervezését.

136. *A „tökélletes Lexicon" szerkesztése.* — E ponton forrásul Teleki jutalomfeleletének csak második, 1821-i kiadása szolgálhat: itt találjuk ugyanis Telekinek a „nagy Szótár" szerkesztésére vonatkozó gyakorlati tanácsait. Sajnos e kérdéssel nem foglalkozik eléggé részletesen; mindenesetre annyi megjegyzéseiből kiviláglik, hogy adatközlőnek jóformán „a' hazafiakat közönségesen mind" (II, 63), „szerkesztőkül" pedig „nevezetesebb tudósainkat különösebben" kívánja meghívni (i. h.). A munkálatokat a felállítandó tudós társaság égisze alatt képzeli el, s a végső formába öntést h á r o m tudósra szeretné bízni, akik „minden munkálkodásokban tökélletesen eggyetértőleg lévén, mintegy tsak eggy lélektől vezéreltessenek" (II, 65). A szerkesztők azonban problémáikat, különösen pedig azokat, amelyekre nézve megegyezni nem tudnának, folyamatosan a társaság elé terjesztenék, mely — mint „a' nyelv utolsó itélő széke" — tartoznék minden vitás kérdést a Francia Akadémia példaadása nyomán alaposan megvizsgálni (II, 66—67). Végül pedig a költségek fedezésére nem lát Teleki jobb megoldást, mint az ország „tehetősebb lakosaitól" származó „nagyobb ajánlásokat", majd később előfizetést a kész szótárra.

Óvatosabb és jóval szkeptikusabb Versegi javaslata. Már említettük, hogy Versegi mind a kisebb Lexicon etymologico-syntacticum-ot, mind pedig a műszótárakat csupán a megírandó nagy szótár előmunkálatainak tartotta. Az előmunkálatok terveinek konkrét végrehajtását csak röviden vázolta, annál részletesebben foglalkozott viszont a megírandó „tökélletes Lexicon" s z e r k e s z t é s é n e k kérdésével. Láttuk, hogy a munkálatok élére egy „redactort" kívánt, valamint „tíz fő-Munkást", de azt még nem említettük, hogy valamennyiökkel szemben különös követelményeket támasztott. Versegi kétségtelenül saját magáról mintázta az eszményi szótárszerkesztő képmását, amikor megkívánta, hogy valamennyi munkatársnak legyen nemcsak filozófiai és grammatikai, hanem ezenfelül bizonyos esztétikai műveltsége, továbbá foglalkozzanak zenével, verstannal, s „hallásaik a' hangoknak megválasztásában gyakorolttak legyenek . . . az emberi nyelvnek legfőbb érzékenyítő ereje a' vers lévén, . . . euphoniája pedig a szépnek nevét annál jobban megérdemelvén, mennél közelebb járul ez az emberi énekhez" (316—317).

Érdekes, hogy a nagy szótár munkálataiban való részvételt Versegi nem szánta főfoglalkozásnak;[322] nyilván tudta, mily nehéz volna ilyen célra hivatalos státusokat teremteni. Általában sajátságos, hogy Teleki terve azért derült és optimisztikus, mert elvi síkon mozog; Versegi azonban, minél inkább leszáll a való élet hínárjába, annál jobban elkomorul. Előre látja az esetleges személyi

[322] Így vélekedett később a M. Tudós Társaság is, amely n y í l t a n csak Teleki tervére hivatkozott, de emellett bőségesen merített Versegi munkáiból, különösen pedig Feleletéből.

ellentéteket is ; ezért eleve kijelenti, hogy nem kíván szerkesztőségi megbeszéléseket, hanem a következő munkafázisokat javasolja :

„A Nemzeti Múzeum nevével közrebocsátott Plánum" alapján osztassék fel az anyag a haza tíz „tudós embere" közt ; ezek „munkáikot egymásnak rendre elküldenék", hogy mindenki megtehesse észrevételeit. A megbírált kéziratokat a Nemzeti Múzeum gyűjti majd össze; „akkor kezdődik azutánn a' Redactor' dolga, ki e' részekből, és a' hozzájok függesztett itéletekből eggy tökélletes Egészet olly könnyen alkothat, hogy írását a prés alá árkusonkint adhattya" (318). Ha a főmunkatársak előre megállapodnának a követendő grammatikai szabályokban, ezzel a szerkesztő dolgát nagy mértékben megkönnyítenék ; gyakorlati segítséget nyújtana az is, ha a szerkesztő a Nemzeti Múzeum közelében laknék. A szerkesztőnek természetesen nem lennének szuverén jogai; ha „a' Fő Tagoknak itéleteit valamiben meg nem tudná eggyeztetni", köteles lenne a vitás kérdést a Hazai Tudósításokban a főmunkatársak tudomására hozni, „kik vélekedéseiket o k a i k k a l e g g y ü t t azonnal megküldenék" (i. h.). A kellő érvekkel alátámasztott véleményeket Versegi különösen fontosnak tartotta, mivel előbb idézett kijelentését így folytatta : „O k a i k k a l e g g y ü t t mondom ; mert én a' tudományos dolgokban az okok nélkűl adott vótumoknak többsége szerint való itéletet fonákul fordúlttnak tartom. Mennél több a' kénnye szerint votizáló[323] tag, annál hihetősb, hogy számosabbak a' többieknél az ollyanok, kik a' dologhoz csak középszerűen értenek, és talán az indulatosságtúl, a' pártoskodástúl, és a' haszonkeresettűl is vezéreltetnek. A' tudományokban eggy s ü k e r e s o k n a k többet kell érni valamennyi vótumnak a u c t o r i t á s s á n á l" (318—319).

Még egy részletre, a 69. § 4. pontjára szeretném felhívni a figyelmet. Mint a terv egyéb vonatkozásaiban, úgy Versegi itt is javíthatatlan idealista. A fő- és segédmunkatársak díjazásáról egyáltalán nem kíván gondoskodni: az előbbieknek munkájukat egyéb hivatali elfoglaltságuk m e l l e t t egy év alatt el kellene végezniök ; a segédmunkatársakat „jutalommal megkínálni pedig annyi volna, mint nemesszívűségüket [!] megbántani" (319). Véleménye szerint „az eggy Redactornak kellene, e' tiszteletenn és exempláronn kivűl, középszerű jutalmat is adni", mivel munkája más hivatallal meg nem férne.

Versegi felvet végül még egy kérdést : e szótárszerkesztő társaság, melyet igen pontosan körvonalazott nyelvművelési elvek vezérelnek, „Mit várhat . . . azoktúl, kik eddig a' nyelvmüvelésben, és Magyarúl kiadott könyveikben mind csak r i d e g s z o k á s o k r a,[324] és auctoritásokra támaszkodtak, egyszerre pedig azt láttyák, hogy a' Társaság ezek helyett az eggy Filozofiának talpigazságihoz ragaszkodik?" (319—320). „Háládatos tisztelet" helyett részük lesz bizonyára „ellenkezésben, titkos rágalmakban", sőt talán „tudós mocskolódásban" is.[325] Hogy sikerrel dolgozhassanak, hitre és kitartásra van szükségük: „édes vigasztalás gyanánt" meg kell fontolniok, hogy „fáradságaikkal nem a' most élő világnak tesznek szolgálatot, és hogy háladatosságot nem is ettűl várhatnak, hanem csak egyedűl a' jövendőtűl" (320).

Alig lehet kétségünk aziránt, kit szánt Versegi e szótár filozófiában és zenében jártas, vershez és grammatikához egyaránt értő szerkesztőjének. Hogy Versegi életművének lexikográfiai része mennyire csupán töredék, azt csak

[323] Vö. „Votum, *votizálni*, L. votum, vota dare" (Gyarm.: Voc. 91).
[324] Valami olyasmit jelenthet ez, mint a *strenge Mode* Schillernél (Ode an die Freude).
[325] Világos célzás a „Tiszta Magyarság" nyomán kirobbant vitára.

akkor értjük meg igazán, ha próbálkozásait a fenti tervek távlatába állítjuk.

137. Ennyiben kívántuk összefoglalni a két legfontosabb tervet (Kassai beküldött, de nem jutalmazott feleletéről l. **159.**). Ha ezeket összevetjük a XVIII. század utolsó évtizedének, s Dessewffy Józsefnek terveivel, kiviláglik belőlük a fokozatos haladás, a gondolatok tisztulása, s olyan elképzelések kikristályosodása, amelyek később a M. Tudós Társaság szótárírási tevékenységéhez, majd az Akadémia szótáraihoz vezettek. Versegi még a Nemzeti Múzeumot tekinti, Tudós Társaság hiányában, a szótárszerkesztés középpontjának ; az a szerkesztői együttes azonban, amelyet ő javasol, már világos előképe az Akadémia kebelében később megalakuló Szótári Bizottságnak.

Tagadhatatlan, hogy mindkét tervnek vannak vitatható pontjai; a szótárírás elvi kérdései közül sok napjainkig nyitott kérdés maradt. A két „tervező" közül nyelvészetileg természetesen Versegi az iskolázottabb ; nála azonban ismereteinek teljes értékű érvényesülését előítéletek, merev, racionalista doktrinérség korlátozzák. Megdöbbentő, hogy éppen ő, a költő mily értetlenül áll szemben az új magyar irodalommal. Teleki sokkal tárgyilagosabb és konciliánsabb, hiszen „klasszisos íróvá" avatja kortársait is, köztük Csokonait, Kisfaludy Sándort és Berzsenyit. Teleki tervének gyöngesége kissé elvont jellegében rejlik : minden során látszik, hogy a szerző csak elvi irányvonalakat kíván kijelölni, de soha egyetlen szótári adatot sem venne kezébe . . . Versegi magatartása egészen más : páratlan önzetlenséggel vállalná még öregségében is a legterhesebb feladatok egyikének minden gondját-baját, csakhogy szolgálatot tehessen nemzetének. Kétségtelen azonban, hogy igazán jó nagyszótári terv a 10-es évek végén csak akkor született volna, ha Teleki józansága és elvi szempontjai szervesebben épülnek rá magára a kivitelezésre : az igazi munka legjobban a két tervből összeszűrhető eredmények alapján indulhatott volna meg. A Marczibányi-bizottság azonban e feladatra már nem vállalkozhatott, s az agg Versegi — élete két utolsó szótári vállalkozásával — legfeljebb a tervezett előmunkálatok egy részét tudta elvégezni.

K) VERSEGI UTOLSÓ SZÓTÁRAI

138. Már láttuk, hogy Versegi a Felelet-ben is éles különbséget tett a szótárak három faja közt. Élete utolsó négy évében alkalma nyílt legalább két szótári műfaj gyakorlati művelésére is ; általános szótárt adott, de persze nem „tökélletes Lexicont" akkor, amikor átdolgozta a Wagner-féle Phraseologia új kiadását, és szakszótári téren tevékenykedett egyrészt grammatikai szójegyzékével, másrészt pedig — csupán halála után, 1826-ban megjelent — filozófiai és teológiai műszótárával. Most e műveket kell röviden jellemeznünk, mint Versegi lexikográfiai elveinek megannyi gyakorlati alkalmazását.

A Wagner-féle Phraseologia átdolgozott kiadása

139. A XVIII. század egyik legismertebb szótárírója, Wagner Ferenc osztrák jezsuita (1675—1738) volt szerzője annak a Phraseologia című műnek, amely latin-német szöveggel először 1718-ban jelent meg, majd magyar nyelvű

értelmezésekkel kétszer: 1750-ben és 1775-ben. A Phraseologiát magyar résszel Wagner egyik rendtársa, a kapuvári születésű Vargyas István (1717—1751) egészítette ki (Katona: Hist. crit. XXXIX, 1013).

A Phras. első magyar szövegével már Szily Kálmán foglalkozott (Adal. 326—337); megállapításai szerint a Phras. nagyszombati kiadásai — melyek Faludi simító kezének nyomát is magukon viselik (i. m. 331, ItK. XX, 407) — lényegében véve alig mutatnak különbséget. Szily szerint a Phras. jellegzetes sajátsága „erőtől duzzadó magyarsága" (327). Mély nyomot hagyott a művön Pázmány és Faludi nyelve; ezenkívül bőven találunk benne tájszavakat, „különösen a dunántúli és székely[326] nyelvjárásból" (333). Fontossággal bír a Phras. a nyelvújítás szempontjából is: amint Szily írja, „nagy meglepetésünkre találunk benne ... olyan szókat is, a melyekre meg mertünk volna eskünni [!], hogy a jelen század elejéről vagy legföljebb a mult század végéről valók" (335).

Ezt a meglehetősen érdekes, közvetlenül Pázmány és Faludi hagyományaihoz kapcsolódó szöveget kellett Verseginek a maga modernebb és még csiszoltabb nyelvhasználatára áthangszerelni. Bármily csekély volt is a tiszteletdíj,[327] munkáján láthatólag nagy gonddal és lelkesedéssel dolgozott. Az eredeti szöveg valósággal újjászületett keze alatt; tökéletesítéséhez felhasználta a legjobb latin—német szótárakat, köztük a Kirsch-féle Cornucopiae-t (vö. **75.2.**). Versegi elsősorban a latin szavak jelentéseit különböztette meg igen pontosan, s ezáltal nyert gazdagabban tagolt magyar értelmezéseket.

139.1. Vizsgáljunk most meg egy részletet, hogy Versegi javításait és pótlásait a megfelelő szövegkörnyezetben szemlélhessük.

Phras. 1775.	Phras. 1822.
Fictor, oris, *Kép-faragó, formáló, valámit* [!] *szerző, képző*. Häfner, Töpfer.	Fictor, oris, *Költő, lelő*: Dichter, Erdichter. Erfinder. *Képcsináló* Bildmacher. *Czukros, pástétomsütő, kalácssütő*: Zuckerbecker, Pastetenkoch, Opferkuchenbecker.
Fictrix, icis. *Formálóné*: Erfinderin.	Fictrix, icis. *Költő, lelő vagy formáló asszony*: eine Weibsperson, die etwas erfindet, oder bildet.
Fictus, a, um. *Költött, formáltt, tettetett, csinált, hamis, szinkedő, képmutató, két szinű, al-ortzás* [!], *kendőzött*: erdichtet, falsch, unwahr.	Fictus, a, um. *Költött, ál, hamis*: erdichtet, falsch. *Formáltt, képzett, csináltt*: gebildet *tetett, szinlett*: verstellt.
Ficulneus, ea, um. **Figefából-való*. vom Feigenbaum.	Ficulneus, ea, um. **Fügefából váló* [!], *vagy hozzá tartozó*, in-compositis *fügefa*, vel *füge*, ut folium ficulneum, *fügelevél, fügefalevél*: vom Feigenbaume, zum Feigenbaume gehörig. *Erőtlen, gyenge, tehetetlen*: *schwach, ohnmächtig. Csekély, alávaló*: gering, schlecht.
	Ficus, i, m. *Kemény pattanás, hólyagocska, bőrpattanás*: Feigwarze, Feigblatter.
Ficus, i. *Fűge*: Feigen.	Ficus, i, vel us, f. *Fügefa*. Feigenbaum.
Ficus, us *Fűge-fa*: Feigenbaum.	*Füge*: Feige.

[326] A székely szókat valószínűleg PP. közvetítette.

[327] Fáradságos munkájáért, „beleszámítva a corrigálást, nyomtatott ívenként 10 frt tiszteletdíjat kapott. Szomorú és nehéz kereset, ha meggondoljuk, hogy három nyelvű, végig petittel szedett szöveggel volt dolga!" (Császár: i. m. 309).

Phras. 1775.	Phras. 1822.
Fidelia, ae. *Föld-edény, öregföld tál, fazék, korsó*: Hafen, Krug.	Fidelia, ae. *Cserép edény*: ein irdenes Geschirr. *Kályhatáblácska*: Ofenkachel.
Fidelis, e. *Hiv, hű, hűséges, hűteles, hűtős*: treu. Famulus fidelis esse debet: *A' szolga hív légyen az ő urához . . . Keresztény-hiv.*: Glaubiger	Fidelis, e. *Hű, hív, hűséges, hites*: treu, getreu, treulich. Famulus fidelis esse debet: *a' szolga hű legyen . . . A' Keresztény hívek*: Die Christgläubigen.
Fidelitas, atis. *Hivség, hűség*. Treue, Glaube.	Fidelitas, atis. *Hűség, hívség, hít*: Treue, Glaube.
Fideliter. *Hiven, hivséggel, hivségesen*: treulich.	Fideliter. *Hűven*; treulich, aufrichtig.
Fidens, tis, *Bizó, hiedelmes, bátor, mérész, magahitt*: keck, kühn.	Fidens, tis. *Bízó . . . Bátor, merész, magahitt*: muthig, kühn, verwegen.
Fidenter. *Bizodalmason, bátran, hiedelmesen*: sicherlich, beherzt.	Fidenter, *Bizakodva, merészen*: getrost, beherzt.
Fidentia, ae. *Barátság, bizodalom, hiedelem*: Zuversicht.	Fidentia, ae, *Bizodalom, merészség, vakmerőség*: Zuversicht, Kühnheit, Dreistigkeit.
Figura, ae. *Kép, ábrázat, forma*: Figur, Gestalt, Form.	Figura, ae. *Termet, forma, példakép, példázat*: Gestalt, Form, Figur, Vorbild. *Két értelmű szöges beszéd*: Stichelwort, das man in doppeltem Verstande nehmen kann. Tacitus. *Beszédmód*: Redensart. *A' földmérésben vonásokkal körülzártt köz*: in der Geometrie ein Raum, der mit Linien umschlossen ist.
Figuro, as, avi, atum, are, *Ábrázolom, formálom, képzem, ádiázom, árnyékozom, el intézem*: gestalten, formiren.	Figuro, as, avi, atum, are. *Formálni, képzeni, termetet adni*: gestalten, formen, bilden, eine Gestalt geben. *Magában képzeni*: sich einbilden, sich vorstellen.

139.2. Az egyes cikkek s a bennük olvasható értelmezések átalakítása, kibővítése nyilvánvaló: sok esetben jóformán csak a címszó azonos a Phras. két kiadásában. PPB. hatása csekély; talán ennek alapján vonta össze Versegi a két *ficus* címszót, nem tartván fontosnak az alaktani megkülönböztetést sem; e változtatás azonban származhat Márt. 1818.-ból is. Kirsch pontosan Versegit igazolja: a 'fügére', illetve 'fügefára' vonatkozó *ficus* ragozható a 2. és a 4. deklináció szerint, viszont a 'pattanás' jelentésű *ficus* gen.-a *fici* (Márt. 1818 szerint ez is *ficus* vagy *fici*). — *Fictor* 1. jelentésének forrása a plautusi szóhasználaton (*fictor legum*, Thes., Márt. 1818.) alapuló 'der etwas erdichtet, erfindet' (Kirsch); ennek a szövegnek pontos fordítása 'költő, lelő' (Márton szerint általánosabban: 'szerző, tsináló'). Ugyancsak Kirsch második, 'ein Bildner, Bildmacher' értelmezésén alapul Verseginél 'képcsináló'. Végül a 'czukros, pástétomsütő' jelentés forrása Kirschnél 'ein Zuckerbecker, Pastetenkoch' (Varro szövege alapján). — *Fictrix* jelentését Versegi *fictor* értelmezéséhez igazította; PPB.-nál 'formálóné', Márt. 1818. szerint 'formáló, alkotó'. — *Fictus* értelmezéséhez Márt. 1818., illetve ennek forrása, Kirsch, döntő módon járult hozzá. Mártonnál az 1. jelentés 'költött, hamis' (= 'erdichtet, falsch' Kirsch), a 2. pedig 'formált, alkatott' (= 'gebildet, formiret' Kirsch). A 'tetetett' értelmezés forrása viszont PPB.-nál van meg: 'formált, tettetett'; ugyaninnen kerülhetett Versegihez az 'ál' mn. is, vö. *ficti cincinni* 'fodorított álhajak'. — Nagyon tanulságos *ficulneus* fejlődése: Kirschnél a 2. jelentés 'schwach, ohnmächtig', a 3. 'schlecht, gering'. Márton szerint az átvitt jelentés

'gyenge, erőtlen, schwach, ohnmächtig', illetve 'rossz, tsekély, silány ; schlecht, gering'. Pontosabb egyezést alig kívánhatunk : a 'tehetetlen' mn. valószínűleg 'ohnmächtig' rokonértelmű mása.

Fidelia 2. jelentése 'kályhatáblácska' csak Kirschnél található meg 'eine Ofenkachel' változatban. Egyik legbiztosabb példánk arra, hogy Versegi valóban Kirschből merített. — Ugyancsak itt kell említenünk Versegi *figura* cikkét, amelyhez sem PPB., sem Márt. 1818. nem nyújtanak pontos előzményt. Tökéletesen egyezik viszont Versegi fogalmazásával Kirsch szövege, amelyet teljes egészében közlünk :

„Figura, ae, f. Gestalt, Form, Figur, Vorbild [az utóbbinak Verseginél 'példakép, példázat' felel meg]. 2. Stichelwort, so man in doppelten Verstand nehmen kan. [!]. *Tac.* Figura sententiae, verblümte Redensart, Spruchfigur. *Quint.* 3. in der Geometrie bedeutet es einen Raum. [!] der mit Linien umschlossen ist."

Nem kevésbé érdekesek Versegi értelmezései a magyar irodalmi nyelv fejlődése szempontjából. Versegi legtöbb kortársánál érzékenyebben regisztrálja a szó- és kifejezéskészletben történt változásokat ; nyelvállapota főleg a Márton Józseféhez áll közel. Elég ezúttal 3 példára hivatkoznunk :

Hív és *hű* viszonyára jól rávilágít az idézett részlet. Bár *hű* előfordul már kódexeink korában is („hű zolga", MünchK. 60, NySz.), a NySz. minden más szövegpéldájában *hív* szerepel. Versegi mégis a *hű* alakot tette első helyre, valószínűleg azért, mert 1820 körül már ezt érezte szokásosabbnak. PPB.-nál a sorrend még „*Hív. Hű*", viszont Márt. 1818. szerint is : „*hű, hív*, hűséges". A XVIII. század 2. feléből és a XIX. század elejéről származó *hű* adataink közül íme egy-kettő mutatóba : 1763 : „*Hű* treu, 2. kühl" (Adámi : Wb. 40) | 1805 : „*hű:* getreu, *hűvek*, in der Noth *hűk*" (Versegi : Ung. Sprach. 32) | 1808 : „Nem *hű* szolga a' macska a' téj fölös fazékhoz" (Kresznerics : Közm. II, 179) | 1816 : *Hű.* fidelis, *hűvek*" (Versegi : Anal. I, 148).

Még határozottabban domborodik ki *hívség* és *hűség* viszonyának fejlődése. *Hűség* van a MünchK.-ben (NySz.), de megvan pl. Gyöngyösinél is (Char. Előb. 8), jóval a *hű* változat állandósulása előtt. *Hívség* alakot használ Bessenyei (1772 : Ágis, ajánl. 4), Csokonai (1795/1922 : Didó 404), sőt a XIX. század vége felé még Csepreghy is (1881 : Műv. III, 128), viszont *hűség* van Gvadányinál (1790 : Fal. nót. 2) és a 90-es évek kisebb szerzőinél (pl. 1790 : Etédi : Magyar gyász 23). PP.-nál még „*Hívség. Hűség*" (vö. fideliter „*Híven, Hívséggel*"), olvasható, viszont Mártonnál már "*hűség, hívség*" a sorrend.

Figyelemreméltó az a határozottság is, amellyel Versegi lemond a *hiedelem, hiedelmes(en)* szavakról SzD.[2], valamint PPB. tanúsága ellenére (vö. *fiducia, confidens* a., valamint NySz.). Márton szerint *fidentia* még 1. 'ragaszkodás, bizakodás, h i e d e l e m, bizodalom',[328] 2. 'bátorság, merészség, die Herzhaftigkeit, Dreistigkeit'.[329] Valószínű, hogy e szavakat azért mellőzte Versegi, mivel jelentésüket nem találta egészen világosnak. Érdekes ugyanis, hogy 1799-ben Csokonainál még *hiedelem* 'bizalom' jelentésben fordul elő, („Nagyságod előbbi gráciája . . . Muzsám iránt meg nem fogyatkozott, melyről teljes *hiedelmem* vagyon". Lev. II. 665), 1798-ban viszont Gvadányinál

[328] Márt. 1816. szerint is *hiedelem* 'die Zuversicht, das Zutrauen, Vertrauen, 'fiducia', *hiedelmes* pedig 'Zutrauensvoll, confidens'.

[329] Kirschnél 'Zuversicht, Dreistigkeit'. Az utóbbi szó volt a Verseginél olvasható 'vakmerőség' forrása is.

'hihetőség' jelentésben találjuk meg: Gvadányi ugyanis „*Hiedelmet* fel-múló dolog"-ról ír (Világ. hist. V, 216).[330]

Az idézett rész végén még egy érdekes szóról mondott le Versegi. Figuro a. az egyik értelmezés a régi kiadásban *ádiázom;* „hapax legomenon" ez, melyet az EtSz. I, 17 is csak Wagnerből idéz. Nyilván a Wagnernél *forma* a. szótározott *ádia*[331] származéka; ott azonban Versegi szintén elhagyta s az értelmezést erősen átalakította:

Phras. 1775.	Phras. 1822.
Forma, ae. *Kép, forma, ábrázat, szépség, szép termet, tekintet, ádia*: åusserliche Gestalt . . . *Character, notio. Mivolta, tulajdonsága:* Beschaffenheit.	Forma, ae. *Forma, külső tekintete valaminek*: Form, äusserliche Gestalt eines Dinges. *Termet, testállás, szépség*: die Leibesgestalt, Schönheit. *Kép, rajzolat, mustra, kapta:* Bildung, Abriss, Modell, Muster, Leisten. *Nem, felekezet*: Art.

140. Vizsgáljunk meg, eddigi eredményeink ellenőrzése végett, még egy szakaszt, amely tartalmilag talán még érdekesebb.

Phras. 1775.	Phras. 1822.
Litterae, arum, *Levél, deáki tudomány, írás*: Wissenschaft . . . *Litteris humanioribus me impendam. A' deáki tudományra adom magamat, arra szánom minden fárádságomat, a' kiessebb Musákkal tartok*: ich werde mich auf die freyen Künste legen . . . *Usus*: 1. *Bonae artes. Tudomány*: Wissenschaft . . . 2. *Monumenta. Irás*: schriftliche Gedächtniss [!], Urkund . . . 3. *Epistola. Levél* . . . 11. *Postscriptum literarum, vulg.*	Literae, arum, . . . *Levél*: Brief. *Írások, könyvek, tanúlás*: Schriften, Bücher, das Studiren. *Tudományok és szép mesterségek*: Wissenschaften und schöne Künste . . . Literis humanioribus me impendam. *Az emberségnevelő szép tudományokra adom magamot:* ich werde mich auf die schönen Künste und Wissenschaften verlegen . . . *Usus*: 1. *Bonae artes. Szép mesterségek, szép tudományok*: schöne Künste, schöne Wissenschaften . . . 2. *Monumenta. Írások.* schriftliche Urkunden . . . 3. *Epistola. Levél*: Brief . . . 11. *Postscriptum literarum, vulg. Utóírás*: Nachschrift.
Litterate. *Túdóson, bőltsen, deákoson*: gelehrt.	Literate. *Tudósan, tudományosan*: gelehrt, wissenschaftlich.
Litteratura, ae. *Tudomány, irómesterség, Deákság*: Geschrift, Gelehrsamkeit. Usus: . . . 2. Varia eruditio. *Tudósság, deákság*: Gelehrtigkeit.	Literatura, ae, f. *Írás*: Schrift. *Nyelvtudomány*: Sprachkunst. *Tudomány, tudósság*: Wissenschaft, Gelehrsamkeit. *Usus.*: . . . 2. *Varia eruditio. Tudósság.*
Litteratus, a, um. *Túdós* [!], *jó-deák, deákos, tanúltt*: gelehrt.	Literatus, a, um. *Tanúltt, tudós*: gelehrt. *Betűkkel bélyegzett, vagy jegyzett*: mit Buchstaben gebrandmarkt, oder bezeichnet.
Litigator, oris, *Pőrlekedő, versengő, viszszákodó, feleselő*: Zanker, der gern rechtet.	Litigator, oris[332], *Pörös, processuskodó, pörlekedő*: der einen Rechtshandel führet. *Veszekedő, vetekedő, versengő*: Zänker, Streiter.
Litigium, ii, **Pőrlődés, versengés, pőrpatvar, parvarkodás* [ɔ: pat-], *pántolódás, pőr.*	Litigium. *Veszekedés, vetekedés, versengés, patvarkodás*: Zank, Hader. *Pör, processus*: Rechtshandel.

[330] Ugyancsak Gvadányinál találunk adatot a *hiedelmes* mn.-nek új jelentésére is, vö. 1796: „[hogy] rólok való írásomat *hiedelmesebbé* tegyem" (Világ. hist. II. el. 3). Teljesen elszigetelt, archaikus használatban fordul elő Fáy A.-nál *hiedelmetlenség* 'bizalmatlanság' jelentéssel, vö. 1839/1853: „Asszonyom! . . . ám te lásd, ha veszélyt szül *hiedelmetlenséged!*" (Búzavirágok I, 43).

[331] Valószínű magyarázatáról l. **130.1.**

[332] Mivel Versegi a *literae* szót egy t-vel írta, nála a szavak sorrendje eltér a Phras. előbbi kiadásaitól. Mi Versegi kiadását követjük.

Phras. 1775.	Phras. 1822.
Litigo, as, avi, atum, are. *Pőrlők, háborgok, versengek, patvarkodvm, pőrlekedem*: zanken, hadern.	Litigo, as, avi, atum, are. *Veszekedni, vetekedni, pörölni, pörlekedni, patvarkodni, versengeni*: zanken, hadern, streiten. *Pört folytatni, processuskodni*: rechten, einen Rechtshandel führen.
Lito, as, avi, atum, are, *Áldozattal engesztelem, kérlem, áldozatot tészek, áldozom*: opfern.	Lito, as, avi, atum, are. *Áldozattal engesztelni, vagy valamit nyerni, áldozni:* mit Opfer versöhnen, oder seinen Wunsch erhalten, opfern. *Eleget tenni*: genug thun. Okozni: anrichten.
Litoreus, a, um, *Parti, parthoz-való*: zum Gestad oder Ufer gehőrig.	Litoreus, a, um. *Partos*: ufericht. *Vízparthoz tartozó, vízparti*: *parti*: zum Ufer gehörig.
— — — — — — — — — — — — — — —	— — — — — — — — — — — — — — —
Littura, ae, *Ki tőrlés, általvonás.* Auslöschung, Durchstreich, Durchstreichung.	Litura, ae, *Törlő vonás, törlés, törülés:* Durchstreichung. *Kenés*: Bestreichung, Salbung.
Litus, toris, *Part, mart.*	Litus, toris, *Part.*
Lituus, i. *Püspők bot, horgas trombita, kűrt:* Bischofs-Stab, Feld- und Heere-Horn, Trompete, Schalmay.	Lituus, i, *Görbe trombita:* eine krumm gebogene Trompete. *A' Római Augurok' pálczája*: der Stab der römischen Auguren. *Püspökpálcza*: Bischofsstab.
Liveo, es, vel Livesco, is: ere. **Meg kékűlők*: schwarzblau werden ... 2. Invidus fio: *Irigykedem*: neidig werden.	Liveo, es, vel Livesco, is, ere. *Ólom színűnek, feketekéknek lenni, kékűlni*: bleyfärbig, schwarzblau seyn. *Irígyleni, irígykedni*: missgünstig seyn ... *Invidus fio*: *Irigykedni*: neidig werden.
Lividus, a, um. *Kékes, fekete*; *irigy*: blaugelb, neidig.	Lividus, a, um. *Barnakék, halványfekete*: braun und blau, schwarz-bleich. *A' veréstűl vagy nyomástúl megkékűltt*: von Schlägen oder vom Drucke unterlaufen. Irígy: missgünstig, neidisch.
Lixa, ae, *kukta, főző, szakáts-inas*, Sudel-Koch, Feld-Koch.	Lixa, ae. *Tábori szakács, markotányos*: Feldkoch, Marquetender. *Szolga a' hadi bagázsiánál*: Tross bey der Bagage. Lixae: *csürhe nép*: allerhand Lumpenvolk. *Kukta, szakácsinas*: Kochjung.

141. Első tekintetre világos, hogy e rész átdolgozása közben Versegi kifejezésre akarta juttatni mindazon változásokat, amelyek a magyar közművelődésben a Phras. legutolsó kiadása óta történtek. PPB. még 1801-ben is teljesen hű maradt egy olyan fogalmazáshoz, amely a Phras. eredeti szövegéhez igen közel állt: szerinte *litterae* 'levél, és mind az egész D e á k i tudomány'.[333] Ebből, valamint a Phras. fogalmazásából Versegi mindössze annyit tartott meg, hogy a 'levél' értelmezést — talán a francia *lettre*, az olasz *lettera* hatására — első helyre tette. Egyébként fogalmazása („írások, könyvek, tanulás") a hozzátartozó német szöveggel együtt Kirschből származik: „Schriften, Bücher, das Studiren". A többi szövegrészt Versegi a Phras. előbbi kiadásaiból merítette, de rendkívül plasztikusan fogalmazta át s különösen a *literae humaniores* kifejezést fordította szépen. Új szó nála *utóírás* is, valószínűleg a késői latin *postscriptum*, illetve a német *Nachschrift* nyomán. Márt. 1818. szerint *postscripta* a. m. 'toldalék irás, levéltoldalék, u t ó l í r á s' (II, 1837).

[333] Vö. azzal, amit egy másik fejezetben a *deák, deákság* szókról mondtunk (**97.**).

Literate a. a 'deákoson' értelmezés éppen úgy elmaradt, mint az előbbi címszóban ; ugyanígy járt el egyébként Márt. 1818. is, hiszen nála *literate* 'tudóson, tanultan' (ugyancsak hosszú ú-val, mint a Phras. 1775-i kiadásában!). Nem kevésbé érdekes a *literatura* szó új értelmezése, mely *'nyelvtudomány'* lett : a forrás Kirsch, ahol Ciceróra való hivatkozással 'Sprachkunst' áll (Márt. 1818. szerint is a 2. jelentés 'nyelvtudomány, nyelvmesterség nyilván szintén Kirsch '(„ die Sprachkunst, Cic."), nyomán.

Hasonló egyezést tapasztalunk *literate* 2. jelentésének kialakulásával kapcsolatban : a forrás itt kétségtelenül Kirschnek 2. és 3. értelmezése, amennyiben nála ezt olvassuk : „2. gebrandmarkt, oder mit Brandmahlen gezeichnet . . . 3. mit Buchstaben bezeichnet". Márton csak a 3. jelentést vette át, tehát nyilvánvaló, hogy Versegi közvetlenül Kirsch szótárát forgatta a Phras. átdolgozása közben.

Litigator a. plasztikusan emeli ki Versegi a *'pörös, processuskodó'* jelentést : forrása ezúttal is Kirsch, ahol *litigator* első értelmezése : 'der einen Rechtshandel führet'. Ez a jelentés tükröződött egyébként már a Phras. előbbi kiadásainak első helyre tett 'pörlekedő' értelmezésében. *Litigo* a. viszont a 2. jelentést világosan csak Márt. 1818. különböztette meg, tehát ezt a szótárt kell 'törvénykezni, perlekedni, pert folytatni' értelmezésével Versegi forrásának tartanunk.

Lito a. Versegi adaléka a 2. és 3. jelentés. A források Kirsch és Márt. 1818. ; érdemes megvizsgálni a párhuzamba állított szövegeket :

Kirsch 1754.	Márton 1818.
2. genug thun. 3. Publico litare gaudio, eine gemeine Freude anrichten. *Plin. Jun.*	3. publico litare gaudio, Plin. jun. *közönséges örömet okozni* ; eine gemeine Freude anrichten.

Ebben az esetben Versegi Márton szövegét tartotta szem előtt és belőle merítette az 'okozni' értelmezést.

Litura a. az egész 2. értelmezés forrására rá tudunk mutatni. A mérleg ismét visszabillen, mivel ezúttal Versegi Kirsch eredetijéhez áll közelebb : „Bestreichung, Salbung" (Márt. 1818. szerint, némi átalakítással : „*békenés*, bémázolás ; die Besalbung, Bestreichung").

Lituus értelmezése elég bonyolult kombináció eredményeként született meg ; előzményei a következők :

Kirsch 1754.	Márton 1818.
Lituus, litui. Schalmeye, Zinke, Trompete. *Virg.* 2. ein Stab, wie ein Bischoffs-Stab. *Cic.*	Lituus, litui. *síp, kürt, görbe trombita;* ein Zink, eine krumme Trompete. 2. *jövendőmondópapok horgas botja*: der gekrümmte Stab der Auguren. 3. *alkalmatosság szerző, serkentő* ;' der Veranlasser, Antreiber. Lituus profectionis meae fuit, Cic.

Liveo — livesco a. viszontlátjuk Kirsch első értelmezését : 'bleyfärbig, schwarzbleich seyn' (Márt. 1818. szerint csak 'bleyfärbig seyn, bläulich seyn'). Pontosan Kirschből ered a 'missgünstig seyn' kifejezés ; Márt. 1818.-nál csak 'neydisch seyn' olvasható.

Különös *lividus* értelmezéseinek megfogalmazása. Versegi átrendezte — valljuk be, helyesen és logikusan — az eredeti Kirsch-féle szöveget, amely így hangzott : „braun und blau geschlafen, schwarzbleich. Brachia livida

armis, mit Blut unterlaufen". Az utóbbi részt lefordította egyébként Márton is 1818-ban : „fegyvertől, v. fegyverhordozástól megkékült karok ; Arme, von den Waffen blau gedrückt".

Lixa értelmezéseinek kibővülése szintén Kirsch szövegén alapul, de Márton felhasználásával. A szövegmegfelelések így hangzanak :

Kirsch 1754.	Márton 1818.
Lixa, ae. m. Feldkoch, Marquetender. item. der Tross bey der Bagage. *Plin.* Lixae. allerhand Lumpenvolk. *Curt.*	Lixa, ae, m. 1. *táboriszakáts, táboriáros, markotányos*; ein Feldkoch, Marquetender. 2. *motyó, butyor, v. bagázsia őrző.*

Versegi ismét, mint már több esetben láttuk, Kirsch és Márton példáját követte.

142. Mindeddig elsősorban a Phras. átdolgozásának felépítésével, szócikkeinek belső elrendezésével foglalkoztunk. Érdemes röviden megvizsgálnunk egyrészt Versegi szókészletének alkotóelemeit, másrészt pedig azokat az értelmezési hagyományokat, amelyekről tudatosan lemondott.

142.1. Versegi a *processus, processuskodik* jogi műszavakat nyilván kora nyelvhasználata alapján alkalmazta. Bár Sándor I. 1808-ban *processus*-t a „tűrhetetlen idegen szavak" közé sorozta (Sokf. XII, 184), e latin jövevény bizonyára nem tűnt el máról-holnapra. Versegi 4 alkalommal örökítette meg : „Actio . . . 3. Pör, törvénykedés, *processus*, vád, vádolás" (Phras. 29—30) | „Dica . . . Pör, *processus:* Rechtshandel, Prozess" (425) | „Judicatio . . . A' megválasztani való kérdés, pör, *processus*" (800) | „Lis . . . *Processus*, törvényes pör : Rechtshandel" (845). Az utóbbi példához legjobban PPB. latin—magyar részének következő adata kapcsolódik : „Ordino . . . Litem ordinare : Törvénybeli *protzessust* tsinálni". A Nagyszótár adatai szerint a *processus* főnév a XVIII. század végén egészen közönséges szó lehetett, vö. 1786 : „Egy . . . nemes embernek *protzessusa* lévén, . . . mondja a' Prokátornak" (Kónyi I. : Democritus I, 63). Maga Versegi használta régebben is, pl. 1792-ben : „Az én lelkiesméretem és én, egy *processusba* keveredtünk" (Versegi—Kotzebue : A szerelem gyermeke 126). Sokkal ritkább volt *processuskodik* és származékai; egyetlen régebbi adatunk 1793-ból a következő : „nem sokat nyer az ember azzal a' *Protzessuskodással*" (Hatvani I. : Theátr. 19).

142.2. A brünni jegyzetekkel kapcsolatban már érintettük Versegi xenologizmusait ; a Phras.-ban is seregestől találunk olyan összetételeket, amelyek rendszerint német értelmezés vagy egyenesen német összetétel mintájára keletkeztek. Nem szerepelne *ajakárkocska lacuna* értelmezéseként („a' felső ajakonn az órrlyukak alatt fekvő árkocska, *ajakárkocska*"), ha Kirschnél 4. jelentésnek nem ezt találnók : „das Grüblein unter den Nasenlöchern, in der obern Lippe". Új szó *haltej* is a *lactes piscium* kifejezés magyarításául ; a minta ezúttal ismét a Kirschnél olvasható „*Milch* in den Fischen". Szótározza Versegi a *fogaskerék* szót is, amennyiben a *lacus* cikkbe, Kirsch hatására, a következő jelentést iktatja be : „A' *fogas kerekekben* a' lyukak, avvagy úgy nevezett teknőcskék : Loch, Trog bei den Kammrädern'. Ugyancsak *lacus* a. új értelmezés *mustcsöbör*:[334] ennek forrása a Kirschnél található *Mostzuder*. *Labrum* a. új értelmezés *mosóedény, [mosó]medencze*. E két jelentés a német *Waschgeschirr, Waschbecken* hatásáról tanúskodik. Hasonló, német

[334] Más új értelmezés : *csomoszló edény*, vö. *csomosz(ol)* EtSz. I, 1139, MTsz.

eredetű „tükör-összetételeket" a szótár bármely lapjáról idézhetnénk; *hircus* a. azért van *szemszöglet*, mert a megfelelő német értelmezés *Augenwinckel* és *malacia* azért lett *tengercsend*, az 1775-i kiadásban olvasható 'tengeri tsendesség' helyett, mert az új összetétel hívebben tükrözi a német *Meeresstille*-t. Mindeme germanizmusok ellenére sürgős feladat lenne a Phras. teljes magyar szómutatójának elkészítése;[335] enélkül Versegi szerencsés szóalkotásainak tömegét alig lehet szótörténeti célra hasznosítani.

143. Vessünk most végül legalább futó pillantást arra a kritikára is, amely a Versegi által kihagyott szavakra vonatkozik. Benyomásunk szerint Versegi efféle módosításainak egyik oka ideológiai természetű: a felvilágosult, szabadkőműves Versegi nem vehetett át forrásából olyan értelmezéseket, amelyek az ő toleráns álláspontja helyett a hajdani hitviták hevességére emlékeztettek.[336] A Phras. nagyszombati kiadásaiban ezt olvassuk: „magno animo haeresi resistit. Bátran ellene áll az eretnekségnek, meg gátollya a *dógleletes* vallásnak szaporodását: er setzet sich hertzhaft wider die Ketzerey . . ." (*haeresis* a.). Versegi szerint egyszerűen: „nagy szívvel áll az eretnekségnek ellent".

A kihagyás másik két oka már nyelvi jellegű. Kis körben élő, tréfás tájszó volt például *látóka* 'oculus' jelentésben (Szily: i. m. 334; a MTsz.-ban egy adat Csongrádból). Versegi kihagyta éppen úgy, mint a *lődér ember* kifejezést a *nequam* cikkből; nála *homo nequam et improbus* 'agyafúrtt és gonosz ember'. *Lődér* valóban ritka tájszó; talán a *lődörög* ige töve van meg benne.

Ami az 1822-ben *litigium* a. kihagyott *pántolódás* szót illeti, ennek sorsa igen érdekes: ezt Versegi nemcsak mint tájszót, hanem valószínűleg mint elavult szót is kifogásolta. A MTsz. szerint *pántolódik* 1. 'kötekedik, ingerkedik'; 2. 'zsörtölődik' jelentésben a Dunántúlon ismeretes, a Balaton és Pápa vidékén, valamint Göcsejben. A régi nyelvben azonban közönségesebb lehetett; a XVIII. sz.-ban használta Koháry, Faludi, SzD.[337] Aranka Gy., Virág B. stb. Pázmányból idézi a NySz., de már korábban maga Versegi élt e szóval. Nyilván Pázmány Kempis-fordítására gondolt Versegi (vö. 1759: „Istent viseld szemed előtt, és ne *pantolódgyál* [!] panaszolkodó szókkal." 278), valamint más hasonló részekre, amikor ezt írta: „az *altercans* Pázmánnál annyi is mint *pántolódó;* de ez, úgy látszik, hogy a' Német *anbandeln* ígéből származott, mellyel a' köznép él" (Lex. term. 24). Kategórikusabb Versegi ugyane művének egy másik címszavában: „Rixari . . . Pázmánnál Pred. *pántolódni*, melly szokásban nincsen" (i. m. 401). Persze ez a kijelentés sem fogadható el kritika nélkül, hiszen 1822 után még találunk a szóra néhány adatot, bár — úgy látszik — jelesebb íróink valóban ritkán használták, vö. 1837: „Fejér György . . . *pántolódására* őszinte felelet" (Figyelmező II, 64; Bajza J.?) | 1844: „Mindig ujabb meg ujabb kifogásokat talál . . . az ételek ellen. Kiállhatatlan *pántolódásainak* egy példáját egész terjedelmében közöljük" (Nagy I.: Torzképek I, 302) | 1844: „arcában . . . kifejezése sincs azon udvarias *pántolódásnak*" (Jósika M.: Békesi kal. I, 227—8).

[335] Az 1. kiadás érdekes magyar szavairól l. Szily: i. m. 332 kk.

[336] Ezzel kapcsolatban utalt Szily a pázmányi hagyomány közvetlen hatására (i. m. 328).

[337] Vö. „Grázd: — versengés, pör, osztályozás, *pántolódás*" (SzD[1]. 29) | „Feddödni ... dorgálódni . . . *pántolodni*" (SzD.[2] 54).

A Phras. 1750. feltűnőbb neologizmusait már Szily (i. m. 336—337) összeállította. Megállapítható, hogy Versegi a legtöbbet mint szokatlan és felesleges újítást elvetette ; megvan ugyan *csín* (1750 : *csíny*) *condecentia* a., de *miraculum* a. már nincs *csudatékony*, sem *absimilis* a. *hasonlatlan* vagy *subcisivus* a. *idő-köz, óra-köz*. *Pudor* sem *szemérmet*, hanem *szemérem, szemérmetesség*. Versegi tehát Vargyas egyéni szóalkotásait n e m i g e n v e t t e á t.

144. A Phras. új kiadása természetesen akaratlanul is nagy lépéssel vitte előre az egyre tökéletesebb latin—magyar szótár ügyét ; egyéb érdemein kívül fontos adalék PPB. megjobbításához. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy éppen 1820 után Verseginek e törekvése nem volt elszigetelt : hasonló kísérletet tett egy másik latin szótárírási hagyomány, a Cellarius-féle szótárak (**38.**) korszerűsítésére 1823-ban Mokry Benjámin (1780 kör.—1826).[338] Mokry művével a magyar nyelvészet nem igen szokott foglalkozni (vö. azonban Melich J.: NyK. XXXVII, 50), pedig valóban kritikailag gondolkodni tudó fő alkotása : igen gondos latin címszavainak összeállítása,[339] és olykor újításokat tapasztalunk a magyar értelmezésekben is. Legfőbb forrása kétségtelenül Márt. 1818.; következő cikke: „Achores . . . *eves kosz, óltvar*, p. o. *a' kis gyermekek fején; koszmó*" csupán „texte rajeuni" Márt. 1818. nyomán: „Achores . . . *koszmó a' gyermekek fején, eves kosz*". *Acies* a. Mártontól vette át Mokry a *hadirend* értelmezést, viszont igen helyesen elhagyta a szokatlanabb *ütközet-rend* szinonimát. *Aclis* a. Mokry túltesz pontosságban Mártonon : az utóbbi szerint e ritka latin szó jelentése 'kis dárda, hajtó dárdátska', Mokry szerint viszont „a' hajító dárdának egy kissebb neme, kurta v. kis-hajító-dárda (szíjjal a' végén) Virg."[340] Az auctor-jelzés származhat Kirschből, de az eszköz régiségtani leírása inkább valamely Vergilius-kommentárra emlékeztet. Mokry kritikai érzékére utal még a következő két cikk is :

Márton 1818.	Mokry 1823.
Aconitum . . . *sisakvirág, kék sisakfű* . . . 2. *akármely méreg* . . .	Aconitum . . . *Farkasrépa, farkas- v. méregfű, farkasölősisakfű, a' mái jelentése* (A' Régiek kétséges [!] ezt értették rajta).
Acroama . . . *hallást gyönyörködtető múlatság, p. o. muzsika, komédia, 's a' t.* . . . 2. *füleket múlattató.*	Acroama . . . *Általjában mind az, a' mi az asztalnál ülő vendégeknek füleiket gyönyörködtetheti; asztali-muzsika; felszóval olvastatás, a' Nagy Emberek asztaloknál evés ideje alatt.*

Persze Mokry körülményesebben, kevésbé szótárszerűen fogalmaz, mint a nagy gyakorlattal bíró Márton ; mindazonáltal nem kétséges, hogy Mokryból is sok értékes szótörténeti adatot lehetne kihalászni, különösen újabb keletű összetételeket és jelzős szerkezeteket (vö. *asztali-muzsika*, acro-

[338] A' régi Római nevezetesebb Klassikus Irókon és ezen könyvnek ki-terjedéséhez szabott kritikán épültt Deák—Magyar Etymologiai Lekszikon. Készítette az Oskolás-gyermekeknek számokra Mokry Bénjámin a' Görög- és Deák-Literaturának volt Tanítója 's a' t. Pesthenn, Petrózai Trattner János Tamás betűivel, 's költségével. 1823. Mokry a pápai főiskola tanára volt ; életrajzáról l. Szinnyei : MI. IX. 116—118.

[339] Elsőnek próbálja a címszavakat lexikográfiai forrásuk szerint jelölni : *-gal jelöli azokat a szavakat, amelyek Scheller „kis Lekszikon"-ából (1816.) kimaradtak, és **-gal azokat, amelyek Cellariusnál nincsenek, de szerinte szükségesek. Az „obeliscus"-szal (†) jelölt címszavaknál az értelmezés ment át bizonyos módosításon.

[340] Ne feledjük, hogy a jó történelmi tájékozottságú Mokry első nagy görög—magyar szótárunk szerkesztője is volt!

ama a.). E szótár alapos feldolgozása is bőven nyújtana új adalékokat a nyelvújítás alkotásainak első előfordulásaihoz.

Versegi szakszótárai

145. *Nyelvészeti műszójegyzék.* — 1818-ban Versegi — mint egykor Gyarmathi — nemcsak már ismertetett általános szótárírói terveit (**135.** kk.) fogalmazta meg, hanem nyilatkozott tudományos műszavaink rendszeres és célszerű magyarításáról is : „azt javaslom", írta Feleletében, „hogy a'ki Tudományos könyvet Magyarra fordít, vagy Magyarúl eredetit ír, függesszen könyvéhez két Vocabulariumot, mint én a' jelenvaló munkához. Az eggyikben állyanak elöl a' nemzeti vagy megnemzetesített nevek, mellyekkel munkájában él ; utánnok az idegenek : a' másikban pedig elől az idegenek, hátúl a nemzetiek (323). E célkitűzésnek megfelelően (az előzményekről l. **49.**) csatolta Versegi Feleletéhez „A' Mesterséges Deák Szavak" című kis latin—magyar műszótárt (372—377), s ugyancsak 1818-ban megjelent Magyar Grammatikájához, magyar nyelvészeti műszójegyzékét a következő címen : „A' Magyar Mesterséges Szavak, Deák értelmeikkel eggyütt, mellyek a' Nyelvtudományban előkerülnek" (XXXI—XXXVI). Ezt a magyar—latin műszótárt nyomon követi a latin—magyar rész is : „A' Deák Mesterséges Szavak Magyar értelmeikkel együtt" (XXXVII—XLII). A feldolgozott szókészlet dióhéjban felöleli az akkori nyelvtudomány valamennyi területét, bár magának Verseginek valamennyi nyelvtani műszavát távolról sem tartalmazza. Tekintsük át tehát a kétszer is kiadott szótár nyelvészeti anyagát tárgykörök szerint.

145.1. Hangtan. A hangképző szervek neve Verseginél „*szóllásszerszámok.* Organa locutoria" (XXXVI), illetve „Organa locutoria. *A' szóllás szerszámai*" (XL). A hang és a betű fogalmát Versegi szótárában nem választja el élesen, bár nyelvtanában a hangot többnyire *hangzó*-nak nevezi. Szótárában azonban a „sonus naturalis" *természetes hang* (XLI), a „sonus articulatus" *czikkelyezett hang* (i. h.), a „diphthongus" *öszvetett hangzó* (XXXVIII) ; ezzel szemben a „vocalis litera" meglepő módon *hangzó betű* (XLII), a „consonans litera" *mássalhangzó betű* (XXXVIII), a „labialis litera" *ajakbetű* (XL), a „lingualis litera" *nyelvbetű* (i. h.), a „dentalis litera" *fogbetű*, a „palatalis litera" *ínybetű*, s a „pulmonalis litera" *tüdőbetű* (XLI). Sajátságos ez a szerkezet is: *éles hangú betű* 'superacuta vocalis' (XLI).[341] A magyar *hangrend* („euphonia" XXXII, XXXIX)[342] szempontjából persze igen fontos a magas és mély hangok megkülönböztetése : a „vocalis acuta" neve itt *magos hangú betű* (XXXIV), a „vocalis obtusa" [!] pedig *mély hangú betű* (u. o.). Ugyancsak itt említendő a *középhangú betű* 'media vocalis' jelentésben (XXXIV ; *ö, ő, ü, ű ;* 51).

Nagy figyelmet fordít Versegi az általános hangtani jelenségekre, amelyeket régebben „grammatikai figuráknak" nevezett (Tiszta magy. 19). Ilyenek a *kezdetkurtítás* 'aphaeresis' (XXXIII), *végkurtítás* 'apocope' (XXXVI), *középkurtítás* 'syncope' (XXXIV), *hosszítás* 'paragoge', *áttétel* 'metathesis', *közbevetés* 'epenthesis', stb. Itt említjük meg, hogy az „epenthetica litera" *közbevetett betű* (XXXIX) s a „expletiva litera" *toldalékbetű* (XXXIX).

[341] A nyelvtan szövege szerint ezek : é, i, í (51).
[342] A hangzóilleszkedést követő hang *hangrendtartó betű* (litera euphonica, XXXII).

145.2. Helyesírás (Versegi szerint: *Irástudomány*). A hangtani részt — bár, amint láttuk, itt is bőven vannak utalások az írásmódra — szükségszerűen egészíti ki néhány helyesírási műszó. Ami a *szóválasztó jeleket* (interpunctiones) illeti, az „apostrophus" neve már *hiányjel*, de a „punctum" *végpont*, a „duo puncta" *dupla pont*, a „comma" *horgocska* [= vessző], a „pontos-vessző" („nota media") neve *ponthorgocska*, s a zárójel *rekesz*.

145.3. Szótan. A szófajok elnevezése már közel áll a maihoz: azonosak *főnév*,[343] *melléknév*,[344] *számnév*,[345] *ige*,[346] *igehatározó* 'adverbium'; eltérést mutat a névelő elnevezése, mely itt még *névmutató* (ezzel a megjegyzéssel: „a' Németeknél Nemjegyző"; *articulus* a. XXXVII), továbbá a névmás, melynek neve *névpótoló*.[347] A névutó Verseginél *névhatározó*, a kötőszó *kapcsolat*[348] és az indulatszó még *indúlatjel*, *indúlatszócska* (XXXIII).

Ugyancsak itt, a szótannal kapcsolatban kell megemlítenünk a következő szóajánlásokat: *deákmajmozás* 'latinismus' (XXXI), *szóbővítés* 'pleonasmus' (XXXVI), *szójárás* 'idiotismus', *megyebéli szó* 'vox provincialis' (XXXIV).[349]

A szóalaktan körébe szintén számos műszó tartozik. Érdekes, hogy a *gyökér* Versegi terminológiájában nem radix-nak, hanem etymon-nak felel meg (XXXII, XXXIX), ami a „Lexicon etymologicum"-nak Versegi adta értelmezésére is rávilágít (vö. **57.2.**). A *formans* Verseginél — legtágabb jelentésben — „formativa syllaba vel litera. *Szóképző* szótag vagy betű" (XXXIX). A szóképzők népes családjában — a formansokban előforduló magánhangzók szerint — Versegi több típust különböztet meg: „formativa simplex: *eggyügyű* [!] szóképző. Biformis: *kétágú*. Triformis: *háromágú*. Pentaformis: *öt ágú*" (i. h.). A formativa-szóképző fogalomhoz közel áll a *ragaszték* fogalma is; Versegi 'suffixum'-mal fordítja, de nála a főnevek esetragja is „*névszóragaszték*. Suffixum nominum", az igék végződése pedig „*igeragaszték*. Suffixum verborum". A birtokos jel Verseginél szintén „*birtokos ragaszték*. Suffixum possessivum seu genitivum". A *ragozás* szó még Verseginél nincs meg; számára „*Hajlítás* a' Deák Grammaticában: Inflexio" (XXII). A magyar főnévragozást *névragasztás*-nak nevezi, majd hozzáteszi: „A' Deákban és a' Németben *névhajlítás*" (XXXV). Hasonló különbséget találunk az igeragozás nevével kapcsolatban is: „*Igehajlítás* a' Deák Grammaticában. Conjugatio, verborum inflexio" | „*Igeragasztás* a' Magyar Grammaticában. Conjugatio, verborum suffixio" (XXXIII).

A névszóval kapcsolatban megjegyzendő, hogy Verseginél a „pluralis" neve már *többes szám*, viszont a „singularis" *eggyes* vagy *rideg szám* (XLI), amint

[343] Vö. „Nomen: Név. Proprium: tulajdon. Appellativum: közös. Collectivum: gyűjtő" (XL).

[344] A középfokú melléknév (nomen comparativum) *hasonlító név* (XXXII), a felsőfokú melléknév pedig *felmúlató név* (uo.).

[345] „Numerus: Szám. Cardinalis: sarkszám. Ordinalis: rendszám. Distributivus: osztószám. Localis: helyrendszám. Collectivus: gyűjtő szám" (XL).

[346] „Verbum. Ige. Activum: művelő. Neutrum: középrendű. Passivum: szenvedő. Factitivum: műveltető. Potentiale: tehetős. Reciprocum: viszontagos. Impersonale: személyetlen. Frequentativum: többszöröző. Inchoativum: kezdetjelentő" (XLII).

[347] „Personale: személyes. Reciprocum: viszontagos. Demonstrativum: mutató. Possessivum: birtokos. Interrogativum: kérdő. Relativum: visszatérő. Indefinitum: határatlan" (XLI).

[348] „Kapcsolat a' Grammaticában. Conjunctio; a' Logicában: copula" (XXXIII).

[349] A nyelvjárás (dialectus) neve még *szóejtés* (XXXVI).

a „simplex litera" is *eggyes* vagy *rideg betű* (i. h.). A „casus" magyar elnevezése már *eset*;[350] a „casus rectus" *egyenes eset*, viszont a „casus obliquus" *egyenetlen eset*. Az esetek, illetve az esetragok így alakulnak:

Nominativus — Nevező eset (XL)

Accusativum suffixum — Szenvedő ragaszték (XXXVII)[351]

Genitivum suffixum(vel potius possessivum) — Birtokos ragaszték (XXXIX)

Dativum suffixum — Tulajdonító ragaszték (XXXVIII)

Ablativum suffixum — Fosztó ragaszték (XXXVII)[352]

Versegi saját névragozási rendszerét azonban nem e z a felosztás tükrözi, hanem az, amelyet nyelvtanának szövegében találunk. Itt — meglepő módon a birtokos, tulajdonító és tárgyesetet — elszakítja az esetek felsorolásától, a *-nkint, -úl -űl* és *-stúl -stűl* végződéseket pedig az igehatározók képzői közé sorozza (130). Így marad a következő 12 esetalak:

Nevező (Nominativus) a' tag.
Határozó (Suffixum terminativum)[353] a' tagig.
Okmutató (Suffixum causale) a' tagért.
Segítő (Suffixum instrumentale vel sociale) a' taggal.
Helyeztető (Suffixum locativum) a' tagban.
Beható (Illativum suffixum) a' tagba.
Kiható (Suffixum elativum) a' tagból.
Felható (Sublativum suffixum) a' tagra.
Leható (Suffixum delativum) a' tagról.
Melléklő (Suffixum adhaesivum) a' tagnál.
Közelítő (Suffixum advicinativum) a' taghoz.
Állapító (Suffixum inhaesivum) a' tagonn.[354]

E rendszer természetesen nem teljes: a *-tól, -től* „kétágú ragasztékról" Versegi táblázatában teljesen megfeledkezett. Más példáiból az tűnik ki, hogy a *-tól, -től* esetragot „fosztó ragasztéknak" tartotta.[355]

Az igével kapcsolatban lássuk a módok és idők elnevezését:

„Mód az igeragasztásban. Modus in conjugatione. Jelentő: indicativus. Kívánó: optativus. Parancsoló: imperativus. Kapcsoló: conjunctivus vagy subjunctivus. Határozott: finitus. Határatlan: infinitus" (XXXIV).

„Üdő az ígékben. Tempus in verbis. Jelenvaló: praesens. Félmúltt, vagy aligmúltt: imperfectum. Elmúltt: perfectum. Régenmúltt: plusquamperfectum. Jövendő: futurum" (XXXVI).

145.4. A legszegényesebb Verseginek sajátosan m o n d a t t a n i terminológiája. Érdekes, hogy a *syntaxis* szót műszótárába nem vette fel; nyelv-

[350] Az EtSz. II, 35 erre a jelentésre csupán modern szótári forrásokat idéz (SimB., KelB.).

[351] Ezt az elnevezést a Feleletben Versegi így okolta meg: „A' *szenvedő ragaszték* ... hasonlíthatatlanul jobb és természetesebb név amaz idéa szerínt, mellyre minket a' *Wirkendung* vezérel, mint a' Deák *Accusativus* névnek, ama' betű szerint való fordítása, a' *vádoló eset*" (289).

[352] A vocativust Versegi nyelvtanában *hívó* vagy *szóllító esetnek* nevezi (vö. pl. 115. l.).

[353] Versegi szótárába nem a casus obliquus-ok n e v é t vette fel, hanem esetraguk elnevezését.

[354] Vö. MGramm. 1818. 124—125.

[355] Pl.: „A' Tiszamellékiek a' f o s z t ó b a n, kihatóban és lehatóban *ő* helyett *ű* hangzót mondanak és írnak: *entűllem* [!], *énbelűllem, énrúllam* ..." (189).

tanában általában *kötés*-nek nevezte (pl. „A' fő neveknek *kötéséről*" 361). Felvett azonban szótárába egy mondattani figurát is : az ellipsis-t, melyet *titkolás*nak nevezett (XXXVI). Vö. még : „*Nyomadék* a' Syntaxisban. Momentum" (XXXV) ; „*Nyomosítás, nyomosító változás* a' Magyarban. Mutatio energica" (uo.). Ugyancsak a mondattani részben foglalkozik Versegi a tárgyas és tárgyatlan igékkel, melyeket *változható* és *változhatatlan* igéknek nevez (XXXVI), nyilván egy-, illetve kétféle paradigmájuk alapján.

146. E terminológia eredetisége, de egyszersmind kísérletszerűsége nyilvánvaló. Ha minden részletének forrását feltárnók, egész régebbi nyelvtani terminológiánknak — jórészt feldolgozatlan — történetét át kellene tekintenünk. Mindenesetre a hangrendszer leírásában találunk itt-ott régies vonást. *Magánhangzó* szavunk megvolt 1763 óta (NyÚSz.) ; 1818-ban Mártonnál a *vocalis* (sc. litera) *magánhangzó*, illetve *magában-hangzó*, mint a DebrGr.-ban. Mindkét elnevezés persze a német *Selbstlaut* (itt : *Selbstlauter*) nyomán született ; talán éppen ezért Versegi mindkettőt elveti, és helyettük *hangzó betűt* javasol. Egyetért azonban Versegi Mártonnal a *consonans* elnevezésében. *Sonus articulatus* Mártonnál egyáltalában nincs ; PPB. szerint *articulatus* 'ízes ; meg-különböztetett', *vox articulata* pedig 'részekből álló szó, értelmes szó'. A hangoknak képzésük szerint való osztályozására a szótárak semmi támpontot nem nyújtanak : a *lingualis* stb. műszavakat egyszerűen nem közlik.

A „grammatikai figurák" elnevezésébe Versegi bizonyos rendszert vitt : PPB. nem szótározta őket, viszont Márton sokat csak latinul írt körül (vö. pl. *aphaeresis, epenthesis, syncope). Apocope* értelmezése nála 'szó elharapás, szóvégkurtítás'; minden bizonnyal e javaslatból indult ki Versegi is. Ugyancsak Márton lehet forrása a *metathesis* magyarításának : 'a' betük feltserélése vagy általtétele a' szóban', bár itt természetesen maga a görög—latin eredeti is mintául szolgálhatott. *Accentus* nincs szótározva Mártonnál 'ékezet' értelemben, de *accentiuncula* 'vonásostska ; ein kleiner Accent'.

Nagyon fontos és jobban nyomon követhető a szófajok elnevezésének kialakulása : e téren Versegi elsősorban nyelvtani hagyományokra és nem a korábbi szótárirodalomra támaszkodott, hiszen Márton idevágó címszavai is rendkívül hiányosak. A *főnév* nevének kialakulásához a legrégibb támpontot Benyák B. nyújtja : szerinte már 1777-ben a substantivum „*főnévszó*, Magán álló Névszó" (vö. Nyr. XXX, 423, NyÚSz. 463, Zsinka I.: MNyTK. XLIX, 13). A NyÚSz. *főnév* szavunkra az első adatot 1835-ből idézi (Tzs.) ; Bárczi első adata 1793-ból való (Nyr. XXXV, 470), pedig már 1790-ben megvan Földinél (Zsinka : i. h.). E szó magyarításával Versegi elméleti szempontból is foglalkozott : a Feleletben azt írja, hogy a *főnév* elnevezés, noha a német *Hauptwort* nyomán keletkezett, a „substantivum" elnevezésen alapuló *állatos név*-nél sokkal értelmesebb (288—9). Versegi nézetét a későbbi nyelvtanírók általában elfogadták ; a régebbi elnevezések (*állatos név, magánálló név*, sőt egyszerűen *név*, Márt. 1816.) hamarosan teljesen eltűntek és általánosult a *főnév* elnevezés (Zsinka : i. h.). — Hasonló megállapítást tehetünk a *melléknév* elnevezésének kialakulásáról is. Benyáknál *melléknévszó*, illetve *melléknév* (Nyr. XXX, 424—425; MNy. XXVI, 120; Zsinka : i. m. 14), de ehhez az elnevezéshez csak Virág B. tért vissza 1810-ben. Meglepő, hogy Verseginek ezt a nyelvtanában, pontosabban nyelvtani műszótárában olvasható adatát Zsinka sem közli, s *melléknév* szavunkra csak a 30-as évekből idéz későbbi adatokat. —

Névelő szavunkra az első adatot a NyÚSz. 1845-ből idézi (Fog.); ezt az évszámot a későbbi kutatás is csak 1843-ra helyesbítette (Bárczi : SzófSz.). — A *névmutató* elnevezésre, melyet Versegi használ, eddig csak 1835-ből volt adatunk. (NyÚSz.). — Meg kell még emlékeznünk a névmásról, melynek neve, mint láttuk, *névpótoló*, ez azonban Verseginek e g y é n i elnevezése, melyet később például Táncsics Mihály használt 1840-ben (Zsinka: i. m. 16). Itt jegyezzük meg, hogy a pronomen *névmássa* elnevezése Benyáktól származik; az újabb *névmás* alakot azonban nem Szalay Imre használta először 1831-ben, ahogy Zsinka gondolja, hiszen megvan már 1803-ban Mártonnál is : „Fürwort . . . *névmás, névmássa*" (az eddig ismert első adat *névmás* szavunkra 1827-ből származik, vö. MNy. IV, 419; Bárczi : SzófSz.). — Nincs már vita az *ige* elnevezése körül sem : Földi és Gyarmathi újítási kísérlete (*időszó*, a német *Zeitwort* mintájára) már a múlté : 1808-ban Sándor I. talán utoljára használta (Zsinka I.: i. m. 10). — A *határozó* elnevezése sem Versegi alkotása; már 1781-ben megjelent a MGram.-ban a *határozó szótska* elnevezés a német Bestimmungswort mintájára. Versegi használja az *igehatározó* elnevezést is (MGram. 1818. XXXIII), melyre korábbi példát Zsinka sem idéz (i. m. 18). Megjegyzendő még, hogy a névutót először Versegi nevezte *névhatározó*-nak; példáját később Táncsics M. is követte (Zsinka: i. m. 22). — A kötőszót teljesen önállóan nevezte Versegi *kapcsolat*-nak (Zsinka : i. m. 21). — Az *interjectio* magyarításáról szólva Zsinka pontatlanul idézi Versegit, amennyiben csupán az *indulatjel* elnevezésre utal és az *indulatszócská*-ról teljesen megfeledkezik. Az utóbbinak alkotója Gyarmathi S. volt, 1794-ben; nála *indulat-szó* szerepelt (Zsinka: i. m. 21); Révai 1806-ban a hosszabb *indulatot jelentő szó* elnevezést ajánlotta.

146.1. Már érintettük Versegi nyelvtani terminológiájának bizonyos hagyománytisztelő jellegét; ennek még egy igen érdekes bizonyítékára utalhatunk. *Rag* szavunk megvolt 1795-ben (DebrGr. 170, 248, 267 ; NyÚSz.), de nehezen terjedt el; többnyire *ragaszték*-ot mondtak helyette. Ez a szó 'appendix' jelentésben már a XVII. században előfordult Geleji Katonánál (NySz.), de nyelvtani műszóként ugyancsak Geleji Katona *raggaték*-ot ajánlott. A XVIII. század végén a 'suffixum' magyar neve általában *ragaszték*, illetve legkorábban *ragaszték-szó*, vö. 1783 : „a' *ragasztéh szó* múlt, mostani, 's jövendö időre, vagy egyébre mutat" (Molnár J. : Könyv-ház III, 567) | 1790 : „Tőle, nem tőlle, véle, nem vélle; nála, nem nálla ; mert ezen *ragaszték-téktól* | (o : ragasztéktól) jő : től, el; nál; — nem tőll, ell, náll." (Kazinczy : Orpheus I, 101) | 1795 : „[a] *Ragasztékokról* (Affixumokról)" (M. Kurir II 15) | 1795: „a' Név-mássairól (Pronomenekröl) és *Ragasztékokról* (Affixumokról)" (M. Merkurius. 717) | 1799 : „a Nak és Ban *Ragasztékok* akkor esméretlenek vóltak" (Sándor I. : Sokféle VI, 70, 122). Előfordul ugyan *ragasztás*, sőt *ragasztatás* is ugyanebben az értelemben (Böjthi A. : M. nyelv tudománya. 1794. 27, 30), de Sándor István 1808-ban mégis a *ragaszték* szót védelmezte következő cikkében: „*Ragasz*,[356] *Ragaszték*. Affixum, Annexum, Agglutinatum, v. Copula, Appendix". Ugyancsak *ragaszték*-ot használt 1808-ban Czinke F. is : „Szintén így helyesebben íródik az igékben vagy időszókban is a' *ragaszték*: (tóldalék, függelék) adja, mondja . . . mintsem : adgya, mondgya" (Czinke F. : A m. nyelv ügyében 39). Ebbe a hagyományba kapcsolódik bele Versegi akkor, amikor már maga is a nyelvtani műszók magyarítására törekszik. 1816-ban

[356] Szintén a DebrGr. szava, vö. NyÚSz. (*rag* a.).

használja az *igeragasztók*, *névragasztók* szavakat (M. ort. 19), a latin főnév- és igeragozást pedig *névragasztás*-nak és *igeragasztás*-nak nevezi, bár közli az *ejtegetés* és *hajtogatás* műszavakat is (vö. **129.2.**). Eljárását igazolja Márt. 1816. („*ragasztók*, toldalék ... Suffix, Affix, die Anhängsylbe"), majd egy évvel később Kassai is, akinél pl. a következő megjegyzést olvassuk: „ezek a' harmadik személyes Név-mássának: ő (ille, illa) *ragasztékatlan* ejtései" (M. nyelv-tanító könyv 102). Versegi 1820 körül is használja a *ragasztók* szót (pl. „Elativum suffixum, kihatú *ragasztók*", Lex. term. 158). Későbbi adatokat kb. a 40-es évekig találunk, vö. 1831: „Mi a' bírtokos névmás-*ragasztók?*" (Kritikai Lapok I, 94) | 1832: „Mellyek, hányfélék, melly eredetűek és saját jelentésüek egyfelől a' *ragasztékok* (suffixa) ... másfelől a' szóképzők (formativa)?" (Helmeczy: Jelenkor II, 578) | 1835: „a' bírást jelentő ragasztékok" (Lovász I.: Ért. nyelvúj. 36) | 1839: „A' hoz hez, nak nek, tól től, 's több illy nemű *ragasztékok*' különbségében [tetszik ki e szabály]" (Szász K.: M. nyelvtud. I, 26).

Vajon ki elevenítette fel a rövidebb *rag* elnevezést, mely n e m grammatikai jelentésben már 1784-ben előfordul („*Rag* — ragasztó létz". SzD.[1])? A NyÚSz. Kresznericsre utalt, aki ezt írta: „Suffixum. Ezen szócskákat, mivel a gyökér szóhoz *rag*-adnak és vele egyetemben egy egészet tesznek, *rag-szóknak* neveztem. Mások *ragasztékoknak* híják. Nem ellenzem, de nekem a rövidebb szó jobban tetszik" (I, 1). 1835-ben Kunossnál a suffixum '*rag*, ragaszték' (Gyalulat 104), vagyis a r é g i és az ú j együtt szerepel értelmezésként. Ugyanezen évben, nem törődve némi ellenzéssel,[357] Vajda P. sokkal határozottabban nyilatkozik, amennyiben csupán a *rag* szót használja: „a' változhatók [szók] különbféle végzeteket *(ragokat)* kaphatnak" (Nyelvt. 4). 1838-ban *rag* és *ragasztók* egyaránt megvan a Tzs.-ban, mindazonáltal Szász K.-nak még 1839-ben is magyaráznia kell a nehezen meggyökeresedő rövidebb alakot.[358]

Itt érdemes felvetni azt a — SzófSz.-ban, valamint egyéb nyelvészeti irodalmunkban alig tárgyalt — kérdést is, mióta vannak a *rag* szónak további származékai. A NyÚSz. az első adatot a *ragozás* szóra 1845-ből idézi (Fog.), de természetesen ennek a származéknak is vannak előzményei. A legrégibb származékok a *ragasztók* tőből származnak, pl. 1800: „Az *a*-ba végződő nevek így *ragasztókosodnak*" (Baróti Szabó: Orthogr. 62) | 1817: „ezt a' helyes szokást erősíti ... a' bizonytalan üdejű részesűlőnek ez szerént való *ragasztókosítása*" (Kassai J.: M. nyelv-tanító könyv 110). Ugyancsak Kassai használta azonban a *raggat* igét is, amelynek jelentése Sándor I. szerint 'affligere, agglutinare' (Told. 311): „vég-szótskák, melylyek a' gyökérhezz *raggattatnak*" (i. m. 77). Sokkal később, 1840-ben felbukkan *ragolmány*, nyilván neologizmusként: „három *ragolmányt* (igeragozást) állítok fel" (Figyelmező 797). A feltehető **ragol* alakpárja lehetett a 40-es évek elején *ragoz*, amely 1844-ben, éppen Táncsics Mihály Magyar nyelvtanában már a következő szócsaládba ágyazva lép elénk:

rag: „a' rendhagyó igék' szabálytalansága nem a' hozzájok toldandó *ragok* rendetlenségében áll" (46);

[357] „ezt [a tévelygést] a' magyar tudós társaság is tekintetével láttatik meg állapítni akarni ... *ragasztók* helyett *rag*-ot használván" (Lovász I.: Ért. nyelvúj. 64).

[358] „A' szódarabocskákat a' szókhoz rakogatjuk vagy raggatjuk, de még sem r a k g, hanem *rag* mindegyike" (Magy. nyelvtud. I, 132).

ragozás: [a melléknév] „a' főnév előtt ... semmi *ragozást* nem szenved" (50); „ragoknak a' nevekhez való függesztése *névragozásnak* mondatik" (16); *ragozási:* „az igéknek három *ragozási* formájuk van" (38).

A rövidebb alakv.-ot végül is maga Arany János szentesítette 1845-ben, ezt írván egyik levelében: „mi ... egytagú szavainkat is addig *ragozzuk*, míg négy-öt tagú nem válik belőlük" (Lev. I, 9). Itt jegyezzük meg, hogy Bárczi: SzófSz. legrégebbi példája is a *ragoz* igére éppen 1845-ből, de — a NyÚSz. nyomán — Fogarasi szótárából származik.

147. *A Tudományos Mesterszókönyv.* — Versegi utolsó nagy szótári vállalkozása tudományos műszótára volt, az eredetileg 5 kötetre tervezett[359] „Lexicon terminorum technicorum". Sajnos első két része is egy kötetbe összevontan csupán a szerző halála után jelent meg, mégpedig névtelenül: „Lexicon | Terminorum Technicorum | az az | Tudományos Mesterszókönyv | Próba képen készítették | Némelly Magyarnyelvszeretők | Budánn | A' Királyi Magyar Universitás' betűivel és költségével. 1826."

A mű 479 lapon mintegy 2800 latin filozófiai, illetve teológiai műszó magyarázatát nyújtja. A tulajdonképpeni értelmező részt magyar—német és német—magyar szómutató egészíti ki.

147.1. A Lexicon elkészítésének gondolatáról, szerkesztéséről és kiadásáról ma is körülbelül annyit tudunk, amennyit egyrészt a mű előszava tár elénk, másrészt pedig Madarász Flórisnak inkább történeti, mintsem nyelvészeti jellegű tanulmánya.[360] A 10-es évek végén Horváth János, az „Egyházi Értekezések és Tudósítások" című folyóirat alapítója (1819)[361] nagy célt tűzött maga elé: a filozófiának, ebben az esetben a katolikus teológiának magyar nyelven való művelését. E szándék megvalósítása végett már 1818-ban közzétette magyar „egyházi lexiconra" vonatkozó „Jutalomkérdését".[362] E felhívás a pályázót eleve arra kötelezte, hogy a régebbi irodalomban szétszórtan található műszavakat felhasználja, s egyszersmind a „Nagytiszteletű, tudós Versegi úrtól felállított philosophiai talpigazságokat a magyar nyelvnek bővítésére és csinosítására nézve szem előtt tartsa." [362a]

[359] Versegi eredeti terve szerint a következő 5 részből kellett volna állania: I. Lexicon Logicum et Psychologicum. II. Lexicon Theologicum (v. Dogmaticum) et Exegeticum. III. Lexicon Morale Patrologicum et Liturgicum. IV. Lexicon juris Patrio-Canonici. V. Lexicon Rhetorico-Aestheticum.

[360] Versegi és a nyelvújítás. BSz. 1900. 102. k. 47—68, 195—211. Sajnos Madarász nem közli Versegi és Horváth János levelezését, hanem e leveleket csupán kivonatosan, itt-ott idézetekkel tarkítva ismerteti.

[361] Horváth János veszprémi kanonok volt, majd székesfehérvári püspök (1769—1835); életrajzát Badics Ferenc írta meg (Veszprém, 1927). Horváth a pozsonyi országos szemináriumban tanult, mint ugyanakkor Kreznerics; a francia nyelvet is ott sajátította el (Badics: Horváth J. 6). Papnövendék korától nagy tisztelője volt Kazinczynak, aki a pozsonyi ifjakat 1789-ben látogatta meg. Irodalmi működését Pesten kezdte meg, mint a Vályi András szervezte Pesti Magyar Társaság egyik legbuzgóbb tagja (Badics: i. m. 8, Waldapfel: Ötven év 89). Később is nagy érdeklődést mutatott szótári vállalkozások iránt: Dankovszky 1823-ban neki ajánlotta lexiconát, amiből Horváth anyagi hozzájárulására lehet következtetni (vö. **157.**).

[362] Egyházi jellegű latin—magyar szógyűjtemények már korábban is voltak, pl. a Kassai használta Likvándi Zosimus-féle szótár (1802.). Vö. Kassai: Szó-könyv I, 14. E munka ezidőszerint közkönyvtárainkban nem hozzáférhető.

[362a] Horváth János köre nyilván érdeklődéssel fogadta Verseginek 1818-ban közzétett kis nyelvtani szakszótárait is (**145**).

Horváth ekkor még nem ismerte személyesen Versegit, csupán Feleletének volt nagy tisztelője és buzgó terjesztője ; mégis 1819 januárjában, amikor Sághynak, a budai Egyetemi Nyomda felügyelőjének elküldte Jutalomkérdését, Sághyt kifejezetten arra kérte, hogy elsősorban Versegit próbálja megnyerni a Lexicon szerkesztői tisztére. A próbálkozás sikerrel járt : az elhagyatott, anyagi gondokkal küzdő öreg Versegi a szótár gondolatán valósággal fellelkesült ; nyilván azért, mert végre lehetőséget látott a Proludiumban és a Feleletben tervbevett szakszótárak sorozatának megindítására. Azonnal levelezésbe lépett Horváthtal és a Feleletben körvonalazott munkamódszeréhez híven azt javasolta, hogy „a szószedés gépies munkáját egyes önkéntes vállalkozókra, esetleg szemesebb kispapokra kell bízni. Ezek átnéznék Telegdi Prédikációit, Rituáléját, Pázmány Kalauzát, Gánóczy Credoját, továbbá Molnár, Káldi, Vajda, Faludy, Fejér munkáit. Ezekből nemcsak a lexikonban tartozó szavakat szedik ki, hanem egyúttal a velők való élést föltüntető példákat is" (Madarász, BpSz. C II 50—51). E kérés nyomán nemcsak veszprémi papnövendékek fogtak hozzá a régi források böngészéséhez, hanem maga Horváth is elmélyedt Pázmány Kalauzának feldolgozásában.[363] Ámde meddig folyt ez a gyűjtőmunka? Alig egy évig, hiszen Versegi 1820. március 25-én azt írta, hogy az „észtudományos lexicon (logicum lexidion)" immár készen van, csak két vocabulariumot kell még hozzá készítenie : ezt Madarász szerint C. Chr. E. Schmid német szótárának[364] felhasználásával kívánta megszerkeszteni. Egyszersmind Versegi azt is igéri e levelében (i. h. 200), hogy „a régi és újabb magyar könyvekben előkerülő mesterszavaknak megitélését és meghatározását fogja leírni tisztára, melyek közül szintén sok fog még az észtudományos lexiconba tartozni" (Madarász : uo.). Az 1820. év tavasza tehát döntő szerepet játszott a Lexicon kialakulásában : Versegi a Veszprémben gyűjtött szó- és idézetanyagot ekkor kezdte kritikailag megrostálni és összeolvasztani maguknak a fogalmaknak kanti meghatározásával.

147.2. A Lex. jellegét és rendeltetését Császár Elemér teljesen félreértette, amikor így írt róla : „Úgy látszik, majdnem egészen Versegi műve ez a névleg logikai, tényleg azonban theológiai *Lexikon* [!], melynek magyaros fordításán, az így megteremtett műnyelven kívül egyik legnagyobb kiválósága, hogy bőségesen kiaknázta Pázmány nyelvének gazdag kincsét" (i. m. 365).

Császár nem ismerte fel a Lexicon igazi jellegét : mivel Horváth János küldte el Verseginek a fentebb említett Kant-szótárt, kétségünk sem lehet aziránt, hogy a haladó szellemű „rudinai apát" (ahogy őt, címzetes apáti tisztje alapján, Kazinczy szokta nevezni, vö. pl. Lev. XV, 142), lelkes kantiánus volt, akárcsak Ruszek, a magyar „Prolegomena" szerzője (vö. **122.**). Horváth az „új filozófiát", amelynek első hirdetői közt Magyarországon

[363] A veszprémiek közreműködését és általában Horváth kezdeményezését Versegi melegen méltányolta ; ekkortájt mondta egy fogadás alkalmával a veszprémi körről Rudnay prímásnak : „Catholica lingua [!], quae ante Tsetsium tam Kaldio, tam Pázmáno et aliis nostris aeque ac calvinistis communis erat, nunc in Dissertationibus Ecclesiasticis Vespremiensium conservatur et colitur" (Madarász : i. h. 56—57).

[364] Madarász Schmidnek következő művére utal : Wörterbuch zum leichtern Gebrauch der Kantischen Schriften. Jena, 1795. A munkát egyébként Horváth küldötte meg Verseginek (Badics : i. m. 54).

Kreilt[365] és Márton Istvánt, majd később Ruszeket találjuk, összeakarta egyeztetni a katolikus teológiai tanítással. Kant filozófiájának oktatását régebben rendelet tiltotta,[366] s ezért most már az is az ortodoxia bástyáinak ingatagságáról tanúskodott, hogy Horváth János — figyelembe véve a XVIII. századi német és magyar protestánsok hasonló kísérleteit (vö. **51.**) — legalább kompromisszumot keresett a korszerű filozófiai felfogás és a hagyományos egyházi szempont közt.[367]

Versegi persze lényegében véve nem egyházpolitikai okokból tett engedményeket, hanem Horváth kantianizmusát értékelte pozitív módon, sőt ebbeli véleményét nem is rejtette véka alá: a „mesterszók" összegyűjtésével célja bevallottan az volt, hogy „ezen új [=kanti] philosophiának véleményeit a magyar tudósok is magyarul határozottabban ejteni, könnyebben megválasztani, a helyteleneket sikeresebben megczáfolni, a helyeseket pedig hazafitársaikkal, kik az új philosophiának anyanyelveit[368] nem beszéllik, értelmesebben közleni képessek legyenek" (Előtudósítás, VII). E sorok világosan mutatják, hogy Versegi felfogásában a munka súlypontja erősen eltolódott a teológiától a filozófia felé; szinte azt mondhatnók, hogy a Lex. nem egyéb, mint ügyesen teológiai szótárnak álcázott filozófiai műszótár; később a Tudós Társaság kiadásában megjelent Phil. Műsz. munkatársai is határozottan ennek tartották.

148. A továbbiakban legfontosabb feladatunk bebizonyítani, hogy Versegi rendkívül pontosan követte Schmidnek a kanti terminológiához írt műszótárát; joggal mondhatjuk, hogy Schmid eredetijének ismerete nélkül[369] nem is tudjuk eléggé értékelni Versegi szövegét. Hasonlítsunk tehát össze két olyan cikket, amelyek a kanti ismeretelmélet kellős közepébe vezetnek.

Schmid 1798.

A posteriori, durch Empfindung, Erfahrung (Crit. I. 2.); wird durch den Gegensatz „*a priori*" klar. Dieser Unterschied betrift nach der Kantischen Philosophie nicht die Zeitordnung worinn, sondern die Quelle, woraus wir etwas erkennen. (M. vergl. Schulz Prüfung der

Versegi 1826.

Posterior. utóbbik... A posteriori, a priori: e' nevezetek nem az üdőt illetik, hanem a' forrást, mellyből ösmereteink származnak. Mindenik észképzet *(repraesentatio*, Vorstellung), mindenik ösmeret *(Cognitio*, Erkenntniss) a posteriori van, mihelyt nem magában a' léleknek

[365] Kreil Antalról l. Szinnyei: MI. II, 255—256, Benda K.: M. jakob. I. k. LIII, LIX stb., II, 156—157., valamint Szentpétery I.: A budapesti bölcsészettudományi kar története. Budapest, 1935. 199.

[366] Az 1795. június 19-i helytartótanácsi intimatum elrendelte, hogy a Kant-féle filozófiai rendszert, „részben mint veszedelmeset, részben mint homályosat és túlságosan kiélezettet" Magyarországon egyetlen tanszéken sem szabad előadni (Szentpétery: i. m. 202).

[367] Horváth több segítőtársra találhatott a katolikus klérus körében. Már említettük Ruszeket; ezenkívül támogathatta Pucz Antal is, aki a TudGyűjt. 1818. évi XI. kötetében tette közzé „A' Kant philosophiájának fő resultátumi" című értekezését. Pucz szerint „a' tiszta okosság kritikája a' Hitnek, és Religiónak igaz védelmezője" (i. m. 40), és Kantnak főcélja állítólag: „az erkőltsi tudományt, és Religiót az ő egész nagyságában, méltóságában ... megmutatni." Pucz értekezésére Kocsi Sebestyén István pápai tanár válaszolt; felelete a Horváth-féle Értekezések 1824-i kötetében jelent meg. A veszprémi papság kantiánus magatartásáról l. még Hermann E.: Kurbély György. Veszprém, 1947. 54.

[368] E fogalmazás a németre és a franciára, mint a felvilágosodás két klasszikus nyelvére látszik utalni.

[369] Sajnos a fentebb említett 1795-i kiadás helyett az 1798-ban megjelent IV. kiadást használtam. Amint a szövegpárhuzamokból kiderül, a bizonyítás így is teljes értékű.

Kantschen Critik. Th. I. S. 1. ff. Th. II. S. 277. ff. v. Lamberts neues Organon. B. I. S. 411. ff. 575.)[370] Jede Vorstellung und Erkenntniss ist a posteriori, die nicht lediglich in dem ursprünglichen Vermögen der Seele, sondern in andern, empfangenen Modificationen desselben gegründet ist. Man nennt dergleichen Vorstellungen und Erkenntnisse auch e m p i r i s c h e. Der Stoff aller möglichen menschlichen Erkenntniss wird zunächst durch Empfindung gegeben, und in sofern kann man jede Erkenntniss a posteriori, e m p i r i s c h nennen; allein die Art der Verbindung dieses Stoffs zu einem Urtheile oder Gedanken kann zuweilen durch ursprüngliche Vorstellungsgesetze der Seele, zuweilen aber auch durch die zufällige Folge oder Gleichzeitigkeit der Empfindungen in der Wahrnehmung bestimmt werden. Im letzten Falle heisst die Erkenntniss a posteriori z. B. Gold ist ein Begriff a posteriori; dass Wasser wird in einem gewissen Grade der Kälte zu Eis — ist ein Urtheil a posteriori. Jede Veränderung, jede Bewegung, geschieht continuirlich — sind Urtheile, deren Stoff (die Vorstellungen einer Veränderung, einer Bewegung) zwar a posteriori gegeben werden muss, deren Verknüpfung aber mit dem Begriffe der Continuität von einem wesentlichen Gesetze unsres sinnlichen Anschauungsvermögens abhängt. Daher heissen diese Urtheile a priori (1—2).

eredeti tehetségében, hanem ennek más kivűlről vett módolásaiban *(modificatióiban)* fundáltatik. Az illyen észképzetek és ösmeretek *érzeményeseknek (empiricae)* neveztetnek. Minden lehetséges emberi ösmeretnek talpszerét az *érzés*, az *érzemény* adgya, és e' tekintetben mindenik ösmeret méltón is neveztetik *érzeményesnek (empiricának)* és így a posteriori származottnak; ámde amaz egybekötésnek módgya, melly által e' talpszerből itélet, vagy gondolat támad, kétféle lehet: mivel a' léleknek eredeti képzéstörvénnyei által határoztatik meg, vagy az észrevételben az érzéseknek eggyüdössége, vagy eseti folyamattya által. Ezen utolsó esetben az ösmeret a posteriori *származottnak* neveztetik. Péld. okáért Ezen észfogás *arany*, és ezen itélet: *a' viz a' hidegnek bizonyos garádiccsa által jéggé válik*, a posteriori származnak. Ezen itéletekben viszontag: *mindenik változás, mindenik mozgás folytonfolyvást megy végbe*, a' talpszer ugyan, úgymint a' változásnak és a' mozgásnak észképzetei (*raepraesentatiói*. Vorstellungen) a posteriori adatik; de egybekötése a *folytonfolyvásnak (continuitásnak)* észfogásával a' mi érzékeny szemlélő tehetségünknek mivolti törvénnyétől függ; mire nézve ezen itéletek a priori származott itéleteknek mondatnak. Ezekből látni, hogy [a posteriori][370a] Magyarul annyi, mint *érzésből*, tapasztalásbul származó rövidebben *érzésbeli*, és még világosabban *tapasztalásbéli:* a priori pedig annyi, mint önnön magunkbúl származó, és legértelmesebben *tapasztaláselőző*, adverbialiter mind a' kettővel imígy élhetünk: tapasztalólag, tapasztaláselőzőleg(351–352).

Ehhez a kanti alapanyaghoz, melyet Versegi teljesen Schmid alapján dolgozott fel, fűződnek a magyar terminológiára vonatkozó korábbi kísérletek, illetve azoknak kritikája, hiszen Versegi cikkét így folytatja:

"Cognitio a posteriori; után való esméret. *Fejér.* De a' *tapasztalásbéli ösmeret* értelmesebb és jobb. — *Demonstratio a posteriori*: utóbbról való megmutatás. Ugyanaz. De itt is jobb a' *tapasztalásbéli*. Ember Pál az *utólbról* névvel él: az örökké tartó lélek az, melly (a' ki) a' mint (aposteriori) *utólbról* a' léleknek attyától való egyszeri teremtetése utánn gondoltatván, örökké való" (352).

A *Posterior* cikk tulajdonképpeni filozófiai részének befejezésénél — a magyar megfelelések vizsgálata előtt — Versegi utalt azonban szótárának *Prior* címszavára, amelyet nekünk is érdemes megvizsgálnunk. Az egyezés ismét tökéletes, amennyiben Versegi pontról-pontra követi Schmid gondolatmenetét, sőt szövegének fogalmazását is:

[370] Kant és az egyházi felfogás összeegyeztetése ebben a korban még nem lehetett általános. Ezért van az egész Lex.-nak „kryptokantiánus" jellege: az összes konkrét utalások elmaradtak a Lex. szövegéből, hogy jámbor lelkek valóban — teológiai szótárnak vélhessék az „új filozófiának" e különös breviáriumát. Persze ez az egész eljárásmód sem volt új: negyedszázaddal előbb Sigray Jakab is francia „maxima-gyüjteménnyé" dolgozta át Martinovicsék forradalmi kátéját.

[370a] A szövegbe tévesen „a priori" került.

Schmid 1798.

A priori, ursprünglich heisst bey Kant

A) nicht eine Erkenntniss oder Vorstellung, die der Zeit nach vor der Erfahrung vorausgienge, deren wir uns ohne alle Empfindung bewusst werden könnten, die sogleich mit dem Vorstellungsvermögen in unserm Gemüthe als wirkliche Vorstellung vorhanden wäre (Crit. I. 1.). Dergleichen Vorstellungen nennt Kant angebohren und verwirft sie ausdrücklich. Prol. 129. Crit. I. 167. ja beynahe auf allen Blättern seiner Schriften ...

B) sondern Vorstellungen und Erkenntnisse, die wir nicht durch Wahrnehmung und Empfindung (a posteriori), nicht durch gegebene Gegenstände und aus denselben, sondern aus uns selbst, dem denkenden Subjecte, aus unsrem eignen Erkenntnissvermögen haben, wenn gleich dieses Erkenntnissvermögen selbst durch sinnliche Eindrücke in Wirksamkeit gesetzt und dadurch zum Entstehen einer solchen Vorstellung oder Erkenntniss die erste Veranlassung gegeben werden muss ; dasjenige in jeder Vorstellung und Erkenntniss, was in ursprünglichen Bestimmungen des vorstellenden Subjects, nicht aber in der Einwirkung der Objecte gegründet ist, was also nicht erst ins Gemüth hineinkommt, sondern aus ihm selbst, aus seinem eigenen Vermögen, entwickelt wird. Sie setzen gleichwohl alle insgesammt Erfahrung, d. h. Materialien der Anwendung voraus, wenn sie zum Bewusstseyn kommen und Beziehung auf Gegenstände erhalten sollen. Ausserdem sind sie Nichts. Sie gehen nicht als wirkliche Vorstellungen, sondern nur als Bedingungen der Möglichkeit vor der Erfahrung voraus. Alle objective Realität derselben gründet sich lediglich auf Erfahrung (2—3).

Versegi 1826.

Prior, a priori. Ez annyi, mint *önnön magunkból származó*, és legértelmesebben *tapasztaláselőző*, ammint már a' *Posterior* alatt megfejtettem. E szó tudni illik *a priori* nem olly ösmeretet, vagy észképzetet tesz, melly a' tapasztalást az üdőre nézve megelőzné, mellyet bennünk lenni minden érzés nélkűl tudhatnánk, melly elménkben magával a' képitő tehetséggel mint valóságos képzet támadna, 's melly, eggy szóval a' régiebb Filozofusoktúl *velünk született ideának, észképnek* neveztetik.

E' mesterszó a priori olly képzeteket és ösmereteket tesz, mellyek nem észrevétel és érzés által tapasztalásból *(a posteriori)*, nem adott tárgyak által, vagy belőllök, hanem egyenesen önnön magunkból, a' gondolkodó talpvalóból *(subjectumból)*, saját értő tehetségünkből származnak, ha mindjárt egyébaránt ezen értő tehetségünköt érzékeny érdeklődések birják is szokott munkálkodására, és ha ennél fogva szinte az említett érdekléseknek kell is az első alkalmatosságot a' képzetekre és az ösmeretekre adni. Eggy szóval *a priori* mindenik észképzetben és ösmeretben azt jelenti, a' mi a' képitő valónak határozatiban, nem pedig a' tárgyaknak érdeklésében fundáltatik ; a' mi tehát, nem előbb az elmébe behat, hanem a' mi belőlle magából, saját tehetségéből kifejtődik. Előre teszik mindazáltal még is valamennyien az efféle képzetek és ösmeretek a' tapasztalást, az az, a' haszonvételnek épitő szereit *(materialia)*, mihelyt tudásra jutni, és tárgyakra való arányzást, ügyelést nyerni akarnak, e' nélkül az efféle képzet vagy ösmeret annyi, mint csupa semmi. A' tapasztalást nem előzik meg, mint valóságos észképzetek, hanem csak mint a' lehetőségnek alkui. Egész tárgybéli létek *(realitások)* csupán csak a' tapasztalástól függ (362—363).

Az efféle példákat könnyű lenne szaporítani. Nagyon jellemző azonban, hogy Versegi forrását sohasem vallja be világosan : az egyik cikkben egészen közel jár hozzá, de akkor is a „nagy Kant" kifejezést „a' mostani Filozofia szerint" fordulattal cseréli fel, ami lényegében véve azt jelenti, hogy Kanton kívül más filozófiai rendszer korszerűségével nem is számolt. E cikket szintén érdemes idéznünk :

Schmid 1798.

Sinn, Sinnlichkeit, sinnliches Anschauungsvermögen ist

1) nach Leibnitz : eine verworrene Vorstellungsart der Dinge an sich selbst ; das Vermögen undeutlicher Vorstellunge

Versegi 1826.

Sensus, mikor az érző tehetséget jelenti, és így a' *Sensualitas, Sensibilitas* neveknek synonimuma, *érzeményesség, érző tehetség* : Sinnlichkeit, Sinn. Ez annyi, mint nérzékeny szemlélő tehetség, facultas sensi-

z. B. Wahrheitssinn, Sinn für Anständigkeit, Gerechtigkeit, Gemeinsinn u. s. f. Crit. I. 326. Prol. 65. Crit. III. 154. Kant über eine Entdeckung. 36. 62.

2) nach Kant: das Vermögen der Seele, von den Dingen modificirt, afficirt zu werden, und dadurch Eindrücke, Vorstellungen von den Dingen zu empfangen. Sie ist also weder eine blosse Modification des Verstandes, wie bey Leibnitz, noch blosse Thätigkeit oder Reitz der körperlichen Organe, deren eignes Daseyn vielmehr, wenn es erkannt werden soll, eine Receptivität in der Seele selbst voraussetzt, und welche selbst als Erscheinung betrachtet Gegenstände der Sinnlichkeit sind, sondern eine eigne wesentliche Quelle von Vorstellungen. (484—486)

bilis intuitionis, sinnliches Anschauungsvermögen. 1) Leibnitz szerint a' dolgoknak, ammint magokban vannak, zavartt képzése; olly tehetség, melly értelmetlen képzeteket szül, a' minő pl. ok. az igazságérzemény, veritatis sensus, Wahrheitssinn; vagy az illendőségnek, igazságnak vogy [!] inkább jusügyelésnek (*justitia*, Gerechtigkeit), a' köz jónak érzeménnyei; sensus decoris, justitiae, boni communis, Sinn für Anständigkeit, Gerechtigkeit, Gemeinsinn ...

2) A' mostani Filozofia szerint az *érzményesség* a' léleknek ama' tulajdonsága, tehetsége, képessége, alkalmassága, hogy a' dolgoktúl módoltasson, megillettessen, 's ez által ugyanazon dolgokrúl érdekléseket, és képzeteket fogannyon. E' képesség tehát nem puszta módolása az értelemnek, mint Leibnitznál, sem puszta munkálkodása, vagy ingere a' testi gépelyeknek *(organa)*, mellyeknek saját léte, hogy megösmertethessen, kénytelen a lélekben foganhatóságot [(]*receptivitást*, Empfänglichkeit) előre tenni, 's mellyek magok is, jelenésnek tekintetvén az érzményességnek tárgyai közé tartoznak. E' képesség tulajdon és mivolt forrása inkább a' képzeteknek (412—413).

Rendkívül tanulságos — és kanti rendszerről lévén szó nagyon fontos — a *Rationalismus* címszó kidolgozása. Ennek a résznek pontos forrásaira is rá tudunk mutatni.

Schmid 1798.

Rationalismus ist

1) überhaupt: die Behauptung reiner Vernunftwürkungen a priori; dass nicht alle Äusserungen der Vernunft durch etwas von ihr verschiedenes hervorgebracht werden — im Gegensatz des Empirismus...

2) insbesondere:

a) Rationalismus der speculativen Vernunft: die Behauptung der Möglichkeit reiner, von Erfahrung unabhängiger Erkenntnisse a priori, des Daseyns ewiger Vernunftgesetze, denen alle diese Erkenntniss und alle von uns erkannte und erkennbare Dinge gemäss seyn müssen ...

b) Rationalismus der practischen Vernunft: die Behauptung, dass die reine Vernunft für sich selbst ihrer Form nach practisch sey d. h. Sittengesetze enthalte, und dass sie nicht alle ihre practischen Grundsätze von der Erfahrung der Folgen unsrer Handlungen abstrahire ...

Versegi 1826.

Rationalismus, tisztaészvítatás.

1) Általlyában ama' tanítás, melly a' tiszta észnek tapasztaláselőző munkálkodásokat tulajdonít, azt állítván, hogy az észnek nem minden nyilatkoztatásai valami ollyastúl erednek, a' mi az észtűl különbözik. Ez általellenében áll az *empirismusnak*, avvagy érzésvítatásnak.

2) Különösen kétféle. a) Az *elmélkedő tiszta észnek* vítatása lehetségesnek állítya a' tiszta 's a' tapasztalástúl független tapasztaláselőző *(a priori)* ösmereteket: lehetségesnek az örök észtörvényeknek létét, mellyekkel minden ösmeretnek, 's a' tőllünk megösmertt, vagy megösmerhető dolgoknak meg kell eggyezni. b) *A' gyakorlásügyelő tiszta észnek vítatása* azt állíttya, hogy a' tiszta ész már magában, tulajdon formájára nézve gyakorlásügyelő, azaz, hogy erkölcsi törvényeket önmagában foglal, és hogy nem valamennyi erkölcsi törvénnyeit szokta cselekedetink' következéseinek tapasztalásbűl [!] elvonni.

3) Istentudományos értelemben a'

3) in theologischem Sinne: Rationalismus in Glaubenssachen h. die Behauptung, dass blos[s] die natürliche Religion moralisch nothwendig d. h. Pflicht sey.

a) Naturalismus: Verneinung der Möglichkeit aller übernatürlichen göttlichen Offenbahrung.

b) reiner Rationalismus: die Behauptung, dass eine Offenbahrung zwar möglich, aber sie zu kennen und für würklich anzunehmen, zur Religion nicht nothwendig erfordert werde" (438—439).

tisztaészvitatás a' hit dolgában annyi, mint ama tanítás, hogy csupán csak a' természetes Religyiót kell erkölcsügyelőleg szükségesnek, és így valóságos kötelességnek tartani. Ennek két ága van. a) Eggyik a' *Naturalismus*, avvagy *Religyiótagadás*, melly minden természethaladó isteni nyilatkoztatásnak lehetségét tagadgya. b) A' másik a' *tiszta Rationalismus*, melly azt állíttya, hogy az illyen nyilatkoztatás lehetséges ugyan; de hogy azt ösmerni, és valóban elfogadni a' Religyióra szükségképen meg nem kívántatik" (382—383).[371]

Schmid cikke végén Kantnak „Die Religion innerhalb der Gränzen der blossen Vernunft" (1794) című művére utalt, s most — egyre mélyebben hatolva az egyházi kezdeményezésre készített, de tartalmában oly kevéssé ortodox műbe — idézzük még a *Religio* cikket is, mely legjobban tanúskodik Versegi átdolgozásának igazi és alig leplezett szándékáról:

Schmid 1798.

Religion ist

1) subjectiv betrachtet: die Vorstellung der wesentlichen Vernunftgesetze als göttlicher Gebote und der Tugend, als der Übereinstimmung eines endlichen Willens mit dem Willen eines heiligen und gütigen Welturhebers, welcher die genaueste Proportion der Glückseligkeit mit der Sittlichkeit zu bewürken Willen und Macht hat. Alle Religion stützt sich auf Moral. Die Wissenschaft der Religion heisst Moraltheologie.

2) objectiv betrachtet: der Inbegriff der Lehren, welche auf die subjective Religion sich beziehen.

Eine Religion ist

a) ihrem Inhalte nach, ihrem ersten Ursprung und ihrer innern Möglichkeit nach

α) eine geoffenbarte, oder einer Offenbahrung benöthigte, worinn ich etwas erst als göttliches Gebot erkennen muss, um es als Pflicht zu erkennen.

β) eine natürliche, worinn ich etwas erst als Pflicht erkennen muss, um es als göttliches Gebot zu erkennen.

b) nach Beschaffenheit derselben, die sie der äussern Mittheilung fähig macht:

Versegi 1826.

Religio, Religyio: Religion. 1. *Talpvalóügyelőleg (subjective)* annyi, mint ama' képzet, melly az észnek mivolti törvényeit isteni parancsolatoknak, az erkölcsöt pedig (*virtus*, Tugend) úgy nézi, mint a' véges akaratnak a' szent és kegyes világteremtőnek akarattyával való eggyezését, ki a' boldogság és az erkölcsösség között a' legszorossabb arányzatot *(propositiot)*[372] akarja megeszközleni, és meg is eszközölheti. Morálisra támaszkodik mindenik relígyió, mellynek tudománnya erre-valónézve Morális Theológyiának nevezetik.

2. *Tárgyügyelő'leg* a' Religyio annyi, mint sommája ama tanításoknak, mellyek a' valóügyelő Religyióra czéloznak. A' Religyio foglalattyára, első eredetére és belső lehetségére nézve vagy *kinyilatkoztatott*, vagy *természetes*. Amabban valamit isteni parancsolatnak kell előbb ösmernünk, hogy kötelességnek nézzük, ebben pedig kötelességnek ösmernünk, hogy isteni parancsolatnak nézzük. Azoknak tulajdonságira nézve, kikkel a' Religyio közöltetik, vagy *tárgyügyelőleg természetes:* mellyről magát saját esze által kiki meggyőzheti; vagy *tárgyügyelőleg tudós*, mellyről másokat csak tudományosan lehet meggyőzni. A' Religyio, vagy *kedvkereső* és puszta isteni szolgálat *(cultus):* ha benne az

[371] Vö. Hermann Egyed megállapításaival: „Különbséget kell ... tennünk Kant követői között olyan értelemben is, hogy az egyik irány (a materialista racionalizmus) a tudás forrásaiból a kinyilatkoztatást kizárta, míg a másik (a racionalista szupranaturalizmus) Kant filozófiájának és a keresztény hitnek harmóniáját iparkodott létrehozni" (Kurbély Gy. 54, utalással Veitra). Nem kétséges, hogy Schmid inkább az első állásponton képviselte.

[372] A német szöveg alapján javítható *proportio*-ra.

α) eine objectiv natürliche, von der, wenn sie einmal da ist, sich jedermann durch seine eigene Vernunft überzeugen kann.

β) ein[e] objectiv gelehrte, von welcher man andere nur vermittelst der Gelehrsamkeit überzeugen kann.

Alle Religionen sind entweder Religionen der Gunstbewerbung, des blossen Cultus oder rein moralische d. i. des guten Lebenswandels, je nachdem die göttlichen Gebote entweder als blosse Statute, oder als reine practische Gesetze darinn vorgestellt werden (466—467).

isteni parancsolatokat csupa *rendeléseknek (statutum)* nézzük, vagy tiszta erkölcsi, 's a' jámbor életre ügyelő, ha benne az isteni parancsolatokat *tiszta gyakorlásügyelő törvényeknek* tartyuk. *Az Ecclesia Isten-igazában kifejezi vallását.* Pázm. Hod. — *Régiség által megvastagitá a' vallást:* vetustate roboravit religionem. Monoszlai. Lásd *Wagnert* (392).[373]

Természetesen itt-ott akadnak eredetibb cikkek is. Ilyenek, mint már eddigi példáinkból is kitűnik, elsősorban azok a részek, ahol Versegi a magyar filozófiai terminológia belső problémáival foglalkozik. A *Conceptus* címszó a. eredeti szöveg a következő :

„*Conceptus*, fogás, észfogás. Begriff. *Az értés Pázmánnál intellectio. Hodeg.* Másutt így szóll : *az ő itéletéből nem egyéb az igaz hit, hanem (az) Istennek hozzánk való jó akarattyának erős és bizonyos értelme. Az itéletéből* latinismus az *itélete szerint* helyett ..." (82).

A szöveg önállóan folytatódik egészen a következő hasáb közepén olvasható mondatig: „Csak mikor a' *conceptus intellectus* megkülömböztetik *a conceptu rationis*, tanácsos a' Magyarban is amazt *érteménnyel* (Verstandesbegriff), emezt pedig *észfogással* jelenteni (Vernunftbegriff)."

A következő mondat azonban már ismét pontosan egyezik az eddig idézett főforrással ; a bevezető magyar anyag — noha logikailag jelenléte távolról sem felesleges, hiszen fontos terminológiai kérdéseket tisztáz — mintegy az idegen forrásból való, be nem vallott átvételek leplezésére is szolgál :

Schmid 1798.

Begriff

1) im weitesten Sinne — jedes Product der Thätigkeit des Vorstellungsvermögens, wodurch ein Mannigfaltiges Einheit bekömmt. In diesem Sinne ist jede eigentliche Vorstellung, auch die des Thieres, ein Begriff, weil sie ein Mannigfaltiges befasst (98).

Versegi 1826.

Conceptus mentis, észfogás.

1. Legtágosabb értelemben annyi, mint a' képítő erő' munkálkodásának akármellyik szüleménnye, melly által a' külömbféle egységhez jut.[374] Ezen értelemben mindenik tulajdonképen való képzet, még a' baromé is, néműneműképen *fogás*, mivel magába külömbfélét foglal (83).

Nincs tehát kétség aziránt, hogy minden esetben, amikor Versegi magyar forrásait vizsgáljuk, vagyis mindazt, amit az 1820 előtti filozófiai és teológiai szaknyelvből merített, figyelembe kell vennünk a szövegösszefüggést is, amelyben ezeket az átvételeket találjuk: a környezet, amelybe Versegi forrásai beleágyazódtak, tökéletesen kantiánus, tehát éles filozófiai ellentét van a fel-

[373] Az egész cikk merőben racionalista, s a vallást „puszta isteni szolgálatnak", illetve gyakorlati célú erkölcsi törvények rendszerének tekinti. A Pázmány- és Monoszlai-idézet ebbe az összefüggésbe egyáltalában nem illik bele.

[374] A magyar szöveget a német eredeti segítsége nélkül nem is lehet pontosan megérteni.

használt — jórészt katolikus jellegű — magyar forrásanyag és a műnek eszmei jellege közt.

149. Versegi magyar forrásait mindeddig nem értékelték megfelelően. Császár Elemér fentebb idézett megjegyzésében (**147.2**) csupán Pázmány nyelvének értékesítésére utalt. Tagadhatatlan, hogy Pázmány műveit, különösen Kalauzát Versegi sűrűn idézi, de ehhez hozzáteendő, hogy emellett igen gyakran visszanyúl a XVI. századig, bőven használja a XVII. század más forrásait, aránylag keveset merít a XVIII. századi szerzők nyelvéből, viszont annál többet közvetlenül a felvilágosodás korának első magyar nyelvű filozófiai munkáiból. Természetes, hogy az alábbiakban nem nyújthatjuk a Lexicon magyar forrásainak t e l j e s jegyzékét ; inkább néhány különösen fontos átvétel részletesebben megvizsgálunk.

A XVI. század legfontosabb szerzője Versegi számára Monoszlai András, akinek valószínűleg Apologia (Nagyszombat, 1588.) című műve került feldolgozásra. Monoszlaitól vette át az *elrekkenteni* igét a következő mondatban : „eleit (elejét) vevé Jákob, mert mind *elrekkenté* az idegen isteneket" (2). Versegi szerint *abscondere* a. m. 'elrejteni', ez az *elrekkenteni* pedig „annyi mint *obstipare*, 's a' *rekken* neutrumával eggyütt a' *reked* gyökérből származik, mellynek a' *rejt* gyökérhez semmi köze sincs" (i. h.). Az *elrekkenteni* igét használta ugyan e fordulatban Pázmány is, de Versegit ez sem győzi meg : lám *absconditus* már Pázmánynál is 'elrejtett'! Ugyancsak Monoszlaira hivatkozik Versegi a *kietlen* szónak 'desertum' jelentésben való használatával kapcsolatban (135), de ezt sem helyesli, mert szerinte „régi magyar szójárás a' *kietlen puszta;* de a' *kietlen* maga csak nem teheti azt" (i. h.). Monoszlai javasolta Versegének az *immediate* adverbiumnak 'közbevetés nélkül' fordítását is (143), valamint tőle került a Lexiconba az *elhálólni* ige a következő kifejezésben : „a boldogsággal akarod *elhálólni* tévelygésedet" (447). Versegi ezt az alakot is hibáztatja, és helyette *elhállózni*-t követel. Nincs igaza : az *elhálól* igét 'irretit, obretit ; occultat' jelentéssel Szenczi Molnár és Pázmány, majd utánuk Baróti Szabó is használta (vö. Kr., NySz.). Monoszlaival szemben tehát Versegi általában negatív álláspontra helyezkedik.

Többre tartotta Versegi Telegdi Miklós nyelvteremtő készségét. Telegdi művei közül valószínűleg elsősorban Bornemisza Péternek adott Feleletét (1580.) használta. Helyesnek véli, hogy az *aberratio, error* fogalmát nála a *tévelygés* szó fejezi ki (1), s elfogadja az *abstemius*-nak Telegdi javasolta *bornemisza* fordítását, bár hozzáteszi : „A *'bornemisza* a' nyelvnek ifiukorában helytelenül formáltt név ugyan, de a' k ö z ö n s é g e s s z o k á s által régtől fogva meghelyesíttetett, és mindenütt ösméretes" (4). Versegi tehát, mint annyi francia nyelvművelő, elvei fenntartásával meghajol az „usage", a nyelvszokás előtt. Persze azért olykor Telegdit is éri némi kritika ; az *abstinentia* szót ő kissé körülményesen így fordította, helyesebben magyarázta : „böjtben a' húsételtűl voltt maga' megtartóztatása az Apostolokrúl származott", mire Versegi megjegyzi : „a' *hústól való tartóztatás* elég volt volna" (5). Sokszor Telegdi nagyobb nyelvi hagyományba olvad bele : *circumcisio* fordítása Pázmánynál, Telegdinél, Molnár Albertnél egyaránt *környűlmetélkedés*, amit Versegi nem helytelenít, bár ő maga inkább *környűlmetélés*-t ajánl (67).

A XVI. és a XVII. század határán áll Versegi egyik legfontosabb ihletője, Molnár Albert. Tekintélyét — akárcsak a XVIII. század végén Fábchich (**45.** kk.) — általában nagyra értékeli : elfogadja, hogy "typice" nála *példázat*

szerint (457), „coetus" *gyülekezet* (69), „componere manus" *kezeket öszvekulcsolni* (81), viszont olykor megrója kisebb-nagyobb — inkább vélt, mint valóságos — nyelvi hibáiért. Íme két ilyen megjegyzés: „*Őreá* senki semmi bűnt nem bizonyíthatott. Az *őreá* itt az *őrólla*, vagy *ellene* helyett magyaratlan syntaxis" (82). Másutt hibául rója fel, hogy *absolute* fordítása végett „Molnár Albert az *általlyában* helyett a czikornyás és helytelenül költött *általán fogva* phrasissal él" (3). Molnár Albert nyelvi alkotásainak értékelése tehát ingadozó, de benyomásunk szerint vele kapcsolatban kétségtelenül a kedvező vélemények vannak túlsúlyban.

A XVII. századot egyébként bő forrásanyag képviseli. Legfeltűnőbb a sok Pázmány-idézet, részben a Kalauzból (1613.; Verseginél Hod., vagyis Hodegus), részben a Prédikációkból (1636.). Sok esetben Pázmány kifejezéseit helyesli Versegi, de talán még többször bírálattal illeti. Egyetért Pázmánnyal például abban, hogy 'absurdus' jelentésben *éktelen*-t használ a következő mondatban: „*Éktelen*, mikor a' nyelv felségesen beszél, és a' kéz hivalkodik" (6, vö. Préd. b4, NySz.; az utóbbi helyeken *hivolkodik*). *Accedere* Pázmány hatására lesz Verseginél 'járulni' (6), és *accendi* 'felindittatni' (i. h.). Nem ritkák azonban a kritikai észrevételek sem, amelyek hol a mondatszerkesztésre, hol pedig a szóhasználatra vonatkoznak. *Accipiter* a. idézi Pázmánynak következő szép mondatát: „Melly szabadgyában az öreg hal az aprókat, a' körmös madár az apró madárkákat eszi" (7—8, vö. *körmös madár* Kr. és innen NySz.). Versegi e mondatot így kommentálja: „A' *körmös* adjectivum a' *rablónak* nem synonimuma. A' *melly szabadgyában* előtt articulusnak kell állani, a' *melly* 's a' t. egyébaránt a' *melly* névpótoló kérdést jelent. A' *madárka* diminutivum az *apró* melléknevet szükségtelennek teszi" (i. h.). Hogy mindebben sok a szőrszálhasogatás, a túlzott logicizálás, az kétségtelen. Saját kora nyelvhasználatát akarja Versegi Pázmányra erőszakolni akkor is, amikor ehelyett a kifejezés helyett „a' pogány pap Icaro' tanítását vette és követte" ezt követeli: „az Icaro pogány papnak tanítását" stb. S ime az indokolás: „a' természetes rend [!] azt kivánnya, hogy a' tulajdon név a' hivatalnak nevét megelőzze: *Ferencz Császár* nem pedig *Császár Ferencz*" (6, *acceptare* a.).[375] Frazeológiai „javításokat" ajánl Pázmánynak a következő esetekben: „*Celebrare concilium* Pázmánnál annyi, mint *gyülekezetet szolgáltatni:* de ide a' *tartani* ige legjobban illik. Másutt Pázmán *a' vasárnapot innepelni* kifejezéssel él, hol az *ülni* elég, sőt helyesebb is... Másutt, mikor így ír: a' *holttakért áldozatokat szolgáltatni*, ezen igét nem hagyhatom helyben a' *tenni* helyett. A' *szolgáltatni* igének, hogy értelmes légyen, a' *miséket*, vagy *miseáldozatokat* utánn kell állania" (62). Egész stilisztikai és nyelvhelyességi kalauzt lehetne összeállítani Verseginek Pázmányt megrovó megjegyzéseiből, melyek közt természetesen találunk teljesen jogosultakat is; ilyen például a következő:

„*Terga dare.* Pázmánnál *hátat adni:* Hogy tellyességgel *hátat* ne *adgyanak*, azt felelik. A' Magyar ezen deák idiotismust a' *futamodni*, *megszaladni* igékkel fejezi ki. A' *hátat adni* csak a' deákos Magyar értheti meg a' Deákból. — *Terga vertere:* Mihent (mihelyt) Moyses felemelte kezét az Istenhez, megtolták (visszatolták, visszaverték) az ellenséget; mihent (mihelyt) lebocsátotta, *hátot adott* a' Zsidóság. Pázm. Pred. Ez olly szokatlan syntaxis, hogy még a'

[375] Az értelmezőnek mindmáig szokásos hátravetését Révai is lelkesen védelmezte egyik Kazinczyhoz intézett levelében (vö. 1806: Lev. IV, 43).

Deák szerint a' *hátat fordított* is jobb. A' *megszaladtt, megfutamodott* magyarabb" (450).

Más XVII. századi szerzőket szintén bőven idéz Versegi. *Dialecticus* Apáczai Csere nyomán lett nála *vetekedő tudóska* (139), megvan Ember Pál különös szava, *egyaránsú* (*aequabilis* a., talán sajtóhiba *egyarányú* helyett, vö. NySz.), Illyés Andrással igazolja Versegi az *akolitus* szónak a magyarban való használatát (8); az EtSz.-ban (I, 50) csak egyetlen *akolit* adat Murmelliusból. Sokszor hivatkozik Lethenyeire (A' szent írásbeli hitünk ágai. Csepreg, 1635., vö. 1, 5, 6, 11, 123 stb.), a Bayle-t fordító Medgyesi Pálra (innen való *hozzájárultság* accidentalis a., vö. NySz.) stb. A XVIII. századot elsősorban Ganótzi képviseli (vö. 1, 6, 14 stb.), de idézi Versegi pl. Szilágyi Márton Cziropediáját is (217).

149.1. Fel kell azonban vetnünk a Lexiconnal kapcsolatban egy olyan kérdést, amely nem közömbös a mű tudományos értékének megítélése szempontjából. Láttuk, mily forrásokból származik a Lexicon magyar dokumentációja, s tudjuk, hogy az adatgyűjtés javarésze nem Versegi, hanem a veszprémi kör munkája. Kérdés tehát, minő alapossággal végezték az előmunkálatokat Verseginek a nyelvészetben sajnos kevéssé jártas munkatársai. Összehasonlítás céljából vizsgáljunk meg két olyan szerzőt, akinek magyar filozófiai terminológiájából legalább némi ízelítőt ismer nyelvészeti irodalmunk : legyen az egyik Márton István Keresztyén Theologusi Morál vagy-is Erkőltstudomány című, már többször említett munkája (1796, vö. Kornis Gy.: MNy. III, 195; ennek szótári részéről **51.**), a másik pedig Fejér György, akinek Versegi két művét vehette figyelembe : 1. Anthropologia (1807.) ; 2. Az ember kiformáltatása gondolkodó erejére nézve (1810.).

Már láttuk, hogy *absolutus* a. Versegi szótározta a Márton István javallta *általános* magyarítást, és *moralitas* a. is megtaláljuk Márton *erkölcsiség*-ét, melyet Versegi hevesen támad (298). *Abstractus* a. *elvont* (5), bár szintén Márton szava, már egészen megszokottan hat. A latin *indoles*-t Márton *érzékmód*-dal fordította ; Versegi *érzésmód*-ot ajánl (257). *Hypotheticus* a. Versegi jelzi a Márton-féle *feltételes*-t (215, vö. *conditio* a. is, 90), de inkább *véleményes*-t vagy *alkus*-t ajánl. Ugyancsak elfogadja Márton magyarításai közül a *motívum*-nak *indító ok*-kal való fordítását (299), valamint az *indifferentismus*-nak *középviseletűség* elnevezését (235) s a *psychologiá*-nak *lélektudomány* nevét (374, bár Mártonra itt nem hivatkozik). *Substantia* a. azonban nincs meg a Márton-féle *állóvalóság* (de megvan Fejér sokkal szerencsétlenebb szava : *állatság* 434), *prudentia* a. *eszesség*, *habitus* a. a mindmáig használatos *készség*, *criterium* a. *tzímer*, *relatio* a. *vitel*, *öszveköttetés*, *rávitel*, *visszavitel* stb., hanem Versegi — igen helyesen — már a *viszony* szót fogadja el (390—3). Márton anyagának hasznosítása tehát kielégítőnek mondható, sőt Versegi kritikájával is nagyjából egyetérthetünk.

Fejérre talán még gyakrabban hivatkozik Versegi ; felfedezzük azonban műszavait olykor alkotójuk megnevezése nélkül is, pl. *észkép* 'idea' (216), *képszövetkezés* 'associatio idearum' (43, vö. MNy. III, 199). Gyakran felfogásbeli különbségek miatt nem tudja Versegi elfogadni Fejér műszavát, s ilyenkor esetleg meg sem említi. *Concretus* Fejérnél *öszvetett* (Emb. kif. 56), de Versegi sokkal helyesebben ezt mondja : „A' Filozófiában annyit tesz, mint a' valóságos természetben, a' tapasztalásnak valóságos tárgyainál" (89). A *metaphysica* Fejérnél *eggy-mindenség-vallás*, Verseginél viszont — igen homályosan — *bölcselkedéstudomány* vagy *bölcselkedés* (290). *Determinismus* amott *előre-*

elhatározottság, emitt *határvítatás* (137 ; ismétli Phil. Műsz., hivatkozással Szilasyra is). Sokszor persze Verseginek van igaza : a *harmonia praestabilita* inkább *előre meghatározott eggyezés* (207), mintsem *előre elmérséklettség*. Egyes esetekben Versegi igazát maga Fejér is elismerte, pl. *transcendentalis* nála régebben *észfelettjáró* (Lex. 454), viszont Versegi a *természethaladó, tapasztalás-haladó* szavakat javasolta, s egy késői munkájában, 1836-ban maga Fejér is a *tapasztalást haladó* változatot fogadta el (Bévezetés a philosophiába 21, vö. MNy. III, 199).

150. Utolsó kérdésünkhöz érkeztünk : elismerte-e, helyes világításba helyezte-e a magyar filozófia története Verseginek következetességre törekvő, céltudatos fáradozásait? Sajnos Verseginek posthumus műve sem talált eddig komoly értékelésre ; íme mit írt a Lexiconról — a magyar filozófiai műnyelv történetére vonatkozó nagyszótári gyűjtései alapján — Kornis Gyula : „Verseghy, anyagi gondok közepett, lángoló lelkesedéssel, páratlan szorgalommal, széles irodalomtörténeti [!] tudással s a legtisztább öntudattal, miről hosszú *előtudósítása* a bizonyság, megalkotja a magyar *tudós nyelv* szótárát.[376] A Lexiconhoz csatolt, de már Feleletében bőven kifejtett örökbecsű *kilencz regulája* a tudományos műnyelvről fordulatot adhatott volna bölcseleti műnyelvünknek is ; de ez nem történt, sőt akkor kezdődött csak az igazi bábeli nyelvzavar" (MNy. III, 241). A továbbiakban Kornis elmarasztalja Versegit, amiért nem ajánlotta nagyobb tekintéllyel filozófiai műszavait ; sajnos aligha tudta Kornis, hogy Versegi a maga személyes újításait mindig igen szerényen, óvatosan közölte, sőt egyenesen tiltakozott minden nyelvi zsarnokság ellen. „Ne tartsuk magunkat csalhatatlanoknak, vagy legtökéletesebbeknek", — írta 1805-ben. „Én magam vagyok az első, a' ki megvallom, hogy Proludiumomban és egyéb írásaimban sokat hibáztam, és hogy mindaddig, még élek, gyarló ember maradok. Vajmi nagyobb böcsületünkre fog válni Maradékink előtt, ha írásainkból látni fogják, hogy magunkat hibázható embereknek ösmerjük, és hogy fáradozásainknak czélja csupán az igazságnak nyomozásából áll, mintsem ha minden mondásunkból azt veszik észre, hogy csalhatatlanságunk mennyköveit dörögtetjük" (Tiszta magy. 21). S ha valahol, úgy éppen a Lex.-ban Versegi igenis ajánlott e g y s é g e s filozófiai terminológiát : az egyes szócikkekben meghányta-vetette a különböző magyarítási javaslatokat, majd művéhez kétnyelvű (magyar—német és német—magyar) szójegyzéket csatolt, amely teljesen e g y s é g e s és k ö v e t k e z e t e s, akárcsak Versegi nyelvtani terminológiája. S a j á t műszavai segítségével tolmácsolta Schmid műszótárát, tehát egyszersmind műszavainak használhatóságát is igazolta. Az a vád, amellyel Kornis Versegit illette, sokkal nagyobb mértékben áll a Tudós Társaság gondozásában megjelent Philosophiai Műszótárra. Inkább Badicsnak, Horváth János életrajzírójának kell tehát igazat adnunk, aki a Lexicont a XIX. század első felében megjelent minden műszótárunk közül „tudományos becsére nézve" legjobbnak tartotta.

[376] A Lexicon-t Kornis csak igen felületesen lapozhatta át : ha alaposan tanulmányozza, aligha nevezi á l t a l á n o s jellegű tudományos műszótárnak! Ilyent Versegi sohasem kívánt adni ; amint láttuk (**57.3.**), már Proludiumában k ü l ö n b ö z ő tudományágak szakszótárának elkészítését javasolta.

IV.

NAGY „GYÖKERÉSZŐ" SZÓTÁRAINK

151. Tanulmányunk II. és III. fejezetében két párhuzamosan kibontakozó képet idéztünk fel: előbb láttuk egy embernek, Márton Józsefnek hősies harcát 25 éven át a közöny, a megnemértés ellen, s azután megismerkedtünk azzal a szótárirodalommal, melynek ugyanekkor Magyarországon legkimagaslóbb alakjai három öreg tudós: Versegi, Simai és Gyarmathi. Második képünk — annyi tétovázás és az elnyomásnak ezerféle mesterkedése ellenére — biztató, megnyugtató akkorddal zárult: a Wagner-féle Phraseologia átdolgozása kísérlet volt az új, tisztának és hajlékonynak kívánt magyar köznyelv megteremtésére, a Lexicon pedig, töredékessége ellenére, mégis része volt, megvalósult eredménye a hajdani Proludium gazdag programjának. Most még feljebb léphetünk, s megvizsgálhatjuk ugyanennek a kornak két olyan termékét, amely — a mostoha könyvkiadási viszonyok következtében — csak nagy késéssel jelent ugyan meg, de azért szellemével és egész felépítésével mégis a század két első évtizedébe tartozik. E művek vizsgálata némileg teljesebbé teszi a műfaji áttekintést is. Jól emlékezünk az 1800 előtti állapotra, amelyből három főtípust emeltünk ki: az első az „írói szójegyzékek" típusa volt, a második a betűrendes szótáraké, s a harmadik az olyan szótári műveké, amelyekben csupán a „gyökér-szavak" következnek egymásután betűrendben, de mindegyikhez a származékok és összetételek kisebb-nagyobb csoportja csatlakozik. Hasonló szótárt a III. fejezetben is láttunk: Takáts Rafael kéziratban maradt magyar—latin szótára volt ilyen. Mindazonáltal 1825 előtt nemcsak Márton József életművében, de itthon is a betűrendes típus szinte teljes egyeduralomra jutott: a rímszótárak (Versegi, Simai, Takáts R.) csak múló epizódot jelentettek. A sok betűrendes „lexicon" mellett alig-alig bukkant fel az „írói szójegyzék" mint önálló szótártípus: ennek a műfajnak legjellegzetesebb képviselője, mint láttuk, a két Mondolat volt, valamint Kazinczy Osszián-fordításának Glosszáriuma. Az eddig vizsgált anyagból azonban a gyökérrendes szótárak majdnem teljesen hiányoztak; ezt a hiányt pótolta végül is két olyan monumentális mű, amely csupán Simainak — befejezetlenségében is impozáns — kísérletéhez hasonlítható. Az egyik Kresznerics szótára, a másik pedig a Kassaié. A két szerző sokáig valószínűleg nem is tudott egymásról, s amikor végül Kresznerics, szótárának megjelenésével, valamivel megelőzte Kassait, az utóbbit még Kresznericsnek időközben bekövetkezett halála sem akadályozta meg abban, hogy ki ne öntse vetélytársára minden epéjét (Szó-könyv I, 15). De ekkor a hosszú tétovázás után megalakult M. Tudós Társaságban már ott ült Kresznerics barátja és mecénása, Zádor (Stettner) György: nyilván az ő javaslatára tüntette ki a Társaság jutalommal Kresznerics művét, amely — kis híján — az első akadémiai szótári munkálatok kiindulópontja is lett.

Ebben a fejezetben tehát két nagy „gyökérrendes" szótárunkat kell megvizsgálnunk, mégpedig nem is egymással összevetve, hanem monografikusan: szerzőik sajátos szándékának és a két mű belső felépítésének gondos figyelembevételével.

A) KRESZNERICS FERENC: MAGYAR SZÓTÁR

152. Mialatt Márton szótárai hosszú sorozatban egyre-másra jelentek meg, csöndes vidéki elvonultságában egy hangyaszorgalmú szótáríró gyűjtögette és másolgatta élete legnagyobb művét: a Vas megyei Ság község plébánosa, Kresznerics Ferenc.[1] Műve későn, Márton elnémulása után jelent meg, abban az időközben, amely Malovetzky szótárait (**167.**) a Magyar Tudós Társaság első szótáraitól elválasztja. Címlapján ezt olvassuk: „Magyar Szótár | gyökérrenddel és deákozattal. | Készítette | Kresznerics Ferenc | szombathelyi megyebéli pap, bölcselkedés' doctora, sági plébános, | kemenesalji esperest, szent széki bíró, és a' Magyar Tudós | Társaság' tiszteletbeli tagja. | Kiadták | a' magyar nyelv' és a szerző' néhány barátjai". A mű Budán jelent meg, „A' Magyar Királyi Tudom. Egyetem' betűjivel": I. kötete (L+4 sztl. 1.+349 l.) 1831-ben, II. kötete pedig (XIX+344 l.) 1832-ben. A feldolgozott szavak számát, a mű ismert beosztása miatt nem könnyű megállapítani: laponként átlagosan 120 adatot véve a szótárban több mint 80 000 szónak kell lennie, ami a korhoz képest igen nagy teljesítmény.[2]

152.1. Kresznerics életrajzát 1943-ban írta meg Horváth Ferenc; legjobb forrásaink egyike azonban ma is Szilasy János dolgozata, amely a szótár II. kötetének bevezetéseképpen jelent meg (I—XIX). Kresznerics életében döntő fontosságú tény nyugat-magyarországi származása: a Vas megyei Iváncz község tanítójának és jegyzőjének fiaként született 1766. február 25-én. Anyja, jáki Lóránth Krisztina nemes családból származott; apjának nemessége bizonytalan.[3] Első oktatója bizonyára maga apja volt; később szombathelyi alsófokú tanulmányai után Sopronban tanult (1783—1785),[4] majd Pozsonyban foglalkozott hittudománnyal és filozófiával (1785—1790). Mindjárt pozsonyi tartóz-

[1] Kresznericsről újabb tanulmány is áll rendelkezésünkre, Horváth Ferenc nagy szorgalommal és becsületes anyagismerettel írt budapesti doktori értekezése: Kresznerics Ferenc (Szombathely, 1943.). E fejezetben természetesen felhasználtuk eredményeit.

[2] Kresznerics címszóanyaga, annak ellenére, hogy erősen történeti jellegű gyűjtés, viszonylagosan mégsem múlja felül a Simaiét: a Gazdag Szótárnak az Ny betű végéig terjedő kéziratában kb. 70 000 szó van.

[3] Véleményünk szerint Kresznerics alighanem dunántúli horvát (vagy vend) iparoscsalád ivadéka (neve valószínűleg a horvát *kriznar* 'szűcs' szóból ered, mely — Hadrovics László akadémiai l. tag szíves közlése szerint — talán németes környezetben alakult *Kresznericscsé)*. Aligha lehetett nemes; 1797—1800 körül másolta ki Denis Lesefrüchte c. művéből (Viennae, 1797) az „Adel" kezdetű részt, amelyben a bécsi szerző azt fejtegette, hogy a nemesség „kétféle: ősi és l e l k i". Az egész rész a lelki nemesség jelentőségének igazolása, bőséges antik idézetekkel (Anal. Phil. IV, 132—133). Az i g a z i nemességnek ez az elmélete már az olasz „dolce stil nuovo" korában — a feltörekvő polgárság osztálytudatának megfelelően — nagy szerepet játszott; elég Guidó Guinizelli híres canzonéjára „Al cor gentil ripara sempre amore . . ." utalnunk.

[4] Sopronban kezdte Analecta Philologica című nagy „mindenes könyvének" összeírását (MTA Kézirattára. M. Nyelvt. 4° 11). Ennek mindjárt első lapján maró szatirikus hangú költemény áll az udvarról (Alphabetum Politico-Aulicum): „Aulae eadem est omnino fides, quae mobilis Aurae, Blanditur, sed post mordet, ut scorpius aula" stb.

kodása első évében, 1785 májusában több társával együtt gyalog látogatott el Bécsbe, ahol mindent megfigyelt, feljegyzett. Már pozsonyi évei alatt megnyilatkozott élénk matematikai és természettudományi érdeklődése, valamint az a törekvése, hogy elméleti tudását összekapcsolja a gyakorlattal. Amikor 1786 nyarán hazalátogatott szülőfalujába, megdöbbenéssel tapasztalta az ott működő földmérők tudatlanságát és hanyagságát: e hibák „a' mindenben szoros pontosságot kedvellő" ifjút annál inkább felháborították, mert tudta, hogy az adókat ezentúl nem a vármegye kénye-kedve, hanem a földbirtok nagysága szerint fogják kivetni. Kresznerics azonban nemcsak megállapította a hibákat, hanem mindjárt értesítette a hatóságokat is; amint Szilasy mondja: „a' Mathesis' vezérlése szerint hosszan előadja az észrevett hijányokat" (II : II).

Pozsonyi tartózkodása idején különben sem gubózott be: sokat foglalkozott Bessenyei műveivel (l. Anal. Phil. I.), s mivel németül — a kor és a környezet hatása alatt — „úgyis megtanult",[5] már korán elmélyedt a görög, francia[6] és olasz nyelv[7] tanulmányozásában. Magyar nyelvészeti tanulmányait szintén Pozsonyban, 1788 körül kezdte meg: e téren minden bizonnyal Görög Demeter támogatta, hiszen 1789-ben ezt írja Görögnek: „Már esztendeje múlt el, mióta a' Magyar Nyelvkönyv' dolgozásában foglalatoskodom, hogy valahára az egész Magyar Nyelvkönyvet a' magyar nyelvtanítók' 's tanulók hasznára kiadhassam" (II : III). Egyházi tanulmányait, gyenge egészségi állapota ellenére, idejében elvégezte: 1790-ben, éppen a híres országgyűlés évében, pappá szentelték, s megkezdhette papi tevékenységét előbb több Vas megyei községben (köztük szülőfalujában, Iváncon),[8] majd Zalaegerszegen, ahol „folytatá a' jelesebb munkák' olvasását 's kivonatok' készítését,

[5] Amint egyik levelében írja: „A' német nyelv ha nem nyelvemre, legalább bőrömre ragad" (II : III).

[6] Az Anal. Phil.-ban rengeteg francia szövegkivonatot találunk; szinte valamennyi ideológiai jellegű, mint pl. Voltaire-nek Poème sur la Loi Naturelle című költeménye (I, 306), mely élesen pápaellenes is (vö. pl. I, 312). Kresznerics szükségesnek tartott feljegyezni, papnövendék létére, egy 1561-i magdeburgi jóslatot a Vatikán hatalmának pusztulásáról (I, 391); egész magatartásával nyíltan szembehelyezkedett az egyház hierarchikus szervezetével. „Más a' Papa [!], más a' Papja" — jegyezte be a Hébe-kori gondolatok közé (MTA. M. Nyelvt. 4° 17. 1.c.). Sokat foglalkozott Montesquieu-vel is: az Esprit des Lois-t d'Alembert nyomán kivonatolta (III, 354 kk.). Itt jegyezzük meg, hogy Kresznericsnek helye van Erasmus magyar követői közt is: egy 1785-i prágai kiadás alapján Pozsonyban hosszú részleteket másolt ki Erasmus „Ratio, sive metodus compendio perveniendi ad veram theologiam" c. művéből (II, 260—284).

[7] Kis olasz nyelvtant is állított össze: ennek magyar nyelvtani terminológiája ugyanaz, mint 1790-ben írt, de kéziratban maradt magyar nyelvtanáé (Horváth : i. m. 11). Magyar nyelvtanának egyik legfontosabb része a „szó-ragasztás" (uo. 15); ez csírája a szótár bevezetésének is. A nyelvtanírás terén egyik mintája Pereszlényi Pál grammatikája volt (1682., vö. Anal. Phil. I, 398).

[8] Ez az iváncsi tartózkodás, s általában a szülőfalujában töltött szünidők nagy szerepet játszhattak a felvilágosodás eszményeiért lelkesedő Kresznerics fejlődésében. Iváncs földesura, akihez Kresznericset meleg barátság fűzte (Szilasy, II : III) Sigray József volt, a Martinovics-perből ismert Sigray Jakab testvére, s ne feledjük, hogy az utóbbi ekkor már Kőszegen javában szervezte vasárnaponként, „nach der Messe", Piller piarista igazgatónál a Martinovics-mozgalom egyik ágát. Kresznerics valószínűleg minderről tudott; különben alig értenők meg, miért éppen őt értesítette Sághy Ferenc, a budai Egyetemi Nyomda későbbi gondnoka hosszú levelekben a Martinovics-per eseményeiről. Minderről Benda: M. jakob. (l. a névmutatót). Nincs kizárva, hogy Kresznerics is szabadkőműves volt, vagy legalábbis a mozgalomhoz közel állt. Az Anal. Phil. I. első lapján alighanem szabadkőműves jel áll, vö. Anal. Phil. VII, 254: „A'szabad kőművesek szerzete" (a Der Triumph der Philosophie 1803. c. mű nyomán).

sőt még a' klavir-verésben is gyakorolgatá magát" (i. h.). Felettesei azonban a papi hivatás gyakorlása mellett magasabb pályára szánták: 1793-tól már az akkor felállított szombathelyi líceumban, vagyis „philosophiai oskolában" tanít „betűszámvetést", „méréstudományt", „polgári építéstudományt" (Architectura civilis), „vízi építést" (Hydrotechnia), „Erőmívtudományt", „Légmérést" (Aerometria),[9] s tanúi vagyunk kísérletező hajlamának is: az iskola szertárát állandóan új műszerekkel gyarapította. Közben Pesten filozófiai doktorátust szerzett, valószínűleg a súlyosan kompromittált Kreil Antalnál. Feljegyzendő még, hogy a szombathelyi líceum haladó szellemű igazgatóját, Zarkát merész hangú történelmi előadásaival kapcsolatban még Szily püspökkel szemben is kész volt védelmezni.[10] Az egyházellenes racionalizmus és a felvilágosodott tudomány vívott harcot a kemény egyházfővel, aki Kresznericset már 1791-ben megintette.

De Szombathely Kresznerics számára az antik Sabaria is,[11] s ő már kisdiák kora óta gyűjtöget római pénzeket és egyéb apró emlékeket. 1800 után e foglalatossága megélénkül: 1803-ban készíti el a szombathelyi múzeum római régiségeinek teljes leltárát. Ekkortájt, az elnyomatás komor éveiben foglalkozik franciaországi utazása gondolatával: erre különösen egy akkor Magyarországon nevelősködő francia emigráns pedagógus sarkallta.[12] „Francziaországi utazásra azonban nem könnyen adaték útlevél", s ezért Kresznerics 1802-ben, miután már korábban beutazta Dél-Magyarországot, újabb utazást tett hazájának addig nem látott vidékein: ezúttal járt Pécsett, ahol kiváló pozsonyi görög tanára, Vizer Ádám kalauzolta, valamint a Pécs környéki bányavidéken. 1804-ben egyidőre megvált Szombathelytől, ahol feletteseivel újabb súrlódásai támadtak; Bécsbe került és itt maradt három évig Somogyi János „státustanácsos"[13] gyermekeinek nevelőjeként, állandó, szinte mindennapos kapcsolatban a bécsi egyetem tanáraival, akik révén különösen fizikai ismeretei mélyültek el. Bécsi tartózkodása idején hallunk Kresznericsnek numizmatikai érdeklődésén kívül másik szenvedélyéről is: rendkívül szeretett régi könyveket gyűjteni. Bécsből — éppen érem- és könyvgyűjteménye miatt — már kiterjedt levelezést folytatott: ismert bibliofil létére került kapcsolatba Széchényi Ferenccel, aki, akár Gyarmathinak, neki is megküldte a pesti múzeum első könyvjegyzékét. Aligha tévedünk azonban, ha Kresznerics könyv- és régiségszeretetének, valamint szótárírói terveinek csíráját abban a tényben keressük, hogy már 1778-ban, tehát 12 éves korában apjától igen értékes ajándékot

[9] Természettudományos műveltségének alapjait Makó Pál (l. I. fej. 360. j.) 4 kötetes művéből szerezte: Opera Philosophica ut Logica, Metaphysica, Physica et Mathesis (Vindobonae, 1766—69.). L. Kresznerics könyvtárának jegyzékében: Catalogus Librorum Francisci Kresznerics (MTA Kézirattára. M. Irod. Könyvészet 2° 24. sz.).

[10] Ez a Zarka talán rokona Zarka Mihálynak, aki 1790-ben és 1807-ben Vas m. követe volt és 1794 körül részt vett Kőszegen a Sigray-féle szervezkedésben (Benda: M. jakob. III, 58, 62.)

[11] L. Schönwisner: Antiquitates Sabarienses (1791.) nyomán: Anal. Phil. III, 117—130.

[12] A franciaországi út indokolása Szilasy Jánosnál így hangzik: „Több ok a' Franczia országba menetelt javallá: itt a' Mathesis' minden neme virágzik; itt a' régiségek gazdag gyüjteményi találtatának; de leginkább ajánlá ezen utazást az, hogy egy franczia, otthon 22 évig részént Ékesszólást részént Bölcselkedést tanított, itt pedig nevelői hivatalt viselt barátja kevés időre haza menni 's ismét Magyar országba visszatérni szándékozék" (VI). Kresznerics könyvtárában is számos francia könyv volt, köztük Pomai híres műve: Le grand dictionnaire (Cat. Libr. 54).

[13] Vö. Patonay József: Medgyesi Somogyi József államtanácsos és a magyar kegyestanítórend. Tatai gimn. ért. 1933—35. Kresznericsről: i. m. 1934—35. 16.

kapott : egy 1641-i kiadású latin, magyar, cseh és német szótárt.[14] Az ivánci tanító nyilván gyakorlati célból adta e könyvet Kresznerics kezébe, és nem sejtette, hogy ez a könyv lesz idővel a jövendő szótáríró mércéje. Ettől kezdve Kresznerics „naponként tapasztalá szavaink' fogyatkozását, de egyszer'smind különféle módon szaporodhatását". Szikszai Fabriczius szótárának e névtelenül megjelent kiadása keltette fel érdeklődését a nyelv élete iránt, s többé „nem jött kezébe könyv, mellyben szavakat 's kifejezéseket . . . nem böngészett volna" (latin életrajzi jegyzetei szerint : „instar apis non quaesivisset . . ." II : XII). Ifjú éveiben fogott Kresznerics két nagy kéziratos gyűjtemény szerkesztéséhez : az elsőnek címe : „Hébe-kori philologiai gondolatok" volt (MTA. M. Nyelvt. 4° 17. sz.), a másodiké pedig „Emlékezet' segítsége", mégpedig 6 részre osztva : „első helyre írván a' válogatott közmondásokat, másodikra a' tulajdon társneveket, harmadikra a' szép nevezeteket, negyedikre a' rejtettebb szóeredést, ötödikre a' ritka szavakat, hatodikra a' philologiai elmés gondolatokat" (i. h.). Közmondásainak gyűjteménye is már 1808-ban készen volt (MTA. M. Nyelvt. 8° 7. sz.) ; amint életrajzírója mondja, „azok' kerestére tanítványait szinte kényszeríté, személy szerint 3, majd 4 közmondás' felkeresését 's beadását rendelvén" (II : XIII). Bár nem szakította félbe régészeti kutatásait sem,[15] figyelmét egyre jobban a nagy szótár terve kötötte le : szombathelyi tanszékétől annál szívesebben hajlandó lett volna megválni, mivel pedagógiai elgondolásai miatt sok üldöztetésben volt része.[16] 1812-ben, a Somogyi-család támogatásával sikerült megkapnia Ság község plébániáját, ahol közel húsz évig dolgozhatott szótárán : a mű végül Zádor György táblabíró és néhány barátja támogatásával Budán látott napvilágot. A szótár szerkesztése közben egyre dagadt Kresznerics harmadik nagy kéziratos gyűjteménye is : az Analecta Philologica (1782—1832), amelynek 9 vaskos kötete még ma is tüzetesebb átvizsgálásra vár.[17] A Tudós Társaság 1831. február 15-én „az alrendű Egyháziak közül egyedül őt választá tiszteleti tagnak" (II : XVII), s 1833-ban szótárát akadémiai jutalommal tüntette ki. Élete utolsó évében részt vett a Társaság műszógyűjtésében és a tervbevett Matematikai Műszótár feldolgozandó forrásainak összeállításában. 1832. január 18-án, szótára második kötetének nyomtatása idején érte utol a halál.

152.2. Addig is, amíg az Analecta Philologica, valamint a többi kézirat átkutatása teljes képet nyújt Kresznerics olvasmányairól és nyelvtudományi

[14] Pontos címe: „Dictionarium quatuor lingvarum latinae, Hungaricae, Bohemicae, Germanicae, diligenter et adcurate secundo editum Viennae 1641". Ez volt Szikszai Fabriczius Balázs Nomenclaturájának 2., névtelenül megjelent bécsi kiadása (Sági : Szót. 17. sz.). E nomenclaturára utalt Horváth F. is (54), de nem vette észre Szilasynak erre vonatkozó adatát Kresznerics életrajzában (II : XI).

[15] 1811-ben Szvorényi Mihállyal levelezett a Keszthely környéki régiségekről és Keszthely nevét már a fenékpusztai Castella Romanorum-mal, illetve a régi térképeken látható *Castel* névvel magyarázta (II : XIV). Erről a szómagyarázatról vö. Pais D.: MNy. XLV, 109 kk., XLVII, 84—86 és Acta Ling. IV, 269—286.

[16] Ismeretes pedagógiai reform-terve, amelyben az első év anyagául a világtörténelmet és a logikát szánta („Philosophia theoretica"), valamint alapos matematikai oktatást ; a második évben nagy szerepet játszott volna a fizika, a természetrajz, a gazdaságtan, valamint a „philosophia theoretica et practica". (II : XI). Lehetetlen e tervben fel nem ismernünk a XVIII. századi felvilágosodás hatását, amelyet Kresznericshez francia pedagógus barátja is közvetíthetett. S mindezt 1806 után hirdette, az egyoldalú humanisztikus nevelés korában!

[17] Rövid ismertetésüket közli Horváth : i. m. 48 kk. Sajnos Horváth sok mindent nem vett észre, s Kresznerics eszmevilágának haladó vonásait alig méltatta figyelemre.

ismereteinek forrásairól, érdemes felhívni a figyelmet általános nyelvészeti tájékozottságának három, eddig alig emlegetett bizonyítékára. Szótára Bevezetésében, amely kétségtelenül nem más, mint kéziratban maradt hajdani Magyar Nyelvkönyvének a szóképzésre vonatkozó része, a gyökérszókról[18] és a szóképzés bizonyos szabadságáról szólva Kresznerics a következő megjegyzést teszi: „És midőn a' nyelv' geniusa a' szó-nemzésben illy válogatva tenyésző, eszembe jut ama paraszt példa-beszéd: Ki a' nád között ül, ollyan sípot csinál magának, a' millyen néki tetszik; de eszembe jut Herdernek is eme' szép mondása, melly egy átaljában ugyan minden gyökér' alját, de leg inkább a' hang-ígéket illeti: „Jede Familie von Wörtern ist ein verwachsenes Gebüsch rings um eine sinnliche Hauptidee, wie um eine heilige Eiche, auf der noch Spuren sind, welchen Eindruck der Erfinder von ihrer Dryade hatte. Die Gefühle sind ihm zusammen gewebt, was sich beweget, lebt: was da tönet, spricht — und da es für oder wider dich tönt, so ist's Freund oder Feind: Gott, oder Göttin: es handelt aus Leidenschaften, wie du" (XLIV). Idézetének forrását is megadja Kresznerics: Herder „Abhandlung über den Ursprung der Sprache" c. művének 90. lapjára hivatkozik. A „gyökér alja" gondolat Kresznericset valósággal megbabonázta;[19] kevéssel utóbb e fogalomnak pontos meghatározását is nyújtja: „Gyökér' aljának nevezem mind azon szó-származatokat, mellyek azon egy gyökér-szóból akár mi módon erednek" (XLV). Kresznerics egy-egy ilyen szócsalád áttekintését rendkívül gyümölcsözőnek tartja: véleménye szerint „a' ki egy illyen familiát körül teként, és gondos szemmel ki vizsgál, örömmel vissza emlékezik Herdernek fölebb említett mondására, és könnyen meg hiszi ezen arany észre vételét is (ugyanott p. 89): „In einem philosophischen Wörterbuch der Morgenländer,[20] wäre jedes Stammwort mit seiner Familie, recht gestellt, und gesund entwickelt, eine Charte vom

[18] Benyomásunk szerint Kresznerics sokat merített Versegi rendszeréből: az ő terminológiájára vall pl. a következő mondat: „Az íge nálunk három formában jelenik meg: RIDEG, RAGOS, és IKES formában" (XLVI). A *rideg* szónak a nyelvtani terminológiában való használatáról l. **145.3.** Versegi hatására vall a „néma gyökerek" kérdésének felvetése is (XL): „Hogyan némultak el? azt feszegetni nem ide való. Hogyan mulnak el sok nemzeti szokások? Hogyan veszti el keletit a' keletben forgott pénz? és pénzhez hasonló a' szó is, ez a' nyelven, az kézen forog, el vész ez is, az is üdővel, más jön helyébe" (i. h.). Meg kell jegyeznem itt, hogy nemrég Martinkó András figyelmeztetett St. Ullmann jelentéstani munkájára (The Principles of Semantics. Glasgow, 1951. 65), amely szerint a „pénz-hasonlat" végső forrása talán Francis Bacon Advancement of Learning (1605.) c. műve. Ez a formula Magyarországon korábban sem lehetett ismeretlen: 1648-ban megtaláljuk a Geleji Katona István támogatásával készült gyulafehérvári román Újszövetség (Noul Testament dela Bălgrad) előszavában (l. M. Gaster: Chrestomatie română. Buc. 1891. I, 126). Kresznerics fogalmazása legjobban a Kármánéra emlékeztet: „A szó magában semmi; hamispénz, amelynek folyása változó és belső becse nem magában vagyon" (Nemz. csin. 1955. 91). Földi János is hasonlóan ír Grammatikájában: „Mint a' pénznek eggy próbája 's jósága az, ha esmeretes, úgy a szónak is. Következésképpen az esmeretlen szó rossz pénz, melly nem jár" (RMK. XXVIII, 86).

[19] Már az Anal. Phil.-ban úgy kommentálta ezt az idézetet: „Ez a' kettős fontos állítás nincs bé bizonyitva semmi példával. A' Magyar nyelv erre f e l s é g e s példákat nyújthat" (VIII, 137; a ritkítás tőlem).

[20] Bizonyára Herder (s emellett Erasmus! vö. Anal. Phil. II, 262) hatására foglalkozott maga Kresznerics is a keleti nyelvekkel: tanult héberül, majd „nagy gonddal vo ná-ki Dombay Grammaticájából a' persa, 's Meninskiéből a' török nyelv' szabásait" (II, V). Meninski „Institutiones Linguae Turcicae" című művét A. F. Kollár átdolgozásában használta (Bécs, 1756., vö. Anal. Phil. V. 1. kk.). E törekvéseiben természetesen a magyar nyelv „napkeleti rokonságába" vetett hite támogatta; Sajnovicsot tudomásom szerint nem idézte, Gyarmathiról is igen ritkán emlékezett meg; mindenesetre az ikerszavakkal kapcsolatban Kresznerics említi az Affinitast (XLIII, vö. még XLV).

Gange des menschlichen Geistes, eine Geschichte seiner Entwicklung, und ein ganzes solches Wörterbuch die vortrefflichste Probe von der Erfindungskunst der menschlichen Seele" (XLV—XLVI).

Ennek az idézetnek ideológiai súlyát csak akkor tudjuk igazán lemérni, ha megvizsgáljuk, milyen jellegű és célú munkából származik. Herdernek a berlini Akadémia részéről 1770-ben jutalmazott pályaműve[21] — amelynek cicerói mottója: „Vocabula sunt notae rerum" — második kiadásában 1788-ban, a francia forradalom előestéjén jelent meg, és valóban forradalmi jelentőségű a nyelvtudomány történetében. Herder itt helyezkedik szembe legélesebben a nyelv isteni eredetének hagyományos tanával: e tétel elfogadását egyszerűen az állandó tökéletesedésre alkalmas emberi lélek lealacsonyításának tekinti. Szerinte, akik tagadják a nyelv emberi eredetét, azok azt állítják, hogy az emberi nem a maga erejéből, metafizikai tényezők beavatkozása nélkül, nem lett volna képes a nyelv megalkotására! Herder azonban, akit Rousseau, Condillac és a francia felvilágosodás többi nagy klasszikusa ösztönöz, valamint a berlini Akadémiának az emberi tudat kialakulására vonatkozó korábbi kutatásai, már maga előtt látja a természet állandó tökéletesedését, fokról-fokra való emelkedésének roppant folyamatát, és művét a következő meghökkentő mondattal kezdi: „Schon als Thier hat der Mensch Sprache" (552).[22] Minden magasabbrendű élőlény érzelmeit valamelyes hangadással ősidők óta kifejezte, s ezért „in allen ursprünglichen Sprachen tönen noch Reste dieser Naturtöne" (555). Ezzel Herder az antik φύσει elméletét látszik elfogadni, de mindjárt hozzáteszi: „nur freilich sind sie nicht die Hauptfäden der menschlichen Sprache. Sie sind nicht die eigentlichen Wurzeln, aber die Säfte, die die Wurzeln der Sprache beleben" (i. h.). Herder tétele szerint tehát a nyelv nem valamiféle „isteni betűkből", hanem a hangképző szervek szabad játékából keletkezett: „nicht aus Buchstaben der Grammatik Gottes, sondern aus wilden Tönen freier Organe" (558). Az ember a természetes hangadásból vonta el nyelvi jeleit: ebben azonban nincs semmi isteni, hanem mindez pusztán természeti folyamat, sőt — amint Herder mondja — „offenbar thierisch" (561): a nyelv kialakulásában egy érzékeny gépezet természetes fejlődési törvényei érvényesülnek („das Naturgesetz einer empfindsamen Maschine", i. h.). Herder még nem ismeri ugyan fel a munka jelentőségét a nyelv kialakulásának folyamatában, de értékeli a nyelv és a társadalom viszonyát, valamint az emberi értelem elvonatkoztató erejét, melynek révén az egész emberi nem tapasztalatai a nyelvben csapódtak le s kisebb emberi közösségek, népek és nemzetek sajátos élményei a nemzeti nyelvben, különösen pedig annak egyes szócsaládjaiban. Így jut el Herder a szócsaládok jelentőségének az emberi gondolkodás története szempontjából való értékeléséhez, s valósággal kijelöli azt a célt, amelyből Kresznerics műve sarjadt: „Da in einem

[21] Herder e művét közvetlenül franciaországi útja után írta: az előző évben Párizsban személyes kapcsolatba lépett a leghíresebb enciklopédistákkal, tehát a mű materialista célzatát konkrét életrajzi tények támasztják alá. Herder híres értekezésének nem egészen helytálló interpretációját adja H. Arens: Sprachwissenschaft. Freiburg—München, é. n.[1955.], 105—111.

[22] Összes idézeteim a Meyer-féle német klasszikusok Herder-kiadása nyomán: IV, 549—644. Kresznerics könyvtárában Herder akadémiai értekezéseinek 1801-i kiadása volt meg; ezt a kiadást kivonatolta az Anal. Phil. VIII, 137—143. lapján. Kresznerics tehát szabadgondolkodó maradt a Martinovics-mozgalom leverése után is, a legmélyebb politikai és szellemi dermedtség éveiben.

Wörterbuch dieser Art die Wörter und die Bedeutung eines Wortes aus ... verschiedenen Zeiten, Anlässen und Denkarten[23] gesammlet werden sollen ... wie vervierfältigt sich da die Mühe! welch ein Scharfsinn wird erfordert, in diese Umstände und Bedürfnisse einzudringen, und welche Mässigung, bei den Auslegungen verschiedner Zeiten darin Mass zu halten" (598). Egy ilyen szótár azonban nemcsak egy ország gondolkodásmódját, irodalmi szókészletét tartalmazná („Denkart und Literatur des Landes"), hanem fáklyaként világítana be az emberi lélek homályos tájaira („in die dunkle Gegend der menschlichen Seele") és új adalékot szolgáltatna a nyelv emberi eredetének induktív bizonyításához („eine immer vollständigere Induktion des Beweises von der Menschlichkeit des Ursprungs der Sprache" 599).

Ilyen műből merítette Kresznerics, a látszólag hagyománytisztelő vidéki lelkész, szótárának elvi alapjait, s e háttér ismeretében egyszerre megértjük, miért szentelt akkora figyelmet a „hang-ígéknek", s miért éppen a róluk szóló fejezet végén olvasható első Herder-idézete (XLIII—XLIV). Ha valakinek még kétsége lenne a jelzett összefüggések tekintetében, olvassa csak el a szóban forgó fejezet bevezető mondatát: „A' puszta hangokat is föl fogta a' nyelv' geniusa, 's fülre vette, és talán ez volt az első föl találása,[24] mert érzékenységeit, ha figyelmezett, ez érdekelhette leg inkább" (XLIII). E mondatnak egész megfogalmazása Herder ösztönzésére vall.

Volt azonban Kresznericsnek egy másik ihletője is, mégpedig Adelung. De vajon mikor folyamodik Kresznerics Adelung tekintélyéhez? Akkor, amikor naiv előítéletek ellen kell küzdenie, amelyeket a korabeli, csekély műveltségű papok is terjesztettek. Ezzel kapcsolatban írja a következőket: „Olly buta az én népem, — így szólla egykor hozzám egy Papi társom, — olly buta az én népem, hogy a' százat nem ösméri, és Húszon túl számlálni sem tud, hanem azon túl azt mondja: egyszer húsz, kétszer húsz" (X).[25] Kresznerics azonban nem ért egyet e véleménnyel, hanem — hivatkozva a francia *quatre-vingts* és *quatre-vingt-dix*[26] esetére, valamint az Adelung említette német *Zehenzig* szóra, melyet régen 'száz' jelentésben használtak — megjegyzi: „El nevetém magamat: ez nem butaság, sőt inkább köszönettel tartozunk azon egy ügyű népnek, hogy nálok még a' régibb számlálásnak módja van fönn" (i. h.). E kijelentés egyszersmind azt is mutatja, hogy Kresznericsnek világos fogalmai voltak a régi nyelv és a népnyelv kapcsolatáról, a népnyelv megőrizte régies vonásokról, sőt a huszas számrendszer jelentőségéről is.

Még egy érdekes és váratlan forrása volt Kresznerics általános nyelvészeti tájékozottságának: Voltaire. Szótárának Bevezetése hosszan foglalkozik a magyar szóképzés változatosságával, s e részben — „rag-tábláinak" ismertetése után — megjegyzi: „Nem lehet nem álmélkodni azon, hogy melly

[23] Én ritkítottam.

[24] Én ritkítottam. Már az Anal. Phil.-ban idézte Herder következő megállapítását: „Je älter und ursprünglicher die Sprachen sind: desto mehr wird diese Analogie der Sinne in ihren Wurzeln merklich" (VIII, 139). Kresznerics ezzel kapcsolatban megjegyezte: „Nézd a' Magyar nyelvet, hol annyira uralkodik az Onomatopeja". Másutt ezt írja: „Herder Uram, ha a Magyar Nyelvet értette volna, be szép példákot hozhatott volna fel mondása' megbizonyítására" (VIII, 142).

[25] Az anekdota valószínűleg francia eredetű és talán Kresznericsnek említett francia ismerősétől származik, akiről ennek alapján kellene hinnünk, hogy régebben maga is pap volt. Vagy talán Drouville abbé francia emigránstól hallotta, akivel Bécsben találkozott (Anal. Phil. VI, 234; Horváth: i. m. 28)?

[26] A hibás kérdésfeltevés is ezeken a számneveken alapulhatott.

hajlékony, melly tenyésző, és melly mindent ki mondani tudó légyen a' nyelvünk" (XLVII).[27] Egyszersmind azonban vitába száll Gyarmathival, aki azt állította, hogy egy magyar szóból 3076-ot lehet csinálni, valamint Kalmárral, aki szerint „le nombre des mots Hongrois peut être augmenté tellement en poésie, qu'il soit porté à plus d'un million". Ezen túlzásokkal szemben Kresznerics figyelmeztet arra, hogy Fábchich „Párispápai' Szótárának Szebeni kiadásában, mindenestül 30 032 szót számláltt', s hogy egy 1824-ben megjelent perzsa szótárban csupán 22 862 szó van. Kalmár helytelenül jár el akkor is, amikor „minden szépet, a' mit egygyenként más nyelvekben talált, a' Magyar nyelvre halmoz öszve" (XVIII.).[28] A nyelvek gazdagsága tekintetében Kresznerics, ismét Herder nyomán, keserű gúnnyal hivatkozik az arab nyelvre, ahol 400 szó van a 'nyomorúság' fogalmának kifejezésére, majd a helyes ítélet példájaként Voltaire-t állítja szembe Kalmárral : lám, Voltaire-nek volt bátorsága megmondani, hogy „a franczia nyelvben nincs az a' hathatós erő, melly az Angluséban, sem az az édesség, melly az Olaszéban".[29] Kresznerics szerint ez az igazi „suum cuique".

152.3. Kresznerics a maga gyökér-renddel ellátott szótárára nagyon büszke volt, és az addigi, „csupa bötű-rendbe vett" szótáraknál, melyeknek olvasásában semmi gyönyörűség sem tellett és „csak szükségből üttetnének föl" (I), sokkal hasznosabbnak tartotta. Véleménye szerint a gyökér- és „ragszók" viszonyában kitetszenek azok az „igen rövid és egyszerű Törvények, mellyeket a' Nyelv' Geniussa a' szó-ragasztásban követ" (i. h.). Egyszersmind pedig Kresznerics szeme előtt nemcsak kora nyelvhasználatát megörökítő, hanem bizonyos értelemben történeti szótár lebegett, hiszen amint mondja — Cicero sokra becsülte a latin nyelv múltját, s a magyarnak is „szent mind az, a' mi Régi — et quae Libitina sacravit — Régi vitézsége, régi szabadsága, régi hazája, régi törvénye, régi ősei, régi szokásai, régi szovai [!]". A magyar, Kresznerics szerint, „büszke forgatni nyelvén azon szókat, mellyekkel Pázmán menydörgött, Zrinyi enyelgett, Eszterházi Tamás vetélkedett, Prágai oktatott, [melyeket] Faludi bájoló munkáiban föl hordott" (XLIX). Quintilianusszal egyetértésben nagyra becsüli a régiségből feltámasztható szavak, a művészi archaizmusok kifejező értékét.[30] Persze a múlt nyelvi emlékeinek felidézésével is csinján kell bánni: a magyar „Genius" nyelvteremtő készségét csak akkor lehet nevelő hatással szemléltetni, ha nem gyűjtjük halomra a gyökérszónak minden lehetséges származatait; „inkább rántsuk meg a' szabadon eresztett kantárt, és a' józan itéletnek mérő serpenyőjében fontolgassuk meg előbb a' fölhozott szót" (XLI).

[27] A magyar nyelv szépségéről l. még annak a „Magyar Játéknak" előszavát, amelyet Kresznerics 1790 körül másolt le : Anal. Phil. II, 374.

[28] L. ehhez Anal. Phil. VIII, 140. Kalmárról vö. Kelemen J.: Nyr. LXXXVIII, 68 kk.

[29] Az eredeti Voltaire-idézet (az Essay sur la poesie épique 266, 267 és 338. lapja nyomán) így hangzik : „Vous sentez dans les meilleurs Écrivains modernes, le caractère de leurs pays, à travers l'imitation de l'antique. Leurs fleurs et leurs fruits sont échauffés et meuris par le même soleil ; mais ils reçoivent du terrain qui les nourrit, des goûts, des couleurs et des formes différents. Vous reconnaîtrez un Italien, un François, un Anglois, un Espagnol à son style, comme aux traits de son visage . . . Les François ont pour eux la clarté, l'exactitude, l'élégance, ils hazardent peu, ils n'ont ni la force Angloise, ni la douceur Italienne . . ." (id. Kresznerics szótára bevezetésében, I : XLVIII).

[30] Quintilianus idézete : „Verba a vetustate repetita non solum magnos assertores habent, sed et afferunt orationi majestatem non sine delectatione, nam auctoritatem antiquitatis habent, et quia intermissa sunt, gratiam novitati similem parant" (I, 6, id. XLIX).

Kreszneries szótározási elvei[31] arról tanúskodnak, hogy benne a nemes hazafias érzés nagy józansággal és kritikai szellemmel[32] párosult: ha egyik — ebben a korban szokatlan kívánalmát tartjuk szem előtt („kinél, h o l és micsoda értelemben fordul elő ?") — azt is mondhatjuk, hogy módszerében a racionalista kutatószellem nemcsak bizonyos romantikus hévvel, hanem ezen felül a m a t e m a t i k a i p o n t o s s á g igényével járt együtt.[33] Körülbástyázta magát a múlt feltámasztásának minden érvével — de kellettek-e érvek abban az évtizedben, amely a Zalán futását adta ?— viszont a múltból ki akart tekinteni a jelenbe, s még távolabb, a jövő felé. Hogy ez mennyire sikerült neki, arra forrásainak összefoglaló áttekintése s a művében feldolgozott anyag együttesen ad feleletet.

153. Kreszneries szótárával kapcsolatban egyik legfontosabb kötelességünk az általa feldolgozott forrásművek megközelítő áttekintése.[34] Ennek révén tudunk legjobban fogalmat nyerni arról a szóanyagról, amelyet Kreszneries szótárában egyáltalában kereshetünk. Elöljáróban természetesen meg kell jegyeznünk, hogy nála egyetlen forrás sincs k i m e r í t ő e n feldolgozva ; Kreszneries mindig csak ötletszerűen írogatott ki ritkább szavakat, szólásokat. Anyaga így is sok szócsaládd al kapcsolatban gazdagabb, mint a NySz. idézetei, s a NySz. szerkesztőinek nagy adóssága, hogy legalább Kr. címszó- és példaanyagát nem mentették át teljességgel a NySz.-ba.

Áttekintésünk öt kisebb szakaszra tagozódik : először Kr. okleveles adataival és azoknak forrásanyagával foglalkozunk, majd a XVI. századtól a XIX.-ig századonként tekintjük át a magyar irodalomnak azokat a területeit, amelyeket Kreszneries legalább némileg hasznosított. Amint látni fogjuk, válogatása igen egyéni : sajnos a szépirodalom iránt kevéssé érdeklődött,[35]

[31] Kreszneries szótározási kritériumai részben esztétikai, részben stilisztikai jellegűek ; mindenesetre nála találjuk az első részletes vallomást egy magyar szótáríró válogatási elveiről: „ . . . nem csak arra figyelmezvén, ha meg üti-e a' mértéket? igaz garatos-e? nincs-e a' nyelv' járása ellen? nem sérti-e a' magyar füleket? van-e jó pöngése a' ki mondásban? hanem arra is kiváltképpen figyelmezvén, ha élő-e azon föl-hozott szó? és mennyire? van-e mindenütt keletben? nem simultt-e ki a' köz életből? hol tartózkodik még? és melly részén a' két Magyar hazának? vagy leg alább volt-e valaha szokásban? ki jegyzette föl? kinél, hol és micsoda értelemben fordúl elő? Akarom mondani, minden föl hozott szónál, kivált ha az kétséget szenvedhetne, szükséges bé bizonyítani, hogy nem csak eredetére, és származására törvényes igaz Magyar szó, hanem élő is, vagy leg alább valaha az volt" (XLI).

[32] Ez irányú felfogására feltétlenül hatott Adelung ; Versuch eines vollständigen Grammatisch-kritischen Wörterbuches der Hoch-deutschen Mundart című munkáját (Leipzig, 1774—1786.) alaposan kivonatolta (Anal. Phil. V, 65 kk.).

[33] Azt a tényt, hogy Kreszneries minden forrását a lelőhely pontos megadásával idézi, a M. Tudós Társaság egykori jelentése is melegen értékelte (MTT, Évk. II, 60). Lehet, hogy e tekintetben Fábchich példája hatott Kresznericsre (vö. **46.** kk., IV. fej. 95. j.).

[34] Horváth Ferenc i. m.-jában a szótár forrásaival nem foglalkozott rendszeresen.

[35] Könyvtárának az MTA Kézirattárában őrzött jegyzékét lapozva szinte az a benyomásunk, hogy egyes külföldi irodalmak, pl. az olasz és a francia, a magyarnál jobban érdekelték. Könyvtárában megvolt egy 5 kötetes Racine-kiadás, Boileau műveinek 1746-i kiadása, volt Bossuet-ja (igaz, hogy egy 1783-i német fordításban), Kövesdi Boldizsár javainak árverésén megvette Bourdaloue beszédeit P. Balogh József kéziratos fordításában, Bécsben megszerezte 1804-ben Montesquieu főbb műveit stb. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy Kreszneries igen sok könyvet másoktól kölcsön kapott, illetve könyvtárban használt ; saját könyvtárának k a t a l ó g u s a tehát távolról sem egyezik szótárának forrásaival, legfeljebb olykor segít egy-egy rövidítés feloldásában.

s ezért meglepően kevés irodalmi művet dolgozott fel. Forrásainak van viszont bizonyos vallásos színezete ; a katolikus jelleg általában kidomborodik, bár szép számmal találunk nála protestáns szerzőktől származó műveket is.

153.1. Kresznerics fejlett történeti érzékkel rendelkezett ;[36] e téren valószínűleg különösen Bél Mátyás és Pray példája hatott rá. Kevésbé ismeretes viszont az a tény, hogy könyvtárában megvolt magyar fordításban Schlözer történettudományi módszertani alapvetése (A' világ történeteinek tudományára való előkészület, ford. Németh László, Soprony, 1795.; Kresznerics még ugyanabban az évben megvásárolta), s hogy az Analecta Philologica I. kötetében Kresznerics bőven kivonatolta, ugyancsak Schlözernek „Probe Russischer Annalen" c. munkáját, akkortájt megjelent magyar fordítása alapján.[37] Mindenesetre Kresznericsnél találjuk meg OklSz.-unk ősét is, bár ezt a tényt tudomásom szerint nem értékelték. Legrégebbi okleveles adatai a XIII. századból származnak : IV. Béla egyik okleveléből idézi az *Endre* sz.-et. Kat[ona]. V, 335 nyomán (vö. még 1261 : *Csege*. Kat[ona]. VI, 338 | 1270 ; *karó-csöbör*, Cat. MSS. I, 293 stb.). XIV. századi adatok ritkán akadnak nála : mégis ilyen egy 1379-i példa *ásovány* szavunkra (I, 24 ; Schwartner Dipl.Tab, 3, No. 1. nyomán). László kincstartójának feljegyzéseire hivatkozik Kr. akkor, amikor a *föl vető ágyu* (I, 18), *csuha* (1495 : I, 90) és *Fris palota* (1494 : I, 175) szavakat szótározza. Ugyancsak innen való egy adata a *címer* szóra (1496 : I, 68). A XV. század első feléből való kifejezés Kr.-nél *keresztes pénz* (II, 129 ; a forrásjelzés csak ennyi : „E diplomate a. 1434").[38] A XVI. század elejére utal *elenkes pénz* (1523 : II, 129), s a mohácsi vész évére *babka* (I, 27). A XVI. század közepétől kezdve az okleveles adatok egyre gyérülnek ; átadják helyüket a nyomtatott szövegekből merített szavaknak és szólásoknak. 1550-re utal azonban Kr. a *márjás garas* 'marianus' pénznemmel kapcsolatban, s a XVII. századot képviseli *czök* 'mulcta' (1611 : I, 69, vö. EtSz. I, 757), *csorba* (1605 : I, 86), *bomlott forint* (1694 : I, 168) stb. Hogy Kresznerics kijegyezgetett egyet-mást a sági plébánia régi kéziratairól is, azt egy 1650-ből idézett adat mutatja : „*Erszény-gyártó*. Mss. Eccl. Ságh" (I, 128). Rákóczi György korabeli iratoknak Rumy-féle kiadásából származik *csillap* 'esti szürkület' (I, 82).[39] A legkésőbbi okleveles adat talán az 1713-ból idézett *máj' gögye* 'Hepatica fontana, marchantia stellata' értelmezéssel (I, 194).[40]

Régi szavakat gyakran merített Kresznerics nyomtatásban megjelent történelmi forrásokból. Werbőczy „Decretum Latino-Hungaricum Juris Consuetudinarii" c. művéből, melyet az 1660-i, lőcsei kiadásban használt (vö. Anal. Phil. VII, 45 kk., Horváth : i. m. 51), számos szót vett át (ilyen pl. *eresztvény* I, 139). Egyik leggyakoribb forrása Bél Mátyás, mégpedig a Notitia Hungariae Novae hist.-geogr. I—II. kötete (Bécs 1735.) : innen származik

[36] Történelmi érdeklődése csak egyik ága enciklopédikus tájékozottságának : foglalkozott a tudományok rendszerezésével is, vö. Systema cognitionis humanae. Anal. Phil. V, 1. mell.

[37] Horváth (i. m. 48) figyelmeztet arra, hogy Kresznerics e munkából jegyezte ki a *pragmatikus* történettudományi műszónak 'városiabb tanító' magyarítását. A szótárban nincs.

[38] Az OklSz. egyetlen adata szintén 1434-ből származik.

[39] Az EtSz. I, 1054 is Kr.-re hivatkozik.

[40] A forrásjelzés (Act. Paris) még megfejtésre vár. Megjegyzendő, hogy Kresznerics szótárában nem találjuk nyomát számos olyan dokumentumnak, amely megvan az Anal. Phil.-ban : ilyen pl. Rákóczi Ferenc 1703. évi „mánifestuma" (I, 190—207), amelyet Kresznerics az írás gondosságából is sejthető áhítattal másolt "Omniarium"-ába.

akasztó bíró (I, 5, vö. NySz. is); *csiri biri* (I, 84) stb. Bél Adparatus-a (1735—46.) is megfordult Kresznerics kezén : innen került hozzá a fentebb már idézett *elenkes pénz* (I, 120). Nagy figyelmet szentelt egyháztörténelmi forrásoknak : a nagyváradi püspökség történetét Kereszturi József Alajos nyomán tanulmányozta[41] s az erdélyi protestáns eklézsiákét Tóth Ferenc műve alapján.[42]

Persze forgatott kéziratos történeti műveket is : ilyen volt a Tordai Sámuel-féle Chronicon Hungarorum : ebből merített egy 1601-i adatot a *bécsi király* kifejezésre (I, 38 ; vö. még *bial* a. I, 40). Rumy kiadásában ismerhette meg a „Székelyek törvénye" néven említett forrást ; ez szóanyagát a *vér-gyökér* összetétellel gazdagította (I, 206).

E történelmi alapvetést kiegészíti a Kr. szótározta tulajdonnévanyag : számos bizonyítékát találtuk annak, hogy a szerző haszonnal forgatta Lipszki Repertóriumát.

Természetesen mondanunk sem kell, hogy e történelmi forrásanyagot a századok szerint csoportosított alábbi munkák is szervesen kiegészítik.

153.2. *XV—XVI. század.* — Kresznerics tud régi bibliafordításainkról : mint SI., ő is hivatkozik a BécsiK.-re, melyet *Bát.* [Bátori László] rövidítéssel jelez (pl. *szarándokol, szarándoklat* a. II, 203). Ismeri és hasznosítja a Margitlegenda Pray-féle kiadását (1782.): innen származnak olyan szavai és kifejezései, mint *kerekded ablak* (I, 1), *bé feketézi* (I, 155), *agg ellenség* (I, 2), *arany fonó* (I, 10) stb. Aránylag elég gazdag XVI. századi anyaga, amelyet számára már szótár is képvisel : a magyar értelmezésekkel ellátott 1585-i Calepinus. Innen vette át az olyan szavakat, mint *apród* (I, 22), *aprólék harcz* (i. h.) *árnyékszék* (I, 23) stb. A XVI. századot egyébként számára főleg a vallásos irodalom jelenti. Legalaposabban Telegdit aknázza ki : az Evangeliumok magyarázatytyából[43] meríti az olyan szavakat, mint *czondorás köntös* (I, 69), s az NySz.-ból hiányzó *egygyüld* (I, 118), *alutlanság* (I, 7). Ismeri Telegdi Feleletét is : ebből idézi az *elég neven* kifejezést (I, 120). Egyetlen régi bibliafordítás fordult meg kezén : Szent Pál levelei Komjáthi Benedek fordításában (1533., vö. pl. *bánkodatlan*, I, 33). Világos nyomát találjuk annak is, hogy forgatta Monoszlai András műveit : Apologiájából (1588.) származik *alakozik, alakozás* (I, 5), *bordó síp* (I, 49) stb, Kimutatható, hogy hasznosította Magyari Istvánnak híres hitvitázó iratát, vö. *balon* (I, 29), *bikapénz* a. (I,41). A történeti irodalmat Oláh Miklós Hungaria et Attila c. műve képviseli, amelyet 1763-i kiadásában szerzett meg 1806-ban (vö. *Bor-berek* I, 47, *boza* I, 52), továbbá Heltai Chronicája, melyet sűrűn idéz (l. pl. *ajándék* I, 3 ; *alafa* I, 7 ; *akasztó ispán* I, 5 ; *asszonyálkodni* I, 13 stb.). Jellemző viszont, hogy az egész XVI. századi szépirodalomból semmi más nem szerepel forrásai közt mint Fortunatus históriája *(czigány* a. I, 67),[44] továbbá Pesti Gábor Fabulái *(ajándéka.* I, 3 stb.).[45]

153.3. *XVII. század.* — E kort Kresznericsnél komoly szótárirodalmi hagyományok képviselik, elsősorban MA. és az 1641-i Nomenclatura, valamint

[41] Compendiaria descriptio . . . episc. et capituli M. Varad. 1806 I—II. (vö. *bábahengergető hegy* a. I, 32).

[42] A magyar és erdély országi protestáns ekklésiák historiája. Komárom, 1808. Innen vett Kr. egy 1630-i adatot a *bödön-túró* szóra.

[43] Vö. Anal. Phil. I, 247—252 ; „Predicatio 3-ik Része. N. Szomb. 1580."

[44] Egy későbbi, Pesten 1778-ban megjelent kiadást használt, vö. Anal. Phil. II, 68—69.

[45] Vö. Anal. Phil. VI, 383—426.

könyvtárának egyik értékes régisége : Petri Lodereckeri Dictionarium 7 Linguarum (Praga, 1605. ; vette Bécsben 1806-ban, l. Cat. Libr. 42. v.). A Nomenclatura első nagy lexikográfiai benyomása volt (vö. **152.1.**), MA.-et pedig — amint a szótár előszavából kitetszik — PPB.-nál is sokkal többre becsülte.[46]

A XVII. század nyelvével kapcsolatban Kresznerics nagy élménye Pázmány nyelvének beható tanulmányozása: Pázmány Kalauzát (1613.),[47] egyházi beszédeit (1636.), sőt leveleit is[48] oly sűrűn idézi, hogy példákra utalni szinte felesleges. Ismeri Pázmánynak Magyari ellen írott Feleletét is (1603., vö. *viszsza aggott* I, 3). Szerepel forrásai közt egyéb hitvitázó irodalom is : az EtSz. sem szótározza a *dereducsál* 'futiliter argumentatur, vel blaterat' igét, de Kr. feljegyzi, mégpedig Pósaházi Jánosnak vetélkedése alapján (1667., vö. I, 98).[49] Sámbárnak „Mit felelnek a' Lutheristák a' három üdvösséges kérdésre?" (1664.) című művét használta (vö. Anal. Phil. VI, 288—302) ; szótárában például a *csappondár* (I, 74) és *csúfondáros* (I, 92) szavakkal kapcsolatban hivatkozik Sámbárra. Megfordult kezén Veresmarti Mihály több műve ; „Az eretnekeknek adott hit megtartásából" (1641.) vette az *alakos asszonyok* kifejezést (I, 5). Sűrűn használta Zvonarics Mihály Magyar postilla című munkáját (1626—7.): innen vette példáit az olyan szavakra, mint *búza-asztag* (I, 13), *apáczai szerzet* (I, 9), *alétozik* (I, 6) stb. Elég gyakran idézett forrása (vö. *álmélkodandó* I, 20 ; *apálcza* I, 9) Aegidius Hunnius műve : „Eszterházi Tamás az igaz Anyaszentegyházról" (Sárvár, 1602.).

A XVII. század híres bibliafordítását, a Káldi-félét Kr. gyakran idézi ; ha nem csalódunk, főleg ószövetségi részekkel kapcsolatban.[50] Az egyházi anyagot kiegészíti néhány halotti beszéd : hasonlókat a XVIII. században is találunk.

Sajnos a XVII. század világi forrásai nem gazdagok és nem is fordulnak sűrűn elő. Tudjuk, hogy Apáczai Csere enciklopédiáját 1803-i győri kiadása alapján az Anal. Phil. V. k.-ében is kivonatolta (vö. Horváth, i. m. 50) ; innen vette pl. a *gölye* 'porca, scrofa' szót, melynek *gőlye* változatánál viszont SzD.-ra hivatkozik (I, 194). Egy-egy esetben azonban SI. közvetítette Kr.-hez Apáczai Csere nyelvi adatait (vö. *galambász* I, 186). Örvendetesen friss és új színt képvisel Lippai János Pozsonyi kert-jének feldolgozása, melynek már az Anal. Phil. VI. és VIII. kötete is nyomára vezetett (Horváth : i. m. 51). A különböző almafajokat például Kr. majdnem teljesen a Lippai-féle Gyümölcsös kert (Bécs, 1667.) nyomán írja le. Ismerte azonban a Veteményes kertet is (Bécs, 1664.): erre utal például *meg eleveneszik* (I, 123), *meg acéloz* (I, 2) stb.

[46] „Meg van az én munkámban Molnár Albertnek egész Magyar Szótára, Páris-pápainak is egész Magyar Szótára, mert a' mellyeket Molnár föl jegyzett Szó-tárában, azokat Pápai hiven ki irta, csak a z o n k e v e s e t adván hozzá, mellyet én PP-vel meg billyegeltem. Egy úttal szembe tünőleg ki látszik minden érdeme Pápainak, mennyire szaporította ő Molnár' Szótárát" (XLIX). Horváth F. nem tudta eldönteni, hogy Kresznerics MA. melyik kiadását használta, pedig kimutatható, hogy könyvtárában MA. 1644. volt meg (Cat. Libr. 45).

[47] Vö. Anal. Phil. V, 166—176.

[48] Pl. *derékhad* a. (I, 98) : Pázmány levelezését 1822-ben adta ki Miller J. F. Budán ; ez a Fraknói-féle kiadás előfutárja.

[49] Már előbb megtaláltuk Gyarmathi Nyelvmesterében (II, 274, vö. még EtSz. I. 1319).

[50] Vö. *hárántékos ablak*. Káldi III. Reg. 6.4 (I, 229) ; *alma-őrizet*. Psalm. 78. 1. I, 7) ; *almaszedőhorog*. Amos 8. 1. (I, 7) stb.

A Virágos kert (1664.) felhasználása egyelőre nem mutatható ki teljes bizonyossággal. Lippainak azonban még egy művét említi Kr. : a Calendarium Oeconomicum-ot *(babér* a., I, 27).

Moralizáló irodalom és szépirodalom határán áll Prágai András Guevara-átdolgozása : „Fejedelmek serkentő órája" (Bártfa, 1628.), melyre Kr. sokszor hivatkozik (vö. *meg avarosodik* I, 14 ; *meg aggasztalja* I, 3 stb.).

Örömmel állapítjuk meg, hogy Kresznerics ismerte Zrínyit és Gyöngyösit: Zrínyiből vette a *billikom* (VII. ének, 24 : I, 41) és *csühödik* (VII. ének, 28 : I, 92) szavakat,[51] Gyöngyösi szolgáltatta *balság* (I, 29), *berdó* (I, 36), *bulikló* (I, 58) s *kurtán* (I, 346) adatait. S hadd említsük meg, hogy Kresznerics, könyvjegyzékének tanúsága szerint, 1805-ben Győrben vásárolta meg Beniczki Péter Magyar rhitmusok c. kötetének 1771-i pozsonyi kiadását : innen származik *aczél-zár* (I, 2), *agyag-fészek* (I, 3), *lelkét ki ajánló* (I, 4) és számos más adat.

153.4. *XVIII. század.* — A dokumentációnak e része oly gazdag, hogy könnyebb áttekinthetőség kedvéért a legfontosabb forrásmunkákat a szerzők, illetve a művek betűrendjében soroljuk fel, s utána teszünk nehány összefoglaló megjegyezést.

„Apor Péter kézirati" *(Csigás kantár* a. 81). Valószínű, hogy a Metamorphoses Transsylvaniae-ra gondol Kresznerics, melynek számos kézirata volt közkézen (Szinnyei: MI. I, 211). Az idézett kifejezéshez vö.: „*Tsigás* lesz szerszáma, szironyos a'. féki" (Gvadányi : Rontó P. 3. NySz.).

„Babocsai Fata Tarczal.", vagyis Babócsay Izsák: Fata Tarczaliensia (*evezkél* I, 132, *kurucz* 346 stb.). A művet Rumy adta ki Kazinczy F. kézirata alapján (Mon. Hung. I. Pest, 1815.).

„Barczafalvi Szabó Dávid, Szigvárt" (pl. *állodalom* a. I. 19). Szigvártra az Anal. Phil. is sűrűn hivatkozik, mindjárt a mű megjelenése idején.

Baróti Szabó Dávid Kisded Szótárára Kr. oly sűrűn hivatkozik, hogy minden példa felesleges. Nyilván a mű 2., betűrendes kiadását használta.

„Benkő Transylvania" ; Kr. a SzD[2].-ból átvett *csóri* 'savó-leves' szóval kapcsolatban idézi (I, 87). Nyilván Benkő Transsilvania (1772.) c. híres művéből vette át Kr. a szóbanforgó leves latin leírását („Jusculum ex caseo cocto, sive secundario: aliis Tyrosis dicitur"), viszont SzD.[2] *tsóré 'ordá-*s leves'* adatából lett Kr.-nél — sajtóhibával! — *Ordas[!]leves.*

Bíró Márton veszprémi püspöknek (1693—1762) Kr. két művét használta fel : az egyik az Angyali társaságnak szövetsége (Győr, 1754., vö. pl. *anyáskodás* I, 9; *fekete barát* I, 30),[52] a másik pedig a Micae et spicae evangelico-apostolicae (Győr, 1756., vö. *száz párnás szalma ágy* I, 17) ; az utóbbi könyvet Kresznerics aránylag későn, 1813-ban szerezte be.

Csapó József Új füves és virágos magyar kert című műve kiváló botanikai munka (1775.): Kresznerics innen merített adatokat az olyan növénynevekre, mint *czigány-petrezselem* (I, 67), *disznó-paréj* (I, 101), *kutya-laboda* (I, 346) stb. Csapó esetleges módszertani hatásáról vö. 405. l., 95. j.

Csúzy Zs. Evangeliomi trombita (Pozsony, 1723.) c. műve Kr.-nek egyik legjellegzetesebb, folyton visszatérő forrása ; a NySz. egyes adatait átvette

[51] Zrínyi halálának drámai hangú elbeszélését írta át az Histoire des révolutions de Hongrie c. névtelen mű nyomán az Anal. Phil.-ba (III, 344—346). E műnek Szaitzra gyakorolt hatásáról : **32.**

[52] Ugyanide : Anal. Phil. VIII, 180—186.

(pl. *aba-köntös* I, 1 ; *meg nem abajdoczosodott* régi eleink, i. h.), másokat azonban nem (hiányzik pl. *atyafiaskodik* : I, 13).

„Erdélyi, Zichy fölött" jelzéssel közli Kr. Erdélyi József váci nagyprépostnak gr. Zichy Ferenc temetésén tartott beszédét (Győr, 1783.): innen származik pl. *atyálkodó* (I, 13). Itt említjük, hogy más halotti beszédek nyomait is megtaláljuk : ilyen például Kapitár Istvánnak V. Tallián Jánosról mondott búcsúztatója (1775.); ez volt forrása a *bűnösít* igének (I, 61).

Faludi úgy áll a XVIII. századi anyag középpontjában, mint Pázmány az előzőében ; időrendben kimutatható a Nemes asszony (1748.),[53] a Nemes ember (1748.),[54] az Udvari ember (1750.),[55] a Nemes úrfi (1771.),[56] a Szent ember (1773.),[57] a Bölcs ember (1778.),[58] s a Téli éjszakák (Pozsony, 1787.)[59] közvetlen hatása. Az utóbbinak megjelenési dátuma éppen Kreszneric̈s pozsonyi tanuló-éveire esik.

Geidler stratégiai szakműve[60] szintén fontos forrása, vö. *alkalmasság* (I, 6), *csapólag* (I, 75), *kutya' futtában* (I, 346).

Kisviczai Péter Adagiáiból (Bártfa 1713.) sok szó származik : ilyenek *aggottan* (I, 3), *jámbor asszony* (I, 12) stb.

Mikes Kelemen Törökországi levelei 1. kiadásukban Szombathelyen, Kreszneric̈s ottani működése idején jelentek meg (1794.); természetes tehát, hogy átvett belőlük számos szót és kifejezést (pl. *bánadalom* I, 33, *bibelődés* I, 40 stb., vö. még Anal. Phil. VIII, 186—197).

Mitterpacher Lajos gazdasági tanácsadójára (Elementa rei rusticae in usum Academiarum. Buda, 1777.) szintén hivatkozott Kreszneric̈s, főleg mezőgazdasági szakkifejezésekkel kapcsolatban (pl. *ártifiola* I, 24).[61]

Molnár János volt jezsuitának, a magyar természettudományi műnyelv nagy úttörőjének „A természetiekről" című könyve (1777.) volt a forrása olyan szavaknak, mint *gyántázat* 'electricitas' (I, 203).

Rájnis „A magyar Heliconra vezető kalauzát" (Pozsony, 1781.) Kreszneric̈s mindjárt 1785-ben, közvetlenül Pozsonyba érkezése után megvette ; ebből a forrásból ered pl. a disztichonnak *bokor-vers* neve (I, 46).[62]

Takáts József költeményei (Bécs 1796.) szintén szolgáltattak Kreszneric̈snek nehány szót, pl. *gyöngéll* (I, 206), *csalit* (I, 74).

Végül elég sűrűn merített Kreszneric̈s Vajda Sámuelnek Krisztus élete című munkájából (Pozsony 1772.), vö. *aggságoskodik* (I, 3), *bé-alkonyodtatja* (I, 6), *alamisna-pénz* (I, 7), *meg aristál* (I, 23) stb.

[53] Pl. *abroncsoztat* (I, 2), *aggaszt* (I, 3).
[54] *Aczélos zabola* (I, 2).
[55] *Agyasság* (I, 3), *aczélos paizs* (I, 2).
[56] *Aba* (I, 1), *afiom* (I, 2).
[57] *Ki ajánlotta* lelkét (I, 4).
[58] *Könnyűséges* (I, 335) ; ugyanebből a műből, de más lelőhelyről idézi a NySz. is.
[59] *Agg* álnokság (I, 2).
[60] Az felséges prussiai király II. Fridericus által generálisainak adatott hadi oktatások. Szeben 1779.
[61] Az Anal. Phil.-ban gondosan kivonatolt egy másik gazdasági tanácsadót is: Tessedik Sámuel művét Kónyi János fordításában (A' Paraszt ember Magyar Ország ban micsoda, és mi lehetne? egy jó rendbe szedett falunak rajzolattyával egyetemben. Pécs, 1786. Vö. Anal. Phil. V, 275 kk.)
[62] A Rájnis-féle Kalauz bő kivonata : Anal. Phil. VIII, 334 kk. Rájnisból írta ki a következő, a korra igen jellemző disztichont is :

Szép, de gyakor dolog, hogy Törvény koronázza királyját,
Ritka, hogy a' Törvényt így koronázza király (Anal. Phil. VIII, 411).

153.5. Ez a forrásanyag látszólag meglehetősen gazdag, de ha közelebbről megvizsgáljuk, különösnek tetszik. Hogyan lehet — ha nem is megmagyarázni, de legalább némiképp érthetővé tenni azt a tényt, hogy az öregedő Kresznerics az új magyar irodalomra alig hivatkozik, bár Bessenyei, Báróczi, Virág és mások művei megvoltak könyvtárában,[63] és az Anal. Phil. lapjain is sűrűn találunk kijegyzéseket, tartalmi összefoglalásokat az 1772 utáni irodalomból.[64] Nagyon ritkán hivatkozik Kresznerics folyóiratokra is ; legfeljebb Molnár János Könyv-házára utal hébe-hóba (vö. *nap-állás* I, 19).

Arról, hogy az öreg Kresznerics megtört, lehiggadt volna, s már távolról sem osztotta a fiatal Kresznerics szabadelvű nézeteit, alig lehet szó. 1807 körül még olyan régi paskvillusokat másol az Anal. Phil.-ba, amelyek a legélesebb társadalomkritikát tartalmazzák a főnemesekkel s a feudálisok módjára élő esztergomi prímással szemben.[65] Ha valami „megtérés"-féle játszódott volna le lelkében, nem hagyta volna éppen ezt a Herder-idézetet s a Voltaire-re való utalást munkája előszavában. Műve nem is egyházi támogatással jelent meg, mint pl. a Kassaié : a kiadás anyagi alapjainak megszervezője, Zádor (Stettner) György ügyvéd és táblabíró, a magyar irodalom buzgó támogatója, semmiesetre sem kívánta a források és a szóanyag megrostálását. Csupán egyre gondolhatunk : Kresznerics annyira elmerült — Révai történeti szemlélete nyomán és sejthetőleg Fábchich hatására (l. **45.** kk.) — a régi magyar nyelv szépségeinek összegyűjtésében, hogy ezen régebbi források mellett a modern magyar nyelv kissé háttérbe szorult. SzD.[2], SI. és kisebb mértékben Simai VSzót.-ja azonban állandó forrásai voltak : ami náluk megvolt nyelvújítási szóként, az többnyire megvan Kresznericsnél is.[66] Meglepő Kresznerics tartózkodása Mártonnal szemben : bár Bécsben baráti kapcsolatokba került vele, szótáraiból mitsem merített. Helytelenül járt el abban is, hogy az újabb magyar irodalom szókészletét nem szótározta még nagyobb pontossággal,[67] viszont minden hibájánál jóval nagyobb az az érdeme, hogy jól áttekinthető és könnyen visszakereshető adattárával már utat nyitott a NySz. létrejöttének.

[63] Pl. Bessenyei : Hunyadi János élete (Bécs 1778.) ; „Báróczi Sándor Testőrző": Erkölcsi levelek (Pest, 1786.); Virág B. : Poetai munkái (Pest, 1799.); Horatius Poetikája (Pest, 1801.); Lélius, vagy M. T. Cicerónak beszélgetése a' barátságról (Pest, 1802.); Kazinczy F. : Tövisek és virágok (1811.) stb.

[64] Az Anal. Phil.-ban nyoma van a Holmi s a Magyar néző stb. olvasásának. — Fontos lelőhelye Kresznerics olvasmányanyagának Hébe-kori philologiai gondolatok című gyűjteménye (MTA Kézirattára). Ki hinné, hogy például divatlapokból is jegyzegetett ki új szókat (vö. Nemzetek és Nemzeti viseletek' ismértetése . . . Pesten 1804. ; Hébe-kori Gond. 12.)?

[65] „Kéz-irásban Centuria una Pasquinorum Sparsorum in publica Regni Dieta Posonii 1722 celebrata" (VII, 145—166). Ugyanebben az összefüggésben kell megemlíteni az Anal. Phil. számos pápaellenes idézetét. Ilyen pl. Rájnis epigrammája „A' Római Pápához": „El vették Lójólának követői gatyámat — Római Pápa Urunk, üngömet el ne vegyed" (VIII, 395). Kresznerics egész „homo duplex"-magatartására jellemző az Anal. Phil. következő bejegyzése (Fábchich nyomán) : „más a' z'ebbe való, más az Mise mondó könyv" (VI, 355).

[66] Olykor Kr. tovább is ment SI.-nél : *tudománytár* szavunk talán először Kr.-nél fordul elő. Az Anal. Phil. tanúsága szerint sokat foglalkozott a Tiszti Szótárakkal is (vö. VI, 370 kk.).

[67] Felfogását Verseginek a korabeli magyar irodalmi nyelv kiforratlanságáról és szótározásra alkalmatlan voltáról vallott nézetei is befolyásolhatták. A Felelet idevágó részéről l. **135.2.**

154. Vizsgáljunk meg most alaposan egyetlen részletet, például a *fa-*kezdetű szavak csoportját (I, 145—152) a szótár forrásainak tükrében. Az F betűhöz csatolt szómutató szerint a következő tőszavak tartoznak ebbe a csoportba :[68]

Fa	*Fá*
1. fa	[Fábián][69]
2. facs	1. fácán
[Fadd][69]	[Fáj]
3. fagy	2. fáj (ige)
4. faggyú	3. fáklya
5. faj	4. fán
6. fak	5. fák
7. fal (név)	6. fára
8. fal (ige) és falám	7. fársáng
9. falka	[Fátra][69]
10. falu	8. fátyol
11. fan	9. fávorita
12. far	10. fázik
13. fatty	
14. fazék	

Lássuk most mindegyik csoportot és próbáljuk kielemezni alapvető sajátságait. A *Fa* csoport mindenesetre jóval terjedelmesebb a *Fá* csoportnál. Ha a sok *-falva* utótagú földrajzi nevet el is hagyjuk (I, 149),[70] még mindig 1000-nél jóval több szó tartozik ebbe a csoportba. Az aránytalanságot nehány igen közönséges szó hatalmas „bokra" okozza (pl. *fa*, *far* stb.).

154.1. *Fa.* — Az egész alcsoport legnagyobb szócsaládja a *fa* 'arbor' szóhoz csatlakozik, mégpedig azért, mert Kresznerics itt szótározza nemcsak a valódi származékszókat, hanem

a) a *fa* 'arbor' szóval alkotott kifejezéseket ;
b) a *fa-* előtagú összetételeket ;
c) a *-fa* utótagú összetételeket ;
d) a *fa* szóval alkotott jelzős szerkezeteket ;
e) a *fa* 'arbor' tőből képzett szavakat. E csoportok külön-külön vizsgálandók, hiszen mindegyik rendszerszerű vonásokat mutat.

ad a) A frazeológiai rész igen tarka : vannak állandó szókapcsolatok, mint *fát hord*, *fát rak*, *fát ráz*; *fától szakadtt ember* 'ex quercubus et saxibus prognatus' (MA.), továbbá latin szavak fordítása végett alkotott régi „szükségkifejezések", pl. *fává lesz* 'arborescit' (MA.; szembeállítva az ugyanonnan idézett *fává válik* 'in lignum convertitur' szerkezettel), valamint közmondások, melyeket persze Kresznerics saját közmondásgyűjteményéből merít (pl. *egy fa nem erdő* I, 145). Egy-egy összetétel is csupán a frazeológia kedvéért került ide, pl. *fa-szekere;* „eb a' *fa-szekere*, ugyan helyén az esze". Kár, hogy a

[68] A számozás tőlem.
[69] Tulajdonnevekkel ezúttal nem foglalkozunk.
[70] Ugyanitt sorolja fel Kresznerics az *Alibánfa*-típusú, túlnyomóan dunántúli helyneveket, melyeknek utótagját *-falva* összevonásával magyarázza. Erről a *-falva* > *-fala* > *-fa* fejlődésről l. EtSz. II, 149, ahol Kr. nincs megemlítve, csupán CzF., pedig az utóbbi nyilván tőle vette át ezt a szófejtési ötletet.

frazeológiát a szigorú, sőt „túlszigorú" betűrend összezilálja: *Fátúl* pl. *Fátalan* és *Fává* (*lesz*) közé, „szoros betűrend" szerinti helyére került. Kresznerics nyilván helyesebben járt volna el, ha először a tőszó határozó ragos alakjait sorolja fel, s utánuk a képzővel ellátott származékokat.

ad b) A *fa-* előtagú összetételek közt (I, 145) hatalmas számban találunk szótári adatokat. Nagyon feltűnő — de egyik fentebbi jegyzetünk után nem meglepő (vö. **153.3.**) — PP. erős háttérbe szorítása. MA.-re a 45. lapon 16-szor hivatkozik Kr., viszont PP.-ra ebben a csoportban csak 6 alkalommal. PP.-nak MA.-ből még hiányzó adalékai Kr. szerint a következők: *fa-féreg* 'cossus', *fa-heveder* ajtóban, asztalban 'securicula, subscus', *fa-kalapács* 'marculus', *fa-kapocs* szintén 'marculus',[71] *fa-talp* 'calo, calopodium' és *fa-tartó hely* 'lignile'. Az adatokat élénken színezi SI.: szavait (*fa-csomó, fa-fúró, fa-gyüjtés, fa-kecske* stb.) Kr. 24 esetben tartja számon. Viszonylagosan csekély SzD. szerepe: a *fa-hártya* 'liber' szónál támogatja SI.-t, egyébként csak két színes szót szolgáltat: az egyik *fa-váll* 'fa-derék', a másik pedig *fa-völgy* 'pori arboris'. Egy esetben a régi, 1641-i Nomenclatura szolgáltatott adatot: Kr. onnan vette a *fa-bél* 'medulla arboris' szót.[72] Még régebbi szótári adat is akad: két esetben (*fa-héj, fa-lakat*) Kr. a magyar értelmezésekkel ellátott 1585-i Calepinus-ra hivatkozik.

Jellemző az is, hogy e részben Simai VSzót.-a forrásként egyáltalában n e m s z e r e p e l: nyilván szövégek szerint rendezett szótárból bajos lett volna előtagjuk szerint elrendezett összetételeket idézni.

A szövegpéldákból nyert szavaknál Kr. leggyakrabban Pázmányra hivatkozik: tőle vette a *fa-kulcs, fa-palaczk, fa-ló* stb. szavakat.[73] Kálditól származik *fa-míves*, Veresmarti Mihálytól (1639) *fa-legények* és *fa-gyöngy-evő rigó* 'turdus viscivorus'. Gazdag Dugonics hagyatéka: közmondásgyűjteményéből van átvéve *fa-kutya* („mindég nevet, mint a' *fa-kutya* az oltáron". Dug. km. 1. R. p. 207), *fa-pálcza* („bocskorhoz *fa-pálcza*". Dug. km. 1. R. 292) és *fa-tarisznya* („zörög, mint a' *fa-tarisznya*". Dug. km. 1. R. p. 195).[74] Ha mindezeket a forrásokat leszámítjuk, Kresznerics eredeti gyűjtéséből származtathatjuk többek közt a következő címszavakat:

Fa-abroncs 'circulus ligneus'. — Már a XVIII. század végén előfordul, pl. 1780: „a *fa-abrontsok* minden szempillantatban le-hullnak" (Rácz S.: Salétrom 25). Későbbi adat Jósikánál: „a' szem egy sötét *faabroncsot* látott" (Csehek II, 226; vö. még CzF.).

Fa-ágy 'lectus ligneus' a következő megjegyzéssel: „mivel van vas-ágy is". — 1789-ben Pétzeli J.-nél: „Hasznosabbak volnának a' vas, vagy *fa ágyaknak* egész meg-aranyozások" (Mind. Gyűjt. I, 171).

Fa-baba 'pictus masculus'. — Th. Paine könyvének (vö. Eckhardt: Fr. forr. eszm. 112 kk.) német fordítását kivonatolván, 1800 körül Kresznerics ezt írta: „a' Frantzia első Constitutio ... olly szoros korlátba szorítja

[71] Kresznerics téved; a helyes értelmezés 'fibula lignea' (PPB. 1801.).

[72] Több olyan egyező cikk is akad, ahol Kr. nem hivatkozik SI.-ra, pedig nyilván ez volt a forrása: ilyen szavak *fa-hámtó, fa' dereka, fa-czipő, fa-Jankó* stb. Utóbbi Simai GSz.-a szerint 1. 'faragatlan bárdolatlan ember'; 2. 'idomtalan faragott kép' (ehhez vö. Scheiber S.: Pais-Eml. 373—375). Persze Kresznerics SI.-t sem aknázta ki teljességgel: hiányzik pl. *fa készület* 'opus ligneum'.

[73] A NySz.-ban csak a 2. összetétel van meg. *Fa-ló* szerepel Simainál is (GSz.).

[74] A NySz.-ban mindezek közül egyedül *fatarisznya* van meg, de Kr.-re ott sem történik utalás.

[a király] hatalmát, hogy a' király, igazat szólván, nem lenne egyébb *Fa-baba* (pictus masculus)" (IV, 192). CzF. átvette a latin értelmezést és a következővel egészítette ki : „Átv. ért. oly személy, ki merő gyávaság és ügyetlenség, ki valaminek csak nevét viseli, s más működik helyette". Korábban inkább *fabáb*, pl. 1823 : „talán azt vélétek, hogy mi csupán *fabábok* vagyunk ?" (Andrád E. : Hóra-világ 39). Kicsinyítő képzővel előfordul 1820-ban : „Mint egy *fa-bábacska* . . . huzattatol erre meg arra" (Virág B. : Hor. szat. 118).

Fa-czövek 'paxillus ligneus'. — A NySz.-ban nincs, de közli SzF. és vannak rá adatok a XVIII. sz. vége óta, vö. 1787 : „mintha tsak két *fa-tzöveken* járnának" (Mátyus I. : Ó és új Diaet. I, 401) | 1822 : „Paxillus . . . Faszög, *faczövek*, mellyre valami akasztatik" (Wagner: Phras. 1035).

Fa-kéreg 'cortex arboris' ; vö. még : „annyit használt mint ebnek a' *fa-kéreg*". — Előzményként már JókaiC.-ből idézhető : „*Faknak kerget* (cortices arborum) megezyk-uala" (NySz.) Kresznericsnél már 1808-ban is megtaláljuk ugyanezt a mondást (Közm. I, 241 ; II, 124). A 10-es években Simai (GSz.), 1827-ben Malovetzky is szótározta.

Fa-levél 'folium arboris'. — Régebbi szövegeinkben és szótárainkban *folium* rendesen 'levél' ; viszont Simainál 1809-ben megvan már *fa-levél* 'folium, frons arboris, petalum' is (VSzót. I, 69, vö. GSz.).

Fa-pénz. „*Fa-pénz* is jó a' bolondnak. — *Fa-pénzt* ád kezedbe". — Már a XVII. században használatos volt; használta Pázmány és Illyefalvi (NySz.). Régi szótári adat nincs ; hasznos frazeológiával szótározta Simai : „a' bolondnak *fa-pénz*-is jó, ha el-veszti, sem kár ; valakinek *fa-pénzt* adni : meg-tsalni, valakinek a' száján mézes madzagit vonni-el" (GSz.).

Fa-vágító 'locus in aula, ubi ligna secantur'. — Megvan Simainál is : szerinte 'hely, vagy tőke, mellyen fát vágnak : der Haustock. Caudex sectorius, icis, ii, m. Caudex, serviens cadendis, secundis lignis' (GSz.).

Persze ez a felsorolás sem teljes. Kresznerics szótárának beosztása olyan, hogy pl. a *faszán* szót *fark* a. kell keresnünk, a következő mondatpéldában : „Farsáng farkán csúszik a' *fa-szán*" (160). Nem kétséges, hogy a szótár tüzetes átvizsgálása még egyéb *fa-* előtagú összetételeket is eredményezne.

ad c) A *-fa* utótagú szavak (I, 145—146) mutatják legjobban, hogy Kresznerics olykor könnyebbik végéről fogta a munkát : nem szedte össze MA.-ból vagy PP.-ból valamennyi *-fa* utótagú címszót, hanem egyszerűen átvette Simainak *-fa* végződésű szavait. Ismét egyetlen számadatot idézünk : 59 *-fa* utótagú szó közül 27, tehát közel a címszavak fele származik a VSzót.-ból ! Más forrás e részben ritkaság számba megy ; legfeljebb PP.-ra történik szótári forrásként utalás egy-két esetben.

A főnévi előtagú összetételek közül eredetiek a következők :

Által-fa 'transtrum' (NySz., már NémGl. 335) ; *bánya-fa* 'arbor vetula' ; *födél-fa* 'compages lignea tecti' ; *gántár-fa* 'cantherius cellarii' (Com. Jan. 85 alapján id. NySz.); *határ-fa* 'cumulus lignorum',[75] 'it. lignum, quod ad distinguendos limites ponitur' ; *korona-fa* 'acacia' ; *kovász-fa* (értelmezése nincs) ; *olló-fa* 'cantherius' ; „*söveg-fa* 'a kapukban. Trabs superior horizontalis perpendiculari immissa ad hanc firmandam".

ad d) A jelzős összetételek csoportjában — ha lehet — még jobban dominál a VSzót. : ezúttal Kresznerics 38 adatot vett át belőle, vagyis ennek a

[75] *Határ* szavunknak ilyen, mennyiségre vonatkozó jelentése a régi nyelvben ritka ; egy biztos példát idéz a NySz. 1647-ből.

körülbelül 70 címszóból álló alcsoportnak nagyobbik felét. Más forrásra itt alig történik hivatkozás ; a szerző személyes pótlása is inkább szólásokra, közmondásokra szorítkozik. Viszont éppen Kresznericsnél valószínűleg célzatos a következő két mondás feljegyzése : „Musztafa, Caraffa, akasztó fa, három gonosz fa — Voltt idő, midőn a' magyar anyák ezt keservesen mondották." (I, 146) ; „a' nagy fák soká nyőlnek, de hamar el dőlnek"(i. h.).

ad e) A származékok csoportjából kiemelendő mindenekelőtt a *fáizás* stb. helyett használt régies *fáész* 'lignatur, lignationem exercet',[76] *fáészás, fáészat* (I, 146, vö. *fáészó*, NySz., Comenius nyomán).[77] Sajátosan fogja fel Kresznerics a *fásúl* igét: noha már Kalmárnál előfordul 1770-ben átvitt, lelki értelemben (vö. NyÚSz., EtSz. II, 123), itt — valószínűleg SzD.[2] nyomán — az értelmezés még erősen ingadozik a fizikai és lelki vonatkozás közt : „*El fásúl.* Obrigescit. El fásul a' teste". Vö. *meg fásúl; öszve fásúl* 'conrigescit'.[78]

Jelentékeny gyarapodásról tanúskodik a szótárnak a *facs* „gyökérszó" alá rendezett része is. PPB.-nál nem volt más, mint *fatsarodni, fatsarás, fatsarom, fatsart*, most viszont :

1. az igének vannak igekötős származékai, mint *bele facsarja, egybe facsarja, meg facsarja, ki facsarja* (az utóbbi három MA. nyomán) ;

2. egyéb igei származékok : *facsargat* (forrásjelzés nélkül ; Simainál nincs), *facsarít* (SzD., SI.), *facsarint* (puszta utalással a *csavarint* alakra), *facsarodik* (MA.), s ehhez *kifacsarodik* (forrásjelzés nélkül), s végül *facsarog* 'oberrat'. Ezt az igét 'vagari' jelentéssel EtSz. II, 129 csak Gyarm.: Voc.-ból idézi (itt nyilván székely szó), de Kr. utal SzD.[2] *facsargás* adatára, amelyet 'oberratio, csavargás' értelmezéssel lát el (átvette Simai is, l. GSz.). Ugyanide tartozik : *facsargó* 'oberrans, csavargó' (SzD.[2]-ban nincs). A MTsz. szerint *facsarog* nemcsak a Székelyföldön él, hanem Erdély más vidékein is, pl. Kalotaszegen és Szilágyban ;

3. ugyanezen igei tőhöz csatlakozik, SI. nyomán, a *facsarék* 'liquor expressus' főnév, melyről az EtSz. nem tesz említést, valamint a szintén SI.-től származó *facsaros* 'tortus, contortus, intortus' (a MTsz. szerint székely szó, de Erdélyszerte járatos). Végül ehhez a tőhöz tartozik két melléknévi igenév : *facsartt* 'tortivus, tortus' (MA. nyomán), a *ki facsartt* 'expressus, extortus' igekötős összetétellel együtt, továbbá *facsaró* 'comprimens, contorquens', forrásjelzés nélkül. Az utóbbit ismeri Simai is ; a MTsz. a *csupa facsaró víz vagyok-féle* szerkezetekre Szatmárból és a Hegyaljáról idéz példát, de ezek ma már köznyelviek.

Alig mutat valamelyes eredetiségre a *fagy* nomen-verbum családja : ezúttal főleg MA. keveredik SzD. és SI. adataival.[79] Kr.-nél új adat csupán *fagyosság* (vö. „Pázm. Pred. p. 499" a NySz.-ban nincs), a Faludiból merített

[76] Itt emlékeztetünk Kresznericsnek arra a szerencsés újítására, hogy az igéket már az egyesszám 3. személyében szótározza. Simainál nagyon humorosan hatottak az olyan 1. személyű címszavak, mint *kurtizánkodom* 'halophantem ago' és *kujonkodom* 'nequiter ago, nequam, et improbus sum' (VSzót. II, 94). Lehet, hogy az efféle esetek indították Kresznericset a 3. személy szótározására, ami egyébként az ő „gyökérrendje" szempontjából azzal az előnnyel is járt, hogy az igéket többnyire tiszta tőalakjukban jegyezhette fel.

[77] Valószínű, hogy a Tzs. 1838. *fáész* adata, amelyre EtSz. II, 125 utal, Kr.-ből származik.

[78] „*fásúlni:* keményedni ; vagy merevedni, zsibbadni. Elfásult a' teste, a' gyümölcs, a' vetemény". Vö. *fásúlok* 'lignesco. Item rigesco, torpesco' (Simai : VSzót. II, 35).

[79] Megvan *fagylalt* 'Gefrorenes' is (adatok 1804 óta, vö. EtSz. I, 131).

fagylaló, valamint három igekötős származék, amelyet Kreszneric valószínűleg az élő nyelvből jegyzett le : *által fagy* 'transgelat', *bele fagy* (értelmezés nélkül) és *hozzá fagy*, *le fagy*, *reá fagy*, egyazon értelmezéssel ('adgelat'). Téves szóelemzés folytán ebbe a csoportba került *fagyal-fa* (vö. EtSz. II, 133). Végül megjegyzendő, hogy *faggyú* a. kizárólagosan MA. és SI. adatai keverednek egymással.[80]

Érdekesebb megfigyelésekre ad alkalmat a *faj* 'genimen, stirps' szóhoz tartozó csoport. Hibás etimologizálás persze itt is akad,[81] de figyelemre méltó a *fajos* származék, melynek értelmezése nincs, csupán egy például szolgáló kifejezés csatlakozik hozzá : „*fajos szőlő*" (147). Ez a szó azért érdekes, mert a *fajos* melléknévről az EtSz. mindössze ennyit közölt : „egy adat Tinódiból, NySz. 'pueros habens, paterfamilias, mit Kindern gesegnet, familienvater ; nobilis, edel ?" (II, 134). Kr. adata gazdagítja tehát a szó jelentéskörét, hiszen *fajos szőlő* nyilván a. m. 'nemes szőlő'.

Már az EtSz. utalt arra, hogy Kr. közli a *fajt* alakot 'generatura, prosapia, foetus' értelemben (II, 139). Azt azonban e forrás nem jelzi, hogy Kr.-nél van a szóhoz némi frazeológia is : *jó fajt* 'bona progenies', *roszsz fajt* (147). A rövidebb *fajt* változat (nyilván a közönséges *fajta* helyett) nem Kreszneric alkotása : megvan már Gyöngyösinél (EtSz. II, 139) és él a mai népnyelvben is (MTsz.). Figyelemre méltó, hogy a szlovákban van magyar jövevényszóként — *fajta* mellett — egy rövidebb *fajt* változat, s hogy Kreszneric a *fajtú* melléknevet is közli, a következő példával : „jó *fajtú* tehén".[82] Benyomásuk szerint Kreszneric saját nyelvtudatában inkább *fajt* élt, mintsem *fajta:* ezért idézte az utóbbi alakot csupán SzD. nyomán.

Egy XVI. sz.-i forrás („Thelegdi, Homiliák p. 380") alapján feljegyezte Kreszneric a *fajtalankodik* igét is a meglepő 'sterilescit' értelmezéssel ; ehhez tudnunk kell, hogy a Dunántúlon (például Zalában és Göcsejben) *fajtalan* 'magtalan, gyermektelen' jelentésben járatos (MTsz.). E ritkább tájnyelvi jelentést közli Simai is, akinél *fajtalankodom* 2. jelentése 'fajtalan, fajzat nélkül való'. Kassai 'lascivit' fordítása (I, 137) a köznyelvi használatot jobban tükrözi. Végül hadd említsük meg, hogy megvan Kr.-nél a magzatelhajtás egyik legrégebbi magyar neve is : „*fajzat-el üzés*. Abactio foetus. SI."

Fakad természetesen a *Fak* tő alcsoportjában szerepel;[83] az alapanyag MA. és SI., de ebbe Kreszneric számos nyelvtörténeti adalékot, valamint élőnyelvi adatot dolgoz bele. Új igekötős összetétel *megfakad* a következő kifejezésekkel : „csak nem *meg fakad* mérgében. — Ha mindjárt *meg fakadsz* is bele" (147). Ugyancsak forrásjelzés nélkül közli Kr. a *sírásra fakad* kifejezést (vö. *sírásra* [vagy] *sírva fakad*, Simai GSz. ; *sírva fakad* 'solvitur in fletum' Kassai I, 141). Gyakorító származék *fakadoz* (vö. EtSz. II, 140 továbbá NySz., itt forrásjelzés nélkül). Igen helyesen a *fak-* tőhöz csatolja Kreszneric a *faggat* igét is, melynek közli ritka *összve faggat* 'divexat' igekötős összetételét.

[80] SI. adaléka : *faggyú-kő* 'talcum' (I, 147). Érdekesen származtatja Kreszneric *faggyú* szavunkat a *fagy - gyú* tövekből 'quasi gelidum accensibile' magyarázattal. Melich is *faggyú* szavunkat *fagy* tő származékának magyarázta (EtSz. II, 131), de Kr.-re nem hivatkozott.

[81] Kreszneric e csoporthoz csatolta a *fajd* szót (EtSz. II, 136—137), valamint a *Fajz* helynevet (EtSz. II, 138).

[82] Vö. „*fajtu:* . . . circa Danubium, v. g. *jó fajtu* szőlö . . ." (Kassai II, 138).

[83] E tövet Kreszneric egészen helyesen következtette ki : a finn *pakko* 'vis urgens v. cogens' tövének valóban a kikövetkeztethető m. *fak-* felel meg, vö. EtSz. II, 140—1.

„Faludi T. E. p. 97" nyomán szótározza a *faggaszt* alakot, melyről az EtSz. nem vett tudomást (megvan viszont Simainál a következő kifejezéssel : „sok aggodalom *faggaszttya* szívemet". GSz.). Végül — nyilvánvaló tévedésből — idesorozta a *fakó* melléknevet is, melyhez a következő kifejezést és közmondást csatolta : „*Fakó kerék:* vasalatlan kerék. — Nemes ember, szűr-dolmán, fakó kerék, kender hám" (148). Ez a kifejezés azért érdekes, mert eddig csupán 1839-ből volt adat a *fakó kerék* kapcsolatra (TudGyüjt. XII, 26 ; EtSz. II, 142). *Fakó szekér* 'currus ligneus sine ferramento' a. Kr. MA.-ra utal : ez is hasznos figyelmeztetés, mivel az EtSz. erre a kifejezésre a legrégebbi adatot 1636-ból közli.[84] S hívjuk fel a figyelmet még egy pótlásra: az EtSz. *fakul* igénket először a Tzs. 1838. alapján idézi (ugyanígy Bárczi: SzófSz.), pedig megvan már Kr.-nél : *fakul, meg fakul* 'fuscum redditur'.

Új oldaláról mutatja be Kresznericset a *fal* 'paries' címszó (148). MA. és SI. közléseihez főleg olyan adatokat fűz forrásjelzés nélkül, tehát saját nyelvi tapasztalata alapján, amelyek világosan a kőművesmunka technikájára utalnak. Ilyenek a következők: *fal-rakás* 'exstructio muri', *fal-rakó* 'structor muri', *fenék-fal* 'substructio', *öntött fal* 'murus fusilis', *támasz-fal* 'murus intermissus', *falazás* 'muratio', *bé falazás* 'immuratio'. Más forrásaiból is előszeretettel válogat össze Kreszneric építészeti műszavakat : Simaitól veszi át a *tűzfal* szót : 'murus ad arcendum incendium' értelmezéssel.

A *fal* 'sublabrat, glutit' családjába sorozta Kresznerics, SzD. nyomán, a *falatdogal* [!] gyakorító igét 'esitat' jelentéssel : nyilván tájszóval van dolgunk, bár a MTsz. nem közli. Ugyanebben a csoportban a német 'Frühstück' ritka tükörszava, szintén SzD. alapján, *reggeli falat.*

Fal a. egy nyelvújítási szó is behatolt Kresznerics szótárába. Földi, Term. hist. 283. a rovarok egyik testrészét (palpus, Freßspitze) *falám*-nak nevezte; e nevet átvette előbb Márt. 1799. (vö. **67.3.**) majd SI. s tőle Kr. Valószínű hogy Kr. azért szótározta, mert ebből származtatta a PPB. 1782. magyar—latin részéből átvett erdélyi, sőt egyenesen székely *falángat* igét (MTsz.). Ezzel egyszersmind bebizonyítottuk azt is, hogy Kresznerics csak PP. 1782-i vagy 1801-i kiadását használhatta ; a korábbi kiadásokban ugyanis a *falángat* ige n e m s z e r e p e l. Megvan viszont Mártonnál 1807-ben E. [= erdélyi] jelzéssel, ami ezúttal nyilván utalhat PPB.-ra.

A *falka* fn.-nél van Kr.-nek olyan származékszava, amelyről az utókor megfeledkezett : ilyen a *falkás* mn., amelyet ő — SzD. nyomán — a *falkásan járunk* kifejezésben használ.

Falu a. a legfeltűnőbb talán az, hogy Kr. már használja a *faluz* 'per pagos oberrat, vagatur' igét, mely az EtSz. fel sem vett adatközlésébe (II, 149). Valószínű, hogy eredetileg dunántúli tájszó volt : a MTsz. egyetlen Veszprém megyei példát közöl 'falun jár, kószál' jelentéssel. — Szárm. *faluzás, faluzó,* értelmezés nélkül.

Fan a. régies és ritka származék a SI.-ból átvett *fanatlan* 'pube destitutus' értelmezéssel ; az EtSz. nem közölte (II, 151).

Fancsali a. Szirmai: Parab. 105 nyomán idézi Kr. a következő mondást : „ollyan mint a' *fancsali* feszület : vékony, száraz" (149). Elköveti azonban azt

[84] Kresznericsnél már 1808-ban : „*Fakó* kocsi, kender hám, nemes ember, szűr dolmány" (Közm. I, 222). Máshol ugyanezen mondásban *fakó kerék* szerepel (i. m. I, 260). A XIX. sz. elején közönséges, pl. 1807 : „egy *fakó kotsi* . . vasalás nélkül 10 forint" (Kultsár : Hazai Tud I, 382).

a hibát, hogy ezt az alakot, valamint a *fancsal* változatot („Sámbár ellen p. 113") a *fan* vezérszó alá rendezi ! — *Fanyar* a. nagy figyelmet érdemel a következő szövegpélda : *fanyar élet* 'vita austera' (149). Az EtSz. II, 155 átvitt értelemben e mn.-et csak CzF. és a MTsz. alapján ismeri. Pedig Simainál van „*fanyar ábrázatot* mutatni : ein saueres Gesicht schneiden" (GSz.). Kr. adata nyilván jóval korábbi, amely azért érdekes, mivel *fanyar* szavunkra eddig konkrét jelentésben is csak 1800 óta vannak adatok. Érdekes, hogy a népnyelvi adatok mind átvitt jelentésűek, pl. *fanyarán* 'kedvetlenül', *fanyari* 'kedvetlen, rosszkedvű' stb. (Háromszék m. MTsz.).

Különös gonddal dolgozta ki Kresznerics a *far* szócikket (I, 149—150), bár beosztása nem szerencsés : a *fark* és *farkas* szót egy másik csoportban tárgyalta, viszont *far* alá sorozta a *farag* igét ![85] A szótári előzményekhez képest új és mindmáig használatos szó *far-csont* 'os coccygis, os sacrum' (149),[86] ugyancsak megvan a *farmatring* összetétel származéka, az EtSz.-ból hiányzó *meg far-matringozták* (értelmezés nélkül, i. h.), melynek kulcsát Kassai II, 148 nyújtja : „*Farmatringoz:* Postilenâ ephippii verberabantur qvondam Huszszari delinqventes ; sed jam hoc genus verberum est prohibitum". Ugyancsak itt van meg SI. *far-riszálás* adata, amelyről Kr. *riszálás* a. megfeledkezett. Hasonló értelemben fordul elő *far-hányás, far-mozgatás*, utalással szintén SI.-ra. Végre ismét akad szövegpélda is : *farpofa* a. Dugonics következő szólása ötlik szemünkbe : „Meszsze országot jártt bé, mint a' tehén-fark, egygyik *far-pofától* a' másikhoz" (Közm. I, 80).

Fontosabbnak tartjuk természetesen azt a körülményt, hogy a *far* címszó a. is akadnak érdekes építészeti műszavak. Ilyen *faroz* 'declive facit v. c. [construit] tectum' és *farozat* 'declivitas tecti' (i. h.). Eddig csak CzF. adatai voltak ismeretesek a *faroz* igére (alakv. *faraz, faradz*, Tzs. 1838., vö. EtSz. II, 156) ; Kr. azonban ismereteinket e ponton is legalább a 20-as évekig szélesíti (vö. még Kassai II, 147).

Faros mint *far* mn.-i származéka (vö. SI. ; ez Kr. forrása) az EtSz.-ból szintén hiányzik. Simainál *faros* 'bene curatus' (VSzót. I, 178 ; a latin kifejezést a GSz. Varronak tulajdonítja), Kassai viszont közli a *faros-kas* kifejezést 'corbis currulis clauso postico, seu tergo' értelmezéssel (II, 149).

Végeredményben *far* családjába tartozik az a csoport is, amelyben *farkas-* előtagú összetételek szerepelnek (I, 150—151). A haladás PPB.-hoz képest, ismét jelentékeny. PPB.-nál mindössze 9 ilyen összetétel volt, Kr. viszont több, mint 40-et közöl, nem számítva az idesorolt helyneveket. Az alapanyagot MA. szolgáltatja, valamint SI., akitől Kr. 16 jelzős szerkezetet és összetételt vett át (köztük az üstökösnek *farkas csillag* elnevezését, I, 150). Ezenkívül azonban bőségesen merített Kresznerics régi szövegekből is, különösen Pázmányból. Szöveges forrásból származott például „*Farkas-álgyu.* Nagy István Márt. Coron. p. 251. it. Zrínyi P. VII. stropha 21" ; „*Farkas-békesség.* Faludi E. M. p. 239" ; „*Farkas-fül.* Monoszlai András Hit' oltalma. p. 308" stb. Nyelvjárásilag jól rögzíthető két régi irodalmi forrásból merített összetétel :

„*Farkas-igetés.* Pázm. Pred. p. 823". Kassai szerint is „*farkas ügetve* megyen a' szekeres ló, azaz, sem nyargalva, sem lépve ; hanem kotzogva

[85] Kassai sokkal helyesebben járt el : nála *far, far-* (farag töve) és *farkas* három külön csoportot alkotnak.

[86] Kassai II, 147 szerint e szót Rátz Sámuel ajánlotta fiziológiai kézikönyvében (1789.).

viszi a' szekeret : Moderate rellit auriga eqvos cum Curru non onerato" (II, 150). A MTsz. a *farkas-ügetés* szót Göcsejből idézi, a *farkas-ügetve* határozói szerkezetre pedig az Alföldről, Szatmárból, valamint a székelységből idéz több példát. Előfordul az irodalmi nyelvben is *(farkas-ügetés.* Eötvös : Falu jegyz. I, 26, vö. Gáldi L.: MNy. L, 135).

„*Farkas-kaszára* vetni. Pázm. Kal. p. 1048". A szólás megvan SzD.[2]-nál. Kassai szerint is : „*Farkas-kaszára vetette:* Non curat, etiamsi pereat" (II, 151). Nyelvjárási példák Szeged környékéről és Somogyból (MTsz.).

Ehhez a máris meglehetősen gazdag dokumentációhoz járul Kresznerics saját gyűjtése, mely — noha a mai szótárírási elveknek nem mindenben felel meg — nem kevésbé értékes. Elég idéznünk 3 adatot :

„*Farkas-fog. Farkas-fogra* kéltt. km. *Farkas-fog* a' malaczoknál : ki álló fog, melly miatt a' malaczok nem ehetnek, ezt harapó fogóval szokták el csípni". A MTsz. az állattani vonatkozású jelentést nem közli. Simai GSz. szerint egyszerűen 'Wolfszahn, dens lupinus'.

„*Farkas-gégére* ment". Valószínűleg Dél-Magyarországon hallotta Kresznerics ; Szegeden *farkas-gégén nevekedett* a. m. 'haragos, haragtartó, sértődékeny, bosszúálló' (MTsz.). Megvan Simai GSz.-ban is címszóként, de frazeológia nélkül.

„*Farkas-gúzs* a következő példamondatban fordul elő : „*Farkas-gúzsba* vetni". Pontosan illik Kresznerics szókincsébe egy Sopron megyei adat : *farkas-gúzs* az, „a mellyel valakinek kezét és lábát szorosan összekötik" (MTsz.).

Messze felülmúlja Kr. dokumentációja PPB.-ot *fattyú* szavunk családjával kapcsolatban is (I, 151).[87] *Fattyú* 'falsus, unecht' jelentését Kr. egyrészt a Pázm.-ból („Pred. p. 825") merített *fattyu kő* kifejezéssel igazolja, másrészt a SI.-tól átvett *fattyú gránát, fattyú gyémánt* 'pseudoadamas' adatokkal. Közli a *fattyat vetett* 'spuria prolem enixa est' kifejezést is, mégpedig forrásjelzés nélkül. E szólást azonban talán Pázmányból merítette, mivel az *any* cikkben ezt olvassuk : „*Anyácza*, csúf neve az ollyan Apáczának, a' ki *fattyat vetett*. Pázm. Kal. o. 354" (9). Vehette természetesen a népnyelvből is ; a kifejezést a GSz.-ban Simai szótározta (l. alább, *fattyazni* a.). Ez az eset is arra figyelmeztet, hogy Kr. jelöletlen szavai és szólásai nem feltétlenül élőnyelvi adatok, hanem származhatnak a régebbi és újabb irodalmi nyelvből. További, meglehetősen ritka származékok *fattyas, fattyazik* 'spurios ramos mittit, vel spurium foetum edit' a következő utalással : „Himfi. 2. R. p. 223". Ez az adat két okból is érdekes : egyrészt azért, mert az EtSz. a *fattyazik* igét csupán CzF.-ig vezette vissza (II, 167), másrészt jelentéstani szempontból. Az EtSz. szerint *fattyazik* a. m. 'fattyú hajtásoktól megtisztít', itt pedig 1. 'fattyúhajtásokat növeszt', 2. 'fattyúgyermeket hoz világra'. Az a Himfy-szöveg, amelyre Kr. céloz, a következőképpen hangzik :

> . . . az örömnek a szerelem
> Legbizonyosb kútfeje,
> Míg fajtalan gerjedelem
> Nem *fattyazik* melleje.
>
> (Boldog szer. 144. dal.)

Egyébként megvan *fattyazik* igénknek ez a jelentése Simainál is : „*fattyazni . . . fattyat vetni, fattyú gyermeket szülni*" (GSz.).

[87] Kresznerics e szócsoport elején a *fatty* alapalakot következteti ki, de ennek természetesen semmiféle jogosultsága sincs (EtSz. II, 167).

Kevésbé érdekes az, amit Kr. a *fazék* szóval kapcsolatban közöl (I, 151). MA.-en és SI.-on kívül e rész forrásai közt nagy szerepet játszik Simai: tőle kerültek át az olyan kifejezések, mint *két fülű fazék, mázos fazék* stb., melyek valószínűleg latin fordítása végett szerepeltek régi szótárainkban. MA. volt forrása a ritka — és az EtSz.-ban sem szótározott — *fazéki* 'ollaris' *fazékasi* 'figlinus, figularis' származékoknak. Ebben a részben a szerző saját nyelvi tapasztalatai aránylag kisebb szerepet játszottak; legérdekesebb az a szólás, amelyet a szerző a *kis fazék* jelzős szerkezettel kapcsolatban közöl: „noszsza rajta *kis fazék*, ugyan föl rottyantál". E szólást közmondásként közli Kr. de kanásznóta-ritmusa arra utal, hogy származhat valamely egykorú népdalból is.[88] Nyilván a hirtelenharagú, de egyébként jelentéktelen emberről mondhatták.

154.2. Jóval rövidebb a *Fá* szótaggal kezdődő szavak csoportja. Itt vannak egészen jelentéktelen kis szakaszok, naivan „bokrosított" szavak (például *fánk* a *Fán, Fáncs* helynevekkel egy csoportban), viszont vannak gazdag és érdekes szócsaládok is, aminő például a *fáj* igéé.

Fácán a. új származék csupán *fáczán-kert* és *fáczán-tojás;* Simainál *fátzányos(kert)* és *fátzány-tojás* (GSz.) olvasható.

Természetesen sokkal gazdagabb a *fáj* ige csoportja: ezúttal, a *fájás* utótagú összetételekkel kapcsolatban, főleg Simai hatása érvényesül (vö. *ágyék-fájás, fej-fájás, fog-fájás, gyomor-fájás* stb.), viszont a *fájó* utótagú összetételeknél egy sokkal régebbi forrás lép előtérbe, az 1641. évi Nomenclatura: innen került Kr.-hez *bél-fájó* 'ilosus', *csipke-fájó*[89] 'ischiadicus', *gyomor-fájó* 'stomachicus', *joha-fájó* 'hepatarius' stb. Kresznerics személyes adaléka e részben csekély: szótározta azonban a *fül-fájás* 'otalgia' és *szem-fájó* 'cui oculus dolet' szavakat; valamint a XV. század vége óta ismert *fájós* mn.-et főnévi használatban: „reá akadtak a' *fájóssára*".

A *fáj* ige családjával kapcsolatban két kifejezés Kresznerics papi voltára utal: nyilván ezért szótározta a *Fájdalmas Szűz* és a *fájdalmas péntek* jelzős szerkezeteket.

A *fáklya* szócikkben MA.-hez és PP.-hoz képest nincs semmi új. — Teljesen elhibázott Kr.-nél a *fán* kezdetű szavaknak egy csoportba való összeszerkesztése: e részben az alapvető tévedés az, hogy Kresznerics közös csoportba szerkesztette össze a *fánk* és *fánt* szavakat (az utóbbit azonban helyesen tartotta „elavult szó"-nak és helyesen közölte, Pázmány Kal. p. 288 alapján a *fánton fántal fizetnek* kifejezést is)[90]. Személyes adalék csupán *alma-fánk;* a NySz., sőt Simai GSz.-a sem ismeri.

A *fárad* szócikkben Kr. ismét derék munkát végzett: közölte pl. Pázmányból („Pred. p. 382") a XVII. században még ritka *fáradékony* mn.-et, és jelezte, Szenczi Molnár Albert levelezése alapján („M. A. Epist. Széch. T. 2. p. 271"), a *fáradoz* igének már e forrásban meglevő *fáradozik* változatát (EtSz. II, 157 nem közli).

Rendkívül érdekes a SI.-nál először felbukkanó *fára* 'parochia' (EtSz. II, 157) kidolgozása: kár, hogy az EtSz. nem méltatta figyelemre az egyházi téren ugyancsak jártas Kresznerics adatait. Mindenekelőtt kiegé-

[88] Ugyanilyen ritmusú közmondás, ugyanebben a szakaszban: „Meg ismérhedd cserepén, minémű fazék volt".

[89] Az EtSz. I, 1091 utal Kr. adatára, de azt az 1629-i bécsi Dict.-ból származtatja, holott tudjuk, hogy Kresznerics könyvtárában e szótárnak 1641-i kiadása volt meg.

[90] Simai szerint „*fánton fánt:* viszsza tromfolás" (GSz.).

szítés a *fára* 'parochia' szóhoz (EtSz. II, 157 ; első adat SI.) példaként ez a közmondás : „Addig papé a' *fára*, míg benne a' pára", továbbá más szótári forrásból egyelőre ismeretlen a következő három adat is : „*Fára-ház*. Domus parochialis. — *Fára' miséje*. Sacrum parochiale. — *Fára' temploma*. Ecclesia parochialis" (I, 152). Az EtSz. teljesen megfeledkezett a *fárás* mn.-ről, melyet Kresznerics 'parochia habens' értelmezéssel látott el ; ezenkívül megtaláljuk még nála a *fárás pap* 'parochus' jelzős szerkezetet is. Kresznericsnél egyébként sűrűn találunk más egyházi vonatkozásokat is. *Fekete sereg* a. ezt az értelmezést olvassuk : „Mátyás királynak fekete serege. it. Stájer Országi búcsúsok, kik Május' első napjára Kis Czelbe szoknak jönni" (I, 155). E mondatban a *szokik* ige népies ragozása egymagában is figyelmet érdemel, hiszen az irodalmi nyelvben meglehetősen ritka.

Sok mindent tud Kresznerics *farsang* szavunk származékairól is, bár az EtSz. egyetlenegyet sem jegyzett fel. Mindenekelőtt figyelemre méltó, hogy a még PPB.-nál is szinte egyeduralkodó *fásság* alakkal Kr. szakít : a régi, geminált *s*-sel hangzó változatot már csak a *fassangol, fassangos* származékokban jelezte. A legfontosabb forrás e részben Faludi : az ő Nemes Úrfi-jából merítette Kresznerics a *fársáng farkán* kifejezést (N. Ú. I, 154), továbbá a *fársángoskodik* és *fársángoskodás* alakokat (i. m. 24, 140). MA.-ból származik *fársángolás*, viszont Kresznerics hozzáfűzte a *fársángoló, fársángoló nép* adatokat.

Ugyancsak Faludi nyomán, de egy másik művéből, a Nemes Asszonyból vett adatok alapján szótározta Kresznerics a *fávorita* szót, amelyről Karinthy F. is megfeledkezett olasz jövevényszavainkról írt dolgozatában. Kr. adatai : *fávorita név* („Faludi N. A. p. 237") és *fávoritaság* (i. h. ; az EtSz.-ban egyik sincs). A Nagyszótár adatai is a *favorita* szóra Faludival kezdődnek (1748).

Jónak kell tartanunk a *fázik* csoport megszerkesztését : itt az igekötős összetételek közt nemcsak megvan a MA. óta szótározott *meg fázik*, hanem számos más is, mint *által fázik* 'perfriget', *öszve fázik* 'totus alget', sőt a ritka *el fázik* 'frigescit'. Szerepel a nomen actionis is, ti. *fázás*; a NySz.-ban nincs rá adat, de megvan Simai GSz.-ában a következő példamondattal : „*nem győzi a' fázást, a' hideget:* er kann die Kälte nicht vertragen". *Fázékony*hoz Kr. tudja közölni Pázmányból („Pred. p. 1175") a *fázékonyság* fn.-et, valamint ugyancsak Pázmányból a *fázódik, fázlal, fázódás* származékokat (*fázódik* megvan Simainál is, GSz.). Már MA.-nél megvolt *fázító;* most SzD.-ból Kr. hozzáveszi a *fázít* igét is, valamint *fáztat, fáztatja* 'permittit ut frigeat' causativ alakot : pl. „*meg fáztatta* a gyermeket".

155. Az elmondottakból általános képet nyertünk Kresznerics szótárírói módszeréről : esetről-esetre láttuk, hogyan „keveri" forrásait, s hogyan fűszerezi kora szótárirodalmának „közhelyeit" saját gyűjtéséből származó s többnyire felelevenítésre méltó „ritkaságokkal". Az összes eddig tárgyalt szótárokhoz képest nagy újítás PP. tekintélyének bizonyos megnyirbálása : Kresznerics mintegy történetileg elemezte PP. magyar címszóanyagát, s azt, amit már Páriz Pápai is MA.-től vett át, nem a tanítvány, hanem a tanító nevével idézte. Kresznerics azonban még ezzel sem érte be : visszanyúlt az egész nagy magyar szótártörténeti hagyomány őséhez, Calepinushoz, s olykor onnan is halászott ki feledésbe merült magvas szavakat, kifejezéseket. Egyszersmind azonban — annak ellenére, hogy e régi szótári adatokat bő idézetanyag támogatta, különösen Pázmány és Faludi műveiből — Kresznerics nem sza-

kadt el kora szótárirodalmától sem : Márton szótárait mellőzte ugyan, s ezért szintézise nem olyan átfogó, mint a Simaié, viszont bőven felhasználta Simai rímszótárát és még inkább SI.-t. Ámde minden szótári forrásnál bővebben „fizetett" maga az élő nyelv, amelyet Kresznerics éppen oly jól és pontosan figyelt meg, mint Simai vagy Kassai.[91] Élőnyelvi adatainak legalább két rétegét lehet megkülönböztetni : példáinkat az F betű további részeiből vesszük.

155.1. Kresznerics igen gyakran merít kora bizalmas társalgási nyelvéből olyan szavakat és kifejezéseket, amelyek érintkeznek ugyan tájnyelvi elemekkel, de mégsem feltétlenül azok, hanem közelebb állnak a köznyelv egyes rétegeihez. Íme egy kis csokor mutatóba :

Vissza nem hozom' fejében vitte el (I, 153); *ki fejtődzik az adósságból* (I, 154); *megfejszelapolták* 'plano securis verberatus est' (I, 155 ; a következő megjegyzéssel : „Hallottam 1828. Sept. 30");[92] *a' tyúkokkal fekszik le* (I, 155); *meg fekszik a' kocsiba, mint a' Paksi biró* (I, 155); *hátra vagyon még a' fekete leves* (I, 155), *jól föl töltött a' fekete süveg alá* (i. h.); *meg fenekeli* (156), *kenés fenés* 'unctio saepius repetita' (156); *feslik neki a' hárs* 'bene ei succedunt omnia' (157); *feszeleg* 'meg-szorulva ide-oda hajtja magát' (i. h., más adatok Márt. 1807. óta, EtSz. II, 232); *feszelgő* (i. h. „Hallottam 1828. Máj. 31"); *feszereg* 'angustiatur, angitur' (i. h., az EtSz. egyetlen példája); *ha meg feszülsz előtte, sem adok* (i. h.); *feszítsd ki a' melyedet, mint a' kert-ajtó* (i. h.).

Egy-egy kifejezés történelmi emléket idéz fel. Például bizonyos, hogy a jezsuita rend feloszlatása előtti korszakból, tehát 1773-nál korábbi időből származik a *bécsi szerencse* kifejezés. Kr. szerint „ita olim [én ritkítottam] vocabatur Dislocatio Jesuitarum Hungarorum, facta Viennae per eorundem Provincialem, ibidem residentem" (I, 38). Forrásként Kr. Rájnisra utal, de bizonyára ő is a régebbi köznyelvnek egy tréfás fordulatát örökítette meg.

A XVIII. század 80-as éveire utal *füles bagoly*. Kr. előbb a XVII. századi Nomenclatura alapján szótározza e szót 'asio, noctua aurita' értelmezéssel, majd hozzáteszi : „igy nevezték Jósef Császár idejében az ugy nevezet [!] auscultans-t" (I, 28).

155.2. Még nagyobb fontossággal bírnak Kr.-nek azok az adatai, amelyeket kora népies nyelvhasználatából merített. Ilyenekkel az egész szótár át meg át van szőve, s a fentebb elemzett szövegrészekben is bőven láttunk ilyeneket. Kresznerics többnyire dunántúli szavakat és kifejezéseket jegyez fel : szűkebb pátriáján kívül gyakran tekint ki Zala megyébe. Leghumorosabb zalai adatainak egyike a következő : „*Könyökös mester*. Tréfa-neve Szalában az ollyan mesternek, a' kinek nincs orgonája. Mert az illyen a' kórus' falához neki könyökölve énekel. Föl föl teként az égre is, a' honnan égbe kiáltó mesternek s mondatik" (I, 335). Dunántúli, de egyéb adataink alapján nem feltétlenül

[91] Kresznerics egész életén át páratlan lelkesedéssel gyűjtött szavakat, szólásokat „Egy tobákos Papirosrúl", melyre valaki feljegyezte „hibáit a' lelki ismeret' vizsgálásának, vagy *fartatásának*" írta le a *szabda* 'regula' szót, majd a következő, igen jellemző példát fűzte hozzá : „A' szabda azt mondja : a' I. Xstusban se szolga, se szabad nincsen, és itt az Evángyeliom a' Nagyságoknak ugyan azoknak [!] kötelességeit adja elől, a' kikhez a' népnek silányit köti, így egy Magas születés az *előnek* [= előny] helyett, inkább *Hátrádék* [= hátrány]" (Anal. Phil. I, 214—215). Ez a példa egyben arra is utal, hogy a Barczafalvi Szabó-alkotta *szabda* neologizmus ideig-óráig mégis behatolt az élő nyelvhasználatba; Kresznerics azonban szótárába mégsem vette fel.

[92] Hasonló megjegyzés ez is : „Gyalog fenyő. Juniperus. Másoknál ez *Gúzs*-fenyő, nem azért mintha belőle gúzst csinálnának, hanem, mivel ha hasítják is, tekerékesen esik. Igy hallottam Sághon 1823 Mart. 15" (I, 156).

Zala megyei a *duffat* szó, amelyet Kresznerics 1806-ban hallott a következő kifejezésben : „Szala Vármegyei roszsz *Duffat*-bor". Saját értelmezése szerint 'rosz bor' neme, melly föl puffasztja az embert' (I, 107). Kr. adatát átvette Kr., CzF., majd EtSz. I, 1431, de a szó eredete egyelőre ismeretlen, sőt újabb adat sem került elő. Talán *puffad* és *duzzad* keveredésével van dolgunk.

Az élő nyelvből gyűjtött tájszavak legnagyobb része azonban abból az időszakból származik, amikor — élete utolsó 20 esztendejében — Kresznerics Ságon plébános volt, és közvetlen, mindennapos kapcsolatban állt az egyszerű néppel :[93] e sági adatok az 1815—1828 közti időszakból származnak,[94] tehát arról tanúskodnak, hogy a szótár végleges formája ekkor alakult ki.[95]

Íme nehány mutatóba Kresznerics tájnyelvi adatai közül :

Bodázó szelek: „mellyek ellenkezőleg fujnak, és a' buzaszemeket igen ki verik. Hallottam Sághon, 1823. Jul. 18" (I, 44). — Nyilván a Csallóközben élő *bódáz* 'mozgat' (MTsz.) ige származéka ; további rokonsága *bodász, bódorog* stb., vö. Szarvas G.: Nyr. XVII, 391 ; másképp EtSz. I, 431.

Bukra 'ad lapsum, inclinate' : „*Bukra* van a' hordó eleje. Hallottam Sághon a' Bor-fejtőmtől 1825. Maj. 11. It. 1818. Jul. 6-án midőn a' Pajtám födelét raknák, és a' homlokát némellyek igen alá ereszteni akarnák, egy ellenkező azt mondá : „De így igen *Bukra* leszsz" (I, 58, vö. Hébe-kori ... gond. 75). — A MTsz. nem ismeri, de vö. EtSz. I, 562—3.

Császkirál (1825. máj. 9. I, 77) valószínűleg a. m. *császkál*.[96] — A MTsz.-ban nincs ; Hegyhátszentmártonból (Ivánccal, Kresznerics szülőhelyével szomszédos községből) közölte velem Fülöp Géza szintén *császkirál* alakban ; a Csallóközben *császkurál* (Gúta, H. Molnár Ilona), Sopronban *császkerál* (Gombocz Z., vö. EtSz. I, 872).

Cseplész 'alá való, apró cseprő' (1823. I, 78). — A MTsz.-ban *cseplesz* szavunk *cseplész* változatára csupán a Balaton mellékéről van adat (vö. még EtSz. I, 949—50).

Derékső 'mint középső' (1818, júl. 10. I, 98). — A MTsz. és EtSz. I, 1322 csak Kr.-ból idézi ; alakv. *deréksó* (MTsz.).

[93] Népnyelvi jegyzeteinek javarészét Hébe-kori philologiai gondolatok című gyűjteménye tartalmazza (l. 64. j.). Adatközlőire jellemző a következő adat : „*Macza birka.* kis fülű birka ... Hallottam a' Juhászomtól Mart. 22dikén 1818" (74). — „*Szeme szöktében.* A' mit szeme szöktében meg lát. 8° Martii 823. Hallottam a' Béresemtől' (111).

[94] Későbbi adatok igen ritkák ; a *fűtelék* 'tüzelő' szót azonban Kresznerics 1830. jan. 31-én jegyezte le (Hébe-kori ... gond. 1).

[95] Kresznerics tájnyelvi adatainál rendszerint feltünteti a „lelőhelyet" és a feljegyzés pontos dátumát (akárcsak napjainkban az élőnyelvi adatok két kiváló francia kutatója, Damourette és Pichon). A pontos hely- és időmegjelölés szokása — amely e kor külföldi nyelvészetében is ritka jelenség — talán az egykorú növénytanból származik. 1775-ben jelent meg Csapó Józsefnek Új füves és virágos magyar kert c. műve Posonyban, melyet Kresznerics sűrűn idéz (vö. **153.4.**); e munkában egyes növényfajokkal kapcsolatban a következő „botanizálási észleleteket" olvassuk : „Senecio integrifolius (L.) Clairv. Az 1773-dik esztendőben Szent Jakab Havának XVIII-ik Napján az Epesi Mezőkben járván akadtam egy különös Szent Jakab fű nemére, mely az Jacobaea pannonica fol. non laciniato Joh. Bauhini" (259, vö. Gombocz E. : Bot. tört. 198)".

[96] *Császkál* Kr. szerint a. m. 'mászkál', a következő irodalmi utalással: „Himfi. 2. R. p. 221." Kr. nyilván Himfy 142. dalára céloz, mely szerint „Ott, hol rókák fészkeltenek, Most a' rákok *császkálnak*" (1807. II, 221). Sajnos már Toldy F. kiadásában (1847.) a jelzett helyen *mászkálnak* olvasható.

„*El ápúl* a' tojás. Hallottam Sághon 1826 apr. 29-én" (I, 22). — Nyilván *áporodik* töve van benne 'megzápul' jelentésben; adatok Vas, Veszprém és Zala m.-ből (MTsz.). Töve természetesen azonos a *záp* szóval (így Kassai I, 181, EtSz. I, 113).

„*Elevendűl:* elevenedésre indúl. Mondatik kiváltképpen a' fiatal fákról. Hallottam Izsákfán 1823. Sept. 7" (I, 123). — Kemeneskápolnán (Vas m.) ma is használatos *fölelevendül* (Héra Z.).

Fonnyadó „Tabescens, it. az a' lé, mellyben a' nyers kolbászokat ki főzik. Ez a' lé zsiros, és a' ki pattogzott kolbászok miatt töltelékes, a' cselédeknek bé rántva adják. Sörtvélyeseknek nem jó adni, mert azt tartják felőle, hogy a' hasok el szárad, és talán innen nevezik *Fonnyadónak*; így hallottam Sághon. 1818. Jan. 18" (I, 167). — Más adatok Győr és Vas m.-ből, valamint a Rábaközből MTsz., EtSz. II, 372; alakv. *fonnyó*, EtSz. II, 373. Kemeneskápolnán a *fonnyadó* 'hurkalé; disznósajt leve' (Héra Z.).

Fosztor. „Nudatus, undique patulus. Hoc sensu audivi in Ságh 20 May 1816. Te kis *fosztor*. Ita audivi loquentem puellam 9-a Octobris 1819 aliam parvam prolem sic compellantem" (I, 169). — 'Rongyos, szakadozott' jelentésben más adatok Vas m.-ből; vö. *fosztor kakas* 'elevenen lekoppasztott k.' (Győr m. Tsz.). Az EtSz. a személyre mondott *fosztor*-t egyáltalában nem vette figyelembe, pedig például Kemeneskápolnán ma is mondják: „Hű, de *fosztor* [= imposztor] kislány!" (Héra Z.). Az EtSz. II, 429 közölte első adat 1829-ből származik (TudGyűjt. XI, 86).

Gombolyító kecske 'három lábu fa eszköz, mellyen gombolyítanak' (1828 júl. 27. I, 192). — A Tsz.-ban és a MTsz.-ban nincs.

Összve fontyorodik (1825. máj. 10). Valószínűleg azonos értelmű a *fontyorodik* igével, amely Kr. szerint 'prae macrore contrahitur, corrugatur' (i. h.). A MTsz. idézi Horváth Zsigmond 1839-ből származó, balatonvidéki adatát is, amely megerősíti ezt a jelentést. Kemeneskápolnán szintén használatos: „*összefontyorodik* a' krumpli" (Héra Z.). Hegyhátszentmártonban falevélről mondják (Fülöp G.).

Összve gönczöl 'összve gyömöz' (1815. aug. 18. I, 194). — A MTsz. csupán Kr. adatára támaszkodik, de utal az esetleg idevonható *döncöl* igére (erre adatok a Csallóközből, MTsz.). Kemeneskápolnán „*összegöncölik* [összegyömöszölik] a ruhát" (Héra Z.); Hegyhátszentmártonban hallotta Fülöp Géza.

Összve gúzslik (1821. febr. 23. I, 198). — Eddig csak Kr. adata révén ismeretes; Kemeneskápolnán azonban például egy ilyen mondatban használatos: „*összegúzslik* a zsiba lába" (Héra Z.).

156. Ne gondoljuk azonban, hogy a bizalmas társalgási nyelv és a népnyelv állandó, fáradhatatlan tanulmányozása eltávolította Kresznericset kora műveltebb társadalmi rétegeinek nyelvhasználatától: szótára éppen azt mutatja, hogy sem a nyelvújítás magvas, életrevaló alkotásait, sem az akkor még közkeletű idegen szavakat nem rekesztette ki címszavai közül. Eljárása — ellentétben a túlzó puristák merev racionalizmusával — józan, egészséges valóságérzékről tanúskodik.

156.1. Amint már fentebb láttuk, a legtöbb nyelvújítási szót SI. közvetítette Kresznericshez. Elfogadja például a SI.-nál talált *fejetlenség* 'anarchia' és *fenék-ok* 'causa primaria' szavakat. Olykor tovább is bontogatja azokat a szavakat, amelyeket SI.-tól kapott. SI.-nál például csupán *fej-törés* olvasható

'mentis contentio, labor ingenii' értelmezéssel, Kr.-nél viszont van *fej-törő munka* is (I, 153). Ugyanígy jár el egyébként MA. és PP. szóanyagával : MA. nyomán idézi a *meg fejt* igét 'explicat' jelentéssel (I, 154) de hozzáfűzi az újabb *meg fejtés* származékot 'solutio, resolutio' értelmezéssel. PPB.-ban még csak ezt találta : *feje' vesztése alatt parantsoló* 'capite sancio', s ebből lett nála az újszerűbb *fej-vesztés*. Néha SzD. szolgáltat új szavakat Kr.-nek : *fenekmény* 'fundamentum' például Baróti Szabó szava. Sajnos, nem tudjuk, honnan vette Kr. az *etimologiá*-nak *szó-fejtés* (154) magyarítását. Lehet, hogy a kiindulópontot itt is SzD. szolgáltatta : nála a *szóváltó, -magyarázó, -fejtő* egyaránt előfordulnak 'tolmács' jelentésben. Wagner: Phras. Versegi-féle átdolgozásában (1822.) a *scholion* 'rövid magyarázat, *szófejtés*', Márt. 1823. szerint *etymologia* szintén a. m. '*szófejtés*'. Márton szótárai azonban Kresznerics művén egyéb nyomot nem igen hagytak ; ezért az utóbbi filiációt fenntartással kell fogadnunk. Mindenesetre ismert szóalkotóra, Kazinczyra utal Kr. a *féltékeny* szónál (I, 159, vö. NyÚSz.), de feljegyzi a régies *feleség-féltő* szinonimát is (I, 158).

156.2. Rendkívül tanulságos lenne kimerítően összeállítani Kr. i d e g e n s z a v a i t is. Nevezetességük az, hogy Kazinczy vagy Gyarmathi kronológiailag kevésbé tagolt anyagától eltérően Kr.-nél e tekintetben is elég sok régies elemet találunk.

Szótártörténeti szempontból az anyag zömét ismét MA. adja : az ő közlésére utal Kr. *ámpolna* (I, 21), *bagaria* (I, 28), *balin* (I, 29), *czinobriom* (I, 68), *ispitál* (I, 263), *krabsál* (I, 343)[97] a., valamint igen sok más szóval kapcsolatban. Számos esetben azonban MA. adatát egyfelől régebbi szótárirodalmi előzmény, ti. Calepinus támogatja, másrészről pedig későbbi szótári adat, legtöbbször PP. tanúsága (*aspa* vagy *purgoma* 'epigramma' a. az utalás: CM., (=C.) MA., PP.). A régi szótári hagyományt azonban Kr. nem tekinti holt anyagnak : gyakran a régi szavakhoz saját tapasztalatából új, más forrásból nem ismert származékokat csatol. *Alamizsna* szavunkhoz például hozzáfűzte a ritka *alamisnyás* származékot (I, 7), melyet EtSz. I, 61 is csak Kr.-ből tud idézni. Hasonlóképpen MA. *dékán* adatát (I, 99) Kr. megszerzi a *dékánság* származékkal, melyet az EtSz. idevágó cikke nem vett figyelembe (I, 1301). Ritka származék a PP.-féle *áristál* igéhez fűzött *le áristál* (I, 23) is.

Még későbbi szótári hagyományt jelent Kr. számára SI. ; tőle vett át olyan idegen szavakat, amelyek ebben az időben valószínűleg közkeletűek voltak. Ilyen például *baróka* (I, 31, *paróka* alakv.-a), amelyet — ha nem lenne mellette magának Kresznericsnek SI. jelzése — származtathatnánk például Gyarmathi Voc.-ából is (6).

Mindeme szótári forrásokat Kr. általában igen gondosan dolgozta fel : Calepinusból „kitermelte" például a *szu-basaság* címszót (I, 31), amelynek az EtSz. *basa* cikkében (I, 303) semmi nyoma.

A régi szótári adatokat kitűnően frissítik fel az idegen szavakkal kapcsolatban is Kresznericsnek irodalmi szövegekből gyűjtött s javarészt addig szótározatlan adatai. Rendkívül érdekes — sőt mondhatnók : humoros — az *almanak* szó feljegyzésének története. Kr. ezt Pázmány Kal.-a nyomán idézi (I, 8), s az EtSz. mégis azt állítja (I, 77), hogy az első adatot — Kr. (1831.) szolgáltatta. Hogy a szót Pázmány is használta, annak az EtSz.-ban semmi nyoma. — Kitűnően ragadta meg Kr. Magyari Istvánnak *balon* 'vallon' adatát (I, 29), viszont teljesen érthetetlen, hogy az EtSz., amely ezúttal éppen Ma-

[97] Kr. hozzáfűzi Pázmány *kramsál* változatát.

gyarira hivatkozik, mint egyetlen adatra (I, 261), Kr.-ről, az adat igazi felfedezőjéről említést sem tesz. — Történik Kr.-re utalás *billikom* szavunknál (EtSz. I, 404), ezúttal azonban Gyarmathi húzta a rövidebbet : az ő Voc.-ában közölt helyes etymon említés nélkül maradt, bár Sándor I. (Sokf. VIII, 101) magyarázatát talán éppen Gyarmathi közvetítette Kr.-hez. — Egyelőre meghatározhatatlan az osztrák—bajor *walisch* átvételéből származó *bális* 'olasz vándorkereskedő' (I, 32) behatolásának ideje : ezúttal az EtSz. I, 258 is elismeri, hogy az első adatot Kr. jegyezte fel ; hozzátehette volna azonban, hogy szótárunkban megtaláljuk a *bális bolt*, *bális dió* összetételeket is.

Más régies adatokat is jegyzett fel Kr. : Monoszlaiból ismeri a 'breviáriumnak' hajdani *breviár* nevét (I, 56 ; vö. EtSz. 536), s Káldi szolgáltatta neki a *citarás* származékot (I, 69 ; vö. NySz., EtSz. I, 739). A legutolsó, szerzőhöz köthető idegen szavakat Kr. talán Faluditól (pl. *dáma-módon*, I, 97) és Dugonicstól (pl. *ákavita* I, 18) vette át.

Ehhez a történeti anyaghoz képest aránylag nem túlságosan gazdag Kr.-nek a saját korában divatozó idegen szavakra vonatkozó gyűjtése. Némelyikkel kapcsolatban kissé tanácstalanok vagyunk : nem világos, mi lehet a *gaz bria* kifejezésben szereplő *bria*, melyet az EtSz. szerkesztői sem értettek (I, 56). — Más forrással egyelőre nem tudjuk támogatni a *brosál* 'prosas decantat', *brosálás* 'prosarum decantatio' (I, 56) adatokat (a szókezdő „zöngésülés" olyan németes hiperurbanizmus, mint *baróka* a közönséges *paróka* helyett). — Hálásak vagyunk viszont Kr.-nek, hogy első adatunkat szolgáltatta a bécsi németből átvett *fuc(c)s* kártyaműszóra (I, 175 ; vö. EtSz. I, 521), s az sem érdektelen, hogy gondosan szótározta a *puncs* szót, a következő magyarázattal : „ez a' szó is már bé magyarosodik, a' szokás igen meg ismértette" (II, 144 ; ugyanott : *puncs-ital)*. — Olykor egy-egy idegen szó családja Kr.-nél váratlanul kiterebélyesedik : *kredenczia* mellett van *kredencziáló* és *kredencziás* 'praegustator', *kredencziát tesz* (utalással C.-ra) és *kredencziáz* 'praegustat', sőt Pázmány alapján *meg kredencziázza*, a következő példamondattal : „El mégyen kis-aszszonyom, egy pohár-bort köszön másra, és kicsinynyé *meg kredencziázván*, vagy a' pohár szélét meg csókolván, éppen meg itattya mással" (I, 343). — A *kommandó* szóval kapcsolatban Kr. a későbbi katonai műszótárak előfutára lett, amennyiben számos magyar vezényszót szótározott (pl. *rendbe állj* 'rendez-vous, stellt euch'), továbbá hozzáfűzte a *kommandérozó* fn.-et 'generális' értelmezéssel, s a *kommandó-pálcza* szót, Faludi nyomán, ezzel a fordítással : 'le bâton de commandement' (I, 323). — Itt említjük meg azt a kétségtelenül szimbolikus tényt, hogy Kresznerics más szavakat is értelmezett olykor franciául (pl. *derék ablak* 'fenêtre carrée', *folyosós ablak* 'fenêtre en balcon' I, 1), de németül — soha.

156.3. Mindenesetre Zádor György és barátai örök hálára kötelezték a magyar nyelvészetet azzal, hogy hozzáférhetővé tették ezt a rendkívül gazdag, bár kissé nehezen kezelhető adattárt, amelyhez annyiszor kell folyamodnunk, hiszen sem CzF., sem a NySz. nem tette feleslegessé. Kresznerics múlhatatlan érdemeit talán akkor mérjük le legjobban, ha idézzük azt az indokolást, amelyet a Magyar Tudós Társaság fűzött szótárának megjutalmazásához, 1833 novemberében. „Vezették pedig a' társaságot itéletében a' következő okok :

Minden eddigi magyar szókönyveink között legbővebb, gondosan és itéletesen igyekszik használni mindennemű kútforrásainkat 's azokra pontosan hivatkozik ; továbbá magyarázataiban a' többiek közt leghelyesebb és hatá-

rozottabb ; etymologiai rendszerében (tehát tudományos formájában) nem csak első, hanem szerencsés is ; végre közmondásokban, tájszavakban, sajátságos kifejezésekben gazdag, 's ekként a' magyar szótári literaturában kitűnő jelenet" (MTT. Évk. II, 60).

Kresznerics egyik követője: Dankovszky Gergely

157. Hogy a gyökerésző szótárak s elsősorban Kresznerics műve szükségszerűen a magyar etimológiai kutatás fellendüléséhez vezettek, arról legjobban egy morva származású tudósnak, Dankovszky Gergelynek[98] magyar szófejtő szótára[99] tanúskodik. A mű Horváth Jánosnak mint „maecenati munificentissimo" van ajánlva; valószínűnek látszik tehát, hogy Horváth, aki ekkor már székesfehérvári püspök volt (vö. III. fej. 361. j.), Dankovszkyt anyagi támogatásban részesítette.

A magyar n y e l v teljes etimológiai szótára ez, tehát messze túlmegy Gyarmathinak és Leschkának csupán jövevény- és vendégszavainkat felölelő korábbi szótárain. Szófejtéseivel, melyeknek értékéről már az EtSz. majd minden cikkében nyilatkozott,[100] ezúttal nem kívánunk foglalkozni. Bennünket ezúttal csupán Dank. m a g y a r címszóanyaga érdekel.

157.1. Példaképpen elég egy kis részt, mondjuk a Z—Zs betűs szavakat áttekintenünk. Láttuk (**133.**), hogy Leschka főforrása Márt. 1807. vagy 1811.; most is ebben az irányban kell kereskednünk. Már a *zab* címszó alatt két, Márt. 1811.-gyel pontosan egyező összetételre bukkanunk, az egyik *zab-gyermek* 'ein unehliches Kind' (vö. MA., SzD.[2], Kr. II, 339), a másik *zab-kenyér* 'Haberbrod'. — *Zabál* a. egyező származék *zabló-válú* (Márt. 1811. szerint 'Futterbandel', Dank. szerint 'Futterschwinge'). — Egyezik *zagyva* két jelentése : 1. 'Riedgras', 2. 'ein Ort voll Riedgras'. — Pontos megfelelést nyújt a *zaj* címszó is : 1. jelentése 'lárma', 2. jelentése pedig 'Eisstoss'. Mindezen egyezések együttvéve oly kézzelfoghatóak, hogy véletlenre gondolni sem lehet.

157.2. Dankovszky azonban végzett némi kiegészítést is: átvette SzD.[2] *megzabol* adatából a *zabál* ige mellé helyezett *zabol* „változatot" (vö. Kr. II,

[98] Dankovszky Gergely Alajos, morvaországi születésű író és történész (1784—1857), 42 éven át a pozsonyi akadémián a görög nyelv tanára volt. Magyar nyelvészettel Révai irányítása mellett kezdett foglalkozni, de egyelőre nincs közvetlen bizonyítékunk arra, hogy szótárírásra Révai bíztatta volna. Szlavisztikai szempontból fontos, hogy élénken érdeklődött a szlávságnak az indoeurópai nyelvcsaládban elfoglalt helye iránt ; hibája viszont, hogy igen egyoldalúan csupán a szláv—görög nyelvviszony tisztázásán fáradozott (e téren legtúlzóbb munkája : Anakreon der fröhliche Grieche sang vor 2370 Jahren griechisch-slawisch. Pressburg, 1847.). Több magyar történelmi tanulmányt is adott ki ; foglalkozott a magyarok eredetével, Anonymusszal stb.

[99] Teljes címe : Magyaricae linguae | Lexicon critico-etymologicum, | e quo patefit, | quae vocabula Magyari e sua avita Caucasia dialecto | conservarint, quaeve a slavis, uti Bohemis, Carniolis, Croatis, Illyriis, Polonis, Russis, | Serbis, Slavis Pannoniis, Vendis, Va- | lachis, porro a Graecis, Germanis, Italis etc. adoptarint. | Slavis imprimis linguae Magyaricae | addiscendae cupidis liber perutilis. | Studio et opera | Gregorii Dankovszky. | Posonii 1833. | Typis Haeredum Belnay. 997 lap, kb. 20 000 szó.

[100] Dankovszky igyekezett a lehető legkevesebbre csökkenteni a magyar nyelv eredeti — szerinte „kaukázusi" — elemeinek számát, hogy kimondhassa : „Magyaricorum enim vocabulorum facile duae tertiae slavicae originis sunt" (14). Dank. szerint *adni* a görög δοῦναι s a szláv *dani* igével áll kapcsolatban (18), *adós* az „illir" *oduzsan* alak átvétele (19), *á(l)gyu* nem más, mint a cseh és szlovák *gyelo* (24, vö. Leschka : Elenchus

339), továbbá a *zajda* tájszót, a *zajdás* mn.-el együtt (más adatok MA. óta) s a *zákány* címszót *zákányos, zákányosodik* származékokkal.[101] — C., MA. hagyománya nyomán SzD.[2]-ből származtatható a székelyföldi *zászpa* 'hunyor' jelentésben (vö. Gyarm. Voc., MTsz.), valamint *zeke, zérzúr* 'fragor' (a MTsz.-ban nincs, de vö. MA., Kr. II, 342), *zsinár* 'Weibernarr' (a SI.-ból ismeretes *zsinárd* alakv.-tal), *zsufa* 1. 'eine Art von Gerstenspeise', 2. *zsufa-színű* 'gilvus, gelb' (SzD.[2] szerint : 'verhenyős, sáfrány-, viasz-szinű', vö. MA., Kr. II, 196), s végül *zsummog* 'susurrare, sausen' (SzD.[2] szerint : 'magábann dörmögni, -zörgölődni, duhogni', vö. Kr. II, 196). — Gyarm. Voc.-ból került közvetve vagy közvetlenül — Dank.-hoz „*zemes* (zamis, boh.) aluta, sämisches Leder", vö. Gyarm.-nál „*zemes*, irha, lágy-bőr, L. aluta, Ge. Semisch, Leder [!], B. zamijss (l. még PP., Kr. II, 341)". Ugyancsak Gyarm. közvetíthette a maga sajtóhibás *zettel, szék* [!] adatával Dank.-hoz a *zetzel* (sőt *zsedtzel*[102]) címszót. Még biztosabb a következő egyeztetés :

Gyarm. 1816.	Dank. 1833.
Zuppan, leves, zsufa, L. jusculum, succus, Ge. Suppe, Ga. la soupe, Ang. sop, sup.	Zuppan (zuppa, ital. Suppe, germ.) jusculum.

157.3. SzD.[2]-vel sem magyarázható Dank.-nál *zákla* 'panis lardum' ; ennek forrása a SI. és Kr. II, 340 feljegyezte *zákla* 'lardum panis' (a MTsz.-ban egy adat *záklya* alakv.-ban a Fertő mellékéről, vö. Tzs. 1838). Ugyancsak SI.—Kr. szava *záklás* (kenyér) (adatok a Dunántúlról, de Kecskemétről és Zilah vidékéről is). — Áruló nyom Kr. feltétlen használatára a *zakot* és *zakotol* címszó : ezeknek jelentése Dank. szerint 'Verschanzung' és 'verschanzen' (a Tzs. 1838.-ban 'Verzäunung' és 'verzäunen'); e szavak azért származnak kétségtelenül Kr.-ből, mert az egyetlen (valószínűleg kemenesalji) adatot a MTsz. szerint Kr. szolgáltatta: [103] Ugyancsak Kr.-ből származik *zalánbol* 'herumstreifen' ; a Tzs. 1838. szerint 'herumirren'.[104]

Záp fn. Márt. 1811. szerint „a' szekéroldalban, die Schwinge" (vö. MTsz. 3 : „szekéroldal vagy saroglya eggy-eggy [!] foka'), viszont Dank.-nál 'radius rotae' (= „*záp* a' kerékben. Radius rotae. Küllő.SI.", Kr. II, 341), vö. ugyanott *zápozni* 'molarem rotam dentibus instruere, das Mühlrad mit Zahnen versehen'. A *zápoz* igére azonban az e g y e t l e n adatot ismét Kr. szolgáltatta : „*Zápoz*, zápozza. Záp-fogakat csinál a' malom-kerékbe vagy orsóba" (II, 341). — *Zekernye* 'turba, motus, tumultus' a dunántúli és Borsod megyei *zehernye* ~ *zegernye* alakv.-a (MTsz.), de az egész adat, latin értelmezésével együtt, SI.-ból, illetve Kr.-ből (II, 341) származik. A szó származéka *zekernyés* 'turbulentus' a Fertő melléki *zegernyés* 'szeles hóbortos, bogaras (ember)' adattal egyez-

7), *ájazó* a szláv *auzda*~*uzda* átvétele (26), *áldás* a szláv *aldujem*-mel és a görög *ἀλδέω* [!]-val van rokonítva (i. h.), *andalogni* a görög *ἐνθεολογεῖν* megfelelője (54) stb. Vö. még Gáldi L.: StudSl. II, 309—314.

[101] Dank.-nál megvan *zákányít* is 'trüb, unrein machen' értelmezéssel. Vö. — talán éppen innen — *zákányít* 'trüb, unrein machen' (Tzs. 1838.). A MTsz.-ban nincs. A forrás SI. Kr. II, 340.

[102] Ez az alak Kr. II, 193-ból származik : „*Zsedczel*-szék. Heltai. T. 2. p. 121. MA. habet: Sechel-szék. PP. Seczel-szék." A zs-s alak emlékeztet a román *jilț*-re (DAcR. III, 19).

[103] 'Intersepimentum', illetve 'intersepit, *zakottal* meg rakja' jelentéssel.

[104] Kr. a következő — részeg embernek tulajdonított — mondást is idézte : „Meg iszom, ne talán-tán holtom után a' lelkem a' pohárszék körül *zalánboljon*" (II, 340, id. MTsz. is).

tethető, de Dank. az adatot — ilyen *k*-s változatban ! — készen kapta Kr.-től (i. h.). — Hasonló eredetű *zuppan* 'cum fragore cadere' ennek megfelelője *zuppan* 'puffan (leeső nehéz tárgy)' (MTsz., Vas megye, egy régi adat Pesti G.-ból Kr.-nél: II, 344).

Ezek után világos a *zsémb* 'ignominia, convicium' címszó eredete is: újra SI.—Kr. együttes hatásával van dolgunk (érdekes hogy SzD.[2] nem közölte, pedig erdélyi szó; l. MTsz.). — Ugyancsak erdélyi szó, de a SzD.[2]-ból hiányzik *zseréb* 'fasciculus': Kr. II, 193 szerint 'pászma, ige, szita'. — *Zséter* 'vas ligneum cum butyro' *sajtár* alakv.-a (a MTsz. szerint Vas megyei alak, vö. Kr. II, 194 és Tzs. 1838). — Nem ismeretlen *zsurmóka* sem 'frustum massae farinaceae, ein Klümpchen des Mehls oder Brocken des Teiges' jelentésben: ezen adat forrása egyszerűen Kr. II, 196 feljegyzése: „*Zsurmóka*. Kézzel öszve zsurmolt tészta. Hallottam 1826. April 15."[105] — *Zsurmol* 'digitis massam farinaceam versare' szintén Kr.-en alapul: „*Zsurmol*, zsurmolja, Comminuit. Morzsolja [a Tzs. 1838. is *zsurmol* a. *morzsol*-ra utal]. — Kukoriczát *zsurmol*. *Öszve zsurmolja*. *Zsurmoltt tészta*. Massa farinacea comminuta" (II,196).

Azt hiszem, joggal mondhatjuk, hogy a „kör bezárult". Immár nincs kétség aziránt, hogy többek közt Kreszneries példája is ösztönözte szótárírásra Dankovszkyt, s hogy Dankovszky, erős szláv öntudata mellett, joggal nevezhető Kreszneries l e g j o b b t a n í t v á n y á n a k. Eredeti címszóanyaga jóformán n i n c s, de lelkiismeretesen rostálta kisebb szótárrá a Kreszneries gyűjtötte hatalmas anyagot, s válogatásával közvetítővé vált Kreszneries szótára és a Tzs. közt is. Címszóanyagának színességét, érdekességét tulajdonképpen a sokszor vitatható etimonok sem zavarják: mindenesetre vállalkozott egy olyan feladatra, amely a csekélyebb nyelvészeti felkészültségű Kreszneries erejét feltétlenül meghaladta volna. Elvi szempontból érdeme Dankovszkynak, hogy helyesen mutatott rá a honfoglalás előtti magyar—szláv érintkezésekre (l. e gondolatot Engelnél és Gyarmathinál is: **129.1.**), s egy olyan korban, amikor Kassai már lépten-nyomon a „tolttos" átvételek ellen hadakozott, Dankovszky — híven Pozsony haladó kulturális hagyományaihoz — sokkal helyesebben írta: „Apud hanc nobilem gentem [ti. a magyaroknál] peregrinum quoque nullo non tempore amicabiliter exceptum et pulchro amicitiae serto est innexum".[106]

B) KASSAI JÓZSEF SZÓ-KÖNYVE

158. Harmadik „gyökerész" szótárunk szerzőjének, Kassai Józsefnek (1767—1842) nincs modern életrajza; Nagy János emlékbeszédén és a Schedel F. közölte rövid életrajzon kívül (MTT. Évk. II, 104 kk., 140—141), becses forrásunk azonban az az önéletrajzi jegyzet,[107] amelyet már Simai Ödön részben hozzáférhetővé tett (Kassai József mint szótáríró. MNy. I, 220 kk.).

[105] A Tzs. 1838 szerint 'geriebene Gerste (eine Art Mehlspeise)'. Vö. Kniezsa: SzlJsz. 977—978. Itt Kniezsa a téves szláv etymont Miklosichnak tulajdonítja, pedig megvan már Dank.-nál.

[106] A latin és német nyelvű előszónak e részlete talán fordítása a következő, természetesebbnek tetsző német szövegnek: „Stets fand bei der edlen Nation auch das Fremde eine freundliche Aufnahme, und war in den schönen Freundschaftskrantz mit verflochten" (7).

[107] Szerentsi Plébános Kassai József Életének rövid lefestése. 1819. márc. 19. M. N. Múz. 4°. 653. L. még Szinnyei: MI. V, 1143—1145.

Kassai a Tokaj vidéki Bodrogkisfaludon (Zemplén m.) született, valószínűleg egyszerű családból ; amint maga írja, „tisztes öreg szüléktől, Kassai Jánostól és Kovács Máriától mint f e n e k f é s z e k[108] származék". „Grammatikai oskoláját" a tokaji piaristáknál kezdte 1778-ban, de Kassán folytatta, Baróti Szabó keze alatt (1783—86). A retorikában ő volt tanító mestere, s bizonyára tőle kapta az első ösztönzést tájszavak gyűjtésére és szótárírásra is ; a Kisded Szótár I. kiadása éppen Kassai tanulóéveinek idején jelent meg. Mindenesetre amikor 1787-ben Kassai az egri egyházmegye papnövendékeként a „Pesti közönséges papnevelő házba" került (I, 20),[109] a 20 éves ifjú már szótárírónak érezte magát, s felhasználta azt a kedvező „terepet", melyet számára a szeminárium nyújtott. Amint Baróti Szabó bizonyára Kassán is közismerten ízigvérig székely ember hírében állt — hiszen a Kisded Szótár szép tájszavairól bizonyára személyes nyelvhasználatában sem mondott le — úgy rajzottak most a jófülű Kassai köré a magyar nyelvterületnek legkülönbözőbb képviselői : „itt valának", írja szótára előszavában, „az *Erdélyi, Egri, Nagy-Váradi, Pétsi, Tsanádi, Kalotsai, Vátzi* megye-béliek, ezeken kűl kevés *Sz. Fejérvári; Veszprémi és Esztergomi* is találkozék . . ." (I, 21). Kassai visszaemlékezéseiben különösen azt emeli ki, hogy a pozsonyi papnöveldében százzal többen voltak ugyan, de „jobbára a' Duna-mellékiek" ; Pesten azonban voltak „*Erdélyiek*, minteggy negyvenenn, és . . . *Tisza' mellékiek*" (i. h.). Kassai tehát ugyanazon időben, amikor megjelent Szaitz első kis tájnyelvi adattára (1788., vö. **32.**), maga is a tájnyelv szorgos gyűjtője lett : „kedve gerjede" a magyar nyelvnek „csinosítására", s ezért: „ezen több féle Magyaroknak szó-ejtéseikre szem-fülesenn figyelmezék, vélek nyelvünkről tanakodám, a' tőlük ki tanult szókat, és mondásokat gondosann fel-irdogálám". Ugyancsak Pesten segített székely növendéktársának, Kerestély Ignácnak magyar nyelvtana megszerkesztésében (vö. DebrGr. XI.; Kassai: Szó-könyv I, 21 és M. nyelv-tanító könyv. S. Patak, 1817. 14 ; Simai Ö.: MNy. I, 221).

1790-ben azonban Kassai elszakadt Pesttől és bizonyos mértékben a tudománytól is. 1794-ig Tarcalon volt káplán, majd utána kerek harminc évig Szerencsen plébános.[110] 1824-ben ment nyugalomba ; ezután 3 évet Almási

[108] Szókönyve szerint : „*fenek-fészek gyermek* (a' Hegyaljánn) Ultimo genitus" (II, 183). Gyarmathi nyomán székely szóként *fenék-fészek* a.-ban közli a Tsz. ; vö. MTsz. (palóc, hegyaljai, székely stb. adatokkal). Az EtSz. az összetétel egyik tagjánál sem szótározta.

[109] A pesti szemináriumi szerepéről a magyar nyelvművelés történetében l. Waldapfel : Ötven év 62—64. Pesten Kassai Daykával tanult együtt. A szemináriumi igazgatója 1787-ig a szabadkőműves és jozefinista Verhovácz Miksa, a későbbi zágrábi püspök volt, akit a Martinovics-mozgalommal kapcsolatban is sűrűn emlegettek (Benda: M. jakob. II, 277—286) s azzal vádoltak, hogy a papnövendékek közt tiltott könyveket oszt ki.

[110] Szerencsi működése idején, 1814 elején látogatta meg Szemere Pál ; benyomásairól a következőkben számolt be : „Izent a' Plebanus hogy látogassam meg ; nagyon szivesen vár. Humillimus, Humillimus! Ecce, Ecce! Örvendek 's az Úr tehát a' mint Kazinczy írja? 's a' t. No én is bolondja vagyok a' magyar nyelvnek. Öszvecsókolt 's leültünk a' pamlagra. Irgalmatlanúl sokat beszéllett. Panaszkodott, hogy Trattner Dictionariumát, mellyet T.-hez felküldött, halasztja nyomtatásba adni . . . Kéri, hogy [Grammaticája] minden Kir. Iskolákban vétessék be. Különös kivánság! de hallgatnom kellett mert nem hagyott szóhoz jönnöm. — Révait magasztalta ; Debreczent stultusozta ; Verseghiről nem tett említést. Az ember már egészen ősz, közép termetű 's egyeness, csínos, sokat és szaporán beszéll 's némelykor megakad, fogai fejérek 's tiszták, m a g y a r módú s szíves" (Kazinczy Lev. XI, 189). Kazinczy 1831-ben, kevéssel halála előtt is visszaemlékezett Szemerének e látogatására, s Kassait „elposhadt Grammaticusnak" nevezte (Lev. XXI, 478).

János noszvai kastélyában töltött, majd 1827-ben Szepesy Ignác pécsi püspök vette pártfogásába. 1833-tól kezdve Szepesy gondoskodott Kassai szótárának kiadásáról is : 1838-ig öt „tsomó" látott napvilágot.[111] A kézirat azonban sokkal régebbi és terjedelmesebb volt : 510 árkusát Kassai már 1811-ben elküldte Trattnernak, aki vállalta volna a kiadást, ha nem jön közbe „a' pénznek ötödeltetése" (idézi Simai, MNy. I, 221) ; a súlyos gazdasági nehézségek miatt Trattner 1814-ben a cenzúrázott kéziratot visszaküldte Kassainak. 1817-ben sikerült kiadnia nyelvtanát,[112] s ekkor azt remélte, hogy szótára is, melyet nyomtatásban 300 ívre tervezett, megjelenhet, „mihelytt a' mostani veszni tértt jó pénzt a' Bécsi tűz megemésztendi, és a' jobb pénz folyamatba jövend" (Nyelv-tanító könyv 22). 1818. júliusában Kassai szókönyvét, önéletrajza szerint a Helytartótanácshoz nyújtotta be, de 1819-ig onnan sem kapott választ.[113] 1831-ben Kassai a M. Tudós Társasághoz fordult, de — eléggé meglepő módon — a Társaság is elhárította magától a kiadás gondolatát.[114] Végeredményben tehát Kassai műve is torzó maradt, akár a Simaié, sőt élete utolsó éveit megkeserítette az a kemény bírálat, melyet a M. Tudós Társaság mondott egyéb nyelvészeti próbálkozásairól.[115] Ennek ellenére 1832-ben a Társaság tagjává választotta Kassait,[116] de sértett becsvágyát talán ez sem elégítette ki. Valószínűleg éppen ezért a Társaság szótári munkálataiban nem vett részt, sőt — vidéki tag lévén — az üléseket sem igen látogatta. Hogy a Társasággal milyen laza lehetett a kapcsolata, arra jellemző, hogy Nagy János, aki emlékbeszédet mondott Kassairól, saját vallomása szerint sohasem találkozott vele.

159. Kassainak nemcsak szótári kézirata, de szótári e l v e i is jóval régebbiek a 30-as éveknél. Műve egy és más tekintetben már megjelenésekor

[111] A mű pontos címe : Származtató, 's gyökerésző | Magyar—Diák | Szó-könyv, a' melj a' magyar szókat gyökeröknél fogva | nyelv-tanítólag, 's ítéletesenn adja-elé. Első munka a' maga nemében. | Irá | Szeremts városának nyugvó papja, | Bodrog-Kiss-Faludi születésű | Kassai Jósef, | a' Tudós Magyar Társaságnak levelező tagja. | I. tsomó. | Pestenn, | Nyomt. Petrózai Trattner. J. M. és Károlyi Istv. | 1833. | Az I. kötet 472 l., a II. 487 l., a III. (1834.) 468 l., a IV. (1835.) 480 l., az V. (1836.) 287. l. Az utolsó, kiadatlan részről l. Simai Ö. : MNy. I, 223. Az VI. kötet eredetije a pécsi püspöki könyvtárban van, másolata — melynek szöveghűségét Tolnai Vilmos ellenőrizte — az MTA Kézirattárában (M. Nyelvt. Ivr. 29).

[112] Szepesy, aki akkor még egri kanonok volt, anyagilag is támogatta Kassai nyelvtanának kiadását (MTT. Évk. VI, 107).

[113] Vö. Nyelv-tanító-könyv 456 és Simai Ö.: MNy. VIII, 278.

[114] Az 1831. febr. 28-i heti ülésen felolvasták ugyan Kassainak Teleki Józsefhez intézett levelét, „a' mire az leve határozás, minekutána a' társaság maga egyik kötelességei közül valónak nézi a' köz várakozásnál fogva is tulajdon tagjainak munkája által egy magyar Szó-könyv kidolgozását, másét nem teheti megvétel és kiadás által, mintegy a' maga neve alatt kijövőnek : hanem becsülvén az Irónak buzgó fáradozását, átveszi jutalom mellett kéziratját, hogy kivált talán a' tájszavakra nézve hasznát vehesse" (MTT. heti üléseinek jk. 1831. 3).

[115] „A magyar nyelv különösségei" című, kéziratban maradt tanulmányáról a Társaság nevében Vörösmarty kijelentette, hogy „etymologiai képtelenségek szövevényénél nem egyéb, de tájszavakkal gazdag ; ennek okáért javasoltatik, hogy a' szerzőtől, honorarium mellett, használtatás okáért a' munka elkéressék" (MTT. heti üléseinek jk. 1831. 192.) Vörösmarty véleményének eredeti fogalmazványát közölte Viszota Gy.: MNy. VIII, 309—310.

[116] 1831 elején maga kérte, hogy „az Academia ... őtet vegye fel Társának". „Ezen utóbbi kérése mellett", írja Kazinczy, „három Exclamationis signum áll". Kazinczy szerint a MTT. „a' három exclamatiojú kérést hallgatással mellőzte el" (Lev. XXI, 478) ; ez azonban csak az első határozat lehetett, melyet egy évvel később, Kazinczy halála után, szerencsére megmásítottak.

éppen úgy anakronizmus volt, mint a Kresznericsé : örvendetes azonban, hogy Kresznerics szótárát történelmi dokumentációja tette mindmáig nélkülözhetetlenné, Kassai szókönyve pedig — anyagának alább tárgyalandó hiányosságai ellenére is — első tájszótárunk, melynek gazdagságát a Tudós Társaság kiadásában megjelenő Tsz. sem aknázta ki úgy, ahogyan elvárható lett volna.

1818-ban Kassai is beküldte a Nemzeti Múzeum 1817. évi jutalomkérdésére a maga feleletét „Érdem" jeligével (M. N. Múzeum. Quart. Hung. 24.).[117] A tökéletes magyar szókönyvnek szerinte először is „tökéletes bőségű"-nek kell lennie, másodszor pedig kívánatos, hogy „tökéletes magyarázatú légyen". Kassai véleménye szerint „tökéletes bőségű nem lenne, ha tsak a' most közönséges szokásbann lévő szavakat foglalná magábann, ha a' régi, és ki-avúlttakat, és a' tartomány, vagy vidéki szavakat is elé-nem számlálná, és az újjakról egészenn hallgatna" (1 r.—v.). Kassai meg van győződve arról, hogy sok régi szó jobb az újaknál, s hisz abban is, hogy számos elavult szót fel lehet eleveníteni, a gyakran idézett horatiusi mondás értelmében : „Multa renascentur, quae jam cecidere — Vocabula, si volet usus" ; a tájszavaknál megkívánja azonban, hogy a vidék vagy helység nevét, „holott a' szó divatbann vagyon", gondosan jegyezzék fel (ugyanezen elvről Kresznericsnél : **155.2.**). A teljesség kedvéért fel kell venni állatok, növények és ásványok nevét, latin rendszertani nevükkel együtt, valamint a tudományok és mesterségek műszavait. „Tökéletes magyarázatú" azonban a szótár csak akkor lesz, ha érvényesül benne bizonyos k r i t i k a, úgy ahogyan azt Pápay Sámuel kívánta,[118] valamint lenne benne e t i m o l ó g i a is, hiszen „minden Magyar Szónak a' gyök-erét ki nem keresvénn, . . . a' Szónak igaz értelmét ki nem nyomozhatjuk" (3). Ezúttal Kassai nem közvetlenül Adelungra (l. Szókönyv I, 18), hanem Teleki László tekintélyére hivatkozik, pontosabban „A' Magyar Nyelv elé mozdításáról" című értekezése (1806.) 8. §-ára.[119] A továbbiakban Kassai a magyar címszavaknak rokonértelmű szavakkal való magyarázatára buzdít, valamint szólásmódok és közmondások gyűjtésére.

Ámde a magyar szófejtőnek a latinon kívül „a' Német, és Slávus Nyelvnek leg-alább meglehetős ismerőjének" kell lennie, továbbá alaposan ismernie kell a magyar grammatikát, hogy a szóképzés minden részletébe be tudjon tekinteni. Az anyaggyűjtéshez vagy az ország minden vidékét be kell járnia, vagy pedig legalább értekeznie kell „a' két Hazának minden vidékéről való értelmes férj-fiakkal" (3 v.).

[117] Nagyjából egyezik nyelvtanának „A' Származtató Szó-Könyvemről" című utószavával.

[118] Kassai itt a Magyar Liter. (Veszprém 1808.) 138. §-ára hivatkozik, ahol ez áll : „Szókönyveinkbenn az még a' fogyatkozás, hogy azok sem teljes bőséggel, sem elég kritikával nintsenek írva. Azért várja a' Haza, hogy az eddig való gyüjteményekből majd-majd ⟨a' Tudós Társaság' vezérlése alatt⟩ egy egész tökélletességű Szó-könyv készíttessék" (452). A ⟨ ⟩ jelek közé tett részt Kassai kihagyta, könnyen érthető okokból (ő ugyanis s a j á t szótárát akarta megjelentetni!). — Itt jegyezzük meg, hogy Kassai egész magatartásában van valami, ami a második Mondolatnak a nemesi insurgensekkel szoros kapcsolatban álló dunántúli szerzőire emlékeztet. Nyelvtanát is Pap Jánosnak a magyar nemesi hadak élére álló nádorhoz intézett s egyben Napoleon-ellenes ódájával fejezi be leonínus disztichonokban :

„Hív Magyar! Ez Had-nagy Fejedelmetek, nagy is az Had-nagy
Fő Palatinus. Elől sok kakasokat el-öl" (467).

[119] „A' Szók Etimológyia-által való meg-határozása a' Nyelv tökéletesitésére sokat használ".

A szótártörténeti előzményeket Kassai kevéssé ismeri : csupán Révaira hivatkozik és Makó Pálra;[120] az utóbbinak az ország különböző vidékeinek bevonására vonatkozó tervét (**55.2.**) azonban igen szkeptikusan fogadja és a következő megjegyzéssel kíséri : „Magyar Társaságunk nintsen ; . . . a' meg-mondott tökéletességgel bíró Magyar Szókönyvírásra még eddig kik szánák-el magokat az érdemes Haza-fiak között? Ezen únalmas, és fáradságos munkára alig akarja magát valaki feláldozni . . ."[121] Magyar Társaság nélkül Kassai a kollektív munkát megszervezhetetlennek tartja, mivel mindenki másképpen „tenné-ki [= magyarázná, értelmezné] ugyan azon szót, 's így zűrzavar támadna belőle, és az egész Szó-könyv *lögymörré*[122] válnék" (4. r.). Megoldásként tehát — „mivelhogy még eddig más valaki, a' meg magyarázott tökéletességű Szó-könyvnek még tsak árnyékozásához sem fogott"[123](4. r.-v.) — Kassai természetesen csak egy megoldást tud ajánlani : saját szótára kiadását „a' Királyi *Universitas*' betűjivel, és költségével" (5).[124] Őmaga minden tiszteletdíjról lemond, s így bízik abban, hogy a kb. 200 nyomtatott ívre terjedő munka a kiadási költséget „felesleg-való kamatosttúl viszsza térítené ; mert az ilylyen felette szükséges könyv, szükséges, hogy felettébb kapós, és kelendő légyen" (5 v.).

Azután pedig : — „Inventis addere facile est, üdővel jutalom tételekkel, a' mibenn fogyatkozott a' Szó-könyvem, toldalékokat lehetne mind addig raggatni, míglen végtére tökéletességre menne a' Magyar Szó-könyv, és mind addig úgy is mind benne vagyon, a' mi Páriz-Pápaibann, Sándor István Toldalékaibann, Szabó Dávid' Kisded Szó-tárjábann, Márton' Szó-könyvébenn, Likvándi, Gyarmathi Vocabulariumábann, Szirmai' Glossariumábann 's a' t. találtatik, és ezenn felűl ezerek és ezerek" (5 r.-v.).

159.1. Kassai, mint láttuk, épp oly szilárdan ragaszkodott elveihez, akár Révai vagy Versegi ; elvszerűsége azonban olykor merevségbe, sőt durva kíméletlenségbe csapott át. Sajnos ez a hajthatatlanság, ez a szinte embertelen — s különösen nyelvi kérdésekkel összeegyeztethetetlen — könyörtelenség hatja át Kassai szótárának előszavát is, ahol többek közt részletes, példákkal bőven fűszerezett tudománytörténeti visszatekintést nyújt (A' magyar Szó-Könyv írók nevei. I, 11—16).

[120] Másutt is utal rá, például „Iparkodás" című jutalomfeleletében (M. N. Múz. Quart. Hung. 23. 2). L. még I, 18.

[121] Ezután idézi „Skaligyer" ismert véleményét latin eredetiben és Sándor István fordításában. Vö. I, 20; Scaliger epigrammáját idézte Fábchich is a Kengyelfutó elején.

[122] Hegyaljai szónak mondja (III, 304) ; a MTsz. szerint Szatmártól a Csallóközig a magyar nyelvterület peremén sok helyen él.

[123] Újabb megdöbbentő bizonyítéka a magyar tudományos élet akkori szervezetlenségének (l. a III. fejezetet).

[124] Már nyelvtana utószavában keserűen panaszolja, hogy „az Universitás' Tipografiájához . . . szerentséje nem lehetett . . . Mert a' Magyar Universitás' betűjivel, és sajtójával a' Felséges K. M. Tanáts tetemes Magyar Grammatikákat, és Magyar Szókönyveket n e m a k a r nyomtatni, hanem tsak Oskolai gyermeketskéknek való Grammatikátskákat, egygy nehány árkusból állókat" (458). Keserűen panaszolja, hogy Révai Elaboratior Grammaticájának 3. részét sem akarja Trattner kinyomatni, s „most is nála pang, mivel hogy semki nem susztogtatja, sem nem pengeti nékje a' pénzt" (uo.). Jellemző az is, hogy Kassai mégis lát kiutat : áldozzák hazájuk javára magyar főpapok, amint az Allg. Literatur-Zeitung írta 1805-ben, „földi javaiknak feleslegét" (den Überfluss an zeitlichen Gütern). Szótára előszavában azonban „ortza pirulással" szól a mecénáskeresésről, s arról, hogy a szerzőnek, „szegény és szigorú létére", mintegy koldulnia kell az előfizetőket, „a' mi nem mindennek fér a' pofájához" (I, 19).

Kassai bevezetésének egyik nagy érdeme a régebbi magyar szótártörténet összefoglalása : sajnálatos azonban, hogy tudománytörténeti felfogásából hiányzik bizonyos emelkedett d e r ű, ami nélkül pedig lehetetlen a sok-sok kísérlet és műfajilag is s o k f é l e kezdeményezés világos, maradandó értékelése. Kassait érezhetően lesújtotta, hogy Kresznerics megelőzte a szótárírásnak éppen e b b e n a műfajában : ezért bírálatának éle is elsősorban Kresznerics ellen irányul.

Ismeretes, hogy Kassai Kresznericsről rendkívül kedvezőtlenül nyilatkozott : szerinte „ezen szótár sem származtatónak, sem nyelv tanítónak, sem ítéletesnek, a' vagy gántsolódónak (criticum Lexiconnak) ingyen sem nevezteth etik" (I, 15). Az első konkrét szemrehányás Kresznericset azért éri, mert „nem fejtegeti : valjon tős gyök-eres magyar szó-e, a' vagy más nyelvből költsönözött, és tsavarított szó e?" Kassai — és ebben e l v b e n igaza van — alaposabb szófejtést követel, hiszen következő kérdése így hangzik : „Ha másnyelvből [!] való idegen, vagy korts szó, hát meljik nyelvből? Ha más nyelvből, abból hogy-hogy van tsavarítva?" A követelés jogosultsága kétségtelen, ámde abban a korban — főleg Kresznerics számára — még szinte megoldhatatlan akadályokba ütközött volna. Maga Kassai, sőt valljuk be CzF. sem vállalkozhatott arra a feladatra, hogy Sajnovics, Sándor I., Gyarmathi és mások életrevaló szófejtési ötleteit kritikailag megrostálja és harmonikus egységbe olvassza össze. De lássuk a második kifogást ; ez már a szavak csoportosítására vonatkozik. Kassai többek közt szemére veti Kresznericsnek, hogy a „megrövidített, egygy tagra összze vonott szókat" (pl. *kedd* „meljnek a' gyök-ere *két*") nem vette figyelembe. Mindjárt meg kell azonban jegyeznünk, hogy e téren maga Kassai is hatalmas tévedéseket követett el : *lom* szavunkat *holmi*-ból származtatta, *meny*-et a *menyem* alakból „megrövidített szónak" vélte stb. Kifogásolja azt is, hogy egyes határozóragokat (pl. *-ért, -hoz)* Kresznerics suffixumnak nevezett, s ezzel az ő „Nyelv-tanító könyvének" nézeteitől eltért. Legsúlyosabb vétsége azonban, Kassai szemében, Kresznericsnek az volt, hogy „minden gántsos, kortsos, németes, tóthos szót öszve hárít, öszve kever magyar gyanánt, mint *Fraska* Telegdiből, *Fruhstuk*, *Fröstök*, *Fölöstököm*, *For*, *Fuar*, *Fuvar*, ezek német szók lévénn" (I, 16). Ámde Kassai „mélymagyarsága" valóban az ellenkező végletbe csapott, mikor nemcsak Kresznericset hibáztatta olyan szavak felvétele miatt, mint *ablak*, *abrak*, *abronts*, *abrosz*, *ákavita*, *alagya*, *alamisna*, *almáriom*, hanem maga e szavakat saját szótárából t é n y l e g e s e n k i r e k e s z t e t t e![125] Azt a pár idegen szót, amelyet mégis felvett, vagy elítélő megjegyzéssel közölte,[126] vagy pedig valamely elvontan értelmezett „hangváltozásra" hivatkozva,[127] addig csűrte-

[125] Egyes kéziratban maradt „jutalomfeleleteiben" odáig ment, hogy például „tolttos" *asztal* szavunkat is szerette volna kirekeszteni alapszókincsünkből : helyette *állványt* vagy *táblát* javasolt (Iparkodás 2). A *tót* népnévnek Kassai használta különös változatát Kazinczy gúnyosan emlegette : „Neki a' *slavus* nem *tóth*, hanem *tolt* — Verdrängter — mert az Árpád' serege őket lakásaikból *kitolta*. — Ex hoc uno disce omnes — mond Virgil" (Lev. XXI, 478, l. még 518). Kassai szláv vonatkozású szófejtéseiről, Az idegen, kortsos, és gantsos szók meg-igazításáról c. kézirata alapján, vö. Gáldi L.: StudSl. II, 297—303.

[126] Pl. „*Fa-gyapott*, (Pamut, v. Pamuk. B a r b a r e [!] ex Germ. Baum-Wolle, B. cum P. permutando)" (II, 134).

[127] Ezért került a szótár elejére az V. fejezet : „Betű tserét szenvedő szók, azok' értelmének zavarása nélkűl" (I, 67 kk.). Sajnos Kassai lényegében véve felette keveset tanult Adelungtól és Campétól ; jobban hisz, híven a héber—magyar rokonság babonájá-

csavarta, amíg valamely magyar „gyök-ér" nem bukkant elő. Nemcsak annak örvendett, ha a *Bakony* nevét — ellentétben Sándor I. szláv etimonjával (Sokf. XII, 49, vö. EtSz. I, 244) — a *bak* „gyök-ér"-hez csatolhatta (I, 241), hanem pl. a *bagazia* szót is hajlandó volt az *ég* szó mélyhangú párjából, az *Ag* alakból [!] „cum B prosthetico" *(Bag!)* származtatni, csak azért, hogy rámondhassa: lám, e szó eredeti jelentése, etimonja szerint „ég szinűre festett vászon" (I, 228). Mai tudásunk szerint inkább örvendetesnek tartjuk, hogy Kresznericsnek volt bizonyos önkritikája és egyébként oly becses művét nem tűzdelte meg efféle naiv szószármaztatásokkal.[128]

De talán méltányosabban nyilatkozott Kassai többi szótáríró elődjéről. Sajnos ahelyett, hogy komolyan értékelte volna az utolsó félszázad szótárirodalmi törekvéseit, merészen általánosított: azoknak, akik úgy vélnék, hogy Bod Péter, Sándor István, Szabó Dávid, Gyarmathi Sámuel, Márton József s végül Kresznerics már többé-kevésbé kipótolták PP. hiányait, mindössze ennyit felel: „igen bal vélekedés lenne [ez]; mertt a' dítsértt[129] *Szó-könyvek* számtalan gántstsal rakvák, hiánosok, fogyatkozottak, zűrttek-zavartak, jó rend-szer nélkűl valók 's a' t." (I, 16). Ezt a kevéssé termékeny kritikát, mely a felsorolt szótárak műfaji különbségeit sem tartja számon, Kassai persze képtelen elfogadható érvekkel alátámasztani. Jellemző azonban, mit vet elődeinek szemére.

Kifogásolja mindenekelőtt azt, hogy a korábbi szótárak nem tartják meg a „természetes rendet",[130] vagyis a szavaknak a megfelelő „tő-szó vagy gyök-ér" alá sorolását, „a' mi nemű képpen vagyon el-rendelve a' zsidó és görög Lexicon, és a' *Természeti História* Linné rende-ként az állatokról, és a' Füvész tudományról, a' hol előre tétetnek a' nëmi [!] nevek, alájok, 's utánnok a' faj nevek" (I, 17).[131] A „gyökér-rend" kedvéért persze az ábécé-rendes szótárakról nem lehetett lemondani. Nem fogadhatjuk el Kassainak harmadik érvét sem: Sándor Istvánnak, mint előbb Kresznericsnek, azt veti szemére, hogy „az újjítók gántsos' szavait is a' Szó-Könyvbe iktatá".[132] Ma éppen SI. érdemének tartjuk, hogy szótározta a neologizmusokat egy olyan korban, amikor más nyelvújítási szótárnak még híre-hamva se volt![133] A negyedik vád, váratlan módon, Kassai mestere, Baróti Szabó ellen irányul. Abban igaza van Kassai-

---

hoz, még 1833-ban is, M. Christ. Rajnecciusnak, aki ezt írta „a' zsidó etymologiáról": „Literae unius organi facile inter se permutantur" (Gramm. Hebraeo-Chaldica. Viennae, 1778. 4; id. I, 68). Ezenkivül sokszor hivatkozik Beregszászi Nagyra is.

[128] Kresznericset — nyilván pozsonyi görög tanárának hatására — főleg görög—magyar szóegyeztetések érdekelték (vö. Anal. Phil. I, 174 kk.), de ilyeneket is csak szórványosan jegyzett fel (pl. *kura* 'puella' < κουρα [!] I, 345). Görög etimonok iránti érdeklődésében Adelung is megerősítette: Adelung indoeurópai szóösszevetéseihez Kresznerics az Anal. Phil.-ban gyakran odaírta a „megfelelő" magyar alakokat. Vö. még a Dankovszkyról mondottakkal: **157.**

[129] A. m. 'említett' (a latin *laudatus* hasonló használata nyomán).

[130] Egyedül üdvözítő rendszernek Kassai még a „gyökerészést" tartja, s az ábécérendes szótárak jogosultságát alig hajlandó elismerni.

[131] E természettudományi, közelebbről állat- és növényrendszertani indokolást Kassai főleg a debreceni botanikus-nyelvészektől vehette át. Növénytan és nyelvészet lehetséges tudománytörténeti viszonyáról l. már fentebb, 95. j.

[132] Példái *bükköny* (Kassainak azért nem tetszik, mert ő —egyébként helyesen — a német *Wicke*-ből eredezteti; vö. EtSz. I, 591, ahol Kassaira nincs utalás!); *ostya imádás* (artolatria; Kassai — pap lévén — természetesen kárhoztatja a szabadgondolkodó Sándor I. szavát); *laplag* 'philera, árkos' (Barczafalvi szava, NyÚSz.) stb.

[133] Szemere tervéről: III. fej., 188. j.

nak, hogy a PPB.-ban sajtóhiba folytán olvasható *drida* (= dsida, vö. EtSz. I, 1462) tévedésből került a SzD.[2]-ba, viszont ismét merész általánosítást találunk következő soraiban: „Szabó úgy öszve keveri, tsűri, tsavarja a' szókat, hogy azoknak igaz valóságos értelmöket ki nem találhatod" (1, 17)[134]. Egy-egy hiányosan értelmezett címszó a vádat ily általános megfogalmazásban persze nem teszi jogosulttá. Az 5—7. kifogás Mártonra, Gyarmathira és ismét Kreszneriesre vonatkozik. Mártonnal szemben végre Kassai is józanabbul nyilatkozik: ígéri ugyan, hogy „botlásait" jelzi, de „tsinjánn, és sértés-nélkül". Gyarmathit kevésbé kíméli, de vádjai ismét naiv, egyházias túlbuzgóságból erednek.[135] Marad tehát végülis egyetlen helyes megállapítás, amelyet Kassai saját érdemének kidomborítására használ fel: „S o k e z e r[136] tős gyök-eres magyar szó vagyon, a' meljeket semki: sem PP., sem Szabó', sem Sándor', sem Márton Úr, sem Gyarmathi Szó-Könyvébenn fel nem talál, a' meljekből én temérdeket öszve-hárogaték" (I, 17).

159.2. Milyen szótárt kíván tehát „a' ditső nemzet", teszi fel a kérdést Kassai bevezetése III. §-ában. A kérdésre így válaszol: „egygy tökéletesbb, legalább *Magyar-Diák*, és *Diák-Magyar*, és pedig származtató, nyelv-tanítós, 's ítéletes, (mint az Adelungé *Grammatisch, Kritisch)* és lehetségig bőséges Szó-Könyvet kíván a' nëmes Haza, és ditső Nemzet, hogy a' két Magyar Hazának vidéki szavai is irassanak belé *(Provincialismi).*" Ez az eszmény lényegében véve Kreszneriesz szótárírói módszerének részben igazolása, részben továbbfejlesztése. A nyelvszokást Kassai is gondosan figyelembe kívánja venni, mint Márton, Simai és Kresznerics, de — és ez Versegi Lexiconjának elveihez áll közel — nyelvhelyességi szempontból bírálatot gyakorol, tehát a tudatos nyelvfejlesztés érdekében a tapasztalati tényekről ítéletet mond. Egyben óvatosabb elődeinél munkája szerkesztésében: az egynyelvű szókönyvet, aminő a Szabó Dávidé volt, tökéletlennek tartja, de nem bocsátkozik a többnyelvű értelmezések zavaros hínárjába, hanem — figyelmét teljesen magyar szóanyagára irányítva — arra törekszik, hogy az összes szótározott szavakat egy nyelven, mégpedig l a t i n u l pontosan értelmezze. Ezért mondja, hogy a „két nyelvű [szótár], mint a' Kreszneritsé, már tökéletesbb". Mint fentebb jeleztük, felállít azonban egy harmadik és — a kutatás akkori állapotában — tudományosan megoldhatatlan követelményt: a szófejtés igényét, mégpedig mind magyar, mind latin vonatkozásban: „a' Magyar-Diák, és viszontag Diák-Magyar, ha mind a' kettő származtató is, legtökéletesbb." Művének igazi címe tehát ez lett volna: *Lexicon Etymologicum Hungarico-Latinum, et Latino-Hungaricum Grammatico-Criticum.* E terv annyiban érdekes, hogy a Cellarius—Mokry-féle „gyökérrendes" latin szótár hagyománya itt, Kassainál olvadt volna össze magyar másával: a magyar nyelvre alkalmazott „gyökerésző" szótárral.

[134] Kassai helyesen utalt a MTsz.-ban sem szereplő *kekse* szóra, melynek értelmét az SzD.[2]-ből valóban nehéz lenne kihámozni: ott ugyanis az értelmezés 'suba, goromba ruha, pokrótz'. Alighanem 3 külön jelentésre kell gondolnunk, s az alapjelentés kb. 'durva szövet, daróc'.

[135] Amint írja, „Gyarmati' Szó-Könyvetskéjében is találkoznak vétségek: a' *Hit* szóról írvánn kár vala írni: mintha a' hitre Enthusiasmus kívántatnék, következőleg a' hivő ember enthusiasta lenne. Kár, hogy *Korhely* szóról írvánn, azt *Chor-herr* német szóból származtatja, a' melj Scheller' német Szó-Könyveként, *Kanonokot* jelent, 's így magyarázólag a' Kanonok Urat sértőleg korhelynek jelenti" (I, 18).

[136] Én ritkítottam.

160. Ezt a kettős alapvetést kiegészíti még egy fontos mozzanat: Kassai népiességének eddig alig tanulmányozott elmélete.[137] Kassai szókincsének erősen népies színezete már Vörösmartynak és Nagy Jánosnak feltűnt, napjainkban pedig Kassai műve a most készülő új tájszótárnak — remélhetőleg — egyik fontos forrása lesz. Már láttuk, amit Kassai a pesti szeminárium nyelvi mikrokozmoszáról mondott, de hibás egyszerűsítés lenne mindent *ezzel* magyarázni.

Kassai népiességének kétségtelenül legalább négy táji forrása van. Mindenekelőtt bizonyos, hogy már odahaza megismerkedett a hegyaljai parasztnyelv gazdagságával; *fenekfészek*-nek (vö. **158.**) bizonyára szülei és a falujabeliek nevezték. Később gyermekkora nyelvi benyomásait nagymértékben támogathatta mindaz, amit tanulótársaitól Tokajban és Kassán hallott; Kassán kerülhetett érintkezésbe a szlovákokkal, ami benne is, mint korábban Szirmayban, naiv magyarkodást lobbantott fel és merőben történetietlen „lexikális xenofóbiát". Második — és általa is legtöbbet emlegetett — forrása a Pesten eléje táruló „Orbis Hungaricus". De ez sem minden: anyagát harmadik forrásként gyarapította az első, nyomtatásban megjelent magyar tájnyelvi gyűjtésekkel,[138] s végül kétségtelen, hogy vidéki lelkészkedése idején tulajdonképpen s o h a s e m s z a k a d t e l a parasztságtól. „Szeretett ő a' pórnéppel társalogni, és így annak nyelvét magáévá tenni", írja róla Nagy János (MTT. Évk. VI, 109), sőt hozzáfűzi, hogy egész írásmodorában volt valami rusztikus vonás. „Talán innen magyarázható", folytatja Nagy, „azon alrendű népszerűség [!], és üres szószaporítás, melly munkáin elömlik, és melly őt korának míveltebb irói fokára emelkedni nem engedte" (i. h.). Erősen támogatja késői köznyelvi benyomásainak fontosságát még egy nyilatkozat, mely egyszersmind a nyelvújítás története szempontjából is elvi jelentőségű: „Akkoronn sem kell újj szót tsinálnunk, ha mostanság a' két Magyar Hazának valamelyly vidékénn olylyan tartományi, vagy vidéki szóra találunk, a' melyly helyesenn, jegyzi azt, a' mit közdivatbann lévő szóval nem magyarázhatunk, p. o. A' háznak Frontispiciumát Szerentse Várassábann a' köznép igen helyesenn nevezi *Vérteleknek*, ház *vértelkének*;[139] a' *Caminust*, vagy *Fumariumot* Erdélybenn helyesenn nevezik *Gógánynak*;[140] a' Németes *Létrát* . . . a Hegyaljai köz-nép helyesen nevezi *Lábtónak*, mint egygy *Lábitónak* . . ." (Iparkodás, 2 v.). Kassai provincializmusai mögött azonban valóságos program húzódik meg: az előbbi nyelvtaníróknak azt veti szemükre, hogy „tsak a' magak [!] vidékökönn divatbann lévő szólás-ként alkoták *Grammatikájakat* [!], a „ki-derültt eszű" Grammatikustól viszont azt követeli, hogy „a' méhek szokása'ként mindenünnét, a' jókat" össze kell gyűjtenie és „ki-szemelnie". A szókészletről is azt mondja, hogy „a' jó Magyarság nintsen egygy helyhezz kötve":[141] mindenütt követnek el hibákat, ámde „a' mit egygy helyenn gántsosann mondanak, azt másutt helyesenn mondják", s ezért „szemesnek kelle-

[137] Lényegében véve ez is a Kisded Szótárt, majd később A Magyarság Virágit író Baróti Szabó elveinek továbbfejlesztése. Vö. Simai Ö.: Kassai József a nyelvjárásokról. MNy. I, 264-265.

[138] Könyvtáráról nincs értesülésem; hogy dolgozott a pesti „királyi könyvtárban", azt többször említi kis kéziratos értekezéseiben. A korábbi tájszógyűjtésekről gondosan beszámol az I. kötet bevezetésében.

[139] Kassai V, 286. Alföldi és felvidéki szó (MTsz.); először Pejachevich kis „jászsági" szótárában találtam meg (**31.**).

[140] Kassai II, 288; MTsz.

[141] Kassai itt Sándor I.-ra utal (Sokf. X, 19).

tik a' Nyelvtanítónak lennie, és ítéletesnek, hogy meg tudja választani a' jót a' roszsztól" (Nyelv-tanító könyv 15—16). Egy-egy sajátosan tisztának vélt vidék nyelvjárását sem szabad normául elfogadni; Kassai bárminő „táji norma" helyett[142] egyetlen egyhez hajlandó ragaszkodni: „az o k o s Nyelv-szokáshozz, a' melyly szerént a' tudós Magyarok, és Magyar tudósok[143] beszéllenek, és beszéllettenek" (i. h. 17).

Kassai nyelvi demokratizmusának tehát vannak merev racionalizmusból és ezzel összefüggő akadémiai elgondolásaiból folyó korlátai; mindennek ellenére már nyelvtanának kis szótári részéből („A' gántsosann mondott, és írott Magyar szókról különösenn") kiviláglik, hogy sok esetben egy-egy helyesebbnek vélt n y e l v j á r á s i alakot kívánt k ö z n y e l v i v é emelni. Lássunk nehány példát:

„Gántsosann Igazánn"

Bútsú — *Boltsú* (424), — Vö. székely *boltsú* (MTsz.). A *boltsú* ~ *bultsú* alakokat PP. és Gyarm. Voc. alapján idézi Szó-könyvében is (I, 346); történeti érvként mindehhez csupán a HB. „*bultsássa*" alakját fűzi (I, 347).

Gyertya — *Gyurtya* (428). — Vö. székely *gyortya* ~ *gyurtya* (MTsz.). Kassai ezúttal is Gyarmathira támaszkodott, de Szó-könyvében címszónak mégis a *gyértya* alakot tette (II, 278).

Hozzá — *Hezzá* (429), „Erdélybenn"; a következő megjegyzéssel: „mivel két utól-járóból való ösz-szó, jobb lenne így írni: *hezz-á*". — Vö. MTsz. (rengeteg székely és csángó adattal).

Hernyú — *Hirnyó* (429). — Az első alak Heves és Gömör megyei, a második erdélyi: Zilahtól a Székelyföldig vannak rá adatok (MTsz.). A Szó-könyvben Kassai már engedékenyebb: elfogadja a nyelvszokást és mivel a *hernyó* szóban összetételt sejt (**hernyú!*), az *e-o* vokalizmusba is belenyugszik (II, 407).

Innep — *Üd-nep* (430). — Tudálékosan régies szóalaknak látszik, mivel a MTsz.-ban nincs, de vö. egy bodrogközi *id-nep* alakkal (uo.). A régi irodalmi nyelvben gyakori: használta például Erdősi Sylvester és Geleji Katona (NySz.). Az előbbi szerzőre Kassai nyelvtanában is hivatkozik, tehát valószínű, hogy archaizmussal van dolgunk. Vö. még **36.3.**

Leány — *Liány* (433). — Maga Kassai erdélyinek jelzi, s ezt a MTsz. marosszéki adatai is megerősítik, bár van *liány* a Rábaközben és Vas m.-ben is. Szó-könyvében *léány*-t ajánl (III, 272).

Reszket — *Rezked* „mertt rezeg" (437). — Ez „kivételesen" nem székely alak, hanem dunántúli vagy alföldi: a MTsz. Vas m.-ből és a Jászságból közli (vö. IV, 214).

[142] A palócságra az impulzív, szenvedélyes Kassai — egyelőre ismeretlen okból — különösen neheztelt: véleménye szerint, mivel „a' Palótzokat . . . általábann g á n t s o s, o r d a s, és s i v a t a g [!] beszédű Magyaroknak" tartják, palóc szavakkal a magyar irodalmi nyelvet „nem bővíthetni, sőt azt avval inkább piszkolnók, és ordasítanók" (Iparkodás. 1818. 5.). Szerinte ez a nyelvjárás éppen oly rút, mint a görögöknél volt a boiotiai dialektus: ezért latinul is *Sus Baeotica* a. m. 'vad paraszt, sültt paraszt, ordas paraszt'.

[143] Talán franciás szójáték: olyan, mint *un savant espagnol* „liaison"-nal vagy anélkül (liaisonnal: 'tudós spanyol'; liaison nélkül: 'spanyol tudós'). De kérdés, tudott-e Kassai franciául?

Sziget — *Szeget* (438) „olyly hely, melylyet a' víz körűl szeg," utalással Sándor. Sokf. VII, 232-re. — Lehet tájnyelvi, Dráva vidéki vagy erdélyi (MTsz.), de lehet régies alak is : Sándor I. az általa jól ismert BécsiK.-ből meríthette (*zeget*, 72, 163, NySz.). Másutt Kassai Pesti G.-ra hivatkozik (IV, 383).

Csikótó — *Sikaltó* (441). Kassai adatai pontosak, sőt igen érdekesek. *Csikótó* Kassai szerint palóc alak, de él az Alföld több vidékén (MTsz.). *Sikaltó* a MTsz.-ban n i n c s ; közel áll hozzá a zempléni *csikoltó*, vokalizmusban pedig *sikaltyú*, amelyet a MTsz. *sikattyú*-ra próbál javítani, de nem meggyőzően. Kassai szótárában a *sikaltyú* változatot jegyezte fel (IV, 309).

Tövis — „*Tüvis, tüves, tüs* (aculeatus.) innét *tüske*" (441). — *Tüvis* kalotaszegi, *tüves* a máramarosi *tövésbokor*-hoz hasonló, *tüs* megvan a Balaton mellékén, de *tüss* alakv.-ban Brassó körül és Erdélyben is (MTsz.). Persze mindezen alakok éltek a régiségben is (NySz.), úgyhogy a népnyelvi normát ebben az esetben az archaikus normától alig lehet elválasztani.

Mindeme példákból szemléletesen tűnik ki, hogy Kassainak már nyelvtana írása idején szilárd népnyelvi normája is volt : nem szabta ugyan nyelvhasználatát „sem a' Hegy-aljához, sem Jászsághoz, sem Kúnsághoz, sem Székelységhez" (Nyelv-tanító k. 17), de azért előszeretettel támaszkodott saját nyelvjárásán kívül a s z é k e l y s é g r e, megvetette a palócokat, s csak olykor merített egyet-mást a dunántúli vagy alföldi tájszólásokból. Később, úgy látszik, sokszor engedett saját normáiból, és — talán barátainak tanácsára[144] — inkább a köznyelvi használathoz alkalmazkodott. Kérdés már most, hogyan alkalmazta ezt az elvet szótárában ; e célból megvizsgálunk, eddig alkalmazott módszerünk szerint, két részletet, végigelemezzük forrásait, s e forrástanulmány keretében vesszük szemügyre a tájnyelvi adatokat.

*

161. Vizsgáljuk meg mindenekelőtt az *áll* ige családját. A szótártörténeti előzmények nem jelentékenyek. PPB.-nál, minden számbavehető frazeológiai anyag nélkül, 20 származékot találunk. Ezek közt figyelemre méltó *államány* 'hypothesis. Voraussetzung, ein Satz, den man als wahr annimmt' (Versegi: Lex. 215 elveti, mivel „neutralis értelme van" és helyette *állítmány*-t javasol), továbbá *állásotska* 'statiuncula', mely latin mintára keletkezett „kicsinyítő szó". SzD.[2] szerint önálló címszavak *állapíttom* (s ehhez értelmezésben 'megállíttom') ; *állapom* 'állapodom' (szárm.: *állapodottság, állapás* ~ *állapodás, állapat) ; állatom* 'állíttom, helyhezem, helyhetem, helyheztetem, rendelem' (szárm.: „*előállatom* a' kezest ; *fel-állatom* a' sereget, az oszlopot") ; *állatás, állatmány, állítmány* 'fundálás, szerzemény') ; *állhatatlankodni ; állomány*

[144] Elszigetelt volt-e teljesen Kassai szerencsi magányában? Saját vallomása szerint (l. Barátságos, 's űgyes felelet. M. N. Múz. Quart. Hung. 1248.) legalábbis nyelvtani munkálataiban — támogatták „ezen Tudós és Tekintetes Uramék, úgymint : Kassai K. Prófessor Pongrátz János Ur, Szemere Pál Ur, Kazintzi Ferentz Ur, S. Pataki Professor, Rozgonyi Jósef Ur, Ugyan oda való Prófessor Nagy Ferentz Ur, Szattmári Tábla Bíró Költsei Ur, Bartzafalvi Szabó Dávid Ur 's a' t." E vallomás érdekes, mert rávilágít Kassai erősen népies nyelvhasználatának sárospataki támogatóira, és kapcsolatba hozza ismét egy szótáríróval nemcsak Kazinczyt, hanem Kölcseyt is.

(substantia), létel *(existentia)*, valóság *(essentia)*; *állongani*; *állóság* 'állandóság, tartósság, nyomosság'. Nem hozott jelentékeny gyarapodást Márt. 1807. sem ; újnak látszik azonban nála *állítás*, *állandóság*, *állhatatlanság*, *állíthatólag* ~ *állítólag* 'positiv' stb. Fontosabb adalék a SI.-é, ahol megvan — ugyancsak SzD.[2] nyomán — *állap* 'statua, columna' [!], *állapni* ~ *állapodni*, *állatmány* ~ *állítmány*, *állomány* 'substantia', az SzD.-ból átvett *állongó* ('der Zauderer') a PPB.-ból átvett, de már régiesnek mondott *állóság* 'stabilitas', sőt 'duratio' jelentéssel stb. Ilyen előzmények után nagy haladást jelentett Kr., ahol egyszerre 150-nél több szó került *áll* családjába. Bár a szócsalád magvát nála a ,,nagy szótári hagyomány'', vagyis — elveihez híven (**153.3.**) — nem is PP., hanem MA. adja, mégis SI. és a VSzót. szerencsés keverése, valamint számos történeti adalék és egyéni pótlás e szócsaládot igen változatossá teszi ; persze Kr.-nél a súlypont kétségtelenül a történelmi dokumentáció felé tolódott el.

Kassai anyagát szokása szerint ,,Származékok''-ra és ,,Összók''-ra bontotta ; az utóbbi alcímhez hozzátette : ,,Nemzeti szó-járások (Idiotismi) és közmondások'' (I, 162). Anyagát azonban n e m e b b e n a r e n d b e n, hanem egyrészt az alapszó különféle jelentései, másrészt az egyes származékok típusai szerint csoportosítjuk.

161.1. *Áll.* — Kassai alapján csupán a következő kifejezéseket lehet az egyszerű ige frazeológiájához sorolni : *álltonn-áll* 'jugiter stat' (,,uti *Forrtonforr*'', I, 162 ; NySz.-ban nincs) ; *áll a' vásár* 'nundinae jam sunt in progressu, et continuatione' (I, 162 ; NySz.-ban nincs) ; *fogába állott a' fájás*, dentes ejus dolore correpti sunt' (I, 162 ; NySz.-ban nincs) ; *bosszút áll rajtta* 'vindictam sumit de ipso' (I, 162 ; NySz.-ban adatok a XVI. sz. óta) ; *rajtam áll: hogy azt adjam, vagy ne adjam* 'potestatem habeo dandi illud, vel non dandi' (I, 162—3 ; a NySz.-ban nincs) ; *hol áll a' sótartó?* — Ubi habet locus salinum? (I, 163 ; a NySz.-ban nincs) ; *essőre áll az üdő* 'ad pluviam sunt dispositiones aëris' (I, 162 ; vö. *essőre álló ég* 'aer pluvius' PPBl., továbbá 1794 : ,,*essőre áll az idő*''. Gyarm.: Nyelvm. I, 175); *még nékje áll feljebb, ha szólok* 'veritas apud ipsum odium parit' (I, 162; NySz. nincs); *útját állja a' Zsivány, az utazónak* 'latro aggreditur viatorem, expilare, exspoliare eum, volens' (vö. valakinek *úttyát állani*, v. *el állani*. Baróti Szabó: MVir. 28. — Haller: H. Hist.-ból hasonló példát idéz a NySz.); *testből, 's lélekből áll az ember* 'homo consistit ex Corpore, et anima rationali' (I, 163 ; a NySz.-ban nincs). Végül egy közmondás : *A' hamis, sias* [!][145] *tsempes, ravasz, róka, roszsz embereknek áll ma a' világ* 'homines neqvam prosperantur hodierno aevo'.

Kr.-hez és a MVir.-hoz képest elég kevés az igekötős származék (Kr.-nél 20 volt) :

Átáll: csak ebben a kifejezésben : *ált állott a' Duna* 'congelavit Danubius' (I, 162). Kr.-nél és a NySz.-ban e kifejezésnek nyoma sincs. Éppen ezért valószínű, hogy a forrás Gyarmathi : ,,A' Duna *által állott*'' (Nyelvm. I, 174).

Beáll: bé-állott inasnak, az az bé szegődött 'conductus pro tyrone', vö. ,,*bé-állani* a' jószágba, tisztbe, hívatalba'' (MVir. 28) | *bé-állott* az újj esztendő 'auspicati sumus annum novum'. Kassai szándékosan más frázisokat ad, mint Kr.: nála hiányzik még ez is : *be állott a Duna; be állott a tél* stb.

[145] A *sias* szót SzD.[2] szerint ,,a' kis Küküllő' tájánn'' használják (200, vö. Kassai, I, 108). L. még MTsz.

Eláll: itt csak szélről *(el-állott a' szél* 'cessavit ventus'). A MVir. szerint jelentése 1. 'tűrni, viselni' (pl. *el-állani* a' tréfát, másnak erőtlenségét, fogyatkozását'); 2. 'valakinek úttyát . . . *el-állani*'. Simai az 1. jelentést közli: „perfero, sustineo", majd hozzáteszi: „Item: perduro" (VSzót. II, 28). Ismét más jelentéseket közöl SzD.[2]; itt némileg rokon Kassaiéval a következő példa: „*el-áll:* p. o. a' lélekzete az útbann".

Fel-áll: valószínűleg fiziológiai jelentésben: 'erigitur per se, et naturaliter'. Kr.-nél (I, 19) — hivatkozással MA.-ra — csak 'prostat, surrigitur, astat, assurgit' (vö. NySz.).

Kiáll: PPB. szerint ‚exsto, prodeo', vö. „*ki áll* a' szeg a zsákból. km." (Kr., i. h., l. még NySz.). Itt 4 különböző jelentésű példát találunk: 1. *ki-állott a' fájás a' fogából* 'cessavit dolor dentium illius' (I, 162), vö. „*ki állott* belőlem" (Gyarm.: Nyelvm. I, 175). 2. *kiállja a' hideget* 'frigus sustinet', vö. „*ki-állani* a' büntetést, szenvedést, szégyent" (MVir. 28), „*ki állotta* a' büntetést" (Kr. I, 19; a NySz.-ban nincs); 3. *ki-áll a' rúdja a' Tiszttartónak, és ingyen majd ki tudják, az az, ki-túrják* 'proximo officio privabitur provisor' (I, 163); a NySz.-ban csak *tisztiből áll ki*, de Gyarmathinál van: „*ki áll a' szekerem rúdja*" (Nyelvm. II, 175); 4. *ki-áll a' szekeres ló a' nagy sárbann* 'deficit viribus in luto magno eqvus jugalis'. Ugyanide egy közmondás is: *roszsz gazda az, a' ki addig hajtja lovát, míg ki nem áll, és ki nem dűl a' hámból.*

Megáll: egyetlen példa, konkrét jelentéssel: *meg-állj! majd adok!* 'Siste! Docebo te!' A MA.—PPB. hagyomány szerint, melyet Kr. is képvisel, az ige nem valamely mozgás megszakítását jelenti (megtorpanást stb.), hanem 'megmaradást álló helyzetben', vö. 'subsistit, perstat, consistit, persistit' (Kr. I, 19).[146]

Mindez nem sok, de tagadhatatlan Kassainál az a törekvés, hogy elődeitől elszakadva, jelentékeny mennyiségű e r e d e t i anyagot gyűjtsön össze. Sajnos ezen új anyaggal együtt nem idézte a régebbi szótárakban meglevő fontos anyagot: szókönyve tehát n e m t e s z i f e l e s l e g e s s é sem PPB. vagy SI., sem Kr. használatát. Új frazeológiai példáit azonban nehéz összekeresni; ezért nem találjuk meg ezeket a későbbi szótárakban sem, CzF. kivételével.

161.2. Lássuk most a származékokat.

A kikövetkeztetett *állad* alakhoz, melyet Kr. fel sem vett, Kassai csupán az *egybeállad* 'consistit' összetételt tudja csatolni, SzD[2]. nyomán (ennek idézési módja: „Szab. 37. lap"). Az *állad* igére azonban azért volt szükség, mert belőle származik *álladalom*, melynek jelentései szótárunkban: 1. 'consistentia' (pl. „Test *álladalom* Dugonits I. Rész 87. lap.", vö. *testi álladalom* 'status corporis' Kassai I, 163); 2. 'állam, alkotmány, államforma', vagyis Kassai eredeti értelmezése szerint: 'Constitutio Regni, Organizatio [!] systematica regiminis Regni alicujus, systema Civitatis, Reipublicae, Imperii, Principatus, et formae regiminis' (I, 159). Amint ismeretes, az *álladalom* szót Barczafalvi Szabó alkotta 1786-ban (NyÚSz., EtSz. I, 75); Kassai magától megalkotójától is hallhatta. Eredeti jelentése csupán 'status'; Kr. idézi Dugonics nyomán a „tekéntetes *Állodalmak*, és Rendek" kifejezést is.

[146] Kresznericshez képest az igekötős összetételek közül hiányzik Kassainál *beleáll, egybeáll, ellentáll, környüláll, leáll, odaáll, összeáll, rááll* (már PP.-nál megvan: *reá áll*).

Állandó (I, 160; az EtSz. nem közli). — PPB. szerint 'stabilis, statarius', Simai szerint 'stabilis' (VSzót. I, 92)[147] Kassai szerint egyrészt 'duraturum', másrészt 'stativus' („v. g. *állandó katonaság* 'militia stativa'", I, 160). Származékai csupán a régies *állandós* 'durabilis, stabilis' és *állandó(s)ann* 'stabiliter' (a NySz.-ban *állandóságosan*; XVII. sz.). pedig Baróti Szabónál van *állandólag* is ilyen kifejezésben: „*állandólag* híved leszek, és tsigán sem felelek egyebet" (MVir. 28).

Állap, melyet Kassai a DebrGr.-ból (260) vett át, éppen úgy a „Systemzwang" szülötte („uti *ülep*"), mint *állad;* Kassai hozzá is teszi, hogy „sic non usitatur; sed ejus sola derivata" (I, 160), vagyis szószármaztatási, elrendezési okokból van szükség rá. *Állapik* (MA., PPB., Kr.) ~ *állapodik* 'stabilit se' kettőssége a SzD.[2]-ra vall; ebből a forrásból származhat a régies *állapat* is (vö. még MA., PPB., valamint Simai: VSzót. I, 189), viszont *állapot* már Baróti Szabó szava (MVir. 29—30).[148] Hiányzik azonban *állapatbéli változás* (Zvon. Post. I, 121., Kr.), továbbá *állapás* (SzD.[2]). Meglepő, hogy *(meg)állapodik* nincs (Kr.-nél: *állapodik* MA., *föl állapodik* Pázm. Kal. 680, *meg állapodik* MA.), viszont megvan a SzD.[2]-ból átvett *állapodás* 'subsistentia' értelmezéssel (I, 160; l. MA., PPB., Kr. — Simai szerint 'consistentia, stasis' VSzót. I, 135).

Nagyon rövid az *állás* címszó, melynek Kassai mindössze 3 jelentését szótározza: 1. 'statio' (vö. MA., Kr. I, 19); 2. 'currule diversorium, ubi consistunt eqvi, et currus itinerantium'; 3. 'statura: test állás' (I, 160, vö. „*Állása a' testnek:* Statura. Die Gestalt des Leibes", PPB. s már C., *statura* a., NySz.). Ezúttal Kassait bizonyára a korábbi szótári hagyomány hiányossága befolyásolta; 1809-ben Simainál is *állás* csupán 1. 'statio, status, positura', illetve 2. 'pegma' (= 'fa alkotmány' PPB., 'állásfa' Kr. I, 19). Simai GSz.-ában 8 különböző jelentést találunk.

Kresznericsnél *állat* MA. alapján rendkívül régies értelmezést nyert; Kassai viszont pontosan megkülönbözteti *állat* 1. 'animal tam irrationale, qvam rationale'; 2. 'essentia, substantia, et natura rei alicujus'[149] és *állat* 'állít' szavainkat (I, 160); mindkettőre kitűnő példája: „Istent feljebb kell *állatni* minden *állatnál*" (egy 1719. évi csíki székely énekeskönyv nyomán).

A főnévi *állat* egyetlen származéka Kassainál a forrásmegjelölés nélkül idézett *állatos* 'animalis' (I, 161); a szerző csupán a képzésmódot magyarázza: „mint *akaratból akaratos*". Érdekes, hogy ezt a mn.-et Kassai mintegy a mai *állati* mn.-vel egyértelműnek veszi, holott régen a. m. 'substantialis' (NySz., példák a XVII. sz.-ból).[150]

[147] Sokkal részletesebb a GSz. idevágó cikke: itt az 1. jelentés 'standhaft, beständig' Constans, perpetuus, solidus, stabilis; a 2. pedig 'tartós, dauerhaft, Conservabilis, perdurabilis'.

[148] A GSz. az *állapot* szót igen gazdag frazeológiával közli. Egyes kifejezésekben még *állapat* olvasható (pl. „*paraszt állapat* . . . agrestis vita".).

[149] Ez a jelentés Kassai korában már régiesnek tűnhetett; ezért jegyzi meg szerzőnk: „Helyesebb szólás: *Természete, mint állatja valaminek*", s különösen tiltakozik, teológiai meggondolások miatt, az *Isten egygy állatjában*, *egygy állatú Isten* kifejezések ellen (szerinte ugyanis *állat* a. m. 'teremtmény', a Teremtő pedig „natura naturans, non naturata"). SI. még 'quid est hoc?' jelentéssel a következő szólást szótározta: '*állat-e* vagy szerzet?'

[150] Kr. I, 19 Pázmányból idézi 'habens animalia v. substantiam' értelmezéssel. SI.-nál és Kr.-nél *állatos kör* a. m. 'zodiacus'; további származék *által-állatozás* 'transsubstantiatio' jelentésben; az utóbbi szó ellen Kassai, vallási okokból, hevesen tiltakozott.

Az igeként használt, de már kiveszőben levő *állat* szónak ugyancsak egyetlen és szintén nyelvújítási származéka Kassainál *állatmány* ~ *állítmány* 1. 'hypothesis', 2. 'conditio'. A két alakváltozat közt Kassai úgy ingadozik, mint előtte SzD.[2], de az értelmezések különbözők : SzD.[2]-nál *állatmány* csupán a. m. 'fundálás, szerzemény'. Mindenesetre Kassai értelmezését fejti tovább *állatmányos* ~ *állítmányos* (Kr.-nél nincs!), melynek jelentései 'hypotheticus, conditionatus'.

Régóta ismeretes *álldogál* (I, 167 ; MA., NySz.) ; újabb, csak SzD. óta kimutatható származék viszont a tipikusan nyelvújítási „hangulatú" *állong* (I, 162). Itt említjük meg, hogy *állítgat* helyett Kassai szótározta az *állongat* ~ *állogat* nyelvjárási alakokat (az elsőre vannak adatok az Alföld északi részéből, Debrecen és Szatmár környékéről, a másodikra Zalából és a Palócságból, MTsz.).

Állít 1. 'statuit, stabilit, statuminat' ; 2. 'sistit', de 3. jelentése már 'putat'[151]; Kassai tehát szótározta ezt a XVIII. sz. végétől állandósuló jelentést is (vö. NyÚSz., EtSz. I, 74).[152] Ennek megfelelően *állítás* sem csupán 'positio' és 'statutio', hanem 'propositio' is.

Álló származékai közt[153] ezt olvassuk : „*állóság:* stabilitas, alias *Állandóság:* Durabilitas" (I, 162). Ez az adat SzD.[2]-ből származik : „*Állóság:* állandóság, tartósság, nyomosság".

Kár, hogy az *áll* ige családja egy súlyos, de jellemző félreértéssel végződik: „*Állvány*, et cum B. Prosthetico *Bállvány*" (I, 162). *Bálvány* szavunk szláv megfelelőit Kassai már Gyarmathinál megtalálhatta volna (Voc. 5) ; hasznosabb munkát végez, ha pontosan szótározza a csak SzD. óta ismeretes *állvány* szónak számára ismeretes jelentéseit.

161.3. Ha most eddigi megfigyeléseink alapján mérleget próbálunk csinálni, meg kell állapítanunk, hogy ezt a lényegében véve összes fontosabb származékaival együtt köznyelvi szócsaládot Kassai elég csekély egyéni leleménnyel szótározta ; bár az előző forrásokhoz képest nyújtott nehány korszerűbb értelmezést, anyagának magva PPB.-ra és SzD.[2]-ra utal, a régi nyelv hatása elenyésző,[154] és csak itt-ott bukkannak fel legalább Gyarmathi frazeológiája felé mutató nyomok. Lehet, hogy Simai rímszótárát Kassai olykor hasznosította, de feltűnő, hogy szótörténeti áttekintésében sem emlékezik meg róla

[151] Kr.-nél is : 'sistit, statuit, putat, existimat'.

[152] Már korábban megvolt a 'behaupten' jelentés pl. Apáczai Cserénél (NyÚSz. 10), de csak a XVIII. sz. végén vált közkeletűvé.

[153] Kr. számos összetételt, helyesebben jelzős szerkezetet sorolt fel (*álló csillag, álló gyümölcs, álló hely* stb.) ; mindennek Kassainál sajnos semmi nyoma.

[154] Kassai történeti forrásokra aránylag igen ritkán hivatkozik : egy-egy cikkében azonban, például *Bál* a. így ír : „*Bál marhák:* Aeginae PP. nem barmok, hanem egyéb holmik ; mert a' magyarnál minden jószág marhának neveztetik. Azért így ír Káldi : . . . Qvi habuerit Substantiam hujus mundi. A' kinek a' világ' marhája vagyon. Károlyi G. pedig : A' kinek vagyon e' világi gazdagsága . . ." (I, 243). Károlinál távolabbra azonban nem igen tekint (legfeljebb Pesti G.-t idézi néhányszor, vö. *fazakgyártó*. II, 155) ; még MA.-re is eléggé ritkán utal, tehát történeti látóhatára sokkal szűkebb, mint a Kresznericsé. A régi nyelvvel kapcsolatban főleg Pázmányt emlegeti gyakran mind nyelvtanában, mind szótárában. El kell azonban ismernünk, hogy legalább egy középkori szövegünk, ti. a HB. nagy fontosságával tisztában volt ; valószínűleg Révai hatására így ír róla : „valamint sok ki avúltt szava vagyon minden nyelvnek, úgy a' Magyarnak-is, a' mint a' vagy tsak a' 600 esztendős Sír beszédből is ki tetszik" (I, 289). L. I, 290 is, továbbá II, 174 (utalással Révainak a HB.-ről nyújtott magyarázatára).

Annyi bizonyos, hogy ezen szócikk alapján Kassai szótárának anyaga nemcsak a Simai-féle GSz.-énál,[155] hanem a Kresznericsénél is jóval szerényebbnek tűnik.

162. Lássuk azonban legalább töredékesen Kassai szótárának legfőbb erősségét: méltán megbecsült tájnyelvi szóanyagát. Vizsgálatunk alapjául elsősorban a B és F betűt vettük, s anyagunkat, többnyire Kassai jelölései nyomán, tájanként csoportosítottuk. Először azokkal a tájszavakkal foglalkozunk, amelyeket más adatok nyomán Kassai közlésének megfelelően lehet lokalizálni.

162.1. Természetesen azt várnók, hogy Kassai legfontosabb tájnyelvi forrása szűkebb hazája, a Hegyalja. Meglepő azonban, hogy a) igen sok, ma már köznyelvi szót — például *bakatsin* (I, 239), *bakafántos* (I, 238) — Kassai hegyaljainak mond; b) sokszor hegyaljainak mond olyan tájszavakat, amelyekkel kapcsolatban egyéb adataink más vidékre utalnak.

Tekintettel arra, hogy az ellenőrizhetetlen lokalizációkkal később foglalkozunk (**162.7.**), ebbe a csoportba alig nehány szót sorozhatunk. Ilyen például *gohér* 'üdejénn érő szőlő' (I, 234, vö. II, 288); a MTsz. éppen Zemplén m.-ből közli a *gohér* szőlőnévnek ezt a hosszú tőhangzós változatát. Jó adat a *pacsirtának* hegyaljai *pipiske* neve (IV, 78), melyet egy tokaji adat igazol (Nyr. XXIV, 192). Nem jelzi Kassai hegyaljainak *kuvik* szavunk *kivik* alakv.-át (III, 220), de van rá adat Tokajból (Nyr. XXIV, 48), valamint Szürnyegről (Nyr. X, 279). Jól lokalizálható *koboz* 'keres, motoz' jelentésben (III, 181); más adataink Tokajra (Nyr. XXIV, 48), Szabolcs m.-re és Debrecenre utalnak (MTsz.). Ugyanebbe a kategóriába vehető *magló-disznó* 'magnak való disznó... tsak ridegűl tartják, és sováyonn, nem hizlalják hidasbann' (III, 309), vö. *magló* 'sovány disznó a nyájon' (Nyr. XXIV, 96; Tokaj),[156] más adatok a Dunántúlról (MTsz.). Elfogadható hegyaljai adatnak talán *fa-macska* 'muscipula' (II, 38, 134) is, melyre legalább a szomszédos Abaújból volt eddig adat, továbbá a Székelyföldről (MTsz.; a Zemplén megyei Kisbányácskáról ismeri Tompáné Lovass Rózsa). Abaúj—zempléni elterjedést mutat *tarjászkodik* 'terpeszkedik' is; Kassai szerencsinek mondja (V, 59), de más adat csak Abaújból ismeretes. Némi valószínűséggel a Hegyaljára vagy legalábbis a Felvidék keleti részére lokalizálható *habajka* 'szeles, szeleburdi, hóbortos, féleszű' (I, 242, II, 250), melyre más adatokat Gömör m.-ből, pontosabban Rimaszombatról ismerünk (MTsz.).

Van olyan eset is, amikor Kassai szülőfalujára hivatkozik: a *bókony* szónak[157] (EtSz. I, 457—8) *balkány* változatát ('gőrbe fa a hidasbann, vagy ladikbann, és az eke talyogánn, a' min a' gerendely fekszik'), egyedül Kassai közölte, hivatkozással bodrogkisfaludi tapasztalataira (I, 245—6). Ezzel kapcsolatban megemlítendő, hogy bőven vannak bodrogközi tájszavai: ide lokalizálja például ugyancsak a *bókony* szónak *balkony* alakv.-át (I, 245; az

[155] Ne feledjük, hogy Simai GSz.-ában az *áll* igének 58 jelentését különböztette meg, s mindenikre idézett példamondatot is. Kassai kifejezéskészlete gazdagság szempontjából összesem hasonlítható a Simaiéval.

[156] Általában megállapítható, hogy talán Demjén Kálmán tokaji közlései (Nyr. XXIII—XXIV) állnak legközelebb Kassai tájszavainak hegyaljai rétegéhez.

[157] A MTsz. szerint 1. 'hajó v. ladik bordája, könyökfája, a melyhez az oldal- és a fenék-deszkák szegezve vannak'; 2. 'evező mankója'; 3. 'az ághegyháló rúdján levő mankó' (MTsz.). SzD.[1] óta ismeretes.

adatot megerősíti, de talán ugyane forrás alapján a Tsz. is). Kassainak bodrogközi *balkon* adata azonban — bár forrását nem vallotta be — nyilván Mindszenti Antalnak a TudGyüjt. 1831. évi VII. kötetében megjelent bodrogközi gyűjtéséből származik: „*Balkon*, görbe fa a' hidasban, a' ladikokban, és tallyigán, mellyen a' gerendely fekszik" (74). Más, nem kevésbé „álcázott" átvételek ugyaninnen még a következők:

Mindszenti	Kassai
Ágybér, párbér, a' hívektől papoknak adatni szokott adó. (1831. VII, 73)	*Álgy-bér, decentius Pár-bér:* Lecticalis proventus parochorum a parochianis suis, a singulis paribus maritatis, v. a Singulis Colonis colligi solitus (I, 158)
Apacs, (Szabó Dávidnál *Para*) a' gyalomnak két végén lévő rudacska, mellyel a' gyalom vizeányosan tartathatik. (i. h.)	*Apats*, vagy cum *ó* paragogico: *Apatsó* (mint *Kats*, és *Kutsó*) Manubrium ligneum longorum retium piscatorum. 1. A' mit a' Bodrog között *Apats*nak mondanak, azt a' Takta között[158] *Apatsó*nak nevezik. Ez a' gyalomnak két végénn, annak fogantója, a'vagy nyele, vagy rudatska, meljjel a' gyalom víz-arányosann tartathatik. 2. Ennek Szabó' Szótárábann *Para* a' neve (I, 184).[159]

Sok bodrogközi elem tehát jól azonosítható legalább Kassai közvetlen forrásával. Ezáltal még nem oldódik azonban meg a következő kérdés: mivel magyarázandó az azonosítható hegyaljai szavaknak meglehetősen csekély száma? Minden valószínűség szerint egyszerűen azzal, hogy éppen hegyaljai gyűjtéseink nagyon hiányosak; Baróti Szabónál és a két Tájszótárban a nyugati és keleti peremvidék felé esett a tájnyelvi gyűjtés súlypontja, s Kassai szűkebb hazájának tájszavai kétségtelenül még ma is a nehezen lokalizálhatók közé tartoznak.

162.2 Néhány erdélyi nyelvjárási elemre fentebb utaltunk (**160.**); most hadd soroljuk fel még a következőket:

„*Báts* (Erd.): Opilio ratiocinans" (I, 272). — Adatok a XVII. század óta (OklSz., EtSz. I, 217). Erdélyi voltát igazolja a szó román eredete is (< r. *baciu*, vö. Szinnyei: Nyr. XXII, 73, Blédy: Infl. 21).

„*Baklat* az eb" (I. 237). — Kassai erdélyinek jelzi; nézetét elsősorban háromszéki adatok támogatják (Tsz., MTsz.). *Bakzik* és *koslat* keveredésével magyarázta Simonyi: NyÉrt. XV, 3, 313, vö. EtSz. I, 236.

„*Bakolja, meg bakolja* magát: loco nyakaskodik, megkeményíti szívét: Fit obstinax, cervicosus, dura cervice" (I, 238). — A MTsz.-ban csak erdélyi adatok vannak, Nagybányától Udvarhely m.-ig; az ugyanide tartozó *meg baklik* viszont az eddigi adatgyűjtés szerint palóc szó; Tompáné Lovass R. szerint él Zemplénben is. Sajnos az EtSz. I, 243 a tájnyelvi megoszlást egyáltalában nem vette figyelembe.

„*Báva* (Erd.): Stupidus. syn. Gyáva: Bamba" (I, 220, 272). — Az EtSz. a szóról teljesen megfeledkezett. A Nagyszótár első adata SI.-ból származik: „Bamba. *Báva*. Stupidus, Stupefactus, Stuporatus, Stupore correptus". Feltétlenül szorosan összefügg a *bávászkodik, bávul* igékkel. Gyarmathi sze-

[158] A Takta a Tiszának nyugat felé kiszakadó ága, Szerencstől délre.

[159] *Apacs* és *apacsó* viszonyáról l. EtSz. I, 107 (itt Mindszenti adalékának említése nélkül).

rint (1794.) „Vármegyék : bámulok. Székellyek : *bávulok*, bávaszkodom" (I, 360). Ugyancsak Gyarmathi 1816-ban is székely szóként jegyezte fel a *bávulok*, *bávoszkodom* alakokat (Voc. 97) ; az utóbbit Kassai is átvette (I, 272). Az igékről : EtSz. I, 266. Egyelőre tisztázatlan, vajon *báva* (melyet így Kassai erdélyinek mondott adatán kívül csak SI. közlésével lehet alátámasztani) nyelvújítási szó-e, vagy pedig lappangó népi elvonás. Mindenesetre *bávatag* (az EtSz. ezt sem közli) l e h e t n e népnyelvi szó is.

„*Bergik* a' Juh" (I, 294) „Erd." és „apud Siculos" jelzéssel egyelőre egyetlen adatunk. (EtSz. I, 396), de nyilván a székely *ber(r)eg* 'párosodik' (juh) családjába tartozik. Érdekes, hogy a *bereg* alakot elsőnek a nyugatmagyarországi Sándor I. jegyezte fel.

Birtóka 'nyomorék szilva' (I, 225 ; alakv. *birtyóka*, Háromszék I, 323). — A Székelyföldről már Kriza közölt ilyen alakot (Tsz.) ; főleg Udvarhely és Háromszék m.-ben járatos (MTsz.). Az EtSz.-ban nem találtam ; az adat forrása SzD.[2] : „*birtóka : birtyóka*, bába-szilva ; ragya-ütött, el fajúltt szilva szem".

Derints SzD.-nak székely *drintz* szavának (EtSz. I, 1419) ezt a változatát többször használta Kassai (vö. például I, 424), sőt tudományos műszót is próbált faragni belőle : „*Betű tsere, vagy betű derints székelyessenn :* Antithesis" (I, 307).

Erdől. — Kassai szerint „székely szó. Tsiki Cant[ionale]. pag. 552. sylvam Caedit" (II, 97) ; alakv. *erdőz* (II, 133). A MTsz. csak Kassaiból idézi.

Fürmöl : „békilintselni az ajtót anynyit tészen, mint bé zárni, és székelyesen *bé fürmölni* (Tud. Gyüjt. 1827. I. köt. 22. lap)" (I, 316) | „*béfürmölni* az ajtót (Székely szó) azaz bétenni, békilintselni fűrgettyűvel rekeszteni" (II, 240). — Az EtSz. I, 689 az utóbbi adatot mondja a legrégebbinek. Van azonban egy másik [?] székely *fürmöl* ige is, melyet az EtSz. (i. h.) Kriza, Vadr. 499 nyomán így idéz : „*Fürmöl* v. reszetél : vakircsál-késsel". A MTsz. közöl egy székely *összefürmöl* igét is 'összetákol' jelentésben. Hogy Kassai adata valóban székely jellegű, ahhoz kétség nem fér ; a két (?) ige viszonyának tisztázásához azonban ismernünk kellene a szó eredetét s eredeti jelentését.

Mávog 'nyávog, Felis clamat' (I, 295) | „*Mávog*, Nyávog, Máukol a' matska" (III, 307). — Bár Kassai a tájnyelvi származásról nem szól, aligha lehet más, mint a székely *mávog* szótári feljegyzése. A forrás SzD.[2], csak úgy, mint *miog* esetében. A MTsz.-nak új adatai nincsenek a *mávog* alakra ; egyszerűen a Tsz. közlésére utal. Ugyancsak SzD.-tól vette át Kassai a *bernyákol* igét (I, 295), amelyre legközelebbi analógiát — a *nyervákol*, *vernyákol* alakv.-októl eltekintve — a székely *bernyászkodik* nyújt (MTsz.).

„*Mecsevész* (Erd.) kinek a' betsülete alá száll" (I, 304, vö. III, 360). — A MTsz.-ban nincs, pedig Kassai kétszer is feljegyezte. Nyilván *csenevész* változata; az *m-* talán *mecseredik* hatására került a szó elejére (EtSz. I, 937), de Deme L. sem magyarázza a szókezdő mássalhangzót (MNyTK. LIX, 41). Az *elmecseredik* igére 'kimegy az alakjából, eltorzul' jelentésben egy 1822-i adatot idéz Erdélyi L. (MNy. VI, 144, vö. IX, 422). Ugyanide : *elmecsevélődik :* 'elgyötrődik, kimerül' (Horváth I. közlése 1920 kör., Margitta, Bihar m.). Mindezeknél régebbi azonban a *mecsevé(s)zve* határozós alak ; 1774-ben, a Lenvetés című mezőgazdasági tanácsadóban ezt olvassuk : [a szántóföldben levő apró kövek] „nincsen[ek] semmi ártalmára a' Lennek, ha azok nem felette sűrűn egymás mellett feküsznek, hogy a' Lenn miattak ritkán, és *metsevézve* kelhessen-ki" (5). Lovakról 1832-ben Helmeczynél : „a' d. Pedro számára hozott lovak közül számos, utközben elveszett vagy csonttá senyevészett *(mecsevészett)* takar-

mány-szűkéből" (Jelenkor I. 2. 800). Kassai értelmezéséhez közel áll Szigligeti következő mondata: „magyar vér illy *mecsevészült* vérrel ne vegyüljön soha" (Rózsa. 1840, 111).

Ontok. — Kassainál a következő magyarázat kíséretében: „Bél-fonal: Trama, ex *Trans*, qvia trajicitur inter fila in texendo (Siculice *Ontok* Gyarm. Voc. pag. 100. A' vetélővel keresztűl menő fonal a' szövésbenn; de ez Tóthos szó vide inter barbara V. Tsomó. II. Told.)" (I, 281). L. még Tsz., MTsz. (Adatok Udvarhely és Háromszék m.-ből; Gyarmathi és Kassai említése hiányzik.)

Ezenkívül természetesen jórészt erdélyi tájszókat vett át Kassai Baróti Szabótól, valamint Gyarmathitól és PP.-tól. Általában azt mondhatjuk, hogy Kassai székely anyaga saját hegyaljai szavainál l é n y e g e s e n j o b b a n lokalizálható, ami mindenesetre meglepő tanulság.

162.3. Bőven találunk d u n á n t ú l i nak mondott szavakat is: a *tóth babó* 'vicia faba' neve Kassai szerint Vas m.-ben *vázsu* (I, 222). A MTsz. valóban Körmend vidékéről idéz nehány példát, de Kassai kissé eldugott adatának[160] említése nélkül. Ugyancsak a MTsz. Vas megyeinek mondja Kassai *berbec* szavát 'bagolysüveg, pileus hyemalis' jelentésben (I, 292). Pozsony—Komárom környékére utal például a Kassai által nem lokalizált *léságos* 'beteg göthös' (I, 225),[161] és kifejezetten Pozsony m.-re („in com. Poson.") *gubahodik* 'roszszabb lészen' (II, 301), vö. *gubahodik* az egészsége (a MTsz.-ban adatok Pozsony m.-ből, a Csallóközből és Vas m.-ből). Természetesen legtöbbet ad Kassainak utolsó tartózkodási helye, Baranya: az ő *baksáz* '[szőlőt] bengéz' igéjét (I, 241) jól lehet egyeztetni a MTsz.-nak ugyancsak baranyai *baksál* adataival. Baranyainak mondja Kassai a *baszárka* szót, amely szerinte 'Canisterium, id est Panisterium Baranyensium rusticorum', s melyből a „*Baszárkás* Baranyai" kifejezés is származott (I, 269).[162] A szót ismeri Kassai más jelentésben is: szerinte „*Baszárka* Gyöngyösönn: Újatlan ködmönt jelent", (i. h.). A MTsz. 'tarisznya' jelentésben közli Baranyából, viszont 'ház körül viselt könnyű bő felöltő' Kassa vidékén, Miskolcon és Egerben. Egy-egy baranyai alakkal kapcsolatban Kassai érdekes hangtani megfigyeléseket tesz: megjegyzi például, hogy a székely *bélfa* szónak (a járom egyik része) odalenn *al-fa* felel meg, „a' mint a' Baranyai ember Palótzúl [!] *Ofának* nevez, (mint az almát *Omának* hija)" (I, 281). Baranyai szó szerinte *bellenkedik* is 'perlekedik' jelentésben (I, 284; az EtSz. nem idézi). Sokkal biztosabb azonban a pellérdinek (Baranya m.) mondott *rebedeg* 'nyavalyatörés' (IV, 194), melyre a MTsz. idéz más baranyai adatot is (Nyr. XIV, 142 nyomán). Tökéletesen megbízható Kassainak ormánysági *fejeték* 'forrás' adata (II, 161); egy kiskúnhalasi közléstől eltekintve összes adataink Baranyából származnak (MTsz., Kiss-Keresztes: OrmSz. 149). Ormánységinak mondja Kassai a *bent* szót 'agger contra eluviones fluvii Dráva, et aliorum fluviorum' értelmezéssel (I, 287; vö. EtSz. I, 359, MTsz., adatok Mohácsról és Baranya m.-ből). Talán elsőnek jegyezte fel a baranyai *jetti* 'praesertim' határozószót is (vö. MTsz., más adat 1841-ből), melyet egy „Szász nevű, Püspöki faluban" hallott (III, 72).

162.4. Bármilyen kedvezőtlen véleménye volt Kassainak a palócokról (l. IV. 142. j.), azért persze jegyzett fel p a l ó c szavakat is. Ne feledjük, hogy Kassait

[160] Nála nem címszó!

[161] Címszóként nincs más, mint *lesseg* 'lötyög' (III, 287, vö. MTsz.).

[162] Első adat SzD.-ban, vö. EtSz. I, 306. Hasonló kifejezésnek tartja Kassai a sümegi „*kusztorás Somogyi ember*" szólást (i. h.).

egykor az egri egyházmegye küldte Pestre, tehát minden bizonnyal életében többször megfordult Egerben és talán Heves m. más községeiben is. Mindenesetre Pesten számos palóc származású papnövendékkel lehetett együtt; ezenkívül figyelembe veendő, hogy a szótár mecénása, Szepesy Ignác eredetileg egri kanonok volt, s ebben az állásban találjuk őt 1817-ben is, amikor Kassai nyelvtanának kiadásáról gondoskodik. Szepesy közvetlen környezetében bizonyára voltak palóc területről származó egyházi férfiak is. *Kajal-bajal* a. közli a „more Palotzonum" használt *hurít* igét (I, 233; II, 470, azonos lokalizáció); más adatok főleg Heves és Gömör m.-ből (MTsz.). Feltétlenül palóc a helymegjelölés nélkül közölt *bitringes* 'beteges' (I, 302, vö. EtSz. I, 416), valamint *vanyiga* 'vézna, göthös', amelyet Kassai Egerbe lokalizál (II, 64, 347; vö. *vanyigáskodik*, MTsz., Borsod m.).

162.5. E három legfontosabb nyelvjárási forrás mellett természetesen találunk utalásokat egyéb vidékekre is. A Tiszántúlra Kassai aránylag ritkán hivatkozik; a debreceninek mondott *tzompó* 'bába segédje' (I, 226) más adattal valószínűsíthető (Nyr. XIV, 469), bár ismeretes szó a Balaton mellékén is (MTsz.). Régi adat nincs, a szó eredete ismeretlen (EtSz. I, 751). Szabolcsinak mondja Kassai a *bigets* szót 'liget' jelentésben (I, 227, 293),[163] vö. *bigecs* 'gyümölcsös a szőllőben' (MTsz., Hajdú m.).

Igen ritkák a délvidéki szavak, de feltétlenül ilyen például a szegedinek mondott *bakcsó* 'gémfajta madár, vakvarjú' (I, 241); a MTsz.-nak jóformán összes adatai Szegedre és környékére utalnak. A szót Kassai Nátly 1825-i közléséből vette át (i. h.); innen került — talán Kassai közvetítésével — a Tsz.-ba a következő kifejezés is: *úgy néz, mint a baktsó* 'mereven, mozdulatlanul' (ismétli MTsz.). A baranyai *talák* 'bajusz a búza, árpa-főnn' szónak Kassai feljegyezte bácskai *taláka* változatát is (I, 235—6). A MTsz.-ban nincs; CzF. sem közölte.

162.6. Olykor Kassai is, mint mestere, Baróti Szabó, kedvét lelte abban, hogy egy-egy fogalom különböző tájnyelvi adatait szinte nyelvatlasz-szerűen sorolta fel.[164] A 'szőlőt böngész' fogalom elnevezései (I, 241) körülbelül így lokalizálhatók éppen a tokajvidéki Kassai szerint:[165]

[163] Másutt tiszamellékinek: I, 312. Az EtSz. I, 397 csak a tiszamelléki lokalizációt közli.

[164] Kassai odáig ment mestere követésében, hogy a 'pacsirta' különböző elnevezéseit ő is egyetlen szócikkben összegezte: „*Fityer, v. Pityer:* Alauda trivialis, (Germ. Piplerche) alias: Alauda cristata. Hason szók: *Pipis, Pipiske*, a' Hegyaljánn; *Pityer* a' Duna melléöenn [ɔ: mellékenn]; *süsétek* Poson Vármegyébenn; *Búbos patsírta; Pisítnek*, Tsákós madár. Süsétek; mertt visítozva jár az útakonn, és Fityerészve" (II, 207). A MTsz. szerint *fityer* nem ismeretes ebben az értelemben, *pityer* dunántúli szó, *pipiske* ormánsági, de egyben tokaji is (Nyr. XXIV, 192), *csákós madár* és *pisítnek* lokalizálhatatlan. A legutolsó nevet Kassai másutt (IV, 78) Baróti Szabó legutolsó szójegyzékéből (MVir.) származtatta.

[165] Kassai általában kiváló szőlő-szakértő lehetett. Szótára valósággal ontja a mindmáig feldolgozatlan szőlőfaj-neveket. Például az EtSz. nem méltatta figyelemre Kassai következő megjegyzését: „Ex *Cyri botrus* voce [az ún. *Bátai szőlő* latin neve] in Com. Poson. Vulgo *Tziri ján* dicitur" (I, 270). A 'szőlőfürt' különböző elnevezéseit *(benge, billeng ~ biling, filleng, beleck)* szintén nagy gonddal szótározta (I, 284, 314). Ugyancsak „életszerűnek" tartjuk Kassainak következő szavát, illetve példamondatát is: „*Ki-betsűltet valakit a szőllőből:* Curat exaestimari aliqvem, et Vineam alteri adjudicari, adimi qve" (I, 303). A szőlőművelési és bortermelési kifejezéseket szintén kitűnően ismeri; l. például a prés egyik részének, a *sajtó bállványnak* szakszerű leírását (I, 247).

mezgerel, lebsel, lőgeréz
(Hegyalja)

létskel (Pozsony)

kórász
futkoráz
(Bihar)

kórész (Somogy)
baksáz
(Baranya)

peslet
lebeleg
(Erdély)

A *baksáz* szót már láttuk **162.3.**; *kórász*-ra csallóközi és háromszéki adatok vannak; *kórész* a MTsz. szerint lehet somogyi is, *lécskel*-re egyelőre csak Kassainál van adat (vö. *lőtskel*, PP.); *lőgeréz*, *lebsel*, *futkoráz* szőlészeti vonatkozású jelentésszűkülése más adatból még nem ismeretes, *mezgerel* ~ *mezgerél* azonban hitelesen hegyaljai, és erdélyi tájszó *peslet* is, bár a jelentésváltozás itt sincs kimutatva. Ebben az esetben és gyakran máskor is az a benyomásunk, hogy Kassai szótára egy olyan hajdani tájnyelvi szókészlet becses maradványait őrzi, amelyet ilyen gazdagságban összegyűjteni ma már lehetetlen. (vö. még Lévai L.: TudGyüjt. 1831. VII, 16, *böngészek* a.).

162.7. Bőven akadnak Kassainál olyan tájszavak, melyek más adathoz nehezen köthetők. Ilyen például a hegyaljainak mondott *bambáskodik* 'bávoszkodik, tsudálkozik' („in Hegyalja". I, 220). Az EtSz. I, 264—5 nem közli, de SzD.-nál van *bambászkodik*; lehet, hogy Baróti Szabó is felvidéki benyomásaiból merítette. — Ugyanide vehető *babuskál*: „*Babuskál* valakit a' Hegyaljánn, azaz Gedéli, kedvez nékie, tsetsegteti, mint a' kiss babának kedveznek. Allectat" (I, 224, 228). EtSz. I, 207 is csak Kassaitól idézi, az adat ellenőrzése tehát egyelőre nem lehetséges. — Még elszigeteltebb Gombocz Z. szerint is (MNy. VIII, 131) *bibaktalan*: „*Bibaktalan* ember (Hegyaljai szó) loco Bibasz, Bibaszt, Pimasz. Homo Stupidus" (I, 310). E szó talán cigány eredetű (EtSz. I, 390). — Problematikus *feszíteződik*: „(Erd.) Se distendit, et crura divarcicat" (II, 195). Elszigetelt adat; a MTsz. 'szétterpeszkedik, lábait szétterpeszti' jelentéssel közli, de szintén Kassai alapján. — *Hütyü* szavunk a következő magyarázattal szerepel: „Bagoly süveg: Pileus hyemalis buboni similis. In Comitatu Pest nominatur: *Hütyü*" (I, 230, vö. II, 483). A MTsz. csupán egyetlen adatot közöl, azt is helymegjelölés nélkül. — Vannak továbbá olyan esetek, amikor Kassainak két tájmegjelölése egymásnak ellentmond: egyszer borsodinak jelzi a *kaszimbál* igét 'ráncigál' jelentésben (I, 243), másutt viszont pozsonyvidékinek mondja (III, 121). — Ismét más típust képvisel *gagó* 'ciconia' (II, 244). E szóval az EtSz. II, 781—2 részletesen foglalkozott. Ki kell azonban emelni két mozzanatot: sem SI., aki a szót először közölte, sem Kr., aki átvette, nem utalt semmiféle tájnyelvi lokalizációra. A szó székely jellegének megállapítása Kassaitól való; sajnos ellentétben áll a MTsz.-nak kizárólag beregi adataival. Kár az is, hogy az EtSz.-ban mindennemű lokalizáció újra elsikkadt. Más részről viszont lehet, hogy Munkácsinak és az EtSz. szerkesztőinek van igazuk annyiban, hogy a szó hangutánzó eredetű, és a *gágog* igéhez hasonló tőből ered. — Végül hadd idézzünk egy állítólag baranyai szót, melyet az EtSz. II, 235 is csupán Kassaiból tud kimutatni: *bajzát* szavunk ez, melynek értelmezése: 'ferus, v. g. equus" (I, 236). Az efféle hapax-okat is valószínűleg az akkori nyelvjárásoknak sokkal nagyobb szókincsbeli gazdagságával kell magyaráznunk.

163. Kassai, mint már többször említettük, szélsőséges purista volt: szótárát, tájszavainak bősége ellenére, az teszi pótolhatatlanul csonkává, hogy csökönyösen érvényesített előítéletei miatt a magyar alapszókészlet olyan elemeiről mondott le, mint *ablak, asztal, unoka*[166] stb. E felfogást meríthette ugyan a DebrGr. gyökerésző részéből, amelyből az idegen és jövevényszavak már ki voltak rekesztve, de milyen messzire került e türelmetlen, tűzzel-vassal magyarosító, és a magyar glóbuson túlra alig tekintő vidéki lelkész a DebrGr.-ának külföldön tanult, európai műveltségű szerzőitől! Amott olyan türelmesség az idegen szavakkal szemben, amely egyaránt tetszhetett Gyarmathinak, Kármánnak és a fiatal Kazinczynak, de amelyet már Sándor István is megsokallt; emitt furcsa berzenkedés minden olyan jövevényszóval szemben, amelynek eredetét Kassai felismerte. Kassainak jobb a latinból fordított *feketítő* 'atramentum' jelentésben, mint a közkeletű *tinta*, melyet siet „barbarè" minősítéssel ellátni (II, 165), s védelmezi — egyébként igen helyesen — a *fekete-szeg*, PP.-ból átvett színnevet, melyhez a következő, nem kevésbé megvető megjegyzést fűzi: „Barbare Barna" (II, 165). *Fele* a. a következő naiv megjegyzést közli: „Ma mondjuk: Atyámfia! Diákul *Frater!* Tóthossann *Barátom!* Melj Fraterből tsavarittatott B betű feltserélve F-fel (mint Filleng szőlő a' Hegyalján és Biling Somogyban . . .). Ezen *Barát* szóból lett *Fele-barát* Proximus Káldiban, és Komjátinál: Tóthosann felemásos szó: *Rokonközelem; Rokon* sültt Tóth szóból" (II, 174). Mindazonáltal érdemes lenne Kassainak ilyen „tótoss" és „barbarè" jelzéssel közölt szavait is összegyűjteni, mert nem egy idegen és jövevényszavunkra értékes adatot szolgáltat. Kassai révén tudjuk például, hogy az 'árnyékszéknek' az ő korában közönséges neve *perváta* (< lat. privata, II, 172, vö. MTsz.), hogy a foghúzó szerszám fogóját *pelikánynak* nevezték („feszít a fog húzó az úgy nevezett *pelikánnyal* az ember inyéből [!], a' fogat ki taszítvánn: dentem de gingiva eradicat evellendo forcipe" II, 195), hogy Pethe *fejőte* 'csorda' szavának „barbarè" *svajtzeria* felel meg (II, 159), s hogy egy sütemény neve, ti. *apátza-fing*, a német *Nonnenfarz* tükörszava (II, 204). Próbáljuk azonban eldönteni, honnan származik, milyen eszmei forrásból táplálkozik Kassai tüzes és saját korában is elszigetelt purizmusa. Mert hiába mondja szótára előszavában, hogy „a hirtelenkedés ritkán szül jót", mindjárt hozzáteszi: „Árpád idejétől fogva a' magyar nyelv annyira eltóthosodék, németesedék, és diákosodék, hogy Árpád atyánk el-bávoszkodnék rajtta" (I, 30), és azt reméli, hogy „majd-majd a' Ditső Nemzet az Ország' gyűlésénn, és a' Magyar Tudós Társaság jót rendel iránta" (i. h.). Kassai tehát a Tudós Társaság célkitűzései közül is elsősorban nyelvünk megtisztítását emelte ki.

Azt hiszem, ezen a ponton el is jutottunk Kassai purizmusának eszmei forrásához: nemcsak „a Prusszusok nyomán"[167] üzent ő hadat olyan szavaknak, mint *ábrázat, borbély, kántor, király* stb., hanem azért, mert minden bizonnyal ő is a megtisztított magyar nyelvnek az akkori nemzetiségi vidékeken való terjesztését tartotta egyik legsürgősebb nemzeti feladatnak, mint Szirmay, az 1806-i kassai Glossarium írója. Ezen a ponton tapinthatunk rá Szepesy püspök támogatásának egyik okára is. Tudvalevő, hogy Szepesy, aki két ízben Kassai buzgó mecénásának bizonyult, legsürgősebb feladatnak nemzetiségeink magyarrá nevelését tartotta; erre vonatkozó javaslatával 1826-ban a Tudós

[166] Vö. még „*Fiam' fia:* Nepos meus (Slavice [!] Unoka.)" (II, 200).

[167] Idézi Simai: MNy. I, 223. Campe és társainak Grimm részéről mélyen megvetett purizmusáról l. Thienemann: EPhK. XXXVI, 88—89.

Társaság megszervezése végett kiküldött országgyűlési „elegyes küldöttség" is foglalkozott. Szepesy tervét melegen támogatta a Felvidék széléről származó Bajza,[168] viszont éppen azért, mert a további tárgyalások folyamán Szepesy eszméje elsikkadt,[169] a püspök nyilván örömmel nyújtott támogatást egy olyan szótárnak, amely a történelmi tények józan mérlegelése helyett sovén túlzásba csapott. Szótártörténeti szempontból azonban Kassai vállalkozása elszigetelt kísérlet maradt : a 30-as évek akadémiai szótárainak bölcs realizmusa természetesen a nyelvi tények higgadtabb, kiegyensúlyozottabb értékelésén alapult, s ebből a szemléletből sarjadt a Tudós Társaságban működő mérsékelt neológusok tevékenysége is.

164. Hogyan próbálta Kassai pótolni a száműzött „kortsos" és „gántsos" szavakat? Nyilván új szavakat kellett ajánlania, mégpedig lehetőleg magyar gyökérszavakból sarjadt származékokat. Meg kell tehát vizsgálnunk az új szavak szótározásáról vallott elveit, melyek elég különösek, de az elmondottak után nem meglepők. Ha benyomásaink nem csalnak, legnagyobb buzgósággal egyik tanácsadójának, Barczafalvi Szabónak szavait szótározta. Már utaltunk a Kassainál is meglévő *álladalom*-ra (I, 159); szintén Szigvárt szerzőjének szava *alap* (I, 152), melyhez Kassai a következő származékot fűzi : *alaptalan okoskodás* 'ratiocinatio sine fundamento' (i. h.). E szóból talán arra lehet következtetni, hogy Kassai ismerte a zalai Tiszti szótárt, melyben *alaptalan* már 1807-ben előfordul (NyÚSz.) ; persze Kassaihoz a szó sok mindenféle közvetítéssel eljuthatott. Mindenesetre Kassai más tiszti szótárakat kétségtelenül használt : Szirmay Gloss.-ára maga utalt (pl. *béreltt gyilkosság* 'assasinium' a. I, 271), hasonlóképpen Baranya m. Tiszti szótárára (vö. *berlés-bér* 'laudemium' i. h.). Elfogadja és értékeli Baróti Szabó egyik legértékesebb újítását, az *erény* szót, melyhez a következő megjegyzést fűzi : „*Erő*ből származott *Erény* (*Virtus* szónak kifejezésére). Ezen értelmes szóból a' Neologusok *Rény* érthetetlen szót gányolttanak" (II, 99). SI. és Kassai viszonyáról már példáink kapcsán többször szóltunk,[170] most csak annyit, hogy a *fényűzés* szót is Kassai (II, 181) Sándor I.-tól vette át (vö. NyÚSz.).

[168] Waldapfel J. figyelmeztet ezzel kapcsolatban Bajzának Kazincyhoz 1826. április 7-én intézett következő soraira : „Én óhajtanám, hogy a bejövő pénz ne Társaságra s az ennek felállítása által sikerülni reménylett célra, a nyelv tsinosulására, hanem inkább a nyelv terjesztésére és közzé tételére fordittatnék, a mit ő Exja Szepesy az Erdélyi Püspök is a Rendek elébe terjesztett. Ez egyedül azon alap, melly a másik célnak is idővel szárnyakat fogna adni, s az írókat is nagyobbra lelkesitené. Melly író merne most egy valamely nagy munkába fogni, azt tudva, hogy a népnek csak egy negyede tud magyarul s ezen negyednek ismét csak igen csekély része teszi az olvasóközönséget" (Ötven év 296—297).

[169] I. m. 297.

[170] Érdekesebbnek látszik az a körülmény, hogy Kassai feltétlenül hasznosította Márton szótárait : az 1803-i szótárában (*Organisation* a.) találhatta az *alkatszer* összetételt 'organizatio' [!] jelentésben, s a *vér-alkat* neologizmust 'Temperament, temperamentum' fordítására (I, 151) ; mindkettő tetszhetett neki, sőt az utóbbihoz a következő megjegyzést fűzte : „újj jó szó". Ugyancsak Mártonból származhat *fenékök, fenéktét* (II, 183) is. Márton újításai azonban — feltéve, hogy a NyÚSz. e szavakat helyesen tulajdonította neki — 1803-tól 1833-ig számtalan egyéb forrásban is előfordultak : a kronológiai hézag tehát t ú l s á g o s a n nagy ahhoz, hogy szükségszerűen közvetlen átvételre kelljen gondolnunk. Másrészt persze az is igaz, hogy Mártonnál 1807-ben is *alkalom* erdélyi szóként szerepel, 'alku, egyezés, der Vertrag, Vergleich' értelmezéssel, s Kassai szerint „*Alkalom* (Erd.) : Pactum, Conventio, Contractus" (I, 150). Mindenesetre Márton szótárainak felhasználása ebben az esetben sokkal valószínűbb, mint például a Simai-féle rímszótáré.

164.1. Kassai törekedett az új magyar tudományos terminológia bizonyos, bár meglehetősen szűkkörű megörökítésére is. Mint Márton, természetrajzi téren főleg Földit követte, de naiv kritikával: „sértést" látott például abban, hogy Földi egy varjúfajtát *pápista varjú*-nak nevezett; „a' varjúnak pedig nints vallása" — magyarázza bölcsen Kassai, és egyben megrója Földit azért is, hogy *pápás* helyett *pápistát* írt (I, 24). Földit követi (vö. **52.2**) noha más megokolással, akkor is, amikor „ki-irtja" azokat az elnevezéseket, amelyekkel „a' tudatlan rüpők[171]... növevényeket Istennek, Anagyaloknak, Szenteknek, és elkárhozott gonosz lelkeknek ... neveikre ... kereszteltettenek" (I, 26): hiányzik tehát szótárából, például Csapó adatai ellenére, *Isten kenyere* vagy *Misegyertya-fű* ... Olykor szemérmeskedik is Kassai: ő, a népnyelv derék gyűjtője, „írtja ki" „a' tsúf alatsonyságot mutató neveket" (I, 27); ez az ismert elv Földitől származik. Gáti István Természeti históriáját (1798.) saját bevallása szerint, azért idézi ritkán, mert nála az ásványok „jobbadára idegen nevűek" (I, 28). Végül sok „gántsot lát" Kassai Rácz Sámuel Phisiologiájában (Pest, 1789.) és PP. orvosi műszavaiban: helyteleníti például, hogy PP. „a' parasztos kimondású" [!] *ágyék* szót használja és nem az *álgyék* alakv.-ot („mint-hogy egygy szó a' betű ált téve mondott *Lágyék* szóval" i. h.).[172]

164.2. Megdöbbentő Kassai teljes közömbössége a filozófiai,[173] természettudományi és matematikai műnyelvvel szemben. Még Dugonics műszavait sem jegyzi fel:[174] nincs nála például *délkör, egyenlet, félkör, gömb, gyök, hasáb*, és hiányzanak Dugonics egyéb szavai is, például *enyh* vagy *futam*. E megállapítások aggasztó következtetésre adnak okot: Kassai soha nem gondolta át a magyar tudományos élet problémáit, és óriási szóanyagával sem támogatta közvetlenül a magyar tudományos műnyelv kialakulását. Felfogása „archaikusabb" és anakronisztikusabb akár a Fábchichénál, akár a Földiénél.

165. Most még egy szót befejezésül Kassai etimológiáiról (vö. I, 22—3) Nehéz volt szófejtéssel, mindennemű „gyökerészés" alapjával bíbelődni egy olyan szótárírónak, aki szótárába csakis törzsökös magyar szavakat hajlandó felvenni, s a nem-magyar eredetűeket vagy „barbarè" megjegyzéssel kíséri, vagy — legjobb esetben — külön toldalékba rekeszti! S különösen nehéz volt csupa magyar szót etimologizálni egy olyan korban, amikor — amint már a DebrGr. bebizonyította — a finnugor rokonsággal és az Affinitas jó szóegyeztetéseivel édeskevesen törődtek, s amikor még mindig napkeleti eredetünk csillogó ábrándja kísértett ... rossz héber etymonok köntösében. Kassait utolérte végzete: nyelvtudásánál fogva, a tudománytörténeti előzmények felhasználásával, meg tudta volna magyarázni — sőt jórészt helyesen is magyarázta! — latin, görög, német és szláv jövevényszavainkat, viszont alig tudott boldogulni ősi szókészletünkkel. Nem tagadható, hogy vol-

[171] Kassainál ez többesszámú alak!

[172] Még korlátoltabb Kassainak következő megjegyzése: „Illetlen vala PP.-tól az ember' két féle nemző-tagját botránkoztatólag nevezni. Lám Rátz Sámuel a' Phisiológiájában igen tsinjánn festé-le" (I, 29).

[173] Ismerte de alig használta Versegi Lexiconát; a *jel-tartó* 'zodiacus' szót azonban iunen vette (III, 72).

[174] Pedig Dugonics, mint a magyaros iskola egyik vezéralakja, különösen közel állhatott Kassaihoz.

tak szerencsés ötletei, melyeket később az EtSz. bőven is hasznosított,[175] de alapjában véve e téren alig jutott tovább a DebrGr. szófejtéseinél. S ki kell mondanunk: különösen az bántó Kassainál, hogy forrásaival n e m b á n t b e c s ü l e t e s e n, s még akkor sem hivatkozott egy-egy ötlete közvetlen sugalmazójára, amikor az ő korában közismert művekről volt szó. Idéztük tanulmányunknak egy másik fejezetében a DebrGr.-ának *év* szavunkról vallott és látszólag „gazdaságtörténetileg" megokolt nézetét, s most íme Kassai, forrásának legcsekélyebb említése n é l k ü l, megismétli ezt a puszta szóösszecsengésen alapuló származtatást:

DebrGr.

„A Viselőt: *éve: événn*, fordították a Magyarok, mint Barom Pásztorok, az időnek jelentésére; és e szerint, ezen szóllás: *ez évenn*, teszi: *hoc anno*, *harmad éve*, vagy *íve*, tertio ab hinc anno, *negyed éve*, vagy *íve*, quarto, mintha vólna: *harmadik negyedik füvet éve*, mikor ez, vagy amaz marha a harmadik vagy negyedik füvet ette." (250).

Kassai

„A' magyar így szólvánn: *Harmad éve; negyed éve*, barom tartólag szól, mint hogy a' magyar (est natio nomadico bellicosa) barom tartó; marha nevelő vitéz nemzet: ennél fogva a' barom esztendejit a' *fű* (herba)től nevezi, a' fű evéstől számlálja mondvánn: *harmad fű*, *negyed fű tulok*, *tsikó*, *borju*, azaz, harmadik, negyedik füvet evő. Lásd *E-ígéről* a' maga helyénn. Innét *harmad éve*, *azaz*, *harmadik füvet éve; harmad évi tulok*, *azaz nem üdei*, *nem ezen üdei*, *sem tavali; hanem harmad-fű-evési tulok* (Trimulus buculus)". (II, 122).[176]

S ami még meglepőbb, Kassai nem habozott szófejtési ötleteket „orozni" lenézett „vetélytársától", Kresznericstől sem! Már idéztük, hogyan magyarázza Kresznerics *faggyú* szavunkat (IV. 80. j.); most érdemes szövegével a Kassaiét is összevetnünk:

Kresznerics

„Videtur derivari ex fagy: gelu, et gyú: accensivum, quasi gelidum accensibile, sicut ál-gyú, subdolum accensibile" (I, 147).

Kassai

„Fagy-gyú Két szóból áll: *Fagy* név szóból, és *gyú* gyökérből, a' miből *gyúl* íge Származik; mert ezen *zsír* Fagyos is, gyúlékony is; hamar meg fagy, és ízébenn meg gyúlad. Oljan szó, mint: *Ál-gyú*, melj *ál*, azaz hamis is, gyúló szerszám is, és gyujtó. Botlik egygy valaki Fagygyút egygy *gy*-vel tanítvánn íratni: mert Fagy ígéből származnék: *Fagyó*, nem Fagygyú; A' kövér marhát *fagygyasnak* mondja a' magyar, nem Fagyasnak." (II, 135).

Mennyivel tudományosabban járt volna el Kassai, ha őszintén bevallja forrásait, ha nem próbál erőszakosan beleavatkozni a nyelvszokásba, s ha nem

[175] Például a *faggat* igét (nála: *fakgat*) már helyesen csatolta a *fakad* tövéhez (II, 141), és *fésü* szavunkban is talán helyesen kereste a *fé-fej* szónak valamilyen származékát (II, 194; az EtSz. II, 228 nem idézi teljes egészében Kassai utóbbi nézetét, amely szerint *fésű* „megrövidített szó ebből: *Fej-simító*").

[176] Az EtSz. II, 101 ezt a származtatást nem is idézi; csak annyit jegyez meg, hogy a DebrGr., Gyarmathi és Kassai *év* szavunkat a latin *aevum*-ból származtatták. Valóban megvan Kassainál ez a magyarázat is (II, 122), persze ismét a forrás idézése nélkül.

terheli egyébként értékes szóanyagát hibás, teljesen alaptalan etimológiáinak idézésre sem méltó tömegével! Kassai etimonjainak többségéről ma is csak az lehet a véleményünk, amit Vörösmarty mondott róluk (vö. IV. 115.j.).[177] Ámde Vörösmartyval együtt kell megbecsülnünk, sőt nagyra értékelnünk Kassai népnyelvi gyűjtését: vajha új tájszótárunk lehetővé tenné, hogy Kassainak m i n d e n ritka tájszavát tudjuk más adatokkal is igazolni s így szervesen összekapcsolni tájnyelvkutatásunk általános dokumentációjával.

[177] Csínján kell bánni azzal a nyelvészeti közvéleményünkben erősen meggyökeresedett nézettel is, hogy Kassai a szavakat, hangtani és egyéb eltéréseik ellenére, sokszor szerencsésen kapcsolta össze. Ehelyett érdemes arra utalnunk, hogy gyakran inkább racionalista elképzeléseinek hitt, mint a nyilvánvaló nyelvi valóságnak. Lenézte a „könyjenn gondolkozó szó fejtőt", aki a *farkas* szót a *fark* „cauda" szóból származtatná, hiszen a farkas is „tsak olj farkú, mint akarmelj Komondor eb; sőt a' Róka-ebnek még különb farka vagyon, de még nevezetesbb a' lónak". Kassai, tisztán l o g i k a i meggondolás alapján, amellett kardoskodott, hogy a farkas „a' Vad-állatok között igen nevezetes torkosságú, igen nagy bélű", s ezért hajdan *torkos*-nak nevezték; a „torkos szóból igen könyjen lőn előbb *Forkos*, azutánn *Farkas*" (II, 150). Kassai a „gyökerészésnek" valóságos megszállottja volt: Nagy János szerint, aki a Tudós Társaságban emlékbeszédet mondott róla, „ülve és állva, írva, és olvasva, sőt még imádkozva és álmodva is g y ö k e r é s z e t t" (MTT. Évk. VI, 109; az idézet utolsó szavát én ritkítottam).

V.

A MAGYAR TUDÓS TÁRSASÁG SZÓTÁRAI

166. Kresznerics és Kassai szótárai elkésett intermezzók a 30-as évek irodalmi és tudományos életében, s mégis olyan monumentális alkotások, amelyek azért érlelődhettek közel félszázadig, mert gyökereik erősen megkapaszkodtak a felvilágosodás eszméiben s a jozefinizmus vége felé ellenállhatatlan erővel fellobbanó nemzeti szellemben. Olyan korszakból jöttek roppant kézirattömegükkel, amikor efféle művek kiadására még gondolni sem lehetett, és szimbolikus ereje van annak a ténynek, hogy végül Kresznerics szótárát ugyanaz a Zádor György segítette kiadáshoz, aki Vörösmartyt is támogatta 1825-ben, a korszakjelző „Zalán futása" megjelenésében.[1] 1825 azonban egy olyan országgyűlés éve is, amelytől maguk a kortársak az „Académie Hongroise" létrejöttét várták.[2] Az első alapítók valóban már 1825-ben bejelentették áldozatkészségüket, 1827-ben törvénybe is iktatták a Tudós Társaság alapítását, de az 1827—28-ban kidolgozott alapszabályok királyi jóváhagyása még két évig késett: az 1830. július 7-én megtörtént szentesítésről Teleki József, az előkészítő bizottság elnöke, csak ugyanezen év augusztus 20-án értesíthette a bizottság tagjait. A végleges jóváhagyást ekkor is jórészt külpolitikai események siettették: a király, akit nyugtalanított a párizsi júliusi forradalom, biztosítani akarta fia trónját, s ezért nemcsak fia megkoronázását sürgette, hanem azt is elhatározta, hogy a koronázási ajándékot visszaajándékozza a nemzetnek, felerészben az adózó nép megsegítésére, felerészben pedig a Magyar Akadémia céljaira. A szeptember 28-án megkoronázott ifjú királynak erre vonatkozó leirata október 8-án tétetett közzé, s végre november 17-én összeülhetett Pozsonyban a Társaság 21 tagból álló igazgatótanácsa. Az ülésen megejtett választás alapján a Nyelvtudományi Osztály első rendes tagjai a pestiek csoportjában Kisfaludy Károly, Vörösmarty és Schedel lettek, a vidékiek csoportjában pedig Kisfaludy Sándor, Kölcsey, Horvát Endre és Guzmics Izidor. Mivel pedig Kisfaludy Károly még a tárgyalások folyamán, november 21-én meghalt, az osztály első tagja, irányítója és előadója Vörös-

[1] A kortársak Zádornak mindkét tevékenységét melegen méltányolták; Kazinczy így írt Zádornak: „A' Kresznerics szótárára ha mi pénzem begyűlend, méltóztassék által venni az előfizetési pénzt, még pedig mind a' három kötetre. Nincs ugyan kivetőm, de a' szándék áldozatokat kíván. Nagyon örvendek megjelenésének 's meg sem álmodtam, hogy illyet már bírni fogunk. Jó kezekben van a' kiadása" (Lev. XXI, 376).

[2] „Túladuna arról gondolkozik", írja Kazinczy Szemerének 1824. október 23-án, „hogy ha dieta lesz, Académie Hongroise-t fog alkotni" (Lev. XIX, 223). A tervek bizonytalanságára jellemző, hogy Kazinczy a magyar tudós társaságot még ekkor is az Académie Française mintájára alkotott néven említette.

marty lett. Csakhamar bebizonyosodott az is, hogy az újonnan alakult Társaság nyelvművelő és könyvkiadó tevékenységének jóformán minden gondja a két helybeli tag, Vörösmarty és Schedel vállaira nehezedik : ők lettek röviddel utóbb a Tzs. szerkesztői is.

A) ELŐZMÉNYEK

Malovetzky János szótárai

167. A Társaság munkálatainak előjátéka tudományos irodalmunkban általában és szótárirodalmi téren is újabb félévtizedes dermedtség volt : a sivárságot alig törte meg egy-két biztatóbb mozzanat.

Az első negyedszázad legtermékenyebb magyar lexikográfusának, Márton Józsefnek utolsó szótára 1823-ban jelent meg ; az új negyedszázadban szótáríróként már nem szólalt meg.[3] 1827-ben azonban váratlan esemény történt : Hartleben pesti kiadó, aki régebben magyar könyveket árulni sem akart (vö. Kazinczy Lev. IV, 46), egyszerre rászánta magát, hogy Márton szótárírói tevékenységének eredményeit összefoglalja és — nem várva be az Egyetemi Nyomdának Kassaitól is hiába sürgetett közbelépését — a magyar közönség számára hozzáférhetővé tegye.[3a] Olvasó- és könyvvásárló közönségünk örvendetes gyarapodásáról tanúskodik ez a merőben kereskedelmi vállalkozás, amely egy névtelenül megjelent szótár kiadását eredményezte.[4] Szerzőjét Szinnyei Malovetzky Jánossal azonosította, aki 1798-tól 1811-ig tanító, kántor és orgonista volt a pesti ág. ev. gyülekezetnél.[5] Annyi kétségtelen, hogy Malovetzky nem volt nyelvész, s ezért is van az, hogy szótára nem mutat semmiféle egyéni koncepciót. Mindenesetre azonban a nyelv józan megfigyelője : van nyelvi magatartásában valami, ami — a szerző szerényebb felkészültsége ellenére — kissé a Mokryéra emlékeztet. Két szótárával még a Tzs. forrásai közt is foglalkozunk (**176.1., 178.3.**) ; ezúttal csupán nehány rövid megjegyzést kívánunk tenni róluk.

Maga Malovetzky — a címlapon említett nagyszámú forrással ellentétben — a német—magyar rész előszavában csupán Márton 1 8 1 1 - i [!] szótárára hivat-

[3] Elhallgatása kortársait, akik viszonyait kevéssé ismerték, nagyon meglepte ; 1827-ben Bajza ezt írta Kazinczynak : „Prof. Márton József egy hét óta itt mulat, 's előfizetőket gyűjt egy illy című munkájára : „Értekezés a' magyar nyelvnek természetéről...'' Bár a' minden tiszteletre méltó férjfiú inkább Lexiconát adná ki ! Ez a' menynyire annyira hézagot fogna betölteni !'' (Kazinczy Lev. XX, 277).

[3a] Hasonló terv a 20-as évek vége felé mások részéről is felmerült. Lemouton, a piaristák pesti gimnáziumában az angol nyelv tanára, az akkor nyolcadikos Táncsics Mihállyal akarta Márton szótárának hiányzó magyar—latin—német részét elkészíttetni, de a munka csakhamar abbamaradt, mivel Táncsics nem volt hajlandó „csupán szállás és élelem fejében neki robotolni'' (Életpálya, vagy emlék-iratok. I. Pest, 1873, 84).

[4] Címe: Német—magyar és magyar—német Szókönyv, a' többek közt Holtzmann, Scheller, Páriz-Pápai és Márton után dolgozva, mind a' két nemzet' használatára kiadattott... Pesten, 1827.

[5] Vö. Szinnyei : MI. VIII, 472; E. A. Doleschall : Das erste Jahrhundert aus dem Leben einer hauptstädtischen Gemeinde. Bp, 1887. 43—44, 50, 174. Doleschall megjegyzi Malovetzkyról, hogy „lieber Musiker, als Lehrer sein wollte''. Szótárírói munkásságáról itt sem történik említés. Malovetzkynek egyetlen nevével ellátott műve Bécsben, 1826-ban megjelent zongoraiskolája.

kozott, majd hozzátette: „1811dik esztendő óta, midőn Márton Profes. Úr Bécsben Szókönyvét kiadá, mellynek példányai hamar el is keltek, hasonló más Szókönyvnek eddig ki nem jöttét valóban alig foghatni meg." A kiadók e hiányt érezve, de „okait nem akarván vizsgálni",[6] „rövid idő alatt" szerkesztettek egy „olly Szókönyvet . . ., mellyel a' mindennapi szükség' közönséges kívánságait kielégíteni szándékoznak". Malovetzky egyáltalában nem törekszik teljességre; „mindazáltal jelenvaló Szókönyv, az eddig kijötteket bőségre nézve sokkal megelőzi, mivel a' nyelv művelésben tett új lépéseket is többnyire magában foglalja". Malovetzky tehát — éppen azért, mert szótárát kifejezetten gyakorlati céllal írta — nem purista, és nem is ortológus, hanem a már meggyökeresedett nyelvújítási szavak gondos feljegyzője.

De eredeti-e? Üssük csak fel Malovetzky szótárának bármelyik lapját, s máris látjuk, hogy a mű német-magyar része — bizonyos kihagyásoktól eltekintve — szinte szó szerint egyezik Márton szövegével. A szótár 1. lapja (Aal-Abbinden) Márt. 1823. 1—3. lapjának felel meg: a kimaradt címszavak (Mártonhoz képest): *A* 'prima literarum', *a*, *Aalet*, *Aalgrundel*, *-gründling*, *Aalkirsche*, *Aalmutter*, *Aalpricke*, *Aalquappe*, *Aalshaut*, *Aalsstreifig*, *Aalstrich*, *Aar* (folyónév) *Aaron* (személy- és növénynév) *Aarweihe* stb. Elmaradt sok szó 2. jelentése, pl. *Aal* a. hiányzik: „er ist glatt wie ein Aal: még tsúszva is tud magán segítni, a' ravasz" vagy *Aalshaut* a. az átvitt jelentés: 'ravasz ember'. Ennyi kihagyás láttán felvetődik a gondolat, vajon Malovetzky nem valóban Márton kisebb, 1810-i szótárát használta-e, s nem ezzel magyarázhatók-e a hiányok is. E kétely azonban könnyen eloszlatható: Márton 1803-i szótárában meglehetősen eltérő címszókészletet találunk, az 1810-i szótár címszóanyaga pedig sokkal kisebb a Malovetzkyénél. 1803-ban *Aal* összetételei **Aalbeere*, *Aalfang*, *Aalgabel*, *Aalgründling*, *Aalhälter*, **Aalkirsche*, *Aalmutter*, *Aalpricke*, *Aalpuppe*, **Aalquappe*, *Aalraupe*, **Aalschlange*, *Aalstecher*, *Aalsteif*, *Aalstich*, *Aalwehr*, *Aalwürmer*, s ezek közül csak a *-gal jelzettek maradtak meg 1810-ben.

Nem tudnók viszont sem az 1803-i, sem az 1810-i kiadással megmagyarázni a következő címszavakat, melyek csakis az 1823-i kiadással egyeznek:

Márton 1823.	Malovetzky 1827.
Aaleidechse, die, ángolna gyék; Lacerta anguina L.	Aaleidechse, die, ángolna gyék.
Aalförmig, adj. ángolnaformájú, v. szabású; anguillaris.	Aalförmig, adj. ángolnaformájú.
Aalthierchen, das, evitzk, p. o. az etzetben.	Aalthierchen, das, evitzk, p. o. az etzetben.

Lássunk nehány terjedelmesebb címszót is:

Márton 1823.	Malovetzky 1827.
Abbalgen, v. a. den Balg, die Haut abziehen; *bőrét lehúzni, megnyúzni;* pellem detrahere, *Phaedr.* deglubere pecus, *Suet.* 2) sich mit Einem; *valakivel birkozni;* manus conserere cum aliquo, *Liv.* contendere pugnis, *Cic.*	Abbalgen, die Haut, den Balg abziehen, bőrét lehúzni, megnyúzni; sich mit jemanden, valakivel birkozni.

[6] Nyilván célzás a cenzúra és a könyvkiadói politika terén megnyilatkozó elnyomásra.

Abdanken . . . 1.) Einen des Dienstes, Amtes entlassen ; *elereszteni, p. o. elbotsátni, elküldeni, p. o. a' szolgálatból, hivatalból* . . . 2) v. n. sein Amt niederlegen ; *letenni hivatalát, lemondani a' hivatalról* . . . 4) *megköszönni a' késérőknek a' halotti utolsó tisztességnek megadását.*
Abdonnern, v. n. 1) aufhören zu donnern ; *megszűnni menydörgeni* . . . 2) Trop. v. a. mit donnernden Stimme bekannt machen, hersagen ; *menydörgős szóval előadni, elmondani, elmenydörgeni.*
Ausmachen . . . 1) . . . *kivenni belőle ; kiszedni* . . . 3) zu Ende bringen, vollenden ; *végezni ; elvégezni ; végre hajtani ; . . . elvégezni. kitsinálni valamit ; végezni valami eránt* . . . entscheiden, *meghatározni.* es ist bei mir ausgemacht ; *feltettem ; elvégeztem, v. meghatároztam magamban ; . . .* es ist eine ausgemachte Sache ; *kétségen kivül való, bizonyos, valóságos dolog* . . . 5) ausschelten, Einen a. ; *valakit megdorgálni, megpirongatni ; lemotskolni ; lehordani* . . . 6) darstellen, aus etwas bestehen ; *tenni, abból állani ;* . . . Leib und Seele machen den Menschen aus ; *az ember testből és lélekből áll ;* 7) voll oder vollzählig machen . . . *tenni ; annyira menni* . . . wie viel macht das aus? *mennyire megy az?* . . . das macht nichts aus . . . *az semmit sem tesz.*

Abdanken, des Dienstes entlassen, elereszteni, elbotsátni, elküldeni szolgálatból, hivatalból ; sein Amt niederlegen, letenni hivatalát, hivatalról lemondani ; bey einem beendigten Leichenconduct, a' késérőknek a' halotti utolsó tisztességnek megadását megköszönni.
Abdonnern, aufhören zu donnern, megszűnni menydörgeni ; trop. mit donnernder Stimme bekannt machen, hersagen, menydörgős szóval előadni, elmondani, elmenydörgeni.
Ausmachen, kivenni belőle, kiszedni ; zu Ende bringen, végezni, elvégezni, végre hajtani, véghez vinni, elintézni, entscheiden, meghatározni, es ist bey mir ausgemacht, feltettem, elvégeztem v. meghatároztam magamban, daher ausgemacht, d. i. entschieden, gewiss, bizonyos, nyilván való dolog, es ist eine ausgemachte Sache, kétségenkívűl való, bizonyos, valóságos dolog ; ausschelten, valakit megdorgálni, megpirongatni, lemotskolni, lehordani ; aus etwas bestehen, tenni, abból állani, Leib und Seel machen den Menschen aus, az ember testből és lélekből áll ; voll, vollzählig machen, tenni, menni, annyira menni, wie viel macht das aus? mennyit tesz az? mennyire megy az? das macht nichts aus, semmit sem tesz.

Az elmondottak alapján Malovetzky német-magyar szótárát önálló műnek tartani lehetetlen : nem egyéb, mint eléggé sikerült *rövidített kiadás Márton József legterjedelmesebb, 1823-i szótárából*, vagyis éppen abból, amelyről Malovetzky előszava — nyilván kiadói ravaszságból! — bölcsen hallgatott.

Valamivel több eredetiséget fedezhetünk fel Malovetzky szótárának második, magyar-német részében. Ez már nem puszta kivonata Márton 1807-ben, 1811-ben és 1816-ban kiadott szótárának, hanem itt-ott új címszavakat, új értelmezéseket és kifejezéseket is tartalmaz. Mártonnál csak *abárlókés*, *-villa* és *-tál* szerepel ; Malovetzkynél van *abárlókalán* is.[7] *Ablak* összetételeinél új *ablakbér, ablaktábla, ablaküveg ;* az utóbbi kettő *Fensterladen* és *Fensterglas* a. már 1823-ban megvan. *Abrakkosár* szintén új Márt. 1807-hez képest ; 1823-ban is *Futterkorb* még csak *abrakló kosár*. Új *ábrázat* frazeológiája, valamint *ábrázat hasonlatossága, ábrázatmagyarázás, ábrázatmagyarázó* (vö. Márt. 1823. : Gesichtsähnlichkeit, Gesichtsdeutung, -deuter a.). Azt kell tehát feltételeznünk, hogy Malovetzky nem közvetlenül Márton magyar-német szótáraiból merített, hanem s a j á t n é m e t - m a g y a r s z ó t á r á n a k szópárjait rendezte át és szerkesztette össze magyar-német szótárrá. Erre mutatnak az olyan, aránylag i g e n r i t k a szópárok, amelyeket Márton szótáraiban nem is találunk, pl. „*agybódulás*, s. das Hirntoben". Ez a magyar szó megvan Malovetzky

[7] Kr.-nél egyetlen jelzős szerkezet szerepel: *abárló veszső* (MA. nyomán). Ez is mutatja, mennyivel gazdagabb volt egyes szótípusok, például összetételek, jelzős szerkezetek tekintetében Márton hagyománya a 10-es évek „monumentális" szótárainál.

német-magyar szótárában, de nincs meg Mártonnál,[8] tehát a szópárok megfordítását bizonyítja. Ebből pedig fontos tanulság következik: Malovetzky felismerte a „következő láncszemet", és — amennyire tehetségétől tellett — olyan magyar-német szótárt nyújtott, amely Márton 1818-i latin-magyar-német és Márton 1823-i német-magyar-latin szótárához csatlakozik. Végre tehát eljött az idő, amikor egy pesti kiadó — talán Márton 1818-i szomorú vallomásának hatása alatt — legalább kísérletet tett a Lexicon trilingue befejezésére.[9]

Bugát Pál első orvosi szótára

168. Ugyanezen években történt egy s más a különböző szakmai nyelvek szótározása érdekében is. 1826-ban végre megjelent Versegi posthumus műve, a Lexicon terminorum technicorum, 1828-ban pedig, amikor már összeült a Tudós Társaság előkészítő bizottsága, Bugát Pál orvostanár (1793—1865), a magyar orvosi műnyelv egyik kialakítója, Bonctudományának[10] I. kötetéhez latin-magyar, II. kötetéhez pedig magyar-latin szójegyzéket csatolt. Ezek első orvosi szójegyzékeink, melyeknek létrejöttében bizonyára nagy része volt Schedelnek,[11] s melyek később Bugát és Schedel Orvosi Szókönyvének (1833.) magvát szolgáltatták.

Tekintettel arra, hogy Bugát működésével, tudomásom szerint, jelenleg az Orvostudományi Kar tudománytörténeti munkaközössége foglalkozik, itt csak a Bugát-féle orvosi szójegyzékek nehány sajátosságát kívánom összefoglalni.[12]

Bugát kétségtelenül hatalmas munkát végzett, amikor — felhasználva a XVIII. századi előzményeket, különösen pedig Rátz Sámuel Physiologiáját (1791.), valamint Takáts R. szótárait (vö. **103.4.**) — kísérletet tett legalább anatómiai szókészletünk magyarítására. Kísérlete szótörténeti szempontból igen nevezetes: ha csak a legközönségesebb és valóban az általános műveltséghez tartozó szavakat tekintjük is, ugrásszerűnek tetszik az a haladás, amelyet Bugát műve például PPB. 1801-hez képest mutat. Számos esetben PPB. még csak nehézkes körülírást javallt: *anatome* vagy *anatomia* szerinte '*ember fel-bontzolás*'. Márt. 1818. a következő értelmezéseket ajánlotta: *anatome* 'feltagolás, felbontása a' holttestnek' és *anatomia* 'feltagolás, anatómia, testbontás.' Bugát 1828-ban teljes határozottsággal *boncztudományt* ajánlott, és véleményét akkor sem másította meg, amikor 1834-ben Kunoss megkülönböztette a *bonctant* a *bonctudománytól:* Kunoss szerint ugyanis „a *boncztan* az, a mit az anatomiából az iskolán tanítanak, *boncztudomány* pedig a mit belőle tudnak" (NyÚSz.). — Hasonló fejlődésről tanúskodik a *cellula* szó

[8] A német szó forrása valószínűleg Scheller vagy Campe (Grimmnél nincs meg) Scheller használatára maga Malovetzky utalt szótára címlapján, (vö. V. fej. 4. j.).

[9] Malovetzky magyar szókészletéről l. még az 1838-i Tzs.-val kapcsolatban **(176.1.)**.

[10] A mű teljes címe: Az egészséges emberi test boncztudományának alapvonatjai. Hempel Adolf Fridrik után németből fordítva Bugát Pál által. I—II. Pest, 1828.

[11] Waldapfel is figyelmeztet arra, hogy Bugáttal „Toldy már régebben sokat volt együtt az orvostudomány magyarosítása ügyében" (Ötven év 335). — Győry T. szerint Schuster János „Bugátot is megelőzte egy szigetnek, a vegytani műnyelvnek meghódításában" (Az orvostudományi kar története. 1936. 269). Schustertől származik *villó* 'phosphor', *gyúló* 'hidrogén', *vűzlő* 'brom', *savító* 'oxigén' stb. (i. h.).

[12] Bugátról mint nyelvművelőről id. Tolnai: Nyú. 133—**134**, további irodalommal,

magyarításának története is. PPB. 1801. szerint még 'pintzétske, kamarátska', Márt. 1818. megelégszik egyáltalában nem biológiai jellegű értelmezésekkel (1. 'almáriomotska', 2. 'kamarátska, szobátska', 3. 'galambfészek', 4. 'magtok') s Bugátnak kell jönnie, hogy műszóként kikristályosodjék a végleges elnevezés : *sejt* (vö. NyÚSz.). — *Cartilago* 1818-ban még a nehézkes, bár köznyelvi *porcogó;* Bugátnál már *porcz*, s például a *cartilagines arytenoideae kánporczok* ; kérdés meddig kell még várnunk, amíg a *kannaporc* általános szótárainkban megjelenik. — Kitűnő újításról tanúskodik a latin *musculus* magyarítása : Márt. 1818. szerint még *szálashús*, *inashús*, Bugát szerint már *izom*, a legcsekélyebb habozás és ingadozás nélkül. Természetesen felhasználta Bugát a helyes lexikográfiai előzményeket is : az *uvula* PPB.-nál *'nyelv-tsapja'* illetve *'nyelv-tsap'* tüzessége', Márt. 1818. szerint már csak *nyelvtsap*, mint Bugátnál 1843-ban.[12a] Bugát általában kitűnően, páratlan következetességgel kodifikál; ellentétben a Tudós Társaság szakszótáraival, mer kategórikus lenni s mivel tudja, hogy a tudományos műszókincs első követelménye a következetesség, mindig csak egy szót ajánl tekintélye teljes súlyával, de ahhoz aztán mindvégig hű is marad. Ily módon kodifikálta az *agy* szót mai 'cerebrum' jelentésében, s a 'maxilla inferior' új nevét, *állkapocs* szavunkat. Mindkét esetben a haladás Márt. 1818.-hoz képest is kétségbevonhatatlan : ott még — akárcsak korábban PPB.-nál — *agyvelő* és *állkaptza* olvasható. Hogy ritkább szavakat idézzünk, a *musculus triceps brachii* ma is *háromfejű karizom*, mint Bugátnál, s a *musculus anconeus* szintén változatlanul *kampóizom*.

Felsorolásunkat könnyű lenne folytatni : lényegében véve egy mai bonctani egyetemi kézikönyv (vö. például Kiss F.: Rendszeres bonctan. Budapest, 1951.) terminológiája sem mond ellent a Bugátének, sőt azt találjuk, hogy a mai terminológia jóval latinosabb, mint aminőt Bugát ajánlott. Az izmok felsorolásában például (Kiss 201 kk.) egyetlen magyar név ma a *trombitás izom* (musculus buccinator 205 ; az egyik szájkörüli izom neve; Bugát szerint „*tárogató*, v. *pofizom*"). Bugátnál viszont már magyar neve van jóformán valamennyi izomnak, amelyeket a mai tankönyv az arccal kapcsolatban felsorol. Hogy csak nehány példát említsünk, a *musculus orbicularis oris*, melyet Kiss magyarul nem is nevez meg, Bugátnál a *száj zárizma*, a *musculus temporalis* Bugát szerint helyesen *halántékizom*, a *musculus pterygoideus externus* pedig *külső röpizom*. A mai orvosi terminológia tehát távolról sem oly következetesen magyar, mint aminő megszületésekor volt.

Persze kétségtelen, hogy számos ponton azért ma jobb szavaink vannak, mint egykor Bugátnak : különösen azokra a németes összetételekre célzok, amelyeknek előtagja nem igealak (például melléknévi igenév), hanem puszta igető. Az *arteria* ma már nem *ütér*, hanem sokkal helyesebben *ütőér*, s a *musculus masseter* sem *rágizom* többé, hanem *rágóizom*. Efféle korcs, illetve csonka összetételeket Bugátnál egy lapról is sokat tudunk összekeresni ; az I, 27 lapon például együtt van *sodrideg*, *bolygideg*, *ülcsont*, *csípcsont* ; a 26. lapról idézhető *tűnideg*. Mindez azonban elenyésző százalék, s könnyen kiküszöbölhető olyan szótárból, amelyben — csupán ugyanazon lapokat véve figyelembe — jó és magyaros elnevezés *bárzsing*, *ideghűvely*, *homlokcsont*, *szemgödör*, *keresztcsont*, *arczcsontok* stb. E nehány példa is utal Bugát szótárának két

[12a] Bugát 1828-ban *nyelcsap*-ot javasolt, de később vagylagosan elfogadta a *nyelvcsap* alakot is.

nagy érdemére : az egyik legtöbb szavának világos, közérthető volta (e téren valószínűleg Versegi volt a mestere!), a másik pedig — éppen nála, aki a legmerészebb újítók egyikének számít — bizonyos bölcs konzervativizmus. Bőven él a legközönségesebb népies szavakkal (vö. *vulva*, *orificium vaginae*, *anus* a. stb.), viszont nem alkalmaz új szót olyan esetekben, amikor egy kifejező, „beszédes" összetételt többre becsül. 1828-ban még nem volt meg *szerv* szavunk *organon*~*organum* fordítására ; Bugát elfogadta a Pethe által 1815-ben javasolt *életmív*-et (l. NyÚSz., 1833-ban *életmű)*. Legtöbb összetétele is jó, életrevaló ; ilyen pl. *hangrés*, a *glottis*-nak mindmáig élő magyar neve. Persze elavult a *hymen*-nek általa javasolt magyar elnevezése *(szűzőr)*, és már a NyÚSz. sem vette fel Bugátnak csonka *szor* szavát 'isthmus' jelentésben (vö. isthmus urethrae *'hudcsőszor')*. Az efféle tőelvonások azonban jellemzők arra a korra, amikor a Bonctudomány megjelent, sőt a nyelvújításnak egy régebbi szakaszára, a Versegi-féle „szendergő tövek" megelevenítésére emlékeztetnek.[13] S minden efféle kísérlet ellenére ma is elismételhetjük Bugátról azt, amit Toldy Ferenc mondott róla emlékbeszédében : „helyesen szólni Révai, szépen Kazinczy, műszabatosan — Bugát tanította e nemzetet" (vö. Toldy F.: Összegyűjtött munkái. VI. Irodalmi beszédei. Pest, 1872. 68).

A Tudós Társaság szótárszerkesztő tevékenységének megindulása

169. Mindeme szórványos kezdemények és kísérletek után a Magyar Tudós Társaság (= MTT.) nyelvművelő tevékenysége, nyelvtani és szótárírási terveivel együtt, 1831 elején kezdett kibontakozni. Február 14-én megalakult a „grammatika és szótár tárgyában" kijelölt „küldöttség", azaz bizottság. Tagjai Schedius Lajos, Horvát Endre, Petrovics Fridrik, Szemere Pál és Vörösmarty lettek : az utóbbi egyszersmind a „küldöttség" előadója is volt (MTT. Évk. I, 65).[14] A bizottság azonnal munkához látott ; a MTT. első elnökének, Teleki Józsefnek személyes irányításával sürgősen ki kellett dolgoznia a nagygyűlésnek nehány nap múlva teendő javaslatait.

A MTT. február 20-án tartotta első nagygyűlését ; a Társaság „titoknokává", viharos harc után, Döbrentei Gábort, levéltárnokává pedig Schedel Ferencet választotta. Ez az ülés hagyta jóvá „a' grammatika és szótár írása módján dolgozott küldöttség" javaslatát, melyet Vörösmarty február 23-án terjesztett elő. Az eredeti javaslat szerint a küldöttség azt ajánlotta, hogy „Kresznerics Ferenc nagy és igen helyes szótára, mihelyt elhagyja a sajtót, vizsgáltassék meg a társaság által, s ha javallást nyerne, vétessék fel útmutatóul, mellyel minden egyéb szótáraink és ide tartozó gyűjteményeink a szükséges pótolgatás miatt összehasonlittassanak". Továbbá minden osztálybeli tag „minden időbeli kútfőkből szedjen össze műszavakat. A földművelők és falusi mesteremberek szavait . . . helyben vagy vidéken „minden rend és

[13] Bugát orvosi műnyelvét, elsősorban az Orvosi Szókönyv alapján, Lovász Imre bírálta (TudGyüjt. 1834, X. és kny. : A' Magyar Nyelvújításról, és annak némelly nevezetesebb hibáiról). Vö. még Tolnai : Nyú. 164.

[14] E „küldöttség", valamint a MTT. más bizottságainak zöme Királyhágón inneniekből áll ; az erdélyiek már 1825 körül aggódnak amiatt, hogy a tájszótárban s általában az akadémiai szótári munkálatokban háttérbe szorulnak. Cserey Miklós 1825. október 21-én azt írja Kazinczynak : „Mire ment az Academia planuma ?... Reménlem, hogy münket Erdélyiekül sem rekesztenek ki belölle. Nállunk a Nemzeti Nyelv a maga ösiségében áll... A ki egy telyes szótárt akarna készitteni, bizottyainak kellene lenni a Székelységen" (Kazinczy Lev. XIX, 498).

osztálybeli tagok gyűjtsék vagy gyűjtessék." Ugyanezen javaslat tartalmazza a kiválasztandó külföldi szótárak felsorolását is.[15] Érdekes azonban, hogy a határozatból Kreszneries neve már kimaradt ; az Évkönyvekben megjelent szöveg ugyanis így hangzik : „A' szótárhoz már számos előkészületek lévén, vizsgáltassék meg majd : mellyik az eddig kijött szótárak közt legtökéletesebb, 's a' javallást nyerő szolgáljon útmutatóul, mellyel minden egyéb szótáraink 's ide tartozó gyüjteményeink pótolgatás végett összehasonlíttassanak. Addig is a tagok dolgoznának ezeken :

a) Minden osztálybeliek szedjék össze régibb és újabb könyvekből tudományuk műszavait, 's adják bé betürendben.

b) Gyüjtsék a' tagok a' mennyire alkalmok van a' tájszavakat, 's a' városi és falusi mesteremberek' műszavait.

c) A' rendszerre nézve annak idejében a' franczia akadémia, a' Crusca 's Adelung és Johnson szótárai tekíntessenek meg,[16] különben e tárgy' bővebb kifejtése a' heti ülésekbe igazítatott" (MTT. Évk. I, 67).

Az 1831. április 25-én tartott „heti ülésen" Vörösmarty megkapta tanulmányozás végett Adelung szótárát, Toldy Ferenc pedig, aki a „küldöttség" munkálataiba időközben szintén bekapcsolódott, a Francia Akadémiáét.[17] Ugyanezen ülésen mindketten arra is megbízást nyertek, hogy vizsgálják meg e két szótárt s nyilatkozzanak, „mennyiben lehet azok nyomát követni a magyar szókönyv irása körül" (i. h.).

Május 30-án a 12. heti ülés elfogadta Schedelnek és Vörösmartynak a megírandó szótár általános elveire vonatkozó véleményét.[18] Az MTA Kézirattárának 29/1831. sz. főtitkári irata szerint (vö. MNy, V, 3—46) a „küldöttség" e két tagja a következő véleményt terjesztette elő :

„Vélemény A' Magyar Tudós Társaság által kiadandó szótár' belső elrendeléséről.

Megbizatván a' T. Társaság által, hogy a' szótár' belső elrendeléséről gondolatinkat írásba foglaljuk, megtekintettük az e' végre útasításúl kiadott franczia és német szótárokat, elolvastuk figyelemmel Méltóságos Elölülönk jutalmazott feleletét, melly a' Horvát István által 1821 kiadott Jutalomfeleletek II. kötetében foglaltatik illy czim alatt: *Egy tökélletes magyar szótár elrendelése, készítése módja írta Gróf Teleky József 1817 esztendőre.* A' franczia és német szótárokat külön véleményeinkben fogjuk 's ott is csak érinteni ; mert az idézett Jutalomfelelet' írójának figyelme nem csak azokra, hanem az újabb mívelt nyelvek' minden nevezetesebb szótáraira kiterjedett ; 's valóban ez a' jutalomra olly igen méltó értekezés ámbár ezelőtt mintegy 14 évvel íratott, olly belátással, gonddal 's tudománnyal készült, hogy abban czélunkra kész munkát találtunk. Az idő 's környülmények' változása szükségessé vagy ajánlatossá tesz ugyan némelly ⟨változásokat⟩ módosításokat ; de egyéb-

[15] Idézi Brisits Frigyes : Vörösmarty és az Akadémia. Bp. 1937. 37.

[16] E szótárakra már Teleki utalt, vö. Egy tökéletes magyar szótárról, 6—7. Kazinczy ezt írta Döme Károlynak 1831. április 4-én: „Egyéberánt az Academia attól [!] vár, hogy a' Johnson ángoly, a' frantzia Academia frantzia, a della crusca [!] olasz és az Adelung német legjobb kiadású Lexiconaik és Grammaticájik megérkezzenek, 's a' derék Kreszneries' Lexicona megjelenhessen, 's azonnal hozzá fog a' mi Lexiconunk' és Grammaticánk' dolgoztatásához" (Lev. XXI, 518).

[17] Kis-ülési jegyzőkönyv. 1831. 44. Vö. Brisits : i. m. 38.

[18] Kis-ülési jegyzőkönyv. 1831. 87.

iránt az egész olly alapos, hogy nem hibázhatunk, ha azt a' szótár' dolgozóinak útmutatóúl 's rendszabásúl ajánlani merjük.

Hogy mindezeken a' Tekintetes Társaság annál inkább megnyugodhassék, szükségesnek tartjuk a' Jutalom feleletnek illető részét egész kiterjedésben a' T. Társaság előtt felolvasni. Észrevételeinket minden szakasznál külön fogjuk adni. Pesten, Május' 26 1831. Schedel Ferencz s. k. Vörösmarty Mihály s. k.".

A Társaság e javaslatot elfogadta s gondoskodni kívánván arról, hogy a tagok Teleki jutalomfeleletét időközben áttanulmányozhassák, a tervezet részletes megvitatását a következő ülésre halasztotta.

A tervezet egyes szakaszaihoz fűzött egykorú vélemény is reánk maradt. A jún. 13-i ülésen Vörösmarty és Schedel már részletes jelentést terjesztettek elő, melynek címe : „*Észrevételek A' nagy szótár' belső elrendelése iránt adott véleményhez*" (35/1831. vö. MNy. V, 4—6). Az alábbiakban emlékeztetünk röviden Teleki nézeteire, majd közöljük Schedelnek és Vörösmartynak az egyes szakaszokra vonatkozó észrevételeit.

Az I. szakaszhoz (vö. **135.1.**) nincs észrevétel.

A II. szakaszhoz, mely címe szerint „A' szótárokba tartozó egyes szavakról" szól (13—23) Vörösmarty a következő megjegyzést fűzte :

„Hozzá adatik, hogy valamint a' várasok', hegyek' folyók magyar neveit, úgy fellehet [!] venni nemzetségek' vezeték neveit is, a' mennyire azok Szónyomozás' tekintetéből figyelemre méltók" („Elfogadtatott". Jk.).

„Egyébiránt mindezek a' szótár Redactiójának igen hasznos útmutatásúl fognak ugyan szolgálni ; de a' szavak' gyüjtőinek előre majd lehetetlen kijegyezni miket vegyenek föl gyüjtemenyeikbe [!], miket ne ; sőt ezeknek a' nagy gyülés nyilván kötelességökké tette, mindent össze szedni, a' mi a' magyar akár irott akár beszélt nyelvben találtatik. Ezeknek irtása, megválogatása, szóval a' szerkezés' munkája az egész társaságra, vagy az általa rendelendő választottságra fog tartozni, 's munka közben a' mint tudniillik minden egyes szó által megy a' vizsgálaton, legjobban ki fog tetszeni, melly szóknak kelljen a' szótárból kimaradniok."

A következő szakasz nagyon fontos ; ez mutatja, milyen mély hatást gyakorolt Vörösmartyra a „gyökerészés", vagyis a magyar szókészletnek gyökérrendes bemutatása.

„A' mi pedig a' betű, vagy szószármazasi [!] rendet illeti, mi mindenesetre ez utósót választanók ; mert ámbár az haszonvehetőbbnek látszik, ez tagadhatatlanúl tanulságosabb és nyelvünk' természetével egyezőbb. Arra is fog ezen Etymologicus szótár vezetni, hogy már a' csupa rendbe állításnál fogva is némelly még eddig ösmeretlen gyökök és szószármozatok világosságra jőnek. A' hol kétes a' származás, kétesnek fog a' szótárban is jeleltetni."[19]

A továbbiakban Vörösmarty a kollektív munka módszeréről és lehetőségeiről nyilatkozik.

„A' szótár teljességéről [!] lévén szó, jegyzetképen 's mint külön javalatot, azt is figyelmébe ajánlom a' Társaságnak, hogy a' hat osztály a' tudományabeli műszavaknak minél teljesebb gyüjtését úgy teheti legczélirányosabban, ha minden osztály' mind külső mind belső tagjainak meghagyatik lajstromát készíteni mindazon könyveknek, mellyek az őket illető tudományokban

[19] [Itt csillag a szövegben, de egy sornyi hely kihagyásával, csillaggal kezdődő új sorban, a szöveg folytatódik :]

magyarúl vagy legalább magyar műszavakkal a' legújabb korig megjelentek. Az egyes tagok' jegyzései' összeállításából [2. lap] egy alkalmasint tökéletes lajstrom fog készülni minden osztály' számára, melly arra fog szolgálni, hogy a' szerint az osztály' tagjai között a' könyvek a' műszavak kiszedése végett egyenlően felosztathassanak, különben megeshetnék, hogy két három tag is nagy időveszt éssel ugyan azon könyvből készítene műszóbeli kivonatot. Mihelyt valamelly osztály összegyüjtötte 's rendbe szedte műszavait, ⟨azokat addig is mig a' nagy Szótár elkészűlhet⟩ azokat vélekedésem szerint jó volna sajtó alá bocsátani 's a' Társaság' nevében mint előmunkákat vagy gyüjteményeket a' Nagy Szótárhoz, közzé' tenni, mindazért, hogy ezekben a' Nagy Szótárból ne talán kihagyandó szavak is mint valamelly közönséges rakhelyben, jók rosszak minden különbség nélkül feltaláltassanak, mind pedig azért is, hogy mig a' Nagy Szótár elkészűl, legalább ezek forroghassanak kézen 's kisebbítsék valamennyire azon szükséget, mellyet az efféle munkákban szenvedünk. Illy nemű kis szótárai jelenhetnének meg nem igen nagy idő alatt gondolatom szerint a' t e r m é s z e t t u d o m á n y i, t ö r v é n y i és talán a' p h i l o s o p h i a i és m a t h e m a t i c a i Műszavaknak.

Vörösmarty Mihál."

A III. szakaszban Teleki részletesen foglalkozott a címszók „grammatizálásával" ; e részhez („A' szavak Grammatikai természetöknek kifejtéséről, meghatározásáról", 23—32), ugyancsak Vörösmarty tollából a következő megjegyzés csatlakozik :

„Ezen szakasznál csak azt jegyezzük meg, hogy általában mi is helyesnek találjuk minden a' rendtől eltérő szónak különösségeit ⟨ föl ⟩ kijelelni ; egyébiránt e' résznek bővebb kifejtése a' Grammatica' kidolgozásától függvén most közelebbi vítatásokba nem ereszkedhetünk."

A IV. szakaszhoz („A szavak értelmének meghatározásáról", 32—39) ismét Vörösmarty kezdett megjegyzéseket fűzni, de írását csakhamar a Schedelé váltotta fel.

„Az idegen megfelelő szavakat csak a' műszavaknál, természet-historiai elnevezéseknél kellene ⟨ felvenni ⟩ hozzá adni mindazért, hogy az egész szótár deákítása és németítése sokkal több időbe kerűlne [innen Schedel] 's a' szótár' megjelenhetése' határát igen messze tenné, mind még inkább azért, hogy elkészűlvén a' nagy szótár abból minden nemű, kisebb szótárokat lehetne kivonni 's több nyelvekkel is ⟨magyaraz⟩ érthetővé tenni, 's az illy kézi szótárak sokkal haszonvehetőbbek sokkal czélirányosabbak lennének akár idegen nyelvet tanulni akaró magyarnak, akar [!] magyarúl tanulni akaró idegennek, mint egy nagy nehézkes szótár, melly mint valamelly kimeríthetetlen kútfő különben csak a' tudósok kezén forogna 's melly minden esetre magyarúl már jól tudók' számára van írva. [3. lap.] Még az is, és pedig nem csekély figyelmet érdemel : ha mi úgy kezdjük meg szótárunkat, hogy a' megfelelő deák és német szavakat hozzá adjuk, már elvesztettük szemünk elől a' figyelmünkre legméltóbb czélt, azt tudniillik, hogy a' nyelv szavai magából a' nyelvből fejtessenek ki 's magyaráztassanak meg. Óhatatlan, hogy midőn megfelelő deák és német szókat keresünk, valamit szavaink' eredeti értelméből fel ne áldozzunk. Már csak ez a' törekedés, ez a' mellékes ügyelés is el fog bennünket szédíteni 's igen könnyen lehetünk hajlandóbbak a' deák vagy német definitio után határozni meg magyar szavainkat, mint azoknak saját eredeti jelentését a' nyelv belsejéből új 's vesződséges munkával fölkeresni.

Fejtsük mi ki minden egyes szavaink' értelmét, úgy a' mint az divatban volt, van, vagy lehetne, magából a' nyelvből minden idegen nyelvekre ügyelés nélkül.

Még azt tehetnők, hogy ha ⟨ ezen ⟩ a' nagy munkával már tökéletesen elkészültünk, csak akkor kezdenénk a' deák és német szavakat hozzá szedegetni, de ezen új fáradsággal mint fölebb is emlitők egy sokkal czélirányosabb kézi szótárt lehetne a' nagyból szakasztani. 'S így a' nagy szótár' megdeákozása 's németezése egy felől nem szükséges, más felül ⟨ majd ⟩ nem igen nagy hasznú."

Részletes megjegyzésekre adott alkalmat Teleki értekezésének V. szakasza is, melyben „A' Szónemzésről" volt szó (39—48). Idevágó szövegünk így hangzik :

„A' kölcsönzéseket óva kell említenünk ; mert nincs nehezebb, mint azt meghatározni, mellyik nyelv vett a' másikból 's az egy tagú 's már régi szavaknál épen lehetetlen. *Táncz* p. o. több europai nyelvekben meg van ; de meg van napkeleten is, szint' úgy a' czél 's több efféle szavak. Volt idő, hogy minden tóthoz hasonló magyar szó tót eredetűnek tartatott 's hallottunk egy deák verset, mellynek ⟨ tartalma az ⟩ értelme az, ⟨ volt, ⟩ hogy ha a' tótok a' magyar nyelvből kiszednék szavaikat, a' magyarnak bőgni kellene. Látszik hogy ez gyűlölséggel van elmondva, 's hogy az amollyan hibás vélekedések' terjedésének több mint nevetség a' vége. Magában az mindegy, honnan származott ez vagy amaz nyelv, becsét úgy is csak miveltsége adja meg, vagy uralkodó hatalma a' nemzetnek, mellytől beszéltetik : sok ⟨ anyai ⟩ anyanyelv[20] holt nyelv már, midőn leányai még virágzatban vannak ; ⟨ . . . ⟩ 's ez nyelvünkre is illhetik ; de minek bizonytalant bizonyos, gyanítást tudomány gyanánt terjeszteni? Pedig hogy ezen hit a' tót-magyar szavakról el kezde terjedni, leginkább magyarok okozták, kiknek úgy látszik, vizsgálódásaik' tüzében mint feltalálóknak lenni szokott, különös gyönyörűségökre vált, ha valamelly szóról az [o : azt] födözhették fel, hogy tót [4. lap] 's végre alig maradt volna egy pár egészséges szavunk, mellyet apáink még Azsiából [!] hoztak. Ezen tévedéseket minden esetre a' hazai 's idegen nyelvbeli járatlanság szülte 's már ritkúlni kezdenek, mióta tudósaink mind abba, mind ezekbe mélyebben tekintenek. Horvát István ⟨ szavaink ⟩ a' napkeleti nyelvekből leginkább eloszlatta szavaink eredeti felől a' homályt, 's utóbb is azt kell mondanunk, hogy a' világnak terjedettebb nyelvei között, minél mélyebben vizsgáltatnak, annál nagyobb a' hasonlatosság. Semmi esetre nem árt kétkedőknek lennünk 's az eddig idegennek vélt szavakat szorosabban megvizsgálván a' hol az idegen származás nem világosan szembetünő, csak azt jegyezni meg, hogy ⟨ adh ⟩ egy vagy több nyelvekkel közö⟨t⟩s vagy hasonló ; így *part, kád, czél, rőt, édes* nem deák, német vagy görög szók, hanem közösek vagy hasonlók.

Az illyen össze tételek, mint : *meg-ád, fel-ád*, inkább az *ád* vagy *ad* igénél mint a' *meg* vagy *fel* szavaknál következzenek."

A VI. szakaszhoz, melyben a szövegezésnek „a' Szótárban megkivántató rövidségéről" van szó (45—48), csupán egy rövid megjegyzés csatlakozik :

„A' megrövidítendő Grammaticai Műszavak majd a' Grammatica' kidolgozásakor fordulnak elő 's akkor határoztatnak meg."

[20] A javítás rendkívül érdekes : világosan mutatja, hogy a régebbi *anyai nyelv* kifejezést hogyan váltja fel az *anyanyelv* összetétel.

A szöveg végén ott a dátum : „Pesten, Junius 5. 1831", majd aláírásként : „Schedel Ferencz s. k. jegyzé Vörösmarty Mihály s. k.".

A jegyzőkönyv tanúsága szerint a heti ülés több fontos megjegyzést fűzött Vörösmartyék javaslataihoz. A földrajzi nevekből képzett családnevek felvételét helybenhagyta. A „gyökérrendre" vonatkozó javaslat „úgy fogadtatott-el, hogy a' származék szavak a' magok helyén is elé-forduljanak betűrend alatt". A szavak kétes származásának jelöléséhez a bizottság hozzájárult. Rendkívül fontos az a döntés is, amelyet a bizottság a szakszótárakról hozott : ezeknek megjelenését a nagy szótár munkálatai e l ő t t kívánta, hogy „a' nagy szótár összeírása alatt a' válogatás biztosabban eshessék" (MTT. Évk. I, 71). E szakszótárak számára „a' tagok irják le betürendben osztályaik vagy a' tudományok ágazatainak akár latin, akár más nyelvü műszavait, 's a' magyart úgy tegyék fel azután a' hányféleképen találják, az azzal élt nevével" (i. h.). Ezzel a határozattal új szótári műfaj született meg : az a k a d é m i a i s z a k s z ó t á r a k típusa.

A III. szakaszhoz fűzött megjegyzésekkel a Társaság egyelőre részletesebben nem foglalkozott, mivel úgy döntött, hogy a szócikkek nyelvtani kidolgozása „a' grammaticai munkálkodások idejére halasztatik".

A IV. szakaszhoz — amellyel kapcsolatban Vörösmarty a magyar nyelvű értelmezések mellett tört lándzsát — a jegyzőkönyv következő megjegyzése fűződik : „úgy fogadtatik-el, hogy a' deák és német magyarázatok csak a' legszükségesebb esetekben tétessenek-ki".

A következő, június 21-i ülésen az V. és VI. szakaszhoz fűzött megjegyzéseket a Társaság változtatás nélkül elfogadta.

169.1. A Nagyszótár tervei mellé azonban még egy vállalkozás csatlakozott : Széchenyi az 1831. december 2-án tartott kis-ülésen egy kézi szótár elkészítését javasolta.[21] Végül 1834-ben testet öltött a nagy szótár első terve is, mely felhasználta az addigi, igen nagyarányú gyűjtések tapasztalatait. Azonban Vörösmarty az első, rendkívül nagyarányú tervek véghezvitelére kevés gyakorlati lehetőséget látott, s így született meg a Társaság szótárírási tevékenységének még egy becses terméke : az 1838-ban kiadott első Magyar Tájszótár.

Mindent összevéve, a MTT. szótárkiadói munkásságának első évtizedét a következő mozzanatok teszik nevezetessé :

Két akadémiai szakszótár : a filozófiai és a matematikai.
Vörösmarty és Schedel (Toldy) két zsebszótára.
Az első akadémiai Magyar Tájszótár.
Az akadémiai Nagyszótár első tervei.

Mindezen mozzanatok oly döntő fontossággal bírnak, hogy a 30-as évek egyéb szótárait ezúttal csupán e vállalkozásokkal kapcsolatban említjük meg.

B) A TUDÓS TÁRSASÁG SZAKSZÓTÁRAI

170. Amint láttuk, a szakszótárak tervét, talán visszagondolva Versegi Proludiumára, elsőnek Vörösmarty és Schedel terjesztette elő. Az 1831. június 13-i kis-ülés jegyzőkönyve szerint tervük „helybenhagyatott, még e' hozzá-

[21] Brisits : i. m. 41. Kis-ülési jegyzőkönyv. 1831. 187. L. még **174.**

adásokkal : a) Minden tag jegyezze-fel tudománya nemében a' maga készitette műszavakat is, mellyekkel már élt, vagy a' mire még szó nincs, ajánlhasson arra újat ; minden műszó mellé tegye oda annak nevét, a' ki azt kezdette, így a' magáét is ; a' melly műszónak pedig még nem akadott magyar elnevezése, a' mellett üres hely hagyattassék, hogy ez még kiteendésére inthessen. — b) A' hat osztály közűl a' mellyik elébb készen lesz, annak gyüjteménye mingyárt adattassék-ki. — c) Különösen ... a' természeti és mathematicai tudományok osztálya találjon abban módot, hogy a' kézi mesterségek, a' bányászság, hajósság, földmívelés eszközei, szerei elnevezését magoktól azok gyakorlóitól vegye által" (Kis-ülések jk. 103.). A 16. ülés 1831. jún. 21-én gondoskodott a filozófiai és matematikai műveknek a dolgozótársak közti felosztásáról, majd azt is elhatározta: „1. hogy a' közlött és még közlendő czímsorok minden illető tagnak tökélletesen megküldessenek ; hogy kiki azt a' netalán még hibádzó munkaczimekkel kiegészítse. 2. Továbbá adassék tudtokra a' tagoknak, hogy a' kijegyzett szavak szótári formában betürendben, a' deák vagy egyéb eredeti nyelv előtételével dolgoztassanak-ki ; hogy a' kiküldendő szerkesztőnek munkája ez által meg-könnyebbítessék. 3. Kéressenek meg a' Titoknok által Berzsenyi Dániel rendes, és Ercsey Dániel levelező tagok, hogy amaz az aesthetikai, ez pedig a' politikai műszókat is a' lehetségig teljesen öszveírni ne terheltessenek" (i. h. 115.).

A forrásművek kiosztása serényen megindult. „Ment így ki", olvassuk az 1831. november 21-i heti ülés beszámolójában, „a' nyelvtudomány osztályából 70 munka, a' philosophiáéból 68 ; a történettudományiéból 302 ; a' mathesiséből 50;[22] törvényből 39 ; a' természettudományaiéból [!] 253" (MTT. Évk. I, 72). S még e hatalmas forrásanyag sem látszott elegendőnek. Ugyancsak nov. 21-én „a' Mélt. Előlülő Úr figyelmetessé teszi a' Társaságot arra, hogy a' muzsikai mesterséget, nem különben a' festést és rajzolást érdeklő műszavak öszveszerzésére is szükséges némelly tudós hazafiakat felkérni." A határozat szerint „ennek következésében az elsőre Dömény és Jakab, emezekre Balkai, Ballagh, Beregszászi és Jó Urak ajánltatván, a' Titoknokra bízatik, hogy a' Társaság ezen ohajtását a' nevezett hazafiakkal közölje" (Kis-ülések jk. 144).

A szakemberektől beszerzendő források dolgában is hamarosan intézkedés történt : már 1831. nov. 25-én a Társaság bányászműszókat kért Felsőbányáról, Tordáról, Sugatagról és Körmöczbányáról (i. h. 158.).

Csakhamar beérkeztek az első adatok is. Nyelvtudományi műszókat gyűjtött Schedel és Czuczor, filozófiai anyagot Imre János, Berzsenyi, Szilasy és Szalai Imre, a Philosophiai Műszótár jövendő munkatársai, matematikai műszavakat pedig Bitnicz és Nyíri, akik az első Mathematikai Műszótár szerkesztéséhez is csakhamar hozzáláttak. 1832. tavaszától a műszógyűjtés még serényebben folyt : nyelvtudományi könyvekből gyűjtött Bajza, Guzmics és Kölcsey, filozófiai műszavakat szolgáltatott be Szilasy és Ercsey ; történettudományi szavakat Kolosváry Sándor, Czuczor és Perger János ; „mathesiséit" Nyíri, „törvénybelieket" Szlemenics, végül természettudományi szavakat küldött Horvát József és Beszédes József (MTT. Évk. I, 85). Hallunk élőnyelvi gyűjtésekről is : beérkeztek például Czuczor Gergely jóvoltából a „komáromi mesteremberek 's a' dunamalmok körül divatozó elnevezések" (i. h. I, 78).

[22] Eredetileg a kiszemelt munkatársak közt szerepelt Kresznerics is, de kevéssel utóbb bekövetkezett halála miatt a gyűjtési munkában már nem vett részt.

A gyűjtőtevékenység az évek során egyre fokozódott : 1835-ben például újabb szakszótárak terve is felmerült. Az 1835. április 27-i heti ülés jegyzőkönyvében ezt olvassuk :

[A jegyzőkönyv bal hasábján] „A' titoknok Bugát Pál r. tagnak, a' neki kiosztva volt természettudományi könyvekből szedett műszógyüjteményét adja be ;"
[A jegyzőkönyv jobb hasábján] „'s ezen alkalommal határoztatik, hogy a' természettudományi osztály műszavai a' következő 5 szakaszra osztva jelenjenek meg a' következő tagoknak, szerkesztetésre felszólítások mellett :
1. Állatország, Pólya József l. t.
2. Füvészség, Frivaldszky Imre l. t.
3. Ásványok és földtudomány. Ugyanaz.
4. Physica, astronomia, chemia és materia medica : Bugát Pál r. t.
5. Orvosi tudományok : boncz-, élet-, kór-, gyógytudomány, szülészség, szemészség, sebészség stb. Gebhardt Ferencz r. tag.

A Mathematikai Műszótár

171. A mű részletes munkatervét és a feldolgozandó munkák kiosztását a Társaság ugyanazon az 1831. június 21-i ülésén hagyta jóvá, amelyen a Phil. Műsz. ügyét tárgyalta. Tittel Pál, az első kiszemelt szerkesztő az 1831-i kolerajárvány áldozata lett, de utódja, Bitnicz Lajos[23] már 1831 novemberében megkapta a forrásmunkákból[24] kiszedett műszavakat (Heti ülések jk. 1831. 140), és jó másfél év múlva, 1833. június 24-én be is mutatta a megszerkesztett kéziratot (1831. 185). Az utólag érkezett szavak felvételét a Társaság Győry Sándorra bízta. A szerkesztés 1833 novemberében fejeződött be (MTT. Évk. II, 31) ; ekkor a Társaság úgy intézkedett, hogy a hadtudományi műszavak is, melyeknek gyűjtésében főleg Kiss Károly[25] buzgólkodott, a matematikai szótárhoz csatoltassanak. 1833. december 7-én a heti ülések jegyzőkönyvében ezt olvassuk :

[Bal hasáb] „Beadja a' titoknok a' *Mathesisi Műszótár* kéziratát,"
[Jobb hasáb] „'s annak' Mathematikai Műszótár, közrebocsátá a' Magyar Tudós Társaság. czímmel nagy 8adban, két oszlopban, petit betűkkel, közönséges papiroson, 500 példányban nyomása ajánltatik" ((Heti ülések jk. 1833. 306).

[23] Bitnicz Lajos (1790—1871) szombathelyi nagyprépost, c. püspök, sokáig a szombathelyi liceumban a matematika és a magyar nyelv tanára volt ; ebben az állásban Kresznericset váltotta fel. 1828-ban tagja volt a M. Tudós Társaság alapszabályait kidolgozó bizottságnak ; 1830-ban a Társaság matematikai osztályának vidéki rendes tagja lett, 1847-ben pedig az MTA. tiszteleti taggá választotta. Az Akadémián Szabó Imre tartott róla emlékbeszédet (Ért. Nyelv. és Széptud. k. III. 3. 1872.). Foglalkozott Szombathely római régiségeivel is. Első magyar nyelvészeti műve A magyar nyelvbeli előadás tudománya (1827.) Kresznerics szerint e munka „jó Compendium, és a Magyar Stilisticának theoriai ált nézését foglalja magában" (Anal. Phil. IX, 534). 1831-ben Gazdasági szótárt adott ki (vö. **176.3.**), 1837-ben pedig megjelent Magyar Nyelvtudománya.

[24] A feldolgozott forrásművek majdnem mind újabbak : ha elfogadjuk Keresztesi M.-nak a magyar matematikai műnyelv korszakolására vonatkozó nézeteit (i. m. 9—36), megállapítható, hogy a Debreceni Aritmetikától Apáczai Csere Jánosig terjedő korszakot (1577—1653) csupán egy 1583-i Cisio és Apáczai Csere Encyclopaediája képviseli, a Maróthi Györgyig terjedő korszak (1653—1743) teljesen hiányzik, s alig van egy-két mű a Dugonics előtti korból (1743—1784), tehát a forrásművek túlnyomó többsége az utolsó félszázadból származik. Ezért van, hogy a Math. Műsz.-ban régies szavakat csak ritkán találunk. Feltűnő a korábbi szótári anyagnak majdnem teljes elhagyása ; Bitnicz Kr.-en kívül csak Versegi Lexiconát vette figyelembe.

[25] Kiss Károly (1793—1866) honvéd alezredes, az MTA rendes tagja, a magyar katonai műnyelv egyik kialakítója. 1843-ban jelent meg Hadi Műszótára, melynek a Math. Műsz. közvetlen előzménye.

171.1. Utolsó idézetünk eléggé mutatja, hogy a terminológiai kérdéseket ez a műszótár távolról sem oldotta meg megnyugtatóan : a legfontosabb elnevezésekkel kapcsolatos ingadozás még a Magyar Tudós Társaság heti üléseinek fentebb idézett jegyzőkönyvében is tükröződik. A bizonytalanságot természetesen a Mat. Műsz. megfelelő címszava sem oszlatta el, hiszen pl. a *mathesis* címszónál ezt olvassuk :

„Mathesis, tudákosság. *Dugonics*, *Varga*, *Márt.* Tudákság. *Barczafalvi.* Mathesis. *Pethe.* Mérőtudomány. *Lexicon.* Mekkoraság' tudománya. *Lánghy.* Nagyságtudomány. *Bresztyenszky.*[26] Tudalom. *Kresznerics.*"[27]

Hasonló ingadozás szinte minden oldalon akad ; legtöbbször az olvasó nem is tudja megállapítani, melyik szót tartja a szerkesztő helyesnek és ajánlatosnak. Teljes zűrzavar uralkodik például az *angulus* címszó családjában. *Angulus* a. első helyre került ugyan a Dugonics javasolta *szög*, de mellette „aequo loco" ott találjuk a *szegelet* (Kovács, Pethe, Beregszászi) és *szeglet* (Varga, Márt., Bresztyenszky) elnevezéseket, hogy a Bolyai-féle *szög*, *zeg*, *zög* elnevezésekről ne is beszéljünk.[28] Az *angulus* címszó jelzős szerkezeteinek fordításában persze e sokféle magyar elnevezés állandóan keresztezi egymást, s a zavart ráadásul sajtóhibák, pontatlan utalások súlyosbítják : az *angulus ad peripheriam* kifejezésnek Pethe-féle magyarítását Bitnicz *kerületszeglet* alakban idézi,[29] holott a helyes alak *kerület szegelet* (Pethe 1812, II, 34; id. Keresztesi M. 60). Maga Bitnicz az *angulus* cikkben saját *szeg* megoldását nem közli, s mégis az *angulus defendens* erődítéstani kifejezést *védszeg*-nek fordítja, az *angulus humeri*-t *vállszeg*-nek, sőt nem hadtudományi, hanem geometriai kifejezésként az *angulus ad centrum*-ot *középponti szeg*-nek.[30]

171.2. A mű címszóanyagát gazdagította, de áttekinthetőségét csökkentette az a körülmény, hogy jelentős számú hadtudományi és egyéb műszó került bele a Math. Műsz.-ba. Kiss Károly Szontagh Gusztávval együtt „a' katonai sorezeredeknek divatozó német és franczia elnevezéseket" küldte be „magyarra téve", „a' várerősítéseit 's fegyverekéit" pedig ugyancsak Kiss, valamint Baricz György gyűjtötte össze. Mindezeknek még volt valamelyes kapcsolatuk — például a várépítés révén — a matematikával ; súlyosabb problémát jelentett azonban az, hogy a szótárban közöltettek „a' rajzolás', festés' műszavai" (Balkay Pál, Jó János ; Eger), építészeti műszavak (Beregszászi P., Povolni Ferenc ; Debrecen), malom- és vízépítési kifejezések (Szász

[26] Amint már említettük, a szó alkotója nem igen lehet Bresztyenszky (1823), mivel ugyanebben az évben megvan már Mártonnál is.

[27] Ezt az érdekes szót Keresztesi M. nem idézi, de vö. NyÚSz. 220, 349, Kr. II, 275.

[28] A forrásművek közt Benyák munkája egyáltalában nem szerepel (vö. Takáts S. : Nyr. XXX, 424, Keresztesi M. 25), s ezért hiányzik az általa javasolt *csúcs* is (Keresztesi M. 59).

[29] Hasonlóképpen *angulus obtusus* fordításai közt Pethének tulajdonítja a szótár a *tompa szeglet* elnevezést, pedig Pethénél nyilván itt is *tompa szegelet* áll (vö. Keresztesi M. 61). Ne feledjük, hogy az egyes matematikai szerzők rendszerint szigorú következetességgel ragaszkodtak egyazon szóalakhoz vagy kifejezéshez. Dugonics terminológiájában csak *szög*, Pethénél csak *szegelet* fordul elő.

[30] Keresztesi M. 59 a MTT. Évk. 1832—34. 154 alapján idézi, ugyancsak Bitnicz tollából, ezt a kifejezést, de a Math. Műsz.-ra nem utal. Bugát Pál 1844-ben e bizonytalanságnak megpróbált véget vetni ; szerinte *szeg* 'angulus corporeus', *szög* 'clavus', *szeglet* 'angulus superficialis' lenne, de azért szótározta a *szög* 'angulus alakv.-ot is (vö. *derék szög* 'angulus rectus'. Term. tud. szóhalmaz 395, 413; ezen összetételt közli Simai : GSz. is).

József; Nagyvárad), valamint Czuczor révkomáromi gyűjtése („a' dunamalmok és hajók körül divatban lévő magyar műszavak")[31] stb. Így került a *mathesis pura* mellé címszóként a következő lapon *Mauer (durchbrochene)*, továbbá *Mauerbank, Mauerwand, Mauerwerk, Medium resistens, Mehlbank*, stb. Egyes betűknél (például a B betűnél) a tulajdonképpeni matematikai műszavak teljesen háttérbe szorultak.

171.3. Mai felfogásunk szerint könnyű bírálni ezt a „lexicon impurum"-ot, amely szótárszerkesztési szempontból a Phil. Műsz.-nál jóval gyengébb; ennek ellenére azonban kétségtelen, hogy e tarka, 3—4 nyelvből szedegetett címszókészlet megközelítő magyar értelmezése nagy nyelvi találékonyságot igényelt. A Math. Műsz. magyar anyaga igen változatos; még ma is megérdemelné, hogy hozzá kényelmesen kezelhető magyar szómutató készüljön.

Első látásra azt gondolhatnók, hogy a szótárban elsősorban németes összetételeket, tükörszavakat találunk. Ilyenek valóban bőven vannak: elég az olyan példákra hivatkoznunk, mint *alaprajz* 'Grundriss' (43), *határérték* 'Grenzwerth' (u. o.), *granátfürt* 'Granattrauben' (u. o.), *földzsák* 'Erdsack'(33), *rugótoll* 'elater' (31, vö. n. *Feder)* stb.[32] Ámde érdekes megfigyelnünk, hogy egyes munkatársak, például a nagyváradi Szász József és az egri Jó János, rendszerint magyarosabb megoldásra törekednek: Szász szerint a Grundschwelle *'alapászok'* és Jó szerint a Grundschwinge *'székkoszorú, székderék'* (43). Ezek az összetételek már magyaros szemléletből fakadtak, s nem is új szók, hanem már használatos mesterségszók.

Így tehát érdemes tovább nyomoznunk. A sok-sok összetétel és jelzős kifejezés mellett bőségesen találunk a Math. Műsz.-ban olyan nyelvújítási származékokat, amelyeknek általános szótárainkban és a NyÚSz.-ban semmi nyoma. Hol van meg Bolyai szava, *alapmérőzni* vagy *egymérőzni* 'elevare ad potenciam' (32), s törődött-e nyelvújításunk története olyan szavakkal, mint *álazni* 'masquiren' (Szontagh G., 54), *álzat* 'Masque' (ugyanő, i. h.), *bombacsőte* 'Bombenbrand' (Kiss K., 15), *egykelet* 'proportio' (Bedeus, 69), *feladó tét* 'probléma' (Bolyai, 68), *hihetőség* ('probabilitas' (Bitnicz, 68), *külpomtosság* 'excentricitas' (Közhasznú ism. tára 33), *mérőcs* 'scala geometrica' (Beszédes, 78), *roncsázat* 'Bombardement' (Szontagh G., 15),[33] *sarkalakzat* 'projectio polaris' (69), *szeléndd* 'scandula lignea' (Jó, 79), *tűztelep* 'Batterie' (Kiss K., 13) stb?

171.4. E sok papírízű szó, melynek valóságos életére csak igen részletes szövegelemzéssel lehetne fényt deríteni, persze távolról sem teszi a szótárt olyan érdekessé, mint a benne meghúzódó t á j s z a v a k; kár, hogy ezeket csak fáradságos munkával lehet kiásni annyi „fedőréteg" alól. Hadd idézzük mutatóba a következőket:

Bakláb 'Stapel' (Jó, 84). — A MTsz. nem ismeri; csupán *bak* fordul elő 'állvány' jelentésben. A Tzs. 1835. szerint *Stapel* többek közt 'kecskeláb, bakállás (hajóépítésre)'. Lehet, hogy az adat Márt. 1803.-ból származik, ahol a *Stapel* 'ketskeláb, *bakláb, baklábokból* álló állás, mellyeken hajókat tsinálnak'.

Bézsánárboc 'malus dolonis, hátulsó árbocz' (Közhasznú ism. tára, 54). — Más forrásból nincs rá m. adatunk. Nyilván jövevényszó, vö. n. *Besan(mast)*, holl. *bezaan*, orosz бизань-мачта stb. (Vasmer: RussEtWb. 85.)

[31] Mindezekről l. Előbeszéd VII—VIII.

[32] Egy-egy tükörszó nem n é m e t, hanem l a t i n eredetű; például *bástyafül* a latin 'a u r i c u l a alae propugnaculi' tükörszava (11).

[33] Ugyanitt megvan a mindmáig használatos *bombázás* is.

Böröcz 'Protze' (Kiss) ; 'taliga, vontató' (Baricz, 69). — Az EtSz. I, 527 „tudatos alkotásnak" véli az osztrák *brotz*, velencei olasz *birozzo* szóból. Az első adatot 1843-ból, Kiss Hadi Műszótárából idézi ; a Math. Műsz. adata 10 évvel régebbi.

Garatfiok 'Schuh (in der Mühle)' (Kresznerics, 80). — E korban Kresznerics sem szótározta ; nincs Kassainál sem. 1833-ból azonban 'Grosstrügel' értelmezéssel Sárospatakról közölte Nyíri I., más molnár-műszavak közt (MTA. Kézirattára 833. VIII. 88). A Tzs. 1838. szerint *garatfiók* a. m. 'Mühltrichter'. CzF. szerint *garatfiók* 'töltsér a garat alján, melyen a felöntött gabona a malomkő alá hull'.

Gugora, kukora 'ergata' (Nátly, 33; más nevei *bálvány*, Szász, *fogatély*,[34] Bachich). — Szegedi tájszó ; az MTsz. szerint 'csavaró készülék, a milyennel a hajót, dereglyét, malmot a partra ki- v. a harangot a toronyba fölhúzzák, v. a kompkötelet kifeszítik'. Azonos a *kukora* 'kajla', *kukorodik (fel)gugorodik* tájszavak tövével (MTsz.).

Hijúpadlás 'Sturzboden' (Bedeus, 85 ; más népies neve *fiokpadlat*, Jó). — Feltétlenül erdélyi adatnak kell tekintenünk, hiszen Bedeus József erdélyi kormányszéki tanácsostól (Szinnyei : MI. I, 743—4) származik ; megvan azonban nemcsak a székelységben, hanem ugyanezen alakban például Vas m.-ben is (MTsz.).

Kecske (vö. *bakláb*). — A MTsz. szerint a Székelyföldön *kecske* 'három v. négylábú, keskeny-padú magas állványszék, a milyeneket rögtönzött deszkaasztaloknál v. építő-állványoknál használnak'. A Balaton mellékén és Zemplénben : *kecske-láb* 'állványszék, a milyenekre a kőmivesek az állás deszkáit fektetik' (i. h.).

Kukucsáló 'dioptra' (Pethe, 29). — Nyelvújítási alkotás, de kiinduló-pontja a tájnyelvi *kukucsál* 'kukucskál', mely a magyar nyelvterület peremén sokfelé él (MTsz.).

Pitles láda 'Beutelkasten' (Szász, 14). — A MTsz.-ban csak *pitlismalom* fordul elő, de ez is, akárcsak a Math. Műsz. adata, a malomiparra vonatkozik. *Pitle, pitli* 'malombeli szitaszerszám' az ország több vidékén ismeretes : az Alföld egyes részein, Heves, Bars, Veszprém m.-ben stb.

Proszna veszsző 'Springruthe' (Czech, 84). — Győri molnármesterszó, vö. Nyr. XI, 287, MTsz.

Szitaszekrény 'Beutelkasten' (14). — Komáromi adat, nyilván Czuczor gyűjtése alapján ; a. m. *pitlesláda* (l. fentebb). A MTsz.-ban nyoma sincs ; meglepő, hogy CzF. sem szótározta.

171.5. Mindeme nyelvi eszközök felhasználásával a Math. Műsz. munkatársainak sikerült igen változatos címszóanyagukat szinte csupa magyar szóval értelmezni. Nagy haladást jelent — némiképp Versegi Lexiconának szellemében —, hogy a szótár magyar anyagában csak egészen közönséges i d e g e n szavakat találunk: ilyenek *fundamentum* (43), *kaszamáta* (18), *padimentom* (85), *summáz* (26) és nehány más. Ha összehasonlítjuk ezt a képet azzal a nyelvállapottal, amelyet Sándor István Sokféléjében és még inkább Gyarmathi Voc.-a alapján tapasztaltunk, egyszerre szemünkbe tűnik a magyar szókészlet hatalmas gyarapodása alig 2—3 évtized folyamán.

171.6. Általában igazságtalanok lennénk a Math. Műsz. szerkesztőjével és munkatársaival szemben, ha csupán hibáikat, ingadozásaikat és nyelvüknek

[34] Talán sajtóhiba *forgatély* h.

régies vagy tájnyelvi sajátságait emelnők ki. E részt legméltóbban akkor fejezzük be, ha kiemeljük, hogy a Math. Műsz.-ban igen sokszor értelmezésként már a mindmáig élő közszót, illetve hivatalos kifejezést találjuk. Ebből természetesen az következik, hogy a Tudós Társaságnak ez a kiadványa is jelentősen hozzájárult szókincsünk megállapodásához, fogalmaink és kifejezéskészletünk tisztulásához. *Acus magnetica* már *mágnestű* (2), az *aequatio* értelmezése *egyenlet* (i. h.), az *anco gyámkő* (Márt. 1818. szerint még: *'a' fal' szegletei'*), az *angulus rectus* neve *derékszög* (6), az *antlia pneumatica* már nem 'levegőeget kiszívó hébér' (Márton I., vö. **37.1.**), hanem *légszivattyú* (7), a *barometer* nemcsak *levegőmérő*, hanem *légsúlymérő* (12), s a *thermometrum* már *melegmérő*-n kívül (vö. Márt. 1818.) *hévmérő* is (89).[35] A Math. Műsz. szerkesztői tehát nem szakadtak el az élettől, koruk magyar nyelvhasználatától: szervesen kapcsolódtak hozzá tájszavaikkal, magyaros szemléletre való összetételeikkel, és közvetlenül hatottak a nyelvfejlődésre ama tekintély révén, amelyet a Magyar Tudós Társaság kölcsönzött e látszólag szerény szógyűjteménynek, első műszaki szótárunknak.

A Philosophiai Műszótár

172. E második szakszótári vállalkozás dolgozótársi munkafelosztása, az 1831. június 21-i jegyzőkönyv szerint (113.) így alakult: Schedius kapta Apáczai Csere enciklopédiáját, Fejér György Logikáját s Antropológiáját; Szalay Imrének jutott Derham „Physico-Theologiája", Ruszek apát „philosoph. előértekezései" és Horváth Ádám Psychologiája. Berzsenyi foglalkozott Köteles Sámuel Logikájával és Etikájával, Sárvári „moralis Philosophiájával", valamint Sartori Bernard Philosophiájával. Szilasy János vállalta 4 mű feldolgozását; ezek „Lánghy, a' tudományok ismeretére tanitó könyv philosophiai szakasza; Szilasy nevelés tudománya, Pauly Károly tiszti írásmód szótára, a' Tud. Gyüjtemény; Minerva és Sas' philosophiai értekezések". Ercsey Dánielre két mű jutott: Storchenau Logikája és saját „Philosophiája", végül Imre Jánosnak kiosztatott a Versegi-féle Lexikon, Barczafalvi hirhedt munkája, „A' tudományok magyarul", továbbá saját Bölcselkedése és Ifjú magyar bölcselkedője.[36]

Az így gyűjtött műszóanyag aránylag igen rövid idő alatt megért a megszerkesztésre. Mivel a szótár kiszemelt szerkesztője, Imre János, a pesti egyetem filozófia-professzora 1832. május 12-én meghalt, helyét Szalay Imre[37] foglalta el. Az 1832. május 8-ig összegyűlt anyag csakhamar Szalay kezébe került (MTT. Évk. I, 86), s egy jó év elmúltával, 1833. október 26-án a szerkesztő már be is mutatta a szótár kész kéziratát. E fontos eseményről a heti ülések jegyzőkönyve így tájékoztat:

„Szalai Imre rendes tag bémutatja az általa szerkesztett philosophiai műszótárt, 's ez uttal azt ajánlja, hogy nehéz lévén minden műszónak első

[35] A *thermometrum* régi m. elnevezéseiről vö. P. Balázs J.: MNy. LI, 244—250; pótlásokat közölt Zsoldos J.: MNy. LIII, 278 és Mikesy S.: MNy. LIII, 316.

[36] A Phil. Műsz. előszavában a felsoroltaknál több mű (összesen 45) szerepel forrásként, de a feldolgozók megnevezése nélkül.

[37] Szalay Imre (1787—1848), a pesti hittudományi kar tanára, később veszprémi kanonok. 1828-ban írt magyar nyelvkönyve (A magyar nyelvtudomány rövid foglalatja) több kiadást ért és nemzetiségi nyelvekre is lefordították. 1831-ben a Magyar Tudós Társaság lev. tagja, a következő évben r. tagja és 1834-ben t. tagja.

szerzőjét, valamint használóit is mind felhozni : az írók nevei a' betüsorból maradnának el, 's inkább azok czímei bocsátassanak előre, mellyekből a' szavak kiszedettek" (1833. 268).

Az ülés Szalay javaslatát vita nélkül elfogadta.

A következő napon, október 27-én Szalay bemutatta szótára előszavát (1833. 303). Ebben a szerkesztő világosan kiemelte, hogy a kötetben foglalt műszavakat a Társaság még nem hagyta jóvá ; az „eddig megkisértett magyar elnevezéseket" a szerkesztő azért szedte össze, hogy „a' philosophiai osztály tudományágazatainak űzői, kedvelői" láthassák, „melyik tudós találta el a' kiteendőt szerencsésebben". A szerkesztő célja volt továbbá az is, hogy a régi s esetleg szerencsés műszót a feledés homályából kiássa, végül pedig, hogy az írókat új műszavak alkotására sarkallja.

Nincs még tehát itt sem véglegesen kialakult terminológia ; éppen ez okból közel ötven évvel ezelőtt Kornis Gyula, a magyar filozófiai műnyelv történetéről írt tanulmányában, elvtelenséggel, határozatlansággal vádolta a Phil. Műsz.-t. Véleménye szerint a magyar filozófiai műszavak tekintetében már korábban is nagy volt a zűrzavar, s a bizonytalanságot a Phil. Műsz., Versegi Lexiconához hasonlóan, nem eloszlatta, hanem betetőzte. Kornis szerint „a Phil. [= Phil. Műsz.] általában elvesztette [ɔ : *eltévesztette*] czélját; továbbra is a műszavak új meg új árja követelt érvényesülést. A Phil. halvaszületett anyagát beolvasztották a Czuczor—Fogarasi-féle nagy szótárba, de Imre János szörnyszülötteinek ez is csak kriptája maradt" (MNy. III, 242). Kornis azonban nem vette figyelembe, hogy éppen ez a „suum cuique" felfogás felelt meg annak az eszménynek, amelyet hajdan Teleki József képviselt, amikor így írt a nyelvművelés szabadságáról : „Egy tsúfos rablántzait gyáván tsókoló Akadémia, amilyen volt az önkényes uralkodó Richelieu által felállított Frantzia, vagy egy mellesleg tekintetektől vezérlett tudós társaság, mellynek esmérjük a Cruscát, a bájoló, de kimíveltetésének zsenge korában megállapodott és már ma egészen ellágyult, minden benső erejétől megfosztott olasz nyelv leghathatósabb ellenségét, melly annak szép virágzását irgalmatlanul elfonnyasztotta : az illy veszedelmes eggyezetek, mondom, mellyek diktátoros hatalmok által a nyelvművelés arany szabadságát merészen elfojtván, egész nemzeteket és több századokat tsúfos békóba tudtak vetni, az én szemeim előtt is a legnagyobb szörnyetegek, a sötét századoknak legiszonyúbb szüleményei".[38] E nyilatkozat ismeretében nem csodálkozhatunk azon, hogy Teleki József elnöksége idején a Társaság nyelvhelyességi kérdésekben „diktátori döntéseket" egyáltalában nem hozhatott : nem írhatta elő ennek vagy annak a műszónak k ö t e l e z ő használatát. Éppen az „Académie Hongroise" — melynek felvirágzását Kazinczy, az 1831-i kolera áldozata, már nem érhette meg — megindulása percétől fogva magán viselte a nyelvi liberalizmus bélyegét ; műszójegyzékeit olyan „értelmes hazafiak" közt kívánta kiosztatni, akik „a' bennök található műszavakra vélekedésüket okkal mondhatják meg". „Igy", olvassuk a heti ülések beszámolójában, „még gyanú sem támadhat, mintha a szükséges új műszavakat a' nemzetre makaccság vagy önkény akarná tolni, sőt így azokat a' míveltségben gyarapodó magyar mind nyelve természete, mind a' világos értelem megkivánása útján készebben fogadhatja új kincsekül szavai közé" (MTT. Évk. I, 71). Persze kétségtelen, hogy ebből egy-egy szakma művelői s még inkább a nagyközönség számára némi bizonytalan-

[38] A nyilatkozatot idézte és jelentőségét helyesen emelte ki Waldapfel: Ötven év 298.

ság származott, ámde a Társaság joggal számíthatott minden előírás és javallat legfőbb korrigálójára és szentesítőjére: a nyelvszokásra, melynek kodifikálását röviddel utóbb a Társaság legalább egy „félhivatalos" kiadványában, a Tzs.-ban úgy is magára vállalta. (**174.** kk.)

172.1. A műnek alapvető hibája nem is az, amelyre Kornis rámutatott; maga a sorrend, amelyben az egyes értelmezések szerepelnek, bizonyos értékítéletet és szójavallást már tartalmaz vagy legalábbis sugall az olvasónak. Súlyosabban esik latba az a tény, hogy számos bonyolultabb fogalom esetében a szerkesztő[39] még annyi szerkesztési gondosságot sem tanúsított, amennyit lexikográfiai szempontból — a történelmi előzmények ismeretében — elvárhattunk volna. Íme a *repraesentatio* szó értelmezése Kirschnél, Márt. 1818.-ban, a Versegi-féle Lex.-ben s végül a Phil. Műsz.-ban; előre jelezzük, hogy az összehasonlítás nem lesz előnyös a Tudós Társaságra.

Kirsch 1754.

Repraesentatio . . . Darreichung, Bezahlung. *Cic.* 2. Vorstellung, Bildung. Ejus imago nulla alia repraesentatione exprimi potest, sein Bildniss kann nicht anders vorgestellet werden. *Plin.*

Márton 1818.

Repraesentátio . . . *jelenvalósítás, képviselés, személyviselés*; die Vergegenwärtigung, Stellvertretung. 2) *előterjesztés*; die Darstellung, Vorstellung. Plin. 3) *készpénzzel való fizetés, készfizetés*; die baare Bezahlung, Pand.

Lex. 1826.

Repraesentatio, észképzés, képítés, vagy röviden képzet: Vorstellung. Az elmének belső határozása, módolása. *Ösmeretté* válik, mihelyt valamelly tárgyra alkalmaztattyuk.[40] Ezt én Kirsch utánn így különböztettem meg attúl, a'mit *imaginatiónak, képzésnek, képzeménynek*, és legszorosabban *szóképzetnek* mondunk. Önálla a' *Repraesentatio*, Vorstellung, Bildung *(képítés)*, és Pliniusbúl e' példát hozza elő: ejus imago nulla alia repraesentatione exprimi potest, sein Bildniss kann nicht anders vorgestellt werden; az ő képét más képítéssel, képzettel ki nem lehet fejezni . . . Cserenél és Fejérnél *képzés, képzet* és *előterjesztés*: *Az előterjesztés a' líleknek olly munkája* 's a' t. Fejér.

Phil. Műsz. 1834.

Repraesentatio, előterjesztés. *Ercsei. Sárvári.* Képzés. *Köteles, Berzsenyi.* Képzet. *Ruszek.* Képezet. *Thezarovich.* Képzelés, képviselés, előállítás v. terjesztés. *Imre.* Bemutatás, képítés, észképzés v. képzet. *Lexicon.* Gondolat. *Márton.*[41] Előtüntetés. *Balog Sámuel.*

Az idézett példa sok mindent elárul. Elsősorban azt, hogy a Phil. Műsz. szerkesztői, Versegi példaadása ellenére, nem voltak hajlandók pontos különbséget tenni a *repraesentatio* mint nomen actionis ('felidézés') és mint e cselekvés eredménye' ('képzet') közt. A nomen actionis-on belül sem hajtották végre a fogalom kellő logikai elemzését: ezért nem váltak el egymástól megfelelő élességgel a 'Darreichung', 'Vorstellung' és 'Bildung' jelentések, bár elismerjük, hogy pl. 'Vorstellung' a németben is mintegy „lebeg" a fentemlített

[39] Aki — sajnos — sem filozófus, sem filológus nem volt!

[40] Ehhez vö. „Vorstellung, repraesentatio ist eine innere Bestimmung, Modification des Gemüthes. Sie wird Erkenntniss, sobald sie auf einen Gegenstand gezogen wird" (Schmid: i. m. 580).

[41] Márton I.-ra vonatkozik, mégpedig a Phil. Műsz. forrásai közt feldolgozott Ker. Theologiai Morál (1796.) című művére (Előbeszéd, VII). Vö. **51.**

két jelentéstartalom („actio" — „actum") között. Hiányos, megbízhatatlan e szócikk tanúsága szerint a források kezelése is : Apáczai Cserére utalás sem történik (l. Lex.), s azt még kevésbé sejthették a Phil. Műsz. szerzői, hogy a *képzet* szót már 1649-ben használta Geleji Katona (NyÚSz. 498), újabban pedig Kónyi 1775-ben, majd Benyák B. 1783-ban (NyÚSz. i. h. és 170). Azt sem vették figyelembe, hogy Versegi utalt Fejérre is : ha ezt a nevet megemlítik, a szó történetét az olvasó legalább 1810-ig tudta volna visszavezetni.[42] Berzsenyi ezúttal, mint látjuk, Kötelest és némileg Versegit támogatja ; *-és* végű főneve azonban inkább a cselekvésre vonatkozik, mintsem annak eredményére.

172.2 A Phil. Műsz.-nak még egy fogyatékosságát szeretném nyomatékosan kiemelni. Vannak olyan esetek, amikor két igen könnyen összetéveszthető műszó két teljesen különböző címszónál szerepel, tehát két különböző fogalmat jelöl. Hasonlítsuk csak össze a következő két cikket :

A e s t h e t i c a, érzéstudomány. *Lexicon.* Izléstudomány, érzéstan. *Imre. Mű* v. *mivtudomány. Berzsenyi* (7).

T e c h n o l o g i a, mesterségek' tudománya. *Lassú.* Mívisméret. *Puky. Kézműtudomány. Berzsenyi* (194).

Hogy e két, nagyon hasonlatos elnevezés valóban keveredett egymással, arra jól utal nehány szövegpélda. 1832-ben Helmeczy ezt írta: „a bécsi polytechnicumhoz hasonló *mű-* és *mesterségtudománybeli* intézet van Prágában" (Jelenkor I/I, 95). 1838-ban Bajza Figyelmezőjében Joó János rajztanító hirdet egy „három szakaszu *műtudományi* [= műszaki] folyóiratot" (Figyelmező 476), amihez megjegyzendő, hogy ugyancsak a Figyelmező szerint (1838, 635) a *műtudomány* 'technologia' és nem 'aesthetica'! Amint látjuk, abban az évtizedben, amikor Berzsenyi a *műtudomány* szót 'esztétika' jelentésben ajánlotta, ez az elnevezés már le volt foglalva a műszaki tudományok számára.

173. A Phil. Műsz. egyik legérdekesebb munkatársa, akinek szótárírói tevékenységét mindeddig kevéssé méltányolták, kétségtelenül Berzsenyi Dániel. A szótár elején sűrűn találkozunk nevével, később ritkábban ; főleg lélektani vonatkozású kifejezéseket próbált magyarítani, de műszavai közt találunk másokat is. Hadd idézzünk nehányat mutatóba :

Alaki 'formalis' (70). — A NyÚSz. szerint e szó Berzsenyi alkotása. A valóságban a helyzet kissé bonyolultabb, amennyiben a Phil. Műsz. szerint a szót Imre is ajánlotta *alkatos*, *képzetes*, *képzeti* mellett. Mindenesetre a *formalis* szónak ez az értelmezése más, mint amelyre Versegi célzott a Lex.-ban : nála ugyanis *formalis* a. m. *formaügyelő* (191). Versegi műszavát, melyet a Phil. Műsz. nem is idéz, Schmid szövege érteti meg (247): itt pontos megkülönböztetést találunk három kanti fogalom közt, az első „die formalen Regeln des Denkens", vagyis „a' gondolkodásnak formaügyelő regulái" (Lex.), a második a „formaler Vernunftgebrauch", vagyis „az észnek formaügyelő haszonvétele", a harmadik pedig „formales Princip des Willens", magyarul „az akaratnak formaügyelő talpállítása". Mindezen fogalmak azért nem közömbösek a Phil. Műsz. szempontjából sem, mivel itt — Szilasy szerint — megvannak a Versegi — Schmidhez közel álló „gondolatbeli, elmeügyelő" értelmezések is. Az *alaki* mn.-hez ma az *alakilag* határozó fűződik, de Imre és Berzsenyi mégis *formaliter*

[42] Ilyen bizonytalanságok miatt Szalay azt javasolta, hogy ne a szavak a l k o t ó i r a, hanem konkrét művekre történjék utalás.

magyarításául az *alaklag* származékot ajánlották. Itt jegyezzük meg, hogy a Phil. Műsz. a *formaliter* cikkben is súlyos hibákat követett el: nem vette ugyanis figyelembe, hogy már Versegi a Lex.-ban e szónak 4 jelentését különböztette meg:

1. 'formaképpen', utalással Fejérre;
2. „formaliter verus; formájára igaz, úgymond meg-meg Fejér."
3. „Formaliter a' Logicában formaügyelőleg".
4. „a' közbeszédben pedig *valóságosan, igazán, szorosan, nyilvánvalóképen*" (191).

A Phil. Műsz. mindeme jelentéseket tagolás nélkül közölte, amivel súlyos zavart keltett és az olvasót a régi Lex. felütésére kényszerítette.

Érzet 'Empfindung' (57). — A NyÚSz. első adata Márt. 1803.-ból való, de ez alighanem valamely régebbi magyar lélektani munkából származik, ahonnan talán Berzsenyi is merített. A Lex. *sensatio* a. 'érzés, illetődés' értelmezést közöl: az elsőt hasznosította Csapó magában a Phil. Műsz.-ban, a másodikat pedig Berzsenyi *affectio* a. Itt jegyezzük meg, hogy a Phil. Műsz. *affectio* cikkének tanúsága szerint az *illetődés* szót már Horváth Ádám, az első magyar lélektani mű szerzője is használta (7), tehát ez lesz a forrása Verseginek is.

Észparancs: feltételetlen v. egyenes é. 'Categoricus imperativus' (23). — Berzsenyi első jelzője a kifejezés jelentéséből származik, a másodikat Versegi sugallta: a Lex. figyelmeztet ugyanis arra, hogy Fejérnél a categoricus *egyenes* (58). Hosszadalmasabb, de egyébként világos Szilasy szójavaslata is: „*okvetlen parancs*, az eredeti észfogásokból származó parancsolat" (23). Lehet, hogy Berzsenyi kifejezése kapcsolatban áll a Wesselényi használta *észparancsolt* mn.-vel (1831/33): „csendes 's *észparancsolt* úton javítson" (Balitéletekről 169).

Határozat 'definitio' (44). — Noha a Phil. Műsz. első helyre tette, Ercsei és Köteles javaslata alapján, az Apáczai Cserétől származó *meghatározás* értelmezést (vö. Márt. 1818, *definitio* a.), közli — Berzsenyire hivatkozva — a *határozat* alakot is. Ezt a megoldást 1826-ban a Lex. nem közölte, viszont megvan 1810-ben Fejér Logicájában (NyÚSz.). Feltételezhető tehát, hogy Berzsenyi maga is ismerte Fejér filozófiai tankönyvét.

Indulatlanság 'apathia' (12). — E szót a Phil. Műsz. Berzsenyinek tulajdonítja, pedig megvan már a Lex.-ban is a következő összefüggésben: „*Apathia* jó értelemben *Indolentia, Indúlatlanság*, Affectlosigkeit. rossz értelemben pedig *Insensibilitas, Érzéketlenség*, Unempfindlichkeit." A Phil. Műsz. a két jelentést nem választja szét, pedig az elsőhöz tartozik nemcsak Berzsenyi értelmezése, hanem a Sárvárié is („indúlat nélkül való létel"), a másodikhoz pedig az Imréé („érzéketlenség, szenvedelmetlenség"; a második szó nem világos; lehet, hogy inkább 'Affectlosigkeit'-ot jelent). E szó értelmezéseiből az világlik ki, hogy Berzsenyi forgatta a Lex.-ot; a Phil. Műsz. szerkesztői azonban helyesebben jártak volna el, ha Berzsenyi nevén kívül utalnak a Lex.-ra is. Érdekességként érdemes egyébként megjegyeznünk, hogy az *apátia* szó aránylag régen előfordul magyar költői szövegben is, vö. „Amor nélkül *Siberia* Volna a' föld, 's *Apathia* Ezen földi életünk" (Kisfaludy S.: Boldog szerelem 113. dal).

Járulmány 'accidens' (2). — Berzsenyi szavát jelzi a NyÚSz., és ugyancsak e forrás alapján összevethetjük az 1833-ban Fogarasi javasolta *járulvány* 'accessorium' szóval. A két latin szó rokonértelmű: már Versegi Lex.-a is

accidens a. utalt az *accessoriae res* címszóra. Megállapítható, hogy Berzsenyi szava értelmesebb, mint Barczafalvi Szabó *hozzálmány*-a vagy Thezarovich *rajtalat*-a.

Kétségvitatás 'scepticismus' (174). — Ezt a szót is Berzsenyinek tulajdonítja a Phil. Műsz., pedig megvan már Verseginél (Lex. 406). Ugyancsak scepticismus a. a Phil. Műsz. forrásjelzése valószínűleg téves : a *kétségeskedés* szó a Lex. szerint nem Sárvári alkotása, hanem Fejéré.

Kölcsönhatás 'Wechselwirkung' (211). — Berzsenyi vetélytársául ezúttal Szilasy van jelezve *'viszontérdeklés, viszony-hatás, viszonyos okozás'* értelmezésével, de *viszonyérdeklés* megvan már a Lex.-ban is, *Influxus mutuus* a. (241). Berzsenyi javaslata sem volt teljesen eredeti : a Jelenkor már 1832-ben használta ezt a szót (NyÚSz.). Olyan tehát a viszony a Jelenkor és Berzsenyi közt, mint fentebb pl. a *műtudomány* szóval kapcsolatban láttuk.

Lény 'ens' (58). — Berzsenyi ismét csupán a szó a j á n l ó j a, de nem a l k o t ó j a. Eredetileg Bárány Péter *löny* alakot javasolt (1791, vö. Nyr. X, 305), majd ezt Helmeczy *lény*-re változtatta (NyÚSz. 207—208). A szó képzését Versegi mindig szabálytalannak tartotta (legutoljára a Lex.-ban, 161), s helyette *való*-t ajánlott. A Phil. Műsz. is nagy ingadozást mutat : nyilván a szerkesztők a magyar filozófiai műnyelv legkülönbözőbb fázisait védelmezték. Legrégiesebb Tezarovich, aki Bárány *löny*-jét ajánlja. Egyeztető álláspontot foglal el Szilasy, aki *lény* és *löny* közt nem tud választani. Határozottabb Berzsenyi, Döbrentei és Imre : mindhárman már, akárcsak Kazinczy és Szemere, *lény*-t ajánlanak (vö. még MNy. XIV, 114—115). Vannak azonban védelmezői a Lex. álláspontjának is : ilyen Lánghy, aki szintén *való*-t kíván, valamint Sartori, akinek szóajánlásai közt *állat, való* és *vagyonság* „aequo loco" szerepel.

Önnönzés 'egoismus' (56). — A Lex. idézi egyrészt a Márton I. javasolta *önnön haszon* magyarítást, másrészt pedig Versegi szóajánlásait : „Én az *egoistát* és az *egoismust* helyesebben ki nem tudnám ejteni, hanem az *énszerető, énszeretet, énkereset* szokatlan ugyan, de könnyen megérthető nevekkel" (Lex. 157). A szó fejlődéséről és a különböző véleményekről már a NyÚSz. tájékoztatott : két filozófiai szótárunkban a következő megoldástípusokat találjuk :

a) *önnön* + *haszon*, l. fentebb Márton I. (a német *Eigennutz* nyomán, vö. Lex. i. h.) ; ehhez hasonló még : *önhaszon-vadászás* (Ángyán, Phil. Műsz. 56).

b) Valamely visszaható névmás + *szeretet:* ilyen már 1806-ban Pest megye tiszti szótárában *maga szeretés*, Versegi megjegyzése szerint (vö. NyK. XXXV, 22) helyesebb lenne *magakeresés*,[43] továbbá a Phil. Műsz.-ban *magaszeretet, önszeretet* (Ercsei), *magaszeretés* (Puky), *önszeretet, magánozó szeretet* (Szilasy).

c) Önálló szóalkotások az *én* tőből : *énnenség* (Benyák, NyÚSz., később Széchenyinél : NyÚSz. 543). *énzés, éndiség, énkedés* (Imre, Phil. Műsz.), *énség* (Kovács Mihály, i. h.) ; *énezés* (Szilasy, i. h.).

d) Önálló szóalkotások az *ön(nön)* tőből : Kisfaludy K. 1828-ban használta az *önség* alakot (mely nyilván a *b* és *c*-típus keveredése folytán keletkezett, vö. NyÚSz.) ; 1829-ben Nemesapáti Kiss Sámuelnél felbukkan *önzés* is (Élet Lit. 30., vö. NyÚSz.). Feltűnő, hogy Berzsenyi most mégis *önnönzés* és *önnönző* mellett száll síkra ; Szilasynál *önnönség* és *önzés* van. *Egoisticus* a. *önzési* alakot ajánl Kövy. Az *önzés* alak megszilárdulására utalnak következő

[43] *Selbstsucht* tükörszava, vö. Márt. 1803.

nagyszótári adataink: 1829/1862: „Teljesen *önzés* nélkül nem születik ember" (Bajza Munkái III, 101) | 1832: „az *önzés* fondorságától olly tiszta a' lelke" (P. Thewrewk J.: Anth. I, 98) | 1837: „Hála, mert nemzetemről le van törölve az *önzés*" (Toldy F.: Aurora XVI, 393). Érdekes, hogy Szemere B. még 1840-ben is a régiesebb *énzés* alakv.-ot használta, talán éppen a Phil. Műsz. hatására (Utaz. I, 123).

Öntörvényűség 'autonomia' (18). — Éppen olyan tükörszó, mint a Lex. idézte német *eigene Gesetzgebung*, vagy mint a még pontosabban németből fordított *öntörvényadás* (Szilasy, Phil. Műsz.). Imre *öntörvényezés*-t ajánlott, tehát éppen úgy a g ö r ö g s nem a n é m e t minta szerint újított, mint Berzsenyi; az utóbbinak újítása jobb volt és a szaknyelvben meg is maradhatott volna.

Öntudva 'conscius' (35). — Peretsenyi Nagy László már 1822-ben javasolta a *tudatos* szót (NyÚSz.), de jellemző, hogy erről a Phil. Műsz. e g y e t l e n munkatársa sem vett tudomást. A Lex.-ban nincs; Imre szerint 'tudó, tudalmas, észbevevő', Puky szerint 'tudója valaminek, közös benne'.

Tanítmány 'doctrina' (53). — Berzsenyi és Csapó e szót együtt javasolták; *tanítmány* viszont Bugát alkotása (Bonctud., vö. NyÚSz.). Imre szintén javasolta a *tanulmány, tanulság, oktatmány* szavakkal együtt.

Testtelen 'immaterialis' (85). — Már Horváth Ádám megalkotta a *testetlen* szót (Phil. Műsz., i. h.), melyet átvett Versegi is (Lex. 116, *corpus* a.). Berzsenyi nyilván eufonikus okokból találta jobbnak a *testtelen* alakv.-ot, amely azonban nem vert gyökeret. Imre *anyagtalan*-t ajánlott, amely meg is maradt.

Íme Berzsenyi legfontosabb állásfoglalásai egy-egy latin műszó magyarításával kapcsolatban. Amint látjuk, szóalkotásai általában ügyesek, értelmesek; amikor régebbi hagyományokra támaszkodik, józan érzékkel választja ki a legmegfelelőbb elnevezést. A Lex.-nal láthatóan kevéssé rokonszenvez; inkább régebbi hagyományokból, például Horváth Ádám terminológiájából merít szívesen. Nem kétséges, hogy ha Imre János helyett a szótár szerkesztésében Berzsenyinek jutott volna nagyobb szerep, a Phil. Műsz. sokkal jobb szerkesztőt kapott volna és jobban teljesítette volna hivatását. Berzsenyi mellett ki kell azonban emelnünk Döbrentei szerencsés javaslatait is: nem volt ugyan szakember a filozófia terén, de a szofizmát már igen helyesen *álokoskodás*-nak nevezte (183), elfogadván a jobbikat Versegi alternatív javaslatából *("ál,* vagy *ravasz okoskodás"* Lex. 422), és *Spitzfindigkeit* nála már *szőrszálhasogatás* (185), nyilván SI. és Kr. nyomán. A Phil. Műsz.-ra súlyos teherként nehezedtek Barczafalvi Szabó halvaszületett szóajánlásai *(érzeny* 'animal' 10 stb.); jórészt ezeknek tulajdonítható az anyag zavarossága is. Sajnos a szerkesztés és az anyag hiányosságait egy-egy színes népi szó feljegyzése sem tudta enyhíteni.[44]

C) A KÉT ZSEBSZÓTÁR

174. Mint említettük, a Zsebszótár gondolatát az 1831. december 2-i kis-ülésen vetette fel Széchenyi István, a Társaság másodelnöke.[45] Az ülés

[44] Ilyen pl. *Anführer* a. *kutréjos* ezzel a megjegyzéssel: „Székely szó" (10). *Stupidus* a. megvan ez is: *áhé* ismét „székely szó" megjegyzéssel (187, vö. TudGyüjt. 1827. I, 22 s innen Kassai I, 131; az *áhi* változat 1645 óta ismeretes, l. EtSz. I, 35).

[45] Az ülés lefolyását Brisits nem adja elő eléggé világosan (i. m. 41—42); Széchenyinek tulajdonít olyan gondolatokat, sőt idézeteket, amelyek szó szerint Schedelnek alább jelzendő javaslatából származnak.

lefolyásáról és gyakorlati következményeiről két hivatalos beszámoló áll rendelkezésünkre, az egyik a heti ülések kéziratos jegyzőkönyvében, a másik pedig az Évkönyvben. Érdemesnek tartjuk mindkét szöveget eredetiben közölni :

Heti ülés jegyzőkönyve

„A' Mélt. Másodelőlülő Úr tekintetbe vévén mélyen érzett szükségét egy magyar kézi szótárnak : annak a' Társaság által végbez viendő elkészítését javallja. [A határozat szerint :] A' Társaság nem huzza ugyan kétségbe egy illy szótárnak nem csak hasznait, de nagy szükségét is : minthogy azonban csak akkor adhat egy olly kézi szótárt, mellyért megfelelhessen, mikor minden ebbeli pontok visgálatán vagyis magának a' nagy szótárnak elkészítésén keresztül esett, hogy magát semmi tekintetben előre meg ne kösse, azt nyilatkoztatja ki, hogy nem idegenkedik ugyan egy illy szótár kidolgozását tagjai által eszközleni, őket e' végre felszóllitani, sőt azt ki is adni, azon óvás mellett mindazonáltal, hogy arról nem felelend 's azt privatus dolgozásnak vallandja, nem ollyannak, mellyben mint Társaság nyilatkoztatja ki philologiai nézeteit. Arra pedig, mikép eszközölhető a' kérdéses szótár elkészülése, javallatot adni, a' nyelvészeti osztály helybeli tagjaira bizatik" (1831. 187).

MTT. Évkönyve

„mivel [a szótárnak][46]. . . egyenesen a' Társaság neve alatt más külföldi Társaságok példájaként is csak későbbre kijöhetése előre látható, mert a' gyüjtögetés, a szavak' megbirálása sok időt kiván 's az ülések azon mindig nem is dolgozhatnak, elfogadta a' héti ülés December 2dikán azon indítványt országos közkivánság tekintetéből, hogy előlegesen egy magyar-német és német—magyar zsebszótár adassék ki. Olly óvásokkal egyezett meg mindazonáltal December 27dikén, midőn Vörösmarty és Schedel mint megbizott tagok béadták véleményüket némelly pontokban, mellyek szerint e' zsebszótáron vagy a' rendes tagok közül önként vállalkozók, vagy a' kiket ezek társul vesznek dolgoznának, hogy azt a' Társaság még nem a' maga nyelvtudományi nézeteit kinyilatkoztatónak fogja vallani, hanem kijöttét csak úgy eszközli, mint más külön Irók' munkáját" (I, 75).

Mindkét jelentés hitelességét megerősíti az a megjegyzés, amelyet Széchenyi naplójából (1831. december 5) Viszota Gyula már idézett : „Machte ich die Motio in der Akademie wegen einer [!] Dictionnaire" (MNy. IV, 63).

174.1. Ugyancsak erre a történeti ülésre utal az a feljegyzés, amely a Német-magyar Zsebszótár 2. kiadásának (1843.) elején látott napvilágot,[47] az 1835. május 30-i ülés döntéseként :

„1. Ezen Zsebszótárt, mellynek iratására a' magyar tudós társaság' héti ülése 1831-ben December' 2-dikán fogadta el az indítványt, nem vallja még saját dolgozásának a' társaság, nem kezeskedik tehát minden benne lévő szóról, hanem kijöttét egyedül úgy eszközlötte, mint eddig is már, tiszteletdíjjal, más külön irók' munkáiét. Az országos köz kivánatnak ohajtott csak e' szerint ezzel előlegesen eleget tenni, hogy a' bővülő 's ujuló nyelv' szavait addig is magyarázza más nyelvhez mérve egy gazdagabb szókönyv, míg a' hosszabb időt kivánó nagy magyar szótárt a' társaság, mint egyik főbb tárgyát, maga készítheti el, a' mennyire csak lehet, minden tájbeli, minden elavult és folyamatban lévő szó' felvételével, az újak' megvitatásával, 's nyelvtudományi nézeteinek is kinyilatkoztatása mellett ; és abból, alaprajza szerint, közre többféle nyelvhez alkalmazott kivonatokat bocsáthat.

2. Ezen feltételekkel hagyta helyben a' héti ülés 1831-ben December 27-dikén részint Schedel Ferencz és Vörösmarty Mihály rendes tagok' szótár-

[46] Természetesen a Nagyszótárról van szó.
[47] Nem igen értjük, miért nem közölték e jegyzőkönyvet már az e l s ő kiadásban.

irási javaslatát, részint ahhoz utasitásokat csatlott, mellyekhez képest e' Zsebszótár' irása és szerkeztetése folyna 's folyt is. Megemlíti azokat az előbeszéd.

3. 1832-ben Januarius' 30-dikán tartott héti ülésben az említett két rendes tag' jelentése az iránt, hogy ők ketten, általok a' társaság' tagjai és nem azok közül is választott tarsakkal egyesültek 's az érdeklett Zsebszótár' készítését magokra vállalják, úgy fogadtatott el megállított feltételek és utasítás mellett, hogy a' vállalkozó segédtársaknak nevei is kitétessenek.

4. A' társaság által kiadott kéziratok közül ez XX-dik számú.

A' m. tud. társaság' határozata szerint a Martius 30-dikán tartott héti ülésből, 1835.

Döbrentei Gábor mk.
titoknok

174.2. A fentebb idézett szöveg szerint a Zsebszótárra vonatkozó első javaslatot a Tudós Társaság 1831. december 27-én vitatta meg. Nagy szerencse, hogy e javaslatnak, helyesebben Javallatnak Schedel kezétől származó fogalmazványa megtalálható az MTA Kézirattárában (121/1834).[48] Ugyancsak megvan a kézirattárban a benyújtott szöveg tisztázata is (71/1831), melyre egy későbbi kéz ráírta: „benyujt. 27. Dez. 831". Az alábbiakban a tisztázatot vettük közlésünk alapjául, de közöljük a fogalmazvány (F) legfontosabb eltérő részeit is :[49]

[Kívül]: Javallat egy magyar zsebszótárhoz.

[Belül]: [1. lap] Javallata az alólírtaknak

miképen lehetne egy a' lehetségig tökéletes magyar zsebszótárt[50] készíteni.

Egyik fő eszköze valamelly nyelv' tanulásának egy jó szótár. De miként kétféle nyelvtanulás vagyon, úgy kétféle szótár is kell.[51] Tudniillik a' tudós, az író, tanulmányai mellett egy, a' nyelvnek egész szó és szólásbeli kincsét magában foglaló, grammatikai, syntaktikai, etymologiai, reális — a' mennyiben t. i. a' szavakat nem fordítja, hanem jelentéseiket meg is magyarázza, definiálja —, egy helyenként hasonlítgató, példákkal vagy jeles szerzőkből vett segéd helyekkel világosító, szükség' esetében auctoritásokat is felhordó[52] *nagy szótárra* szorúl, melly egyszersmind az emberi ismereteknek minden ágaira kiterjeszkedik úgy, hogy minden elképzelhető specialis szótárok' egyeteme legyen 's minden nemű kézi szókönyveknek forrásul és támaszul szolgálhasson : illyen pedig természeténél fogva egynyelvű, mert azoknak készült, kik a'

[48] Az évszám nyilvánvalóan téves. 1834 helyett 1831 olvasandó. Vö. az 1831. dec. 1-én kelt tisztázattal. Ugyanitt, egyelőre 121/1834. sz. alatt találjuk Vörösmarty egyik fogalmazványát a nagy Szótár tárgyában.

[49] Viszota Gyula csak a végleges szöveget közölte, nehány kisebb íráshibával (MNy. IV, 64—66), s ezért nem tartottuk feleslegesnek új szövegünket, a sok érdekes adalékot tartalmazó fogalmazvány (= F.) eltérő részeivel együtt kiadni.

[50] F : ⟨ kézi ⟩ m. zsebszótárt

[51] F : ⟨A' Mélt. másod Előlülő Úr annak tekintetéből, hogy⟩ Egyik fő eszköze valamelly nyelv' tanulásának egy jó szótár. Az⟨ok⟩ különféle lehet ; 's elgondolható, hogy ⟨két⟩ egy igen jó, igen teljes szótár ⟨közül ott⟩ minden becs nélkül szűkölködik ott, hol egy másik, ⟨mel⟩ ⟨megbecsűlhetetlen⟩ mel y amaz elsőt ⟨annak helyén⟩ bizonyos tekintetben ki is pótolhat⟨ja⟩ná, megbecsűlhetetlen.

[52] F : ⟨itt ott⟩ auctoritásokkal támogatott.

nyelvben már eléggé messze haladtanak. Illyenekkel ajándékozták meg Johnson és Adelung nemzeteiket, illyenekkel a' franczia akademia 's az olasz della Crusca a' magokéit,[53] s illyen magyar szótár' készületeivel foglalatoskodik a' magyar tudós társaság is.[54] De ennek véghez vitele annyi elődolgozásokat teszen [2. lap] szükségessé,[55] hogy maga ezeknek[56] teljes elvégzése[57] éveket kíván.

Ellenben van egy más neme a' szókönyveknek, mellyek zsebszótár név alatt ismertetnek, 's a' szónak minemüségét röviden kijelelvén,[58] értelmét fordítva (az az más nyelvbeli megfelelő szóval) adják, elmellőzvén minden egyéb vizsgálódásokat, észrevételeket, példákat ; el a' szorosan vett tudományos műszavakat : egyedül a' mindennapi 's nem szorosan ágbeli tanulmányokban való haszonvételt irányozván.[59] Illy zsebszótár kivált az idegennek van szánva ; de ha az valamelly serdülésben, gazdagodásban levő nyelvnek minden bővüléseire, öregbedéseire kiterjeszkedik, ha magát annak haladásaival egy fokra tudta[60] tenni, a' honfinak[61] is — az elsőbb rendbeli nagy szótár' megjelenhetéséig[62] — becses, és gyakran szükséges segéde lehet.[63]

Ezeket fontolgatván a' Mélt. Másod Elölülő úr, 's 〈 nagy szükségünket 〉 szemügyre vévén,[64] hogy[65] minden olly segédeszköz nélkül szűkölködünk,[66] mellyet[66a] nem csak a' köztünk élő számos idegen ajkúaknak ajánlhatnánk, midőn nyelvünk' tanulására készűlnek ; hanem minnen honfi társainknak is,[67] kik a' sebesen tenyésző magyar nyelvvel nem haladtak egyiránt ;[68] tekintetbe vévén azt is, hogy illy zsebszótár, ha készítését valamelly társaság vállalná magára, egy év alatt[69] véghez vitethet [3. lap]nék,[70] sőt hogy az számtalanok által egyenesen[71] a' tudós társaság' kezéből várva váratik : egy illy zsebszótárra függesztette figyelmét a' társaságnak. Ennek következésében, minthogy[72] a' dolog igen is összefér a' társaság határoztatásával és czéljaival ; az alólírt[73]

[53] F : illyenekkel az ismeretes franczia és olasz akadémiák a' magoké〈t〉it.

[54] F : Illyennek dolgozása vagyon egyik fő foglalatosságául téve [ezen]a' M. Tudós Társaságnak is, 〈mellynek〉 's az illető készületei már is 〈munkásságba〉 mozgásba hozták annak tagjait.

[55] De ennek véghez vitele annyi 〈munkával, annyi〉 elődolgozások〈kal van összekapcsolva〉at teszen szükségessé.

[56] F : hogy maga 〈csak〉 ezeknek.

[57] F : elvégzése 〈is〉.

[58] F : 〈's〉 mellyek rövideden 〈ke〉 valamelly jegy által a' szónak legfontosabb grammatikai mineműségét 〈meg〉 kijelelvén.

[59] F : 〈c〉 [nyilván : célozván] irányozván.

[60] F : tudja 〈kifej〉.

[61] F : a' 〈nem idegennek〉 honfinak.

[62] A gondolatjelben levő rész a F-ból hiányzik.

[63] F : 〈lészen〉 lehet.

[64] F : Ezeket fontolgatván ezen Tek. Társaság' Mélt. Másod Elölülője 's különösen 〈a' maga mi〉 nekünk magyaroknak szükségei〈n〉ket vévén szemügyre.

[65] F : kik.

[66] F : illy kielegitő [!] segédeszköz nélkül szűkölködünk.

[66a] F : 〈minthogy〉 kik sem.

[67] F : sem 〈önnön〉 minnen honfi társainknak.

[68] A F-ban itt még két sor: 〈annak ismeretében〉 nem ajánlhatunk, nem adhatunk kezükbe egy hiv és mindenkor szükségei〈n〉knek megfelelő szókalauzt.

[69] F : egy év alatt 〈is〉.

[70] F : 〈azon javallatot tette, hogy〉

[71] F : hogy az 〈a' hazától várva〉 számtalanok〈tól〉 által pedig egyenesen.

[72] F : 〈határozat〉 minthogy.

[73] F : 〈elvégeztetett〉 az alólirt.

választottságra bízatott egy illy magyar zsebszótár' alaprajzának javallata, mellyet a' választottság ezennel a' ⟨T. tár⟩ tek. társaságnak benyújt.[74]

I. Foglalat.

Magában foglalna ezen szótár minden magyar, megmagyarosított 's olly idegen szavakat, mellyek a' hosszu velökélés által a' magyar nyelv szavaivá lettek, közönségesen ismertetnek, értetnek ; p. o. charakter, kritika, minister.[75] Továbbá minden kereszt neveket, hegyek',[76] folyók', országok', nemzetek' stb. neveit, valamint a' tudományok' és mesterségek' azon műszavait is, mellyek az illető 's szorosan vett tudomány' határain[77] kivűl is elé fordulhatnak ; illyenek p. o. az orvosiak közűl : görcs, hurut, gyuladás, hideglelés (mint febris intermittens)[78] 'stb, vagy a' philosophiaiak közűl : elvont (abstractum), állomány (substantia), arány (proportio), viszony (relatio) 'stb.[79]

II. Elrendelés.

A' szavak' szerkeztetésében a' betűrendet kellene követni[79a]; mert egy illy zsebszótárnak határoztatásánál[80] fogva könnyen és hamar használhatónak kell lenni. Nem csak a' csupa származékokra, [4. lap] hanem[81] magokra az öszvetett szavakra nézve is ezen okfőt kellene követni. Egyedűl a' fen érdekelt tulajdon nevekre nézve lehetne ⟨ ezen ⟩ kivételt tenni,[82] azokat különös lajstrom gyanánt ragasztván az alphabet[83] után, a' tanulás, keresés' és átnézés' könnyebbítése végett.

Arról, milly formájában vétessék-fel valamelly szó, a' választottság így vélekedik ;[84]

a) A' beszéd' változhatlan részeire nézve,[85] a' millyenek a' kötszó (coniunctio) és közszó vagy indulatot jelentő szó (interiectio) nem lehet kérdés, mert csak egy formájok vagyon : p. o. és, hajh! ej.[86]

b) A' főnév (substantiv) és melléknév (adiect.)[87] egyes számban, első esetben álljon, p. o. ember, kedves, 'stb.

c) A' számnév[87a] (nomen numerale) a' maga törzsök formájában rag nélkül, p. o. első, tíz 'stb.

[74] F : benyújt⟨ani⟩.
[75] F : ... megmagyarosított (p. o. herczeg, templom, mester, pünkösd, vers, czél 'stb.) vagy idegen szavakat, mellyek már a' nyelv szavaivá lettek, különbség nélkül használtatnak, közönségesen ismertetnek, értetnek ⟨'s mintegy⟩ egy szóval, polgári just nyert : p. o. ⟨pulsus⟩ tactus, charakter, kritika, román, minister.
[76] F : a' nevezetesb hegyek'.
[77] ⟨kör⟩ határain.
[78] F : ....intermittens), ideggyengeség, ⟨görcs⟩ émelygés ⟨,⟩
[79] F : ⟨Az olly idegen szavak mellyek helyett magyar elfogadható szó ajánltatott⟩
[79a] F : ⟨a' legszorosabban⟩.
[80] ⟨rendel⟩ határoztatásánál
[81] F : de.
[82] ⟨is⟩ ⟨lehetne azon kifogást ajánlaná a' választottság, hogy ...⟩
[83] F : alphabét.
[84] ⟨itt kérdés alig lehet⟩ a' választottság úgy vélekedik.
[85] Ezután a F.-ban : kérdés nem lehet.
[86] A F.-ban nincsenek példák, s nem találjuk meg az a), b) ... tagolást sem.
[87] F : a' főszó [= Hauptwort] (subst) és mellékszó [=Beiwort] (adiect).
[87a] F : számszó.

d) A' névmások (pronomina) különfélék. A' mellyeknek hajtogatása rendszeres (mint például a' birtokos, a' visszamutató, kérdező névmásoké), egyes szám első esetében álljanak ; p. o. enyém, ⟨enye⟩ millyen, melly 'stb.[88] A' mellyek a' hajtogatásban rendhagyók, minden különböző formáikkal vétessenek-fel ; p. o. én, neki, engem 'stb.[89] [4 kitörölt és olvashatatlan sor.]

e) az utóljárók törzsök formájokban álljanak minden rag nélkül ; p. o. után, előtt ; ide tudjuk az utoljárói ragokat is ; p. o. val, vel ; tól, től 'stb.[90]

[5. lap] f) Az igék a' határozatlan forma mutató mód harmadik személyében[91] vétessenek-fel, mert ez minden igének törzsök formája ; p. o. áll, múlik ;[92] a' melly formák pedig rendhagyók,[93] hasonlólag a' betürend szerint a' magok helyén jelenjenek meg grammatikai minemuségök [!] megjegyzésével 's a törzsök formára való hivatkozással;[94] p. o. „⟨volt⟩evett, íge, múlt idő ⟨ben, harma⟩ egyes szám⟨ban⟩ harmadik személy ettől : ⟨lenni⟩ eszik. 1. ezt."

III. Magyarázat.

Ez kétféle, a' mennyiben t. i. a' szónak grammatikai ⟨vagy⟩ értékét vagy pedig értelmét tárgyazza.[95] Az elsőre nézve szükséges megjegyezni a) minden szónál, melly része a' beszédnek : ez az előszóban megfejtett rövidítések segedelmével történhetik (p. o. fn : főnév ;' ksz : kötszó 'stb.)[96] b) neveknél azt ha a' negyedik esetben 's a' többes számban szenved-e és milly változást a' gyökér ; p. o. „lélek, fn. lelket, lelkek".[97] c) az igéknél, ha rendhagyók, mit ezen rövidítéssel lehetne kitenni *rh* = rendhagyó.[98] A' könyv' végéhez hasznos volna a' rendhagyó igék' tábláját ragasztani.

A' másodikra, ugy mint az értelem' tolmácsolatára[99] nézve a' választottság azt javallja, hogy a' német nyelvnek 's különösen a' német literaturának hazánkban nagy elterjedtsége tekintetéből a' német nyelvet kellene tolmácsoló eszköznek választani.[100] A' magyar magyarázat több helyet kivánna 's csak kisded községnek való ; a' latán kizárja az egész asszonyi világot, mellyek[101] [!]

[88] F : a' névmás egyes számban, első esetben (p. o. olly, melly).

[89] F : a' személyes névmás harmad személyben, mert ez a' legegyszerűbb, 's hol maga a' gyökérhöz legközelebb jár (p. o. ⟨neki⟩ maga) vagy ha nem a' külön személyekben és számokban a' különbözők, úgy ezek mindannyi külön szó gyanánt forduljanak elő ;

[90] F : az utoljárók ⟨val⟩ törzsök formájokban álljanak (val, vel ; tól, től), azon megjegyzéssel, hogy ragok gyanánt ⟨állan ha állnak⟩ járulnak a' nevek' végéhez *[Ez után következik egy mondat, mely a tisztázatból teljesen hiányzik:]* „Azon mellékszók és ígehatárzók (adv) mellyeknek gyökere a' comparativusban változik külön czikkelyben kerüljenek elő."

[91] A „mutató mód" jelzése csak a tisztázatban van meg.

[92] F : mert ⟨ebben tal ezek⟩ ebben van-meg legtisztábban a' gyökér.

[93] F : azon formáik pedig, mellyek a' köz rendszabástól eltávoznak.

[94] F : külön czikkelyben adassanak a' gyökérigére való hivatkozással ⟨és⟩ az illető ⟨azon⟩ időnek, személynek 'stb. megnevezésével.

[95] F : a' mennyiben grammati⟨c⟩kai értékét ⟨f⟩ értelmét tárgyazza.

[96] F : (p. o. fn = fő⟨szó⟩név, ms. — mellék⟨szó⟩név, nm — névmás).

[97] F : azt, ha a' negyedik esetben s' többes számban gyökérbeli változást szenvednek p. o. orom, orm-ot ; lélek, lelket, szó, szava stb. ⟨ezt röviden m⟩

[98] F : c) igénél ⟨ha a köz rendtől eltér nem rendelle⟩ ha rendhagyó.

[99] F : magyarázatára.

[100] F : a' német nyelv választassék tolmácsóló eszköznek.

[101] F.-ban helyesen : mellynek.

szükségei fő figyelmet érdemelnek;[102] azon felül a' latán nyelv elégtelen is[103] sok szavak' visszaadására.

[6. lap] Adassék pedig mindenütt a' magyar szónak egyenesen megfelelő német szó ; ott hol szükség, annak mellévetésével, milly helyen jelenti a' szó ezt vagy amazt. A' melly szónak pedig több külön jelentései vannak, ezek számokkal megjegyezve következzenek egymás után ; p. o. „nap, fn. 1. ⟨ die ⟩ Sonne. 2. ⟨ der ⟩ Tag. — világ, fn. 1. Licht. 2. Welt. 'stb.

IV. Mint készülhetne egy illy szótár legjobban 's leggyorsabban?[104]

a) Vétessék-fel fordítás végett egy jól készült 's eléggé teljes német szókönyv (a' választottság Wenigét ajánlja : Gedraengtes Handwörterbuch der deutschen Sprache, Erfurt, Kaysersche Buchhandl. 1821. 8);[105] ez osztassék-ki a' társaságból vállalkozottak 's a társaság által ajánlt 's elfogadott idegenek

[102] F : [meg is] szükségére még is különösen figyelembe kell venni ; ⟨csak⟩ ⟨kifolyólag⟩ ⟨kis publicumnak való,⟩

[103] F : elégtelen is volna.

[104] F : Mint lehetne magához a' munkához fogni? *[E szakaszban is az abc betűivel jelölt pontokra osztás a F-ból hiányzik.]*

[105] F : „A' választottság legegyszerűebb és legjobb ⟨nem⟩ módnak illy zsebszótár' elkészítésére azt itéli, ha a' Társ. egy eléggé teljes és ⟨egy⟩ jól készült német kézi szótárt választ⟨ana⟩ ⟨kalaúzának⟩, ⟨ennek minden szavait⟩, ezt a' netalán szükséges mintegy ⟨módositások⟩ változások mellett lefordít⟨aná⟩ja ⟨magyarra 's míg 's egyszersmind ezen német—magyar, vagyis 2od része nyomtatás alatt van a' kirendelt szerkeztetők ezen résznek által fordításán munkálódnak.⟩ 's ennek utána ezen német—magyar részt magyar—németre fordítja által. Szerkeztetve lévén e' szerint ezen szótár, a szerkesztők tiszte leszen azt egy más, teljes szótárral öszve hasonlítani, hogy abból a' mennyire lehet, semmi ki ne maradjon. Illy kalauz szótár⟨nak⟩ul pedig a' választottság az erfordi Prof. Wenig illy című szókönyvét ajánlja : „Gedraengtes Handwörterbuch d. deutschen Sprache, mit Verzeichnung der Aussprache & Betonung, nebst Angabe der naechsten sinnverwandten Wörter. Nach den grösseren Wörterbüchern von Adelung, Campe, Eberhard, Heinsius etc. und d. besten deutschen Sprachform bearbeitet und als ein wohl feiles und bequemes Hülfsbuch für die gebildeten Staende, Geschaeftsleute und d. studirende Jugend ⟨so wie für Auslaender⟩ etc. etc. Erfurt, 1821. in d. Kayserschen Buchh. 8. Ára 5 ft. 31 xr. ..." Ezen szókönyvet a' hány ívből áll, annyi hasonló részre kellene osztani, 's ⟨tudósítván⟩ közölvén a' Társaság minden tagjaival ezen tervet, ⟨a' szándékról⟩ felszóllítani, vállalná⟨na⟩k magokra ⟨egy vagy⟩ környülállásaikhoz képest egy vagy több illy részek' kidolgozását, ⟨vagy ajánljanak⟩'s tudósítanák minél elébb a' Társaságot ebbeli szándékokról, hogy ⟨a' kirendelt szerkeztetők⟩ ez szükség esetében ⟨az⟩ új dolgozó társakról — ha azok nem volnának is tagok — gondolkodhassék." Továbbá néhány — legalább is 5, 6 — szerkeztető kivántatik, kik a' beküldött munkákat nem csak megvizsgálnák, próbálgatnák, a' szükséges rendbe és formába öntenék, de a' nyomtatásnak is gondját viselnék : ⟨továbbá a' magyar—német részt a' német—magyarból szerkeztetnék át neta⟩ az előszót, 's szükséges jelentéseket — a' Társaság' értelme szerint — megirnák".

Wenig szótára a maga korában igen kedvelt lehetett ; 4., 1906-ban megjelent kiadása előszavában átdolgozója L. Kellner így ír róla : „Die erste Auflage dieses Handwörterbuches erschien 1821 und fand eine so günstige Aufnahme, dass sie nicht bloss schon 1829 ganz vergriffen war, sondern auch zu Reutlingen in zwei Bänden (1825 und 1826) nachgedruckt wurde." Ugyancsak Kellner a szótár szerzőjét és a mű célkitűzéseit így méltatja : „Der ursprüngliche Herausgeber (Christian Wenig, weiland Schuldirektor in Erfurt) wollte mit seinem Handwörterbuche den praktischen Leben dienen, und daher namentlich das Bedürfnis der Beamten, Geschäftsleute, Lehrer und Rat suchender Frauen befriedigen ... Solchen Persönlichkeiten kommt es nicht auf gelehrte historische Forschungen und spitzfindige etymologische Untersuchungen an, sondern auf deren Ergebnisse und auf Belehrungen, wie ein augenblickliches Bedürfnis sie gerade erfordert ..."

között illendő jutalom mellett, a' szerint, a' mint egyik vagy másik többet vagy kevesebbet vállal.

b) Minden munkatárs azonnal kezdje a' neki jutott részt a' német szótárból magyarázni, az az minden német szó mellé megfelelő magyar szót 's a rokonabb jelentésüeket is feljegyezni; melly meg lévén második foglalatossága lesz a' neki jutott részben előforduló magyar szavakat betürendbe szedvén elől tenni 's utánok ismét a' megfelelő német szót: p. o. ha valakinek ezen két szó (vegyük kétezer helyett) jutna: Geist, Kraft: ő ezeket talán így magyarázná:

Geist, fn. szellem, lélek.
Kraft, fn. erő.
Ezt így fordítaná-meg:
Erő, fn. Kraft.
Lélek, fn. Seele, Geist.
Szellem, fn. Geist.

[7. lap]
Efféle dolgozatát mindenik fél év mulva tartoznék okvetetlen beküldeni.

c) Már a' beküldött dolgozatokat egy helybeli redactio vizsgálná-meg 's pótolgatná, a' magyar, már betürendbe szedett részeket szerkeztetné, melly által egyszersmind egy német—magyar 's magyar—német szótár állana-elő.

d) A' magyar—német részt végezetűl szükséges lesz valamelly teljesb magyar szótárral (p. o. Kresznericsével) összevetni 's belőle kipótolni.

Megjegyeztetik, hogy mihelyt valamely munkatárs beküldi dolgozatát, az legott vétessék vizsgálat alá, hogy így a' redactio' terhei meg ne torlódjanak.[106]

V. Kiadás' külseje.

A' választottság erre nézve a' Tauchnitznál Lipcsében kijött stereotyp nyomtatásu olasz—német és német—olasz szótárt ajánlja mustrául, melly 16-rétben, két két oszlopra, colonell betűkkel van nyomtatva.

Címe lehetne: Magyar—német és német—magyar zsebszótár. Kidolgozását eszközlé és kiadá a' Magyar Tudós Társaság. Pest, December' 20. 1831. Vörösmarty Mihál s. k. Schedel Ferencz mint jegyző s. k.

174.3. Még három dokumentumra kell felhívnunk a figyelmet: az első arra az 1832 január 30-án tartott történelmi ülésre vonatkozik, amelyen Vörösmarty és Schedel a Zsebszótár megszerkesztését véglegesen magukra vállalták (vö. 1832.50.):

[Jobb hasáb] 50. „Eléadja a' M. Elölülő Úr, hogy a' Zsebszótárra nézve, melly iránt mult évi 25d és 27d üléseiben folyt a' tanácskozás, Schedel Ferencz és Vörösmarty Mihály r. tagok azon megjegyzést tették: hogy a' dolognak practicai oldalát felvévén, félnek, nehogy a' külső tagok a' munkábani részvételbe bevonatván, a' dolgozás egyfelől a' közködés' késedelmessége miatt elhaladni, más felől a' dolgozatok' felette különböző volta miatt megkettőztetni fog; hogy továbbá helyben csak három tag ajánlkozott, 's ebből itélvén a' vidékiek között sem fog annyi vállalkozni, a'

[106] Az egész utóbbi rész (b—d) helyett az F eltérő szöveget nyújt: eszerint a munkatársak tiszteletdíja „a' választottság' itélete szerint mind a' fordítók, mind a' szerkeztetők' részére kevesebb mint ⟨30—40⟩ 50 pengő ft egy nyomtatott ívért nem igen lehet . . . " Ezt a tiszteletdíjat „a' munka' általvétele 's helybenhagyása után a' T[ársaság] legott kifizetni köteleztetnék".

mennyi a' dolognak ez úton való kivitelére szükséges volna : 's ennél fogva, ők ketten általok választott, részint a' Társaságon kivűl lévő társakkal egyesülvén, az érdeklett magyar—német és német—magyar zsebszótárnak egy év lefolyta alatt leendő előállítását magokra vállalják, ha a' társaság' bizodalma é tekintetben bennük megnyugszik." [Bal hasáb] „Az említett tagok ajánlása elfogadtatik azon észrevétel mellett, hogy a.) a' munka dolgozásában a' mult évi 27^{d} ülésben megalapitott [!] terv szerint járuljanak-el [!], 's b.) a' szerzők neveiket kitegyék."

Második idézetünk az 1833. június 3-i ülés eseményeit tükrözi : ekkor kapott a két szerkesztő szabadkezet az anyag feldolgozására, anélkül, hogy a Társaság munkájuk további bemutatását kívánta volna (1833. 154.).

[Jobb hasáb] „A Méltóságos Elölülő Gróf jelenti, hogy a' zsebszótár nagyobb része már kész lévén, az egész Augusztusig már sajtó alá mehető."
[Bal hasáb] „mire az ülés azon tekintetből hogy : mivel egyfelől az alapokat önmaga szabta elébe ezen munka iróinak, a' kivitelre is önmaga bízza meg ; másfelől a' szerzők meg lesznek nevezve s' a Társaság csak mint kiadó lépend fel : de különben is illy munkának megvizsgálása mind egyéb foglalatosságaiból szoritná ki az ülést, mind pedig szerfelett sok időbe telnék : azt határozza, hogy mihelyt a' vállalkozók a' nyomtattatást meg kezdhetik : a' munka minden további halasztgatás és vizsgálat nélkül sajtó alá menjen."

A Társaság IV. nagygyűlésén, 1833. november 15-én a Társaság még egyszer kimondta, hogy a Zsebszótárt ne vizsgáltassa meg külön tagjaival, hiszen azért a szerzők személyesen felelnek ; a heti üléseken a Társaság inkább a nagy szótárral kívánt foglalkozni, amihez a „Másodelőlülő, [vagyis Széchenyi] ki a' zsebszótárt leginkább sürgette" szintén hozzájárult (MTT. Évk. II, 30). Ugyanezen az ülésen „Vörösmarty és Schedel hivatalosan jelenték . . . mint a' zsebszótárra felügyelők a' német—magyar résznek készen és sajtó alatt létét, 's az első kötetnek 1834ben elkészülhetését, mellyre az határoztatott, hogy az mindjárt áruba menjen, a' magyar—német rész' kijöttének be nem várásával" (u. o.).

1835. január 5-én a Zsebszótár német-magyar része már a V betűig ki volt nyomva ; a heti ülés tudomásul vette, hogy a szótár „a' martiusi vásárig" feltétlenül készen lesz (Heti ülések jk. 1835. 9.). Ugyanezen az ülésen a Társaság egyben sajnálkozását fejezte ki amiatt, hogy a nyomdai munkálatok ennyire elhúzódtak ; ezúttal először jutott kifejezésre az a — napjainkban végre megvalósult — óhaj, hogy a Tudós Társaság saját nyomdával rendelkezzék.

174.4. Ezt az értékes dokumentumot kiegészíti a Német-magyar zsebszótárnak 1835. febr. 28-án kelt előszava, melyet Vörösmarty és Schedel írt alá, s melyből a következőt tudjuk meg :

„A' magyar tudós társaságnak 1832. januarius' 30-kán tartott ülésében külön utasítás mellett egy magyar és német zsebszótár előállításával levén alúlirtak megbízva : legelső gondjok vala olly társakkal szövetkezni, kiknek ismereteik, nyelvbeli jártasságok 's állandó szorgalmok tette egyedűl lehetővé a' nehéz feladásnak illy kevés év alatt végrehajtását."

A munkatársak pontos névsoráról a szerkesztők még a következő megjegyzést tették : „Legtöbbet fáradtanak irásában *Antal Mihály* után *Tasner Antal*, *Bugát Pál*, *Bajza*,[107] *Fábián Gábor* és *Waltherr László*, mindnyájan a' m.

[107] Bajza csak kénytelen-kelletlen dolgozott a Tzs.-n; 1834. jún. 2-án ezt írta Csató Pálnak : „Éljen kegyelmed szerencsésen, én nem élek úgy, a munka öl, kivált az a csömörletes zsebszótári. Ez végre literaturai mártirokat csinál belőlünk" (ItK. XIX, 248).

tudós társaságnak tagjai; az academia' kebelén kivűl pedig *Cserneczky József*, *Fogarasy János* és *Kacskovics Lajos* tanult és munkás hazánkfiai nyujtottak némi részben segéd kezeket. Mit ezek, hasonló elvek szerint, 's hasonló eszközök' használása mellett dolgoztanak, az előleges gondos átolvasás 's a' kútforrásokkal tett ellenőrködő összehasonlítás után, a' m. tudós társaság' rendeléséhez képest öt tagból álló szerkeztetőség' (ANTAL, BAJZA, BUGÁT, SCHEDEL, VÖRÖSMARTY) vég vizsgálatán ment még által, mielőtt sajtó alá bocsátatnék (IV)".

Ugyancsak az előszó nyújt végleges tájékoztatást a szótár célkitűzéseiről. Több olyan gondolatot találunk itt meg, amelyet már Schedel előbbi Javallatában olvashattunk. Fontos kiemelnünk, hogy a szerkesztők mindenekelőtt a magyar értelmezések forrásairól nyilatkoznak; a magyar részt nyilván sokkal fontosabbnak tartották a német résznél:

„Hogy valamelly szótár literaturánk' jelen állapotja mellett az olvasók' mindennapi szükségeinek megfelelhessen, annak magában kell foglalnia a' társas élet' külön helyzeteiben előforduló minden szavakat; az ebbe bevágó külön mesterségek-, müvészetek- és tudományokban közönségesb alkalmazatú kifejezéseket; valamint egyéb az irói nyelvben használtatni szokottakat, 's így az elavult 's újra felélesztett, vagy a' szükség' kivántából, vagy jóhang 's szorosabb határozottság végett divatba indult vagy erre érdemes tájszavakat, mint szinte a' nyelv' philosophiája szerint ujonnan származtatott, összetett, vagy talán merészben alkotott szavakat is — midőn azokat rendkívüli szükség, jobb irók' tekintete, 's a' szokás ajánlják; végre, a' nagyobb divatu vagy még most szükségből el nem hagyható, idegen nyelvből kölcsönzött kitételeket is (I)."

A német címszavak lexikográfiai forrásáról nem hallunk: az előszó csak annyit jegyez meg, hogy „egy felől kitelhető szorgalommal igyekeztünk lehetőleg legtöbb szavakat e szótárba felvenni, szem előtt tartván a' német kézi szókönyvek' legbővebbjeit ... más felől ismét, azokban nem találtató, de divatozó szavakat, a' német nyelv' classicus nagy szótáraiból vettünk által." Ez okozta viszont a magyar értelmezések bizonyos nehézségeit: „Illy bőség mellett természetesen az egész magyar nyelvkincshez kelle folyamodnunk, 's gyakran, elavult vagy csak egyes vidékeken divatozó, vagy végre még eddig ritkábban használt, de a' külön tudományágakat mivelő iróknál előforduló, új származtatásu vagy összetételü szavakat kelle felraknunk: a' mellyek ezek közűl még kevésbbé ismeretesek, *dőlt* betűkkel nyomatván."

Ennyiben igyekeztek a szerzők eleget tenni a t e l j e s s é g követelményének. Másik „fő kivánat" a „helyes magyarázat", vagyis a pontos értelmezés volt; erről a következőket olvassuk:

„Az *értelem*' *visszaadásában* olly lelkiösmeretes gonddal jártak el e' munka' szerzői, hogy a' legmindennapiabb szó is, csak értelmének minden oldalróli megfontolása után magyaráztatnék, sokszor megegyezvén eddigi magyar szótárainkkal, sokszor eltérvén azoktól. Ugyan így iparkodtunk lehető legtöbb saját, vagy általvitt jelentéseit minden szónak visszaadni, többnyire azon renddel, hogy a' legszokottabb állna elsőbb helyen, mindnyájan pedig pontvonallal (;) választatnának el egymástól. Hol, végre, valamelly szónak jelentése egy vagy más német mondatban módosulásokat szenvedne: ezeket is magyarázó vagy hasonló erejű magyar mondatokkal iparkodtunk visszaadni (II—III.)."

175. A továbbiakban a két zsebszótár szóanyagának méltatására kell rátérnünk. Szempontjainkat a következőképp próbáltuk csoportosítani:

A) A német címszóanyag szótártörténeti előzményei.

B) A magyar címszóanyag kialakulása.

a) A Zsebszótár viszonya a régebbi szótárak magyar címszóanyagához.

Összehasonlítás

α) Páriz Pápaival;

β) Baróti Szabónak és Sándor Istvánnak Páriz Pápaihoz gyűjtött pótlásaival;

γ) Mártonnal és Malovetzkyvel;

δ) Simai Kristóf két szótárával;

ε) Gyarmathi Vocabularium-ával;

ξ) Kresznerics szótárával;

η) Kassai szótárával;

b) A Zsebszótár viszonya a 30-as évek szótárirodalmához. Összehasonlítás

α) a nyelvújító „kisded szótárakkal";

β) az általános szótárakkal;

γ) a 1838-i Tájszótárral;

δ) a legfontosabb szakszótárakkal.

c) A Zsebszótár és a reformkor irodalmi nyelve. A *dőlt betűs* szavak kérdése.

A Zsebszótár német—magyar része

176. A Tzs. német—magyar részének szóanyaga 837 lapra terjed; ha egy lapra kb. 60 címszót számítunk, a teljes, háromhasábosan szedett anyag mintegy 52 000 címszóra tehető. A címszóanyag tehát gazdagságával mind Márton 1823-i szótárát, mind a Malovetzkyét felülmúlja. Az alábbiakban előbb a címszóanyagot, majd a feldolgozott kifejezéskészletet vizsgáljuk meg. A magyar címszóanyag méltatását összekapcsoljuk a Tzs. 1838. tárgyalásával.[108]

176.1. Lássuk részletesebben mindenekelőtt a Tzs. 1835. német címszóanyagának kapcsolatát Márton 1823-i szótárával, valamint a „Márton-kompendiumnak" tekinthető Malovetzky-féle szótárral. Példaképpen a *Meer* szó összetételeinek egy részét vizsgáltuk meg (az alábbiakban idézeteinkből a német szók névelőjét elhagytuk).

[108] Az MTA Kézirattárában több hatalmas kötetben megvannak a Tzs. eredeti fogalmazványai. Ennek az anyagnak vizsgálatáról egyelőre lemondtunk, mégpedig két okból. Először azért, mert — tekintettel a sok munkatársra — mindenekelőtt szét kellene választanunk és azonosítanunk a kéziratok nyolc-tíz kezét, ami pedig, a számos kevésbé nevezetes munkatárs és a XIX. századi magyar kézírások grafológiai feldolgozatlansága miatt, alig lehetséges; másodszor pedig azért, mert e vizsgálat — éppen úgy, mint Simai GSz.-ának részletes elemzése — szétfeszítette volna e máris terjedelmes tanulmány kereteit. Mindkét kérdésre másutt kívánok részletesebben visszatérni. Az eredeti kéziratok jelzete: M. Nyelvt. Ivr. 14. sz. I—XI. k.

Márton 1823.	Malovetzky 1827.	Tzs. 1835.
Meeraal konger ángolna		*Meeraal* tengeri ángolna
Meeradler s. *Seeadler*		*Meeradler* ráró, halászsas
		**Meeralant*, Meeralet,
Meerampfer tengerparti lórom	*Meerampfer* tengeri v. tengerparti lórom	*Meerampfer* tengeri lórom
		**Meeramsel* örves rigó
		**Meeräsche* fejes nagya gyú hal
Meerarm s. *Meerbusen*		
		**Meerball* tengerlabda
Meerbarbe rózsahal	*Meerbersch* tengeri sigér	*Meerbarbe* rózsahal
	Meerbrassen tengeri spár	**Meerbinse* tengeri szittyó
Meerbrassen tengeri spár	*Meerbusen* tengeröböl	*Meerbusen* öböl, tengeröböl
Meerbusen tengeröböl		
Meerbütte síma felszegúszó		
		**Meerdrache* sárkányripacshal
Meereinhorn kétfogútzet		
Meerenge tengerszoros, szoros tenger	*Meerenge* tengerszoros	*Meerenge* tengerszoros, tengerszorulat
		**Meeresfluth*, *-welle*, *-woge* l. Fluth, Welle, Woge
Meeresstille tengernyugvás	*Meeresstille* tengernyugvás	
Meereswoge hullám, hab, tenger habjai; hullámai	*Meereswoge* tenger habjai, hullámai, hullámai, hab	
Meerfahrt s. *Seefahrt*		
Meerfarbe tengerszín	*Meerfarbe* tengerszín	
Meerfisch tengeri hal	*Meerfisch* tengeri hal	*Meerfisch* tengeri hal
		**Meerfrau* habnő
Meerfräulein szíren[!]		*Meerfräulein* hableány
		**Meergegend* tengertáj
Meergewächs tengeri növevény	*Meergewächs* tengeri növevény	
		**Meergott* tengeristen
		**Meergöttin* tengeristennő
Meergras tengeri moszat		*Meergras* hinár, omboly[109]
Meergrün tengerszín zöld	*Meergrün* tengerszín zöld	*Meergrün* tengerszínü, tengerzöld
Meerhecht tengeri tsuka	*Meerhecht* tengeri tsuka	
		Meergrundel, *Meergründling* fekete gobhal, tölcsérhal
		**Meerhafen* tengerrév, tengeri kikötő
Meerhorn tengeri kürttsiga		
		**Meerhirse* tengeri czikkszár
Meerigel tengeri sün		
		**Meerjunker* szivárványhal
Meerkalb borjúfóka		*Meerkalb* tengeri borju

[109] Az *omboly* szót először Kazinczy jegyezte fel a Bihar megyei Pocsajban, 1804-ben: „*omboly* — hinár" (Az én Pandektáim. I, 167 v., vö. **127.3.**). A Tzs. 1838. 'Meergras, Seegras' értelmezéssel közli. CzF. valószínűleg csak a Tzs.-ből ismerte; pontos jelentésével sem volt tisztában. CzF. szerint (utalással a Tzs. 1838.-ra) *omboly* 'határozatlan jelentésű hinárféle vízi növény'.

E példa jól mutatja, hogy a Tzs. német címszóanyaga nem azonos Márton 1823-ban megjelent szótárának címszavaival; a fentebbi felsorolás *-gal jelzett szavait Malovetzky sem magyarázza. Több esetben azonban kimutatható, hogy a Tzs. munkatársai visszanyúltak Márton régebbi német—magyar szótáraihoz, s onnan merítettek mind címszavakat, mind értelmezéseket.

A számításba vehető régebbi szótárak természetesen Márt. 1803. és Márt. 1810. Ezekkel megmagyarázható *Meeralant*, melynek értelmezése mindkét forrás szerint 'nagyagyúhal';[110] ugyancsak innen kerülhetett a Tzs.-be számos más összetétel is, mint *Meeramsel* (Mártonnál 'örves húrosmadár', latinul Turdus torquatus L.),[111] *Meerfrau* 'szirén', *Meergott* 'tengeri Isten', *Meergöttin* 'tengeri Istenasszony', *Meerhafen* 'tengeri kikötőhely'. A Tzs. szerkesztői tehát — meglepő módon — nem annyira Márt. 1823.-at, mint inkább Márt. 1803.-at és 10.-et forgatták! Még így is magyarázatlan marad azonban *Meerball* (melyet Grimm se vett fel),[112] *Meerdrache*, *Meeresfluth*, *Meerhirse*, *Meerjunker*. Ezeket a ritka szavakat Grimm is többnyire példák nélkül közli, tehát csakis egy terjedelmesebb forrás közvetlen vagy közvetett[113] használatát tételezhetjük fel: természetesen Campe szótáráról van szó.

176.2. Sok szócikknél Vörösmartyék válogatása kétségtelenül célzatos volt. Rendkívül érdekesen alakult például a *Freiheits-* előtagú összetételek sorsa a Tzs.-ben: a „pozitív" jelentésű összetételek közül a szép *Freyheitsbaum* 'szabadságfa'[114] van meg, viszont a „negativ" jelentésűek közül Vörösmartyék szótározták a következő kettőt:

Freyheitsmörder 'szabadság' gyilkosa v. tapodója.

Freyheitstödter 'szabadságölő'.[115]

E Vörösmartyra valló szavak messze kimagaslanak az egyszerű szótárírás keretéből; jellemző, hogy röviddel utóbb, 1843-ban, Bloch a *Freiheit* szónak egyetlen összetételét sem szótározta.

176.3. A Tzs. 1835. német címszóanyagának azonban erős stilisztikai korlátai voltak. Nem igen hasznosították a szerkesztők például azt a kis Gazdasági Szótárt, melyet Batthyány Fülöp uradalmainak használatára 1831-ben adott ki Szombathelyen Bitnicz Lajos.[116] Alig találunk olyan német címszót, amelyet a Tzs. a Gazdasági Szótárból átvett volna. Hiányzanak olyan fontos gazdasági műszavak, mint *abschreiben* 'leszámolni, leírni' jelentésben; egyáltalában nincs meg *Abspänkalb* 'elválasztott borjú, rúgott borjú', *Accessorium* 'hozzávaló, járulat, toldalék', *activisieren* 'meghatalmazni' stb. Nincsenek meg a Tzs.-ben olyan szavak sem, mint *Akazienbaum* 'akáczfa', *Allodium*

[110] *Meeralet* Márt. 1803.-ban sincs; *Meeralant*-ot Grimm 'Meerasche'-vel értelmezi.

[111] A Tzs. *örves rigó* elnevezésének 2. tagja a német Meer*amsel* hatására utal.

[112] Megvan azonban Campénál (III, 239), ami Campe használatának kétségtelen bizonyítéka. A Tzs. *tengerlabda* szava nem világos; Campe szerint azonban *Meerball* „die Benennung kugelichter oder kuglichrunder gelbbrauner Körper, welche von aussen rauh und haarig sind, inwändig aber meist Sand oder kleine Muscheln enthalten und im Mittelländischen Meere häufig gefunden werden (Pila marina)".

[113] A közvetítő Wenig szótára lehetett, amelyre a Tzs. tervei kifejezetten utalnak. Campéra egyébként CzF. is sűrűn hivatkozik; Campe és Márton kapcsolatáról l.: **72.5**—6.

[114] Grimm szerint 'arbor, pertica libertatis', Goethe-idézettel.

[115] *Freiheitsmörder*-t Grimm csak Vossból idézi; a második szót nem ismeri.

[116] Bitniczről l. **171.** A szótárt neki tulajdonítja Sági: i. m. 332. sz., valamint már Szinnyei (MI. I, 1093). A szótár 55 lapja kb. 1500 szót tartalmaz.

'major' és *Allodiatur* 'majorság', *Amtirung* 'tisztviselés', *Amts-Archiv* 'tiszti levéltár', *Apfelpresse* 'gyümölcssajtó', *Architectur* 'építőművészség' stb. Lehet, sőt valószínű, hogy a német puristák b a r b a r i z m u s n a k minősítették volna Bitnicz szógyűjteményének számos szavát, főleg a sok idegen eredetű szót, de az sem kétséges, hogy az osztrák és a magyarországi német nyelvhasználatban éltek Bitnicz ö s s z e s szavai, s hogy például *Aufnahmsbesteck* valóban 'földmérői műszertok'-ot jelentett. Ha tehát a Tzs. kiadóinak gondjuk lett volna arra, hogy a magyarországi, helyesebben a monarchia területén használatos „Kanzleysprache"-t, a kor német hivatalos nyelvét pontosan feljegyezzék, nyugodtan átvehettek volna Bitnicztől legalább 800—1000 szót, a Tzs. minden különös megterhelése nélkül. Nagy kár, hogy — Kassai történelemellenes purizmusával egy időben — a Tzs. német szókincsét is megtizedelte a purizmus szele : ezért maradt ki a Tzs.-ből *Estaffete* 'sebes posta', *Liquidation* 'áltszámolás, kivilágosítás', *Livretuch* 'cselédposztó', *Luszter* 'koszorúgyertyatartó' (vö. német Kronleuchter) stb., pedig sokszor Bitnicz m a g y a r értelmezései is a Tzs. magyarításainál jobbak voltak : *Accidenz* Bitnicznél 'mellékpénz, *mellékjövedelem*', a Tzs. 1835.-ben viszont egy kérészéletű alakváltozattal a. m. *mellékjövedel* [!] (de 1838-ban ismét *mellékjövedelem)*.

176.4. Bár a jelentések tagolása s különösen a kifejezéskészlet nem túlságosan gazdag a Tzs. 1835.-ben, mindazonáltal egy-egy címszónak általában t ö b b jelentését is megtaláljuk (sajnos világos tagolást nyújtó számozás nélkül, akárcsak Malovetzkynél).[117] A frazeológia viszont sokszor Malovetzky szótárában is gazdagabb volt : *Familie* a. nála megvan *eine starke Familie haben; eine alte, berühmte Familie, von guter Familie* stb., s mindebből a Tzs.-ben semmit sem találunk. De vizsgáljuk meg alaposabb tapasztalatgyűjtés céljából a *Führen* szócikket :

„*Führen*, cs, vezet ; szállít ; visz, hord, hordoz ; visel ; kormányoz ; *den Degen* —, kardot forgatni ; *die Feder zu — wiessen*, tudni a' tollat forgatni, jól tudni írni v. gondolatit föltenni, irásba foglalni ; *eine Mauer* —, falat rakni ; *einen Graben* —, árkot húzni v. ásni ; *den Wagen, das Schiff* —, szekeret, hajót kormányozni ; *das Regiment, die Regierung, das Ruder* —, kormányozni, országolni ; *eine Armee* —, hadat vezérleni ; *der Weg führt . . .*, az út . . . visz ; *die Aufsicht über etwas* —, valamire fölvigyázni, felügyelni ; *die Haushaltung* —, a' házi gazdaságot vinni, gazdáskodni ; *eine Handlung* —, kereskedni, kereskedést üzni ; *einen Prozess* —, pert folytatni, perlekedni ; *einen Namen* —, nevet viselni, neveztetni ; *eine stolze, übermüthige Sprache* —, kevélyen, fennhéjázva beszélni ; *Klage über etwas* —, panaszkodni, panaszt tenni ; *ein Leben* —, életet élni.'

E szócikkel kapcsolatban a következőket kell megjegyeznünk. Márton és Malovetzky szótárával v a l a m e n n y i főjelentést meg tudjuk magyarázni, az egy *szállít* kivételével ; ennek azonban 'hord, visz' jelentését (bár vannak rá adatok az ÉrdyK. óta, NySz.) PPB. sem szótározta. *Den Degen führen*-hez vö. *Den Degen gut zu führen wissen* (Márt. 1823., Malovetzky) ; ugyancsak innen származik a *Feder* szóval alkotott szólás. *Mauer* és *Graben führen* megvan Malovetzkynél (az előbbi Márt. 1823.-ban is) ; *Wagen* és *Schiff führen* ugyanott. A *Regierung, Armee, Haushaltung, Handlung* és *Prozess* szavakkal alkotott kifejezések sem eredetiek ; végül az utolsó kifejezésekhez érdemes forrásként idézni Malovetzkyt :[118] „*einen Namen führen*, neveztetni ; *eine stolze, über-*

[117] A szótár technikai megszerkesztésének számos egyéb fogyatékossága is van. *Abfallen* a. például az i g e és a f ő n e v e s í t e t t i g e n é v összekeveredett; ezért került az *Abfallen* címszóba '[Abfallen] „der Beeren vom Weinstocke, szőlőszem' h u l l á s a". Mindez valószínűleg a szűkreszabott terjedelem és a zsúfolt szedés következménye.

[118] Márt. 1823. ugyanis csak a *Klage* és *Leben führen* kifejezéseket közölte.

müthige Sprache führen, kevélyen beszéllni ; *Klage über etwas führen*, panaszolkodni valami felől ; *ein Leben führen*, életet élni".

Természetesen jól tudjuk, hogy nem minden címszó, illetve szócikk forrásaira lehetne ilyen könnyen rámutatni ; az is kétségtelen — éppen a fentebb jelzett (**176.3.**) erős purizmus miatt — a Tzs. német anyaga elvszerűbb összeválogatás eredménye, mint a Malovetzkyé. Mindazonáltal nem kétséges, hogy a címszóanyagnak és a kifejezéskészletnek jól kitapintható h a z a i forrásai vannak : nem lett volna természetes, ha a Tzs. szerkesztői is utalnak á l l a n d ó a n h a s z n á l t magyar forrásaikra, melyeknek hatását a nagy német szótárak, illetve azoknak kivonatai (Wenig, stb.) színezhették ugyan, de át nem alakították?[119]

A Zsebszótár magyar—német része

177. Sokkal részletesebben kell foglalkoznunk a Tzs. I., magyar—német részével, amelynek kész példányát Schedel Ferenc 3 évvel a II., német—magyar rész után, 1838. augusztus 29-én mutatta be a Tudós Társaság kis-ülésén. E lapszámra kisebb, de a címszavak mennyisége tekintetében jóval tartalmasabb kötet, a XIX. század első felének l e g j o b b s z ó t á r a, 789 lapon mintegy 75 000 címszót tartalmaz.

177.1 A Zsebszótár magyar—német részének történetére vonatkozólag is találtunk egy érdekes kéziratos dokumentumot (MTA. Kézirattára 98/1834.) Ebből a — semmiesetre sem 1834-ben, hanem valamikor a német—magyar rész megjelenése *után* szerkesztett — rövid feljegyzésből jól tájékozódhatunk néhány szerkesztési elvről, valamint a magyar-német rész legfontosabb forrásáról :

[1. lap]

1.

⟨Csak magánálló ragok vétetnek fel, p. o. be, ben, le, meg etc. nem pedig hoz, ért etc.⟩

2.

Természettud. szavak. Elől álljon a subst, ⟨'s benn a' specie⟩ speciesek mellyek subst.

3.

Az olly szavak, mellyeknek sok értelme van, ne ragasztassanak,[120] hanem hely hagyatván a' czikkelynek, egy csomóba tétessenek, 's redactor dolgozza ki.

4.

Költség.

Correctura	9 —
Szedő	1 —
Visszaírás	10 —
Redactio	14 —
Sorozás és ragasztás	3 —
Kivonatokra 's papiros	3 —
	40 f

[119] Itt említjük meg, hogy Wenig szótárával a Tzs. német szó- és kifejezéskészlete semmi közelebbi rokonságot nem mutat. E szótár felhasználása (l. V. fej. 105. j.), úgy átszik, puszta terv maradt.

[120] A Tzs. kéziratában az egyes szócikkek nagy árkusokra vannak betűrendben felragasztva.

5.

Alphab. levélt. MS	10	Schedel
Orvosi Szókönyv	6	
Philos. és Math. Műszótár	6	
Taxa medicam.	2	
Bitnicz Gazd. Szót.	6	Antal
Földi, Füvész	40	
Gyalul. Szófüz. Munk.	6	
Nem alphab. MS.	30	
Anatom. Szókönyv	6	Bugát
Fogarasy, Puky, Pesti és Pécsi term.	24	Kacsk[ovics]
(Tájszótár[ral] együtt)	⟨116⟩	136

6.[121]

— —

177.2. Ugyancsak a feljegyzésben találjuk a következő elrendezés szempontokat:
[2. lap]

1.

A' rövid vocalis megelőzi a' hosszút

2.

Cikkszók helyett — [a „tilde" ~ őse!]

3.

A' kicsinyítők, ha rendhagyók 's változó értelmök van, maradnak.

4.

postpositio — névhatározó

5.

Magán- és mássalálló ragok felvétetnek, p. o. ra, re, nak, nek, ba etc.

6.

hoss[z]*ú*, gyönyör*ű*

7.

jav*úl*, szépű*l*.

8.

valaki = vki
-mi = vmi
-melly = vmelly

9.

Redactorok geographiai nevek teljesítvék.

10.

A' rendhagyók' mutatója készüljön. Azért jegyezze ki azokat minden redactor.

11.

A' keresztnevek' minden formái benn legyenek, 's jegyeztessenek így *barátságos*. [A mai *biz*, azaz „bizalmas" szótári jelzés őse.]

[121] A 6. pont nem került kidolgozásra. Helyén alkalmi számadásokat találunk.

12.

Jegyzőkönyv vétetik a' megjelenőkrül, 's ha negligensek lesznek, lehúzatik [!] dijokból 's feljegyeztetik honnan-meddig refer[ens].

13.

Hetenként, Kedd, Csöt. ⟨Szomb.⟩ Péntek

1 — 10 Antal
— —20 Bajza
— —30 Bugát
— —40 Schedel
— —50 Vörös[marty]"

Az utóbbi megjegyzés minden bizonnyal a szótár egyes íveinek megszerkesztésére vonatkozik. Mivel a szótár terjedelme 787 lap, tehát valóban közel 50 íves munkáról van szó.

177.3. A magyar—német résznek az MTA 98/1834. sz. kéziratcsomójában 3, eddig ismeretlen szedésmintája is maradt ránk ; mindegyik a szótár 1—2. lapját mutatja. Az első 3 hasábos (12,5 × 10,5 cm) : a szótár anyagát az A-betű elejétől az *Ahozképest* címszóig tartalmazza. A 2. szedésminta kéthasábos ; vékony, keskeny tükörrel bír (12,5 × 7 cm), s ezért csak az *A — Aggódni* címszavakat tartalmazza. Több férőhelyet biztosít a másik kéthasábos szedés : ebben az esetben a lap tükre nagyobb lett (15,2 × 8 cm), s így az anyag egészen *Áhítatosság*-ig elfért két lapon. Végül van még egy szedésminta, mely nyilván a függelékre vonatkozott. Ennek címe : „III. A' Magyar- és Erdélyországi [!] Városok, Mezővárosok és nevezetesebb Faluk nevei magyar és német nyelven."

E szedésminták igen érdekesek: ha szemügyre vesszük az 1848 előtt megjelent s e fejezetben vizsgált szótárakat, megállapítható, hogy a háromhasábos szedést a Zsebszótár, majd később Bloch Mór 1843-ban megjelent szótára valósította meg ; a kéthasábos megoldást mutatja Fogarasinak 1836-ban megjelent szótára.

178. Fentebb a XIX. század első felében megjelent legjobb magyar szótárnak neveztük Vörösmarty és Schedel második művét, s méltán, hiszen összefoglalja már azt a nyelvi anyagot is, amely a 30-as évek során, a nagy szótár előmunkálatai révén, a Tudós Társaság levéltárában felhalmozódott.[122] Amint Vörösmarty és Schedel előszavukban jelzik, az öttagú szerkesztőség (Antal, Bajza, Bugát, Schedel és Vörösmarty, vö. **177.2.**), átvizsgálta nemcsak az összegyűlt kéziratokban található „táj-, mesterség- 's tudománybeli szógyűjtemények" felhasználható anyagát, hanem még ezenkívül „sok szavakkal szaporította azt Kassai', Kresznerics' 's egyebek' nyomtatott és Simai Kristófnak Ny-ig menő kézirati magyar szótáraiból" ; egyszersmind pedig a szerkesztőség „mindenek felett . . . ügyekezett, az értelem-határozatra nézve, írott 's nyomtatott források', valamint saját tapasztalás', utánjárás' és criticai nyomozás' segedelmével, olly munkát kiállítani, millyent az eddigi készületek elégtelensége 's fejlődő nyelvünk jelen forrongó állapotja mellett képesek voltak".[123]

[122] Az 1838-ban megjelent Magyar és német zsebszótár címlapján kiadóként még „a' Magyar Tudós Társaság" szerepel, de az Előszóban már a szerkesztők az „academia' levéltárát" említik.

[123] A mondat szerkesztése az eredetiben sem szerencsés : a *szerkesztőség* alany után a mondat kezdetén egyesszám áll, de a mondat végén — értelem szerinti egyeztetés folytán — már többesszám.

A mi számunkra a feladatot tulajdonképpen ez az előszó szabta meg: a szótárnak sok forrásból táplálkozó, gazdag anyagát sorra össze kell vetnünk mindazon fontos forrásokkal, amelyek egyáltalában számbajöhetnek. Munkánk menetét már fentebb jeleztük (**175.**); most e munka során mintegy lemérjük az előbbi szótárírási törekvések hatását, mégpedig egy olyan új hagyomány kialakulásának korában, amelynek döntő hatása a XIX. század második felében bontakozott ki igazán.[124]

178.1. PPB.-hoz képest a Tzs. 1838. nagy haladást mutat. Vizsgáljuk meg a Tzs. egyetlen kis részletét, az *Iny — Iréne* címszavakat (544—545). *Iny* a. új a *nincs inyemre* 'ist nicht nach meinem Wunsche, Gefallen' kifejezés. továbbá természetesen új az az orvosi terminológia, amelyet nyilván Bugát szolgáltatott.[125] Új tehát *inycsont, inydaganat, inyhús, inymirigyek* stb.[126]; mindezzel szemben csupán egy latin mintára alkotott deminutivum, t. i. *inetske*[127] 'gingivula' maradt el. Szóhoz jut a Tzs.-ben a nyelvtani terminológia is; bár korcs szó, idetartozik *inybetű* 'Gaumenbuchstabe' és némileg a fonetikai vonatkozású *inyvitorla* 'Gaumenvorhang, das Gaumensegel' (l. már 1835-ben *Gaumensegel* a.). A Tzs.-nek modern vonása betűrendje is: PPB.-nál az *i* és *j* betű még össze volt keverve, tehát *iny* után *jó* következett! De haladjunk tovább. Mindkét szótárban természetesen új *ipar*[128] és összetételei; megvan még a régies *ipall* 'verheimlichen' (adatok MA. óta, NySz., GSz.), viszont új *iparadó, ipariskola* (1835-ben még *iparosiskola*), *iparűző* (az utóbbi német megfelelője, ti. *gewerbtreibend* 1835-ben nem volt meg). *Iparkodik* mellett már önállósult melléknévi igenév *iparkodó* (már 1835-ben is, *betriebsam* a.). Az *iprikál* 'kacken' ige (adatok MA. óta, NySz.), megvan még a Tzs. 1838.-ban is;[129] gyakori szó azonban ekkor már aligha lehetett (1835-ben a *kacken* címszó egyetlen fordítása: *kakál*). *Iram*[130] új származéka *iramat* 'das Rennen' (szintén Simai GSz.-ának szava), továbbá olyan összetételek, mint *irambőgöly* 'Rennthierbremse', *irammoh* 'Rennthierflechte', *iramszán* 'Rennschlitten' stb.[131]

[124] Erről l. Adalék a magyar szótárirodalom korszakolásához című, készülő dolgozatom.

[125] PPB.-nál egyetlen orvosi vonatkozású körülírás: „*Inyen-való kelés* a' szájban: Aphtae. Munds-Versehrung, Mundsfäule".

[126] Érdekes, hogy e szavak, *inyvitorla* kivételével, hiányoznak a Bugát—Schedel-féle Orvosi Szókönyvből is.

[127] Nyilván ez is olyan kicsinyítő alak, amelynek felvételét csupán a latin címszóanyag, illetve annak népies megfordítása magyarázza.

[128] A Tzs. 1838. ingadozik a régebbi 'iparkodás' és az újabb 'Industrie' jelentés közt, amennyiben így értelmezi: „die Industrie, der Gewerbfleiss, Fleiss'. A Tzs. szerint Gewerb '*ipar* (dőlt szedéssel, vö. 1835. *Gewerbfleiss* a.), müszorgalom'. L. még NyÚSz., Bárczi: SzófSz.

[129] Sőt a Tzs. hozzáfűzte az *iprikél* alakv.-ot, ami áruló nyom: arra utal, hogy a Tzs. szerkesztői serényen forgatták Simai kéziratos művét: egyelőre ugyanis az *iprikál, iprikél* kettősség c s a k i t t v a n meg. A MTsz. egyik alakv.-ot sem közli; P. Balázs János viszont a Csallóközből ismeri az igének efféle használatát: „*beiprikált* a kisgyerek".

[130] *Iramlik* mellett megvan *iramik* is: a MTsz. Hont m.-ből közli. További származék, *iramúl*, utalással *iramodik*-ra. *Iram*-ra 'iramodás' jelentésben a NyÚSz. 1820-ból idéz példát.

[131] Érdekes, hogy e németes összetételek i t t és nem a német—magyar részben terebélyesedtek népes osztállyá. 1835-ben mindössze 5 *Renn*-előtagú összetétel szerepelt, ti. *Rennjagen, Rennschiff, Rennschlitten, Rennthier* és *Rennwagen*. Simai GSz.-ában az egész szócsaládból csak az egy *irámszarvas* volt meg (adatok 1807 óta, NyÚSz.). Persze a *Rennthier* összetétel előtagja nem is a *rennen* ige származéka, tehát a szócsaládhoz való tartozása puszta látszat (vö. Bárczi: SzófSz.).

Természetesen nincs meg PPB.-nál sem *irány*,[132] sem származékai *(irányszög* stb.). *Írás* szavunk családja is felette szegényesen volt képviselve PPB.-nál *(írástudatlan, írástudó, írási mesterség)*; a Tzs.-ben viszont van *írásban, írásbeli, íráshiba* stb. Lehet, hogy egyik-másik összetétel Simaitól származik; ilyen lehet *írásmód, íráspéldány* (Simainál még: *írásmustra* 'Vorschrift'), *írástanító*. Végül nincs sem PPB.-nál, sem Simainál *irat;* hiányoznak tehát összetételei is, mint például *irathamisító* 'Schriftverfälscher' (megvan már 1835-ben). A kiválasztott részt egy új gyógyszerészeti műszó zárja le, t. i. *írbörböncze* 'Salbenbüchse'; 1835-ben ugyanezen német szó értelmezése *írszelencze, kenőcsmillye* is volt.

A felsorolt adatokat, azt hiszem, kommentálnunk sem kell: mindenki számára világos, mily h a t a l m a s h a l a d á s t tett a magyar nyelv 1801 és 1838 közt. A Tzs.-nek a mai olvasó számára azonnal feltűnő modernségét elsősorban az magyarázza, hogy e szótárnak a művelt magyar szóhasználat, a „bon usage" kialakításában döntő szerepe volt. Azért érezzük e szótárt modernnek, mert a korábbi ingadozás után itt „standardizálódik" az a nyelvhasználat, amelyen a mai magyar köznyelv alapul. A továbbiakban most már részletesebben rá kell mutatnunk a Tzs.-nek olyan szótárakhoz való viszonyára, amelyek részben PPB. kiegészítése végett, részben annak utolsó kiadását követően jelentek meg.

178.2. Mindenekelőtt természetesen azt kell kérdeznünk, mennyiben gazdagította a Tzs.-t egyrészt a SzD.[2], PPB. anyagának legfontosabb népnyelvi kiegészítője, másrészt pedig Sándor I. (Takáts Rafael gyűjtésének felhasználására eddig nincsenek biztos érveim, bár lehet, hogy a Lex Ung.-al azonos a források közt említett „Alphab. levélt. MS.", vö. **177. 1.**).

SzD.[2] anyagát a Tzs. természetesen nagy mértékben hasznosította. SzD.[2]-ből átvett jellegzetes népi szavaknak tekinthetjük például a következőket (a * persze SzD. új vagy szokatlan szavait jelzi)

„*Pozslár*:* pallos* forma* fegyver" (SzD.[2]) ~ *Pozslár* 'Haudegen, Schwert' (Tzs. 1838.).

„*Pöszlék:* akármi metélek [!], húlladék; szőts, szabó, varga utánn" (SzD.[2]) ~ *Pöszlék* 'der Abfall, das Abschnitzel (bey Schustern, Schneidern)' (Tzs. 1838.). Eredetileg PP. szava (vö. Kr. II, 142 is).

„*Pufog:* püfög p. o. a' ködmön, mikor reá-vernek" (SzD.[2]) ~ *Pufog* 'wiederholt puffen' (Tzs. 1838).

„*Purha*: (putredo)* redv, rev, rohadttság, rothadttság, senyv" (SzD.[2]; szárm.-a *purhás, purhaság, purhásodik)* ~ *Purha* 'Mulm, Fäulniss' (Tzs. 1838.; szárm.-a *purhás, purhásodik, purhásság)*.

„*Puszi*:* akármelly tsóré (tsupasz, meztelen) madár-fi" (SzD.[2]) ~ *Puszi* 'ein unbefiederter junger Vogel' (Tzs. 1838.).

„*Putra* szék:* potroh szék, buda, pervata *(privata)*,[133] árnyék-szék" (SzD.[2]) ~ *Putraszék* 'Abtritt' (Tzs. 1838.).

Mindezen szavak, így e g y ü t t, legfeljebb Kr.-nél voltak meg,[134] de az ő adatai is SzD.[2]-ból származnak; nem találjuk meg ezt a csoportot a Tsz.-ban sem. Simai számításba sem jön,[135] Kassainál nincs meg *pozslár, pufog*

[132] Még Simai is szórakozottságból *arány*-t írt, de az I betűnél!
[133] Az eredetiben is dőlt szedéssel.
[134] Az első szó kivételével.
[135] A GSz. csak a Ny betű végéig terjed.

és *putraszék*. Persze a SzD.[2] számos adata hiányzik a Tzs.-ból ; ilyen például a vizsgált részből *pötköd* 'bököd' jelentésben. Volt tehát egy olyan tájnyelvi mérték, amelyen túlmenően a Tzs. szerkesztői tájszavakat már nem vettek fel.

SI.-ból — közvetlenül vagy közvetve (t.i. olykor Simai GSz.-ának közvetítésével) — a Tzs. szerkesztői sokat merítettek. Hadd idézzük a Tzs. 371—372. l.-ról, azt a részt, amely SI. 187. lapjának felel meg. *Kávás szoknyától* kezdve.

„*Kávás szoknya*. Cyclas virgis distenta. Reifrock" (SI.) ~ „*Kávás* . . . eingefasst, mit einem Kranz, Reif umgeben — szoknya, der Reifrock" (Tzs. 1838.). 1835-ben ugyancsak *Reifrock* a. m. 'halhéjas szoknya'.

„*Kazup*. Füles kosár. Sz." [=SzD.[2]] (SI.) ; „*Kazup* . . . füles kosár, két-fülű kosár : ein Korb mit zwey Henkeln" (Simai : GSz.) ~ „*Kazup*. Ein Korb mit zwey Henkeln" (Tzs. 1838.).

„*Kedvesíteni*. Gratum facere, Acceptum reddere" (SI.) ~ „*Kedvesít*, beliebt machen" (Tzs. 1838.).

„*Kedvetlenedni*. Contristari, Animum perdere, v. offendi" (SI., Simai: GSz.) ~ „*Kedvetlenedik* missmuthig, mislaunisch verstimmt werden" (Tzs. 1838.).

„*Kedvetleníteni*. Contristare, v. offendere" (SI., Simai : GSz.) ~ „*Kedvetlenít* mussmuthig, misslaunisch, verstimmt machen, verstimmen" (Tzs. 1838.).

„*Kedvetlenkedni*. Esse non contentum, v. alicui molestum, importunum" (SI.; Simai: GSz.) ~ „*Kedvetlenedik*, kleinlaut seyn, den Muth sinken lassen, melancholisiren" (Tzs. 1838.).

A szótártörténeti hatás kétségtelen ; ha azonban SI.-t a Tzs. 1838.-hoz hasonlítjuk, az a benyomásunk, hogy a Tzs. még SI.-nál is s o k k a l ú j s z e r ű b b anyagot tartalmaz. Ha visszatekintünk az I-betűnek fentebb megvizsgált részére, azt látjuk, hogy SI.-nál például az *íny* szónak mindössze egy összetétele szerepelt *(ínyviszketés)*, és nincsenek nála újabb összetételek az *ír*, *irat* szavakkal kapcsolatban sem. Másrészt a Tzs. szerkesztői SI. 'unguentum' anyagát, ennek számos archaizmusa miatt, csak nagy óvatossággal használhatták.

178.3. Márton szótárainak a Tzs. 1838.-hoz való viszonyával kapcsolatban van egy érdekes megfigyelésünk : azon próbaszedések alapján, amelyeket fentebb említettünk, rekonstruálni tudjuk a Tzs.-nek egy olyan régi kidolgozását (nevezzük Tzs. 1838. I.-nek),[136] amelynek alapanyaga — mint a német címszóanyag esetében is láttuk — elsősorban Márton szótáraiból és Malovetzkyből származott. Megfigyelhető azonban, hogy ez az I. kidolgozás 1836-ban megjelent magyar—német szótár később gyökeres átalakuláson ment át, amennyiben Fogarasi gazdagabb címszóanyaga alapján[137] egyes szócsaládok erősen kibővültek. Így keletkezett a Tzs. 1838. II. Érdemes egymással összevetni a két változatot.

[136] Az évszám itt csak a r ö v i d í t é s r é s z e ; valószínű, hogy a Tzs. 1838. szedésmintája m e g e l ő z t e Fogarasi 1836-ban kiadott szótárának megjelenését. Mindenesetre ezen az I. kidolgozáson Fog. 1836. hatása még nem mutatható ki. Mindhárom szedésminta (**177.3.**) egyazon szöveg alapján készült.

[137] Fogarasi szótárírói munkássága igazán 1840 után bontakozik ki, s ezért szótárai-val ebben, a Tudós Társaság első szótárainak szentelt fejezetben nem foglalkozunk részletesen.

Márton 1816.	Malovetzky 1827.	Tzs. 1838. I.
Abaposztó, weisses grosses Tuch.	Abaposztó, weisses grosses Tuch.	Abaposztó, weisses grosses Tuch.
Abárlani, das ausgesottene Fleisch zerschneiden und reinigen.	Abárlani, ... abbrühen, mit heissem Wasser begiessen.	Abárlani, das ausgesottene Fleisch zerschneiden und reinigen.
Abárlótál, der Napf.	Abárlókalán, s. der Schaum oder Schöpflöffel ; abárlókés s. das Kochmesser : abárlótál, s. mély tál, medentze, der Napf, eine Art tiefer runder Gefässe, gew. mit Henkeln ; der Fleischnapf : Abárlóvilla s. die Fleischgabel.	Abárlótál, der Napf, Fleischnapf.
Abárlókés, das Kochmesser.		Abárlókés, das Kochmesser.
Abárlóvilla, die Fleischgabel.		Abárlóvilla, die Fleischgabel.
— — — — — — —	— — — — — — — —	— — — — — — —
	Ablakbér, das Fenstergeld : ablakfia, s. der Fensterschieber : ablakkarika, s. die Fensterscheibe : ablakos, s. der Glaser ; adj. mit Fenstern versehen, s. das Fensterschen : ablakón, s. das Fensterbley : ablakráma, s. der Fensterrahmen : ablakrostély, s. das Fenstergitter : ablakszárny, s. der Fensterflügel : ablaktábla, s. der Fensterladen: ablaktsináló, s der. Glaser : ablakvasalat s. das Fensterbeschläge : ablaküveg, s das Fensterglas ; eine viereckige Fensterscheibe.	Ablakfia, der Fensterschieber.
Ablakkarika, die Fensterscheibe.		Ablakkarika, die Fensterscheibe.
		Ablakos, der Glaser. Mit Fenstern versehen
		Ablakotska, das Fensterchen.
Ablakráma, s. der Fensterrahmen.		Ablakráma, der Fensterrahmen.
Ablakrostély, s. das Fenstergitter.		Ablakrostély, das Fenstergitter.
Ablakszárny, s. der Fensterflügel.		Ablakszárny, der Fensterflügel.
		Ablakcsináló, der Glaser.
		Ablakvasalat, das Fensterbeschlage.

Lássuk most a második kidolgozást, vagyis azt a szöveget, amely a végleges kidolgozáshoz vezetett, Fogarasi szótára alapján :

Fogarasi 1836.	Tzs. 1838. II.
Aba (posztó), weisses grobes Tuch.	Aba, weisses, grobes Tuch.
Abárl, abárol, brüht ab, begiesst mit heissem Wasser, kocht, siedert ab.	Abárol, (Abárl) abkochen, absieden (Blutwürste etc.) ; abbrühen, mit heissem Wasser begiessen (ein Schwein, eine Henne etc. um selbe leichter zu putzen).
Abárlás, das Abbrühen, Abkochen.	
Abárlat, etwas abgekochtes.	
Abárló, *fn.* ein Gefäss zum Abbrühen ; -kalán, *fn.* der Schaumlöffel ; -kés, das Koch- oder Küchenmesser ; -tál, *fn.* ein Napf zum Abbrühen ; -villa, *fn.* die Fleischgabel.	Abárló, fn. der Abbrüher ; Abkocher, —, mn. was beym Abbrühen Abkochen gebraucht wird, z. B. -kés, -tál etc. das Fleischmesser, der Fleischnapf etc.
— — — — — — — — — — — — —	— — — — — — — — — — — — — —
	Ablakadó, die Fenstersteuer, das Fenstergeld.
Ablakatlan, *mn.* -ul, h. l. Ablaktalan, -ul.	Ablakatlan, fensterlos.
	Ablakbél, das Fensterfutter.
Ablakcsa, ein kleines Fenster.	

Ablakcsináló der Glaser.
Ablakcsináló, l. Ablakos fn.
Ablakdeszka, das Fensterbrett.
Ablakelő, der Fenstervorhang.
Ablakereszték, der Fensterzwickel.
Ablakernyő, der Fensterschirm.
Ablakernyő, der Fensterschirm.
Ablakfa, der Fensterstock.
Ablakfa, der Fensterstock, die Fensterpfoste.
Ablakfal, die Fenstermauer.
Ablakfej, der Fenstersturz.
Ablakfej, der Fenstersturz.
Ablakfél, das Fenstergewände.
Ablakfélkő, der Kreuzstock.
Ablakfélkő, der Kreuzstock.
Ablakfia, das Schiebfenster, Schösschen, der Schieber.
Ablakfiók, die Fensterscheibe ; der Fensterschieber.
Ablakfiók, die Fensterscheibe ; das Schiebfenster.
Ablakfogantó, der Fenstergriff, Fensterring.
Ablakfordító, der Fensterreiber, Fensterriegel.
Ablakív, der Fensterbogen.
Ablakkalantyú, der Fensterreiber.
Ablakkallantyú, der Fensterreiber.
Ablakkapocs, der Windhaken.
Ablakkarika, l. Ablakfiók.
Ablakkereszt, das Fensterkreuz.
Ablakkeresztfa, die Sprosse.
Ablakkosár, der Fensterkorb.
Ablakközfal, der Fensterpfeiler.
Ablakközfal, der Fensterpfeiler.
Ablaklepel, l. Ablakelő.
Ablaknyilás, die Fensteröffnung.
Ablakocska, das Fensterchen.
Ablakólom, der Bleyzug ; -huzó, das Bleyrad ; -csipő, die Bleyzange.
Ablakólom, das Fensterbley, der Bleyzug.
Ablakólomcsípő, die Bleyzange.
Ablakólomhúzó, der Bleyzug.
Ablakón, l. Ablakólom.
Ablakorom, der Fenstergiebel.
Ablakos, der Glaser ; *mn.* mit einem oder mehreren Fenstern versehen, Glas . . . , Fenster...
Ablakos, fn. der Glaser, Fenstermacher. —, mn. mit Fenster versehen.
Ablakoszlop, die Fenstersäule.
Ablakoz, ablakol, fenstert, versieht mit Fenstern.
Ablakoz, cs. mit Fenstern versehen. — k. fenstern.
Ablakozás, das Fenstern.
Ablakozat, das Fensterwerk.
Ablakozat, das Fensterwerk.
Ablakpánt, das Fensterband.
Ablakpárna, l. Ablakvánkos.
Ablakpénz, l. Ablakadó.
Ablakrács, das Fenstergitter.
Ablakráma, der Fensterrahmen.
Ablakrostély, l. Ablakrács.
Ablaksarok, das Fensterband.
Ablaksarok, das Fensterband.
Ablaksarkvas, fn. der Fensterhaspen.
Ablaksarkvas, der Fensterhaspen.
Ablakszárny, der Fensterflügel.
Ablaktábla, der Fensterladen ; -szárny, der Ladenflügel.
Ablaktábla, der Fensterladen.
Ablaktáblaszárny, der Ladenflügel.
Ablaktalan, *mn.* -ul, *h.* ohne Fenster, fensterlos.
Ablaktalp, die Fensterlehne.
Ablaktalp, die Fensterlehne.
Ablaktok, das Fensterholz.
Ablaküveg, das Fensterglas.
Ablakvánkos, das Fensterkissen, Fensterpolster.
Ablakvas, das Fenstereisen
Ablakvasalat, das Fensterbeschläge.

A második kidolgozás azért is érdekes, mert ehhez hozzájárult — amint egy más fejezetben idézett részből kitűnik (**111.1.**) — Simai GSz.-a is. Abban a szerencsés helyzetben vagyunk azonban, hogy Fogarasi hatását a Simaiétól többé-kevésbé el tudjuk határolni. Fogarasitól vette a Tzs. az *ablakcsináló, ablakernyő, ablakfa, ablakfej, ablakfélkő* stb. szavakat, vagyis azokat, ahol az egyezést már az adatok összevetése minden kommentár nélkül bizonyítja. Simai szavai viszont *ablakelő, ablakereszték, ablakfél, ablakfogantó, ablakfordító, ablakkeresztfa, ablaklepel, ablakpánt* stb.; ezenkívül kétségtelenül vannak adatok Kr.-ből is (pl. *ablakfal)*. Egyelőre ismeretlen eredetű — valószínűleg németből fordított — összetétel 2 szó : *ablakbél* 'Fensterfutter' és *ablakdeszka* 'Fensterbrett'. Tekintettel arra, hogy mindkét összetételt már 1835-ben megtaláljuk a megfelelő német szó alatt, minden valószínűség szerint tükörszóra kell gondolnunk.

E megállapításból azt a fontos következtetést vonhatjuk le, hogy Mártonnak és Malovetzkynek egymástól alig elválasztható hagyománya igen fontos szerepet játszott a Tzs. 1838. szókészletének kialakításában : eredetileg a szótár alapanyagát szolgáltatta, s minden további adalékot a szerkesztők tulajdonképpen ebbe dolgoztak bele. Kétségtelen azonban, hogy az így összejött anyag sok szócsaláddal kapcsolatban tartalmasabb és főleg korszerűbb lett még Simai monumentális gyűjtésénél is.

178.4. Simai GSz.-ának döntő jelentőségével talán felesleges lenne újra foglalkoznunk, de fel kell tennünk egy további kérdést : hatott-e Kreszneric szótára a Tzs.-re? Erre a kérdésre legkönnyebben úgy tudunk megfelelni, ha szemügyre veszünk egyrészt olyan nyelvtörténeti adatokat, amelyeket Kr. ásott ki a feledés homályából, másrészt figyelmet fordítunk Kr. saját, élőnyelvi gyűjtésére. A kiválasztott részlet az L betű eleje, a *la-, lá* kezdetű szavak csoportja (a Tzs. e részének szerkesztője Bugát Pál volt, vö. **177.2.**).

Nyelvtörténeti adatként került bele Kr.-ből a Tzs. 1838.-ba MA. *lábbó* adata 'fluitans, fluctuans' jelentéssel : ebből az értelmezésből a Tzs.-ben németül 'schwebend, schwimmend' lett. — Lehet, hogy Kr. hívta fel a Tzs. szerkesztőinek adatát a *lakodalmaskodik* igére, melyet saját maga Bíró Mártonból és Faludiból, tehát XVIII. századi szövegekből idézett. — Talán Kr.-től vette át a Tzs. MA.-nek régies *lankit* igéjét ; ezt azonban Vörösmartyék csak utalással közölték („1. Lankaszt.").

Élőnyelvi adatként idézhető mindenekelőtt *lafancz* 'foszlányos', a Tzs. szerint 'zerlumpt, lumpig', továbbá *lafog:* Kr. szerint a. m. ‚cum sonitu incedit in scissis vestimentis'. A Tzs. értelmezése szerint 'rauschen, (vom Kleide im Gehen)'. — Alighanem szintén Kr. szava *lafol* „mohón föl eszi. Hallottam 1826. Febr. 13". A Tzs. szerint ugyanígy ; 'gierig fressen'. Megvan Kr.-nél ugyanennek a „kifejező" tőnek egy másik származéka is, t. i. *laftol* (kutyákról), de ez SzD.-ből származik. A Tzs. közli, de visszautal *lafol*-ra, tehát nem tesz különbséget falánk kutyák és mohó emberek közt. — Mindeddig népi szavakkal volt dolgunk : a hivatalos életbe vezet azonban SI.-nek *lajstromoz* szava, amelyhez Kr. a *lajstromozás, lajstromozó* származékokat fűzte. Mindhárom szó megvan a Tzs.-ben, sőt a *lajstrompapiros* összetétel is. — Valószínűleg szintén Kr. szava a Tzs.-ben *lajt:* Kr. értelmezése szerint 'hoszszú hordó, mellyben halat el adni, vagy a' Dunáról inni való vizet hordani szokás'. A Tzs. értelmezése nem ilyen pontos, amennyiben mindössze ennyi : 'die Leite, ein länglichtes Fass'. — Említsük még meg, hogy egy-egy „szendergő gyökér" is talán Kr. hatására elevenedett meg a Tzs.-ben. Ebbe a kategóriába kell tennünk például

a *lank* 'laff, lass' szót, amelyet a Tzs. 1838.-ban még dőlten közölt, tehát új szónak tekintett. Kr.-nél a *lank* egyszerűen a *lankad*-típusú igék töveként szerepel. Olykor egy-egy igekötős összetétel is származhatik Kr.-ből ; megvan pl. már nála ez az ige : *meg kardlapozta* 'plano gladii ez verberavit', s talán ebből az adatból lett a Tzs.-ben *megkardlapoz* 'fuchteln, mit der Säbelfläche schlagen'.

178.5. Természetesen eddigi összevetéseinket éppen Kr.-csel kapcsolatban nem tartjuk teljesen bizonyosnak. Az idézett szavakból kialakuló általános benyomás Kr. erős használatáról tanúskodik, de persze egy-egy szó származhat más forrásból is. A számbavehető Scyllák és Charybdisek: Simai, Kassai és a Tzs. 1835. Lássuk, mit tudnánk ezek segítségével a fenti szavak közül megmagyarázni.

Simai GSz.-ból szintén lehetne több szót származtatni, de számos esetben kimutatható, hogy a forrás csakis Kr. lehetett. A GSz.-ban van például *lábbó*, de SzD.[2] nyomán, 'talp-fa, szál-hajó, talp, tutaly', azaz 'folyón úsztatott fa (tárgy vagy közlekedési eszköz)' jelentésben. Világos, hogy a Tzs. nem ezt a konkrétabb — s talán tiszavidéki — jelentést (vö. Kassai III, 252 ; MTsz.) vette figyelembe, hanem MA. — Kr. 'fluitans, fluctuans' értelmezését (vö. Tzs.: 'schwebend, schwimmend'). — *Lafanc* nincs Simainál ; származhat azonban a szó akár a Tzs.-ből, akár Kassaiból (II, 456). — *Lafog* egyelőre kétségtelenül Kr. adata ; az MTsz. nem is közli pontosan ebben az alakv.-ban és ebben a jelentésben (vö. azonban *laffog* 'lomhán megy'). — *Laftol* származása bizonytalanabb : SzD.[2]-tól vette át Simai is. — *Lajstromozó* Kr.-nél és a Tzs.-ben 'Registrator', de származhat esetleg Simai GSz.-ból, ahol szintén 'Registrator' (latinul és németül is). — Kr. *lajt* adatával kapcsolatban viszont a GSz. és Fogarasi közlését is figyelembe kell vennünk : az a benyomásunk, hogy a Tzs. Fogarasinak 'ein längliches Fass' értelmezését írhatta át régiesebb németségre. — *Lankít* egyelőre „vetélytárs nélkül" maradt, tehát jól bizonyítja Kr. használatát. — *Megkardlapoz* viszont megvan már a GSz.-ban, majd Kassainál is (III, 264), tehát szótári származása nem dönthető el teljes bizonyossággal (lehet egyszerűen köznyelvi adalék is).

Sokkal kevésbé keresztezi Kr. hatását a Tsz. számára összegyűjtött anyag : a Tsz.-ban nincs más, bennünket ezúttal érdeklő adat, mint *lafanc* 'ringy-rongy' és *laftol* Pápa vidéki *lafatol* változata (Tolnából és Baranyából idézi : Kassai, III, 252). Fenti szótári összevetéseinket legfeljebb az első szó teszi problematikusabbá.

178.6. Kassai szótárát a Tzs. szerkesztői természetesen szintén figyelembe vették (l. a Tzs. 1838. előszavát), bár tudjuk, hogy Vörösmarty nem rokonszenvezett Kassaival (vö. IV. fej. 115. j.). „Vezérkövületekül" persze Kassai forrásjelzés nélkül idézett, illetve saját gyűjtésű szavait kell tekintenünk : ezek a szavak többnyire teljesen függetlenek a korábbi szótártörténeti hagyománytól. Folytassuk a L betűvel kezdődő szavaknak Kr.-csel kapcsolatban megkezdett vizsgálatát.

Talán Kassaira utal a következő cikk :

Kassai 1834.	Tzs. 1838.
Látat: Visu dignum, aspectu digna res. v. g. Az ő munkájának nintsen semmi látatja, azaz, semmi nézni valót nem láthatni rajtta (III, 267).	*Látat*, fn. der Anschein ; der Erfolg, die Erspriesslichkeit.

Lehet azonban, hogy Kassai pusztán közvetítő, s az ősforrás SzD.[2]: „*Láttat:* látat, szín, tekéntet; v. haszon. Semmi láttatja, látszatja nintsen dolgának". A MTsz. közöl dunántúli és alföldi adatokat is. Fog. 1836. nem közölte.

Valószínűbb, hogy Kassaiból származik a *laza* szó 'gaz' jelentésben:[138] A Tzs. 1838. szerint *laza* fn.-ként a. m. 'Flatterkraut'. SzD.[2] szerint *laza* a. m. 'léha, höle, magtalan gabona', vö. *lazás gabona* Kassainál (III, 269) és Tzs. nyelvjárási (adat 'megdűlt gabona' jelentésben a Bodrogközből).

Kassai III, 273 és a Tzs. 1838. közös szava *lebedeg* 'nyeldeklő' jelentésben. Egyébként székely szó: közli a MTsz. is.

Valószínűleg összevethető egymással — s eddig ez legbiztosabb példánk — a következő két adat is:

Kassai 1834.	Tzs. 1838.
Leppen, Le leppen, v. lippen a' tyúk midőnn megakarják fogni (Hegyaljai szó) azaz, le lapúl: földre vonúl: Gallina mitis se capi sinendo sese humiliat usque ad terram (III, 283).	*Lelippen*, l. Lelapúl.

Természetesen jól érezzük, hogy — éppen Kassaival kapcsolatban — egyeztetéseink a szokottnál kissé bizonytalanabbak: a bizonytalanság oka (mint többé-kevésbé Kr. esetében) főleg az, hogy rendszerint nem irodalmi, hanem tájnyelvi vagy legalábbis kisebb-nagyobb területen használt élőnyelvi szavakkal van dolgunk: végső fokon nincs kezünkben abszolút bizonyíték arra, hogy a *lelippen* szót[139] Vörösmarty vagy Schedel (illetve Bugát, e rész szerkesztője!, vö. **177.2.**) nem meríthette-e saját nyelvhasználatából vagy nyelvi tapasztalatából is, Kassai igénybevétele nélkül. Biztosabbak a negatívumok: Kassai *löny* adatával (III, 271, vö. NyŰSz.) szembeállítható a Tzs. 1838. közölte és mindmáig élő *lény*, s az is tény, hogy — Kassai tanúsága ellenére — a Tzs. lemondott a *leleményeskedik* (III, 280), *lende* (III, 281), *lesseg* (III, 282), *lenyhe* (III, 283) szavakról is. A három utóbbi adat valóban inkább a Tsz.-ba kívánkozott volna; kár, hogy ennek szerkesztői írott tájnyelvi forrásokat aránylag csekély mértékben dolgoztak fel (vö. **184.1.**).

178.7. A korabeli szótárak közül a Tzs. 1838. kétségtelenül hasznosította J. T. Schusternak[140] 1837 júliusában befejezett Új magyar—német szótárát

[138] Kassai szerint „Sterilis..., Unutilis... ut sunt herbae steriles, infructuosae frugi malae, quae apud Hungaros *Gaz* vulgo nominantur" (III, 269).

[139] A MTsz. is csak Kassaira hivatkozik, ami a szó tájnyelvi lokalizációját nem viszi előbbre.

[140] Schuster János Traugott (1810—1873), aki később Medgyesen tanárkodott, 1833-tól 1838-ig a bécsi protestáns teológiai intézetben tanult. Ezalatt működött együtt A. F. Richterrel, akinek segítségével magyar—német és német—magyar „kézszótárt" (1837—38) szerkesztett (vö. Sági: 93. sz.). Legközismertebb műve Der Galanthomme című Lipcsében megjelent illemkódexe (1837.), mely 1856-ig 9 kiadást ért meg. Írt magyar nyelvkönyvet (A magyar úrfi. Bécs, 1838.; Des Szeklers reine Sprache. Pest, 1866.) s románul egy álomfejtő könyvet (Cartea visurilor. Nagyszeben, 1855.). Vö. Szinnyei: MI. XII, 708—9. Itt jegyezzük meg, hogy Schuster munkatársa, Richter Adolf Fridrik (Szinnyei: MI. XI, 960) önállóan is kiadott egy magyar—német és német—magyar zsebszótárt (Bécs, 1836.), amelynek magyar—német része terjedelmes ugyan (kb. 28 000 címszó), de Márton és Malovetzky anyagának meglehetősen szolgai másolata és a Tzs. 1838.-ra lényeges hatást nem igen gyakorolt.

(Bécs, 1838.), amely Fogarasi 1836-i szótára alapján készült ugyan,[141] de tartalmaz új anyagot is. Valószínűleg innen került a Tzs.-be címszóként *adományjavak* (Schusternál: 'die geschenkte Güter', a Tzs. szerint' Schenkungsgüter'),[142] *adománynemes* (Sch.: 'ein durch eine Schenkung gewordener Adeliger', Tzs.: 'ein Donatär-Edelmann'), *ágyuvegy* 'das Stückgut' (a Tzs.-ben új szónak jelezve), *akaszvas* 'das Sperreisen' (a Tzs. szerint új szó), *alappénz* (Sch. szerint 'der Fund, der Grund [in Geld], das Grundgeld, das Stammgeld, der Fund', a Tzs. csak az utolsó értelmezést közli), *alkvány* 'die Gedinge' (a Tzs.-ben új szónak jelezve) stb. Valószínű tehát, hogy Schuster szótára, különösen az összetételek tekintetében, a Tzs.-re jelentékeny s eddig egyáltalában nem méltatott hatást gyakorolt, amelynek részletesebb vizsgálata hasznos feladat lenne.

179. Általános szótárainkból is gyakran tájszavakat hasonlítottunk össze a Tzs. anyagával. A Tudós Társaságnak azonban volt saját tájnyelvi gyűjtése is, amelynek eredményeképp 1838-ban megjelent az első Magyar Tájszótár (vö. **184.**). Fel kell tehát vetnünk a kérdést, gyakorolt-e a Tsz. közvetlen hatást a Tzs. 1838.-ra? Erre a kérdésre nem könnyű megfelelni. Megfigyeléseink szerint, melyek a *lu-*, *lü-* és *ma-* kezdetű szavakon alapulnak (Tsz. 245—253), az a benyomásunk, hogy a Tsz. r i t k á b b szavai a Tzs.-ba n e m k e r ü l t e k át; nincs átvéve például *lukma* 'papi bor és gabona fizetés' vagy a lokalizálatlan *lügetni* 'taszítani, ütni, dobni' (a MTsz.-ban sincs), viszont közös elem *lucsok* és *lucskos*, *ludasdi*, *lúdméreg*, *lúdpázsi(n)t*, *lúgoz*, *lustos*, *lükög* stb. Ámde már SzD.[2] közölte a *lustos*, *lükög* szavakat, s az utóbbi megvan Kassainál is. Legbiztosabban az egyezés tehát akkor mutatható ki, ha egy-egy szót c s a k a Tsz. és a Tzs. közöl. Ezt látjuk a következő két példában:

Tsz.	Tzs. 1838.
l u d a s d i, játék a' gyermekek közt [következik a játék leírása]. Székely szó. *Szabó Elek.*	Ludasdi, fn. das Gänsespiel.
L ü k ü, egy fél öl hosszuságú kupásan kivésett, vastag fa, melyben köles- v. másféle kása készittetik ... Őrségi szó. *Zakál György.*	Lükü, fn. die Stampfmühle.

Hasonló megfigyelésekre késztet a M betű eleje is. Mindkét szótárban megvan *mácsik*, *mácsonya* (a Tzs.-ban *mácsolya* változatával együtt), *makra* (Győr m.-i szőlőfajta), *málé*, *málészájú* stb., de nincs meg a Tzs.-ban sem a göcseji *macskanadrág* 'metélt tészta' vagy *macóka* 'barka', sem a székely *macsuka* 'bunkó' jelentésben. Hiányzik a Tzs.-ből sok köznyelvi szónak tájnyelvi jelentése is; *madár* a Tzs. szerint csak 'Vogel', a Tsz. szerint a székelyeknél „ennek

[141] Elég idéznünk a következő közös cikkeket Fogarasi és Schuster szótárából: *ábrány* 'der Wahn' (Fog.-nál 'Dünkel' is), *ábráz* 'das Gesicht, das Angesicht' (Schusternél még: 'das Anlitz'), *alkuzat* 'der Vertrag' stb. Mindezen erőltetett szavak a Tzs.-ből már kimaradtak! Schuster szótára 167 lapon (kb. 7000 szó) magában foglalja „a' törvénység, tudomány, kézmütan, müvészség, társalkodás és költészet" új szavait, továbbá katonai, törvénykezési és genealógiai műszavakat, tehát végeredményben alig különbözik az általános szótáraktól.

[142] Richter 1836. szerint: 'Schenkungs- oder Geschenkgüter'. A további forrás talán Kunoss: Szófüzér. 1834.

hivatik a sonkának való disznólábból kivett inas hus [!], melly megsütve verébhús ízű".

Megállapítható tehát, hogy a Tzs. eléggé bőkezűen bánt tájszavainkkal, viszont távolról sem kívánta átvenni a Tzs.-be az egész akkor ismert tájszókészletet.

Lehet, hogy a Tzs. öt szerkesztője a tájszavak kérdését nem is ítélte meg egyformán ; mindenesetre a fentebb idézett rész a Bajza szerkesztette anyagból származik.

Nagy óvatosságról tanúskodik tájszavak felvétele tekintetében az a rész is, amelyet maga Vörösmarty szerkesztett (vö. **177.2.**). A V betű elejéről például még a székely *vacsoracsillag* összetétel sem került a Tsz.-ból át a Tzs. 1838.-ba, sem *vadocz* „bátortalan, p. o. a' gyermek". Megvan viszont a palóc és „barkó" *vadóka*, de nem a Tsz.-beli 'vadalma' jelentéssel, hanem puszta utalással *vaczkor*-ra, ez pedig 'Waldbirn, Holzbirn, Holzapfel'. *Vadóka* amúgy sem meggyőző példa a Tsz. hatására : már Kr. II, 304 SzD.[2]-ból idézte, 'vad alma vagy vad körtvély' értelmezéssel. — Inkább hajlott viszont Vörösmarty a *vágány* 'a' seggnek választéka' balatonmelléki tájszó feljegyzésére ; a Tzs. 1838. szerint 'der Einschnitt (zwischen den Gesässmusskeln)' (vö. még SI., Kr. I, 510). — Ugyancsak dunántúli adatot közölt Vörösmarty a Tzs. 1838.-ban akkor is, amikor a Tsz. anyagából átvette, Czeh János közlése alapján, a Győr megyei *vajrénye* szót 'Eyer und Schmalz' értelmezésével együtt. — Közös adat a Tsz.-ban és Tzs. 1838.-ban *vakarodik* 'menni ; p. o. *elvakarodj* innen, azaz : sietve elpusztulj'. A Tzs. szerint 'sich packen, fortpacken'. Ebben az esetben a tájnyelvi gyűjtést Kr. II, 305 is támogatta : „*Vakarodik* (cum Takarodik) Cum pudore discedit. *Vakarodjál*. Lódulj, hordd el magad." — Lehet, hogy a Tsz. közvetítésével került a Tzs. 1838.-ba Gyarmathinak székely eredetű *váll* 'derékszorító, asszonyi ruha' szava (a Tzs. szerint egyik jelentése : 'Mieder'). — Figyelemre méltó a *varacskos* melléknév sorsa is : Kr. II, 307 szerint *varacskos* (utalással SI.-ra) a. m. 'plenus ulcerum crustulus v. verrucosus', *varacskos béka*, másképpen *varas béka* a. m. 'bufo, rubeta'. Kr. adatait megerősíti a Tsz.: „*Varacskos*, egyenetlen bőrű ; p. o. varacskos krumpli, varacskos béka. Pápa vidéki szó. Matics Imre". — Hogy Kr.-nek e részben nagy szerepe volt, arra utal egyébként a *vatarász* ige is : Kr. II, 310 szerint 'markával benn vájkál, keresgél', a Tzs. 1838. szerint pedig 'herumgreifen' (a Tsz. nem közli).

Megfigyeléseink szerint Vörösmarty jegyzett fel tehát székely tájszavakat is, de azért ő, Fehér megye szülötte, többé-kevésbé a dunántúli szavakat részesítette előnyben. Rendszerint azonban ilyenkor sem érte be a Tsz. adatával, hanem alátámasztotta azt Kr. tanúságtételével. Mintegy azt mondhatjuk, hogy Kr. nyújtotta azt a — persze szintén elsősorban dunántúli jellegű — válogatási kritériumot, amelynek alapján Vörösmarty a Tsz. anyagát a Tzs. számára megrostálta (**184.1.**).[143]

180. Természetesen bizonyos tájszóanyag átvételére azért is szükség volt, mert a Tzs. jellegzetesen nyelvművelő és nyelvtisztító szótár. Ha címszavait a szótári előzményekkel összevetjük, azt látjuk, hogy

[143] A felsorolt példákat kiegészíthetjük még egy jellemző adattal. Kr. II, 315 szerint *vedel* 'potat', utalással a zalai születésű Vajda S.-ra. Talán ezért vette figyelembe Vörösmarty a Tsz.-nak erre az igére vonatkozó Vas megyei, kemenesalji és tolnai adatait 'mohón inni, saufen' jelentésben ; *vedel* a Tzs. 1838. szerint is 'saufen'.

alig értékesíti például Gyarmathi anyagát : a már többször emlegetett E—F betűre visszatérve (vö. **131.**) meg kell állapítanunk, hogy a Tzs. 1838.-ban nincs *esszencia, familia* ~ *falamia, fancilla, faszolni* (katonai műszó), *fikátor, fizonómia, fundus* stb., megvan viszont *flanel, flastrom*, s pusztán utalószóként *fabrika* („1. *gyár*"; az utóbbira adatok 1830 óta).[144] Ez a purizmus megfelelhetett Sándor István óhajának'[145] de a 30-as évek tényleges nyelvállapotát semmi esetre sem tükrözi. Sajnos, itt kezdődött — helyesebben, Kassaihoz mérten, itt folytatódott — az idegen szavak elleni harcnak az a szélsőséges formája, amely CzF.-nál is egész szócsaládok „kiselejtezéséhez" vezetett. Mi több, a Tzs.-vel jövevényszavaink szempontjából például Eötvös József értekező prózáját sem lehetne olvasni : Eötvösnek két, 1835-ben és 1837-ben írt értekezése[146] figyelmeztetett arra a paradox tényre, hogy éppen ebben a szótárban, amelyet Vörösmarty, a magyar romantika legnagyobb alakja szerkesztett, megvan ugyan *románo*s, de hiányzik belőle *romanticizmus*[147] éppen úgy, mint *klasszicizmus*[148] vagy *klasszicitás*.[149] Ugyancsak kimaradt *dialogisál* (XII, 229), *dissonans* (XII, 224), *dráma* (XII, 228), *epocha* (XII, 224), *epos* (i. h.), *poesis* (XII, 222), *popularitás* (XII, 225), *publicum* (XII, 226), *rhapsodia* (XII, 228), *syrendal* (XII, 224) stb. Alig kétséges, hogy éppen ezáltal vált a Tzs. már a saját korában is csonkává, hiányossá, elszakadván a 30-as évek élő nyelvhasználatától. E hiányon egyes szakmai műszóknak aránylag igen gondos szótározása sem igen tudott segíteni.[150]

180.1. A Tzs. purizmusának volt azonban egy konkrét forrása : Kunoss Endrének[151] 1835-ben megjelent „Neuestes Fremdwörterbuch"-ja, ismertebb magyar címén „Gyalulat — vagyis megmagyarosított jegyzéke azon idegen szavaknak, melyek különféle nyelvekbül kölcsönöztetvén, a' magyar beszédben és irásban korcsositva vagy eredetikép használtatnak" (Pesten 1835.). Ez a szógyűjtemény azért is fontos, mert bevezetésében Kunoss — csakúgy, mint Fogarasi 1833-ban — a magyarítás elveit is röviden kifejtette. Lássuk, milyen megoldásokat tanácsolt Kunoss azokkal az idegen szavakkal kapcsolatban,

[144] Hasonló utalás van *titulál* a. *címez*-re, *sróf* a. *csavar*-ra stb.

[145] A Tzs. 1835. német purizmusáról l. fentebb : **176.3.**

[146] A francia drámai literatúra és Victor Hugo (1835. Ö. M. XII, 221) ; Hugo Victor mint drámai költő (1837. Ö. M. XII, 227).

[147] Eötvösnél 1835-ben : „A *romanticizmus* elkezde, s mert elkezdett, ... mert meggyőződéssé vált, győznie kellett" (Ö. M. XII, 224). Még korábbi *romantika;* már 1830-ban ezt olvassuk : „igen illik az Ossziani hang a' *romantikára* hajló magyar költők' ajkaiba" (Szentmiklósy A. : Bökversek 15).

[148] 1837 : „A nagy világban... bármerre forduljunk, két systemát találunk mindenütt ... a művészet körében romanticizmust s *classicizmust* (Ö. M. XII, 227).

[149] 1835 : „Mindaz, mi e herosok halála után annyi kötetekben iratott, nem érdemel figyelmet, hanem ha mint halotti jelentése a *classicitásnak*" (Ö. M. XII, 222).

[150] Nem igen használták fel a Tzs. szerkesztői a 30-as években már igen ritka „írói szójegyzékeket" sem ; Pázmándi Horváth Endre pl. 1831-ben saját „hexameter-szavait" is szótározta (vö. *aldmás* < áldomás, áldomadás [!] 467, *nyársgerly* < nyársgerely 479. Árpád, Szókalauz), de ezeknek a Tzs-ben semmi nyoma. Horváth E. egyébként sokat merített SzD.[2]-ből : közös szavaik mindjárt a jegyzék elején *abajdocz* (azonos értelmezéssel !), *ábráz, ádáz* (azonos értelmezéssel !), *aggastyán, ajándok, alafa, alap, apacsó, apály, ára, aszály, avar* stb. E szavak együttes jelentkezése (sokszor azonos vagy igen hasonló értelmezéssel) SzD.[2] felhasználásának kétségtelen bizonyítéka.

[151] Kunoss Endre (1811—1844) Vas megyei születésű ügyvéd, költő ; a 30-as években, németországi tanulmányútja előtt és után számos pesti folyóirat (Koszorú, Auróra stb.) munkatársa. Nyelvművelő tevékenysége szorcs kapcsolatban áll irodalmi és publicisztikai tevékenységével. Vö. Tolnai : Nyú. 162.

amelyeket a Tzs. — mint láttuk — például Eötvöstől nem vett át, s menynyiben fogadták el a Tzs. szerkesztői Kunoss véleményét.

„*Classicitas: remekség*" (Gyal. 16; a NyÚSz.-ban nincs). — A Tzs. 1838. szerint *remekség* 'Meisterhaftigkeit'. A megfelelő német szó 1835-ben nem volt szótározva.

„*Dissonans: hangviszályos*" (Gyal. 28). — A Tzs. nem vette át.

„*Dráma* Kunoss szerint 1. 'cselekvény', 2. 'színjáték' (az utóbbira adatok 1801 óta). A Tzs. 1835. a német *Dráma* címszót 'színjáték, dráma' értelmezéssel közölte; 1838-ban az idegen szó elmaradt, csakúgy, mint származékai: *drámai, dramaturgia*.

„*Epopoea — Epos: hőskölteméný*" (Gyal. 32). — Már 1835-ben megvolt *hőskölteméný* 'Heldengedicht', *hőskölteményi* 'episch'. 1838-ban csak *hőskölteméný* van meg.

„*Etiquette:* társalkodási finomság, illendőség, csínszellem" (Gyal. 33). — A Tzs. 1838. csak a 2. értelmezést közli, jóval általánosabb értelmezéssel ('Anständikeit [!], Schicklichkeit, Wohlstand').

„*Poesis* Kunoss szerint '*költemény*' (Gyal. 78). — A Tzs. 1835. és 1838.-ban *poézis* nincs, megvan viszont nemcsak *költemény*, hanem *költészet* 'Dichtkunst', *költész* 'Dichter', *költészség* 'Dichtkunst, Dichterthum', sőt *költöncz* (dőlt szedéssel) 'Dichterling').

„*Popularitas: népiesség, népszerűség*" (Gyal. 79). — A Tzs. 1838.-ban csak a *népszerűség* szót értelmezte; *népies* a. — meglepő módon — csupán utalást találunk a *népszerű* címszóra.

Publicum Kunoss szerint 'közönség (hallgató, néző, olvasó)' (Gyal. 86), s ezeket az értelmezéseket természetesen átvette a Tzs. is.

Romanticizmus Kunossnál nincs, csupán „Romanticus. Romantisch"; e mn.-nek magyarítása, ti. *regényes* a Tzs.-be is átkerült.

Sziréndal-hoz csak annyit, hogy Kunoss a *Siren*-t *habszűz*-nek akarta nevezni (Gyal. 99). A Tzs. 1838. szerint helyesebben *hableány* ('Nixe, Meerfräulein' értelmezéssel). Vö. még **176.1.**

E néhány példa szépen igazolja a Tzs. szerkesztőinek fejlett kritikai érzékét: nem vették át Kunossnak minden magyarítását, viszont azok a szavak, amelyek a Tzs.-be átkerültek, többnyire hamarosan meghonosodtak a köznyelvben is.

181. Kunoss többi szógyűjteménye közül a legérdekesebb talán az 1834-ben megjelent Szófüzér: ebben ugyanis Kunoss számos neologizmus mellett jelezte annak „szerzőjét" vagy legalább „népszerűsítőjét" is úgy, amint akkor az irodalmi közvéleményben ismeretes volt. Nagyjából a következő „rétegeket" különböztethetjük meg (mindegyik szóval kapcsolatban jelezzük a Tzs. álláspontját is):

Bajza: *élv* 'Genuss' (Tzs. 1835. új szóként; ugyanígy Tzs. 1838. is);[152] *emlény* 'Gedenkemein, Vergissmeinnicht' (új szó, Tzs. 1835—38.).

Bugát—Schedel: *agylob* (Tzs. 1835., 1838.; az utóbbi esetben [dőlten]; *aszalvány* 'Auszehrung, Atrophia' (Tzs. 1835.-ben Auszehrung a. m.

[152] Ismeretes, hogy a Tzs.-ben a még általánosan nem használt szavakat *dőlt szedés* emeli ki. E dőltbetűs szavak nem szükségképpen neologizmusok: lehetnek elavult, szak- vagy tájnyelvi szavak; mindenesetre olyan szavak, amelyek e kor köznyelvében kevéssé voltak ismertek. Az 1838-i szótár előszava szerint „a még kevésbé ismeretes avult, táj- és új szók dőlt betükkel szedettek" (IV).

aszkór, [dőlten]; Tzs. 1838.-ban *aszalvány* nem orvosi műszó, hanem 'gedörrtes Obst');[153] *dárdany* 'Antimonium' (Tzs. 1835—38.); *ütér* ~ *ütőér* (csak a 1. alakv.: Tzs. 1835—38.);[154] *üzöncz* 'practicus' (Tzs.-ben nincs).

F o g a r a s i: *díjnok* 'diurnista' (Tzs.-ben nincs, de vö. Richter 1836.); *tanár* 'doctor' (csak Tzs. 1838.).

H. L.: *órny* 'Schnabel' (Tzs. 1838. csak utalással *ormány*-ra).

H. S.: *salapolni* 'örömkiáltozni'[155] (Tzs. 1838. szerint a. m. 'tapsolni').[156]

H e l m e c z y: *á(l)gyutelep* (Tzs. 1835—38.); *bitorolni* (Tzs. 1838.); *érdek(let)* (Tzs. 1838.-ban csak az 1., de vö. *érdekletes)*.[157]

K a s s a i: *adat* 'datum' (Tzs. 1838.); *ajangzat* 'Zweifel', *ajangani* 'zweifeln' (a Tzs. 1838. csak az igét közli 'sich schamhaftig sträuben' értelmezéssel és dőlt szedéssel).

K a z i n c z y: *árny* (Tzs. 1835—38.); *báj* (Tzs. 1835—38.); *balkán* 'csátés fojó v. álló víz' (~ *balkány*, Tzs. 1838.); *éd* 'die Süsse' (Tzs. 1835—38., új szóként); *repkény* (Tzs. 1835—38.); *tusáz* (Tzs. 1835—38.).

K r e s z n e r i c s: *bakács* (Tzs. 1838.; egyébként SI. szava); *bánadalom* (Tzs. 1838.); *tász* (Tzs. 1835—38.).

K u n o s s: *anyarokon* (Tzs. 1838.); *áruzat* 'investitio' (Tzs. 1838.-ban nincs); *békület* 'Aussöhnung, Vergleich' (Tzs. 1838.); *bérföld* 'fendum' (Tzs. 1838.); *egyén* (Tzs.-ben nincs, de vö. Richter 1836.); *egyki* (Tzs. 1838.[158]); *elerőtlenít* (Tzs. 1835—38.); *elidősület* (Tzs. 1838.-ban nincs, de vö. Richter); *fiúsítás* (Tzs. 1838.-ban nincs); *joggát* (Tzs. 1838.-ban nincs); *jogsérelem* (Tzs. 1838.); *kacs* 'paragraphus' (ebben a jelentésben nincs!); *kegylevél* (nincs, de vö. Richter 1836.); *köteg* 'Rechtspflicht' (Tzs. 1838.-ban nincs); *népuraság* 'democratia' (Tzs. 1838.); *népurias* 'democraticus' (Tzs. 1838.); *pöralku* (a Tzs. 1838. szerint *peralku)*; *vésnök* (nincs, de vö. Richter 1836.).

S t e t t n e r: *hátirat, hátírni* (Tzs. 1838.).

V a j d a (P é t e r): *csontár* 'beinfester Kern' (Tzs. 1838.); *ébrény* 'embryon' (nincs).

Felsorolásunkból kiderül, hogy általában a Tzs. szerkesztői i g e n s o k a t merítettek a Szófüzérből; ezáltal lett a Tzs. valóban korszerű, tele a 30-as évek legfrissebb szavaival. Persze bizonyos óvatosság mindig érvényesült: a Szófüzér újításairól tulajdonképpen a Tzs. szerkesztői mondtak ítéletet.

181.1. Kunoss neologizmusaival kapcsolatban már rámutattunk arra a tényre, hogy a Tzs. gondosan jelzi dőlt szedéssel az új, illetve kevésbé ismeretes szavakat (**181.**). Ezt a szóréteget mindeddig nem igen méltatták figyelemre, pedig érdekes tanulságokkal szolgálhat. Megállapítható ugyanis, hogy a Tzs. 1843-i kiadása jóformán nem más, mint az 1835-ben megjelent szótár ú j l e n y o m a t a,[159] viszont az 1838-i magyar—német rész nem puszta megfordítása az 1835-i német—magyar szótárnak, hanem — éppen a dőlt betűs, kevésbé ismert szavak szempontjából — többé-kevésbé h ű t ü k r e annak a nyelvi

[153] Richter szerint viszont 'Auszehrung', tehát Richter pontosan követte Kunoss értelmezését.

[154] Richternél is vagylagosan.

[155] Így Richter is 1836-ban.

[156] Az utóbbi értelmezést a Tsz. Pápa vidékéről közli.

[157] Richternél és Schusternél vagylagosan.

[158] Vö. „*Egyki*. Aliquis. Quidam" (SI.).

[159] Maga Schedel is annak tartotta; a 2. kiadás elé írt Tudnivalók szerint „a' jelen második kiadás csak annyiban különbözik az elsőtől, hogy benne ennek érezhetőbb hézagai betőltettek, 's a' javító' figyelmét kikerült szedői hibák kiigazittattak".

fejlődésnek, amely 1835 és 1838 közt lezajlott. A legtöbb 1835-ben dőlt szedéssel közölt szót 1838-ban már rendes betűkkel nyomtatták.[160] Persze ezt a köznyelvi fejlődést szeretnők szövegpéldák tükrében is látni ; sajnos még a nagyszótári gyűjtésünk sem olyan részletes, hogy mindegyik változó szedésű szó elterjedéséről szinte évről évre tájékoztasson. Mindenesetre legalább két szóra tudunk néhány, időben közelálló példamondatot idézni :

Roham. — Orvosi értelemben sűrűn megtaláljuk 1836-ban, pl. *Anfall, Ansprung, Anstoss* és *Anwandlung* a. A Tzs. mindenütt hozzáteszi : „(nyavalyáé)". Kétségtelenül eredetileg Bugát szava volt (Orv. Műsz. 1833., vö. NyÚSz.). Ugyanebben az évben már szövegpéldában is jelentkezik : „ifjan vett méregnek tulajdoníttattak a' *rohamok*" (Szalay L.: Fridr. 49), vö. 1839 : „az álomjárók sem emlékeznek azokra, miket a *roham*' (Paroxismus) ideje alatt cselekedtek" (Köteles : Anthropológia 138) | 1841 : „gyakori *rohamaiban* (paroxismus) eszén kívül beszélt" (Kúthy L. : Munk. I, 141). A Tzs. 1838. tehát helyesen járt el, amikor e szót a magyar—német részben már rendes szedéssel közölte.

Zene. — Tudjuk, hogy *zene* szavunkat 1832-ben alkotta Helmeczy (NyÚSz.). 1835-ben még dőlt szedéssel közölte a Tzs., de ezt 1838-ban rendes szedés váltotta fel. A változtatás helyes volt : a 30-as évek folyamán bőségesen találunk szövegpéldát a szóra. Íme egy-kettő mutatóba : 1832 : „e' dalnemek 's melodiájok *(zenéjök)* szerzője" (Helmeczy : Jelenkor I/1, 148) | 1833 : „a' legszebb *zenéket* zengé" (P. Thewrewk J.: Beretválkozó tükör 64) | 1835 : „Ária : *zene* (dallam)" (Kunoss : Gyalulat 8) | 1839/1863 : „azt hiszem, hogy operák által fog idővel nemzeti *zenénk* kifejlődni" (Bajza J. Munkái VI, 230) stb.

182. A. Tzs.-ben hasznosított szakszótárak összes adalékainak kinyomozása messzire vezetne. Mindenesetre vessünk rövid pillantást legalább a szaknyelvnek 4, már előbb is említett területére.

182.1. A filozófiai szókészlet kikristályosodásával kapcsolatban a Tzs. 1838.-nak elvitathatatlan érdemei vannak. 1835-ben *Begriff* a. még a következő bonyolult értelmezést találjuk: „*észfogás, fogalom, fogat;* értelem, megértés ; ereje, jelentése (szónak), értemény, tartalom, foglalat . . ." Ha el is hagyjuk az inkább logikai és nyelvészeti vonatkozású utolsó szavakat, világosan kitűnik, a *Begriff* szónak legalább 3 különböző értelmezése van. A Phil. Műsz. segítségével az is megállapítható, hogy *észfogás* Versegi Lex.-ának szava, az egyszerű *fogás*-sal együtt, a *fogalom* szó pedig elválaszthatatlan Imre János terminológiájától. 1838-ban egyszerre pontosan a mai állapot bontakozik ki : a *fogás* szó nem filozófiai műszó többé, hanem egyszerűen 'Fangen, Fang, Griff, Kniff' stb., viszont a ‚Begriff, Concept' már *fogalom*. Ugyancsak 1838-ban megvan *észfogalom*, valamint további származékok : *fogalmaz, fogalmazó, fogalmazat*. Az új szónak e gazdag kibontakozása persze nem esetleges : amint a NyÚSz.-ból is kiderül, Fogarasi már 1833-ban szótározta az 1831 óta kimutatható *fogalom* szót, *fogalmaz* és *fogalmazó*-val együtt. 1835-ben új szóként *Concipist* és *Concipiren* a. közölték is a Tzs. szerkesztői ezeket a szavakat, majd 1838-ban, Fogarasi 1836-ban megjelent

[160] Van két másik kategória is : a) olyan szavak, amelyek mindkét részben dőlten vannak szedve (pl. *bocsátvány:* a Jelenkor 1836-i évfolyamából idézi a NyÚSz., a Tzs. 1835. adata egy évvel régebbi) ; *kegyed* (más adatok 1820 óta), és b) olyanok, amelyek 1835-ben dőlten voltak szedve, de 1838-ban kimaradtak, pl. 1835-ben *kartám*, 1838-ban *kartámasz* 'Armlehne'; *megterhít* 'anschwängern' ; *szempír* 'Augenröthe 'stb.

szótárának hatására, a szócsaládot még a *fogalmazat* szóval egészítették ki. Benyomásunk tehát az, hogy a filozófiai műnyelvben többek közt azért szorította ki a *fogalom* elnevezése a 30-as években a *Begriff*-nek minden más magyarítását, mert ekkor már jelentős, ha nem is filozófiai vonatkozású, de ugyanazon tőről sarjadt származékokra támaszkodott. E példa jól mutatja, hogy általános szótáraink történetében a szakszótárak hatása, helyesebben hagyománya szinte szétbonthatatlanul összeolvad az általános szótárak befolyásával.

Hasonló fejlődést tapasztalunk az *Idee* szó magyar megfelelőivel kapcsolatban is. A Phil. Műsz. még csupa habozás. Márton István nem merte magyarítani: szerinte 'ollyatén repraesentatio, mellyet a' testi világban nem létesíthetni'. Imre szerint *idea, észkép, eszme, képzelet, észrajz,* Barczafalvi szerint *képezet, tűnkép*, Berzsenyi szerint *észkép*, Horváth Ádám szerint *kép, képzet* stb. Sok bizonytalanságot árul el a Tzs. 1835. is: eszerint Idee *idea, észkép, képzet, eszme*. A Phil. Műsz. hatása nyilvánvaló; új szó csupán a Barczafalvitól származó *eszme*, amely itt már nem 'conscientia', mint korábban gyakran, hanem 'Idee'. Egészen más képet mutat a Tzs. 1838.: az *idea* szó már szótározva sincs, az *észkép* értelmezése meglepő módon 'Theorie',[161] *képzet* a. m. 'Vorstellung, Idee' és *eszme* kizárólagosan 'Idee'. Megragadtuk tehát azt a 3 évet, amikor — a két Tzs. tanúsága szerint — az *észkép* szó, melyet 1833-ban még Imre János, Versegi, Berzsenyi és Szilasy tekintélye védett, valósággal szemünk láttára kihullt az idő rostájából.

182.2. A Tzs. 1838, j o g i műnyelvében könnyű felfedeznünk Fogarasi Diákmagyar [!] Műszókönyvének (Pest, 1833.) kétségbevonhatatlan hatását. Mindjárt hozzátehetjük azt is, hogy a Tzs. szerkesztői rendszerint ezt vették irányadónak és nem egy másik hasonló művet, az 1837-ben megjelent Magyar törvénykezési szótárt. Fogarasi például pontos különbséget tett a csakis c s e l e k v ő értelműnek vélt *-vány* | *-vény* képző[162] és a s z e n v e d ő jelentésű *-mány* | *-mény*[163] közt: éppen ezért szerinte *alapítmány* 'fundatio', *alapítvány* pedig 'fundationales litterae'. A Törvényk. szótár az *alapítmány* szót — a m a g y a r szóként elfogadott *fundatio* mellett! — közli *fundatio* a., viszont *litterae fundationales* a. az *alapítólevél* összetételt javasolja. A Tzs. 1838. az utóbbi szót nem közli, viszont szerinte is *alapítmány* 'Fundation', *alapítvány* pedig nemcsak 'Fundation'[164], hanem 'Fundationsbrief' is.[165] Persze az efféle megkülönböztetéseket a Tzs. szerkesztői nem vették át minden esetben: Fog. 1833. különbséget tett *kötelezmény* 'obligatum v. summa obligata' és *kötelezvény* 'obligationales litterae' közt, viszont a Tzs.-ben csak az u t ó b b i szó szerepel 'Schuldschein, Schuldbrief' értelmezéssel. Általában a Tzs. szerkesztői e. szótárral szemben a „cum grano salis" álláspontjára helyezkedtek: merészebb neologizmusait következetesen mellőzték. Ha például az U-val kezdődő latin szavak (48—49) magyar értelmezéseit vizsgáljuk, azt látjuk, hogy a Tzs. 1838.-ba n e m k e r ü l t á t Fog. 1833.-ból *hollét*

[161] Ez Bugát hatására vall, vö. NyÚSz. 63.

[162] „A *v-ny* végtag mindig igeszóhoz van ragasztva, a' honnan az ezekkel összvetett szók mindig oly jelentésűek, milyenek magok az igék" p. o. j á r e t t ől van j á r v á n y (V).

[163] „Átható igéknél cselekvő formában — alakban — a' v-ny cselekvő jelentésű (subjectivitas), a' m-ny szenvedő (objectivitas)" (VII.).

[164] E z t ö b b l e t Fogarasival szemben, s valószínűleg a köznyelvi használatnak tett engedmény — a nyelvlogika rovására.

[165] Még hívebben követte Fog. 1833.-at Schuster 1838-ban: nála *alapítmány* 'die Fundation, das Gegründete', *alapítvány* viszont 'die Grundungsbriefe'. Már Richternél is 1836-ban *alapítvány* c s a k 'Stiftungs- oder Grundungsbrief oder Urkunde'.

'ubicatio',[166] *egylélek* 'unanimitas', *egylelkű* 'unanimis', *egyetemes* 'universalis', *földésztörvény* vagy *jobbágytörvény* 'urbarium', *szokásbeli* 'usualis',[167] *birtoklani* 'usoroborare', *birtoklás* 'usuroboratio' stb. Olykor fontos jelentésbeli különbségeket tapasztalunk: Fog. 1833. az 'utopia' *sehonna*, 'ex utopia' *sehonnai*, viszont a Tzs. 1838. szerint *sehonna* 'nirgends' és *sehonnai* 'Hergelaufener, Flüchtling'. Megvan viszont pontos megfeleléseként *végszándék* 'ultimatum', *egyoldalú* 'unilateralis', *egyetem* 1. 'universitas', 2. 'universum',[168] *elidősít* 'usucapio' (származéka *elidősítés*),[166] *haszonvétel* 'usu fructus' és több más szó.[166]

Fogarasi szóanyagának felhasználása tehát kétségtelen; egyben persze az is bizonyos, hogy jogi műszavait a Tzs. szerkesztői talán még olyan mértékben sem értékesítették, mint Kunoss jogi terminológiáját (**181.**).

182.3. A Tzs.-ben hasznosított jogi műszókészlet egyik legérdekesebb forrása, helyesebben mintája Kölcsey Ferencnek „Műszavak a' törvénytudományból" című, eddig teljesen ismeretlen szójegyzéke (1832.), amely az MTA Kézirattárának „Kölcsey-kódexében" (698. sz.) egyéb kéziratok közé bekötve található. A kézirat 587 műszót tartalmaz; a legtöbb latin értelmezéssel van ellátva. A szójegyzék elején ott Széchenyi sajátkezű bejegyzése: „Béadatott Mai 14ikén 1832. Széchenyi István", tehát világos, hogy Kölcsey jogi műszótár-kísérletét valószínűleg a Társaság kérésére (**169.**) készítette. Egyébként nemcsak azért, mivel Kölcsey ügyvéd volt, hanem azért is, mert éppen ekkor indította meg Pozsonyban Országgyűlési tudósításait, jogunk van feltenni, hogy saját magának is szüksége volt jogi alapfogalmak helyes magyar nevének megállapítására.

Bár a Tzs., nem lévén szakszótár, nem tartalmazza — és nem is tartalmazhatja — Kölcsey t e l j e s címszóanyagát, számos figyelemre méltó egyezést találunk a két forrás közt. Az alábbiakban néhány olyan példát idézünk, amellyel kapcsolatban Kölcsey szóhasználatát (a továbbiakban: K.) az előzményektől világosan el tudjuk határolni.

„*becsű ár*, aestimationale pretium" (K. 2) ~ „*Becsüár*, . . . der Schätzungspreis" (Tzs. 1838.). A Tim. 1807. és Márt. 1818. szerint még *Betsű szerint való ár*. Kölcsey és a Tzs. ú j a b b szóhasználata tehát erősen eltér a régebbi körülírástól. Hasonló eltérést mutat „*Árverés*, 1. többetigérés" (K. i. h.) ~ „*Árverés* . . . die Licitation, Verauctionirung" (Tzs. 1838.). Márt. 1818. szerint a magyar műszó még csak *kótyavetye*, mint régebbi szótárainkban.

„*büntárs*, complex, socius criminis" (K. 5) ~ „*Bűntárs* . . . der Mitverbrecher, Mitschuldige" (Tzs. 1838.). Régebben *társ*, *tzimbora* (pl. Tim. 1807.), s még 1822-ben is *czimbora* (P. Nagy: Mesterszók. 21).

„*előttezni*, coramizare; *előttező* coramisans" (K. 6) ~ „*Előttez*, coramisiren" (Tzs. 1838). Kölcsey forrása talán Márt. 1818.: „Coramiso . . . jelenlétével bizonyítni (e l l ő t t ö z n i)" (az 1. értelmezéshez vö. Tim. 1807).

„*engedményes*, cessionarius" (K. 7) ~ „*Engedményes* . . . der Cessionär" (Tzs. 1838.). Régebben (Tim. 1807., Márt. 1818, stb.) a megfelelő latin szó értelmezése még *általvevő*.

„*erőszaktétel*, stuprum" (K. 7) ~ „*Erőszaktétel* . . . die Gewaltthat; Notzüchtigung" (Tzs. 1838.). Márt. 1818. szerint *stuprum* 1. 'szégyen, gyalázat'; 2. 'paráznaság, kurválkodás'.

[166] Közli Schuster 1838.
[167] Közli Richter 1836.
[168] Schusternél csak 'Allgemeinheit, Unversalität'.

„*fokhely*, emporium" (K. 9) ~ „*Fokhely* . . . der Handelsort, Handelsplatz" (Tzs. 1838.). Márt. 1818. szerint *emporium* 'árulóhely, kereskedőhely, vásárállás, vásár' stb. A XVIII. század közepén, Wagnernél 1. „Castrum, Vár, kastély, *fok-hely:* Schloss, Vestung"; 2. „Emporium, *Fokhely*, vásárló piatz, sokadalmas hely". SzD.[1] mindkét jelentést átvette, viszont a századfordulón inkább az 'emporium' jelentés állandósult, vö. 1795 : „az útat Moszkónak vettem vólna, innen . . . Kiachtába, melly . . . nagy *Fokhely*, Emporium a' Kereskedőkre nézve" (l. Sándor I.: Sokf. III, 113) Komjáti B.-től idézi Sándor I.: Sokféle V, 127; vö. még 1808 : „Sándor-vára [= Alexandria] . . . az Indi gazdag termésnek ismét *fokhelyévé* lehetne" (Napoleon élete 31). még Szily K.: Adal. 346.

Hasonló összevetésekre még igen sok szó adna alkalmat ; röviden utaljunk még arra a tényre, hogy az olyan szavak is, mint *hatáskör* (K.-nél : 'sphaera activitatis' 10), *hátirni*, *hátirás* (i. h.), *hiteltet(és)* (11), *keresetlevél* (14), *kereskedőkönyv* 'liber mercantilis' (15), *könyvvizsgálat* 'censura librorum' (16), *levélváltság* 'taxa litterarum' (18; a Tzs. 1838. szerint 'Briefporto') világosan mutatnak már Kölcseynél a Tzs. jogi és kereskedelmi terminológiája felé. Ebből is kitűnik, hogy a tervezett Nagyszótár akkori gyűjtése és a Tzs. anyaga közt több az összekötő kapocs, mint eddig gondoltuk.[169]

182.4. Nem szabad elhanyagolnunk a Társaság másik szakszótárát, a Bitnicz-féle Mat. Műsz.-at sem (**171.**). A szótár 17. lapjáról (a latin C betű eleje) átkerült a Tzs. 1838.-ba *titokszoba* 'Cabinet',[170] *kamatszámolás* 'calculus censuum' (a Tzs. szerint 'Zinsrechnung'), *üvegharang* 'Glasglocke', *szemcső* 'telescopium' stb. Jóval több azonban a kihagyott szó ; a szerkesztők minden erőltetett származékot vagy összetételt kerülni igyekeztek.

Nincs tehát meg pl. *hánylás* 'calculus' jelentésben, sem *növetizképesség* 'calculus differentialis', sőt az utóbbi jelentésben a Pethe részéről javasolt *különbözítés* sem. A 'calculus infinitesimalis'-ra sincs a Tzs.-nek magyar szava : a Pethe-féle *'véghetetlenes* számvetést' nem fogadta el. Megvan *gyökérbetű* 'Wurzelbuchstabe' és *gyökérjegy* vagy *gyökérjel* 'Wurzelzeichen', viszont nincs meg *gyökérjegyű számvetés* 'calculus radicalium'. *Üreg* a. nincs meg a Mat. Műsz. javasolta 'Caliber' jelentés,[171] és hiányzanak olyan műszaki szavak is, mint *barázdázat* 'Canelirung' vagy *gőzakna* (más néven: *fullasztó mína*) 'Camouflet'. Valószínű, hogy az efféle szavakat a Tudós Társaság inkább a mesterszavak külön szótáraiba, illetve a készülő nagy szótárba kívánta összegyűjteni.

182.5. A felhasznált szakszótárak közt említik az idézett szerkesztőségi feljegyzések Bitnicz Gazdasági szótárát is. Valóban az a benyomásunk, hogy a Tzs. 1838.-ban könnyebb felfedezni Bitnicz szótárával közös elemeket, mint a Tzs. 1835.-ben. Hogy a **176.3.** szakaszban idézett szópárokhoz térjünk vissza, a Tzs. 1838.-ban megvan *leír* 'abschreiben', *tisztviselés* 'Amtirung', *gyümölcssajtó*, pontosabban *gyümölcssotu* 'Obstkelter, Apfelpresse' értelmezéssel (vö. Tzs. 1835., *Obstkelter* a.) ; *cselédposztó* itt is 'Livreetuch', *koszorúgyertyatartó* 'Luszter' stb. Mivel az első szópár kivételével például Fog. 1836. csupán az elsőt közli, Richter pedig egyiket sem, az egyezéseknek így, bokorba gyűjtve, feltétlenül van némi bizonyító erejük. Nem látszik tehát feleslegesnek kissé

[169] Természetesen lehetséges, hogy Kölcsey egyik-másik szava megvolt a 30-as évek egyéb jogi szótáraiban is. Pontosabb filiációt csak a magyar jogi nyelv és szótárírás t e l j e s feldolgozása esetén lehetne adni.

[170] A Gyalulat szerint 'oldalszoba, benyíló ; *titok*-szoba'.

[171] A Tzs. 1835. szerint '*csőüregkör*, *csőöböl* (ágyúban és puskában); golyó nagysága'.

folytatni a nyomozást. A Gazdasági Szótár 14—16. lapjáról (az R betűvel kezdődő német címszavak csoportja) megvannak a Tzs. 1838.-ban a következő ritkább magyar szavak: *kapuszín* 'Einfahrt', *egyesleg* 'einzeln', *vasráspoly* 'Eisenfeile', *vaskamara* 'Eisenkammer', *jégcsáklya* 'Eisspiess', *előhasi* 'Erstling' (a Tzs.-ben „gemein" jelzéssel), *spanyollóhere* 'Esparsette', *termesztmény* 'Erzeugnis' (a Tzs.-ben 'Product' is), *postariadó* 'Post-Expeditor', *különszoba* 'Extrazimmer', *kivonat* 'Extract'. Mivel mindezen szavak közül Richter csak az utolsót közli, Fog. 1836. pedig ezenkívül egyedül a *termesztmény* szót, Bitnicz szótárának hasznosítását, különösen a Tzs. 1838.-ban, ténynek kell elfogadnunk.[172]

182.6. Orvosi műszókat a Tzs. szerkesztői — s elsősorban természetesen Bugát — különös gonddal szótároztak. E tekintetben tökéletes a folytonosság Bugát orvosi szójegyzéke (1828.), a Bugát—Schedel-féle Orvosi szókönyv (1833.) és a két Tzs. közt. Tekintettel arra, hogy műszavakról van szó, elegendő csupán a magyar szavakra vonatkozó adatokat egymással párhuzamba állítanunk:

Bugát 1828.	Bugát—Schedel 1833.	Tzs. 1835.	Tzs. 1838.
		Idegalkat	Idegalkat
		Idegbaj	Idegbaj
		Idegbonczolás	Idegbonczolás
Idegbonyolódások			
	Idegcsórvás-járvány kórállapot		
	Idegébresztők		Idegébresztő
		Idegerősítő	Idegerősítő
			Ideges[174]
	Ideges gutaütés[173]		
	Idegesség		Idegesség
	Idegfájdalomellenes		
		Idegfonat	Idegfonat
Ideghűvely			Ideghüvely
	Idegír	Idegír	Idegír
		Idegkenőcs	Idegkenőcs
	Idegkérlob		
		Idegkór	Idegkór
	Idegláz	Idegláz	Idegláz
		Idegleírás	Idegleirás
Idegnedv		Idegnedv	Idegnedv
	Idegnyavalya		Idegnyavalya
	Idegpép		
Idegrecze	Idegrecze	(Reczés hártya)	Idegrecze
Idegrendszer		Idegrendszer	Idegrendszer
	Idegszemölcs	Idegszömölcs	Idegszömölcs
Idegtanítmány		Idegtanitmány	Idegtanítmány
	Ideg-tompító		
	Idegtusa		
	Idegvita		

[172] Persze a Tzs. szerkesztői kellő óvatossággal használták fel az adatokat. Egy-egy magyar szót másképp értelmeztek. *Fedélhomlok* Bitnicz szerint (valószínűleg helytelenül!) 'Fronton am Gebäude', a Tzs. 1838. szerint viszont 'Giebeldach' (az utóbbi szó értelmezése Richternél 'csúcsfödél', vö. Tzs. 1835.). Egyes magyar szók, melyek Bitnicznél megvannak, a Tzs.-ből hiányoznak. Ilyen *gyökérdeszka* 'Flader' vagy *szaporodásmutató* 'Fortifications-Ausweis'.

[173] Más szószerkezetek ugyanitt: *Ideges* mérsékményű, *ideges* nyugtalanság, *ideges* öszérzés 'harmonia nervorum', *ideges* rázadalmak 'concussiones nervosae'.

[174] 1836-ban szótározta Fogarasi is.

Ezek azok a részletek, ahol a Tzs.-vel szakszerűségben egyetlen korábbi szótár sem mérhető össze: maga az *ideg* szó is Bugát Bonctudománya előtt 'vox semiperdita' volt (vö. NyÚSz.) s most — 10 évvel a Bonctudomány után — íme egész szócsalád sarjadt e régies szóból! Nemcsak azt mondhatjuk, hogy a Tzs. átveszi a korábbi orvosi műszógyűjtemények anyagának javarészét (beleértve az olyan szavakat, mint a másutt már idézett *szűzőr* 'hymen'), hanem azt is, hogy a Tzs. egyenesen további haladást jelent a magyar orvosi terminológia szótározásában is.[175]

183. Mindent összevéve az a benyomásunk, hogy a Tzs. és különösen annak 1838-ban megjelent magyar—német része a maga korában rendkívül szükséges és nagy körültekintéssel, minden adatnak gondos mérlegelésével készült munka volt. Igaz, hogy purizmusa miatt nem tükrözte teljes mértékben az akkori köz- és irodalmi nyelv valóságos állapotát, de nyelvművelő célkitűzései miatt tulajdonképpen nem is erre törekedett, hanem inkább a hasznos neologizmusok elterjesztésére s a helyes szóhasználat kodifikálására. Egész sereg új szónak a Tzs. adott polgárjogot: társadalmi tekintélyét és tudományos súlyát a Kunoss-féle nyelvművelő szójegyzékekével vagy a Richter és Schuster-féle szótárakéval össze sem lehet mérni. Sokat lendített a Tzs. 1838. kialakulásán Fogarasinak 1836-ban kiadott magyar—német szótára; ezzel Fogarasi mintegy „bejelentette igényét" arra, hogy majdan ő legyen az Akadémia első nagy szótárának egyik szerkesztője. A Tzs. azonban — összes átvett anyaga ellenére — lényegében véve Vörösmarty szótára volt: legmaradandóbb terméke annak az évtizednek, amikor a Tudós Társaság nyelvészeti tevékenységét is a nemzet akkori legnagyobb költője irányította.

D) A MAGYAR TÁJSZÓTÁR

184. Vörösmarty nevéhez azonban még egy nagy szótári vállalkozás fűződik, s ez a Tudós Társaság kiadásában megjelent első Magyar Tájszótár (1838.). Szerkesztőjének személye körül nyelvtudományi irodalmunkban némi homály lebeg,[176] pedig a Társaság Évkönyvei világos tájékoztatást nyújtanak. A szótár sorsáról, kialakulásáról a Társaság V., 1834 őszén tartott „nagy ülésével" kapcsolatban ezt olvassuk:

„Minden eddig egybegyűlt tájszót sorba iratván a' titoknok [= Döbrentei Gábor] felvigyázása alatt, helyeikre tétettek azok közé a' Tudományos

[175] Valószínűleg szintén Bugát kezenyomára vall az *izom*-előtagú összetételek pontos kidolgozása. A Tzs.-ben megvan *izomállomány, izombonczolás, izomfark, izomfej, izomhártya, izomhas, izomideg, izomkanaf* stb. Megjegyzendő azonban, hogy a szótár más részeiben is gazdag orvosi terminológiát találunk. Feltűnő például a *csont*-előtagú összetételek gazdagsága, vö. *csontállomány, csontbél, csontbőr, csontdaganat, csontduz, csontduzmadás* stb.

[176] Például Laziczius Gyula szerint „a szótár tulajdonképeni szerkesztője Döbrentei Gábor, de mégsem az ő, hanem egyik munkatársa, Kecskeméti Csapó Dániel neve alatt jelenik meg a munka" (M. nyelvjárások 14). Laziczius értesülésének forrása Szinnyei József előszava a MTsz.-hoz (I, VIII); a Tsz. előszava szerint viszont Kecskeméti Szabó csupán kecskeméti és tolnai tájszavak gyűjtője volt (VIII), továbbá Nátly és Gyarmathi gyűjtésének feldolgozója. Megjegyzendő még, hogy Szűcs József szerint „az egész szótár szerkesztése s összeírása Kecskeméti Csapó Dániel irnokra volt bízva, amint erről maga panaszkodik" (Népny. 30). Kár, hogy Szűcs adatának forrását nem nevezte meg. Szinnyei: MI. II, 170 nem mond semmit Csapó szerepéről.

Gyüjtemény' több kötetéből Sztrokay Antal r. tag által kiszedett azon palócz, Sopron, Baranya, Vas, Szala vármegyei, göcsei, bodrogközi, ormánsági, sárközi tájszavak is, mellyeket Szeder, Tóbi, Szabó, Jeremiás, Lévai, Mindszenti, Plánder, Garay, Gáthy régibben gyűjtének. Igy most nyomtatás aláe' sorozat, Vörösmarty Mihály rendes tagnak előre által nézése [az én ritkításom], majd a' héti ülésben előadása 's ennek benne megegyeztte után akként adatott, hogy az addig béküldetett, «magyar mesteremberek között divatozó műszavak ; régi magyar könyvekben álló elavult szavak, szólásmódok és példabeszédek», a' kötetben együtt álljanak" (MTT. Évk. III, 4).

Ugyancsak ezen nagygyűlés döntött a Tájszótár céljáról is : a kiadvány fontosságát később Döbrentei, e gyűlés határozata alapján, így fogalmazta meg (Előbeszéd III—IV) :

„1. Iró és átaljában minden magyar, addig is együtt lelhesse azokat haszonvétel vagy legalább megismerés végett, míg később a' szótárban megjelennének.

2. Nem a' nyelv' törvénye szerint alkotott új magyar szó helyett, inkább az ezek közül jobbnak ismertethető vétessék köz folyamatba.

3. Könnyebb legyen effélék' gyüjtésének folytatása a' társasági tagok által, kik ebből látni fogják, mik nem küldettek még be, 's miket kelljen még pótolniok, vagy min igazítaniok.

4. Ugyan ezen 3-dik pontnak czélja' teljesítéséül már is akárki, pótolást, helyesebb magyarázatot beküldhessen, mit a' társaság köszönettel fogad."

1836-ban, a novemberi tanácskozásokkal kapcsolatban azt olvassuk, hogy „a' Tájszótár sorozott kéziratának[177] átnézésével Vörösmarty Mihály r. t. bizatott meg" (MTT. Évk. IV, 4). Vörösmarty e munkához serényen hozzá is látott : 1837. május 1-én már az E betű megszerkesztett anyagát nyújtotta be (Kis-ülések 1837.122.). Végül a IX. nagy ülésen (1838. aug. 30—szept. 9.). „bemutatta a' titoknok a' tájszavak' gyűjteménye' kész példányát". Utalt arra, hogy az 5. nagygyűlés terve szerint [Évk. III, 4] „a' magyar mesteremberek' műszavai, elavult szavak, szólásmódok 's még ki nem jött magyar példabeszédek gyűjteménye is ehhez volt kapcsolandó, minthogy azonban egyfelül a' tájszótár maga reménységen felül terjedelmes lön, másfelűl e' hozzáadásokhoz tett készületek számosak ugyan, de e' mellett igen egyenetlenek lévén, 's ezért kiegészítésök és jó rendbe hozások még sok időt kivánván, . . . ez külön magára kiadatni rendeltetett" (MTT. Évk. IV, 65).

184.1. A Tsz.-nek egyik legjellegzetesebb, de ritkán emlegetett sajátsága gyűjtésének sajátosan „polarizált" jellege : amint az Előbeszédből is kiderül, tulajdonképpen csak két magyar nyelvterület van benne többé-kevésbé jól képviselve, mégpedig a magyarság két szélső bástyája : a Dunántúl és a székelység. Mintha ismét visszajutottunk volna — mutatis mutandis — a Szaitz-féle kettőssséghez. Tekintsük csak át a forrásokat :

I. Legnagyobb számban dunántúli szavakat találunk, amit — a gyűjtők személyén kívül — a szerkesztő, Vörösmarty származása is eléggé magyaráz. Északról dél felé haladva nagyjából a következő gyűjtőket és gyűjtéseket különböztethetjük meg :

Sopron és Vas m.-ből küldött anyagot Kis János (V) és Döbrentei Gábor (IX) ehhez járulnak a TudGyüjt. 1823. évi X. kötetében megjelent Sopron m.-i szavak. Vas megyei tájszavakkal foglalkozott Horváth József és Lévai

[177] Vö. Döbrentei 1834. évi intézkedésével.

László (TudGyüjt. 1831, VII.); Győr megyét képviseli Czeh János, Horváth Endre és Sztrokay Antal gyűjtése (V). „Komárom, Veszprim, Győr vármegyékből, Mátyus' földéről, Érsekújvárról" közölt tájszavakat Czuczor Gergely (i.h.), Balaton melléki szavakat küldött Horváth Zsigmond. Pápa vidéki szavakat közölt Matics Imre, őrségieket és göcsejieket Zakál György ; kisebb göcseji gyűjtés már előzőleg megjelent a TudGyüjt. 1827. évi X. kötetében (Jeremiás S.). Baranyai és somogyi gyűjtést küldött Kállay Ferenc (V), csupán baranyai anyagot közölt Tóbi Antal (Tud. Gyüjt. 1826, II.). Sárközi szavakat közölt Garay (TudGyüjt. 1833, X.), s ugyancsak Tolna megyeieket Csapó Dániel. Végül némi zalai anyag jelent meg már korábban Plánder Ferenc tollából (TudGyüjt. 1832, III.).

II. Székely szavakat gyűjtött „átaljában" B. Lakos János és Buczy Emil, csíkszékieket „Farkas, hadnagy" és Gegő Nicephor, kézdialbisi szavakat Szabó Elek, erdővidékieket Cserey Elek, „sepsi és miklósvári székely szavakat" Derzsi Mózes (V). A Tiszántúl egyéb tájai mintha egyszerűen nem is léteztek volna a Tsz. szerkesztői számára : legfeljebb Gáthy Jánosnak Szatmár vidéki gyűjtését említhetjük (TudGyüjt. 1833. X.).

Rendkívül gyenge a palóc anyag : önálló gyűjtés nincs, csupán Jeremiás S. adalékai (Tud. Gyűjt. 1827, X.). Ugyancsak felvidéki származásúak Sztrokai Antal gömöri szavai, valamint a „barkó szavak, Hollók Imre rozsnyai professortól (kinek a' barkó tájnyelvről külön értekezése is áll a' Tudománytár IX-dik kötetében)" (IX). A Hegyalja, Kassai kedvenc területe majdnem teljesen hiányzik; e hiányt Mindszenti bodrogközi anyagának (TudGyüjt. 1831. VII.) átvétele sem tudja pótolni.

Megdöbbentő az Alföld erős elhanyagolása : Nátly jól feldolgozott Szeged környéki tájszavain kívül (Némelly vélekedések a magyar nyelv ügyében. 1825.)[178] a szerkesztő egyedül Csapó Dánielnek némi kecskeméti közlésére támaszkodhatott. A súlypont tehát átbillent a Dunántúlra,[179] s ez nagy újság. Nincs teljességgel feldolgozva a SzD.[180]; általában gondos feldolgozásban része-

[178] Nátly, aki mind a „kifitzamító kurtítások" *(dics, kecs, tetsz, morg, igaztalan* 18), mind pedig a „héjábanvaló szószaporítások" *(kéjalak, létalak, tűzalak, Derünnye* 20, esküdt ellensége volt, alapos tájnyelvi gyűjtést sürgetett : „Igen jó vólna", írja, „Országunknak mind a' négy mellékein lakó Magyaroknak ritkább szavaikra, és szebb kifejezéseikre, mellyeket tsak történetből hallani, szorgalmatosan vigyázni 's azonnal feljegyezni ... Így ... a' már feljegyzett ... szavakból egy tökélletes Nemzeti szótár készűlhet. A' nyelv azzal igen sokat nyerne : az annak mélyebb titkaiban nem jártas, akadozó író feltalálná benne, a' miért idegen határon, költsönözés, szerkeztetés, vagy koholás végett még most izzadni kéntelen" (23). A Tsz. Nátly adatait „Tisza melléki szó" jelzéssel közölte, vö. *lebbents* 'csapda, rendetlen magaviseletű', *leffenni* 'lelóggni [!]', *letyvett* 'lankadt, puha húsú, lagymatagos', *loboz* 'úszás közben az embernek lába loboz, lábbal a vizet veri', *lohosodni* 'vedleni, midőn a' vizi madarak tollaikat hányják' stb. Az adatoknak értelmezésükkel együtt való átvétele általában filológiailag pontos, vö. Szűcs : Népny. 32.

[179] A Cs betűvel kezdődő szavak közt 35 dunántúli, 16 erdélyi és csak 6 származik más vidékről.

[180] Pl. *gagyog* a. a Tsz. nem utal SzD.[2] következő adatára : „*Gagyogni :* a' gyermekszóllás' kezdete". Hiányzanak a Tsz.-ből SzD.[2]-nek olyan szavai is, mint *gallóka* 'hintóka, hinta' (szárm. *gallókázni* (a MTsz.-ban palóc adatok, vö. Kassai II, 251) ; *galyabíttani* 'szegényenn, vékonyann építteni' *(gabalyít* alakv.-a; felvidéki és székely, a SzD.[2]-ban inkább az utóbbi) ; *gántza* 'étel neme' (MTsz., Dunántúl) ; *gitze* 'öszve sodrott darót, melylyel tojást hímeznek' (vö. *gica* 3. [Somogy], alakv. *kicce* [Szatmár] 'vékony pálcácskának hasított végébe illesztett rézdarabka, a mellyel a húsvéti pirostojást cifrázzák' MTsz.) ; *gógány* 'vesszőből font kürtő' (MTsz., Dunántúl, Erdély) stb.

sült viszont Gyarmathi gyűjtése,[181] de az erdélyi adatközlők így is jóval kevesebben voltak, mint a dunántúliak. Mindebben azonban persze csak bizonyos mértékben lehet szándékosságot vagy lokálpatriotizmust látnunk; a dunántúli nyelvjárások szóanyagának erőteljes gyűjtésével is a Tsz. előre vitte a magyar nyelvjáráskutatást, s azt sem szabad felednünk, hogy a Tsz. tulajdonképpen „menetközben" készült: nem összefoglalás, hanem csak segédkönyv a készülő nagy szótár tájnyelvi anyagához. Már megjelenése évében a Társasághoz újabb gyűjtések érkeztek, például Bars és Hont m.-ből, amelyeknek tájnyelve a Tsz.-ből jóformán teljesen hiányzott.

184.2. Sokkal fontosabb két másik körülmény: egyrészt az, hogy a Tsz. összes adatait pontos táji lelőhellyel közölte, másrészt pedig a Tsz. adatainak közismert megbízhatósága. Ebből a szempontból különösen a Tsz.-nek azok az adatai figyelemre méltók, amelyeket a későbbi gyűjtések is teljes mértékben megerősítettek. Ilyen például a székely *pác* 'kenderfő' (Tsz.); a MTsz. adatai részben szintén a Székelyföldről származnak, részben Hunyad m.-ből. Hasonló képet nyújt a baranyai *pacó* 'gyomor', továbbá a *páhog* 'liheg'. Ami a *pacsmag* szót illeti — 'elkoszosított rossz cipő vagy papucs' jelentésben, — erre a Tsz. adatai Vas m.-től és Pápa vidékétől Gömör m.-ig felhúzódó sávot jelöltek meg, s a MTsz. ezt az elterjedést Zala, Veszprém és Fehér megyei, váci és félegyházi adatokkal egészíti ki (ugyanide: *pacsmag-szájjú* 'nagyszájú' Rábaköz). Másrészt viszont a Mindszenti közölte bodrogközi *pacsmag* adatot ('durva ecset, a mellyel a kovács a tüzet fecskendezi') a MTsz. helytelenül tulajdonította csupán a Tsz.-nek, amennyiben Mindszenti gyűjtése már 1831-ben megjelent a TudGyüjt.-ben. Persze előfordul, hogy a Tsz. egy-egy tájszavát a MTsz. új adattal nem tudja alátámasztani. Ilyen például a Matics Imre feljegyezte pápavidéki *pagonya* 'kicsiny, törpe' jelentésben.[182] Reméljük, hogy a most készülő új Tájszótár, valamint a magyar nyelvatlasz adatai Vörösmarty nemzedékének úttörő művét sokkal tökéletesebben fogják igazolni.

E) A NAGY MAGYAR SZÓTÁR MUNKÁLATAI

185. Részletesen kellene tárgyalnunk a Magyar Tudós Társaság szótárszerkesztő tevékenységének még egy területét, mely valamennyi felsoroltat magasabb egységbe foglalja össze. Természetesen az akadémiai Nagy Magyar Szótár munkálatairól van szó, hiszen — amint láttuk — tulajdonképpen ennek alapcímszóanyagát készítette elő a Tzs., s ennek különböző részleteihez nyújtottak adalékot egyrészt a szakszótárak, másrészt a Tsz. Tekintettel azonban arra, hogy a 30-as években lefolyt nagyszótári előkészületek elválaszt-

[181] Gyarmathiból sok a szószerinti átvétel; pl. a Voc. 99 l.-járól (Székely szók származik a következő szöveg: „Nyekeg a' Bival; innen Megnyekkenek p. o. úgy megtoppantám azt a' békát, hogy megnyekkene belé" (Tsz. 269). Ugyaninnen „lepcsenek: úgy bévágom a' szádot (Tsz.: szájadat), hogy ugyan meglepcsen" (MTsz. csak a Tsz.-re utal, valamint más székely adatokra). Gyarmathinak egy-egy szavához, pl. a *matat* igéhez már a Tsz. egész székely környezetet kerített Lakos, Cserey, Ferenczy és Szabó E. gyűjtése alapján.

[182] Az MTsz.-ben kérdőjellel.

hatatlanok CzF. további kialakulásától,[183] helyesebbnek véljük, ha ezzel a kérdéssel behatóbban csupán szótártörténeti összefoglalásunk következő kötetében foglalkozunk. Addig is tájékoztatásul hadd soroljuk fel a munkálatok rendjének néhány fontos mozzanatát:

1. 1834. október 15-én a heti ülés utasítást ad az elkészült nagyszótári terv kinyomatására, s így az év végén megjelenik, összesen 300 példányban, „Terve a' nagy Magyar Szótár' Belső Elrendelésének" ... „a' tagok' különös használatára". Ez a terv a Teleki-féle javaslat (1817.) szerves továbbfejlesztése és közvetlen előzménye CzF. 1840-ben kidolgozott végleges tervének, amely a szótár előszavában is olvasható. A két terv tehát feltétlenül együtt tárgyalandó.

2. 1835. február 3-án az V. nagygyűlés tárgysorozatának 78. pontja értelmében a kis-ülés határozatot hoz a magyar szókészlet összehasonlító vizsgálata tárgyában: a Tudós Társaság tagjai vállalkoznak arra, hogy egy háromtagú „biztosság" (Jankovich Miklós, Kállay Ferenc, Vörösmarty Mihály) irányítása mellett a magyar szókincset 21 nyelvvel — köztük a finnel! — összehasonlítják (Kis-ülési jk. 1835.33).[184] Az utasítást február 9-én a kis-ülés már tárgyalja is és kevés változtatással elfogadja (1835.38).

3. A Tudós Társaság VII. nagygyűlésén (1836. szept. 1—10) határozatokat hoz a Nagy Szótár szókészletének értelmezésével kapcsolatban.

4. Ugyanezen évben a kis-ülés javasolja, hogy a Nagy Szótár értelmezési munkálatai Kresznerics szócsaládjai alapján induljanak meg (1836.237).

5. 1836 végén és 1837 elején — tekintettel arra, hogy a Tzs. magyar—német része még nem jelent meg — a Tudós Társaság abbeli véleményét nyilvánítja, hogy a Tzs. készülő íveinek értelmezése céljából való széleskörű kiosztása nem látszik célirányosnak, mivel „némelly kereskedő utánnyomás végett az említett munka' ívei' megszerzésére törekedik" (MTT. Évk. IV, 4—5). A Társaság tehát tanácsosnak tartja „addig, míg a' Zsebszótár elkészül", az értelmezési munkálatokat és a szavak gyűjtését is felfüggeszteni (vö. 1837.48).

186. E vázlatos kép is, amelynek részleteire, ismételjük, munkánk következő szakaszában térünk vissza, több szempontból nagyon érdekesnek látszik. Mindenekelőtt az világlik ki belőle, hogy a Társaság nagyszótári munkálatai szervesen fejlődtek tovább a 30-as évek folyamán azon kezdemények alapján, amelyeket fentebb már elemeztünk. Második jellemző — de módszertani szempontból alig helyeselhető — sajátság az, hogy a szófejtő kutatások megindulása megelőzte az értelmezési munkát. Haladást jelent viszont egyrészt szófejtési téren a fejlett munkafelosztás, másrészt értelmezési téren a szócsaládok szerinti értelmezés gondolata. Végül nagyon figyelemre méltó a szótárkiadás helyzetének megváltozása a magyar könyvtermelés történetében. Sokáig a kiadók vagy nem mertek, anyagi nehézségektől félvén, szótárakat megjelentetni, vagy pedig — a cenzúra és a hivatalos nyomás következtében — nem is volt rá

[183] Mivel a magyar nyelvészeti közvélemény rendszerint CzF.-t minősíti az Akadémia első nagyszótárának (legutóbb így pl. Tompa J.: Acta Ling. VI, 442), nyomatékosan szeretném felhívni a figyelmet arra, hogy az általam közzétett egykorú dokumentum szerint (Nyr. LXXXI, 86-91) a CzF.-t csupán többkötetes értelmező szótárnak szánták, s nem nagyszótárnak. Vö. még Viszota Gy.: MNy. IV—v.

[184] Ehhez l. Keve Mária értekezését Kállay Ferenc nyelvészeti munkásságáról: Kállay Ferenc. Bp. 1942.

lehetőségük. Most azonban a korlátozások már jelentős enyhülést mutatnak, a könyvtermelés fellendül, s nem kell a szótárszerzőknek előfizetőket gyűjteniök, hanem maguk a kiadók keresve-keresik az ügyes szótárszerkesztőket, akik rövid idő alatt nagy hasznot jelentő kisebb szótárakat tudnak fabrikálni. E téren, a szótárirodalom kommercializálódása terén, az első lépést Hartleben már 1827-ben megtette Maloveczky szótárával, kezdeményezése azonban sokáig nem talált visszhangra. A 30-as évek legnagyobb szótári vállalkozásai, Kresznerics és Kassai szótárának kiadása még a magán-mecenatizmus szükséges voltáról tanúskodnak. 1835 körül azonban a kép egyszerre megváltozik: Bécsben Richter és Schuster, Pesten Fogarasi tevékenykedik, s Fogarasi 1836-ban megjelent szótára előszavában nyíltan bevallja, hogy műve megszerkesztésére elsősorban a kiadó kívánsága serkentette. A szótárkiadási kedvnek e kommerciális fellendülése a XIX. századi fejlődés egész további menetére rányomja bélyegét.

ÖSSZEFOGLALÁS

187. Végigtekintve közel háromnegyed évszázad, a felvilágosodás kora és a reformkor szótárírási törekvésein, lehetetlen észre nem vennünk — annyi egymástól függetlenül, elszigetelten felbukkanó kezdemény ellenére — a fejlődés világosan érvényesülő, belső logikáját.

Azt hiszem, mindenki egyetért abban, hogy ez a kor — amelynek közepére a franciául „années tournantes"-nak nevezett periódus esik, vagyis Napóleon uralkodásának kezdeti időszaka — valóban f o r d u l a t volt a magyar szótárirodalom történetében is. Disszertációm megvédése alkalmával egyik opponensem, Pais Dezső akadémikus a következőképpen nyilatkozott: „Szótárirodalmunknak a felújulás kora előtti és felújulás-reformkori szakaszát olyan megkülönböztetéssel választhatjuk szét, hogy amannak jellemző törekvése a magyar nyelvnek idegen nyelvek megfelelőjeként való számbavétele és ez által a nyelvtanítás, — emezé az idegen nyelvekkel való párhuzamosítás háttérbe szorításával, sőt mellőzésével a nyelvművelés, majd különösen később a magyar nyelv tudományos megismerése. Az első szakaszban a szótár egy meglevő vagy meglevőnek és maradandónak tekintett szókészlet foglalataként az iskolai vagy iskolán kívüli nyelvtanítás és nyelvtanulás eszköze. A másik szakasz szótárai jórészt a nyelv életére vonatkoztatva dinamikus funkciót kapnak, amennyiben a nyelv bővítésének, fejlesztésének, egységesítésének fontos tényezőivé lesznek. Ezzel összefügg, hogy legtöbbjükben előtérbe kerül szókészletük korszerűsítése, a fejlődő és fejlesztendő élet szükségleteinek megfelelően."

Pais akadémikus idézett szavai a kérdés lényegére vetettek világot. Nemcsak az tagadhatatlan, hogy régebbi szótárirodalmunkban — legalábbis Calepinustól Páriz Pápai—Bod szótárának utolsó kiadásáig, tehát a XVI. század második felétől a XIX. század küszöbéig — a szótárainkban felhalmozott magyar nyelvi anyag, ritka kivételektől (például Veranchich Faustus Dictionarium pentaglottum-ától) eltekintve valóban alá volt rendelve a latin nyelvtanítás szükségleteinek, hanem az is, hogy szótárirodalmunknak e „legköltőibbnek" mondható korszakában jeles íróink azért tudtak szótárszerzéssel foglalkozni, mert valamennyien alapos humanista műveltséggel rendelkeztek. Magyarországon a latin nyelv sok évszázados oktatása volt közvetlen előzménye, pedagógiai háttere anyanyelvünk pontosabb megfigyelésének, s még a felvilágosodás korában is kimutatható, hogy a latin stilisztikai tanulmányok, amelyeket a XVIII. század jeles kiadványai, köztük Wagnernek Faludi szellemében magyarított Phraseologiája erősen elmélyítettek, szolgáltattak lépcsőt, valóságos „gradus ad Parnassum"-ot a magyar szótárirodalom újjászervezéséhez. Hogy a nyelv fínomságait, a szavak jelentésbeli árnyaltságát, a szófűzés

hajlékonyságát, az állandó szerkezeteket stb. szótáríróink először latin anyagon figyelték meg, azt Baróti Szabó, a két Márton-testvér, Simai Kristóf és Takáts Rafael példája eléggé bizonyítja, sőt nem szabad felednünk, hogy még Vörösmarty, legnagyobb költő-lexikográfusunk is kitűnő deákos műveltséggel rendelkezett. Ámde nem véletlen, hogy éppen e korban, amikor a szótár nyelvünk egyik legfőbb pallérozója és gazdagítója valóban „szószerző könyv", — ahogyan egy 1781-i „híresítő levél" nevezte —, a lexikográfusok egyszersmind írók, mégpedig felvilágosodott írók : azt hiszem, ezt a tényt nemcsak nagy nyugati példákkal, köztük d'Alembert, Rousseau, Voltaire, Lessing lexikográfiai törekvéseivel kell kapcsolatba hoznunk, hanem azzal a követelménnyel is, amely magából a kitűzött célból adódott. Nyelvművelő, tehát nyelvünket csiszoló és gazdagító szótárak nem kerülhettek ki szürke és vaskalapos professzorok keze alól, nem nőhettek ki a Mondolat kárhoztatta „Schulfuchserey"-ból, vagyis „oskolai rókálkodásból", hanem csakis a kor igényeit szem előtt tartó írók, publicisták áldozatos munkálkodásából. Ők értették meg elsőnek a nagy ébresztők, Bessenyei, Révai szavát, s ők voltak azok, akik a felvilágosodás eszményeibe vetett hittel a legsötétebb abszolutizmus éveiben is tovább dolgoztak.

Tagadhatatlanul sok egyházi férfiú működött e korban a szótárírás terén, de erre — általános pedagógiatörténeti mozzanatokon kívül — egyéb fontos magyarázat is van. A Debreceni Grammatikával, majd Márton szótáraival kapcsolatban említettük, hogy ez idő tájt a protestáns középiskolák tanárai közül igen sokan végezték tanulmányaikat külföldön, német, holland, sőt angol egyetemeken, s kiemeltük azt a tényt is, hogy szótárirodalmi téren éppen ezek a külföldi tapasztalatokat szerzett s a felvilágosodás eszméitől áthatott protestáns pedagógusok, lelkészek buzgólkodtak. Ugyancsak erős volt a felvilágosodás ihletése a jozefinista központi szemináriumokban : sokszor kellett szólnunk a pozsonyi és pesti, József-korabeli papnövelde szótárszerző növendékeiről, s láttuk azt is, hogy az utóbbi intézetnek egyik igazgatója, Verhovácz Miksa a Martinovics-mozgalom előzményeiben sűrűn szerepelt. Fontos a közvetlen bécsi impulzusok hatása is : elég még egyszer Denis nagy befolyására, s Révai, Makó Pál, Simai, Kresznerics bécsi kapcsolataira hivatkoznunk. Az egyházi férfiak sorából tehát azok ébredtek elsőnek a nemzeti tudomány különböző ágainak, köztük a szótárírásnak jelentőségére, akik nemcsak kitűnő deákosok, hanem egyszersmind felvilágosult tudósok voltak. Külön kell megemlékeznünk természettudományos érdeklődésű szótáríróink hosszú soráról : valamennyi mögött Benyák Bernátnak, a magyar fizikai műnyelv úttörőjének alakja lebeg, de jelentékeny szerepet töltenek be szótárirodalmunkban orvosi érdeklődésű lexikográfusaink is : Gyarmathi, Takáts, Bugát és Schedel. Szótáraink e korban, amely a magyar felvilágosodás enciklopédiáját, a nyomasztó kiadási viszonyok miatt, még nem tudta létrehozni, kissé a modern tudományos szemléletmód alakítói is voltak : első filozófus-szótáríróink, Márton István és Versegi e feladatot a francia enciklopédisták bátorságával és ügyességével vállalták magukra.

188. Éppen a megváltozott igények következtében fordulópontot jelent ez a kor szótáraink „műfaji megoszlása" tekintetében is. A XVIII. század első fele még a „műfaji tagolatlanság" jegyében áll ; latin stílusszótárunk sem volt Wagner művének magyar átdolgozása előtt. Értelmező nyelvként szinte tökéletes volt a latin egyeduralma ; a német nyelv bizonyos térhódítását lexiko-

gráfiai téren Cellarius magyarországi átdolgozásai jelezték, valamint Adámi kis magyar—német szótára. Új kort hirdet viszont Baróti Szabó előbb a Paraszti majorság írói szójegyzékével, majd a Kisded Szótárral: ezek első egynyelvű értelmező szótáraink, s belőlük már a 90-es években kinő egy nagyszabású általános értelmező szótár gondolata is, amint arról Arankáék szótári töredéke tanúskodik. Mindezek a művek azonban még a korra jellemző általános fejlődésnek csak egyik irányvonalát képviselik: egyszersmind az is fontos jelenség, hogy a latin—magyar szótárak divatját latin—magyar—német szótárak kezdik felváltani. A fejlődés következő állomását a Tudós Társaság Zsebszótárára vonatkozó tervnek az a pontja jelzi, amely szerint a magyar szókészletet előnyösebb egy másik modern nyelven, ti. németül értelmezni, mert így a szótár használói közül a nők sem rekesztődnek ki, s emellett a modern fogalmakra úgysem igen lehet megfelelő latin elnevezést találni. Itt jegyezzük meg, hogy magyar szavaknak német, esetleg latin értelmezése tudományos irodalmunkban szinte mindmáig szokásban maradt: az Etymologiai Szótár még teljes mértékben ezt a hagyományt képviseli.

Napjainkban gyakran beszélünk a szótárak három típusáról, az ún. „szótári trilógiáról"; e koncepció gyökerei is a felvilágosodás korából származnak. Mindenesetre zsebszótárak és általános nagy szótárak kettősségét már Gyarmathi helyesen ismerte fel, s lényegében véve az ő tervét építette tovább Széchenyi és a Magyar Tudós Társaság első szótárszerkesztő nemzedéke.

De a felvilágosodás kora feltárt más fontos lexikográfiai kettősségeket is: a szinkrónia és a diakrónia síkján szintén kettősségre ismert. Szinkrón szempontból a két pólus, a tájnyelv és a köznyelv egyrészt tájnyelvi gyűjtésekre, majd tájszótár szerkesztésére ösztönzött, másrészt pedig nagy általános szótárak létrehozatalára. Ugyancsak szinkrón kettősség szakszótáraknak és általános szótáraknak ebben a korszakban egyre élesebb megkülönböztetése. Diakronikus szempontból e kor nagy felfedezése a magyar nyelv régebbi korszakainak fokozatos kibányászása. Fábchich még csak a XVI. századig nyúl vissza, de Sándor István már a Bécsi-Kódexig és Kresznerics középkori oklevelekig. „Megelevendül", beletorkollik a nyelv megújulásának zegzugos csatornáiba nemcsak Szenczi Molnár Albert és Pázmány szó- és kifejezéskészlete, hanem Apáczai Csere Jánosé, az első magyar enciklopédia-szerzőé is. S vannak már, akik a régi ízes szavakat nyelvjárásaink ismeretlenségben lappangó kincseivel elegyítik: elég Révaira, Baróti Szabóra és Kazinczyra hivatkoznunk.

189. Legnagyobb szintéziseink elrendezés dolgában szintén Scylla és Charybdis közt ingadoznak: betűrendes legyen-e nagy szótárunk vagy „gyökérszavas", ez a kérdés Versegi Proludiumától kezdve állandóan kísért. Maga Versegi s talán az ő nyomán Kresznerics és Kassai a gyökérszavas elrendezés mellett dönt, de valamivel később Simai, majd a Tudós Társaság szótárírói világosan látják már a betűrendes módszer minden előnyét. Ez az elrendezés jobban kedvez gazdagon árnyalt jelentések megörökítésének is, ami azért fontos, mert a magyar szemantika és a tudatosan fejlesztett frazeológia gyökerei ugyancsak a felvilágosodás talajában izmosodtak meg. Ennek a törekvésnek külső, mondhatnók „nyomdai" megnyilatkozása egy új lexikográfiai szokásnak, az egyes szójelentések számozásának gyors elterjedése.

Ámde bármilyen legyen is a szótár, betű- vagy gyökérrendes, jóformán minden lexikográfiai terméket áthat ebben a korban Adelung alapkövetel-

ménye : nem szabad új szótárainkban hetet-havat „öszve-hárítani", nem szabad csupán a címszóanyagot duzzasztani, hanem a szótárnak „ítéletesnek" kell lennie : a lexikográfusnak mérlegelnie kell adatainak társadalmi funkcióját, mégpedig egyrészt a nyelvi kultúra kívánalmai, másrészt pedig a modern fogalmak világos, pontos megnevezése szemszögéből. Valamennyi szótárírónk válogat tehát, adatait rostálja, javítgatja, s nem elégszik meg a nyelv krónikásának merőben passzív szerepével. Aki ebben a korban ír, az hatni akar közönségére, s maga is az ébresztők kürtjébe fúj.

190. Persze az „ítéletesség", az adelungi kritikai szellem érvényesülése nálunk Magyarországon sajátos eredményhez vezetett. Mint már említettük, a XVIII. század historizmusától támogatott felvilágosult tudomány létrehozta nyelvtörténeti szótáraink első csíráit, tehát volt kedv és érzék a régi nyelvből merített adatoknak lehetőleg hű feljegyzéséhez ; ugyanakkor azonban különös tartózkodás mutatkozott szinkrón vonatkozásban, a kor neologizmusainak s általában irodalmi nyelvhasználatának szótári megörökítése tekintetében. Szemere Pálnak a feledés homályába merült, sőt alighanem elkallódott nyelvújítási szótárán kívül az újjászülető magyar irodalmi nyelv szótározása csak későn, tétova léptekkel indult meg : a lexikográfia akkori elméletírói, mint például Versegi, nemhogy biztattak volna a kor nyelvhasználatának hű megörökítésére, hanem — tekintettel nyelvünk zavaros, kialakulatlan állapotára — óva intettek attól. Mártonnak meglehetősen félénk kísérletei után Kunossnak, majd a Tudós Társaság Zsebszótárainak kellett jönniök, hogy akkori íróink jellegzetes szavai a szótárírási hagyományban polgárjogot nyerjenek.

Tény és való tehát, hogy amint Simai vígjátékainak nyelve nincs maradéktalanul benne a Gazdag Szótár kéziratában, úgy hiába keresnők deákos költőink teljes szókészletét Kresznericsnél vagy Kazinczy nyelvét az akadémiai Zsebszótárban. Amikor Vörösmarty vagy Bajza szótárt szerkesztett, saját legfontosabb költői műveit sem „cédulázta ki", legfeljebb alkalmilag emlékezett vissza rájuk. E kor szótárírása tehát csak meglehetősen halvány képet nyújt az akkori valóságos nyelvállapotról, az akkori irodalmi nyelv állapotáról, s ezért van ma, amikor a felvilágosodás korának új értékeléséhez jutottunk el s amikor benne korunk haladó tudományának világos előzményét látjuk, égető szükségünk arra, hogy író-lexikográfusaink hajdani műveinek kiegészítéseképpen, közvetlenül az egykorú források feldolgozása alapján, lerójjuk a magyar nyelvtudomány egyik legsúlyosabb adósságát, s elkészítsük az újabb magyar irodalmi nyelv Nagy Szótárát a felvilágosodás korától napjainkig. Ennek a műnek a felvilágosodás korára és a reformkorra vonatkozó adatai, melyeket már jelen tanulmányunk írása közben állandóan hasznosítottunk, a magyar szótárirodalomnak Bessenyeitől Vörösmartyig vezető döntő korszakát is új s — reméljük — helyesebb világításba helyezik.

FÜGGELÉK

A munkáról mint doktori értekezésről lefolytatott vita anyagából

Az értekezést (eredeti címén: A magyar szótárirodalom a felújulás korában és a reformkorban) a Tudományos Minősítő Bizottság 1954. november 17-én vitatta meg. A kiküldött bizottság elnöke Tamás Lajos lev. tag, a három opponens Pais Dezső és Bárczi Géza akadémikusok, valamint Mészöly Gedeon, a nyelvészeti tudományok doktora voltak. A vitában a fentieken kívül felszólaltak Kniezsa István akadémikus, Tolnai Gábor és I. Tóth Zoltán lev. tagok, valamint P. Balázs János, Kelemen József és Ruzsiczky Éva. A vitából az opponensi jelentéseket és a rájuk adott választ közöljük.

*

1. Pais Dezső opponensi véleménye

1. Részlettanulmány vagy összefoglaló mű? Melyik előzze meg a másikat? A természetes felelet az volna a kérdésre, hogy a részlettanulmány az első. És általában ez a sorrend a helyes és célszerű. Azonban lehetnek esetek, amelyekben nem árt, sőt célszerű megfordítani a sorrendet. Olyankor van ez, amikor az anyag áttekintése, az összefüggéseknek nagyobb vonásokban való — némelykor talán ideiglenes — megjelölése feltétele, előre lendítője lehet a valóban eredményes részletvizsgálatok megindulásának. De nem egyszer a gyakorlati helyzet is megkívánhatja egy bizonyos tárgy- vagy problémakörnek szintézisben való napirendre hozatalát.

És ez az eset az előttünk levő, illetőleg megvitatásra kerülő munkával kapcsolatban. Gáldi László jól választott. De ahhoz, hogy így válasszon, nem csekély bátorságra és önbizalomra volt szüksége. A bátorságnak és önbizalomnak reális alapja a szerzőnek több mint két évtizeden át kifejtett nagyméretű és magas színvonalú tudományos tevékenysége. 1942. évi — sikerrel járt — akadémiai tagajánlásából idézek: „A fiatal magyar tudósnemzedék egyik legkiválóbb képviselője. Egyéniségében az érdeklődés sokoldalúsága, páratlan munkakedv, fejlett problémaérzék, nagy nyelvismeret és rendkívül széleskörű filológiai képzettség rendkívül szilárd elméleti és módszertani megalapozottsága ritka szerencsés összhangban egyesülnek. Nyelvészeti, irodalmi és művelődéstörténeti téren egyaránt könnyedén és biztosan ismeri fel a megoldásra váró kérdéseket, s a magyar tudományt tulajdonképpeni szaktudománya határain messze túlmenően már eddig is értékes eredményekkel ajándékozta meg." Nem én voltam az ajánlás idézett részének a megfogalmazója. Azonban én ugyanezeket írtam volna Gáldi Lászlóról a k k o r, és ugyanezeket magamévá tehetem m o s t, amikor az ő tudományos jelentőségének elismertetése újra napirendre került. Legfeljebb azt teszem hozzá, hogy az azóta eltelt időszakban Gáldi világosan beigazolta, hogy az akadémiai tagajánlásban foglalt értékelés valóban jogos volt. Azonban kétségtelen az is, hogy a „fiatalság", amire az ajánlás hivatkozik, a jelenben sem maradt el tőle, és lehetővé teszi, hogy a legnagyobb rugalmassággal, de érett józansággal legyen úrrá igen bonyolult és mélységekbe nyúló problémákon.

2. Szótárirodalmunk kezdeti és korai szakaszának vizsgálatában és méltatásában — mint annyi másban — az úttörés érdeme Melich Jánosé. „A magyar szótárirodalom" címet viselő tanulmány — sajnos — csak Páriz Pápai szótárának Bod Péter-féle és ezután 1801-ben megjelent átdolgozásáig jutott el, és még csak mint Páriz Pápai követőinek áldoz néhány lapot a következőknek: 1. egy 1794—1797 tájáról való „Toldalék" című szótárka; 2. Sándor István „Toldalék"-ja 1808-ból; 3. a Bél Mátyás- és Budai Ézsaiás-féle Cellarius-átdolgozások; 4. olyan XVIII—XIX. századi szótárak,

amelyeknek a latin és magyar nyelv mellett egy harmadik nyelv (horvát, tót, oláh) volt a főcéljuk.

3. Gáldi lényegében ott folytatja, ahol MELICH abbahagyta.

Vállalkozása nekem egyénileg nem csekély örömöt szerez. A tárgykör jó ideje érdekelt. Ennek bizonyságaként talán szabad megjelölnöm, hogy BARÓTI SZABÓ szótárszerzői törekvéseit kétszer is kitűztem szakdolgozatnak a múlt évtized elején és az évtized második felében. Helyeslésemmel és ösztönzésemre készültek szakdolgozatok, majd ezekből doktori értekezések Kreszneric s Ferencről és Fábchich Józsefről: 1. HORVÁTH FERENC, Kresznerics Ferenc. 1943. — 2. HADNAGY LÁSZLÓ, Fábchich József mint nyelvész. 1944. (MNyTK. 71. szám; részlet belőle: MNy. XL, 199—215). Azt hiszem, mind a két dolgozatnak némi figyelemre érdemes részt tulajdoníthatunk egy olyan terület feltárásában, amely nyelv- és művelődéstudományunk számára meglehetősen mint „terra incognita" szerepelt.

A magyar szótárirodalom régibb és a Gáldi feldolgozta korbeli termékeinek a jelentőségéről való felfogásomat nem fejtegetem, de valamennyire sejtetem abban, amit „A magyar irodalmi nyelv" című előadásom 29. szakaszának az elején mondok: „Beszélhettünk volna már korábban XVII—XVIII. századi szótáraink, így Szenczi Molnár, Páriz Pápai és Bod-féle átdolgozása, a Wagner-féle Phraseologia jelentőségéről. Beszélhetnénk a mi szempontunkból Baróti Szabó Kisded Szótáráról és a tőle »szedett« A Magyarság Virágiról, Sándor István Toldalékáról, Márton József szótárairól, a Gyarmathi-féle Vocabulariumról és a többiről. De a jelenlegi keretben nem tesszük. Magától értetődik, hogy igen fontos szerepet tulajdoníthatunk nekik, mégpedig nem utolsó sorban azért, mert a XVI. század második felétől genetikus összefüggéseik vannak, s ennélfogva meglehetősen egy irányban hatottak a magyar szó- és kifejezéskészlet szabályozásában, terjesztésében és kiegyenlítésében." A szakasznak a *rengeteg* szóval foglalkozó bekezdésében ez olvasható: „Tehát mi lehetett az élet sora a *rengeteg* szónak, amely az előadottak szerint nem köztulajdona régi nyelvünknek, sem újabb népi nyelvjárásainknak? Erre nézve — azt gondolom — ekképpen vélekedhetünk: A székelység bizonyos részeinél használatos volt a szó, amikor a XVIII. század végén és a XIX. század elején a magyar szó- és kifejezéskészlet irodalmi és tudományos célokra való rendszeres számbavétele nagyobb lendülettel megindult. A székelységi nyelvből vette fel szavunkat szótárába Baróti Szabó, onnan fedezte fel és kedvelte meg Kisfaludy Sándor. Hogy a szó elterjedt és irodalmi nyelvünk elemévé lett, abban kétségtelenül döntő szerepe volt annak, hogy a páratlanul népszerű Kesergő Szerelem vitte szét a magyar olvasók ezrei meg ezrei közé! A *rengeteg* szó meg a *rengeteg erdő* kifejezés elterjesztéséhez és széles körben való meggyökereztetéséhez persze jelentős mértékben hozzájárulhatott a Baróti Szabóhoz csatlakozó szótárirodalom is." (Magyar Népnyelv IV, 315—6.) — A szakaszt ezzel fejezem be: „Irodalmi nyelvünk szókincsének szabályozásában igen nyomós szerepe lehetett a Magyar Tudós Társaság 1835-ben megjelent német—magyar és 1838-ban megjelent magyar—német zsebszótárának. A szerzők Vörösmarty Mihály és Schedel Ferenc." — Amikor e megjegyzéseket tettem, nem egészen stílusgyakorlatot végeztem: egyben-másban tudtam, több mindenben éreztem, hogy a magyarázatot a XVIII. század végének és a XIX. század elejének a szótárirodalmában lehet keresni és megtalálni.

4. Gáldi az ilyen irányú munkálat eredményes elvégzéséhez megfelelő tapasztalatot és készséget szerzett, főképpen középkori szójegyzékeinkkel kapcsolatos vizsgálatai, valamint KLEIN SÁMUEL „Dictionarium Valachico-Latinum"-ának igen alapos bevezető tanulmánnyal felszerelt kiadása (Erdélyi Tudományos Intézet kiadása. 1944.) révén.

Gáldi tehát összefoglaló művet alkotott, de amit összefoglalt, azt — amint bevezetésében rámutat (**4.**), és a munkának átvizsgálásából kiderül — az előmunkálatok hézagossága miatt túlnyomó részben maga teremtette elő. Bevezetésében megjegyzi, hogy legtöbbször a vizsgálandó anyagot, a nyers történeti tényeket is neki kellett összegyűjteni, és vállalnia kellett szótártörténeti szempontból becses, eddig jóformán ismeretlen dokumentumok közzétételének gondját is. S ezt lépten-nyomon megállapíthatjuk. A szerző sok irányú és beható kézirattári kutatásokat végzett, és nem egyszer olyan helyeken nyitott meg forrásokat, amelyekre mások ritkán gondoltak volna. Mindezt nem sorolhatom fel. Egyet mégsem hagyhatok említés nélkül: hogy Verseginek brünni fogsága idejéről fennmaradt szótári gyűjtése „articulusait": jegyzeteit, céduláit milyen lelkiismeretesen, mintaszerűen dolgozta fel (**84—86.**).

5. A munka koncepciójának, illetőleg tárgykör- és szakasz-elhatárolásának megokolására teszek néhány megjegyzést. — Amikor Gáldinak PÁRIZ PÁPAI és a későbbi szótárszerzők vagy szótárak viszonyára vonatkozó észrevételeit olvastam, némelykor az a benyomásom támadt, hogy a fogalmazásban mintha kelleténél jobban elkülönítené PÁRIZ PÁPAItól a későbbieket, — ismét hangsúlyozom, a fogalmazásban. PÁRIZ PÁPAI és a későbbi szótárak szóanyagának gondos és körültekintő összehasonlításával rámutat az egyezésekre és az eltérésekre egyaránt. Természetesen a fejlődés szempontjából az eltérések, az újdonságok különösen lényegesek, azonban PÁRIZ művének mint a múlt nyelv számadójának megbecsülése és jelentős elemeiben a jelenbe és a jövőbe való átváltása lett az egészséges fejlődés egyik fő biztosítéka. Gáldi a maga erős valóságérzékével korántsem vágja élesen el szótárirodalmunk két szakaszát, de én mégis valahol sort kerítenék annak a bemutatására, hogy a változás itt sem katasztrófa, átfordulás, hanem átmenet. — Azt a véleményemet, hogy Gáldi valójában nem két egymástól elkülönülő részként fogja fel és tárgyalja is a két szakaszt, fenntartom Gáldival szemben is, aki ebben szerintem tévesen ítél önmagáról és munkájáról. Ő tudniillik a *paraszt* szavunk összetételeire és származékaira vonatkozó szótári adatok, valamint ezeknek a nagyszótári gyűjtés anyagával való egybevetése alapján a magyar szótárirodalomnak a XIX—XX. század fordulójáig terjedő szélesebb keretébe állítja bele a műve témájául szolgáló szakaszt. A függelékben összeállított anyag elemzése alapján arra az eredményre jut, hogy a magyar szótárirodalomban 1800 körül éles cezúra van: ekkor törik meg Calepinus—Molnár Albert—Páriz Pápai hagyománya (vö. **187.**). Nem tehetek róla, ezt így némileg túlzó általánosításnak tartom : a *paraszt*, akármilyen fontos szó, de mégis csak egy szó, mégpedig társadalomtörténeti szempontból „exponált" szó, a társadalmi változások szerint módosuló fogalmak és hangulatok kifejezője. Így természetes, hogy vele kapcsolatban a felvilágosodás évtizedeinek, a reformkornak, majd a későbbi időszakoknak a lelki éghajlatváltozásaihoz igazodik a nyelvi „tenyészet". Vagyis a *paraszt* szó vizsgálatából levonható eredmény nem az, hogy a szótári hagyományban 1800 táján cezúra vagy törés van, hanem az, hogy a korábbi szótárakban tükröződő politikatörténeti vagy társadalomfejlődési hagyomány megy át egyre fokozódó változáson.

Gáldi koncepciójának egyik bevezető szakaszául el tudnám képzelni, hogy ő megismerteti velünk korábbi szótárirodalmunk jellegzetességeire és jelentőségeire vonatkozó véleményét. — Magától értetődik, hogy az 1779 előtti kor szótári termelésének ismertetését és méltatását a tárgyalásra felvett fejlődési szakasz szempontjából tartanám megejtendőnek.

Nem tudom, mit szólna hozzá Gáldi, hogy én erre nézve valami ilyenfélét látok, természetesen csak egész vázlatosan feltüntetve. Szótárirodalmunknak a felújulás kora előtti és a felújulás — reformkori szakaszát olyan megkülönböztetéssel választhatjuk szét, hogy amannak jellemző törekvése a magyar nyelvnek idegen nyelvek megfelelőjeként való számbavétele és ez által a nyelvtanítás, — emezé az idegen nyelvekkel való párhuzamosítás háttérbe szorításával, sőt mellőzésével a nyelvművelés, majd különösen később a magyar nyelv tudományos megismerése. Az első szakaszban a szótár egy meglevő vagy meglevőnek és maradandónak tekintett szókészlet foglalataként az iskolai vagy iskolán kívüli nyelvtanítás és nyelvtanulás eszköze. A másik szakasz szótárai jórészt a nyelv életére vonatkoztatva dinamikus funkciót kapnak, amennyiben a nyelv bővítésének, fejlesztésének, egységesítésének fontos tényezőivé lesznek. Ezzel összefügg, hogy legtöbbjükben előtérbe kerül szókészletük korszerűsítése, a fejlődő és fejlesztendő élet szükségleteinek megfelelően. — Az iskola érdeke természetesen ennek a szakasznak a szótárszerzői előtt sem lehetett közömbös, annál kevésbé, mivel jórészük hosszabb-rövidebb ideig oktatóként, tanárként működött. De azonfelül mint olyanok is, akik a magyar nyelv és nemzet dolgának a felemelésére törekedtek, érezték, tudták, mit várhatnak az iskolától ezen a téren. — Gáldival egyetérthetünk abban, hogy MÁRTON JÓZSEF jelentős részben korai tanári tevékenységének indítékaiból lett szótáríróvá, mivel csökkenteni akarta a magyar ifjúság fáradságos tanulását azzal, hogy magyar nyelvű német grammatika mellett német—magyar szókönyvet ad a kezébe (**63.**). S ebben ott állott előtte ösztönzőül jeles pedagógiai reformer bátyja, MÁRTON ISTVÁN is, akit Gáldi mint jeles iskolai latin szótári munkálatok szerzőjét méltat (**37.1.**). De ezután — amint Gáldi is kidomborítja — MÁRTON JÓZSEF szótárszerzői működése jóval túlnőtt az iskola keretein, a pedagógiai igények kiszolgálásán.

6. Gáldi igen helyesen arra törekedett, hogy — amint maga mondja (**4.**) — „a szótártörténeti eseményeket szervesen beleágyazza a kor általános képébe". Ez a

törekvése rendszerint sikerrel jár. Így pl. amikor Sándor Istvánnak mint az európai politikai légkör jeles ismerőjének egy a francia forradalommal kapcsolatos megjegyzésével villant rá a politikai változás és szóújítás viszonyára (8.). Makó Pálnak 1792-ben közzétett szótártervére nézve megjegyzi, hogy az „rendkívül érdekesen határozza meg a szótár középponti szerepét egy nyelv kiművelésében, s jól mutat rá azokra a szálakra, amelyek a szótárt, mint a szókészlet s ezen keresztül a valóság hű tükrét, az emberi élet minden cselekvési területével összekapcsolják." (55.2.) A maga rövidségében is jól — mert a fejtegetett koncepcióhoz hozzáillesztve gondolatébresztően — állítja elénk a XIX. század első negyedének politikai viszonyait, az időszakét, amelyben — ahogy ő rámutat — a „nyelvében él a nemzet" szállóige (azt is mondhatnók : felfogás) kijegecesedett (80.2.) A tiszti szótáraknak a politikai élet függvényeiként való bemutatásával szintén élénk világot vet arra, hogy a nyelv és benne a szótárszerzés ügye is az akkori magyar élet ügye volt. Kiemeli, hogy Verseginek a tájnyelvekre vonatkozólag negatív volt az állásfoglalása, s ehhez jegyzetben (III. 55. j.) idézi: „A' nyelv iránt való vetekedésekben dialectussainkat sem lehet bíróknak választanunk . . . Ámde ha anyanyelvünköt igazán szerettyük, azaz : tisztogatni, meghatározni, tökélletesiteni, és az aestheticabéli szerzeményekre alkalmatossá akarjuk tenni, akkor valóban nem kell önnön magunkot mint könyvszerzőköt, sem születésünk' helyének dücsősségét, sem dialectusunknak tündöklését, sem felekezetünknek ragyogását, hanem az egész Hazának fénnyét, az egész Nemzetnek hasznát tekíntenünk." Ez a nyilatkozat, amit rímszótárának bevezetésében tesz Versegi, nem csupán tudós véleménynyilvánítás, hanem az ő munkásságát általában irányító politikai, ha úgy tetszik : nemzetpolitikai hitvallás. Én nem jegyzetbe tettem volna, hanem mottónak, amellyel Versegi a nyelvi egységnek a nemzeti egység, tehát a nemzet kifejlődésében és megszilárdításában való alapvető fontosságát megkapóan fejezte ki. Mi más volt, mint politikum, a legemelkedettebb, legnemesebb politikum az a Gálditól olyan kitűnően feltárt nem is tevékenység, hanem küzdelem, melyet Márton József folytatott a maga anyagi feláldozásával, folytatott akkor is, amikor aligha lehetett törekvéseinek reménytelenségét nem látnia. — Azonban vannak politikai, társadalmi, művelődési, irodalmi stb. körülmények, illetőleg indítékok vagy következmények, amelyeknek részletesebb feltüntetését szívesen fogadnók. Így el tudnék képzelni az 1820—1825 közti évek időszakának ilyen természetű viszonyaira bővebb utalásokat. Felvethető, hogy Széchenyi István fellépésének a következményei belejátszottak a magyar szótárak ügyébe, dolgába is. — Mindenesetre célszerű volna és jobban hatna, ha a számos helyen felmerülő ilyen adatokból és észrevételekből a mű befejezésében tömör tájékoztatást kapnánk.

7. Engedje meg a szerző, hogy ennek kapcsán, de máshová is vágóan néhány inkább gyakorlati természetű megjegyzést tegyek a mű alakítására vonatkozóan. — Nagyon kívánatos volna, ha ő mindazt, amit műve eredményének tart, és vele együtt mi is annak becsülünk, egy befejezésben leglényege szerint röviden, áttekinthetően újra elénk hozza, mivel a jó emésztésnek éppenséggel nem elhanyagolható kelléke a megfelelő tálalás. Tudniillik így — a szakácsmesterség köréből az erdészet szemléletformáira átváltva — a sok fától és a fák alatt tenyészett buja aljnövényzettől nem eléggé látjuk az erdőt, — az erdőt, amelynek a tenyészete a magyar irodalmi és köznyelv kialakulásában és létrejöttében szerintem és nyilván Gáldi szerint is rendkívül fontos szerepet játszott. Bevallom, középiskolai tanár koromban igazgatói és főigazgatói követelmények ellenében sem voltam híve és végrehajtója a bevezetés — tárgyalás — befejezés „szent" háromságának : itt mégis azt ajánlanám, hogy a szerző egy befejezésben támogasson bennünket eredményeinek hasznosításában. — Azt jegyezném meg, hogy a most következő úgynevezett „disputa" téziseit nem tartom elég megfelelőnek erre a célra.

A munkában nem könnyű tájékozódni : 800 gépírásos lapnyi terjedelméhez nagyon kevés a 2 lapnyi tartalomjegyzék. Az öt részen belül felvett fejezeteket jó volna címekkel ellátott szakaszokra tagolni. Ha — amint bízunk benne — kiadására kerül a sor, elkelne egy nem szűkös tárgymutató is a szómutató mellett. Így nem történnék meg, ami velem — sajnos — megtörtént : miután átolvastam a munkát, egyik-másik részt újra meg akartam nézni, azonban sokszor vagy nehezen találtam meg, vagy sehogyan sem, de meg többször azt sem tudtam ellenőrizni, hogy valami benne van-e, vagy hol van. Sajnos, bármilyen jeles műről szóló opponensi vélemény elkészítéséhez nem áll rendelkezésre annyi idő, hogy az ilyen akadályokat le tudná küzdeni az ember. Azért eleve elnézést kérek a szerzőtől, hogy ha az én hiányolásom ellenére benne van valami a műben, csak nem lehetett, illetőleg én nem tudtam megtalálni, és ez — azt hiszem — nem csupán a magam hibája.

8. Megint magamra hivatkozom. Az irodalmi nyelvről szóló előadás 32. szakaszában ezt mondom : „A magyarországi kapitalizmus kezdetei aránylag régi időkre nyúlnak vissza, de a kapitalizmus nálunk nem tudott sohasem magyar lenni, a néptől, amelyből a hasznot húzta, gyökerében idegen maradt : a belőle szerzett hasznokért legalább műveltségi javakat nem adott vissza, de úgy látszik, nem is szerzett maga sem. Így nem mozdította elő egy valóban nemzeti irodalom kivirágzását. — Vele szemben a felújulás irodalmának és nyelvének a fő mozgatói és munkásai nagy többségükben a feudális osztályok alsóbb, de felsőbb rétegének is a tagjaiból és az egyházi személyekből kerülnek ki. Ez meglehetősen magyar különlegesség." — Ami jelenlegi tárgyunkat illeti, a kor szótárszerzőinek jelentős hányada egyházi ember volt, katolikus pap, szerzetes. És ezek az egyházi emberek nem a múltba néztek, hanem a jelenbe, és a jelenen át a jövőbe tekintettek. Nem a múltba néztek: nem a jelent akarták visszanyomni a múltba, hanem a múltat akarták átültetni, beleoltani a jelenbe, így Baróti Szabó és Kreszneric s (vö. **152.3.**). Érdekes, hogy aki a legnagyobb tudós volt közöttük : Révai, szinte az egyedüli, akit a múlt nyelve annyira bűvöletében tartott, hogy a jelenben is azt akarta normául alkalmazni. Ezért lettek ellenfelei egymásnak a másik pappal, Verseg i-vel, aki szerint már akkor a jelen nyelvszokása a döntő. — Egyébként a papokat — katolikusokat és protestánsokat — a nevelkedésükkel összefüggően bizonyos magasabb fokú filológiai tájékozottság és készség is fogékonnyá és képessé tette a szótári munkálatokra.

9. A szótárszerzés eredményességével, illetőleg érvényesülésével kapcsolatban nagyon is nem elhanyagolható a gazdasági feltételeknek, anyagi lehetőségeknek megfelelő volta.

Gáldi (**57.**) szerint Verseginek 1793-ban kibocsátott programiratában, a Proludiumban kifejtett s a felállítandó Magyar Tudós Társaságra támaszkodó szótári terve az 1790-i országgyűlés mozgalmainak légkörében született, s egyszersmind az egyre élénkebb gazdasági és szellemi életet élő Pest-Buda hangja volt. Ezzel szemben a Böjthy Antal—Aranka György—Gyarmathi Sámuel-féle törekvések, köztük szótári tervek sokban az akkori erdélyi viszonyok kihatásai. — Szerfölött tanulságos az a kép, amelyet Márton József latin szótára I. és II. kötetének kiadási nehézségeiről, a kiadás anyagi, gazdasági velejáróiról rajzol Gáldi (**79.**). Ezzel kapcsolatban kapunk tudósítást arról, hogy az I. kötetnek 1000, a II.-nak a szükséges 2500 helyett 1800 előfizetője volt. Így történt, hogy a XIX. század húszas éveiben megíratlan maradt az a nagy magyar—német—latin szótár, amelynek kiadásáért „a' Bétsi Ts. K. Universzitáson" a „Magyar Nyelvnek és Literaturának" fizetéstelen professzora negyedszázadon át küzdött (i. h.).

Nagyon jó volna, ha minél több ilyen kiadás- vagy ki nem adás-történeti adattal rendelkeznénk szótárirodalmunkra nézve is.

Egy irodalmi vagy tudományos terméknél nemcsak az a fontos, hogy valami létrejött és megvolt, hanem ezen túl a fejlődés szempontjából döntő jelentőségű, hogy volt-e, hogyan és milyen mértékben volt hatóereje keletkezése korának vagy későbbi időknek a közösségben. Ezen fordul meg, hogy a szótárak nem rekednek meg mint minden értékük mellett terméketlen egyéni erőmutatványok, amelyekre irodalomtörténeti emlékekként kegyelettel tekintünk, hanem a kollektív fejlődés folyamatát forrásokul táplálják. Szótárainkkal kapcsolatban is fölötte számba veendő, hogy mikor, mekkora és milyen volt a közönségük. — Gáldi tisztában van ennek a szempontnak a jelentőségével, azonban nagyon örülnék, ha a szempont elméleti fennforgásán túl akár az ő, akár más vagy mások révén minél több felvilágosítást kapnánk arra vonatkozólag, hogy a könyvből miképpen lett élet.

Galdi (vö. **167.**) ezt írja: „A Tudós Társaság munkálatainak előjátéka tudományos irodalmunkban általában és szótárirodalmi téren is újabb félévtizedes dermedtség volt : a sivárságot alig töri meg egy-két biztatóbb mozzanat." Valóban meglepő, visszás jelenség, hogy a XIX. század húszas éveiben, amelyek beleesnek a reformkor időszakába, Széchenyi nemzetfelrázó tevékenységének megindultakor egy ilyen bénultság lép fel. Mi lehet ennek a magyarázata? De érdemes volna gondolkodni azon is, hogy a XIX. század első harmadában a szótárirodalomnak újabb művelői nem támadnak, csak azok a lelkes öregek végzik tovább is lankadatlanul azt a tevékenységet, amelyet még a XVIII. század vége felé indítottak meg.

Különös dolog történik ekkor. Egy „üzletember fantáziát lát a helyzetben". Hartleben pesti kiadó ugyanis 1827-ben megjelenteti a Malovetzky János-féle „Német—magyar és magyar—német Szókönyv"-et. A cím egyébként jelzi, hogy „a' többek közt . . . Páriz-Pápai és Márton után dolgozva" (V. 4. j.). A kiadvány főképpen Márton József

szótárírói tevékenységének eredményeit foglalja össze. Íme! Márton tragikuma: neki nem, de belőle adnak ki szótárt (**167.**). Az egyéni tragikum mellett azonban a köz fejlődése szempontjából örvendetes ez a — Gáldi (i. h.) szerint — merőben kereskedelmi vállalkozás, minthogy olvasó- és könyvvásárló közönségünk gyarapodásáról tanúskodik.

10. Gálditól idézem: „Ezt a periódust (1779—1838.) joggal nevezhetnők a magyar szótárirodalom »legköltőibb korszakának«: európai szempontból is megrendítő látvány, hogy ebben a korban a szótárírás annyira nemzeti üggyé emelkedett, hogy legkiválóbb íróink egész sora — Bessenyei, Baróti Szabó, Révai, Kazinczy, Versegi, Csokonai, Kisfaludy Sándor, Virág Benedek, Berzsenyi s végül maga Vörösmarty — közvetlen kapcsolatba került a szótárszerkesztéssel. Nem lenne tehát paradoxon, hanem történelmi tényekkel igazolható felfogás, ha tanulmányunknak ezt a — talán helyesebb — címet adtuk volna: A magyar szótárirodalom Bessenyeitől Vörösmartyig." (**2.**) Amit itt Gáldi mond, teljes mértékben aláírom; még a címváltoztatást is elfogadhatónak tartom.

Ez az a kor, amelyikben költészet és irodalom a nemzet életének szerves részévé akar és tud lenni. De viszont ez a kor az is, amelynek a politikai életében rendkívül sok a költői jellemvonás és indíték. — Együtt jár mindezzel, hogy a felújulás idejének és a reformkornak a nyelvtudományában — mint más tudományaiban is — általában sok a költő, és az ő révükön sok a költőiség. Ide illeszkedik be a szótárszerzés „tudománya" is.

Érdekes, hogy a költészet igényeinek a kielégítésére adta ki Versegi**nek** hasonló jellegű, de nem egészen azonos célú kezdeménye után rímszótárát Simai Kristóf, aki „Igazházi"-jával nevet szerzett a magyar színjátszás történetében, de egyébként költőként nem tevékenykedett.

Ha Gáldinak lettem volna, illetőleg ha neki lennék, „szótárirodalmunk költőiségének" a következményeit bővebben kifejtettem és néhány jellemző mozzanat bemutatásával is élesebben kiemeltem volna vagy kifejteném. Ez éppen neki való téma. — Olyanféle kérdések felvetése és kibogozása tartoznék szerintem ide, amilyent a *rengeteg* és a *hullám* szavakkal kapcsolatban pedzettem az irodalmi nyelvről szóló előadásomnak részben idézett helyén.

Kazinczy még a brünni fogság idejéből Versegi ellenében azon véleményét fejezi ki, hogy „a nyelvet nem a grammatikus, nem a lexikographus viszi elő, hanem az író . . . A nyelv tudománya nem tudomány, hanem csak mesterség." (Id. Gáldi **84.**.) A Tudós Társaság Zsebszótára fényes bizonyítéka annak, hogy Kazinczynak így: az „író" szerepének kategorikus kiemelésével nem volt igaza. Ámde igaz, ami nem lényegtelen: a Tzs. irányító szelleme: Vörösmarty Mihály író is volt, sőt a magyar nyelvnek egyik legnagyobb költője. — A szótárnak a korszerűsítése: a fejlődő irodalom, tudomány és műveltség igényeihez való felemelése a múlt század harmincas éveiben elhatározó fontosságúvá vált. Ezt ismerték fel az életnek induló Tudós Társaság tényezői. És hogy a felismerést és a belőle eredő törekvést a Zsebszótárban nagyszerű siker koronázta, abban oroszlánrésze volt Vörösmarty költői lángelméjének.

11. Gáldi munkaeljárásához szólnék hozzá. Hogy az egyes szótáraknak a régibb időből való vagy saját korukbeli magyar szótárakhoz, továbbá idegen szótárakhoz való viszonyát megállapítsa, nem elemezte őket ízről ízre végig. Ez beláthatatlan időre szóló feladat lett volna. Meg kellett elégednie neki és nekünk is, hogy nem annyira próbafuratokat, mint inkább próbavágatokat csinált bennük. A szerencsésen kiszemelt részleteket nagy gonddal és körültekintéssel, finom invencióval vizsgálta át, s ennek az eredményeként a kapcsolatok kielégítően, a legtöbb esetben — úgy láthatjuk — maradandó érvényűséggel bontakoznak ki előttünk. — A nagyszótári gyűjtés adataival való összevetés lehetősége megengedte Gáldinak, hogy a szótárak anyagának meg az élő irodalom szókészletének, illetőleg szóhasználatának a viszonyát ellenőrizze. S ő bőségesen élt is ezzel a lehetőséggel.

12. A munka részeredményeiből mutatok be szemelvényeket.

Igen tanulságosak azok a részek, amelyek Budai Ézsaiás**nak** — aki egyebek közt a magyar nyelvű iskolázásnak is lelkes úttörője volt (I. 219. j.) — a Cellarius-féle szótár átdolgozása körüli nemcsak elismerésre méltó, de nem jelentéktelen következményekkel járó munkásságát ismerteti (**38.1—5.**). — Hogy aminek csak lehetett, időt és fáradságot nem kímélve Gáldi utánanézett, arra tanú pl. az Akadémia kézirattárában levő Gyarmathi-kézirat, amely a magyar nyelvtanirodalom történetét tárgyalja (I. 395. j.). — A Sándor István Toldalékára vonatkozó összevetések (**99.4.**) bebizonyítják, hogy a

Toldalék alapos, megbízható munka, és sokban KRESZNERICSnek is forrásul szolgált.

Külön fejezetet, a II.-at (**61—79.**) szenteli Gáldi MÁRTON JÓZSEF szótárainak. A „szentel" szót szándékosan és joggal használom itt. „Márton jelentőségét sem kortársai, sem az utókor nem értékelte méltó módon" — ezt írja a fejezet elején. S amit benne nyújt, meggyőz arról, hogy ez az eddig alig ismert és az általa most ismertetett Márton korának legkitűnőbb alakjai közé tartozott, és hogy nem tartozhatott egyszersmind a leghasznosabbak, leghatásosabbak közé, nem rajta múlt. Mártonnak bátorságára, kezdeményező képességére jellemző, amit Gáldi (**62.1.**) közöl róla, hogy ő — Csokonai műveinek egyik legelső terjesztője — elsőnek vitte be Csokonai verseit az egyetemi oktatásba. — Mártonnak ez a felfedeztetése a jelenlegi vitánk tárgyául szolgáló mű egyik főérdeme. — Az, amit Gáldi révén Márton Józsefről megtudunk, sokban Misztótfalusi Kis Miklóst juttathatja eszünkbe. Így közös mindegyikükben a maga javát fenntartás nélkül kockára vető áldozatkészség, amikor a köz dolgáról — s ez náluk a nyelv dolga — van szó. Egy látszólag csupa siker pálya, amelyet nyomasztó szegénység kísér mindvégig (**62.3.**).

Szótárirodalmunk történetének fontos mozzanataira vetődik fény a SIMAI KRISTÓF Gazdag Szótárát tárgyaló szakaszban (**110—116.**). Megtudjuk belőle, hogy ez a legnagyobb szabású egyéni szótári munkálat befejezetlensége ellenére igen sok becses — mai közlést kívánó — anyagot tartalmaz, és megtudjuk azt is, hogy a munka értékét felismerő VÖRÖSMARTY és munkatársai igen sokat merítettek belőle át a Tudós Társaság Zsebszótárába. Vagyis noha kéziratban maradt, nem lebecsülendő szerephez jutott irodalmi nyelvünk fejlődésében.

Kitűnő filológiai munka és rendkívül hasznos KRESZNERICS és KASSAI műveinek az ismertetése, különösen KASSAInak a kritikája (**159.1., 161.3.—165.**).

Valóban érdemes volt foglalkozni a XVIII. század utolsó negyedének szótárírási terveivel is (**53—60.**). A terv, szándék, sőt akarat — régi és újabb tapasztalatunk szerint — nem mindig azonos a tettel, azonban jellemző lehet a korra és az egyénre, akiben megfogan, kifejezésre jut, és ezért figyelmet érdemel, ha nem puszta elmefuttatás. Márpedig amikről e részben beszámolót kapunk, az mind igen komoly gondolkodás és szándék megnyilvánulása.

A szótári alkotások általában szerzőik életmozzanatainak, törekvéseinek egységében, más irányú tevékenységükkel összekapcsolva jelentkeznek előttünk. Kellőképpen egyeztetve és különböztetve állítja be őket s szerző a fejlődés menetébe, s értékelésükben a saját korukkal és az utókorral, a mi korunkkal egyaránt számol.

Egyet nem értek: miért mellőzte Gáldi a BARÓTI SZABÓ-féle A Magyarság Virági-t (1803.), akkor, amikor SZAITZ LEÓ „Kis Magyar Frázeológyia" című munkájával érdemének megfelelően foglalkozik.

De nem folytatom annak az ismertetését, hogy mi mindenben fokozta a felvett tárgykörön belül-kívül a tudásunkat, miképpen nyitotta meg számos irányban a látóhatárunkat. Regestákat adni mindenről: erre sem volna módom, de nem is látom értelmét. — Csak arra mutatok rá, hogy Gáldi számos „mellék"-eredményének is nem csekély jelentősége van. Például annak, hogy bizonyos igazságot szolgáltat a megvetett és lenézett Czinke Ferencnek, aki Vályi András és Révai utóda volt a pesti egyetemen: ez az „idióta" buzdította hallgatóit az eddigieknél teljesebb magyar szótár szerkesztésére, s azért sem lényegtelen a rá vonatkozó rész, mivel kiderül belőle, hogy hallgatói, tanítványai voltak neki (**81.**). Valóban megokolt volna Gáldi javallata szerint Czinke értékelését revízió alá venni.

13. Szótár-elemzéseiben vagy összevetéseiben igen gyakran egész szótörténeti vagy szómagyarázó értekezéseket kapunk. Az „értekezés" megjelöléssel az illető munkarészletnek nem annyira a terjedelmére, mint inkább az alaposságára, színvonalára óhajtok utalni. Nem egyet közülük kikülönítve szívesen látnék a Magyar Nyelvben. Ilyenek pl. a PPB. 1801-i kiadás és MÁRTON 1807-i kiadás *ádáz* tételeinek beható és új eredményeket tartalmazó tárgyalása (**66.3.**).

Az alábbiakban nem annyira opponensi, mint inkább componensi célzattal néhány kisebb jelentőségű kifogásoló megjegyzést teszek, illetőleg inkább bizonyos kiegészítéseket javasolok.

Gáldi a tárgyalt szótárak elemeivel kapcsolatban legtöbbnyire rendszeresen összeállítja a szók régi nyelvi és nyelvjárási adatait. Figyelmébe ajánlom, hogy egyik-másik esetben az Oklevélszótár is tartalmaz odavágó adatokat. Így a BARÓTI SZABÓ Paraszti Majorságabeli *erdei* 'vaddisznó' szónak a Molnár Jánosnál előforduló adatot (**13.**) meg-

előzik az OklSz.-nak 1529., 1544., 1545., 1587., 1752. évi *erdei* előfordulásai. — A Barczafalvitól a Szigvártban régi szóként közölt *hímez* 'acu Phrygio pingit' szóra az OklSz.-ban ez van: 1599: *himzese*. — A Márton tól felvett „*Tzenk:* Caniculus, Catulus, Catellus, ein Hündlein" szó adatait visszavezeti a BesztSzj.-ig (**63.3.**); azonban meg lehetett volna említeni, hogy az OklSz. kérdőjellel közöl 1240 k.: *Cenqu*, 1211, 1222 stb.: *Chenke*, 1240 k.: *Cenke* személyneveket, s hogy ezek talán idevonhatók. — A Versegi rímszótárában felvett *tomb* 'fulcimen, sustentaculum: támasz' szó (**89.1.**) megtalálható a MTsz.-ban: 1. 'a deszkakerítés oszlopa' és 2. 'tuskó vagy duc', továbbá van az OklSz.-ban is esetleg hozzákapcsolható személynévi szórvány: 1364: „Nicolai filii *Tomb*". — Nem mintha lényeges hiányoknak tekinteném az ilyeneket, de talán oda lehetne jegyezni őket a végleges kidolgozásba.

Néhány tétel tárgyalásának tudománykönyvészeti utalással való kiegészítését ajánlanám. — A Baróti Szabó-féle sajtóhibás *kög* 'circus stb.' szóhoz (**12.1.**) megemlíteném Horváth Károly jeles cikkét: „Kégy, kegyelet" (MNy. XLV, 50—7). — A Paraszti Majorság *hutyoró*-jával kapcsolatban (**13.1.**) megjegyezném, hogy a szót a *borág* helyett Dessewffy József javallja Kazinczynak (Tolnai Vilmos: MNy. XVI, 36; Gombocz, Jelentéstan 24—5). — A Barczafalvinál levő *csucsorka* 'krumpli' szóval (31) én foglalkozom „Bíbor, búb, bibircsó" című dolgozatomban (MNy. XLIX, 87). Ugyanott érintem a *csücsörke* változatot, ugyan nem a SzD.[2]-nál és Simainál meglevő „*Tsütsörke* (patsirta) Alauda" adat vagy értelem szerint (a pacsirta búbjáról lett elnevezés). — A SzD.[1], illetőleg PPB. 1. szerinti *tzigere* 'mind a két végén kihegyezett fácskával való játék' (**24.4.**) ~ *czigle* ~ *czikle* (MTsz.) szóra „Egy fűzfa-név" című közleményemben (MNy. X, 69) hivatkozom. — A Barczafalvi és Baróti Szabó felhozta *csempe* és *csempes* elemekkel (**12.2., 24.6.**) kapcsolatban etimológiai lehetőségeket vetek fel „Árpád- és Anjou-kori mulattatóink" című dolgozatomban (MNyTK. 81. sz. 8). — Baróti Szabó: A Magyarság Virági Toldalékában van a *kordéra koholni* szólás (**25.**). Major: Szót. 1647.: *kordéra harcolok* 'szemek behúnyva vívok'. A kifejezéssel foglalkozott Badics: MNy. IX, 450 és Waldapfel József: EPhK. 1934. (vö. MNy. XXX, 324). Az utóbbi szerint a latin *corde*-ból: a *cor* 'szív' szó ablativusából vált adverbium. — A Baróti Szabó: A Magyarság Virági Toldalékában levő *ájazó* (**26.1.**) szóba kerül „Aj ~ áj" című szófejtésemben (MNy. XLV, 270). — A Márton 1800.-beli *hullám*-ra vonatkozó újabb irodalom: Mészöly: MNy. XLVI, 314—7; Tompa: MNy. XLVII, 234—40; Lukács Károly: MNy. XLVIII, 184—6. — Amit Márton 1807. közöl: „*Kajolni*, lásd *kajladni*", s ami Kresznerics szerint „*Kajol* (mint hajol). Flectitur. De már ma szokatlan.", arra Gáldi (**70.1.**) megjegyzi, hogy sem a MTsz., sem a NySz. nem ismeri, de hogy régen nagy területen élhetett, a *kajla* melléknév tanúskodik róla. A *kajol* ige rokonságára nézve vö. Paistól „A *fitul, finta* szócsalád" a *kalafinta, kajla, kalács* stb. szókkal összefüggésben (MNy. XI, 405—8). — A SzD.[2] és Sándor I. közölte *darvadoz* igét (**97.**) behatóan fejtegeti Mészöly (Népünk és Nyelvünk V, 1 kk.). — A Gyarmathinál előkerülő *bubolyitska* szót (**130.3.**), amely Szatmár megyéből *bubulyicska* alakban 'burgonya' jelentéssel van közölve, én a *búb, bibor, bibircsó* szók családjába vonom (MNy. XLIX, 84).

Gáldi (**63.5.**) azt mondja, hogy igen helyes Mártonnak az a megjegyzése, hogy PPB.-nál a német értelmezések sokszor hibásak. Eszerint hibás volna PPB.-ban *gulya* 'eine niedrige Kuh', ellenben helyes Mártonnál 'die Kuhherde'. Erre megjegyezhetem: PPB.-ban ez van: „*Gulya:* Ceva, Vacca. Eine niedrige Kuhe." Van még benne: „*Gulya-tyúk:* Gallina depyga, Gallina depygis. Eine Henne mit einem kleinen Gesässe." MA. 1611.: „*Gulya:* Ceva, Vacca." és „Céva: Alatson unő, *gulya*, Gőbőly." Vagyis PP. és PPB. forrása MA., ezé meg Cal. 185: „ceua: Gőbőly, *alatsony wnő gulya*". Tehát nem látom, hogy PPB. helytelenül vette volna fel német megfelelőül az „Eine niedrige Kuhe"-t. Nyelvjárási különbségekről van szó! A MTsz. (1.) *guja* vagy *gulya (guji)* 'farkatlan, kurtafarkú (tyúk)' és 'szarvatlan (kecske, juh)' szót ismer. Idézi még a Dráva mellékéről: *gujac* 'tollatlan madárfi', ami nyilván a 'kopasz' jelentésű szláv *golъ* szóhoz tartozó szláv *golac* vagy *golec* 'bartloser Junge, unbefiederter Vogel' szó (Berneker, EtWb.) átvétele. Az a benyomásom, hogy a *gulya* szavaink is a szláv *golъ: gola* szóval függenek össze. — Hogy a Márton 1799.: *főpostahivatal* németes összetétel volna (**73.2.**), nem így fogalmaznám meg, hanem úgy, hogy tükörszava az *Oberpostamt*-nak. — Hogy az ugyancsak Márton-féle és tájnyelvi (MTsz.) *menetke* a *menyét* és *evetke* keveredéséből származnék (**76.3.**), nem hiszem: inkább a *menyét*-nek *menet* alakjából (vö. göcseji *mönyed-asszony*) alakult kicsinyítő.

Az a rendkívül nagy és különösen gondos munka, amit a szerző ebben az irányban is végzett, — azt hiszem — megérdemli az ilyenféle kiegészítéseket vagy helyreigazításokat.

14. Gáldi úgy minősíti a munkáját, hogy az csak „első kapavágás" egy meglehetősen irdatlan, bozótos területen (**4.**). Más véleményen vagyok : amit ő végzett, az nem első kapavágás, hanem — a földművelés tárgykörében maradva — nagyon is alapos felárkolás, ha nem is teljes megforgatás. Tehát némi módosítással joggal mondhatjuk Gáldiról, amit ő (**55.2.**) M a k ó P á l tól idéz : „A' gyepet nálunk Molnár Albert, 's Páriz Pápai Ferentz kezdették hasogatni". A módosítás az, hogy Gáldi nem k e z d t e hasogatni a gyepet, hanem széles dűlőkben és mélyen fel is hasogatta. — Abban viszont egyetértek vele, hogy szinte mindegyik fejezetéből idővel külön monográfia fog kerekedni. És ez így is van rendjén. Mint jeleztük, az összefoglalásnak nem okvetlenül célja, hogy lezárja egy tárgy- vagy kérdéskör vizsgálatát, ellenkezőleg — mint Gáldi munkája esetében — azzal jár, hogy a körbe vágó később munkába fogott monográfiák szerzői messzebbre tágult látóhatárral végezhessék el a maguk részleteinek behatóbb feldolgozását. — Még csak azt jegyzem meg, hogy az „opponálandó" mű nemcsak a címében megjelölt és koncepciójától körülhatárolt körben, hanem azon túl számtalan más irányban is tömegesen ontja a kitűnően hasznosítható anyagot, észrevételt.

Gáldinak mint az egyik legnagyobb szabású és legsikerültebb nyelvtudományi monográfia szerzőjének legteljesebb elismerésemet fejezem ki, és e műve alapján is neki a doktori fokozat megadását javasolom.

1954. október 27.

2. Bárczi Géza opponensi véleménye

1. Az utóbbi évek során a magyar szótárirodalom igen jelentékeny virágzásnak indult. Különféle méretű kétnyelvű általános szótárak, valamint szakszótárak hosszú sora hagyta el a sajtót, évek óta készül és immár az utolsó munkafázisoknál tart a magyar nyelv kézi szótára (az ún. Értelmező Szótár); az akadémiai nagyszótár munkálatai is, éppen a disszertáló avatott vezetése alatt új, az eddigieknél tervszerűbb és termékenyebbnek ígérkező szakaszba lendültek, s talán legalább a kis Szófejtő Szótár újabb bővített kiadásának ideje is el fog idestova következni. Mindezek nyomán érthető, hogy egyrészt az alkalmazott nyelvtudomány egyik igen fontos ágának, a lexikográfiának elméleti és gyakorlati kérdései mindinkább az érdeklődés homlokterébe kerülnek, s ha eddig inkább csak szakmegbeszéléseken, munkaközösségi megállapodásokban, hivatalos jelentésekben és bírálatokban, valamint néhány kisebb tanulmányban történt kísérlet tisztázásukra, remélhetőleg rövidesen sor kerül monográfiaszerű tárgyalásukra is. Másrészt az is természetes, hogy a figyelem a leghatározottabban a régi magyar szótárirodalom felé irányul, melyből mai lexikográfiánk előzményeit, szótárírásunknak régi, küzdelmes, de új próbálkozásokban, merész kezdeményezésekben gazdag, termékeny tévedésekkel terhes korszakait, lexikográfiai elméletünknek lassan és fokozatosan kibontakozó haladó hagyományait, ma is értékesíthető tapasztalatait óhajtjuk megismerni.

Szótárírásunk múltja, e múlt korai szakaszait nem számítva (Melich, A magyar szótárirodalom: NyF. XLVI.), még hézagosan sincs tisztázva. Ismerjük ugyan legalább a szótárként nyilvántartott műveknek könyvészetét (A magyar szótárak és nyelvtanok könyvészete: MNyTK. 18. sz.), jóllehet Ságí István jeles munkája nem foglalja magában sem a kéziratban maradt szótárakat, kísérleteket, sem a szótárterveket, valamint az elméleti fejtegetéseket, továbbá egyes szépirodalmi vagy egyéb munkákhoz illesztett szójegyzékeket, melyeknek pedig nem lényegtelen szótártörténeti fontosságuk lehet. De az újabbkori szótárak egymáshoz való viszonyát, forrásaikat, a különféle szótártípusok kialakulását, a szótárkészítési elvek fejlődését nagyobb összefüggésekben senki sem tanulmányozta. Pedig csak ilyen átfogó, nagyobb távlatokat és összefüggéseket kutató, de egyszersmind alapos részletmunkán épülő vizsgálatoktól remélhetjük azt, hogy szótárírásunknak és a lexikográfiai elméletnek honi fejlődését, haladó hagyományait, mai szótárkészítési gyakorlatunknak kialakulását megismerhessük, és az elődök vívmányait felhasználhassuk, útkeresésükön, tévedéseiken okulhassunk, s általában az ember szellemi erőfeszítéseinek, a megismerésre irányuló szívós törekvéseinek, valamint saját nemzeti művelődésünk harcos múltjának egy rendkívül érdekes fejezetéhez közel férkőzhessünk, és mai szótári gyakorlatunkat tudatosan is bekapcsolhassuk nemzeti hagyományainkba.

Szótárírásunk múltjának a kezdet századai mellett legérdekesebb, sőt a mai szótárirodalom szempontjából kétségkívül vetélytárs nélkül a legvonzóbb, mondhatni izgató korszaka a felújulás és a reformkor szótárirodalma. Ekkor alakulnak ki, illetőleg válnak lassanként szét a különféle szótártípusok, vagy legalábbis megindulnak a kialakulás útján,

ekkor kezdődik a lexikográfiai elmélet irodalma, ekkor bontakozik ki a szóanyagnak változatos forrásokból való, tervszerű gyűjtése a régi szótárak gépies másolása és ötletszerű foldozgatása helyett, ekkor történnek az első határozott lépések a szótárkészítés modern gyakorlata irányában. Mindenképpen forrongó és termékeny korszak, mely nemcsak a politikai, gazdasági és társadalmi átalakulást készíti elő, de a nemzeti műveltséget is, termékenyítő belső zivatarokon át, új virágzásba szökkenti, a magyar irodalmi és szaknyelvet új feladatainak magaslatáig emeli. A magyar művelődés, irodalom, tudomány, társas élet megújhodása csak az anyanyelv kellő kipallérozása, gazdagítása útján volt remélhető, s főként a magyar szókincs kiteljesítése volt az elsőrendű követelmény. E feladatban a legszélesebb értelemben vett szótárkészítésnek nagy szerep jutott, mert egyrészt előkészítője, építője, másrészt fokmérője volt a magyar szókészlet fokozatos, de gyors gyarapodásának, s a gyarapodás áradó, zavaros vizei lehiggadásának, tehát a lexikográfia e korban nemcsak a magyar nyelvtudomány belső ügye (bár talán sohasem tekinthető csak szűkebb értelemben vett tudományos feladatnak), hanem első vonalban álló nemzeti feladat, a magyarság egész jövőjének előkészítője, megújhodásának hathatós eszköze.

2. E kor szótárirodalma történetének megírására vállalkozott terjedelmes disszertációjában Gáldi László, mégpedig, mint bevezetésében kifejti, világosan látva azt, hogy a mai virágzó szótárirodalom különösen időszerűvé teszi a történeti vizsgálatot, s szinte az alkotó nyelvtudomány elsőrendű kötelességei közé emeli. A feladat fölötte kemény próba. Nemcsak azért, mert a kérdéses korok szótárirodalma, melyben a legkisebb szójegyzéknek is meglehet a maga fontossága, igen gazdag, de egy nem is megvetendő része meg éppen kéziratban lappang könyvtárak mélyén és szinte fölfedezésre vár, azonfelül igen sokrétű és változatos ; ezer szállal fűződik egymásba, sőt szótárírási elméleten és gyakorlaton keresztül egyaránt a külföldi hasonló célú és tárgyú gazdag irodalomba is, de azért is, mert a megfelelő előmunkálatok, az egyes szótárakkal, szójegyzékekkel, elméleti fejtegetésekkel foglalkozó monográfiák, melyeken az ilyen szintézisnek alapulnia kell, nagyrészt hiányoznak, ami pedig van, azok több szempontból hézagosak, tökéletlenek, egyikük-másikuk elavult vagy megfelelő távlat nélkül készülvén, az összefüggéseket kutató, a fejlődés szétágazó vonalait kibontani és összefogni kívánó szakembert gyakran cserben hagyja. A feladat tehát, melyre a disszertáló vállalkozott, nemcsak a hatalmas anyagon való tökéletes uralkodást, a nagy összefüggések világos látását kívánja, de egyszersmind tömérdek finom részletmunkát követel.

Gáldi László ezt a szövevényes és sokrétű feladatot kiválóan oldotta meg. Noha saját munkáját csak első kapavágásnak nevezi, a kapavágás szokatlanul erőteljes, sőt voltaképpen kapavágások egész sora és igen nagy darab földet mozgat meg.

3. Elsősorban imponáló dokumentációjának gazdagsága. Valóban igyekezett a legteljesebb mértékben fölkutatni e kor egész lexikográfiai irodalmát, így, ha első fogalmazványában mutatkozott is néhány érzékenyebb hiány, az első fejezet átdolgozása és a többi kiegészítése után a lényegesebb hiányok eltűntek. Különösen a mű tárgyalta időszak első felében már igyekezett minden szótáríróval, és minden kisebb-nagyobb, a szótárírás történetében szerephez jutott szótárral, szójegyzékkel, szótártervvel foglalkozni, még a kéziratban maradtakat sem véve ki. Érthető, ha a gondos gyűjtés ellenére kimaradt a Földinek Rövid kritikája végén található, 289 növénynévből álló jegyzék, mert a szerző a növény- és állattani szaknyelvet, valamint az orvostudományit (és néhány egyéb, szakszókincsre vonatkozó lexikográfiai munkálatot) kirekeszti vizsgálódásából, minthogy ez, főleg az állat- és növénytani nomenklatúra szinte észrevétlenül a szorosan vett szótárirodalomtól egészen idegen tájakra vezette volna. A reformkorban pedig, ha nem akarja amúgy is testes művét még jobban megduzzasztani, már válogatni kénytelen, s alkalmasint ezért nem kapott Nátly érdekes szójegyzéke megfelelő súlyú fejtegetést, noha az akadémiai Tájszótárral vagy akár Kassaival kapcsolatban, mint e fontos munkák előzménye, tárgyalása elképzelhető lett volna. A szükség diktálta válogatásnak lehet tulajdonítani, hogy néhány kisebb fontosságú munka tárgyalása elmaradt, mint olyanoké, melyek a lexikográfiát lényegesen nem fejlesztik, s történeti fontosságuk nincs.

A hatalmas anyagon a szerző egyébként biztosan uralkodik. A szótárak nyújtotta szókincs megítéléséhez ki-ki pillant a kor irodalmának szóhasználatára is, egyezéseket és eltéréseket, hiányokat állapítva meg, és rendkívül gazdag szótörténeti anyagot tárva föl. Ebben nagy segítségére volt a nagyszótár gyűjtése, melyet minden magyar nyelvész között először aknáz ki nagyobb mértékben, egyben igazolva az elmúlt évtizedek gyűjtésének, mely köztudomásúlag közel sem volt tökéletes, mégis jelentős értékét.

4. Gáldi munkájának kiváló érdeme, hogy a szótárirodalmat állandóan mozgásában, fejlődésében, összefüggéseiben látja és vizsgálja. Sőt voltaképpen kettős fejlődést, kettős történetet figyel meg. Ugyanis nemcsak a szótárkészítés elméletének és gyakorlatának fejlődését vizsgálja, hanem éber figyelemmel kíséri magának a magyar szókincsnek a fejlődését, kibontakozását, úgy, ahogy az elsősorban a szótárakból, de azonfelül a szótári szóanyag megítéléséhez gazdag bőségben tárgyalásba vont egyéb adatokból kirajzolódik. A mű tehát a lexikográfiai vizsgálatot szerencsés összefüggésben adja a lexikológiaival. Ebből természetesen sok termékeny tanulság szűrhető le, egymást követő keresztmetszeteket kapunk a magyar szókincs változó állapotáról, képet időnkénti fejlettségi fokáról, tehát magának a szókészletnek a fejlődését is nyomon követhetjük. Így egyebek közt, hogy csak egy példát említsek, igen érdekes és fontos, hogy a szójegyzékekhez vonható szövegadatokból, illetőleg a kettő összefüggéseiből a kor magyar társalgási nyelvére is finom és meggyőző következtetéseket von le. Természetesen a mű tárgya más, s ezért a társalgási nyelvre vonatkozó megállapítások csak kisebb szigetecskéket alkotnak az egész könyvben, melyek kontinenssé nem szilárdulhatnak össze, de a részeredmények így is érdekesek, és módszertani szempontból becses iránymutatók egy járható út felé. Persze, ilyen óriási anyagról lévén szó, nem nehéz apróbb hiányokra rámutatni. Pl. a Paraszti Majorság újabb kiadását éppen csak említi, mint némileg átdolgozott változatot, holott maga Baróti Szabó Dávid azt mondja erről a kiadásról, hogy „tsak-nem egésszen ujj köntösbe" öltöztette. A szótárirodalomba ugyan e mű szövege közvetlenül nem tartozik bele, de nem lett volna érdektelen megvizsgálni a szókincs szempontjából, milyen változtatásokat ítélt szükségeseknek, vagy legalábbis előnyöseknek a szerző. Azt is meg lehetett volna a művel kapcsolatban jegyezni, hogy a második kiadásban már nincsen szójegyzék, ami nyilván összefügg azzal, hogy a Kisded Szótár második kiadása ugyanezen évben jelent meg. Vagy pl. Gáldi alig vet számot azzal, hogy a Kisded Szótár első kiadásában nemcsak a hexaméterbe fogott címszavakban, de éppen a magyarázó jegyzetekben is rengeteg tájszó vagy egyéb szempontból érdekes szóadat fordul elő, így találomra csak a 16. lapról : *eggyetmás, tereh, buttyor, butyor, borzos, gunya, zajda, málha, batyor, tsinatlan, etseletlen, másba kapni, tzivakodni, berzenkedni, tsepzett, beléökledni, tökedett, rötsköl, dugába döl, döglel, dögít.* Az első és második kiadás egybevetése, illetőleg legalább ez egybevetés eredményének rövid foglalata szintén hiányzik.

Igen érdekes különben Gáldi munkájában az élő szókincs és a nyelvújítás egymás közötti kapcsolatának állandó vizsgálata. Így rendkívül megkapó, alapos és nagyrészt új magának a Mondolatnak a taglalása, forrásainak kutatása. Ez persze közel sem lehet teljes, de eredményei ebben a terjedelemben és formában is rendkívül becsesek és irányt mutatnak a jövő kutatásra. Kitűnően domborodik ki a munkából Márton Józsefnek és a nyelvújításnak a viszonya is, és hasonlóképpen nagyon helyesen mutat rá a szerző Georch Honnyi törvényének, a tiszti szótáraknak (főleg a Pest megyeinek) és Szirmay Glossarium Vocumának összefüggéseire, az ortológia síkján való elhelyezkedésükre és általában a nyelvújítási harcban vitt szerepükre. E fejezetek, de több más hasonló, önmagukban is igen szép, becses eredményeket adó, rövidre fogott monográfiák, amelyek azonban nem elszigetelve, szervetlenül állanak a műben, hanem kifogástalanul illeszkednek be az összefüggésbe, amelynek kedvéért készültek, mint egy nagy mozaik kép gondosan, finoman kidolgozott részletei. Talán csak az egyébként kitűnően tárgyalt Simainak a nyelvújítással szemben való magatartása nem kapott a szerző szükségszerűen rövid bizonyításában meggyőző világosságot : néhány tudományos műszó, néhány a Mondolattól kifogásolt szó felvétele még nem ad tiszta képet Simainak a nyelvújításhoz való viszonyulásáról, s e viszonyulás alakulásáról.

5. Az egyes szótárakat, szójegyzékeket Gáldi rendkívül gondosan összeveti egymással, összefüggésüket tisztázza s mindegyik szóanyagának a forrásait nagy lelkiismeretességgel, valóban imponáló nagyságú filológiai munkával és szerencsés kézzel tisztázza. A munka ebből a szempontból is kitűnő tanulmányok szervesen egybeépülő egészét adja. Hogy csak néhány ilyen nagyobb terjedelmű fejezetet említsek, kitűnő Márton József munkásságának jellemzése, legfőljebb talán 1800. évi szótára iránt nem egészen igazságos a szerző, mert Márton nem akarta ezzel a művel általában a használatból kiszorítani a PPB.-t (noha ezzel szemben már ő is, mint mások is elégedetlenek voltak), hanem csak egy magyar—német i s k o l a i szótárat készített, és ezért szóanyagát nagyon le kellett szűkítenie. Igen helyes, hogy Sándor István Toldalékáról szép és gazdag képet ad, előkelő helyet jelölve ki neki a magyar lexikográfia történetében, noha rámutat hibáira is. Kresznerics, nyelvtudományunk múltjának ez a különleges értéke, szintén sokoldalú, tüzetes jellemzést kap, s ha Kassaival szemben a szerző néha kissé túlságosan szigorú,

kétségtelen, hogy itt is tárgyilagosságra törekszik. Meg kell azonban jegyezni, hogy Gyarmathi Vocabulariuma nem akar valóban a magyar nyelv jövevényszavainak listája vagy éppen etimológiai szótára lenni, hanem csak adalékokat szolgáltatni a jövevényszavak későbbi kutatásához, és inkább csak mennyiségileg több, mint az a jegyzék, melyet Sándor István közöl a Sokféle XII. kötetében (1—185). Gyarmathi maga csak ilyen nyersanyag-félének tartja a Vocabulariumot, s ez az állítás aligha csak az írói szerénység sablonos formulája ; ellenkezőleg, a lehetőségek józan megítélése.

A szótárak forrásainak ilyen eredményes kutatása a magyar szókincs történetére is fölötte fontos. Se szeri, se száma ennek kapcsán azoknak az apróbb részleteknek, melyekben a szerző eddigi tudásunkat helyesbíti, pl. szavak hosszú sorának első előfordulását jóval régebbi időre viszi vissza, mint ahogy eddig nyelvtudományunk számon tartotta, s munkájának ezek a részletei a magyar lexikológia számára igen becses adalékokat tárnak fel gazdag bőségben. Egy-egy vizsgált szó szótári előfordulásával kapcsolatban a szó egész múltját igyekszik felkutatni és ezzel a szótárak és a való, élő szókincs közötti kapcsolatot mint állandó problémát szem előtt tartja. — Másrészt a szóanyag összegyűjtése, kiválogatásának szempontjai, a szócikkek fölépítése, a szótáraknak és a szójegyzékeknek, hogy úgy mondjam, genetikus összefüggése a lexikográfia szempontjából tágítja igen jelentős mértékben szemhatárunkat, s ez voltaképpen a mű középponti feladata. Okfejtése általában meggyőző, s jelentékeny részben nemcsak részleteiben, de a maga egészében új. Az a pár eset, amikor bizonyítása nem egészen megnyugtató, az egész műhöz viszonyítva jelentéktelen. Így arra vonatkozó bizonyítékai, hogy a Debreceni Grammatika Adámi szójegyzékét használta (ami a priori valószínű), nagyon soványak (**42.**). Szótárak egybevetésekor, szavak történetének megítélésekor néha megfeledkezik a Magyar Nyelvtörténeti Szótárról, mint lexikográfiai forrásműről, így a *széllyel járó*-t szokatlannak mondja, aligha kellő okkal, hiszen a *széllyel jár* Molnár Albert óta több szerzőnél és több szótárban előfordul (**38.2.**). Hasonlóképpen többször hiányzik a Magyar Oklevél-Szótár anyagának fölhasználása. — Nem meggyőző a *buda, budi* szó új etimológiája sem (**130.3.**). Abból, hogy Kresznerics nem közli egyszer-egyszer adatainak forrását, a szerző arra következtet, hogy erről megfeledkezett. Pl. szerinte a *fattyat vet* kifejezést csak Pázmányból meríthette, minthogy ott már megvan, noha Kresznerics nem jelöli meg e forrást (**154.1.**). Úgy vélem, természetesebb a dolgot úgy magyarázni, hogy ezt (és más hasonló, forrás nélkül adott szót vagy kifejezést) Kresznerics az élő nyelvből vette, s ezért egyébként sűrűn használt forrásaiból ki sem jegyezte, mint amúgyis közkeletű szót vagy fordulatot, vagy esetleg éppen ezért forrásai olvasásakor e szavak nem ragadták meg a figyelmét. Sőt nézetem szerint az irodalmi utalás sem jelenti azt, hogy a szó Kresznerics korában már nem élt, mint a szerző, úgy látszik, hajlandó föltenni, hiszen ez esetben Kresznerics korának a szókincse igen kicsivé zsugorodnék össze. — Általában a források földerítésében olykor kissé túlságosan messze megy. Pl. Kresznericsnek azt a rendkívül érdekes és kiváló filológiai érzékre valló eljárását, hogy a tájszavak mellé följegyzi, mikor, hol, sőt gyakran kitől hallotta, hajlandó a növénytanokra, és különösen Csapó József Új füves és virágos magyar kert (1775.) című művére visszavinni, ahol a ritkább növények fölfedezésének helye és ideje is meg van adva (IV. 95. j.). — Elírásnak tekinthető, hogy szerinte Kresznerics a *fa-kutyát* Calepinusból idézi, holott a valóságban csak Dugonicsból (**154.1.**); Calepinusból Kresznerics a szótárában szomszédos *fa-lakat* összetételt merítette. — Molnár Könyv-Házában (III, 562) a *ragaszték* nem ragot jelent (**146.1.**). — Ugyancsak Molnár használja már a *növötény* szót (i. m. III, 61), tehát ez nem csak Dugonicsnál és Verseginél van meg (**118.2.**). — Nem értem, milyen alapon gondolja a szerző, hogy a régi Tájszótár a *bútyor* változatot A' Magyarság Virágiból meríti, mint erdővidéki szót (**26.1.**). A Tájszótárban *butyor* van székely szóként Cserey Elek gyűjtéséből. Kérdés, van-e bizonyíték arra, hogy Cserey irodalmi forrásokból merítette tájnyelvi adatait. Ha igen, ezt bizonyítani kellett volna. — Persze az adatok ezrei, sőt talán 10 000-ei között ezek és esetleg néhány hasonló nem sokat számítanak.

Nagy gonddal jár utána Gáldi a szótárakban sorjában felbukkanó nyelvjárási eredetű szavaknak, kutatva szótárírónként és szótáranként azt, hogy milyen mértékben merítenek a tájnyelvi szókincsből és azt is, milyen vidékek tájnyelvét használják fel forrásul. E kutatási szemponthoz igen érdekes és új módszertani fogást használ, megvizsgálja, hogy az egyes szótárírók az ország milyen vidékein laktak életük változó során, s ezzel az egyes szavakkal kapcsolatban, ha nem is a lehetőségeket, de a valószínűségeket megszűkíti. Noha az eredmények, melyeket ily módon elér, biztatók, az eljárás mégsem egészen veszélytelen, hiszen a szótárírók nemcsak állandó lakóhelyükről gyűjthettek lexikális anyagot. Márton Józsefről tudjuk, hogy általában érdeklődött bármely vidék tájszavai iránt, de a szerző figyelmen kívül hagyja azt az ismert tényt, hogy Baróti Szabó

Dávid is fölszólította ismerőseit, levelező társait, hogy gyűjtsenek számára helyi szavakat, s alig tehető föl, hogy ez a kérés teljesen eredménytelen maradt, vagy hogy Szabó Dávid az így kapott anyagot nem használta volna föl.

Kétségtelen, hogy 150 évvel ezelőtti tájszavak helyhez kötésére jelenleg még jóformán lehetetlen egykorú tájnyelvi anyagot használni, mert ez az anyag még megközelítőleg sincsen összegyűjtve, sőt összegyűjtésére még kísérlet sem történt. Ilyen körülmények között érthető, hogy Gáldi főleg a mai (vagy a mához időben közeli) szóföldrajzi helyzetre építi megállapításait. Ez természetesen az említett okoknál fogva átmenetileg megengedhető, az eredmények azonban csak fenntartással fogadhatók el. Arról nem szólva, hogy a Magyar Tájszótár anyaga megközelítően sem teljes, az új magyar tájszótáré sem lesz az, a Magyar Nyelvatlasz korlátozott terjedelme meg éppen elégtelen arra, hogy benne tájszavak tömegére útbaigazítást kapjunk; de módszertanilag kifogásolható az egyáltalában nem szinkrón anyag egybevetése. A szerző maga is rámutat a tájszóknak egyes területeken történt kihalására, pl. a *tucin* és a *soldor* szavakkal (**36.2.**) vagy a *csempes* jelentésével kapcsolatban (**24.6.**). Hasonló dolog egyáltalában nem ritka. Így a szerző a *batonya* szót délmagyarországinak mondja (**26.2.**); holott egyebütt is előfordult (Györffy, Nagykunsági Krónika 33); vagy a *fanyarra* vonatkozó népnyelvi adatokról azt állapítja meg a Magyar Tájszótár alapján, hogy mind átvitt értelműek (**154.1.**); ámde a Magyar Tájszótár nem közöl olyan népnyelvi adatokat, melyek hangalak és jelentés szempontjából nem térnek el a köznyelvitől, hallgatásából tehát nem lehet ilyen következtetéseket levonni; a *csata* 'csapat' → 'nyáj' jelentésváltozás egymástól függetlenül több helyen is bekövetkezhetett (**24.4.**).

6. Az egyes szótárak összefüggéseinek, a szótár anyaga forrásainak, a szótáríró eljárásának vizsgálatát úgy végzi, hogy a szótár egy részletét — kisebb jelentőségű vagy terjedelmű szótárakból kisebb, nagyobb terjedelmű vagy fontosságú művekből nagyobb szakaszt — összevet elődeivel, sőt ezen túlmenően a kérdéses szótárrészben előforduló, de nem megelőző szótárból vagy szójegyzékből átvett szavak egyéb előfordulásait is igyekszik kikutatni, bőven merítve az ismeretes szótörténeti forrásmunkákon kívül az akadémiai nagyszótár cédulaanyagából. Az ilyen módon nyert eredményeket általánosítja az egész műre. Ez az eljárás, az adott körülmények között, amikor, mint említettem, megfelelő monográfiák kellő gazdagságú sora nem áll rendelkezésre, az egyedül lehetséges eljárás, s az így nyert igen érdekes és értékes eredmények általában, a nagy számok törvényei alapján el is fogadhatók. De némi fenntartás itt sem fölösleges. Egy darabból nem minden szempontból lehet az egészre következtetni. Pl. amit a *fa-* összetételű szavakkal kapcsolatban Kresznerics és Sándor István viszonyáról megállapít (**154.1.**), az pl. Kresznerics *híg* szócsaládjára nem egészen érvényes. Ugyancsak Kresznericcsel kapcsolatban a különben tekintélyes és jól választott szócsoport alapján megállapított forrásjegyzéke közel sem alkot teljes listát.

Itt különben a rengeteg adat, új megállapítás, sőt új etimológia közé becsúszik szintén egy-két félreértés vagy nem kellően kiérlelt és ezért nem meggyőző magyarázat. Az *alba judiciaria* (**95.1.**) nem 'bírói öltözék', hanem 'űrlap', esetleg 'aláírt, de kitöltetlen fehér lap' (vö. Magyar Törvénykezési Szótár, 1837.); a LevTár I, 385: *del elet* (**97.**) adata nem összetétel; a jassznyelvi *csaj* 'leány' szónak etimológiája elég világos ahhoz, hogy a nyj. *csaj* 'mókus' szóval való kapcsolata fel sem merülhessen (III. 131. j.), csakúgy, mint a *zsizsi* szláv eredete sem (**26.2.**); a *gárgya* nyilván a hazai latin *guardia* átvétele, s nem a rumén *gard*hoz tartozik (**90.1.**) nem minden részletében meggyőző a *csercse* magyarázata sem (**24.4.**), ennek birtokos személyragos alakja nem *cercseje*, hanem *csercséje*, egy *csercseje*-ből elvont alanyeset inkább *csercső* lett volna, ellenben a rumén *cercei* > m. *csercsej* < *csercsé* > *csercse* egészen szabályos fejlődés, s annál kevésbé meglepő, mert a szóra már a XVI. századból van adatunk; a *huncutka* (**113.**) ma is élő alak; nem merném a *brevé*-t jövevényszónak (tehát meghonosodottnak) mondani (**130.3.**); arról sem vagyok meggyőződve, hogy a *homlok-levél* biztosan a német *Titel-Blatt* tükörszava (**86.**) valamint, hogy a *legjobb a dologban* tükörkifejezés; félreértésre ad alkalmat a magyar nyelv régi, bolgáros típusú szláv szavairól beszélni (III. 291. j.), a magyar nyelvnek bolgáros típusú szláv jövevényszavai viszonylag csekély számúak; a tót elnevezés e korban nem szlovákot, hanem általában szlávot jelent stb.

A szerző sokszor egy-egy szóval kapcsolatban helyeslését vagy helytelenítését is nyilvánítja, rendesen azon az alapon, hogy a szótárírótól vagy régi értekezőtől választott szó a mai nyelvérzéknek, vagy inkább nyelvszokásnak jobban megfelel-e, vagy szokatlannak tűnik-e föl. Így helyesli pl. a *viszony* szó alkalmazását (**149.1**), mert e szó ma már természetesen hat mindnyájunk számára, néha viszont enyhén helytelenít kifogástalan képzésű, de meg nem maradt próbálkozásokat.

Nem tudom helyeselni azt sem, hogy a szerző többször túlzó kritikával illeti az eddigi tudományos földolgozásokat. Főleg a Gombocz—Melich-féle Magyar Etymologiai Szótár kap állandó szemrehányásokat, pl. azért, hogy egy-egy ritkább származékot nem közöl, holott ez az Etymologiai Szótárnak nem feladata, s inkább az kifogásolható, hogy a származékok felvételében túlságosan bőkezű volt, amint ezt a kritika — persze nem súlyos hibaként — föl is rótta neki. Kifogásolja pl., hogy mellőzte Simai kéziratos szótárát és számos apróbb forrást, szójegyzéket, általában, hogy felsorolt első adatainál gyakran azóta régebbi is kimutatható és nagyon örvendetes, hogy maga Gáldi ebben a munkájában igen sok ilyet ki is mutat. Sőt néha olyanokat is követel tőle, amelyek a legszigorúbban fölfogott feladatai közé sem illenek bele, így pl. komoly szemrehányást kap tőle az Etymologiai Szótár, mert nem mondja meg, hogy a *balon* szónak Magyarinál található adatát Kresznerics födözte föl (**153.2.**). Máskor nehezményezi, hogy az Etymologiai Szótárban a *celler* címszót hiába kereste (**68.3.**), holott nyilvánvaló, hogy ennek a szótár rendszeres eljárása szerint a *zeller* címszó alatt kellendett helyet foglalnia. Túlzás az is, hogy nem történt kísérlet egyes magyar szók és más nyelvek hasonló értelmű szavai között mutatkozó hangulati különbség vizsgálatára (III. 313. j.). Ha ezzel a nem érdektelen kérdéssel külön tanulmányok nem foglalkoztak is (külföldön sem valami gyakoriak az ilyesmik), végeredményben új, nagyobb kétnyelvű szótáraink ezzel nagyon is törődnek, a problémát látják és a maguk keretei, megoldási lehetőségei között számot is vetnek vele. Apróbb dolog, hogy a Debreceni Grammatika francia szóegyeztetéseiről (I. 285. j.) már igenis volt szó lexikológiai irodalmunkban (Bárczi: A magyar nyelv francia jövevényszavai 1).

Ezek és ezekhez hasonló más apróságok, melyeken rendszerint egy tollvonással, jelentéktelen stiláris módosítással könnyű segíteni, semmit sem vonnak le annak a hatalmas és eredményes munkának az értékéből, melyet a szerző végzett, s melynek következtében szótárírásunk története a könyvtől felölelt szakaszokban világosan tárul föl és jellemző vonásai élesen kidomborodnak. A szótárak egymáshoz való kapcsolata, a fejlődés megszakítatlan vonala, a különféle szótártípusok kialakulása, a lexikográfiai gyakorlat állandó tökéletesedése, a szótári anyagnak és a nyelv valóságos szókészletének viszonya a kitűnő és alapos tárgyalásban tisztán áll előttünk, s a könyv a — remélhetőleg — eljövendő magyar szótártörténetnek szilárd pontját, szinte tengelyét fogja alkotni. Amint már erre rámutattam, a nagyobb szótárírói egyéniségeknek, mint Baróti Szabó Dávidnak, Sándor Istvánnak, Márton Józsefnek, Simainak, de főleg Kresznericsnek és Kassainak tudományos arculata, műveiknek és egyéb fontosabb munkáknak, mint főleg az Akadémia első szótárainak képe oly tüzetes és mélyre ható tárgyalásban részesül, hogy a velük foglalkozó, monográfikus alapossággal kidolgozott fejezetek megannyi pompás, kerek tanulmánnyá alakulnak, a hozzájuk vezető és a belőlük kiinduló szálak is gondosan szét vannak válogatva, úgyhogy az egyes, önmagukban is kiváló teljesítményt jelentő fejezetek nem hullanak szét, hanem egységes, szerves egészbe épülnek össze, és a szótárírás történetének kisebb eseményei is mind elhelyezkednek a megfelelő helyen, súlyuknak megfelelő teret kapva a fejlődés teljes képében. E teljesítményt annál nagyobbra kell értékelnünk, mert, mint említettem, a megfelelő és szükséges előmunkálatoknak szinte nem is hézagairól, de az egész problématömkeleget figyelembe véve szinte hiányáról kell beszélnünk, úgy hogy a szerzőnek a részletmunkák egész sorát kellett nem kiegészítenie vagy tökéletesítenie, de gyakran minden előzmény nélkül a maga teljességében elvégeznie. Ilyen körülmények között természetes, hogy egy-egy tárgyalt részletkérdés nem óhajtja lezárni a kutatást — ez különben a tudományban szokatlan is volna —, hanem a szerző többször kénytelen megelégedni e feladatok jelzésével, néhány fontos és megszívlelendő útmutatással a megoldás módjára és lehetőségeire, s egy-két fontosabb részletmegállapítással. De e munkának az sem megvetendő sikere lesz, ha saját értékes és meglepően gazdag eredményein túl problémákat vet föl és egyszersmind ösztönzést ad újabb kutatásokra, melyek részleteiben kiegészíthetik, s itt-ott talán módosíthatják a szerző megállapításait.

7. E teljes elismerés nem jelenti azt, hogy a szerzővel mindenben egyetértek, noha a kritika része csekély, mert általában úgy látom, hogy a kérdés egészét és számos kisebb-nagyobb részletét helyesen látja és jól tárja föl. De pl. véleményem szerint túlságosan sivár képet fest a magyar szótárírásnak 1800 és 1825 közé eső szakaszáról. Tespedésről szó sem lehet. Nem szabad lekicsinyelni Márton szótárírói munkásságát, mint Kazinczy tette (Gáldi különben elismeri Márton kétségtelen érdemeit), igaz, hogy Mártonnak a maga korában nem volt meg a kellő tekintélye, mégis kortársai és utódai nagyon is használták ; nem szabad olyan munkákról megfeledkezni, mint Sándor István Toldaléka, Simai rímszótára, Gyarmathi Vocabulariuma (nem is beszélve a Lexicon Budensé-ről,

Leschkáról, Bernolákról), mert ezek amennyire folytatásai a XVIII. századnak, annyira előre is mutatnak, tehát a fejlődés vonalába szervesen beletartoznak. Azonfelül meg Simai is, Kresznerics is, Kassai is ebben a korban kezdik nagy munkájukat, s a szótárírás elméleti tárgyalása is jeles műveket hoz létre. Semmiképpen sem sivár és meddő tehát e korszak, s egyáltalában nem merő kései kihangzása a XVIII. századi nagy felbuzdulásnak. Elég végigtekinteni azt az átnézetet, melyet Gáldi e kor szótári eseményeiről ad, hogy e szakaszt tespedőnek ne lássuk. Nem tudom tehát elfogadni a szerzőnek azt az állítását sem, hogy szótári hagyományok alig vannak (**82.1.**). Éppen a szerző kitűnő anyagföltárásából és az összefüggések megállapításaiból az derül ki, hogy ilyen hagyományok e korban már voltak és állandóan erősödtek, izmosodtak. A kortársak, mint pl. Dessewffy, türelmetlenségükben komorabbnak láthatták a helyzetet, kijelentéseiket azonban a tényleges munka láttára nem lehet szó szerint venni. A szótárírás vonala e korszakban izmosodik, a szótárak tökéletesednek, a szótárírási technika óriási mértékben fejlődik, néhány kitűnő munka keletkezik vagy indul meg, s a szótárak műfaji elkülönülése is mind világosabban rajzolódik ki.

8. A szótárak egymásutánját, a gyűjtés szempontjainak, a feldolgozás módjainak tagadhatatlan fejlődését, a szótárfajták fokozatos elkülönülését, tehát a lexikográfiai gyakorlat tökéletesedését párhuzamosan kíséri a szótárelmélet fejlődése. A szerző természetesen ezzel is behatóan foglalkozik a szótárterveknek, a szótárak bevezetéseinek és általában a szótárkészítők megnyilatkozásainak gondos boncolása alapján, és nemcsak végigkíséri az elmélet fejlődését addig, amíg az a Tudós Társaság szótárkészítési elveiben kicsúcsosodik, de egyes részletkérdésekkel is alaposan foglalkozik, és néhány esetben fejtegetései szinte virtuóz ügyességgel világítanak meg érdekes problémákat. Nagyon szép pl. Versegi és Teleki szótárterveinek összehasonlítása, valóban méltó a magyar lexikográfia történetének e fontos eseményeihez, de több ilyen igen jól sikerült fejtegetés fonódik össze maguknak a szótáraknak a történetével. Nem látom azonban a szerző bizonyítása után sem Czinke Ferencnek azt a buzdító szerepét, melyet neki tulajdonít. Viszont talán több figyelmet szenteltem volna Kállay Ferencnek (vö. Keve Mária, Kállay F. nyelvhasonlító munkássága 20), sőt talán Kazinczy szótárírási terveinek is, bár ezek egyike sem valóban lényeges mozzanata a magyar lexikográfia történetének. — Azonfelül azt is szívesen láttam volna, ha a szerző szélesebb mederben foglalkozott volna a magyar szótárirodalom és szótáríráselmélet külföldi kapcsolataival, bár amit ezekről több helyen mond, az elvégre a lényeges kérdéseket felöleli, a fontosabb szálakat fölgöngyölíti, de nem tudni, nem lehetett volna e téren is egymást még, újabbat, földerí eni. — Jelentéktelen dolog az is, hogy Verseginek tulajdonítja a magyar nagyszótár első tervét, holott Makó Pál egy évvel előbb körülbelül ugyanilyen tervet fejtegetett. Kétségtelen, hogy a szótárkészítés elméletének fejlődését a szerző helyesen, érdekesen és lelkiismeretes alapossággal tárgyalja.

9. A munkának a fölépítése világos, szempontjai, mint említettem, változatosak. A szerző valóban több oldalról ragadja meg tárgyát és bár szétbontja részleteire és úgy tanulmányozza, mégis a maga komplexitásában állítja az olvasó elé. E tekintetben csak egy lényegesebb kifogásom van. Hiányolom, hogy a munkában nem domborodik ki megfelelő mértékben a szótárhasználó közönség szempontjának vizsgálata. Kik használták a szótárakat, milyen volt az igénye és a szüksége az iskoláknak, a tanult és kevésbé tanult felnőtteknek, valamint annak a viszonylag kicsiny csoportnak, mely a nyelv, az irodalom, a szellemi élet buzgó szerelmese, esetleg tevékeny előresegítője volt? Milyen kategória milyen mértékben és irányban hatott magukra a szótárakra? Honnan indultak ki és hogyan nyilvánultak meg ezek az igények és milyen szerepük volt a szótárirodalom mozgalmas történetében, e korbeli fejlődésében, hogyan járultak hozzá a két- vagy többnyelvű szótárak tökéletesedéséhez, hogyan befolyásolták a szótárak terjedelmét és szóanyagát, mennyiben voltak ösztönzők a különféle szótártípusok kialakulására, s a szótárak mennyiben feleltek vagy nem feleltek meg a szükségleteknek? Másrészt milyen hatással volt maga a szótárirodalom fejlődése az irodalmi szókincs alakulására? Mindezekre a kérdésekre, főleg a legutolsóra kapunk ugyan elszórva utalást, egyes megjegyzéseket és megállapításokat, de talán lehetett volna egy-egy olyan alfejezetet is beiktatni az egyes korszakokat tárgyaló nagyobb részlegekbe, melyek ezekkel a kérdésekkel foglalkoztak volna, és így a közönség szerepét bemutatták volna, valahogyan teljesebben állították volna bele a magyar szótárirodalmat a magyar társadalom és a magyar művelődés tényezői közé, azaz egy, a tárgyalás szövevényében meglehetősen eltünedező, a háttérbe olvadó, de egyáltalában nem megvetendő szálat is megfelelően kibontottak volna. Kétség-

telen, hogy ez a munkának amúgy is nagyra duzzadt terjedelmét még megnövelte volna, de e többlet egyáltalában nem lett volna haszontalan. Lehetséges azonban, hogy a szerző ezt a meglehetősen bonyolult, új kutatásokat kívánó munkát egy külön tanulmányba szánta, mely jelen művét egy érdekes szempontból kiegészítené és másféle távlatba kapcsolná bele.

10. A mű végén inkább függelékszerűen csatolódik a tulajdonképpeni tárgyaláshoz a *paraszt* szó és összetételeinek, valamint származékainak története. Ez a tárgyalásmód némiképpen más, különben igen érdekes módszertani eljárást mutat be, s ez a másképpen fölépülő vizsgálat megerősíti azokat az eredményeket, melyekre a szerző tulajdonképpeni nagy tanulmányában eljutott. Bár a műhöz kissé szervetlenül illeszkedik, mégis megvan a maga funkciója a könyv keretén belül is, azonfelül mint érdekes módszeres eljárás is számot tarthat a figyelemre.

11. A mű rendkívül gazdag tartalmára csak nagy vonásokban reflektálhattam. Rövidre összefogott megjegyzéseimből, azt hiszem, nyilvánvaló, hogy Gáldi László disszertációját kitűnő tudományos teljesítménynek, szakirodalmunk határozott gazdagodásának tartom, mert eredményei a lexikológia terén is számottevők, sok magyar szó történetére, sőt magára az egész nyelvújító mozgalomra, irodalmi szókincsünk kialakulására új világot vetnek, a lexikográfia szempontjából viszont a könyv az egész korszak fejlődésvonalát, illetőleg e fejlődés szálainak egész nyalábját kifejti, igen sok érdekes és fontos részletproblémát is szinte monográfiai alapossággal tisztáz, s ahol egy-egy részletkérdésbe esetleg nem hatol bele mélyebben, ott is ötleteket, szempontokat, módszeres utalásokat ad a további kutatáshoz. A közönség szempontja pedig, melynek hiányát említettem, külön tanulmány tárgya is lehet.

Gáldi László disszertációját a doktori fokozatra ajánlom.

3. Mészöly Gedeon opponensi véleménye

Gáldi László disszertációja nagyfontosságú tudományos kérdésnek önálló, szakszerű, sok szempontú, teljes eredményű feldolgozása. Gáldi kapcsolatba tudja hozni művét idegen nyelvek szótáraival, külföldi nagy nemzetek akadémiai szótárainak történetével és világosan látja azokat a szálakat, amelyek a magyar szótárirodalmat összefűzik a magyar irodalomtörténettel és politikai történettel. A nyelvtudomány sok ágában képzett kutatónak éles szemével és a népét szerető magyar tudósnak meleg szívével figyeli és kíséri nyomon a magyar szótárirodalomban azt a fejlődést, mely a magyar népi nyelvnek mindinkább nagyobb szerepet juttatott a magyar irodalmi nyelv kialakulásában. A szerző nagy szakirodalmi tájékozottsággal J. Sz. Szorokinnak az Orosz Akadémia XVIII. század végi szótáráról a múlt évtizedben megjelent tanulmányát is fölhasználta buzdításul és példaadásul, és méltó nemzeti büszkeséggel említi, hogy nemcsak Gyarmathi Sámuel és Teleki József hivatkozott már a pétervári akadémia példájára, hanem 1793-ban Balassa Ferenc konkrét javaslatot tett az államtanácsnak a magyar nyelv ügyében, hogy tudniillik „az illyr udv. kancelláriától azelőtt harminc évvel Stully franciskánus által összeiratott szótára a monarchiában használatos nyelveknek a helytartótanácsnak adassék át s ezen szótár kiegészítésére Budán egy *Akademie der Nationalsprachen* alapíttassék ; ennek tagjai készítsék el a latin, magyar, illyr (szerb-horvát), szlovák és német nyelv általános szótárát, *a pétervári akadémián kiadott nagy szótár mintájára.*" Helyesen következteti Gáldi, hogy „joggal sejthetjük ugyanezt a kezdeményezést Makó Pál szótári terve, valamint Vergeginek szintén 1793-ban megjelent Proludiuma mögött is." A disszertációnak azonban e mindent, mi a tárgyhoz tartozik, számonvevő megindulása után kénytelen megállapítani, hogy: „Sajnos, Balassa értékes kezdeményezésével maga Kaunitz szállt szembe : a hagyományos Habsburg-politika szellemében a magyar nyelv fejlesztésének ügyét *dilatórikusan kívánta kezelni*, s bizonyára az ő kezdeményezésére jött létre az 1793. december 15-i királyi kézirat, amely Balassa javaslatát könyörtelenül ad acta tétette . . ."

Gáldi disszertációjából már ennyi is mutatja azt, hogy a választott tárgy egyike a magyarság egymásba kapcsolódó és egymásba szövődő szakadatlan szabadságharcainak, s ez „*A magyar szótárirodalom a felújulás korában és a reformkorban*" című disszertáció most időszerű alkotás, amikor — a szerző örvendetes megállapítása szerint is — „egyre jobban kibontakoznak előttünk a marxizmus-leninizmus szellemében megújhodó magyar nyelvtudomány új lehetőségei".

Gáldi az Írói szójegyzékek között Baróti Szabó Dávid Paraszti Majorsága szójegyzékének nemcsak szótörténeti és stílustörténeti jelentőségét méltatja, hanem „a nyomorult pórság" terheinek könnyítése érdekében kifejtett írói törekedését is. A Baróti Szabó által az irodalmi nyelvbe iktatott népi szavakat és fölelevenített régi szavakat Gáldi gondosan vizsgálja. Így az *enyeget* szót is, melynek jelentése 'rejteget', pl.: „Titkát *enyegette.*"

Szerintem BUDENZnek van igaza abban, hogy az *enyeget* és *enyészt, elenyészt* családjába tartozik; eredete az EtSz. szerint ismeretlen, szerintem azonban az *enyészt, elenyészt* nem más, mint az *emészt, elemészt* alakváltozata, az *emészt* ige pedig, amelyet az EtSz. szintén ismeretlen eredetűnek tart, az én Nyelvtörténeti Fejtegetések című, könyvárusi forgalomba nem került könyvembeli megfejtésem szerint ugyanabból az *é- ~ ë- ~ e-* gyökérből lett, mint az *é-szik ~ ë-szik ~ e-szik* ige, ugyanaz az *-m* deverbális igeképző van az *em-észt* igében, mint az *eszik* igének HB.-beli *emdul* (ejtsd : *emdül)* alakjában.

MA. szerint az 'edo' és *ἔοθίω* magyar megfelelője : *eszem, megemésztem.* A JordK.-ben (840) : „*Megemészti* az ti testeteket" ~ „*exedet* carnes vestres". „Nyers húst *észnek* és mind embert, mind egyéb barom-állatot nyersen *megemésznek*" — olvassuk az ÉrdyK.-ben (31—32). „Az vasat az rozsda *megemészti*" — írja az ÉrdyK. (325) ; ez másképpen : '*megeszi* a rozsda'. „Mendenestől fogva *étettetik* az férgektől a koporsóba (BodK. 21) ; másképpen : '*megemésztetik* a férgektől'. Gyakori a régi nyelvben az a kifejezés, hogy : *a tűz valamit megemészt.* (MünchK. 132, AporK. 46, DebrK. 13, 122, 174, GömK. 185, LobkK. 180, NagyszK. 177, TihK. 311, KesztK. 37, KulcsK. 38, ÉrdyK. 17, 39, 156, 171, 268, 304, 331, 469, 543, 551, 563, 633, ÉrsK. 349 stb.) Hogy a 'tüz *emésztése*' is eredetileg a tűz *evése* volt, azt mutatja a vogul és osztják nyelv (manysi és chanti ny.). A vogulban (manysiban) a tűz lángja a tűz *nyelve,* és a tűz *megeszi* azt, amit *megemészt. Éget* helyett azt mondja a vogul (manysi), hogy *etet,* és hogy a gyertya *ég,* azt úgy fejezi ki az osztyák (chanti), hogy a gyertya *eszik.* Ez a kifejezés a primitív ember konkrét látását és gondolkozását mutatja. E lelki alkat nyelvi emléke *emészt* igénk. A HB. *emdul* alakja, melyben *e-* gyökér, *-m* és *-d* deverbális igeképző, azt mutatja, hogy volt egy *em-* igető, s ebből származott az *emészt* ige, ebből meg az 'elrejt, elsikkaszt' jelentésű *enyészt* olyan hangtani változással, mint a *vetemedik* mellett van *vetenyik, iszamodik* mellett *iszonyú, emém- > eném-*ből lett *enyém, kamaró-*ból *kanyaró.* Jól jellemzi tehát Gáldi a népi és régi szókincseken kapó Baróti Szabót a hajdankori *enyeget* fölészteni akarásával, s jellemző Gáldi széles látókörére, hogy például a BARÓTI SZABÓ szójegyzékében is szereplő *jakabolni* igével kapcsolatban azonnal tud utalni a 'nesze neked Szentgyörgynap' jelentésű szatirikus borisz-godunovi orosz mondásra.

Az *alak* szónál nemcsak adatfölsorolásban igazítja ki az EtSz.-nak észrevett hiányosságát, hanem a szó etimológiájára nézve is döntő fejtegetést sző bele szótörténeti fejtegetéseibe, íme : *alak* 1. 'báb', 2. 'szép' (Par. maj. II). SzD.[1] szerint *alak* 'báb, baba, vagy szép'; SzD.[2] szerint : „*Alak* báb, tsetse, tsetseze, szép. *Alak* gyermek : szép gyermek. *Alak*-játék. *Alak*-játékos. Gyöngy *alak.*" Ezeket az adatokat — jegyzi meg Gáldi — az EtSz. távolról sem használja fel teljes pontossággal (I, 59—60) : az EtSz.-ban 1. jelentésként megvan 'papa, die puppe, die kinderdocke', viszont Baróti Szabónak idevágó adatai teljesen hiányoznak. Ezt a jelentést egyébként — tekintettel arra, hogy megvan már a SchlSzój.-ben is — nem tartanók — úgymond Gáldi — székely jellegűnek, ha éppen nem a Háromszék megyei Sepsziuzonból közölné a MTsz. az *alak, lak* 'báb, baba' adatot. Valószínűleg ugyanezen jelentést tükrözi a következő, Udvarhely megyei adat : Ollyan szép, ügyes gyerek volt az a fiam, aki meghalt, mint egy *alak* (MTsz.). E példamondatból a MTsz. — úgymond Gáldi — egy második, 'kép, festett kép' jelentést vél kikövetkeztetni, pedig ebben az esetben a 'baba, bábú' jelentés is elegendő magyarázatot nyújtana (vö. *szép, mint egy baba).* Valószínű, hogy efféle kapcsolatokból származott az *alak* szónak nemcsak 'baba', hanem 'szép baba' jelentése, amelytől már csak egy lépés van az elvonható 'szép' (gyermeknyelven 'csecse') jelentés felé. A SzD.[2] *alak gyermek* kifejezés más forrásból nem ismeretes ugyan, viszont pontosan azt a szemléletet tükrözi, mint az idézett Udvarhely megyei példa. Megjegyzendő még két körülmény : egyik az, hogy a régi Tsz. is az *alak* szónak 'szép' jelentését székely jellegűnek mondja, a másik pedig az, hogy a Székelyföldön, sőt éppen Baróti Szabó szűkebb hazájában, az Erdővidéken járatos *alak* szavunk 'kedves, szerető' (tehát nyilván 'szépnek, kedvesnek tartott személy') jelentésben is (MTsz.). SzD.-nál még nincs meg az *alak* szónak 'figura' jelentése, amelyet Wagner Phras.-a nyomán 1793-tól Kazinczy népszerűsített (NyÚSz.). Gáldinak ehhez az *alak* szóhoz kapcsolt fejtegetései világossá teszik Csokonai *gyöngyalak* kifejezését, mellyel a szerelmes ifjú szólítja kedvesét.

Helyesen vonta a lexikográfiai szempontból tárgyalt anyagba Gáldi a Par. maj.-t szójegyzékeivel együtt; így tud rámutatni arra, hogy „sok esetben segítségével helyesbíteni tudjuk egyes szavak első előfordulásának az eddigi szakirodalomban található datálását". Például *fürge* szavunkra az első szótári adatot — úgy véltük — SzD.[2] szolgáltatta ; a tényleges helyzet azonban az, hogy — amennyiben a Par. maj. szójegyzékét lexikográfiai műnek tekintjük — már 1779-ből datálható. Hasonló a *fütyész* 'vadászik, nyomoz' ige esete : ennek eddigi legrégebbi szótári példája szintén csupán SzD.[2] volt ; ezentúl jeleznünk kell a Par. maj.-ban való előfordulását is. Már disszertációja elején is valósággal ontja Gáldi az efféle dátum-helyreigazításokat, s egész terjedelmes művén át el nem lankad éber szeme. Itt találkozunk először azzal a gondolatkeltő szokásával és szervezni tudásának jelével is, ami végig gazdagon meg-megismétlődik, hogy tudniillik új szempontok szerint és az eddiginél nagyobb alapossággal kidolgozandó témákat ajánl :

„Meg kell még jegyeznünk — úgymond —, hogy a Par. maj. írása közben Baróti Szabó egyáltalában nem zárkózott el neologizmusok szótározásától és költői használatától. Szótározta Gyöngyösi neologizmusát, a *csend* szót (vö. NyÚSz., EtSz. I, 936), követte Mészáros Kártigámját az *alagya* szó felelevenítésében (EtSz. I, 59) stb. E képet szervesen egészítik ki Baróti Szabó saját ujításai, melyek — a szövegösszefüggésből úgyis érthetők lévén — s szójegyzékben alig szerepelnek. Klemm a Par. maj.-ból idéz olyan új képzésű szavakat, mint *általeresztődni* (Par. maj. I, 38) ; *hagyatódni* (Par. maj. II, 86) ; *megcsalatódni* (Par. maj. II, 142) ; *figyelmet* (Par. maj. I, 33); *szürkület* (Par. maj. II, 131) stb. Továbbá feladat lenne, hogy mindezen régi és új szavakat a mű teljes tartalmi és eszmei értékelésével beállítsuk korába ; ezt a feladatot azonban csupán a modern szempontok szerint megírandó, új Baróti Szabó-monográfia végezheti el. Mindent összevéve, joggal állíthatjuk, hogy a Par. maj. két szójegyzéke jelentős állomás tájszavainknak s különösen az *erdélyi* tájszavaknak az irodalmi nyelvbe való behatolása szempontjából, s ezért különösen sajnálatos, hogy az EtSz. szerkesztői alig vették figyelembe."

A XVIII. század utolsó negyedének írói szójegyzékei között tárgyalja Gáldi a Bárczafalvi Szabó Dávid Szigvárt-jához és Kazinczy Bácsmegyey-jéhez függesztett szójegyzékeket is. Ez az elrendezés arra is jó, hogy mindenik szójegyzéket napjaihoz híven lehessen jellemezni, értékelni és arra is jó, hogy Kazinczy nyelvművelő pályája folyamatát a maga fejlődésében végig lehessen követni. Barczafalvi Szabóra nem csupán az jellemző, hogy például afféle szót is csinált, mint *lovanc*, hanem hogy neki köszönhetjük, hogy 1787-ben belekerültek általa a magyar szókincsbe olyan szavak, mint *ábra, alap, belváros, külváros, esernyő, gyám, ifjonc, közömbös, magasztos, meneszt, művész, naptár,olvasmány, önkéntes, személynök, szempont, szerep, szűnnap, talaj, tanácsnok, újonc* és *zongora*. „Elvontságra hajló szóhasználata — így jellemzi Gáldi — ellentétet alkot egyrészt Baróti Szabónak olykor homályos tájszókkal telezsúfolt, de végeredményben tősgyökeres, eleven népiességével, másrészt pedig a szintén városias, de a nyelvszokást jobban tisztelő és idegen szavakat is szívesen alkalmazó fiatal Kazinczy lexikális magatartásával."

E tárggyal és Kazinczyval kapcsolatban jegyzi meg Gáldi (amivel újabb jelét adja a Nagyszótár irányítására való rátermettségének), hogy: „Sajnos a Nagyszótár adatgyűjtése éppen e ponton [a XVIII. század francia szavaival kapcsolatban] leghiányosabb; Zolnai Gyula [az akkori szerkesztő] ellensége volt az idegen szavak gyűjtésének (vö. Akad. Ért. 1899, 63 kk.), s az ő utasításai nyomán a XVIII. század utolsó harmadának feldolgozói, 1900 és 1910 közt, az idegen szavakat — tekintet nélkül egykori elterjedtségükre — alig vették figyelembe! E súlyos hiány pótlására jelenleg teszünk kísérletet." Észleli Gáldi, hogy Bácsmegyey szójegyzékében „feltűnők mindenekelőtt a t á r s a s é l e t, sőt egyenesen a s z a l o n é l e t szavai és észleli, hogy a zenei terminológiához képest szegényes a m ű v é s z e t t ö r t é n e t i. Helyes következtetése Gáldinak az, hogy mivel „Kazinczy távolról sem jegyezte ki az összes előforduló idegen szavakat, 1789-ben tehát — s ez is fontos szótörténeti tanulság — ismertnek kellett tartania többek között a következőket : *adressz . . . affektáció . . . akció . . .ária . . . biliárd . . . brávó . . . fantázia* stb." Kazinczy példája Csokonait is bátorította idegen szavak használatára. Megjegyzem itt magam részéről, hogy okkal láttam én tehát nemcsak Arany Bolond Istókjában Puskin Anyéginje nyelvével rokon stílusréteget, hanem Csokonai nyelvében is okkal tartottam puskini jellegűnek a nyugat-európai divatszavak használatát. (L. Anyéginfordításom bevezetését, 1945.). Megtoldom ezt most a következővel. Hogy a társadalomtörténettel, sőt némely osztályok illemtanával milyen szoros vonatkozásban van a XVIII. századvég körüli szótörténet mind nálunk, mind külföldön, arra rávilágít N. L. Brodszkijnak Puskin Anyéginje I. k. 26. fejezetéhez 1950-ben írt következő jegyzete : „Puskin ama sorokban rámutat, hogy ő régebben belenézegetett az Akadémiai Szótárba. Ott valóban nincsenek meg ezek a szavak (ti. панталон, фрак, жилет). A 6 kötetből álló,

Orosz Akadémia Szótára (1789—1794) nem foglalta magába az idegen szavakat, kifejezve ezzel a nemesség konzervatív tendenciáit a nyelvi újítások ellen. — Az Anyégin szerzője a nyelv gazdagításának híve volt, annak tudniillik, hogy más nyelvekbeli szavakkal bővíteni kell a beszélt és írott nyelvet, ha nincsen megfelelő szó az orosz nyelvben. Az irónia abban volt, hogy a hazai nyelv őrei az Anyéginben említett szavakat . . . franciául nevezték meg, mert orosz beszédben szólni ezekről illemsértő lett volna. Ezek a nagyképű purista kritikusok azokhoz az intézeti leánynövendékekhez hasonlítottak, akik el voltak ragadtatva, mikor tanáruk, Pletnyev olvasta nekik a Jevgenyij Anyégin-t, de mikor Pletnyev odaért, hogy 'панталоны, фракъ, жилет', azt jegyezték meg, hogy: Jaj de illetlen ez a Puskin! — Azonban a Puskin által aláhúzott szavak akkor már rég bejutottak a nyomtatott nyelvbe is, 1808-ban, I. I. Dimitrijev „N. N. utazása Párizsba és Londonba" c. versében. Ebben az illető szerző Puskin nagybátyját csipkedi a következő sorokban (melyeket szintén a költő Puskin is olvasott): „Londonban vagyok, barátaim . . . Oda vagyok az elragadtatástól. Micsoda csizmák! Micsoda frakkok, pantalonok! És mindenből a legújabb façon! — Az a bizonyos három szó különben, mely hiányzott az Akadémiai Szótárból, még jóval az Anyégin kinyomtatása előtt belekerült az 1803-tól 1806-ig megjelent három kötetes *ABC szerint elrendezett új szómagyarázó* c. szótárba."

Szótárak és tájszógyűjtemények között látjuk Baróti Szabó Dávid Kisded Szótárának alapos tárgyalását, melyet Gáldi ilyen kritikával kezd meg: „Vizsgáljuk most meg önálló szótárát, melyet Klemm . . . egyáltalában nem vett figyelembe." A Par. majszójegyzékeiből nőtt ki „teljes folytonossággal" a Kisded Szótár 1. majd 2. kiadása, s végül egy függelék a Magyarság virági c. munkában. Gáldi e műről szóló fejtegetéseiben a gazdag szókincs lokalizációs kérdéseire is kiterjeszkedve, megint megjelöl egy tudományos feladatot, hogy tudniillik Baróti Szabó egész szókincsét fel kellene nyelvjárási szempontból dolgozni és értékesíteni. Megjegyzi Gáldi a *csehel* szónál: „Ezt az igét SzD.[2] a következő magyarázattal közli: „*tziholok* ‚róka-módonn ugatok, v. atzéllal* (tűzvassal) kovát (tűz-követ) veregetek, *tserhelek*. Mit *tziholsz, tserhelsz*, olly sokáig?" Ebben a szótári cikkben — úgymond Gáldi — Baróti Szabó több szót kevert össze. Ezt a véleményét az alak- és jelentésváltozatokra kiterjedő aprólékossággal kifejti Gáldi, elválasztva azt a *csehel* szót, melynek jelentése 'civakodik', attól a *csehel* szótól, melynek jelentése 'tüzet csihol'. Én azonban úgy gondolom, hogy mind a két szó ugyanabból a hangutánzó tőből eredt, aminthogy a *civakodik* szavunk és tüzet *csihol* szavunk is közös hangutánzó tőváltozatnak származéka.

A természethez közel élő magyar nép nyelvében sok nyoma maradt az állatok megfigyelésének, s az úgy keletkezett igék közül sok jutott be nemcsak a mindennapi beszédbe, hanem az irodalmi nyelvbe is, mint például a *mókáz* és *darvadoz*. Hogy az említett többféle jelentésű *csehel* szót véleményem szerint helytelenül választja kétfelé Gáldi, azt mai nyelvünk jól ismert *civakodik* és *rágalmaz* szavának története igazolja, mely mindkét szavunk a kutyák megfigyelésének köszöni létét.

Állat harapása a marás. Mar a kutya, a farkas, a kígyó stb. Decsi közmondása szerint „a gonosz embert még az egér is megmarja". — Állatok *marakodása* egymással való veszekedése. Sokféle állat *marakodik*; de ha emberre mondjuk hasonlatképpen, hogy *marakodik* (azaz 'csunyán veszekedik'), akkor soha nem más állat marakodására gondolunk, hanem kutyáéra. „Marakodnak, mint a kutyák" — ezt sokszor hallani, de azt nem, hogy marakodnak, mint a farkasok vagy medvék vagy bármiféle bestyék. A kutya az, mely a marakodó állatok közül naponként előttünk, körülöttünk van, a kutya életéből láthatjuk naponként az állati dühös marakodást. A dunántúli falusi gyerekek, mikor hallják a kutyák csaholásának nagy zsivaját az utca felől, mind szaladnak a kapuba nagy kiáltással: „Kutyalakodalom! Kutyalakodalom!" Tehát a kutya életéből visszük át emberre, mikor azt mondjuk: „ezek meg ezek *marakodnak*". — A kutyamarakodás nagy zajjal, nagy ugatással, *csaholással* jár. — *Csahol* hangutánzó szó, van *csihol* változata is. Hangutánzó voltát mutatja az is, hogy többféle hangot is jelölhet. *Csahol* a kutya, *csahol*, *csihol* az ember acéllal, mikor a kovakőhöz üti, hogy szikrát vessen. A *csi-* hangutánzó tőnek *ci-* változata is van. *Tüzet csihol* helyett Zemplénben azt mondják, hogy *tüzet cihol*. Szatmár vármegyében, Nagybányán szintén *cihol* a. m. 'csihol' (MTsz.). Ezt a *cihol*-t a kutya *csahol*-ására is mondták (NySz.), éppúgy a *cihel*-t is: „Zeng megint az erdő új *cihelésekkel*. Egy rókát hajtanak a szagló ebekkel". — Tehát a kutya nemcsak *csahol*, hanem *cihel*, *cihol* is, és a *cihol* alakot ismerik Nagybányán. — Nagybányai pap volt pedig 1689-ig a Jeles Vadkert szerzője, Miskolczi Gáspár, tehát ismerte a *csihol* szónak ottani *cihol* változatát. — *Bihal — bival* kiejtés váltakozik egymással; *csahol* helyett is mondják néhol — nem *h*, hanem *v* hangréstöltővel, — hogy: *csavol*: így Miskolczi

Gáspár is nem *cihol*-t ír, hanem *h* helyett *v* hangréstöltővel *civol*-t. Kétségtelen azonban, hogy a kutya *civolása* ugyanaz, mint *cihol*ása, *csaholása*, vagyis a *civol* is hangutánzó szó : így jelennek meg a szarvas után „*civolással* futó ebek" (JelVadk. 139) ; „Luther Márton... asztalánál ülvén látta, hogy a kölykök nem csak farkok csóválásával, hanem *civolásokkal* is kivánnának valami eleséget a vendégektől" (201). — A kutya nemcsak *csahol*, hanem Zala megyében *csivakodik* is, azaz 'siró nyöszörgéssel ugat, ugrándozva csahol, kaffantgat'. „Csak úgy *csivakodott* utána (a kutya a nyul után), mikor kergette" (MTsz.). Ha pedig *csaholó* kutyára mondják azt, hogy *csivakodik*, akkor *civoló* kutyakölykökre mondhatták azt, hogy *civakodnak*.—Igaza van hát Czuczor—Fogarasi szótárának, mely azt mondja, hogy „*civakodnak* . . . a kis kutyák" és hogy a *civakodik* csak „átvitt értelemben" jelenti azt, hogy : perlekedik, szóval veszekedik. A *civakodó* címszó alatt olvassuk : „*Civakodó* ebek. *Civakodó* kofák." — Az EtSz. szerint a *civakodik* és *civódik* szónak „elfogadható magyarázata nincs", de „legvalószínűbb CzF. származtatása." Bizony nem csak legvalószínűbb, hanem egészen bizonyos. A kutya *csaholása*, *civolása*, *csivakodása* kétségtelenné teszi, hogy a *civakodás* is a kutyákat illette először, s csak később vitték át a szót emberek veszekedésére, mint a *marakodás* szót is. A kutyák *civakodása* pedig először *csivakodásukat*, *csaholásukat* jelentette, mint hangutánzó tő származéka, s később jelentette a csaholással járó marakodást, veszekedést. Bárczi Szófejtő Szótára is rossz nyomon jár, hogy a madarak civakodásából, civódásából magyarázná az emberekét. — Ezek után mindjárt sejthetjük, hogy hibásan magyarázza Lovas Rózsa a *rág*-ból származott *rágalmaz* szónak jelentéstani fejlődését a következő módon (MNy. XXV, 295—6) : „ha valaki sokat beszél másról, akkor sokat forgatja szájában az illető nevét, tetteit, mintegy *rágódik* rajtuk." Lovas Rózsa ebben Bárczit is megtévesztette (SzófSz.) — Hogy a *rágalmaz* a *rág*-ból lett, az bizonyos. — A MTsz. szerint : *rág* 'rágalmaz, gyaláz' (Székelyföld). „Sokat *rágott* mán ingömet" (Udvarhely m.). „A minap es a kalákába csak ingömet *rágott*". A régi nyelvben is közönséges volt a *rág* 'calumnior' 'verleumden' jelentése. A DebrK.-ben (235) olvassuk : „Ő én édes istenem, mely igen veszedelmes az szerzetesbe sokat akarna tudnia ; ó mely igen kezel vagyon az oly szerzetes az ő lelkének veszedelméhez, ki másnak életéről szertelen tudakozó és az ő attyafiának lelkiesmeretinek *megrágalmazója*, mert ömagát nem tudja és mást itél és *rág*." Megmondta már CzF.: „*Rágalom* azon sérelem, illetőleg sértegető beszéd, mely valakinek becsületét, hírét, nevét megrontani akarja. Képes kifejezés a *rág* igéből kölcsönözve, mintha ti. a becsületsértő ember *eb gyanánt rágódnék* másokon." — Az élő embert azonban megharaphatja, megmarhatja a kutya, de rágni nem rághatja. Rágni már csak holttestét rághatják. De azt is mikor ? Csakis akkor, ha a holtnak nem adták meg a tisztességes eltakarítást, ha az a gyalázat esett rajta, hogy temetetlen hagyták az ebeknek. Ha valakit megmart az eb, baj volt, fájdalom volt, de nem gyalázat szenvedése ; meggyalázás volt az, hogy valakinek testét temetetlen hagyták ebek prédájául, hadd rágják. Innét a *rágalmaz* szónak az a jelentése, hogy 'valakinek becsületét megrontani akarja', 'valakit gyalázatba akar kavarni'. — A holttesteken való rágódásból lett tehát a *rágalmazás*. — Bizonyítják ezt Miskolczynak ezek a hiénáról írott sorai (szintén a már idézett Jeles Vadkertben) : „a hiéna . . . közönségesen a halottaknak koporsójokban lakozik, felássa és *megeszi a halottakat*. Ez pedig ábrázoló képe az ollyan *rágalmazó* embereknek, akik a dicséretre érdemes embereknek hóltok után sem kedveznek, hanem jóhireket undokul motskolják."

Szenczi Molnár Albert írja Grammatikájában (CorpGr. 237), hogy *ebelkedik* 'canem agit'. Mai nyelvünkből is ismeretes az *elkutyálkodik*, *megebellette magát*. Ezek mind az eb rossz tulajdonságainak megfigyeléséből vett igék. Ezekhez tartozik a *rágalmaz*, *marakodik*, *civakodik* s ez utóbbi éppúgy hangutánzó eredetű, mint az ugatást és kova kővel ütést egyformán jelentő *csehel* igé. Kétféle eredetű *csehel* igénk tehát nincsen.

Helyesen állapítja meg Gáldi, hogy Barczafalvi Szabótól vette át Baróti Szabó az *alap* szót. Barczafalvi ezt a szót az *al*-gyökből az *Alap* helynév mintájára éppúgy alkotta, mint a *szer*-gyökből a *szerep* szót a *Szerep* helynév mintájára. Az *alap* szónak azonban — mint Gáldi rámutat — SzD.²-ben már származékai is megjelennek : *alapos* : fundamentomos, *alapittani* : fundálni. De — teszem hozzá — Baróti Szabó nem az *al*- gyököt érzi benne, hanem az *állapot* szó gyökét. Ezért magyarázza az *alap*-ot a következőképpen: „*alap* : fundamentom, talp, fenék. Ezenn *állapodik* a' dolog : ez az *állapottya*, veleje, *alapja* a' dolognak."

Baróti Szabó Dávid Kisded Szótárát Császár Elemér „hírhedt"-nek bélyegezte ; e véleménnyel szembeszáll Gáldi s Arany következő ítéletére hivatkozik : „Senki sem bírja teljesebben az anyai nyelvet, mint ő, a ritkább szavak és kifejezések gyűjtője, a Kisded Szótár emlékezetes irója." Így Gáldi a felvett tárgy szempontjából egy rövid, éles

fényvetéssel tudja jellemezni Aranyt, Császár Elemért, Baróti Szabót és tulajdon módszerét is, mely folytonos kortörténeti vonatkozásokkal teszi a haladó tudomány becses termékévé disszertációját.

Gyarmathi Sámuel Kis Szótárának, Szaitz Leó Kis magyar Frázeológyiájának, Márton István szótárírói munkásságának, a Debreczeni Grammatika szótári függelékének tárgyalásakor is a disszertáció szerzőjének eddig tapasztalt jelességeit láthatjuk. Méltán méltányolja, hogy Szaitz Leó elsőnek vetette össze egymással két magyar vidék nyelvjárását, s először ő nyújtotta nyelvjárási adatoknak legalább megközelítően pontos lokalizációját, s így kijelölte az utat Kassai és Kresznerics felé. Kitűnő, amint Gyarmathi Sámuelnek a nyelvjárásokról vallott fölfogását ismerteti Gáldi, pótolva a Gyarmathival foglalkozó régibb és újabb nyelvtudósok hiányos megállapításait. Szemléltetően tárja elénk Gyarmathi Kis Szótára onomatopoetikus anyagának értékes voltát a következő néhány sorban: „E rész nagy érdeme, hogy csupa példamondat; a szavak valósággal megelevenednek és kitűnő képet adnak Gyarmathi megfigyeléseinek erős realizmusáról." Helyesen jelöli meg új feladatul Gáldi, hogy a Kis Szótárból „e rész alapos feldolgozása sürgős feladat lenne". Amit Márton István tankönyvi szójegyzékének a PPB.-féle szótárral való összevetése alapján ír Gáldi, mintája az aprólékos megfigyelésen alapuló biztos ítéletalkotásnak, mely láttatja a magyar szótárirodalom további fejlődését, s Márton István ily irányú működésének találó jellemzése mellett megint meglátja — mint jó szervező — a magyar nyelvtudománynak Márton Istvánnal kapcsolatban egy újabb föladatát, tudniillik a következőket írja Gáldi: „Márton István rendkívül egyszerűen, de nagyon világosan fogalmaz: kevés idegen szóval él s kerüli a nyelvújítási szavak sűrű alkalmazását is. Műve így sem jelentéktelen alkotás: érdemes lenne hozzá — legalább a nyelvtörténeti szempontból érdekesebb szavakról — magyar szómutatót készíteni, hogy a magyar nyelvtudomány könnyebben használhassa."

Márton József szótárairól és terveiről írván, észreveszi Gáldi, hogy Márton József „a szócikkek helyes beosztására is gondol". Idézi Márton Józsefnek e maga elé tűzött szabályát: „A szóknak többféle jelentéseit természeti renddel kell előszámlálni egymás után. Legelől tétessen a fő jelentés, mellyből a többiek elágaznak." Idéz Márton példát is: helytelen volna *venni* igénket először 'emere' jelentéssel szótározni. 1802-ben írta ezt Márton József, 1884-ben jelent meg Szinnyei Finn—Magyar Szótára, természetes tehát, hogy Szinnyei a finn *saa-* igének előbbre tette 'jutni, érkezni, érni' jelentéseit s csak az utána következő pont alá tette '*-hatni, -hetni*' jelentését. Tévedett tehát Pais, midőn e sorrendben nem vette észre a jelentésfejlődéssel számot vető szándékosságot, s kételkedett annak a megjegyzésnek helyességében, hogy „a finnben *is* eredetileg térbeli mozgást, térbeli cél elérését jelentő igének lett az a jelentése is, hogy *-hat, -het: sad-* 'jutni, érkezni, érni' és '*-hatni, -hetni*'" (Nyelvtört.Fejt. 5.). A *finnben is* kifejezésem *is*-ét a *-hat, -het*-nek tőlem ugyanott adott származtatása magyarázza meg, melyet a következő szavakba foglaltam össze: „A primitív ember a térben való előrejutás igéjével fejezte ki a konkrét és absztrakt cél elérését, a 'possum'-ot. A *mul-hat, kel-hat, men-hat* típus eredetileg rokon értelmű igékből való összetétel volt, mint a *jár-kél*. A *múl-hat*-ban az utótagnak külön szó volta elhomályosult és a *kel-hat*-féléken hangrendben is illeszkedett: **kel-hat* > *kelhet, men-hat* > *men-het* > *mehet*. Így fejlődött ki a *-hat, -het* képző, még pedig eredeti jelentésének megfelelően térbeli előhaladást jelentő igéken." Ami mostani tárgyunkat illeti, így támogathatja egy finnugor eredetű magyar képző megfejtését olyan finn—magyar szótár, melynek szócikkbeli elrendezési elve már 1802-ben világosan állott Márton József előtt, s mely szótártörténeti tény — dicséretre méltóan — nem kerülte el a szótártörténetíró Gáldi László figyelmét.

Márton József szótárainak és szótártervezésének bő tárgyalását nagyon dicsérem, valamint a disszertáció írójának közbe-közbevetett probléma-meglátásait. Idézem ezeket a helyeket a következőkben:

„Érdekes lenne tisztázni, kik voltak vagy inkább kik lehettek volna Márton vidéki lektorai. E tekintetben feltétlenül azokra az ismerősökre kell gondolnunk, akikkel Márton gyűjtőútja idején találkozott. Némi tájékoztatást nyújtanak e tekintetben Márton előfizetőinek névsorai is, amelyeket tudománytörténeti és irodalom-szociológiai szempontból még nem igen méltattak figyelemre."

Item. „A teljes Márton-monográfia előfeltétele Márton szótárai magyar anyagának legalább szómutató formájában való összeállítása. E munkát eddig az akadémiai Nagyszótár előmunkálatai során sem végezték el; e hiányt, sok egyébbel együtt, a szótári munkaközösségnek sürgősen pótolnia kell."

Item. „Külön kutatásra lenne érdemes Márton magyarországi „hírneve" is: a magunk részéről az a benyomásunk, hogy nemcsak Kazinczy, de más kortársak sem érté-

kelték sokra Márton tekintélyét, s éppen ezért szótárainak hajtóereje a Baróti Szabóéhoz nem is fogható, sőt talán még a Sándor Istvánéhoz sem."

Item. „Ha elkészül egyszer a Márton-szótárnak teljes magyar szómutatója, ez nemcsak magyar szókészletünk történetéhez lesz megbecsülhetetlen segédeszköz, hanem egyszersmind új adatok tömegét fogja beömleszteni a magyar nyelv jövevényszavainak kutatásába is. E téren rendkívül sok a pótolnivaló: Márton anyagát sem DÉSINÉ, sem KARINTHY, olasz jövevényszavaink szorgalmas gyűjtője, sőt még az EtSz. sem használta fel teljes egészében."

Gáldi disszertációja Márton Józseffel foglalkozó részének befejező sorait olvasva, az ember megilletődik a korunkbeli nyelvtudós múltba tekintő panaszos hangján, mikor megállapítja, hogy: „Márton életének legfontosabb alkotása, nagy magyar szótára tehát nem készülhetett el, s a 20-as években így állt elő az a sajátságos helyzet, hogy a budai Egyetemi Nyomda a szlovák és a román nyelv első nyomtatásban megjelent nagyszótárát — mely jórészt PPB. és Márton útmutatása nyomán készült — kiadta már 1825-ben, viszont megiratlan maradt az a nagy magyar—német—latin szótár, amelynek kiadásáért „a' Bétsi Ts. K. Universzitáson" a „Magyar Nyelvnek és Literaturának" fizetéstelen professzora negyedszázadon át küzdött."

Hogy a disszertáció ítéletmondásaiban a szakmai szempont mellett a magyar nemzeti érzést mindig összekapcsolja Gáldi az idegen népek szabadságharcai iránt való rokonérzéssel, azt jól jellemzi az a rész, melyet Mártonnak CAMPE szótárához való viszonyulásáról ír. Gáldit idézem: „Óvatosan használta fel Campénak 1807—11 közt, Braunschweigban megjelent nagy szótárát (Wörterbuch der deutschen Sprache). Az V. kötet előszavában Campe büszkén jegyezte meg: sikerült címszóanyagát Adelung 55,181 címszavával szemben 141,277-re duzzasztani. E hatalmas gazdagságtól Márton joggal rettent el: amint megjegyzi, „az okosság is azt javasolja . . ., hogy az öszvetett szók özönéből csak szemelve kell kiszedni a szükségeseket." Azt persze Márton igen helytelenül cselekedte, hogy éppen a *Freiheit*(s)-előtagú alakok nagy száma miatt tett szemrehányást Campénak (1810: XIII): magyar nyelvtörténeti szempontból sem közömbös, hogy 1808-ban már volt a németben *freiheitsliebend, Freiheitsbund, Freiheitseifer, Freiheitsfieber, Freiheitsfreund, Freiheitsgefühl, Freiheitsheld, Freiheitshut* (utalással a francia polgári forradalomra), *Freiheitskampf, Freiheitskämpfer, Freiheitskrieg, Freiheitsliebe* stb. (közel 70 összetétel!). Jellemző az aulikus érzelmű, félénk Mártonra, hogy a szabadságeszme e gazdag kivirágzásáról teljesen lemondva — egyedül a *Freiheitsbrief* címszót tartotta meg 'szabadság levél' (helyesebben: 'privilégium') jelentésben . . . 1803-tól kihagyta az Adelungtól átvett *Bauernschinder*-t is."

Ezek után Versegit, Sándor Istvánt, Simai Kristófot, Kresznericset, Bugát Pált, az akadémiai Zsebszótárt stb. éppoly alaposan tárgyalja Gáldi, mint ez opponensi véleményemben eddig érintett anyagot. Továbbra sem feledkezik meg a történelmi háttérről, az irodalomtörténeti és társadalomtörténeti vonatkozásokról, a magyar nyelvtudomány haladásának pontos nyomon követéséről, a marxista-leninista realizmusnak tudományos módszerbeli megvalósításáról. Stílusa elejétől végig jó, tárgyszerű.

Még néhány megjegyzést.

A Sándor Istvánnál is szereplő *darvadoz* igével kapcsolatban Gáldi a következőket jegyzi meg: „Semmi komoly okunk sincs arra, hogy szavunkat — az EtSz. tiltakozása ellenére — ne a *daru* madárnévvel hozzuk kapcsolatba (így CzF.). Az ige eredetileg a *darvak* magaviseletének néhány jellegzetes mozzanatára vonatkozhatott (gunnyasztás, szálldogálás stb.); Baróti Szabó talán a Dunántúlon hallotta (MTsz.), bár 'alkalmatlankodik vki körül, láb alatt van' jelentésben Erdélyben is járatos (KASSAI I, 415)." Gáldinak az EtSz.-ral szemben nyilvánított abbeli véleményével, hogy a *darvadoz* ige a *daru* szóból származott, én is egyetértek, illetőleg fönntartom 1933-ban a Népünk és Nyelvünkben megjelent „A darvadoz szó eredete" című cikkemben foglaltakat. Ott a szépírók közül különösen Eötvös Károlyra és Tömörkény Istvánra hivatkoztam, a természetrajztudósok közül pedig különösen Chernelre. Azóta az élő népnyelvben is folyton figyeltem és másokkal is figyeltettem e szó jelentését, s így Gáldival szemben és a SzófSz.-ral szemben jelentésfejlődését ebben állapíthatom meg: 1. darvakra értve, 'naplemente után csoportban játszanak, kiabálnak'; 2. emberekre értve, 'besötétedés után kurjongatva, danolva mulatoznak'; 3. tréfásan értve, 'sötétben csöndesen beszélgetnek'. Bárczinak az a megokolása, hogy „a darvak szoktak csapatosan csevegdélve gubbasztani" — téves természetrajzi elképzelés, téves etimológiai alap.

SIMAI KRISTÓF Gazdag szótárának gazdag tárgyalása közben a *gajdos* szóhoz ezeket fűzi Gáldi: „Gajdos, adj. ittas, részeg: wohlbelegt, wohlberauscht Appotus . . . Erdélyi és alföldi tájszó (EtSz. I, 806, MTsz.); SIMAIhoz SzD.[2] a legrégebbi írott adat

feljegyzője közvetítette. Ugyancsak SzD.²-ből vette át Simai a *gajdosodni* igét 'ittasodni, kótyagosodni, meg-részegedni' jelentésben, s a *gajdul* rokonértelmű származékot ; mindkét ige csak a Székelyföldön járatos (MTsz.). Itt jegyezzük meg — ezt még Gáldi írja —, hogy véleményünk szerint az EtSz. helytelenül választja el az itt tárgyalt mn.-et a *gajdos* 'lyripipiator' szótól ; az összes idetartozó szavak egy közös *kaj-* ~ *gaj-* 'lármáz, idétlenül énekel' tőre látszanak utalni." Eddig Gáldi. Legyen szabad ezt megtoldanom azzal, hogy a *gaj-* tőalak az eredetibb *kaj*-ból zöngésült, ez pedig azzal az ugorkori *kaj !* indulatszóval azonos, melynek — az ugorkori, illetőleg magyar keresztyénség előtti sámánosság egyik nyelvi emlékéül — a magyar *kajált* > *kiált* a származéka. A *kajdos*-nak 'kissé ittas', a *kajdul* > *gajdul*-nak 'kábul, részegszik' jelentése éppúgy a sámán vallási szertartásának emléke, mint a *részeg* szó. A zsidók imádkozásának csúfolódó *gajdolás* elnevezése szintén arra vall, hogy eredetileg az ősmagyar sámán *gajdolt*.

Versegi nyelvtudományi törekvéseit úgy jellemzi Gáldi, hogy életműve lett volna „a magyar nyelv filozófiai alapokon nyugvó nagy szótára". Az én véleményem szerint így lehet azt megérteni, hogy logikai alapon és nyelvszabályozó céllal éppen Versegi alkotta meg a nyelvtörténettel ellenkező és az előnyelvben sem élt *falvak* többesszámi alakot 1818-i Magyar Grammatikájában a következő fogalmazásban : „Az *u* és *ü* végzést elvetvén, *v* közbevetést, és *ak, ek* képzőt kivánnak, noha egyébkép a' törvényes többessel is megelégesznek, a következendők : *daru, darvak* vagy *daruk ; falu, falvak* vagy *faluk ; hamu, hamvak* vagy *hamuk ;*" Így a *falvak*-nak az élőnyelvből hiányozta érteti meg velünk azt, és annak a stílesztétikai jelentőségét, hogy Petőfi, ki a legközvetlenebb költőnk, közvetlenebb, mint Arany, soha nem ír *falvak*-ot, hanem mindig *faluk*-at mind versben, mind prózában.

Ezek az utóbbi megjegyzéseim még egy erényére mutatnak rá Gáldi nagyszabású művének, arra tudniillik, hogy tele van gondolatkeltő és esetleges vitákat megtermékenyítő részletekkel azokon a helyeken is, ahol a bíráló többé-kevésbé eltérő véleményen volna.

Mindezek alapján opponensi javaslatom az, hogy Gáldi László műve *doktori* vitára bocsáttassék.

Szeged, 1954. július 16.

4. Gáldi László válasza

Hálásan köszönöm opponenseimnek, a bizottság tagjainak és mindazoknak, akik a vitában részt vettek, szíves érdeklődését és a magyar szótárirodalom ügye iránt tanúsított meleg jóindulatát. Örömmel látom, hogy a szótárirodalom története élénken foglalkoztatja tudományos közvéleményünket ; kétségtelen, hogy a lefolyt vitából sok olyan ösztönzést meríthetek, amelyet további munkám folyamán, különösen pedig disszertációm kiadásra szánt példányának előkészítése közben fogok hasznosítani.

Mielőtt opponenseimnek, valamint a hozzászólóknak válaszolnék, meg kell jegyeznem, hogy válaszomnak három része lesz : előbb felelek a bizottság tagjainak kérdéseire, majd az opponensi megjegyzésekre adott feleletem disszertációm téziseinek sorrendjében csoportosítom, végül pedig válaszolok a többi hozzászólásra is.

*

1. Disszertációm címében Tolnai Gábor akadémiai lev. tag kifogásolta a *felújulás* szó használatát s helyette *felvilágosodás*-t ajánlott. A cím megválasztását két körülmény indokolja : egyrészt az a tény, hogy a Nyelvtudományi Bizottság 1953. évi döntése szerint az Akadémiai Nagyszótár címe is : „A magyar irodalmi nyelv nagyszótára a felújulás korától napjainkig", másrészt pedig az, hogy a felvilágosodás korának szélesebb elhatárolásán belül valami elnevezést kerestem az 1770 körül kezdődő nyelvi és irodalmi mozgalom megjelölésére. A felvilágosodás korát minden országra, minden művelődési körre érvényesen aligha lehetne ugyanazon dátumokhoz kötni ; francia vonatkozásban feltétlenül Pierre Bayle-ig, tehát a XVII. század végéig kell visszanyúlni. Mindezen meggondolások ellenére értekezésem címéül örömmel fogadom el a következőt : „A magyar szótárirodalom a felvilágosodás korában és a reformkorban"; a pontosabb elhatárolást a szótártörténeti eseményekhez fűződő két évszám (1779—1838) úgyis megadja. Választhatnók természetesen azt a megoldást is, amelyet Pais akadémikus szintén elfogadhatónak tart : „A magyar szótárirodalom Bessenyeitől Vörösmartyig".

2. Tóth Zoltán lev. tag a következő kérdést vetette fel: hogyan értékeli a szerző a tárgyalt korszakban a szótárirodalom fejlődését a nemzettéválás folyamata szempontjából?

Tóth Zoltán kérdését rendkívül fontosnak tartom. Mindenekelőtt hangsúlyoznom kell, hogy az általam tanulmányozott korszak fedezi fel a magyar nyelvjárásokat, tehát a magyar népnyelvnek szinte kimeríthetetlen gazdagságát. Kezdetben, a 90-es években Gyarmathi és Szaitz először mintha csak a nyelvjárások töredezettségét figyelte volna meg, de nem szabad feledniink, hogy ugyanez a Gyarmathi volt egyetlen komoly filológus-tagja az Aranka-féle nyelvművelő társaságnak, és kétségtelenül bebizonyítható, hogy tulajdonképpen a Tudós Társaság (tehát Akadémiánk) célkitűzései is — elsősorban a Telekiek közvetítésével — a nemzeti nyelvnek abból a kultúrájából eredeztethetők, amelyet már a 90-es években megtalálunk Erdélyben, Aranka nyelvművelő társaságában. Lényegében véve tehát 1790 körül egyrészről a nyelvjárások felfedezése (beleértve azt is, hogy Baróti Szabó éppen a legsötétebb jozefinizmus korában teszi tömegesen közkincsé a székelység és más nyelvjárások addig ismeretlenségben lappangó tájszavait), másrészről a nemzeti nyelv rendszerezésére, egységesítésére irányuló törekvések valamilyen módon dialektikus összefüggésben vannak egymással; ami számunkra különösen fontos, az e két gondolatnak, a népnyelv feltárásának és a nemzeti nyelv kialakításának, e g y ü t t e s m e g l é t e.

Amikor Aranka kiküldi Gyarmathit németországi tanulmányútjára, Gyarmathi szótárszerkesztési terve már teljes méltóságában állítja elénk a nemzeti nyelv jelentőségét, viszont a magyarországi könyvkiadási viszonyok tragikus voltára mutat az, hogy Gyarmathi szótárait még nem Budán akarja kiadni, hanem Lipcsében, az akkori európai szótárszerkesztés egyik legfontosabb központjában, ahol, mint maga mondja, „valóságos Lexikonfabrika vagyon".

1800 után a nemzeti nyelv gondolata nyilvánvalóan állandóan erősödik és ennek egyik fontos mozzanata az 1805 : IV. törvénycikkhez fűződő mozgalom, amely hivatalos nyelvünk magyarosodását célozza. Aligha véletlen, hogy ebben a mozgalomban Kisfaludy Sándor és más írók a legnagyobb lelkesedéssel vesznek részt, s nem véletlen az sem, hogy Révai, Versegi és más filológusok is véleményeket nyilvánítanak ebben a kérdésben. Hozzá kell tennem — s ezzel válaszolok Tamás Lajos lev. tagnak a történelmi háttérrel kapcsolatos kérdésére is —, hogy egy ideig a magyar nyelv ügyében a hivatalos politika mintha lazábbra engedte volna a gyeplőt. Amikor azonban Pest megye hatóságai a beérkezett vélemények alapján arra gondoltak, hogy „Diaetalis Műszótár" kiadását vegyék tervbe, s a megyék rendjeit 1807-ben Pestre, nyelvművelő értekezletre hívták össze, ezt az értekezletet az osztrák kormányszervek már betiltották. Így azután hivatalos nyelvünk új szótára, amely az összes korábbi Tiszti Szótárakat lett volna hivatva pótolni és összefoglalni, nem jelenhetett meg. Minderről szóltam tanulmányomban, persze ezenkívül is igen sokszor történt utalás I. Ferenc korának abszolutizmusára.

3. Ami az Akademie der Nationalsprachen-t illeti — s ezzel ismét Tamás Lajos lev. tag kérdésére válaszolok —, ezt a kérdést érdemes volna közelebbről megvizsgálni. Egyelőre Balassa Ferenc terve meglehetősen enigmatikus, és boldog volnék, ha a jelenlevő történészek erről többet tudnának mondani. Eddig felhasznált adataimat Szekfű Gyula „A magyar államnyelv kérdése" című művéből merítettem. Az a különös, hogy ezt a gondolatot éppen Balassa Ferenc vetette fel, akinek történelmi szerepléséről pozitív mozzanatokat alig tudnánk kiemelni; Szekfű Magyar Történetében erősen aulikus érzésű főúrnak mutatja be. Mindazonáltal Balassa terve bizonyos mértékben feltétlenül előre mutat, és hogy Bécsben is így értelmezték, kétségtelenül kiderül abból, hogy a tervet Kaunitz mindjárt átvétele után örökre irattárba süllyesztette, tehát a magyarországi szótárírásnak ez a nagyszabású elgondolása az udvarig el sem jutott.

Balassa előzőleg horvát bán volt, s mivel ő Pesten elsőnek a horvát nyelv szótárát kívánta kiadni, feltételezhető, hogy közvetlen munkatársa a szótáríró Stulli Joakim volt. Erről a ferencesről szintén keveset tudunk, de ismeretes, hogy nagy horvát—latin—olasz szótárának első része Pesten jelent meg. Stulli bekapcsolódása arra látszik utalni, hogy Balassa terve elsősorban a magyarországi nemzetiségek felé tett gesztus volt, amennyiben a nemzetiségi nyelvek nagy szótárainak kiadását készítette elő. S hozzá kell tennünk, hogy ebben az értelemben Balassa terve tulajdonképpen mégsem ment feledésbe: a budai egyetemi nyomdának még 1825-ben is csupán nemzetiségi szótárak kiadását engedték meg. Szó sem lehetett arról, hogy pl. Kassai szótárát a budai nyomda adja ki, viszont a budai egyetemi nyomda szolgálatába fogadta a románok akkori leg-

kiválóbb tudósait és 1825-ben közzétette a Lexicon Budensé-t, valamint Bernolák posthumus művét, nagy szlovák szótárát. Pest-Budán tehát hamarább jelentek meg az első nemzetiségi szótárak, mint az a nagy magyar szótár, amelyre a közvélemény sokáig hiába várt.

4. Ugyancsak Tamás Lajos érdeklődött Kresznerics szabadkőműves kapcsolatainak részletei iránt. Egyelőre nem hiszem, hogy az említett Balassa Ferenc Krescriccsel közvetlen kapcsolatban állott volna, ámde ha bebizonyosodnék, hogy Balassa is szabadkőműves volt, e kapcsolatot mégis fel lehetne tenni. Hogy Kresznerics szabadkőműves volt, arra nézve teljes értékű bizonyíték nincs kezemben; kétségtelen azonban, hogy barátai, a Sigrayak és Kreil Antal szabadkőművesek voltak. Kresznerics a pesti szabadkőműves mozgalom- hoz kétségtelenül közel állt; bizonyára tudomással bírt arról a Kármán részvételével működő magyar nyelvű páholyról is, amelyről Kazinczy elragadtatással nyilatkozott. Nem szabad azonban felednünk, hogy Kresznericset vidéki pap létére a felvilágosodás eszmemozgalmaival elsősorban olyan vidéki szálak fűzték össze, aminőt például Nyugat-Magyarországon a Martinovics-perben kivégzett Sigray Jakab képviselt. Kresznerics igazi egyéniségét csakis kéziratos hagyatékának alapos átvizsgálása után lehet majd közelebbről felderíteni.

5. Most áttérek az opponenseknek adandó válaszomra. Pais Dezső akadémikus értekezésem bevezető szakaszául azt kívánta, hogy fejtsem ki „korábbi szótárirodalmunk jellegzetességeire és jelentőségére vonatkozó" véleményem. Ezt a hiányt, melyet utólag magam is éreztem, a kiadásra szánt példányban máris bizonyos mértékben pótolni igyekeztem: ebben a változatban ugyanis a tárgyalás nem „in medias res" kezdődik, hanem a magyar viszonyok rajzát széles európai körkép előzi meg. Olasz, francia, angol és német előzményekkel vetem össze a magyar szótárírás helyzetét a XVIII. század közepe táján, sőt később is, egészen Bessenyei fellépéséig. E háttér felrajzolásával, amelyet — Meillet egyik kedvenc kifejezését alkalmazva — joggal mondhatunk európai „péristyle"-nek, a lehető legtermészetesebben éreztetem a XVIII. századi magyar lexikográfia elmaradottságát, az európai fejlődéshez képest élesen megnyilatkozó időszerűtlenségét. Ebben a keretben az Orosz Akadémia első szótárának (1789.) ösztönző hatása az eddigi képnél jóval hatásosabban domborodik ki; általában az a benyomásom, hogy az orosz példa nagymértékben meghökkentette felvilágosodott literátorainkat, mivel bebizonyította, hogy Berlinnél és Bécsnél k e l e t e b b r e is l e h e t, sőt k e l l európai kultúrát teremteni, korszerű irodalommal és tudománnyal, valamint az utóbbinak keretében korszerű lexikográfiával. Amit Pais akadémikus régebbi és újabb szótárírásunk célkitűzéseinek különbségéről mondott, azzal — imént vázolt felfogásom keretében — természetesen teljesen egyetértek. Hogy Páriz Pápai szótára miért volt elégtelen, arról Kazinczy nyilatkozatai, Makó Pál értekezése s különösen Márton bírálata jól tájékoztatnak.

6. Ugyancsak Pais akadémikus kívánta, hogy részletesebben fejtsem ki, mi is volt a háttere, történeti alapja „szótárirodalmunk költőiségének". Kétségtelen, hogy egy-egy jeles írónkat, például Bajzát (aki a szótárírást keserves robotnak érezte) egyszerűen megélhetési gondok szorították erre a tevékenységre, de a kérdés lényege nem ebben rejlik. A XIX. század 30-as éveiig valamennyi nagy költőnket — sorukba most már Kölcseyt is beállítom, akinek jogi műszógyűjteményét nemrég találtam meg az Akadémia kézirattárában — alapos h u m a n i s t a m ű v e l t s é g e tette képessé szótárszerkesztésre; Magyarországon a latin stilisztikai tanulmányok, amelyeket Wagner Phraseologiája is erősen elmélyített, mintegy lépcsőül szolgáltak a magyar szótárirodalom újjászervezéséhez. Hogy a nyelv finomságait, a szavak jelentésbeli árnyaltságát stb. szótáríróink először l a t i n anyagon figyelték meg, azt Baróti Szabó, a két Márton-testvér, Simai Kristóf és egyik legutóbb tanulmányozott kedves szótáríróm, Takáts Rafael szépen igazolja. Mindkét Márton-testvér, valamint Takáts terjedelmes latin szótárt is hagyott ránk, Simai Gazdag Szótárának pedig azért oly kitűnő a latin idézet-anyaga, mert Simai bizonyára egész életén át jegyezgette kedvenc klasszikusainak margójára a jellegzetes „locus"-ok velős és ízes magyar megfelelőit. Még Vörösmarty is kétségtelenül jeles deákos volt; Ovidius-fordításával mint költői szárnypróbálgatással nemrég más összefüggésben foglalkoztam. Az osztatlan — nyelvészet és irodalom felé egyaránt tekintő — klasszika-filológia hagyományaiból indulva ki, Vörösmarty magáévá tette Révai és Czinke egyetemi oktatásának elveit, s ezért lett belőle jó szótáríró is.

7. I. fejezetem régi írói szójegyzékeinkkel kezdődik, s mivel BÁRCZI akadémikus szótárirodalmunk európai kapcsolatainak további feltárását tartotta szükségesnek, utalnom kell arra a tényre, hogy disszertációm benyújtása óta éppen írói szójegyzékeinkkel kapcsolatban fontos külföldi előzményre bukkantam. A vizsgált korszak magyar nyelvművelői és szótárírói bebizonyíthatóan forgatták azt az írói szójegyzéket, amelyet maga Lessing fűzött egy XVII. századi sziléziai költő, Logau verseihez ; e szójegyzékben sok példát találhattak a szókészlet gyarapításának legkülönbözőbb forrásaira, a régi és tájszavakra éppen úgy, mint az egyéni szóalkotásokra. Feltételezem tehát, hogy írói szójegyzékeink divatához (amelyet Kazinczy még 1815-ben, Osszián-fordításához csatolt Glosszáriumával is felújított, valamint Horváth Endre Árpádiászának 1831-ben közzétett szójegyzékével) eredetileg Lessing példaadása is hozzájárult. Itt említem meg, hogy Versegi 1793-i műszótár tervének is megtaláljuk nyugati, különösen francia előzményeit : különböző francia és német műszótárak Binznek, Kazinczy bécsi könyvkereskedőjének árjegyzékeiben is szerepeltek.[1]

8. Az I. fejezettel kapcsolatban valamennyi opponens nagy érdeklődést mutatott Baróti Szabó szótárírói munkássága iránt. PAIS akadémikus a Magyarság viráginak feldolgozását hiányolta ; ezzel kapcsolatban szeretném megjegyezni, hogy a Magyarság viráginak szójegyzékét már most tárgyaltam, s hogy művem végleges kidolgozásában megemlékezem nemcsak Baróti Szabó frazeológiai gyűjtéséről, hanem más hasonló munkákról is, például Noszkó Virág Szó-táráról. A 90-es évek egyik legnagyobb lexikográfiai vívmánya ugyanis a magyar szavak és szókapcsolatok sok-sok addig szótározatlan jelentésének felfedezése. Méltatni kell az említett frazeológiai gyűjtőkön kívül Fábchichot is, aki már Márton terjedelmesebb szócikkei előtt például a *tart* igét mintaszerűen dolgozta ki, és általában Magyar Kalepinusában arra törekedett, hogy az egyes szavak ritkább jelentéseit szép, szemléletes írói idézetekkel igazolja. Fábchich dicséretes törekvése volt — jóval Kresznerics előtt — a XVII. század szókészletének, elsősorban Molnár Albert és Apáczai Csere nyelvhasználatának gondos feltárása. BÁRCZI akadémikus a Paraszti majorság I. és II. kiadásának részletes egybevetését kívánja ; mivel ezt az eredeti szöveggel való összehasonlítás nélkül nem lehet elvégezni, talán helyesebb lenne idővel az egész Paraszti majorság irodalom- és nyelvtörténeti helyének külön tanulmányt szentelni, a latin mű magyarországi sorsának és más magyar fordításainak e g y ü t t e s figyelembevételével.

9. Ugyancsak Baróti Szabóval kapcsolatban óhajtok válaszolni BÁRCZI akadémikusnak azokra a megjegyzéseire, amelyek a történeti nyelvjáráskutatás terén tett kísérleteimre vonatkoznak. Bevezetőül csak annyit, hogy 1800 körüli nyelvjárási adatoknak a mai nyelvjárási tényekkel való összevetését már 12 évvel ezelőtt megkíséreltem, mégpedig nem magyar, hanem román anyagon, a dél-erdélyi Micu—Klein román—latin szótárával (1801) kapcsolatban ; akkor nyert megnyugtató eredményeim alapján folytattam most e módszer alkalmazását magyar területen. Elgondolásom alapja nem az volt, hogy azonosítsak két olyan nyelvjárási állapotot, amelyet több mint 150 év választ el egymástól, hanem az, hogy két szinkronikus keresztmetszetet helyezzek „egymás fölé": alulra került a megvizsgált régi szótári adattömeg, s erre rávetítettem, amennyire lehetséges volt, a későbbi forrásokból ismert nyelvjárási adatok, sőt olykor készülő nyelv

[1] Vitám alkalmával adott válaszom e részéhez 1957 őszén, értekezésem kefelenyomatainak javítása közben, még a következő megjegyzést fűztem :

Lehetséges, hogy a Proludiumban kifejtett szótárszerkesztési tervnek, mégpedig az ott vázolt lexikográfiai trilogiának a maga egészében volt nyugati előzménye. H. ARENS nyelvészettörténeti antológiája (Sprachwissenschaft. Freiburg–München, é. n. [1955] 85) azóta ugyanis felhívta figyelmem Leibniz egyik nyilatkozatára, amely szerint már ő háromféle szótárt tervezett, „deren erstes man Sprachbrauch, auf lateinisch Lexicon, das andere Sprachschatz oder cornu copiae, das dritte Glossarium Etymologicum oder Sprachquell nennen möchte". A három különböző típusú szótár tartalmát Leibniz így határozta meg : „ein eigenes Buch für durchgehende Worte, ein anderes für Kunstworte, und letztlich eines für alte und Landworte und solche Dinge, so zur Untersuchung des Ursprungs und Grundes dienen". Leibniz szövegét ARENS a következő forrás alapján idézi : Unvorgreifliche Gedanken betreffend die Ausübung und Verbesserung der deutschen Sprache, in : Deutsche Schriften. I, hrsg. von SCHMIED-KOWARZIK. Leipzig, 1916, 33 kk.

atlaszunk reflektorfényét. Hogy a tájszavak elterjedése terén eltolódások lehetségesek, azt senki sem vitatja ; újabban megvizsgáltam azonban jászsági szavainknak legelső, Pejachevich X. Ferenc horvát jezsuita által valószínűleg 1730—40 közt, tehát dialektológiai szempontból igen korán készített jegyzékét, s örömmel láttam, hogy Pejachevichnek szinte valamennyi tájnyelvi eleme a későbbi adatok segítségével kielégítően lokalizálható. Múlttalan tájszavaink dokumentációját ki lehet tehát egészítenünk régi szótári adataink tanúságával ; a felvételezést így igen sok esetben Kassainál jóval régebbi időre vihetjük vissza. *Cúcik* szavunk 'pipacs' jelentésben árván cselleng egy-két Karancs vidéki gyűjtésben s mindössze 1 adat van rá a Nyelvatlaszban ; Takács Rafael Tóldaléka segítségével egyszerre kapunk rá adatot 1794-ből! A keletszlovákból átvett *grulya* 'burgonya' eddig csak újabb nyelvjárási adatokból volt ismeretes, pedig már 1810-ben feljegyezte ugyancsak Takáts Rafael, aki hányatott élete során Rozsnyón is lelkészkedett.

10. Nagyon köszönöm, hogy Mészöly professzor pozitívan értékelte azt, amit Kazinczy idegen szavairól írtam ; ami az orosz nyelv XVIII. századi neologizmusait illeti, ezekről csak annyit, hogy az orosz nyelv idegen elemeinek első, hivatalos jellegű szótárát a XVIII. század elején maga Nagy Péter nézte át : a szótár Obnorszkij-féle szemelvényes kiadásából jól láthatjuk, hogyan járult hozzá a cár egy-egy széljegyzete az orosz nyelv nyugatias megújulásához. Nálunk, sajnos, csak lelkes idealisták (például Miller Jakab Ferdinánd, a Kulcsár-féle pályázat szervezője) álmodoztak arról, hogy végre maga a nádor fog a nyelvművelés és a szótárírás élére állni ; ezzel szemben a rideg való az volt, hogy Versegi brünni porkolábok gyermekeinek latin füzetéből kitépett lapokra írogatta óriási szótári gyűjtését, s Takáts Rafael házi nyomdáját, amelyen Páriz Pápai Ferenc szótárának első, igen jeles Tóldalékja készült, 1798-ban durva hatósági beavatkozás pusztította el, a Tóldalék 60 példányával együtt . . . S legyen szabad egyetlen szóval utalnom itt egy fájdalmas könyvészeti tényre : e kis szótárból a múlt század végén még négy példány volt ismeretes, a XX. század elején 3, és jelenleg az egyetlen az a Széchényi-könyvtári példány, amelyet a Nagyszótári Csoport most dolgoztat fel.

11. A szótárírási terveket, amint valamennyi opponensem elismerte, valóban nagy figyelemben részesítettem. Hadd említsem meg, hogy azóta feldolgoztam az Aranka-féle erdélyi társaság tervezte szótár kéziratának egyetlen ismert töredékét, a *szem* szó „bokrát", amelyet éppen egyik opponensem, Mészöly Gedeon adott ki a Nép és Nyelv kolozsvári, ritkaságszámba menő sorozatában, s amelyről megállapítottam, hogy szerzője minden valószínűség szerint — Gyarmathi Sámuel. Most készülök összevetni ezt az orvosi terminológiánk története szempontjából sem közömbös cikket a *szem* szónak és származékainak azzal a feldolgozásával, amelyet Takáts Rafaelnek kéziratos magyar szótárában találunk. Hogy Takáts az orvosi terminológia iránt nagy érdeklődést tanúsított, azt már Bugát észrevette ; érdekes lesz tehát megvizsgálni, hogyan fogta fel egyazon szócsoportot egy erdélyi szótáríró és magyarországi kortársa. Itt említem meg, hogy 1800 előtti anyagom újabban más szakszótárak feldolgozásával is gazdagítottam : egyik legérdekesebb „felfedezésem" Fábchich győri barátainak jogi szótár-kísérlete, 1794-ből, továbbá Márton István Erkölcsi Szótárának feldolgozása, amelyben — 26 évvel Versegi műve előtt — a magyarországi kantianizmus első szótári tükröződését ismertem fel.

12. Mészöly professzor megemlékezett arról a tényről, hogy Márton József szótáraiban nagy figyelmet szentel a jelentések helyes tagolásának. Mint már említettemi e téren volt előfutárja Fábchich József személyében, akinek Kengyelfutó című szótárl híradását feltétlenül ismerhette, hiszen Márton 1806 körül jóban volt Kresznericcsel Bécsben, s Kresznericsnél éppen ekkor volt ott a Kengyelfutónak az a példánya, amelyből hosszú részleteket másolt át „mindenes-könyvébe". Márton azonban már valamivel hamarább, 1802-ben kísérletet tett a jelentések logikus csoportosítására, s törekvéseit akkor tudjuk csak igazán értékelni, ha meggondoljuk, hogy modern értelemben elfogadható szócikket, különösen ha több jelentésű szó esetében, még a nyelvészetileg sokkal kultúráltabb Gyarmathi vagy a hasonlíthatatlanul nagyobb nyelvi anyaggal dolgozó Simai Kristóf sem tudott a XVIII. század végén, illetve a XIX. század elején helyes módon kialakítani. Nálunk Magyarországon azonban a jelentéstagolásnak is humanista gyökerei vannak : megfigyeléseim szerint először Jambresichnél jelentkeztek számozott jelentések, melyeknek hasznát Németországban ugyanekkor pl. a Kirsch (Kirschius)-féle Cornucopiae, Angliában pedig Johnson szótára terjesztette.

13. Amikor Márton latin—magyar—német szótárának kiadási nehézségeit taglaltam, mintegy példát akartam szolgáltatni arra a témakörre, amelynek jogosultságát és hasznosságát mind PAIS, mind BÁRCZI akadémikus elismerte. PAIS professzor szükségesnek látná annak kifejtését, egyes szótárainknak „mikor, mekkora és milyen volt a közönségük", BÁRCZI professzor pedig szintén, hogy úgy mondjam, szótárszociológiai vizsgálódásokra buzdít. Legyen szabad megjegyeznem, hogy néhány ilyen mozzanatra már jelen disszertációmban rámutattam, s hogy szándékomban van ebbéli megfigyeléseim más tanulmányaimban, például „Vers és nyelv a reformkorban" című dolgozatomban újakkal megszerezni. Most röviden csak annyit, hogy szótáraink egymásra hatása, anyaguknak egymásba fonódása is tanúbizonyság arra, melyiknek volt közönsége, melyik vált eleven hatóerővé nyelvünk kiművelésében. A legfontosabb pillérek egyike a Kisded Szótár, melynek hatása például a Barczafalvi Szabóét messze felülmúlja. Fontos Márton kísérlete, aki Baróti Szabónak erősen népi gyökerű szóanyagát más forrásokkal, köztük éppen az urbánus és szélsőségesen racionális Barczafalvi Szabó neologizmusaival egyezteti. Márton előfizetőinek névsora külön elemzést érdemelne, de meg kell állapítanom, hogy ez az elemzés igen kiábrándító lenne : nevesebb literátoraink közül például Márton latin szótárára jóformán egy sem fizetett elő, nyilván azért, mert tiszteletpéldányra számított. Figyelemre méltó az a felekezetközi összefogás, amely Márton szótáraival kapcsolatban katolikus és protestáns részről egyforma lelkesedéssel nyilvánult meg. Hogy Gyarmathi Vocabulariumát maga Kazinczy propagálta, arra szintén történt utalás, sőt még arra is, miért volt kedves éppen a sovén Szepesy püspöknek Kassai műve, melyből „tolttos" hangzása miatt még *ablak* és *asztal* is hiányzott. Ha a kor könyvforgalmára, a magyar cenzúra történetére stb. megfelelő forrásmunkák álltak volna rendelkezésemre, efféle könyvszociológiai megjegyzéseim bizonyára részletesebbek lettek volna ; mivel azonban tanulmányom, egyes fontos részek utólagos feldolgozása miatt, amúgy is még mindig növekvőben van, talán BÁRCZI akadémikus tanácsát fogadom meg és szótáraink közönségsikerének tárgyalását rövidesen külön tanulmánnyá kerekítem.

14. A XIX. század első negyedének magyarországi szótárirodalmával kapcsolatban BÁRCZI akadémikusnak kell válaszolnom. Azt hiszem, annyi teljesen bizonyos, hogy Márton Bécsben, ha nagy fáradsággal is, még mindig több kiadói áldozatkészséget tudott összekalapálni, mint amennyi Magyarországon megnyilatkozott. Kazinczy keserűen jegyzi meg a század elején, hogy a pesti könyvkereskedők, köztük Eggenberger és Hartleben, egyszerűen nem is foglalkoznak magyar könyvek terjesztésével. Ugyanakkor azonban Binz, Kazinczynak már említett bécsi könyvkereskedője, valóságos Hungaricakatalógusokat állított össze ; egy ilyet Kazinczynak Az én Pandektáim című akadémiai kézirata őrzött meg számunkra. A könyvkereskedői és kiadói front komorságát tehát, azt hiszem, aligha túloztam. Hogy a pesti egyetemen a magyar nyelv oktatása Révai után gyöngébb kézbe került, erről sem igen lehet vita. Viszont PAIS akadémikus is elismerte, hogy Czinke Ferenccel kapcsolatban, aki egyébként a szótáríró Vörösmarty tanára volt, éppen olyan átértékelés lenne kívánatos vagy legalább megkísérlendő, aminőt előbbre, Vályira vonatkozólag sikerrel hajtottak végre. S végül tény és való az is, hogy ha a XIX. század első két évtizedében egy-egy új szótáríró jelentkezett, például Szemere, aki elsőnek próbált nyelvújítási szótárt összeállítani, annak kísérlete — nyilván hivatalos nyomásra, valamint a gazdasági válság következtében — előbb-utóbb kudarcot vallott. Trattner a 10-es években nemcsak Kassai kéziratát küldte vissza, hanem még Kazinczyval sem mert szótárt szerkesztetni, bár Kazinczy ekkor, műveinek gyűjteményes kiadása idején, mintegy pályája tetőpontján állt. S nem volt-e pusztába kiáltó szó lényegében véve a Kulcsár-féle pályázat is, amelynek lexikográfiai téren, Miller igen életre való tervei ellenére, semmi következménye nem támadt? Igaz, hogy a 90-es évek lendületére és felvilágosodására támaszkodó „öregek", köztük a 70 éves Simai Kristóf, 1800 után monumentális alkotásokhoz fogtak, de jutott-e el ebből valami is a közönséghez? Versegi hagyatékát maga Sághy Ferenc, az egyetemi nyomda igazgatója szedte össze, s mégis engedte elkallódni Verseginek azt a hatalmas szótári kéziratát, amely 1825-ben még megvolt! S itt újra egy könyvészeti mulasztásra kell felhívnom a figyelmet : egész sor régi szótári kéziratról tudunk, amelynek azóta nyoma veszett, vagy amely legalábbis lappang valahol. Gyarmathi 1788-ban még látta Adámi nagy magyar szótárának kéziratát, de ez éppen úgy elkallódott, mint a 20-as években a Versegié. Ezelőtt 120 évvel, 1830 után az Akadémia számos szótárkéziratot összeszedett ; ekkor került az Akadémia kézirattárába pl. a Simaié és a Takátsé. Nem lehetne-e napjainkban is új felfedező hadjáratot indítani, hátha előkerülne pl. Szemere Pál nyelvújítási szótára?

Mindent összevéve, a század első 15 esztendejéről — rengeteg jószándék és a tennivalók ismételt megfogalmazása ellenére — aligha tudnék kedvezőbb képet festeni annál, amelyet művemben nyújtottam. BÁRCZI akadémikus utalt a Lexicon Budensére: ennek kézirata is, Klein első fogalmazványától 1820-ig éppen olyan kínos vajudáson ment keresztül, mint a magyar szótárszerzők munkái. Végül is román és szlovák szótárt a budai egyetemi nyomda adott 1825-ben, de a korszerűség némi igényével fellépő német—magyar és magyar—német szótárt csupán Hartleben, aki egyébként ismeretlen szótárírójának (Malovetzky Jánosnak) még nevét sem tüntette fel a „homlok-levélen". Itt jegyzem meg, hogy a *homlok-levél* szó, mai felfogásom szerint, valóban nem a német *Titel-Blatt* tükörszava; sokkal valószínűbb, hogy a fr. *frontispice* mintájára keletkezett.

15. Kresznerics szótáráról is kell néhány magyarázó szót mondanom. BÁRCZI akadémikus fenntartással fogadja azt, amit Kresznerics szócikkeinek szerkezetéről, forrásairól mondok. Magam is elismerem, hogy egy-két szócikkből természetesen nem lehet merészen általánosítani, hiszen éppen Kresznericsnél (hogy Gilliéron mondását a magam esetére alkalmazzam) „chaque mot a son histoire", minden szócsaládnak megvan a maga sajátos lexikográfiai előzménye. Amikor azonos utótagú szavak kellettek Kresznericsnek, legkényelmesebb forrása Simai rímszótára volt; ebből viszont előtag szerint rendezendő alakokat csak a legritkábban merített. Kresznerics történelmi dokumentációja, szenvedélyes könyvgyűjtőről lévén szó, valóban nagyon szerteágazó; amit viszont forrásairól — ezeknek korok szerinti elrendezése kapcsán — mondtam, az nem egy-két próbafúrás vagy próbavágat eredménye, hanem a mű javarészének kivonatolásán alapul. A második kötetben új forrást már édeskeveset találunk. Mindenesetre további feladatot ezen a téren is bőven látok: Kresznerics forrásanyagát össze kellene vetni pl. a Fábchichéval. Hogy mindez még tovább vezetne, s értekezésem végül szinte alaktalanná tenné, azt talán bizonyítanom is felesleges.

16. A Tudós Társaság szótári munkálataival kapcsolatban magamnak is az az érzésem, hogy munkám az első kapavágás; rendkívül érdekes lenne például a Tzs. akadémiai kéziratából egy olyan kiritikai kiadást szerkeszteni, amely rendszeresen utalna a felhasznált forrásokra, pl. Simai szótárára, s amelyből pontosan kiderülne a szótár öt szerkesztőjének, valamint más munkatársainak közreműködési aránya. Ami a Tsz.-t illeti, köszönettel fogadom BÁRCZI akadémikus mindkét figyelmeztetését. Nátly gyűjtésére részben itt, részben pedig Kassai szótárának tárgyalásánál feltétlenül ki fogok térni. Ami a Tsz.-nak „Erdővidék" jelzéssel közölt adatait illeti, ezeknek hitelességében, új gyűjtésen alapuló voltában továbbra is kételkedem; az a benyomásom ugyanis, hogy ezek közül igen sok átvétel a Kisded Szótárból. Olyanféle adatokra gondolok, mint például a következők: „*Botkos:* tsomós, görhös. Botkos, v. bütykös lábú, nagy bokájú" (SzD.[2]) ~ „*Botkos*, csomós. Székely szó. Botkos lábú, nagy bokájú" (Tsz.). Hogy a Vörösmartyék-féle Tájszótár Cserey E. közléséből merítette adatát, aziránt nincs kétségünk, de az is bizonyos, hogy e tájnyelvi közlés a Kisded Szótár nyomán nyert szótárszerű megfogalmazást.

17. Némi kontroverziákra adott alkalmat disszertációm függeléke, a *paraszt* szó családjára vonatkozó szótári adatoknak a szövegpéldákat nyújtó nagyszótári gyűjtéssel való összevetése, s ebből bizonyos következtetések levonása szótárirodalmunk általános fejlődésére. Hogy 1800 körül szótárirodalmunkban cezúra van, azt most is fenntartom, s ezt bármikor hajlandó vagyok egyéb, kevésbé „exponált" szócsaládok segítségével is igazolni. E cezúra okára is rámutattam: amikor a magyar szóanyag 1803-ban, sőt még korábban, Márton 1799-ben megjelent iskolai szótárában német címszók alá rendeztetett, egész sor addig fel nem jegyzett szótípus megörökítése vált szükségessé, különösen olyan szavaké, amelyeknek megörökítésére latin címszóanyag interpretálása kevésbé csábított. Távolról sem állítom, hogy összetett szavaink tízezrei nem születhettek volna meg német hatás *nélkül* is, de vallom azt, hogy a német címszóanyag fordítása szükségessé tette előbb összetapadásra hajlamos és a nyelvszokásban többnyire már úgyis meglevő jelzős szerkezetek szótári megörökítését, majd pedig szilárd, kikristályosodott összetételek feljegyzését. *Paraszt* előtagú szócsaládunk „exponáltsága" nem annyira azokra a legegyszerűbb összetételekre vonatkozik, amelyek többek közt Adelung és Campe *Bauer-* kezdetű szavainak értelmezéseként kerültek lexikográfiai megörökítésre, hanem arra a gazdag tenyészetre, amelyet a nagyszótári gyűjtésnek egyéb, egykorú szótárakban nem szereplő *paraszt-* előtagú anyaga képvisel. Mindenesetre az a kísérlet,

hogy a szótárak anyagát legalább egy szócsaládd al kapcsolatban diachronikus szempontból is összevetettem irodalmi nyelvi dokumentációnkkal, számomra igen érdekes eredményekkel és sok tanulsággal járt ; az alkalmazott módszert Király Péter, *paraszt* szavunk történetének kiváló kutatója, szintén hasznosnak és gondolatébresztőnek találta. Disszertációm végére pedig azért csatoltam ezt a függeléket, mert ezzel kívántam egyrészt az elért eredményeket összefoglalni, másrészt pedig vázlatos kitekintést nyújtani kutatásaimnak következő, a XIX. század második felére vonatkozó szakaszára.

18. Még néhány hozzászólásra szeretnék válaszolni. Kniezsa István akadémikus a nemzetiségi szótárak feldolgozását tartotta volna szükségesnek. Ki kell jelentenem, hogy a Lexicon Budense és a Bernolák-féle szótár feldolgozását a III. fejezet végére terveztem, és csak azért mondtam le róla, mert tanulmányom magyar anyaga időközben igen terjedelmessé duzzadt. Mindenesetre szeretnék a Lexicon Budense keletkezésének külön tanulmányt szentelni.

Kniezsa akadémikus a kor szótáríróinak szótörténeti szemléletét szegényesnek nevezte. Ezzel kapcsolatban emlékeztetnem kell azonban Kniezsa akadémikust Fábchich gazdag nyelvtörténeti dokumentációjára, a Bécsi — Kódexet használó Sándor Istvánra, valamint Kreszneries történeti forrásaira, melyek közt XII. századi okleveleket is találunk. A szótörténeti távlat tehát éppen e korban kezd kiszélesedni : felfedezhető már nemcsak nyelvtörténeti, de oklevélszótárunk gondolata is.

Kelemen József, az MTA Nyelvtudományi Intézetének tudományos munkatársa, Kassai szótárírói működését vette védelmébe. Kassai szótárának szókészletbeli gazdagságát sohasem vontam kétségbe. Ami első szakszótárainkat illeti, művem végleges kidolgozásában részletesen foglalkozom például Földi János botanikai terminológiájával. Ami az igéknek 3. személyben való szótározását illeti, utalhatok Kreszneries egyik megjegyzésére is : szerinte a 3. személy azért is ajánlatosabb, mert pl. papi szerző bizonyos igéket első személyben nem használhat! Munkámhoz név- és tárgymutatót szívesen csatolok.

Ruzsiczky Éva, az MTA Nyelvtudományi Intézetének tudományos munkatársa, értékes adatokat tárt fel. Szeretném ezzel kapcsolatban megjegyezni, hogy a 10-es évek Kazinczyjával valóban kissé méltatlanul bántam : művem végleges kidolgozásában azonban az *első* Bácsmegyeyt író, fiatal Kazinczyt szembeállítom a *második* Bácsmegyeyt közzétevő, higgadtabb Kazinczyval, s így talán ezt a hézagot is sikerül kitöltenem. A fiatal Kazinczy szükségesnek vélt idegen szavak buzgó terjesztője, a férfi Kazinczy viszont, akinek működése már a nemzeti nyelv kibontakozásával esik egybe, inkább népnyelvünk gazdagságát és a nyelvújítás szóalkotásait igyekszik meghonosítani, persze az irodalmi nyelv stílusigényei szerint.

Megemlítem még, hogy Kazinczyval kapcsolatban az irodalomtörténetnek van egy nagyon fontos tartozása. Fel kellene dolgozni korszerű színvonalon Kazinczy akadémiai kéziratait, s különösen „Az én Pandektáim" című, eddig alig tanulmányozott gyűjteményét. A legutolsó nyelvészkongresszuson már szóltam erről, s azt, amit ma Kazinczy szótári tervéről levelezésén túlmenően tudok, „Az én Pandectáim"-ból merítettem.

Kazinczynak a 10-es években kibontakozó szótári terveivel szintén kívánok foglalkozni ; kétségtelen azonban, hogy a szófejtésről a gyakorlati szlovák tudását is jól hasznosító Kazinczy talán azért mondott le, mert erdélyi útja alkalmával értesült Gyarmathi készülő Vocabulariumáról. Ekkor jegyezte meg kissé melankólikusan, hogy ő is dolgozott valami effélén, de persze sokkal többet tud mondani az, aki e célból 35 szótárt átbúvárolt.

*

Befejezésül még egyszer megköszönöm opponenseim kitüntető véleményét, valamint az értékes hozzászólásokat, s nagyon remélem, hogy szerény munkám a magyar szótárírás történetét végre mások által is művelt, termékeny munkaterületté teszi.

Deutscher Auszug

Die ungarische Lexikographie der Aufklärungszeit und der Reformzeit

Einleitung

In den vergangenen Jahren nahm die ungarische Lexikographie einen gewaltigen Aufschwung. Die heutigen lexikographischen Typen und die Prinzipien der Wörterbuchverfassung entstammen historischen Vorereignissen, die mindestens bis in das XVIII. Jahrhundert zurückgehen ; deshalb ist es unbedingt nötig die fortschrittsfähigen Traditionen der älteren ungarischen Lexikographie kritisch zu bewerten.

Die vorangehende Periode der ungarischen Lexikographie, bis zur Tätigkeit von F. Páriz Pápai, wurde von Johann Melich eingehend behandelt (1907) ; über die weitere Entwicklung gibt es bisher nur eine bibliographische Zusammenfassung von S. Ságí (1922), obwohl die Lexikographie der Aufklärungszeit, d. h. der Erneuerungsperiode der ungarischen Literatur von besonderer Bedeutung ist, da die lexikographischen Bestrebungen des Reformzeitalters sich ihr eng anschliessen, um später zu den ersten Wörterbüchern der Ungarischen Gelehrten Gesellschaft und zur Standardisierung der Literatursprache zu führen. Die zu betrachtende Periode, als sich die Lexikographie tatsächlich eines allgemeinen Interesses erfreute, kann mit Recht auch die »poetischeste« genannt werden, da sich unter den Vorkämpfern und Mitarbeitern solche Dichter befinden wie Bessenyei, Baróti Szabó, Révai, Kazinczy, Versegi, Csokonai, A. Kisfaludy, Virág, Berzsenyi, Kölcsey, Bajza und Vörösmarty.

Die ungarische Lexikographieist von den Kämpfen der Sprachneuerung durchwebt: es ist aber bemerkenswert, daß die Wörterbuchverfasser in ihrer Bestrebung, die ungarische Sprache zu bereichern, nicht nur neue Wörter registrierten, sondern auch reichlich aus der Volkssprache schöpften. Die ungarische Lexikographie hat die emporkommende volkstümliche Richtung nicht nur ständig unterstützt, sondern sie war sogar ihr Vorkämpfer. In diesem Zusammenhang ist es interessant zu bemerken, daß auch im — den Bahnbrechern der ungarischen Aufklärung wohlbekannten — ersten großen Wörterbuch der Russischen Akademie (1789—1794) J. S. Sorokin ein ähnlich reiches volkssprachliches Material entdeckt hat. Als dieses Wörterbuch in den Jahren der französischen bürgerlichen Revolution erschien, arbeiteten Aranka und Gyarmathi schon am ersten großen Wörterbuch der ungarischen Sprache, und unter Berufung auf das Beispiel des Petersburger Wörterbuches ergab sich auch der Plan, in Buda eine Akademie der Nationalsprachen zu gründen, um die Lexikographie der in Ungarn gesprochenen Sprachen zu entwickeln. Leider wurde dieser Plan vom österreichischen Absolutismus schon im Keime erstickt, und dieselbe Macht wird später, bis zu den 20-er Jahren des XIX. Jahrhunderts hinan, die Verstärkung der ungarischen Lexikographie noch öfters verhindern.

Die vorliegende Arbeit beschäftigt sich nicht nur mit vollendeten Werken, sondern auch mit Plänen, ja sogar auch mit damaligen Bemerkungen und Meinungen über Lexikographie. Das Material wurde nicht nur chronologisch, sondern auch lexikographischen Typen nach eingeteilt, da sich die Tatsachen auf diese Weise am klarsten anordnen ließen, und so auch die allgemeine Tendenz der Entwicklung hervorgehoben werden konnte. Die einzelnen Werke wurden in historischem und biographischem Zusammenhang betrachtet : sie wurden nicht nur beschrieben, sondern auch ihr Sprachmaterial wurde untersucht ; die Zusammenstellung des Wortmaterials von einem Wörterbuche spricht ja über die in Anspruch genommenen Quellen. Bei mehrsprachigen Wörterbüchern wurde die Quellenforschung auch über das nichtungarische Sprachmaterial erstreckt, da die Untersuchung der Quellen des ungarischen und fremdsprachigen Materials nur beisammen über die lexikographische Bewandtnis der Verfasser ein verläßliches Bild geben kann.

I.

Die ungarische Lexikographie im letzten Viertel des XVIII. Jahrhunderts

Anschließlich an die letzten zwei Jahrzehnte des XVIII. Jahrhunderts muß vor allem über einige Wörterverzeichnisse, die sich literarischen Werken anschließen, berichtet werden.

Drei »schriftstellerische Wörterverzeichnisse« werfen auf drei Tendenzen des Kampfes um die Entfaltung der ungarischen Literatursprache ein helles Licht.: *a)* der einer einfachen Szeklerfamilie entstammende neoklassische Dichter, D. Baróti Szabó hat sein Wörterverzeichnis, das zum größten Teil Wörter aus der Szeklermundart und bezüglich des Bauernlebens enthält, seiner Übersetzung des »Praedium rusticum« von Vanier (Paraszti majorság, 1779—80) beigefügt. *b)* D. Barczafalvi Szabó, Zeitungsredakteur mitteladeliger Herkunft zu Preßburg, später Professor zu Sárospatak, nimmt in sein Wörterverzeichnis zu seiner Siegwart-Übersetzung (1787) eher Wörter der städtischen Kultur auf; er prägt mit rationalistischer Konsequenz — und mit ziemlich glücklicher Hand — neue Wörter, um den Kulturbegriffen seines Zeitalters ungarische Namen zu geben. *c)* Auch der junge F. Kazinczy übersetzt für die gebildete Gesellschaft seinen »Bácsmegyey« (1788): zu dieser Zeit ist er noch ein Verehrer des Sprachgebrauches und ist bestrebt, auch in die Literatursprache diejenigen Fremdwörter einzuführen, die sich in der feineren deutschen und ungarischen Umgangssprache seiner Zeit eingebürgert hatten.

Was nun die Wörterbücher in engerem Sinne anbelangt, sind am Ende des XVIII. Jahrhunderts vier Typen im Werden. *a)* Das Wörterbüchlein von Baróti Szabó (Kisded Szótár, 1784, 1792) ist ein Anhang zu dem traditionellen Wortmaterial von Páriz Pápai, und anderer Lexikographen; es enthält alte Wörter, Neologismen und Dialektwörter, die jetzt schon nicht mehr nur vom Szeklergebiete, sondern von drei Dialektgebieten, vom Szeklerlande, von Oberungarn und vom nördlichen Teil Transdanubiens gesammelt wurden. Das kleine Wörterbuch von Samuel Gyarmathi, das er im Anhang seiner Grammatik veröffentlicht hat (1794), gibt zu zahlreichen Elementen des ungarischen Grundwortschatzes ein ausgezeichnetes phraseologisches Material. Auch das Stilwörterbuch von A. Noszkó enthält wichtiges Material an Redewendungen und Sprichwörtern (1792). *b)* Ein allgemeines Wörterbuch mit ungarischem Stichwortmaterial wird noch nicht angefertigt, das kleine lateinisch—ungarische Wörterbuch von S. Márton und das lateinische etymologisierende Wörterbuch von Cellarius (in mehreren ungarischen Bearbeitungen) sind jedoch neue allgemeine Wörterbücher mit lateinischen Stichwörtern. Es meldet sich auch das erste historische Wörterbuch: ein Pindaros-Übersetzer, J. Fábchich hat in seinem Ungarischen Calepinus (1789—94) auf Révais Anregung alte Wörter und Sprüche (hauptsächlich aus den Werken von A. Szenczi Molnár, J. Apáczai Csere und P. Pázmány) zusammengetragen. *c)* Das Etymologisieren wird bald beim Studieren des ungarischen Wortschatzes auch angewendet: einer der Ausgangspunkte der ungarischen etymologischen Wörterbuchliteratur ist in der eifrig etymologisierenden Grammatik von Debrecen zu suchen (1795). *d)* Auch betreffs der Bearbeitung des ungarischen Dialektalwortschatzes geschehen Versuche: Leo Szaitz hat die Dialektwörter von zwei Gegenden (1788), und der auch in den etymologischen Forschungen bahnbrechende S. Gyarmathi diejenigen von dreien einander gegenübergestellt. Die ersten ungarischen Fachwörterbücher werden am Ende des Jahrhunderts verfertigt: Benyák (um 1777), Gyarmathi (1794) und die Grammatik von Debrecen (1795) stellen grammatische Fachausdrücke zusammen, S. Márton, der ältere Bruder von J. Márton (s. Kap. II.), der im Kollegium von Pápa als erster die Lehren von Kant ungarisch verkündete, fügt seiner Theologischen Moral ein philosophisches Fachwörterbuch bei (1796).

Die lexikographischen Pläne hängen mit den Gründungsplänen einer Ungarischen Gelehrten Gesellschaft eng zusammen. Außer einigen ergebnislosen Pränumerationsankündigungen (Plan einer ungarischen Umarbeitung von Carrachs lateinischem Wörterbuch: 1781) hat schon G. Bessenyei wichtige Prinzipien auseinandergesetzt. Révai dachte — ebenso wie Adelung und später Campe — an ein »Lexicon quam integerrimum«. Zur selben Zeit wurde auch die Dualität der registrierenden und normativen Gesichtspunkte aufgeworfen. Paul Makó (1792) wünschte vor allem eine treue Wiedergabe des Sprachgebrauches und der Siebenbürger A. Böjthy die Regelung der Verhältnisse zwischen der Literatursprache, der Dialekte und der Umgangssprache. Jedoch war Versegis Proludium (1793) ausführlicher als all die anderen Pläne. Versegi als rationalistischer Vorkämpfer des richtigen Sprachgebrauches strebte vor allem die allgemeine Klarlegung

der Begriffe an und teilte die lexikographischen Arbeiten in drei Phasen ein. Zuerst müsse ein nach Wurzeln geordnetes Wörterbuch der Umgangssprache ausgearbeitet werden. Der folgende Schritt sei die Verfassung von mindestens 12 Fachwörterbüchern, zum größten Teil naturwissenschaftlichen Inhaltes; erst nachher könne man an die Redaktion eines allgemeinen ungarischen Wörterbuches denken. Mit diesem monumentalen Plan hat Versegi fast bis zu unseren Tagen der ungarischen Lexikographie den Weg gewiesen. Eine ähnliche Aufgliederung der lexikographischen Arbeiten wurde auch von Gyarmathi vorgeschlagen; er wollte mit Berücksichtigung aller Vorarbeiten das große Wörterbuch der ungarischen Sprache anfertigen lassen und auf Grund dessen ein kleineres Wörterbuch. Ein interessanter Gedanke ist in seinem Plane die Idee eines Probedruckes, den er nicht nur Lehrern und Gelehrten, sondern auch Vertretern verschiedener Wissensgebiete und Berufszweige vorlegen wollte, um das Fachwortmaterial zusammenzustellen. Alle diese lexikographischen Unternehmungen wären natürlich kollektive Unternehmungen gewesen; Gyarmathi dachte die Wörterbücher in Leipzig herauszugeben, wo — seiner Meinung nach — eine wahre »Lexikonfabrik« existierte; andere, besonders Versegi, sahen schon die zentralisierende Rolle von Buda und der Budaer Universitätsdruckerei voraus; dadurch deutete ihre Auffassung voraus auf die spätere Entwicklung im Reformzeitalter.

II.

Die Wörterbücher von J. Márton

Nach Baróti Szabó und Gyarmathi war ein Vierteljahrhundert hindurch der fleißigste ungarische Wörterbuchverfasser Joseph Márton, unbesoldeter Professor der ungarischen Sprache an der Wiener Universität. Er wurde zu seinem Werk nicht nur durch seine Studentenjahre in Debrecen und Jena angespornt, sondern auch von seinem Bruder, Stephan Márton, der schon im Jahre 1792 gute Schulwörterbücher verfaßte. Später machte die theoretische Dissertation von P. Makó einen großen Eindruck auf ihn, weiterhin seine Freundschaft mit Csokonai, Földi und D. Görög, und seine Begegnung in Wien mit F. Kreszneries und Wilhelm von Humboldt, den er in die Kenntnis der ungarischen Sprache einführte. Obwohl er fast ständig in Wien lebte, isolierte er sich nie von der Entwicklung der ungarischen Literatur- und Umgangssprache; sein Verdienst besteht eben darin, daß er das Aufzeichnen der Volkssprache und der Fachterminologie immer mit dem Registrieren der allgemein gebräuchlichen Neologismen vereinigt hat.

Márton ist der erste Kritiker der Wörterbücher von Páriz Pápai; er tadelt seine veralteten Wörter, das Fehlen von Tausenden volkstümlicher Wörter, die überflüssigen Stichwörter (meistens Lehnübersetzungen lateinischen Ursprungs), die Vernachlässigung der Redewendungen der Umgangssprache und endlich die fehlerhaften deutschen Übersetzungen. Márton will — ebenso wie schon früher seine Zeitgenossen — mit einem dreisprachigen Wörterbuch die Lücken beseitigen, und zwar mit Berücksichtigung der deutschen Lexikographie seiner Zeit (Adelung, Bauer, Scheller, Voigtel, Vossius usw.). Dieser Plan, den er schon im Jahre 1802 ausgearbeitet hatte, bestimmte sein ganzes Lebenswerk, doch gibt es besondere Probleme bei seinen *ungarisch*—deutsch—(lateinischen), *deutsch*—ungarisch(—lateinischen) und *lateinisch*—ungarisch—deutschen Wörterbüchern. Man behauptet oft, daß Mártons Wörterbücher wahrhaftige Spiegel der Entwicklung der Literatur- und Umgangssprache seien. Diese Behauptung wäre nur dann annehmbar, wenn Mártons Wörterbücher ständig vermehrt worden wären. Wegen der damaligen Schwierigkeiten des Bücherverlegens ist die Entwicklung doch nicht geradlinig: die ungarisch—deutschen Wörterbücher von 1807 und 1811 sind die umfangreichsten, aber das Stichwortmaterial des ungarisch—deutsch—lateinischen Wörterbuches vom Jahre 1816 beträgt nur die Hälfte von dem des 1811 erschienenen ungarisch—deutsch—lateinischen Wörterbuches. Ein großes ungarisch—deutsch—lateinisches Wörterbuch konnte von ihm nie herausgegeben werden. Demzufolge müßte man einen allgemeinen Index aller von Márton verfaßten Wörterbücher verfertigen, um sich einen Begriff über das ungarische Wortmaterial seiner nach nicht ungarischen Stichwörtern geordneten Wörterbücher bilden zu können. Wir bekommen von Márton kein genaues Bild über die Sprachneuerung, aber er gibt uns wertvolle Daten über die Verbreitung vieler neuen Wörter. Er hat jedenfalls einerseits das Material von Páriz Pápai einer starken Sichtung unterzogen, andrerseits hat er vieles aus der Phraseologie von Wagner, aus dem Wörter-

buche von Adámi, aus dem Wörterbüchlein »Kisded Szótár« von Baróti Szabó, aus dem Siegwart von Barczafalvi und aus dem kleinen Wörterbuch von Gyarmathi übernommen; außerdem hat er sogar die Probebogen eines naturgeschichtlichen Werkes von J. Földi benützt. Ein Teil der bei ihm registrierten Dialektwörter wurde von Csokonai selbst gesammelt. Eines seiner großen Verdienste besteht darin, daß er die ungarischen Wörter mit Verbalpräfixen mit großem Eifer in seine Wörterbücher eingetragen hat. Der größte Teil dieser Wörter kann schon aus der Sprache des XVII. und XVIII. Jahrhunderts nachgewiesen werden. Márton nahm in seine Wörterbücher Lehn- und Fremdwörter auch auf, aber nicht in dem Maße, wie die Verfasser der Grammatik von Debrecen oder S. Gyarmathi. Er bemühte sich bewußt, die Phraseologie der wichtigsten Stichwörter zu bereichern; schon in seiner Dissertation (1802) und in seinem 1800 erschienenen Wörterbuche hat er das Zeitwort *érni* 'erreichen' usw. musterhaft ausgearbeitet. Die sorgfältige Numerierung der Bedeutungen wurde von Márton immer durchgeführt.

Die Entwicklung seiner deutsch—ungarischen Wörterbücher ist einfacher: ihr Stichwortmaterial steigt von 12 000 bis 56 000 an, d. h. bis zum Umfang der heutigen Mittelwörterbücher. Márton wollte erstens nur die Bedürfnisse des Schulunterrichtes befriedigen, aber schon im Jahre 1799 schöpfte er aus einer sehr guten Quelle: aus Schellers deutsch—lateinischem Wörterbuche. Vom Jahre 1803 benützte er oft auch Adelungs kritisches Wörterbuch; das viel reichere Wortmaterial von Campe wurde erst zu seinem umfangreichsten deutsch—ungarisch—lateinischen Wörterbuche (1823) verwendet. Es gibt in Mártons deutsch—ungarischen Wörterbüchern eine Menge von ungarischen Lehnübersetzungen deutschen Ursprungs, über deren tatsächliche Verbreitung zu jener Zeit und über die etwaigen Neologismen von Márton selbst nur einst das in Arbeit befindliche Große Wörterbuch der Ungarischen Akademie Bescheid geben wird.

Mártons einziges lateinisch—ungarisch—deutsches Wörterbuch bedeutet einen großen Fortschritt im Vergleich zu dem von Páriz Pápai: als Hauptquelle diente Scheller, aber auch Kirsch's ausgezeichnetes Cornucopiae wurde hierzu verwendet, woraus nicht nur das Stichwortmaterial vermehrt, sondern auch reichlich zur Phraseologie beigetragen wurde. Kirsch hat bei den einzelnen Wörtern und Ausdrücken auf die wichtigsten lateinischen Quellen hingewiesen, und reichlich aus dem lateinischen Sprachgebrauch der Humanisten (Boccaccio, Petrarca, Poliziano) geschöpft. Márton hat sich strenger an das Latein der Klassiker gehalten; der letzte Dichter, den er noch zitiert, ist Boethius (VI. Jh.). Er hat in sein Wörterbuch auch die damalige lateinische Terminologie einiger Wissenszweige (z. B. Mathematik) aufgenommen. Ein Anhang seines lateinischen Wörterbuches enthält eine Auswahl von den Ausdrücken der ungarischen Amtssprache.

III.

Andere Wörterbücher im ersten Viertel des XIX. Jahrhunderts

Die lexikographischen Bestrebungen der 90er Jahre, die dem politischen Kampfe für die Rechte der ungarischen Sprache entsprossen, sind nicht verlorengegangen. Einige ausgezeichnete Wörterbuchverfasser arbeiten mit unermüdlichem Fleiße weiter, aber ihre Werke bleiben, infolge der unseligen Verlagsmöglichkeiten, bis zum Reformzeitalter, nur Manuskripte. Neue Lexikographen melden sich kaum. Die besten stehen unter Baróti Szabós Einfluß: Simai hat in Kaschau mit ihm zusammen unterrichtet, Kreszneries korrespondierte schon von seiner Jugend an mit ihm und Kassai war, auch in Kaschau, einer seiner Schüler.

Versegi setzt seine Sammlertätigkeit für das große Wörterbuch auch im Gefängnis fort. Bisher hatten wir von diesem handschriftlichen Material nur aus Kazinczys Aufzeichnungen Kenntnis; jetzt ist es aber mit Hilfe der im Handschriftenarchiv der Ungarischen Akademie der Wissenschaften befindlichen Papierzettel gelungen zu schildern, wie Versegi sein Material gesammelt hat: er las unermüdlich die verschiedensten fremdsprachigen Texte und schrieb aus denen Ausdrücke und Redensarten mit den für gut gefundenen ungarischen Übersetzungen heraus. Diese Methode entstammt der rationalistischen Auffassung, daß dem streng kontrollierten Sprachbewußtsein mehr Glauben zu schenken sei als dem schwankenden Sprachgebrauch. Der lexikographische Plan, den Versegi 1818 ausgearbeitet hat, bestärkt in vollem Maße das, was man aus den Brünner Aufzeichnungen über seine Methode folgern kann. Der Verfasser bespricht auch Versegis Reimwörterbuch, welches als erster Versuch zum systematischen Studium der ungari-

schen Stammwortendungen zu betrachten ist, weiterhin nicht nur die Umarbeitung von Wagners lateinischer »Phraseologie« durch Versegi, sondern auch sein sogenanntes »Wissenschaftliches Fachwörterbuch«. Das letztere beweist — trotz mancher Zitate aus Pázmány und aus anderen katholischen Autoren — den Einfluß der »neuen«, d. h. kantischen Philosophie, da es zum größten Teil die wörtliche Übersetzung des zu Kants Werken geschriebenen philosophischen Wörterbuches des Jenaer Professors C. Chr. E. Schmid ist. Dieses Werk stellt also eine wichtige Etappe von Kants Einfluß in Ungarn dar.

Bezüglich der Wörterbücher der ungarischen Amtssprache sollen vor allem einige Probleme der Filiation geklärt werden. Das im Jahre 1806 von den Pester Komitatsbehörden herausgegebene Probeheft wurde einerseits mit Versegis und Révais Bemerkungen, andrerseits mit einem Kaschauer Wörterbuch der Amtssprache verglichen. Hinsichtlich der Entwicklung ist ein wichtiges Wörterbuch der Amtssprache jenes von dem Komitat Zala ; dieses hat vieles den vom Dichter A. Kisfaludy empfohlenen Wörtern zu danken. Alle diese Vorereignisse werden vom Wörterbuch der Amtssprache des Komitats Pest 1807 zusammengefaßt, wo einige Erklärungen (z. B. *aequitas* 'Naturrecht') auch von ideologischem Standpunkte aus bedeutungsvoll sind. Der österreichische Absolutismus sah aber der Verbreitung der ungarischen Amtssprache mißtrauisch zu, und deshalb konnte das geplante größere »Diaetale Fachwörterbuch« nie erscheinen.

Der »Anhang« (Toldalék) von S. Sándor, Verfasser und Herausgeber des Jahrbuches »Vielerlei« (Sokféle), ist die systematischeste Ergänzung zum ungarischen Stichwortmaterial von Páriz Pápai und gleichzeitig auch ein Versuch zur Benützung mehrerer sprachgeschichtlicher Quellen. Anstatt eines einseitigen Purismus geht Sándor von den reellen Tatsachen des Begriffbestandes seines Zeitalters aus. Es wäre eine schwierige Sache alle seine Quellen zusammenzustellen ; soviel kann jedoch festgestellt werden, daß er Mártons erste Wörterbücher ziemlich außer acht ließ ; er schöpfte eher aus dem literarischen Sprachgebrauch vom Ende des XVIII. Jahrhunderts. Es sticht in die Augen, daß S. Sándor seine eigenen Werke, z. B. seine Reisebeschreibung und sein »Vielerlei« nicht systematisch aufgearbeitet hat ; eben deshalb fehlen so viele Neologismen aus diesem Anhange.

Nach einer kurzen Übersicht der lexikographischen Bestrebungen des Franziskaners R. Takáts, prüft Verf. zwei Wörterbücher von Chr. Simai, dem bekannten Bahnbrecher der ungarischen weltlichen Bühnenliteratur ; er bespricht nicht nur sein verhältnismäßig selten zitiertes Reimwörterbuch, sondern auch das sogenannte »Reiche Wörterbuch« (Gazdag Szótár, 1814—1833 ; A—Ny, mit ca 70.000 Stichwörtern). Simais großes Werk, das er im Alter von 72 Jahren begonnen hat, wurde zuerst von Toldy und Vörösmarty, dann von Czuczor und Fogarasi oft benützt, jedoch ist der wirkliche Reichtum der riesigen Handschrift an Daten bis zu unseren Tagen unbekannt geblieben. Simais Hauptverdienst besteht darin, daß er den Wortbestand und die Phraseologie des XVIII. Jahrhunderts nicht von normativem Standpunkte aus, sondern mit registrierendem Zwecke in sein Wörterbuch aufnehmen wollte. Das Wörterbuch ist sehr reich an Dialekt- und Fachwörtern, an sonst nirgends befindlichen Zusammensetzungen, an Fremd- und Lehnwörtern. Sein Ausdrucksbestand ist viel größer als der in all den vorangehenden Wörterbüchern : an das Zeitwort *ad* 'geben' schließen sich 54, und an *jár* 'gehen' 89 Bedeutungsnuancen oder phraseologische Beispiele an ; unter *menni* 'gehen' werden 128 Bedeutungen aufgezählt. Es wäre erwünscht, sein Werk in der ursprünglichen Form herauszugeben.

Die orthologische Flugschrift »Mondolat« frischt die Tradition der »schriftstellerischen Wörterverzeichnisse« auf. Ihre erste Bearbeitung, wo nur die grotesken Übertreibungen der Sprachneuerung angegriffen werden, stammt vom Debreziner Arzt, J. Szentgyörgyi ; die zweite Bearbeitung (vom transdanubischen Juristen G. Somogyi) ist gegen Kazinczy und die Vorkämpfer der Sprachneuerung gerichtet. Obwohl Kölcsey die zweite Flugschrift sehr heftig angegriffen hat, muß doch anerkannt werden, daß sie zur Ausrottung der Gesuchtheiten der damaligen Literatursprache beigetragen hat.

Auch die Tätigkeit des alten Gyarmathi gehört derselben Epoche an. Sein »Vocabularium« ist nicht nur ein wertvolles Produkt der ungarischen etymologischen Literatur, sondern auch eine wichtige Sammlung der Fremd- und Lehnwörter des XVIII. Jahrhunderts. In der Einleitung seines »Vocabularium«-s macht Gyarmathi richtige Bemerkungen über die geschichtliche Wichtigkeit der Lehnwörterschichtung ; er stützt sich diesbezüglich hauptsächlich auf einen an ihn gerichteten Brief von J. Chr. Engel, welchen

er auch seinem Vocabularium angehängt hat. Auf Grund der in diesem Briefe auseinandergesetzten Prinzipien sind Engel und Gyarmathi als wichtige Bahnbrecher der Methode »Wörter und Sachen« zu betrachten.

Auch dieses Kapitel behandelt die wichtigsten lexikographischen Pläne. Eine bedeutende Anregung ist in einem Briefe von J. Dessewffy an Kazinczy (1808) zu finden: nach diesem Entwurf müßten auch die stilistischen Schattierungen der Wörter untersucht werden. Was die verschiedenen Dissertationen für den sog. Marcibányi-Preis betrifft, verdienen zwei eine besondere Würdigung. J. Teleki gab dem Plan des zu verfassenden großen ungarischen Wörterbuches eine breite europäische Perspektive, und Versegi hat bei dieser Gelegenheit am umfangreichsten seine rationalistischen lexikographischen Prinzipien auseinandergesetzt. Es ist wichtig zu betonen, daß Teleki schon eine systematische Zusammenstellung des Wortschatzes der ungarischen Literatur forderte.

IV.

Zwei grosse etymologisierende Wörterbücher

In den ersten Jahrzehnten des XIX. Jahrhunderts wurden von F. Kreszneries und J. Kassai zwei wichtige, jedoch lange Zeit in Manuskript verbliebene etymologisierende Wörterbücher zusammengestellt. Das Schicksal der zwei Werke ist in vielem ähnlich, obwohl ihr Aufbau und hauptsächlich ihr Material ganz verschieden sind.

Die Lebensgeschichte von Kreszneries kann auf Grund seiner bisher kaum verwerteten Aufzeichnungen (Analecta Philologica) mit zahlreichen Angaben ergänzt werden. Kreszneries wurde von seinen Ödenburger Stundentenjahren an von enthusiastischen Vorkämpfern der Aufklärung erzogen. Er hat schon in seiner Jugend nicht nur die deutsche und die italienische Sprache, sondern auch die französische erlernt. Zur französischen Orientierung seiner Bildung hat außer seinen Preßburger Studien auch die Bibliothek der Familie Sigray, die in seinem Heitmatsdorf, Iváne begütert war, beigetragen (der Bruder des Iváncer Gutsbesitzers, Jakob, hat den revolutionären »Katechismus« von Martinovics ins Französische übersetzt). Kreszneries mußte schon frühzeitig um die Bewegung des Martinovics wissen; er wurde auch über die Einzelheiten des Prozesses brieflich unterrichtet. Mit seinen kirchlichen Behörden geriet er öfters in Konflikt. Seine »Analecta Philologica« sind voll von Zitaten, die den feudalen hohen Klerus bekämpfen. Um die Jahrhundertwende, zur Zeit einer seiner schweren seelischen Krisen, wollte er, um seine wissenschaftlichen Studien zu vertiefen, nach Frankreich fahren. Leider ist es ihm nur bis Wien zu kommen gelungen; da schloß er Bekanntschaft mit zahlreichen Gelehrten und hatte auch Gelegenheit sich mit J. Márton über lexikographische Fragen zu beraten. Er gab seine Stelle als Pädagoge verhältnismäßig früh auf; er verbrachte unermüdlich arbeitend seine letzten 20 Jahre in Zurückgezogenheit in einem Kirchspiel im Komitat Vas; unmittelbar vor seinem Tode hat er noch an der Vorbereitung des Mathematischen Fachwörterbuches der Gelehrten Gesellschaft teilgenommen.

Eine wichtige Quelle seines Interesses für die alte Sprache und Lexikographie war die Nomenklatur von F. B. Szikszai, die er im Alter von 12 Jahren als Geschenk bekam. Schon von seiner Jugend an beobachtete er die Verminderung und die Vermehrung des Wortschatzes im Vergleich zu diesem Wörterbuche. Er registrierte mit unermüdlichem Fleiße die schönen alten Wörter; er konnte kein Buch in die Hand nehmen ohne daß er darin die unbekannten Schätze der Sprache »instar apis non quaesivisset«. Er sammelte fleißig auch Sprichwörter; seine Sammlung war schon im Jahre 1808 vollendet. Kreszneries zeichnete sich auch als Systematiker aus; er entnahm seine die allgemeine Sprachwissenschaft betreffenden Prinzipien überwiegend aus Herders Abhandlung über den Ursprung der Sprache: wie Herder, wollte auch Kreszneries aus der Geschichte des Wortschatzes und im allgemeinem der menschlichen Sprache die stufenweise Vervollkommnung des menschlichen Denkens herauslesen. Außerdem stützte sich Kreszneries auf Adelung und Voltaire: nach dessen »Essai sur la poésie épique« äußert er sich über die Eigentümlichkeiten der europäischen Sprachen und in Voltaires Geist widersetzt er sich denen, die die Vortrefflichkeiten der ungarischen Sprache aus Chauvinismus loben.

Kreszneries ist bemüht durch seine Wörterbücher die schönen und ausdrucksvollen alten Wörter neu zu beleben. Er sammelt nicht kritiklos alle Ableitungen eines Wurzelwortes, sondern er erwägt die Empfehlung eines jeden einzelnen Wortes nach mehreren Kriterien (Euphonie, Verständlichkeit, dialektale Verbreitung, Berühmtheit

der zitierten Autoren usw.). Er teilt den Fundort seiner Belege genau (Werk, Band, Seite) mit, was in jenem Zeitalter als eine seltene lexikographische Errungenschaft zu betrachten ist. Er benützt nicht nur eine ganze Menge der Produkte der ungarischen Buchdruckerei, sondern auch mittelalterliche Urkunden. Er reigstriert die Wortschöpfungen der Sprachneuerung hauptsächlich nach Wörterbüchern (Kisded Szótár, S. Sándors Anhang) ; es ist schade, daß er Mártons Wörterbücher fast ganz außer acht ließ.

Ein charakteristischer Zug von Kreszneries's lexikographischer Methode ist, die literarischen Quellen mit seinen eigenen Beobachtungen aus der Umgangs- und Volkssprache zu verbinden. Auch bei seinen Dialektwörtern teilt er immer Ort und Datum der Aufzeichnung mit. Er schöpft reichlich aus seinen früheren Erfahrungen (z. B. beim Wort *fülesbagoly* 'Waldohreule' bemerkt er : »so wurde zur Zeit Kaiser Josephs der sogenannte *auscultans* genannt«) und sogar aus der Mundart anderer Gegenden ; seine mundartlichen Mitteilungen sind genau und in zahlreichen Fällen bis zu unseren Tagen nachweisbar. Er deutet sein ungarisches Stichwortmaterial meistens lateinisch, hie und da auch französisch aus. Auch heute ist die bei der Prämiierung des Wörterbuches (1833) offenbarte Meinung der Gelehrten Gesellschaft gültig, worin der Reichtum der Belege, die sorgfältige und kritische Behandlung der Daten, die Genauigkeit der Zitate und die systematische Anordnung hervorgehoben wurde.

Ein Fehler der Sammlerarbeit bei Kreszneries war die Vernachlässigung der Wörterbücher von J. Márton. Diesem Mangel hat bald Dankovszky abgeholfen, der in sein etymologisches Wörterbuch das ungarische Wortmaterial wahrscheinlich aus Mártons ungarisch—deutschem Wörterbuche (1811) übernahm. Dankovszky wählte gewissenhaft aus dem von Kreszneries gesammelten mächtigen Material die Wörter für sein kleineres Wörterbuch aus, und durch diese Auswahl wurde er Vermittler zwischen dem Wörterbuch von Kreszneries und dem künftigen Taschenwörterbuch der Gelehrten Gesellschaft.

Über Kassais Wörterbuch ist — trotz seines umfangreichen und bis jetzt noch nicht gänzlich ausgebeuteten mundartlichen Materials — wenig zu sagen. Kassai bekam eigentlich nur in seinen Jugendjahren in Kaschau, als Schüler von B. Szabó, wissenschaftliche Leitung ; er geriet schon mit 23 Jahren auf eine kleinstädtische Pfarre und von da an ist seine Selbstbildung gewissermaßen steckengeblieben. Kassai forderte auch ein kritisch-etymologisches Wörterbuch, aber bei ihm ist das Etymologisieren nur ein Mittel, die ungarische Sprache von den eingedrungenen fremden Elementen zu befreien. Er macht auch seinem Zeitgenossen Kreszneries Vorwürfe, zu viele Wörter nichtungarischen Ursprungs zusammengetragen zu haben. Kassai wollte eigentlich die Prinzipien des nach Wurzeln geordneten Wörterbuches von Cellarius auf das Ungarische anwenden, doch hat er seine eigenen Kräfte überschätzt : er gab sich nicht zufrieden — wie Kreszneries — mit den Wortfamilien, die dem Sprachgefühl unmittelbar erfaßbar sind, sondern er versuchte auch unanalysierbare Wörter an echt ungarische Wurzeln anzuknüpfen. Diese chauvinistischen Übertreibungen hat schon Vörösmarty in den 30er Jahren kategorisch verdammt. Gleichzeitig wurde der Reichtum der Dialektwörter bei Kassai von der Gelehrten Gesellschaft mit Recht gepriesen. Kassai war das letzte Kind einfacher Dorfleute ; er kannte von seiner Kindheit an die Mundart der Tokajer Weingegend besonders gut, und als er im Pester Seminar Geistlichen aus dem ganzen Lande begegnete, notierte er eifrig ihre dialektologischen Mitteilungen. Später schöpfte er außer seinen eigenen Sammlungen vieles auch aus den Angaben anderer Dialektforscher. Er bemühte sich bewußt mit diesem reichen und mannigfaltigen mundartlichen Material die Umgangs- und die Schriftsprache zu bereichern : er stützte sich außer seiner eigenen Mundart von der Tokajer Weingegend oft auch auf die Szeklermundart und auf seine transdanubischen Beobachtungen, aber er war bestrebt die »verdorbenen« Paloczwörter zu vermeiden. Das Kontrollieren seiner Dialektwörter ist keine leichte Aufgabe, erstens darum nicht, da z. B. aus der Tokajer Weingegend auch heute noch nicht viele neuere Wörtersammlungen uns zur Verfügung stehen. Es wäre der Mühe wert seine Dialektwörter nach Begriffskreisen zu gruppieren : als Mann der Weingegend hat er besonders viele Fachwörter des Weinbaus und der Weinkunde aufgezeichnet.

Die historische Dokumentierung von Kassai ist gering. Die Wörter der Sprachneuerung nahm er eifriger auf als Kreszneries ; seine Hauptquellen waren die Werke von Barczafalvi Szabó und Baróti Szabó, der Anhang von S. Sándor und die Wörterbücher von J. Márton. Sein Werk ist trotz zahlreicher Mängel bis zu unseren Tagen eine nützliche Quelle geblieben ; seine dialektologischen Bemühungen stehen einzig da in der ersten Hälfte des XIX. Jahrhunderts und übertreffen in mancher Hinsicht auch das erste »Idiotikon« der Akademie.

V.

Die Wörterbücher der Ungarischen Gelehrten Gesellschaft

Die Ungarische Gelehrte Gesellschaft, aus der sich später die heutige Ungarische Akademie der Wissenschaften entwickelte, begann am Ende des Jahres 1830 ihre Tätigkeit. Am Anfang des folgenden Jahres entfaltete sich auch ihre lexikographische Tätigkeit, deren Prinzipien hauptsächlich auf einer im Jahre 1817 verfaßten Preisschrift des Präsidenten der Gesellschaft, J. Teleki beruhten (s. Kap. III). In diesem Sinne begann man Dialektwörter und Fachausdrücke zu sammeln, also ungefähr diejenigen Vorarbeiten, die schon Versegi für nötig hielt. Die einstigen lexikographischen Prinzipien Telekis nahm die Gesellschaft in der Umarbeitung von Vörösmarty und Schedel (Toldy) im Juni 1831 an ; da aber die Redaktion des großen Wörterbuches nur ein Plan der fernen Zukunft zu sein schien, hat der Vizepräsident der Gesellschaft, S. Széchenyi selbst vorgeschlagen, erst ein deutsch—ungarisches Handwörterbuch herauszugeben. Das erste Jahrzehnt der lexikographischen Verlagsarbeit der Gesellschaft ist von den folgenden Ergebnissen gekennzeichnet :

a) Zwei akademische Fachwörterbücher : ein philosophisches und ein mathematisches.

b) Das deutsch—ungarische und das ungarisch—deutsche Taschenwörterbuch von Schedel und Vörösmarty.

c) Das erste akademische Idiotikon.

d) Die Vorarbeiten des Großen Wörterbuches der Akademie.

Da die Pläne des Großen Wörterbuches in die nächste Periode der Lexikographie hinüberführen, beschäftigt sich die vorliegende Arbeit mit diesen nicht mehr. Man muß dessen doch immer gedenken, daß — nach der Auffassung der 30-er Jahre — kein einziges Werk als vollendete, selbständige Einheit betrachtet werden kann ; alles war nur ein »gradus ad Parnassum«, ein Ziegelstein zu dem Großen Wörterbuche der Akademie.

Das Mathematische Wörterbuch enthält, wie bekannt, auch Fachterminologie für das Geniekorps ; so kann es als Vorgänger der heutigen technischen Wörterbücher betrachtet werden. Das Philosophische Wörterbuch ist hinsichtlich der Entwicklung der philosophischen Fachsprache bedeutend ; es empfiehlt keine Wörter, bietet aber eine reiche Auswahl von terminis technicis. Der berühmte Dichter D. Berzsenyi war auch einer der Mitarbeiter, und die von ihm vorgeschlagenen Fachausdrücke sind zum größten Teil auch heute noch gebräuchlich (*alaki* 'formell', *érzet* 'Gefühl' *kölcsönhatás* 'Wechselwirkung', *lény* 'Wesen', *testtelen* 'immateriell'). Er hat vieles von Versegi übernommen, doch ist es ihm schon gelungen die langen, schwierigen Fachausdrücke zu vermeiden. Im allgemeinen sind auch die von Döbrentei empfohlenen Wörter sehr gelungen (*álokoskodás* 'Trugschluß', *szőrszálhasogatás* 'Haarspalterei').

Das Taschenwörterbuch wurde in den Plan der Gelehrten Gesellschaft auf Széchenyis Vorschlag aufgenommen. Es ist das erste ausgesprochen im Zeichen der Sprachneuerung verfaßte Wörterbuch ; sein Zweck ist, die Wörter der Alltagssprache und Wörter des sich ständig erneuernden Sprachgebrauches darzustellen, und außerdem ebenso die Dialektwörter, wie einige veraltete Wörter aufzunehmen. Im Handschriftenarchiv der Ungarischen Akademie wurde vom Verf. der ursprüngliche Entwurf von Vörösmarty und Schedel zum Taschenwörterbuch aufgefunden und auf Grund dessen war es ihm möglich die mit dem Taschenwörterbuch im Zusammenhang stehenden Fragen besser zu erörten. Das wichtigste Vorbild zu diesem alphabetisch geordneten und ganz praktisch geplanten Wörterbuch war — außer dem als Druckmuster empfohlenen italienisch—deutschen Wörterbuche von Tauchnitz — Wenigs Gedrängtes Handwörterbuch (1821). Zur Erklärung wählten die Verfasser das Deutsche, um mit lateinischen Erklärungen aus dem Benützerkreis des Wörterbuches die Frauenwelt nicht auszuschließen ; außerdem sei das Lateinische, ihrer Meinung nach, zur Wiedergabe von vielen Wörtern ungeeignet.

Das deutsche Wortmaterial des Taschenwörterbuches ist in großem Maße mit dem von Márton identisch, und zwar nicht mit dem deutsch—ungarischen Wörterbuche aus 1823, sondern eher mit denen aus 1803 und 1810 ; die Quelle vieler Ergänzungen ist bei Campe zu suchen. Daher wurden z. B. einige der mit *Freiheits-* beginnenden Zusammensetzungen entnommen, die früher von Márton, nach seinem eigenen Geständnis, bewußt ausgelassen worden waren. Im deutschen Wortmaterial des Taschenwörterbuches herrscht ein starker Purismus ; deshalb wurden viele, im Sprachgebrauch alltägliche Fremdwörter nicht aufgenommen.

Das ungarische Wortmaterial des Taschenwörterbuches wurde in fünf gleich große Teile geteilt, und die Verfasser (Antal, Bajza, Bugát, Schedel und Vörösmarty) arbeiteten je 10 Bogen aus. Wie aus dem im Handschriftenarchiv der Ungarischen Akademie der Wissenschaften bewahrten Probedruck ersichtlich ist, war das 1836 erschienene ungarisch—deutsche Wörterbuch von J. Fogarasi auf das Stichwortmaterial von maßgebendem Einflusse ; man kann hinsichtlich der Entwicklung des ungarischen Materials sogar von einer Periode *vor* Fogarasi und von einer anderen *nach* Fogarasi sprechen. Die Zunahme ist nicht nur im Vergleich zu Páriz Pápai, sondern auch Márton gegenüber sehr bedeutend. Viele neue Wörter wurden aus den Wörterbüchern von Baróti Szabó, S. Sándor und Chr. Simai übernommen.

Verf. beschäftigt sich auch mit dem Verhältnis des Wortmaterials der Literatursprache des Reformzeitalters und des Taschenwörterbuches. Das Taschenwörterbuch hat große Verdienste bezüglich der Regelung der Schrift- und Umgangssprache; der terminologischen Ungewißheit, die auch die ersten wissenschaftlichen Fachwörterbücher kennzeichnete, wurde zum größten Teil durch dieses Wörterbuch ein Ende gemacht. Ein großer Teil der Neologismen wurde 1835 noch kursiv gedruckt ; dagegen wurden 1838 die früher noch kursivierten Wörter schon mit Antiquadruck mitgeteilt, woraus man auf die rasche Verbreitung der neuen Wörter in den 30-er Jahren schließen kann. Es ist zu bedauern, daß die Verfasser des Taschenwörterbuches die Sprache der Literatur des Reformzeitalters nicht genügend in Betracht gezogen haben; so wurden von dem größten Dichter der ungarischen Romantik, Vörösmarty, auch solche Wörter wie *romantika, romanticismus* ausgelassen.

Das erste Idiotikon der Gelehrten Gesellschaft, dessen Zusammenstellung unter der Leitung von Döbrentei stattfand, wurde auch von Vörösmarty durchgesehen und erschien im Jahre 1838. Zuerst wollte man da noch Fachausdrücke, Sprichwörter und Idiotismen beilegen, endlich wurde doch nur das Material der bis zur Zeit der Redaktion eingelangten und im Druck erschienenen Dialektwörtersammlungen aufgearbeitet. Die Sammlungen wurden — wahrscheinlich wegen Vörösmartys persönlichen Interesses — hauptsächlich in Transdanubien vorgenommen ; etwas wurde auch aus der Palotzengegend beigetragen, aber die Tiefebene fehlte gänzlich. Einen großen Fortschritt bedeutete der Umstand, daß die einzelnen Angaben verläßlich aufgezeichnet, genau erklärt und ziemlich gut lokalisierbar waren.

*

Da die vorliegende Arbeit dem Verfasser zur Erwerbung der akademischen Doktorwürde (November 1954) diente, sind die Referate der Opponenten — Prof. D. Pais und Prof. G. Bárczi, Mitglieder der Ung. Akademie der Wissenschaften, Prof. G. Mészöly, akad. Doktor der Sprachwissenschaft — beigefügt, sowohl auch die Antwort des Kandidaten auf die obenerwähnten Referate.

Szómutató

A szómutatóba felvettük az idézett egykorú szövegek néhány fontosabb szavát és kifejezését is.

a, á

aba 157—8, 259, 331, 392
abaj 88
abajdoc *(abajdóc)* 88, 259, 331, 487 ; ~ búza 157—8; ~ élet 158; ~ káposzta 97
abajdocos 158
abajdocosodott 158
abajgat 331
abaköntös 391
abál l. abárol, zabál
abaposztó 157—8, 480
abárol *(abárl, abál)* 157—8, 260, 331, 480
abárlás 158, 260, 480
abárlat 480
abárló 158, 329, 331, 480
abárlókanál *(-kalán)* 440, 480
abárlókés 158, 329, 440, 480
abárlótál 158, 329, 440, 480
abárlóvessző 260, 440
abárlóvilla 158, 260, 329, 440, 480
abaszabó 140
abda *(ábda)* 253, 256, 304
abdáskönyv 253
abdátlan 253
abdázó 253
ábécé 331 ; az ökrök megették az ~jét 292
ábécés : ~ lajstrom 150 ; ~ tábla 158
ábécéskönyv 158
abécista 329—30, 331
Ábel-füve 157—8
ábérend 253
ábéstanuló 253
ablacska 286
ablak 88, 157—8, 287, 331, 416, 432, 440, 534 ; folyosós ~ 408 ; hárántékos ~ 390 ; ~ kövei, levelei, rostélyai 157
ablak- 157—8, 282, 286, 480—2
ablakadó 480
ablakatlan 282, 285, 480
ablakbél 480, 482
ablakbér 158, 440, 480
ablakcsa 286, 480
ablakcsináló 157—8, 480—2
ablakdeszka 481—2
ablakelő 282, 286, 481—2
ablakelőző 286
ablakereszték 282, 286, 481—2
ablakernyő 481—2
ablakfa 481—2
ablakfal 481—2
ablakfej 481—2
ablakfél 282, 286, 481—2
ablakfélkő 481—2
ablakfia 282, 286, 480—1
ablakfiók 158, 282, 286, 481
ablakfordító 282, 481—2
ablakfogantyú *(-fogantó)* 282—3, 481—2
ablaki 157
ablakív 481
ablakkal(l)antyú 481
ablakkapocs 481
ablakkarika 158, 282, 286, 480—1
ablakkereszt 282, 286, 481
ablakkeresztfa 282, 286, 481—2
ablakkosár 481
ablakközfal 481
ablaklepel 286, 481
ablaklevél 158
ablaknyílás 282, 286, 481
ablakocska 283, 286, 480—1
ablakólom 282, 481
ablakólomcsípő 481
ablakólomhúzó 481
ablakón 282, 480—1
ablakorom 481
ablakos 283, 480—1
ablakoszlop 481
ablakoz 481
ablakozás 481
ablakozat 481
ablakpánt 283, 286, 481—2
ablakpárna 283, 286, 481
ablakpénz 481
ablakrács 283, 481
ablakráma 283, 286, 480—1
ablakrostély 158, 283, 286, 480—1
ablaksarkvas 481
ablaksarok 481
ablakszárny 283, 286, 480—1
ablaktábla 283, 286, 440, 480—1
ablaktáblácska 283
ablaktáblaszárny 481
ablaktalan 285, 481
ablaktalp 481
ablaktok 481
ablaküveg 158, 440, 480—1
ablakvánkos 283, 481
ablakvas 481
ablakvasalat 283, 286, 480—1
Abony 331
ábra 26, 253, 256, 524
Ábrahám 331
abrak 88, 157, 331, 416
abrakcipó 157—8
abraki kevert 157
abrakkosár 440
abrakló 157—8 ; ~ kosár 440
abrakos 157—8
abrakozás 157—8
abrakpénz 157—8
ábrál 256, 260
ábrány 485
ábráz 48, 260, 319, 331, 487
ábrázat 100, 157, 331, 352, 354, 432, 440 ; ~ból jövendölő 157, 292
ábrázatlan 157
ábrázatmagyarázás 440
ábrázatmagyarázó 440
ábrázatocska 157
ábrázatos 157
ábrázol 260, 352

ábrázolás 100
ábrázolt 157
abroncs 88, 157, 328, 416; ~on ugró 99, 157
abroncsoztat 392
abrosz 88, 416
absztrakt 189
acél 88, 127
acélos: ~ paizs 392; ~ zabola 392
acélzár 391
ács 88
ácsorog *(áncsorog)* 18
ad 88, 98, 104—5, 256, 292, 409, 541
adagio 33
adakozik 88
Ádám almája; Ádámalma 158
adás-vevés 329, 333
ádász l. ádáz
adat 489
adáz (növénynév) 160
ádázás ~ adázás 158—60
ádázat 158—60
ádáz *(ádász)* 158—60, 315, 329—30, 513; ~ bürök 160
ádáz-bodáz *(~-bodász)* 160
ádáz(ik) ~ adáz 158—60, 315, 487, 513
ádázó ~ adázó 159—60
ádázó bürök *(adázó bürög)* 160
adázófű 160
ádázódik 160
adia ~ ádia 105, 158, 235, 330, 354
adiáz ~ ádiáz 330, 352, 354
adjectivum 375
adjutáns 291
adminisztráció 192
admoneál 329—30
adó 88
adófelíró 99
adományjavak 485
adománylevél 310
adománynemes 485
adópénz 158
adós 58, 88, 409
adósított 99
adósság 58, 158
adósságkérés 158
adószedő 183
adóztatás 158
adressz 36, 524
adresszíroz 36
advent *(ádvent)* 291
adventi *(ádventi)* 291
áer 338
affektáció 36, 524
affektál 36
affektálgat 308
affixum 364
áfiom ~ áfium 39, 329—30
áfonya 49
ág: ~ra jár a szeme 'kancsal' 87
agármonyfű 115
agenda 291
agens ~ ágens 291
agg: ~ álnokság 392; ~ ellenség 389; ~ fa 309
aggastyán 16, 42, 487
aggaszt 392
ag(g)fa l. agg
aggottan 392
aggságoskodik 392
agilis 232
agolka 'ecloga' 105
agonizál *(ágonizál)* 329—30
Ágota 329
agy 43, 442
agyafúrt 60
agyagfészek 391
agyarkodik 293
agyas 103
agyasság 392
ágybér *(álgybér)* 427
agybódulás 440
ágyék *(álgyék)* 434
ágyékfájás 402
ágyékhártya-gyulladás 259
agylob 488
ágyú *(álgyú)* 409, 435
ágyúgomb 310
ágyúgömb 310
ágyúpad 310
ágyútelep *(álgyú-)* 489
ágyúvegy 485
agyvelő 43
agyvelő-gyulladás 259
áhé ~ áhi 460
ajakárkocska 357
ajakbetű 360
ajándék *(ajándok)* 389, 487
ajándok 487
ajang 489
ajangzat 489
ajánlattatás 99
ajáz 53
ajázó ~ ájazó 53, 410, 514
ajtó 100, 287; ~ alja 283
ajtó- 281, 283—5
ajtócska 285
ajtócsikorgás 285
ajtófél 283, 286
ajtófélfa 283
ajtófogantyú *(-fogantó)* 283, 286
ajtófordító 284, 286
ajtóheveder 284, 286
ajtókalapács 285
ajtókárpit 284
ajtókulcs 284
ajtóküszöb 284
ajtómellék 284
ajtónállás 284, 286
ajtónálló 284
ajtóőr 286
ajtóőrző 284, 286
ajtópánt 284
ajtópárkány 284
ajtópártázat 284
ajtópolc 284, 286
ajtóragasz 284
ajtóragaszték 284, 286
ajtóragasztó 283—4, 286
ajtóráma 285
ajtóretesz 285
ajtós 285
ajtósark 285—6
ajtószárny 285
ajtószegecső 285
ajtószemöldök 285
ajtótornác 285
ajtózár 285—6
ajtózávár 285
ajtózörgetyű 285
akácfa *(ákácfa, ákászfa)* 329, 330, 472
akad 219
akadék 89
akadékos 89; ~ kérdés 60
akadékoskodik 89
akar 88
akarat 88—9; ~ból 424
akaratos 89; ~ maga-megkötés 60
akaratoskodik 89
akaszt 88
akasztóbíró 389
akasztófa 88, 397
akasztóispán 389
akaszvas 485
ákavita *(ákovita)* 291, 329, 330, 416
akázsufa 265
akcentus 363
akció 36, 210, 524
akkomodáció 38
akkompanyíroz 33—4
akkordál 210
akna 89
aknás só 99
akó 89
akol 89
akolit(us) 376
ákovita l. ákavita
al- 526
ál 352, 435
alá 268
alabor *(talabor)* 127, 253
alaboroz 253
alafa 389, 487
alagy 323

alagya 21, 105, 235, 416, 524
alája vetettség(i) 99
alak *(lak)* 18, 314—5, 523; ~ gyermek 18, 523
alaki 457
alakilag 457
alakjáték 249, 523
alakjátékos 523
alaklag 458
alakos asszonyok 390
alakozás 389
alakozik 389
alamizsna *(alamosna)* 407, 416
alamizsna-pénz 392
alamizsn(y)ás 407
alamosna l. alamizsna
alap 26, 51, 256, 433, 452, 487, 526; pénzbeli ~ 230.
alapászok 452
alapít 51, 309, 526
alapítólevél 491
alapítmány 491
alapítvány 491
alapmérőz 452
alapos 51, 526
alappénz 485
alaprajz 452
alaptalan 433; ~ okoskodás 433
alásfa, ál(l)ásfa 51, 116
alávaló 351
álaz 452
alázatoskodik 89
áldás 410
aldmás l. áldomás
áldomás *(aldmás)* 319, 487
áldoz 355
áldozat 355; ~ot tesz 355, 375; ~ot szolgáltat 375; ~tal engesztel, nyer 355
áldozati 'spondaeus' 106
alétozik 390
alfa 429
alfabetice 141
alfabetum 141
alfabetikus index 141
algebra 189
álgybér l. ágybér
álgyék l. ágyék
álgyú l. ágyú
álhaj 352
aligmúlt 362
alj 161
alkalmasság 392
alkalmatosság 356, 370
alkalom 304, 322, 433
alkatos 457
alkatott 352
alkatszer 433
alkermes 291
alkony *(alkon)* 37, 90
alkonyodik 90, 292
alkonyodott árnyék 60, 292
alkotmány 149
alkotó 352
alkúny 303
alkumista 'alchimista' 105
alkus 376
alkuzat 485
alkvány 485
áll 292—3, 421—2, 425—6, 440
állad 423—4
álladalom *(állodalom)* 27, 256, 391, 423, 433; testi ~ 423
álladalomtudomány 188
állag 256
állam 27
államány 93, 421
állandó 424
állandóan 424
állandólag 424
állandós 424
állandóság 422, 425
állandóságosan 424
állandósan 424
állap 422, 424
állapás 421, 424
állapat l. állapot
állap(ik) 421—2, 424
állapít 421
állapító 362
állapodik 422, 424, 526
állapodás 421, 424
állapodottság 421
állapot *(állapat)* 421, 424, 526
állapotbéli 424
állás 424
állásocska 421
álláspont 314—5
állat 424—5, 459
állat 'állít' 164, 421, 424
állatás 102, 421
állati 424
állatkert 188
állatmány 421—2, 424
állatmányos 424
állatos 424; ~ kör 424; ~ név 363
állatság 99, 376
állatságos 99
állatviadal 168
álldogál 424
állhatatlankodik 421
állhatatlanság 422
alljántzia 338
állít 164, 424
állítás 422, 424
állítgat 424
állít(hat)ólag 422
állítmány 188, 421—2, 424
állítmányos 424
állítomány 301
állkapocs *(állkapca)* 442
álló 425
állócsillag 425
állodalom l. álladalom
állogat 424
állógyümölcs 425
állóhely 425
állomány 93, 310, 421—2, 464
állong 422
állongó 422
állóság 422, 425
állóvalóság 'substantia' 376
állton-áll 422
állvány 249, 416, 425
alma *(oma, óma)* 76, 429
almafánk 402
almanach 407
almaőrizet 390
almáriom 235, 416
almaszedőhorog 390
álmatlan vigyázás 60
álmélkodandó 390
álnokság: ~nak gyámola 61
álokoskodás 460, 544
álomfejtés 310
álomhüvelyezés 310
álommagyarázás 310
alomo(n)ton 'elementum' 105, 128
álorcás 351
alpály 256
alperes 60, 109, 192
alpol 256
alrendű 419
által- 191
általállatozás 424
általán fogva 113, 375
általános 112—3, 145, 376; ~ jó 113; ~ szükségesség 113
általbuvó 157
általeresztődik 21, 524
általfa 396
általfagy 398
általfázik 403
általható l. átható
általjában 375
általjáró 99
ált(al)mérő l. átmérő
általvág 99
általvágat 99
általvevő 492
általvonás 355
általány *(általán, altan, altána)* 36, 249
altista *(áltista)* 168

áltőr 99
áltszámolás 473
aluszékony 90
alutlanság 389
álzat 452
amandár 105
amely 375
ámpolna 407
ananász 265, 291
anatómia 441
áncsorog l. ácsorog
andalog 410
andante 33
Anda Pál hadába való 255
Andikrisztus l. Antikrisztus
andivia *(ándévia, ándevia, endivia)* 221, 278
anekdota *(anekdót)* 36
anekdotácska 36
anekdotum 36
anekdotumocska 36
angazsíroz 32
angol *(ángol[l]y)* 249, 302, 304, 310, 315
ángolna : 174 ; tengeri ~ 471; ~ formájú v. szabású 439 ;
ángolnagyík *(-gyék)* 439
anglus *(ánglus)* 315, 386
angyalrúgta fű 115
Anna, Ancsa 275
anslóg *(ánslóg)* 92, 291, 497
ánslógos *(lóslángos)* 291, 497
Antik(i)risztus *(Andikrisztus)* 99, 105
antropológia 311
any 312
anyáca 401
anyag 51
anyagtalan 460
anyai : ~ nyelv 145, 147, 447 ; ~ szózat 131
anyakönyv 188
anyanyelv 29, 63, 368, 447
anyarokon 489
anyáskodás 391
anybeszélet 312
annyira megy 440
apáca *(apálca)* 390
apácafing 'tésztafélesség' 432
apácai szerzet 390
apacs *(apacsó, apacsú)* 47, 427, 487
apálca l. apáca
apály 487
apátia *(apatia)* 458
aperenca 'experientia' 105
apocope 363
apóka 279
áporodik 406
apostol 346
appercepció 193
áprikál 337
apró 44, 375 ; ~ köte 259
apród 389
aprólékharc 389
apropó 279
aprós 44
aprósdi 304
aranka 116, 118
arany : jóféle, foszló, levél, sár (termés), szálos, termék, apró szemű termék, vont ~ 287 ; ~ észrevétel 383 ; ~ idő 127 ; ~ regula 99
arány, 26, 256, 310, 314, 464, 478
aranyász (fn) 287
aranyász (ige) 287
aranyászás 287
aranydad 312
aranyér 259, 287
aranyérc 287
aranyfonál 288
aranyfonó 389
aranygöröngy 287
aranyhímező 23
aranykalács 288
aranypléh 288
aranypléhverő 288
aranyszemecske 288
aranytajték 288
arányzás 370
arányzat 372
árboc *(árbuc)* 52
árbocfa *(árbócfa, árbucfa)* 52, 92, 275
arccsont 442
archívum 85
árenda 230—1
árestál l. áristál
áristom *(árestom)* 103, 235
árgus szemű 87
ária 32, 36, 490, 524
áristál *(árestál)* 92, 407
arisztokrácia 230
aritmetika 190
árkos 256
árkus 121, 216, 415
ármás ~ armás 49, 50, 309
ármális 229
ármálista 229
árny 309, 321, 489
árnyalak 321
árnyékló 256
árnyékoz 352
árnyékozás 415
árnyékszék 389
árnyékvilág 60
árnykép 321
árnyképzet 321
árnylant 321
árnylélek 321
árnytalpú 99
árnyút 321
arrondírozás 327
artéria 442
ártifi(ola) 117, 163, 392
artikulus 375
artista *(artiszta)* 28, 32
artistai *(artisztai)* 32, 38
áruzat 489
árverés 492
arzsag, arzsak l. azsag
ás : árkot ~ 473
asa: büdös ~ 116
asag l. azsag
aspa 407
aspiráns 160
ásvány 388
assemblée 31
ásványesméretség 314
aszalvány 488—89
aszat 20
aszkór 489
aszomány 117
asszonyálkodik 389
asszonyi finnyásság 60
asszonykucsi 115
asztag 127
asztal 416, 432, 534
asztali muzsika 359
asztalít 308
asztal(l)ag 93, 311
asztalos 146
átáll 422
átható *(általható)* 204
átkupidol 312
átkupidolt 312
atlasz *(atlac)* 327
átmérő *(ált-, által-)* 190—1
atmoszféra 35
atom(us) 36
átszámolás *(ált-)* 473
áttétel 360
attitüd 37, 319
aty 312
atyafiak : oldalúl való ~ 109
atyafias 141
atyafiaskodik 392
atyálkodik 392
atyámfia 432
atyfi 312
auktor 57
autentikus szó 111
avanzsíroz *(ávándzsíroz)* 337—8
avatag 49
avatatlan *(avatlan)* 312
avicska 67
avik 248
avul *(ovul)* 74
avult 67 ; ~ szó 488
ázalék-féreg 162

azon 197
azonság 197, 256
azúrpalota *(ázur-)* 311
azsag *(arzsag, arzsak, szazsa, zsazsag)* 44—5
azsagpemete 44

b

bab 217
báb 127, 217—8
baba 218
bábahengergető hegy 389
bábalelte füvésztudomány 115
babér 391
babka 256, 388
babó 'vad bab' 118
babona 112—3
babos 256
bábos 127, 256
babuk 256
babuskál 431
bács 427
bádián *(badjánfű)* 117, 163
bag 417
bagaria *(bagarja)* 127, 221, 407
bagatella 207—8
bagazia 417
bagázsiaőrző 357
bagja, bagla l. boglya
bahó(kás) 74
báj 315, 489
bájné 304
bajonét 216
bajor 311
bajusz *(bajuc)* 276
bajvívás 231
bajzát 431
bak(k) 253, 417, 452
baka 116—7
bakács 489
bakacsin 426
bakafántos 426
bakcsó 430
bakfitty 256
bakláb 452
baklat 427
bakó 42
bakolja (meg~) magát 427
Bakony 417
baksál 429
baksáz 429, 431
bakszekér 256
bakzik 427
balga 52
balgatag 78
bál 425
balhapohár 309
balin 407
bális 'olasz vándorkereskedő' 408; ~ bolt, dió 408
balkán(y) 320, 426, 489
balkon 426—7
ballét 249
bál marhák 425
balon 'vallon' 389, 407, 520
balság 391
Bálticum Tenger 137
bálvány 323, 425, 453
bambáskodik 431
bánadalom 392, 489
banda 170
bangita 118
bánkodatlan 389
bánya 127
bányaásás 288
bányaásó 288
bányabíró 288
bányabirtokos 288
bányaépítő 288
bányafa 396
bányahatár 288
bányajövedelem 288
bányamécs 288
bányamenetel 288
bányamérés 288
bányamérő 288
bányamester 288
bányász 16, 139
bányászat 16
bányászkodik 16, 288
bányászmester 288
bányászmunka 288
bányászna 16, 288
bányászság 288
bányásztiszt(ség) 288
bányásztörvény 288
bányásztörvényszék 288
bányásztudomány 288
bányatorok 288
bányaüveg 288
bányaváros 288
bányavirág 288
bányazöld 288
baraboly 118
barándok 'zarándok' 27
barangol 54
baralintos 'labyrinthus' 105
barát 432
barátom 432
barátság 352
barátságos 475
barátünnep 106
barázda 326
barázdázat 493
barbarus 29
barbola ~ barbora 54
barcog 256
barcs ~ barcsa 321
bárd 92
bárdolatlan: ~ hajó 100
barkácsol 54
barling ~ bárling *(berling)* 117, 163
barnakék 355
baróka l. paróka
barométer 454
baromi: ~ csontos erő 60
barompásztor 435
barsó l. borsó
bárson(y)ka 116, 163
bárz(s)ing 117, 442
basa 407
bástyafül 452
baszárka 429
baszárkás baranyai 429
batiszt 327
bátran 352
bátor 352
bátorhogy 299
bátorság 353
battalia l. patália
batteria 310
baton(y)a 54, 519
báty 312
batyor 517
batyu 161
báva 427, 428
bávatag 428
bávászkodik 427—8
bávul 427, 428
bealkonyodtat 392
beáll 422
bebeg ~ bebög 54
bébic l. bíbic
bebizonyít 192
bébor l. bíbor
bece 54, 338
bécsi: ~ király 389; ~ szerencse 404; ~ tűz 413
becsedelem 54
becsedelmes 54
becsúnyáz 41
becsű: ~ szerint való ár 492
becsűár 492
becsületevesztett 109
becsültet 78
befalazás 399
befeketéz 389
befoglal 93
befög l. böfög
befürmöl 428
begyen ~ begyény l. bölény
begyes 58, 309, 322
begyeskedő 309, 314
béhajtás: kárból való ~ 192
behatás 300, 315
beható 362
beiktat 93, 319
bék 321
béka: varacskos, varacs ~ 486

bekap 100
bék(a)egérharc 99
bekenés *(bé-)* 356
békület 489
bél 260
beláka 253
beléadázódik 160
beleáll 423
beleck 54, 430
belefacsar 397
belefagy 398
beléndeskedik *(beléndezkedik)* 247, 331
beléndesség 247
beléndezkedik l. beléndeskedik
beléökledik 517
bélfa 429
bélfájó 402
bellékes 228
bellenkedik 429
bellérkedik 338
belletrista 32
bélyegez 102
belörmész 27
belváros 26, 524
bélyegel 390
bemagyarosodik 408
bemázolás 356
bemutatás 456
bendő *(böndö)* 260
benge 430
bengelye ~ böngyöle kenyér 260—1
bengéz l. böngész(ik)
bengézett 60
bent 429
benyomás 315
benyomat 315
berbécs *(börbécs, berbéc, berbe)* 74, 253, 429
berbitél *(börbitél)* 260
bérces 99
bércse 117
berdó 391
berdógat 92
bérelt gyilkosság 433
bérétra 104
beretva l. borotva
bérföld 489
berbence l. börböncе
berhe *(börhe)* 260, 276
bergik 428
bérkocsi 249
berlés-bér 433
berling l. barling
bérma 219
Bernád 254
bernyászkodik 428
ber(r)eg 'párosodik' 428
berten l. börtön
berzenkedik 517
berzegenység 312
beszádlani 309
beszéd: biztos, dicsérő ~ 60
beszédmód 146, 352
beszédrest 179
beszegődik 422
beszél: kevélyen, fennhéjázva ~ 473—4
betű 126—7, 142; ~k általtétele 363; ~k felcserélése 363
betűcsere 416, 428
betűderincs 'metathesis' 428
betűrend 249, 386
betűszámvetés 381
betűszedő 143, 170
betűvetédmény 27
betűvetés 'algebra' 189
betűzés: ~ rendje 126
betyár 170
bezoárkő 339
bézsánárboc 452
bezseg 76
bial l. bivaly
bibaktalan 431
bibasz(t) 431
bibanc 276
bibelődés 392
bíbic *(bébic)* 254, 276
bibircsó 514
bibliotéka 85, 147
bíbor *(bébor)* 74, 514
bigecs 'liget' 430
bihaj, bihal l. bivaly
bika 255
bikapénz 389
bil(l)iárd 36, 338, 524
bil(l)iárdoz 36
biling *(billeng)* 430
bille 275
billeng l. biling 430
billikom 391, 408
bírás: ~t jelentő ragaszték 365
biribics 249
bírkózik 439
bírói fejér 232
birtok 230
birtoklás 492
birtóka 428
birtokol 492
birtokos 361; ~ névmás 365; ~ ragaszték 361—2
birtyóka 428
bisziók(-fű) *(biszijók, bosziók, busziók)* 18—19
bitang név 116
bitorol 489
bitringes 430
bivaly *(bial, bihaj, bival, bihal)* 74, 389, 525
bizakodás 353
bizakodva 352
bízó 52
bizodalmason 352
bizodalom 352—3
bizonyítás 190
bizonyos 440
biztos 60
bóbita 127
bobo(l)nyik 117—8
bocsát *(bulcsássa)* 420
bocsátvány 490
bocska 256—7
bóda ~ boda 220, 253
bodáz(ik) *(bodász)* 160, 405
bodázó szél 405
bódé 332
boderga 338
bodnár 332
bódor 324
bódorog 405
bogács 332
bogácskóró 332
boglár 332
boglárka 116
boglya *(bagja, bagla)* 74
bográcс 332
bogyó 332
bojnyik *(bonnyik)* tánc 276
bojt 253
bokály *(bokal)* 54, 332
bokolyó 332
bókony 426
bokor 204, 332
bokor-vers 'disztichon' 392
bokréta 141, 332
bokros 60
bolcsú l. búcsú
boldogságtudomány 113
bolond 331
bolygatag 75
bolygideg 442
bolygó név 116
bomba 256
bombang 256
bombázás 452
bombi 256
bombihang 256
bombongat 256
bombora 26, 256
bombacsőte 452
bonc *(boncs)* 256—7, 276—7
boncok ~ boncsok 256—7
bonctan 441
bonctudomány 441, 450
bóné 256—7
bongás 256
bonibamb 254
bonnyik l. bojnyik
bor: főtt édes ~ 256—7
borág(a) 21, 309, 514
borberek 389

Borbála 268
borbála 256
borbát 256—7
borbolya *(borboja)* 116
borbély 432
borcsiszár 256—7
borda : bordában szőtt 127
bordély 20, 92
bordélyház 188
bordó 25
bordósíp 260, 389
bor franc 254
borhordó veder 256—7
boris 256
boriszák 256
borivó 256
borjú : rúgott, leválasztott ~ 472 ; tengeri ~ 471
borjúfóka 471
bornemissza 374
borona 326
borondza l. brondza
borongás 257
borongó 256—7
borongós 188
borostyán : földi ~ 260
boroszlán 117
borotva *(beretva)* 338
borozódal 263
bors 115 ; nem mind ~, amit a kalmár ebe hullat 101
borséta 278
borsfa 256—7
borsófa : hólyagos ~ 254
bor(z)sika 117—8
borsó *(barsó)* 74
borza-gomba 256
borzia 256
borzos 517
borzsák 256
bosziók l. bisziók
boszorkány 113
boszorkányozás 140
bosszúbeszéd 60
bot 223 ; jövendőmondó papok görbe ~ja 356
botanika 114
botkó 257
botkos 223, 253, 535
botlékony elme 60
botlik 223
botor 223 ; ~ kábaság 60
botorkázik 223
botránkoztat 223
Boza 389
bozogány l. buzogány
bödöntúró 389
böfög *(befög)* 74
bőg 256
bőget 256
bőgő 24
böke 253
bökkenő 300
bökkenős 300—1
bölcselkedés 376, 379, 381
bölcselkedéstudomány 376
bölcsen 354
bölcsesség titka 61
bölény *(begyen, begyény)* 253
böndő l. bendő
bönget 260
böngetés 260
böngész(ik) *(bengéz, böngéz)* 49, 67, 260, 382
böngyöle l. bengelye
bőr *(bűr)* 72, 260
börbécs l. berbécs
börbitél l. berbitél
börbitélő orvos 260
börböcske 260
börbönce *(berbence, börböncécske)* 260
bördő (síp) 260
börhe l. berhe
böröc 453
böröndő(e) *(böröndő)* 27, 253, 260
bőrös láda 253, 260
bőrpattanás 351
Börsöng 260
bőrszekrény 260
bőr : ~t lehúz 439
börtön *(berten)* 20, 260—1
börtönház 20
börtönös 260
börvény *(bervény, börvely)* 116—7, 163, 260
bőrzsák : telhetetlen ~ 290
böske *(böszke)* 275
bösövény 117—8
bötkös 253
bővítés 312
bővítmény 312
bővülmény 312
brávó *(bravó)* 36—7, 524
brávó-kiáltás 37
bréve 332
breviár(ium) 408
bria (?) 408
brigadéros 332
brilliánt 332
brinza 332
bróm 441
bronza *(b[o]rondza)* 256—7, 332
brosál 408
brosálás 408
brugó 24, 25
bú 332
búb 217, 514
buba 332
bubolyicska *(bubulyicska)* 118, 332—3, 514
buborék 332
buborka 72
búbos pacsirta 430
bubulyicska l. bubolyicska
búc 256, 277
buckó 253—4
bucó, bucósigér 253—4
búcsú *(bulcsó, bolcsú, bulcsú)* 75, 420
buda 253, 332—3, 518
budi 518
bufa 220, 333
bufál 220
bufás 220
bufti 332—3
bug 332
buga 332
bugyog 332
bugyor 54
buja 58, 90, 183
bujdosik 80
bujdosó gondolatok 60
bukfenc 170
bukra 405
bulcsássa l. bocsát
bulcsó, bulcsú l. búcsú
buliklik 309
bulikló 391
bulla 332—3
bulya 90 ; ~ szövet 90 ; ~ vászon(y) 89—90
bunda 332
burduga 338
burecs 117, 163
burger 332
burgonya 54
burján 332
burkos 53
burkus 332
burnyászkodik 333
burnyesz 332—3
burok 53, 332
busa 170
busás(s)an 170
busít 332
busziók, buszujók l. bisziók
buta 332
butélia *(butelia)* 332
bútor 54, 332
butyor *(bútyor)* 54, 57, 220—21, 258, 340, 518
butyorőrző 357
buvák 117
buzgó 60
búzaasztag 390
buzdogány, buzdugány l. buzogány
buzér 117, 332
buzgalom 230
buzgány l. buzogány
buzgóság 230
buziók l. bisziók

buzogány *(buzgány, bozogány, buzdogány, buzdugány)* 91, 332—3
buzogányhordozó 188
buzogás 332—3
bű 19
büdös asa 116
bükköny 417
bűnhely 188
bűnösít 392
bűntárs 492
bűr l. bőr
bürü 24
büszkélkedik 313
büszménykedik 313
büziók l. bisziók
bűv 19
bűzlő 441

c

caf(f) 166
cafra 271
cafrangos cipelyős 165
cafrinka 271
camoly 116
cebra l. zebra
céh 165
céhel 165
céhláda 165
céhmester 165
cégéres gonoszság 60
cejkház 165
cekle 165
cél 447
celecula 256
celefende 50
celefendikedik 50
cella 166
cellás korall 166
celleng l. cselleng
celler l. zeller
cembrafa 257
Cenci 307
cenk 165, 258, 514
centrum 190
cenzor 138
cépok 258
cépokság 258
ceremóniázik 166
césa l. cséza
cet : kétfogú ~ 471
cevere 166
cézsa l. cséza
chorál l. korál
cibabó 249
cibak l. cvibak
cibekel ~ cibikel 258
cibóka 249
cicamaca ~ cicemica 275—6
cicer l. csicser
cicerborsó 166
ciceróskodik 71
cifra összerakás 'figurata syntaxis' 108
cifrázó 166
cigán(y) *(cigán)* 260, 389 ; ~ abrak 258 ; ~ petrezselyem 391
cigere 46, 514
cigerézik 46
cihel(és) 525
cihog 45
cihol(ás) 45—6, 525—6
cikkely 97, 108
cikkszár : tengeri ~ 471
cikla 73
ciklopsz *(cyclops)* 86
cikófa 338
cikória 221
cillár 117
cím 178, 260
cimbalomverő peckecske 101
cimbora 492
címer 178, 260, 376, 388
címeres nemes 229
címes 178
címez 487
cincifinci 71
cincinbogár 166
cingerdarázs 166
cingolány 166
cinobriom 407
cipész 338
cipő *(cipe)* 213
cipresszus 208
cipresszus-erdő 209
ciprus *(cipros, cifros* 208
cirboly(a)fenyő *(cirbel-)* 166
circa 219
cirifán 430
cirillikus 'chirurgus' 105
cirmol 258
cirmos 320
cirom 258, 320
citáció 38
citerás *(citarás)* 408
citromsármány 166
civakodás 526
civakodik 49, 517, 525—6
civódik 526
civol(ás) 526
cobolymenyét *(cobol-)* 166-7
coboly *(cobol, szobol*[y]) 167
colong, colonk, corong 68
comb 217, 256
compó 'bába segédje' 430
comtesse 338
cond(o)rás köntös 389
contrabanda l. kontrabanda
copf *(caf*, haj*caf)* 166
cök 388
cövek 93, 311
crédit-papiros 209
Crispia 'Veszprém' 350
cucaj 256
cúcik 258, 533
cucolék 258, 340
cukmis 167
cukros 351—2
cücőlék 258
cün(ik) 51
cvibak ~ cibak 167
cyclops l. ciklopsz

cs

csába 220, 271
csáf 254
csafarina l. safarina
csafrinka 271
cságató, cságatyú 67
csahó 249
csahol 45, 187, 525—6
csaholás 525—6
csaj 248—9, 519
csaján 75
csákány 91
csákós madár 430
család 254
csalán *(csal(l)yán)* 75
csalárd 87
csalit 20, 392
csalma 271—2
csalóka 271
csámporodás 19
csámporodik 19
csámporú 19
csángál 45
csángat(ás) 45
csángó 45
csap 92
csáp 162
csapat 49
csapkó 271
csapócsiga 271
csapófa 272
csapólag 392
csap(p)ondár 390
csárda 372
csarnok *(csornok)* 16, 42, 161, 319
császár 375
császkál, császkerál, császkirál, császkurál 405
császna 322
csata 'csoport' 45, 272, 519
csataj 320
csatarázik 320
csatorna 272
csatrangol 54
csattocska 272
csattogó eper 60
csauz mente 60
csáva 272
csavarint 397
csavarít 416
csaviszka, csavitka 272

csavol 'csahol' 525
csécs 47
csecsegtet 431
csecsesesméretség 311
Csege 388
csegely *(csegély)* 49
cseg(e)lyes 49
csehel(és) 45—6, 525—6
csehetel 46
csejza 92
csekély 351, 353
csel 322
cseléd 141
cselédkenyér 204
cselédposztó 473, 493
cselefende(s), ~ cselefendi ~ cselefendre 50
cselefendi(s)kedik 50
cselefinta 272
cselekdegél *(cselekeddegél)* 82
cselekvő szubjektum 112
cselleng ~ celleng 165
csemcsegés 76
csemege *(csömöge)* 272
csemete *(csimota)* 272—4
csemfe 47
csempe 19, 47—8, 272, 514
csempés ~ csempész 41, 47—8, 422, 519
csempeskedik 41, 47—8
csempesség 41, 47
csempesz 47—8
csempeszájú *(csömpe-)* 48
csend 21, 272, 308, 524
csenderít 46
csenevész 428
cseperke l. csiperke
cseplesz *(cseplész)* 405
cseplye 41
cseppecske 272
cseprente 47
csepzés 46
csepzett 517
csepzettség 46
csepzik 46
cser, selye (cserseje, csercse, csörcse 46, 519
cserdít 46
cserény 49
cserép: ~re írt voks 85
cserepecske 273
cserépedény 352
cseréppipa 272
cseres(z)nyefa 272
cserfa 273
cserge 273
csergeteg 320
cserhel 45—6, 525
cserpa, cserpák 47, 273
cserpál 273
cserszeg 76
csevice 47
cséza 165, 273
csibe 273
csicser *(cicer)* 160
csicserke 48
csicsóka 127
csihol 45—6, 525
csiga 273; házatlan ~ 82, 85; sárban telelő fekete ~ 82, 85; úti ~ 82; veteményrúgó csupasz ~ 82
csigás kantár 391
csigattyú 67
csigáz 149
csigere 273
csikkan 46
csikkelyezett hang 360
csiklándlágyság 301
csiko(l)tó l. sikattyú
csilla 273
csillagász 250
csillagászat 250
csillap 'esti szürkület' 388
csima 273
csimbalkódzik, csimpalkódzik 24
csimota l. csemete
csíny 309, 359
csinál: szemszúrásból ~ 87
csinálmány 146
csináló 352
csinált 351
csinatlan 517
csínja-bínja vminek 139
csinosgatás 126
csínszellem 488
csipa 261, 273
csípcsont 442
csípe l. csípő
csípecsont 213
csiperke *(cseperke)* 272
csipkefájó 402
csipkegomba 273
csípő *(csípe)* 213, 273
csípősség 78
csíra 273
csíráz(ik) 128
csiribiri 273, 389
csiszma l. csizma
csivakodás, 526
csivakodik 526
csivecske 273
csizma *(csiszma)* 141
csobány 340
csobolyó 340
csoda 273
csókaszem 87
csókdos 309
csoma ~ csuma 273—4
csomó 145, 256, 413
csomósfa 274
csomoszló: ~ edény 357; ~ kád 274
csomoszol 274
csomota 274
csónakocska 274
csont- 495
csontár 489
csontház 216
csontváz 26
csorba 274, 388
csorbóka *(csorbaka)* 274
csorda 274
csóré 67
csóri 'savóleves' 391
csormoly(a) 41, 274
csornok l. csarnok
csoroszlya 274, 326
csorva 274
csöbörrúd 274
csődör 215
csömöge l. csemege
csömöröcske 274
csömpeszájú l. csempeszájú
csööböl 493
csörcse l. csercse
csör(e)ge 274
csörmölye 41
csötön(y)öz 47
csőüregkör 493
csúcs 190
csucsor: keserédes ~ 25
csucsorka *(csucsurka)* 25, 514
csucsú 54—5
csuda 274
csudálatos 78, 174
csudatékony 359
csúf-kutya 274
csúfnév 115
csúfondáros 390
csúfság 274
csuha 127, 274, 388
csuka 274; tengeri ~ 471
csuma l. csoma
csúnya 41, 275
csúnyavirág 41
csupa 275, 397
csupasz 49
csupor(t) 75
csut l. csutka
csuta l. csutka
csutka *(csutkó)* 275
csücske 275
csücsörke 48, 275, 514
csühödik 391
csülök 46
csünik 51
csűr 127
csürhe 275
csürhenép 355
csürközik 46
csürök 46
csütörtök 128

d

dac 237
dacos 237—8, 245
dádé 238, 245
daduk(a) 238
dajna 238—9, 245
dajná(l)kodik 238
dal 16, 162, 262
daldísz 263
dalének 16, 60
dalia 161
daliás 161
dalköltő 263
dalláb 162, 262—3
dallang 256, 262—3
dallangozik 262
dallinca *(dallica)* 256, 262—3
dallincáz 256, 262
dalos 239; ~ szúnyog 263
dáma 239; ~ -módon 408
dana 314, 315
danciagyökér 339
dancs ~ dáncs 239, 245
dancsos 239
dáncsoskodik 239
dancsosság 239
darab 217
darál 49
darázs l. cinger~
dárda 253, 359
dárdácska 359
dárdafény 297
dárdahordozó 188
dárdany 489
daru 240, 528—9
darvadoz 240, 245, 514, 525, 528
dávidol 17
deák 240, 355, 359—60; ~ grammatika 361; ~ idiotizmus 375; ~ ír, sor 240; ~ mesterséges szó 360
deáki tudomány 354—5
deákítás 'latin értelmezés' 446
deákmajmozás 361
deákné 240
deákos 240, 354; ~ magyar 375
deákosan 354, 356
deákozat 379
deákság 240—1, 354—5
deákságú 241
deákszó 240
deáktalan: ~ szó, ~ul 240
deáktárs 240
deákul 240
debella 241—2, 245
dédős 253, 309, 315
defektus 208
dékán(ság) 407
dél 242
délceg keménység 60
delelet 519
délelőtt(i) 242
deletszaka 242
delicatesse 31
deli termet 60
délkör 434
délpont 110
délszak(i) 242
délszeg(i) 242, 245
délszín 242
demokrácia 230
demonstráció 190
depot 327
dercéskedik 242, 245
dercéskedő 242
dérdúr(ság) 242—3
deréb 16, 217—8
deréce 117, 253
dereducsál 76, 390
derefel 76
dereglye 243
dereglyéz 243
derék 16, 243
derékablak 408
derekas 243
derekasan 204
derekasént ~ derekasint 243
derékhad 243, 390
derékső, derékső 405
derékszög 295, 451, 454
derékpénz *(derikpinz)* 232
derékvas 243—4
derendócia 338
dereng 320
derezle 117
derincs 277, 428
derivatum 141
dérlel 244
dérlet 244
deskripció 38
despot(a) 243—4
deta(l)lyíroz *(detallíroz, detailíroz)* 208
determinizmus 376
dévaj, dévajkodik, dévajság 244
devernyál, devernyázik 245
devernyálás 245
diadal, diadalom 162
diagonális 190
diák 418
dialektikus 376
dialektus 73, 86, 146
dialogizál 487
Diamant 307
dibdáb 127
dics 497
dicsérő beszéd 60
dícsért 'említett' 417
dicstelen 310
diéta 437
diffikultás 208
díjnok 489
dikcionárium *(dikcionáriom)* 8—10, 39, 93, 106, 121, 147, 151, 155, 412
diktátoroskodik 313
dilettáns, *(dilettánt)* 32
dilizsánc 249
diminutivum 375
diploma 103
diplomatikai pálya 148
diribdarab 146
disputál 338
distributivus 361
dísz 42—3
diszciplina 37
diszke 20, 338
diszkó juh 337
disznóparéj 391
disznó-szaka 256
disznószem 87
disszertáció 150
disszertációcska 114
disszonáns 487, 488
dív 17
divát 16-7
dívó 75
dob 217, 277
dolgozáserszényke 307
dolgozik 123
dolmányszűr 70
dolog: legjobb a ~ban 519; dolgoknak zavart képzése 'sensus' 371
dologítás 308
domb 217
dombéroz 188
donna 35
dorga 219
doromb 217
dödölle 289
dödörög 74
dögít 517
döglel 517
dögleletes 358
dögönyeg *(dögenyeg)* 309
dögös egű föld 60
dölyf 188
dömöcki 309
döncöl 406
dörgő 314
dörög 128
dráma 488
drámai 488
dramaturgia 488
dratva *(dratyva)* 203
dresszíroz 337—8
drida l. dzsida
drinc ~ drincs ~ derincs 277, 428

dudafüst 254
dudatok 253—4
dudorog 74
duellálás 85
duellum 231
duffat(-bor) 405
dugába dől 517
dúl(l)ó 54
duló-fosztó tolvaj 60
Duna 99; ~ elvi 127
dupat(t)ya 263—4
dupla pont 361
durbancs 253
durmonyos 140
duska 310
dutkóró 116, 163
duvad 20
duzmadoz(ik) 205
duzmaszkodik 205
duzmaszt 205
duzzad 405
düh *(dühü)* 52
düh(ös) *(dihös, dühüs)* 52, 74
dühübetegség 52
dühübogár 52
dzsida 16, 49, 253, 275, 418
dzsigeta, dzsigit 265

e, é

eb 101, 217
ebelkedik 526
ébrény 489
ebtej *(-téj)* 116
ecseletlen 517
éd 321, 489
édes 447
edi 54
ég 417, 523
égbekiáltó mester 404
egérfark 128
egészség 202, 210—1
egészségköszöntés 211
éget 523
égi: ~ golyóbis, gömb 100
egoista 459
egoizmus 459
égtáj 161—2
égtartó 312
egzecéroz (eksercéroz) 336
egzekvál 336
egzemplár 146
egyállatú 424
egyarányú 376
egybeállad 423
egybecsepzik 46
egybefacsar 397
egybefoglaltatás 112
egybehasonlítás 108
egybekötés 369
egyéb 217
egyebecske 30
egyedülség 61
egyén 489
egyenes 78, 458; ~ eset 362
egyenetlen eset 362
egyenlet 231, 434, 454
egyenlítés 231
egyenlőség 189
egyenlőséges betű 122
egyenlő térföld 82
egyértelműek 86
egyes betű 362
egyesleg 493
egyes: ~ szám 361; ~ tanács 60; ~ tulajdonnév 118
egyesület 188
egyetem 172, 322, 338, 379, 492
egyetemes 492
egyetmás 517
egyez(ik) 202
egyformaság 189
egyházi: ~ adó 109; ~ lexikon 366
egyidősség 369
egykelet 452
egyki 489
egykoracsú, egykorácsú 247
egylélek 492
egylelkű 492
egymérőz 452
egymindenség-vallás 376
egynehány 202
egyoldalú 492
egyszem(ű) ember 86
együgyű 385; ~ szóképző 361
együgyűség 93
együld 389
együvéfoglaló 108
ej 464
éjjel-nappal 202—3
éjszakáz(ás) 161
ejteget(és) 27, 177, 365
ejtés 108
ék 52, 161—2, 315
eke 328
eke-kabala 268
ékes összerakás 'ornata syntaxis' 108
ékesenszólás mestersége 85
ékesszólás 381
ekippíroz 337—8
ekkédig 309
eklézsia 112, 373, 389
éktelen 375
él: életet ~ 473—4
elágaz(ik) 163
elajándékoz 163
elakad 163, 167
elaljasodik 163
eláll 422—3
elandalodik 163, 167
elápul l. elzápul
elárkol 163, 167
elballag 163
elbávászkodik *(elbávoszkodik)* 432
elberetvál 163
elbocsát 440
elboronál 140
elbukik 163
elbutyorol 54
elcün(ik) l. elcsün(ik)
elcsenderít 46
elcsün(ik) *(elcün[ik])* 50—1
eldorbézol 163
előbbad 164
előbbáll 164
előbbvaló 164
előbbvalóság 164, 167
elecs 118
elefánt: légyből ~ot csinál 211
elegancia 209
elég: ~ neven 389; eleget tesz 355
elegy 75, 127
elegyedés 164
elegyedik 164
elegyítés 105
eleinte *(elejénte)* 162
elem 167, 322
elementum *(-om,alomo[n]ton)* 105, 128, 164, 167
elemészt 523
életes tiszt 231
elenkes pénz 388—9
elenyészt 523
elereszt 440
elerőtlenít 489
éles hangú betű 360
éléstár 85
életér 164
életidő 164
életmű *(életmív)* 443
élettudomány 450
eleven gát 253
elevendül 406
elevenít 202
eleventszülő 164
elevér 270
elfakad 164
elfarol 54
elfásul 397
elfázik 403
elfesel 164
elfogyás 152
elfutamodik 104
elgereb(en)el 164, 167
elgyengül 164
elhajtás: peres helyről való ~ 192

elhálól 374
elhál(l)óz 374
elhibáz 49
elhitványodik *(-adik)* 164
elkastol 170
elkutyálkodik 526
elküld 440
ellen, ellen- 51, 321
ellenáll *(ellent-)* 423
ellenbástya 51
ellenbeszéd 51
ellenerő 51
ellenfegyver 51
ellenfél 51
ellenhad 51
ellentöltés 51
ellenvélekedés 51
ellep 87
elles 164
elmagyaráz 164
elme 112, 202, 370
elidősít(és) 492
elidősület 489
elimádkozik : elimádkozza a rosszat 175
elintéz 352, 440
elipall 307
Elízium 39
elmecseredik, elmecsevélődik 428
elmélkedő tiszta ész 371
elmennydörög 440
elmellőz(és) 164
elmereszt 164
elmés 256 ; ~ gondolat 382
elmésség 128
elmond 440
elmúlt 'perfectum' 362
elnéz 188
elnök 27
elnyugszik 164
előállat 'előállít' 421
előállítás 456
előbbeni 202
előd 249
elődék 404
előérzés 188, 309
előhasi 494
előhívás 109
előhordott 'idézett' 151
előjel 249
előkiáltás 109
előlép 338
elölfogás 249
elölutoljáró 93
előpénz 60
előre elhatározottság 376—7; előre meghatározott egyezés 377
előremenetel 145
előszőnyeg 314
előterjesztés 315, 456
előttez 492
előtudósítás 368
előtüntetés 456
előülnök 27
elővétel 170
elővezet 168
előzmény 93
elrejt 374
elrekkent 374
elrendelés 108
elsz 'sugár' 270
eltávoztatás 120
eltesz 440
eltol 515
elugrott 'menekült' 279
élv 488
elvégez 440
elvont 189, 376, 464
elzápul *(elápul)* 406
emanál 103
ember 128 ; csempes ~ 422; félszemű ~ 86 ; hamis ~ 422 ; lődér ~ 358 ; szalajtott ~ 72 ; szántóvető ~ 80 ; százszemű ~ 87 ; szemfül ~ 87
embercse 309
emberevő 105
emberfelboncolás 441
emberiség 145
emdül 523
eme : ~ állat 248 ; ~ tyúk 247
emelet 215
emeltyű 249
emészt(és) 523
emlékezet 202
emlékoszlop 188
emleni 247
emlény 488
empirizmus 371
emreke 'athamanta' 117
encenbenc *(encenbence)* 277
endívia l. andívia
éndiség 459
Endre 388
energia 202
énezés 459
engedékeny 309
engedményes 492
énkedés 459
énkereset 459
énnenség 304, 459
énrullam 362
énség 459
énszeretet 459
énszerető 459
ent(h)uziaszta 418
ent(h)uziazmus 418
énzés 459
enyeget 17, 523
enyém 523
enyészt 523
enyett 74
enyh 434
enyhely 314
epenthesis 363
epikum 29
építéstudomány : polgári ~ 381
építőművészet 473
építőszer 370
epizód 32
epocha 487
epopea 32, 488
eposz 487—8
épületfa-szállító 188
ér 153, 168—70, 202, 292, 540
eradony 'eridanus' 105
erbuja 55
erdei 20—1, 80 ; ~ disznó 20 ; ~ kan 20 ; ~ puszpáng 260 ; ~ sörtvélyes 20
érdeklés 370—1
érdek(let), érdekletes 489
Erdélyország 389
érdem 58
érdempolc 309
erdő 91 ; egy fa nem ~ 394
erdől, erdőz 428
ered 91
eredeti együgyűség 111
erény 51, 295, 433
ereszt 202
eresztvény 91, 388
erge 55
ergeje 55
ergelétyés, ergelőtye 55
ergellés 55
ergofia 'geographia' 105, 278
ergoja *(ergojó, èrguja)* 55, 338
ergojás 55
erkély 215
erkölcs 295, 372
erkölcsiség 112, 376
erkölcsi tudomány 150, 368
erkölcstudomány 376
erkölcsügyelőleg 372
erő 61, 433
erőhatalom 109
erőmívmester 188
erőmívtudomány 381
erősség 78
erőszakoskodik 161
erőszaktétel 492
erőtlen 351, 353
erszénygyártó 388
értekezés 150
értelem 373
értelem-határozat 476
értelmetlen 474

értemény 373
értés 373
értő tehetség 370
érzékeny 202, 203; ~ érdeklődés 370; ~ szemlélő tehetség 370
érzékenység 202
érzéketlenség 458
érzékiség 170
érzéklet 168
érzékmód 376
ér(e)z, érzelés 300
érzemény 188, 202
érzeményes 369
érzeményesség 370—1
érzeny 460
érzény 302
érzés 369, 370
érzésbeli 369
érzésmód 376
érzéstan 457
érzéstudomány 457
érzésvitatás 371
érzet 458, 544
érzőke 116
érző szarv 162; ~ tehetség 370
és 464
esernyő 23, 524
eset 108, 202, 362
eseti folyamat 369
esik: alma nem ~ messze fájától 64; fejelágyára ~ 64; hírével ~ 64—5; ismeretségbe ~ 64; kedvibe ~ 64, 66; kétségbe ~ 64; merre ~ 64; meszsze ~ 64; nyomorúságba ~ 64; sebbe ~ 64; szégyenbe ~ 64; szó ~ vmiről 66; nehezen ~ 66; parasztosan ~ 66
esk 246, 322
esküdt szerelem 60
eslétes 256
eső: ~re fordul 202
esperes(t) 139
estarang l. istráng
estely ~ estély 'stílus' 27, 228, 268
estvelke 116
estvény 170
ész: ~nek mivolti törvényi 372
eszeficamodott 60
eszem-iszom ember 185
eszencia 334, 487
eszesség 376
észfelettjáró 377
észfogalom 490
észfogás 369, 373, 490
eszik *(ëszik, észik)* 523
észkép 370, 376, 491
észképzés 456
észképzet 368—70
észláng 'lángész' 315
eszme 49
eszmélés 315, 491
eszmélet 315
észparancs 458
észrajz 491
észrevétel 369—70
esztena 45, 339
esztendő 202
esztendőrész 215
esztergáros 328
esztétika 135, 457
esztétikus 139
esztováta 67
észtörvény 371
észtudomány 367
észtudományos lexicon 367
eszváta 67, 127
étel 204
étet(ik) 523
etikett 488
etikett-poézis 487
etimológia 132, 407, 409, 413—4
etimológiai lekszikon 359
étkivány 'appetitus' 324
év 43, 90, 127, 304, 319, 435
evangélium *(evángyéliom)* 404
evecskél 91
evés 523
eveskosz 359
evet *(evét)* 91, 249, 251
evetke *(evétke)* 215
evezkél 391
evick 177, 439
évkönyv 314
évszak 309
exponál 336
expresszió 37

f

fa, -fa, fa- 128, 394—6, 402, 519; Isten fája 115; egy ~ nem erdő 394
-fa 'falva' 394
faabroncs 395
faágy 395
fabáb 396
fababa 395—6
fabábacska 396
fabél 395
fabrika *(fábrika)* 230, 291, 334, 339, 487
fabrikáns 291, 334
fabrikás 291
fabula 33, 38
fácán 394, 402
fácán(y)os kert 402
fácán(y)tojás 402
facipő 395
facövek 396
facs 394, 397
facsar 397
facsarás 397
facsarék 397
facsargás 397
facsargat 397
facsargó 397
facsarint 397
facsarít 91, 397
facsaró: csupa ~ víz 397
facsarodik 397
facsarog 397
facsaros 397
facsing 152
facsipa 287
facsomó 395
fáész 397
fáészás *(fáizás)* 397
fáészat 397
fáészó 397
faféreg 395
fafúró 395
faggat 398, 435
faggaszt 399
fagy 394, 397—8
fagyalfa 82, 398
fagyapot 416
faggyas 435
faggyú 394, 398, 435
faggyúkő 398
fagylal 398
fagyláros 256
fagylalt 397
fagyó 435
fagyosság 397
fagyöngyevő rigó 395
fagyűjtés 395
fahántó *(fahámtó)* 109, 395
fahártya 395
fahéj 395
faheveder 395
fáizás l. fáészás
faj 394, 398
fáj 394, 402
fajankó 395
fájás 152, 402
fajd 398
fájdalmas péntek 402
Fájdalmas Szűz 402
fajlinka 291
fajnév 417
fájó 402
fajos 398
fájós 402
fajt 398
fajta 152, 398
fajtalan 58—9, 398

fajtalankodik 398
fajtú 398
fajzatelűzés 398
fak- 394, 398
fakad(oz) 398, 435
fakalapács 395
fakapocs 395
fakaszt 72
fakecske 395
fakéreg: annyit használt, mint ebnek a ~ 396
fakészület 395
fáklya 394, 402
fakó 399; ~ kerék 'vasalatlan kerék' 399; ~ kocsi, kender hám, nemes ember, szűr dolmány 399; ~ szekér 399
fakul 399
fakulcs 395
fakutya 395, 518
faktum 112
fal (fn.) 128, 394, 399
fal (ige) 394, 399
-fala 'falva' 394
falakat 518
falám 162, 294, 399
falámol 162
falángat 399
falangya 339
falatdogál 399
falazás 399
faldokol 158
falegény 395
falevél 396
falka 394, 399
falkás 399
falmászó 215
faló 395
falrakás 399
falrakó 399
falu 394, 399, 529; odavagyunk ~stól 70
faluz 399
faluzás 399
faluzó 399
-falva 394
famacska 'egérfogó' 426
familia *(falamia)* 148, 334, 487
famíves 395
fan 394, 399, 400
fanatlan 399
fancilla 334, 487
fancog 334
Fáncs 402
fancsal 400
fancsali: olyan mint a ~ feszület 399
fánk 72, 402
fánt 402
fantázia 33, 36, 128, 155, 524
fántáz(s)íroz *(fantazéroz)* 336—7
fánton fánt 402
fanyar 400, 519
fanyarán 400
fanyari 400
fapalack 395
fapálca 395
fapénz: ~ is jó a bolondnak 396
far 394, 400
faradék 279
fára 'parókia': addig papé ɛ ~, míg benne a pára 403
fárad 304, 402
fáradékony 402
fáradoz(ik) 402
faradz 400
farag 400
fáraház 403
farancia l. francia
faranciskánus l. franciskánus
fárás 403
faraz, faradz 400
farcsont 400
farhányás 400
fark 396, 400
farkas 115, 128, 400, 436
farkaságyú 400
farkasbékesség 60, 400
farkasbunda 152
farkascsillag 400
farkasfog 401
farkasfű 359
farkasfül 400
farkasgége: farkasgégén nevelkedik 401
farkasgúzs 104
farkaskasza: farkaskaszára vet 401
farkasordító tél 60
farkasölő sisakfű 359
farkasrépa 359
farkasszem 87
farkastej *(-téj)* 116
farkasügetés 400—1
farmatring(oz) 400
farmozgatás 400
fáró 249
farol: odább ~ 54
faros 400
faroz(at) 400
farpofa 400
farriszálás 400
farsang *(fásság)* 394, 403; ~ farka 396, 403
farsangol *(fassangol)* 403
farsangolás *(fársángolás)* 403
farsangoló *(fársángoló)* 403
farsangos *(fassangos)* 403
farsangoskodás *(fársáng-)* 403
farsangoskodik *(fársáng-)* 403
fartatás 404
fasina 291, 339
fásli *(fácsli)* 152, 291, 339
fásliz 291
faspék 339
fassangol l. farsangol
fásul 397
faszán 396
faszekér 394
faszol 327, 487
faszög 396
fát(a)lan 395
fatális 335
fatalp 395
fatarisznya 395
fatartó hely 395
fátyol 394
fatty- 394, 401
fattyúház 228
fattyaz(ik) 400
fattyú 401; ~ gránát; ~ gyémánt; ~ gyermek; ~ hajtás 401; ~ kő 400; fattyat vet 401, 518
favágító 152, 396
faváll 395
fávorita 394, 403
fávoritaság 403
favölgy 'pori arboris' 395
fazakgyártó 425
fázás: nem győzi a ~t 403
fazék 352, 394, 402
fazekas: itt van mind ~tól 70
fazékasi, fazéki 402
fázékony 90, 403
fázékonyság 403
fázik 90, 394, 403
fázít 403
fázlal 403
fázódás 403
fázódik 403
fáztat 403
feccsen 152
fecselocsa l. fecskelocska
fecseg(és) 152
fecsilocsi l. fecskelocska
fecske 203
fecskelocska *(fecsilocsi, fecselocsa)* 138
fecskelocskaság 136
fecskeség 186
fedélfa 394
fedélhomlok 494
fedém 51
feddhetetlen 152
fefferka, fefferoni 335
fegyelem 43
fegyház 249
fegyverderék 320

fegyveres 'pyrrichius' 106
fegyverfabrika *(-fábrika)* 143
fegyverhordozó 188
fegyverszűnés 152
fegyverszünet 152
fegyverviselő 152
fehérszemélyné-deszka 315
fej *(jé)* 435
fejalj 152
fejes nagyagyú hal 471
fejétek 429
fejetlenség 406
fejfájás 402
fejőte 432
fejsimító 435
fejteget 152
fejtörés 406
fejvesztés 407
fekete 355; ~ barát 391; ~ sereg 403
feketefene *(feketefenye)* 186—7
feketeleves: hátra vagyon még a ~ 404
fekete süveg: jól feltöltött a ~ alá 404
feketítő 432
fektéroz 337
fekő 322
fektet(és) 152
fektülés 337
fel- 152, 178
fél: félten- ~ 61
felad *(-ád)* 447
felajáz 53
fel-alá 268
feláll 423
felállapodik 424
felállat 164, 421
felállít 164
félbenhagy 152
félbenmarad 152
felbicsakol 290
felborzad 152, 164
felbutyorol 54
felcser 291
felduzmad(t) 205
felduzmaszt 205
fele 245, 432
felebarát 432
felegyenesedik 152, 164
felekezet 152, 354
felelevendül 406
felemel 211
felesel(és) 152, 164
feleselő 354
feleségféltő 407
feleségtelen(ség) 164
felesleg 152
felfegyverkez 59
felfejtődzet 309
felficseréz 20
felfogás 193
felfüggesztő foglaló 108
felgombolt ajak 60
felgyógyul 152
felhagyat 206
felhajhász 164
felható 362
felindíttat 375
félkézkalmár 152, 164
felkopik: ~ az álla 138
félkör 434
felkurkász 139
felláb 164
fellábas *(fellábos, ferlaubos)* 164, 335
fellajtár l. fullajtár
fellázadt 321
fellegifecske 164
fellengős 152
felment 192
félmúlt 362
felmutató név 361
felnéző tergély 164
feloldoz 192
felország 248
felől 152
félpap 247
felpénz 152, 164
felperes 109, 192
felrottyan 402
fel s alá 268
félseggel 211
felségsértés 188
felső grádics 108
felszabadít 192
félszárnyfedelű bogár 164
félszegúszó 164: sima ~ 471
felszerel 338
felszór 152, 164
felszóval olvastatás 359
feltalál 418
feltalálás 385
féltékeny 309, 407
feltesz 440
feltét 309
feltételes 376
feltevő foglaló 108
felújulás 529
felügyel 473
felülés 296
felület 26, 93, 177, 304
felületes 304
felülhat 99
felülmúló grádics 108
felütközik 99
felvág 152, 164
felvesz 152
felvető ágyú 388
felvigyáz 473
felvilágosodás 529
felvirrad 152, 164
felvirradás 164
felzavar 152
felzúdul 166
fendemontom l. fundamentum
fenék 178—9
fenékerő 178
fenékfal 399
fenekfészek 412, 419
fenékkő 178—9
fenékigazság 178
fenekmény 407
fenékok 179, 406, 433
fenékörvény 179
fenékrajzolat 179
fenéktét 433
fenéktétel 179, 311
fenéktudomány 179
fényszereskedik 228
fényűzés 433
férc *(firc)* 152, 277
fércel *(fircel)* 128, 152, 277
ferde 320
féreg 174
férfi: kontyos ~ 255
férfiság 295
fergetyű 74
fersing *(fössing)* 75
feslik: ~ neki a hárs 404
festegetés 30
fésű *(fösü)* 75, 435
feszeleg *(feszereg)* 404
feszítezödik 431
fiáker (kocsi) 208
fiam fia 432
ficere *(ficsere)* 20
ficeré(s)z 20
figefa l. fügefa
figura: grammatikai ~ 360
figurátlan 291
figuráz 291
figyel 249
figyelmet 21, 524
figyelmetesség 152
fikarc 278
fikátor 335, 487
filágó 291
filigrán 291
filleng 430
filológia 135, 382
filozófia 85, 110, 112, 339, 346, 368, 370—1, 376
filozófiai iskola 381
filozófus 140, 370
filozófusi 111
financia 278, 291
findzsa 204
Finlandia 291
finlandiai 291
finom *(finum)* 340
finnyás 58—9, 145
fiókpadlat 453

fírc l. férc
fircel l. fércel
firhang 339
firkálás 128
firkálat 128
firnájsz *(firnác, firnic)* 254, 339
fiskális 291
fiskus 291
fityer 430
fitymál 49
fiúsítás 489
fixál 309
fizika 85, 155, 267, 339
fiziognómia *(fizonómia)* 335, 487
fiziognómus 292
fiziológia 85
flandriai kárpit 60
flanell *(fláner)* 335, 487
flangéroz 337
flastrom 487
flatíroz *(flatéroz)* 337—8
flóra 339
flóta 33, 339
flotraver *(flautravers)* 33-4, 92
fligel ~ flügel 27, 34
fodorka 116
fogalmaz(at) 490—1
fogalmazó 490
fogalom 490, 491
foganhatóság 371
fogás 373, 490
fogaskerék 357
fogat 490
fogatély l. forgatély
fogbetű 360
fogfájás 402
foglal 93 ; írásba ~ 473
foglalatosság: bokros ~ok 60
foglaló 107
foglalás 73
foglalat 10, 93, 372
fogódzó 152
fogyás 152
fogyaszt 152
fohász 321
fojtongora 26
fokajt 72
fokhely 493
fokos 67
foldalék 79
folyad 93
folyadék 93, 315
folyam 59
folyó 246
folyondár *(folyandár)* 170
folyos 246
folyosó 246
folytat : pert ~ 473
folyton-folyvást 369
folyvást 152
fondál l. fundál
fondamentom l. fundamentum
fontyorodik 406
fonnyadó 406
fonnyó 406
forbátlat 246
forbátlan 246
forbatol 246
fordít 308
forgat 82 ; kardot, tollat ~ 473
forgatag 249
forgatély *(fogatély?)* 453
forgattyú 290
forkos 436
forma 253, 352, 354
formál 235, 352
formalis 351, 457
formáló (asszony) 351—2
formálóné 351—2
formált 352
formans 361
formáta 278
formatíva 219
formaügyelő 457
formondor *(fürmender)* 152, 339
forr : ~ton ~ 122
forradás 152
forral 152
forrásvíz 152
forspont 146, 335
fortol 256
fortepiánó 34
foszfor 335
fosztó 362
fosztor 406
fosztóragaszték 362
fő- 178
földedény 352
földesúr 109
földésztörvény 492
földi borostyán 260
földirákság *(föd-)* 302
földleírás 155
föld megírása 267
földméredmény 267
földmívelés 80
földrajzolat 267
földzsák 452
fölöstököm 416
főnév 361, 363, 366
főnévszó 363
főpostahivatal 178, 514
főrend : a ~ uralkodása v. igazgatása 'arisztokrácia' 230
fösü l. fésű
fössing l. fersing
főszó 'Hauptwort' 464—5
főző 355
frajcimmer 339
frájmórer 335
frakk 291
franc 291
francu *(francú)* 152, 277, 335
francia *(farancia)* 152, 254—5, 278
franciskánus *(faranciskánus)* 335
francosfa 115
frank 291
frankóz *(fránkoz)* 337
fraska 416
frater 291
frazeológia *(frázeológyia)* 69, 71
frázis 38, 139—40, 142, 375
fregatt *(fregát)* 291, 339
fricska *(frecska)* 263
fridáta 335—6
Frigyia 291
frigyiai 291
friss 78
frizér *(frizer)* 291, 337
frizérfésű 291, 337
frizéroz 291, 337
frizérozás 337
Frizia 291
friziai 291
frontispicium 419
früstök *(fröstök)* 208, 416
früstököl 208
fuar 416
fuc(c)s 408
fukar(ság) 152
fulák 116
fuldoklik, fuldokol 152
fullajtár *(fellajtár, furajtár)* 340
fullasztó mína 493
fundál *(fondál)* 112, 235, 336, 370
fundáltatik 111
fundamentum *(fendemontom, fondamentom)* 151, 235, 453
fundus 147, 230, 336, 487
furajtár l. fullajtár
furazsíroz *(futrazsíroz)*
furír ~ furér 210, 336
futam 250, 434
futamodik 375
futkoráz 431
futrazsíroz l. furazsíroz
futvány 270
fuvar 416
fuvora 26
fű 253
füge, fügefa *(figefa)* 351—2,
füge(fa)levél 351
függelék 188, 364

független(ség) 152
fülesbagoly 404, 543
főnevezés 115
fürge 20, 524
fürgenc 49, 277
fürgencség 277
fürgettyű 428
fürmöl 428
fűszer 52
fűtelék 405
fütyész 20, 524
fütyörész 152
fütty 52
füttyent(és) 152
füvész *(fűvész)* 118
füvészkönyv 115—6
füvészség 450
füvésztudomány 114—5, 417
füzény 117

g

gab ~ gáb 217—8
gabalyít *(gallyabít)* 497
gabona : lazás ~ 484
gábor *(gábos, gabos)* 218
gacsiba, gacsibás 288
gagátkő 339
gagó 431
gágog *(gagog)* 340, 431
gagyog *(gyagyog)* 264, 497
gaj 288, 529
gajág ~ gaják 339
gajáta 25
gajdolás 529
gajdos 288, 528, 529
gajdosodik 529
gajdul 529
gajmó ~ gamó ~ kamó 288
gajos 288
gála 209
galád 254
galaj 294, 339
galamb 217
galambász 390
galambica 117, 163
galangagyökér 339
galantéria 208—9
galáta 25
gálbán 339
galéta *(geleta, geláta, gelyáta)* 25, 289
gálgafű 339
gálic 254
gallóka 256, 497
gallókázik 497
galuska *(haluska)* 73
gallyabít l. gabalyít
gamandor 339
gamat 289
gamó l. gajmó
ganaj 323
gánca 256, 289, 497
gáncs : nyomtatási ~ 49
gáncsolódó 416
gáncsos 419 ; ~ beszédű 420; ~ szó 416—7, 420
gangos 289
gánica l. gánca
gántárfa 396
garabó 25
garaboly(ka) 25
garaboncaskodik 289
garagulya 290
garagulyáz 290
g(a)rajcár l. krajcár
garat : felönt a ~ra 127
garatfiók 453
garatos 387
garáznás 334
gárdaház 201
gardon l. gordon
gargatol, gargutál 290
gárgya 220, 290, 519
gárgyás 290
gárgyáz 290
garmada 67
gatya 215, 260
gatyafenék 291
gatyamadzag 290—1
gatyapártázat 290
gatyaprém 290
gatyaránc 290—1
gatyaszár 290—1
gatyaülep, -ület 290—1
gaz 484 ; ~ bria 408
gazdáskodik 473
gébic *(gérbic)* 254
gedél 310, 431
gedélés 310
gedélet 310
gedéltetés 310
geláta, geleta, gelyáta l. galéta
gelyva l. golyva
gendeboja 338
generális *(gyenerális)* 216
génius(z) 128 ; a nyelv ~a 385—6
geográfia 155
gépely : testi ~ 371
geréb 17, 217
gerebcsin 117—8
gereben(y) 67
geréc, gerenc, gerincs l. gerinc
gerely 320
gerenda 203, 326
gerinc *(geréc, gerenc, gerincs)* 277
gerjedező 87
gestál *(gyestál)* 337
gesztenye 116
gica l. gice
gice *(gica, kice)* 497
gidéltet 310
gilotin 327
gím 320
gitár 34
glosszárium 415
golyóbics l. golyóbis
gob 217—8
gobhal *(góbhal)* 218
góc 278
gógány 419, 497
góhér 426
golyóbis *(golyóbics)* 100, 235
golyva, *(gelyva)* 215
gomb 93, 217
gomba 60, 163
gomolya 67, 256
gondol 296
gondolat 60, 296, 369, 456
gondolattudomány 85
gondolkodó : ~ erő 376 ; ~ talpvaló 370
gondviselés 192
Gondszabadjai Bölcs (Le Philosophe de Sans-Souci) 324
gordó *(gordon, gardon)* 24—5, 67
gordonhegedű 24
gordonka 24
gordonos 25
goromba 78
göcs 315
gölye 390
gömb 27, 93, 434
gömbe 27
gömbölyű 93
göngyöl(ít) 313
göny l. könny
görbeség 190
görbülés 190
görbület 190
görcs 464
görgőfa 190, 294
görhe 256
görögceruza *(-cérusza)* 187
göröngy *(göröncs[e])* 67
gőzakna 493
grádics *(garádics)* 235, 369; felső v. felülmúló ~ 108
grádus 112
grammatika 6, 93, 114, 135, 136, 150, 361, 383, 412, 415, 419
grammatikácska 415
grammatikus 412, 419
gránát *(granáta)* 278
gránátfürt 452
gránic 254
gróf 229

groteszk 174
grulya *(grula, gruja)* 263, 533
gubahodik 429
gubernál 338
gubernálás 84
gubernánsné 71
gubics 256
guga 256
gugora ~ kukora 453
gugorodik ~ kukorodik 453
gulya *(guja, guji)*, gulyatyúk 514
gumi 287
gumiarabikum 287
gumifa 286, 287
gumimézga 287
gumis 287
gumiz 287
gumizás 287
gunya 517
gusa 20
guszton(y) 67
gusztus 143
gúzsfenyő 404

gy

gyagya 264
gyagyog l. gagyog
gyakorlásügyelő : ~ tiszta ész vítatása 371 ; ~ törvény 373
gyalog 141
gyalogfenyő 404
gyalom 427
gyám 26, 524
gyámanya 188
gyámatya 188
gyámkő 454
gyantázat 392
gyár 487
gyarmat 311
gyáros 291
gyászbeszéd 170
gyenerális l. generális
gyenge 58, 59, 351, 353
gyep 126
gyermek : fenek-fészek ~ 412
gyermekláncfű 115
gyertya *(gyértya, gyortya, gyurtya)* 75, 420
gyestál l. gestál
gyilk, gyilok 188
gyógytudomány 450
gyomorfájás 402
gyomorfájó 402
gyors 78, 256
gyök 311, 434
gyökér 219, 361, 414, 417
gyökéralj(a) 383
gyökérbetű 148, 493
gyökérdeszka 494
gyökerész(ik) 'etimologizál' 436
gyökérjegy 493
gyökérjel 493
gyökérrend 379
gyökérszó 88, 383
gyöngél 392
gyöngyalak 18, 264, 523
gyöngyöl l. göngyöl 313
gyöngyvirág 85
gyöngyvér 264
győzelem 320
gyúl 435
gyuladás 464
gyúló 'hidrogén' 441
gyurgyalag *(-ak)* 264
gyurmóka 264
gyűjtemény 128, 143, 414
gyűjtő : ~szám 361
gyülekezet 375
gyűlölség : gyökeres ~ 60
gyümölcsönös 256
gyümölcssajtó *(-sotu)* 473, 493

h

hab 471
habajka 426
habarcos 60
hableány 471, 488
habnő 471
háborog 355
habszűz 488
hadaráz 19
hadáz 19
hadirend 359
hagyatódik 21, 524
hagyigál 83
hagyít(ás) 83
hagyítódárda l. hajítódárda
hagymáncs 116
hagyomány 294, 315
hajas adáz 160
hajcaf l. copf
hajdani 82
hajfürt 82
hajh 464
haj(i)gálás 82
haj(i)gál(ó) 82
hajít 82
hajítódárda *(hagyító-)* 82, 359
hajítófegyver 82
hajlandó 83
hajlandóképpen 83
hajlítás 361
hajlósság 83
hajnevelő (fű, hús) 83
hajócska 83
hajóhajtás 83
hajókázható 85
hajókötél 83
hajósereg 83
hajósmester 83
hajósmesteri 83
hajósmesterség 83
hajótartó 83
hajótolvaj 83
hajóviselhető 83
hajózászló 83
hajózható 83
hajporköpenyeg 215
hajzacskó 215
hajtogat 82
hajtogatás 27, 73, 365
há(k)kog 76
hála *(hálá)* 91, 268, 323
halánték *(halándék)* 213
halántékizom 442
halastó 253
halászósas 174
hal(a)ványfekete 355
halleluja 91
haltej 357
haluska l. galuska
hályogos szem(ű) 86
hamarja vetés v. hányás 248
hamis 351, 352
hámistráng 92
hamu 529
hang 108
hangige 383, 385
hangkép 341
hangosan 184
hangosztály 296
hangrend 360
hangrendtartó betű 360
hangrés 443
hangverseny 338
hangzat 128
hangzó ; ~ betű 360, 363
hanyag 320
hánylás 493
harangszó 256
haráncsíp 33, 92
hárfa 34
harisnyás tót Illyés 'Aristoteles' 105
harmadfű 435
harmadéve *(-ive)* 90, 435
hármaztatás 43
harminc 254
háromágú 361
háromszeglet l. háromszöglet
háromszegletmérés l. háromszögletmérés
háromszeg(e)letű l. háromszögletű
háromszögelés *(-szegellés)* 191

háromszöglet *(háromszeglet)* 191
háromszögletmérés 'trigonometria' 191
háromszögletű 191
hárs : feslik neki a ~ 404
harsog 128
hasáb 217, 434
hasaszt 247
hasonfaj 162
hasonlatlan 359
hasonlítás 73, 108
hasonlító név 361
hasonló 80
használtatás 413
haszonbér(let) 230—1
haszonvétel 370, 492
hát : ~at ad, fordít 375—7
hátahupás 294, 315
határ 80, 84, 396
határatlan 361—2
határérték 452
határfa 396
határnok 229
határozás : az elme belső ~a 456
határozat 458
határozó 362, 364
határozószó(cska) 364
határozott 362
határvítatás 377
hátasítmány 93
hatáskör 493
hátír 489, 493
hátírás 493
hátirat 489
-hat, -het 527
hátrádék 404
ház : kincstartó ~ 126
hazafi 120, 127, 139—40, 155
hazámfia 150
hazanyelv 114, 131
házárd 92
házasodik 203
házatlan csiga 82, 85
házrend 215
házsárt 92
hébér 78
hegedű *(hedegű)* 74
hegedűvonó 101
hely : fatartó ~ 395
helyesírás 85, 107
helyettes 26
helyeztető 362
helyrendszám 361
helytartóság 192
hempely ~ hömpöly 294—5
hemper 294
hempergő 190, 294
henger 93, 190, 294, 311, 315
heon 245
hérics 117
hernyász 162
hernyó *(hernyú, *hernyű, hirnyó)* 74, 420
herőce 67—8
hetes 223
hetevény 98
-hat, -het 527
heveskedés : buzgó ~ 60
hévmérő l. hőmérő
hévség 99
hevvencs 256
hezzá l. hozzá
hiányjel 361
hiba : nyomós ~ 122
hibáz 294, 315
hideglelés 464
hidrogén 441
hiedelem 352—4
hiedelmes 352—4
hiedelmetlenség 354
híg 519
hihetőség 452
hijúpadlás 453
hím 23
hímes 23
hímesget 23
hímez 23, 514
hímez-hámoz 23
hímezés 514
hímzet 23
hinár 471
hingula 75
hír : fondorló ~ 61 ; lengedező ~ 99
híradás 109
hirdész 308
hirdetvény 109
híresztel 294
hírlapfabrika 143
hirnyó l. hernyó
hírtétel 109
história 389
historikus 140
hiszelékeny 295, 309
hit 352—3, 418
hiteles *(hüteles)* 352—3
hitelesít 109
hiteltet 493
hites *(hütös)* 352—3
hiteszegett 109
hitevesztett 109
hithentes 27
hitmészáros 'inkvizítor' 27
hitmészárszék 'inkvizíció' 27
hitszentelenség 228
hív l. hű
hivalkodik 375
hivatal 119 ; lemond a ~ról 440
híven *(hűven)* 352
hívnök 228
hívó eset 362
hívség l. hűség
hízeleg 338
hohározom adta 50
hóhér : kutya ~ teremtette 50
hólyagos borsófa 254
holdas 215
hollét 491
holmi 416
hólyagocska 351
homlokcsont 442
homloklevél 210, 519, 535
homlony 270
hongyilkos 324
hon(n) 44
honorárium 413
hony 294
hópeléh 99
hord(oz) 473
horgasság 190
horgas trombita 355
horgocska 361
horizon 209
horpasz *(horpac)* 278
hóstád 254
hostya 'ostya' 216
hóstya 'hóstád' 216
hossza 99
hosszalom 230
hosszaság 190
hosszítás 360
-hoz 416
hozzá *(hezzá)* 420
hozzáfagy 398
hozzájárultság 376
hozzálmány 459
hozzávaló 472
hölgy 294, 314—5
hölgyes 294
hőmérő *(hévmérő)* 454
hömpöly l. hempely
hömpölygő 190, 294
hős 295, 320
hőség : forrasztó ~ 61
hősköltemény 488
huall 247
húgycsőszor 443
hullám 49, 471, 512, 514
hullás : szőlőszem ~a 473
humánus 32
humorvány 295
hunc(f)utka 291
hunyócska 87
hunyósdi 262
hurít 430
húrosmadár : örves ~ 174
húrpendítés 56
hutyoró 21, 514
húz : árkot ~ 473
huza(l)kodik 295, 315

húzás 108
hű *(hív)* 352—3
hűség *(hívség)* 352—3
hűséges 352—3
hüteles l. hiteles
hütös l. hites
hütyü 431
hüvelyk 116
hüven l. híven

i

idea 38, 100, 103, 143, 330, 370, 376, 491
ideg 495
idegalkat 494
idegbaj 494
idegboncolás 494
idegbonyolódás 494
idegcsórvás járvány 494
idegébresztő 494
idegen szó 416
idegenség 106
idegerősítő 494
ideges: ~ mérsékményű, nyugtalanság, rázadalmak 494
idegesség 494
idegfájdalom-ellenes 494
idegfonat 494
ideghüvely 442, 494
idegír 494
idegkenőcs 494
idegkérlob 494
idegkór 494
idegláz 494
idegleírás 494
idegnedv 494
idegnyavalya 494
idegpépe 494
idegrece 494
idegrendszer 494
idegszemölcs 494
idegtanítmány 491
idegtompító 494
idegtusa 494
idegvita 494
idézés 109
idiotizmus 375
idnep l. ünnep
idomít 338
idő 107, 362; hadi ~ 123
időköz 359
időpont 178
idősded 247
időszó 108, 364
idv l. üdv
ifjonc 26, 177, 524
ifjú: lézzegő ~ 60
iga 346
igaz 231
igazán 458
igazgatás 84, 192
igazlátó 247
igazságérzemény 371
igaztalan 497
ige 108, 361, 364, 366, 383; rendhagyó ~ 365
igehajlítás 361
igehatározó 361, 364
igeragasztás 361—2, 365
igeragaszték 361, 365
igés könyv 8
iglic 254
ihlet 128
iker 17, 315
ikes forma 383
iktat 319
iktatás 314
illendőség 371
illetődés 458
imád 254
imperativus: kategorikus ~ 112
inas hús 442
inda 162
indiszkréció 31
indítás 109
indítóok 376
indulatjel 361, 364
indulatlanság 458
indulatot jelentő szó 364
indulatszócska 108, 361, 364
ind(z)senér 92
ing *(ümög)* 215
ingat 82, 84
ingol(n)a 75
inneksó 127
innep l. ünnep
innét tova 247
instancia 278
instrumentum 33, 37, 210
interesszál 31
intet 245
intézet 315; végső ~ 231
invesztitúra 278
íny 479; nincs ~ére 477
ínybetű 360, 477
ínycsont 477
ínydaganat 477
ínyecske 477
ínyhús 477
ínymirigy 477
ínyviszketés 479
inyvitorla 477
ipall 307, 477
ipar 477
iparadó 477
ipariskola 477
iparkodik 477
iparkodó 477
iparosiskola 477
iparűző 477
ipékókán 'ipecacuanha' 116
iprikál ~ iprikél 477
ír 479
iram 477
iramat 300, 477
irambögöly 477
iramlik 477
irammoh 477
iramodik 477
iramosság 267
irámság 267
iramszán 477
iramul *(-úl)* 477
irány 478
irányszög 478
írás 26, 128, 203, 228, 354, 478; ~ módja 228
írásbeli 478
íráshiba 478
írásmesterség 478
írásmód 25, 229, 478
írásmustra 478
íráspéldány 478
írástanító 478
írástudatlan 478
írástudó 478
írástudomány 361
irat 128, 479
irathamisító 478
írbörbönce 478
iregy l. irigy
irgalom 219
irgam 245
irigy *(iregy)* 75, 355
irigyel 355
irigykedik 355
irmány 228
író 359
iromány 26, 228, 300
írómesterség 354
írótoll 216
irovány 26
írszelence 478
iskátulya 85
iskolai árestom 103
ismeret *(ösmeret)* 368—71, 456
ismervény 324
isóp l. izsóp
ispán 229
ispita 216
ispotály *(ispitál)* 407
istálló 346
isten 104; tengeri ~ 472
istenasszony: tengeri ~ 472
istenel 61
istentudományos 371
istráng *(estarang)* 74
iszamodik 523
iszonyú 523
ítélet 126, 369, 373

ítéletes 408, 413, 416, 420; ~ szókönyv 418
ítélőszék: királyi törvényes ~ 230
ív, 'arcus' 190
íz 256, 315
ízlelő tudomány 301
ízlés 128
ízléstudomány 457
izom 315, 442, 495; táro(l)gató ~ 442; trombitás ~ 442
izzadás 154
Ízsóp *(isóp)* 116, 256

j

Jakab-nap: nem minden nap ~ 17
jakabol 17, 523
jámbor napok 61
jár 292, 343, 541; sok helyen ~, fizetése ~, kárára ~ 293—4
járomlevél 116
járul 375
járulat 472
járulmány 458
járulvány 458
járvány 491
jászol 323
játékszín 230
javallat 188
jégcsáklya 494
jégpeléh 'jégpehely' 99
jegyzemény 228
jegyző lajstrom 228
jelenés 113
jelenet 51, 113, 245, 409
jelentő 362
jelenvaló (idő) 107, 362
jelenvalósítás 456
jeles betű 122
jelkép 249
jeltartó 434
jetti 429
jobbágytörvény 492
jobbítás 156
jó-deák 354
jóg ~ jógy 'jobbkéz' 245
joggát 489
jogsérelem 489
johafájó 402
jól (arányoz, beszél, ehető, eljár, eligazít) 292
jól írás módja 85
jóságos, *(jószágos)* cselekedet 295
jószág 295
jön: jöttön jött 61
jövendő 107—8, 362
junta 327
jurista 140
jus(s) 229
jus(s)ügyelés 371
jutalomkérdés 366
jut: ~ton ~ eszembe 61

k

kaba 220, 248
kab(b)ala 268
káboszta l. káposzta
kacér, kacéros 170
kacs 427, 489
kacsa *(kácsa)* 127
kacsi, kacsí l. kacsó
kacsinka: egy kacsinkát nem ér 57
kacsó *(kacsi)* 55
kád 254, 447
kádencialajstrom 218
kahácsol 187
kahint 187
kahog 187
kahol(ás) 187
kaholó 187
kaj- ~ gaj- 529
kajal-bajal 430
kajált l. kiáit
kajdos 529
kajdul 529
kajla 170, 253, 514
kajlad 514
kajmán 171
kajol 170, 514
kajtat 76
kákabokor 184
kakadu 171
kakál 337, 477
kákalic 254
kakas: 1. fosztor ~ 406; 2. (emberről) 'francia' 414
kalács 514
kalácssütő 351
kalafinta 514
kalamos 'írótoll' 216
kal(l)andol 279
kalapácsnyél 205
kalapíroz 92
kalapos gomba 60
kalauz-szótár 466
kalin(c)a 220
kal(y)itka *(klyitka)* 75
kalkantista 279
kalkulus 190
kalmár 132
kályha 19
kályhacsempe 48
kályhatáblácska 352—3
kamara 230
kamaró l. kanyaró
kamásli 327
kamatszámolás 493
kamelót 92
kamó l. gajmó
kampóizom 442
kanavász *(kanavác)* 92, 278
kancellária 85
kancellárius 171
kancsal 87
kancsuka 59
kanna 181
kannaporc 442
kánon 102, 181
kanonizáltatás 249
kanonok *(kananok)* 418
kantaris 171
kántor 432
kanyaró *(kamaró)* 523
kapcsolat 361, 364
kapcsoló 362
kapdos, kapdoz 73
kapellánia 278
kapitális 171, 232
kapitalista 232
kapitulálás 171
kapkod 205
kaporna 171
káposzta *(káboszta)* 72
kapta 354; egy kaptára húz 127
kaptabűzű 60
karabélyos *(karabínyos)* 216
karacs 216
karakter 35, 128, 232, 346, 464
karazsia 278
karc 218, 278
karcol 278
kardhordozó 188
karéj 190
karika 190
karikarajz 190
karimáskása 170
karizom: háromfejű ~ 442
karmenáta 278
karnyilas 'choriambus' 106
karócsöbör 388
káromkodik 205
karszék 174
kártabiánka 171
kartám(asz) 490
kartifiola 171
kartonpapiros *(kárton-)* 171
kas: faros ~ 400
kásafű 294
kásaláda 106
kazamáta *(kásamáta, kaszamáta)* 171, 453
kasza 326
kasmatol 76
kastol 170
kástos 170

kasza 326
kaszimbál 431
katedra 147
kategória 112
kategorice 112
kategorikus : ~ imperativus, parancsolat 112
katona 139
katonacenk 165
katonainas 165
katonaság : határőrző ~ 229
kavalleria 278
kávás szoknya 479
kávéz 170
kazal 127
kazuár-struc(c) 171
kazulnyereg 60
kazup 475
kecele 68, 215
kecs 304, 308, 497
kecsegtet 170
kecske 453 ; gombolyító ~ 453
kecskeláb 453
kedd 416
kedvesít 479
kedvetlenedik 479
kedvetlenít 479
kedvetlenkedik 479
kegy 219, 308, 315
kegyed 245, 490
kegyel 245
kegyelem 219, 315
kegyelmesség 219
kegyesség 315
kegyetlen 59
kegylevél 489
kegyzsoldos 228
kehel 187
kehó 'echo' 105
kéjalak 497
kékes 355
kekse 418
kékül 355
kel (ige) 321
kelet 387
kelete vminek 383
kellem 321
kellőközép 311
kelner 249
kemence : kályhás ~ 19
kémel 205—6
kémfelleg 296
kémlel 205—6
kendelic ~ kenderic 254
kendertermő hely 183
kendőzött 351
kenés 353
kenés-fenés 404
kenőcsmillye 478
kenyér *(kinyér)* 75, 128
kenyérabrak 83
kenyérkosár 211
kenyérszakasztó kosár 211
kényes 58, 59
kényuraság 230
kép 352, 354, 491
képcsináló 351—2
képez 352
képezet l. képzet
képfaragó 351
képítés 456
képítő 370, 373
képlőmesterség 324
képmutató 351
képszövetkezés 376
képviselés 456
képzelés 456
képzelet 128, 491
képze(l)mény 23
képzemény 23, 51, 456
képzéstörvény 369
képzet *(képezet)* 128, 370—2, 456—7, 491 ; tulajdonképen való ~ 373
képzetes 457
képzeti 457
képzett 351
képző 351
kérdő 361
kerek 190
kerekded 312, 389
kerékgyártó 146
kerékkötő rúd 253
kerekrajz 190
kerek tudomány 'cyclopaedia' 106
kérel 355
kerengő 190
keres 340
kereset 192
kereskedik 473
kereskedőkönyv 493
keresztcsont 442
keresztes 388
keresztke 116
keresztlevél 493
keresztség 101
keresztül-kasul *(keresztükúcsú, keresztű-kocsú, keresztül-kulcsúl, keresztülkocsúl)* 205
kérge 270
kertelet 93
kertész 139
kerület 190
kerületes 190
kerületszeglet 451
kerülő 245
keserédes csucsor 25
kesereg 59
készfizetés 456
készpénzzel való fizetés 456
készség 376
Keszthely 382
két 416
kétágú 361
kétéltű 162
kétértelmű szöges beszéd 'figura' 352
kétfogú cet 471
kétleni 315
ketrec 67
kétségbe(n)esés 213
kétségeskedés 459
kétségvitatás 459
kétszínes 248
kétszínű 351
kétszínvétel 248
kettéhasaszt 247
kettes csata 'duellum' 231
kettős bajvívás 85
kevélység : fell(y)ebbező ~ 60
keves(s)ég 99
kéz 141
kezdetjelentő 361
kezdetkurtítás 360
kézi mesterember 187
kézimesterség 119, 126
kézírás 155, 393
kézkönyv 304
kézműtan 485
kézműtudomány 457
kiádáz 160
kiádázódik 160
kiadó 147
kiajánl : lelkét ~ja 391
kiáll : ~ a szekere rúdja 423
kiált *(kajált)* 529
kiavul 414
kibecsültet 430
kibic 254
kiburkozik 54
kicsid *(kücsid)* 74
kicsinál 440
kidisputál 138
kiesség 78
kictlen 374
kifacsar 397
kifacsarodik 397
kifejtődzés 148
kifejtődzik 404
kifeszít : feszítsd ki a melled 404
kifittyen 76
kiformáltatás 376
kigyó *(kilgyó)* 75
kiható 362 ; ~ ragaszték 365
kikémez 205—6
kikohol 123
kikötő : tengeri ~ 471
kikötőhely : tengeri ~ 472
kimagyarázhatás 103
kimívelés 126

kimondás 387
kimustrál 112
kincses tanács 230
kincstár 10
kincstárnoki ügyel(l)et 197
kincstartó ház 126
kinéz 315
kinzólajtorja 188
kinyér l. kenyér
kiporoz 206
király 211, 432; bécsi ~ 389
kiregz 102
kirje ~ kirié ~ kiria 310
kisasszony 338
kisded 312
kisér(t) 73
kisimul 387
kiszed 440
kiszedő 99
kiszolgáltatás 192
kiszop 211
kiszúr 191; szemet ~ 87
kitesz 206
kitétel 139
kitol *(kitol)* 416
kitörlés 355
kiüt 128
kivánó 362
kivánság: forró ~ 61
kívány 'kívánság' 324
kiver 206
kivesz 440
kivik l. kuvik
kivilágosítás 473
kivonat 494
klasszicitás 487, 488
klasszicizmus 487
klasszikus 395
klasszisos írók 344
klávikordium 26
klavír 34
klavírverés 381
klávis 34
klyitka l. kalitka
kobak 206
koboz (ige) 'keres, motoz' 426
kocik 68
kocka 190
kockalap 311
kocog 400
koccsant 76
kocsibak 253
kófic 206, 254
kófic-sör *(-ser)* 206
kohnya l. konyha
kokárda 327
kolbász 328
koldusbot 178
koldusság 206
kollégium *(kollégyiom)* 83, 142
kolna 323
kolonc 68
komédia 359
komissió 209
kommandó 408
kommandérozó 408
kommandópálca 408
kommendál 83
kommóció 209
kommóciós 209
kommoditás 209
komoly 210, 304
komondoreb 436
komótos 209
komplementum 209
kompliment 306
kompona 307
konger ángolna 471
koncert 34, 338
koncipista 230
konkoly 128
konstitúció 395
konszonáns 363
kontrabanda 230
kontumácia 278
konty: ~ alá való bor 127
kontyos 58
konyha *(konyha)* 75
konyhakert 178
koperta 216
kopírozás 128
koporsókő 188
kopula 364
korall *(korál)* 34, 166
korány 304, 321
kórász 431
korc 69
korcsosít 151
kordé: ~ra harcol, kohol 53, 514
kordébeszéd 53
kordé(ság) 53
kórész 53, 431
korhely 418
kormányoz 338, 473
korompéj l. krumpli
korona: kereszt nélkül nincs ~ 211
koronafa 396
korpa 206; aki ~ közé elegyedik, megeszik a disznók 101
korrektor 143
korrektúra 474
korsó 352
kortézia 278
kórtudomány 450
kórus 404
koslat 427
koszmó 359
koszorúgyertyatartó 473
kotta *(kóta)* 34
kótyavetye 492
kovács 91, 141
kóválygyog 138
kovász 328
kovászfa 396
kozmopolita 29, 35
kő 128
köb 190, 311
köböl 190
kőcikla l. kőszikla
kög 17, 18, 514
köhög 187
kölcsönhatás 459
köleskása 106
költekedés 197
költemény 26, 126
költés 26
költész 488
költészet 485, 488
költészség 488
költevény 26
költő 42, 351-2
költönc 488
költött 351—2
könny *(göny)* 219
könnyez 59
könnyhulla(j)tás 59, 219
könyökös mester 'orgona nélküli kántor' 404
könnyűséges 392
könyör 322
könyv 354
könyvház 85
könyvnyomtató műhely 122, 123
könyvszerző 58
könyvtár 10, 85, 314
könyvtartó 248
könyvvizsgálat 493
köpcös 253
köpönyeg 207
köppent 76
köpü *(küpü)* 75
kör 18
körkaréj 'arcus' 190
körmös madár 375
körny 308, 322
környékszó 151, 154
környüláll 423
környülállás 208
környülmetél(ked)és 374
köröncе 'körlevél' 304
kőszikla *(-cikla)* 73; ~ kemény 178
köte: apró ~ 259
köteg 489
kötelezvény 491
kötés 363
kötszó 464
következendőképp 206
köz 352, 413
közbeszéd 112

közbevetés 360
közbevetett betű 360
közbevető(szó) 108
közdivat 419
közdolog 227
közélet 387
közelítő 362
középhangú betű 360
középkurtítás 360
középponti szeg 451
középrendű 361
középviseletűség 376
közhírré való bocsátás 121
közigazgság 82
közkeresmény 231
közmondás 128, 382, 409, 422
köznép 118, 419
közömbös 26, 524
közönség 23
közönségesség 113
közönyújság 311
közös 361
község 'közönség' 465
közszó 'indulatszó' 464
köztársaság 112, 168
krabsál ~ kramsál 407
kredencia 221, 408
kredenciáló 408
kredenciás 408
kredenciáz 408
kristélyoz 171
kritérium 376
kritika 359, 414, 464
krokodilus 171, 338
krumpli (*krompély, korompéj*) 25
kucik 68
kucsó 427
kujonkodik 397
kukora l. gugora
kukorodik l. gugorodik
kukta 355
kukucsál 453
kukucsáló 453
kúp(test) 190
kura 417
kurtán 391
kurtizánkodik 397
kuruc 233, 391
kurucság 233
kurvakergető 187
kurvavirág 115
kurzíve (*cursive*) 141—2
kustos 230
kusztony 67
kusztorás 429
kutréjos 460
kutya : ~ hóhér teremtette 50
kutyafuttában 392
kutyalaboda 391
kutyapetrezselyem 160
kutyatanító 188
kuvasz (*kuasz*) 215
kuvik (*kivik*) 426
kücsid l. kicsid
kül 322
külmiképség 307
külöl 248
különbözítés 493
különszoba 494
külpontosság 452
külső 322
külszín 128
külváros 26, 524
küpü l. köpü
kürt 356
kürtcsiga : tengeri ~ 471
kvitáncia (*kvietancia*) 171, 278, 338

l

la, la-, lá- 268, 482
la-la 268
láb 26, 217
labanc 26
láb(i)tó 419
lábbó 482—3
lacikonyha 185
lafanc 482—3
lafatol 483
laf(f)og 482—3
laftol 482—3
lágyék 434
lájb(l)i 215
lajstrom 107, 138, 150, 228
lajstromoz(ás) 482
lajstromozó 482—3
lajstrompapiros 482
lajt 482—3
lak 18, l. alak
lakáladalom 303
lakatos 146
lakodalomaskodik 482
lánc 248
lancéta 221, 278
lánckenet 'Landskrecht' 248
lank 483
lankad 483
lankít 482—3
lánna 16
lantorna (*lentorna*) 68
lantpengető 101
lap 10
lapát 84
lápic 254
laplag 417
lapocka 323
larmonya 'harmónia' 105
laskaméron 'hexametrum' 105
latin (*latán*) 466
látat 483
láttat 484
láthatár 26
látodalom 'játékszín' 230
látóka 358
latrina 253
láz 321
laza 484
lázad(ás) 127
lazás 484
lázasztó 127
leáll 423
leány (*léány, liány*) 420
leáristál 407
lebbencs 497
lebedeg 484
lebel 321
lebeleg 431
lebzsel (*lebsel*) 431
lécskel ~ lőcskel 431
lecspetel 76
lecsüntet 51
lefagy 398
lefedés 175
leffen 497
lég 321
legély, légely (*négely, négoly*) 296, 340
legjobb 211
légmérés 381
légsúlymérő 454
légszivattyú 454
leható 362
lehetség 372
lehette 301
lehord 440
leír 492, 493
léjú ~ liu 75
lektika 221
lelapul 484
lélek 112
lélektudomány 376
leleményeskedik 484
leleppen 484
lelineál 99
lelippen 484
lelkész 258, 260
lelkiismeretesség 113
lelő (asszony) 351—2
lemocskol 440
lemonya 'limonia' 105
lende 484
lengedező 96, 106
lengenye 322
lentorna l. lantorna
lény (*löny*) 459, 484, 544
lenyhe 484
leplez 313
leppen 484
léságos 429
lesseg 429, 484
leszámol 472

lét : tárgybéli ~ 370
létalak 497
létel 422
létra 419
letyvett 497
leváta 278
levegő 338
levegőmérő 454
levél 116, 354—5, 396; függő pecsétű ~ 109
leveles nemes 229
levelestár 85
levelész 162
levéltár 10, 85
levélváltság 433
lexidion 106
lexikográfus 97
lexikon 6, 9, 10, 85, 105, 106, 115, 119, 120, 121, 122, 124, 125, 126, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 150, 151, 155, 156, 359, 367, 416, 417, 438
lexikonfabrika 143, 530
lexikoníró 97
lexikonszerző 97
liány l. leány
libéria 278
lidérc 100
liebhaber 139
lile 264
lingualis 363
lingvista 136
lisztelő malom 60
lisztkása 206
literaria utazás 146
litterátori 29
literatúra 147, 151, 156, 409
literatúrai mártír 468
liu l. léju
línea *(linia)* 221
ló : addig hajtja lovát, míg ki nem áll 423
loboz 497
loccsan 301
locsfecs 186
locsifecsi, locskafecske 186
locsmoj 301
lófarkszőrszál 173
logaritmus 191
logika 85, 155, 311, 361
lóhere : spanyol ~ 494
lohosodik 497
lom 42, 416
lomb 42, 260
lombos 42
lóránt 320
lórom : tengeri ~ 471 ; tengerparti ~ 174, 471 ;
lóslángos l. ánslógos
lószemű szilva 87
lovanc 26, 324, 524
lózse, lózsi 34, 249
löcskel 260, 431
löcsös 101
lődörög 358
lőgeréz 431
lőgymör 415
lőly 301
löllyedék 301
lönv l. lény
lu- 485
lucsok 485
lucskos 485
ludas 109
ludasdi 485
lúdbonc 256
lúdméreg 485
lúdpázsit *(-pázsint)* 485
lúgoz 485
lukma 485
lustos 485
lü- 485
lüget 485
lükög 485
lükü 485

m

ma- 485
maca 275
macabirka 405
macóka 485
mácsik 73, 485
macska- 115
macskaméz 287
macskanadrág (ételnév) 206, 485
macskaszem 87
macsonya *(mácsolya)* 118, 485
macsuka 485
mád 254
madár 485
madárka 375
madárlag 311
magábanérthető 'substantivum' 107, 150
magábanhangzó 'vocalis' 107, 363
magahitt 352
magakeresés 459
magánálló névszó 363
magánértő 'substantivum' 107
magánhangzó 107, 363
magánozó : ~ szeretet 459
magaszeretés 459
magaszeretet 459
magasztos 26, 524
mágnestű 454
magong 256
magashangú betű 360
magvaszakadás 109
magzathajtó 192
magyaratlan 375
magyar módú 412
magyar-nyelv-szerető 366
mahagoni 265
májgögye 388
major 216, 473
majorság 473
makra 485
makrokozmosz 188
málé 485
málészájú 485
málha 340, 517
malom 327
mammant 301
mammog 301
mammogtat 301
mammol 301
mamó 187
mamzell 307—8
Manci 30
mancs 68
mánia 187
manifesztum *(mánifestum)* 388
maradék 151, 377
marakodás 525—6
marakodik 525—6
marcipán *(marcepán, marcafánk)* 92
marha 326, 425
magló 426
máriás *(márjás)* garas 388
márkgróf 188
markol 296
markolat 296
markotányos 355, 357
maródi 327
mart 355
más ; ~ a pápa, ~ a papja 380 ; ~ a zsebbe való könyv, más a misemondó könyv 128, 393
mássalérthető 'adjectivum' 107, 150
mássalértő 'adjectivum' 107
mássalhangzó 'consonans' 107 ; ~ betű 360
mászkál 405
matat 498
matematika 191, 267
matematikai 450
matematikus 191
matéria 327
materialista 319
materializmus *(materialism)* 319
matézis 155, 311, 346, 380, 381, 451
matézisi 191, 450

mauzoleum 188
mávog 428
mázas fazék 402
mázolás 128
mázolat 128
mecseredik 428
mecsevész(ik) 428—9
meder 320
megabajdocosodik 392
megacéloz 390
megad *(-ád)* 447
megaggasztal 391
megáll 423
megállapodik 424
megaprósodik 44
megaprózik 44
megaristál 392
megavarosodik 391
megavult : ~ magyar igék 127 ; ~ szó 116, 153
megazsagol 44, 45
megbaklik 427
megbakolja magát 427
megbeléndezett 331
megbizonyítás 190
megcsalatódik 21, 524
megcsámporodik 19
megcsattan 185—6
megcsetten 186
megcsün(ik) 51
megdorgál 440
megebelli magát 526
megeleveneszik 390
megemészt 523
megerősít 109
megeszik 523
megeszközöl 372
megfacsar 397
megfakad 398
megfakul 399
megfásul 397
megfázik 403
megfáztat 403
megfejszelapol 404
megfejt 407
megfejtés 407
megfekszik : ~ a kocsiba, mint a paksi bíró 404
megfenekel 404
megfeszül : ha ~sz előtte, sem adok 404
megfutamodik 375, 376
meghajtás 190
meghasaszt 247
meghatalmaz 472
meghatároz 440
meghatározás 458
meghelyesít 374
meghímez 23
meghuall 247
megindít : a szép az ostobát is ~ja 292
megjakabol 17
megjakablás 17
megjár 80
megkardlapoz 483
megkékül 355
megkékült 355, 357
megkredenciáz 408
megmosódás 101
megmutatás 190
megmutogatás 190
megnemzetesített név 360
megnyúz 175, 439
megnyúzás 175
megpirongat 440
megrágalmaz 526
megrétesít 211
megszalad 375—6
megszünik 440
megtart 128
megterhít 490
megtöbbít 122
megtudás 'apperceptio' 193
megüt 128
megvakít 191
megvastagít 373
megvigaszt 247
megzabol 409
megy 292, 440, 541; mentést ment 61
megyebéli szó 361
méhszáj 100
mejjrevaló l. mellrevaló
mekkoraság : ~ tudománya 451
meleg : ~ siralom 60
melegmérő 454
mellékjövedel 473
mellékjövedelem *(mellyék-)* 231, 473
melléklő 362
melléknév(szó) 361, 363, 375, 465
mellékpénz 473
mellékszó 'Beiwort' 464—5
mellrevaló *(mejjrevaló)* 215
mell(y)ruha 215
méltány 322
mely 375
mélyhangú betű 360
mellyékjövedelem l. mellékjövedelem
meneszt 26, 524
menet(ke) l. menyét
ménló 215
mente 92
mentté lesz 192
menüett 32
meny 416
menyét *(menet, menetke)* 166, 187—8, 514
mennydörgős: ~szóval előad 440
mennyiség 27
méredmény 267
méreg 359
méregfű 359
mérés : lapos háromszögletű ~ 191
méréstudomány 381
merész 352
merészen 352
merészség 352—3
mérges áváz 160
merítőveder 256
mérműszer 267
mérőcs 452
mérőtudomány 451
mesebeszéd 78
mester 'kántor' 404
mesterember 120, 127, 146, 187
mesterkél 322
mesterleg 311
mestermű *(mestermív)* 311
mesterműház 230
mesterség 120, 127, 147 ; ~ek tudománya 457 ; tudományok és szép ~ek 354 ; ~re szolgáló eszköz 147
mesterséges 78 ; ~ szó 135
mesterségszó 107, 139
mesterségtudománybeli 457
mészkása 106
mesterszó 63, 107, 111, 139, 145, 311, 367, 370
mesterszókönyv 366
metafizika 376
metatézis 363
meténg 260
metódus 128
mezei 80
mézes : ~ madzagot von el vkinek a száján 396
mézga 287
mezgenyalók 109
mezgerel 431
mezőföld 80, 84
mezsgél 260
mína : fullasztó ~ 493
minden(es)ség 'egyetem' 93, 223
mineműség 57
miniszter 464
minta 26
mise 375
miseáldozat 375
misegyertya-fű 434
misemondó könyv 128, 393
mívelés 127
míves 146
mívismeret 457
mivolt 354
mivolti forrás 371

mívtudomány l. műtudomány
mizsereg 91
mizserél 91
mocsol(y)a 68
mód 107, 362
móda 215
modell 32
módol 371
módolás 369, 371 ; az elme belső ~a 456
módú : magyar ~ 412
mókáz 525
mókus 249
molóka 253
monarchia: ~ igazgatású 112
mondákság 300, 301
mondás 102, 107, 383 ; teljes, de rövid ~ 'axioma' 190
mondol 296
mondolat 27, 296, 301
monstrância 278
monyas 215
moraj 320—1
morajlik 320
morál 30, 376 ; teológusi ~ 376
morális : ~ teológia 372
morg 497
Móric 254
morzsol 411
mosóedény 357
mosoly 310
mosómedence 357
mostoha *(mustuha)* 75
moszat : tengeri ~ 471
motívum 376
motolla 67
motyóőrző 357
mózesi munka 'mozaik' 249
mozgat 82
mozsár 327
mufti 333
muhar 118
múlat : puhán ~ 59
mulatság : hallást gyönyörködtető ~ 359
muma 187
mumus 187
mundér 216
munka : fejtörő ~ 407
muska 220
mustár 92
mustcsöbör 357
mustonos 256
mustra 128, 209, 354
mustuha l. mostoha
mus(z)lica 221
muszlin 327
mutató 361
mutogatás 190
muzsika 359
muzsikaszerszám 184
műház 230
mű(v)hely 127, 230
műhszer 146
műszerszám 103
műszertok : földmérői ~ 473
műtudomány *(mívtudomány)* 457, 459
műtudománybeli 457
műtudományi 457
művedelem 230
művelő 361
műveltető 361
művesház 230
művész 26, 32, 524
művészség 485

n

nád 254 ; ki a ~ között ül, olyan sípot csinál magának, amilyen néki tetszik 383
nádbokor 183
nadrágít 308
nagyagyúhal 174, 472
nagyapa 174
nagyatya 174
nagyodalomság 'arisztokrácia' 230
nagyprépost 230
nagyrafestés 188
nagyságtudomány 191, 451
nagyvezér 174
nagyvilág 'a társadalom felső rétege' 29 ; 'makrokozmosz' 188
nála 268
nálkül l. nélkül
napállás 393
napegyenlet 231
napéjegyenlőség 231
napkeleti : ~ nyelv 113, 148 ; ~ rokonság 383
naplókönyv 188
nappalkor 206
nappalodáskor 206
napszaka 26
naptár 26, 524
naszád 254
nászdal 249
nászének 249
nászvers 249
naturalizmus 372
nedv 42
négely, négoly l. légely
neglizsé 29, 35
negyedéve *(-íve)* 90, 435
negyedfű 435
négyes 'négyszólamú' 263
négyszeg l. négyszög
négyszeggyümölcs 116
négyszeglet 191
négyszegletesen 191
négyszegletesítés 191
négyszegletezett 191
négyszög *(négyszeg)* 191
nekiesik 66
nélkül *(nálkül)* 74
nem 354
néma gyökér 219, 383
nemberi 246
nemes : ~ ember, szűrdolmány, fakó kerék, kender hám 399 ; ~ társaság 129
németítés 'német értelmezés' 446
nemi név 417
nemjegyző 361
nem-katolikus 192
nemzet 119 ; 120 ; hazabéli ~ 123
nemzeti 360
nemzett 109
nemző 109 ; ~ ige 128
nén 312
neológ 'nyelvújító' 321
nép : a ~ uralkodása 230
népedelemség 'demokrácia' 230
népies 488
népiesség 488
népországlás 230
népszerű(ség) 488
népuraság 489
népurias 'demokratikus' 489
néreis 174
név 107, 361, 363, 366, 374 ; alacsonyságot mutató becstelen ~ 115 ; alkalmatos ~ 147 ; azon egyet jelentő ~ 57
névelő 364
nevendék l. növendék
Nevetlen Írnok : Bélának ~a 'Anonymus' 320
nevetséges 174
nevetve 308
nevezet 107, 121, 127, 368, 382
nevező 362 ; ~ eset 362
neveztet 473
névhajlítás 361
névhatározó 361, 364, 475
névmás(sa) 107, 364
névmutató 361, 364
névokadás 103
névpótló 361, 364 ; ~ kérdés 375
névragasztás 361, 365

névragaszték 365
névragozás 366
névszóragaszték 361
Nincsi 30
-nkint 362
noderga 338
nógató írás 122
nótárius 93
nőtevény 300, 301
növendék *(nevendék)* papság 230
növény 27, 300
növetény 300
növetízképesség 493
növevény 27, 118, 146, 471
növevénynév 114
növőtény 300, 518
numerus 141

ny

nyaggat *(nyegget)* 290
nyakgyalu 'guillotine' 324
nyaki ékesség 256
nyaktiló 303
nyakvas 249
nyal 104
nyál 104
nyaláb 217, 340
nyaratszaka 242
nyársgerely *(nyársgerly)* 487
nyávog 76
nyegget l. nyaggat
nyél 253
nyelcsap 442
nyelet 104
nyelv 119, 523; ~ „belső állatja" 9; ~ csapja 442; ~ géniusza 383, 385—6; ~ járása 387
nyelvbetű 360
nyelvcsap 442
nyelvezés 127—8
nyelvi: ~ ágazat 146; ~ elágazás 146
nyelvkönyv 380
nyelvmód 73
nyelvművelés *(nyelvmivelés)* 10, 439
nyelvszokás 420
nyelvszótár 86
nyelvtanító: ~ tudomány 125
nyelvtanítólag 413
nyelvtanítós: ~ szókönyv 418
nyelvtudomány 354, 356, 360
nyelvtudós 139
nyelvújítás 7
nyelvzavar 105
nyelvzúr 105
nyervákol 428
nyifog 76
nyilas 'iambus' 106
nyilvánság, nyilvánvaló 'axioma' 190
nyilvánvalóképpen 458
nyirettyű 24
nyivákol 76
nyomadék 363
nyomdékos 'longaevus' 247
nyomorék 154
nyomósítás 363
nyomósító 363
nyomtatási 49
nyomtatvány 10, 26, 177
nyugta 338
nyúlkáposzta 274
nyúlszem 261

o, ó

ó 67
oboa 34
ocsmányság: ~nak képe 61
óda 29, 38
odaalá 268
odaáll 423
oda van: oda vagyunk falustól 70
odu 75
ofa 429
ofrál 91
ok: állató v. határozó ~ 193
okád 254
okmutató 362
okos: ~ idő 146; ~ ítélet 118
okoskodás: ravasz ~ 460
okoskodó mesterség 'logica' 85
okoz: közönséges örömet ~ 356
okozat 128
oktatmány 460
okuláta 278
okumlász 27
okvetlen parancs 458
olasz 203
oldal: ~úl való atyafiak 109
ollófa 396
ólomszínű 355
oltalmaz 59
óltvar 359
olvasmány 26, 524
oma ~ óma l. alma
omboly 323, 471
ónglét 188
ónpecsétes v. ónpecsétű levél 'bulla' 109
ontok 429
opera 490
óra 141
óraköz 359
orca 59
ordas: ~ beszédű 420
ordás *(ordas?)*: ~ leves 391
ordasít 420
organizálás 327
organizálatlan 155
organizált 155
orgazda 127
orgonista 279
originál 33
ormány 489
órny 489
orom 315
oroszlánszem 261
or(ozó) 127
orrkendő 314
orsó-botkó 256
ország: ~ bárója 109; ~ fő zászlósa 109; ~ végzései 109
országlás 84
országló 84
országol 473
ortály 320
ortográfia 85
orvosság: gyermekvesztő ~ 192
oskolai rókálkodás 'Schulfuchserei' 315
ostya 216
ostyaimádás 417
osztalék 188
oxigén 441
ovul l. avul

ö, ő

öböl 471
ökörcsata 45
ökörnyál 128
ön 245
őné 304
önhaszon-vadászás 459
önkéntes 26, 524
önnönség 459
önnönzés 459
önnönző 459
önnöntörvényhozás 'autonomia' 113
önség 459
önszeretet 459
öntörvényadás 460
öntörvényezés 460
öntörvényűség 460
öntött fal 399
öntudva 460
önzés 459, 460
őr 42

ördögszar 116
öreá 375
öregapa 174
öregatya 174
öregföldtál 352
őrhely 170
őrmester 249
öröklet 246
örököl 246
örökös: ~nek nem maradása 109
örömetes 247
örömleány 249
örvény 61
örvös *(örves)* húrosmadár 472; ~ rigó 471—2
ős 104
ősi 141
ösmeret l. ismeret
összeadás *(öszveadás)* 189
összeáll 423
összecsepzik 46
összefaggat 398
összefásul 397
összefázik 403
összefontyorodik 406
összefürmöl 428
összegönczöl 406
összegúzslik 406
összehárít 416
összehárogat 418
összeköttetés 376
összekulcsol 375
összerakás 73, 108
összetett 376; ~hangzó 360
összezsurmol 411
össz-szó 420
öszveadás l. összeadás
ötágú 361
ötlet 300
ötödeltetés 413
ötvös *(ötves)* 216

P

pác 498
pacó 498
pacsirta 48, 426
pacsmag 498
pacsmagszájú 498
pádimentom *(pádimentum)* 105, 453
padisa(h) 327
padmaly 301
pagina 141
pagonya 498
páhog 498
páholy 34
pajtamester 231
pajzshordozó 188
palatinus 414
pálca 84; római augurok pálcája 355
paléta 'jegy' 92
pálinka 128
pálinkít 308
palizáta 278
pallérozás 128; a magyar nyelv ~a 111
pamlag 26
pampuska 73
panaszkodik *(panaszolkodik)* 473—4
pang 415
pantallér 92
pantaméron 'pentametrum' 105
pantófli 92, 215
pántolódás 354, 358
pántolódik 358
pántolódó 358
pap 380
papa 'kenyér' 55
pápa: más a ~, más a papja 380
pápás 434
pápaszem 261
pápista 279
pápistavarjú 434
papmacska 215
papnevelő ház: közönséges ~ 412
para 427
parancsolat 372
parancsoló 362
paraplé *(parapli, paraplü)* 327
paraszt 80, 262, 509, 535—6; ~ állapot 424; ~ beszélgetés 127; ~ gyermek 262; ~ szabású 80—1; majd ~ szabású 'subagrestis' 80
paraszti 84
parasztikus 262
parasztnyúzó 262
parasztos 66, 81, 84, 262
parazol 327
párbaj 231; ~t vív 231
párbajvívás 231
párbér 427
paréj 117
parga 270
paróka *(baróka)* 407—8
part 355, 447
parti 365
partitúra 34
párttartó 248
pástétomsütő 351—2
paszkonca 117
paszomány *(paszománt)* 82
paszományos *(paszomántos)* 82
paszományozott *(passzamányozott, passzamántozott)* 82
passzus 146
patália *(battalia)* 278
patetikus 30
patrontáska 216
pattanás 351, 352
patvaria 278
patvarista 279
patvarkodás 354
patvarkodik 355
patyolat 141
pázna 323
peckecske 101
pecsenye 128
péglázó vas 216
pehely *(peléh)* 99
pékkenyér 178
példabeszéd 78, 86, 154, 383
példakép 352—3
példázat 352—3; ~ szerint 374—5
peléh l. pehely
pelikány 432
pendelykorc 69
pengés *(pöngés)* 387
penicilus 216
pénztár 227
pép 206
pepe 'kenyér' 356
per *(pör)*, per- *(pör-)* 84, 109, 354; ~t folytat 355
peralku *(pöralku)* 489
perc(enet) 27
perel *(pöröl)* 355
peremézs 117—8
peres *(pörös)* 354, 356
perfeljebbvivés *(pörfeljebbvivés)* 109
pergettyű 74
perje 41
perlekedés *(pörlekedés)* 354
perlekedik *(pörlekedik)* 355—6, 473
perlekedő *(pörlekedő)* 354
permeteg 320
perpatvar *(pörpatvar)* 354
perváta 432
peslet 431
pesz(t)ra 263
pesztonka 263
peták 223
petrefactum 327
petrence 67
pézsma 115
piac *(piarc)* 279, 344
piarista 279
picus 'barka' 276
pikszis 85
piktor 139

pintér 346
pintli 327
pióca *(pióka)* 75
pipárka 335
pipis 430
pipiske 48, 426, 430
pippan 117
piramis 93
piriál 'prior' 105
piripió ~ piripjó 264
pisitnek 430
piszka 219
pisztol(y) 216
pityer 430
pityóka 127
pitle ~ pitli 215, 453
pitlesláda 453
pitlismalom 453
plágáló vessző 84
plánta 115
plánum 106, 138, 155
plátólag 311
plébánus 139
poéta 38, 218, 393
poétai 393
poetika 85, 393
poézis 114, 488
pofizom 442
polcol 309—10
polgári : ~ építéstudomány 381 ; ~ igazgatás 192 ; ~ konstitució 112 ; ~ rendtartás 85
politika 85
pomáda 215
ponteszpány 'pointe d'Espagne' 92
ponthorgocska 361
popularitás 487—8
porc, porcogó 442
porít 246
porkoláb 217
pórocska 272
portéka 328
posta 316
postaház 249
postariadó 494
pozslár 478
pöce 27
pöngés l. pengés
pör, pör- l. per, per-
pörc 274
pős ~ pőzs 291
pösty 291
pöszlék 478
pötköd 479
pragmatikus 388
praktika 83, 111
praktikás 171
praktikus *(praktikos)* 171
preceptor 171
prédikáció 367
prenumeráció 121
presbitérium 112
prímás 230
privát(us) 148, 461
próba 92
processzus 84, 354, 357
processzuskodás 357
processzuskodik 355, 357
processzuskodó 354, 356
produkál 103
professzor 139, 147—8, 150, 171
prófosz *(profóz)* 216
projektál 84
prókátor 93
prosonció 'processio' 92, 105
prosznavesszŏ 453
protestáns 112
protokollum 84, 93
provincializmus 86, 139, 151, 418
pruzsinkó 263
pszichológia 376 ; racionális ~ 112
ptrütü 55
publikán 171
publikum 23, 487—8
pudli 171
pufándli 69
puffad 405
pufog 478
puliszka *(pulicka)* 206
pult 34
pulzus 213
puncs 408
purgoma 'epigramma' 105, 407
purha 478
purhás 478
purhaság 478
purhásodik 478
puritán(us) 38
puszi 478
puszli 327
putraszék 478—9
püspök 105, 139
püspökbot 355
püspökpálca 355

r

rááll 423
rávitel 376
rab 217
rabló 375
racionalizmus 371
radix 141
ráfagy 398
raffiníroz(ás) 35
rag 364—5
rág 526
rágalmaz 525—6
ragadomány 142
rágalom 526
rágás 128
ragasz 364
ragaszkodás 353
ragasztás 364
ragasztatás 364
ragaszték 361, 364—5, 518 ; kétágú ~ 362 ; kiható ~ 635
ragasztékolatlan 365
ragasztékosítás 365
ragasztékosodik 365
ragasztékszó 364
ragasztóléc 365
raggat 365
raggaték 364
rágizom, rág(ó)izom 442
rágódik 526
ragolmány 365
ragos 383
ragoz 365—6
ragozás 361, 365—6
ragozási 366
ragszó 365, 386
ragtábla 386
rajoskodik 188
rajtalat 459
rájthózen 377
rajzol 127
rajzolat 354
rakás 140
rakogat 365
rakosgat 143
rándít 127
rapszódia 487
ráró 174 ; ~ módra, szem(ű), szemes 87
ravasz 422
ravatal 321
ravatalárny 321
realizál 111
rebedeg 'nyavalyatörés' 429
réce 127
receptivitás 371
redakció 445
redigál 140
referendárius 230
reg(g) 321
rege 322
regiment *(regement)* 84
régeniek 247
régenmúlt 362
regény 33
regényes 488
reggel 321
reggeli falat 'Frühstück' 399
regnál(ó) 84
rejt 374
reked 374
rekesz 23—4, 361

rekken 374
rekli 327
rekvizíció 327
reláció 111, 376
religió *(religyió)* 368, 372; ~tagadás 372
rém 321
rémdal 321
réméj 321
remek 127, 246
remekség 488
reménység : hajnalodó ~ 60
remete 105
rémfej 321
rémgondolat 321
remíz 37
rend : ~be áll 408 ; ~be rakosgat 143
rendelés 231, 373
rendhagyó 365
rendszám 361
rendtétel 145
rengeteg 508, 512
rény 309, 314, 433
rénye 73
répa 115
repkény 489
reprezentáció 111
repülő golyóbis 'léghajó' 63
restancia 278
resultatum 368
részeg 529
részeges 256
reszket *(rezked)* 420
részvét 309
réteg 162
retorika 85
Ré(v)falu 105
Révkomárom 105
révpart 249
ré(v)torony 105
rézidőbeli 122
rideg *(rüdeg)* 75 ; ~ betű 362 ; ~ forma 383 ; ~ (v. egyes) szám 361
rigolya 55
rigolyás 55
rigya 221
riszálás 400
rituálé 367
riva(n)cs 320
rocska 221, 256
roh 215
roham 490
rojt 253
róka-eb 436
rókaember 422
rókálkodás : oskolai ~ 303
rókafark 116
rokka *(ropka)* 216
rokon 109, 432
rokonközel 432
rolla *(rolle, roll)* 210, 308
rom 321, 322
római nyelv 99
román 'regény' 29, 30, 33, 38
románíró 'regényíró' 33
románliteratúra 'regényirodalom' 33
romano-catholica vallás 112
román(t)os 33, 487
romanticizmus 487—8
romantika 487
romb 217—8
rombol 218
róna 47
Róna 'Rhône' 99
rónaföld 85, 323
roncsárd 228
roncsázat 452
rondó 32
ropka l. rokka
rossz 353 ; ~ fajt 398 ; ~nak sepreje 61
rovátk 168
rózsahal 174, 471
röpizom : külső ~ 442
rőt 447
rövidlátású 86
Rubin 307
rúd : kiáll a szekere ~ja 423
rugótok 452
rücsköl *(röcsköl)* 517
rücső 256
rüdeg l. rideg

s

sabodli 327
safarina *(csafarina)* 271
sáfárkodás 192
sáfárság 192
sajt : érett ~ 256
sajtár *(zsáter)* 411
sajtó 415
sajtóbálvány 430
salagvarda 'salvaguardia' 105
salapol 489
sánc 310
sanyar 149
sápolódik 102
saramonta 'sarmentum' 105
sardély 20
sárgaság 128
sarkalakzat 452
sarkalatos 113
sárkányripacshal 471
sárkánytej : ~en hízott 59
sarkszám 'tőszám' 361
sarló 326
saroglya 20, 67
sáskasereg 38
sasszem 261
sátor 328
savító 'oxigén' 441
seb 217 ; ~ esik vkin 60
sebesposta 473
sebészség 450
secel-szék l. zecel-szék
segély 250
segít 59
segítő 362
sehonna l. 'utópia'; 2. 'nirgends' 492
sehonnai 492
sejt 166, 442
seléb l. zsilip
selyembogár 161
selyemeresztő bogár 161
selyempille 161
selyp 323
semmi : ~nél ~bb 61 ; az ~t sem tesz 440
seréb l. zseréb
sereghajó 83
serény 256
serény l. sörény
serét l. sörét
serkentő 356
serpenyő 387
séta 249
séza l. cséza
siker 162
sias 422
siger l. sügér
sík 82, 85 ; ~ mező(ség) 82
sikátor 223
sikattyú *(sikaltó, sikaltyú, csikoltó)* 421
sikolt 128
silány 353, 404
síp 128, 260, 356
sippad 320
sippadozik 320
sír : ~va fakad 398
siralom 59
siránkozik 59
sírás : ~ra fakad 398
sirat 59
Sírbeszéd 'Halotti Beszéd' 425
sírkert 249
sisakfű : farkasölő, kék ~ 359
sisakhordozó 188
sisakvirág 359
sivatag : ~ beszédű 420
slafrok 215
slep(p) 302
só 153
sódar *(soldor)* 75
sodrideg 442

sóíz 153
sok (összetételek és szószerkezetek első tagjaként) 87, 153
sokadalmas 153
sokadalmaskodik 153
sokadalom 153
soká tartó 153
sokat : ~ szóló, tudó 153
sokrétű 153
sokságos 153
soldor l. sódar
somfa 153
somma l. summa
sopár 300
sopárkodik 300
sopárság 300
sorozás 474
sors : ~ nélkül való 153; ~sal választott 153
sorsvetés : ~sel jövendölés 153
sóseledel-árus 153
sós hal 153
sóshalas torma 153
sörény *(serény)* 215
sörét *(serét)* 308
sörtvélyes 406
sövegfa l. süvegfa
spár : tengeri ~ 471
spencer 327
spongya *(spongyia)* 221
sróf 487
sróffa 116
statiszta 140
statisztika 188
státustanácsos 381
stibli 327
stiglic 254
stílus 27, 219, 228
stilisztika 6
stokatúra l. stukatúra
strá(z)sa 284
strimfli 215
struma 20
stukatúra *(stokatúra)* 92, 221, 278
-stul, -stül 362
stultusoz 412
suarc 279
sugorító fű l. zsugorító fű
suhanc 262
sulyok : messze veti a sulykot 127
summa *(somma)* 221, 372
summáz 453
suppad 320
suppadozik 320
susták *(susztók)* 223
suszter 338
susztogtat 415
suttyó 262
sügér *(sigér)* 253 ; tengeri ~ 471
sün : tengeri ~ 471
süly 259
süsétek 48, 430
sütőkemence 18, 19
süveg l. fekete ~
süvegfa *(sövegfa)* 396
sváda 307—8

sz

szabad 314 ; ~ zászlósúr 109
szabadjában 375
szabadságfa 472
szabadságölő 472
szabadságtörő 324
szabás 102, 383
szabda 301, 404
szabógallér 290
száj : jó helyen áll a ~a 293 ; ~ zárizma 442
szájmód 303
szakácsinas 355
szakácskönyvecske 127
szakál(l) 141
szakma 26
szalajt 72
szálashús 442
szálka 78
szállít 473
szállítás 192
szalma *(szóma)* 76, 326; nem Csáky szalmája 224
szalmaágy 391
szalonna 326, 328
szám 361
szamárlag 311
számbavevő 'előfizető' 8
számkivetés : ~re 109
számlálás 385
számlik 74
számmesterség 189
számnév 361, 464
számolás 189
számolási : ~ munkálat v. művelet 189
szamonca 141
számszó 464
számtiszt 230
számvetés 119, 189, 196 ; gyökérjegyű ~ 493 ; korcsmáros nélkül csinál ~t 211
számvetési munka 189
számvető tiszt 230
szánakozik 58
szántóföld 80, 84
szántóföldecske 80
szántóka 48
szántó s vető 81
szaporodhatás 382
szaporodásmutató 494
szarándoklat l. zarándoklat
szarándokol l. zarándokol
szarka 323
származat 127, 128
származott 369
szárnyongora 26
szarvas 128
szászfű 260
szazsa l. azsag
szcéna 34—5
szeg *(zeg)* ~ szög 189, 451 ; fekete ~ 432 ; kiáll a ~a zsákból 423
szeget l. sziget
szeglet *(szegelet)* 451
szegletmérés 191
szégyen *(szígyen)* 215
széjjeljáró 81, 518
székderék 452
szekér *(szeker)* 72, 216
székkoszorú 452
szekretárius 93
szélanya 215
szelel 321
szelence 85
szelénd 452
szelíd *(szeligy)* 75 ; ~ tudományok 103
szellem 321—3
szellet 247
szellőfúvás : lengedező ~ 99
szem *(szöm)*, szem- 86, 261—2, 533 ; ~ fedele, fejére, héja, homályossága, íjja, nyila 261 ; beesett, csipás, gerjedező ~ 87 ; hályogos ~ (ű) 86, 261 ; hosszú látású ~ 86; száraz ~ 261 ; vak ~ 86 ; csúfoló ~ 261 ; vérmes ~ 87 ; ~et kisüt, kiszúr, kitol 191—2 ; ~ben való homályosság 192
szembehunyócska 262
szembehunyósdi 261—2
szembekötő játék 262
szembekötősdi 87, 261
szembetűnik 113
szembőr 261
szemcső 493
szemecske 261
személyes 361 ; ~ névmás 365
személynök 26, 524
személytelen 361
személyviselés 456
szemenszedett 86
szemény 248
szemérem 359
szemérmet(esség) 359

szemes 87
szemeskedés 87
szemeskedik 87
szemészség 450
szemfény 213, 261
szemfényhártya 261—2
szemfényvesztés 261
szemfényvesztő 261—2
szemfolt *(-fót)* 261
szemfű 261
szemfül 261
szemfüles 127, 261
szemfülesen 412
szemfüleskedik 261—2
szemfülködik 261—2
szemgennyedtség *(-genetség)* 261
szemgerezdhártya 261—2
szemgolyóbis 261—2
szemgomb 261—2
szemgombhártya 261—2
szemgödör 261, 442
szemgyógyító 87, 261
szemgyulladás *(-gyúladás)* 261
szemhályog 261
szemhártya 261
szemír 87
szemlátomást 86
szemmérték 261
szemorvos 261
szemorvosság 261
Szemők (ökörnév) 87
szemölcs *(szömörcs)* 215
szemöld(ök) 261, 309
szempillantás 86, 261
szempillantat 261, 395
szempont 26, 177, 261, 524
szemszeglet 261
szem-szivárványhártya 261, 262
szemeszöktében 405
szemrece 261—2
szemszarvhártya 261
szemszeglet *(szemszeglet, szemszegelet)* 261—2, 358
szemszőr 261
szemszúrás 87
szemtajték 261—2
szemtelen 59, 86
szemű: hályogos ~ 86, 261; ráró ~ 87
szemügy 261
szemüveg 188, 261
szemvidító 261
szemzug 261—2
szendergő gyökér 219
Szent Antal virága 115
szentencia 221, 278
Szent Jakab-fű 405
Szent Miklós pénze 230
szentségtörő 324
szenvedelem 322
szenvedély 322—3
szenvedő 108, 361; ~ ragaszték 362
szenzibilitás 370
szenzualitás 370
szépapa 174
szépség 354
szer 153—4, 162, 526; magába szívó ~ 192; magzathajtó ~ 192
szerács 'apothecarius' 303
szered 'apotheca' 303
szerecsen(y) 206
szerelem 78
szerencse: bécsi ~ 404
szerény 322
szerep 26, 524, 526
szeretet: lankadt ~ 60
szeriózus 210
szeriozitás 210
szerv 443
szerzet 424
szerző 351, 352
szerzőok 113
sziget *(szeget)* 247, 421
szígyen l. szégyen
szikla 323
szilaj 58, 59
szillogizmus 155
szilva 326; lószemű 87
szimfónia 34
színház 34
színkedő 351
színlett 351
szinoníma, -um 86, 370, 375
szintaxis 362—3, 375
szirén 471—2, 488
sziréndal 487—8
szisztéma 155
szitaszekrény 453
szituáció 36
szittyó: tengeri ~ 471
szivárvány *(szovárvány)* 74
szivárványhal 471
szivárványhártya 261
szívkény 230
szívképző 309
szkofia 278
szkófium 278
szkompia 278
szó 10, 140, 142, 143, 383; (meg)avult 116, 488; falusi ~ 86; idegen ~ 416; kanonikus ~ 111; képtelen ~ 122; kiavult ~ 425; konyhabéli ~ 122; korcsos ~ 416; rézidőbeli ~ 122; szokatlan ~ 153; tartományi ~ 145; tudománybéli ~ 139; ~ vasidőbeli ~ 122; vidéki ~ 414, 419
szóbarát 97
szobol(y) l. coboly
szobor 319
szóbővítés 361
szódarabocska 365
szóejtés 361, 412
szóelharapás 363
szóeredés: rejtett ~ 382
szófabrika *(-fábrika)* 10
szófaragás 29
szófejtés 407
szófejtő 407, 436
szójárás 361, 374, 422
szókalauz 487
szokásbeli 492
szóképző 365; ~ betű, szótag 361
szokik 403
szoknyafark(a) 82
szókönyv 7, 10, 85, 150, 156, 366, 408, 413—5, 417—8, 438, 439; származtató ~ 413, 414, 418
szókönyvecske 418
szókönyvírás 415
szókönyvíró 97
szókönyvszerző 97
szóla *(sola)* 'szóló' 34
szólás 57, 58, 120, 125, 127, 151, 154, 419; jeles ~ 57
szólásforma 86
szólekeszmósz 'soloecismus' 303
szolga 326, 355
szolgáltat 375
szól(l)ásszerszám 360
szól(l)ító eset 362
szóló 34
szóma l. szalma
szómagyarázó 407
szomorkodik 58
szónemzés 383
szonett 33
szónyomozó 149
szóper 178
szópince 10
szóragasztás 380, 386
szorosan 458
szoros 471
szószármazási rend 445
szószármazat 383
szószármaztatás 149
szószerző: ~ betű 121; ~ könyv 121—2
szótag 108
szótár 8—10, 39—40, 85, 86, 102, 115, 121, 123, 125—6, 128, 137, 138, 139, 142—3, 147, 150, 151, 379, 390, 415—6,

437 ; gáncsolódó ~ 'criticum Lexicon' 416 ; kézírási ~ 126
szótárbővítés 127
szótáríró 97
szó-társzekér 10
szótárszerző 97, 126
szóváltó 407
szóválasztó jel 361
szovárvány l. szivárvány
szóvégkurtítás 363
szög *(zög)* ~ szeg 189, 451
szöglet : belső ~ 'angulus' 189
szögletszelő 190
szőlő : fajos ~ 398
szöm l. szem
szömörcs l. szemölcs
szörnyű 52
szőrszálhasogatás 460, 544
szöveteg 324
szövetség 338
szövőszék 127
szubasaság 407
szublimitás 38
szuffixum 365
szuszimuszi 75
szuverendór (pénznem) 215
szüellék 68
szül : fattyú gyermeket ~ 401
szülemény 128, 373
szülés 128
szülészség 450
szünnap 26, 524
szűr 127
szűrdolmány : ~ vagy dolmányszűr, mindegy 70
szürkül 24
szürkület *(szürkűlet)* 21, 24, 90, 177, 524
szűzőr 'hymen' 443
szüzsé 28

t

tábirász 303
tábla 28, 34, 268, 416 ; királyi ~ 230 ; hét bírás ~ 230
tábori : ~ árus *(áros)* 357, ~ szakács 355, 357
tábornok 26
taft *(tafota)* 327
tájszó 409, 413, 488
tájékszó 146
takarmány 41
takarvány 41
talabor l. alabor
talaj *(talaly)* 26, 524
taláka 430
talentum *(tálentom)* 103, 128
talpállítás 179
talperő 179
talpigazság 179, 366
talpkő 179
talpok 179
talpraesett 138
talpszer 369
talptétel 179
talpvaló 370
talpvalóügyelőleg 372
támad 344
tamáskodik 17
támasz 344
támaszfal 399
támaszt 344
tanács : kincsestári ~ 230
tanácslás 129
tanácsnok 26, 524
tanár 489
tánc 447
táncláb 106
táncnevezet 31, 32
táncoló 157
taniszta l. tarisznya
tanítmány 460
tanítószék 147
tanódalom 303
tanú 219
tanulás 354
tanulmány 26, 460
tanulság 460
tanult 354
tanultan 356
tapasztalásbeli 369
tapasztaláselőző(leg) 369, 370, 371
tapasztalólag 369
tapasztalás(t)haladó 377
taplő 61
taps 250
tár 10
tárgy : ~ hangja 128
tárgyazat 188
tárgyazó 151
tárgybéli 370
tárgyügyelőleg 372
tárház 10
tarisznya *(taniszta)* 75
tarjászkodik 426
tárkönyv 11
tárogatósíp 260
táro(l)gató izom 442
társ 492
társalkodás 485
társadalom *(társodalom)* 27, 303
társaság: a ~ igazgatásának tudománya 'politika' 85
társnév 382
társzekér 10
tart 128, 375, 532
tartomány 84, 414
tartományi 419
tartományos 145
tea *(té, thé, théa)* 210
teátrum 34
tébolykert 215
tébolyog *(tébolog)* 76
technológia 457
téglázó vas 216
tehénfark 400
teher *(tereh)* 157
tehetetlen 351, 353
tehetős 361
tehetség: értő, érző, szemlélő ~ 370
téjoltó fű 294
téjvirág 116
tekerékes 404
tekercs 253
tekergős 253
teketória 112, 338
tekintet 354
telep 250
teletszaka 242
telj 322
temondád 254
templom 346
tenger, tenger- 82, 85 471 ; szoros ~ 471 ; ~ habjai, hullámai 471
tengercsend 358
tengeri : ~ ángolna 471 ; ~ borjú 471; ~ cikkszár 471 ; ~ csuka 471 ; ~ hal 471 ; ~ isten 472 ; ~ istenasszony 472 ; ~ kikötő 471 ; ~ kikötőhely 472 ; ~ kürtcsiga 471 ; ~ lórom 471 ; ~ moszat 471 ; ~ növevény 471 ; ~ spár 471 ; ~ sügér *(sigér)* 174, 471 ; ~ sün 471 ; ~ szittyó 471
tengeristen 471
tengeristennő 471
tengerlabda 471, 472
tengernyugvás 471
tengeröböl 471
tengerparti lórom 471
tengerrév 471
tengerszem 87
tengerszín(ű) 471
tengerszoros 471
tengerszorulat 471
tengertáj 471
tengerzöld 471
tengelic 254
tenyészik 386
tenyésztetés 129
ténykedés 228
teológia 372
tepertő l. töpörtyű
tér 85
tereh l. teher

terem 320
teremtetés 369
térföld 85
tergenye 340
természet : ~ csúfja 61
természetes : ~ hang 360 ; ~ religyió 372
természetfeletti, -felettvaló 174
természethaladó 372, 377
természethistória 145
természeti : ~ igazság 231 ; ~ história 150, 417 ; ~ név 115 ; ~ rend 155 ; ~ tudomány 170
természetismeret *(-esméret)* 85
természetmény 494
természettudomány 85, 170
természetvizsgáló tudomány 85
termet 352, 354 ; ~e tad 352
terminus technicus 311
ternyőfa 117
testállás 354
testamentum (testamentom) 105, 229 ; ~ nélkül 231
testamentomtétel nélkül 231
testemény 128
testetlen 460
testőrző 393
testi gépely 371
testtelen 460, 544
testvegyértékség 302
tesz 375, 440 ; panaszt ~ 473 ; kredenciát ~ 408
tészta 328
tét : feladó ~ 452
tettetés 87
tettetett 351—2
tetsz 497
tetszedelem 228
tetszés : királyi ~ 228
textus 34
tévelygés 374
Tevepárduc (csillagkép) 207
tévesztő kert 215
thé(a) l. tea
thesaurus 155
tiló 67
tinta 432
tipográfia 415
tipográfus 143
tiszpal 68
tiszt 192
tiszta 232 ; ~ okosság kritikája 368 ; ~ racionalizmus 372
tisztaészvitatás 371—2
tisztbéli írás 227—8
tisztcím 178
tisztelménytelenség 228
tiszti : ~ levéltár 473 ; ~ szótár 228—9
tisztöv 216
tisztség 277
tisztviselés 473, 493
titkács 303
titkolás 363
titoknok 177, 197, 303
titok : bölcsesség titka 61
titokszoba 493
titulál 487
titulus 121, 178, 210
tobákos papíros 404
tojás 26, 128, 228
tojadék 128
tojomány 26, 128, 228
tóka 41
-tól, -től 362
toldalék 79, 156, 364—5, 472
toldaléknév 57
tollmetsző 216
tollongora 26
tolt l. tót
tom 319
tomb 188, 217—8, 514
tombérozó 188
tompaszög *(-szegelet)* 451
tomusú 137, 141
tonna 256
tonzura 278
toportyánféreg 154
torkos 436
tót *(tóth, tolt)* 416
tót-ancsa 275
tosz(ik) 41
totyompotty 279
többes szám 361
többszöröző 361
tőke 396
tökedett 517
töké(l)let 122
tökéletes : ~ idea 111 ; ~ szótár 126
tökéletesít 10
tökéletesíthetőség 95
tökély 295, 322
tőkepénz 232
tőkepénzes 232
tökleg 311
tölcsérhal 471
tömkeleg 26
tömlöc 260
tömlőtúró 256
tömpeleg ~ tömpölyeg 26, 249
töpörtyű *(tepertő)* 67
törlő vonás 355
tör(ü)lés 355
törvényes 78
törvényhozó jus(s) 112
törvénykezik 356
törvénység 485
törvényszék : a haza legfőbb ~e 230
törvényszűnés 162
törvényszünet 109, 162
törvénytár 10, 108
törzs 322
törzsökbetű 148
tősgyökeres 416, 418
tőszó 417
tövis *(tüvis, tüves, tüs, tüss)* 421
tövésbokor 421
tragédia *(tragyédia)* 29, 83
trágya 55
trágyaágy 215
trágyált, trágyás : ~ beszéd, étek, ige 55
trágyáz(gat) 55
transzcendens valóság 112
transzcendentális 377
trigonometria 191
trombita : görbe ~ 355, 356
trombitás izom 442
tucat *(tucet)* 75
tucin 75, 519
tudákosság, tudákság 451
tudallat 322
tudalom 451
tudatos 460 ; ~ képzelés 'apperceptio' 193
tudomány 119, 354, 485 ; ~ok és szép mesterségek 354
tudománybéli 139
tudományosan 354
tudományszeretés 85
tudományszó 107
tudománytár 393
tudós 118, 122, 139, 141, 147, 354, 356 ; ~ember 120
tudóska 376
tudóson 354, 356
tudósság 123, 354
Túladuna 437
tulajdon 361 ; ~ eszköz 127 ; ~ növevénynév 114 ; ~ társnév 382
tulajdonító ragaszték 362
tulajdonkép(p)en 373
tulajdonnév 122, 375
tulajdonság 354
tunya 42
turba 221
turista 139
turjány 320
tusa 322
tusáz 489
túsz 489
tutaj *(tutaly)* 24
tüdőbetű 360

tünemény 26
tünet 113, 188
tűnideg 442
tűnkép 491
türetlenség 213
tüske 421
tüs(s) l. tövis
tütü 55
tüves, tüvis, l. tövis
tűzalak 497
tűzfal 399
tűztelep 452
tűztorony 105

ty

tyúk : a ~okkal fekszik le 404
tyúkpásztor 188
tyúkszem(ű) 86

u, ú

udu l. odu
udvar : kerek ~ 17
udvari : ~ hív 228 ; ~ hűs 228
udvarnok 23, 228,
udvarol 248
ugró-kút 279
új : ~ szó 8, 93, 103, 123 ; ~ szófoglalás 103
újdon 52
ujjrakás 193
újonc 26, 177, 188, 524
univerzitás *(-sitás, -szitás)* 122, 147, 156, 216, 311, 338, 366, 415
unoka 431
unoka : harmadik ~ 174 ; ~ unokája 174
úr : ura vesztett jószág 109
uradalom *(urodalom)* 10, 26, 27
út : ~ját állja vkinek 423
utasító cím 178
utazásíró 249
utcatapodó *(útszatapodó)* 213
úti csiga 82
utóbbról *(utolbról)* 369
utóírás 354
utoljáró 420
útlevél 381

ü, ű

üdnep l. ünnep
üdv *(idv)* 321
ügy 109
ügyelés 370
ügyelet : kincstárnoki ~ 197
ügyész 26, 177, 188
ül 'ünnepel' 375
ülcsont 442
ülep 424
ültetmény, ültetvény 300, 301
ümög l. ing
ünnep *(üdnep, idnep, innep)* 75, 420
ünnepel 375
űr 319, 322
ürügy 75
üszögfene 187
üt 128
ütközet 78
ütközetrend 359
üt(ő)ér 442, 489
üvegharang 493
üvegszem 261
űz : kereskedést ~ 473

v

vackor 486
vacsora 215
vacsoracsillag 486
vad 80 ; ~ bika 253
vád 192, 254
vadász 139
vadászó : gyönyörüséget ~ 183
vadóc 486
vadóka 486
vádoló eset 362
vágány 486
vagyon : ~ok lajstroma 228
vagyonság 459
vajrénye 73, 486
vájt fül 308
vakarodik 486
vakmerőség 352
vakondok *(vakondak)* 215
vakösztön 113
vakszem 261
váll 486
vallásbeli babona 112
vallási köztársaság 112
vállszeg 451
való 459
változás : nyomosító ~ 363
valóság 112, 422
valóságos : ~ dolog 440
valóságosan 458
valóügyelő religyió 372
váltó jóakaró 121
változás : nyomósító ~ 363
változhatatlan : ~ érzés 113 ; ~ ige 363
változható : ~ szó 365 ; ~ ige 363
vanyiga 430
vanyigáskodik 430
varacskos 486
varas 486
varázsló 192 ; ~ gyógyító-szó 192
várda 141
varjúköröm 254
vargafeketítő 188
vármegye 73
város : ~ határa 80, 84
várta 127
vasárnap : ~ ot ünnepel, ül, 375
vasidőbeli 122
vaskamara 494
vasráspoly 494
vas-szar 'vas-salak' 288
vatarász 486
vatyog 76
vázsu 429
véd 127
véd- 179
védangyal 179
védcsapat 179
védegylet 179
vedel 486
védelem 127
védelmez 59
védelmezés 127
véderősség 179
védeszköz 179
védfal 179
védfegyver 179
védgát 179
védírás 179
védőr 179
védsánc 179
védszeg 451
védszent 179
védúr 179
végez 440
véghely 229
véghelyi 229 ; ~ katona 229
véghetetlenes 493
véghezvisz 440
végintézet 231
végintézetlenül 231
végkurtítás 360
végpont 361
végrendelet : ~ nélkül 231
végszándék 492
végszócska 365
végtelen 78
végvacsora 249
végvidék 229
végvidéki : ~ katonaság 229
vegyül 52
vehiculum 30
vékonyodik 90
vélekedés 354
véleményes 376

velünk született idea 370
vendéghaj 186
vendégszem 261
vendégszoba 178
vendégszó(lás) 106
vény 295
vér : ~ét szopja 59 ; ~rel fordul fel a szeme 87
véralkat 433
verbunk 279
veréb 217
vérgyökér 389
vérhas 128
vérkórság 259
vérmes 87
vernyákol 428
verő 84
verőce 309
verőér 188
vers 108
verseng 355
versengés *(vörsöngés)* 102, 354
versengő 354 ; ~ tudomány 85
verseny 322
versezés 126
verskoszorú 98
versmesterség 85
vérszem 261
vérszipó 75
vért 246, 248, 320
vértelek 68, 419
vésnök 489
vesz 155, 527 ; fülre ~ 385
veszedelem : ~ tengere, taplója, örvénye 61
veszekedés 354
veszekedik 359
veszekedő 354
vessző 84
vetekedés 354
vetekedik 355
vetekedő 354 ; ~ tudóska 376
vetemedik *(vetenyik)* 523
veteményedelem 'papnövelde' 306
veteményrúgó csupasz csiga 82
vetenyik l. vetemedik
vezérel : hadat ~ 473
vezet 473
viceispán 93
vidám 78
vidéki 229 ; ~ szó 414, 418
vigalica 304
vigánó 327
vigaszt 247
vigyázatlanság 61
vigyázó 284
vihar 320, 322
világi bölcsesség 85
villó 441
violin 33—4
violinkoncert 34
virág 116
virágének 248
virág-szótár 57
virtus 295, 372, 433, 440
virtuózus *(virtuosus)* 210
visel : nevet ~ 473
viselő 107
visz : gazdaságot ~ 473
viszálykodó *(visszálkodó)* 354
viszontagos 361
viszontérdeklés 459
viszony 376, 519
viszonyhatás 459
viszonyos okozás 459
vissza : ~ nem hozom fejében vitte el 404
visszaaggott 390
visszaírás 474
visszavitel 376
visszatérő 361
vita 23
vitatás *(vitatás)* 23, 190, 371
vitatkozik 338
vitáz 23
vitel 376
vitorlakakas 215
vízépítés 314
vízi építés 381
vízirányos 427
vízhullás 249
vízkórság 128
vízpart 355
vízparti 355
vizsga 219
vizsgálat 188
vizsgálódási 168
vokabulárium 139—40, 360, 367, 415
vokál 'magánhangzó' 321
voks : cserépre írt ~ 85
vonás 108
vonásocska 363
vonókötél 83
vörsöngés l. versengés

z

zab 217, 409
zaba 221
zabál *(abál)* 158, 221, 409
zabgyermek 409
zabkenyér 409
zabló-vál(y)ú 409
zabol 409
zafír 307
zagyva 409
zaj 409
zajda 220—1, 410, 517
zajdás 410
zákány 248, 410
zákányít 410
zákányos 410
zákonyosodik 410
zákl(y)a 410
záklás (kenyér) 410
zakot 410
zakotol 410
zalánbol 410
záp 406, 410
zápbeszéd 324
zápoz 410
zarándok 80
zarándoklat *(szarándoklat)* 389
zarándokol *(szarándokol)* 389
zárizom 442
zászló : ~ alá rendelt hadi sereg 109
zászlóalj(a) 109
zászlóssereg 109
zászlósúr 109
zászpa 410
zebra *(cebra)* 166
zecel *(secel, zsecel)*-szék 410
zeg l. szög
zehernye *(zegernye, zekernye)* 410
zehernyés *(zegernyés, zekernyés)* 410
zeke 410
zeller *(celler)* 165, 520
zemes (bőrféleség) 410
zene 490
zengzet 256
zengreb 321
zérzúr 410
zongora 26, 34, 256, 524
zordon 116
zordonka 116
zög l. szög
zőte 302
zúdul 164
zúgó 106
zuhan 42
zuppan 410—1
zürt-zavart 417
zwingliánus 306

zs

zsargon 345
zsazsag l. azsag
zseb 217 ; ~be való könyv 128, 393

zsecel l. zecel-szék
zsémb *(zsemb)* 217—8, 411
zsendice 323
zseréb *(zsöréb, seréb)* 217, 219, 411
zséter l. sajtár
zsib 'agyrta, ludio' 217, 219
zsilip *(seléb)* 217
zsinár(d) 410
zsinórmérték 113
zsizsi *(zsizsa, zsizse)* 55, 519
zsöréb l. zseréb
zsufa(-színű) 410
zsugorító *(sugorító)* fű 294
zsummog 410
zsurmóka 411
zsurmol 411; ~t tészta 411

Összeállította

Farkas Vilmos és Ruzsiczky Éva